

જાલસર ચળા

ચીનના આત્માની રક્ષા

અચીની તરવીર ચીનના પ્રજા-
સત્તાકર્તા સ્થાપક સુન્-ચાત્-સેનના
સમાધિમંદિરની છે. નાનકિંગના ભય-
કર અર્જનાશમાંથી પણ એ અલુપ્ત
ને અખંડ ઊંચું રહ્યું છે. ગમે તેવા
પણ પ્રહાર સામે અલુપ્તમ રહેતી
ચીની સાહસી એ પ્રતીક છે. આને
નવા વર્ષના પ્રભાતે આપણે ધૃષ્ટીએ
દે એ મહાન આત્માના આ અવશેષની
માફક ચીનનો આત્મા પણ આંતર-
નિઘ્રુમાંથી હેમખેમ નીકળી પુનઃ
પ્રકાશી રહે!

ગીતાહૃદય

લેખક : સાને યુરજી

ગીતાના પ્રવચનોની પવિત્ર ગંધ એવા આ બ્યાખ્યાનોમાં કમ્પે અને પુણ્યાર્થનો સંદેશો બનેલો છે. આમાં વાદ્યમયીની પ્રતિભા, બ્યામની પદ્ધતિ અને શુક્રધુનિનો વેરાગ્ય છે.

પાના ૧૩૦ : સુર ત્રિશ્વલિપિ - કિંમત માત્ર
રૂ. ૧-૪-૦ ૬ ખ ૦-૨-૦

સાહિત્ય પરામર્શ

સંપાદક : દુર્ગાચંદ્ર શાસ્ત્રી, બેદાક, બ્રોહર,
કોલક, શિરીષકુમાર મહેતા

આ ગ્રંથમાં બ. ક. દોશર, રા. નિ. પાઠક, ઝવેરચંદ મેઘાણી, વિશ્વનાથ મ. બાદ, ડા. રમણલાલ માલિક, પ્રો. વિષ્ણુપ્રભાદ ત્રિવેદી, અર્જુનરાય રાવલ, ડોશરરાય મુલક, દુર્ગાચંદ્ર શાસ્ત્રી, જોડણભાઈ બાદ, મંજુલાલ મજમુદાર, જ્યોતીન્દ્ર દવે, કે. કા. શાસ્ત્રી વગેરે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન લેખકોના સાદ નવા જ લેખો આમાં પહેલી જ વાર પ્રગટ થાય છે આથી વિશેષ કાર્ય કહેવાની જરૂર છે ?

પ્રથમ ગ્રંથના પબ્લિકેશનના પચરણ બિન સાથે
કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ ૬ ખ ૦-૩-૦

પ્રાથમ દર્શનશાસ્ત્રીય સુખપત્ર

કોડિયું

તંત્રી : નાનાબાઈ ભટ્ટ

લોકસંસ્કાર અને લોક કેળવણીને વરણ આ માસિક ગ્રંથોત્તરું એક માસિક બન્યું છે. ચાર મહિનામાં આ માસિક પોતાની સિદ્ધિ બતાવી આપેલ છે.

લખાજમ માત્ર રૂ. ૩-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

પો. બો. નં. ૯૭૮, સુબધ-૨

પો. બો. નં. ૭૩, અમદાવાદ

★ પુસ્તકો શરૂ થાય છે ★

ઝવેરચંદ મેઘાણી ની

પુસ્તિકાશ્રેણી

- વારતાઓ
- ભજનો
- છવનચરિત્રો
- શબ્દચિત્રો
- સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામોની કથાઓ

દરેક મહિને એક પુસ્તિકા

તમારી નકલ

મેળવી લેવાનું

સૂ-કન્થો નર્નહ

પ્રામિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સુબધ : અમદાવાદ

સ્નેહપાણુઆર્ધપાણુમાગેછે
મોહકુ આર્ધપાણુમાટે
વાપરો

એમોર

ઊર્મિ

- * સ્નેહ
- * કીમ
- * મેઘલ પોલીસ
- * સુવાસિત તલ
- * લીમ્પેટીક

- * આલી તોલ
- * પચેત્તે મેડ કેન્ડર
- * ઓ લ (તમારા)
- * મોનિંગ-વૅન્ટુન્તી
- * સાચવે છે)

છંડો-કેન્ડે ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન
૩૮૧ હોન'બી રોડ, મોર, મુંબઈ-૧

ડોક્ટરો વાપરવા લક્ષ્મણ કેરે છે

પ્રવીણ

ગ્રાધપ સીરપ

બાળકોને તંદુરસ્ત
રાખે છે.

ફરેક દવાપાળા પામેથી મળશે

પ્રવીણ લેબોરેટરી

૩૭૫, લેમ્બેન્ટ રોડ, મુંબઈ-૭

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

‘ઊર્મિ’ વર્ષ ૧૫ ૦ ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૦ ૦ આંક ૧૦

ભાનુભારી ૧૯૪૬

આ તું કે મ

- ૧ ઉદયો સુધરિત ગીન્દનાથ કાગોર ૭૮૧
૨. યાદ કરે સરોગિની નાયક ૭૮૧
- ૩ પ્રવેશ ૭૮૧
- ૪ વહેતા પાણી—માસિક નોધ ૭૮૩
- ૫ સાહિત્યકારનો યુગધર્મ કાશ્યાપેવંશર ૭૮૪
- ૬ ક્રાંતિલેખ કોના રચાય છે ૧ ઝવેરચંદ મેઘાણી ૭૮૭
૭. જુવાવાને સાદ મ વ દ ૮૦૧
- ૮ હીરાનું દર્શન છત્રભાઈ પ્ર મહેતા ૮૦૭
- ૯ ‘મારો બાળુભાઈ’ યાત્રી ૮૦૬
૧૦. રાજાવી દિ દેનો પરાજય મનમોહન પ્ર દેસાઈ ૮૧૫
૧૧. લેખક અને સાહિત્યકાર ધૃતમેરુ ૮૧૦
- ૧૨ ૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૫ ચુલ્લભાસ મિશ્ર ૮૧૬
- ૧૩ વિજ્ઞાનાધીન બસી આધી, પ્રી નયતિલાસ રે
ઓમા, રો નતસિદ મૂ યાદ ૮૨૪

- ૧૪ વેન્કમા કુરુત, કલા અને કેળવણી
રમણુલાલ એન્ડર્સન ૮૨૬
૧૫. સાહિત્યકાર મકરંદ દવે ૮૩૪
- ૧૬ અમેરિકાએ એક શિષ્યક પ્રશ્ન નિવંદાસ કોહારી ૮૩૬
- ૧૭ ગેરિયો તે બાપુ નામ ૧ હુસ૨ પેલેકાર ૮૩૭
- ૧૮ માતી આગની અને આગની કાળો
ડો રિતપ્રસાદ ત્રિવેદી ૮૪૬
- ૧૯ મેની પદમળી (દેશરેશની ચોક્કસ)
નિરંજન વર્મા નવમસ્ત પરામાર ૮૪૮
- ૨૦ પહેલા જૂલ દેરાજી ૫૨માર ૮૫૩
- ૨૧ લોકચિન્તન બનલભાઈ મહેતા ૮૫૫
- ૨૨ ચમત્તુ લીમ ૮૬૦ એવી ૮૫૬
- ૨૩ રૂપ સમીક્ષા ધનમુખલ ત ક મહેતા
દનિવલ્લભ બાય ૧૧ી ૮૫૧

વાર્ષિક લિસ્ટ/મ

દેશમાં રૂ. ૬-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૬-૦-૦

છૂટક નકલ ૧૦ આના

ભા ર ની સા હિ ત્ય સં ઘ લિ.
મંભાજન જિંદગી, નવી દનુમનજીને નાકે,
કાલબાદેશી રરનો, મુંબઈ-૧
ફૂન ના ૧૫ નામ - જાધી અને અમરાવાદ

કૈસરે-હિન્દ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીં

૧૪૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, ફોટ, મુંબઈ-૨

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ

કંપનીની કેપીટલ

- શ્રી વી. એસ. આરે (ચેરમેન)
- શ્રી કલિદાસ નરાયણ
- શ્રી તનમુખલાલ એમ. કજીનીઆ
- શ્રી શાંતરૂપ એસ. ખેતાન
- શ્રી ગોવિંદદાસ માણીલાલ
- શ્રી જમનાદાસ ગોરધનદાસ
- શ્રી ઇન્દ્રપ્રસ્થ અમૃતલાલ પંચ

સત્તાવાર થાપણ રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦

બહાર પડેલીઓ

મરણીય થાપણ રૂ. ૧૮,૮૬,૫૦૦

વસૂલ થયેલી

થાપણ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

જનરલ મેનેજર : આર જી. સુતરિયા

આન્ય મેનેજર .

શ્રી અનિલકુમાર
દ્વારકાદાસ પટેલ
ગાંધીરોડ,
અમદાવાદ

★ જિંદગી ★ દરિયાઈ

★ આગ ★ અકસ્માત

ઉત્પાદિ પ્રકારના વીમા
કામગીર સ્વીકારતી
હિન્દી વીમા-મંસ્થા

આન્ય મેનેજર .

શ્રી
સી આર શાહ
ચેમે ૨૬,
વડોદરા

ખા યો ટો ના

ખાળકોને

નિરોગી, સશક્ત તેમજ
તેજસ્વી ખનાવે છે.

રોય એન્ડ કું. હામીઓપેથસ

પ્રીન્સ રોડ, મુંબઈ-૨.

કુર્બાની

સુવાસીની

સાક્ષી

ભૂમિ અને નવરચના : જન્યુઆરી : ૧૯૪૬

છેલ્લો સૂર્યાસ્ત

૧૬/

સ વત્સરનો છેલ્લો દિવાકર પશ્ચિમના ડુધિર-રાતાં વાહાં અને વિદેય-વટોળની વચ્ચે ફૂટી
હો છે.

રાખેલા સ્વાર્ધભ્રમની લોભચક્રૂર નમ લાલસા, તલવાર-સંઘર્ષને તાલે તાલે, વેર-ગીતોને છંદ
દે, નાચી રહી છે.

નિર્દલપણે આરોગેલા પોતાના જ લોભ ધકી, પ્રળોભુધિત પ્રાણુ ડિસામિએ પ્રજ્જવલી બેઠશે,
કારણ કે જગતને એણે પોતાનું લક્ષ બનાવ્યું છે.

એને ચાહતો, આવતો, માટે કોણીએ જઠરમા એરતો એ ફૂલી રહ્યો છે—વધુ ને વધુ ફૂલી રહ્યો છે.
ફાંદ એની ફાટ ફાટ થાય છે.

આખરે એકાએક એની નાપાક મહેફિલની વચ્ચે ફેવડું વજ્ર પટકાય છે, એની ફાંદને વીધી નાખે છે.
ક્ષિતિજ પરની આ લાલિમાને શાંતિની પ્રાત્રમલા ન સમજતી, એ મારી માનુભૂમિ!

એ તો છે, પોતાના જ અતિલક્ષણે ખતમ મથેલા રાષ્ટ્રવાર્ધની ચિતા-ત્યાગ.

પ્રભાત તો વાટ જુએ છે ત્યાં—નમ્ર, નીરવ પૂર્વના સુધીર અધકારની પાછળ.

(ગત મતીના સમાપ્તિ-કાળે સ્વીન્ડનાયે ચ્ચેલ માનનો મધાનુવાદ)

યાદ કર !

મારી છાતીએથી જીવરહીને આ અણમૂલ જવાહિરો જે પૂર્વમા ને પશ્ચિમમા પાથરી આપ્યા છે.

મારાં બળ્યાંબળ્યાં પેટના બચાએને, એ છંગ્લોંડ! મેં તારા પડથમ-પોથને તાલે તાલે ફૂચ
કરાવી, કાળની સમચેર તણે કઢાવ્યા છે

એ મારાં સંકેતોં રતન પરદેશી કબરોમાં દટાયાં છે. એ મારા લાડીલાએ છરાની સાગતીરે
મૂઈ ગયા છે

મિસરની દેત પગ એ શપથોં યા પેરાયા છે. ફ્લેન્ડર્સ અને ફ્રાસના રુધિરાકત મેદાનોમા, એ
મારાં તકરીર-ઝંજોરેલ ફૂલોં યા ઢળી પડ્યા છે.

એ ઈંગ્લોંડ! એ હુનિયા! મારા એ બિશ્મિલ બેટાઓના ખૂનને યાદ કર

મારા એ મૂએલાઓને માટે, એ શહીદ બનેલાઓને માટે દુહન કર.

(પ્રી મજાલિની નાઉકુના અલેક્સ સાચનો મધાનુવાદ)

પ્રવેશ

વિનાશભયથી એ જીવનની તાજગી દુઝી રહેલા, ચીનના તારણદાર સન-યાત-એનના સમાધિ-મંદિરના પૂનિત દ્વારમાંથી તમે પ્રવેશ તો કર્યો અને પશ્ચિમી રક્તસંધ્યાના ભકકા નિહાળી, મનુષ્યમિત્ર બલિદાનની સ્મૃતિ સપરી અહીં સુધી આવી પહોંચ્યા હવે જરા હળવે પગે આગળ વધજો ! મહિનાભરના મહેતવના કામવહેણોને વજારી કાઢા સાહેબના કથન પ્રમાણે એક માણુમાર્ગ સિંચાળ ખીંચ બધી બાબતોમાં કલ્પનશીલ પ્રગતિ કરી ચૂકેલા મમાજ ને તેને ચાતા સાહિત્યકારના ધમને પ્રીતી તમે આગળ વધજો !—એક જૂનું બોખાખજ કિટો ને ભાગીનૂતી નિઃસરણીયા પશ્ચિમ પાસે તમારી નજર આજીને અટકી જશે !

એ કિશોરી પડખે એક કબર મટી છે માથે કીર્તિલેખ કાતો છે, પણ અનાખી વીરોના રક્તગતા દાઢકાએ ભેળા કરી, શબ્દોના જાલમથી મેધાભીષાકે તેમને સજીવન કરી દીધા છે એની પાસે—અત્યે મધ્ય મહુની આરમ્-સિસામાં એવા કીર્તિલેખો કાતરાય પણ—લોકજીવનને જાગૃત કરનારા આવા હિંમતી મળે છે ત્યાં સુધી એવા લેખોનું માર્ગ મળુ નથી ભુલાયાં, વિસરાયેલા, મરતાનગી દાખવીને મગા થયેના માનવીઓને ચેતુ જ મળી, સ્વિકાર કરવું એ જ નસ દેશે કહી જાય એને ! ખૂણે પડેલા સ્વાર્થજીને જોખાને લુહારનારા કાઠક તો આ મરનામાં જાગી જાય છે નહિ તો એવું સત કપા સુધી દેકે !

અને આ તે સનાતન કલા છે હીવાના ઈયનમાં, કાળજની આડશે પણ પ્રકાશ પાયરા માનવીના અતરની કથા તમે સાબળશે આજુસાઇ જ મેરી ઝીજ છે ભાઈ જ કાળજના કા કોવરમાં પણ કાંઈપર તેની નિઃકથ જોવાત જગી રહે છે

પણ કાકામાહેને કહ્યું તેમ એ માણુમાર્ગ જ મેટી ભાગે આજે વધેરાય છે, નહીં તો બાકા જેમની એજાબ

આપે છે તે ફોનો બાલુબઈ ! કેવો તેજસ્વી ને ફૂટકો જીવાન ! તેવું હૈયુ-આમ કામજ ગણાતી નારી જ શુ નહીં નાખી શકે જ જીવનની કરણ ત્યા પોતાનો લોકો ને ઘેરા એજાયા પાડીને ભેરી છે

હતિદાસનું ઈશન—રજવાડી દિં દો પરાજય—પણ પૂરેના દેવાની વાત કહેવું જશે

આપની જોખે તો ૧લી એપ્રિલ ને ૧૯૪૬ના રોજ પણ મધા વર્ષની મગ્ગ, રજમાંથી પણ કેટલું મજબૂનું પરિણામ આવી જતું છે તે બતાવવા માટે આગળથી કહી દેવી સારી ચેતવણી રહે

પણ આમ આગળી ચીપીને બધી વસ્તુ બતાવી, તમારી હિંદુ અવમાન નહિ કરુ વિશ્વાન ને વેંક, અમેરિકાની એકતા ને માનવીના વિકાસની કયાને તો તમે જાતે પારખીને પોતાની કરી લેશો પણ એ મારત ત્યા જીવનમાં જે અરેખાત બની ગયું તે કલ્પા વિના નહિ અને મામલોક બને તેને વેદિયો કહે પણ જેના જીવનમાં છાપાને કથાન છે તેનો દિમાખ હિંદુ રાખે છે એ યોધો બહારવટિયો થોડા દિવસ પછી એ જ મામલા ધાડ પાડતા આવ્યો હતો મ્હે છે કે તેના આંધોએજે જ તેને મરતી નાખી, તેના સખને દાઝોડિયું કરી નીતિની ભેરહાકેનો જ તો લંપો હિંદુ પેટીકરે પણ વેદિયો ને આતુ નામ વાતોમાં એ સત્યખનાનો દિમાખ રાખી તેને કળામયરીતે કહી છે

છેલ્લે વધારે નહિ તો બે ફોનોની આજી મીકી ફોરમ આપી જવાતો લોમ રેડી શકતો તથા દેશગજ પરમારનું ‘પોલા ફૂલ’ ને ઉમાશકરનું ‘શમલુ’—એક કરુણાળી ભીડ, ધરતી પર દળીને સ્તંભ વેરતુ જતા છે ને બીજી આવી આવીને બીડી વાઈ આપોને આજરતુ જાય છે. આખરે ખને જવાના તો છે જ, હ વ-કપાટમાં એની મ્હેક મૂકતા જાય તો જાય !

ગુજરાતી

લેખકમિલન

‘ગુજરાત લેખકમિલનનું બીજું અધિવેશન અમદાવાદ ખાતે ભરાય છે કાર્યક્રમમાં અમરમય સાહિત્યકારો દૂકી વાર્તા, નાટક અને તખ્તો, સાહિત્ય અને સમાજદષ્ટિ, એ તથા વિષયોને લઈ અર્થા ઉપદેશો, અને તો રૂપ મીની રમે રખાયેલા જાહેર કાર્યક્રમમાં એક આપ્તમાન, એક એકાદી નાટક, તેમ જ પોતાના લખાણની ખૂબીઓ તેમ જ ખામીઓ વિષે જાણીતા સાહિત્યકારોના એકસરો, પાઠ્યવિત્તિ, મુગાયરે તેમ જ ભાષા-ગીતોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.’ (સમાચાર)

નાની એવી સંખ્યા ધરાવતો ગુજરાતી લેખકમહાજ આમ તો આડે દહાડે જ ગળવાહળનાના પ્રસંગોથી વચિત નથી મુંઝે, અમદાવાદ, સુરત જેવા મધ્યકામાં તેઓ જન્માબધ રહેતા હોઈ જાહેર અને વ્યક્તિગત રીતે પરસ્પરનો ગાઠ સંપર્કમાં આવતા હોય છે એથી કરીને મિલન રૂપે એકઠો થવાનું મદદર, નાવીન્ય અગર તો પ્રયોજન કંઈક પાતળું પડી રહે છે. આવા અધિ-વેશનોની વિશિષ્ટતા આડે દહાડે ન મધાઈ શકે તેના સાપ્તિક નિકટ સંપર્કની સિદ્ધિ કરવામાં અને પોતાના મંથનો, અનુભવો તેમ જ અભિવ્યક્તિમાં અસ્પર્શસને ભાગીનાર બનાવવામાં બહુધા -હેતી છે. અધિવેશનોના દૂકા સમય, ભરતક ગોઠાયેલા જાહેર કાર્યક્રમોની શિષ્ટ-ચારક્રમ એકવાકયના, અને એ કાર્યક્રમોની ગૂજા-મણાથી હજારા બનવાને માટે હેતુ પડતું આમોદવિતોદતુ શાશ્વ વગેરે અગ્રે-નિરંતરણ લેખકોને આજે હાદિક સાચો સંપર્ક સાધવા આવતા નથી.

અલગી બાળતો વડે

નહિ મપાય

લેખકમિલનની અધિવેશન-પ્રથમ અન્ય પનિષ્ટો, મમેયનોના કરતા વિશિષ્ટ કષ્ટ કષ્ટ રીતિનીતિને અપનાવે તો તેના ઉદ્દેશો વધુ સચવાય તે તો કહેવું સચવવું જ રા કંઈક છે એની ન્યારી અને નિરાળી કાર્યપ્રણાલિ તો એના પોતાના ઉત્તરોત્તર અધિવેશનોમાંથી મળતા અનુભવો-માથી જ સાંપડતી જશે. એટલે એ સંમંધે લખવાને અમે અધિકારી નથી. પરંતુ આ મિલનને એક રચાયું સરચા તરીકે અન્ય માહિ-યમરેયાઓથી જુદું અને વિશિષ્ટ પ્રયોજન તો હોયું જ નોંધ્યું. એ પ્રયોજનની દિશામાં એનું પ્રવાણ ચાલુ છે તે ચોક્કસ-પણે હેખાવુ જોઈએ, અને એનાં અધિવેશનોની સફળતા

પણ, ચર્ચા, મનોરંજક કાર્યક્રમો વગેરે અલગી બાળતો વડે નહિ પણ મળી ધ્યેય તરફ મંડાતાં પગના વડે જ મપાવી જોઈએ.

પુરસ્કારનું

પાસું

મૂળ ધ્યેય લેખકોના તેમ જ લેખનરૂપ ધરતા સંજિત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનું હોઈ શકે. લેખકોના ઉત્કર્ષનું એક પાસું એની મજાકતાનો વિકાસ છે, અને બીજું પાસું એની આર્થિક રિથિતિમાં રિચરતા પ્રાપ્ત કરાવવી તે છે આ બીજો પાસો તો લેખકવર્ગ એક-દરે નક્કર જમીન પર આવી રહ્યો છે એના લખાણોની માગ ઉત્તરોત્તર વધતી આવે છે, એ લખાણોના વેતન, પુરસ્કાર પણ હવે તો કોઈ વિવાદ કે મતભેદનો વિષય નથી રહ્યો. જેઓ લખાણો માંગે છે તેઓ મૂલ્ય પણ આપે છે કલમ એ રતનના આશ્ચર્યકાંતું મ પૂછું નહિ તો અંશત પણ નિરાશ સાધન બન્યું છે. જૂના અને -ઘણાખરા નવા લેખકો-કેટલાક તો હજી પ્રારંભદશામાં પગલું મડાનારા પણ-લખીને આમદાની કરતા થયા છે. પ્રકાશકો વધ્યા છે, ને હવે તો ઊપડી લેખકોની તાણ પડતી હોય તેવી ખૂમ છે સત્પ્રશાળી લેખન કરી શકે તેના કોઈ પણ લેખકને-પછી ભલે તે અનુનાદક જ માત્ર હોય-પ્રકાશકની રાહ જોઈ બેસી રહેવું પડતું નથી. વર્તમાનપત્રોના પ્રેક્ષ પણ બહુવિધ રીતે વિરતરનો જતો હોઈ એ પ્રેક્ષે સખ્યાબંધ કલમોને કામ કાઢી આપ્યો છે. આમ આ આર્થિક ઉન્નતિને પસં તો લેખક વર્ગ નક્કર જુમિકા પર આવી જોતો છે. ને લેખકમિલનને એ પાસે ખામ મહેનત તો યોગ્ય લેખકોની યોગ્ય પ્રકાશકો માથે સુમેળની કડી જોડી આપી, બન્ને વચ્ચે વાતાવરણ મીઠું બનાવવાની લેવી રહે છે.

સત્ત્વ ઘટે છે

શા માટે ?

બીજું પાસું કે જે લેખનકૃતિની, સાહિત્યસર્જનની સમુન્નતિ સાધવાનું છે, તેની સારવાર લેખકમિલનની મુખ્ય ચિંતા અને આત્મજોષાધનનો વિષય બનેલો છે. આ પાસે આપણે કોઈવાર મરેચું કાઢવા બેઠા છીએ સરેરાં કોઈ કોઈ નીકળે છે સોગંદ ખાવા પૂરતા, પણ તે તો આદ્યથી કૃતિ સારી ને અદ્યથી નબળી એવાં, ઔપચારિકતાના ભારજો વિશેષત લાયકેમાં અદ્ય કે કનાં

આઈથિયા અવલોકનો રૂપે. તેટલું જ ખસ નથી. નક્કર દર્શકની સામે મિલને નજર ફરવી રહે છે. નક્કર દર્શક આ છે. કે વર્તમાન લેખકોમાં એક જ સંતરણીસના ટુકી રહેલી નથી. પણ એક દાયકો પણ પૂરો કર્યા પહેલાં ટુકી જાય છે. અનેક નવોદિત તારલાઓ, પ્રકારના ન પ્રકારના ત્યાં તો પાછા અરતને પાતી રહે છે. એકાદ ચમકતી કૃતિનો જગદગાદ પોતાની પાછળ નિસ્તેજ રચનાઓનો લીમેલો મુદ્રાને વાતવાતમાં વિવ્રમ પામે છે. વાચક દુનિયાનો સમાદર પામ્યા પછી પણ આવી ઉત્તરોત્તર નિરતેજને, દિશાધને અને લગભગ વિશ્વ-દશને ખામવાના કારણે શા છે તે લેખકમિલન વધુ નહિ તો પોતાના જ સભ્યો પૂરતી નજર ફેરવીને તપાસશે ? પોતાના અભ્યે અને તેમની પ્રત્યેકની પ્રગતિ પ્રગતિનો દિશામ રાખશે ?

સદાને માટે

પરેલો છે

જેમાં પછા પછી એજામાં એજા પંદર વર્ષ તો ટકી રહેતુ જ નોર્થએ એવો આ લેખનો પશુ અવસાય છે. લેખનધર્મે એ વહેલે મોડે સામ મગતો જીગ કાષ્ટ કસદાર ક્ષેત્ર પર ફૂટકા મારી ચકી જવાનુ ર્શોગ-બોડ નથી-ન હોયુ' બટે એકરાર જે લેખક ખતે છે, તે તો એ ક્ષેત્રને કાપમને માટે વરેયો છે એવી મનોદશા, એવી ઔરવર્ણ લેખકમાં રેખાવી નોર્થએ. અને જોને પોતે સદાને માટે વરેલો છે તે ક્ષેત્રમાં લેખક પોતાની પ્રતિધાની એકવાર યર્ધ કુરેલી રચાપના પર જ મુરતાક રહી એની ન શો. એણે આગળ ને આગળ જવું નોઈએ. એની કશા જીનરી પડે તેવું પ્રકાશન પોતાની કૃતિનું પોતે ધરાજ ન આપે, એરા પ્રયેલનના બોધ ખનતો એને કાં એના ગુરુ, મિત્રો, ને રિસ્દોશી'અટકાવે અને કાં તો આ લેખકમિલનના જેવી સંરથા એના હાથ ઝાળી રાખે તકલાદીપશુધી

રક્ષા કરે.

આંદો જ લેખકમિલન સખી સંરથાનો સર્વોપરિ સ્વધર્મ' જોએ કાષ છે. અન્ય સાહિત્યસંથાઓનાથી અનેક' એવુ રથાન અપાવનાર સર્વોપરિ સ્વધર્મ, તેમ એની આ એક જ હોવી થરે, કે એ પોતાના સભ્ય ખનના આવનાર લેખકને તકલાદીપશુધી રહે, એની તાકાતને ફરે, એની મોહશ્યાને મારે, એનું સરનાર્થન કરે. અધિવેશનના

પ્રત્યેક કાવેકમની યોજના પશુ આ એક જ તેમની ચકાસણીએ થવી બટે છે. બાકી સાહિત્યના આ અથવા તે પ્રકાર પરની ચર્ચા, બાધણ, ચાન, પાનુકૃતિ' કપ્પાદિ અવસરો તો સાલભર ઠેર ઠેર યોગ્ય છે, એમથી ઉત્કવરનો લાભ લેખકો આમાનીથી અન્ય પહેલોને લઈ લઈશે. મિલન જેવી નિશ્ચિત ખેતને વરેલી સંરથાએ પોતાની શક્તિએતે શીડ એસ અલણી કાવેકમ પર વેકી દેવી ? મિલન થોડું જ એ દિશામાં જોઈ નવીન ભાત પાકી શકે તેમ છે ? કારણ પરિમણીઆ તો એના એ જ હોય છે. મિલનનું સર્વોપરિ કાવેકમ તેમ જ કપે એક જ હોઈ શકે : પોતાના સભ્યના લેખકલગની સરવ-શીલતા ચિરાયુ અને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષગામી ક્રમ અને તેની તકદારી રાખરી તે એ એક જ દિશાન મિલનેપોતાના સભ્યો પાસેથી માગવાનો હોય કારણ કે જાહેર પ્રજા એ એક જ જવાબ પોતાના સાહિત્યકારો કનેથી માગે છે.

બાગેક સેનાપતિ

સામેનો ખટલો

મલાયામાંનાં એરુરુવિમન સેનોને જાપાનીઓના પંખમાં ઠાડીને, ૧૯૪૨ની યુદ્ધઆતમાં નાસી છૂટનાર તેમના સેનાપતિ એનેટની ઉપર, એરુરુવિમન સરકાર કામ ચલાવી રહી છે એવા ખબર દૈનિક ધાવાં આપે છે. પોતાની નીચેના સૈનિકોને નધશિખાવી હાલમાં મુદ્રાને સિંગાપુરમાંથી નાસી છૂટનારા જવાબદાર અકસરોમાં એરુરુવિમના આ એનેટ એકલા જ નથી. આને હિંદુ-સ્તાનના વડા હાકેમપટે નિરાજતા સેનાપતિ વેરાયી માંડીને નીચલી કોટિના અનેક ગોરા અકસરો ઉપર પણ એ જ તહોમતનામું તોગાઈ રહ્યું છે. માન એરુરુવિમના અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે જે તકાવત છે તેને પરિણુમે ત્યાં એ આરોપીને ન્યાયકેરીના પોગરમાં ખરો કરવામાં આવી છે અહીં એવા માનવીઓ ઉચ્ચ હોદ્દાએ ચડી બેઠા દેખાય છે. આપણી એ કમનમીની જાણ કે એકાદી હોય તેમ જોએ આસને ચડી બેઠા એ જ માનવીઓ પોતાની જે ફરજ ચૂક્યા તેનું જાનસાટે પાલન કરનારા વીરના ઉપર જ આજે કામ ચલાવાઈ રહ્યું છે.

ગુનેશચેરે અને વતનપ્રમીઓની

રથાન ખટલી

સિંગાપુર અને મલાયામાં હજારો હિંદી સેનિકો અને નાગરિકોને કુશમનના કાટમાં જડામાં અરક્ષિત

મુકામે જ્યારે ગોરાએ સાચી છૂટા દત્તા ત્યાં એમના જાનમાલનું અને એમની ઇજ્જતનું રક્ષણ એકમાત્ર આઝાદ હિંદ સરકાર જ કરી શકી હતી. મખાયા, જરમા વિ. દેશને જાપાનીઓએ રાજાણી નાખ્યા એ જોઈને એમણે પોતાના દેશને માથે પશુ ઝૂંપી રહેવી એવી જ કારની આજ્ઞા આપી હતી, અને પાણી પહેલાં જ પાળ આંધવા એમણે 'આઝાદ હિંદ ફોર્સ' બની કરી કે જે વખત આવે ત્યારે જાપાનીઓ સામે પશુ વતનની રક્ષા કરે લડે. એમનો અહેસાસ તે આ દેશવાસીઓની પેઢીએ સુધી ન જમાય તેવા છે. પ્રજા જેને યુનેયાર્સ માને છે તેઓને હાથે જ આ દેશપ્રેમીઓની નિઃશંકીયા મોતને ફેરવેલા યજ્ઞ રહ્યો છે એ આ દેશની અતેકવિધ કરુણાઓમાં એકનો વધારી કરે છે. દેશના હાથ બાધેલા છે. યુનેયાર્સને એ જેમ નસિયત નથી કરી શકતા તેમ પોતાના રક્ષણકારોને સલામો પશુ નથી કરી શકતા. એટલું કરવા માટે પશુ આપણા જુનાનો અને કિશોરોને ગોળીઓ ખાવી પડી છે, આપણી કન્યાઓને લાડીઓ ખાવી પડી છે. પશુ આ દેશપ્રેમી લોકોએ માટે એમના કુટુંબ નાનેરા લાંબાંઓનું સ્થિર એ જ કદાચ સાચું સન્માન-તિશ્તિ યા નિર્માણ દર્શી !

એને અપમાનિત

ન ખનાવશે

ઉત્સાહના અતિરેકમાં આવીને આ યોદ્ધાઓને સન્માનવામાં આપણે ક્યાંક એમની ગેરજાગૃત ન કરી બેસીએ તે સામે સાવધાન રહેવું જરૂરી છે. આઝાદ હિંદ ફોર્સના જે ત્રણ અફસરો ઉપર કામ ચાલી રહ્યું છે તેમાંના કેપ્ટન શાહનવાઝને પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણી માટે બિલા કરવાનો નિષ્ણંધ પંજાબની કોંગ્રેસે ફોર્સે દત્તો. સદ્ભાગ્યે છેક છેલ્લી પડીએ એ સંવિચાર પડ્યો મુકારો છે અને કારણમાં એમ જણાવવાનું છે કે દેશના સર્વપક્ષોએ બિરદાવેલા આ અફસર માટે પશુ પોતાનો દરીક જોએ કરવાની ધૂણવા પંજાબની મુસ્લિમ લીજે બતાવી છે અને તેથી શાહનવાઝને ચૂંટણીમાં જમા રાખવાનું માંડી વળાણું છે. મુસ્લિમ લીજે કોઈ પણ ઉમેદવાર માટે દરીક જોએ કર્યો એટલે એ ઉમેદવારની ઉમેદવારી પાછી ચેપી લેવી એ દલીલ ન સમજાય તેવી છે કેમકેના ચાહે તેના મર્વાંને લોકપ્રિય નેતા માટે લીમ કે બીજી કોઈ સરકાર પોતાનો ઉમેદવાર જોએ

રાખે તો તેને તેમ કરવાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. બીજાનું, કોંગ્રેસનો ઉમેદવાર મિનહરીજ ચૌધરી તેના કરતાં તો તો તેના દરીકને ચૂંટણીમાં સમાવડ થયાદ મારે અને તેની અનામત રકમ ખોવાયે એમાં જ લોકશાહીની રસમ પ્રમાણિતું તેનું તાકાતદર્શન છે કેપ્ટન શાહનવાઝને ચૂંટણીમાં બિલા હોત તો તેમના ગમે તે દરીકને એ સખત પરાજય આપત એમાં કોઈ શંકા જ નથી.

એ યશસલાયક

ધર્મા ન ઉડાડશે

પશુ મળ વાત તો એ છે કે એમને ચૂંટણીમાં બિલા રાખવાનો વિચાર ફાતેલીને આપણે લાખનાં બાર દબાર કર્યાં છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ચૂંટણીઓ એ તો એક વાત છે અને એમાંથી સર્જનારી ધારાસભાઓ એક કારસ છે. દેશની ભાવિ લગત વેળા ધારાસભાઓમાં કોઈ કાળા ઝેંદા જમને મરકારને બીજાની દેખાડવામાં મદદ રૂપ ન થાય એ કારણસર કોંગ્રેસ જેવી લઘાયક મર્યાદાના માણસો એમાં ચૂંટાય એ જરૂરી છે. દેશના સંજોગો એવા છે કે આ વખતે ધારાસભાઓમાં ચૂંટનારા કદાચ પોતાના ધારાજી સુધી પહોંચનાં પૂરે કારણકેમાં પશુ જઈ પડે. એવી ધારામજામાં શાહનવાઝ કે એમના સાથીઓને મોડલીએ તો એમનાં તો ધૂણાં જ મેંમાં થાય.

પોતાની નિઃશંકીયા બાજીવા નિવરણે કાં તો આઝાદ હિંદમાં અથવા ફોર્સીઓનીમાં વિતાવવાના મનસ્થા ધરીને જ જે સરકારના કેદી બન્યા છે તેના આઝાદ હિંદ ફોર્સના અફસરો અને મેનિકા આવી ચૂંટણીઓ અને પક્ષીય સજ્જકારમાં ન કમાય એમાં જ દેશનું ગૌરવ છે એવું રચાત તો લાક્ષ્મી મેળનમાં છે. ધારામજાઓમાં તો એ મારગભૂષાં દીસશે. લોકીશીની એમની કોનિને શબ્દમાજીની ખેપટ ત્યાં બીડશે.

કસગણી વધેલી

મતદારોની ફેરજ

મત દેવાની લાપતાન ધરાવનારા મતદારોનાં નામ આ વખતની ચૂંટણીનાં મતદાર-પત્રકમાં સામિત થઈ શક્યાં નથી અને છતાં આ ચૂંટણીનું પરિણામ દેશના જાવિના ઘસર માટે વધુઓછું અંગે મદદરૂપ, દઈ પડવાનું છે. તેથી, જેમનાં નામ મતદાર-પત્રકમાં આવી

ખર્ચાં છે એમને માથે ભેરી જવાબદારી આવી પડી છે. મત પોતાની વતી નહિ, પશુ જેઓ પોતાના હક્કનો ઉપયોગ આપે નથી કરી ચક્રતા એવા દમ-દમ માનવીએ વતી પોતાને મત દેવા જવાનું છે એવી પ્રત્યેક મનદારની કુશલતા જાન એને વિવિધ રાજકીય સંસ્થાઓના પ્રચાર કરાવી રહી છે. મત દેવાના હક-દાર હજારમાંથી હાલે એકસોમાં જ નામ મતદાર-પત્ર-કર્માં આગળ હોય. પશુ પછી એ સોમાંથી તો ૭૫-૮૦-૯૦ અને તેટલા વધુ માણસોએ મત દેવા જઈને પોતાના હક્કનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પોતાની ફરજનું પાલન કરવું જોઈએ.

સામાન્ય રીતે પ્રમાણમાં એકી સિદ્ધિત ગણતરી મુસ્લિમ કોમમાં આ વખતની ચૂંટણીની ધણી જગતિ આવી છે તે હર્ષનો વિષય છે. સુમર્કમ થયેલી મધ્યસ્થ પારાસપાત્રી ચૂંટણીમાં મુસ્લિમ મતદારોના પચોતેર ટકાએ પોતાને મત નેપાથયે હતો. ૨૦૦ જેટલી મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને મત દેવાનો હક્ક હતો તેમાંની સજસજ બધીએ જઈને પોતાનો મત નેપાથયે છે એ તો સાચો જ અશ્ચિનદનીષ છે. બીજા ખાણુ ખિનમુસ્લિમ વિભાગમાંથી માત્ર પંચાસ ટકા મતદારોએ પોતાના હક્કનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ખિનમુસ્લિમ વિભાગમાં કોએકા કોએકાના ઉમેદવારો તો ચૂંટાઈ જ જવાના છે એવી ખાતરીના રાશ્ત્રતા અને તેથી મત આપવા જવામાં બેદરકાર બનતા મતદારો આ રીતે પોતે જેને વિજયી બનાવવા માગતાં દેખે છે એ સંસ્થાને જ હાનિ પહોંચાડતા હોય છે.

ચૂંટણી જંગમાં

૫૩મી ચુંડાગીરી

મુસ્લિમ મતદારોમાં આવેલી ચૂંટણીની ગરમીએ કે-સાંક રમણોએ લીજવાદી ચુંડાગીરીના માર્ગે લંબી છે એમ સજબજ રોજરોજનાં અહેવાલો ઉપરથી મમજબ છે. યુકતપ્રાંત, ખંજાળ અને આસામમાં રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો અને લીજવાદીઓ વચ્ચે કંઈ કંટીની ચૂંટણી-જંગ મંદ્રાણ ચૂંટ્યો છે. એના ઊંઠા દેહ મુજબ સુધી જાણ્યા છે. મુસ્લિમ લીજવાદ પ્રમુખ શી ઝીજા સામે દરિફ તરફી કીજા થયેલા શી હુમેનખાદ સાવજીને આવી ચુંડાગીરીનો અનુભવ થયો છે. હુમેનખાદને મન દેવા જતા મતદારોને કાક પમપવાના પ્રચારો થયા છે. 'એલે કોનિડગ્રના

તંત્રી શી એલી બપારે મન દેવા જતા હતા ત્યારે લીજવાદીઓએ એમને મેરી લીખા અને એમની ઉપર સુકાં. ખુદ હુમેનખાદ પોતાનો મન દેવા આગળ ત્યાં એમની મોટર પર હુમલો થયો અને મન દીધા વિના એમને પાછા વળવું પડ્યું એ વિગત જણાવું નિવેદન એમણે ક્યું છે.

મેદાને પડનારથી

ભગાથ કેમ ?

લીંગની કે બીજા કોઈપણ સંસ્થાની આવી ચુંડાગીરી સામે આખી પ્રજાએ એક બનીને વિરોધ કરવો જોઈએ પોલીસની આંખ સામે જ આ બધું બન્યું છતાં કે કોઈ ક્યું નહિ એમાં કંતિ પોલીસપાતાની રાજમ અથવા તો એમને ઉપરથી મથેલી સુવનાઓનું પાલન જણાય છે. પશુ જે ચુંડાગીરી લાગે છે તે પ્રજાનું પીઠખળ નથી પામતા. હુમેનખાદને પોતાનો મત દીધા વિના પાછા ન જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હોત અને જો એમને કોઈ જા પહોંચી હોત તો ચુંડાગીરી તેમજ પોલીસનાં મોકાં આપે છે તેથી પશુ વધુ કસકિત જમતાની નજરમાં બની ચૂક્યાં હોત. જે ખુદ હુમેનખાદ જેવા મેતા જ સામા પક્ષી ચુંડાગીરીને આમ વજ થયને પાછા ફરી જાય તો પછી એમને ટેકા દેવા આવનારા નિજારા સામાજ મતદારો તો એવી કાકમમગીનો બોગ બરીએકમાં બની જાય. જમિપત-હલ-હલેમાના મીસાના મદની અને બીજા મેતાઓ, જમણના કમરુવ હક્ક, અને બીજા પ્રાંતોના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો ઉપર રીતસરના હુમલાઓ થયા છે છતાં પશુ તેઓ લાગ્યા નથી. એકવાર મેદાનમાં હોવા પછી તો ચુંડા સામે બા બનીને ઊભા રહેવું જોઈએ. ભાગનારાઓ માટે બંડેર છે કે પડમાં આવે જ નહિ.

જગાડસ્થાનમાં

પસંદાવાતાં ધર્મસ્થાનો

દિલ્હીના રાઈસના તંત્રી ઉપર આંધેલો અજબ લાક અદમદામના વાયકનો નીચેનો પત્ર પ્રજાક થયો છે:

શીમાન,
મસીદીની નિહાબને ચૂંટણી-પ્રચાર માટેના મજા કરી વાપરવાની પ્રજા દમજા દમજા થી વધતી જાય છે વધુ કંઈ ન ક્યું તો પશુ આ બધું જ વખોડી કાઢવા જેવું છે મસીદા એ મસીદા જ છે અને એનો ઉપયોગ એ રીતે જ થયો એમને દેશબાદના ના નિજાઓએ એક દાખલો બાણુ દેશા વખત જા નેમો એક બરીએકમાં થયા ત્યારે એમને એક પારીદમ જ

એમના માનમાં એક કાવ્ય વાચી સંભળાવવા ઉચ્છતો હતો. એમણે એને સખત કપડો ચાપ્યો અને કહ્યું કે મરીઈ તો માત્ર ખુદાની બંદી માટેની જરૂર છે અને તે બીજા કોઈ ઉપયોગમાં ન લેવાની એણે એ લોકો ચૂંટણીકાર્ય માટે મરીઈ-દોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ ધર્મને રાજકારણમાં સડાવવાને ધર્મસ્થાનને ઝગડારવાનમાં ફેરવે છે અને હરવામની કસેવા બળવે છે.

એવું જ આ વેળા મોહરમમાં બન્યું છે. મોહરમના સરખસોમાં લીધા અને પાકીરતાનના વાવડા ઉડાડના બાબત મુસ્લિમોમાં જ ઉગ્ર મતભેદ પડ્યા છે.

આપણા રાજકારણમાં ધર્મ એટલો બધો પેસી ગયો છે કે આવી અનેક ચેતવણીઓ છતાં એ હવે કદાચ નહિ અટકે અને હજીય કોણનારો કેટલી આંતરકોમી યુનામરફીઓ કરાડ્યા પછી જ જપરી !

અમૃત્ય

સંદેશ

ક્રાંતિનેચિયાના રાષ્ટ્રીય નેતાઓની એક પરિષદ એટલીઆમાં થોડા વખત પર મળી હતી. તેના 'શબ્દરે' મોકલેલા અહેવાલમાં નીચેની ચાર-પાંચ લીટીઓ આપણે માટે એક અમૂલ્ય સંદેશાર્પ છે.

સાથે જાણી મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ રકનારીક માટેની જવાબદારી સરકારી તંત્ર ઉપર મૂકવાની સાથે સાથે સૌ નેતાઓએ વિધાર્મિઓની ગેરશિરત પણ વખોડી કાઢી છે. શ્રી કિરણચંદર રાય એક નિવેદનમાં કહે છે-

'પણ એ નિશચ અને અવ્યવસ્થિત લોકોની વ્યથા દિ'સા અને કાયકો તથા વ્યવસ્થાના નામ નીચેની ધાત્રી અને યાચિક દિ'સામાંથી એકને વખોડવાની હોય તો હું બીજાને એને માટે વધુ શોધ્ય જણું. મારો ખ્યાલ એવો છે કે દિ'દી શાલોરો સારી થકે સંયમ દાખવ્યો હતો. પણ દુમલાઓ અને ગાંધીમારો તે કલકતા શાલોસ દળના સારજટોએ ક્યાં હતા. શાલોસના સારજટોની વિવેકનરો જીતારી લેવાને સમય હવે આવી મથો છે.....દિ'દીઓએ મરી બંધુ છે-આગ્રહી માટે વીરતાપૂર્વક મરી બંધુ છે પણ સંજકન, શિરવ, વ્યવસ્થિત કાય, અને લાંબી લડત માટેના કાયકાની દલ આપણામાં ખામી છે, દિ'દી શાલોની હથ માદુલી નથી બનવાની આપણને લાસાદ તેમજ આવાશ, દિ'મત તેમજ ધીરજ અને સૌથી પ્રથમ તો શિરવની જરૂર પડશે'

દેખાવો નાદી

—તાકાલ

પેશાવરની એક સભામાં બાપણ કરતાં ખાન

ન્યાયે સૂત્રાની શોધા
મલિન બને છે

શેષ મયે સૂત્રાના પેકારે સમુદ્રની એકતલતાનું
દર્શન કરાવવા અને જુસ્મી ટકાવી રાખવામાં મદદરૂપ
થાય છે ખરા. પણ સમુદ્રની શોધા મટીને નર્મ કાદવ-
સમા મયિન બનતાં સૂત્રાને વાર નથી લાગતી. હુતારાણીના
ઉત્પાદિત કેમુડા-રંગે જેવા ભલકી ઊઠતા સૂત્રા એના
અનંત પેકારે પછી ધુજેલીનાં કાદવ-જટાણા જેવાં
પડિવારમા આપણે ત્યાં થઈ જતા હોય છે. એક નવું જ
સૂત્ર આજે આપણને મળ્યું છે. 'જમ દિંદ' સેકરે
દેશવત્સીઓના લોહીથી લખાયેલા એ અક્ષર છે. હિંદુ-
રાતના બીજા સ્વાતચ્છ-સંક્રામની કમળા કાળેથી
સાબળતારના કાનમાં ગળાવવા માટે એ બે શબ્દો પૂરતા
છે. પણ એ સૂત્રને લોકપ્રિય બનાવવા જતા આપણે
એને સરસ બનાવવા લાગ્યા છીએ એક હોજીના
વિદ્યાર્થીએ વર્ગમાં હાજરી પુરાવતી વખતે 'જમ દિંદ'
કહ્યું નેથી અધ્યાપકે તેને વર્ગબહાર કાઢી મૂક્યો, પરિ-
ણામે આખા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ બહાર નીકળી ગયા.
વર્ગમાં હાજરી પુરાવતી વેળા સિરસતા મુળબળ પેકારને
બલે કોઈ પણ બીજે અવાજ કાઢેલા એ સામાન્ય
પ્રતિને પણ અચૂકર પગલું છે એમ તો પછી બીજે
કોઈ વિદ્યાર્થી હાજરી પુરાવતી વખતે કહેશે 'પાકિસ્તાન'
નીએ કહેશે 'લોકમુદ' ! એમ એના અત ક્ય આવશે ?
સકા-સરથસે ઉપસતા પ્રતિનયો દબે તો લગભગ દેશ
આખામાંથી ઊડી ગયા છે તો પછી ત્યાં પેકારવાનાં
સૂત્રે અબ્યાસના વર્ગમાં શા માટે પેકારાય છે ?

નવરાત્રિની લગામ

આગેવાનેના હાથમાં છે

૧૯૪૨ની લગ્ન દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓમાં આવેલી
નમ્રૂતિ કેટલેક સ્થંભિએ ગેરરસે દોરવાઈ મઈ હતી પણ
તેનું કારણ એ હતું કે પ્રેમના પ્યારા અને જવાબદાર
નેતાઓ ત્યારે એમની વચ્ચે નહોતા. આજે હવે નેતાઓ
કારણેમ બહાર છે ત્યારે જુવાનો-વિદ્યાર્થીઓની નવરાત્રિને
શેષ મયે વાળી લંવાનું કામ એમની રાહ જોતું ખડું છે
નેતાઓની નાચ કરી જીવંતને ખડું મમ્મી હોય છે
અને તેથી જ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મેહનારાઓ, કાપ્ડે કર
નારાઓ પોતનું વિચાર-વાણી-કાવનું સમસેલપણું
પછી સંભાળપૂર્વક સાચી રાએ એ વધુ જરૂરી જમ્યું છે.

આં ભાષાનું અનુકરણ
કેા કરશે તો ?

મયે મલિને રાજકોટમા મળેલી કાર્કિયાવાડ વિદ્યાર્થી
પરિષદના પ્રમુખરયોનેથી શ્રી જશવંતરાય મહેતાએ ૧૪મ
૨૦ વર્ગના અધીસાએક કિશોરો સમક્ષ કરેલા કા.
માધી નીચેના છૂટક રખેડો ટાક્યા છે.

‘દેશના દિગ્દાસમા સોનેરી સૂઈ ઉથેલાં છે.....આજકાં’
આવશ્યકુભાળના કન્યકથી જલસો રાખ્યો છે.....રવાઈ
તાના નયોતિર્ધરોને આપણી વંદના હો..... દશીમા મ
રાખીને આપણી ભાત માતાના એ પતેલા પુત્રપુત્રીએ એ માતા
મૃજલા તેવરા તાડ લીધી છે... નીચ વરસ પૂરે’ એ
જરે આ દેશમા પણ મુશ્યે. મૂંઝા મૂંઝા દેશની પરિસ્થિતિ કરી
દેશકેનું કમું. એને અધાપતનના ઊંઘા પાઠમા પડેલા ના
એની આખો હતી બની. આ રિથિ પલારવા, આ
બધ આપવા એમણે સાધના આરબી અને તેણે દર
સ્વાત્મક કાર્યક્રમ આપીને નવકોઈ જમાવી. આપણે કલિ
કદાધારીએ છીએ આપણે સમજાવે રવાર માનીએ પ્રિય
કલિને હવે આપણા પોતાના રિથિમાંથી મવાને છે... આ
રીતે ચિતેલી મથાલ સોનાનુના બના સાક કરી અધારમા
રોટની નામચે. સમાનને દેરી રહેલા જવાનુંના તાડ કાઢે
આત્માર અને આત્માર થામે નેહા જમાવી

ચીલાબદ્ધ પાષાવાણીનો

કાળ પીટી ચૂકેલા છે

એ અધીસામાંના મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓનાં કુખળા
મજા માટે આ ભાષણ સમજતું એ એક જુવન થઈ
પડ્યો હતો. એમા ઇર્ષાએવા વિચાર સાથે કાકને વાણે
હોઈ દો નહિ. પણ કાક અધરા નિર્ગ્રંથચેને બાળાને
જે કાળથી સામાન્ય વિદ્યાર્થી અનુભવે છે તે જ એને
આના કાળથી સાંભળીને યાદ આવે એમાના ચોક્ક-
પણા કાળથી કાચા હોઈને માદ રવા હતો. પણ અર્થ
દેવે નહિ વચેલા હોય. એટલે પ્રસંગ આવતાં એમને કોઈ
વિદ્યાર્થી ભાષણ કરવા કોને થશે ત્યારે એની એ જ
પાષ્ટકાણી, ‘કલિ-અંકારી-નયોતિર્ધર-મસાલથી’
મેલી જશે. એના અર્થથી પોતે અને પોતાને સાંભળ
નારા-મેકે અનુજ રહેશે. આગળથી લીમ-પચીસ
વર્ષ પૂરે’ જે જુવાનો દના એમણે ભાષાની જનકામર્ષી
આસ ભાષણે સાંભળ્યાં હતાં આજે તેમને થેર
રિગર-જુવાન પુરો જે એમણે પણ શ્રુ એના એ જ
ગોપાબદ્ધ ભાષણે ભાંજિત કરવાનાં છે ?

ઉપલી જ પરિપદે પસાર કરેલા મુખ્ય ઠરાવો પણ વિદ્યાર્થીઓની આજેવાની જેમના હાથમાં છે તેમની મનોદશાનું પ્રતિબિંબ પાડી રહે છે :

(૧) રેશના કમીટીને અંગતિ આપતો, (૨) આઝાદ હિંદ ફોર્સના સેનિટરના સુક્ષ્મ માગતો, (૩) કાઠિયાવાડનાં કેદવાંક દેશી-રાજાઓ નિરોધ વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિમાં રૂઢાવટ કરી રહ્યા છે તેવાં રાજાઓની નીતિ વખોડી કાઢતો અને નવાં વિદ્યાર્થીમંડળો બના કરવાની પરિપદને હાથ લેતો (૪) કલકત્તામાં આઝાદ ફોર્સ પ્રત્યે હમદર્દી દર્શાવવા નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓના સંદેશ પર પોલીસે કરેલા ગોળીબાર વખોડી કાઢતો અને (૫) રચનાત્મક કાર્ય વિશેનો.

નિજના નિરાંતના પ્રશ્નોનો

અમદાદમાં બેઠકોએ

ખુદ વિદ્યાર્થી જીવનનો પ્રશ્નો ઉપરના ઠરાવોને રચાને આપાં માત્ર શબ્દોની રંગપૂરણીસમા ઠરાવો વિદ્યાર્થીપરિપદમાં થયું છે. વિષયવિચારણી સમિતિમાંથી પસાર થઈ ચૂકેલા ઠરાવો ઉપર અમાઉથી ગોઠવી રાખ્યા મુજબ બોક્ષસ વિદ્યાર્થીઓ જ ભાષણ કરી જાય અને કોમિસની નકલ કરીને ભાગવાતા આ નાટકમાં સામાન્ય વિદ્યાર્થીનો ખિચારો ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવા હાથ જોડો કરવા પૂરેતો જ ભાગીદાર બને છે સાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને પાણી પીવાની, અંગરૂકે મૂતરકીની શેન્ડેલોન પરેશાન કરતી અગવડો, આજની મોંઘવારીમાં વળે વળે બદલાતાં અને મોંઘાં બનતા મિન-જરૂરી રીતે ફરજિયાત બનતી નોટપુકાના કાગળો, શાહી અને પેનસિલો, રમતગમતને નામે ઉપરાવાતી શીમાંથી ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ મોજા ઉડાવતા હોય ત્યારે નાના વિદ્યાર્થીઓ જીતેલાં બેટ અને ફૂટેલા દડા ઉપર જ વરસ વિતાવે છે તે, કોલેજોમાં પણ જીમખાનાંઓમાં એ જ દશા છે, કેટલીય સાળાઓમાં હજી શિક્ષકોના હાથનો માર વેઠતાં ટુમળાં બાળકો, બોડિંગોના ગ્રહપતિઓના જુગ્મો, હોરડેલ-રસોડાની સડેલી રૂપતળોરી, વારતહેવારે પડાવાતી હડતાલોથી અભ્યાસને પહોંચતી ભારે ખબેલ, જાણવારે જાણવારે વિદ્યાર્થીઓને ભણતરમાં વિલેપ કરતાં હડતાલો-સંસ્પર્શો, વિદ્યાર્થીઓમાં ક્રાંતવાદ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપર રીતેલાં વર્ષ દરમિયાન વિદ્યાર્થીમંડળોએ શું કયું, હવે પછી શું કરવા ધારે છે, પોતાનામાંથી જ તોફાની નીવડેલાઓને

કેવો દરખાસ આપે છે, પોતાની કેટલી જૂલો ગણુવે છે, એ બધું આવી પરિપદોમાંથી સામાન્ય રીતે ગેરદાનર હોય છે. આ રેજિસ્ટ્રી આનાખરાબીને આજવાનો પ્રજા બોદમત વિદ્યાર્થી આદમમાંથી બીજો થયો નથી.

જીવનપડતરનું માહતર

સોધી વિશેષ છે

ઉપલી પરિપદ પછી પંદર દિવસે અમદાવાદમાં મળેલી ગુજરાત-કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિપદને સહભાગે ગુજરાતની કોંગ્રેસ તરફથી દોરવણી આપતું નિવેદન એમની સમક્ષ દીવાતી જેમ બીજું હતું :

‘સામાન્યજી વિદ્યાર્થીમંડળો અને તેમની પરિપદોએ લાંબા, ગંધવજુકમાં અને વિવાદારપદ રાજકીય ઠરાવો કરવાની લાલચથી દૂર રહેવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરવો બેઠકો...વિદ્યાર્થી મંડળોના ઠરાવો રાજદારણની ગૂંચમાં જીતયાં વગર રેશની આપ લીની લદતના ચોંક આગ પ્રદ્ય પર અને તે મળે નરૂરી સિસ્ત અને તાકાત એકઠી કરવા પર -વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન કેદિત કરનારા હોવા બેઠકો.

‘વિદ્યાર્થીઓના જીવનપડતરની પ્રવૃત્તિને તવાધીમંડળોએ દોષી મહત્વનું રચાને આપતું બેઠકો. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વેગ આપે તેવા ઠરાવો પરિપદોએ પસાર કરવા બેઠકોએ, સનીર-પ્રમને હલકો ગણીને પારખાની મહેનત પર જીવનારા મીઠા જેવી રૂતિ સામે લાલ બતી ધરીને નતમહેનતના ધીરવ પર વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરતો ઠરાવ આપું’ એક ઉઠાદરણુ હોઇ સહે વિદ્યાર્થીઓના આજના નબળા ચરીર તરફ ધ્યાન દેતી વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત કસરત કરવાનો આજઠ કરતો ઠરાવ અથવા આજઠલ વ્યવસ્થા અનેકો રંગનું પ્રજ્વલિત બેઠકો સામે વિદ્યાર્થીસંસ્થાઓનું ધ્યાન દોરતો ઠરાવ થઈ સહે.’

પ્રથમ કાર્ય અને

પછી ઠરાવો

ઉપલી દોરવણી સાચી જતાં અગ્રણી છે. વિદ્યોપા-જન એ મુખ્ય વિદ્યાર્થી-વર્ગ છે. ક્રાંતિના તળકાનો પણ એ વિદ્યાર્થીઓને લખાવાયેલા કાપકમ-છે. એના પરથી બાળકોનું લક્ષ આજકાલ ચસિત બન્યું છે. ચાલુ કેળવણીના મોઠા અંશે અનેક હોવા છતાં, નાટ્યકીય શિક્ષણના પાયા ન્યાં રાખી પોતે જ રાખી રાકયો નથી, ત્યાં ઉપલબ્ધ કેળવણીને મળે તેટલી સાજા ઉઠાવી જ લેવો રહે છે. બાળુતરની પુણી કુરમાની તો અમારે કોંગ્રેસ પછી માગતી નથી. એક કથ અથવા કુગતિ લેણે પણ અભ્યાસની પૂર્ણક્રિતિ

કરવા વગર આરો નથી નહિતર વાપીઓનો વિશ્વસઘાત અને તેમના પૈસાનો દુર્વ્યય થાય છે, ઉપરાંત ખુ વિદ્યાર્થીની ઉભયમુદ્ર હાલત અને છે

કાંતિલક્ષી આ મુખ્ય ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓમાં સીધી રીતે જે વસ્તુ આડખીનીરૂપ થતી હોય તે પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓએ જાગૃત રહેવું જોઈએ અને તેની સામે અત્યૂર્ધે એક પ્રયત્ન વિદ્યાર્થીઓમાં જોડો કરવો જોઈએ કે જેની અવગણના આજના સચાલકો કરી શકે નહિ

બાકી તો આવના આખા વર્ષ દરમિયાન એક પણ દિવસ ન કરવાનો અને માન કાપે ક્યે' શાખીને વાંદને તે કરતા કાંઈ સરવૈયુ માઠાનો, અને જેટલું કાંઈ ક્યું' તેના પ્રમાણમાં જ વીતેલા વર્ષના દરવો કરવાનો અખતરો કોઈ વિદ્યાર્થીસંસ્થાએ ૧૯૪૧ના નવા વર્ષે સંકલ્પવા જેવો છે

આંકડાઓ કહ દિશામાં આગળી ચાંધે છે?

વિદ્યાર્થી-સંસ્થાઓ અને તેમના હિતૈવીઓને વિચાર માટે યોગ્યક પૂરો પાડતી નીચેની વિમતો મુખ્ય પ્રાંતમાં જોળવણીને લગતો ૧૯૪૪-૪૫નો એક અહેવાલ આપે છે -

'આ પ્રાંતમાં કુલ શહેરો અને ગામડાની સંખ્યા ૨૧ ૬૫૭ છે તેમાંથી જેમાં એકાદી પણ નિરાજ દેવ તેજ શહેર-ગામ ઢાળી સંખ્યા માત્ર ૧૭,૧૬૫ની છે બીજેલા વર્ષે દરમિયાન પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૨ ૨૨૮નો વધારો પામીને કુલ ૧૮,૬૫,૮૯૬ ઉપર પડેથી છે પણ સાતી બાજુ પ્રવચાની જોળવણી-સંસ્થાઓમાંથી ૧૦,૦૦૧નો વધારો થયો છે અને તેની સંખ્યા ૧૧,૧૪૩ની રહી છે પ્રાંતની પુરુષવસ્તીના ૨૨ થપ ઢાળ વિદ્યાર્થીઓ છે જ્યારે સ્ત્રીવસ્તીના ૫૩૪ ઢાળ વિદ્યાર્થીઓ છે, તેમાંના પાંચાણુ કરોડ જેટલા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વપસ્યા છે'

રાષ્ટ્રની સર્જનશક્તિની ઓડ

અને આપણી જીવન-રસા

રેશનું મોડું સંદર્ભાત્મ છે કે રાંચના રાષ્ટ્રનેતાઓ માત્ર રાજકારણપદે મમાલભરો નથી પણ સરકુતિ-જાગૃતી છે રાષ્ટ્રના અવસાન પામવાના લડાયાકે તેતાના કિમના બખતર તમે પડિત જવાકરવાલનો એક મહાન વિચારક અને ઢાકાર તરીકેનો સુરમાર આત્મા પડેલો

છે તે એકાંતી વીરધુન કરનારા લાખોમાંથી બધુ ઓછા જાણતા હોય છે એ આપણાં દર્શન કરાવનારા કોષક કોષક પ્રતજોવાનો એક હતો લખનીના નાટીય કલાકર્મકર્મનો ખુલ્લુ મારતી વળાનો પોતાના પ્રવચનમાં જવાકરવાલે કહ્યું છે કે -

'કલા એ આપણા રાષ્ટ્રની તાકાતમાંથી ડગતી ન હેય તે તે નિર્દોષ છે જીવનના પ્રકો અને વાસ્તવિકતાઓ સાથે એ એને સજાય ન હોય તો એ અજાણી ગુફાઓમાં બારી નિતો તેવી તમામી અને મરણ છે કલાતુ મુખ્ય કલ્પન આપને જમવાનું નહિ પરંતુ માનવીને એવા જીવનસુખામમાં દોરજી આપવાનું છે

'આપણી પ્રભુ આને અધોમાધમ દશમાં છતી રહી છે જેમાં સોદર્શનિકતા ધાવ અજી છે એવા વાતાવરણમાં એને જીવવામાં આવી છે ગરીબ કામદારોની વાત આજુએ મુઠોએ તો પણ મધ્યમવર્ગ અને ઉપરો મધ્યમવર્ગ તો એક કારે વિરમરમાત્ર નિદા છતી રહી છે

'ગરીબ અને આપણી પ્રભાની અધમ અને અજા જીવન-દશાને કારણે કલાતુ સર્જન કરવાની આપણી શક્તિ દબાઈ ગઈ છે. આ રાષ્ટ્રમાં સર્જનશક્તિ પેા કરવાનો પ્રમ આપણી સમીના અતિ આશા સચાલકોમાં'એ છે એકવાર સર્જનશક્તિ યોડી થયા પછી આપો રેડ દરેક રીતે નજરો પડી ભય છે આપણા રેડના મહાન કલાકારો બધા થકયા થયા છે અને ઢને તો માત્ર નાહ કરનારા જ કામી રહ્યા છે

'આપણે ઢને જગતુ ભેઈએ અને આપણી કલા પણ સમીસાય નથી જોઈ શકીઓની જ વધારી આપો દિહુસ્તાન કોરો એ રાષ્ટ્ર કલમ જોગશી તો કલા પાછળ નહિ પડે'

રાષ્ટ્રીય-જીવનની

રજોમાં પ્રસરેલો રોગ

આપણામાં જીવનનો તદુરસ્ત અને રાષ્ટ્રીય આસ્વાદ નથી રહ્યો એમ કહીને પડિત જવાકરવાલનો આ તાતલો ઉપાકી લેનાર 'દિહુસ્તાન ટાઇમ્સ'નો અપ્રલેખ આજાલ કાંતવાનું આતુ રાખે છે—

'કલ્પના અને સચિત્રતા (વકોરોઈ) રાષ્ટ્રીય જીવનના આખા ઉપલા કોણમાં પ્રસરી ચૂકી છે ચિત્રકરેલા ભન-વર્તોની મથાળાઓ મ થા યાનિક રચકાઓ અને રચાનિક સરકારી હાઈમે સાથે પડાયેલા સમુદાયનીઓના બાઅરુરુથા સજોદવાના તલુકારોનાં ને મરે પડિત નહેરને મુનુબનાર રીતે કિશન આજના તેમ જોર્નાલ આ એકાંતો રાજકી પીઠાતી નથી, બધે એ એકાંતી એક વર્ત જ છે પતરે મકાં કુદનિયા

અને સંસ્કાર સુખલાવ રહિત તૈવચિત્રોના ગિચિત્ર મિશ્રણવાળા રાજ્યમહેલો, 'એકેસો એખી', લક્ષ સ્વાધુ વાપરતી સંમિત અને રાજ્યદેશની છબીઓથી છવાયેલા દીવાલોવાળા પગના મધ્યમ-વર્ગીઓના ઘર અને સરવા સુરોભનોવાળી પાનવાળાઓની કુખોનો એ બધામાં એક જ માનસ રજૂ થાય છે

'પથુ આ રોજ તો માર્કોનો કરતા ઘણું વિચીર જિંદગી જયેલો દેવ છે લોકોના ધરના કૂકા ફરનિચરના ધારધરને જ અસર કરી તે નથી અઠતો, એ તો એમના પહેરવેશ, એમના ઉત્સવો, તેમના કલા અને સાહિત્ય, તેમની રીતકાત અને તેમના બોલોના સ્વરસાર ઉપર પથુ આક્રમણ કરે છે. પથુ સ્વિ-જ્ઞાતવા એ સ્વિજ્ઞાતવા જ છે. જાણે પછી એ મોટીકલાઓ વાચતી, ખિખિયાટા કરતી અને હોશીયરના સૌ ઉલ્લા આદેશ પ્રમાણે પોતાના મોટાને એક-અપ' બદલતી છોડતી હોય કે પછી ધરના સુબન દરેકો અને દેશમાં દેહલા દિલ્લ-ગીતો મ થી ધબકાર અનુભવતી ચિત્રભાષેલા શૃદ્ધિપુરી હોય

પૂછે 'એસેલાં છવન-મૂંચો

'પ્રત્યેક કિસ્સામાં આ સ્વિજ્ઞાતવા અને ભરોળપથુ એ જીંદગીના લોષેવ' છવનમૂંચોના પરિણામરૂપ હોય છે જેમ પીઠા તેમ છવનમૂંચો પથુ એક જગ્યાએથી ઉછેરેને બીજે દેશી સાબતા નથી કાઠેતો એ માણસમાં ભીર છે અથવા તો એ પાકાકા લઈને પછડે જોડેલા હોય છે અજાણની યુષ્મા પ્રતિજ્ઞા અદેલી હોય કે છવતી પથુ આજના 'મિલ્સ ફેક્ટરી' ફેરેલા મોઢા કરતા તો જરૂર વધુ છવત દેખાય છે અમેરિકન 'રેલેય બોલવા જતા દેશી ફિરિયારીઓરો અને પોતાના માળાપને ગોરા 'બાબાલોખ ની માફક 'પપા' 'ડાઝ' કહી જતા ધનારા દિદી બાળકો તો જહી ચાલેલા રહેતા, સૌથી વધુ છવતલાઈથી છોડતો કરતા પથુ દિશેષ વિરસકારવાર છે પોતાના મૂળમાં જોઈ યાઝ પછી એને ફરી પામવા માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના ને હાથ આવે તે તણખલાને પથુ ને પ્રભુ અનુપૂર્વક વળી પડે છે તેને માટે આ એક શાપ સમાન છે

'પરદેશીઓની માફક જ એજાન કરણ કે વેચા પહેરવા કે છવન છવતુ, ગોરા ટેનશાની લગ્ન જેવા દેખાવ આપણા ધરને આપવો, પાકા ય સગીત પાછળ લેવા બનવું, અજાણ તો ગોરા સાહેબો માફકની જ ગામડીની સુખાકારીમાં નહીં જેમકા 'એલિ કુલ ફરજ' આપણી ઉપર પાડવામાં આવતી નથી એ એક લાલચથી વાત છે કે આમગતી ભરીબાઈ અને અલગપથુને પરિણામે જ તેઓ શરેઈ છવનની સ્વિજ્ઞાતવાઓથી સ્વલ મત તલા કે એ કે કટલાક શરેઈઓને પથુ આ બધી સ્વિજ્ઞાતવાઓનું જ્ઞાન યવા માણ્યું છે 'બાલ્યુઓએ

દિદી પોષાક ફરી અપનાવવા બેઈએ એવા કલકતાના ટાળ ને આશ્રદ એ પાછી ફરી રહેલી તદ્દરતીની એ'બાલી છે'

એ અગ્રનેખમા દર્શાવાયેલા આપણા છવનના સંકેતો જિંદગીના પાઠોમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની આસપાસના સંબોગોની વિચિત્ર સ્વિજ્ઞાતવાઓને ઉમેરે કરી ચકે તેમ છે આપણી પરનકવને રવાડે ચડી રહેલા સમાજને જો મોઢુ યઈ જતા પૂર્વે વાળી લેવામાં નહિ આવે તો પછી પરદેશી સત્તાની યુવાશી દૂર યશે તે દિવસે પથુ પરદેશીઓની સસ્કાર-યુવાશી તો આપણા રાષ્ટ્રના ઉન્નયન સમાન સામે દાંતિયાં કરતી જીભી જ દશે.

અપરિણિત માતાઓ અને તેમનાં બાળકો

લગાઈના લાના વર્ણોના કરમ સંબોગો વચ્ચે દેશ-દેશના માનવીઓના નૈતિક બંધનોને શિથિલ બનવું પડ્યું હતું પતિવિહોણી લાખો નારીઓનું છવતર ભાગીને બૂલો યઈ રહ્યું હતું પરદેશી સૈનિકોના મોહમાં પડનારી આપણા જ નહિ પથુ યુરોપના તમામ દેશોની કુમારિ કાઓ માતૃત્વમાં એકાએક સરકી પડી હતી લગાઈપૂરી કરીને ઘેર પાછા ફરેલા પુરુષો પોતાની પત્નીઓ અને કુવારી બહેનોના બોળામાં અનુભવી બાળકોને રમતા જોઈને દિગ્બૂત બની ગયા હતા. કુરમનના યુદ્ધકેદી તરફ વર્ષો વિતાવ્યા પછી નવો જન્મ પામીને સ્વદેશ પાછા ફરનારાઓમાંના અનેકે પથુ એજ દશ નિહાળ્યું હશે કુવારી માતાઓ અને નખાપો બાળકો લગભગ બધા દેશોમાં વેસેઓએ અશે વ્યાપક ખન્ના હશે એમને માટે જિંદગીની ચરકાર તરફથી શુ પગલાં લેવાયા હતા તે લડનારો એક સંદેશો જણાવે છે—

'અપરિણિત માતાઓ માટેના વસવાટ-ગૃહોની જિંદગીમાં અઘી વરસથી હયાતી છે તે હઠીકાત ઉપરનો પડદો હવે ઉઠાવાયો છે પ્રસૂતિ પૂર્વેના અને પ્રસૂતિ બાદના આ વસવાટ-ગૃહો એક મહાન સામાજિક અપવરારૂપે તદ્દરતીપાતાના પ્રથમ હલતક દેશના નુકલ નુકલ ભાગોમાં વ્યાપી રહ્યા છે આ ગૃહોના ઉદ્દેશ માતા અને બાળકને સાચું રાખવાનો છે, અને લગાઈને પરિણામે જિંદગીમાં ટોચા યવા પામેલા એક વિઠલ કાચમાંના ઉકેલમાં મદદરૂપ થવાનો છે પછીવાર પોતાની કુટુંબી તરફથી તે ને નથી પામતી તે સમતાથી અપરિણિત માતાઓને બલવવાનો એનો ઉદ્દેશ છે નથી કરીને એ માતાઓ અને એમના બાળકો મોટા ચક્રને સમાજના ઉપયોગી સંસ્થા બને'

પશ્ચિમના દેશોમાં લગભગે કાચો આ પ્રશ્ન ઘટેલો. ઉપ જન્મે છે તેટલો આપણા દેશમાં નથી જાયો. પણ લગભગ ન હોય ત્યારે પણ આપણે ત્યાં એ સંવાન ઝોટો બનાવક નથી હોતો. સંદેરની ગટ્ટો, જે વેની સડોઁ ધોરી રાજમાયો ગામની સમીપ વિગેરે રથગેએથી તરતના જન્મેલા બાળકો માળી આલખાના બનાવે. રાજપરજા સાલકોએ છીએ એવા પ્રમંજોમાં બાળકો નવ વયનાયાશ્રમે અને સ્ત્રી નવ વય કેઈ નારી-આશ્રમમાં તેના કરતાં સ્ત્રી અને તેનું બાળક સાથે રહી શકે નેતાં આવાં વસનદ-ગૂડો વધુ લાલલાથી નહિ થઈ શકે ? માતાની મુદ્દુ સાથેવળુ વિના પશુ જન્મે મુદ્દ કે વરેલા બનતા અનાયાશ્રમે-ખેડિંગોના છાત્રો અને બાળકોરની અનુભવ વૃણુએ ફરી અપ પતનને ગોરએ વળતી નારી-આશ્રમવ સિનાઓ એ મેલના કાવકાનો સમુદ્ધેન આ રીતે આવી શકશે કે નહિ ? આપણો, અનાયાશ્રી

અને અપમાનિત પ્રતિપક્ષ

પૂર્વમાત્રો ઈશ્વામાં હોતો અમેરિકન મૈનિક પોતાને વતન પડેથી ન રહે ત્યાં સુધી એક પણ દિદી વિદ્યા થીને અમેરિકામાં દાખલ કરવા ઉપર અમેરિકન સરકારે પ્રતિપક્ષ મૂકે છે. પાન-અપાન સૌ કોઈના સામુદિક અમેરિકા પ્રવાણની પ્રમરણી જતી થીલકા સામે અપાકિ આ કારોમાં ચેતરણીના સર ઉત્તરારાષા છે પણ અમેરિકન સરકારને આ પ્રતિપક્ષ તો સડા સાથે લીધે ને પણ અળા મુકનાર છે વૌંથી પોતાના પરથી રિખૂડા પડેલા અમેરિકન મૈનિક અને અરમાગણે નેમની વાટ જોઈ જોઈને અધીય બેના સરજનો વચ્ચેનો મેગા મળામાં ચેવીક કલાકનો પણ વિશ્વન વાય એવું કોષ નહિ કરતે રિવજમાં જોઈ એક જરૂરી વસ્તુ છે પણ રિખૂડા પ્રિવજનોતા પુન મિલન નરહી તાકીદ બીજા કલાકે ઠોઈ શકે નહિ એવું સ્વીકાર્ય હતા આવે. આપણો મનાદુષ્ટમ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના વિનંતી એને જરૂર દુ અકર થઈ પડશે

પૂર્વમાં કણુ દળરો લાભો અમેરિકન મૈનિકો પડ્યા છે 'કાવરો અને અપર્યા નગરતા' 'સરમુખારીના નવજન્મો અટકારતા' એવા એવા એમના રાજકર્તાઓએ નિંદ્ર દેશ અંદરે કર્યો નાનવજા જતા એમનું રોશણુ કંઈ મહિનાઓ સુધી આ પ્રદેશમાં

લખાને જવાનો સબજ છે એવી અનિશ્ચિત મુત સુધી કંઈપણ પારંશી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દેશમાં પ્રવેશના રોકના એનો શુ અમેરિકાની રૂબેરૂ-અર્થિય 'ચાર આઠાદીની વેળાસુમાં સમાવેશ થાય છે ? સેકડો દળરો રેનિકોને લઈ જતા પ્રત્યેક જલાજનો એકાદ ખૂલો રોજીને ઘોડાએડેડેડે હિદી વિદ્યાર્થીઓએ જો અમેરિકા જવાનું ચાહ રાખ્યું હોત તો એવી કંઈ મોટી ટીલ એ રેનિકોના મુદ્દાગમનમાં થઈ જવાની હતી તે ન સમજ શકાય તેવું છે આપા બેઈ દુરમાનથી વિનંતી કુરાકાએ હો છે કે વધુ હિદી વિદ્યાર્થીઓને અમેરિકામાં પ્રવેશતા રોકવા તો આ એ જલાનું માન તો નહિ હોય ને ?

અને કુદકા પ્રવળ તો એટલા માટે બને છે કે માત્ર દિદી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જ આ પ્રવેશમંથી દુરમાર્થ છે પૂર્વમાથી તો ચીનાઓ રિવિપાદનવાસીઓ, એરે લિખનો, આરને, વૌં મિપરીઓ, અનેક વિદ્યાર્થીઓ અમેરિકન વિશ્વવિદ્યાલયો બણી શકી રજા છે એ બધા માથી માત્ર દિદી વિદ્યાર્થીને જ વીણીને તેની ઉપર અવાય અને અપમાન મેકે લાદવાનું અમેરિકન સરકારને કેમ સમજ્ય તેનો જવાબ અમેરિકન એનથીખાતા ઉપર કૃય લઈ જન્મે માગવાનો વિદ્યાર્થીઓને દક્ષ છે એરેરૂલિયાની

સાનુકૂળી અજાદો

અમેરિકા સાથે વેપારી સબધો બાંધવામાં દિદુરતા નના વેપારીઓને કેલીક મુકોજો નહે છે એમાંની મુખ્ય છે રૂપિયાના ડોલર અને ડોલરના રૂપિયા કરવામાં આવતા સરકારી નડરો બીજા મુરોતી એ છે કે એટલી લાખી સદર માટે મોગી સખ્યામાં જરૂરી જલાને કંઈ મળી શકે તેમ નથી પણ એરેરૂલિયા સાથેના વેપારમાં બહારની પ્રતિદુલતાઓ એટલી જલાય છે એ રૂલિયા મચેની સેવડેડેડેડે પાડેડેડે થઈ શકે છે અમેરિકાની સરખામણીએ એરૂલિયા દિવ્યી મલ્લ નજક પણ છે વૌં લગાઈ દરમિયાને અપારી મળધો કપક મયા દના ત્યારે પણ મુખ્યવે એક દિદુરતાન સાથેના એના સબધો ચાતુ તથા દના-અર્થે લગાઈના વૌં દમિયન ઉતારોતર બહાના અબજા દના એટલે રિદુરતાના માલ માટે એરેરૂલિયાની અપારી માવ અજાણી પી

રેફરી બનાવટનો

હિંદી માલ

એરટ્રેલિયા ખાતેના હિંદી વ્યાપારી કમિશનરના એક અહેવાલમાં જણાવવાનું છે કે લગભગ પહેલાં હિંદ-માંથી ત્રીસ લાખ પાઉન્ડનો માલ એરટ્રેલિયામાં નિકાસ થતો. આવી નિકાસનો ૧૯૪૪નો આંકડો સાતમનો વધીને એ કરોડ પાઉન્ડ ઉપર પહોંચી ગયો છે. ૩, સ્તરાઉ કાપડ અને શય એ તથા હિંદી બનાવટોએ એરટ્રેલિયામાં પેતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું છે. તે ઉપરાંત તેલગિયા, ગાંધીયા, ચટાઈઓ, મિયાલકાટના લાકડામાંથી બનેલાં રમગમતનાં સાધનો, હરણ, બકરાનાં ચામડાં તેમ જ વાળ અને અગરબ માટે પણ વૃત્તેઓએ અંગે એરટ્રેલિયામાં માંગ જાની થઈ ચૂકી છે. આ બધા પછી કેટલાક વેપારીઓએ પેતાની આવક-નિકાસની યોજનાઓમાં એરટ્રેલિયાને સ્થાન આપવા માંડ્યું છે. તે પ્રસંગે, એરટ્રેલિયા ખાતેના હિંદી વ્યાપારી કમિશનર શ્રી સાર્સનાએ ગયે મહિને હિંદી નિકાસ-વેપારીઓના સમી યોજના એક મેળાવામાં જે વાત મહી છે તે તરફ સૌનું લક્ષ્ય ખેંચવા જેવું છે :

‘લાઈવે પશુઓ સ્તરાઉ માલ અને બીજી જરૂરિયાતો માટે એરટ્રેલિયાને હિંદ ઉપર આધાર રાખવાની ફરજ પડી હતી હિંદુસ્તાની માલને મોઢાં ભરવામાં એણે ખરીદે પણ એ દેશમાં મોકલાયેલા માલ એટલી ઓછી સંખ્યાએ હતો કે ત્યાંની મુશ્કેલી-સંકટમાં, ત્યાના અખતારો અને ત્યાના વાપરનારોએ તેની વિરૂદ્ધ જખ્ખર એક અગ્રાહક ઉઠાવ્યો. માલના સાવ પધ્ધતિ આસ-જોયા હતા પશુઓને હિંદી માલની આવક વધે દરી દેવની ધમકી એરટ્રેલિયન સરકારે આપી દિધી નિકાસકારોએ આ વ્યાવસાય સખ્ખુ એટલે અને એરટ્રેલિયનોના મુજબના બીજી ચંચળી કરવા સુધી નહોતી.

સૂચની દબાવત

વેપારીઓના હાથમાં

જાપાનીઓએ કેટલીક-તકત્તો બનાવેલા ધોધપૂરથી આપણી બજારો જ્યારે છઠ્ઠાવી દીધી હતી ત્યારે આપણે ત્યાં જાપાની એટલું બહુ તકત્તો જ છે એવી સહજ માન્યતા જામી ચર્ચાગ્રસ્ત હતી અને પરિણામે કેટલોક સાથે જ ટકાઉ જાપાની માલ પણ મરદાનના પર્વતોને લીધે હિંદની બજારમાં વેચાઈ રહતો નહોતો એ જાણીની વાત છે. એ જ રીતે આપણા અમુક વેપારીઓની ટૂંકી દૃષ્ટિના કારણે હિંદના સમગ્ર નિકાસ-

વ્યાપારને જકા ન પહેચે તે જોનું જરૂરી છે. પરંતુશીમાં આપણા દેશની કબજત-ગેરકબજત કરવી એ આપણા રાજકીય નેતાઓ માટે છે તેવી પધ્ધતિ સુગમ આપણાં વેપારીઓ માટે છે.

શ્રી સાર્સનાએ રજૂ કરેલી કટકતમાંથી વેપારીઓ ઉપરાંત આપણા નારીમબાળને પણ એક કાપનું મૂલ્ય મળી રહે છે. આપણી બજારોમાં વેચાની રવેલી કે પરંતુશી કેટલી તકત્તો, ઉતારાણી અને તુકસાનકારી એવી બનાવટો છે કે જે આપણો આંગળે અજાણપણે ગ્રહિણી-સંસ્કારમાં કયું તે પ્રમાણે અથવા તે દેશદિશાથી વાપરી રહ્યો છે. એરટ્રેલિયાના માલકે આપણા દેશની કે પ્રાંતની નારી-સંસ્કારમાં તરફથી જો આવી બનાવટો માગે આંગળી ચિંધાય અને અમુક બનાવટો વાપરવાનું મંતર બંધ કરી દેતાની ધમકી અપાય તે એ માલના ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ તેની પ્રતિ દુર્બલ નહિ કરી શકે.

૨૧-૨૧-૪૫

એકોપાસક સંશોધકનું મૃત્યુ

જૈન ગુજર દરિયોના તથા ખડો, અનેક જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, એ ચાર સંશોધન-મંથાના પ્રખર ગ્રાંથક અને લેખક શ્રી મોહનલાલ દલ્દીએ દસાહ્વ અવસાન કેળવે જૈન સાહિત્યની હિનિયામાં જ નહિ પણ સમગ્ર સંશોધન-સાહિત્યની ગુજર સ્થિતિમાં એક એકાંક પડના ગણ્યારી અને સમગ્ર ગુજર સાહિત્ય-જનતા સદ્ગતને અંજલિ આપશે. દરેક શબ્દે એકાસાઈ અને ગુલના, સમગ્રાણના અને વિશ્વમનીય પુરાવાને માગી લેનું સંશોધન જેવા ક્ષેત્રનું કામ હમણે જુદો કરીને કરનાર ૨૧. દસાહ્વે સમસ્ત ગુજરાતી વાચક પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે અને અવિરત ઉપાસનાવૃત્તિનો ઉજ્જવળ દાખલો બેસાડ્યો છે. કારણ કે જે વસ્તુ પ્રખર પડિતને જેમ આપે તેવી એમણે સમગ્રી તેમજ સંકલિત કરી છે, તેનાં મૂલ્ય મેળવવા એમણે પરા દરી નથી, અને વધના લાતના આશ્ચર્યક-ઉપાજનના આશ્ચર્યક ધંધાને મોટે ભાગે પોને જાણ્યુંએ મળી સંશોધનનાં સાહિત્ય-કુળના તમે દશવેના રહ્યા ત્યારે જ આ સિદ્ધિ સાંપડી શકી હતી. વાણીની વિમળ આરધનાનો આદર્શ જ આ છે. અને એ આદર્શ ભવંકર મૂલ્યો માગી લે છે. એના એકોપાસકને અંજલિ આપનાં હૃદય નમે છે.

ત્યાં કરવાનો શિરસ્તો પાડવો એટલે. તેને કારણે સાહિત્યને
 ા કોઈ કોઈ પાસણ મળી રહેશે રસનિર્મીતોના વિચાર કરતી
 આ સાહિત્ય, સંજીવ અને કલા એ જાણેને બેસા થવાં ન
 છે.

અને યોગ્ય તેા સંજીવ, નૃત્યકલા, ચિત્રકલા, રમ્યાત્મક, શિક્ષક
 યાદિ કલાઓનું પિયર છે. આ બધામાંથી પ્રેરણા એવળની
 ને પાછી તેમને પ્રેરણા આપતી એ સાહિત્યકારોનું કામ છે.
 ા તેઓ આ બંને નિલાસોને પોતાના હૃદયમાં આગવું
 ારે એ યોગ્ય ન થયો તેઓ પોતપોતાના નરાર બગબગ
 માને ત્યાંસુધી તેા સાહિત્યસમીક્ષને આદરો પડેલા સમયો
 ક્યો.

ગોવામાં સંજીવ અને નૃત્યકલાની અખડ ઉપાસના ચાલતી
 ા અને સંજીવનાઓનું સંચોલન પણ કોમળીમાના કોમ
 ાતાચાર્યે ક્યું હોય તેા પણ સંજીવના માનસમાંનું
 અધન આપણી વરફ કાઢેલે ક્યું હોય એવુ લાગતું નથી
 ા કામમાં સાહિત્યકાર અને સંજીવકારોને એ બંનેનો સહયોગ
 ત્યંવ ફલપ્રદ થશે એમ લાગે છે.

તે ન પ્રમાણે મનોરચનાની બેંચીયો લખનાર સાહિત્યકારો
 સમાજસાથનું બરાબર અધ્યયન કરે, તેા તે નમોરચનાના
 દર ટુકડા પ્રમાણે પણ સચવી શકશે અનેત નિષ્ફલિતોમાં
 ા યુગનું જીવન મૂલમા લેમ એકરૂપ છે તેમ રસાત્મકતા
 ને કલાત્મકતા પણ બંને એક રૂપ ન છે એક ન
 ારજીવની આત્મસ્ફરૂપ અનેક નિષ્ફલિતો આ મિત મિત
 રમાં પ્રગટ થતી હોય છે. પુષ્કરણ અને એકીકરણ એ બંને
 ાઓમાં પ્રવૃત્તિ એવા સુચકાઓ સાદિત્યકારોને ન આ
 ાધનો સહાયકાર થી પડેલા થવાને. તેથી તેમણે ન આ
 મમાં આજોવાની થી એટલે

સાહિત્ય, સંજીવ અને કલાદ્વારા સમાજ પોતાની સંસ્કર
 ા અને સંસ્કરના અધક કરે છે; પણ સામાજિક હલકની
 ારી ઉત્પન્ન કેલન, વાચા અને મેળા મારતર ન થાય છે,
 હાલનના અને સંસ્કરિતકલનના આ પ્રકાર નેમણે શર
 ારે તે હાલનના સમાજના થી હોવા એટલે; પણ તેમની
 ાપસ આલે વડી નઈ છે અસ્ફિલ સમાજ રૂઢિ તરીકે આ
 ા પ્રકારો જન આરાગી થવાયે છે; પણ આ સરવાળો
 ા પ્રભુભરી નિષ્ણાણ સની નય છે. સમાજનેતા સાહિત્યના
 ા પોતાના લખાણદ્વારા આ બધી સંસ્કરણોનું યુગરૂપન
 ા નવીકરણ કરતું એટલે નવીકરણ થિના કરેલું યુનરૂ
 ાનન પલ્લવાર બાધક થાય છે તેથી હવેમાલની યોગ્ય
 પનાવાનો સાહિત્યકારોએ આ કામ કરતું એટલે

વાસ્તવિક મહેલ સામયણે રચ્યું અને પછી શી રાજકર
 તાનાં અનુભવરૂપે તલરૂપે ક્યો એમ કહે છે. આજના
 હિતકારો અવિચારાં વિષયો માત્ર ઉત્તમકર રજરૂપની
 કી કરી તે ન પ્રમાણે રજરૂપ લગતી સમાજ પ્રારજ

કરવાનો છે એ વિજ્ઞાનીને સાહિત્યકારોએ પોતપોતાની
 કરવાનાઓને વેળ આપવો એટલે કેટલાક સમાજવાદીઓએ
 આવાં વિષય બાંધેલી ભાવનાં છે. પણ હવે પછી આતા
 સાહિત્યનું સમાજમા પૂર ફેલાવણ એટલે તેમ કરી નોન
 આજના સાહિત્યકારો આદિરે વાંઘીકિના વંચન કહેવડાવવા
 ખાતર યશે નવસકપાલેખકોએ અને મંદાકલિઓએ આ
 દિશામાં હવે વિપુલ અને વિશાળ પ્રયત્નો કરવા એટલે.

વાસ્તવિક આદર્શ રાન કેવો હોવો એટલે તે પોતાની
 રામાયણ તામની નવરસપાયા આધુ છે આ ન નવન
 અધુનિક નિર્વારોનાં જીવન મારે નેમારિતો આજના સાહિત્ય
 કરિને આપવા આપતાં એટલે. આજના લેવા દોહાતર
 યુગમા જનનીને એ સાહિત્યકારો અને કવિઓ લેલાવામાં
 લેકાતર સાહિત્યકલિઓ નિમજ્જ ન કરે તેા આજનો યુગ
 ફેાપદ ન બધો મજલ પડશે. મહાકુલ પૂર્વેના જનમા હવે પૂરો
 થયો. નાથ પાગથો, નામશેષ થયો એમ ન હુ કહેવા નતો હતો.
 મહાકુલની પછીના આ કાળ બધી બાનુચ્છી અદુલ્લત
 રૂપ ધારણ કરવાનો છે. તેનું રજરૂપ વિજ્ઞાનીને તેને આજ
 અને અસ્ત્રાન રૂપ આપવાની ભવાબકારી સમાજસેવક સાહિત્ય
 કરવાની છે.

આ પછીના સમયનો સમાજ કેવો હોય તેના વિશે
 આલેખવા એ નેટનું મહત્વનું છે, તેના કરતાએ તેવા પ્રકારના
 સમાજની રચાપના કરના મારે સમાજને કહ સાધનાઓથી પસાર
 યતું એટલે એ નિરતારી બતાવનાનું સાહિત્ય, વધારે મહત્વનું
 છે. નતિનિષ્ઠા, રાષ્ટ્રનિષ્ઠા, વર્તનિષ્ઠા અને તત્ત્વનિષ્ઠા એ
 બધાને નામે માનવરૂપાને આ તણ બાર પેડીઓમાં અખડ
 કલક મચાઓ છે. એક માણસાણી વાત ઠોડીને, બાળીની
 બધી દિશાઓમાં માણસે કરવાનીત પ્રયત્ન કરી છે હવે આ
 બાત છેવેના માનવરૂપિને નિરામ આપીને માનવરૂપ એ
 માણસાઈ વધારવાની સાધના યર કરી તોમ માનવભતિ બધી
 રકશે પણ આ બધું સમાજને અને ન્યારે કીતરો ત્યારે ન
 તેનો અવલ યરો સમાજને કોઈ એક નવી વસ્તુ દસવવાની
 નવાબકારી એ કળે કાર્યકારોની અને સાધુકલોની હતી
 આલે તે ન કામ સમાજસંસ્કરિત સાહિત્યકારે કરાણું છે. રાષ્ટ્રના
 ઇતિહાસમા અને માનવભતિમા જીવનમાં એવા એક સમય આવે
 છે કે ન્યારે મન યોડું ન કરતું એ મનુષ્યભવને કીલ ન બને
 છે. તેવા સમય હવે આવ્યો છે સાહિત્યનું તંત્ર કેલ હોણું
 એટલે તેની ન ક્યારી કરીને હવે ચાલવાનું નથી. વાસજનો
 આકાર કેવો હોવો એટલે તે નકી કરવા કરતા વાસ્તુમાન
 આધરેય કહ નાનનાં હોય તે નકી કરણ વધારે મંદાગનું થક
 પાડું છે દિહુરતામાં આપણે કલ્પિતનીમા અધકા પનાવવામાં
 કેટલાયે પેડીઓનું દુરકાન કયું છે. ભુતબળના તરફે પોતરી
 કલકમાં અને રૂઢિતાં મકાને જીવતા કરવાના પ્રયત્નમાં કેટલાયે
 સામાજિક રૂઢિ નેપરો મારી છે. બાપજી સ્વતંત્રતાથી પ્રેરિત
 વીરતા નાથ મારી છે. તનસાનની કિંમત કીડી નથી. કુનિયામાંના

સાહિત્યકારનો યુગધર્મ

કાકા કાલેલકર

[તા ૧-૭ ઓક્ટોબર ૧૯૪૫ના સુઅર્ધમાં ગોમતક મરાઠી સાહિત્ય-સમીક્ષાનું બીજું અધિવેશન બારાણેશુ તે પ્રમંત્રે અધ્યક્ષપદેથી આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર જે મનનીય બાપણ આપણું તેમંથી સ્થાનિક પ્રશ્નોને ઠોડી દઈ બાહીના મરાઠી બાપણને અતુલાદ અર્થ પ્રગટ કર્યા છે. —સ']

સાહિત્યને ખાતર સાહિત્ય લખનારા લલિત-લેખકોને હુ દ્રેષ નથી કરતો તેમના લોકપ્રિયતા અને તેમની અર્થપ્રતિષ્ઠિ તેમને મુજારક હો હુ તેમનો પ્રતિનિધિ થવા માગતો નથી સમાજસેવાને ખાતર સાહિત્યને ઉપયોગ કરનારો અને સાહિત્યની રાક્ષિ યોગ્યપણે શુદ્ધ સાહિત્યની લક્ષિ કરનારો સાહિત્યપ્રેમી હુ હ સરસ્વતીના દરબારમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન મને મળે એવી આશામાં મેં હા પાડ લેવી નથી સમાજસેવા કરવા કરવા શક્ય તેટલો સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી રહ્યો એટલો જ હિંદ મેં મારી સામે રાખી છે

કેવળ લલિત-સાહિત્યનો ન્યારે હુ વિચાર કર છ ત્યારે સ્વિનાયુએ 'ઉર્વશી' હપર લખેલા નીતનું મને રમણ થાય છે તે ઉર્વશીને કહે છે, "તુ કયા નથી માતા નથી, પત્ની પણ નથી તારે શુદ્ધશાધમ સર્વવાનો નથી, પ્રેમનુ માનવ્ય બીજવાનું નથી પાવિત્ર્યની સુવાસ તારી આસપાસ પમતની નથી, તુ કેવળ રૂપરસ છે તુ પ્રમદ્દશ હોવાથી શોકને પ્રમત કરી રાકે છે તારા ઉપર આસક્ત થનારા તારા સદ્વચસમા ક્રોધોદય થાય છે અને તે અનુભવીના બધા પશિષુમાં મૂંઝે થોડે અપરાધ વિદ્યવન થઈને કોમલ છે તને તેનું મુખદુષ્ક કહ નથી તું કેવળ લાવચવની રૂપરસ છે"

આનુ શબ્દચિત્ર તેમણે આલેખ્યુ છે તેમા લલિત સાહિત્યનું ગૌરવ ઉત્તમ રીતે પ્રતિબિંબિત થયુ છે મારે એટલુ જ કહેવુ છે કે આવી ઉર્વશીના અનુવાચી થવાની શિક્ષાક હુ કરી શકતો નથી, મને જગદ્ગી અત્યર્થ જલુ તેમલિવની એવી મહિપાસુરમિદિનીથી ઉપાસના કદ છે તેને વિષ્ણવની કમ્પણી અભિજા કરીકેહુ યોગજ્યુ હુ તેજ સરસ્વતી હોવાથી તે રૂપે પણ તેની ઉપાસના કરીને તેનો ક્ષમાપ્રસાદ એકવેળા મેં જ આદર્શ હુ મારી સામે અને બીજોબી સામે મૂજા રાકે છ

ઉર્વશીના ઉપાસકોને મારા વાક્યથી અમરણ છે હુ તેમનું નામ નહિ લઉં તો થવું તેમને એટલુ તો સુચવવા જેવુ લાગે છે કે, તેમણે મુદ્દર્નનું થોડું થજુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવુ કઈ નહિ તે થે તેમણે ઉર્વશીને રચાને રચાને તો નજર પધસવજી

પ્રસિદ્ધ પુરુષાર્થ કરીને વિચાર્યું અને માનવતાને પારદ્રવ્ય કરીને વેશાને રિખરે પડેલવા પછી ફરકે સમાજને તે વચનનો ઉપયોગ લેવા લેવા નીચે પડેલો વારો આવે છે પરમેશ્વરને ત્યાં આવી પત્નીને નયન છે જ તેથી વેસવના ઉપનોગની આયોજા પતનની વેપારી કરવાના દિવસો ન્યારે આવરી ત્યારે

તેજ સમય રચાની ઉપાસનાનું મુદ્દર્ન હોય છે આવે વખતે તમે પોતાની લલિત લેખિનીદાશ સર્વ વિવાસ પ્રકટ કરને આવડે સમાજ પારવચ્ય ગદિગરય અજ્ઞાન અરુપરણ દ્રેષ અને અજાતદશા એ બધા દેખીથી કરેલો છે તેને વખતે 'રચાને કેલકા વખત મુખી જૂલો નયમે તો તે કહે જ છે

પતનકામે જે નિરાશા આપી નય તો મરજુ કુખનુ આવે તે મારે નારિવલ લેખી વિલાસિતામાં રૂબરૂ મારે છે સદ્માયે આપણા સમાજની તેવી દશા નથી આપણે સમાજ નિરાશાને બોલ જાઓ નથી, નવાનુવતિતાને મુખે પડેલો નથી, રવતવ થવાને રસ્તે પળ્યો છે

'શિલ્પ ઉતારે જ્મિ ખરે તાપર રખને ધાવ !
'કાસ કનિશ થો કહે બેસા હોય તો આવ"

આવી કૃતિ રાખીને કેલકા દેશસેવક અને સમાજની નેતામાં સામસામે આબ્હાન ફેરકે છે ઉન્નતિમા કામ આવે બેચી પાસરી ન દેખાય તો પોતાનું માથુ ઉઠારીને તેની પાસરી બનાવનારા ત્યાગવીરો આ યુગ છે કહ નહિ તો આ યુગમા તમારો મમુલોનો સર મોપી કાઢી નહિ એટલો વિનવિ છે

એપુરુષોએ લખ કરવા નહિ, દાપત્યુજ્ય અનુભવનુ નહિ, અપત્ય વાલસરથને છેડે ઉઠાવી દેવો એવુ ધીકુ જ કઈ કોઈ કહે છે ! વેશગયનો ત્યાગ આપણા દેશમાં કઈ અસ્પરવન થતી. તેનો પુરકમર કરતો નથી, પણ મુજાની તોડો કદાજાના પત્રમા ધોરણ કરનારા ચૂસા લીરોનો ત્યાગ અને તેમણે પ્રસન્નમુખે કરેલુ અત્યજવિદાન એને જ આવે લોકસુલભ કાવુ છે. આવે વખતે વારી સાહિત્યના અપરા કોમા કરીને દમમું જ અસર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મારેલા સમ જનો લુહિલે કરશે નહિ

સાહિત્ય, સંગીત અને કલા એ સરકારવાના ત્રણ અજ એ એવુ આપણા પૂર્વજેએ કાલ્યુ છે સાહિત્યસમીક્ષાની જેમ સંગીત અને ચિત્રિત કલાઓના સમયનો પણ કારણ બેઠેમ પણ આનુ નય મુખી આપણા કામમા રાજ થવુ નથી, ત્ય મુખી સાહિત્યે જ બીજા બેને વિભાગોની ચેતાને ત્યા થે કદા ની સચરકે કરવી એકમે સંગીતની અને કલાઓની રાક્ષિ સાહિત્યથી કલાય વખારે દરો થવુ સાહિત્યનુ સેવ વ્યાપક છે સાહિત્યનુ સામ્ય મળવુ છે અને તેથી જ મુખનીપનાનુ સાન સાહિત્યને જ ! નય છે ચેતાની આ તલાન રી આજખીને સાહિત્યે, એટલે કે સાહિત્યસમીક્ષાને પોતાના વાર્ષિક અધિવેશમા દને પછી કો ટીગ અને ચિત્રકલા જેવી પ્રસારણની કસ યોના વિભાગની

ચર્ચા કરવાનો શરૂઆતી પાઠ્યો ભેળ્યો તેને કારણે સાહિત્યને ખજૂરીક ટીક ટીક થોયું મળી રહેશે સ્વનિર્મિતોના વિચાર કરી વખતે સાહિત્ય, સંગીત અને કેવા એ પ્રણેતા ભેગા થવા જાય છે

અને ગોવા તો સંગીત, નૃત્યકલા, ચિત્રકલા, રૂપાવલિ, સિંધુ ઇત્યાદિ કલાઓનું પિરંદુ છે આ બધામાંથી પ્રેરણા મેળવવી અને પછી તેમને ધેરણી આપવી એ સાહિત્યકારોનું કામ છે તેથી તેઓ આ બધાને વિચારીને પોતાના ઉત્સવમાં આમણુ આપે એ શોધ જ કરે તેઓ પોતપોતાનો નસીબ બદલે જમાવે ત્યાંસુધી તો સાહિત્યકારોને આટલો મરોમો રાખવો ભેળ્યો

ગોવામાં સંગીત અને નૃત્યકલાની આખડ ઉપાસના ચાલતી હોય અને સંગીતશાસ્ત્રીનું સંશોધન પણ કોલેસીયાના કોલેજ સંગીતશાસ્ત્રી કમ્પે હોય તો પણ સંગીતના માનસશાસ્ત્રનું અધ્યયન આપણી તરફ કોઈએ કમ્પે હોય એવું લાગતું નથી આ કામમાં સાહિત્યકાર અને સંગીતકારોને એ બંનેનો સંયોગ આપત ફવલદ થશે એમ લાગે છે

તે જ પ્રમાણે મનોરચનાની બુદ્ધિએ બહુનાર સાહિત્યકારોને સમાજશાસ્ત્રનું બહુનાર અધ્યયન કરે, તો તે મનોરચનાના કુદર કુદર પ્રકાર પણ સુચવી શકશે અને વ્યક્તિઓમાં પ્રકટ થતું કુદર મૂળમાં ભેગા એકરૂપ છે તેમ જ્ઞાનમહાત્મા અને કલામહાત્મા પણ બધે એક જપ જ છે એક જ એકલિંગીની આનંદરૂપ અનેક નિર્મિતો આ લિલ લિલ શેરમાં પ્રકટ થતી હોય છે, પુત્રકેસર અને એકીમણુ એ બંને કાવ્યોમાં પ્રકટ થતા સ્વયંસાગી સાહિત્યકારોને જ આ અધ્યયન સાક્ષાત્કાર થી પહેલાં કરવાનો તેથી તેમને જ આ કામમાં આગેવાની લેવી ભેળ્યો

સાહિત્ય, સંગીત અને કલાદ્વારા સમાજ પોતાની સરખા શિલ્પ અને રસિકતા બદલે કરે છે, પણ સામાજિક કલંકની બની વૃત્ત ઉલ્લસ, શાન અને શેલા મારેલ જાય છે, લોકોજનતા અને સરવિચારવર્ધનના આ પ્રકાર નેમણે યારે થયો તે રીફરેન્સ સમાજનું થી હોવા ભેળ્યો, પણ તેમની પાસે આને ભગી મર્યાદા છે અસ્થિર સમાજ નદી તરીકે આ બધા પ્રકારે જૂન આદારી બદલાય છે; પણ આ સરવે એકે બહુજીવી નિર્મણુ થતી બધે છે સમાજનેતા સાહિત્યકારોએ પોતાના લખાણદ્વારા જ બધી સરકારોનું યુનિફોર્મ અને નવીકરણ કરવું ભેળ્યો નવીકરણ વિના કરેલું યુનિફોર્મ બહુનાર બાધક થાય છે તેથી સ્વનિર્મિતોની શોધ કરવાવાળા સાહિત્યકારોએ આ કામ કરવું ભેળ્યો

પાશ્ચાત્ય પહેલુ રામાયણ રમુ અને પછી શ્રી રામચંદ્રે પોતાના અવતારોની કલ્પદ્રુમ થઈ એમ કહે છે આજના સાહિત્યકારો સ્વનિર્મિત વિરોધી એ જ ઉત્કલ્પન કરવાની પક્ષી કરી તે જ પ્રકારના રચક કમી સમાજ બાદ

કરવાનો છે એ ચિંતાની સાહિત્યકારોએ પોતપોતાનાં કલ્પનાઓને નેજ આપવો ભેળ્યો કેવળ સમાજવિદોએ આવા વિરોધી આરંભી બતાવ્યા છે પણ હવે પછી આના સાહિત્યનું સમાજમાં પ્રેર લેવાવું ભેળ્યો તેમ કરશે તેજ આજના સાહિત્યકારો આદિલિ વાકીફના વચન કહેવાના પાત થશે નવલકથાઓમાં અને મહાકાવ્યોએ આ વિલામ હવે વિલુપ્ત અને વિલાપ થવો કરવા ભેળ્યો

વાકીફિયે આ ય રામ કેવો હોવા ભેળ્યો તે પોતાની શામાલ નામની નવલકથામાં આપ્યું છે આ જ ભજના આધુનિક વિચારોના છવનવ પીર રેખાચિત્રે આજના સાહિત્યકારોને આપવા આજના ભેળ્યો આજના જોવા રીકોતર યુગમાં જમાવે એ સાહિત્યકારો અને કવિઓ લોકાવામાં લોકોતર સાહિત્યકૃતિઓ નિર્મણ કરે તો આજના યુગ ફેશન જ એવો અજણે પડશે મહાકાવ્ય રીકોતર જમાવે હવે પ્રકાર થયો નાથ પાંચે નામથી થયો એમ જ કહેવાળો કવિ મહાકાવ્યની પછીના આ કાળ બધી બાલુચી બદલત રૂપ બાલુ કરવાનો છે. તેમ જ રચક પોતાની તેને અજુબ અને અજુર રૂપ આપવાની જવાબદારી સમાજસેવક સાહિત્યકારોની છે

આ પછીના સમયનો સમાજ કેવો હોય તેના વિરોધી બાલુજી એ ભેળ્યું મદરવું છે, તેના કરાવે તેવા પ્રકારના સમાજની રચના કરવા માટે સમાજે કદ સાધનામાંથી પસંદ થવું ભેળ્યો એ નિરુદાસી બતાવતું સાહિત્ય, વધારે મદરવું છે ભલિંગતા, રાષ્ટ્રનિષ્ઠા, વચનિષ્ઠા અને તત્ત્વનિષ્ઠા એ બધાને નામે માનવજાતે આ ત્રણ આર પેડીઓમાં અખડ કલ્પ થયેલ છે એક આધુનિકતાની વાત પોલીને, બાણીની બધી દિશાઓમાં મણુએ કલ્પનાતીવ પ્રગળ કરી છે હવે આ બધા હોવામાં માનવજાતે નિરામ આપીને માનવક ય એ માણસી વધારવાની સાધના થારે કરશે તેજ માનવજાતે બધી રાષ્ટ્રી પણ આ બધું સમાજને એ જમાવે શીતરી ત્યારે જ તેનો અલગ થશે સમાજને કેઈ એક નવી વસ્તુ - કલ્પનાની જવાબદારી એક કાલે ધમકારીની અને સાધુસંતોની હતી આજે તે જ કામ સમાજવિરોધી સાહિત્યકારો કરતાં છે રાષ્ટ્રના હિતકામમાં અને માનવજાતમાં છવનવ એવો એક સમય આવે છે કે જમાવે થતું શોડું ન કરવું એ સુત્રાવલોનો કલ્પ જ બને છે તેનો સમય હવે આવ્યો છે સાહિત્યકારો તમ કેડ દોડવું ભેળ્યો તેની જ ક્યાં કરીને હવે જ લખાવું નથી વાઝનું આપાર કેવો હોવા ભેળ્યો તે મહો કરવા કરત વાસુખાન ખાલેય થઈ ભવતા હોય તે મહો કાઢવું વધારે મદરવું થઈ પડવું છે દિલ્લોવાનમાં આપણે જ લખીયાના અધ્યાત્મ વલ્લભમાં કલ્પાયે પેડીઓનું મુકાબ કરું છે જુદાજુદા સમયે બેલતી કલ્પનામાં અને સંરક્ષા મર્યાદા છવનવ કરવાના પ્રયત્ન કરવાને સામાજિક કલ્પ વેચી મારી છે આપણા સમાજમાંથી પ્રેરણા બીજાના નાથ માપે છે નવલકથાની કિંમત જી નથી ફિનામીના

બધા ધર્મોની અહીંની બીમ ઉપર આપણે જે કુસીચો ક્ષાત્રીએ
છીએ તેના પગતમે હ થયમં છદઈ અર્થો છે અચારુણ્ડિને
નામે આપણે માનવજાતની રજાસાવિકતા અને તેમાના
જુરસાની ખસી હરી નાખી છે પછાત લોકોને પ્રેમપૂર્વક દાપ
આપવાને બાદ આપણે તેમને જીવનરસ ન સૂકી નાખ્યા છે
આ બધા પાપ એ ઘેઈ નાખવા હોય, તો હવે પછીના
સાહિત્યે જુની દિશા બહી નાખવી નેઈએ ને
શામાયણી પ્રબલે કેરોની રાજબપર સુદન હરી
તે ન પ્રબલે મીનાને રાગરાસ સદન થયા નહિ અબી
પ્રબલી પરવસને આપણે ને ન કુલઈ ઇચ્છે તા આપણે
અધ પાત થવાનો હવે આપણને રામની સાથે વિમાનમાં
ફેરીને રવનમા જવાની સુ લીટી મળવાની નથી હવે તો
આપણે હોય તો આપણને નામ ન હાડી રહીએ તેને માટે
આપણે નમ્રતાથી પતિતોની સેવા કરવી પડશે આપણ
અધિમાનોને હોમી જેવા પડશે નૈતિક ઉત્કર્ષની જાગૃતમાં
અધ્યપત્તાની પડે વાજરી નહિ આ બધી જીવનક્રાંતિ હવે
સમાજનેથી સાહિત્યધારે એ ન કરી નેઈએ જનતાના ક પાએ
આપા સમિતેના દ્રાગ યુગપ્રવર્તે સાહિત્યકારનું આવાહન
કર્તું છે

મરાઠીના સાહિત્યસમલનમાં એ હુ કોહણીનો પ્રમ ઉડી
ચાલ્યો તો રાષ્ટ્રસાધારો પ્રમ હુ રુ કામ રહેવા રહ ? એ
મરાઠી સાહિત્યકારોને ગોઠાડતો સમાજની સુવૈચીક સેવા
કરી હોય, નો તેમને હવે પછી ભારતીય સાર્વત્રિક વિનિમય
કરવા જારતે રાષ્ટ્રસધા હિંદુસ્તાની શીખથી ને નેઈરી કેવળ
હિંદી શીખ્યે નહિ ચાલે પણ હિંદુ અને મુસ્લમાનોને સર
ખી ન નજીની લાગતી હિંદુસ્તાની હવે આપણે ખૂબ આસ્વા
પૂર્વક શીખવી નેઈએ કોહણીની સાથે મરાઠી શીખતા અને
પોઈંગીની સથે અચેત શીખતા સમયસા અને જીવનજાન
મે વારસીએને બાજમેાધ સિ પતી સ થાસાય ઉડીના કાંઈ અદ્ધર
નધારે શીખી લેવાની લલામલુ કરતા મને ભય કે સ કાલ થતો
નથી લેડિન શીખીને યુરોપમ જેમની સુભાષે થતી તેમના ન
પરબલે અને નવિકાશ્વએને સમસ્ત હિંદુસ્તાન સાથે ચોતરફ
થય માટે, ગોવાની સાર્વત્રિક સમૃદ્ધ વધારોને એ વાની પ્રતિષ્ઠા
બધે પ્રચરખિત કરવા માટે હિંદુસ્તાની શીખ્યે અદ્યાય કે
કહલુ લામથી ન નેઈએ ને ને લોકો વખતસર હિંદુસ્તાની
શીખી લેયે, તેમજ હિંદુસ્તાનના અને ગોવાના રવસન્યેનો
પાસે નાખનારા રાષ્ટ્રસેવક ગુણી અને જેઓ પૌતાની કેવળ
બદનીને ન વિચાર કરતા હશે તેમને પણ હિંદુસ્તાની શીખવવા
આ જમાનામાં ફાટરો ન થશે.

કોહણી, મરાઠી, દિડી, હિંદુસ્તાની, કાનરી, તેલુગુ, બંગાલી
મકથાથી વધે બધી ન બાપાઓમાં સર, ગામી ઉત્પન્ન થયેલ
અખેની રેવમકેવ હોય છે પોતે પોતાની ભાસામાં કોઈ પણ
સરત સાપ્તને ઉપયોગ કરવા માટે કોઈને કોઈની પણ પરવાનથી
“લેરી પડતી નથી હિંદુસ્તાનમાંની લગભગ બધી ન ભાષાઓ
સરત કટુ બની છે હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓમાં ને આવ
રિક એકતા અનુરૂપ છે, પછી ગયેલી છે, તે સરતને લાધે ન
એ ભૂત ન નેઈએ હ સરતને ભક્ત છ આપણી સરત
તિને સરત-સરત કહેવા પણ હુ વિચાર છ સરત ભાષાની
શક્તિ, તેમાના જ્વનિશ્ચ મધુર્, સરત લ પામાં જોતમે વ
થયેતુ લાલિત્ય અને લાવચ્ચ એ બધાને મે આસ્પર્શ સાસ
કાર કરી છે કોઈ પણ પ્રાવંડી ભાસા થી ન પછી આપણે
એ પડી અર્થોએ છીએ તેતુ કાલુ પણ સરત ભાસા ન છે
ભાષામાં નવા રાષ્ટ્રો લાવવા માટે સરતે થતુ ઉપસર્ગ અને
પ્રત્યક્ષે ન આંશ્રવ લેવા પડે છે એ હ બલુ છ અર્થન
સમાસ બનાવેને લખતુ અને વિચારેતુ મોજાસ કેમ વધા
રતુ એ તો સરત પાસેથી ન શીખતુ નેઈએ આને એ હ
મરાઠીમાં અને રુ ગામીમાં અને કેરલે અરે હિંદુસ્તાનીમ
થેતુ થલુ પે લખી રાષ્ટ્રો હોયતા તો તે સરતના અધ્યરક
લ્પ જાનને નીધે ન મને ત્રે અર્થ થય છે આપણી સરતિને
રમણી અને વધારી હોય તો આપણે સાહિત્યધારે
સરતનું અધ્યયન અખડ થવાતુ નેઈએ એવુ હ આપણ
પૂર્વક કહેતો આવ્યો છ અને હવે પછી પણ કહેવાનો છ
પણ સાથેસાથ મારે એ પણ કહેતુ નેઈએ કે, વપર અમા
નહિ અને સામાન્ય જનતાને સમજતા કહલુ પડે એવા સરત
સરતેથી અ પણે આપણી ભાષાને ભારેખમ થયે નહિ થાલે.

આ જનતાનો યુગ છે અંરિદશિત લોકોને પણ આપણ
કહેતુ કસાલીને તેમના મન મેળવીને શત્યયુગ આપણા હાથમાં
લેવાના આ દિવસો છે આ કાળમ નેની ભાષા સર્જન સહેલી
અને જનતાપરાયણુ દશે તેમના ન હાથમાં લોકરક્તા આવશે
જનતાના યુગમાં આ લોકરુતલક થાય ન છે એ પદાલમાં
સખીને તે દિશામાં આપણી પોત પોતાની ભાષા
પડતી નેઈએ

આપણે એ પણ ન ભૂવતુ નેઈએ કે પદ્ધતિન એકે
ફાસે કા અ એ સરતની બદલ છે તે ભાસાથી આપણે
ત્યા આવેલા અખે આપણા ન છે તેમને વર્ણિતકર કરવાનો
અટક પ્રથમ આપણે ન કરીએ ને ને અખે લોકોને સુખાંધ
છ તે બધ આપણે પા પાત રહિત પોતાપણથી રતીકરવા
નેઈએ

કીર્તિલેખ કોના રચાય છે? ★ ટાંચણપોથીનાં યુધ્ધ પાનાં હોતો અગિયારમો

અવેરચક મેઘાણી

ટાંચણમાં પહેલી જ વાર માણસ, મિત્ર અને ગામનું નામ નોંધાયેલાં મળે છે.

વિકટર : તા. ૧૬-૧૧-૧૭ : પસાયતો સંધી

યાદ આવે છે: વિકટર મહાલના વહીવટદાર લાઇ અબ્દુલ્લા ગાયનાણીનો મહેમાન બનેલો. કોરેજકાળના એ સહાધ્યાથી, ફિકેટ ટેનિસના અવસ દરમ્યાનના ખેલાડી તરીકે મારા જેવા બિનખેલાડીના સન્માનિત. '૨૭ માં એ વહીવટદાર દરજ્જે હતા. અને હુંગર રાજ્યના વગેરે ગામોમા ફેરવીને વાતો કહેનારાઓનો સુયોગ કરાગ્યો હતો. તે વખતે હું હતો બહારવટીઆ જેગીવાસ ખુમાણની કાળી શોધમાં. એ શિરોમણિ બહારવટીઆની લીલાબૂમિમા હું ભટકતો હતો. એને નામે બોલાવી એકેક ધટનાને હું ચકામતો ચકાસતો નવા નવા સાહેબોને શોધતો હતો. એમાં હુંગર ગામનો આ દરબારી સંધી પસાયતો ભેટી ગયો. હુંગરથી વિકટર ત્રણેક ગાઉને માગે, અમે ઘોડા-ગાડીમાં, અને એ પડખે પડખે પગપાળો હોડતો વાતો કરતો આવે. છેક વિકટર સુધીને માગે પૂંચ એ પસાયતોએ જેગીવાસ ખુમાણનાં ઘોડાની ૨૦૦-ડમ્મરે જાણે ધૂંધળા કરી આપ્યો. હમણાં જ જાણે જેગીવાસ આહોંથી નીકળ્યા હતા : એનાં ઘોડાના ડાબલા જાણે કે એ રસ્તા પર તાબ પડેલા હતા : મારે ને બહારવટીઆને જાણે કે ધડીબધડીનું જ છેડું પડ્યું હતું :

અનિચ્છો વીણ્યાં છે

સિલસિલાબંધ કરીને મુઠી આપેલી એ જેગીવાસ-કથા જ્યારે તમે વાંચના હશે વાંચકો ! ત્યારે તમને થતું હશે કે અંકેશબંધ એ કોણે એકાદ માણસે ઉતરાવી આપી હશે ! એ મારી કથાને નાટક લેખે વાપરનારાઓ, બહારવટીઆનાં ઇતાંગિને રેડીએ ઉપર કથાનારાઓ, બીજી ત્રીજી રીતે જાહેર પાસે મૂકનારાઓ, સહુ એવો સંતોષ ને દાવો ધરાવના હશે કે આ તો છે પ્રચલિત સાહિત્ય, આ તો છે સર્જકાઈના સ્વાધિકારની સામગ્રી. તમને 'લાગે જ આ સ્તવ સમગ્રશે કે એ કથાનું સમગ્ર પદ વણુત મારે કેટલે કેટલે ટકાવેથી ત્રાગડા મેળવી મેળવી મારે વાણુ-તાણુ કરવા પડ્યા છે. ગઈની માધવદાને, રવ. પીંગળશી ખાતાલાઈએ, રાજ-

ચકરણી અધિકારી જુજરમ નાગર રવ. બૂપતરાયભાઈએ, ગજુભાઈ ગદવીએ, ઘડાં બારોડે, જેઠમ બારોડે, ગદવી દાદાભાઈએ, ખેળા વાલજી ફાકરે, આ હુંગરના સંધી પસાયતાએ-નામે જેનાં નથી સાંભરતાં એવા બીજા પણ કેટલા કેટલાએ-એકેક અરિય આપ્યું, આપ્યું કલેવર એ અનિચ્છોએ બંધાયેલાં કરી કરીને ધડનું પડ્યું અને તેના પર ભીંમની અંજલિ છાંંડી પ્રાણુ જગાડ્યો.

મેર ! અધારે તો એક આ સંધી પસાયતાનું જ રમરણુ હતું હું. એ એક મુસલમાન હતો. પણ એના સાહિત્યસમ્મા કોમી બેદલાવ નહોતો. જેગીવાસ બહારવટીએ એની નજરમાં નહોતો હિંદુ કે નહોતો મુસ્લિમ, એના ચિત્તંત્રમાં રમતી હતી બહાદુરી, માણુસની માણુસાઈ એ હતો તો દરબારી દાણુનો જમનારો, પણ એનું મગજ કોઈ રાજના દફતર જેવું, સત્યને દબાવી રાખી પક્ષહિતોને જ મજબૂત બનાવે તેવા દસ્તાવેજથી ભરેલું નહોતું. ફિઝાદની ઝાડીમાં પીર ધત-રશાના મોરલાને મારી આઇ જનાર સંધી સિયંદાઓના કુકર્મને કિસ્સો એ સંધી પસાયતાનો જ કહેલો છે. નવલખાના નેરડામાં જેગીવાસને ભેટી જુવાન સુતારે-ક-યાની પ્રેમ-વાચનાની અને એવી પ્રેમવાચનાના 'તુ તો મારી દીકરી !' એવા બહારવટીએ દીધેલા જવાબની ધટના પણ એ કંઠાલ સંધી પસાયતાએ કહી તે નિવ-સથી પરનારિઓનાં લુબ્ધકર નેન-કટાણેથી આત્મરક્ષા કરવા માટે જેગીવાસે જનપદના રસ્તા તરફ પીઠ ફેરવીને જ ચોરા પર બેસવાનું નીમ લીધાની વાત પણ એણે કહી. બહારવટીઆની સામે રાજ્યનાં લણુ હક્ક કરવા હથિયાર બાંધી, પીરસેને લાણુથી ભિન્ના યજ્ઞ ધોડે ચડેલા અને ધિંમણુ બપી ગથેલા નાગર આણુદળભાઈની વાત પણ એણે કહી; અને નીચળો એક જ કિસ્સો સરત-ચૂકથી અણુવપરાયો ટાંચણમાં જ પડ્યો રહ્યો છે તે પણ એણે કહેલો—

‘રાજુલા ! હુરિયાર !’

હુંગર ગામમાં ભાવનગર રાજના આરજ જમાદારનું આણું, જેગીવાસનો પડાવ મીતીઆળા. હુંગરામાં. એક વાર આરજ જમાદારને બહારવટીઆણે મીતીઆળે મહેમાન

શેષી ખૂબ ખાતર ખરદાસ કરી, પછી કહ્યું કે નાગેશરી માથે ચડતું છે, અમારા ભાઈ દરસર પ્રમાણને મારનાર ઝોખડ વડુને માથે વેર વાળવા.

કે, 'ભલે, હાલો.'

વાત એમ હતી કે દરસર પ્રમાણ વિશે ચારણે નીચે મુજબ દહુસો કંપો દતો.

વરુ, ઠોલીયા ને ધાંખડા, સાંભળલે સઉ,
મેથામે હરસો ડુઝો, હે રંગા વરુઓની વરુ.

હિ વરુ, ઠોલીયા ને ધાંખડા નામે ત્રણે શાખના આખરીઓ ! મેથાળ ગામનો દરસર પ્રમાણ તમારી વરુઓની વડુને લઇ ગયો છે.)

કાઠની સેવેશી ઉપાડી લાગ્યો દશે. એ મરકરીના-
કાંખી આ નાગેશરી ગામના ઝોખડ વડુએ દરસર પ્રમાણને માથે દશે.

ખદારવડીઆ આમ આરમ જમાદારની મદદ લઈને ચડ્યા. ઝંપોદર ગામ આવ્યું ત્યાં આડો નાર ઝેળાડ્યો.

શવ નામે પંજામ તરફના કાઈ મુસલમાન નજૂબી (નેશ નેરાવાળો) સાથે હતો તેણે ઘરત થોડો થોભાવ્યો.
કહે, 'કાં ?'

કે 'જો મોઢા આગળ હાલે છ લોહીઆળો થાય.'

આરમ બોલવા- 'અમે ક્યાં ખીચ્યું ખાવા આવ્યા છીએ ? અને મોઢા આગળ હાલીએ.'

પહેલી થોડી આરમે હાંપી.

ધાંતરવડી નહીને કહિ જ્યારે સૌ ચડ્યા ત્યારે નેગીદાસે અને ભાણે નાગેશરીનો કેડો હાલતો તે પડતો મેથાને રાજુલાને માથે થોડી ઠરકી કરી.

આરમે પૂછ્યું, 'કાં ?'

કે, 'રાજુલા માથે પડતું છે.'

'અરે ન્હોથ એવી વાત.' આરમ જમાદાર, પોતાના જ ધણી ભાવનગર દરવારનું ગામ રાજુલા ભાંગવાની વાતથી ચોંકી જીદ્યા.

ત્યારે ભાણે નેગીદાસે પેટમાં રાખેલી વાત પ્રકટ કરી: 'અમે તમારી ખાતર ખરદારત કરીએ છીએ તે રાજુલા મારે.'

આરમે કહ્યું: 'ભાગ્યની વાત ! હવે કાંઈ સરાપ નહિ.'

રાજુલે ચાગલ જમાદારનું ચાણું. પછી સાચસે બહાર નીકળી ગયો હતો.

મશાલ વખતે નેગીદાસે રાજુલું થેડું. 'પણ ગામમાં ગરાપ નહિ. ચારે દરવાજા ઉપર માણસ. ખંદોની નાળું છટે છે.

કૂખડીઆ પામાં બેરાઈ દરવાજો ઉમર સામેડો સપાઈ કપ માણસે. કુંવરના રસ્તા માથે મામદ જમાદારનું ચાણું વડીતને ઝંપે પણ પડે. બરોખરત.

એટલે આરમ જમાદારે કહ્યું: 'તો રાજલીઆના માળામાંથી ગરીએ.'

પોતે છ જણા ચાલ્યા. એમાં એ ઠેકાણે ચોડીદાર મક્કત દીઠો દોઠો થીતો બેઠો છે, પગરખાંના ખડખડા સાંભળીને મથત લીધો થયો. આરમેએ કહ્યું:

'મક્કત ! તું ખસી-ન.'

મક્કતે જવાબ વાલ્યો: 'ખસ્યાં ખસ્યાં ! એમ શુ લાવનગરનાં નમારાં ઉપાં વળી ગ્યાં છે !'

'ના, ભાવનગરનાં આપાદ, પણ તારાં અવળાં !'

તો પણ મક્કત ન ભાગ્યો, એને ખંદક લાગી. પડતે પડતે એણે હાકલો કર્યો: 'રાજુલા ! દુશિવાર !'

આરમે ગામમાં પેડા, ખખરે ચાલ્યા, ચોરા માથે લાયો. ધાંખડો આઠ માણસે ઊંચે. પણ આરમેએ બે ચંદા કર્યા, આઠેને ઉપાડી લીધા. ગામમાં ચાકક થવા લાગ્યા.

એજ ટાણે, એક લગન હતું. મામદ જમાદારનો ભાઈ પીઆરો જમાદાર માંડવામાં વરરાજ્ય વેશ નેવાર બેઠો હતો ત્યાંથી દોડ્યો.

ચોડામાં આવ્યો ત્યાં આરમેએ દોડો: 'અરે ! આ તો પીઆરો આવે છે ! માથે મોડ છે. એને પકડી દ્યો.'

ચારે આરમેએ હાલો આડી રાખીને ટોટ દીધી. પીઆરાને બધમાં લઈને ઉપાડ્યો. હાલો સોનીના હાટમાં પૂરી દીધી.

ત્યાં પીઆરાથી નાનેરો ફીરમામદ દોડ્યો આવે. એણે ભાઈને લાગ્યો નહિ એટલે બા કયો આરમ જમાદારને મોથે. બરાખર લાચની કળાઈને માથે તરવાર પડ્યા કેણીનું હાડકું ખાઈ ગઈ. આરમે ફીરસાનું માથું ઉડાવી દીધું.

ત્યાં સામેથી એક ખંદકની ગોળા આવી હતી. જાન્યર આરમ જમાદારવા પાટમાં. પણ ડોળી નાખ્યો.

સવારનો પહોર થઇ ગયો. જોગીદાસને બાથ ખેડ રાહુલા માથે પડ્યા. આવીને બેઠા જણા કહે : 'આર્ય જમાદાર, આવી જા આમારા ઘોડા માથે. મીનીઆળા બેળા કહું.'

કે 'ના.'

ડોળાએ નાખીને પાવા પોપટને ઘેર પહોંચાડ્યો. પણ રાત્રે ઘરેઘરની જડતી લીધી. આર્યનો ખાટલો ઉપાડીને બૂંકણધારની ઝાડીમાં લઇ ગયા, ડોળા તળાવને માથે.

આર્ય કહે હવે હું દરબારને મોહું ન દેખાડું.
[નીમકહરામી કરી ખરીને]

પછી નાદિદ દરબારને લખ્યું. નદિદને તે જાવનગરને વેર. નદિદે કહેવરાવ્યું. 'જમાદાર, ખુશીથી આવો.'

નાદિદ જવા બિપડયા. વળાને પાદર આઘ્યા ત્યાં જાવનગરના ફરાપા દરબમજના મહેમાન બન્યા. એની પાસેથી જળવડું કે ધરમપુરની ચઢાઈ લઈ હોટા કુમાર જાવનગરના વળાને માથે માર માર કરતો આવતો હતો. વળાની રક્ષા કરવા પહેલામના ત્રણસે દેવાણી આવી બેઠા હતા.

આર્ય જમાદાર પોતના સિંચદીઓને કહ્યું, 'આપણથી ઝાંપેથી જવાય ? જાવનગરનું તો નીમક ખાધું છે.'

દરબમજ કહે : 'તમે તો મહેમાન છો.'

'મહેમાન તો તમારા ને ! ખચર સ્ત્રાંબેથી ન જવાય. અટાણથી જ મોરચો કરી લઇએ.' થેલા નદીના કંઠે આર્યોએ મોરચો બાંધી લીધો.

પ્રાગે દોરા દીધા. [પ્રભાત પડ્યું] નગરે થયું. સામે કંઠે શત્રુઓની સેના લેપ માંડીને તૈયાર હતી. આર્યોની બંદે જાલ-દાજને ઉડાડી મૂક્યો ને પછી જમાદારે હાક દીધી : 'બેળા દિયો.'

હાથોહાથની લડાઈ ચાલી. દેવાણીઓ ભાગ્યા. પણ આર્યો ન ખરયા. શત્રુને તગડી મૂક્યો.

મહારાજને સિંહાર ખચર પડી, કે મારા દેવાણીને ભાગવું પડ્યું ને આ મને છોડી જનારા આર્યો રંગ રાખ્યો. રાહુલાની વાતને વિસારી દઈ મહારાજે આર્ય જમાદારને પાડો લઈ આવવા મીરાં દાદાને મોકલ્યો.

બહુ પડેલું માનવહૃદય

મધ્યયુગી માનવ-સિદ્ધાંતો કેવી વિચિત્રતા બતાવે

છે ! આર્ય જમાદાર એક રાત્ર્યનો પગાર ખાપ છે, પણ બીજોનો રોટલો ખાધો, લાઇખધી કરી, તેનું નૈતિક બંધન એને એ જ રાત્ર્યના અન્ય ગામની લૂંટમાં બદાર પડીઆનો સંગ્રાથ કરવા બેંચી જાય છે. પછી પાછો એ જ માનવી એક ગામને ગાપે સ્વાગત પામે છે, તેટલા જ કારણે ત્યાં તે ગામને ખાતર ખાપી જવા તત્પર બને છે. એની ખાનદાની નિકાળાને એ જ રાત્ર એ આર્યની આગલી ખૂટલાણને ભૂરી જાય છે અને આર્યને પાછો તેડાવે છે. મેત્રી, અદાવત, આસારધમ, ખૂટલાઈ અને ખાનદાની, બધાં અરસપરસ અટવાઈ જઈને માનવીની આંખો સામે અધકારભરી રાત્રિ ઉતારે છે. બહુ પડેલું માનવ-હૃદય એ અટવીની અંદર જ્યાંથી શક્ય હોય ત્યાંથી ઝડપે મારગ કરતુ આગળ ચાલે છે. સર્વશક્તિ અને સનાતન માનવ-ધર્મની એને ગતગમ નથી, એ વિચારવા તોજનાની એને વેળા નથી.

કોનો કીર્તિલેખ !

ટાંચથુ-પાનુ ફરે છે અને એક કબર દેખાય છે—
'હારાઃ કબર' કિલ્લા પાસે. કબર એક ગોરાની. કપરા પથ્થર પર આ લેખ કોતર્યો છે—

William Henry Mariot. Lientenant in H. M. 67 regiment and A. D. C. to Elphinstone, Governor of Bombay, 26 years old died Dec 1820; first to ascend on the ladder to the Fort.

ફાટ : કોનો કિલ્લો ? ગાયકવાડ રાજ્યનો. કોના મુલકમાં ? મૂળ માસિકા વાંધેના. સીડી પર પ્રથમ ચડી જઈને મરેલો ગોરા. કોની ગેળીએ મર્યો ? કિલ્લાની અંદર કબરો કરી બેઠેલા વાંધેના ગોળાએ.

એક ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી ગોરાનો આ કીર્તિલેખ છે. કબરની સામે જોએ જોએ મારી પોથીમાં હું આ 'કીર્તિલેખ' ટપકાવતો હતો ત્યારે ઇ. સ. ૧૮૫૭ની સાલના એક માળ-નાટકના પરદા પછી પરદા આંખો સામે બિઘડતા આવતા હતા. દેશી જવામદોનો દાળોપટો કાઢવા માટે ગાયકવાડે સૌરાષ્ટ્ર કંઠે ઉતારેલી આ ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી માણ્યનો કીર્તિલેખ મારાં નેત્રોને લજ્જાથી ભરતો હતો. માયા કીર્તિલેખ ત્યાં કોતરાયા નથી. એ જ ગાયકવાડી કિલ્લાને માથે

૧૮૫૭ના ડિસેમ્બરથી થોડા જ મહિના અગાઉ જાગ્રો પુઠારી છાતારા બેઠા, ચૌધરદાસ, ધરતીનથા વાયેરાએ નીસરણી માંડી તેના ક્રાંતિલેખ ક્યાં છે ? જનતાનાં હલેખમાં, ઓ'આમ'ડળમાં હું ૧૯૨૮માં ગયો, જરૂરે મેં લોકજન્યાન પરથી નીચવા ક્રાંતિલેખો ઉઠાવે ત્યજાયા.

‘કેની માથે રોર ચૂક ખાધી છે ?’

જાગ્રો ચુકરર થયો છે.

જસરાજ માણેકના પાળાયા પાસે સમસ્ત વાયેર જ્યાંમરો ચુકરર સમયે જમા થયા છે. કિલ્લો તોડવો છે શુકનાવળાએ શુકન જોયા, બોલ્યો કે બાક, જુવાન પુલ માણેક પર ધાત છે.

એને ધરમા પૂરીને નીકળ્યા. પુરાયેલા પુલને આઈ એએ તાનું દીધું. ‘અસાંલ’ લખ્યાં પેરી ગીતો ! (અમારાં લખ્યાં પહેરી લ્યો.)

—ને પુલે કમાડ આંગીને નીકળ્યો અને ૭૫૫૫ પગથીઆવાળી સરગદુવારી પર ચડી કિલ્લો તોડવા પહોંચ્યો. આપકતારી કુર્મરૂકોની પહેલી શનુ-ગોળાએ પડ્યો.

એ ક્રાંતિલેખ ક્યાં કેનારાયો છે ?

‘નિસાણી હાથ એક દેવી પરી ગદ એક જ હાથ છેડે રમી. હાથ પડે છે—

‘ક્રાંતિ મા રોર ચૂક ખાધી આય !’

એના જવાબમાં, રોમાં તથાવર પડકી નિમરણી માથેથી ગદ માથે ઠેક મારીને પહોંચનાર વાયેર પતરામથ મોથાણીને ક્રાંતિલેખ ક્યાં છે ? પરથરના ટુકડામાં નથી. જનતાની જાન પર છે.

રતનશીલાકાં

સત્યો, અપ્રસત્યો ને અસત્યોના સંગ્રહણ પર કપનાના રંગો લખારીને વસ્તુરિયતિની બદનામીમાંથી ૭૮૬મારી મેજવતી જખાનોની આ વાત નથી. આ તો એક પ્રત્યક્ષ સાહેદે પૂરો પાડેલ પુરાવો છે. દારકાળી આગળ વધી હું મેટ શંખેદાર ગયો હતો. પોલે મે વાંના ભાડીઆ રતનશીલાઈનું ઘર અને લોકોએ ચિંધાડી દીધું. છૂટી પાટલીએ પહેરેલ પોતડી, કસોવાળા સફેદ પામાળડી, ખલેલડી પાડેલ ખેસ, માથે ગાંધી-ટાપીઃ પાતળી જીંઘી દેહ-કાઠી અને રણકા કરતો કંઠ આજે પણ માંમરે છે. એકલ પંડયે હતો દોકરે દેરાવરે. રાટમા કરી દેતો માટે હજુ તો ફક્ત વાચના રિથતિમાં

હની તોપણ દીકરાની’ વડૂ સાસર-ધેરે આવી રહી હતી રતનશીલાઈએ જીજળી જીજળીને નગરે દોડેલી વાયેર જાગવાની પ્રવાહબદ્ધ કથા કહેવા માંડી. નગરે દોડેલ, કારણ કે પોતો, પોતાના પિતા લધુભા, ને પોતાના દાદા રામજીઆ, ત્રણે એ કાળ-તાટકનાં પાસે હતો. પાંચ-સાત વર્ષનું એનું આજણુ વાયેર-જાગવાની વિમલો સંધરીને સિતેર સંધતરથી એ બુઢા દેહમાં લપાડું હતું. એ પાંચ વર્ષના શિશુની આંખો અને રમરણ શક્તિ નીચે મુજબ જોવી જોઈ ને મેં-ટપકાની લીધું—

‘સેન નાંધ ચિન્દા !’

‘મારા દાદા રામજીઆનાં ખેરાં દારકામાં હતો. વસતિવાળા વાયેરાએ અમરાપરાવાળા જોધા માણેકની અને આપુ માણેકની વિરુદ્ધ આપકતારના મરાડા વલીવદ દાર આપુ સખારામને કાન બંભેરી ચાપળો, કે જામે તો એ જોધા અને આપુના ચડાયા પહેલીવાર તમારી સામે જીકા હતો. વલીવદદારે અમરાપરાવાળા-ઓની રાજ બંધ કરી દીધી. એના લરકરીઆઓએ અમરાપર જઈ તોફાનો માંડ્યાં. મોરકા મારે ને બાક-ઓને કાકરીઉં નાખે. બાક-ઓએ મરેને કહ્યું કે ‘અસાંલ’ થોપાડાં આઈ પર્થો, ને આજ પાપડી અસાંલે ડ્યો. (અમારા પાપરા તમે પહેરો ને તમારી પાપડીઓ અમને આપો)

જોધો આ અધું સદન કરે, પણ આપુને જનન ચડ્યુ. એણે જોધને કહ્યું: ‘તોંથી કીયે નાંધ ચીલું. અસાંથી સેન નાંધ ચિન્દા. દારકાં તો પાંજ આપ. પાંજ રાજ બંધ કરી ૭૭૭ આપ. પાણ પાંજે ગામ ગીની ગીડા. (તારાથી કંઈ નહિ થાય. અમારાથી હવે સદન નહિ થાય. દારકા તો આપણી છે. આપણી રાજ બંધ કરી છે. આપણે આપણાં ગામ પાછા લઈ લેઈ.)

જોધો કહે—પાણ રામજીઆજી સલાહ લીનું. (આપણે રામજીઆની સલાહ લઈએ.)

‘મારા દાદા પાસે આંખા. રામજીઆએ કહ્યું— ‘વસતિવાલેળ ચડાઆ મ ચડો.’

પણ જોધાને મિટીનો સદોમાન (હોળીનું નાળીએર) બતાવ્યો. આક્રમરની નિસરણી તૈયાર કરાવી કિલ્લે માંડી. નિસરણી ન પહોંચ્યા. ફાળીઆં નાખી વાયેરાને દોવાલ

પર ઉઠાવી લીધા. પુંગ દેવાડીઆએ જોં તોડી. એમાંથી નારણ રૂનાથને કુટુંબ સાથે કાઢી જમપરે પહોંચાડી દીધું.

આપુ સખારામ (ગાયકવાડી વહીવટદાર) જોયો કે, 'વાધેરાત મંજે કામ આહેત !' (વાધેરા આપણી શી વિસાતમાં છે !)

આપુ સખારામ સૈન્ય લઈ ભેરી ફૂંકેતો આવ્યો. વાધેરાએ કહ્યું : 'વથો રે, નીકર મરી વોંજો.' (જતો રહે, નીકર મરી જશો.)

ભાડવીર લઘુભા

આપુ સખારામ સૈન્ય લઈ લાગ્યો. જમપરામાં પેઠા ત્યાં અનાજ પહોંચે નહિ. ૩૦૦-૪૦૦ જણા ભૂખે મરે. ઠરિભાઈ કુંવરજીએ મારા દાદાને સદેશો પહોંચાડ્યો કે 'ભૂખે મરીએ છીએ.' કિલ્લાનો બહાર દાદાની વખારો. પણ ત્યાંથી દુશ્મનોને ખોરાક પહોંચાડનારો છે એવી શંકાથી વાધેરાએ અને વખારો લૂંટી લીધી. તો પણ વખારોમાંથી દાદાએ જમપરે માલ મોકલ્યો. વાધેરાને ખબર પડી. વખારો તોડી, એ વખતે મારા આપા લઘુભા આવ્યા. ને તેણે વાધેરાને કહ્યું : 'ભણે માછીઆરાવ ! આંકે રાજ ખપે ! જંજો ખાવતા તોંજો જ ખોજોતા ! (હરાખી માછીમારો ! તમને તે રાજ હોય કદી ? જેવું ખાવ છે એવું જ ખોજો છે ?)

એ રીતે મારા આપ લઘુભાએ ખૂબ ગાળો દીધી. ત્યારે વાધેરા અંતમાં આવી ગયા ને કહ્યું, 'લઘુભા ! તું ખસી જ, નીકર મારી પાડશે.'

પણ મારો આપ ન માન્યો. ગાળો જ દીધે રાખી. ઉપાડ્યો. પગમાં બેડી પહેરાવી મંદિરના કિલ્લામાં દુશ્મનોનાં મુઠાં રાખેમાં તેની સાથે પૂર્વે.

(વાધેરાએ મંદિરો ફરતો ગાયકવાડી કિલ્લો સર કરી પોતાનો વિજય વાવટો ચઢાવી દીધો છે તે કાળની આ હકીકત છે. દક્ષિણીએ તો ભાગી નીકળ્યા હતા તે જ ખૂબી છે !)

આજેવાન જોધો માણેક આ બળવાને ચલાવતી જખને બીજે ન જમતો-એર અપામ તેની બીજે રામજીભાને ઘેર જ જમે. આવ્યો જમવા. 'ચાલો રામજીભા ! ઝટ કરો.'

ખાવા એમવા દાણે લઘુભા ન મળે. 'લઘુભા ક્યાં ?' ખબર પડી કે છલ કુદાડા. જેવી તેને કારણે કેદ પૂરાવ્યો

છે. આધા વગર જોધોભા ગયો, તાણું તોડ્યું, લઘુભાને કાઢ્યો. પણ લોહીવાળો જોધો. પૂછ્યું 'આ કેમ ?'

લઘુભા:-'આ તારે વાધેરાએ બેડી નાખી છે તું હવે લાપકડી નાખ.

જોધો-લઘુભા ! તોજ છલ હેડી આવ, કે મુકે શુકીએ દીસો તુંજ કીને. હીન દાણે વન વનજ લકડી આવ. તોજ છલ મેરયાની કરીને વસ રાખ.' (તારી છલ એરી છે કે તું જ મને ગુળીની કાળી દીલી દર્શા. મહેરયાનીથી તારો છલને વસ રાખ. કારણકે અત્યારે તો આંદો વનવનનાં લાકડાં જેવા કેકે જમ્યા અજવ્યા, નરમ ને ખુનસલમાં વાધેરા ભેગા થયા છે.)

લઘુભા કહે, 'મુકે તો એર અચેતો મુંજ વખાર ખાલી કરી વોંતી.'

એ પછી જોધો માણેકે અમરાપરથી બે ગાડાં મગાવી જસરાજના પાળીઆ આગળ ગ્રુમ જોમાં રખાવ્યાં. અને પછી અમારા કુટુંબ સહિત પાંચીય માથુસોને ખરતુ જવાને બહાને નાળીએરના ઉલકા (કાચી) પકડાવી કિલ્લા બહાર કઢાવ્યા, ગાડામાં એસરાવી અમરાપર પોતાના ઘર ભેગા કર્યા. ત્યાં ચાર પાંચ દિવસ ગ્રુમ રખાવ્યા, એને ઘેર મેંસો હતી તેના દૂધનો રોજ દૂધપાક કરી અમને એની આઇએએ જમાવ્યા. એ દૂધપાક મને હજી પણ સાંભરે છે. પછી અમને સૌને જમખાળાળીઆ તરફ લઈ ચાલ્યા; મારા ડાડા રામજીભા તો કારકામાં જ રહ્યા, ને મારા ડાડાના ભાઈ જેરામભા, ઘદી વગેરે એટમાં હતા.

લૂંટારો લજવાયો

ચાર ગાડાં જેડાવી મારા પિતા લઘુભા આપ્યા જાપ ત્યાં રસ્તે છુપાઈ રહેલા વાધેરા જોલા થયા, પહેલા ગાડાને જવા દીધું, પછી બીજા ગાડાના બળદની નાથ પકડી લૂંટવા માટે.

એટલે તુરત મારા આપે પાછળે ગાડેથી જીતરી દોડત આવી હાક દીધી: 'કેર આવ ? અવો પાંજે મરે.' (કોણ છે ? આવો મારે ગારે)

જવાબમાં લૂંટારો બોલ્યો નહિ. મોંએ તો મોસરિયું વાળેલું. પણ ફક્ત આંખો તમમગે.

મારા આપે કહ્યું: 'હા, તોજ અખતાં મું સુઝાવ્યો

આપ કે તું વરનંગ અર્થે,' (તારી આંખો પરથી જ મને સૂઝી આવે છે કે તું ખીન્ને કોઈ નહિ, વરનંગ છે.)

લૂંટારો જવાબમાં શરમાઇને બોલી ઠાકયો: 'મુઠો કને લધુભા ! ચાર માઉ દોડી દોડીને અસી મરી વિવાસી ! હજો તો અસીથી લૂંટાય ન.' (પકડી પાડ્યો મને લધુભા ! ખડુ કરી ! ચાર માઉ દોડી દોડીને અમો તો મરી ગયા, પશુ હવે તો અમારાથી લૂંટાય નહિ ને ?)

લધુભા કહે—અનજ પાસે તો અસો ચારસો ફોરીયે'ને માલ હુદો, પશુ મુ આગર જ હજાર ફોરીડે' આપ. આંકે અર્થે તો ગીની વોજ. (એ ગાડાવાળાઓની પાસે તો અસો ચારસો ફોરીઓનો માલ હશે. પશુ મારી આપજ એ હજાર છે આવને લેતા)

લૂંટારો વરનંગ:—'હજો તો લધુભા, સરમાઈ વિવાસી. તોજે મે'વે કે લૂંટણા વા. ચોપડેમે' અસાંજે ખાતેમે' ખૂજ કલમે'જ ઘોડા માધુ' આપ. (હવે તો લધુભા, અમે શરમાઈ ગયા. અમારે તો તારા આ મહેવાને લૂંટ્યા હયા. ચોપડામાં અમારાં ખાનામાં ખૂજ કલમના ઘોડા લગાવી લગાવી બાજ અડાબાં છે.)

લધુભા:—'હજો કુશ ?' (હવે તમારે શું કરવું છે ?)

લૂંટારો:—'હજો હયો. આંકે રજીજી હુન કંધી ડી વંજી. નક અંકે બીઆ કોક અચીને સંતાપીતા. (હવે હાલો, રજીને ઝોલે (સામે) કાંકે તમને મુઠી જાઉં, નીકર તમને કોક બીજા આવીને સંતાપશે) પશુ લધુભા ! જૂખ લગી આપ.'

લધુભા:—તો ડીધું. જોધે માજીજીને પરતાપ આપ.' (તો ખાવાનું દઉં, જોધા માજીજીનો પ્રતાપ છે.)

પાંચ ડ વર્ષે, બાળક રતનશી ગાડામાં બેઠો બેઠો આ મટનાનો સાક્ષી હતો. એના અહેવાલમાં લૂંટારાની જે શરમાઈમાં અર્થ છે તે મને રવિશંકર મહારાજના બેઠા જીલ્લાના પ્રમંથર રમરજી કશવે છે. હુદાણુના ઘીના ડગા ચોરનાર પાટણવાડીઓ પોતે જ એકરાર કરીને કહે છે કે, 'શું કરવું મહારાજ ! ખુધું કજીસ કડું હું. કારણ કે તમે આટલે સુધી જશો (અપવાસો કરશો) એવું નહોતું પાધું.' પાટણવાડીઓ ઘીના ડગા ફાટી આવે છે, ને અહીં સોરઠીઓ લૂંટારો શરમાઈ જઈ ગિરંદાનો સો ભાડીઓએ રજીને સામે પાર પહેંચા-ડવા જાય છે !

જેરામવાની મર્દાંધ

બાળક રતનશીએ દોઢેક આ દરમ એક વેપારીની વીરમૃતિને ખડી કરે છે. વડોદરા જેવા અડીખમ રાજ્યની રાજસભ્ય પદ્મતોને બુંદ નાખી વાધેશો કિલ્લો સર કરી બેઠા હતા તેવા ધનતા કાળમાં એ જ વિનૈતા વાધેશને મોહામોહ ગણો ચોડતો ભાડીઓ યુવાન લધુભા મધ્યધુગની જે માડીનો બનેલો હતો તે માડી વિચારમાં નાખી દે છે પશુ રતનશીમાઈની સાહેલીને સાંભળતા હજી આગળ વધીએ—

'મારા દાદા રામજીલા દારકામાં જ રોકાય, ને એના ભાઈ જેરામલા બેટ રાંખોદાર ગયા. એણે વાધેશની વિરુદ્ધમાં ગાયકવાડી વહીવટને પક્ષ લીધો. સિપાહીઓને કહ્યું કે 'તમે ખૂટશો નહિ. બેટનો કિલ્લો ન સોંપજો.'

સિપાહીઓ:—'અમારે ખાવું શું ?'

જેરામલા:—'હું સગવડ કરી દઉં. મંદિરમાં તુડો નથી.' પોતાનાં છોકરાંને શંખનારાષણના મદિરમાં મુઠી દઇને જેરામલા બેટનો કિલ્લો ઘેરી લેતાં વાધેશ—દેશની વચ્ચે, કિલ્લા પર ચડી 'અમરદાર ! અમરદાર !' એવી હાડ દેતા રાતે ચોડી કરે, કપાસીઆ અને તેજ સળગાવી કિલ્લા પર ટીના માંડે, કિલ્લા પર વાધેશ ચડી શકતા નથી. વાધેશ સમજ્યા કે જ્યાં સુધી જેરામલા છે ત્યાં સુધી કિલ્લો નહિ છર્ષી શકાય. માટે દારકા જઈ જોધા માજીકને ને રામજીલાઈને તેડી લાવીએ 'ને જેરામલાને સમજાવી બહાર કાઢીએ.

જોધો માજીક ને રામજીલા આજ્યા. નીચેથી કિલ્લા-વાસી જેરામલાને સાદ કયો: 'જેરામલા, તું ઊતરી જા. જેરામલા જવાબ વાલો છે: 'મા જોધા માજીક ! ન ઊતરું. તું બે હજારની ફોજ લાવીને કિલ્લો ભલે જીતી લે. બાકી તો હું ઊતરી રહ્યો.

જોધો:—'જેરામલા, હું તને શરમાવવા આવ્યો છું. પછી વેળા નહિ રહે.'

રામજીલા:—'જેરામ, હવે હજીત ન કર.' જેરામલા:—'જોધાલા, આઈ મુકે હકડી બાંધધરી ઝિનાં ?' (તમે મને એક બાંધધરી દેશો ?)

'કુશ ?' (શું ?) 'કે કિલ્લામાંના કોઈ પશુ આદતી પર અવાજ ન કરેલા બધાને સલામત ચાલ્યા જવા દેવા,' 'અરે.'

ધૂળમાં લીંટો

જેરામભાઈએ જઈ સિપાહીઓને કહ્યું, 'હવે બધી શકારો નહિ. વાઘેરો કાપી નાંખશે. કિલ્લો છોડવો પડશે ચાલો તમને હું સલામત બહાર કાઢી જઈશ.'

સિપાહીઓને લઈને સુપચાપ નીકળી ગયા. શંખા તળાવની પાસે પહોંચતાં તો વાઘેરો આડાં ફર્ષાં કહે કે એક ધોંગાણું તો અમે કરશું કેમકે આ સિપાહીઓએ અમારા એક આદમીને માર્યો છે.

જેરામભાઈએ આડો લીંટો કરીને કહ્યું: 'એ આ લીંટો વળોડીને તમે આવો તો તમને જોધા માણેકની આણી ! રણુછોડરામજીની આણી !'

બસ યથ ગયું. લોહીના તરસ્યા વાઘેરો પાછા વળી ગયા. જ્યારે તેઓએ જોધા માણેકને વાત કરી. જોધો શું કહે છે !—

'હે ભેંજે કુત્તાઓ ! હી કુરો કરેતા ! લછ વિનો.' (હિ કુતરાઓ ! આ શું કરો છો તમે ? ભાગી જવ)

કાળ-નાટકનાં આ દસ્તાવેજ પાતાં તો ઉઠેલો વાચક ! પોતડીદાસ વેપારી 'લાડીઆઓની જવાંમદી' બોલે છે, સર્વસંદિધારી સિપાહીગીરીના બોલ. જેરામભાઈને વાઘેરેયો કિલ્લા પર કપડીઆના દીવા સાથે પહેરેગીરી કરતો, 'ખબરદાર !' શબ્દે રાત્રિનાં તિમિર કમ્પાવતો કલ્પો; કિલ્લો નહિ સોપું, કિલ્લેથી નહિ ઊતર, આણી વદાલા નથી, ઈન્જન વદાલી છે, જોધાએ તો છતીને કબજે કર જોધા ! એ શબ્દો એક દોગતોજના છે. ઉતરે કિલ્લો છોડવાની કબૂલાત આપે છે, પણ કેવી શરતે ? પોતાના શબ્દના ઇતિહાસ પર જે અણ-ખૂટ્યા ઊભા હતા તે સર્વ કિલ્લેદારોનો વળ પછી વાંકો ન થવો જોઈએ એવી શરત.

તેની સામે વાઘેરોની નીતિ નિહાળો—પોતાના જીવનો જન લેનારા સિપાહીઓમાંથી એક જનના બદલામાં પાંચ પચાસના પ્રાણ માગવાની, કે વગરપડે શરણાગતો પર તુડી પડ્યાની અર્થસ્થિતિ સુદકૂરતા ત્યા નહોતી. માગણી તો હતી 'એક ધોંગાણું' કરી લેવાની: સામી જાનીએ આવી જવાની.

આડો એક ધૂળ-લીંટો થાય છે, સરદારના તે પ્રજાનાં બે સમોવડ મનાતાં નામોની દુદાઈ દેવાય છે, રક્તપિપા-

સુઓ પાછા વળી જાય છે. એ માનવીઓ ! સરખાવો તો ખર, ને પછી કહો, પૈસાને-બસ ફક્ત પૈસાને માટે જ ગાયકવાડની કુમરે પહોંચનાર વિદેશી મંદિરભંગકારો બેશુભાર દળકટકમાંથી એક જાણી નિસરણીએ ચડ્યો તેના કીર્તિદેખ છાજે ? કે આ જોધાનો ? જેરામભાઈનો ? રામજીભાઈનો ? ને આ દુદાઈનો ધૂળ-લીંટો ભાળી પાછા વળી જનાર સાધારણ વાઘેર યોદ્ધાઓનો ?

ખેર, રતનશીશાની સાહેદોને અજવાળે આપણે આગળ ચાલીએ. શસ્ત્રસંગ્રહવિદ્યાણી રંક વાઘેરોના બળવાનો ભયાનક અંગમ થોથે જ દહારે આવી ઊભો રહે છે !

હથિયાર ન છડ્યું

'ચાર દિવસે સાત આગબોટ દેખાણી સમીઆણીની દીવાદાંડી પાસે. ત્રણ દેખાણી નાની ખાડીમાં. વાઘેરોએ હાથ કમ્પાણીયા પીરની જગા પાસે જઈ નાની તોપે વણેડી. સામા મોટા ગોળા આગ્યા.

વાઘેરો બોલી ઊઠ્યા: 'હે ભેંજે ! હેડ હેડ જો તો વદાડ ન વો.' (આવડા આવડા તોપગોળા ફેંકવાનો તો કરાર નહોતો થયો !)

જલ્દી બોટમાં બેસીને આગબોટવાળાઓ પાછી માખી ગયા. એક રડીમર દુઃખાનદાંડીથી આવી, ગોળા વણાડ્યા.

રાધુ રામજી નામે લાડીઓ, અંગ્રેજ બોલી જાણે. તેણે ગામને બચાવ્યું. વાઘેરોને કહ્યું: 'વધિ કરીએ.'

વાઘેરોએ ધોળો વાવટો ચંચાળ્યો. દરિયાઈ ફાજનો કંપન આગ્યો. છુટ્ટા વાઘેરોને એની પાસે લાઇ ગયા. કંપને કહ્યું: 'કંટમમાં હથિયાર મૂકો, ને કિલ્લો સોંપો.'

વાઘેરોએ જવાબ વાળ્યો: 'હથિયાર તો ન છડ્યું. હા કિલ્લો સોંપી ય્યું.' (હથિયાર નહિ છોડીએ.) ગોરા રોનો માને ? એણે તો હલ્લો કીધો.

રૂની મલીઓની આડચવાળી, કાદા પાસેની એક મલી હતી. ત્યાં ખાંડો કરી ચાર વાઘેર ઊભા રહ્યા. એમાંથી બે જાણી બહીના. એને બીજા બેએ કહ્યું: 'હે ભેંજે ! મૂરતમે જ માડો વેણ ! લછ વિનો.' (ફિટકાર છે. મૂરતમાં જ ગોળી વાણી ! ભાગી જવ)

બે ગયા. બે ઊભા રહ્યા. પાંચમો ગોરા સોજરો બેટ કાંઠે ઊતર્યો. કાંઠે પછી સોજરોની ચોટી બેડી.

બે વાધેરાએ ફની મઝીઓમાં તોપ ગોઠવી. તેમાં કચ્છી દીકરા ભર્યા હતા. તોપ ફાગી. કિનારે ઊભેલા હતા તેમાંથી પચીસ સોજરને બાવલ કર્યા, તે બે વાધેરા પાંચસો સોજરોની ફાગમાં ફેપી પડ્યા. સાંકડે રસ્તે એ બે જગ્યાએ ૩૦-૪૦ માથાં કાપી બાકીનાને પાછા કાઢ્યા.

સોજરોએ ફેર (ફાયર) કર્યો અને વાધેરાને ચાર ચાર ગોળી વાગી. બેકે ખડકામ. બેય લાશોને વાધેરા ઉપર (ફિસ્તા પર) લઇ ગયા.

સોના માટે મંદિર-ધ્વંસ

રાત પડી, સોજરોની ફેળે હલ્લો કરી, કિલ્લે સીડી માંડી. નિકલાના પહેરા પર એક વાધેર છાકરા. એણે સીડી મંડાયેલી દીડી, ખમ પાડી દેવો માણેક દોડ્યો, એણે પુરમા પર ચડીને સીડીના આંપાને ધક્કો દીધો. સીડી પટકાઇ, લેફ્ટીમેન્ટ પડ્યો.

(આ પોતે જ શુ પેલો કખર પરનો કીર્તિલેખ, કામનાર લેફ્ટીમેન્ટ !)

પણ દેવો સીડીને હડસેલવા જતાં એની છાતી મહાર ઊઘી નીકળેલ તેથી ગોળીબારથી વિપ્રાઇ ગઈ. કિલ્લા પરથી ખીજ વાધેરા પાછા નાખવા મડ્યા. (આપકા દાફોળા વિહોણા !)

દેવને આંને બીજ બે મચેલા વાધેરાને ફિસ્તા પર ઘી તથા ફૂંચી દેન દેવાયું. બાકીના વાધેરા ભાગી છૂટવા બાહ્યાપુર તરફ.

ભાટીઆ જરમ આપ્યુંદજ અને રાણુ સામજ બીકના માર્યા લંડકમાં હતા તે બહાર નીકળ્યા. જુએ તો વાધેરા ભાગી ગયેલા. અને જણા સાહેબની પાસે ગયા, અનેને બાવડે ઝાલીને ઉપાડ્યા. ગોરાએ કિલ્લો સર કર્યો. ત્રણ કલાકમાં મંદિરોની મુર્તિઓ ઉઠાવી જવાની મહેતલ આપી. પણ રંરખાનમાં ગોરાઓને સોનાનો એક લાટો નડ્યો. ગોરા સમજ્યા કે મંદિરોમાં સોનું જ ભયું હશે ! એટલે દેરાને સુરંગે ઉઠાડ્યો, દેરાના બુડકા થયા, લૂંટ ચાલી. દારૂ દીયાજી. ચકચૂર થઈ મઈ ગોરા નીડળી પડ્યા. રસ્તે જે દેવો તેને ગોળીએ મારે, ફેરસને રજી.

ગોરા કપતાન ઝીંઝીને દારૂડિયા સોજરોને સોટીએ મારી પાછા લઈ ગયા.

પછી તેં બોધો માણેક મહારજે નીકળ્યો. એ

બહારવાટાની રોમાંચક કરજી કથા મેં બહારવટીઆ ભા.ર માં કરી છે. તેમાંના આ કિસ્સો રતનશીખાઇ પાસેથી સાંપડ્યો છે—

જેધાને જેવાના કેઠ

બાદન સાહેબની મઝમ નામે મેરી. જેધાને જેવાનું એને બહુ મન. રામજીભાને કહ્યું. રામજીભા કહે કે 'સાહેબને પૂછો. એ હા પાડે તો દેખાડું.'

સાહેબે હા પાડી.

રામજીભા કહે છે કે 'ન પડે તો બેટાડું.' કે 'બલે.'

રામજીભાએ જેધાને કહેવરાવ્યું: 'સાડું' થાય તેવું છે. માટે આવો.'

આઓ રાતે.

મઝમ કહે—'ના, સાહેબની કચેરીમાં ન લાવશો. વખતે દગો થાય. બહાર લઈ જવ.'

ગામ બહાર સીમમા જેધો માણેક રામજીભાને બમમા બાલીને મળ્યા. બોલ્યા: 'રામજીભા ! છરે છરે મિલ્યા સી પાણ. પાકે બરોસો તો ન વો.' (છરતે જન્મારે મળ્યા ખરા આપણું. મને તો બરોસો નહેતો.)

સાહેબને મળ્યા. સાહેબે કહ્યું કે 'હું બહારવટું પાર પડાવું પણ મારે જેધો માણેકને નજરકેદ રાખવા પડશે.' જેધો કહે—'રામજી શેઠ ભીન થાય તો હું નજરકેદ રહેવા કબૂલ છું.'

સાહેબ—'હું લાચાર છું. એવો કામદો નથી, બાકી રાજની રીતે નજરકેદ રાખું.'

રામજીભા કહે—'જેધાભા, ચાલ્યા જવ'

સાહેબે જવા દીધા. ગયો, કોડીનાર ભાંગ્યું પછી તો મુઓ તેવું બપાન મેં આપ્યું છે.

તે પછી એક દી—

'જેધો માણેકની દીકરી નામે ગળીખાઇ. પડકંદ. બહુ રૂપાળી. પેલીટીકલ એજન્ટ કોટીન્જ સાહેબે જેધાની વહુઓને પૂછ્યું, 'મહારાજ અરેરાય ગાયકવાડ સુધે દીકરીનું સમપણ કરાવીએ તો વાધેરાનો પ્રથ સરખ રીતે પતે, તે બાકના પેટના બહુ બેરાવર પાકશે.'

બાકઓએ પ્રુકાસો ન દીધો.

આખરે એક દિવસ, વાધેરાનું બહારવટું નિર્મલ જન્મા પછી, રામજીભાના કહેવાથી માયકવાડે જેધો માણેકની બેડે સીએને રૂ. ૩૦-૩૦ની જરાઇ આપી વ્યાપી, બર ચણવી દીધા, વાડી દીધી.

દેહ મુક્તિ ટાળુ

તલોક કલાક ધારાવાહી રહેલી રતનશી રોસાની કયા અર્થો અતમ યર્ષા એ સમાધિભાગને સદન કરવા માટે જે વસ્ત્રોને લેખે તે આરામાં નહોતું. અર્થવાની લીલાભૂમિ નિહાળી, ચાતકાં જોયાં, સમુદયિ જોયાં, એ કંઈક જાણવાનું એ કસમ કરેલા નાના પાણીકા અને જળ-અણનાં કાંઈનાં વીર્યાં. પંડ પીર, સ્વામી-મંદારના કુંગરા નામનું એ ખડકાનું જળનીય, અર્થો વાધેરા વગર વદાણુ જીતરી ગયા તે શંખોલીઓ કહિ, કયુ નામનો બેટ, માનવરોડી ટાપુ, ધનધન્યા ટાપુ, સાવજ ટાપુ, વામ ટાપુ, લેકામુરડી ટાપુ, એ દૂર દૂરથી દીઠાં. પ્રથમ આરંભ ગામથી મજામાં બેસી બેટમાં ગયો ત્યારે જળમાં જિનેસા સાતમુક, પારેવા, ને દેહમુક નામનાં બેટમાં પણુ જોયાં. દેહમુક નામ અર્થપુણુ છે. બેટ શંખોદારની એ હેતુભામાં હેતુ અણુ : દેહ લોકોને ખુદ બેટની ધરતી પર પગ મૂકવાની મનાઈ હતી. મંદિરોના માલિકો તરફથી ! અરુણેયોએ તો દેવની ઝાંખી એ દેહ-મુક નામના ખડક પરથી જ કરીને પાછા વળવાનું હતું. જોએ એ દેહને આટલા બધા-આલસહીયા બનાવ્યા તેઓ આખરે શું કમાયા ? જોશ્યોના હામથી સર્વ મંદિરોના સુરંગ-પ્રવેશ ! દેવી ન્યાયને ચોપરે તો પાપપુણ્યનાં ચક્રવર્તી બાજુ ચડે છે.

‘હું પંદર વર્ષની હતી’

બેટમાં રતનશી શેઠ મર્યા, તેમ આરંભમાં દાદીમા મળી ગયાં. મને આખામંડળમાં લઈ જવાર શ્રી બુદ્ધ-સિંહભાઈ વાટેર (તે વખતે ભાવનગર રોડેના ગાડા) હતા. આખામંડળના જમીનપણી બે : વાધેરા ને વાટેરો. બેડને ગાયકવાડે ઇત્યાદિરો બનાવી દીધા. આ બુદ્ધસિંહ ભાઈનો પણુ ઇત્યાદિભાગ હતો. દર વર્ષે ચડત ઇત્યાદિ લેવા આરંભે પોતે જાવ. ત્યાં વાટેર દરખાસ્તના ગદમાં પોતે મને લઈ ગયા અને એક નેતુંક વર્ષનાં રાજ-પુતાણી દાદીમાની સામે લઈ જઈ બેસાડ્યો. વાધેર-જગવાનાં સગી નગરનાં આ બીજાં સાદી વદીમા બોલનાં ગયાં ને હું ટાંકતો ગયો—

‘અમારા વડા રાજા સરકાર મ. ૧૮૦૦ પૂર્વે થઈ ગયા. એમની બેટમાં માદી. દમિયાનાં વદાણુ લૂરે. એક વાર એક સાહેબનો નરડો લૂરી, એમાંથી સાહે-

બની મદમને લઈ ગયા, બેન કરી રાખી. પછી અગ્રે-જોની સગાઈ આવી. મદમને પાછી લઈ ગયા, અને સગાઈને પકડીને મુરતમાં રાખ્યા. પોતે કુળકુળો જ આદાર કરતા. મદમના જ કહેવાથી એમને ગોરા પાછા આંદો મૂકી ગયા. આરંભમાં જ એ મુરતી ગયા. ‘એના અગ્રેસંગણ એની પછી જનમસંગણ. વાધે-રાએ રાજપણી કર્યો તે વખતે તેમણે આવીને જન-મસંગણને કહ્યું કે ‘આલો, તમને બેટની માદી આપા-વીએ.’ એમાં રાતના ભવાયા રમે. વાધેરા જોવા ગયા. એટલે જનમસંગણ, પૂંજેણ વગેરે ભાગીને નગર આપ્યા ગયા.

આંદો મનવારો આવી, ‘લગાઈ આવી. હું પંદર વર્ષની હતી. પરણીને આપ્યાં બે જ વર્ષ થયાં હતાં. મેડી ઉપર કાળી રહીને હું લગાઈ જોતી હતી. ધરતી પહેલુતી હતી. જિયારા વાધેરા પાસે તોપા નહોતી.

અમે તો ટાંકાની અંદર પડીને મરી જવાનું નક્કી પણુ કરેલું. (કારણ કે કારણ કે ગોરા જીતરીને શું ન કરે) પણુ નાગરોની (કચ્છ)થી જનમસંગણના સમરા સોદાભાઈ, દીકરીના સમાચાર પહેલેથી જાણી આવી પહેલેયા. સરકારને ખબર દઈ કહેવાયું કે આવીને વાગે. ચડવી જાવ ! પછી માંડવી બંદરનું એક ભાંગલ વદાણુ જે સમું થયા અહીં આરંભે આવેલ તેમાં અમને બેસારીને લઈ ગયા. વદાણુ ભાંગેલું હતું. વચ્ચે વદાણુમાં પાણી ભરાયું, તોફાન ઊપડ્યું. પણુ આરાવ્યોએ અમને બચાવ્યાં. બે છાંડાં મરી ગયાં.’

સામે જ દેખાતા બેટ શંખોદાર પાંચે અગ્રે-વાધેર સંઘામ જેણે મેડીએ ચડીને નગરોનગર જોયો હતો, એવાં સાહેબની આ પ્રાપ્તિ વિગત કહેવાય. એ બન્ને મધ્યાં સાહેબે આ જગતને છોડી ગયા છે. અને સંતાપ થાય છે કે હું આ દાદીમા અને રતનશીમાની પાસે વધુ દિવસો કેમ ન રોકાયો ! પ્રજો પૂંડી પૂંડી અન્યથા અપ્રાપ્ય એવી દમિયાનો હું કદાવી ચકયો હોત પણુ આપણું જીવનમાં ધરનામે એક બંદીખાનું છે. ધરમસાર એ એક મોલાની મૂંબજા છે. મળામા એક રમી પડી છે. અંતિ એક છેડે પકડીને શુદ્ધજનનો મોહામુર બેઠો છે જગત દુર જગતો, ત્યાં એ દરોએ ફાં બેઠો છે. ટાંગોર જેને ‘ધરણા’ દેવી ઓગાવાય છે ને બનાવિતો સાદસ શું ? સાદિ-વનુ સર્ગન શું !

આ 'ધરણી'—મૃત્યુચાંગી સાહસભુલિની શુ એકલા
વેપારમા ઉલ્લોગમા કે વિતાનશીખનમાં જ જરૂર પડે છે તે
સાહિત્યમાં નહિ ? વાણીચાપાર એ શુ આશમધુરસીની
પરતુ છે ? એથી કમય ઊલટું છે. વાણી તેજ પકડતી
નથી કારણકે વાણીને આપણે નના એકાદ શીતળ સુનાળા
ખૂણામા મેજ કે ગાદીના બેઠે મકડી રાખી છે. શારણનું
વાહન મેાર કે હંસ છે તે એકજ વાત આપણે વીસરી
મેઠા. ગામબાગોળ સુધીના પથદેનોથી મેારલા તે હંસલા
સંતોષાના નથી. મેારવા અને હંસનાં મહેરૂપનેમે
જુની જઈ હુ મટપટ આગગાડી પકડી પાછો પળ્યો.
અને આખામંડળથી જાનનશર સુધીના એ જોડેજ
બોલીના જે સંદેશાર મને રતનશીખાએ પામા હતા,
તેના પ્રતાપે દ્રેનમાના એક છુટ્ટા કાંટીયા મુસાફરના આ
શબ્દ-બોલ મીઠા લાગ્યા—

ભેની તા હિન જુવન;
ખાય ખનુ ને ખીર;
સાતમે મીઠું પથ જ મથે,
દિલે લા આપાય ખીર,
હેન આશતલ વીર,
ઉદેસી અગે જિ ચા !

ભે આપે તુ ભંગો પિથે
તો દિલમે થઈ જુપાયે,
ખર કાચાજ મીની,
મીઠા તનખુ વંદે પાય;
મુલ રવાખીડા ! સૂર વળય,
કડે હંસ કાપડી.

જે ભેગીજ ખત કે,
નાથ વોધ નાથ વડાધ;
ધરોધર હોડે લીખદા,
ચોચલ માતા ને માધ;
મંચી લા પ્રૂ લજન મથે,
મથે લા વ્યાય છતરજ ધાય;
પણ ભ' વડામે વાય,
લા મુલ માચા વીજ હડે નાથરે.

હું ગર મથે વીલ ધી,
તેલ સેલાડીલા દૂધ;
કોઈ માણુ કોઈ કોખડી,
કોઈ માણુ કે ટલ

સુલાયાંને સાદ

આવુ રહે આ પખી !
વનવન ફરી નિસાસે;
સૂડી આ ડાળીઆધી,
કોઈ તો જાગી જાયે. ૧

શિલારતુ પહચે જા !
તારી અગન—કથાને;
વેરાનને પટે કાં,
ચિનગારી લાગી જાયે. ૨

છાને રહી ખિડેલી
સૂની દિશાની ખારી;
ખરેર તારે આંધુ
જે કોઈ માગી જાયે. ૩

તું આ હજુ વધુ જા !
સગળે આજુ આજુ છે;
આખર તો તારી ખાકે,
ફૂલ કોઈ રાખી જાયે. ૪

પણ 'માણુમાઈ'નો દીવા એનાવીને કાઢીને ઉઠવામાં આવે તો માનસાધુનીની અનેની બાસુરી સાવડવાની મળે.

જેઓ કાવળને હાથતાળી આપી ને શહેંગી અદર એમનાં કામો ચાલુ રાખના હોય છે એવા 'દાદાએ' પણ કાઢી શરૂે માર બાળકના જેવા બની જાય છે અને એવા ઉત્કર્યાજ માણુસો પણ માણુથી બૂને કારણે ઝડપાતા હોય છે આપણા રૂપેરી પરદા પર આ પ્રકારના માણુસો આવ્યા છે પણ એમને ખસતાપડતા બીચારાં એવા દાળી જેવામાં આવ્યા હોય છે કે એમાંથી કાઢી રંગન જીભ થતી નથી. આમાં આપણો એક કલાકાર યાકુબ તરી આવે છે. આપણા રૂપેરી પરદાનો આ મૌથી સરસ 'બૂરો' આદમી છે ઉત્કર સુધી એ એની માણુમાઈ જાગડતો હોય છે.

ચિત્રની આખરે ચાક્રુ જયારે મજેગીથી થોડાઈ જાય છે અને એ ઝડપાય જાય છે ત્યારે આપણા દિવસા દંડે જીલ્લું થાય છે.

એને તમે જોગો અને માણુજીશ મજસની લીટીએ જાનો, હોત મારે ફના થતો, બીજના દિવસમાંથી મુલાખી મેળવના માટે તોફાન કરતો, જોખમ ખેડતો.

પણ આપણા રૂપેરી પરદાના ધણા લેખકોને જનાવરી માલિયા લખવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે એટલે આવાં પાત્રો પણ એની અમર મુખતી બેસે છે.

દંડરીબોગાટ એકવડે છ રેળીન-રતન, ચાલસે લાફટન અને એવા કાળે-લભા કાળેલ કલાકારો આવાં બ્યલેનિક કામો કરવામાં પાત્રોને સંજ્ઞન કરે છે, એટલુ જ નહિ પણ એમાંથી માણુસાધના રીતને પ્રગટાવે છે.

સાલરે છે? એ ચિત્ર? એમાં એક લુલાવ બરાબર કિશાય છે. પોલિમ એને પકડે છે, પોલિસની સિમોટી, હોડતી મેટરને બચાવ, પિરતોવનો અળકાટ અને એવી કોઠકટીની ફાજી-માય એ લુલાવ જ્યારે શિરફતાર થાય છે ત્યારે પોલિમને એ પહેલી વાત આવી કરે છે.

'મારા નાનામાઈને મારા આવ્યા ધધાની મહેરવાની કરીને જાણ થવા દેતા નહિ. એ ચુનાવના જોટા જેવા છે, એને મારા કાઢી ખરામ કામની અમર ન પડે એવી તજવીજ કરે તો હું છાનો-માનો તમારી કારે હાલી નીકળું.' ને મારા નાના ભાઈને વધુ બહુવાની તક મળે એવો બંદોબસ્ત કરે તો

હું અમારી આખી રાખીને પકડાવી આપુ.'

માણુમાઈના દીવા આમ અધારાં અતરમાંથી એની શેશની મેળવે છે.. મેધાખીત્રાક્યે આ માણુમેને જે જોગીન પર ચલાવ્યાં છે, એ જમીન પણ આપણા પગ તમે આવી જાય એવી રાખાનિક છે.

ઉપર નક્ષત્રોને જે રીતે મુશી આપ્યાં છે એનાથી મને રશ્મિમેકની 'માલસ એક મેન' નામની મદાન નવવક્રાઃ યાદ આવી જાય છે, એ વિષમ સામરી જાય છે.

આવા કિસ્મતી મમજ લેવી જરૂરી છે માનસની બંદના લુલા-જોને જીવવાની જરૂર છે માણુસાધ જોગખરી એ દરેકે દરેક કલાકારનો ધર્મ છે.

'માણુસાધના'દીવા'મતિએ એક જ કિરસો મે' રૂપેરી પરદાના આપણા સરસ બૂરા આદમી યાકુબને સજ-જાએ. ત્યારે એની આંખ બીની થઇ ગઇ એ, આખમાંથી મને માણુ-સાઈની શેશની જેવા મળી.

ને હું બૂલી ગયો, જમનાહમા તરતા દીવા. જમનાહમા પવિત્ર નીરના કરતાય છવતા જગતા માણુ-મની આખના નીર મને વધુ પવિત્ર લાગ્યા.

છવત છવવાની એ મદાન કળાને હું ચાહુ છું—એને લોહા

'સદાનુબિંબ' નામથી એલએ છે

'મારો બાલુભાઈ'

લે. યાત્રી

રથી ટૂંનનો દીવો દેખાણો, અને છેક તે ધીમી
મારા વાર્તાકાર રનેલીની સાથે વિશાખા-બાલુ
વાળો બનાવ નીકળી પડ્યો. મેં એ કિસ્સો વહુવવામાં
બનતી ઝડપ કરી, પણ ગાડીની ઝડપ મારી છત્તની
ઝડપના કરતાં, ડિસ્ટન્સ-સિગ્નલની આ બાલુ આબા
પછી પછી વધારે રહી. ગાડી ભીમી રહ્યા પછી હું
દોટદોટ જમ્યા ગોતતો હતો ત્યારે વાર્તાકાર પણ મારી
સાથોસાથ દોડવા દોડતા 'હં પછી ?' 'હં પછી ?'
એમ પૂછ્યે જ જતા હતા. ગાડી ચાલવા લાગી એટલે
મેં તે ગાડીની સાથે ચાલતા, દોડતા, 'હં પછી ? હં
પછી ?' કરતા રહ્યા અને રેશન-પાંડને છેક બીજે
છેડે એટલનામાંથી પાણી ભરીને બેઠેલ સાંધાવાળાની
બેરીઓની હાફ્ટમાં આવી ગયું ખાઈ ગયા એ પણ
મેં ચાલતી ગાડીએથી નેહુ; ને ગાડીએ વળાંક લીધો.
ત્યારેવાળાની ઉઠી ધીમી મેં નેહ લીધું, કે પાણી-
બરેલ બેઠા ગયો પડેલાં અને સાંધાવાળાની બેરીઓ
લોખા હાથ કરી કરી મારા રનેલીને કાંઈક 'પત્ર' પુખ્ત
ફત્ર તેલ'ની પ્રસાદી પીસી રહી હતી.

વળતે દિવસે બપોરની ગાડીમાં તો મારે દવાને
ટપાના થોડાના ધૂમરા અટકી ગયા અને ધૂમ પડી,
'એ સાહેબ, તમારા મેંમાન છે.'

હું જાણે નેહું છું તો માથે દળદરમાં રંગાયેલા
પીળા પાટાપીડીવાળા એક જથ્થુને ટપાવાળો ટકા આપીને
બેઠાનો હતો. મારે ઘેર લુનાલ દીકરી નહિ, નીકર તો
પલ્લવર શંકા પડી ત્યારે કે પીડીઆળા મારા જમાઈતોરણે
પધાર્યા હશે માથા તરફ ફેરવે એ મોં પાટાની વચ્ચેથી
જસ વારે પરખાયું. મારા વાર્તાકાર રનેલી પોતે જ !
હવે તો હું આશ્ચર્ય બતાવું તે પહેલે એના સોજેલા દોઢ
ફરડી બીટલા: 'એકી વિશાખાની ને બાલુની વાન સાંભ-
ળવા આવ્યો છું.'

વાત સાંભળવાના ચરકનું આ થોડું નેહને માંસ
મનમાં એક વાક્ય રમી રહ્યું: 'જડુરના વહુ'કરા !' હું
સમજી ગયો કે મર્ડ કાલ રતે એના ગામને રેરેલને મારી
માડી સાથે 'હં પછી ? હં પછી ?' કરતા કરતા, પેંચા
બીખના કોઈક બિઝારીની માથે દોડતા, પેંચી સાંધાવાળો
જામ્યેનાં બની બેઠાં માથે કાટકાદને આ દોરો તોયે
રંગવા દોવા બેઠેલો.

મેં કહ્યું, 'ભાલા આભી, આટલી ઉતાવળ શી
હતી ? રવિવારે તો હું પાછો આવવાનો હતો.'

એ કહે, 'મારૂંથી ન રહેવાયું. વિશાખાને મેં
પાંચેક વરસ પર સ્મૃતમાં જોઈ છે. બે જ મિનિટ જોઈ
છે, પણ બેનું ચિત્રકાર હોત તો અત્યારે જ પ્રત્યેક રંગ-
રેખા પૂરીને આલેખી આપત. આટલું રૂપ મેં તે બહેન
કે પછી કદી દીઠું નથી. એનું આમ બને જ કેમ ?'

'ચાલો અંદર. અમારી મુઠ્ઠકમીને ખબર છે બધી.'
એમ કહી, એને ટકા આપી મેં બેઠક-ખંડમાં લીધો અને
મારી પત્નીને બોલાવી: 'અરે ફો, અહીં આવજો તો
જરી !' પત્નીને 'ફો' કહી સંબોધવાનું હું જમ'નીમાંથી
શીખી લાવેલો.

'એ મારા હાથ એકા છે. રાંધું છું. દમણાં આણું
છું.' ફોએ, દિલ્લસરથપિત મુઠિલુ-આદરે યુવતો
જવાબ વાળ્યો.

વાર્તાકાર કહે, 'તો ચાલોને આપણે જ રાંધણીઆમાં
જઈ બેસીએ. વાર્તાઓ મેળવવાનું સાચું રથાન જ રસોડાં
છે.' ને હું હા પાડું તેની રાહ પણ નેપા વિના પોતે
રસોડા ભણી લંગડાતા લંગડાતા ચાલ્યા. મારે પાછળ
એઆનું પડયું. મિત્રના આ દેહાર દેખી ફો સંકોચાઈ
મર્ડ. બાજરાનો શેટલો તાવડીમાં નાખતાં એ મરડો
પડ્યો નહિ. પતિના તાળ મિત્ર બનેલ વાર્તાકારને પોતે
એળખતી નહોતી. લૂપડાં ફીટકાં કરી ચોં તે પડેલાં
તો વાર્તાકાર એક પાટલો ઉપાડી, રસોડાની સામે જ દાખો
તે પર બેસતાં બેસતાં ફોને કહ્યું કે 'વિશાખાનું વેવિસાળ
કરેલ તે બાલુ શું તમારો બાઈ થતો હતો ?'

ફોએ બીજાની આંખે મારી સામે જોયું, મેં જાણે
એને નિર્બંધ બતાવી: 'ફો, આ આપણા વાર્તાકારબાઈ,
નેની હું તને વારંવાર વાત કરું છું.'

ફોનું મોં મધ્યકાગળું. એનો ભાવ હું પાળી મધો.
વાર્તાકારોને એણે દબેઈ નમજા, ફૂટકા, કાંકરા કપેલ
હતા. તેને જાણે એક તો આ ભાઈ શીશીઆટા હતા
તેમાં પાણું દળદળતા લપેટા ને પાટાપીડી. એમણે ફોને
કહેવા માંડ્યું:

'વિશાખાને મેં નેહું છે. રૂપરૂપના દમણાં અને

સંસ્કારિતા પથુ એ રૂપના સોનાની વસ્ત્રો નીવમ શી લળકે, સંસ્કાર, સંસ્કાર, નખસિખ નિર્મળો સંસ્કાર !

વાર્તાકારનાં એવાં વખાણે ફોની છબના અંધ દીવા ક્યાં. એના મોં પરની કડક અનેડી રેખાએ ઢૂંછી પડી, ને બીજા-રોટલાનો લુગો લઈ એ હાથ વચ્ચે ઘટ કાઢતી કાઢતી એ મારી સામે જોઈને જોશી લીડી : 'મારો બાલુભાઈ' પથુ ક્યાં એણે રૂપાળો હતો ! અને સંસ્કારમી પથુ ક્યાં કોઈથી જીતરતો હતો !'

'હા હા !' વાર્તાકારને મેં ખાતરી આપી : 'બાલુ તો અગત્ય દેખાવડો હતો; ને સંસ્કાર પૂરો હતો મારે તો એ ગભીર ગામડિયાને, એ ટપુશનો કરી કરી બચુ-નારને જ વિદ્યાખાના બાપુએ પસંદ કર્યો હતો ને !'

'નહિતર અમારી ન્યાતમાં ક્યાં ચૂરીઆનો તોણો હતો ? રૂપાળો કંઈ જેવો તેવો હતો મારો બાલુભાઈ હેં, તમે જ કહેવો !' ફાંચે મારી ગવાડી મળી.

'એ તો તમારા મોં પરથી જ સમજ થકું છું.' વાર્તાકારે ફોના વડન પર પોતાની દૃષ્ટિથી જાણે કે સ્પર્શ કર્યો એવું લાગતાં ફો કેવી કંપી લીડી ! ફોના ગાત્ર પર મેં શાંત સરોવર-સપાટી પર પ્રથમ લહેરે લહેરાય જોડે તેવો મંદમંદ ધરમસાદ જોયો. ને આ વાર્તાકારની ધૂલતામાંથી અચવા ફાંચે મારી મદદ માગતી ચૂંકી દૃષ્ટિ મારી. મેં વાર્તાકારને કહ્યું-

'બાલુ એનો સગો ભાઈ નહિ, પથુ ચારેક પેડી છેલ્લો, માશીની મામીની પુછનો દોકરો થાય.'

'તો પથુ શું ચર્ચિત્તું ! લોકો તો એકજ ને ! હું બરાબર કંપી-શકું છું' બાલુભાઈની સંસ્કરતને. પથુ તો પછી એમ કેમ બન્યું ! એ ચૂરખો હોવા જોઈએતો.'

'હા, ચૂરખો તો ખરોજ ને ?' એમ કહી, લાલસા પકડતે ચહેરે ફો બોલવા લાગી : 'નહિતર વિદ્યાખાના બાપુએ કહ્યું તે સાચું જ સમજી લઇને શીદ જહું પોતાનું જ માની બેસો !'

'શું માની લીધું ? વિદ્યાખાના બાપુએ શું કહ્યું ?'

'કહ્યું કે, બાલચંદ, તમે તો મારા દોકરો-થવા. મેં તો દીકરી હઈને દીકરો મેળવ્યો. મારી આ બધી સંપત્તિનો ભોગવડો કરનાર કાણ બીજો છે ? એક જ દીકરી છે, ને એ તો તમારી છે. તમારે હવે ટપુશન રૂપાળ કરવાનાં હોય ? તમારે હવે સાધકશ બેચવી

નહિ. કાણુવાનો બપોર જ ખરું અડીથી જ્યો. મારો બાલુભાઈ કહે કે ન લઉં. ખડો અભિમાની હતો મારો બાલુભાઈ. માયાપ મૂએ ફેટલાં વરસ થયાં, પથુ જન્મ મહેનતથી જ જાણ્યો. કોઈની રોકાવરીપ પથુ માગી નહિ. ખાના બાપા શ્રીમંત હોવા છતાં તેની પાસે પથુ હાથ લખાવ્યો નહોતો. સમસાનું એ માન્યો જ નહિ. પથુ વિદ્યાખાની આંખોના મોટા મોટા ડોળા આંસુડે ડળક ડળક થકું રુલા, ત્યારે પછી એણે ટપુશનો છોડ્યાં ને સાધકશ એક આઈર્વિંધને બેટ હઈ દીધી. સમસાની મોટરમાં ફરવા મંડ્યો. - પહેલાં પહેલાં તો વિદ્યાખાના બાપુ ત્યાં સુધી પોતે જ મોટર લઈ જવાનું ન કહે ત્યાં સુધી મારો બાલુભાઈ માગે પથુ નહિ. 'મોટર લઈ જાવ' એવાં શબ્દોની વાટ જુએ, ને પછી ચાલતો જ પાછો જવા લાગે ત્યારે વિદ્યાખા સોગંદ હઈ હઈને રોકે, એનાં બાપુને જઈ કપકો આપે કે, 'બાપુ, તમે તો કાર લઈ જવાનું કહેતા નથી !' ત્યારે એના બાપુ મારા બાલુભાઈને ઉઠાડો ફપો આપે કે બધા માણસ ! ટળુ મ શું મેમાન છો ! ચરેરે, ઉઠવો તો મારો ભાઈ મહેમાન જ બની ગયો ને !'

એમ કંહીને ફો ચૂલા બાલુ જોઈ ગઈ. ત્યાં તો બળતું જુગથ ગયું હતું ને રોટલો તાવડીમાં કીકરા જેવો થકું ગયો. નવું જાણું નાખનાં નાખતાં ફાંચે પાકું માલુ કયું:-

'પછી તો મારો બાલુભાઈ મોટરની ના પાડે, તો મ એલીડ ડળક ડળક ડોળા નિતારવા મડે. જમવા બેસવાની ના પાડે તો મ ડળકડી ડળક ! કોલેજની શી લેતાં અચકાષ તો પથુ એલીડની પાંપણે પટ પટ પટ વરસવા મારે. જટ જટને બાપને ફપો આપે, એટલે બાપ જસ પોપટની જેમ પટે કે 'આ માડું' બધું મ એવું જ છે, પછી વળી કહેવા વાટ જોની !' આમ મારો બાલુભાઈ એ પોપટ-વાક્યમાં જ ભરમાઈ ગયો એટલે જ આમ બન્યું ના !'

'પથુ એમાં ભરમાવાનું શું બન્યું ?' વાર્તાકારે ફોના ઉરેકરાડતો-પારો ચોર જોડે ચૂપવાનાં 'વાક્ય કાઢ્યું : 'હું હોત તો ધીરે ધીરે બધું મ મારા સમસાનું માડું જ કરી લેત. હૈવાપૂરો શીદ જ્યો તમારો બાલુભાઈ ?'

'એણે પથુ એ જ કયું ને !' ફો કહેવા લાગી : 'એવો ભરમાણો, એવો ભરમાણો, કે પછી તો પોતે

સસરાને વારસદાર દીકરો હોય તેમ વાપરવા મંડયો. સસરાએ એક લુદી બેળી-કાર એને લઈ આપી, બે-કમાં એનું ખાતું બોલાવી દીધું. મારો બાલુભાઈ જેની જેની ના કહેતો રહ્યો તે બધું જ વિશાખાના બાપ કબે જ રહે. તું મારો દીકરો છે, તું જ મારે સરંવ છે, તું ચાપ તે માગ : બસ એ જ રહ્યું; ને એણીની આંખના ડળક ડળક ડોળા...મેત બગાડ્યું એ બે વાનાંએ.

એ 'ડળક ડળક' શબ્દ તો ફા એવી છટાથી બોલવા કરતો હતો કે મોહિતપણની મુલત અમારાં લમ-હવનમાંથી પાંચ વધે પૂર્વે જ ખલાસ થઈ ગયેલી હતી એની છટા પર હું મોહી પડ્યો. વાર્તાકાર તો જાણે કે વાદ જ નોતો હતો કે આ 'ડળક ડળક' શબ્દ ફરી-વાર ફા ક્યારે બોલે !

'દેવાકૂટા જીવાનોનું એ જ મેત છે ને બેન ! એ ડળક ડળક ડોળામાં જ દેવાકૂટા જીવાનો ડૂબી મરે છે. હા, પછી ?'

વાર્તાકારે ફાને આ વેણે ડાંબી, એટલે વળી એ લોટમાં પાણી નાખવાનું પ્રમાણમાન ખોઈ બેઠો. કાચ-શેઠમાં રજાડી બની ગઈ, પરિણામે ફાએ જ્વાળા કાઢી.

'પછી શું ?' પછી બ્યારે સાચેસાચ મારો બાલુભાઈ બધું પોતાનું સમજીને વર્તવા લાગ્યો. ત્યારે પછી એણીના ડોળા ડળક ડળક થવાને બદલે બનાં કપાણે મડવા લાગ્યાં અને એના બાપનું મોઢું 'આ બધું તમારું જ છે' ને બદલે એમ બોલતું થયું કે 'આ ધણીપતું તો ભાઈ ! ન ત્યાંથી લેવાય.' મારે બાલુભાઈએ એક દી રોકાને ધમકાવ્યો, એક દી' પાછી રસોવાની ધૂડ કાઢી, એક દી' સસરાની પાસે જઈને બેઠા વગર પરખારો વિશાખા પાસે મૂક્યો. આ એવું એવું જાનવા લાગ્યું એટલે સસરાણ અકળાઈ. પણ મોંમાંથી ફાટે તો મારા બાલુ-ભાઈને વખતમર હાન બાવે ને ! બાપ, મા ને દીકરી, તમે જાણાં મનમાં ને મનમાં ધૂંપવાય, મનમાં પરણે ને મનમાં રાંડે. મારો બાલુભાઈ બાપડો માપડો બેઠ પાછો જ ન રહ્યો. એનું તો પેટી કહેવનવાગું, 'રડીખર રો'નરો' એના જેવું જનું. એક વરસ વેપિયાણ દાકું, બીજો વરો' થોતે બી. એ. શાખે કે તુરત લમ થવાની દનાં; ત્યાં તો કાચની બંદીના રટડા યાચ તેમ એનું દેખું નંદવાઈ ગયું.

'કાં ?'

'નાની એવી વાતમાં. એક વાર જઈને સસરાને કહે કે મારે કાલે રૂપીઆ અઢીસો નેજો. આ બસ, એ 'નેજો' શબ્દ સસરાને લમણમાં બંદૂકની ગોળી જેવો લાગ્યો. કહે કે, 'નેજો' એટલે ? મારો બાલુભાઈ બોલ્યો કે 'નેજો એટલે નેજો. બીલું શું વળી ?' રી બરવાની છે તે નેજો.' સસરા કહે કે એમ 'નેજો' કહે નહિ ચાલે. કે 'કેમ નહિ ચાલે ?' કે 'નહિ ચાલે. તમે શું કાઈના રણીપણી છો ?' આ એમ કહ્યું એને સસરા, અને મારા બાલુભાઈની જોપરી ખદખદી. ચેતી જઈને ચુપચાપ ચાલ્યો જાય તો તો કાંઈ નહિ. પણ જીખડી પડ્યો : કે 'ત્યારે આજ લગી શું હજી જનાવતા'તા !' તો સસરા કહે કે 'તું શું આંદો ધણીપતું કરવા આવ્યો છો ? આ તો દીક છે, પણ ભમ ક્યાં હોત તો તો તેં રી બાકી રાખી હોત ?' આ ઈ 'હોત' શબ્દ પર લાગી પડી. મારો બાલુભાઈ કહે કે 'ભમ ક્યાં હોત' એટલે શું કહેવા માગો છો ? સસરા કહે કે 'ઈ બાકરણ ક્યાકરણ હું ભણ્યો નથી. જ પૂછ તારા પ્રીદેસરને.' મારો બાલુ-ભાઈ કહે કે 'ન ભણ્યા હો તો હું લાધાવી શકું તેમ છું. તમારા ઉપર કાંઈ બંધનું ભાંડું નથી.' આલ્યો કહે કે 'ચાલતો યા.' આ કહે કે 'આ ચાલ્યો.' હાંકીને મંડયો એ તો ચાલવા. ચાલ્યો આવ્યો હોત તો તો કાંઈ નોનું. પણ ખારણમાંથી પાછો વળ્યો ખચાડો, અને કહે કે 'મારે જરા વિશાખાને મળી લેવું છે.'

'હા,' વાર્તાકાર દમકું મેઝ્યું : 'પછી તો આવ્યો બા બૂલે !' અને ફા તો રાતી રાતી થઈ જઈને આગળ વધી:-

'હા રતો. જવાડાને જાન બુઝાગ્યા પછી તો બાકી રીઠ રાખે ? કહે કે 'હાલતો યા હાલતો, મનું વિશાખાને ! મોઢું છે મારા અંધસનેજો.' તોય જાણાં જીમો રહ્યો. લમણાં જાણે એની વિશાખા દોડતી જાતીને આપની પટ્ટી પાડી નાખ્યો !

'હા-અ-અ' વાર્તાકારે રટડો માર્યો : 'નાટકના લખા ઉપર વીનમાંથી સજર સજર કરવું પાન દોડ્યું ચાલે છે ને રોકાદીની પડીએ ! એમ આપણાં વીર જાનમાને આશા હશે ખતું ને ? પણ વિશાખા બાપડી, વિશાખા નાટકમાં શું કરી શકે ! ખરામાં રી જ નહિ કાંતો.'

'નદોતી રહે ! રા...ડો કાંઈની ત્યા અં'

‘હે ! ક્યાં ?’

‘હા, ત્યા બાહુના ઓરડામાં. બારણાંની પાછળ જ.’
૩...પા...ણી ઊભીતી. ઊભી ઊભી તમારો જોતીતી.’

‘પ્રેક્ષકની પેઠે કે ?’

‘મૂંઝાં પ્રેક્ષક ! નજરેનજર દીકી હતી મારે બાહુ-
લાઇએ. બાપ ચંપત મારવાનું બોલ્યો તયેં-તો ઉત્કલની
સરસી ગઈ.’

‘બહાર દરવાજે જઈને ઊભી હશે !’ વાર્તાકાર
ફટકા બ્રહ્માને નહોતો.

‘ના બાપુ ના,’ હોંએ દાઝ કાઢી : ‘મારો બાપુલાઇ
પણ એ જ આશા રાખીને બહાર નીકળ્યો, કે ખીયામાં
ઊભી હશે; રાતની રાણીના રોપ પાસે ઊભી હશે; ત્યાં નહિ તો
આગળ પારિજતના ઊંડ પાસે લપાઇ હશે, રાઈ નહિ તો
છેતરે માળીના ઝૂંપડામાંથી નીકળશે ! પણ મારો બાહુ-
બાઈ યુરબો મન્યો. હળવે હળવે દાંડ્યો, પંદર વાર
તો પાણું વાળી બેઠું, પણ કેવી વિશાખા ને કેવી
વિશાખા ! મચાડો મને તે રાતની વાત તો માડીને
તનેતલ કહેતો. ને ને તોય પાંચ વાર કાંધી હશે મેં
કહ્યું કે બાહુબાઈ ! એ દરખને જ હવે બંધ કરી દે
અને બીજો નજર નાખ. આપણી ન્યાતમાં કાઈ તારે
મઠે તેરો નથી. ધમ્મસ નાળાંએર કલ સવારે તારા
પગમાં રક્તા આવે છે કે નહિ તે ઓટલાને બતાવી
દઈએ. પણ એ કહે કે ‘નહિ રે બેન ! જગત બદલે
પણ વિશાખા ન બદલે; જરૂર એને એની બાએ કહી
રાખી હશે; મારા ચાલ્યા બાળ્યા પછી એના બાહુની
એણે પટ્ટી જ પાડી નાખી હશે; બેબેબે, સવારે
એની મોટર અઢી માછળ સમજોને ! પણ બેન ક્યાં
એની માસાવેલી હતી ! બેન શું એની પોતાની બજલી
બતને નહિ એળખતી હોય બાપુ !’

મૂંઝાં મૂંઝાને રેકાણે રલો, રોટલા હોંએ બંધ રાખ્યા,
ત્યારે મેં કહ્યું કે, ‘તારી વાતથી સાંને વાણુ નહિ ચાપ
હો, હો ! આ વાર્તાકાર કલે ધરામ, મારે તો આરસો
બેળે બેરો.’

‘મારે પણ.’ વાર્તાકારે સાહિત્યના કરતાં રોટલાને
જોતી પડવી આવી.

‘એ તો હું તરેણુ ચાલી દસ્ય. બાઇ લેને ખીચકી.’

‘તારા બાહુનું ખીચકું’ રજીયું એમાં.....

‘ના, ના, મારા બાહુનું ખીચકું’ તો કોઈ રજીયાનું
નેતું. મેં એને ઘેર બાળ્યો ને કહી દીધું કે માર જો
છાડી દેને. સવાર પડવા દે, હું તને પંદર ઊંકરીકે
બતાવું, તારે ગમે તે એક ઉપાડી લે. ને એણે પ કહ્યું કે
હા બહેન, એક વાર એને તો બતાવી દઈએ. પણ
સવાર થઈ ત્યાં ફસકરો, કે ના બેન ! નહિ નહિ !
વિશાખાનાં ને મારાં તો બોળાંમાં તોખાં, બાકી શ્વસ
એક. મારી ને એની ચાર નજર એક થાય પછી જોઈ
લ્યો. ગયો બાપડો ચાર નજર એક કરવા. બાહુનું
મોટરમાં નીકળ્યા. ગયા ઈડા ઈંને બંગલે રાત વેળા.
છવડા છ સમયો કે કો : વિશાખાને ઉપાડી જવા ને
કો તો પોતાને મારવા યુદ્ધ લાગ્યો છે ! મોટર ઊભી
રહી એટલે એણે એના દરવાજ પકાણે ફડકાવી મૂક્યો.

‘ફેતરને ફડકાવે એમ ?’ વાર્તાકારે ઉપમા વાપરી
એ ફેતરે ગમી ગઈ. કહે કે ‘હા, મૂંઝાં માણસો પણ
કાંઈકા ફેતરા જ છે ના ! દરવાજ, ફેતરા જોયો, પૂરી
પડ્યો મારા બાહુબાઈ માથે.

‘વિશાખા નહોતી ?’ વાર્તાકારે અંજર માયું.

‘હતી. મારે બાહુબાઈએ સગી આંખે જોઈ ને !
રોડીની બારીએ ઊભીતી. નાંખી રંગના દોલો બળ
તોતો ને એનાં અંજવાળાંમાં ઊભીતી, મારે બાહુ-
લાઇએ નજરે લેયું. એણે રોડીઆળાએ એક દેલી બર-
તેના પોચાક બેટ આપેલા તે જ પોચાક પહેરીને
અળાળ્યાં થાતી ઊભીતી. મારો બાહુબાઈ બારીને
પધારીમાં પડ્યો, હું હળદર ભરીને રોડ કરતી લેવી
તે રાણે એ કહેતોતો કે બેન ! શું એનાં મોળાં
ચણીઆનાં આજલાં નાંખુકીમાં દીરાને અંજવણે જાડ
અજક થતાંતો ! મને માર આતો દેખીને બાપડો બારીમાં
જડાઈ ગઈ હોય એવું લાગ્યું. એ તો ફેમમાં મરેલી
છત્રી જ જોઈ રહ્યો બેન !’

‘ખરે કવિ !’ વાર્તાકારે ટમકું નડ્યું.

‘કવિપણ્યએ જ આવરકામ ધર પાડ્યું છે ના !
નીકર માર ખાતાં ખાતાં ફેરવે આંખો વિચાર આવે
કાંઈ ? મેં કહ્યું કે રાધિકાળ, હવે એ દરખને મૂકી કે,
ને સવાર પડવા દે હાથ, તને ફેરનાં ચકરે જોવી
નાતની રોડને ‘ઊંકરીકે’ દેખાડું. હું રાણે તો
કપૂસ થયો કે હા, હા, બેન ! મવાર પડવા લો, પછીને
ઈજ મોટરમાં સમજે બેસાને ધાલે દારે એના અજલાને

ખસાઈને જ નીકળું' તો જ હું ખરો બાલુભાઈ ! એકવાર તો એને બનાવી દઈ કે તારા કરતાં તો નવરાંક વિરોધ રૂપ પણ મારા પગમાં આજોડે છે ! પણ સવાર પડતાં પાછો ફરક્યો. કહે કે ' નારે ના એન ! મને એ ગળા દેવી હોય ' તો દઈ દ્યો; વિદ્યાબાને માટે વાંકો હરફ પણ બોલજો મા. નીકર મારે જીવ કળાએ કળાએ કપાશે. અરે બાપુ ! મારી તો કાંઈ હતાં કરી છે એ હાકરે. પાકાં ટ્યા બોર જેવી ત્રણ હાકરીડને તો મેં વળતે દી તેગવી રાખી, પણ કેવી ! તમે જુઓ તો—

' રહેવા દે જે શં. ' હું વચ્ચે પ્રોટરટ પુકારી ઊઠ્યો, ' મને જોવાનું કહીશ નહિ ભલી થઈને ! તું જાણ છે કે તું વિદ્યાબા નથી ને હું તારો બાલુભાઈ નથી, તારા બાપને ખંગલે મેં માર બાધા નથી, તે છતાં મારું મન ઈ ત્રણને દીટે. મજબૂત નહિ રહે. '

' રાખો રાખો હવે ! હું એમ જોવાનું ક્યાં કહું છું ! એક જુઓ તો બધે અંબોડા લીધેલા, બીજાએ વાંકો સેંધો પાડેલો, ને ત્રીજેને ખંભે કપાલે મોક્ષા સ્ત્રો. ગપ્પા બાપ. ' કશું હોય કે ત્રણે પરણી દ્યો તો ત્રણે પરણી દ્યો એક મારા બાલુભાઈને; પણ એ તો ભરખાઈ ગયેલો જ ભણે ને ! નિસારો નાખીને કહે કે ' ના એન, વિદ્યાબા તરફી મરે. એકવાર એને મળું પછી જ બીજો વિચાર. ' એકવાર વિદ્યાબા મને મોદામોદ થાય અને મને મોખીફૂલ ના સંભળાવી દે, એટલે પછી મારે ને એને દિન્યાય ચોખો. પછી હું તમે કહેશો તેને પરણીશ એન ! '

' પછી વિદ્યાબા મળાને ? '

' ના ભાઈ ના. આવડો આ કામજો લખ્યા જ કરે. પણ જવાબ દે નહિ ને ! એના આપે સોલીપીટરની સલાહ લઈ લીધી હતી ને વિદ્યાબાની સહીવાળું કાંઈક પગીરી લંખાણુ પણ તેમજ રાખેનું '

' પછી તો બાલુભાઈને માન.....

' માન ન જ આવી ભાઈ ! માન ન જ આવી તે ન જ આવી. દેવતાં ચક્રર જેવી કન્યાઓ વરવા તલ-પાપડ હતી તેને એકવને નજરમાં લેવાની ના પાડી દહને મારે બાપુભાઈ બોલો રંભો, કહે કે જોજો ને જો ! હું એમ. એ. થર્પડ કે તુન જ વિદ્યાબા આંધો આવડો. પણ એમ. એ. થાપ શી રીતે ! હાથપત્ર તો ભાંગી

નાખ્યાં તો એલે એને સાસરે. બે વરસ સુધી વારસદાર બનાવીને રાખ્યો, એટલે મારો બાલુભાઈ પુરપાઈ જ જુદી ગયો, પાંચળો બની ગયો, ટપૂશન આપવા જવાનું જોર ન રહ્યું, આખો દેશમાં અમારે ગામડે, એના દાદાને કહે કે ભાવો મારે ભણવાના પૈસા—પણ દાદા પગલે પગલે જ્યોતિષમાં માનનારા—જોવરાત્રી ગપ્પો'તો જોય: જવાબ દીધો કે ' હું' બાલિયા, તારે ભણીને શું કરવાનું છે ? તું કાંઈ એમ. એ. થવાનો નથી, તુને વિદ્યાબા પરણવાની નથી, ને ત્રેવીસમે વગે' તો તારું મોત નક્કી છે મેં જોય જોવરાત્રી રાખેલ છે. તારે માથે હું શીદ પૈસા બગાડું. '

' સગા દાદાએ આમ કહ્યું ! '

' હા, સગી માના સગા બાપે; આ જ શબ્દો સંભળાવી દીધા. જોય એણે જોવરાત્રી રાખેલો ! પૈસા આપ્યા નહિ. મારો બાલુભાઈ દાદાને ઘેર બેઠો. બરમાં સૌને મોટે વિદ્યાબાની જ વાત: જસ પરણીશ જ વિદ્યાબાને ! ને કહી દઈ છું, કે વિદ્યાબા કાંઈ ધર્યોશું પહેરશે નહિ, ને તમને દાદીમા ! વિદ્યાબા કાંઈ પડે પડીને મળશે નહિ; અમે કાંઈ અહો રહેશું નહિ. અમે તો જુદાં રહેવા ચાલ્યા જશું, આ દમાડું કાંઈ વિદ્યાબાને પસંદ પડે નહિ; એનું એનું.....

' ત્યારે તો ગાંડપણ.....'

' હા, બધાને એમ જ થયું કે બાલિયો ગણે થયો છે, કટ્ટી ગયું છે. કોઈ બોલાવે ચલાવે નહિ, ' કાંઈ સાંત્વનતા શબ્દ કહે નહિ, એક અમારે ઘેર મારી બા એને પ્રેમથી બોલાવે ચલાવે, એટલે અમારે ઘેર જ પડ્યો પાયરો'રહે: પણ વાત એક ફક્ત વિદ્યાબાની જ કર્યા કરે. એક વાર મારા બાપુને મોટે પણ મારી વિદ્યાબા આવી ને તેવી એનું લગવા લાગ્યો, એટલે જાણ્યું સંભળાવ્યું કે હવે તડકે મૂકને તારી વિદ્યાબાને ! ' તો અંધ, બાપુની સામે ચર્ચ ગયો, કે ' બસ, મારી વિદ્યાબાને મોટે એક બોલ પણ આટો બોલનાર તમે કાણ ? તમે આવા ને તમે તેવા ! ' આ તે, દી'થી બાપુએ અમારે ઘેરથી પણ એના ટાંટિયો કાઢ્યો: ફત્તરને હડકાડે એમ એને હડકારી મેલ્યો. '

અહો હજી પાસર જાયજીને આંખો લૂટી. વત્તાકારે પણ વચ્ચે ટમકા મૂકવાનું હોડી દીધું. મારાથી પણ

ખીચડીની કે ખીંછ કાપી આવત કાઢી એને હળવી મનોદશામાં રાખવાનું અશક્ય બન્યું. એણે પલુ, પછી તો, ઘોડ્યા વગર આગળ ચલાવે રાખ્યું—

‘એમાં એક દિવસ મારો બાલુભાઈ અમારે ઘેર સવારમાં આવીને ઊભો રહ્યો. અમને તો એળખતા મ વાર લાગી. ટસરનાં કેટપટલવતને ખાવે ખાદીનું પોતીલું અને ખાદીનો મજબો માથા પર હેટને બાંધે ગાંધી-ટોપી. ખંભામાં એક બચવથેથી દિગ્ગામ, ને મારાં બાળે છે કે ‘ફેબા ! મને આદ્યો કરો, મને આદિયો આપો. તું છું.’ બા કહે ‘અરે બેટા, ક્યા ?’ કે ‘ફેબા, વેકમગદના સત્યાગ્રહ સત્યામમા’

બા તો ક્ષતી દર્શાવે દગલા ! કહે કે હવે રાખરાખ રાઈ તારે ને સત્યાગ્રહને વળી શકે ને વળજે છું !’

કે, ‘હા, ફેબા, વાત તો સાચી, હું કાંઈ ખાદીમા, હાતાસાઈની હાતર લપમા કે સરસર વલ્લભભાઈના સત્યાગ્રહોમાં માનતો નથી, પણ આ તો મારી વિશાખાને કાઢે’

‘એટલે ?’

‘ખતર મળી છે ફેબા, કે વિશાખાએ પણ અમ દાવાદમા સાંભળાઈ બની લાગતમા હુકાવેય છે. એને મમશે તેટલા માટે હું વિક્રમપુરના સત્યાગ્રહમા જઈ છું. ખીંચું મારે સત્યાગ્રહ સાથે કાંઈ લાગે વળજે નહિ વિશાખા રાહ થશે’

‘અરે બાલુ ! બેટા !’ બા તો મો વકાતી નેત્ર રલાં; પણ બાલુની જલ ન નહી શકી, એણે કહ્યું કે ‘તારી વિશાખા તો અમદાવાદના સત્યામમા ગઈ, ત્યાં એને જેલ મળશે ખરી, પણ એ ને શી કલારસમા પાઈ મરશે ઉગાવશે ઘેરથી ચુવાયું જિતર લઈ જશે, મહરદાની દાંડલો પવન પામશે નારો વેંશ ને તેલ પોમેડ નાખી કાચકે વાળ હેળશે, ત્યારે તું તો બચ્યા ! વિક્રમપુરમાંથી છૂટશે જ નહિ આવી શકે, મહંત્રી કાંઈ પી પી મરગામા મરી રહીસ. વિશાખા વિશાખા છું કર છ. ગાડડ ! વિક્રમપુરના દીવાનને એળખ છ ? માણ્ય નથી, વાપ છે સોદીનરસો’

—ને આપડો જાના કાચતો ચાલેતો પણ રાખ્યા વગર બાલુની સાથે બાખડતો ચાલી નીકળ્યો છ મહિને પાછો આવ્યો, બાલુની વાત પણ સાચી પડી. વિક્રમપુરનાગ્યોએ

મક જ ખવરાવ્યાં, મારી મારીને હાડકા લાંબાં, હાંદ પંજર નેવો બળીને બહાર આવ્યો, એકદમ દોડ્યો અમદાવાદ અને ત્યાં એક સંબંધીને ઘેર—જે ઘેર એણે પહેવચેલી વિશાખાને નોંદી હતી, ત્યાં એ સંબંધીએ વિશાખાને, બાલુભાઈ આવ્યાની ખતર પડરા લીધા વગર તેડારી હતી. ત્યાં અમદાવાદની જેલમાં મહાશી આવેલી રાત્રીરાણુ નેવી વિશાખાને બાલુભાઈએ નોંદ. એાંથીએ સામુ પણ ન નેધું ધરવાળા કહે કે ‘વિશાખા, આ બાપચંદ ! ન એળખ્યો ! એળખાય તેવા નથી રિયેને ! એ તારે ખાતર માળખું બન્યો છે વિશાખા ! બાલચંદે વિક્રમપુરનો સત્યાગ્રહ સલો છે તારે મરે.’

‘મારે ને એને કંઈ નયો’ એમ કહીને વિશાખા ત્યાંથી સહેડટ ચાલી નીકળી. મારા બાલુભાઈની સારે પણ ન નેધું પછી બાલુભાઈ અમદાવાદમાં રહી શક્યો નહિ. નીકળીને આવ્યો વેરાવળ ત્યાં એક ટંક જીતયો, પછી અમારે ગાયડે આવ્યો, અમને સૌને મળ્યો, પછી માળે દાદાના મેડા પર ચડી ગયો, કાંઈક પીને ચૂંકી ગયો. રાતે એની નાની બેન એને વાળું કરવા તેડશ ગઈ જગાડે કે ‘ભાઈ દાવો વાણુ કરવા’ જવામ મળ્યો કે ‘જીંધ આવે છે ! ઉગાડો નહિ.’

રાતમાં તો ઘેરડ ! ઘેરડ ! અવાજ સંભળાણુ. નાની બેન ટાંકી ગઈ, નેત્રને બુમો પાડી કે ‘એ દાદા દોડો ! દાદા ! દાદા ! બાલુભાઈને દાવાખાને પહેચાડીએ’ દાદા તો એતિયામાં માનતારા, કહે કે ‘કર્મ જરૂર નથી. ઝટ ન્યાતીલાને બોલાવો ન્યાતીલાને.’ એ તો ચલાયું જ હતું—ને તો બેવરાવી જ રાખ્યું હતું કવાદાર વળી શાં ! બોલાવો ન્યાતીલાને !

પણ પોલીસની બીક લાગી. ઈરિપતાને લઈ ગયા. ત્યાં ઝેર ઉતારા હાતર મથતા હતા તેને મરતો મરતો પણ મારો બાલુભાઈ કહે છે, કે ‘શીદ મને હવાડવા કહે છે ? મારે હવતુ નથી. વિશાખા વગરની હુનિયામાં મારે હવતુ નથી. મને મરવા દો.’

અર્થે બાપડો. ને વિશાખા પછી બીને પરણી ગઈ

હો આથી પણ કમ એાંથી શકી નહિ. કુશકે કુશકે રડવા લાગી વાર્તાકાર સડક બની ગયો, ને મને થયું કે આ વાર્તાવેષકની લપને મેં ક્યા ધરમાં લાવી !

[મરાઠા રાજ્યમંડળ પર હલ્લો]

[ગયા અંકમાં આપણે જોયું કે, વસંતની સંધિ કરવામાંથી વેલેસ્લીએ કેવું પોતાને મારે નવું રાજકારણ બિટું કયું. અને એ એણે ગણતરીને ભરેલું પગલું હતું, છતાં, જો અને તો, લડવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. વસંતના ઉપરિણામ રૂપે જ શિદે હોદ્કર સદાપકારી મેનાપદ્ધતિને માન્યા કહેશે, એમ એ ધારતો હતો. આ ધારણાથી તે વરતે છે. હવે સામેવાળી દેશી સત્તાઓ કેવાં પગલાં ભરે છે તે જોઈએ.]

૨

મરાઠા રાજ્યમંડળમાં શ્દ

આપણે એવી સમસ્યા રાખવી જોઈએ કે જે નિઝામના રાજ્યને દુર્બલ બનાવવામાં શક્તિ આપે અને, જ્યાં શકે તો, મરાઠાસત્તા કોનંગ્લેસના મુદ્દા પદને દશામાં દલી, તે દશામાં તેને સાચવી રાખવી જોઈએ; અને એટલા જ કાળછથી તેનો સ્થાવર નાશ થાય તે તથા મરાઠા સામ્રાજ્યના બધા ભાગો એક સમૂહ બનીને એકઠા થાય તે પછી રાજકીય જોઈએ.

આર્થિક વેલેસ્લી (૧૭૯૯)

બાહ્યરૂપે એના ક્ષિતિશ લશ્કરી છત તથા પૂના તો પહોંચ્યો, પરંતુ શિદે વગર એને એન પડતું નહોતું. બીજી બાજુ અંગ્રેજો એને એમ કહેતા હતા કે, તું બધા મરાઠા સરદારો પાસે વસંતનું તદ્દનમું મંજૂર રખાવ. બે થોડે યસવાનો ટોંગ કરવામાં તો બાહ્યરૂપે પૂરા હતો તેણે ઉપરથી અંગ્રેજોને દા દા કરી, પણ અંદર-ખાનેથી એ શિદે તથા બેંસલેને પોતાની વધારે બોધાવતો હતો, જેથી

કરી અંગ્રેજ કબજામાંથી પોતે છૂટે. પરંતુ તેને એ વાતનું બાન નહિ કે જમવંતરાવ હોદ્કરની બકરી કાઢવા જતાં અંગ્રેજોનું હાટ પેહું, ને તેકમે કરીને તીકમે એવું કાચું પોચું ન હોતું.

બે થોડે યસવાની વિદ્યામાં અંગ્રેજ પછુ કાચા તો નહોતા જ અને રાજ-કાળમાં સત્તા થવાનું એ તો તેમની મૂળથી નીતિ જ નહોતી. તેમણે એવું કયું કે, પૂનને પોતાની લશ્કરી જાવણી કરી બાહ્યરૂપે પૂરા અંકુશમાં રાખ્યો; અને બીજી તરફથી એમ પામી ગયા કે, તે શી રમત રમે છે. તેમણે જોયું કે, શિદે અને બેંસલે ધુરાનપુર પાસે પડાવ નાખીને રહે, એ નિઝામ તથા પેશ્વા ઉપરના પોતાના સહાયક કારી લશ્કર દ્વારા મેળવેલા કાચૂ ઉપર પૂરી શક છે; તેથી એ તો ત્યાંથી જીંદગી જ જોઈએ.

અને એથી મોટી ભય તો એમને હતો તે બીજી વાતનો: જસવંતરાવ હોદ્કર આ વખતે શિદે બેંસલેના પડાવ પાસે જ-ખાનદેશ વરાડની હદમાં હતો, અને આખા મરાઠા રાજ્યમંડળ એકચિત્ત થઈને અંગ્રેજોનો સામનો કરેલા, એવો વિચાર બેંસલેની મારફત તે શિદેની જોડે ચર્ચાતો હતો. આવા એકચિત્ત સામનામાંથી ગાયકવાડ તો ક્યારેના બાકાત ચર્ચ થયો હતો. અંગ્રેજોનો છરાટો એવો હતો કે, કોઈને કોઈ રીતે તેમાંથી હોદ્કરને ય છૂટા-પાડેલા જોઈએ, નહિ તો ત્રણ જગ્યા

સામનો મળે તો તેમનું એક માર્થ જોર અદમ્ય બને *

આ કામ પહોંચેલા, અંગ્રેજ મેનાપતિ વેલેસ્લીએ આખાદ યુક્તિથી સાધ્યું. હોદ્કરને શિદે જોડે ફાવતું નહોતું, એ જગ્યાણીની વાત હતી; અને બાહ્યરૂપે તો એ માણ્યમ જેવો 'ગમતો' નહોતો. અંગ્રેજોએ બાહ્યરૂપે બધું સમજાવ્યો કે, તું હોદ્કર જેવા મદાયોદા જોડે સમાધાન કર પરંતુ તે રાગિયો અને આપતરંગી માણસ એ બાબત એકતો બે ન થયો. પણ ત્યારે બીજી બાજુય તેણે કાંઈ ધોળું નહિ-મરાઠા-શાહીની આ અમાધારણ આપતિની કોટાકરી વખતે તે તો નાચ તમાશા ને એનબાજુમાં જ પૂરવતું, નહોર પેટ, વતો છે, એમ મરદમાઈ જણાવે છે. પરંતુ શિદે આ સંકટ-સમજતો હતો. તેણે હોદ્કરની જોડે સારાસારી,

બંધવા-તત્પરતા બતાવી; પણ મનમાં એક આંદી રાખી; અને તે એ કે, વસંતની-તદ્દ તોડી નાંખી અંગ્રેજોને 'દરાવી-કાઢવા-પૂરતા-સી સામનો' તોએ સાધે થવું જોઈએ, કેમકે

૭ કનૈલ નેશરવાએ માલકમને લખેલા એક પત્રમાં આ પ્રમાણે છે :—

"જસવંતરાવ હોદ્કર જેવા કઠોળા-વાળા ને સાદસિદ્ધ સેનનીને પોતાની બાજુએ વાળે દેવાને માટે બધા સરદારોને બહીરૂપ પ્રયત્ન ચલુ હતો, અને તે એ શિદે બેંસલેને જળને મળત તો તે ત્રણેનો સામનો કરવાની તકાત મારી બિજકુવ નહોતી."

મારો નથી પરંતુ એ આદત દાખા પછી હાથકરને પાંચરો કરવો, તે તે કરી લેવાશે અને આ પ્રમાણેના પત્ર તેજો બાહરાવો લખ્યો બન્યું એવું કે આવો ભારે ગજદારી મુદ્દાનો મહત્વનો પત્ર તેના દત્તક ભાઈ અમનરાવના હાથમાં મરો એટલું જ નહિ આ કાળમાં માલેનો સિદ્ધિ પેલા વચ્ચેનો બીજો કેટલોક પત્રવ્યવહાર પણ આ માણસના હાથમાં મરો હતો એ દોહી નીવડ્યો જે એ મધો મનસ વેરેરતને મોખો ના માણસ મતાઈ, માખત વિપુલી શિખી મદદમાં ન મરો-તેમાથી પ્રકર છૂટો પડે, એનો પેતરો જ મોળાનો હતો આ પત્ર એ માટે બામદ સામ મળી ગયો * એક પોતાના પત્રમાં આ બધા અંગ્રેજ પોતે આ પત્રોનું શું કયું, તે જણાવ્યું છે —

‘(સિદ્ધિ, બોસને અને હો કરે) એ તથ્ય જણ્યું મળે તો તેમનો સામનો

● ● કનૈસ રેલેસ્ટાની આખી નીતિ વિશે મોક્ષન-ગ્રેટ લખે છે કે Genl. W noted the necessity in all Indian wars (and again, particularly against Marathas) of having a part of the people on your side ” (પા ૨૨૩)

કરવાની મારી બિપકુલ તાકાત નહોતી એટલે તું કરેનું એની મુજબજીમાં હતો ત્યા જ. એક મહત્વનો પત્ર સિદ્ધિએ બાહરાવને પૂના લખ્યો, એ વચ્ચેથી અમનરાવે પકડ્યો બાહરાવ રોનતગવના બીજા આના પુ કળ પત્રો પકડીને અને તેજે આપ્યા તેમના અને અત્યંત ઉપયોગ થયો મારા કલ્યાણી અમનરાવે, આ પત્ર-અપદાર મધો હો કરને મોકલ્યા થો અને તેનું પરિણામ તતોતત મે ધાર્યા પ્રમાણે આપ્યું સિદ્ધિ અને બોમ્બેને મળવા માટે મે મળ્યો એટલું પામે આવેનો હોતર આ પત્રો હાથમાં આવતા જ આધ્યાત્મિક આંખ ઊધડે એમ, સાગસો જ પાછો ફર્યો અને નમ્રતા પાર કરી સિદ્ધિનો મુલક લૂટતો રહ્યો એટલું જ નહિ મે તથ્ય માસ એ મેનું મુદ્દા આપ્યું ત્યાંથી આ પછી નેડે અત્યંત મિત્રતાથી વર્ત્યો, અને આ દોહ કરવા માટે પેના અમનરાવને એ બહો મળ્યો કે, પેલા પદે બાહરાવને બેમાડ્યો ત્યારે અમનરાવ નેડે સારાસારી રાખવા તેને ૮ લાખનું જે વર્ષાસન આપવામાં આપ્યું હતું, તે બંધ કરવા બાહરાવે આકાશ-પાતાળ એક કરવા છતાં, અંગ્રેજોએ તે ન બંધ કર્યું તે ન જ કર્યું શ કામ કરે ?

પહેલું તો કયા તેમને ઘેરથી આપ્યુંને એ આપવાનું હતું ? અને ખરે વખતે તેજો તેમને કવી મદ કરી હતી । જે અમનરાવ ૧૮૦૨-૦૩ના જમવતરાવ હો કર નેડે મળીને અંગ્રેજો સામે એકચિત મામનો વિચારનો હતો તે જ આ હતો । ને તેની કથારે પણ શરૂઆત હોય તોય તેના ઉપર તેજો આમ આખરી થા કર્યા જેનું કય । આ પણ એ કમનગીબ જ કહેવાય નિષ્ઠા અને ચાતિ વના દોન આમ જ રાજકારણમાં દેશ અને પ્રજાના ભાવીની અદર બિચલપાથન કરી દે છે

હોતર છૂટો પડ્યો એટલે વસ કરું તદનામ તોડી નાખવાનું અને પેલાઈને પરદેશીના કાબુમાંથી બચાવવાનું કામ હવે સિદ્ધિ અને બોસ લેને જ મધે રહ્યું નાદાન બાહરાવ તો એમાં જોડો જ કામ કરે એમ હતો અને પૂનામાં જ એની છતી ઉપર બેઠેલા અંગ્રેજો એને કથ કરવા જેવી છૂટ કે બારી રાખે, એવા કાચા પણ નહોતા એમણે હવે સિદ્ધિ બોસલે સામે પોતાનો બૂદ રચનાનો રહ્યો તે અંગે તેમણે શું કયું, તે હવે પછીના પ્રકરણમાં

—આહ

જે પોતાનું કનૈસ પીડાય છે તે ધ વચામ છે બીજો કામ ફાળી તેને જરૂર નથી તેની અખ સુજે એક કામ છે જનનકેવ છે તેજે એ પ્રાપ્ત થયું છે અને તેને એ અનુકરણે જશે કાવંદિય

લખક અને સાહિત્યકાર

ધૂમકેતુ

માણસ પોતાના જીવનધ્યેય તરીકે કામ વસ્તુને સ્વીકારે ત્યારે એ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે આવશ્યક એવાં કેટલાંક તત્વોનો પણ સ્વીકાર કરે છે. એવાં તત્વોના સ્વીકાર વિના એ પોતાના જીવનધ્યેયને વફાદાર રહી શકતો નથી. લેખનકલાને એ માણસ પોતાના જીવનધ્યેય તરીકે સ્વીકારે, તો એણે, એ કલાને વફાદાર રહેવા માટે આવશ્યક એવાં કેટલાંક તત્વો પણ સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે. એટલે પહેલાં તો લેખકાએ આ વિચાર કરવો પડે છે કે એમની પાસે જે વસ્તુ છે-એ વસ્તુને તેઓ કઈ દિશી નેવા માને છે? એ વસ્તુ-એટલે કે લખાણ આપવાની શક્તિ-એને એ મૂલ્યાંકન માને છે કે એક

જીવનપ્રતિષ્ઠા હોય કે વેધક દિશી પ્રકાશ નાખનારા લેખકોનો સમૂહ, એ પ્રશ્ન સરીર માટે ડોક્ટર અને વકીલની માફક જ આવશ્યક અને છે. સુવ્યવસ્થિત સ્વરાજ્યતંત્રમાં આવો લેખકસમૂહ મેળવવો પડે એટલું જ નહિ એમના જીવનનિર્વાહની થોડી જવાબદારી પણ એણે સ્વીકારવી પડે. આપણાં વર્તમાનપત્રો ત્યારે મુક્ત સત્તાનું વિચારપત્રો થઈ શકશે, ત્યારે આપણાં સામાજિક પુનરંજનના માર્ગમાં આપણને મોટામાં મોટું જળ આવા લેખક સમૂહમાંથી મળશે. આપારે જેવો છે તેવો આપણો વર્તમાનપત્રો લેખક-સમૂહ પ્રખ્યાત વિચારણા પદ્યમાં કાંઈક પણ પ્રકાશ આપે છે અને એ રીતે પોતાનાં સાહિત્ય અસ્તિત્વનો પંચનિર્માણ

પાસે સલામપૂર્વક કાંઈક શક્તિ હોવાનો ઉત્પેખ કરે છે. આ શક્તિને તેઓ પોતાનું જીવનજીવ માનતા લાગે છે. આ શક્તિ વિના એમને પોતાની કિંમત એક કોડીની પણ લાગતી નથી. આ શક્તિના આધાર પર એમણે જીવનની અનેક સુખદ સગવડોનો ભોગ આસ્વાદ્યો એતિદાસિક ઉલ્લેખો મળે છે. આવો સાહિત્યકારનો જે મુખ્ય છે એ સમુદાયને આપણને કાંઈ ખપ પડતો ખરો ? એ સમુદાયને આપણે વારંવાર શીખાવ્યું આપીએ તો પણ એ પોતાની દૃષ્ટિ તજીને માત્ર જમાનાની દૃષ્ટિ સાથે પોતાનો પંથ કાપવાનું સ્વીકારશે ખરો ? જમાનામાં દરેક ન શકવાને પરિણામે એ ધમાઈ જીંસાઈ જશે કે દરેક જમાનામાં પોતાનો અનેઓ બીજા પ્રયત્નાવનો એ ફરી ફરીને જન્મશે અને ફરી ફરીને મરશે ? આ વિચાર વિશદ રીતે સમજાવ માટે ઉદાહરણ લઈએ, મેક્સીમ ગોર્કી એ નવન રશિયાનો પ્રિય લેખક, નવન રશિયાએ એને સન્માનિત પણ કર્યો. આ મેક્સીમ ગોર્કીએ જે લખ્યું તે લખાણ સાહિત્યકારનું હોવાથી આપણને આગે છે કે જમાનાના પ્રચલિત બળોને અનુરૂપ હોવાથી આપણને આગે છે ? અને જમાનાના પ્રચલિત બળોને અનુરૂપ એ છે-એ એના પ્રયત્નનું પરિણામ છે કે એની થકીને પરિપાક છે ? એટલે કે આ વસ્તુ આ પ્રમાણે મુકાબી નહીં વધારે વ્યાપક બનીશ એવા મહાન-પૂર્વક કંત્રાપત્રો પ્રતિવાચનું મત છે કે પોતાની આસપાસની દુનિયાને જોતાં એના મનમમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા દાર્યોને

એ લેખિકામાં દપકાવ્યા વિના રહી શક્યો નહિ, માટે જન્મ લેવા મથતા એના આંતરિક જીવનવ્યાપારોને એ એક પછીએ છે ? પોતે પોતાની રીતે વિચારેલા-અને પાછીથી જમાનાને વડતા, એવા તેમને વાસ્તે મેક્સીમ ગોર્કીને વિરલ ગુણ છે કે જમાનામાંથી જન્મેલા એવો પરિશિષ્ટનો એ બાળક છે ? આ પ્રશ્નોને આપણે જે સમજાવનારો જોઈને વિચારી શકીએ કે મૂલવી થઈએ એમાંથી આપણા લેખિકાની લવિષ્યની સિદ્ધિ અસિદ્ધિનો કાર્ક બાહ્ય ખ્યાલ પણ અવી જશે.

જીવનના જીવંત પ્રશ્નોને વિશદ દૃષ્ટિથી જીવી શકે એક લેખિકાની આપણે આજે જોઈએ જરૂર છે તેટલી કપારે થ ન હતી. કારણ કે આજે પ્રત્યક્ષજન ઉપર ઉભી થતી સત્તા જન્મ લે છે. એ સત્તાને દૃષ્ટિ આપવાનો ધર્મ વર્તમાનપત્રોનો છે. એ વર્તમાનપત્રોના પ્રાણ લેખિકાના લખાણમાં પડ્યા છે. પોતાના જીવનની ગહન અને અચ્છન્ન થકીને બચત, કરતો સાહિત્યકાર-આ લેખિકામાંથી પ્રગટ થશે કે કેવળ લોકનેતાઓના પ્રાર્થનિક વિચારોના પડકારી શકનારા લેખક જ એમાંથી જન્મશે-એના ઉપર આજે સૌ પીટ મારે : અને બીજા કોને ? પોતાની જાતને જ પ્રત્યક્ષ પૂરે કે મારે મેક્સીમ ગોર્કી થયું છે કે રોલીનના કલાક રહેતું છે ?

આપણે આજનો પ્રાણપ્રત્યક્ષ તો આ છે : લેખક, સાહિત્યકારને દણી નાખશે કે એ જ સાહિત્યકારને જન્માવશે ?

*

જ ય સિંહ - સિદ્ધરાજ

[સૌક્ય નવલકથાઓનું જથ્થામાં જ પ્રગટ થયેલું પુસ્તક તમે લખાણું ?]

ચારસો પૃષ્ઠની રસભરિત નવલકથા

સાહાયક, રૂપિયા : મૂલ્ય ૨૦/-, કાર્યાલય

અમદાવાદ

૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૫

શુભાખંડાસ ઓકર

વીણા મીઠું એવું ગીત શું બોલે
શું બોલી ઓરડા સાફ કરી રહી
હતી ત્યાં બારણે કપાલીનો ટંકારો વાંચ-
ળાવો. ટપાલની બાજુમાં હજી બાળક
જેવું જ દેખાયું થાતે સાચવી રાખ્યું હતું
તે કોણે લેની આંખોમાં ભરાયું અને
દોડીને તેણે બારણું ઉપાડ્યું. કપાલીએ
એક જ પત્ર પાતા સામે ખર્ચો, ત્યારે
તેણે આતુરવાથી પ્રહયું:

‘મારા નામનો’ કાગળ નથી ? ‘વીણા’
મહેતા ?

ક્યારે ક્યારને ડેકાણે રહી, ઓરડા
ઓરડાને ડેકાણે

ધણી બધી વાર સુધી તે એમને
એમ બેસી રહી; નિઃશ્વસ અને દુઃખમય.
પછી ‘હે ભગવાન’ કરી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ
સાથે તે ઊભી થઈ. અને એ પત્રને
જલનપૂર્વક પરબીડિયામાં પાછો મૂક્યો
સાચવીને એ પરબીડિયાને રેખલ ઉપર
આપડી નીચે દબાવીને મૂક્યું અને છત્રને
કામમાં ફરી ચંદોવવા પ્રયત્ન કરવા લાગી.

ઉદ્દેશમાં હલ્ત છતાં એ પત્રનો અંશરે
અંશરે વીણાની નજર સામે રૂપેષ્ટ રંગી રહ્યો:

“ ટુંક છે તે પ્રમાણે વીણા
ચિત્તારી કેમકી શકી છે, બોળી છે, રમેદાળ
છે ? એને દુઃસવવાયું તને તો ન જ બમે,
મને પણ બમણું નથી. ખસુ, પ્રિયતમ,
પ્રેમની આગ એવા બમા અણબમા
ક્યારે થ ઠક્યા છે ? ક્યાં થ ઠક્યા છે ?
નથી રહેવાઈ, નાથ, તારા વિના હવે
નથી જ રહેવાઈ.”

શીટલી મેળવતા છે તારી ન તારી ન,
હો પ્રિયતમ.

આમહેરી મુબલ, ઠા ૧ એપ્રિલ ૧૯૪૫.

શબ્દો કો એ પત્રોના ચુપ્પે ચુપ્પે
ચાહ આપવતા સંઘા બીધાઈ જતા અને
અનુભવિ બદાર કરી આવવા મયતા
દેવાની ભો એની જગ્યાએ ન સ્થિર
સાજવા માગતી હોય એ રીતે એક દાસે
વીણાએ છાપવતી આખોને લૂંછી નાખી,
અને બીજી દાસે ઠર પ્રદેશને દાખી રહી
કરી પાછા તેણે ધ્યાનજ તરફ ભેણ
તરફી અનુભવિએ તેને સાંભિત કરી આપ્યું
કે આટલા સમયમા તે તે એકિસે
પહેચી મેલ દોના ભેદએ 'કાકુ યધુ
કે આને એ વહેણે નીકળી ગયા અને
પત્ર અર્દા આલ્યો નહિતર મને શી ખબર
પડત? અને કાજળ તે અર્દા આલ્યો છે
એકલે પેલા ઓળાવણને તે 'જાણ મા
ખાણી મળશે? એકિસમા ન તેને
પકન પાડું'

વિચાર આવતા ન વીણા સફળી
ભરી યધુ અર્દા અને પીતાના કમસના
બાર વાસવાની પપ્પુ તાદ ભેચા સિવાય
તે દોહતી દોહતી દોર ભરી અર્દા ન ન
દોહતી રેરેરેરામાથી તેણે પતિની એકિસે
રેલિંગને ભેરેલ.

તેની છાતી ઘડતી હતી દોહતે
આભાણી ચી અથેલે કાસ દણ જિવેયો
નહોતો આખો આસુ દાખી ન કે તેરલા
ખાતર તેના નીકળ્યો દોહ તેના દાસે
બરાબર દાખી રાખ્યો હતો એ રિખતિમા
ન સામેના રેલિંગનાથી રોહો ન
ખાતર આલ્યો

• હાંલો

'હા, છ મિ અનિલ મહેતાને નજા
બોલાવો ને તે હાંલતા હાંલતા બોલી.

'મહેતા તો હજી આભ્યા લાગતા
નથી.' જાણ મળ્યો.

'આવી ગયા હશે, જાણ બરાબર
જુઓ ને વિનતી કરતી હોય તેમ
વીણા બોલી

'અરે હા, મહેતા કયથી આવે!
તે તો આને મોડા આવશે'

'એમ કહી ગયા છે?'

'હા, હા'

'હીક ત્યારે' રડુ રડુ થઈ જતી
વીણાએ એક નિશ્ચય નાખી કહ્યું પણ
રેલિંગને મૂકી ન દીધો તેની આખોના
ખૂણા આસુથી ભરાઈ ગયા

'એમને કઈ કહેવું છે?' સામેથી
પ્રશ્ન આલ્યો

'હા જુઓને ના, ના, કંઈ
નથી કહેવું' કહી ગડપથી રેલિંગને
મૂકી દઈ વીણા પાછી દોહતી દોહતી
પીતાના કરમાડામાં અર્દા

કરમા પહોળાના ન ખાટલામા પડી
તે મોરેથી રી પડી અવાજ બદાર ન
ભય તે ખાતર તેણે એરેકમમા પીતાના
મોને દાખી દીધું રેલના આવેગથી તેની
આખી કાસ દલમલી બહી

'કેવી બનાવડ? કેવી બનાવડ? કેવી
બનાવડ?' આખો વખત તેના મનમા
આ બે ચુપરો ધૂમચા કર્યા

અનિલ ઘેરથી આને વિરોધ કામ
હોવાત બહાનુ જતાથી વહેણે નીકળી
અથા હતો એકિસે તે અથા ન નહોતો.
જાણને એ મોરો ન હતો બનાવડ સિવાય
એને બીજું કંઈ કહી શકાય? અને સાથી
તેણે પેલા મેળવણને રોધી કહાડી દરી
અને અત્યારે તે પ્રભુચના મરત આલેની
આપ થે કરતા બન્ને કોઈ સુરસિત
જગ્યાએ નિરાભ્યા હશે એ ખ્યાલ સાત
પડતી જતી અનુધારને નવા આવેગથી
નહાવી મૂકતો

એને એ રિખતિમા કેરતા સમય મુખી
વીણા પડી રહી! અમુનિગ્યુમેયો થે મુકાઈ
નઈ તેના આવ પર મોટી ગયા અભ્યવ
રિખત બની અથેલે તેની વિચારસરણીમા
વ્યવસ્થિત એવો એક વિચાર પહોચ્યો
'હું તેને અર્દા રડી રડી ગરી નાઉ કે
અને એ તે ત્યા પેલા ઓળાવણ સાથે
ચમન કરતો હશે'

'રૂંડે અરી જતા,' કહી પશ્યે એક
રિખત કરી તે બહી થઈ એ પત્રે તેણે
અરીસામા ભેણ દોહત તેને ખ્યાલ

આવત કે પેલા દેવા કરતા એ આ હસતુ
વધારે કુલમય દાદ

મેળાઈ ગયેલા વસોને ખખેરી સરખા
કરી તે કળાના અરીસા સામે જઈને
બહી રહી, કહી અથેલો શોહલો વેળો
રેવરે તેના ખજા ઉપર પયરાઈ અથે
હતો રડી રડીને આખો લાલગોળા બની
ગડ હતી પેપચા સુછ ગયા હતા
અરેક ઉપર પયરાઈ ગયેલા નિરાધારીનો,
દીનતાનો લાવ આખી એક ક્યામચ
આહુતિ રનું કરતો હતો

વીણા એ આહુતિ સામે એકરહી સુલેલા
પેપચા, લાલપુમ આખો, ઝોળાયેલા વસો
અને નિરાધાર દીન લાગતા બહેરાવાઈ હોવા
છતા થે, તેનું દંદય વેનાનો કળકાર દારખે
અનુભવત હજી છતા એ પીતાના રૂપને
એકલે પોતે રાજવાની લેટમાર ઈંગળ
વિના પોતે અરીસા પાસે અર્દા હતી એ
ભણતી હોવા છતા એ વીણાને એ આહુતિ
સુદર લાગી એ સોદંધનું દર્શન તેના
બહેરા ઉપર એક રમણીય રિખત મૂકી
મધુ-આખોએ આહુતિને મધુર રચતા
અર્પઈ

એ પાપ પળ તે એ રિખતમઝિત
સોદંધને વીણા રિન થ આવે એઈ હતી.
હું રૂપાળી તેણે ન તે પીતાને કહી રહી
એ બાનનો આનંદ પણ તેના બહેરા ઉપર
પાપ થે પણ ચમકી ગયા 'પણ તાર ન'
'તો એ રૂપાળી થઈ એ પ્રેમ કરતા ગયો!'
એ વિચારે એના આનંદને દરી લાધો
મનમા રૂપાળી પણ બની બહી 'એ
મારા કરતા થં વધારે રૂપાળી હતો?'

કરી પાછા અરીસામા તેણે પીતાના
સોદંધનું પ્રતિબિંબ ઝીંક્યું પણ આ વખતે
તેનો હતોય એ રૂપાળી હોય કે ન હોય
તો એ અને શો કાશકે? મારા કરતા એને
તે એ વિરોધ બની ચઢત? એ વિચારે
હરી લાધો કરી તેની આખમા પછી
ભાઈ આભ્યા કરી પાછી ખાટલામા અર્દા
તે આડી પડી

અનેક વાર પીતાના સોદંધનો મુખ
બની ગયેલા, વીણા હ અદ્યતન સુદર
છે હો એમ લાવપત્ર કહી ભણે કોઈ

ચિત્રના સાંદ્યને બારીકબારીક તપાસી તપાસી પોતાનું કરી લેવા માગતો હોય એવી નજરથી પોતાની કાયા તરફ નીરખી રહેવા પતિને, એના રાખોને, એના હાવભાવને એના પ્રભુય પરિરંભોને વારાફરતી યાદ કરી રહેલી વીણા અનેક વિદ્વિધ ભાવોને અનુભવ કરતી, ધડીમાં રહેતી તે ધડીમા પાઝાં આંસુ લૂછી રવરવ બની, જુના આનંદોના રમણભાં ધીન બની જતી. કળાકો પસાર કરી રહી. ન તેને કશું કામ કરવાનું રાખતું ન કંઈ કાળ. દૂધભાવો ચા પાણી મટિ બપોરે ફથ દઈ ગયો એ પણુ એણે ચંત્રવત લઈ લીધું અને ગરમ પણુ ક્યાં સિનાય એમને એમ એને ખાદલા આગળ મૂકી દીધું. ચા પીવાને કે સાંજ પડશે બનરમાં જઈ શાકભાજી લઈ આવવાનો પણુ તેને વિચાર ન આવ્યો.

એમ ને એમ સાંજ પડી. રસોઈનો સમય થયો હવે ભાંડા વિના દૂધકો નહોતો. સવારે વહેલો પતિ લુપ્તો થઈ ઘર આવે ત્યારે ખાવાનું થે તૈયાર ન કરી રાખે તો પોતે કેવી કહેવાય એ વિચારે એ ત્વરણી જાડી મોં ધોવા અર્થ ત્યાં જ વિચાર આવ્યો કે એની ત્યાં સંપત્તિ એને ખૂબ ખતાડતું દેહી પાછી જઈને પડી રહી, પણુ એ વિચાર આવ્યો તેણે જ આશ્ચર્ય ગણ્યું. ઘર આવતાં જ તૈયાર પ્રાણુ પર બેસનાર પતિને ખાવાની રાંદ ભેજાડવાનો વિચાર આવતા બદલ પણુ તેને કુબ થયું. મોં યોદ્ધ કપડાં બદલા વિચારમાં મુગમુગ બનેલી વીણાએ નેમ તેમ રસોઈ કરી નાખી.

રસોઈમાંથી પડવાની આગસ મરડી નેતી તે રસોડામાંથી બહાર નીકળી બની ત્યાં જ અનિલે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તેને મળતા ઘરેલી આવતા પતિ સાથે રસોડાના બાવણુ પાસે બઠકાં બઠકાં નીંણા માંદ બની અર્થ. પણુ પેલાએ એને પકડી લીધી.

“આ સાડીમાં કેટલી મુંદર લાગે છે ઇ, વીણા ?”

વીણાને આ વાક્ય વીંછીના દંડ જેવું સાંદ્યું. એ દંડ સહન ન થયો હોય તેમ પતિના હાથમાં તે કપી લેડી. કુદ દઈને કહી દેવાનું મન થયું : “હવે મોં માડું આવ્યું” હવે આપીને ચાલો એ થે હવે ચોણું પડ્યું તો કયે, પણુ હવે નાદકનો દંડ કરી મને બળેજાને બાળે છે ચા માટે, ધવાયેલાના ધામાં મીડું શા મટે લાસરારે છે ?” પણુ પહેલાં તેને સાંતિથી જમવા દેવા, ને કઈ કહેવું હોય તે જમી રહ્યા પછી જ કહેવું એવો કોલક પહેલાં પોતે કરેલો નિશ્ચય તેને યાદ આવ્યો અને નયન નીચાં ઢાળી દઈ, તેની સામે એક રિમત પણુ ક્યાં સિનાય :

“હવે જમવું છે કે આમ તોફાન જ કરવું છે ?” એમ બોલી પતિના હાથમાંથી તે બળદેવક છડી અર્થ

દ્રડી થતા જ વીણાએ કોઈ નામ પાસમાંથી દ્રડી હોય એવી રાંદવ અનુભવી હસેશી, અહ કાલે જ, આને સવારે જ એ બાહુપાદમાં પોતાને રવર જમવું હોય એના આનંદથી એમાંથી પતિ દ્રડી કરે તો થે પગ એ પગ પોતે વધારે લખાઈ રહેતી તે વીણાને યાદ આવ્યું અને તેની આખી ફરીથી બીની ફરી તેમ તેને લાગ્યું. પ્રેમ, સંવનન, લગ્ન, અન્ધાન્ય વચનોની આપલે વધેશી દલિલાસ મોઢી પીરસના પીરસતાં તેના નયનો સમસ વતરવરી રાવો. અર્ધ પીરસેલી યાળો છોડી એ દલિલાસની બીસ કૂચા એ ફાણુ તે બાવરમાં જઈ આવી અને પછી

“મને આને જૂન નથી, મોરેથી કુલિ પરી તો નમ્રી” કહી પતિને એકવાને જમવા બેસાડ્યો.

અણુ કશું જ ન બન્યું હોય, પોતે, વીણા, આખી કુલિયા એની એ હોય એવી રીતે જમી આવ્યા પછી ગોપા

“કુ” એઈ રહી છે, મૂળા ?”

વીણાએ હસીને કહ્યું “ધણુ બધું” અને પછી બળે બોલિત જ યાદ આવ્યું હોય તેમ પોતાના હાથ મુકી પહોંચી ગયેલા તેના હાથને હસેલતાં બોલી,

“હા સાથે, એતો જુદો જ અર્થ આને પોરી એક કાગળ આવ્યો છે”

“કોનો છે ?” આદરવાપૂર્વક માટે હાથ લબાવતા અનિલ બોલ્યો.

વીણા તેને એઈ જ રહી તેને હવે કે પતનું નામ પાડતાં અનિલ જરા અખાઈ જરી, જરા મુઝાઈ જરી પણુ એતો બળે કશું ન હોય તેમ હાથ લખાવી પતની રાંદ એઈ રહી હતો.

“આડું કરનારભી, એના પાકા ધણુ જ એઈએ”

વીણાને ધણુ નદિતર અખરતાં જ આઠ આઠકો પ્રેમનો દંબ એ કરી યકચો દરી ?

પતને વીણાએ પતિના હાથમાં અ થયો. ફૂટેઈ પરખીરિયું એઈ તેમાંથી પત કાઢતાં કાઢતાં રેણે ફરી કથયું :

“તે તો વાંચ્યો લાગે છે કોનો છે ?”

“મને શી ખબર નદિ વાંચવાનો હોય ? મેં તો મારે દ મેથનાં નેમ ફેડી નાખ્યો.” વીણાએ કહ્યું.

“કોણુ કહે છે, ગડી, કે તે” શા માટે ફેટયો ?” પતની પડી ઉઠેલતાં પતિ બોલ્યો : “કેમ આમ આડું બોલે છે ?”

વીણા કશું ન જોડી, પણુ પત વાંચતા પતિના મુખ સામે બારીકબારી એઈ રહી. પતિએ પતના આપરિચિત અસરો બોધ્યા અને પોતાને ઉરેડીને લખેલું સંભાળવ જેવું કે તે ગમકથો. પતને પાછળ ફેરવી તેણે લખનારની સડી એઈને વિરેય ગમકથો. વીણા કામે એઈ તે કાઢકા :

પત્ર વાચતા વાચતા પતિના ચહેરા ઉપર હજારો, ક્રોધ, વિરોધ, ચીડ વગેરેના ફેરવાતા જવા માવ વીણા ભેઈ રહી વાંચી રહ્યા પછી વીણા સામે ભેઈ તેણે પૂછ્યું

“કોણે લખ્યું હશે આ, વીણા !”

“મને શી ખબર પડે છે હું કંઈ એ ચેપવતીને ઓળખું છું ?”

‘તે હું એ ક્યા ઓળખું છું, મૂંઝવે ?’ અનિલ દસી પડ્યો

“એ ટ બહેન” વીણા બોલી

“હું છું બહેન તે તું એ છું બહેન ?” અનિલ બોલ્યો ફરી પાછો પત્ર સામે ભેઈ તેને આડોઅવળો ફેરવતા ફેરવતા તેણે કહ્યું

“કોઈએ મરુદી કરી લાગે છે, નહિ ?”

“આવી મરુદી કર્યા કોણ નવરુ બેઠું છે ?” વીણાએ ગુરસાવી કહ્યું

“ત્યારે છું ખરેખરે કોઈ મારા પ્રેમમાં પડ્યું ?” અનિલે મરુદીને આત્મ શબ્દો

“પડ્યું હોય તો એ મારે છું ?” વીણાએ ગુરસો વચ્ચે

“કેમ તારે છું એટલે ?” અનિલે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું

“મારે છું એટલે મારે છું ?” વીણા બોલી થઈ અહ ‘ને માથાએ મારા પોતાથી એ મેં મારે જાણે હોય, ને માથાએ દબેલા, “હું તને જાણું છું, જાણું છું” એમ અન કહી કહીને મારું હું એ પોતાના સામે ઉપર નચરતો હોય એ માથાએ આવા પ્રમા પ્રયોગ કરતા હોય તે પછી એ જણે તેની સામે કરે, એ ચેપવતી હોય કે પૂણવતી હોય એમાં મારે છું કે હવે સમજ્યા ?” એની આંખોમાં મગજની આ જાણ આંખો

“હું છું ન સમજ્યો,” અનિલે અજાણ આંખો, ‘એટલે છું હું આ બધું સાચું માને છે, વીણા !’

વીણા તેની નજર આવી તેની આંખોમાં આજ મિલાવી તેણે કહ્યું

“હવે આ નાશ કરવું રહેવા દેને, અનિલ, હું બધું ન સમજું કંઈ છું આંખો ફિચક ને” જરા કુસમાં મરી “હું તો એમ સમજતી હતી કે આજણુ એટલું પ્રેમી એટલું આખી ફાનિ ચામાં આંખે નહિ હોય” પછી કપાળે ત્રણવાર હાથ આડી ને ત્રણવાર બોલી “મૂર્ખા, મૂર્ખા, મૂર્ખા”

અને બંને હાથથી પોતાનું એ છપાવી દઈ તે ખાલતા ઉપર બેસી પછી ઉભાઈ આવતા કુસમાંથી તેની આંખો કાપા દઈ બહાર

અનિલ તેની પાસે જઈ તેનું એ બધું કરતા ગયા હાથના એક અપાઠથી ન વીણાએ તેને દૂર રાખ્યો

“મને વારો હાથ ના અડાડીશ” તે રોવા રોવા માઠ માઠ બોલા રાખી

આત્યંત બની ગયા હોય તેમ અનિલ મૂંઝા મૂંઝા તેની બાજુમાં બેસી રહ્યો

કલાક બે કલાક આને આ માથા- ફેડમાં થીતી ગયા. હબર વાતે પછું વીણાને સમજાવવામાં નિમ્બળ નીવડેલ અનિલ અતે પોતાના હાથમાં એ કાગળના ફેડમાં આમતેમ ફેરવતો એક પુરુષી ઉપર ચિતાપુષ્પ ચહેરે બેસી ગયા. વીણા ખાડલામાં રીસાને રૂપરોટા ખૂણામાં ગયેલુવાળું, બંને પગમાં પોતાનું માથું સલામી બેસી થઈ નિશ્ચય બોલારો એ દેવાના ઘણામાં અણી રહ્યો

“કેમ અનિલ, વીણા બહેન, છું કરો છો ?” હસતા હસતા, નિરાશવાને અપ્રમદ કરી મૂંઝવેલ અણી અણી બોલારો અધરવે ન ચર્ચી ગયા પછી થાર તો એ એટલી બીલ વારફે ભેટો દાવ લેતો રહ્યો પછી હસતા હસતા બોલ્યો

“કેટલું બાદમાં એટલું પ્રયત્ન રાખ્યું છે ? અહીં કોઈ ચિન્તામાં કોઈ ગયા છે અને બાદ પત્ર તેના ચિન્તામાં જરા પણ વિધેય ન નાખવ પોતાનું અને ચિન્તા કરી રહ્યા છે”

“જીવનની બેલી તે કઈ સમજ્યા કોણે રહ્યા છે, મહાનુભાવો ?” તેણે બંનેને એટી સાથે પૂછ્યું

અરુણભાઈ આવતા હરદયેલ દસી બહાર બેઠું રજાગત કરતી વીણાએ બંને પત્ર વચ્ચેથી માથું બેઠું કરી એની સામે કિંમત તો છું તેની રેખાએ નિવાડ પોતાનું સુખ ફેરવ્યું ક્રિકા એવા, માલગ એવા કિંમત માવતરી અનિલે પોતાના પ્રિય મિત્રને સંભાર્યા

અરુણને ક્યા બહાર અનિલની રાખ આવી અનિલની બાજુ એક પુરુષી બેઠી ચેપતા બેસતા ને તે કાવચેક બોલ્યો

“કહ્યું વધુ છે, અનિલ ? તમે બંને આવા કેમ બની ગયા છો ? કંઈ સમાચાર આંખો છે ?”

અનિલે કહ્યું બોલ્યા વિના પોતાના હાથમાંને પત્ર અરુણના હાથમાં મૂકી દીધો

પત્ર વાચતો ગયા તેમ અરુણના ચહેરા ઉપર હારથ પ્રયત્ન થયું “છાનાય, રે, અનિલ, હું એ ક્યાંથી લાગે છે” તે હસતો હસતો બોલ્યો

“મરુદીને આ સમય નથી, અરુણ” અનિલે જરા ગુરસાવી કહ્યું “વીણા” સમે હ ભેટો નથી ?”

અરુણ ખડખડાટ દસી પડ્યો અને બોલ્યો, ‘એમની સામે છું ભેઈ ?’ હોય માથે આવે તે ક્રોધ અર્થ અને એ પછું કરી કે ચેપવતી !” અણે અણે મરુદી પાસેને અરુણે ચેપવતી નામ બાંધું

વીણા ઉઠ હવે બોલો “તમને દરમત આવે છે, અરુણભાઈ, પણ મરુદી હવે નીકળી ગયું છે અને આ વખત મિત્રને પત્રમાં પવિત્ર અણતા હાથ આપાસ બંનેને” પ્રેમ ભેઈ હવે તમને અમારી ક્યાં આજે છે તેમ કહેવા દતા !” તેનો અવાજ કારે બની ગયા

“મૂંઝવે ન છે ને” અનિલ જરા બેઠી બોલ્યો “આ અરુણ કંઈ માનનો નથી ને હવે સમે છે તો એ નથી સમજતી” તેણે એક નિર્ણય ન પડ્યા પછી અરુણ વારફે ફરીને કહ્યું

“મને તો કોઈએ મરફતી કરી હોય તેમ લાગે છે.”

“આવી મરફતી તે કોણ કરે, અરુણભાઈ? ક્યારના મરફતી મરફતી કરી મારો છવ્વ-સાઈ રંગ્યા છે.” વીણા દબે ફરી રહી પડી. “ક્યારની તમારી સાદા ભેટીની, તમને વિનંતિ કરવા કે આને સમજાવવા કે એને ને કરવું હોય તે બધે કરે પણ આવ્યા દસ કરીને મને વધારે ઉતરે નહિ.”

“અનિલ, શું તું થે બિચારીને દેરાન કરે છે?” અરુણે મરફતી ન આવડી રાખી. “આનો આનો વફા કર્યાથી બચાઈ કરે છે?”

“એટલા પાશ છે કે એના દાણમાં કાંઈ મુશ્કેલી તો થે નહિ કંઈ નહિ તો ન હોય ને?” વીણા વચ્ચે ન બોલી બેઠી.

ચોટા વધુ સમય અરુણે મરફતી કરવાનું આવડી રાખ્યું પણ એ એક શક્યતા કે ફર પળે મ થયા વધારે અંબાર સ્વરૂપ પાડે તો ન તો દતો. વીણા વધુ ને વધુ ઉત્સાહી બની હતી. અનિલ વધુ ને વધુ નિરસ્તેજ અવનિમય, વિચારવધુ બનતો જતો દતો. દબે આ નાટક પ્રવૃત્તિ કરવું એકથે નહિ તો ત્યારપમા પરિણામ આવડવા ધારેવું નાટક કંઈક કરવુંવતમાં ન પરિણામે તેણે અંબાર બની ગયા હોય એવો નિષ્કાસ કરી હતું.

“હું આ મેથલવાને એકાધ્યુ છું!” અનિલ ગુસ્સાથી બોલે થઈ ગયા. અરુણ સામે ફરી તેણે કહ્યું:

“આ બાળવતી મરફતી એ તે” એક મિનિટ પછી વધારે આવડી રાખી તો હું તારી સાથે નિઃશ્વરિયાર બોલાઈ ન નહિ.”

વીણા પગ પેતાની જમ્યાએથી દોડી આવી અનિલની ખાલી પડેલી જુરગી ઉપર ચડી નતો બોલી.

“ખરેખર, અરુણભાઈ તે છતાં તમે મને અનિલ એકા કહો જીવન ન હોય, કોઈ એની ન હોય એમ કહીને બેજાગે રાખીને?”

જનમમાંથી એકને ન કાંઈક થાય તેમ એકેણે આગળ કહ્યું.

“મારી બોલાવી બાળમાં એના મામા રહે છે તેને ત્યાં રમ્યો જળવા તે આવેલી. તેવું નામ રમા છે. અને તે કાઠીઆવાડમાં રહે છે અને...” બે પળ મૂકી રહી જઈ પેતાની ન સામે તારી રહેલાં પતિપત્ની સામે એક રહી, ખડખડાટ દરમિયાન પડતાં તે બોલ્યો: “અને આને એપ્રિલની પહેલી તારીખ છે.”

“સીધું બોલોને બોલવું હોય તો.” વીણાએ તેનો દાખ દવાની નાખ્યાં કહ્યું: “કંઈ ન સમજાય તેવું શું બોલી નબો છે?”

અનિલ કહ્યું બોલ્યા સિવાય તેના સામે તારી રહો.

“એમાં શું સમજવા નેવું છે?” અરુણ દસવા દસવાં બોલ્યો: “આને એપ્રિલની પહેલી તારીખ છે તે નથી સમજતાં? આમ ભાગકોની નેમ લેવા બેઠા છે તે?”

અનિલને તજ બની ગયેલાં જહેરા નસ સ્વરૂપ બન્યા તેના સરેશ ઉપર એકાં નાનું રિમત પણ ફરતી ગયું. વીણા તે તજ ન રહી:

“જાધી વાતની મરફતી ન હોય, અરુણભાઈ” વીણા બોલી: “ને એપ્રિલની પહેલી આને હોય એટલે તમે થે મને મૂળ બનાવેલું એ મેથલવા કોણ છે એ તો કહેવા ન નથી અને ન સમજાય એવો આદર્શવળી વાતો કહે રાખો છે.” પછી ગુસ્સે કરી: “નહાનમાં અર્થ એ કે હોય તે મેં તે એમને પણ કહી રાખ્યું છે કે મારે એ કોણ છે એ બોલવું” એ નથી ને નેવું થે નથી.”

વીણા ત્યારી અપનેર લાડી ફરી પાછી ખાટલા ઉપર ઘન કહીને બેઠી અર્થ. બને પગમાં ફરી પાછું તેણે પેતાનું મગ્નું દાખી રીડ.

અરુણે કહ્યું: “દર તે કાળે પ્રસંગ વધારે અંબાર બની ગયા તે પેતે પગ અંબાર બની ગયા. ખાટલા પામે નસ વીણાની નેમ નહાન વિચાર તે બેદર.”

“શું તમે થે વીણાબહેન માની વાતને મોટું રૂપ આપે છે? હું આટલું કહું છું તો થે નથી સમજતાં કે આ મરફતી મેં ન કરી હતી?”

વીણાએ માથું ડાલ્યું ન કહ્યું. અનિલે કહ્યું:

“ખરેખર?”

“નહિ તો? અને એટલે તો અત્યારે એવું પરિણામ એવા આવ્યા. મને તો હવે કે આવવા પત્ર ઉપર તમે બને પેટિપેટી” ચોટું લાડી હું આવીયા ત્યાં દસવાં દસવાં મને એની વાત કરો.”

“તમે તો અનિલ કરવાં થે હોઈપયાર લાગો છે, અરુણભાઈ” માથું ડાલેવું ન રાખી રેતી હોય એવા અવાજે વીણા બોલી.

“ખરું કહું છું, વીણાબહેન.” અરુણ દબે પરિપક્વ અંબાર બની ગયા. “મારી બાળમાં ને કાઠી રહે છે એની કઠિયાવાડમાં કાણી અંબાર એકાધ્યુસ વર્તની કાણી ન રમા રમ્યો બાળવા એને થે આવી હતી. એની કઠિયામાં કાણી એક કાણીને એના મિત્રોએ કોઈ કાણીને નામે પ્રેમપત્ર લખી દેવા બનાવ્યા હતા, અને છેવટે એપ્રિલને વિવેચી આપી એક મુશ્કેલી કરી તેને દેહલી દેરાન દેરાન કરી મુશ્કેલી હતો, તેની વાત તેણે અમને કરી ને મને પણ તમારી મરફતી કરવાનું મન થયું. એ કાણે અર્થ, એની પહેલાં મેં કરવા ધારેલો મરફતીની વાત મેં એને કરી. અંબાર ન એકાધ્યુસ એવા હોવા એકથે તેથી અમે નહિવેસ થે કસી પડી કહેલાં પત્ર તેણે થે તાના અંબારમાં કાણી નાખ્યા અને સારા દયાલ નીકળ્યાં પહેલાં મેં એ પત્ર અહીં નહાનની ન શારેએપ્રિલમાં નાખી રીપે. અનિલ, તે મને વાત નહાનની કરી કે અંબાર પાસે મજવાનું તે પહેલી તારીખે નાખી કહ્યું છે? મને ખબર હતી એકથે પત્ર થે આવ્યાં હતાં તો થે નહિ ન હો, એની મને ખાતરી હતી વીણા બહેન એ પત્ર વચ્ચે મુકાશે, અંબારી ને વિચારમાં થે પડી જશે એ પણ મને ખાતરી હતી.

(અનુભવશીલ પૃષ્ઠ ૮૫૪)

વિજ્ઞાન-દર્શન

[વિજ્ઞાનના વિવિધ પ્રશ્નોને લોકલોચ્ય ભાષામાં રજૂ કરતો આ 'વિજ્ઞાન દર્શન' વિભાગ જરૂર જરૂર ઉપયોગી છે, એટલે જ રસપ્રદ અને અવ્યસનીય એ આપણા માટે છે. વિજ્ઞાનની જીવીજીવી શાખાઓને લગતી આવી વિશદ માહિતી વાચકોને વિજ્ઞાન પ્રત્યે રુચિ પેદા કરનારી બનશે. આપણે વિજ્ઞાનયુગમાં જીવીએ છીએ એ જણાવવાની જરૂર ભાગ્યે જ રહે છે -સંપાદક]

રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, મુંબઈ

વિજ્ઞાન આજે અવ્યમાન અનેક વિષયોમાનોએક માત્ર વિષય જ રહ્યું નથી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો દ્વારા ઉપરિચિત યથેતી શોધોની જનતાના જીવન પર અસર થાય છે. સંશોધન અર્થે જગતના પ્રગતિમાન દેશોમાં મોટી મોટી સંસ્થાઓ ઉઘાડી તેની પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાય છે. હિંદમાં આવી ગણીગાંડી સંસ્થાઓમાં મુંબઈની રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ એક છે. ૧૯૨૦માં સ્થપાયેલી આ સંસ્થાને પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્ણ થયા છે. તેના રજત મહોત્સરની જીવનભૂમિ પ્રસંગે તેનો દલિલાસ અને કાર્યોને ઉલ્લેખ અરથાને નહીં ગણાય.

૧૯મી સદીમાં હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધન પ્રતે ખામ ધ્યાન આપતું નહોતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ ખામ કરીને સાહિત્ય, કાવ્ય વગેરે વિષયોમાં આપણે વીમળી સદીની શરૂઆતમાં આચાર્ય પ્રજ્ઞલચંદ્ર રોય અને જગદીશચંદ્ર બોસે પાતાન. સંશોધનોથી જગતના વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિ હિંદ તરફ ખેંચી; હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધનને વેગ આપ્યો.

દાનવીર જમશેદજી નમરવાનજી તાનાએ પશ્ચિમના દેશોમાં યથેતી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને તેથી તે દેશોને યથેલા લાભોનું અવલોકન કર્યું અને હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે કોઈક કરવાની તેમને અગત્ય જણાઈ. તેમણે સંશોધન અર્થે એક મોટી સંસ્થા સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો અને ઈંગ્લેન્ડના વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સર વિલિયમ ટામ્સને સલાહ આપતા હિંદ બોલાવ્યા પરિણામે એંગ્લો-ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ સ્થપાયું.

મુંબઈ પ્રાંતમાં પણ આવી એક સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર જણાવે લાગી હતી પ્રાંતના અનેક વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નોના ઉકેલ અર્થે આવી સંસ્થા આવશ્યક છે એમ મુંબઈ મ્યુનિસિપલિટીના ૧૯૦૩ના ૫૬મીલાન અમારેલ પ્રસંગે માહમ-યાન્સેપર ડો. મેકીખને ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું.

મુંબઈ સરકારને વિખ્યાત વિજ્ઞાની ડો. ટ્રેસેર એક પત્ર લખી મુંબઈમાં વિજ્ઞાન-શિક્ષણ અને સંશોધન માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાની સૂચના કરી હતી. તે વખતના મુંબઈ ગવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક (પાછળથી લોર્ડ મીડલેન્ડ) આ વિષયમાં ખૂબ રસ લઈ આવી સંસ્થા કાંટા મારે ફેડ મેળવતા આપીલ કરી. મુંબઈના ધનાઢય શહેરીઓએ તે વિનવિતો મુજબ જવાબ આપ્યો, અને ડો. રપ લાખ સંસ્થા માટે અને ડો. ૪૫૫ લાખ એક સભાગૃહ બાંધવા માટે એકડા થયા.

સર મીડલેન્ડ માધવરાયે પણ અમદાવાદમાં આવી સંસ્થા માટે મોટી રકમ આપી હતી. પરિણામે મુંબઈ કોલેજ સાથે મંડળાયેલ માધવરાય રજીસ્ટ્રારલ સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું.

રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો પાંચો ૧૯૧૧માં નાખંચક આવ્યો હતો અને ૧૯૧૫માં મકાન તમારું થયું હતું. ઇંગ્લેન્ડના રાજાની હિંદની મુલાકાતી દરમિયાન તેમણે આ સંસ્થાની આગળ 'રોયલ' શબ્દ લગાડવાની દરખાસ્તને સંમતિ આપી હતી એટલે સંસ્થાનું નામ 'રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ' થયું; અને સભાગૃહનું નામ સર કોવસજી જ્ઞાંગીર પબ્લીક હોલ રાખવામાં આવ્યું. સંસ્થાનું વિજ્ઞાન મકાન અને સભાગૃહ મુંબઈની જળ ઉમારોમાંનું એક છે.

૧૯૧૪-૧૯૧૫ની લગાઈને લીધે સંસ્થાનું કામ શરૂ થઈ ચક્રચક્રું ૧૯૨૦માં મકાનનો મોટો ભાગ શિક્ષણ ખાતાને સોંપાયો. એચીન્સ્ટન કોલેજનું વિજ્ઞાનખાતું ત્યાં ફેરવવામાં આવ્યું. અને સને ૧૯૨૧થી શિક્ષણ કામ શરૂ થયું.

આ સંસ્થામાં ત્રણ ડિપોઝીટ રાખવામાં આવ્યા હતાં. ૧. મોટી જગ્યાઓને કાંટા જનતાને વિજ્ઞાનમાં રસ લેતી કરવી.

૨. 'એડર ગ્રેન્ડુએટો'ને વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવી અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અર્થે અગત્યની મેળવણી આપવી તેમજ તે અંગે તેમની વિચારસક્રિય અને કાર્યશીલ મેળવવી

★ માનવજીવનના ઘટસ્થાનમાં વિજ્ઞાને સારો એવો ભાગ ભજવ્યો છે. અને ભવિષ્યમાં પણ આથી વિશેષ ભાગ ભજવશે. આલોગિક એટી-હી, સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ તેમજ રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણને આધારે વિજ્ઞાન પર છે. આથી વૈજ્ઞાનિક શોધખેળ એ રાજ્યની આવરણક મૂળભૂત બાબત છે, એટલે તેની વ્યવસ્થા અને ઉત્તેજન વિસ્તૃત પાયા પર થવું જોઈએ. ★

(કેમ્બ્રિજ-યુનિવર્સિટીના દલકસ્તાના દેશરમંચી)

૩. બીજી કાલેજિના અધ્યાપકો અને સ્નાતકોને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવા માટે પુસ્તકો, સામગ્રી વગેરે લેખકનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં અને ઔદ્યોગિક વિષયો પર સંશોધન કરી ઉલોગોને મદદ કરવી.

૧૯૨૨માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ એક કચવ દ્વારા સરખારને જણાવ્યું કે રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અનુસ્નાતક શિક્ષણ સંરચા રાખવી કે બ્યાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન થઈ શકે. ઉપરાંત જેમને ડીગ્રી માટે નહીં પણ આવડત અને શોખને આગર વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવું હોય તેમને પણ ત્યાં તેની સગવડ આપવી. સરકારે જવાબમાં જણાવ્યું કે આ સંરચા 'અંડર ગ્રેજ્યુએટ' શિક્ષણ તેમજ અનુ-સ્નાતક સંશોધન એ બંને કામ કરશે, બે અંડર-ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષણને લખિ અનુસ્નાતક કામમાં અડચણો ઊભી થશે તો 'અંડર ગ્રેજ્યુએટ' શિક્ષણ તેટલે અંશે બંધ કરવામાં આવશે. ૧૯૨૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ઇન્સ્ટીટ્યુટને માન્ય કયું હતું ત્યાં સુધી ઇન્સ્ટીટ્યુટના વિદ્યાર્થીઓ એટી-સ્ટન કોલેજમાંથી પરીક્ષાઓમાં બેસતા. ૧૯૩૭થી સંરચાના વધતા જતા અનુસ્નાતક કામને લખિ અંડર ગ્રેજ્યુએટનાં પહેલાં બે વર્ષો એટી-સ્ટન કોલેજમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે.

ઇન્સ્ટીટ્યુટ પ્રાંતની શિક્ષણ સંરચાઓને અને ઉલો-ગોને ભૌતિકવિજ્ઞાન, રસાયણ, ગણિત અને જીવવિજ્ઞાનમાં જિય વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને કેળવણી પામેલા પદવીધરા-એમ એસથી, અને પી.એચ. ડી. પૂરા પાડ્યા છે.

આસપાસીમાં લગભગ ૫૫૦ ઉપરાંત મંશોધનના પ્રકારનો દિંદ તેમજ પરંપરા સંશોધન સામયિકોમાં આ સંરચામાંથી બહાર પડ્યાં છે.

સંરચાનું પુસ્તકાલય મુંબઈ પ્રાંતમાં વિજ્ઞાનના વિષ-યોને લગતાં પુસ્તકો તેમજ સામયિકો માટે એક સાનમાં આવું પુસ્તકાલય છે.

ગુજરાત રેલસંકટ, મુંબઈ દરખીતાઓ અને બીજાં એવાં પરિપાકી દડો માટે, સંરચાએ વિજ્ઞાન-પ્રદર્શનો બ્યાં એ અને સારે. જેને ફાલો લેશે કરી આપ્યો છે

રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો રજત મહોત્સવ ૧૯૪૫ના નવેમ્બરની ૧૫ મીથી ૨૨ સુધી ઊજવવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે એક મોટું વિજ્ઞાન પ્રદર્શન લાવવામાં આવ્યું હતું અને હિંદના જાણીતા વિજ્ઞાતીઓને તે પ્રસંગે આમંત્રી બદ્દર બાખ્યાનો ગોઠવાયાં હતાં. આ પ્રસંગની વિશેષ મહિતી આવતા અંકમાં આપશે.

[રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ડો. હુરેસ શેઠાએ પૂરી પાડેલ માહિતીના આધારે]

❦

યુદ્ધ અને માનવીનું ભાવિ

ગુજરાત કોલેજ સાયન્સીફિક એસોસિયેશનની બાં-વાંની પ્રારંભિક સભામાં પ્રીન્સીપાલ એન. એલ. અદમને આપેલ ભાણુમાંથી અગત્યના મુદ્દાને સારભાગ અહીં આપ્યો છે:

'દહેમાં બનતુ આવ્યું' છે કે યુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક શોધ-ખેળને વેગ આપે છે. આમાંની કેટલીક માનવીના જીવનમાં દિનકારી નીવડે છે; તો કેટલીક વિનાશને મોતર-નારી હોય છે. તાજેતરમાં બંધ પડેલ વિષયુદ્ધમાં પણ આમ જ બન્યું છે. માનવીના જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી નીવડેલ શોધોમાં સદા આપેલો, પેનિસીલીન અને ડી. ડી. ટી ની ગણના કરી શકાય. પણ તાજેતરમાં બહાર પડેલ 'રેપ્ટોમાઇસીન'ની શોધ આ બધાની દરખીર લાગે છે. આ ઔષધ અકસ્માત જડી આવ્યું નથી. તેની પાછળ અવરિષ્ટ પરિશ્રમ રહેલો છે. બહુની માન્યતા પ્રમાણે કચ્છનાની આસપાસની બુમિમાંથી. શેખસાલો ફાટે છે. આ માન્યતા બોટી હરી છે. એમેરિકન વૈજ્ઞાનિક ડો. વેલ્ડમાન અને તેના સદકારીઓએ શોધી કાઢ્યું છે કે જર્મીનમાં રહેલા કરોડો સદમ જીવાતુઓમાંથી એક બન એવી છે કે જે દર્દના ભાગેકર જીવાતુઓને નાશ કરે છે, આવા દિનકારી જીવોએ હુદા પાડવા માટે પ્રયત્નો કરે ચલા. આ મહામારન કામ હવે પાર લાવ્યું અને આવા જીવાતુઓનું સત્ત એવી જે પદાર્થ વેપાર થયો તેનું નામ રેપ્ટોમાઇસીન. પેનિસીલીન અને

સરકારે આપેલાં બંધાવવાં અસરકારક નીવડી શક્યાં નથી. આ રીતે આધારિત સફળ નીવડ્યું છે. ટાપુકાંઈક, કોલેરા, બળકેર તોના અને હાથરોગ જેવાં અસાધ્ય રોગોમાં આ ઔષધ ઉપયોગી થઈ પડશે.

આવી હિતકારી શોધોના સામા પલામાં, સર્વ-વિનાશક અશ્વમેધની મહાભયંકર શોધ છે. આ અશ્વ-જૂના કળાના અદ્વારની માફક સર્વ સંહાર પ્રસારે છે. ખતો, વિદ્યાનની મદદ વડે સર્વથે સંહારક શોધોથી નિરાશાવાદી થવાની જરૂર નથી. 'સૂચિના આદિકાળથી માંડીને માનવીએ પોતાના રક્ષણ' અનેક સુકિતઓ રચી છે અને માનવજાતને બચાવી છે. આજે સર્વ-વિનાશી નીવડેલ અશ્વમેધની શક્તિ હવિષ્યમાં કેઈ સર્વનાશક કાર્યના ઉપયોગમાં લેવાય એવી બુદ્ધિ મનુષ્ય ધરાવે છે પણ વિજ્ઞાને રસેલા સંહારક બળેએ વિચારકોને માનવીના ભાવિ વિશે ચિંતા ઉપજાવી છે. આમાંથી બચવા માટે કંતો દુનિયાના દેશોનું સમવાયન રચાવું જોઈએ, નહોતર દુનિયાના નાશ થવો જોઈએ. આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ખારો કે આખી માનવજાતને માટે એક રાજતંત્ર થયું. તે પછી આટલું જ રસ નહીં થાય. આ બધું આપણા નૈતિક મૂલ્યાંકનોની મર્યાદાઓ માગી લે છે. પોતાની જાતના સંહાર માટે હિંસારમક બળો વાપરવાનો વિચાર માત્ર કેઈ પણ માનવીમાં પેદા ન થાય એવું થવું જોઈએ.

❦

વિજ્ઞાન-કળાનો સમન્વય !

વિજ્ઞાન ક્યાં નથી ? વૈજ્ઞાનિક શું નથી ? એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવા છે. જાતમાં વેચાતી તમામ ચીજો માટે સસ્તું વિશેષણ 'સાયન્ટિફિક' થઈ ગયું છે. અરે ! હોટલો અને હેર-કટીંગ સહુનો પણ 'સાયન્ટિફિક' થઈ ગયાં છે. ફક્ત નવલકથાઓ અને નવસિકાઓ એ 'વિશેષણ'નો ઉપયોગ કરતા નથી.

વિજ્ઞાન અને કળા માટે ધણું ધણું કહેવાયું છે. સાચું વિજ્ઞાન એ કળા છે. સાતી કળા એ વિજ્ઞાન છે એવાં વિધાન પણ નગરે પડે છે. પણ બ્યવહારમાં એ અને જલકમલવત્ નગરે પડે છે અને એ આ જમાનાની આક્રિષ્ટ છે એમ કહીએ તો અસ્થાને ન ગણાય.

વાળ કાપરા એ એક કળા છે. પણ વાળ કપાવવાની દુકાનો વાળ કાપવા પૂરતી જ હોય છે એવું

નથી, દાઢી પણ ત્યાં જ કપાવવાની હોય છે, અને કાણુ કહેરી કે ચતુર કારીગરના હાથમાંનો અશ્વો કે 'બંધ કલાત્' દર્શન કરાવતાં નથી ? 'સાયન્ટિફિક' વાળ કાપવાની દુકાનમાં આટલાં તો કળાના અંગ નગરે પડે છે તો પછી બોડ ઉપરના સાયન્ટિફિક અને અંદરના આ કળાનાં તરવો કરી જોતાં સહેજે લાગે કે વિજ્ઞાન અને કળાનો સમન્વય હશે ! પણ અનુભવ લુહું જ કહેશે. પ્રશ્ન કે અશ્વો કીસકીસકટનથી અને તેટલો દૂર જ રહે છે, અને કાતરવું પણ તેવું જ. દુવાલ તો સો દળમતેજ ન બદલાય, ન ધોવાય ત્યારે આ સરતા 'સાયન્ટિફિક' જમાનાની દયા જ ખાવી રહી !

કળા અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય સાધવાનો એક સુંદર (1) પ્રયત્ન મને યાદ આવે છે. ઈસ્ટ સાયન્સની પ્રીકીકલ કેમિસ્ટ્રીની પરીક્ષા હતી. દીવાસળી અને ટેબલ સાફ કરવા લુગડાનો કકડો દરેક લેતા આવ્યું એવું ફરમાન હતું. કોલેજીયન લુગડાનો કકડો લાવે નહિ; હાથગમલનો ઉપયોગ કરે; પણ હાથગમલ તે હાથગમલ. અને તે પણ રેશમી હોય તો ! તેનાથી કંઈ ટેબલ લુગડા ! પરીક્ષા પૂરી થતા આવી અને એક બહેન પેપર આપી ચાલવા મંડવા. પરીક્ષા ઉઘાડવા, તેમણે સંજગતી દોષ : 'અંદો કંઈ ધર માંડવાનું નથી. સાડીનો છેડો કાઢી ટેબલ સાફ કરી નાખો. શીશીઓ કેકાણે મૂકા...'.

સાડી તેમજ અન્ય વસ્ત્રમાં રંગનો સુમેળ તેટલો જ વળી સાડી પહેરવી તે પણ એક કળા તો છે જ. પરીક્ષકની કકડી વાણી સંભળવા નહિ દેવાયેલો બેનની આંખમાં એકાદ બે આંસુ દેખાયા. 'જાકળ બિંદુ' થાં એ બિંદુએ કળામાં કંઈક વિશેષ વધારો કર્યો. અને વિજ્ઞાન ! એ તો ટેબલ ઉપર અસ્ત-અસ્ત પડેલી શીશીઓ તેમજ સાધનોમાં ક્યાં નહોતું ! ટેબલ ઉપર દબેલા પાઉકર અને એસિડ અકલી યુગ પાણી પણ વિજ્ઞાનની સાક્ષી પૂરતાં હતાં. ફક્ત વિજ્ઞાન અને કળાના સમન્વયની જ ખામી હતી. પછી શું બન્યું, તે મને યાદ નથી. 'ધર મોયુ' અને 'પરીક્ષક' એ તેમાં કયું કામ વિકટ હતું તે, પરીક્ષકને શી રીતે સમજાય ! અને રસોડાની દેસકમાં તો વિજ્ઞાનના પરીક્ષક હાથ અગાધે તો ? રસોડાની દેસા કેમિસ્ટ્રીના ટેબલ કરતાં વધારે સારી અને ! સમન્વયની એક ખૂબી એ છે કે તે નમ્રતા અજોગ અપનાવે. એટલે જ

‘your intelligence and my beauty’ એ શબ્દો કહેવતરૂપ બની ગયા છે.

દમણી ગુજરાતીઓના ખોરાક સંબંધી કીકડીક ઉદાપોદ થાય છે. ગુજરાતીનું આરોગ્ય અને ખોરાક એ વિષય પર નિબંધ અને પુસ્તકો લખાય છે, ચર્ચા થાય છે, દૈનિક, અઠવાડિક અને સાપ્તિક પથુ તે સામાજી પીરસ્યા જ કરે છે. પણ ?

આરોગ્યને વિદ્યામીન સાથે સંબંધ, વિદ્યામીનને ખોરાક સાથે સંબંધ. ખોરાકને લલિતકળાની ઉપામક બહેનો સાથે સંબંધ રસોડું તેમની મદદન કલા. વિદ્યાની તેમાં વિદ્યામીનના બહારને કે આરોગ્યના બહારને દસ્તરોપ કરે એ બને જ કેમ ? ખોરાકને તેનાં તત્ત્વો કરતાં રંગ અને રસ (હૃદયારસ) સાથે વધારે સંબંધ છે એમ સમજનાર વળી વિદ્યાન સામું શા માટે લુપ્ત ? વૈદ્યો તેમ મરચાંને નુકશાનકારક ગણે તો ભલે ગણે ડાકટરો હાથગળાં unpolished ચોખાની દિમામત કરે તો ભલે કરે. અરે ! ખું રસાનીમખાનું વગર ઊડેલા ચોખા આપે તો પણ શુદ્ધ થઈ શકે ? એને ઊડી ઊડીને મગાંનના કરતાં પણ વધારે ઉગળા કરીને પછી જ એ ખવાય. વિદ્યામીન ખાધું ફરે. તેની શી પરવા ? મેદા ગમે તેટલો નુકશાનકારક હોય, તેમા ગમે તેટલાં જોળાં પોષક દ્રવ્ય હોય, તો પણ ધઉના ગઝા લોટ કરતાં તેને જ રસોડામાં ઊંચું રચાન મળે. શું બાણીને ખાતુ કે શું તળીને ખાતુ તે પણ પ્રસન્ના જ પ્રથ છે. તેમાં વિદ્યાની શું સમજે ? ગુજરાતી બેનના રસસાહચર્યાં ડખવ કરી વિદ્યાન દાખવ કરતું એ કપરું કામ છે. અને છતાં કાઈ હિંમત કરે તો ?

તો શું વળી ? નવળી અંગેજી રસીકારવાનાં. ન રહે રસ કે ન રહે વિદ્યાન તેની પૂતની કાળજી રાખવાની.

❦

પેનીસીલીન : અર્વાચીન સંજીવની

તાજેતરમાં (એપ્રિલ ૧૯૪૫) બ્રીટીશ એકેડેમીએ મેડીસન માટેનું નોબેલ પારિતોષિક રમ્ફીલ્ડ રિસર્ચિંગ સોસાયટીના ડૉક્ટરો અને સર્જકો સાથે આપ્યું. આ સંસ્થાના સર એલેક્ઝાન્ડર ફ્લેમીંગ અને ડૉક્ટર રિચર્ડ ડોલ્લીના સંયુક્ત હાથે વોલ્ફ ર્બેરિ અને ડૉ. ઓર્ડેર નોર્મલ રેફરેન્સ પેનિસીલીની શોધ માટે આપ્યાનું નવેર ૧૯૪૫ ઉપર પેનિસીલીનની આપરિમક શોધને રસમય સ્મૃતિસન્માનીયે પ્રમાણે છે :

સને ૧૯૨૬માં લંડનની એન્ડ મેરી હોસ્પિટલના એક ડૉક્ટર, એલેક્ઝાન્ડર ફ્લેમીંગ, ‘સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ’ નામના

જીવાણુઓનો અભ્યાસ કરતા હતા. સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ જીવાણુઓ એટલે એક બલના ભૂષકર રોગજનક બેક્ટીરીયા જંતુઓ. એમનો ઉદ્દેશ હતો આ જીવાણુઓની જીવન પ્રક્રિયાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાનો અને તે અંગે મજેક માહિતી ઉપરથી માનવહિતને માટે તે જંતુઓથી થતા અસાધ્ય રોગોના નિવારણ માટે ઉપાયો યોજવાનો. આ હેતુથી તેમણે સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ જંતુઓને નાની કાચની રક્ષાળીઓમાં ઉગાડેલા હતા. દરેક કાચની રક્ષાળીમાં જંતુઓને ઉછેરવા માટે થોડું જંતુપ્રાપ્ય માધ્યમ મૂકેલ હતું અને દરેક રક્ષાળી, બહારના બીજાં જંતુઓને અંદર દાખલ થતાં અટકાવવા માટે, કાચના ઢાંકણથી ઢાંકી દીધેલી હતી. સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ જંતુઓ તો રસાં અતિ પ્રદુષ્ય, એટલે એના અભ્યાસ માટે તો મંત્રની મદદ લેવી પડે. આ અભ્યાસ દરમિયાન જંતુઓને સૂક્ષ્મદર્શક વંત્ર તીચે જોવા માટે ડૉ. ફ્લેમીંગે રક્ષાળીનું ઢાંકણ વારંવાર ઉઘાડતું અને બંધ કરતું પડતું. ઢલે દરેક જગ્યાએ આપણી આસપાસની દવામાં બેક્ટીરીયા અને ‘penicillin’ ગણાય છે તે દુગ્ધના અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. કાચની રક્ષાળીનું ઢાંકણ બે થોડી મિનિટ માટે પણ ઉઘાડું રાખવામાં આવે તો દવામાંના બેક્ટીરીયા અને દુગ્ધના જંતુઓ રક્ષાળીની અંદરના પોષક પદાર્થ પર એકે એક થોડા દિવસમાં તો તેની સપાટી પર બેક્ટીરીયા અને દુગ્ધનો વિકાસ નજરે પડે. ડૉ. ફ્લેમીંગના કાચની રક્ષાળીની અંદર ઉગાડેલા સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ જંતુઓના અભ્યાસ દરમિયાન, અભ્યાસ માટે તે પરતું કાચનું ઢાંકણ ઉઘાડ-બંધ કરવાને અંગે, દવામાં રહેલ એકાદ દુગ્ધ જંતુ કાચની રક્ષાળીની અંદર દાખલ થઈ પોષક પદાર્થ પર રિપર થયેલ લગે. સરઆતમાં તો આ દુગ્ધજંતુ સૂક્ષ્મ દોષ ડૉ. ફ્લેમીંગને કાચની રક્ષાળીમાં તેના બહિર્લતની ખબર નહિ પડેલી. પરંતુ થોડા દિવસ પછે એજ રક્ષાળી સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ જંતુઓના આગ્રગ અભ્યાસ માટે લેતાં, તેમને માસમ પથુ કે રક્ષાળીમાં સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ જંતુઓની માથે એક લીલીદીપ્તિ પણ જણી છે. આ બીમા તો મામાન્ય હતી. સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અંગે ડૉ. ફ્લેમીંગે એક અમલની બીમા માસમ પછી કે રક્ષાળીના જે બાજમાં દુગ્ધદીપ્તિ હતી તે બજની આસપાસના સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ જંતુઓ દીપ્તિ મીમે નાશ પામતા હતા. ડૉ. ફ્લેમીંગે આ નિરીક્ષણ અતિ ૧૯૨૯નું

જલ્પાયું. તેથી તેમણે તે રાખીમાંથી શેડી પુગને લઇ તેને કેટલીક કાચની કુખીઓમાં ઉગાડી. આ કુખીઓમાં ઉગાડેલ પુગના પેાષણ માટે તેમણે પ્રવાહી (ઔષ) માધ્યમ રાખ્યું. આ અબચામ દરમિયાન તેમને જલ્પાયું કે પુગના ઊગવા અને વિકાસ દરમિયાન તેમાંથી પ્રવાહી 'ઔષ'માં કાંઈક નવીન પદાર્થ ઉમેરાતો જલ્પાયું છે જે રોગો-ત્પાદક જંતુઓના વિકાસને રોકવાની પ્રયત્ન શક્તિ ધરાવે છે. સ્ટ્રીલોકોકસ જંતુઓના વિનાશ અગર વિકાસને રોકવાના સાધનોની શોધ માટેના ડૉ. ફ્લેમીંગના આ પ્રયત્નો સફળ થયા અને તેમની વચ્ચે શ્રદ્ધા, અખડ ઉત્સાહ અને અવિરત પરિશ્રમથી માનવજાતને એક અતિ મહત્વની શોધનાં દર્યાન થયાં. સ્ટ્રીલોકોકસ જંતુઓ વિના-ડેલી રાખીમાં પ્રથમ ઉમેલી લીલી પુગનું નિદાન કરાવતાં તે પુગ 'પેનીસીલીનમ નોટેટમ' જલ્પાયું એ ઉપરથી ડૉ. ફ્લેમીંગે નવા પદાર્થનું નામ 'પેનીસીલીન' પાડ્યું.

પેનીસીલીનની શોધ તો યર્ષ. પરંતુ હજી એક મહત્વનું કાર્ય રહ્યું અને તે, પ્રવાહી માધ્યમમાંથી તેને શુદ્ધ રૂપમાં છૂદું પાડવાનું કાર્ય છે તો જ તેના દર્દ-નિવારણમાં ઉપયોગ થઈ શકે. જુદી જુદી પ્રયેત્નશાળામાં આ માટે પ્રયત્નો શરૂ થયા અને કેટલાય નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી અંતે સને ૧૯૪૬માં એલ્ફર્ડની સર વીલીઅમ ડન રુપ્સ એલ પેથોલોજીમાં બે ડોક્ટરો, ડૉ. ફ્લોરે અને ડૉ. ચેપ્લે અનેક વિજ્ઞાની સહકારીઓની મદદથી કામ આરંભ્યું. પ્રાથમિક સુકેલીઓ પછી તેમના પ્રયત્નોને સફળતા મળી અને પેનીસીલીન શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વૈજ્ઞાનિક જગત સમક્ષ મુકાયું. તેની વૈજ્ઞાનિક ઉપયોગિતા પુરવાર કરવા માટે તેમણે પહેલાં, રોગોત્પાદક સ્ટ્રીલોકોકસ, સ્ટ્રેપ્ટોકોક્સ અને ગેમ ગેઝીન જંતુઓને કેટલાક ઉદરોના શરીરમાં દાખલ કર્યાં. અને પછી રોગપ્રસિત ઉદરોના શરીરમાં સતત દર નવું કણકે પેનીસીલીનના ઇન્જેક્શન આપ્યા કયાં. પ્રયોગ દરમિયાન આખી રત આ પ્રમાણે ઇન્જેક્શન આપ્યા પછી બીજે દિવસે સવારના બેજી તો જે ઉદરોને પેનીસીલીનના ઇન્જેક્શન આપેલ દત્તા તે જીવતા રહ્યા હતા; અને જે રોગપ્રસિત ઉદરોને પેની-ઇન્જેક્શન નહોતા આપ્યા તે સવારના મરેલા માસમ પડ્યા. સંજની રોગક દર્દીટ્યુશનમાં વિકસન પેલાલિતા અમર પેનીસીલીન ત્રિપે ભાષ્ય આપતાં, ડૉ. ફ્લોરેએ ઉદ્ઘોષ કરેલા કે ઉદરોપરના ઉપર વહુવેવ પ્રયોગની સફળતાની પણ એમના જીવનની એક અસાધારણ પણ

હતી. ઉદર ઉપરનો પ્રયોગ સફળ થયા પછી મરુત્તમ ઉપરના પ્રયોગો શરૂ કરવામાં આવ્યા અને આજે તો આજું જગત જાણે છે કે કેટલાક અસાધ્ય રોગો માટે પેનીસીલીન આ જમાનાની એક ચમત્કારિક ઔષધિ છે.

★

લીમડાના તેલમાંથી મળતાં કડવાં તરવો

લીમડા (Azadirachta Indica Juss) નો જાણીદારો એક વાર્ણ્યુ દવા તરીકે યતો ઉપયોગ સુચિત છે. તેની અનેકવિધ ઔષધીય ઉપયોગિતાને અંગે તેમાંથી જુદાં જુદાં તરવો—આમ કરીને કડવાં તરવો—જુદાં પાડવા માટે અત્યારસુધી અનેક સંશોધન-ત્મક પ્રયત્નો થયાં છે. જુલુષ ૧૯૪૫ના 'જનલ ઓફ સાયન્ટીફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ રીસર્ચ' માં 'નીમ (લીમડો)' તેલ અને તેના કડવાં તરવોના કાર્બોસુટીકલ ઉલોગમાં ઉપયોગ' એ વિષે સીદાઈ અને મિત્રોના લેખ છે. તેમના લખવા પ્રમાણે લીમડાના તેલમાંથી તેના વજનના લગભગ બે ટકા જેટલાં કડવાં તરવો મળે છે. તેનું દ્રવ્ય વજન નીચે પ્રમાણે છે:

૧. મુખ્ય તરવો 'નીમ્બીડીન' ૧.૨ થી ૧.૬ ટકા. રંગે આણું પીળું. કઠ્ઠીદાર જુડા જેવું. પાણીમાં ન ઓળે તેવું પરંતુ આલ્કોહોલ, એસિટરન, ઈથર, બેન્ઝીન વગેરે કેટલાક પ્રવાહીમાં ઓગળી જાય તેવું આ નીમ્બીડીનમાંથી 'નીમ્બીડીનિક એસિડ' અને નીમ્બીડીનિટમ નામના દ્વાર પદાર્થો જન્મી શકે છે. દા. ત. કપીનાઈન નીમ્બીડીનિટ, સેડીઅમ નીમ્બીડીનિટ વગેરે. લખતોની એકિલ કેલેજના પ્રા. ભાટીઆએ દર્શાવેલ ૫૨ આ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરીને પુરવાર કર્યું છે કે નીમ્બીડીન અને સેડીઅમ નીમ્બીડીનિટ અને ઔષધી તરીકે બીન-જોખમકારક છે.
 ૨. 'નીમ્બીન' ૦.૧૨ થી ૦.૧૮ ટકા. રંગ વગરનો; પાણીમાં ન ઓળે તેવો પાસાદાર પદાર્થ.
 ૩. 'નીમ્બીનીન' ૦.૦૧ ટકા. નીમ્બીનને મળતો પદાર્થ.
 ૪. 'નીમ્બીડોલ' ૦.૦૫ ટકા. પાણીમાં ન ઓળે તેવો પરંતુ તેલમાં ઓગળતો, અધકવાળો, અધ-પ્રવાહી મળે જેલો જાડો પદાર્થ.
- લીમડાના ઔષધીય ઉપયોગ વિષે અત્યારે સંશોધન પણ ખૂબ ઉત્થેલ છે.

વૈદકમાં કુદરત, કલા અને કેળવણી

રમણલાલ એન્જિનીયર

એસોપેથી અને નિસર્ગોપચાર વચ્ચે જે અંધો છે, તે કુદરત નિરૂદ્ધ કલાનો છે. એવો ઘણા લોકોને ખ્યાલ હોય છે, તેઓ એમ માને છે. કે નિસર્ગોપચાર કુદરતના પક્ષે છે, અને એસોપેથી કલાના પક્ષે. પણ આ ખ્યાલ એ ખોટો ખ્યાલ છે. આ બે પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો અંશ અંધો તો ખરાબ કલા અને સારી કલા વચ્ચેનો અંધો છે.

ફ્રેંચ શ્રેયમાં કરકસર એ કલાકારની લાયકાત માપવાની મહત્ત્વની પાસીરીશી છે. સારો સાહિત્યકાર શબ્દોની વિપુલ સમૃદ્ધિ ધરાવતો હોવા છતાં એ શબ્દો કટી વેણી મારશે નહિ. એક વિવેચક, શૈક્ષણિક અને શીક્ષણી સરખામણી કરતાં કહે છે કે શીક્ષર પોતાના વાચકમાળ્ય પેદા કરવા એક આપ્તું શહેર બાળી મૂકે છે. જ્યારે શૈક્ષણિક, પાત્રના હાથમાંથી રૂમાલ સરો છે અને વાચકનું લોહી કંઈ યર્ષ જાય છે. એકની અસર પેદા કરવા માટે એક કલાકાર કેટલો કુબંધ કરે છે, અને બીજો કલાકાર કેટલી કરકમર કરે છે, એનો આ એક સુદર દાખલો છે.

આ કરકસરને વિવેચક કલાકારના સંયમને નામે પણ ઓળખે છે.

એસોપેથીની નિરૂદ્ધ એના વિરોધીઓની એ એક નાણીની દલીલ છે, કે શારીરિકતા માંડી આર્થિક સંપત્તિ સુધીની સઘળી સંપત્તિઓના વ્યવસ્થા એ જે પરિણામ લાવે છે તે એટલું તો કુદરત હોય છે કે સરનાલે તદરથ નિરીક્ષકને કુદરત જોઈને જિંદગી કાઢવામાં આવેલો હોય એવો આભાસ થાય છે. આને એસોપેથી પાછળ દરસાસ જે જડવેતન સંપત્તિનો વ્યવસ્થા કરી છે અને માનવજાતને એનું જે ફળ મળે છે એ બેની જો આપણે સરખામણી કરીએ તો એક ગ્રામ્ય કહેવત સુગમ એસોપેથી, વાધરી (ચામડાનો નાનો ટૂકડો) માટે બેંસ મારી રહી છે, અથવા તો સોપારી ભાંગવા સ્ત્રીમ-રોક્ષર ચલાવી રહી છે.

કલાની કરકમરના માત્રા ગણવામાં આવેલા એ દાખલા રહ્યું કરું. એક દમના દર્દીનો લાંબા વખતનો

દમ હોમિઓપેથીની ઊંચી પોટન્સીની અર્ધી કેમન માથાથી મટી ગયો. બીજા દમના દર્દીએ એ રોગથી મરતા પહેલાં ઠાકતરોના હાથે ૨૦૦૦ ઈન્જેક્શન લીધાં.

પહેલી પદ્ધતિ કલા કહેવાય. બીજીનું શું નામ પાડવું તે વાચકોજ નક્કી કરી લે. પણ આ બગાડ વિરૂદ્ધ કરકસરનો પ્રશ્ન આપણે જરા વિગતથી તપાસીએ.

સારવારમાં સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન મરણપ્રમાણનો છે.

દર્દીને કઈ પણ સારવાર ન આપે તોપણ ઉદ્ધરોગમાં મોટાલાગના દર્દીઓ બધી મૃત્યુ છે, અને અમુક પ્રમાણમાં મરણ થાય છે. હવે આપણે જે શાસ્ત્રીય ઉપચારકલા યોગ્ય હોય તો આ કુદરતી મરણો કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં મરણો થતાં જોઈએ. જે ઉપચારકલા હેઠળ કુદરતી મરણો કરતા વધુ મરણો થાય એ સારવાર નિષ્ફળ ખૂની સારવાર મનાવી જોઈએ. એ એક નાણીની દલીલ છે કે ઉદ્ધરોગમાં નિસર્ગોપચારની સારવાર હેઠળ બધાં એક મરણ થય છે ત્યાં એસોપેથીની સારવાર હેઠળ ગણ્યથી પાંચ મરણ થાય છે. આ સખ્યાને હમનેશોએ જે ગુણ્યે તો આપણને ખ્યાલ આવશે કે દર સાલ કેટલી અમુલ્ય માનવજિંદગીઓ જૂના વૈદ્યની સારવાર હેઠળ વેડફાઈ જાય છે. અને કેટલીય વિચારોએ વૈદ્યીય સારવાર હેઠળ થતા જીવનનાશને યુદ્ધના જીવનનાશ કરતાં કયાંય વધુ મોટો અને ભયંકર ગણ્યો છે.

વૈદ્યનિક નિસર્ગોપચાર એ જ એક એવી ચિકિત્સા પદ્ધતિ છે કે જેની સારવાર હેઠળ ઉમ તેમજ હાંપી રોગોમાં વધુમાં વધુ માનવ જિંદગીઓ બચે છે.

જીવનના નાશ પછી સૌથી વધુ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન આરોગ્યના નાશનો છે. ઉદ્ધરોગોની જે અધૂરી, અધકચરી કે દમનકારી સારવાર થાય તો એનાથી કેળ જીવનનો નાશ થશે થતો પણ અનેક પ્રકારના નિમ્બરોગો અને પશ્ચાત્ત અસરો ઉદ્ભવી આરોગ્યનો લાંબા સમયને માટે કે કાયમને માટે નાશ થય છે. હાંપી રોગોના ઘણા કેસોની સમજાવ ઉદ્ધરોગોના દમનથી થાય છે. એટલે જે ચિકિત્સા પદ્ધતિ પોતાની મારવારથી દર્દીને વધુમાં વધુ આરોગ્ય આપે તે ચિકિત્સા પદ્ધતિને સૌથી સારી ચિકિત્સા પદ્ધતિ ગણવી જોઈએ.

પહેલાના કોષ્ટકો જમાના કરતાં આ જમાનામાં બનાવરી અવધે બનાવવાનું જાતે બહુ ઊંચી ભૂમિકાએ પહોંચ્યું હોવા છતાં હજી માણસ બનાવરી જીવન-કેન્દ્રો બનાવી શકતો નથી. આ સ્થિતિમાં જીવકેન્દ્રોને નાશ ન છૂટે અને ઉત્પત્તિ ઈલાજ તરીકે થવો જોઈએ. એને બદલે આપણે એ જોઈએ છીએ કે, દરસલ લાભોની સંખ્યામાં દાંત, કાકડા, નાકના ખસા, એપેન્ડિક્સ, આંતરડાં, પિત્તાશય, શુદ્ધાઓ, પૌરુષશ્રિઓ, અને ગર્ભાશયોનો વિનાશ ચઢી રહ્યો છે. આ આધળા વિનાશના બદલામાં દર્દને થોડીપણી તાત્કાલિક રાહત મળે છે. પણ સરવાળે તો એનું જીવન ટૂંકાય છે અને આરોગ્ય નાશ પામે છે.

જીવકેન્દ્રોના આ આધળા વિનાશની સાથે નિસર્ગો-પચારની કરકસર ભરેલી સરકાશ સારવાર સરખાવી બુઝે.

દરેક માણસને ઈશ્વરે મપાદિત પ્રમાણમાં જીવનશક્તિ આપી હોય છે. એવાય માદગીમાં તો જીવનશક્તિમાં ઝોટ આપી હોય છે. આવે વખતે ચિકિત્સાની પહેડી અને પવિત્ર કૃમિ એ છે કે એણે એવા ઉપાયો યોજ્યા જેનાથી જીવનશક્તિના ઝોટમાં ઝોટા બચેલી વધુમાં વધુ કાર્પેસિટિ ધાર શકતો હોય. એવાથી જે જે અસરો મળે છે તેની તે અસરો પ્રમાણમાં જીવનશક્તિના ધણા ઝોટા બચેલા-ઉપવાસ, જલોપચાર, કે હોમિઓપેથિક ઔષધોથી સરજી શકાય છે. ડૉ. કેલોગ જીવાણની જેરી દવાઓ અને એનીશાની સરખામણી કરતાં કહે છે કે એક માણસને યોગ્યતા ધરતું ભોખતળિયું ધોતું હોય એ જો અગરની ઉપર ચડી સાતમે માથાથી પાછી રેડના માટે અને એ પાછી-દરેક નાળનો સસ્તામાન બગાડતું બગાડતું નીચે જાય અને ભોખતળિયું સાફ કરે તો એ માણસને તમે કઈ કોઈનો મુખ કહેશો? મોટા આંતરડામાં ભરતો એક મજા કાઢવા માટે જીવાણ લેનાર દર્દીઓ અને આપનાર શકતો અને આ જ કોઈના માણસો છે જીવાણની જેરી દવા આંતરડાં સાફ તો કરે છે જ પણ મુખથી મજાદાર સુધીની આખી અન્નજળમાં ફોલ અને દાહ ઉત્પન્ન કરીને અને કોઈની જીવનરમે વેડી ચારીને તે આ કામ સિદ્ધ કરે છે.

આદર્શ ચિકિત્સાની પદ્ધતિએ જીવનશક્તિ અને જીવનમોનો ઝોટમાં ઝોટા બગાડ કરવો જોઈએ અને વધુમાં વધુ કરકસર કરવી જોઈએ.

જે કલાકારનો પોતાના કસબ ઉપર હાથ ભેગે તે સાધનોનો ઉડાઉ ઉપયોગ કરી નહિ કરે; નિઃપચારમાં મિતાકારની જે દિમાયત ધાય છે એની પહેલાં કામિક કે સંવચની જ દૃષ્ટિ નથી, પણ એ કે વધુ તો કલાની દૃષ્ટિ છે, એક રૂતબ ખોરાક આપીને જીવન, શક્તિ, રક્તિ અને કાર્પેસિટિ જીવનશક્તિમાં હોય તેટલાં જ કે તેથી વધુ વળન, શક્તિ અને કાર્પેસિટિ જે વીસ તોલા સમતોલ પેશક ખોરાક લેવાથી જીવન શક્તિમાં હોય તો બાકી વીસ તોલા ખોરાક શા માટે બગાડવો?

એણે ખોરાકની પેટે એટલી વાનીઓ લેવાથી વાનીઓ લાંબી હોય તેની સારી રીતે શ્રદ્ધ રોકે છે. વાનીઓનો અમર્યાદિત ખોટા કરવાથી જીવ, હોજરી અને સ્વાદૃષ્ટિ બગાડે છે. એટી સાથે અનેક દુરોતો શુદ્ધ કરીને સુખ આપણી ટેવ બીન જાપાનના ક્લામિય લોકોને જ લાગે છે. તેઓ એટી સાથે એક દૂધ સુખવામાં સાચી રસિકતા સમજે છે. આદારમાં એટી વાનીઓ ઉપયોગ પાછળ અનેક દૃષ્ટિઓની સાથે આ કલાકાર પછે રહેશે છે.

આદારની પેટે ઔષધોપચારમાં પણ કલા દુબલે અને ઉડાઉપણાને પિછારે છે. એટીનાં ન્યારે એટી સાથે દરવીસ દવાઓ જેરી માત્રામાં વાર વાર છે ત્યારે જીલટપણે હોમિઓપેથ એ ઔષધ અમર્યાદિત ક્ષત્ર માત્રામાં લાંબે ગાળે વાપરેલાં બ્યાધિ મટાકરનો પ્રયાસ કરે છે. હોમિઓપેથની કલાદૃષ્ટિ એના ઔષધોપચારની યોજના રચત રીતે જોઈ શકાય છે. જેમનામાં વેડીય કલાદૃષ્ટિ જમાવ છે, એવા લોકોને જ હોમિઓપેથનાં સ્વર્ણ પચાર નિરર્થક કે હાસ્યાર્પક લાગે છે. મેલેરીયા કવીનાકન, સીરીલીસમાં પારો, કમમાં સોમક, આખના સોળમાં સીધર નાઇટ્રેટ એલોપેથી કે હોમિઓપેથી અને વાપરે છે પણ જીવની માત્રા વધે જીવન-આસમાનનું અંતર છે, પવિત્રામે દર્દીઓને દુરુપયોગ કરનાર એલોપેથી રોમને દવાને ન્યારે એનો સદુપયોગ કરનાર હોમિઓપેથી રોમ મજામાંથી મટાડે છે.

શરીરના દરદીને એલોપેથ કવીનાકન આપે; કવીનાકન આપાયે શરીરને સિધિલ કરી નાખી, ક

રના રોગનિવારક પ્રયત્ન-શરીરને શાંત કરી દે છે. ખીછા બાળુ હોર્મિયોપેથિક દરદીનાં રોગલક્ષણો મુજબ કેમેમીલા, હેપર, નકસ રોગીકા કે બીજી કોઈ ઓપથ આપે છે. હોર્મિયોપેથિક ઓપથ નીચીની અંતમાં કેટપણ જાતનો ઉત્પાત મચાવ્યા મિત્રાય માત્ર રોગી ભાગને જઈને રપરો છે, એ ભાગને મૃદુ ઉત્તેજન આપી, એની કાર્યશક્તિ વધારી, એના મલોત્સર્ગના કાર્યમાં અસરકારક રીતે મદદરૂપ થાય છે.

એલોપેથિક સારવાર આખા શરીરને શિથિલ કરે છે. હોર્મિયોપેથિક સારવાર માત્ર રોગી ભાગને મદદ કરી આખા શરીરને રવરથ કરે છે.

રોગનિવારણનો પ્રથમ બાળુએ મૂકી રોગદમનનો પ્રથમ લઘુએ તો પછી એ રપર નોર્મ શકાય એમ છે કે એ દિશામાં પણ આજસુધી દવાઓનો પુષ્કળ વપાડ થયો છે. ઝાંઝાળીસખા સદીમાં એલોપેથો કહેતા 'Stasyation is Dairvation' 'ગોં લાવીને મુક્તિ રહેશે છે' સીસી-લીમના દરદીઓને તેઓ એટલો બધો પારો અવરોધતા કે ખીચારા દરદીઓના મોં પાકી બીક ગંધાઈ એમના ડોલોની ડોલો લશાય એટલી લાળ નીકળતી અને એમના ગંધા દાંત ખરી પડતા.

વાને બલ્લે એની નાજીક સમતુલ્ય તુટી જઈ રોગ પેદા થાય છે, એટલે અમુક ચોક્કસ વ્યક્તિઓ માટે ચોક્કસ રોગોમાં, કે ચોક્કસ સંજોગો હેઠળ કોઈ એક જાતની અતિશયતા મ'પણ' રીતે વ્યાજબી દોષ કરે પછી એનો સમજણ વિનાનો સર્વવ્યાપી પ્રચાર કરવાથી એક માણસ લાલ પામે તો દશ તુકથાન પામે એવી પરિસ્થિતિ બની શકે છે.

દવાઓની બાળનમાં જે નિયમ લાગુ પડે છે, તે જ નિયમ દવાશિદિ આરોગ્ય સાધનેલી બાળનમાં લાગુ પડે છે. જેમ હોર્મિયોપેથીની મુક્ત મારા રોગનિવારણ કરે છે અને એલોપેથીની ઉત્ર મારા રોગ દમન કરે છે. તે જ રીતે પ્રમાણસર લેવાતાં આરોગ્યતરવો આરોગ્ય બાધે છે. અને એના એજ તરવોનો અભાવ કે અતિરેક રોગ રવે છે. પ્રમાણસરની કચરત દરેક રીતે લાલકારક છે. જ્યારે હક ગંધારની કસગત જ્યનોન્દોને તોડી નાખી આવરદા દૂંકાવે છે. એજ રીતે મિનાદાર અને અપાદારનું તેમજ ધોરાકનાં નરીક, ક્યુલિત ઈત્યાદિ તરવોના અતિરેકના પરિણામે વિવિધ

‘ખૂબ વાપરો’ એ ન હોતું નોંધ્યો. પણ ‘ઝોજામાં ઝોજા સાધનથી વધુમાં વધુ કાર્યસિદ્ધિ’ એ હોતું નોંધ્યો. આ દૃષ્ટિએ ને નોંધ્યો તો હમણાં ‘વિદ્યામીન ખૂબ ખાઓ’નો નો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. એ કેટલો નિરર્થક પ્રચાર છે એ સ્પષ્ટ મમણ સારાં.

રાગનિવારણમાં મમયની કરકસર એ પણ એક એવો જ મદતરતો પ્રશ્ન છે ઉચ્ચરોગોમાં નિસર્ગોપચારની સારવાર હેઠળ સામાન્ય યતા તેમ જ શરીરની પુનર્યત્ના માટે એલોપેથી કરતા બહુ જ ઓડા સમય નોંધ એ છીએ એવો જેમણે જેમણે બને પદ્ધતિઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે તેમનો અભિપ્રાય છે.

દર્શિતા રોગોમાં નિસર્ગોપચારથી બહુ જ ધીમેધીમે આરામ થાય છે એવી એક લોકપ્રિય માન્યતા છે. સાચી હકીકત તો એ છે કે દર્શિતા રોગોમાં પણ નિસર્ગોપચાર જેટલી ઝડપથી રાગ મટાડે છે એટલી ઝડપથી બીજી કેઈ પદ્ધતિ રાગ મટાડી શકતી નથી.

બતાવ માણસો વારંવાર હરિયાદ કરતા હેય છે કે, “કુદરતી ઉપચારથી રાગ મટે છે ખરો પણ તે બહુ ધીમેધીમે” ને આ હરિયાદ સાચી હોય તો નિસર્ગોપચાર એ એક મમયનો નિર્ર્થક દુર્બંધ કરનાર ઝોજાપેથીથી ઉતરતી અને હવથી ફોટિની કલા ચણી નોંધ્યો. એક અપ્રમારનો દરદી છ થી બાર મહિનાની સારવારમાં રાગમુક્ત થાય તો દરદીને તેમ જ તેના મચાવદા લાને સામગ્રે કે આ સારવારે બહુ જ સમય આધી. પણ ઊલટપલ્ટે એ ને એલોપેથીની સારવાર સેમે તો એ આખી જિંદગી જોમાઈડે બારા છતાં સામગ્રે થવાનો નથી. કાંતો એ અપ્રમારથી મરણે કે પછી અપ્રમાર અને જોમાઈડે-મંચપ-કુદરતી રાગ અને દવારાય બેના સમિશ્રણથી ગાંઠો થઈને મરતો

આવું ને આવું જ પરિણામ બીજા દર્શિતા રોગોમાં આવે છે

દબે પ્રશ્ન એટલે જ વિચારવાનો રહે છે કે એમાંથી ધીમી પદ્ધતિ કઈ? આખી જિંદગી સારવાર લેતા છતાં રાગ ન મટાડનાર પદ્ધતિ કે છથી બાર મહિનામાં જરૂરથી રાગ મટાડનારી પદ્ધતિ?

નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ ધીમી છે એ જામ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે લોકો રાગ (palliation)

અને મટાડ (cure) એ બે વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકતા નથી પથરીમાં અરીણતું છન્ડેજન દમમાં ધંતુરાની બીડી, મધુમેહમાં ઇન્સ્યુલીન કે ત્વચારોગોમાં બાલોપચાર રાહત અગત્ય આપે છે. પણ એનાથી રાગ મટી શકતો નથી એટલે દરદી પોતે જ દુર્ક સમયમાં સમજી જતા છે રાહત આપવાનું કામ પ્રમાણમાં સહેલું છે. ખરું મુશ્કેલ કામ તો રાગ મટાડવાનું છે.

અને હેઠલી છતાંય બીજી કેઈ કરતાં લેધમાત્ર ઝોજી મદતની નહિ એવી કરકસર એ આર્થિક કરાસર છે. આજે લોકો સારવાર પાછળ શું ખર્ચે છે, અને બદલામાં શું મેળવે છે, એનો ને દિમાબ કાદીએ તો આ ચિકિત્સાના વેપાર જેવો દેવાળો વેપાર બીજો કેઈ પણ નહિ હોય એમ આપણને લાગ્યા વિના નહિ રહે દર્શિતા રાગથી પીડાતા કેઈપણ ધીમત દરદીને મળે અને એની વિકલ્પ સાંભળે, તો તોટે લાગે એક જ અતુલ્ય સાંભળવાનો મળશે, દેશ અને પરદેશના મહાન નિષ્ણોતો પાને નિદાન અને ચિકિત્સા કરાવતા પાછળ સેકેડો અર્ને હળશે રૂપિયાનો ખર્ચ અને પરિણામ શબ્દ અથવા તો અપથી પણ શૂંકું. કેસ મૂળ હતો તેથી જ વિશેષ ખરાબ થઈ ગયો હોય છે.

મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ દરદીઓ પણ ધણીાર ગળ ઉપરવટ ખર્ચ કરી ચૂક્યા હોય છે, છતાંય એમની રિશતિમાં સેધમાત્ર મુશ્કેલો થયો હોતો નથી

સારી કલાએ અવિનયત અને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો યતો આ બપાનક દુર્બંધ અટકાવે નોંધ્યો.

ત્યારે આપણે કરકસર વિશે જ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એક ચેતવણી આસ જરૂરી છે. અને તે એ કે આદર્શકલાની કરકસર એકાંગી ન હોવી નોંધ્યો. પણ સર્વોગી (all round economy) હોવી નોંધ્યો. સામાન્ય રીતે મોટા ભાગના લોકો કેવળ આર્થિક રીતે જ મરતી મારવાને સારી સારવાર માને છે. અને ત્યારે પેમા ખર્ચે છે ત્યારે પણ એની પાછળ કેઈપણ જાતની જુદીપૂરકની સમજણ હોતી નથી. પણ જાતાન, મોદ કે લખને અજે લોકો પેમા ભાગના હોય છે.

સાચી કલાના મૂલ્યો સર્વોધી આમરખાના આવા અજાને લઈને માયા કલાકારોની લાગે જ ચેત્યું, દર થાય છે. અને ને માણુમ પછી એ મમે તે બે

દોકે કે વધુમાં વધુ ભક્તિ કે ભવભિન્ન કરી શકે તે વધુમાં વધુ સફળ થાય છે.

સર્વગ્રાહી કરકસરને સમજવા માટે એક સારો દાખલો લઈએ.

બે દર્દીઓ ખસથી પીકાઈ રહ્યા છે, એક દર્દી સંસ્કૃતિમાર્ગે ગોળીઓ ખાય છે, અને બીજો નર્મુતાશક્તિ મઝમ મોપડે છે. એકથી બે રૂપિયાના ખર્ચમાં અને એક અઠવાડિયામાં એને પૂરેપૂરો આરામ થઈ જાય છે.

બીજો દર્દી ઉપવાસ કરે છે. દૂધ, ફળ અને શાક-ભાજી ઉપર રહે છે. હોમિઓપેથિક ઔષધો લે છે. નિર્ધારિત આખા શરીરના વેક, સ્વચ્છતાનું ઉચ્ચારના અને ધર્મજ્ઞતાનથી ચામડીને કાપકામ કરે છે. પરિણામે ત્રણથી ચાર મહિના પીકાઈને ૩૦૦ થી ૪૦૦ રૂપિયાના ખર્ચ પછી સાજો થાય છે.

પહેલી નજરે પહેલી સારવાર દરેક રીતે કરકસર ભરેલી હોય છે, બૂના અને ભણીતા ઇલાજો, નવો અખતરો કરવાનો નહિ. આજીવનના સમયકાલામાંથી કોઈ રોગરોગ ના કરે. સમયનો બચાવ, માનુષી ખર્ચ, લેવામાવ મામલો નહિ, અને દૂર વખતમાં ચામડી ચોકળી.

એની વિરુદ્ધમાં નિમ્નોર્ગીયારની સારવાર ખૂબિયત કુખ્ય થાયે. નવો પ્રયોગ, આજીવનના માણુમેની સદાકાલ નહિ. દરેક જાણુ વિરુદ્ધની રીકા અને દાર કરે. મહીનાઓ સુધી નિરર્થક પીકા. શારીરિક પરિશ્રમનો પાર નહિ અને ખસ જેવા માનુષી રોગ માટે આવડો મોટો ખર્ચ.

દરે દર્દીને એમ સમજવો હોય કે ખપ એ માનુષી દરે નથી. પણ એ એક મહાન રોગ છે. એને દવાથી દવાથી છુન, કેન્સર, દમ, અને મીઠીપેશાબ જેવા દુષ્કારો, લવંડર અને અસાધ્ય વ્યાધિ લેવા થાય છે. આ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થવા પછી મોટાભાગના કેસોમાં રોગદમનની ખાતમમાં હાથચાલકોના ખેવ કરનારો હાકલર હાથ ખંખેરી નાખે છે. અને નિમ્નોર્ગીયારથી પણ વળુ મોટા ખર્ચે અને વળુ હાંવા સમયે આ વ્યાધિઓના ધજાખરા કેસો મારા થાય છે. અને ફટલાય કેસોમાં નિમ્નોર્ગીયાર પણ સંપૂર્ણપણે લાચાર હોય છે. ખખેને શરીરમાં દેશવાનું કામ કોઈપણ ખર્ચ માણુસ કરી શકે

છે. ખર્ચ વિરુદ્ધ રૂકામ તો એને શરીરમાંથી બહાર કાઢવાનું છે.

તો આવી સમજણ ધરાવનાર દર્દી ખખેને કદી સહેસા, સરતા અને ફેગડીઆ દર્દાઓથી દળાવશે નહી. પણ મુશ્કેલ, કપરા અને ખર્ચાળ દવાઓથી મરણશે. નિમ્નોર્ગી-પચારકોનો અનુભવ એ છે કે સાંખા રસ્તા મરવાને દૂંધા પડે છે, અને દૂંધે રસો થઈ ગયેલો માણુસ કદી પોતાને ધોવ રથાને પહોંચતો નથી.

અંતર્યાત્રે એ એક અંતિમ દાખલો આપે છે. એના ઉપરથી કોઈ એવો ખોટો ખ્યાલ ન હોય કે નિમ્નોર્ગીયારની સારવાર દરેક રોગમાં એવોપથી કરતાં વિશેષ ખર્ચાળ હોય છે.

મુદ્દાનો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે નિરાશિયાદારીને મફત મળે તો પણ એ જેમ માંસ ખાતો નથી, તેમ સાચી સમજણ ધરાવનાર દર્દીએ એને એટલી સસ્તી કે ફેગડીઆ સારવાર નો આશોઅપાતક હોય તો એને ફાગી દેવી નોંધ્યે. અને આશોઅપાતક સારવાર અર્થાળ હોય તો પણ રાકય હોય એટલી દહે એને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યે.

ઉપચારકલામાં એકાંગી કરકસર કલાને કેવી રીતે વિકૃત કરે છે એનો અભ્યાસ ખૂબ રસપ્રદ છે.

એલોપેથીમાં વિદ્વાને અદ્યુતન પ્રગટ કરી હોવા છતાં તત્વજ્ઞાન અને કલાને નામે એમાં મોટું મોટું છે. પૂરે ગાંધીજી કહે છે કે “એલોપેથી અદ્યુતન વિદ્વાન છે.” પણ એ એક અધર્મસ્ય છે. એલોપેથીમાં અદ્યુતન વિદ્વાન હો : છતાં, સાથે સથે એમાં કેળા તત્વજ્ઞાન અને નર્મણીને ક્ષતમેણુ કલા છે એ વ્યાપ્તો બૂલજુ ન નોંધ્યે.

એલોપેથીનું સાચું ચિત્ર તો બે વિદ્વાન એલોપેથોએ જ આપ્યું છે.

પ્રો. સોલમેન કહે છે કે : “એક પેઠી પહેલાં તખીખી ચિકિત્સા એ એક કલા હતી, અને એના વિજ્ઞાનમાં વિકાસ થયે એવી સોને આજા હતી. આજે તો એનું કલા તરીકે કે વિજ્ઞાન તરીકે વર્ગીકરણ થઈ શકે એમ છે જ નહિ. આજે એક યોટાળા તરીકે એનું વર્ગીકરણ થઈ શકે.”

ખીજા આજુ ડો. રજકું જે. રોમીનમન કહે છે કે : “આજે જે રીતે ચાલી રહી છે, તે રીતે તો વેકમિશા એ વિજ્ઞાન, નમીશ, અને પાખાંડનું વિચિત્ર મિશ્રણ છે.”

—ચાહુ

એ દિવસ અચાનક મને ખબર પડી કે રશ્યુની પેઠે જહેતી મારી છાતિ રેતીમાં અદૃશ્ય થવાને બદલે દૂરના હૃદય-સાગરમાં કંવાઇ રહી છે. પહેલેથી જ ગામલોક મને સાહિત્યપ્રિય તરીકે તો પીછાણતો જ પશુ હવે દૂર દૂરના સીમામાંથે સાહિત્યસંગ કે તરીકે મારો છાતિ-ધ્વજ ચોપાઈ ગયો છે. અને ખાસ તો ડૉ. શિવનારાયણના 'કૃષ્ણભ્યન'માં. સાંજે કાન્યકુબેરમાંથી નિવૃત્ત યજ્ઞ ઘેર આવ્યો તો પિતાજી, મોટાભાઈ વ. અક્ષત ધીમે સ્વરે કાંઈ એક વાળની મિચારણા સલાવી રહ્યા હતા. એ જ વાત હતી કે ડૉ. શિવનારાયણ તો મારી કાન્યકુબેર પર અરેબર મુખ યજ્ઞ ગયા છે અને તેમની એકની એક પુત્રી—અરે શુ નામ ? જે યાદ રાખ્યા માગીએ એ જ ભૂપાઈ ગયો. સહિતો નિયમ જ એવો છે. પશુ એ તો પ્રથમ વાદળની આડે છૂપાઈ ગયેલ વીજળી જેવું નામ ! તેની પગપરની અદ-ખ્યા મનોભોમને વધારે ને વધારે સળગાવવા મટે જ. એવું નામ કૃષ્ણા. અણુને મત્સ્યવેષ કરી કૃષ્ણને છાતી લીધી તેમ મારી કાન્યકુબેરમાં એવું એકાંગી જોર નહોતું. મારે તો પિતાજી, મોટાભાઈ મા વગેરેના સંયુક્ત સંમતિબળ પર આધાર રાખવાનો હતો.

એર, જવા દો એ વાત. એક દિવસ પિતાજીએ હાક મારી કહ્યું. 'તેજેન, જરા અહીં આવ તો !' હું બહાર 'સાહિત્યોદારક શિષ્ટ સમાજ'માં જવાની તૈયારી કરતો

હતો. માથું ઝોળી, કપડાં બદલાવી બેઠકમાં ગયો તો એક અજાણ્યા માણસને આરામથી ખુરશી પર બેઠેલા જોવા મોડું ટાલવાણું ઝાંચું, તેની આસપાસ નાના નાના રૂપેરી વાળ અને હરાવદાર ચહેરો. તેમની આંખોમાં ન કળાય તેવી ચમક હતી. પિતાજીએ કહ્યું, 'ડૉક્ટર સાહેબને પ્રણામ તો કર !' પ્રણામ કરી હું બેઠો. પછી તો સાહિત્યની વાત નીકળી. તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ મારા કાન્યકુબેરના ડૉક્ટર સાહેબ ખૂબ ખૂબ વખાણુ કર્યા—ખાસ કરીને તો મારાં કાન્તિ ગીતો પર આધારીત યજ્ઞ. રાતે સાંજાણું કે લગ્ન વિને લગલગ નેત્ર ટકા નક્કી થઈ ગયું છે.

ડૉક્ટર પાસેના જ અન્નપુરમાં પ્રેક્ટિસ કરતા હતા. મનમાં થયું : એકવાર નવાની યાત્રા કર્યા વિના હવે છૂટકો નથી. અને તક પશુ તરત જ મળી ગઈ. મિત્રના લગ્નમાં આમંત્રણ મળ્યું હતું. તેના લગ્નોત્સવ પછી મેં વાત કરી.

હિસ્ત, આ ગામમાં જ એક ડૉ. શિવનારાયણ છે...

મિત્રે કહ્યું, 'અરે ! તેને ન ઝાળણુ'ં દે અમારે અને તેમને ધરના જેવો સંબંધ. બહુ બાહોશ માણુય, એવા જ સરળ, શાંત...' આ ચુલુની યાદી કાણુ જાણુ ક્યારે પૂરી યાત. મેં મિત્રને અટકાવી વચ્ચે જ કહ્યું, 'હું, તેમના મહાનયુ' નામ શું કૃષ્ણા-યન ?' મિત્ર એકદમ ઉત્તેજિત થઈ બોલ્યો 'તે શું એ તારે કાંઈ સગા યાવ ?' મેં જાણી કહ્યું, 'સમા થવા

નથી. નજીકના ભવિષ્યમાં થવાના છે.' પહેલેથી છલ્લે સુધી છતિહાસ સાંભળી મિત્રે કહ્યું, 'તો આ મોમવારે આપણે ભવનાથના મંદિરે જઈએ. કૃષ્ણ અને તેની મા અને સોમવારે સાંજે ત્યાં દર્શન કરવા આવે છે. તારે સંધ્યા પરિચય ન કરવો હોમ તો એ જ ઉત્તમ વાત છે.'

સોમવાર આવ્યો ને અમે ભવનાથ કે ભવસાય રહેનારાનાં દર્શન બીજકયા. મંદિરમાં મહાદેવને નમ્યા, ઘંટ વગાડ્યો, નમણુ લીધું, પ્રદક્ષિણા લેવાં જનાં દર્શનની પ્રાર્થના હતી ન યજ્ઞ. ઉપરે મિત્રે શ્રીકાંતે કહ્યું, 'તું અરે જ કમનસીબ છો !' પશુ મહાદેવનું નમન નિષ્કળ કેમ જાય ? મિત્રે આંગળી ચીંધી કહ્યું, 'એ પેલાં આવે ડૉક્ટરનાં પત્ની ! હામ જોડી નમસ્કાર કરતા મિત્રે પૂછ્યું, 'કેમ માણુ, કૃષ્ણાએન આજે ન આવ્યાં ?' જવાબ મળ્યો, 'કૃષ્ણા તો પ્રાથમ્યે ગઈ છે. એનપણીના લગ્ન ઉપર. કાળજ આજે એકે જવાની હા લાઈને જ ગેલ.' થયું. સાંજની યાદી બીપડીતારે મિત્રે વિચાર્યું શું લક, વિચાર્યું શું લક કરશે રમાલ ફરકાવી છૂટો પડ્યો. અન્નપુરથી અમારો ગામ સાધવપુર કોઈ બહુ દૂર નથી. માન ચાર જ રેટાન અને કપાંચે યાદી વધારે પશુ રોકાતી નથી. વચમાં એક જગ્યાએ કોસિંગ આવે છે અને ત્યાં યાદીને સીધી વધારે-વીસ મિનિટ આરામ મળે છે.

કોસિંગ રેટાન આવ્યું. યાદી બીની રહી. વર્તમાનપત્રને બાણુ પર મૂકી જ્યાં બહાર ડોઝિયુ કાઢવા જઈ

હુ ત્યાં જ અડાધમ પાંચેસ કોન્ટેનરમાં આવ્યા. મારા ડબ્બાનું બારણું ઉઘાડી, મારો હાથ પકડી કહ્યું,

‘મિસ્ટર, તમને ગિરફતાર કરવામાં આવે છે.’

એક જાણીએ મારી બેગ અને મિસ્ટરો નીચે ઉતારી નાખ્યા. અત્યાર સુધી એકલા મુલાકાતી કરવાનું મારા લાગપમાં બહુ યોગ્યું આવ્યું હતું. લખથી મારું અંગેઅંગ મૂલ્ય ઊઠ્યું. કપતા સ્વરે મેં પૂછ્યું, ‘શાં માટે ? પશુ યુનો ?’ એક જાણીએ જરા વકરવિટ કરી કહ્યું, ‘યુનો યુનો પૂછ્યો છનસપેક્ટર સાહેબને. બરાબર નિશાની મળી ગઈ છે.’ બીજો પગમ તરફનો લાગ્યો. તેણે મારું કહ્યું ‘એમી કહ્યું, ‘ભોયો મોડા એનાકિરિટ, સાહેબલોકતું ખૂન કરી લાગતું રમતવાત નથી બચ્ચાલ !’ એનાકિરિટનું નામ સાંભળી મારા રથા સથા યે હોશકોશ ઊડી ગયા. એકદમ રડતા સ્વરે હું બોલી ઊઠ્યો, ‘હું એનાકિરિટ નથી. હું તો માધવન પુરમાં રહું છું. બાલકથાને દીકરા છું, ભોગેદ્ર મારું નામ.’ સામેની ગાડીની બારીમાં આ વખતે એક ઊંઝરીનું ડોકું દેખાયું તેણે મક્કમ સ્વરે અંગ્રેજીમાં કહ્યું, ‘તમને કેમપશુ માણસને એમ એસ્ટ કરવાનો અધિકાર નથી. પહેલાં વૉરંટ બતાવો !’ પેલી પંબળી કંઈક લાંબું ટૂંકું અંગ્રેજી બોલતો હશે. તેણે કહ્યું, ‘વારંટ ! વારંટ ! સાહેબ પાંચેસ છે. અમને બરાબર નિશાની આપી છે. એનાકિરિટ આ જ ગાડીમાં છે. સર યશ્વંતેનો ખૂની.’ પેલી ઊંઝરીએ

આથી વધુ ઉત્તેજિત થઈ કહ્યું, ‘તો પશુ તમારેથી કાંઈ પશુ મુસફરને આમ દાલાઈમાં ન મૂકી શકાય. તમારા સાહેબ આ જ ગાડીમાં સયે હશે. તેઓ જાતે ખાતરી કરતા આવી શકે છે.’ વાત પૂરી ન થઈ ત્યાં જ ઇન્સ્પેક્ટર દરેક ઊંચે તપાસતા આવી પહોંચ્યા. આનંદથી કિતવણે પમલે દોડતા આવી તેમણે કહ્યું, ‘ગળા ગયો ને છેલ્ટ !’ એક ચબ્દ પશુ બોલવાની મારામાં કિંમત નહોતી રહી. શરીરનો ભાંચડો ને છત્તલેણુ દોરીની કલ્પનાથી મારું આખું શરીર પરસેવે નીતરી રહ્યું હતું. પેલી ઊંઝરી કહ્યું પશુ બારીમાંથી ઝૂકાવી પેલા પંબળી સાથે લમણાડીક કરી રહી હતી. ઇન્સ્પેક્ટર પોલિસને બચાવ કરતાં કહ્યું, ‘અરે હું પોતે જ બધા બધ ખાઈ જઈ ત્યાં આ કોન્ટેનરનો રો વાંક ? તમે પોતે જ જુઓને બહેન ! આ ચોપડીમાં યુનેશરનું વર્જન છે તેવી જ વેપજા આ સાહેબની છે ના ? અરે ! વાળ યોળવાની રીતમાંયે ફર નથી. એમ કહી તેમણે પેલા કાન્ટિફરને ફોટો કાઢ્યો. અને ઉમેરતાં કહ્યું, ‘કાલ સાંજથી સુખે ખાવા ભેગા થયા નથી. અચારા સખત કામને જરા ખ્યાલ કરો તો અમારી વતે છુક મટે તમારે ચુસ્તે થવાનું કારણ ન રહે.’ પેલી ઊંઝરીએ સ્વરય મેસતાં કહ્યું, ‘પશુ જતાં અમાનુદી આવરણ મટે પોલિસેએ તેમની મારી માગવી ભેખે. રક્ષણકર્તાએ તો ગમે તેવા સંભોગમાં મજબૂત સમતોલપણું બળવી રાખવું ભેખે.’

પોલિસવતી ઇન્સ્પેક્ટરે જાતે જ મારી મગી. વિરક્ષિત આંખે હું તેમના તરફ ભેંસી રહ્યો. બને ગાડીના મુસાફરોની આંખો મારા તરફ મંડાઈ રહી હતી. તેમાંથી બચવા મેં જેમ તેમ મારો સામાન પાછો ગાડીમાં ગોઠવ્યો. સામેની ગાડીવાળો ઊંઝરીએ પૂછ્યું, ‘હું માધવપુર રહો છો ?’ આશ્ચર્ય માનવા નેટલીએ માનસિક સ્વચ્છતા મારામાં નહોતી. મેં ડોકું હલાવ્યું. ‘પહેલી જ વાર ખાદ્ય નીકળતા હશે’ તેણે જોમું, ‘હું આંખો ફાડી ભેંસી રહ્યો. ‘મિત્રની બનમાં ગયા હશે.’ કહી કાઈ વસ્તુ લેવા તેણે પોતાની નાજુક હેન્ડબેગ જોઈ કરી. તેના પર લખ્યું હતું, ‘કુમારી કૃષ્ણા પુરાહિત’ એક ! નીચે કઈ ડિઝા લખી હતી તે પશુ હું વાંચી ન શક્યો. વિદસલ થઈ ને સામેની ગાડી ઊપડી. પેલી ઊંઝરીએ ટટાર ગઈ ન કરી, જરા તિરસ્કારભર્યું હતી કહ્યું, ‘સાહેબને શાહુલકિરી-ડિત ભણે છત્રનમાં યે ખેલવા કિતરે કાંઈ નુકસાન નહિ થાય.’ તેની આંખો ડોક્ટર કરતાંયે વેધક હતી. ગાડીમાં ને ગાડીમાં હું પગથી તે માથા સુધી સળગી રહ્યો.

ત્યારપછી પિતાજીએ ડોક્ટરને બધા પત્રો લખ્યા. પશુ કાં તો ડોક્ટર આંખે અંધ થયા હશે. એમ હોય તો પત્ર કાંઈ વાંચી સંભળાવવું નહિ હોય અને વાંચી સંભળાવતું હશે તો ચોક્કસ તેઓ ખર્ડેરા બની ગયા હોવા ભેખે. કારણ કે એકેય પત્રનો જવાબ ન આવ્યો.

અમેરિકાનો એક બોધક પ્રસંગ

વિકૃત્તવાસ કોશરી

[હાલ કેટલાક સેકેટ દિવંડુસ્તાનના ભાગવા પાડવાની વાતો એરોરાથી કરે છે તેમ બીજા દેશોમાં પણ એવા પ્રસંગો બનેલા છે. પહેલા વિષયક પછી સૌથીઓની મધ્યામણુ બાદ આયર્લેન્ડને સરકારીક સ્વરાજ આપવાનું થયું ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે ઉત્તર આયર્લેન્ડને જુદું પાડીને તે દેશને ગાયે કાયમની કાંચ મારી હતી. હાલમાં પેલેરાઈનમાં ચઢીએને વસાવવા માટે પેલેરાઈનના ભાગલા પાડવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. તે જ રીતે એંગ્લોસમી સહીના ઉત્તરાઈમાં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સરકારોના ભાગલા પાડવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. તે પ્રસંગ આપણે માટે બાધક હોઈ અહીં તે દેશમાં ઉત્તર છે.]

હાલ જેને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સરકારો કહેવામાં આવે છે તે ઉત્તર અમેરિકાનો દક્ષિણ ભાગ છે. ઉત્તરમાં કેનેડા આવેલું છે તેની દક્ષિણે ૪૮ નાનાં મોટાં રાજ્યોનો આ સમૂહ છે. દક્ષિણ અમેરિકાનાં રાજ્યો તેનાથી સ્વતંત્ર છે. આ સંયુક્ત રાજ્યોમાંથી ૧૮૬૦ના વરસમાં દક્ષિણનાં રાજ્યો ઉત્તરનાં રાજ્યોથી જુદાં પડવા માગતાં હતાં. તેને માટે કેપીતુ કારણ ગુલામી પ્રધાનું હતું. દક્ષિણમાં ગુલામી પ્રથા હતી ત્યારે ઉત્તરમાં નહોતી એટલે ગુલામી પ્રધાના બળે પોતાનું આર્થિક વર્ચસ્વ ટકાવી રાખવા માટે દક્ષિણનાં રાજ્યો જુદા પડવા માગતાં હતા.

આ રીતે ભાગલા કરવાની નીતિના હિમાયતીઓમાં કેટલોનું નામ જણીતું છે. તે પોતે ૧૮૬૦ના આંતરવિગ્રહ પહેલા મરણ પામ્યા હતા. પણ તે વિગ્રહ લાવવામાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લગ્યો હતો તે પહેલાં મક્કમ રાષ્ટ્રવાદી હતા પણ પછીથી અલગપણાની ચળવળોના અગ્રેસર થયા હતા.

તેની અને તેના સાથીઓની ઉરોરછૂટીથી લેવા થયેલા જોશને પરિણામે ૧૮૬૦ના એકાદશીમાં દક્ષિણ કેરોળીના રાજ્યની પ્રતિનિધિ સભાએ સંયુક્ત રાજ્યોમાંથી જુદા પડવાનો દાવ કર્યો અને સહાઈની તૈયારી કરી. તે જ પ્રમાણે મિસિસિપી; ફ્લોરિડા, અલાબા, જેવાં બીજાં રાજ્યોએ પણ કરારો કર્યાં. તે બધાંએ પછી બેગાં થઈને જુદું સમવાયતંત્ર ચલાવ્યું.

આ પ્રમાણે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાંથી જુદા પડતું કે નહિ તે બાબત દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં પણ મતભેદ હતો. કેટલાંક સંયુક્ત તંત્રમાં રહીને વધારે સગવડો મેળવવા ઈચ્છતા હતા ત્યારે કેટલાંક જુદા પડીને વધારે સારી સગવડો મેળવવા ઈચ્છતા હતા. બીજા પક્ષનાં કહેવું એમ હતું કે 'એક વખત જુદા પડીશું તો આપણું કોઈ સોંજાશે અને આપણને વધારે સારી સરતો મળશે. એમ અનુકૂળ સરતો મળ્યા પછી ફરી

પાછા સંયુક્તતંત્રમાં જોડાઈ જઈશું અને આપણી સ્થિતિ મજબૂત કરીશું.'

આ પ્રમાણે અલગતાવાદીઓ કાચા અને અલગપણું જાહેર થયું. તેમાં પ્રગળેનાં મત પૂછવામાં આવ્યા નહોતાં પરંતુ સ્થાનિક પ્રતિનિધિ સભાએ તે પગલું લીધું હતું.

અમેરિકાના બધારણ મુજબ બધાં રાજ્યો રાષ્ટ્રભુતીથી સમવાયતંત્રમાં જોડાયાં હતાં. પરંતુ એક વખત જોગ્યા પછી સ્વેચ્છાએ ગમે ત્યારે છૂટા પડી શકે તેમ નહોતું. આથી સંયુક્ત રાજ્યોની સરકારે પોતાના બધા રણીનો અમલ કરાવવા માટે જુદાં પડનાર રાજ્યો સામે સહાઈ જાહેર કરી અને સામસામાં લશ્કરી - બાદમાં. કેટલાંક ખૂન રેગાણું અને ઉલ્ટે બળે પક્ષે એકાદરે ૭ લાખ માણસો અને ૪૨ અબજ રૂપિયાની કુશકો કર્યા પછી દક્ષિણનાં રાજ્યોને નમતું આપવું પડ્યું પરિણામે સંયુક્ત રાજ્યોની અખંડતા કાયમ રહી અને આવ્યે તે રાજ્યો અમેરિકાની નામે મમત્ર દુનિયા ઉપર વેપાર, ઉદ્યોગ લશ્કરીબળ વગેરે બાબતમાં વર્ચસ્વ ભોગવે છે. તે વખતે તેના બે ભાગલા પડ્યા હોત તો અજે ને કરી સ્થિતિમાં હોત તે ચિચારવા જેવા પ્રશ્ન છે.

'સંપ એ જ બળ છે' એ સનાતન સિદ્ધાંત છે. બળ ભાગલામાં નથી પણ એકતામાં છે. ચીનમાં આવે બધા પક્ષે એક થવા થયે છે તેમાં તેમને સફળતા મળશે તો ચીનની શક્તિ દુનિયાને અમકાશે. તે જ પ્રમાણે હિંદ એક થાય તો દુનિયામાં તેની શક્તિ અનોઝ થઈ શકે. ચાલીસ કરોડની વસ્તી અને કુદરતી સાધન સંપત્તિનું હિંદ પાસે જે બળ છે તે હિંદના ભાગલા પડી જાય તો શું રહે? અલગર જુદાં પડવાથી આપ-લેડની જેવી સ્થિતિ થઈ તેવી જ સ્થિતિ થાય ને?

સમય દરમ્યાન વિકાસની દૃષ્ટિએ અને કુદરતી સ્થાનાની દૃષ્ટિએ જોતાં હિંદના ભાગલા પાડવા એ દહેશત કરવા જેવું છે. તેને પરિણામે રાષ્ટ્રશરીર નબળું જ પડશે અગર તેનું ક્ષત થશે.

વેદિયો તે આનું નામ !

ધૈર્ય પેટલીકર

અમેરિકાની બાબતમાં આર્થિક હિતોનો વિરોધ એ ભાગલા પાડવાની પ્રશ્નિતું કારણ હતું. હિંદને માટે ધાર્મિક હિતોનો વિરોધ એ ભાગલાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે. આર્થિક હિતો પરસ્પર વિરોધી હોય તે તેનો સમન્વય કરવા ધણી વખત મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ ધાર્મિક હિતોનો સમન્વય કરવાનું મુશ્કેલ ન હોયું નેહરુએ ધર્મ પોતે જગતને નિભાવનાર વસ્તુ છે. તે જગતને સાંધે તો જ શાંતિ. એટલે ખરી ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરાયેલાને ભેગા મળીને કામ કરવામાં મુશ્કેલી ન હોવી નેહરુએ ઈંગ્લેન્ડ જેવા ઘણા દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મના લોકો ભેગા મળીને રાજતંત્ર ચલાવે છે તેમાં ધર્મ આડે આવે નથી તો હિંદમાં શા માટે આવશે નેહરુએ ? ઘણા ઘણા દેશોમાં ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો ભેગા મળીને રાજતંત્ર ચલાવે છે તો હિંદમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો તેમ કેમ ન કરી શકે ? ઈસ્લામ શાંતિનો ધર્મ છે તો હિંદુ એ સમન્વયનો ધર્મ છે. તે બંનેના અનુયાયીઓએ પોતાના ધાર્મિક મિલ્લાનોતે અનુસરીને બંનેનાં હિતોનો સમન્વય સાધવો નેહરુએ અને કલહને દાળવો નેહરુએ.

હિંદમાં આજે અખંડિત અને વિચકત હિંદના પક્ષે જોર પકડતા બધા છે તેવે પ્રસંગે અમેરિકાનો આ સેના જૂનો પ્રસંગ અને બીજા દેશોના અનુભવો દાનમાં રાખવા જે ના છે. તેમને સમજી વિચારીને આપણે ચેતીએ અને રિયલ લીફરે તે પહેલાં મમજીને એકરાગ ચઢાવે તે ઈચ્છે છે આપણે માટે સંયોને લાગવવાનો સવાલ છે નહિ, પણ નિર્દેશોનું લે લી રૂપ એ વધારે અશબ અનિષ્ટ છે એ અટકાવવું નેહરુએ.

મેસતા ઉનાળામાં આકળા લાગતા સુરજની વિદાયના પડઘા પશ્ચિમાકાશમાં હજુ પૂરા શમ્યા ન હોતા, ટોરફંખરને અને પશુપંખીને ય હજુ લાગેલી ગરમીની પૂરી કળ વળી ન હતી, તડામાર ચાલતી કપાસની વીણુધીથી પરવારી ઘણાખસ લોકો હજુ સીમમાંથી ઘેર આવ્યા ન હતા, દીવામાં સગ મૂકવાની બેરાં તૈયારી કરતાં હતાં ને છૂપી પોલીસનો ઓચિંતો છાપો વાગે તેમ ગામના છેડે આવેલા સુધારના ધરને ઘોષા ધાડપાડુની ટોળીએ ઘેરા ધાલી દીધો.

૧૯૪૨ની ઓગસ્ટની લોકકાન્તિ પછીનો અંધાધૂંધીનો સમય હતો. દેશમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ ચોરી, લૂંટ ને ધાડના પ્રસંગો બન્યા જ જતા હતા, તેમ કાનમ પ્રદેશના ગાયોમાં આખા શિયાળામાં જુદે જુદે સ્થળે ધાડ પડ્યાના બનાવો રોજ નવા નવા સંભળાતા હતા. આજ બચારમાં વાણિયાને ઘેર, તો કાલ દેશલી પાટી-હારને ઘેર, તો પરમ ઈંડે દોરમાં લુવાણાને ત્યાં તો વળી ચોથે દિવસે કાઈ વખત ન સાંભળ્યું હોય તેવું નવું—ટોલને ઘેર ધાડ પડ્યાની વાત આવે. તો વળી પાંચમે દિવસે વાણિયાનું ફરી વારો મેસતા હોય તેમ દિવરના વાણિયાની વાત આવે.

આખા આખોય કાનમનો શિયાળો ધાડથી ગયો હતો છતાં છતાં કાઈ ધાડના ધાડપાક પકડ્યા ન હતા. કાણ હશે તે તો પડાણા વિના કેમ કહી શકાય પરંતુ દરેક ટેકણે એના એ માણસો હોય તેમ બીટ, ગાર્ડ, બ્રીકાનીઓ અને

પોલીસના પહેરવેશની વાતો આવતી. કરજણ તાલુકાના વલણ ગામનો ધોધો (અટક) નામનો વહોરો અદારવટીઓ થયો હતો એટલે લોકો અનુમાન કરતા હતા કે એ હોવા નેહરુએ.

દરેક ટેકાણાની વાત તે એ જાણે, પોલીસખાતું જાણે કે ભગવાન જાણે; પરંતુ '૪૩ના મેસતા ઉનાળાની સમી સાંજે કરજણ તાલુકાના કરણ ગામે એ ત્રાટક્યો એ વાત તો સાચી !

સમી સાંજના દીવારાણે રજા પૂતની ૫૦૦ માણસની વરતીવાળું એ ગામ, ધોધો સુધારતું ધર ધેડું એ વાતે તેમમાં માખ ડૂબે તેમ ડૂબી ગયું. દારુ પીને રજાપૂતી બતાવવા અમસ્તા અમરતા હાથ લીધા કરતા, અને હોળી-ધૂળેડી જેવા જોતસવામાં બાન બૂટી પોતાના લાકડાઓનાં કપાળ ચૂંચાવતા એ વીર રજાપૂતોમાંથી આદનો એક પણ પૂત એવા ન નીકળ્યો કે એક રોડીરાંડ ડોસીને ઘેરથી ઘોઘાને પાછો વાળે !

આ ધાડમાં નહોતાં દેખાતાં જીટ, ગાર્ડ કે ધોડા. ચારપાંચ માણસો જ ત્યાં હતા. બે પાછલે બારણે હતા. બે આગળ ને એક બે ધરમાં દાખલ થયા હતા.

ધોધો ધેડું તો એક ધર પણ ધરમીને ઘેર ધાડ આવવાની દરો તે કાણ મિથ્યા કરે એટલે એકને બદલે બે ધર ઘેરાઈ ગયાં.

આખા ગામમાં બ્રીમેન્ટના પ્લાન્ટરવાળું જીંચું ને અટ્ટલું એ એકજ ધર ગામને છેડે આવેલું હતું, મળ એ બે ધરાં હતાં, પરંતુ એની ઓચાંચી,

પરસાળ એક દત્તાં એટલે એક દેખાતું. બાઈ અદરતું રસોડું ને ઝોરડો અને ધરનાં જુવા દનાં. કુટુંબે ય બે રહેતાં હતાં, એકમા ધરપણી અને સુધાર ને બીજામાં નિશળનો બ્રાહ્મણ મારતર. ને આમ એ મારતર અનાયસે ઘેરાઈ ગયો તો ગયો, પરંતુ જે ઘેર ધાડ આવી હતી એવો એને અંદર ઠસેલી થયું દીધો !

‘કાણુ છે ધરમાં ?’ ધડપાણુએ બરી ખંદે ઉમગમાં પગ દીધો તેવું અંદરથી સુધારની ડેસ્કીએ બહાર મોં કાઢ્યું.

હજુ એ કંઈ જવાન આપે તે પહેલાં ધાડપાણુએ અંદર પગ મૂકતાં કહ્યું, ‘મને ના ઝોળખ્યો માસી !’

ધાડપાણુ પોતાનું ઝોળખાણ પાડે તે પહેલાં ડાબીનીએ ભેગેલી ડેસ્કીએ ઝોળખાણ પડવાની ખાતરીમાં ડોડું નમાવ્યું અને પોતાને ઘેર ઘીનાં આધણુ મૂકી એક દાડો ચૂંચુ જમાડેલ તે અતિચિને-ભાણુજને-માસી એ વાતને વર્ષો પીટ્યાં હોય ‘તનાં કંઈ બલે ?’

સાચજૂની પૂરી ખાતરી નથી, પરંતુ ખોટું હોવાનું ય કારણ નથી. વર્ષો પૂર્વે એ જ ડેસ્કીના દીકરાએ ઘોઘો બ્યારે બહારવટીઓ નહોતો પણુ સૈની જેમ ‘શુદ્ધ’ હતો ત્યારે કોઈ એક કેસમા એને પોતાના તરફ સાક્ષીમા બેલાવ્યો હતો. ત્યારનું એ ધર જોડે એને જૂનું ઝોળખાણુ. જૂની જે ભેટું વસૂલ કરવા કે મિત્રતા સાબરી આવના મહેમાની કરવા એ સમી સાંજે આવી અડ્યો હતો.

પણુ જેની યાપ ખાલી ગઇ. એ આપ્યો હતો તો મામીના દીકરાએને મળના; પણુ બે દીકરામાંથી એકે ય ઘેરૂન હતો. કહે છે-એમને ય ઘોઘાની ગંધ આવી હતી એટલે જ એ સલામસેકમ કરી ગયા હતા.

ડેસ્કી ય જાણે એની વાટ ભેળે રહી હોય તેમ સ્વસ્થ જ હતી ‘આવ ભાઈ’ એમ એવો આવકાર આપ્યો કે નહિ એ ઘોઘે પૂજા સાંભળ્યો ન હતો.

ધાડપાણુનાં પગલાંનો અવાજ બાણુના રસોડામાં વાણુ કરતા પતિ પત્ની ને માત વરસની બાળકીના મારતરના કુટુંબના ખપાણમાં આપ્યો જ ન હતો. ‘કાણુ છે ?’ એવો ઘોઘાનો અવાજ અંદર મળળાયો હતો, અને એટલે જ વાણુ કરી રહેતા બીના જમણા કાથને ડાગા હાથ સાથે મસળતાં મસળતા, ડેસ્કીને ઘેર કાણુ આબુ તે જાણુના મારતરે ઝોરડો ઝોળખી ખેની એક થવી પરસાળમા પગ મૂક્યો.

ને મત્તરનો એ પગ ત્યારે ત્યાં-અર્ધો ધત્તી સાથે મંડાએમા ને અર્ધો જીયો ને જીયો જમાઈ ગયો ! એક તો મારતર ને તેમાં પાડો બ્રાહ્મણ ! ને બ્રાહ્મણમાં ય પાડો બ્રહ્મા જેવો બોળો ને એના રાજના જમણુની દીવી દાળ જેવો પોઘો એક ઠોસો વાજે તો પછી બીજે ન માગે તેવા નીચા ને નીકલી કાઢાનો એ જુવાન મારતર જાણે આજમની કંડારેલી શ્રુતિ હોય તેમ જમાઈ ગયો ને તેમા એ ડેસ્કીએ એને વધુ જડી દીધો.

ડેસ્કીને ઝોરડામાં કોટતાં ઘોઘે કહ્યું, ‘મારે બીજી કરી પંચાત

નથી. મીખો કે એનો ભાઈ ત્યાં આ હોય ત્યાં ભસે રિવા. પંચસો રૂપિયા જ મને આપી દે એટલે બસ !’

‘સાચુ’ કહ્યું છું મારી પાસે નથી’

દારુના ન સામાં ઘોઘાની આજ ઘેતોલી હતી મોંમાંથી વાસ પણ છૂટતી હતી છતાં અર્ધા ભાનમાં તો એ હતો જ. સાથે અર્ધો માનરતા ય હતી એટલે મોંમાંથી અપરજી શરૂ થયો ન હતો. એવો કહ્યું ‘ખનાવવાની વાત જવાદે, કપાસની આપી મેમમમાં તારી પાસે પૈસા ન હોય તે હું મારું જ શી રીતે ?’ આટલું બોલતાં ઘોઘા તો બે ત્રણ વખત વળ્યા હતા, પરંતુ સાંભળનાર ન સમજે તેવો ખીચો નહોતો થતો એટલું જ.

‘હું તને ખોટું કહ્યું ?’ કોઈ મામીનું હેત ખનાવતી હોય તેમ ધીરે રહીને વાત કરતી હતી ‘ઘેર શાક પાઈ સખતો જ નથી પૈસાલેખ બધું મારતરને ઘેર’

અને તેની સાથે જ ડેસ્કીના નજર આગળી પરસાળની સામી પાર જમાઈ ગયેલી મારતરની શ્રુતિ ઉપ પડી એવો તરત ધાડપાણુના પગ માધી છૂટવા મારતરને સંબોધિતે કહ્યું. ‘ખડું ને મારતર ! મારા ધરમાં કશું છે ?’

શ્રુતિમા એચિતો જવા આવે તેમ મારતરનો જમાઈ ગયેનો દેહ ચેતનમાં આવી ગયો. ‘ઘોઘાનું’ એ એના તરફ કરે તે પહેલાં મારતર પાછા ફરવાને બદલે બે ડગલા એના બણી આગળ ભર્ષા !

‘પારે મારતર, તમે આપો’ મારતર તરફ દષ્ટિ માંડતાં ઘોઘે કહ્યું.

‘માસ્તર’ રુબ્દમાં ગયેલો ગોઠાળો દૂર કરતાં ડોસી બોલી, ‘એ માસ્તર નહિ, પણ પેલા..’

બેડેના ગામના જમીનદાર, શાહુકાર ને સાથે માસ્તરની અહીં વર્ષો સુધી તોડતી કરી ગયેલા ‘માસ્તર’ કે જેને ઘેર પોતે પેસા ચૂક્યા છે એમ કહી, તેનું નામ આપતું કે ન આપતું તેના વિચારમાં પડી જતાં ડોસીના મોંમાંનું વાક્ય અધૂરું જ રહ્યું.

નીસામાં ચકચર ‘યેલેલા એ ધાડપાડને આ માસ્તર કે તે માસ્તરની લપમાં પડવાને અવકાશ ન હતો, વિચારશક્તિ પણ એટલી ન હતી કે એરણું પૂરું લાન પણ ન હતું. એ આળેા હતો તો મોટી આશાએ, પરંતુ ડોસી એકઠી મળતાં બહાર ખાલી ગયો હતો. એને હવે ૫૦૦ નેટલી રકમ મળે તો સંતોષ માની લેવા મળું’ હતું.

રસોડામાં જમી રહીને હોય ધોવા પત્ની માસ્તરની પત્ની, વાતની ગંધ શ્રાવતાં બેઠી હતી ત્યાં ને ત્યાં ચોંટી ઈ. બાલચની દોડતી લાકડીએ ગામવાની સ્થિતિ આવાતાં છળી હે ત્યાં આ તો સારે અંદકધારી, કે નહિ ને બે ધરમાં આળા. ઇજળા બારણે હતું એ માથુની એને ખબર ન હતી. છતાં ઈ ન હોત તોય લાગી જવાનું એના પમાં જોર ન હતું. તે હોય તોય ના પતિને મૂકી, એનેા છત્ર પણ ન આવે? બાળકોને તો શું યઈ ગયું તે જ સમજતું ન હતું. માના બેળામાં માથું પાસી દઈ એ રૂઢાંડાં ભરના લાગી ત્યારે માની જવાબદારી ખેંચી વધી ગઈ.

‘મારી પાસે રૂપિયા ?’ કહી પહેલાં જવાબ ગયેલો માસ્તર કોઈ અનેરી સ્વસ્થતાથી, કોઈ સામાન્ય માણસ સાથે સ્વાભાવિક વાતચીત કરતો હોય તેમ ધાડપાડને જવાબ આપી રહ્યો હતો. ‘જનીમ રૂપિયા મને પમાર મળે અને આ ચોંધારી.....’

ધાડપાડના એ પીધેલ અને અર્ધાં બેભાન મોં ઉપર એ જવાબથી આંતું સ્મિત ફરકી ગયું. એય જાણે સામાન્ય વાત કરતો હોય તેમ બોલ્યો, ‘માસ્તર! તમારી સ્થિતિ મારી બધી બહાર નથી. હું ય સમજું છું કે તમારી પાસે કશું ન હોય.....’

બોલતા બોલતાં ધાડપાડની છલના લેવા વળી ગયા. તે બેઠેલો અટ્ટી પડ્યો. માસ્તર વચ્ચે કંઈ બોલેા નહિ એટલે એ રહેજ અટ્ટી બોલ્યો, ‘હું ય તમારા જેવો કોંગ્રેસમાં માનવાલાઈ છું.’ પણ ફરીથી એની છલ યોધાઈ ગઈ. એની છલનેા લાગે ન લગે. જાણે અમળાદને એ નીચે પડી જશે તેમ અનિશ્ચિ’ ખાઈ ગયો. પણ ઊંચે અદર દોરડા ઉપર આસતો નટ પોતાની સ્વસ્થતા સાચવી લે તેમ જાનને કાણુમાં લઈ લેતાં એ બોલ્યો, ‘પેસાદારને લૂંટવામાં પાપ નથી.’

‘પણ હું ક્યાં પેસાદાર છું.’ માસ્તરે સહજ ક્ષીને જવાબ આપ્યો.

‘પણ હું તમારી પાસે ક્યાં મથું છું ? આ ડોસી તમને મજર આપશે.’ અને રહેજ દૂર ઊભેાી એની પગભાન ડોસી તરફ દષ્ટિ કરતાં એ બોલ્યો, ‘કેમ, માસી! આપી રેલયને?’

ડોસી હજુ ઢા-ના કંઈ કહે તે પહેલાં માસ્તરે કહ્યું, ‘પણ મારી પાસે હોવા એકએ ને !’

પોતાના પતિને શામ આણું જે રીતે માન શખાને બોલાવતું હતું, વાણું કરતું હતું તે રીતે એક ધાડપાડુ પણ એની સાથે વાત કરતો હતો એટલે માસ્તરની પત્નીના મનમાં થોડી શાંતિ વળી. રડતી દોડતીની પીઠ યાજવાની એના હાથમાં શક્તિ આવી. એણે ધારો ય ન હતો એટલેા ધાડપાડુ ખાનદાન નીકળ્યો. એને થોડે કોંગ્રેસ હતી, ગરીબને ન લૂંટવાની વાત હતી, ‘તમે’ જેવા સંબોધનથી વાત કરવાની અર્ધ બેભાન સ્થિતિમાં લાખા હતી.

કદી પહેલાં જવાઈ ગયેલી શમશાન દશામાં આશાનાં ચિહ્ન દેખાયાં. લૂંટરો તોય ખાનદાનીથી લૂંટશે તેવી આશના અંતરમાં અદા પ્રગટી.

જને એ શદા પછી પ્રથમ જ મોઢામાંથી દોડતીને આશ્વાસન આપતું વેણ નીકળ્યું. ‘શ નહિ બેટા! કોઠ કશું કરવાનું નથી.’

ધાડપાડની સાથેની વાત પાટી મૂકી માસ્તરે રસોડા તરફ નજર કરતાં કહ્યું, ‘શું કામ રહે છે મહેન ? જાતી રહે !’ જાણે એ રુબ્દોમાં કોઈ જાતનો ભય ન હોય તેટલી આશાનીથી એ અવાજનાં મોજાં વાતાવરણમાં ઝુંબટાં હત્યા.

‘કોણુ રહે છે? તમારી દોડતી છે ?’ ધાડપાડુએ અ છત્રે એ ધરની દરમાં મરેલો પગ પાછો ઢાલવનાં કહ્યું, ‘મારાથી બીએ છે ? લે બેન ! હું આ ચાલ્યો.’ કહેના ધાડપાડુ ડોસીના ધરમાં આવીને વાત કરવા લાગ્યો.

‘તમારી પાસે રૂપિયા નહિ હોય તે હું માનું છું. પણ મારે

રૂપિયા તો જોઈએ છે ગમે ત્યાંથી લઈ આવો'

'પણ કપાથી લાવુ ?'

'ગામમાંથી ગમે ત્યાંથી લઈ આવો'

માસ્તર પડી વાર એની સામે તાકી રહ્યો આ ધાડપાડુ ! અર્ધો પોણા કલાક સુધી આમ તું કે તા વચર વાત કરતો ધાડપાડુ-કોઇ બહાર કે અંદર પેની નીકળી ન જઇ શકે તે માટે ચોક્કસ ગોઠા પા છતાં પોતાને ગામમાં જઈ પેસા લઇ આવવાની છૂટ આપે છે ! એની એ ઉદારતા કે પછી ગામને નિર્માત્ર માની કહેતો હશે ?

માસ્તરને વિચારમાં પડી ગયેલો જોઈએ બોલ્યો, 'કેમ, માત્ર કહેતુ ગમે કોતરે છે કે નહિ ?'

માસ્તરે કંઈ જવાબ આપતા પહેલાં ડેસી તરફ નજર કરી એ દૃષ્ટિને બાવણ' સાનના સમજી ગયો હોય તેમ એ બોલ્યો, 'ડેસી, કહી માખ કે એ રૂપિયા આપવા કુ કમ્પ્લેક્ષ છુ'

'હા ! આપલા ! હા ! મારે કમ્પ્લેક્ષ છે.' ડેસીએ જવાબદારી ભેટી કહ્યું.

હજી માસ્તરનું મન સચણ હોય તેમ એની નજર પોતાના થર તરફ-રસોડા તરફ-ત્યાં એની પત્ની તથા બાળકો બળતા નીલાડામાં માળતરનાં બાળ પુરુષાં એની સ્થિતિમાં હતા તે તરફ ગઇ

ચક્રે ધાડપાડુ, ધીમે ધીમે વખત ધીતતો હતો તેથી, હાથ ખાલી જવાથી અને નિસાની અસર વધતી જતી હોવાથી જ્ઞાન વધુ શુભાવતો જતો હતો. છતાં માસ્તરની મૂંઝવણ પારખી

જતાં બોલ્યો, 'માસ્તર ! તું ધાડપાડુ છુ પણ અંદર બેસી છે, ઊકરાં છે, ઈમાન છે, તમે ખુશીથી જીવ'

ધાડપાડુને એવી રિશેષ ખાતરી આપવાની જરૂર ન લાગી એના એટલા શબ્દો જ બધ દોષ તેમ એ ત્યાં જ અટકી ગયો

જોકે, કપારે એના પત્નમાંથી ખુદાપ એમ માની ડેસીએ માસ્તરને ગામમાંથી પેસા લઇ આવવા ઇંગારત પજી કરી.

* * *

જામની સંજિને ધીમે ધીમે અધકારતો ગયો અને ધાડપાડુનો બીજથ પામ બેઠવો કપારનો ધ થર કંઈ ગયો હતો સીમમાં રહી ગયેલાં માણસો-એ અમીજીમાં ગામમાં આવી ગયાં તે દાંડના ચમકારથી દૂરવાઇ ગયાં હોય તેમ 'યોમા'ના નામ માત્રથી ધૂંછ જઇ ઠેક ચૂલાની સોડમાં લપાઇ ગયા હતા' એમાં કોનિયો ધાલેવાને વાત જાણતાં કોનિયો ગ્રેજે ઉતારવો બારે યઇ પડશે હતો જેમને નામવાનો લાગ રહ્યો તે-બેરાં ઊકરા-બીનાં છાપ રોમાં નાસીને છુપાઈ ગયા હતા કારણકે એવાં ગરીબ ને પછાત છાપ શામા ધાડપાડુ શા લેવા પેમે ? અને વાતો વાપરે લાગેળ સુધી વાત લઈ ગયો ત્યારે સીમમાંથી જે બાજો-ળ સુધી આવ્યા હતા તેમાના થોડા ધણા પાછા સીમમાં જ વિદાય યઇ ગયા ! રહતા ઊકરાના થોડા ઉપર એની મા હાથ દાળી એના ડુંદળને ગૂંચળાવી રહી હતી પાચ જ માણુ લના આગમને પાચસો માણુસોની વસ્તી, જે રજપૂતાઈ ગઇ કાલે મેવાડની ગિરિક દરાઓના રૂવેરૂવે

સૌથી પ્રગટાવી ગઈ હતી અને જે રાજો પ્રતાપ વર્તી સુધી રજપૂતાના ઠેક માટે મોગનાસ્ત્રને નગ્ન ન દના તે જ રજપૂત વસ્તી, જે રિવાજ ન હોત તો ચૂતન હોત મનથી, એ રજપૂતાધિનો અવશેષ આજે રાજ યજ જઈ નામગેય બની ગયો હોય તેમ આખા ય ગામમાં ધીન ય નમ નો એક માત્ર મન ભડોબડ બીડાયેલા બધ બારણીની મૂંઝી લાખામાં ઊડી રહ્યો હતો

વિચારો માસ્તર ! એ જૂમ પાડતો છતાં કંઈ બારણું ઉઘાડતું નહિ, રખેને સાથે ધાડપાડુ દોષ ! માસ્તર કહેતો-બારણું તો ઉઘાડો-હું એકલો જ છુ. પણ એવી મૂંઝાઈ મ્યાં વચર બીડાયેલા બારણા પાછળથી એટલો જ જવાબ આવતો 'માસ્તર સા'બ' આપત પજી નથી'

માસ્તરનું જે છેરે થર આજુ હતું તેને બીજે છેરે બાણુની ડેસી હતી બાણુ ગામના વૃદ્ધ, વડીલ ને ગામની નાડ જેવા હતા.

એણે ડેસી દોષ કે તરત માસ્તરે શબ્દ પડતા કારણીકશા બાણુ અને એના દીકરા બેડા હતા માસ્તરે દૂકમા વાત પગથી આવવાનું કારણ કહ્યું

બધી વાત સાંભળી સમજી લેતા બાણુ બોલ્યા, 'માસ્તર ! માત્ર માનો તો તમે હવે ઘેર જ ન જશો'

'હે ! ! !' માસ્તરનો અચાજ આશ્ચર્યથી ફાટી ગયો

અને એની સામે ધરના રસોડામાં-નીલાડામાં બળતાં માળતરના બાળ જેમ પોતાની પત્ની અને બાળકો કેખાયા એના હેખામાં એ

સલાહ સાત-સોનાની હોય પણ
બીનરે જ શી રીતે ? એણે કહ્યું,
‘પણ ઘેર બચી અને એની મા છે તે ?’

અનુભવી ડોસે ૨૦૪૫ની યુવાની
બેઠો હોય તેમ બપોરના ડોસે સલાહ
આપતાં બોલ્યો, ‘તમે હજી
ત્યારે કંઈ સમજ્યા નથી. એણે
તમારી સાથે જે રીતે વાત કરી તેનું
કારણ જાણ્યું છે ? તમે બ્રાહ્મણ છો,
તમને હાથ અડાડવે કે લુંટવાં એને
એ અધર્મ માને છે. તમે નહિ જાણ
તો ય એ ધરતીવાળું નામ નહિ દે
તેની ખાતરી રાખજો.’

પરંતુ એવી વણીની ખસી
ખાતરી માસ્તર રીકારવા તૈયાર ન
હોય તેમ આગળ દક્ષીણમાં ન પડતાં
એ બોલ્યો, ‘બાપુ ! બૈરી છાકરીને
ધરમાં ધાડપાડને સોંપી હું લાગી
જાઉં તેનું તો મારાથી શી રીતે
બને ? હું બ્રાહ્મણ છું, શરીરે નિર્બળ
હું ને મનને પોયો છું પણ પતિ
ચઢને હું મારી સ્ત્રીને ધાડપાડને
સોંપું, પિતા ચઢને મારી બાળકોને
લુંટારોને સોંપું—સોંપું નહિ ને એમના
ધર્મ ઉપર નિશ્ચય મૂકું, એમાં મારો
કયો ધર્મ ? એમાં મારું કયું જીવન ?
એના કરતાં તો બલે હું ખાલી હાથે
પાછો જાઉં મારું જે ચલાવું હશે તે
યશ પણ.....’

એના અંતરમાં શી શી વેદના
ચલી હશે એ તો એનું મન જ
જાણતું ‘હવે’, પણ છતાં
છેલ્લે જતાં જતાં માસ્તરે માગણી
કરી જોઈ, ‘બાપુ ! આપણો તો
તમારા પૈસાં નહિ જાણ ડોસી જવાબ
નહિ દે તો હું આપનારો તો
બેઠો છું જ.’

બાપુની ધરડી ને અંદરથી પોતાના
કૃત્ય બદલ ધરમાલી આંખ નીચું
જોડે રહેતાં બોલ્યો, ‘તમે માસ્તર, મારો
સ્વભાવ તો જાણો છો; આપું ચોખ્ખું
ધાડથી ગાજી રહ્યું હોય ત્યારે હું ધરમાં
જોખમ રાખું એવો નથી.....’

માસ્તરે બાપુની રેલી બેઠી. રેલીનાં
હાર ફરંચી બંધ થયાં. માસ્તરનાં
પગલાં ફળિયામાંથી બૂસાતાં બાપુએ
દીકરાએને ડહાપણની વાત કરતાં
કહ્યું, ‘પોતાનું તો પોતાનું પણ
સામાનુષ્ય માથું’ કપાવે તે આનું
નામ ! માસ્તર ખૂંસે વેલિયો નહિ તો
બીજું શું ? ધાડપાડ મારે રૂપિયા
જાણના લેવા નીકળતાં એને વિચારેય
ન આવ્યો ! એનું તો બહુએય લાગતું
હોય પણ રૂપિયા આપે એનો મરો
થાય તેનું એને લાન છે ? જરૂરને એને
આપે એટલે પેતો પહેલો જ સગવડ
કરે-કયાંથી આવ્યાં ? ને પછી તમ
બાપુના બારણે બંદો મંડાય !’

૩

માસ્તરનો નકાર સાંભળતાં જણે
નિષ્વંસ કરી ર.પ્રેયો હોય તેમ થોથે
કહ્યું, ‘આલો, ધરમાં જે હોય તે-
પેટી-પટારું તોડો !’

ખાલી હાથે જવાથી અપશુકન
માનતા હોય તેમ, કે દાંધ નાખ્યો એટલે
નાખ્યો, ગમે તેમ થાય પણ ખર્ચ
ભોગા ૨૦૦-૫૦૦માં શું દીડું મારી
અત્યારસુધી માસ્તરની ઝેરહાજરીમાં
જે થોથો શાંત બેઠો હતો તે એના
છેલ્લા દાન ઉપર આવી ગયો.

હુકમ થતાં બે જણ પેટીએ
તોડવા તૈયાર થયા. ઝોરડામાં કપડાં
વગેરે ભરેલી ગજી પેટીએ ઉપરા-
જાપરી હતી. એક જણ ત્યાં હજી

ઉપરી પેટી તોડવા જાય ત્યાં માસ્તરનો
જીવ બીચે ચડી ગયો. ઉપર જ,
ધોતિયાની ગડી નીચે નિશાળના નવા
મકાન બંધવાના ઉધરાણાના ઉધરા-
વેદના પાંચસો રૂપિયા ગડીબંધ
પડ્યા હતા.

ને આખરે એને જુદા પડવાની
જે ધારતી હતી એ તો આખીને
બિચી રહી !

એમિતુ એને કંઈ સૂઝી આવ્યું
હોય તેમ એ ખિસ્સાના કાઠમાંથી
આપીએ કાઠતાં બોલી જાણ્યો, ‘શું
કામ પેટી તોડો છો. લોને હું જ
ઉઘાડી આપું.’

ધાડપાડને પોતાની પાસે આપી
માગને બદલે માસ્તરના હાથમાં
‘પેટી સોંપી દીધી—’ ‘થો...’, તમે
ઉઘાડી આપતા હો તો મારો કંઈ
તોડવાની જરૂર નથી.’

એક બે વખત તો બેઠી બૈલી.
આપી બેસાડી જોઈ પેટી ઉઘાડવામાં
માસ્તરે જરા વાર કરી, અને એ
રૂપિયા બચી જવાના હોય તેમ પેટી-
જીરડી ત્યારે એની એકી કરતા ધાડ-
પડની નજર, કંઈ બીજા વિચારમાં
હોય તેમ માસ્તરે રૂપિયાની થોડકી
કાઠી પેટ આગળ ધોતિયાની પાટ-
લામાં ઘાલી દીધી.

‘જુઓ આમાં કંઈ હોય તો,’
કહી માસ્તરે અંદરનાં લૂગડાં પહેળાં
કરવા માંડ્યાં ત્યારે જ એની ઉપર
થોડી કરતા ધાડપાડને લાન આવ્યું.

૫૨૮ આ એક જ નજર માસ્તર-
રથી યુગની શકાઈ. બાકી નીચકી
પેટીમાં એના પોતાના રૂપિયા એકસો
વીસ હતા તે તો ન જ બચ્યા.

એકસો વીસ જ રૂપિયા ! નાની છાત્રીના દસ તોલાના ચાંદીના છડા એ તે કંઈ વિસાત કહેવાતી હશે ?

હેવટ ધાડપાકુની નજર આંધળું-જીનીના દેહ ઉપર મંડાઈ. અત્યાર સુધી સૂતા ધરમાં જે આંખિ ઉઘી દૃષ્ટિ માંડી ન હતી તેમાં ગેલ આવીને વસ્યો. હાથે પહેરેલી સોનાની બંગડીઓ ઉપર એની મેક્રી નજરે ઝાક માંડી.

તરત જ બાઈએ પોતાના હાથેજ બંગડીઓ ઉતારી નીચે ઝૂકી દીધી. ધાડપાકુઓને હવે વખત ન હતો. કાચ પતી જતાં એ જવા તૈયાર થયા.

માસ્તરને સોનાની બંગડીઓ કરતા ય દીકરીના કિંમતમાં મામુલી પૃથુ જે ભારથી દીકરીએ ભેરવાળ્યા હતા અને પોતે મુરેલીમાં લીધા હતા તે છડા સાંભરી આવતાં, નહોતું બોલતું છતા તેનાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું. 'નાની છાત્રીના એક છડા.....'

જેના ખિસ્સામાં એ પડ્યા હતા એને ય જાણે એ સ્ટેકા ભરના હોય તેમ માસ્તરને આગળ બોલવાનો

વારો જ ન રહે તેમ એણે ઉમરા એળંગતા પહેલાં અંદર એ પાછા નાખ્યા.

પંદર, વીસ ને પચ્ચીસ મિનિટ; જ્યાં લોકોને ખબર પડી કે ધાડપાકુઓ વિદાય થયા કે તરત લોકોનું ટોળું એ ઐતિહાસિક જગ્યાએ ભેળું થઈ ગયું. મારતરના દુઃખ માટે અહીંસા કરવા હાથે પવિત્ર બ્રહ્મણજીને હાથેથી બંગડીઓ ઉતારાવી તે માટે ધાડપાકુઓને ફિટકાર વર્ષોવધા સામ્યું.

અને જ્યારે માસ્તરે કહ્યું કે નિશાળના ઉધરાવેલા પાંચસો રૂપિયા ગયા ત્યારે, 'મૂઆ ગયા તો માસ્તર, એની ચિંતા ના કરશો. ગામના કરમના નહિ હોય ત્યાં તમે શું કરો ? તમારી પાસે ડાઈ મગરાનું નથી' એમ આશ્વાસન આપી મોડી રાત્રે લોક વેરાઈ ગયું.

સવારમાં જ્યારે એણે બાણને ગામના આગેવાન તરીકે નિશાળની બગીચામાં પાંચસોની રકમ આપી ત્યારે જ્યાંના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો !

લોકો પૂછતા જ રહ્યા- 'માસ્તર ! તમે કહેતાં તોને એ લૂંટાઈ ગયા ?'

હસતા હસતા માસ્તર જવાબ આપતા 'એ તો હું' તમારી પરીક્ષા કરતો હતો કે તમે કેટલામાં છો'

એક આખાગોત્રો બોલ્યો, 'અમારી પરીક્ષા હજી તમારે બાકી હતી ?'

અને સાચે જ એમની બીજી પરીક્ષા પૃથુ પરી થઈ. પાંચસો રૂપિયા ગયા હતા એમ રાત્રે જાણી માંડી વાળ્યા જેવા હતા, છતાં બીજે દિવસે પોતાના સવાસો રૂપિયાના ભેરે પાંચસો રૂપિયા બચાવનાર, પાછા આપનારને એટલા એના આંધળા મજરે આપવાની ડાહ્યાની જગ્યા ન ફાટી !

વર્ષોથી એ ગામનું ઉપરવાડે રહી, બહારગામથી ગેરવડું કરતા નરોત્તમ ભેરોળીએ આ વાત જાણી, ભારે ખડખડ હસી પડતાં એમની લાઘ્યજીવક દબે બોલતાં એમણે કહ્યું, 'વેદિયો તે આનું' નામ. આમેય ગયા એમ કહ્યું છ ત્યારે પાછા કમળો દાડો બાંધી પાછા શું કરવા આપ્યા ! એમાં અપરેય ય શો હતો ! બંગડીઓ ને એ સૌ થકને પાંચસોનું ગયું હોય ને પાંચસો મજરે લેવાના હતા !'

મમલરી ભિંદગીની આઠ નાખનાર ઘં કોણ છે ભાઈ ! કલ્યાણ ન કર. માસ મમિન બધું, જીવે જે ! હજાર તારા પ્રત્યે જરા કોર છે પણ કુર નથી. હજાર થોડા હમદા માતાની જેમ કપાળ છે. થોડા રુપાઈન માતાની જેમ કે જે પોતાના પુત્રને ખબરે દાક બેરવતા કહેતી, 'એની સચે ભાઈ, અથવા તો એની ઉપર' ઘં પણ સંમાનમયો પેર પાછો ફરીશ-એ તે' રજુમા તારી દાલ સાગત રાખી દશે તો

માનવી આજનો અને આવતી કાલનો

લેખક : ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

એક અમળ વર્ષો પૂર્વે પૃથ્વી પર જન્મ સંપ્રિત પ્રારંભ થયા બાદ હેઠ્ઠામાં હેઠ્ઠી ઉત્પત્તિ મનુષ્યની છે. સાઠ કે સીતેર લાખ વર્ષો પહેલાં માનવ, અત્યારના ઝીન મીમ્પાન્ઝીની પેઠે ઝાડની ડાળીએ ડાળીએ ફરકા મારતો ચારપગ વાનર જેવો હતો. જૂરતરવિદો અને મનુષ્યશાસ્ત્રવિદોના કથન મુજબ માનવજનને ઉપકાળ ત્રીસ લાખ વર્ષો અગાઉનો આંકવામાં આવ્યો છે. અને અદ્યતન સર્વાંગસંપૂર્ણ માનવીના જેવા પ્રાચીન માનવીનો અસ્તિત્વકાળ ત્રીસ કે ચાલીસ હજાર વર્ષો પૂર્વેનો ગણવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થતા પહેલાં તેનો પ્રાણીસંપ્રદિમાંથી વિકાસ થયો હતો. વિવિધ રૂપમાં વિકાસ પામતાં પામતાં અધિક જનના વાનરોને મળતી જાત હસ્તીમાં આવી. આ જાતના બે ફાંટા પડ્યા. એક શુદ્ધ વાનરો અને બીજો તેને મળતા વન માનવો, વનમાનવ એટલે વાનરોની નજીક આવે એવા ઘાટનો માનવી. વનમાનવમાંથી મનુષ્યનું રૂપાંતર થતાં સુધીમાં, માનવકુળની દસ હજાર પેઢીઓ પૃથ્વી પર પગલાં પ્રાડી ગઈ છે.

આદર્શ ડાર્વિનના સિદ્ધાંત અનુસાર મનુષ્ય અને વાનરોના પૂર્વજો એક હતા. આના સમર્થનમાં મનુષ્ય અને વાનર વચ્ચે ગળાંધાનથી માંડી, લોહીના સમાન ધર્મ, બાજુ અને આંતરિક દેહબંધારણ અને રોગગ્રસ્ત ખનવાની આસક્તિ વગેરેમાં ઘણું ઘણું સામ્ય છે. વળી પ્રાણી અને મનુષ્યને જુદાં પડાવતે લાખો વર્ષોના યુગ વહી ગયા છતાંયે અચાર કેમેફન પ્રદેશના બટકા પુરુષના મોંના ઘાટ ગોરીલાને આખે હાથ મળતા આવતા હોય છે. બનેની મુખાકૃતિઓ વચ્ચેનું સામ્ય જોતાં, આપણા વાનર સંઘેના પુરાણ સંબંધી તત્ત્વ યથા વિના રહેતા નથી. ડાર્વિનના સિદ્ધાંતના વિરોધીઓ પણ છે. તેઓ માનવ અને વાનરના એક જ પૂર્વજ હોવાનું માન્ય રાખતા નથી.

આદર્શ ડાર્વિન

આની દલીલમાં મનુષ્યના હાથની રચના અને ખુદિ-ચક્રિત આગળ ધરવામાં આવે છે.

મનુષ્ય અને વાનરના મગજ સંબંધી ધણી તપાસો હાથ ધરાઈ છે. પ્રો. ફેરીકી દીલેએ (Tilney) સાબિત કર્યું છે કે “ગોરીલાનું મગજ બંધારણની દૃષ્ટિએ મનુષ્યના જેવું જ છે,” ડૉ. સ્મીથ કહે છે કે “વાનરના મગજમાં કેપ એવો લાગ નથી કે જે માનવના મગજમાં ન હોય અને મનુષ્યના મગજની કેપ એવી વિશિષ્ટ રચના નથી કે જે ગોરીલા અને મીમ્પાન્ઝીના મગજમાં ન હોય. બનેના મગજ વચ્ચે જો કંઈ અસમાનતા હોય તો તે મનુષ્યના મગજના આગલા ભાગનાં તથા કેન્દ્રોની (Centres) બાહ્યતા છે. આ કેન્દ્રો માનવીમાં પ્રમાણમાં વધારે ખીલેલાં હોય છે બપારે વાનરમાં નાનાં હોય છે. આ તથા કેન્દ્રોના વિશિષ્ટ શુદ્ધિધર્મો દ્વારા વાનર, વાનર રહ્યો છે અને માનવ વાનર કરતાં સર્વોપરી બન્યો છે.”

વિકાસક્રમના સિદ્ધાંતમાં રસ લેતા વિદ્વાનોનું કહેવું એમ છે કે માણસની ઉત્ક્રાંતિ શારીરિક બળથી નહીં પણ મગજના વિસ્તારથી સધાઈ છે. મગજની ખિલવણી હાથને આસારી છે. કાંઈ એક સુભગ પળે નરવાનર (ape man) અંતર્યુરણાધી બે પળે આલતાં શીખ્યો અને તેના હાથ અવનવો કાર્યો કરવા છૂટા થયા.

પ્રાગૈતહાસિક માનવ વસ્તુ-ચોજ હાથ વતી ઉપાડતો ગયો, તેને નિહાળતો ગયો અને તેનો ઉપયોગ કરતો ગયો તેણે જોયું તે પ્રમાણે વર્તનમાં ઉતાવળ. તેને વિચાર આવતા ગયા અને તે પ્રમાણે વર્તનમાં ઉતાવળ. તે જેમ જેમ વર્તનમાં ઉતારતો ગયો તેમ તેમ તેને ઘણું સત્ય સમજાતું ગયું અને આ રીતે તે ઘણું ઘણું શીખતો ગયો. વનમાનવના જીવનમાં વિચાર પ્રમાણે આચરવાનું સત્ય પ્રગટ્યું હતું. આથી જ તેનો કૌંમક વિકાસ સધાયો છે. કારણ કે વિચાર અને વર્તન વચ્ચેની સંગતિ સદા ફલદાયી નીવડે છે.

નરવાનરમાંથી આધુનિક મનુષ્યની જન્માવતાર અવરણ સુધીમાં માનવના મગજની કૌંમક ખિલવણી થતી ગઈ તેની સામિતી જનતામાંથી હાથ લાગેલી માન-

વતા વચ્ચે જેવા નવવાનરની (Pithecanthropus Erectus) ખોપરી છે આ ખોપરી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન માનવીઓ

નો અસ્તિત્વ કાળ (પાયલાથ વર્ષો નો) રજૂ કરે છે વળી આ ખોપરી વંશવાનર પ્રાણીની એક જાતની પતાની સાં

ન વાનર

કળ રજૂ કરતી પેશનતા ગાંધીની દુકાનેથી હાથ લાગેલી બીજી ખોપરી છે આ ખોપરી અઢી લાખ વર્ષો ઉપરના માનવીનો અસ્તિત્વકાળ રજૂ કરે છે

આ ખોપરીઓ ઉપર લાગેલા સ્નાયુઓના મધ્ય અને આકાંતુ નિરીક્ષણ કરતા એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે આ ખોપરીઓનું મગજ વાનર કરતા ઊંચી કક્ષાનું અને આધુનિક માનવ કરતા નીચી કક્ષાનું છે આ ઉપરાંત શોષણ કરતાં જડી આવેલી બે ખોપરીઓની (રહેડેશીઅન અને નીઅનડરથન માનવાની) રચના તથા તેના ઉપર અકાષેના કાપાઓ ઉપરથી માનવીના મગજનો ક્રમિક વિકાસ સ્પષ્ટતા થયો એ સ્પષ્ટ થાય છે

ઉકલિવાના વિચાર નહિ ધત્તાનારોએ દલીલ

કરે છે કે ગોરીલા અને ચીમ્પાઝી બુદ્ધિશાળી તો છે જ તો તેમનું માનવમાં રૂપાંતર થતું કેમ અટકી ગયું છે? પ્રાણી તરીકે ગોરીલા અને ચીમ્પાઝી ખરે બુદ્ધિશાળી તો છે જ તેઓ સીધા જીમાં રહે છે અને હાથનો વપરાશ પણ કરે છે હવેના વપરાશથી તેમના મગજની વધુ ખિલવણી થાય પણ હવે તો માથું તેમની પ્રગતિ રૂંધી છે અને નવા વિકાસને કહાજો ર,

ચીમ્પાઝી

માનવ અને વાનર વચ્ચે બાહરીક બધારજીવી દૃષ્ટિએ એકમાત્ર અને આગળ પડતું છુદાપણ હોય તો તે હાથપગના અગૂઠાઓમાં છે આપણા હાથની બીજી આંગળીઓથી અગૂઠાને આપણે સ્વતંત્ર રીતે દબાવી શકીએ છીએ અને વાળી શકીએ છીએ અગૂઠાના આના હલનચલનથી આપણે હથિયાર ગ્રાહી શકીએ છીએ અને વાપરી શકીએ છીએ વાનરનો અગૂઠો આપણા અગૂઠા કરતા નાનો, આંગળીઓથી આપે ગોઠવ મેલો અને બીજી આંગળીઓની પાસે ન લાવી શકાય કે આનો પાછો દબાવી ન શકાય તેવો હોય છે આથી વાનરને અગૂઠા અને આંગળી વચ્ચે તણખણ

વાનર

પણ પકડતુ મુશ્કેલ કે અશક્ય થઈ પડે છે આવી જ રીતે તેના પગના અગૂઠાની સ્થિતિ છે આપણા પગને અગૂઠો સક્રિયતા 'લેવર' જેવો છે તેના ઉપર જિભા હી આખા શરીરનો ભાર ટેકવી શકાય છે એકલા અગૂઠા ઉપર શરીર ટેકવી મલી પણ શકાય છે વાનરને અગૂઠો કશો ઉપયોગી નથી નીચડતો તે કુદા ઉપર ચાલે છે

પૃથ્વી કબાર બધાઈ અને કેમ વિચરી તેના કરોડો વર્ષોના ઇતિહાસ રેડિયમ દ્વારા નક્કી કરી શકાય છે એના આધારે એવું અનુમાનવામાં આવ્યું છે કે પૃથ્વીની જિજ્ઞાસા ત્રણ અબજ વર્ષો વીની ગયા છે આ સંખ્યા તોત્ર વર્ષોની પૃથ્વીની જિજ્ઞાસી લેખે તેના પર માનવીનું ફર વિકસવે તે ત્રણ ત્રીમ બેટલા જ વર્ષો થયા છે આ કેમિ યુગોના મળને ધડિયળની પેઠે મ પાંતે નક્કી કરીએ અને તને અજ્ઞાના દિવસની પુરાણી રાખના

લગાડીએ તો એ ઘડિયાળનો એક કલાક પચીસ કરોડ વર્ષનો ચાપ. અહાલા દિવસની કદપના અનુસાર પૃથ્વી પર માનવીનું રૂપ વિકસવાને માત્ર ચાલીસ સેકન્ડ જેટલો જ સમય લાગ્યો છે !

વળી એક અચ્છિતી-ના કથન અનુસાર માનવરૂપ વિકસ્યાના સમય લેએ, સિત્તેર વર્ષની સરેરાશ આજી મર્યાવાળો માનવ, માત્ર ત્રણ દિવસની ઉમરવાળો જ લેખાય. અગણિત કાળથી વિસ્તરતા વિશ્વમાં વર્તમાન કાળનો

માનવ

માનવ તો હજી નાના બાળ જેવો છે. હજી હમણું જ તેણે થોડિયુ અને ધાવતું ઠોડાં છે. હમણું જ તે ઘરનો ખુણે કોડી વિશાળ વિશ્વની વિસ્તૃતતાનો ખ્યાલ પામ્યો છે. અમધકી જ તે વિશ્વનિર્ધારની અંજળ કળા અને લીલા અરુદ નયને નિદાળતાં રીખ્યો છે. હજી તેની બુદ્ધિના વિશેષ વ્યવ ખાનપાન અને સુખ-સગરની શોધમાં ચાલે છે.

કાળમગવાનની ઘડિયાળની સેકન્ડની તક તક તે વર્ષો છે અને મિનિટો તે માનવની આયુની અવધો છે. કાળમગવાનની ઘડિયાળની થોડી મિનિટો થતાં જ માનવીને વિશ્વની વિશાળતાનો અને અવકાશની અનંતતાનો ખ્યાલ આવ્યો છે. કાળમગવાનની ઘડિયાળની અવધ અગાઉ જ તેણે તારા અને નિહારિકાઓના અંતર જ્વરમાં છે. પેણી મિનિટ પહેલાં જ હર્ષ-રમ્ય અને શોષણીએ તારાના પ્રકાશવર્ણનું જાન આપ્યું છે. કાળમગવાનની ઘડિયાળની છેડની તક વખતે જ હવેએ જ તારાના પ્રકાશને પૃથ્વી પર આવતાં ૧૪૦ લાખ પ્રકાશ વર્ષો ચાપ એટલે કદપનાલીલ દરના તારાનું દરબીલ દ્વારા નિરીક્ષ્ય કયું છે. માનવગતિ તો હજી આત્માવરણમાં છે અને તેણે હમણું જ તેને વિશ્વની વિશાળતા અને ગદનતા અવગતવાનું અને રહસ્યમયતા હોસવાનું સ્પર્શ થયું છે.

પૃથ્વીને અસ્તિત્વમાં આવ્યાં જેટલાં વર્ષો વીત્યાં છે તેટલાં અગર તો લગભગ એ અજબ વર્ષો પછી પૃથ્વીના છેલ્લા શ્વાસ ઘૂંટણો. માનવજાતી 'જિંદગી' પણ આટલા સમય પર્વત વિષમાન તો રહેશે જ. કાળના સતત પ્રવાહમાં માનવજાતી જૂનકાળ જેટલો અરુદ છે તેટલો જ તેનો ભવિષ્યકાળ પણ અગમ્ય છે. પણ એ અંધારપંડેડામાંથી વિદ્વાન પુરોષ બુદ્ધિ અને કદપનાની તેજમશાલ ધરી લાવિના માનવીની દેહરચના અને હવન-વર્તમાં થનારા અવનવા ફેરફારો વિશે કથન કરી રહ્યા છે.

સર જેમ્સ હ્યુસ હજારો લાખો વર્ષોના લાવિના ગર્ભમાં દષ્ટિપાત કરી દેશ તરીકે કહે છે કે : "સૃષ્ટિના સૌંદર્યતા અને પાતક સુદૃઢ એ તેવાને તેવા જ રહેશે અને પૃથ્વીની તેમની આસપાસની પરક્રમ્મા પણ અચા-રની જેમ ચાલુ જ રહેશે સમયની ગણતરી કરવા આપણે બાંધેલા વર્ષની મર્યાદા લાંબી થવી જોઈએ. કાળના કરતાં વધારે ઠંડી આપરી જોઈએ. મનુષ્યના વચસથને લાંબે કાલસો, તેજ, જંગલો નાશ પામ્યાં હશે પણ આથી કંઈ માનવવંશ નાશ પામશે એમ ધાનું નહિ. હા, એમ બનશે ખરું કે આપણા વંશજોની સંખ્યાહિને લાંબે પૃથ્વી ઉપર તેમનો સમાસ કરવાને પ્રત્ન ઉપરિશ્ત થશે અને વળી થોડા જ માણસો પૃથ્વી ઉપર વસવાની આયેશ પરાવતા હશે. તે અસ્તમામાં માનવગતિ અત્યારના કરતાં ત્રણ લાખ ગણી "૪૬" હજે એટલે તેઓ આપણા કરતાં એટલા બધા ગણા ગાનરૂદ તો હશે જ, એટલે તેમને વસાહતના અને હવનવ્યવહારના પ્રત્નો નહિ મળે એ સદજ સમગ્રજ એવી મિના છે."

વિદ્વાનેનું લાવિધ્યન કદપનાનિહાર કે દાકા પહેરનાં મર્યાં સમજવાનું નથી, પણ તે માનવીની ઉત્પત્તિથી માંડી અત્યાર સુધીના તેના શારીરિક વિકાસકળના ઝીયુરતસરો અભ્યાસના આધારે કરવામાં આવેલુ હોય છે આપણી પાસે અંધા લાખ વર્ષો ઉપરના ભવાનો નરવાનની યોપરીઓ નથા ઉત્પત અવધેશ (Fossilized) થી માંડી આશ્વિન સુધીના માનવીના રૂપાંતર

ભવાનો નરવાનની યોપરીઓ નથા ઉત્પત અવધેશ (Fossilized) થી માંડી આશ્વિન સુધીના માનવીના રૂપાંતર

અને ક્રમિક વિકાસની સળંગ ક્રયા રચી કરતા પુરાવાઓ મેળવે છે. આ ઉપરથી ભવિષ્યમાં થનારી આપણી ચારીરિક ખિલવણી કે કેટલાંક અપવેશના નાશ પામવાની સંભવિતતા ઉપર, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ યથેચ્છાં અનુમાનો અને મતંત્રો સાચાં માનવા માટે સખળ કારણ છે.

અમેરિકાના અગ્રગણ્ય મનુષ્યશાસ્ત્રવિદ્ડ હે. હાર્ડલીકા (Hardlicka) અને ન્યૂયૉર્ક નેચર મ્યુઝીઅમના ડીરેક્ટર, પ્રાણીશાસ્ત્રવિદ્યામાં ખ્યાતનામ શાય ચેપમેન એન્કેએ ભવિષ્યના માનવ વિષે નસિક કથન કયુ" છે" વિકાસ-ક્રમની દૃષ્ટિએ માનવ હલ્લુ સર્વાંગસ પૂર્ણ" નથી. દેહને યંત્રવત્ લેખીએ તો યાવતિક અંધારણની દૃષ્ટિએ માનવ-દેહ સંપૂર્ણ" અને ખોડખાપણુ વગરનો નથી. આમ હોવાથી તેને અમુક ઉગ્ગર વટાવ્યા બાદ કેટકમ્બર અને પથના દુખાના થઇ આવે છે અને સારણુગાદ, એપેન્ડી-સાઇટીસ જેવાં દોઢો તે ભોગ થઇ પડે છે.

માનવીની રૂપાવરથા પ્રત્યેની પ્રગતિ કાયમ છે. આ વિકાસ એવો તો ધીમે ધીમે અને જરા જરા થતો જતો હોય છે અને હજારો વર્ષોના ગાલે અમુક રિથિતિએ પહોંચતો હોય છે કે આપણને તે વિષે કશો ખ્યાલ કે કલ્પના પણ ન આવી શકે. ખૂતકાળના આવ્યા ક્રમિક વિકાસને દૃષ્ટિ સમીપ રાખી, શાય ચેપમેન એન્કેએ લખે છે કે "આજથી પચાસ હજાર વર્ષ" પછીના માનવ આપણી નજરે હાસપાસપદ નીડે તેવો, કદમ ખરાયે સ્વમામાં આવેલી વિચિત્ર આકૃતિ જેવો હશે. તેમનાં મોં નાનાં બચ્ચકલા પણ તેના ઉપર ઘડા જેવા મોટા માથાની શોભા હશે. માથાની શોભા તો વાળથી દોષે પણ ઘડા જેવું મોટું માયુ દાસિયુ હશે, તેને પણ વાળની શોભા નહિ હોય—સ્ત્રીએને પણ.

ભવિષ્યનો માનવી ખૂબ બુદ્ધિશાળી અને કાર્યદક્ષ હશે પણ તેની શ્રવણ, રસાદ, તેજ અને ધારણેન્દ્રિયોની દિશાશક્તિ મંદ પડેલી હશે જાતના નરજાનરની ખોપ-રીથી માંડી આજનુકીના માનવીના મગજના કદ અને વજન વધતા ગયાના પુરાવા મળી આવે છે. આ દૃષ્ટિએ ભારિના માનવીનું" મગજ કદમાં વધારે હશે એ નિશંક છે. મોરડું માર્યું" બુદ્ધિગતાનું દર્શક હોય છે એવું પણ નથી હોતું, પણ વિકાસની દ્રશ્ય ભેતો "શ્વેત ભડા" મો સકર્મી"ની સપતા પુરવાર થતી

ભેતોમાં આવે-છે. પરાપૂર્વ માનવીથી માંડી અવતત માનવીના મગજનાં વિચાર ચિંતન કદનો પુટ થતાં

આવિ માનવી અને આજના પડતું હોય છે. જવાના નરવાનરથી માંડી પેકાંગ માનવ કે રહેડેરિયન કે નીચા ડરથલ માનવને આ હાડકું" વધારે આગળ પડતું અને ળાજલી જેવું" હતું. તાર્કિક દૃષ્ટિએ ભવિષ્યમાં આ હાડકું" ઘટતા ઘટતાં ઉક નાખ્યૂદ થઇ જતાં સપાટ થતાં થઇ જશે. સર આશ્ચર્ય કીય કહે છે કે "અધુના સ્ત્રીએના મોંના પાટ આ વિકાસના દિશાશક્તિ હોય તેના બનતાં જાય છે."

આપણા દાંતની રિથિતિ દિનપ્રતિદિન ખરાય થતી જતી આપણે અનુભવી છીએ. મજામાંથી નળજા, વાંકા ચૂંકા ઊગેલા અને વળી કેટલાકને છેલ્લા દાંત જ ન ઊગેલા હોય, આવી આપણા દાંતની રિથિતિ છે. આર્ક કારણ આપણા પોચો અને અતિ પકવેલો ખોરાક છે વળી આ કારણેથી ભવિષ્યમાં આમલા કાપવાના, દાંત સઘને માટે અદસ્ય થશે અને નો કદાચ ભાવિ માનવ ખોરાકના સાર" મુણે અને મૂલ્યોધારક શુદ્ધિઓ ઉપર જ નસતો થઇ જશે તો તેના મોઝાંના દાંત સઘને માટે રજ લેશે, એ યોગ્યસ છે.

માનવ જેમ જેમ ઉદ્ધારિતાં-શોપાન ચડતો ગયો તેમ તેમ તેનું આગળ પડતું મોં અને લાંબા જડાં નાનાં થતાં ગયાં. જેમ જડાંએના વપરાય યોગ્ય થતો ગયો તેમ ક્રૂત ખોરાકના ચરણું માટે જ જોની અંદર સંકલિતતા સ્નાયુઓ વધતા ગયા. પણ દિવસે દિવસે આપણે ખોરાક યોગ્ય આવશે પડે એવો યત્ન

છે એટલે ભવિષ્યમાં મોંઝાના સ્વાધ્યુક્ષો' ધરતા જઈ, મોંઝા ધાટ નાના અને અંદર જીતરી ગયેલા થાય તે નવાઈ નહિ.'

ભાવિમાનવીના ધૂંટણ નીચેના પગ લાંબા, ઉપહું અડધુ અંગ ટૂંકું, પગ અને હાથ સાંકડા, અને આંગળીઓ અને અંગૂઠા નાણુક હશે. અર્વાચીન માનવીમાં ચાલતી વખતે મધ્યવર્તી રેખા-ગતિ વચ્ચે આંગળીથી અંગૂઠા ઉપર આવી પડી છે. આથી નાની આંગળીના ઉપયોગ ક્રમશઃ ધરતો ગયો છે. રૂપાંતરાવરણાઓમાં પ્રાણીઓનાં અવયવ ભાગે જ કાચમ રહે છે, એટલે પથની નાની આંગળી નાની નાની બનતાં કદાચ નાચ પછુ પામશે. એ કે ભાવિમાનવીની જીવનમર્યાદા વધશે પણ તેનાં દાંત, મોં, આંખ, કાન, નાક વગેરેની અનારોગ્યતા ચિંતાજનક નીવડશે. હૃદયરોગ, કેન્સર, મધુમેહ, ચામડીનાં દરદે વગેરે વધતાં જશે. પણ આ દરમ્યાન માનવીની જ્ઞાનવૃદ્ધિ મનાં તે માટે સમગ્રાણુ ઉપચારો પણ અસ્તિત્વમાં આવશે.

આ તો બધી શારીરિક પરિવર્તનની વાત થઈ. માનવીના માનસિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષાતાં શાં પરિવર્તન થશે તે વિશે કશું કહી ન શકાય."

કેટલાક વિદ્વાનોનું કારણ એમ છે કે ભવિષ્યમાં માનવકુળકેન્દ્રિક કંઈ તત્ત્વ નથી, જ્યારે કેટલાક માનીએલું છે તેનું એમ છે કે માનવજાત અધ્યા લાખ વર્ષ પછી વધુ જીવી નહિ શકે.

દરેક જીવસૃષ્ટિની જીવનમર્યાદાનો આંક નિર્માણેલો હોય છે. હજારો વરસોના ગાળામાં પ્રાણીમાન શારીરિક અનેક રૂપાંતરો વટાવી દેહધારણમાં અનેક પરિવર્તનો પામી છે. કેટલાંક પ્રાણીઓ મહાકાચ દેહધારી બની, અનેક પેઢીઓ પશુતંત્ર પ્રચ્છન આણુ રાખી, તેના અંડદેહની

નિર્માણતા વધતાં તે પૃથ્વી પરથી સમગ્ર માટે અદસ્ય થાય છે. પૃથ્વી પર અમંજ્ય કેટલે સુજો વહી ગયા છે. સુજો સુજો આવી અનેક જીવસૃષ્ટિ પવસ પામતી ગઈ છે અને એમાંનાં કહેવર કાદવ માટી રેતી વગેરેના થર નીચે દબાઈ ગયાં છે. આ કહેવરનાં રૂપાંતરિત સ્વરૂપોના ઉત્પાત અવગણેદે અપાર જડી આવે છે. આ ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવે છે કે એક યુગમાં કાચેનોસેરીસ અને મેમોથ જેવાં બીજાં અને મહાકાચધારી પ્રાણીઓ બૂજી ઉપર ચિયરી રવાં હતાં.

બીજાં પ્રાણીઓના વિકાસક્રમની કથા જોનાં માનવ-જાતનો વિકાસ કાળના ટૂંકા ગાળામાં અને ઝડપી થયો લેખાય. આપણા અધ્યતો દાખવેલા ભુઓ. પ્રચીનમાન યુગમાં તે ઘેટા જેવડા કદનો અને ચાર આંગળાંવાળો હતો. ઓલીગોસિન યુગમાં તેનું એક આંગળું છૂમ થયું અને તેમાંની જેમ ત્રણ આંગળાં કાચમ રવાં જેમ જેમ આગળ વધતાં જઈએ છીએ તેમ તેમ તેનાં આંગળાં ધરતાં જાય છે અને તેના ચરીરના બંધારણમાં ફેરફારો થતાં જાય છે. આજના અધ્યતો તેના કદની પુખ્તાઈ અને સુષ્ટતા પ્રાપ્ત થતાં સાઠ લાખ વર્ષોના યુગ વહી ગયા છે.

પૃથ્વીનાં પડોશ અને આકાશના વાયુમંડળો ઉપર સ્થાપિત ગોચરતા અર્વાચીન માનવીના જીવન પાંચમાને કતિહાસ ટૂંકો પણ જરૂર છે. જત્યું કે આકાશમાંથી વર્ષતા "ખરતા તારા"ની જેમ, પ્રાણી જગત ઉપર વર્ષરત જમાવરા, પ્રાણી જગતમાં ઉચ્ચતમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા તેણે જન્મ ધર્યો છે. પણ ખરતો તારો જેમ શશુમર હ.યુ.ટી. તુરતમાં જ તેજવિદીન જની પથરો ચર્ચ પડે છે તેમ માનવયુગ પણ જન્મ બૂતકા-જના અવરોધો પાછળ મૂકી ઝડપથી અદસ્ય થઈ જશે.

પૃથ્વી પર આદિમક ચેતનાને આદિર્શ ને આ નાશવંત એ વિશામાં પણ જનંતુ' અસ્તિત્વ આપણે ક્યુવ રાખવા હોઈએ તો આ શાખામંથર ને માલીની કાચના વાસી દરી ને આત્મા ને આપણે પિતૃસુતો ન એકલે. પણ જેમાં તે ઉત્પન્ન થયો છે, વારંવાર જેના ઘણાજાણુ વાળી તે જીવનની પગડી તેવાર કરે છે, જેવડી એ પોતાનું ધર સજે છે, તે વડુને, તે માલીના પોશને પાનુ એ આત્માને યોગ્ય ને ઉમંગ ઉપાદાન તરીકે આપણે માન્ય રાખવો ન એકલે. જીવનમાં પશ્ચિમ દરેકોના સમાધાની સંદેશ કયાં વિના આત્માની ઉચ્ચતા મોહી અદર રી ન શકે.

દેશ દેશની લોક કથાઓ

મોતી પદમણી [ગાથા અઢધી-સપ્તર્થ]

સોજ વીતી, રાત પડી. અંધારાં ઘેરાયા કે રાત્રીને રૂંડા શલ્યમાર સન્નદી રાહી નગર બહાર ચાલી. નગરની ઉત્તરે સતી માતાનું કાળજીનું મંદિર હાજરાહાજર સતી મા. પશુ રાત વખતે ત્યાં દોઈ પગલું ન મોકે રાત્રીને મંદિરે પહોંચાડયો અને રાહી પાછી ફરી ગઈ પાછી ફરતા કહેતી ગઈ: નામે સો પાવે; સોવે સો ખાવે.

બરાબર બારનાં ઘડિયાળા વાગ્યા કે મોતી પદમણી સોજ શલ્યમાર સજી, બાર આભૂરણ પહેરી બહાર નીકળી. મોલ બહાર પગ દેતા આખી નગરીમાં અજવાળાં પથરાઈ ગયાં.

નગરીને બીજે છેડે કોટવાળા પહેરો ભરે. એની નજરે અજવાળાં પડ્યાં કે આખો અંતર્ય ગઈ. આંખ આડો હાથ દબાવે એણે ઘોડાને ધરણીધર શેઠની મહોલાત તરફ હાંક્યો. આગળ કોટવાળા પાછળ પહેરેગીર પાસે આવતા બચ તેમ અજવાળાં વધનાં જાય અને આખા આડા હાથ દેતા જાય જ્યાં પાસે આવે તો રૂપરૂપનાં અંધાર સમી સોગ વરસની સુંદરી છમછમ ઝાંઝરના છમકાર કરતી ચાલી આવે છે.

કોટવાળાને થયું કે આવા રૂપ તો શેઠની દીકરી

મોતી પદમણીનાં જ. પણ સધરાતને વખતે એ બહાર કાં બચે? કોટવાળો ઘોડાને પાછળ કર્યો. આગળ પદમણી. પાછળ કોટવાળા.

પદમણીએ નગર મુક્યુ, પાદર મુક્યું. પાદર પાર કરી સતી માતાને મંદિરે આવી મંદિરનાં બારણાં ઉઘાડી, પાંછળ જોયું ન જોયું ને મંદિરમાં ચાલી ગઈ. પાછળ બારણાં બીડી દીધાં.

બારણાં બિઘડતાં રાત્રીની પાપ કોટવાળાની નજરે પડી. એને થયું કે આ તો કાંઈક દાગમાં કાચું લાગે છે.

કોટવાળો મંદિર ફરતા પહેરેગીર મૂડી દીધા ને અટ ઘોડો રાત્રીને મહેલે વાળ્યો. જ્યારે રાત્રીને નજી કરી. રાત્ર કહે: 'શેઠની દીકરી તો પદમણીને અવતાર. એ ખતારે મંદિરે શું કરે? જાઓ, મંદિર ફરતો પહેરો ઘોડાની ડો. સવાર સુધી મંદિરમાંથી કોઈને બહાર નીકળવા ન દો. સવારે હું ચોતે હાજર રહું.'

કોટવાળો આવીને મંદિર ફરતો જાયશે પહેરો ઘોડાની દીધે. પહેરેગીરો હરવાહરવા લાગ્યા. એમના પગના ચચાદે ધરતી ધરધરી. પદમણીને થયું કે બારે થઈ. રાત્રીની સાથે વાત તો શું

કરો—આમાંથી ઊગરવું કેમ? પદમણી રાત્રી સામે જુએ. રાત્રી પદમણી સામે જુએ. પદમણી કહે : ‘શું કરશું?’ તો રાત્રી ય કહે : ‘શું કરશું?’

પદમણીને યશું કે આ તો અચપૂચ લાગે છે. મારા સંકેત ઉકેલનાર આવો જવાળ ન આપે એની સાથે કોઈ હોવું જોઈએ. એણે પૂછ્યું : ‘તમે એકલા કે કોઈ સાથીદાર સાથે ખરો?’

રાત્રી કહે : ‘મારી રાણી સાથે છે.’

પદમણીને યશું કે રાણી કદાચ આમાંથી બચાવે. એણે સોનામહોરની થેલી લીધી ને બારણું ઉઘાડી બહાર આવી. ઇશારો કરી એક પહેરે બીરને પાસે બોલાવ્યો. એકને બોલાવતાં ચાર આવ્યા. ચારેને સોનામહોરની થેલી બતાવતાં કહે : ‘એક કામ કરો તો આટલી સોનામહોર ધનામ આપું.’

આટલી સોનામહોર તો પહેરેગીરોએ લાખી થે ક્યાંથી હોય? એક કહે કે મને કામ કહો, બીજો કહે કે મને કામ કહો.

પદમણી કહે : ‘કામ છે તો સાચ નહવું. ગમે એ કરી આપે. આપણી નગરીને છેડે તૂટેલ ખંડેર પર કાંકરી ફેંકી એટલું કહી આવો કે કોઈના હાથી, ઘોડા કે બેંટ બહાર ચાર્યાં ગયાં હોય એ રાત્રીની રાત્રી ગોતીને ઘરે બાંધી લે. નહિ તો સવારે એ ઠગે બશે.’

ચારે પહેરેગીર અંદરોઅંદર સમજી ગયા. ચારેએ સોનામહોર સરખે બેઠે વહેંચી લીધી અને એક પહેરેગીર નગરીએ ચાર્યો. નગરીને છેડે તૂટેલ ખંડેર એના પર કાંકરી ફેંકી બૂમ મારી : ‘જેના હાથી, ઘોડા, બેંટ બહાર હોય એ રાત્રીરાત્રી ઘેર બાંધી લે. નહિ તો સવારે એ ઠગે બશે.’

રાણી પડી પધારીમાં બેઠે એને કાને અવાજ

આવ્યો. એને યશું કે રાત્રી ને પદમણી લીડમાં લાગે છે. તરત એણે સોળ શણગાર સન્ન્યા, બાર આભૂષણ પહેર્યાં. હાથમાં સોનાનો યાજ્ઞ લીધો. યાજ્ઞમાં એક બાજુ પૂનપો ને બીજી બાજુ મધરા લાડુ લીધા. લાડુમાં લોંગ ભરાવી લીધી. યાજ્ઞ લઈને રાણી નગર બહાર ચાલી.

ન્યાં-માતાના મંદિર પાસે આવી કે કોટ-વાળ આઠો ફર્યો. તરવાર ઉગામીને કહે : ‘આજની રાત્રી આવાં રહેજો. પાસે આવો તો તરવાર પડશે.’

રાણી કહે : ‘મને મંદિરે જતાં અટકાવનાર તમે કોણ? હું નગરશેઠની દીકરાવટ. મારે માતા-જનાં બાર વરસનાં અખંડ મત. રોજ રાત્રે મંદિરે પૂજા કરું. આજે અટકાવો તો મારાં મત તૂટે.’

કોટવાળ કહે : ‘પણ મંદિરમાં જવાની રાત્રીજાની મનાઈ. કહો, મારે કેમ કરવું?’

રાણી કહે : ‘એ વાતને મારે શું? હું તો આ પાછી ચાલી. બધેને નગરશેઠને જગાડું. જઈ રાત્રીજા પાસે ફરિયાદ કરું.’

કોટવાળને યશું કે નગરશેઠને અને રાત્રીને તો આંટીએ છવ. એ રાત્રીજા પાસે રાત્રે ભેળ તો તો ભારે યાય ને? વળી રાત્રીજાએ અંદરથી કોઈને બહાર નીકળવા દેવાની ના પાડી છે. પૂજા કરવાની ક્યાં ના પાડી છે? વિચાર કરી કોટવાળે બાંધેને જવા લીધી.

કોટવાળ પામેથી રાણી મંદિરને બારણે આવી. જુએ તો ચારે તરફ ચાર પહેરેગીર. પહેરેગીર પાસે આવીને બેલા ત્યાં લાડુના મધમધારે એમનાં માથાં તર ચ્યાં. કહે : ‘બાઈ! પૂજા કરી પાછાં વળો ત્યારે પ્રસાદ દેવો ન બૂલતાં.’

રાણી કહે : ‘પડી શું કામ, પ્રસાદ અત્યારે જ દેવો ને?’ રાણીએ ચારેને એક એક લાડુ આપી

દીધો. લાડુ લઈને પહેરેગીર પાછા વળ્યા કે રાણીએ બારણે ટકેરા દીધા. ટકેરા દેતાં હાથનાં કંકણ રણક્યાં. પદમણીને થયું કે રાણી આવી પહોંચી. તરત એણે બારણું ઉઘાડ્યું. રાણી અંદર આવી ગઈ.

પદમણી કહે : 'ગહેન! અને તો અહીં ફસાઈ ગયાં. હવે કરવું શું ?'

રાણી કહે : 'મારાં કપડાં છું પહેરી લે. તારાં મને આપ. આ યાજ્ઞ લઈ પાછી ચાલી જા.''

પદમણીએ રાણીનાં કપડાં પહેર્યાં. રાણીએ પદમણીનાં પહેર્યાં. યાજ્ઞ લઈ પદમણી પાછી ફરી. જતાંજતાં કહેતી ગઈ : 'આટલાં વરસ મેં અખંડ કુંવારકાનાં નિયમ પાળ્યાં. હવે મારા પિતાજીને મોટા વાત કેમ કરું ? રાજાને પરણાવવો હોય તો તમે મારગ કાઢજો.'

પદમણી બહાર નીકળી જીએ તો લાડુ ખાઈને ચારે પહેરેગીર ઘેનમાં ઘેર્યાં કરે છે. પહેરેગીરને વટાવી પદમણી પાદર આવી. પાદર મૂંઝી નગરમાં આવી. જાંઘર હાથમાં લઈ ઝલકાર ચોળા કર્યા. હળવે પગલે મહેલમાં ચાલી ગઈ.

આ બાજુ સવાર થયું કે રાજા માતાજીને મંદિર આવી પહોંચ્યો. સાથે પ્રધાન આવ્યા, મંત્રી આવ્યા. મહેલો મુસદ્દી આવ્યા. વાત સાંભળી આજુ નગર હલકયું. રાજા મંદિરને બારણે બેસે રહ્યો કે કોટવાળે બારણું ઉઘાડ્યું.

ઉઘાડીને જીએ તો માતાજીની સામે અખંડ દીવડા બળે છે. દીવડાની સામે રાજાજીની જ કુંવરી ને પડખે જમાઈરાજ પોતે. દીકરી દીવડામાં ધી હોમ છે ને જમાઈરાજ નાચ કરે છે. દીકરીને ભેટાં રાજાને અચરજ થયાં. એ કહે : 'અરે દીકરી! તું અહીં ક્યાંથી ?'

દીકરી કહે : 'બાપુજી! નાણાં ભેંસીએ ભેંસ

બેંસા. મારા ચૂડા સાથે લપક જાય. નિવારવા માતાજીનાં અજવાળી પૂનમનાં મત લીધાં. મત ઊજાગ્રવા બારેબાર કાલ આવી ને ઊજાવણું કર્યા.'

કહીને રાણી પિતાજીને પગે પંડી. નાચ પૂરા કરી રાત્ર પણ સસરાને પગે પડ્યો. વાજતેગાજતે દીકરી-જમાઈને મહેલે લઈ ગયા. એ દિવસ રંગ-ચંગે રાખ્યાં ને ત્રીજે દિવસે વિદાય દીધી. સાથે લાવ-લશ્કર દીધાં. રથ-પાલખી દીધાં. પણ લાવ-લશ્કરને અરધે રસ્તે નગરીએ જવાનો હુકમ દઈ બંને પાછાં તૂટેલ ખડેરે આવી પહોંચ્યાં.

આ બાજુ આખી નગરીમાં ખબર પડી કે માતાજીને મંદિરે મોતી પદમણી નહિ પણ કુંવરીના પોતે હતાં. સાંભળતાં ગિચારા કોટવાળાના ટાંગા દીઠા થયા તરવાર મૂંઝીએ ઘરમાં ભરાઈ ગયો. રાજાને થયું કે મારી નગરીને મોટો કોટવાળા. એ પોતે આવી બહુ કરે તો કેમ ચાલે ? રાજાએ હુકમ દીધો કે કોટવાળાને હાજર કરો.

રાજાનાં માણસ કોટવાળાને ઘેર દોડ્યાં. ઘર ઉઘાડી કોટવાળાને પકડ્યો. પાછોટિથે જાંધી રાજા પાસે રજૂ કર્યો. રાત્ર કહે : 'પદમણી તો કુંવરીને અવતાર. એનાં નામ તે' બદનામ કર્યાં. એવી કસૂર માટે ફાંસી દીધા વગર છટકો નહિ.

કોટવાળાને થયું કે આ તો ભલે મોતીની વાત આવી. એને થયું કે મારી આંખ જોઈ જીએ નહિ. એ કહે : 'સન્નહ! સાચું જોઈ જીએ નહિ. રામ ભણે, પણ મારી આંખ જોઈ જાણે નહિ. જોતાવો મોતી પદમણીને. સતી માતાજી તો હાજરાહજૂર દેવ. એને પગે હાથ મૂંઝીને એ કહે કે પૂનમની રાત્રે એ કોઈ પુત્ર સાથે હતી નહિ તો હું વાત હારી જાઉં.'

સતી માતાજીને પરચો ભારે. એને પગ

હાથ મૂકી કેઇ જોતું જોલે કે ભોલેભૂં ફાટી જ પડે. રાજને થયું કે કેટવાળું મન રાખવા આટલી વાત કરવામાં કાંઈ વાંધો નહિ. રાજએ ઓતી પદમણીને વાત કહેવરાવી. પદમણીએ આવવા હા પાડી. મંદિરે આવવા માટે અજવાળી અગિયારથી તિથિ દીધી.

પદમણીએ હા તો પાડી પણ હવે કરવું શું ? સતી માને પગે હાથ મૂકીને સોગંદ કેમ લેવા ? રાતનાં અંધારાં ઘેરાયાં કે અંધારાની આડશે એ તૂટેલ ખંડેરે ચાલી. જઇને રાણીને કહે : આમાં કરવું શું ? રાણીએ વિચાર કરીને એના કાનમાં એક વાત કરી. વાત સાંભળીને પદમણી હસતી હસતી પાછી ફરી.

આજકાલ કરતાં આઠ દિવસ વીતી ગયા અને અજવાળી અગિયારથી આવી પહોંચી. રાણીએ રાજને જોગીનો વેશ પહેરાવ્યો. માથે જટા ને આગે અગે ભજુત. એક હાથમાં ચીપિયો ને બીજા હાથમાં ગાંધાર. અહાલેક ગજવતો જોગી નગર બહાર આવ્યો.

જુએ તો માતાજીને મંદિરે આળી નગરી હલકી છે. મંદિરને બારણે રાજ બેઠો છે, ગ્રધાન બેઠો છે, મહેતા-સુસદ્દી બેઠો છે. એક બાજુ કેટવાળ બેઠો છે.

સાંજનો વર્ષત થયો કે પાલળીમાં જોસીને પદમણી આવી. પડદા ભેંચા કરીને નેવે એણે પાલળી હેઠે પગ દીધો કે અહલે....ક ગજવતો જોગી પાસેથી નીકળ્યો. ધડ કરતો પદમણીને ધક્કો દીધો અને જોડ્યો. ‘ઝરે પદમણી ! તું પદમણી, પણ હું જોગી. તારે ગયા જનમનાં પૂન્ય. મારે આ જનમનાં સત. મારાં સતને નમન કરી કાંઈક દાન દે તો તારાં મત રહે.’

પદમણી કહે : ‘મહારાજ ! અત્યારે તો દાન શું દઉં ? જો સતી માતાની તારણીમાં પાર

પડું તો તમે આળી જિંદગી ન ભૂલો એવું દાન દઉં.’

જોગી મહારાજે જોળીમાંથી રાખ કાઢી અને પદમણીને કપાળે પીળ તાણી. પીળ તાણીને અહાલેક ગજવતો આવ્યો ગયો.

તરત પદમણી મંદિરમાં ગઈ. જઇને માતાજીને પગે હાથ મૂક્યો અને જોડ્યો : ‘હે માતાજી ! તમે તો હાજરાહજુર ને સાતે લોકની તલેતલ વાતનાં બજુકાર. જે જનમ ધરીને હમણાં આ જોગીએ મને પીળ તાણી એ વગર કેઇ યુગને અડી હોઈ તો હે માતાજી ! તમારા દીવડાની આળ મને લાગજો ને અગેઅગે આગ પરવરજો.’

આમ કહીને પદમણીએ માતાજીનો દીવડો હાથ ઝાલ્યો ને દીવડાની આળ લગડે દીધી. પણ આખા અંગનાં લગડાં અકબંધ રહ્યાં. પદમણી જીતી ગઈ. હવે કેટવાળ શું જોલે ? હેહું જોઇને બિચારો ધરતી ખોતરવા લાગ્યો.

પણ પાછી ફરતાં પદમણી કહે : ‘રાજજી ! આપ મારા પિતા સમા. હું તમારી પુત્રી સમી. તમારી સામે મારાં સત પુરવાર થઈ ગયાં. પણ મારે કારણે કેટવાળને મરણું પડે એ મને ન ગમે મારું એક વચન માનો. કેટવાળને માથે દયા કરો ને એમને જીવતદાન આપો.’

રાજએ કેટવાળની સજ માફ કરી.

પદમણી તો આ વાતમાંથી પાર જીતરી, પણ હવે એને રાજ સાથે પરણાવવી કેમ ?

રાણીએ વળી એક તરકીબ કરી. રાજ ને રાણી પાછાં પોતાને નગર ગયાં. નગરમાંથી મોટું લશ્કર લીધું. લશ્કર લઇને પાછાં પદમાવતી આવ્યાં. રાણીએ એક સેનાપતિનો વેશ દીધો અને રાજને સુઢરીનો વેશ પહેરાવી દીધો. વેશ પહેરાવી રાજને પાલળીમાં જોસાડી દીધો અને પાલળી લઇને સેનાપતિ ધરણીધર શેઠને ઘેર આવીને બેસો રહ્યો.

ધરણીધર શેઠને બોલાવીને કહે : 'શેઠજી, હું શિયાળકોટનો સેનાપતિ. મારે દક્ષિણમાં લડાઈ કરવા જવું. પણ મારી સાથે મારી રાણીજી. મારી રાણીજીને બાર દિવસથી અસુખ. એને મારી સાથે કેવી રીતે લઈ જવી? તમે નગરના મોટા મહાજન. કહો તો તમારે ત્યાં રાખી જઈ. વળતી વખત મારી સાથે લેતો જઈ.'

ધરણીધર શેઠને ઘેર રોજ બાર કલા અન્ન રધાય અને આવતાં જતાં મહેમાનના ઉતારા યાય. એમાં એક બાઈ શું ભારે પડે? શેઠે હા પાડી એટલે સેનાપતિની રાણીની પાલખી મહેલમાં ગઈ. પાલખી ભોતાં પદમણી ચમત્ત ગઈ. સ્ત્રીધી પાલખી પોતાને ઓરડે ઉતારી.

અંદરને ઓરડે આખો દિવસ પદમણી ને રાજા અનન્યેન કરે છે ને આનંદમાં દિવસ ગાળે છે. કોઈને પોતાના ઓરડા તરફ પદમણી આવવા દેતી નથી.

મોતી પદમણીને એક મોટી બહેન. મોટી બહેનનાં પહેલાં આણ. આણું વાળવા જમાઈરાજ આવ્યા. જમાઈરાજને સામે ઓરડે ઉતારા અપાયા.

એક સવારે દાતણ કરી પદમણીએ, દાતણની ચીર ફેડી. ચીર ફેડતાં હાથ ડાલ્યો યયો અને હાથ માથે સામે ઓરડે બેઠેલા બનેવીની નજર પડી. પરવાળા સમી આંગળીઓ અને પદમણના સમી હથેળી ભોતાં બનેવી ચીત્ત ગયો. એને યયુ કે આ તો પદમણીના જ હાથ. જેનો હાથ આવ્યો ફોડો એ પદમણી કેવી રૂપાળી હશે! મારી બાપ-હીમાં કાંઈ નહિ. એના કરતાં આ મોતી પદમણી હાથ પડે તો એને તાર્ક જઈ.

પણ પદમણી હાથ કેમ લાગે? આખો દિવસ તો આઠા મોટી-પહેરા. એ મહેલે જવાની બંધી

એણે રાતનો વખત નહીં કર્યો. મધરાત વીતી કે અધારાની આડરે પદમણીને મહેલે ચાલ્યો. પદમણીને મહેલે કાચને દીવડે ચૂવાનાં 'તેવળખી' રહ્યાં છે ને હીલાં કંચન અજવાળાં પાયરી રહ્યાં છે. હીલાં કંચન અજવાળે નજર કરે તો એકને બદલે બે પલંગ અને બીજે પલંગે બીજું કોઈ સૂતું છે.

જેવો, એ બીજા પલંગ પાસે ભેગા ભય છે કે એનો બોલાયો દીવડે પડયો અને બોલાયો પડતાં દીવડાની ન્યેાન ટગી ન્યેાત ટગતાં રાજા ભયો. નજર કરે તો કોઈ આઠમી પોતાના પલંગ પાસે આવી રહ્યો છે. રાજાને યયુ કે ભારે યઈ. તરત એણે કમરેની કટાર કાઢી. જેવો બનેવી પલંગ પાસે આવી નીચે નમીને લેવા ભય, કે રાજાએ અજા.... કરતી કટાર ફેરવી, અને કટ.... કરતું બનેવીનું નાક કાપી લીધું.

ગિચારો બનેવી એક હાથમાં કાપેલું નાક પકડી અને બીજે હાથે છૂતું નાક ટળાવી લાગ્યો. નાકકટો યઈને અહીં કેમ રહેવાય? ગિચારો બારોબાર ભાગી છૂટ્યો. રાતોરાત પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો.

રાતને પણ યયુ કે આ ઠીક સમય છે. તરત પદમણીને જગાડી અને બંધી વાત કરી. પદમણીએ હીરની દોરી લીધી અને રાતને પાછલે ગોળેથી હોડો ઉતારી દીધો. રાજા અધારાની આડરે તુટેલ ખડેરે પહોંચી ગયો. બંધને રાણીને જગાડી અને બંધી વાત કરી. રાણી કહે : 'ફડ યયુ. હવે પદમણી આપણા હાથમાં.'

સવાર પડતાં નગરશેઠને ઘેર ધમાત આવ્યો. એક બાળુ જમાઈરાજ ન ગયો, બીજા બાળુ સેનાપતિની રાણી ન મને પદમણીને વાત ઉઠાડી કે બનેવી રાતવરન આ બાળુ આવ્યા દરતા એ જ રાણીજીને ઉપાડી ગયા ધરણીધર શેઠે આરેકેર

માણસ તપાસ કરવા મોકલ્યાં પણ નહિ જમાઈ-
રાજનેા પત્નો કે નહિ રાણીનેા પત્નો.

પણ દિવસ ગયા કે સેનાપતિ શેઠને ઘર
આવીને ઊભા રહ્યા. કહે કે : 'શેઠજી ! આપને
અહિંથાન. લાવેા મારાં રાણીજી. મારે પાછું શિયાળ-
કોટ જવું. રાણીજીને શિયાળકોટ મૂકતો આવું.'

જિજ્ઞાસા શેઠ નીચે જોઇ ગયા. એણે બધી
વાત ફરી. પણ આ તો શિયાળકોટનેા સેનાપતિ
વાત સાંભળતાં લાલઘૂમ આંખ કરી અને મોઢું
અવળું કર્યું. કહે કે 'લાવેા મારાં રાણીજી. નહિ
તો આજ્ઞા નગર રોળી નાખું. શિયાળકોટના રાજ
શાહીવાહનની આખી સેના ઉતારું.'

શેઠ જિજ્ઞાસા મૂંઝાયા. એમણે મહાજનના
પાંચ મોવડી લોગા કર્યા. મહાજનને પણ થયું કે
આ તો શિયાળકોટની વાત નગરને રોળી નાખે
એમાં ના નહિ. મહાજનને નવેા મારગ કાઢયેા

મહાજન કહે : 'રાણીજી જોવાંયાં શેઠની બેઠર-
કારીથી. માટે શેઠ પોતાની દીકરી માતી પદમણી
સેનાપતિને આપી દે.'

શેઠને થયું કે કબૂલ. એટલેથી એ જો દૂરકે
થતો હોય તો સેનાપતિએ પણ હા પાડી

તરત ઘડિયાં લગન લીધાં ધામેધૂમે ધરણી-
ધર શેઠે માતી પદમણીનાં લગન સેનાપતિ સાથે
કરી દીધાં. દીકરીને કરોડોનેા કરિયાવર કર્યો
દીકરીને સેનાપતિ સાથે વિદાય દીધી.

સેનાપતિ પદમણીને નગરના સીમાડા સુધી
રવાના કરી પાછો આવ્યો. તૂટેલ ખડેરથી રાજને
સાથે લઈ લીધો. મારતે ઘોડે રાજ ને રાણી
પદમણી સાથે થઇ ગયાં અને માંડવગઢ પહોંચ્યાં.
માંડવગઢ જઇને રાજ, રાણી અને માતી પદમણીએ
આધાં, પીધાં ને રાજ કર્યાં.

★

પડેલાં ફૂલ

પડેલ ફૂલો પ્રિય છે મને તોઃ
સુખર્ષ જતાં કહિ ઉદરું જો,
ને જાતને અંદનધર્મ પેરે
ઘસી દઉં, તેજ નવીન પુરુંઃ
ન એ અરેરે ! સુખથી બને જો-
એની કને અંતઘડી રહું અને
આત્માસતું નીંદરમાં વહુંતું
જોઈ રહું, કે સુખથી બને તો-
એકાદ આંસુ ઉરતું સરે તે
લૂછી શકું, અક પેરે ધરું ને
એ રીત પ્રેમાર્દ્ર વિદાય આપું.

દેરાળજી પરમાર

૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૫ [૫૪૮૨૮ થી આંક]

પણ આ તે પહેલાં ઘણીજ સેવા એ સમજી જાય તે વેળે આવતા હશે પછી પછી હોવાની જાણથી એમ મને લાગતું હતું એ જાનકર મારે મને ન જાય એવી તો હું જાણુ તોરથી વહેણે આપ્યો 'ને અવાજમાં કાંઈ લાગી હતું 'અહીં તો જાણુ જ લાગી ગયું'

'આવી મરણી તે કયા, અરુણ ?' અનિલ વિપાદસિંહ બોલ્યો 'કેરના તે જાણા હોય ?'

'મને શી ખબર ?' અરુણનો અવાજ હા, શોકમય, જણી હતો.

'મને શી ખબર ?' ચાણા પાંડવી કાંઈ તેમ વીણા બોલા લઈ તેટલું મુખ રીણે અરુણ સામે દિશ્ય રહ્યું આંખ અને કુરુષ થી લઈ બેસે તેના નેત્રો સામે અરુણ ન બેઠું રહ્યો 'તમે મેં કીક વાત જોઈની કાંઈ રખા ગામની એક ઊંચી આવી ત્યાં જાણે જ ચાલો મઠ, બહિર, વીણાજડેન, વગાડી આપણ હાલે કાંઈક જાણે કરાવી દેવ હશે હું ? કહિયાવાદ છે એને શોધવા ક્યા જાઉં ? વાદ અરુણના વાદ ?'

અજાણ્ય બની જવાની હતે અરુણનો વાજો આપ્યો વીણા કે અનિલની સામે ભેગા ધિયાય તે નિષ્ઠા ભેળે બેસી રહી અનિલ વીણા પાસે જઈ તેનો હાથ દાખમાં લેવા પ્રયત્ન કરતો મેલ્યો

'તને આજે થઈ છે ગુણુ છે, વીણા ? આ અરુણે આટલો સમજાવે પાત કરી તો મેં અને નથી જાણતી ? તને અરુણના મેં વિશ્વાસ નથી ?'

વીણા પગ એક એની સાથે ભેળે રહી પછી અરુણ વરસ કરી તેણે કહ્યું

'તમે જાણા છો કે જો આજે મેં

કેટલાય હોને એણે આજુ ક્યું ને તમે ? તમને મેં સજાવાઈ કરતા મેં વિશેષ ગવણ કરતા સમય આવ્યે તમે મેં એનો જ પક્ષ કરી બેઠા'

જાને મુખ રહ્યો વીણુ દેવતી રહી પછી જાણી થઈ જઈ તે ભૂંડસાથી 'વિશ્વાસ ? મને કેઈને મેં વિશ્વાસ રહી નથી' કહી તેજીને રસોડામાં જતી રહી થયું હતું તે પાંડવી પાછળ બાર ચાલી રહી

મહામહેનતે અનિલ અને અરુણની કેટલી મેં વિનવિતિ વિનવણી પછી વીણાએ બાર જણાવ્યું પછી મેં કાલકોની સમજાવતે અને તે કદાચ સ્વસ્થ થઈ, શાંત થઈ અરુણની વાત સાંભળવાને અભિપ્રાય થઈ રખા પોતે ને મરણીમાં સાથ લાવી હતો તેમ જ અરુણના જાણુ જાણુ જાણુ અને ત્યારે મેં જાણુ અને આ જાણુ અરુણે સજાવાઈ વીણાને ખાતરી કરાવી આપવાઈ અરુણે જાણુ આપ્યું

માદમાડ વીણાએ મેં વાત રજીકારી અનિલ અરુણ દાખમાં આવી ગયા અનિલે તો 'હરિયા હું તને મુખી કય રાજુ છું તે જાણુ કહેતો હતો, કેમ ? પછીને પાંડવીને હું જાણુ થયું થયું

જરા જાણુ પછી ગણેણુ વીણુ મુખ અનિલના રસેદરજને તેની નિયતની મને દારી દમણીયા કરી રહેવા દિશવામાં પગ એક વિચર્યું

કદાચ મેં જાણુ એ જાણુને વાતોમાં વીણાજાણુ રજી રજી વિચારમય બની જતી વીણાને અનિલ કે અરુણ પોતે પોતાના લાસલિંગ વાચાપ્રવેશોએ આજ દમાં થયે તેજા ઉઠે જાણુ અરુણને લાગુ કે માથે છે જાણુ પછી ગયા છે ત્યારે તે ધેર જાણુ કદાચ જાણુ પહેલાં તેણે કહ્યું

"સાચુ કહે, વીણાજડેન, હવે તમને કય નથી તે ? મને કય પાંડવી મને ખરે ખરે જાણુ પછી ગયા"

વીણાને હસતા હસતા કહ્યું "મને કય ન નથી"

અરુણે મ પગ પહેલાં પતિ-પત્ની દારુ મુખી તેને જાણુ ગયા વીણા જાણુ જાણુ હતી

અરુણ એક પગથિયુ જાણુ તે પહેલાં વીણા જાણુ

'એક વાત કહ, અરુણનાં આ વાત તો જાણુ મરણી ન હતી એ જાણુ પછી જાણુ આવી મરણી કરવાને અમરતા અમરતા બચાવ કેમ આવે ? મેં તો જાણુ મહુમમાં જાણુ કય દોષ દોષ તો ન આજુ કહે કે નહિ ?"

અરુણને પગ પગથિયાં કય જાણુ દિશર થઈ ગયા કય જાણુ મેં તે વીણા સામે જાણુ અનિલનો મહેનો મેં જાણુ જાણુ પછી જાણુ વીણા જાણુ ન હતી તેણે મેં જાણુ જાણુ મેં અરુણ કય જાણુ જાણુ હતો તેને આજાવતા દિશર જેણુ કય મેં પગ જાણુ પ્રયત્ન કરતા તે ન જાણુ

"હું તો મરણી કય છું હો, અરુણનાં, મને કય ન નથી

જાણુ પગથિયુ અરુણ ત્યાંથી અરુણ ગયા"

• ફર જાણુ પહેલાં એપ્રિલનો દિવસ મરણીનો દિવસ અજુય છે અજુણમાં તેને All Fools' Day કહે છે અને તે દિવસે કરેલા ખમણી આનંદથી સહેવાય છે

સાચી કમાણી મહાબલત છે

માણસને જીવનભવહાર નજા-
વવા માટે ધન જમીન કે બીજી સ્થાન-
વસ્તુઓ જોઈએ છે અને એણે પ્રમા-
ણિક થયો કરીને એ મેળવવી પણ
જોઈએ. પણ આ દુનિયામાં સાચી
કમાણી પ્રેમ છે. એક જીવન સાથેનો
મીઠો સંબંધ છે એ કેળવવા માટે
જેટલું કરીએ એટલું જોઈએ છે.

માણસ એનું જીવન પૂરું કરીને
ચાલતો થાય છે ત્યારે એની સાથે
કશું જતું નથી પણ એણે ફાલેલી
સવાસ લોકો એના ગયા પછી પણ
યાદ કરે છે.

આણ જીવનમાં પણ માણસનો
જેટલો પ્રેમાળ સ્વભાવ એટલો એના
જીવનમાં વધારે આનંદ અને ઉત્થાસ.

એટલે હું તો એમ કહું કે જેલો
અને એટલો પ્રેમ વધારો. નજીકના
સાથે તો વધારો પણ દુરના સાથે
પણ વધારો પ્રેમ આપવાથી ખૂટતો
નથી પણ એ આપીએ છીએ એમ
વધતો જાય છે. સમાવહારમાં, આડોશી
પાડોશી, તોડર ચાકર બધા સાથે
મીઠો પ્રેમ વધારો એ જીવનમાં જોર
મળે છે જમીન બલે જોઈ હોય,
પેના ભરે થોડા હોય, મકાન બલે
નીચું કે નાનું હોય પણ જો તમારો
પ્રેમનો ઝેર અખંડ વહેતો હશે તો
એમાંથી તમને નવું જ આશ્વાસન
મળશે તમારું હૃદય વધારે વિશાળ,
વધારે ઉત્તર અને ભીજી દુધ જેવું
બની રહેશે.

આખી દુનિયા જ્યારે વેરવેર
અને કહેશથી અકળાતી હશે એ
વખતે પણ પ્રેમદ્રોષી ધનશીલો આનં-

દમાં મસ્ત રહેશે. એને પોતાને તો
આનંદ મળશે જ પણ એની આત્મ-
બાણમાં જે કોઈ આવશે એ પણ
એના આનંદી સ્વભાવમાંથી નથી
તાત્કાલી મેળવતો જશે.

જસ એક જ કરો. પ્રેમની સુધામ
ફેણી આપણી દેશાતીમાં અને
આપણી પાછળ પ્રેમ પ્રેમ અને
પ્રેમની સૌરભ ફેણવતા જાય.

૨૬-૧૧-૪૫

હાથે કરીને કેમ હારી છું જ ?

માધીજી રેડિયો કાંવરનું કહે છે
એટલે આપણી ખાદી દીવી પડવા
લાગે છે. માધીજી સમાજતાની ભાવના
ફેણવતા કહે છે એટલે આપણા પત્ર
નંબેની ઈંટો સરકતી દેખાય છે. અને
આપણે આપણી એમની સાથે ચાલ-
વાની નિર્જનતા કબૂલ કરવા તૈયાર
થઈ જઈએ છીએ, આવે વખતે
આપણને જીવનસામ્રાજ્ય એક ગીત
પ્રેરણા આપે એવું છે.

‘હાથે કરી કેમ હારી છું જ ?

યાતું નથી કહી બેસી શું જ ?

સત્યાગ્રહી જો એમણે બાળે પ્રહવાદજી
તુંથી દત્તી શું એની લાંબી ભુજા ?

—હાથે

જીવનની ઝાળમાં રમતો એ બાળકો
શતવ યાતો શું તને નાવે લગ્નજી ?

—હાથે

હુંબો, હુંબો ને એને સળગામી જીવતો
એરી ક્યાં તો તો દજી સાંખી સમ ?

—હાથે

તાજીક કાપા તે તારી કેવીક કાપરા ?
કંકણ પ્રહવાદ દને શું તો કુચા,

—હાથે

એવો એવો રે તારો જાલિમે જોગવર
દિરણ વામ અને એ તો અન.

—હાથે

મૃત્યુને રોજ તારી દેવા પ્રહવાદજી
સંકટ રપસું કે વતર નહેતા તજા

—હાથે

સાચાને શકમ સહુ, ખેડાને મિષ બહુ
બાળે ત્રિકાળ એરી રાખી ધન.

—હાથે

માણસ જીવનના કે નજીક એના
પોતાના મનથી જ બનતો હોય છે.

૧-૧૨-૩૦

કપાસિયાને બાલે મગફળી
વાપરી શકાય છે.

સરકારે કપાસિયા આપવા બધું
ક્યાં છે ત્યારથી જુજી દેરને શું
અવગણવું એની મોટી હાડમારી લાગી
થઈ છે. એક બાણુથી સરકાર ખેડા
નિર્લક્ષ્ય દુધ મુખર્ષ લઈ જાય છે.
અને બીજી બાણુથી જોડેને અવગા-
વવા માટે કપાસિયાની પણ સરખા
નથી કરી આપતી. એનો બધું એ જ
થયેક કે વર મરો કન્યા મરો, પણ
જોરનું તરસાણું ભરો. એટલે કે તમારું
જે થયતું હોય તે માપ પણ અમને
અમે આજા કરીએ તે આપવા કરો
એવી સરકારની વાત છે.

એક અજમાવવા જેવો હિપાજ
અર્ધો સૂચવું છું.

કપાસિયા અને હોડાવાળો મગ-
ફળીનો ભારે આજકાલ લગભગ
સરખો છે. પ્રયોગ કરનારા બહુને
કે કે કપાસિયાને બલે એના જેટલાં
જ વગરની હોડાવાળો બાંહેલી મગ-
ફળી ખૂંચાથી એ કપાસિયા જેટલો
જ ગુણ દે છે. આપણે જ્યાં પ્રયોગ

કરી જોવો' નીકળે મ કક આવી
જાય તો આને કપાસિયા નથી મળના
એ વખતે મગજીનો ટેકા મળી જાય.
૧-૨૨-૩૦

૭

પોસસનના દુધના ઇતર સામેનો વિરોધ

સરકારે ખેડા જિલ્લામાંથી મુંબ-
ઇને દુધ પૂરું પાડવા માટે આણંદ
તાલુકાના ૧૭ ગામનું દુધ એકત્રી
પોસસન ડેરીને જ ખરીદવાનો ઇતર
આપ્યો છે. અને લોકોને એમનો
માત્ર એ કંપનીને જ વેચવાની નોટિસ
આપી છે પોસસન ડેરી અંગ્રેજોની
માલિકીની છે આપણે ત્યાંના રથાનિક
બીજા ઘણા વે ગરીબોએ આ ઇતર
માટે અચ્છે એ કૌશી પછી એ રદ
કરીને કૃતા એકત્રી પોસસન કંપનીને
જ દુધનો ઇતર આપવામાં આવ્યો છે.

વખત આવ્યે આ કંપની મરજી
પડે એમ ભાવની ચડ જીતી કરીને
દુધ વેચનારાઓને પત્તી શકે આવી
અન્યાયી ઇતરપદ્ધતિ સામે આણંદ
તાલુકામાં સખત વિરોધ થયો છે.
આણંદમાં બે દિવસ પહેલાં મુંબઈના
ગવર્નરે આ આ દતા તપરે એ અંગેનો
વિરોધ દર્શાવવા માટે આણંદ શહેરમાં
સખત હડતાલ પડી હતી, અને ગવ-
ર્નરના મેળાવડામાં થોડા સરકારી
માણસો સિવાય કોઈ જ ગયું નહિ.

સરકાર વહેંચબઆઈએ પછી આ
અન્યાયનો સામેનો કરવા કહ્યું છે,
અને આખા જિલ્લાના એકત્રીને
પોસસન કંપનીને દુધ ન વેચવાની
સલાહ આપી છે એમણે તો એમ
પણ કહ્યું છે કે દુધ વેચવા કરતાં
ઘી બનાવવાને જ વેચો ને આને
તો ઘીના ભાવ પણ સારા છે,

દુધ વેચવા કરતાં ઘી બનાવવું
એ હમર દરજ્જે સાડું છે. કેમકે
દેખીની રીતે દુધ વેચના જતાં આને
કદાચ ગેરકાય બે પૈસા હાથમાં વધા-
રે દેખાતા હશે. પણ બેસડું દુધન
વેચવું હોય એ એને દુધિયો ખોરાક
પણ નથી ખવડાવના એથી બેસ
બે ત્રણ વેતાર એાછી ઘટ જાય છે.
એટલું જ નહિ પણ એનું છાણ પણ
ખતર માટે એાછા કસવાળું બની
જાય છે. દુધમાં પાણી ભેળવવાની
અતિતિ કરી લાલચ પેમે છે. અને
ઘરનાં બાળકો તથા આડોશીપાડોશી
હારાપણીમાંથી પણ જાય છે.

આપણે ગામ તો વગેરેથી ઘી જ
બનાવે છે એટલું સાડું છે. પણ આ
પ્રસંગે જોતો થયો છે તો આપણે
સચે વડાએ ન્યા જઈએ ત્યાં આ-
ટ્યો સરેશો દેશાવલો એ આપણી
ફાંજ છે.

તા. ૪-૧૨-૪૫

નીચે લપસવાનાં બે ખારાં

આજના નીચે લપસવાની,
અનીતિને માગે જવાની અનેક
લાલચો આણુજાણુ જીતી ઘઈ હોય
છે એમાંથી ભાગ્યેજ કોઈ બચી
શકે છે.

પશ્ચિમના મુધારાનો વાયરો ન્યાં
ત્યાંથી આપણને અને આપણાં
બાળકોને બડી જાય છે. અને 'જ્યાં
કરે છે ને એમાં શું?' એવું બકાલું
કાઢીને આપણને રોજાવ વાળે રાતે
પાડે છે. માન્ય આવે રરતે એક
બે પગથિયા ચૂક્યો પછી એ કઈ
જોડી ખીજીમાં મગડી પછી એ કહી
ન શકાય.

આપણે ત્યાંના અન્યાયમુદ-

ની જવાત કરુ તો ત્યાં આવતાં
નાના નાના વિદ્યાર્થીઓમાંથી અધધા
ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ બીડી પીતા
હતા. એમાંનાં ઘણા અરાએ આને
બીડી પીવાનું છોડી દીધું છે. અને
કેટલાક આને પણ છોડવાના પ્રયત્નો
કરી રહ્યા છે. પણ ૧૦-૧૫ વર્ષની
દરમરના વિદ્યાર્થીઓ આનંદથી જ
રોજ ૮-૧૦ બીડીઓ પીએ પછી
મોટા થતાં એ ક્યાં જઈને પહેાંચે
એનો પચાલ કરો. માખાપતી ફરજ
છે કે એમણે એમને આવી લત-
માંથી બચવામાં મદદ કરવી જોઈએ,
'હોને પીતો, અડધોમણ પાંદાં વ-
ધારે ઉગાડીશુ' એવી દલીલ આપ જ
કરે તો પછી શું બાકી રહે?

હું તો એવું માનું છું કે આજ-
કાલ દેશાતી બડીઓમાંથી જાગરવું
હોય તો બાળકોને બે બાજતમાંથી
બચાવી લેવાં જોઈએ.

એક સાદ અને બીજી બીડી.

કેમકે એ બે જ બીજાં અનેક
બૂરાં બસને તરફ દોરી જવાનાં
હાર અને છે. બીડીમાંથી સીપરેટ,
એમાંથી પાન, એમાંથી દેરેષ,
એમાંથી બૂલણું અને 'ચેરી,
એમાંથી દારૂ અને બીજી અતિતિ.
આમ એ લપસણે રરતો આગળ ને
આગળ લપસાવે જ જાય છે. એ
મેના પંજમાં જે નહિ મપડાય એ
કુરની રીતે બીજી બૂરી સોળખમાંથી
પણ ભરતી જાય છે.

હું તો વિદ્યાર્થીઓને આમલ કરું
છું કે તમારે નહિ તો બીડી અને
ચાને વિદ્યાર્થીકાળ દરમિયાન તો
ન જ અડવું એવું પણ લો. પોતાના
બાળકનું લાલુ દરજ્જાને માખાપે પણ

આવે રસ્તે ચાલવામાં એને પ્રીત્સાહન આપવું જોઈએ.

તા. ૭-૧૨-૪૫

બાળકોને અધ્યાવવાનો અસરકારક ઉપાય

મોટા પાંચમા ઉપર વ્યક્તિઓ આપણા બાળકોને સર્વનાશ શી રીતે યાવ છે એ બતાવ્યું છે. માર્ક પશુ માથાપને પોતાના બાળકને આવા સર્વનાશમાંથી બચાવવાનું મન યાવ

બાળકને એમાંથી બચાવવા માટે જોઈએ ઉપાયો થઈ શકે એટલા કરવા જોઈએ, પણ એ બધામાં સ્વેચ્છા રસ્તો છે પોતે ઊડીને દાખલો બેસાડવાનો ગીતમાં પણ લખ્યું છે કે મોટા ને રસ્તે બધા એ રસ્તે જવા નાના પશુ ગેરાય છે. એટલે મોટાઓની સાથે રસ્તે જવાની બેડી ફરજ બને છે.

પણ વિદ્યાર્થીએને તો તું એવી જ સલાહ આપીશ કે મોટાઓ એમની કુટુંબ ન છોડી શકે એથી આપણે પશુ એમની નજાબતનું અવગણન કરવાનું ન હોય, આપણે તો એમના સહયુક્તો અને સહકારીનું જ અવગણન કરવાનું છે.

તા. ૭-૧૨-૪૫

૧૦

ધન્ય છે એ ખતોને અને ધન્ય છે એ પિતાને

થોડા દિવસ પહેલાં આપણે જાપાઓમાં વાંચ્યું હતું કે આજદિન સેનાના એક કપ્તાન મી. કોલેન જેમના ઉપર આને લાલ કિલ્લામાં રાજકોશ અને ખૂનનો આરોપ મૂકાયો ત્યારબાદ આપણે એમના મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવે છે એમના પત્નીએ નહર સહામાં જાણ્યું

હતું કે તું મારા પતિના કાર્ય માટે મગરન છું અને આજદિન મેળવવા જતાં જોઈએ બિલ્લાનો આપણા પડે એટલાં જોઈએ છે. એનાં વચનો આપણને જુના રાજાની રજાનું વીરોગતાની માદ કરાવે છે.

મર્ક કાલના જાપમાં એવો જ એક એથી પણ વધારે રોમાંચક અને હૃદયસ્પર્શી કિસ્સો આપ્યો છે

આજદિન દિવં સેના સામેના મુકદ્દમાના વિરોધમાં કલકત્તામાં વિદ્યાર્થીઓનું સરખસ નીકળેલું, અને ગોળીઓ છૂટેલી એ આપણે જાણીએ છીએ ત્યાર બાદ ત્યાં શાંતિ રચાઈ અને મહાસલાની કારોબારી ત્યાં મળી અને જવાદરવાલ તથા સરદાર સાહેબના બાખ્યાનો થયાં પછી ત્યાં ખૂબજ ઉત્સાહ વધ્યો

પણ એ વખતે ગોળીથી કાર થયેલા રામેશ્વર નામના એક વિદ્યાર્થીના પિતાએ એના ઉપર આવેલા આશ્ચર્યના પત્રના જવાબ રૂપે એક તંત્રી ઉપર પત્ર લખ્યો છે એ પત્ર માર્ક પશુ પિતા માટે એક આદર્શના નમૂના રૂપ છે.

એ લાંબા પત્રમાં પિતા રીલેન્ડ મોહન બેનરજી લખે છે કે, 'તમારો આશ્ચર્ય પત્ર મળ્યો. તું મારા મનને આશ્ચર્ય આપવાના પ્રયત્નો કરું છું, મારો શોકનો સમય જતાં યમી જશે પરંતુ ત્યાં તો સહારે માટે રહેવાનો, રામેશ્વર વિદ્યાર્થી મહામંડળમાં લેવાયો હતો. એ દબેલાં કોમંડોનો અનુભવથી હતા મેં એના કાર્યમાં દખલ નહિ કરવાની મારી ફરજ માની હતી.

સરખસમાં ગોરા સાગરના

કહેવા છતાં એણે પોતાના હાથમાંથી નાકાંધુજી ઉઠાવ્યો નહિ. આથી એને માર મારવામાં આપ્યો અને એ ગોળી જતાં વીજ ગોળી એના માથા ઉપર મારવામાં આવી. એથી તરસ્યું એવું પ્રત્યક્ષ થયું. એના કિત્તોએ મને કહ્યું છે કે એણે એક વીર સૈનિકની પોટ દેખા રાકાંધુજી સંમાન ભજવ્યું છે. આ માટે એક માન આશ્ચર્ય છે.

દિવંની આઝાદીનું મહાન કાર્ય બિલ્લાન માગે છે, અને રામેશ્વરી કિલ્લા દિવં આત્મી વેદીમાં એક નમ્ર બલિ છે. આ મહાન કાર્ય પરિપાસન માટે આવાં વધુ બીજાં કેટલાં બિલ્લાનોની જરૂર પડશે તેની કોને ખબર છે ?

આઝાદીની વેદીમાં પોતાના બિલ્લાન આપનાર બાળકના પિતોને તેની અંગત બોલ પૂરી પુરાય તેવી તથા હોતી અને તે છતાં પે આ દેશના માતાપિતાએ આવા બોલો આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

તા. ૮-૧૨-૪૫.

૧૧

ગીતા જયંતિ

ગીતા એટલે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનો સાર. માર્ક પશુ સંપ્રદાયના વાઙ્માન્ય બધાએથી ન હોવા છતાં દરેક સંપ્રદાયના આચાર્યો દ્વારા જયંતિ ગીતાને માન્ય કરી છે. ગીતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અચૂન પાસે માર્ક છે પણ એમાં દરેક માણસે કેવું ટપન કરવું જોઈએ અને પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે કંઈ રીતે વિકાસ કરીને પ્રયુક્ત થઈ શકાય એનો અસલ માર્ગ બતાવવામાં આપ્યો છે. દરેક માણસ શ્રેય અને ત્રેપના હંદમાં યુગાનો હોય છે

એ વખતે આ ગીતા એને મેળતા
માગે તરફ પ્રેરે છે.

આથી માગશર સુદ અગિયારસને
દિવસે ગીતા પ્રેમીઓ ગીતા નિર્મલિ
ભજવે છે. અને આ દિવસે ગીતાનું
પારાયણ કરીને તેમજ મનન કરીને
પોતાના જીવન ઉપર ખાત્રી ગણેલી
રાખને ઉઠાડી મૂકે છે.

આપણે પણ આ પવિત્ર દિવસે
ગીતા વિષે વધુ સમજાએ અને આપણું
જીવન વધારે શુદ્ધ અને પવિત્ર
બનાવીએ.

તા. ૧૫-૧૨-૪૫

૧૧

આજનો કાર્યક્રમ

આજે બપોરે ૧ થી ૨ આપણા
અભ્યાસગૃહમાં ગીતાજયંતિનો ઉત્સવ

ઉજવશે એ વખતે એના રસ પડે
એ દરેકને આપવાનું અમારું હેતુ-

પૂરકનું આમ નથી છે

૧ પ્રાર્થના

૨ ગીતાના એક અધ્યાયનું પારાયણ

૩ ગીતા-ગીતાનું ગાન

૪ શ્રીકૃષ્ણનું જીવન

અભ્યાસી મથુરદાસજી

સાથે આ ત્યાં જ દિવસનાનીતો

વખે આશરો.

તા ૧૫-૧૨-૪૫

૧૩

ચાંદા અને ખસનો સારો ઇલાજ

બહુ ચાદા અગર ખમ થઇ હોય

એને દિવસમાં બે વખત સિંચાડાના

પાન અને ડાંખળાં ઉકાળ્યાં પાણીથી

નરડાવવું. સફાઈ એ ચાદા અને

ખસનો સારો છતાં રામનાથ
ઈલાજ છે.

તા. ૧૧-૧૨-૪૫

૧૪

પતંગો

આજકાલ આપણે ત્યાં પતંગો

બહુ ઊડે છે એમા મર્યાદા મુકાવી

નેહિએ. પતંગ અને દોર પાછળ

ચેમા તો ખર્ચાય જ છે, પણ મોટા

કારખાનાનાં પણ આપણે ટેકદાર

બનીએ છીએ.

પતંગની રમતમાં સાદસ આવતું

દરો પણ રમતિયાળપણ અને ભૂટારા-

ટ્ટિ વધે છે એ તો નિશંક નાત

છે. એનો પાછળ કેટલો સમય બગડે

છ એ પણ જરા વિચારી નેહો,

૧૩-૧૨-૪૫

✽

શમાણું

શમાણું ઊડ્યું નય,

ને ને 'લી પોયણી,

શમાણું ઊડ્યું નય.

મારી આંખડીમાં ના માય,

મારી પાંખણી લચીલચી નય,

મારા હૈયાથી લાલરાય,

ને ને 'લી પોયણી,

શમાણું—

જરી પાણુ આવે ને સરી નય,

મારા ઉચાટમાં અટવાય,

મારા નેખનથું એલાં ખાય,

ને ને 'લી પોયણી,

શમાણું—

એ તો આણુ જીત ને મલકાય,

પેલા ચાંદલામાં જઈને લપાય,

એ શ આરે આવ્યું ને એ નય,

ને ને 'લી પોયણી

શમાણું ઊડ્યું નય.

ઉમારાકરે નેથી

ગ્રંથસમીક્ષા

આપની એનામાં લેખકનું જીવનકાળ
મહેતા પ્રકાશ બારતી
સાહિત્ય સંઘ ૧૪૨ : ૨૪૦ :
કિ રૂ ૭-૦-૦]

એજીવનકાળ નાનાનિબંધો અને સાહ્યો
'કદી બપોર' લેખકને પાતાનો પ્રવેશક
મળેને પ્રસિદ્ધ થતા આ પુસ્તક જીવનકાળ
મહેતાની પ્રથમ કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામે
છે. વિશ્વ સાહિત્યોપી માગેને સામયિકોના
રીવાજોના અંગે અને દેશિકોના વાચકોને
'જીવનકાળ મહેતા' એ નામ એટલું પરિચિત
છે કે એમની 'જરે માવતરના પ્રસિદ્ધ
ગાથો આ નિબંધકાલે પ્રથમ કૃતિ તરીકે
પ્રકાશ પડે એ આશ્ચર્યજનક ઘટના ન
જાય પણ આ ઘટના ઉપરાંત તમે આ
લેખકના માનસની એક વિચિત્ર પ્રકારની
જીવનકારીત માપ માટી થકો છો. લેખક,
એક રૂઢિને પોતાની વિશિષ્ટ સેવામાં કહે
છે, "તમે દેશીના રૂઢો કદી નહિ બેલતા,
એની રમત નહિ રમતા" પણ પોતે કાંઈ
અજબ અદાથી પોતાની પ્રસિદ્ધ ધર્મેશ્વર
નરસિંહજી, રૂપેરી નવલના લખાણો, કથા
અને સાહિત્યના લેખો, અનુવાદો વગેરેને
દલા મારી લઈને પોતાની જીવનકારીત
જોડાવી રહેલેમ્બેરે કદી નાખી શકે છે. છતાં,
વાચકોને હવે કાંઈ આશ્ચર્ય નહાય છે
હવે પછીના પ્રગટ થનારા એમના પુસ્તકો
'એક મંત્રી', 'વિજ અને વિદ્યામણી',
'જીવન અને આવાશ', 'સાહ્યો, ચતુર
ભાઈ' અને 'આપના જાયા' પ્રકરણોને
પછી છે ખારતી એટલી ન રાખવાની કે
'એ પ્રકાશને પછે પ્રસ્થાન કરતા પુસ્તક
કોને નયમાપી ન અપમાન ચૂકી નહિ
લે.' પ્રશ્ન કરે ને આપણી એ ખારતી
ખોટી રહે

લેખક કહે છે તેમ, "આપણી આત્મી,
આપણી નિપજનાઓ, આપણી સંસ્કૃતિઓ,
આપણી સાધનાઓ, આપણી આદિ ઉપાસ
વિધો વિષયો થાકે છે, અવગણ્યા થાકે
છે, ઘાતના થાકે છે" અને એ વિશે
લેખક આ પુસ્તકમાં અવગણ્યા રાજનાઓ
કરે છે આના પ્રકારના નાના નિબંધો

અમેરિકાના સામયિકોમાં સામાન્ય છે અને
ત્યાના વાચકો એમને અતિ ઉત્સાહપૂર્વક
વાંચે છે. દિવસના ચોથીસ કલાકમાં
પચીસ-ત્રીસ કલાક જીવનકાળ દેશના
રાજ્યનાર અમેરિકાના, આત્મી નિબંધકાલે
વાચી વચાવી જીવનકાળ બેલતા કદિ નહિ
યાય છે પરંતુ અહીં આ પ્રકારનું સાહિત્ય
નહિ મળે છે એટલે આ પુસ્તક સાચા
આવાશકાલે છે. પુસ્તકની અનુક્રમણિકા
પ્રત્યે હિંદુવાદ કરતા વધારે 'સરતી કોત'
'અવાજો' આવાશ' 'આમુને એળખો'
'માનતાની કાલ', 'રૂપેરીમતિની પતંગ'
'અજાણા અજાણા' વગેરે અને
મગાજા નવી આવશે અને તે વાચકોની
તમારી આશ્ચર્યને તીવ્રતર બનવી દેશે

જીવનકાળ વર્તમાનપત્રોના જીવન
પૂર્વે સાહિત્યકાર થયા છે એટલે કોઈ એ
એમનું, રસાધારિક રીતે ન, સૌથી બળવાન
શક્તિ છે. વર્તમાનપત્રો સામાન્ય વાચકોના
વિભાગ દર્શક સમજા લે છે અને સાદી,
ધારણ એવી રીતે એ દર્શક મોડાવવામાં
કરતા, નેહલિકા ઉપવાસ થાકે છે
એટલે લેખક કહે છે કે, 'સામાન્ય વાચક
માટે મેં ખાસ ટકાઈકે લખી છે એને
મેં મારો મિત્ર ગણ્યો છે એના મનમાં
ઊતરે એના રીતે એના ધરતર માટે
એનામાં જનકો બને એવા આશયથી
મેં મારા આ લખાણોને આકાર આપ્યો
છે' એમાં નવાઈ નથી લાગતી

જીવનકાળે એ નિશાના કાપે કરતા
બીજા એ ત્રણ સાહિત્યકારો સાથે એક
સાજ, પ્રવાહી, અવગણ્યા ભરી ભરી,
રિશ્વરૂપ સેવાને નમ આપ્યો છે એ
બધા થ સાહિત્યકારોની સર્ગ પ્રકારની
કૃતિઓમાં નવલિકા, નિબંધો, રૂપેરી નવ
તાની નવતા, અજરેશો વગેરેમાં આ રીતો
પ્રાણ પડે છે અને એથી ન આ રીતોને
પરિચય આપતા અવગણ્યામાં જ
'અવગણ્યા સાધિયા' અને એના પ્રકારના
રૂપેરી અમથ લે છે એમની અને અસ
કરીને જીવનકાળ મહેતાની સેવાના આવા
અવગણ્યા વળી દેશીના વિવિધતાને
સાચા આપે છે

આ વિવિધતા આપણીના જ અર્થ
પદો સાથે એક પરિચયો બને 'જરે
રૂપેરી' અવગણ્યા કહે છે તેથી અને
એને સંસ્કૃતમાં વિવિધતામાં કાલેસેલી
ગણાય છે તેથી અવગણ્યાની સેવા-જીવન
કાળની વિવિધતા સેલી અવગણ્યા પ્રકારની
જે આ સેવામાં કુદરત કારીગરને દાસ
રૂપક, અતિરોધક, સપાસોડિક, જીવન
વગેરે અવગણ્યા રૂપક નહિ છે
જીવનકાળના 'આપની સેવામાં' પુસ્તકમાં
કથાના ઉત્સાહપૂર્વક અનેક થાકે છે. કથા
તરીકે, મનની જીવનકાળ તાજાની આત્મી
લેખક અને જીવનકાળ કરતા કદાચ
વાત કરતા જીવનકાળને વધારે પોતી લેલી
અને પરિચય બે એનું વૈતન દરેકની-નાર
વેલનું સમાજ થતા તેમાં કહે છે

'કદાચ વેલને મન ઉપાસ થતા ન
દીપી [પા ૬૦] અહીં રૂપક અવગણ્યા
કથાને કુદરત બનાવે છે 'એક બુદ્ધિમાં
પરવા રૂપી જીવનકાળ કોઈ મગાજાવો'
[પા ૬૨], 'આત્મની રાત્રી સુખ અનેક
ઉપારોતેને બાધતી ગઈ' [પા ૬૩],
'પ્રકારના તાજા ઉપાસના માટે નવી પોતી
ગુણગાથો' [પા ૬૦] 'વાસ દની પ્રવાહી
રૂપી તરી બની વાજની લેલ' [પા ૬૦]
'શિયા પછે કાપની આપ દર્શક વીજળી
અવગણ્યાની એનામાં રૂપિક છે' [પા
૬૪] આના અનેક વાક્યો આ અવગણ્યા
રૂપિક રીતીના ઉત્સાહપૂર્વક છે એના બીજા
ખાણ વાક્યો પુસ્તકને જીવે જીવે પાને
અનકારે મગાજાવે દીપાકારી પોતે નરસિંહ
પરવા છે

કથાવિત્ર આ સેલી જીવનકાળના પોતા
નો ન પ્રિય શબ્દ વાપરું તેણે 'જા
નોખા' અવગણ્યાને સાચા રૂપે છે
'જીવનકાળ રૂપની કાળ' કહેવાથી રૂપક
સાચ, તેણે અવગણ્યા રૂપી નાખીને
'જીવનકાળ કોઈમાં રાત' [પા ૬૦] એક
કહીને સેલીને નવ અવગણ્યા મીનથી છે
'એક વગેરે કદી રૂપેરી એળખાઈ [પા ૬૦]
પછી એળખાઈ' શબ્દથી 'કુદરત
રૂપક કહેવતો આ પ્રયોગ કાલેસેલી
અવગણ્યા નમણું ખાસ પડે છે

આદ્યમણીમાં અરવચ થવાનો યોગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તે પણ વિચિત્રતા સંસ્થાઓ દ્વારા જ એ હાંસીકાને લક્ષ્યાં લેતાં, શ્રી સહેશ્વરાના ગયા પહેરે વર-સના જ આખામાં ફરક ફરક પ્રસિદ્ધ થયેલા છતિદાસ, પુરાતન નગરે ભેવા 'હતિતેવર' વિષયને લક્ષ્યાં લેખિતો આ સંજ્ઞા એ પ્રાચીન સંસ્થાએ બહાર પાડેલા છે એ ખરે જ સુચિત્ત અભૂત 'હતિતેવરની કૃતિ' એ ગાંધી કાળને કદી-કને ભેવા ખ્યાલ આપે છે આમા શાસ્ત્રીય છતિદાસને લખેું કાંઈક હશે તો તે ખ્યાલ સાચો નહીં હશે. અહીં 'હતિદાસ' કૃત સંસ્કૃતિના અમે તે એક પાસાને જોઈ ધ્યાનકેળેના કાળક્રમાનુસરી રૂપાન્તરેલા, વિદ્યાજી અર્થમાં લેવાનો છે.

જી ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યને પુરા-તન રૂપપત્રી આ બોલ લેખનામણી 'પ્રા-ચીનમાં સંસ્કૃત નાટક' 'પ્રાન-અધિવાસમણિ' બાપણુ' લેખકાવર વિષયક પ્રાચીન સા-હિત્યને 'નરસિંહ પ્રેરે' ગુજરાતી સાહિ-ત્ય આદ્યના વિષય સાહિત્ય છે 'ગુજ-રાતમાં સંસ્કૃત નાટક' એ નિબંધમા ગુજરાતમાં હાલયને વિકસના બદલા સેકાના આદ્યકથા તોરમા સેકાના અત-રુપીમાં રચાયેલાં પદ્યોપદ્યો થે વધારે સંસ્કૃત નાટકો વિશે માહિતી આપેલી છે 'પ્રાન-અધિવાસમણિ' આમ તો શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ કરેલા પ્રવચ-વિનિભાષણના ગુજરાતી લક્ષ્યાન્તરેનું અવલોકન છે; પણ તેમાં ગુજરાતના અર્થ-કલાન પ્રત્યાધાતમક સાહિત્યનું ઐતિહાસિક મૂલ્યને ગુજરાતના લક્ષ્યાન્તર સંસ્કૃતિ-છત્રને લગતી તેમાંથી મળતી પુરાણ માહિતી સભયે લેખકે વિગતથી લખ્યું છે. સાહિત્ય વિષયક ભાષીના બે નિબંધો આ સંજ્ઞાના વધારે મૂલ્યવાન નિબંધો તરીકે અગુણી સભય 'આપણું' લેખકનાં વિષયક પ્રાચીન સાહિત્યમાં અમુક લેખિક કથાસંસ્કૃતિ લઈને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિ-ત્યમાંથી સમયસમય પર ને કાઢે પુતિયા રચી છે તેમને લગતી માહિતી એકત્ર કરી છે, તે તે પુતિયાની મુલાબે સાહિત્યિક મૂલ્યવાન કૃતિ છે તે વધુ આગળથી જોઈ છે. અને આમ આ વિષ-

યના લક્ષ્યાન્તર અરથાત્ માટે સારી એવી સામગ્રી એકઠી કરવાનો શ્રેષ્ઠિક પ્રયાસ કરેલો છે. એ જ રીતે 'નરસિંહ-પ્રેરે' ગુજરાતી સાહિત્ય' એ સંજ્ઞા ૧૫૦૦ પહેલાના જીવનની સાહિત્યને વિષયવાર વિદ્યાર્થિકે એકત્ર કરવાનો આ રીતનો પહેલા પ્રયાસ છે.

સંજ્ઞાત ગુજરાતના લેખો કીકીક વેચિય થયે છે. 'સાહિત્ય'માં તે નંનરના અલોકીય, સંસ્કારિત ને સમુદ્ધિત અને 'પાટણના અર્થકાલો'માં પાટણના ફેરલો દરિયા વિષયક અમોઢ કીકીક સાચ તેમ દરવલેખિત અર્થસંજ્ઞાની વિચાલના, પ્રાચીનતા ને સાહિત્યિક મૂલ્યવાનતા ખ્યાલ આપવામાં આગે છે. હેમચંદ્રા-ચાંચું રિખમંડળ'માં એ કિશિમલસર્-જનું અન્યથા સંસ્કારિત આચાર્યના રિખો વિશે ઉપલબ્ધ લોકીક એકીક કરેલો છે, તો 'પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિ-ત્યમાં ગુજરાતના ઉદયેશમાં, આ વિશે આ પહેલા બીલકે કરેલા પ્રયાસોને અપતન અને અવરિષ્ટ રૂપ અપણું છે. 'કાશિદેવીની મૂળમાં રિખક અને ચિત્રાળામાં આ બાબત કયા લાલ પ્રવ-ર્તેતે તેની વપાસ કરેલો છે, પણ વધારે રિખક 'દેવપ્રદિશમાં કોચાસુનોના રિખક' છે હિંદુભરત મદિરેશના ને કામચાસેન આસનેની પ્રતિમાઓ મળે છે તેમના નિમણ પાછા કયા હૈવ વહેલો લો એ સમરથાનો લેખકે આમાં ઉલ્લે આપેલો છે 'ગુજરાતના રચનાતરે' એ આ સંજ્ઞાને નળેલ કીકીક સાચ તેને નિબંધ હોવા છતાં આ રિયામતા અવરિષ્ટ કહેવાય તેવા પહેલા પ્રયાસ તરીકે અર-થ આવકાર પાત લેખક. પ્રયાસ, ગુજરાતનાં રચનાન પદ્યતોરનું મૂલ્ય સમરથ કરતો સ્થાપિત હોવાનો એકેરેશ કીકીક સાચ. ભાષીના 'આપણું' સંચીલન, 'પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન' અને 'કુતિયાપણુ' આપણી ભૂતકાલેનું મૂલ્ય સારકારિક પ્રત-તિની લોકે કાઢે વરુ વરુ આપણું બંધા રીતે છે

આ રીતે આ સંજ્ઞા આપણી અર્થ-કાલ સંસ્કૃતિના વિષયિક પાસાઓમા લેખકને નહેવા રસને, તેમના અભ્યાસને

અને શૈલિક સંચીલન વરુની રૂતિને છતાં કરે છે. સામાન્ય વિદ્યાકસરોને કાંઈક કુચિય થાય એવા લેખોને અહીં સંજ-દરપ કરવાનો લેખકનો હેતુ છે, અને તે નિમે બર આનેલો દેખાશે. એકેરે જ નહીં આમાંના કેટલાક લેખો તો આ ૧૫૫૫માં વિશેષ સ્વરૂપનો રસ ધરાવનારને અભ્યાસ-રીતે પણ ધાતુ ઉપયોગી થઈ પડે તો છે ખરે જ તો આ ઉલ્લા દર્શીતને કાંઈક લેખોના બદિરેખમાં દેખાતી કીકીક ઝીળી ઝીળી પુતિયાનો ઉલ્લેખ કરવો પ્રયો-થાય છે.

સંજ્ઞાત લેખો પહેલાં કયા ને કયારે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેની માહિતી 'સમય નિરેશ'ના મળણે અર્થને છડે આપેલી છે પણ આ માહિતી સંપૂર્ણ કીકીક સાચ તેવી નથી કાંઈક કાંઈક લેખ નરુ સ્વરૂપેરે બીને પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તંના ઉલ્લેખ આપવા નરુરી હતા એક જ રચાને સંજ્ઞાત લેખોને દવાલો આપવાને બદલે તે લેખ આ પહેલા સામયિક નગેરેમા ફરક રપે પ્રસિદ્ધ થયેલા હતા હકાલો આપેલો છે ઉલ્લેખાર્થકા ત્રણે વિશે પણ તે કયાં કયારે પ્રસિદ્ધ થયા છે તે બધું કયાં અપણું આપેલું છે; તો કયાં કયાં સુદ નહીં. સાધારણ રીતે કો 'સંસ્કૃ-તની વધારે દેખાયેલા છે, છતાં નહાય બધે ૧૬૬૬ સંવતના આપેલો છે, આથી બાકાને લગતી સંજ્ઞા સિધિપતા આપવા તો 'પ્રાન-અધિવાસમણિ' 'આપણું' સંસ્કૃતિમાં લાગુ કીકીક નિબંધવિષય-છતાં આદ્યતને આધારે વપાસતાં. કહો-વિષયક અમુકને નાટ્ય (નરુર) ને બદલે તંલિય પાઠની નીપાળની અર્થ-કાલિ નરાક જ વધારે સંસ્કારક્રમથી નિવારી સાચ તેવા છે, સામગ્રી, પ્રતિ-પાલન, જુદાવત વિચારસરણિ અર્થવાન-પદવિ ભાષા, શૈલી, કે સુદરુ અભાષી હુલ પણ સંચીલનના રેખમા બરથ આગળ અભ્યાસનું અર્થ

એ તો સ્વાભાવિક છે કે લેખોમાંના કાંઈક વિધાન કે મૂલ્યાનન સધે કાળને સમરોડે રહે. બાદાણ પદ્યપૂર્ણના આપણા-નેમાંથી સ્થભકારી આથી ગાંધીનાખ્યાનું-તેમને આ તંલિયનારે સંસ્કૃતિનું વળ્લુ નીન રામચણુ વગેરે-નેમાં નેન પદ્યપ્ર-માટે લાકાણુ દેખાતું-લાગે છે, ને તો

'નવવિનાસ' નામકા મુળી કથાચારી અમલકારે જતા કરતા ગોટે સમગ્રદને કેટલો જરા આપણો તે વિચારવાનું રહે છે. દિવ્ય અગ્નિ ને વિદ્યાઓના હાંમેટે ચડતા ચોકબધ વજીનોના અને આયુર્વેદના કેટલાક અસંભવ પારણામ લાવી આપવાનું હલેતા આપધિક્ષીના પ્રધાનમાં તેમજ લેકેયન કરતી વસ્તુની અંતિને વિદ્યાનું નિયમન કરવાનું શક્ય બન્યું હોય તેટલો કૌતિક વિકાસ થયો હોવડું આપણી આંખોન પર પડના ચોકકામાં કેમ કે વધ્ય જાસલ ન આવડ હોવાથી તેથી જ રીતે વિમાન વિરોધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો પર કેટલો મહાર બાધો એ સમગ્ર શકાય તેવું છે પણ જરા બહાર કહી શકાય તેથી ગુરૂ તો માત્ર એજ નાબતમાં ભેવા

મને છે તે છે જૂનતાવા રચનામાં' એ લેખનું સાથ નર્મદા ભાષાચારીય પાસુ એ લેખના ગુચ્છાચેલી ગોગભાજની વ્યુત્પત્તિથી વિશેષ બેઠકેજ કમીટુ કે એમાં લેખક આપણે ત્યાંની અસાધીય અને તરંગી વ્યુત્પત્તિઓ આપવાની પર પડાને જગતી રાખે છે એક વડ કે વડક સદા સાકરીય રૂપે અવર્તીત ગુજરાતીમાં ઉતરી આવી શકે એવું આ લેખમાં ભેવા મને છે લાગે છે કે જન તની કોઈ પણ ભાષાના વિકાસવિદોસમાં આ ધગનાં નેટા નહીં મને! પ્રતી ખાતરી હોય ત્યાંજ જિજ્ઞાસ રથથી મજ રસ્તેપ સુચવીને પાંતો વર્ણનુક્રમે આપી સતોર માન્યો હોવ તો અજાતીયતાથી બચી જવાત

સમગ્ર મગદદ્દ વાચન લેખક એક પ્રતિષ્ઠિત પિતૃતરી ને સંઘોષક હોવાની કાંપ આપણા પર મૂકી નય છે ખીન માફ યુગ કે પ્રાન્ત મટિ ભાગે જ દરી તેવી, અને સરસ્વતીના ધણા ધણા પાસાનો રડીય થઈવદાત ધગી યામય તેટલી સર- ચક સામગ્રી મધ્યકાલીન ગગરતે મટિ હૈયનમ્ છે પણ આ હેતુને ચીનીકી બનાવી અવધાસ કરનારા આપણે ત્યા કેટલાક આપી તેમજ આપણા અવધ સહિત્યનું સમરરેટ્ટે દળદર નજરમાં લેતાયે આવા ક્રમ સારી રીતે મુલ્યવાન રૂપે જ અજાતે આપણે બાવીસે પાના પર વિરલેલો સુતો આવા વિપથમાં અનિવાર્યપણે લેવાના અધાજ પ્રમગી લેખકને કમર હોવાની સુચક છે

હનિવદયજ બાયાશુરી

સા બા ૨ સ્વી કા ૨

૧. ઘર, રાજા અને શેરી લેખક જિરીમકાર્થ મ ભટ્ટ પ્રધાન પરરાજા પ્રધાનમદિર-સાવનગર કિ ૦-૬-૦
૨. હુમાન્તર દીવાળી અંક કિ ૨-૦-૦ યુમાન્તર કાર્યાલર-ગુબર્જ ૩ હાંડીઓ-દીપોતસવી નવવિકા અંક કિ ૧-૦-૦
૪. દિવ્ય શ્રાદિત્યમદિર-સુરત ૪, બાવજીવન દીપોતસવી અંક કિ ૦-૫-૬ બાવજીવન કાર્યાલય વડોદરા ૫ જનરેત મહા'મક અને ધરુસામ મૂળ લેખક, પારિવ સુદરવાલ પ્રાસક નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ કિ ૧-૦-૦, છવન શોધન (૪ થી આજુતિ) સે મિશોરવાવ ૫ મહારવાળા નવજીવન પ્રકાશન મદિર અમદાવાદ કિ ૨-૦-૦ ૭. ઉદ્ધી લિપિ શિક્ષિકા દસગજ નેન મિદિશાન મિશોર પ્રકાશન નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ કિ ૦-૧૨-૦ ૮ હિરતો પાન લે બા વિનયરાય ક વૈપ, પાનમ પ્રકાશન-વડોદરા કિ ૨-૪-૦ ૯ પ્રકુદયધ્યક રાધય લે નિ વર્મા, જ પરગાર પાનમ પ્રકાશન વડોદરા, કિ ૧-૦-૦.

બા બ ક નો ખિ લ ખિ લા ટ

બાબકોના સર્વશોગનિવારણ અને

બાબકોના બાંધાના ઘડતરરૂપ

બા બુ લી ન

તમારા બાબકને હમેશા આપવાનો આગ્રહ રાખો

★ સોલ એજન્ટ ★

બી. એ. એન્ડ બ્રધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા.

KALAPI INDUSTRIES, BOMBAY 2

★ वर्तमान साहित्य ★

महर्षि' मेतारण	जयजिप्रभु	३-८-०
विक्रमार्तिम ठेठु	"	५-०-०
सम्राट स प्रति	जवेरी	४-८-०
भानोपमहिनी	कवि	५-०-०
हनुमान	"	२-०-०
जयसिद्ध सिद्धराज	धूमरेजु	४-८-०
महाराज आरवेय	सुधीना	१-०-०
महारीर जयनरिसार	"	१-०-०
विवेकविकास (समिन्)	"	३-०-०
महाभारत नवसंस्करण	(४१० पन्ने)	३०-०-०
महाभारत कथा	(५०० पन्ने)	५-०-०
अनुभवसिद्ध गीताकथा	...	५-०-०
हेमाविज्ञान शास्त्र	डा. शंकर	१-०-०
१५० सिद्धांत अयोग	..	४-०-०
कोटन कथा	...	२-८-०
कविप्रिय वेपार गोमिरी	...	३-०-०

वधु मछे हरिश्चंद्र मगावो।
अन्य नोबेल साहित्य भंडार

मेधराज पुस्तक भंडार

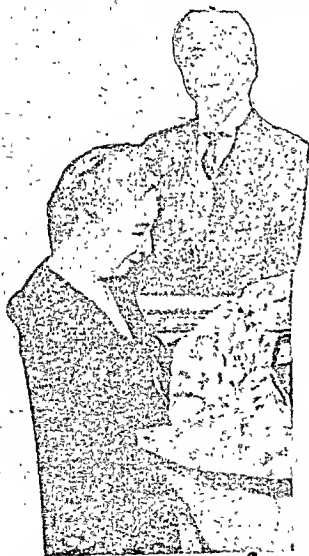
पापपुत्री, -२- सुभाष-३.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારો
અધ્યતન માસિક
માર્ચ : ૧૯૮૬

જે જે ગવરશીલા

રાષ્ટ્રમાતા

આ તસ્વીરમાં બેઠા છે શ્રીમતી આરોરા ક્રીડા એમની પાછળ દીવાલ પરના ચિત્રમાં છે એમના સ્વર્ગ પતિ અને ફિલિપાઈન્સના પ્રમુખ શ્રી મેન્યુઅલ ક્રીડા. ફિલિપાઈન્સની પ્રજાના લાઠકવાયા પ્રમુખ ક્રીડા પોતાના દેશ છોડના ગંધાની કબજા દરમિયાન અમેરિકા દેશવરો ભોગવતા હતા ત્યારે અપમાન પામ્યા હતા.

જે દિવસ જોવા ક્રીડાને જીવ્યા નહિ તે યો. મહિનાઓ પર આવી ગયા. ગંધાનીએનો પરાજય થયો અને આઝાદીની હવા ફરીવાર ફિલિપાઈન્સ પાછી ફરી. અમેરિકામાં દેશવરો ભોગવતી ફિલિપાઈન્સ સ્વતંત્ર સરકાર સ્વદેશ પાછી ફરી. ફિલિપાઈન્સની સ્વતંત્ર ધારાસભા ફરી પાછી મળી. એણે કહેલા પ્રથમ કત્તે માંનું એક હતું પોતાના સ્વર્ગસ્થ રાષ્ટ્રપતિની વિધવા માસિક એક હજારની નિવારણ બાંધી આપવાનું.

ધારાસભાના આ સ્વર્ગપ્રેરિત નિર્ણયને અનુસરી ગયા જનમુખારીમાં ફિલિપાઈન્સની સરકારે એક હજાર પ્રથમ હુંડી શ્રીમતી ક્રીડાને મોકલી. ધીમે ધીમે ભૂખરો રંગ પકડતા જતા વાળવાળા, દેડે દુર્બળ શ્રીમતી ક્રીડાને એ હુંડી તરતજ પાછી વાળી. એની સાથે એમનો એક કાગળ પહોંચ્યો. હજારો ફિલિપાઈન્સનાર આ સ્ત્રીને રાષ્ટ્રમાતા અને સંતનારીનું મિશ્રણ શા માટે છે તે આ કાગળમાંથી દેખાય છે:-

‘યુદ્ધમાં દરમિયાન વિધવા બનેલી અજીવિત સ્ત્રીઓ આ બનાવ જોઈને અશ્રુજલ્યાવળી બનેલી આ સ્ત્રીના આ નિવારણ

જતી કસોટી એડો. મારાથી જોણી બાગ્યથળા મારી આઠલી બધી બહેનો અને તેમનો જાળકોની સંભાળ હજી લેવાની ના ત્યાં સુધી સરકારી મદદ સ્વીકારવાની મારે આભા ના પાડે છે.’

સ્વર્ગસ્થ પ્રમુખ ક્રીડાને પોતાની આ સાંત, ઝોસ્વાંતી સહનિર્મલિ મારે છે. આ આદરવાય શા માટે હોતો તે પણ આ કાગળમાંથી સમજી શકાય છે.

‘હું બહુ ઓછું એ આ નિવારણ હું સ્વીકાર છું’ તે આ પ્રિય સ્વર્ગસ્થ પતિની સ્મૃતિને હું જોવા નીચી ગયો છું.

હે ધરા સોરઠી !

હે ધરા સોરઠી !

જુગજુગોથી તું ઠોડી હજી નાગતી
તો ય તારે ન અંગે જરા લાગતી
યાક આખસ અવસ્થા ઉદાસી તણી
રેખ આછી ય પણ પ્રેરણા પૂરતી
જ્યેાત જલતી દુગે એ જ એજસ્વતી,
તાહરા જ્ઞાન વૈરાગ્ય ધરણી પરે
આ સૂતા મા, અને લગ્ય ભડવીર
પુત્રો તણી ઓથ તારે ગઈ સામટી
ને છતાં અજબ તું—

તે છતાં ગજબ તું જોવનશ્રી કરી
કાળ થંભાવતી આંસુ આળમાં કરી
રંક અમને અરે મૃતસમા જન્મતા
બાળકોને લઈ અંક સંજીવની
આજ પાઈ રહી.

આજ ગાઈ રહી ગોંઠરે પાદરે
હુંગરની કદરે કદરાએ અને
ધુધવતા જળ તણી ઘેરી ધન ઝાલરે
ઊડતી ધૂળ વગડાગી તેમા અરે!
ગીત મા, શૌર્યનાં, પ્રેમનાં, પુણ્યનાં
જિંદગીનાં મહા રીલ, રવાતઅનાં
હે ધરા સોરઠી !

ધન્યતા દૃઢ્ય ધારે અહીં જન્મતાં
તાહરે ચરણ ને જીવન ગમે સદા
મરણને ચે રૂડી રીતથી એકદા
એમ ભેટી જવા, અક ભેટી જવા
તાહરાં ગીત આકંઠ સૌ સૂણતાં.

પણ કદી થાય મા !
પણ મને કોક દી કોક દી થાય મા !
જીવન ને મરણની એ મજલ તો ગઈ

સુભગ સોહાગી એ અસ્ત સન્ધ્યા થઇ
રંગભરતી ગપે મોરવરણા અને
સામ્રોના સીમાડા ય જળહુણ અને
હોત ત્યારે મને—

હોત લામ્બું મને કિરણ એકાદ ભો.
જન્મતું, સાથ મા શારદાની કૃપા
ઝીલવાતું કદી હોત એ જીવને;
ઘટ વનરાઈમાં દોઈ વર્ષા સમે
એ ય કાંઠા છલોછલ ભરી વેગથી
વહી જતી નદી કને કામળી પાથરી
કરત બેઠક અને—

ને પછી એધગંભીર કંઠે ભયું
સભર કરુણાથી દો' ગીત આ ભૂમિનાં
લોળિયાં, સાચદિલ જીવનવિષ્ણુનાં પડમાં
ગાત પ્રેમી તણું.

ડુંગરે ડુંગરા પ્રળપ પડયા થકી
વાત લઈ ભત એ નેસડે નેસડે
ગામડા ગામના ભગ દો' એારડે
ને પછી કોક દી ગામઝાંપે મળી
બાથ ભરતાં ધીંગા હાથથી મોનવી
કહેત ગાએ કવિ !

એ જ ગાણું ફરી આંદની રાતમાં
ભત ગળતું અને ધન્ય આશુ તણી
એ ઘડી સાથ મુજ ધન્ય કવિતા ગણી
એકલો પંથ હું પળત મારે...

કાન જ્યારે પડે
દોઈ વેળા પછી ઢાલના કારમા
નાદ, રણરંગ ભેજન તણા અંગમાં
ધસમસે, સાદ ઘોડા કટારી તણા

ધૂમતા, શયુ ધણુ વાળી નારી જતા
હાહ ત્યારે મને રોમ રોમે જલી
ઉઠત ને સંગ મરદાની જંગે હસી
હોડતા વીર જે કમર વેગે કરી
તેમની સાથ બસ

હે ધરા સોરઠી, તાહરો ધવલ યજ્ઞ
જાત ગાતો અને લોહ અખતર બધા
તસુ તસુ ઉછળતા ધપત જાણી કથા
એ જુમારી તણી.

પણ મને ધાય મા !
કોક દી કોક દી એમ પણ ધાય મા !
હાય એ 'કંઈને શું કંઈ' દેખતાં
આ ધરાના પટે પડે મંડી નિંગળતા
રુધિરના ઓત અણખૂટ ધારે વહા.

વાન લીનો અને આંખ રાતી જરા
અંગમાં ચપળ બળ વાયુ કેરી ત્વરા
કપૂટ નવ જાણતા પણ મરી ખૂટવા
અધીર નવ લોહિયાનો બધે આ રહ્યા
માત્ર યાદી વિવાદે ઊડી પૂરવા
સ્મરણ ચિત્તો !

અરે આંસુલીનો કરી હોત જો એ સંમે
જાત હું દોડીને વેરફાંઈ જતી
હે ધરા, તારી એ જ્યોત આંખી યતી
મથત હું વારવા

મથત હું વાળવા કેડીએ સાચની
ધૂન સેવા અને સાથ સતનામની
હું મચાવત સીમાડા કંઈ ગામના

મળત ત્યાં મારગે ટ્યાંક ટ્યાંકું કરી
ન્યાં ધન ક્રકતી રૂહેત જોગંદરી
કરત ભેળા જનો કૈંક ભેળા સ્ત્રી
ને પછી એક દી—

સાંજ વેળા હું આંખો ભરી નિરખતો
રહેત જળધોધ શો
જનગણોનો મહા ઓથ એ શક્તિ
વાધતો શિવપદો ને ધરા સોરઠી !
પુલકભર હૃદયથી ચરણમાં ધરત હું
ખુંદ જો આંસુનાં,
આપતાં મા, તને અર્પ્ય એ શક્તિ
જીર્ણ કાયા થતી જોત સંતોષથી
આંખ આંખ ઢળેલી છતાં આખરી
નજર લાંબાવી હું જાત હુંયે ધરી
બૂખરે ડુંગરે નીલ આકાશની .
છાય ને રસજાતી રજતવર્ણી નદી
હે ધરા ! સંધન વનની છબી સંધરી
આવતાં તિમિરદળને વધાવત મુખે
સાંજનું સ્મિતભરી તેજવચનું મુખે .

હોત એવું કદી !
હૃદય જાગે ઘણીવાર એ અંખના
જીવન એ જીવવાની વૃથા વેદના
પણ છતાં ફરી ફરી ચેતના એ ઉડી
હે ધરા સોરઠી !
પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન પૂછી કરે ચોરતો
રે કદી હોત જો !

વડોદરા મહાનગર પાલિકા

માસિક નોંધ

અધિકારી અવરોધ:

અધિકારી ઉત્સાહ

કલકતા.....મુમ્બઈ.....ફરી કલકતા ! એનું એ જ શાંત વિરાટ સરધમ નીકળે છે, હિંદુ-મુસલમાનો મળીને એ જ આનોઆ ઉત્સાહવાળા સંયુક્ત મોરચો રચે છે, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને કોમરાદી પ્રજ્વળતા છેડા ખોલે છે, જુદા જુદા પક્ષોના નેતાઓ કાથમાં કાથ મિલાવીને પહેલી કારમાં આસે છે સિવલ સર્વિસના પેટમાં આ બોમનતાથી જાંડી ફાળ પડે છે, શાંત સરધમ ઉપર કાથ નાખવાનું કોઈ કારણ નથી. અમુક રસ્તેથી પસાર થતું તેને રોકવામાં આવે છે: 'આ લોકો મુસલમાનોના છે, અહીં સરધમ નાથ તો રમખાણ મચાવે છે બધા છે: આ તો સરકારની (અને મોટી મોટી ગોરી પેટીઓની) કચેરીઓવાળો રાજમર્મ છે, અહીં સરધમ નાથ તો તોફાને ચડે એવી દહેશત છે: માટે નહિ જવા દેવાય.'

પણ પ્રજા મધ્યમ રહે છે. કેટલે રશ્મિ કરેલી કોમવાદી કેરીઅનથી એને નિસ્થા નથી. અચાર કોમવાદી હોને તે મુલે પણ અપ્રસ્તુ છે. બ્યક્તિના ગુણોવાળો પ્રમ નથી. પ્રજાના હિલમાં તો સમય આજાદ હોજના રક્તપ્રવાણું ખૂંડ ગીન ગૂંછ રહ્યું છે. નજર સામે જોએલી સ્વઅનન્ન પોલીસ એને મિલન કાઢી ચકતી નથી. અને ફરી એના એ જ દીનર ગેસ, એ જ ગોળીઓ, એ જ શરીરો અને રમણતયાતઓ. પોલીસ અને લોકરને પ્રજા ગણકારતી નથી. નેતાઓની આંગ્રેહી પ્રત્રોધની વાણી પ્રત્યે એ બધર બને છે. રપ, ૪૫, ૫૫નાં લોકો વહે છે ત્યારે જનતાની હમના જાંપે છે.

અંત ૫૨

કુલુડો

દશમયાન પ્રાળો: રોષ જે નજર સામે આવે તેને જાંગી, તોડી, જલાવીને પોતાની જાતને બચાવ કરે છે. રોષે ચડેલી જનતાને પેતાનું જન દર્શાવવાને કોઈ માર્ગ મળતો નથી, એ આડે ગળે ચડી જાય છે. પોતાના

અધિકારી અવરોધથી ગાંડી જનતા એક આંધળી ગલીમાં ફાટી ચડે છે. જનતામાં ને જનતામાં એણે પોતાનો જ એક અંગે ઉપર કુલાટો માર્યો છે. શ્રી નેહન નામના એક ખિસ્તી ધર્મશુર્યો-દિલ્હીથી જાણીતો સમગ્ર એક કાળજમાં એ ફટકાની મેલ્યા દર્શાવી છે :

• મને એ નહોતું આવતું કે આ યુગ છે કે આસોમિકતા એક રોળાએ કમકામના 'એથેટિક' દેવળ ઉપર હુમલો કરીને તેની વેદિને આગ આંધી, ફરનિયરને અને હરનમને તોડીફેરી નાખ્યાં અને બાઈબલની તપા ધર્મગોત્રીની ચાપટીઓની નકલો ફાટી નાખી છે, આમારા હિંદુ અને મુસ્લમાન બાઈબેલા આપના અલ્લુધાઈ વત્તાથી દુકાથેલી મારી લાગણીએ: હું દયાવશ માણું છું: મુસ્લમાનોને મરતીદ અને હિંદુઓને મદિર મટલાં વડાલાં છે તેટલાં જ ખિસ્તીઓને પોતાનાં દેવળ વડાલાં છે એ લોકોએ કમ નવું એઈએ. ઉપરાંત એથેટિક દેવળો તે: હિંદી ખિસ્તીઓની માદિયાના છે. ધાર્મિક રવાનગ્ય એ અપારો અધિકાર છે. અમે હિંદીઓ છએ અને તેથી આમારા હિંદુ-મુસ્લમાન બાઈબેલા પાસેથી આપના વત્તાથી પ્રાપ્ત અને રાખવા નથી. રાષ્ટ્રીય લખને નિરોધી રાખવા એકબીબની અદલ જાળવતી જરૂરી છે.'

આવા અધરિત જનાવથી દેશ આપાને ને આપાલ યથો દશે તે સપ્ટરિત મીમાના આજેડે એક નિવેદનમાં દર્શાવેલો છે. પ્રધાનમંત્રીની રચના અંગે પોતે આસામ ગયેલા અને ત્યાંથી તાત્કાલિક આવેલા તેને પરિણામે બોતકના ગર્બેડ પ્રસાની મર્મોમટે આવેલું 'વાઈસરોયલ્ટી' દિરેક્ટોરે તેનું પણ સ્વીકારી શક્યા નહોતા. એવી કાલ-તમાં પણ, દેવળને યથેલું નુકસાન જાતે જાતે નિસારી છુપા મીલાના સાહેબ રાણી શક્યા નથી. મને તેના ત્યાત સપ્ટેમ્બર સામેનો હુમલો પણ આપણાથી જરૂરત ન થઈ શકે એમ તેમણે જાહેર કયું છે. એ દેવળના પાદર સમગ્ર એમણે એવી દરખાશ રજુ કરી છે કે કલકતાના શહેરીઓમાંથી ફાળે ઉપચારીને આ દેવળને ધોળું નુકસાન બરપાલ કરી દેવું નોંધ્યે. આજાદ હિંદુસ્તાનમાં દરેક પંથનાં ધાર્મિક, રચનોની પવિત્રતા બીજા પ્રત્યેક કોમના માણુમે જાળવતી તેની આ રીતે ખાતી આપી ચકારી.

હિંદી

નાવિહોનો બળવો

અધારી ગણીમાં ધસડાઈ જતા ક્રાંતિચળનો બીજો બનાવ તા. ૧૮ થી તા. ૨૨ સુધી મુંબઈમાં બન્યો છે. હિન્દુ પોતાનું એક નૌકાસેન્ય છે, આ વિશ્વયુદ્ધમાં એણે તોષાવેલી સામાન્યની સેવા જન્યત છે, અને એ સામર-મેનાની બદાહુરી વધાધારીનાં સરકારે પણ યુધ્ધ-ગાન ગાયાં છે. પણ આ હનરો સામરસિદ્ધાંતી અંદર જસતા રાષ્ટ્રપ્રેમતા આતશની જાણ, લશ્કરી શિસ્તની લોક-દ્રુવાલો આરેથી પડી ચકતી તહેાતી. સરકાર તો સેન્યને હમેશાં પ્રતિદેહથી વેગળું જ રાખે છે તે વેગળું જ સમજે છે. પણ આ આંતરિક અગ્નિ એકાએક તા. ૧૮ના રોજ એકસામંત્રી મુંબઈ કલકત્તા તે કેરામ્પાનાં બારમાં પડેલી યુદ્ધનૌકાઓમાં ભાખી કાઢ્યો. સરકારી ગણતરી મુજબ જેની સંખ્યા તેર હમરની કહેવાઈ છે તેટલા હિંદી યુદ્ધનાવિકાએ હતાલ પર ઊતરી જઈને, પોતાનાં જહાજો પર ત્રિરંગી જ્વજ અડાવી દર્શને, સરખસો કાઢ્યાં અને પોતાના ઉપરી-આગળ સાગળીઓ મૂકી. આ માગળીઓમાં હિંદી અને ગ્રેસ નાવિકા વચ્ચેના પગાર, કચ્ચાં, રંગ બોરાક ઇત્યાદિ વર્તણૂકમાં રખાતા અપમાનકારી તકા-વતનો મિલાવ માગ્યો હતો, અને પોતાની આર્થિક બહેનરી ઉપરાંત રેલ્વેકી રાષ્ટ્રીય માગળીઓ હતી, જેવી કે આગ્રા-હિંદી ફોજવાળા મુકદ્દમા બંધ કરવા, હિંદી લશ્કરોને આજે જવામાં વપરાય છે તેમ પરબ્રજની આગ્રાદીના કુંબ મઠે ન વાપરવા વગેરે.

હાકેમોની

કે તેમણે પોતાની કબજાના જહાજો તોષો અડાવી અને સરકારી લશ્કરે નેમના પર તોષમરો આણુ કર્યા ઉપરાંત, જે તેઓ શરણે ન થાય તો હિંદી નૌકાસેન્યનાં આપણાં પ્રિય જહાજોનો પણ નાશ કરવો રહેશે એવું આખરીનામુ સરકારી લશ્કર-પત્રિએ સજાવી દીધું. દરેક દેરાવરથી યુદ્ધક શિલ્પિય યુદ્ધ-નૌકાઓ આ 'બળવો' સમાવવા જપાદાબંધ નીકળી પણ પડી.

સુભાગે તા. ૨૨ ના રોજ આ બંડખોરોએ સરદાર વલ્લભભાઈની સલાહ માગી, સરદારે તેમને ખિનશરતી શરણે જવા સલાહ આપી, એ સલાહનો દુરત અમલ થયો હોત તો તા. ૨૩ ના પ્રજાતની ભયાનક મોહદાજ બનવા ન પામી હોત અને બળવાનું અગ્નિ ઉભ સ્વરૂપ ન બંધાઈ જત, શરણાગતી વધુ માનભરી બની શકત. મુંબઈ પર

ડેર વલ્લે

હિંદી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની તાજ તવારીખમાં જે રેલ્વેકી અપૂર્વ અદ્ભુત ઘટનાઓ બની ગઈ છે તેમાંની એક તરિક આ તા. ૧૮ થી તા. ૨૨ના નાવિક બળવાને સજાવી શકાય. તેઓમાંનો મોટો ભાગ કલેશ કુંવર હિંદી યુવાનોનો બનેલો છે. પોતાના પ્રત્યેનો લાંબા કાળનો અન્યાય તેમને ઊંડો અટકરો, પણ એમને આટલા ઉરકરાટની દરે લાઇ જનાર તો અખિલ હિંદી-જાતે સમરત અશિષાઇ પરિસ્થિતિ જ કહેવાય. યુદ્ધનો પરના શિસ્તસંગત આખરી પરિ-

ગોળનું ગાડું આવી પહે છે. ગુંડાનું ને મવાલીનું મુખપરિસી મહારીસ્ય તક મળતાં જ બહેરી કોઠું એણે જ ખાનાખરાખી આદરી દીધી તેની તો તાલીમ જ એની રંગરંગમાં છે. અને એણે પ્રવતવિષ આગ, લટકાદ-પુનામરજીની સાથે કામ લેવાની જેની એકધારી એક જ રીતિ છે તે સરકારે કાઢ્યાં ગોરાં લશ્કરોનાં ધાર્યાં. આ લશ્કરોની નિયામગણી પશુ સૌને સુપરિચિત છે. એણે ૩૦૦ નગરજનોનાં જન લીધા અને ૨૦૦ નગરજનોને જખી બતાવ્યા. આ ૩૦૦ ને ૧૨૦૦ ૧૩૦ તોફાનીઓ તો હોય તેટલા ખરા, કાળો કેર તો નેદીય રાહબરીઓ અને મુદવાસીઓ પર, સીઓ, બાળકો ને રોજ રળનારા પિતાઓ પતિઓ પર વસી ગયા છે.

મેરી દોરવણીથી
સાવધાન !

‘અવિચારી હિંસા’—એ આ નાંચિકાની પ્રહરિત-મહામાઢએ આપેલ નામ છે. તેમનામાં વિચારરહિત ન રહેવા પામે એટલી હડે ઉકેરાટના કાવળો શસે મન્યા હોય, અને આ બધા બનાવો ક્રિદિશ સાસન પ્રચેતી નકરત હિંદી પ્રતપ્રાણમાં નાગરિક કે લશ્કરીના કાષ્ટ પશુ બેદ વગર બેઠાણ સુધી ગતરી મઈ હોવાનાં, ક્રિદને ઝડ ઝડ પકા લેવા લાવક એંધાણો બલે હોય, છતાં એ ‘અવિચાર’ છે—અનુ-મોહનને ખાત નહિ તેવો ‘અવિચાર’ છે. તેમના બલિ-દાનની આંધ દેશભરમાં બ્યાપી જશે એવી ગણતરી રાખીને કાષ્ટકે તેમને ગેરોદારવણી દીધી હોય તો તે સંજવિત છે સકિતનો સંચય કરવાની દેશનાં મુતોની બલામથુ તેમના સુધી પહોંચી નહિ હોય એ બહાદુર છે, એની ધનશ અને બલિદાનરતિ નિર્વિવાદ છે, પણ ‘અવિચાર’નો કાષ્ટ બચાવ નથી, એનો નતીને આજ્યા વિના રહેતો નથી. હિંસા અહિંસાના માર્ગો વચ્ચેના ગૂંચવણોનાં પશુ આ પ્રશ્ન નથી. એ ‘અવિચાર’ને Error of Judgment—નસ આપીએ તો ચાલશે. ને આજે દેશ એવા તનકામાંથી પસાર થાય છે કે આ વિચારબુદ્ધ-ચાલમુદ્ધ-વિવેકબુદ્ધ-કરી કમાણીને ધૂળ મેળવી દેશે. મારે જ દેશના માન્ય આગેવાનો કે જેઓ પેતે જ હુકેડેકા ધમને બીડી બપ તેવા મરણીયા છે, તેમણે ઉચ્ચરેલાં ‘મંત્ર સર્વત્ર’, ‘સંજળાઈ રહે’, કે ‘કોઈ એવા દાયમાં રમશે નહિ, એવાં પ્રેક્ષાં બળાની બુદ્ધવળાં ચોમેરે લપાઈ રહેલ છે તે બક્ષી ગણે છે.

પહાણી

આગાહી-પરસ્તી

સરહદના ત્રીસ લાખ પહાણીએ નવી ચૂંટણીને મોસ્તે અપૂર્વ વિજય મેળવ્યો છે. સરહદની ધારાસભામાં કોંગ્રેસે ત્રીસ અને રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોએ બીજી બે મેટ્રો મેળવી છે. ખાત-અધુઓએ અને ખુસર્ત ખિદમત-ગારોની સેનાએ લાંબા કાળની તપમયાં વડે કરેલી સરહદની સેવાનો આ વિજય-માત્ર કાઢને ય અણુધારોં ભવે ન લાગે, પણ એ અત્યંત છે, કારણ કે એ જ સરહદમાં એના એ જ આનખધુઓ ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં આલે ભવ્ય વિજય પામી શક્યા નહોતા. આટલી-રિયાળ બહુમતી કોંગ્રેસને આગવી ચૂંટણી દરમિયાન મળી નહોતી. તેથી, પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચવામાં અને એને ટકાવી રાખવામાં કોંગ્રેસને યોગ્ય સ્વતંત્ર સહયોગી મદદની જરૂર રહેતી હતી. આ વખતે એ સ્વતંત્ર ઉમેદવારો નથી થરના રવા કે નથી ધાટના.

પહાણ બચ્ચાએ આખા દેશને બેતાવી આપ્યું છે કે પોતાના ખતનો એ ખુદિપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકે એટલું દરેકપણું એના રોજેદીય આધુન્યમાં ચ્વાવી મણું છે. પાકિસ્તાનની ગોંડી ધર્માં ધૂમરીઓમાં પહાણ બચ્ચો નહિ સપડાય એવો રાષ્ટ્રનો-સ્તમાર એણે સાચો પાડ્યો છે.

રચનાત્મક કાર્યમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ને કાષ્ટ રહું હોય તો તે એક માત્ર સરહદપ્રાંત છે. એના વિજયની એમાં જ ચાવી છે. ‘મહદય બચમાં છે’ એવા ગોંડા બુદ્ધમત્રાથી અસિત ન થાય એટલી દલતાથી ખુદાઈ ખિદમતગારોએ પોતાની જાનને પ્રાંતના દિશમાં સ્થાપિત કરી છે. તે ઉપરાંત, પૂરતી બહુમતીથી પોતે સત્તા ઉપર આવે તો જનકિતકારી કેટલાં કેટલાં કામે તેઓ કરી શકે તેમ છે અને એકદમ્ય ગવર્નર શાસન તેમજ લાંબિયા લીજન્ટનની દેડતી હાલ-ભારીઓમાંથી પ્રજાને બચારી શકે તેમ છે એનો સ્વાદ છેડા મદિતિઓના પોત ના ટુંકા સાસન-કાળ દરમિયાન છે. ખાતનાદેખના પ્રધાનમંડળે પ્રજાને ચખાડી દીધી છે, કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળે ખાત તો એ પ્રાંતના મતપ્રકાંને અને તેટલાં વિચાળ બનાવવાની કોઈક કરી છે. ૧૯૪૨માં એ પત્રકમાં માત્ર ૨,૮૩,૦૦૦ મનદારોનાં નામ દર્શાવ્યાં ૧૯૪૧માં એ આંકડામાં એકમેટા ટકાનો વધારો થયો છે અને તે પોણા છ લાખ ઉપર પહોંચ્યો છે.

સમજાવું

ઘણી મોડી પડી

પહેલાં આસામ, પછી સિંધ અને દલે સરહદમાં રાષ્ટ્રવાદને મળેલા વિનયો કોમવાદીઓની આખ લધાઈ રહ્યા લાગે છે. લખનૌના કરાર અને મેકડોનલ્ડના કોમી સુધાદા હાથ દિંદુ બંદુમતીવાળા પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં મુસ્લિમ લઘુમતીને એની વસ્તીની સરખામણીમાં અત્યંત વધારે બેઠકો આપીને સરકારે કોમવાદના વિપરિતે દૃષ્ટના કરોશ પાત્રા માંડ્યા હતા. એના બદલામાં મુસ્લિમ બંદુ-મતીવાળા પ્રાંતોમાં દિંદુ લઘુમતીને પણ એની વસ્તીના પ્રમાણમાં થોડી વધારે બેઠકો મળી હતી. સિંધમાં દિંદુ-ઓની વસ્તી ૨૬ ટકાની છે, પણ એને ધારાસભાની ૩૦ ટકા બેઠકો આપાઈ છે. સરહદમાં માત્ર ૭ ટકા વસ્તી દિંદુ છે, પણ ધારાસભામાં એને અઢાર ટકા બેઠકો મળી છે. પંજાબમાં અને બંગાળમાં મુસ્લિમ બંદુમતી અને બિન-મુસ્લિમ લઘુમતી વચ્ચે મળે એકો ફરક છે. એ પ્રાંતોમાં પણ બિનમુસ્લિમોને એમના સંખ્યાબળ કરતાં થોડાક ટકા વધુ બેઠકો આપવામાં આવી છે. પણ બીજા બાજુ મુજબ, મદ્રાસ, બિહાર, ઓરિસા, યુક્ષપ્રાંતો અને મધ્યપ્રાંતોમાં મુસ્લિમ લઘુ-મતીને સો ટકા જેટલું વધુ મદતર આપવામાં આવ્યું છે. કોંગ્રેસ તો એ બેઠકો વિરોધ પહેલેથી જ કરતી આવી છે. આને દલે મુસ્લિમ લીગના કોમવાદીઓને આ લઘુમતીઓને અપાયેલું બનાવટી મદતર અડાડું લાગત્રા માંડ્યું છે. ત્રિપુના લીગવાદી મહેસુલી પ્રધાન ખાનખાદુર ખુદશા એ બાજુમાં કહે છે કે—

‘આપારે (સિંધની) દિંદુ લઘુમતીના પ્રતિનિધિઓ બીજ દેશ સુલ્લમતોને સાથે મળીને શેલ્લની બંદુમતી લખનૌ શહે છે અને સરકાર મલાઈ શકે છે. અત્થાની ધારાસભાની બેઠકો એ બંદુમતી કરામાં આને અને ફરક કોમને માત્ર તેની સખ્યા ના પ્રમાણમાં જ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આને તો હિંદુ લઘુ-મતી આ કલગત કરી શકે નહિ. કોંગ્રેસે આ બનાવટી મદ-તર કરી માથું નથી મુસ્લિમોએ જ શે મળશે મેળવું દલ આને મુસ્લિમ-લિગ આ બનાવટી મદતરની કદર વિરોધી બની છે. એથી મુસ્લિમ બંદુમતીવાળા પ્રાંતોમાં મુસ્લિમોને અને મુકશાન લઘુ રહ્યું છે.’

સાથે એટલું કહેવાની તો લીમત નથી કે દિંદુ જુમતીવાળા પ્રાંતોમાં દિંદુઓને પણ એટલી જ દલને પદોંની રહી છે. લઘુમતીઓને ત્યાં ત્યાં બનાવટી

મદતર અપાય છે ત્યાં ત્યાં બધે જ એનાથી એ પ્રાંતના તંત્રને અને જુદ એ લઘુમતીને જ મુકશાન થતું હોય છે— પછી એ લઘુમતી મુસલમાનોની હોય કે હિંદુઓની. ગાંધીવાદીઓ આ વાત પ્રથમથી જ સમજતા હતા. પણ કોમવાદીઓના અને માટેના મોદને કારણે દેશને પારાપાર વેઠતું પડ્યું છે.

કલ્પાર

નથી જન્મતો

પણ મુસ્લીમ લીગને આ અતુંબવથી શાણપણ તો થોડું જ આવ્યું છે. લઘુમતી કોમોને મારે પાટીશાનમાં સ્વમતોં મુખ્યેનનાં પ્રતોલનો દેખાડવામાં એણે બાધી રાખ્યું નથી. આને દલે ‘વેલેટીંગ’થી પણ એ કરી લીધી છે. કારણ કે લીગની બદાર પણ મુસ્લિમોની દલની એણે નિદાળી છે. એ દલતિને ટાળવા માટે પંકેટીંગ, ઈટ, પથ્થર ને દેખાળાનો માત્ર કારગત બન્યો નથી. ‘સિવિલ ડાર’ના શોર સંભળાવા લાગ્યા છે. હાથે લુગારી બળાડું કમે. પણ આપરી હત તો ખામોશ-પસે જ દશે. રાષ્ટ્રીય સમૂદી અને અંતિમ કથાણની જ્ઞદાની છેલ્લી કસોટી ચલી આવે છે. હિંદી વજર થોડું પેથિક લોરેન્સ બીગ બે બ્રિટિશ પ્રધાનોને લકને દિંદી પ્રજાની પતાવટની સંખ્યું સરકારસત્તા લકને માત્રમાં અહીં આપનાર છે અને મુસ્લીમ લીગને બાજુએ મૂકી પેરે તો તેમ કરીને પણ રાષ્ટ્રીય રાક્ષા બોલાવી તેના રચેલા બધારણ મુલ્તબ તેની પ્રતિનિધિ-સંસ્થાને સત્તા સોંપશે એવી દવા ચાપ છે. આ આગા-દોમાં લાગ્યેજ રાષ્ટ્રનો કલતાર જન્મી રહશે. મમકાર અને તો લુદી વાત, બાધી તો બ્રિટિશ જંદુકાના પીઠ-જગની જેને સો ટકા જ્ઞદા છે ને મિલેટરવાદી દલો ડખી રહ્યાં છે. એમની સંકારગતિનું મેલું બજ પદિત્રમ થવા વિતા એ જંપશે નહિ. ગાંધીજીએ અને ખાન અબ્દુલ રશીદખાને મુદાવેલ અદિસાની આખરી કસોટી નેા ધર્યાંજગ્યાના જ વિપ્રદર્માં થવાની છે. તે જામિયદિશમાં આ પ્રમળેના આત્મા પાર હનશે એટલીજ પ્રમુખાંધના. બેલક, બે બ્રિટન આ દેશના દુઃખ કોઈ પણ બોમે નહિ જ મરા દેવાને નિયમ જન્મ્યો, અને દેશના અંતિમ નિર્જંકની આરે પોતાની બંદોઝ નહિ જ મરે એટું રપટ કરી આવે તો વતી શાણપણ મંજૂરિત બને. જાજી બોધાજન-નરાજ અને ના. આજાખાનની વારાપોમાં

ગાંધીજીને ફરી એક વાર પાણી-વલોણું જ અનુભવતું રહેશે એ બીક બધાને છે. એ પણ મગની જ એ શક છે.

અનાજની

મોટી અછત

કોસીરીયું કાળ-ચોષડિયું હવે ધણું નહક લાગે છે. હિંદી સરકાર ત્રીસ લાખ એન અનાજની અછત જાહેર કરી છે. દેશના બીજા ગણા બનનારી ગણતરીએ ત્રીસ નહિ પણ તેનું લાખ ટંનેડા ટોડો બતાવ્યો છે. બંગાળનાં પચીસ લાખ માણસોનો ભોગ લેનાર ૪૩૦૦ પ્રાંતીય ભૂખમરો સમગ્ર દેશને આવરી લેશે એવી બીક સત્તાવાર શબ્દોવ્યાર પામી છે. ચાર વર્ષથી માનવશક્તિને ચૂસી રહેલી ઠંડોશ રેશનોંગની સરકારી દુર્ભવરથાનો એક પણ દોષ કબૂલ્યા વગરની વાદ્યસરોવરી થોપણા દેખેનાઓનો મોહમ સહકાર માગતી અને અનાજનો દુર્ભવ દૂર રાખવાની વાંચણી અપીલ કરતી બહાર પડી છે; ત્યારે એ જ વાદ્યસરોવે હમણાં જ વિદેશ મોકલેલા ખોસક-પ્રતિનિધિમંડળમાં દેશનું નમોદ વાળનારા વહીવટી કેટલાક નામગીન સૂત્રધારોને વળાવ્યા છે. અને અર્ધા પેટ ગુજારે કરતી પ્રજાનું 'રેશન' પચીમ ટકા ગ્રાપી નોખ્યું છે. નથી કાઈ સમજી દેશના પકોની સલાહ પણ લીધી, નથી નિષ્ણાત લોકપ્રતિનિધિઓનો સંપર્ક સાધ્યો. ફક્ત ગાંધીજીજીને પૂછ્યું પૂછાવ્યું છે. તરસ લાગવા ટાણે કુલે ખોદાય છે. સમસ્ત દેશને અનાજ સંબંધે એકઠાય કરીને જરૂરીયાત મુજબની સરખી વહેંચણી કરવાના મંદાઈગાર કાઈ મઠે ચાલુ નોકર-શાહીની નાલાયકી શું હજ્યે પુરવાર નથી થઈ કે એની એક કાંકરી પણ ખેસવ્યા વગર મોટા પગલાં લેવાવા લાગ્યાં છે? પચીસ ટકોનો કાપ મૂક્યા પછી પણ દરેકના પેટ સુધી બાકીના પંચોતેર ટકા(શુદ્ધઅનાજ) પહોંચાડવાની ખાતરી પમાય તેની વ્યવસ્થા ક્યા? એવી વ્યવસ્થા રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓથી જ સંભવે છે. લોકોના કલ્યાણ વગરનું કાઈ પણ તંત્ર આવી વિપત્તિને આણી શકશે નહિ.

'જો' અને

તો ની વાત

સરકારે જાહેર કરેલી અનાજની અછતની રાષ્ટ્રવ્યાપી વિપત્તિ સંબંધે ગાંધીજી 'હરિજન' પત્રમાં 'લાખ અને કાપડોના દુષ્કાળ' એ મથાળે જણાવે છે કે—

'સરકારનું નિવેદન પ્રકટ થવાની સાથે જાન-ભાવ બમણ થઈ ગયા. આ લશ્કરુજીવું છે. આવી સહાયોદી જુદાભવી વાત બની જતી બેઠાએ. આવા હેતુને અંકુશમાં રાખવાની વેપારી કામગીરી આવડત ને તાકાત ટોચી બેઠાએ. આપણે ત્યાં વેપારીઓનાં એસેસિસિયનો ને ચેમ્બરો છે, તે બધા રરરેક પ્રેમથી પ્રેશાને કાપે, કરે તે સંજ્ઞાસહ ને સહાયોદી અઢાલ વામાં સાંધી વધારે મદદરૂપ પાયા.'

બીજે કોણે પોતે નિવેદનમાં જણાવે છે કે—

'આપણી વેપારી કામ ને આપણી અમલદારી ફિનિશ પ્રામાણિક બને, સાથે ઝડપી રહેલા બચને બોજાબાને લેવા બાદર પણ પ્રામાણિક થાય, તો આપણે મુશ્કેલ બેવડો મોટો છે કે... સહેને પાર જતી ભય.'

આ તો 'જો' અને 'તો' ની વાત યદ્ય. જો બધા પ્રામાણિક બને તો જગત નંદનન બને. પણ એવી આશ કે ગણતરી આંધવી એ નિરર્થક છે. એવી રાજ્યનાની કદરવામાં પરતુરિયતિની પકડોના અભાવ અનિષ્ટિત છે. નેનાઓને પકડીને પૂરી દીધા તે જ ટાણે જ્યો સરકારી શુદ્ધતા ઠાંટ્રાડો પર સહી કરી દલા હતા, અને બંગાળીનાં ભૂખ્યાં કંગાલોને પોતાની દુકાનોની સામેજ મરતાં બેના કાળાં બગરે કરતા બેકા હના તેમને શિરે આ સદાયારનું કતંગબાન લાદવા જતું એ અવ્યવહારુણું છે, અને માનવ મનની અધોભ્રમતા પ્રત્યે આંખમિઆંમણાં કરવા જેવું છે. મેલી ધનદાઈજીના બાપક સહને ઉદયા માટે તો સુચવરયાદી વાંદકાપના દલાજની જરૂર છે. પ્રખ્યાત્રિયતા અને સ્વાર્થાધિનાને જે રોગ રોગરમમાં જીતરી ગયા છે તે નીતિસદાયારની શાશ્વિક અપીલકર્મથી નહિ દળે. આપણી રાષ્ટ્રની સરકાર સ્વપાદ જવા સાથે પણ આ માનવ-મનના જોડા અધિકારમાં આપોઆપ પ્રામાણિકતાની દીવા નથી પેટાઈ જવાના. ઈંગ્લેંડ, ચીન અને અમેરિકા સ્વતંત્ર હતાં, તેમને લોકસરકારો હની, તે છતાં ત્યાંના વેપારીસમૂહમાં કુણાદિનો તોડો નહોતો. માટે આ લજ માનસમાં કાઈ ચમત્કારી નીતિ-પદ્ધતિ આવવાની વિકસ ગણતરીને બાદ રાખીને કાર્યસાધકે પગલાંની શોધ કરવા મગજને કામે લગાડવું રહે છે.

વ્યવસ્થા વડે જ

સંસ્કાર જાગે

વ્યવસ્થા જ એવી રચાવી ધરે કે જેમાંથી અમુક અન્યથાકરિતા આપોઆપ બાદ દેવાઈ જાય. એ માટે શ્રી. મિત્ર મસાણી સાત પગલાં સૂચવે છે—

(૧) મધ્યસ્થ સરકારના દુઃકમથી, વમાગ પ્રાપ્તોના લોકો પર અનાજની એકસરખી માપવધી નાખી દેવી (૨) ગરીબ અને કમજોર વર્ગોના રેશન પર કચો પછુ કાપ મૂકતા પહેલાં જે લોકો માપવધીથી મુક્ત એનાં અનાજ ખરીદી શકે તેમ છે તેમને માપવધીનાં અનાજનો ઓછા દિસ્સા આપનારું પત્રનું બાવું. (૩) પરદેશી લશ્કરીને આ દેશમાંથી પાછાં જોઈ લેવાનાં, અગર કમમાં કમ તેમની પાસેનાં અનાજનો ભરોશ પ્રત્યેક સુપાદ કરી દેવા કુચ પાળી. (૪) જેઓ રાજભાણને બદલે પૂલગરો લેવતા હોય તેમનાં રેશન કાપી નાખીને પછુ સવારે વધુ અનાજ ઉપાડવાને લોકોને લક્ષ્યાવવા ભેઈએ. (૫) એક રૂપિયાથી વધુ કીમતે ચોખ્ખા જમાડના રેસ્ટોરાં વીશ્યાગ્યોને તેમના શાદકોને ચોખા પીરસવાનો પ્રતિબંધ કરવા ભેઈએ. (૬) મેટો બનાવવાની મનાઈ કરવી. (૭) માછલીનાં પત્રકો વધારવાનાં પત્રકાં લેવાં.

પહેલી વ્યવસ્થાની રચાવના થશે, તે પછી જ પ્રગ્નનો નૈતિક સંસ્કાર વ્યવસ્થ થશે. અને પ્રત્યુ મુશ્કિત નીતિ-માનસ જો દટાળવું હશે તો પ્રથમ મોટા ને માતવર યુનેશરોને, તેઓ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓના દ્રવ્યપૂરકો હોય તો પછુ છોડી નાખવા પડશે.

પાણી પાંચ લાખનું

ગોરું લગ્ગર

વડી ધારાસભામાં એક સચાલનો જવાબ આપતાં સરકારના મુદ્દમંત્રી શ્રી મેસને જણાવ્યું કે લગ્ગર દર-મિયાન આ દેશમાં રાખવામાં આવેલાં પરદેશી સેન્યોની વધુમાં વધુ સંખ્યા આ પ્રમાણે હતી:

મિલિટરી લગ્ગર : ૧,૪૧,૦૦૦
અમેરિકન લગ્ગર : ૧,૭૦,૦૦૦
અન્ય મિલિટરીઓનાં લગ્ગર : ૫૮,૩૦૦

આ દેશનું રક્ષણ કરવા માટે દિલ્હુતાનનું પોતાનું વીસ લાખનું લગ્ગર હતું તેના મોટા ભાગને આ દેશની બહાર મિલિટરી સામાન્યનું રક્ષણ કરવા મોકલી દીધા પછી આ લાખોનાં ગોળા લગ્ગરો અહીં ઉનારવામાં સરકારનો હેતુ શેા હોઈ શકે એ દીવા જેવું રખા છે. ખુદ થાં. અહિંલે જ ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરમાં પાકિસ્ટાનનાં દુકાર કર્યો હતો કે જળાબોરોને દાખી દેવા અને સામાન્યનું રક્ષણ કરવા દિંદમાં કહી નહિ મોકલાયેલું તેટલું મોટું ગોરું મેન્ય પહેંગી થયું છે.

જાપાનીઓ સામે લડવાની એમની મુખ્ય કામગીરી ઉપરાંત આ પે ત્રાપાંચ સાખની રચ્ચિ દિલ્હુતાનમાં

બીજી પછુ એ-ત્રણ બાબતો અમે. લાંબા કાળ સુધી રહી જશે: એક તો ૧૯૪૧ના ઓગસ્ટના બળવાબોરોને કચાવા માટે નિઃશસ્ત્ર રીંગાં ઉપર વિમાનમાંથી મશીનગનો ચલાવવાના હિયકાશ કૃત્યોથી લઇને ગામમાંની નિગધાર અજળાઓ અધ્યાયારો માટેના આલેપ બ્રિગો છે. બીજું, આ દેશમાં અનાજ કણુ વિના પાંચમ લાખ માણસો ન્યારે કુચરોને મોતે મરી રહ્યાં હતાં ત્યારે પછુ આ પરદેશીઓના પેટ માટે ખોરાકનો પૂરતો મંદોષ્યરત કરવામાં આન્યો હતો. સર શમરવામી મુદ્દમંત્રીએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની લંડન પરિષદમાં કહ્યું તેમ એક પછુ ગોરો સેનિક જૂઓ મયો નથી એટલું જ નહિ, એ ઘોર આપત્તિકાળ દર-મિયાન પોતાની એકસાસગી આણીપીણીમાં એને ક્યાંય પછુ કચારા ભોગવવી પડી હોય એ પછુ જણ્યું નથી. બીજું એમને માટે દૂધાળાં દેશની કતત પછુ એટલા મોટા પ્રમાણમાં થઈ છે કે આને આપણાં બળોને પુરું દૂધ નથી મળ્યું, આપણા ધરમાંથી ઘી-છાશ લગભગ અદ્વય થઈ ગયાં છે, અને આપણાં જેડુતને બજારનાં સાંસાં પડ્યાં છે. આ લશ્કરીને પાછાં લઇ જવાનું અત્યારે સંભળાશે નહિ. કારણ કે ‘અવરશા અને કાપેડા’ નામનું એક પ્રયોજન બનાવી લેવાયું છે. વ્યવસ્થા કેવીક રહે છે તે તો ડાહ્યારે કાટનાં તોફાનોજ કહી આપે છે.

ભૂખ્યા

ટપાલીઓ

તાર-ટપાલખાતાના સભ્ય સર મુરનાથ જેતુરે વડી ધારાસભામાં જનરેર કહ્યું છે કે આખા દિલ્હુતાનના ટપાલીઓના અને ટપાલખાતાના નીચકા કામગરોના એક સથે પોતાની માગ-ગીઓ ન સંતોષાય તો આ અદિનાની ૧૧ મીથી હડતાલ ઉપર જવાની ચેતવણી આપી છે. પચારના દરમાં વધારો, રત્ના અને પે-સન અંગેના નિયમોની પુનરિચારણા, મોંઘવારી કપ્યામાં વધારો, સરતા બાવે અનાજ પૂરું પાડવું, પિ માગ-ગીઓ ટપાલખાતાના કામગરોને કરી છે. પોતાની માગ-ગીઓ પાછળનું નિધપત્રગ કેગતરા એમણે રઈ તા. ૧૫ થી ‘જૂઓ ટપાલ-કામગર’ના નિસાલો કડે-કડેની પોસ્ટ ઓફિસોમાં પહેરતા માંડવા છે.

આ હડતાલ આપે, કે મદદનારો કામગરો અને ટપાલ-ખાતા વચ્ચે સમાધાન થઈ જવાથી એ દર

દેસા પે આવતી અટકે તો પણ દપાલખાતામાં પ્રવ-
તતી પરિસ્થિતિ વિશે આ અગવળથી પ્રગ્નનું ધ્યાન
જરૂર દોરારો. સરકારનાં તમામ ખાતાઓમાં એક માત્ર
દપાલખાતું એવું છે કે જેના માણસો કામના લાંબા
કલાકો અને દૂરના પગારોની ખેતડી લાંબામાં રહેતા હોય
છે. એમ રહેતા છતાં આ એક જ ખાતામાં રૂસ્ત-
ખોરીએ એાછામાં એાછો પ્રવેશ કર્યો છે. આ ખતાના
કામચરોને મળી રહેલું લગાઈ-ભથ્થું એ જની મોંઘ-
વારીના પ્રમાણમાં ધણું એાછું છે. પતાં અને કવરના ભાવ
તથા અને જ પૈસા કરીને તેમ જ સાદા તથા જરૂરી વાસ્તવા
દર તેર અને છવીસ અને પહોંચાડીને દર વર્ગે કરોડોનો
નફો કરતા દપાલખાતા માટે એવી આ કમણી રણી
આપનારા કામદારોની વાળખી મળણીએ સંતોષથી
મુરકેશ ન બનવી જોઈ એ

તે ઉપરાંત, ગામેગામ તાર-દપાલની સગવડો મેઢા
પ્રમાણમાં પહોંચતી કરવાની ભારેખમ યોજનાએ સર
ચુરનાથનાં ધરસાસામાના લાપણોમાં જ સક્ષવાઈ ન
રહેતાં દેશના દૂર દૂરના અંધારા ખૂણાઓમાં પણ પહોં-
ચતી થાય તે જરૂરી છે. પ્રખતી સગવડો પૂરી પાડવી
આ નવી યોજનાએનો બોલો અત્યારના કામદારો પર
નાખારો ન હોય. એને માટે નવી જરૂરી કરવી પડશે

રજવાડી

રેલ્વેના નોકરો

દપાલખાતાના પ્રશ્ને તો પાછળ નાખી દે તેવો રેલ્વે
ખાતાના સવાલ વિહરી પડ્યો છે બી. બી સી આઈ.
રેલ્વેના વડોદરા વીરમગામ સુધીના લોકો-ખાતાના
નોકરોએ જાહેર કરેલી હકાતવ આખા દેશની રેલ્વે પર
આગ લગાડશે એવી ચિંતા આજે તો, તેમની મળણી-
એના નિકાલની તરિત ખાતરી આપવાની શાણી
નીતિને પરિણામે ટળી છે. પણ ખુદ સરકારી રેલ્વેઓના
નોકરોની દશા છે તો રત્નવાડી રેલ્વેઓના કામચરોની
યાતનાએ કેવી હશે ! વાર્ષિક ૫૦ ૬૦ લાખ જેટલો
નફો જમી જતારી એક બી.એસ. રેલ્વેનો એકજ
હાખલો લાખે. લાખા ખૂટતા પચાસે તો નથી, પણ નિદા
પર સુકાં રેશનીંગ છે. મીનીમલ સ્ટાફ રાત્રિ ને દિવસ
માટે એકનો એક છે : દિવસે ૮-૯ ટૂંનો દોડે,
રાત્રિએ પણ એટલી જ ટૂંનો, એટલે કે આ
કામદારોએએ નથી સુવાતું, નથી ખાવાતું, નથી

કશું ધરકામ કરવાનું, અને તદુપરાંત આ ગુંડા ટૂંનો
જે લાખો ટન માલ તેમણે જ ચડાવ્યા હોવાના ને ફેર-
હેર કરવાનો છે, તેની મજૂરી તેમને શું મળે છે ? એક
દાખર અંગાળી મણે રૂપિયા અડી ! આવી અમાણી
સ્થિતિની જવાબદારી જેઓની છે તે ઉપરી અમલદારો
સુધિસિતો છે. અત્યારે સિલ્કોને જ મર્યાદા આવી આપતિને
નોતરી રહ્યા છે. તો શું આપણી કેળવણીએ નાદારી ન
તેાધાવી ?

આપણને લામ લાગે છે કે હાલનોના આ રૂઝ
ચરેલા બનાવો દેખાય છે તેવા છુદાછવાયા નહિ પણ
એક ઉમ્મ અને વ્યાપક પ્રેરકજળમાંથી કમખદ સ્વરૂપે
બની રહ્યા હોય. આ હુબંધરયાની પાછળ કાઈ એક
મોઢું બ્યવસ્થા-તંત્ર કામ કરતું હોતું જોઈએ. પરંતુ રખે
આ લાખો પીડિતો, દેશના માન્ય નેતાઓની મંજૂરી
મેળ્યા વિના કુઠારી પડી મેઢાં તંત્રવોને હાથ રખી અપ !

પરકારના

વેતનનો મત્ર

‘મિશન’ અને બ્યવસાય એ બંને દરિને સમન્વય
કર્તાં વિના આપણે જાહુ સમપથી, ગોધાં ખાધાં છે.
ખાસ કરીને લેખનના રોત્તને આ અંગજામણ નકા
કરી છે એને પરિણામે ન રહે મિશનની ધમસ અને
ન રહે ધધર્થો હોયત એવી ઉત્કળજેષ્ટ દશા લીધી
ચાઇ છે. એટલે અદલાગાદ ખાતે મળેથી અ. હિં. પર-
કાર પરિપદને પ્રમુખપદેથી શ્રી દુપાર કાંતિ થોયે કરવી
નીચેની યોજનાર સવેગાળી બને છે—

‘પરમારત્વને આપણે એક ‘સેવાકાથ’ તરીકે ગમે તેહ
મૂલ્યએ, તેમ છતાં આપણે ન જાણુંં વટે કે મિશનરીઓને
પણ છાતું તો રહે જ છે. અને તેઓ દીઠ દીઠ મુખ્યવેતની
અત્તવા ચાલતા હોય તો કાઈને એ ખટકતું ન જોઈએ. એમ
પરમારત્વના બ્યવસાયને જેણે પજુંં અલ્લીસાથી પાતાના પેઠ
ગુજારોને ધધે બનાવેલ છે તેવા પરકારને, એ આ કોતરી
ઉપાસના કરતો રહે તેહલા મુલતને માટે પ્રજ્ઞ ઉત્તરોપાર વધવું
વેતન, રત્ન, સાઈમીની સાલત, પ્રોપીડેટ ફૂડ, અને છુદાપાતું
વેનચ મળવાને સુધિવારે આપવો એ શું વધુ પડતું છે ?
તું તો મારા પ્રમુખપદની મુલત દેખવાને પરકારોની હાલત
સુધારવા એ કંઈ કરી સચીવ તો માત્ર અહોભામ્ય માનીય’

શોપકટ્ટિ

રેલ્વી ગઈ છે

ચિધિની એ કાંતિય વિઠગના છે કે આખા સમા-
નનાં શોધિતોને પરી શોપક વર્ગની સામે ડડો વીઠ

નાર અને હરએક નાના મોટા અનાથની રોજ છાત્રી
ખચર લઇ નાખનાર પત્રકારત્વની ખુલ્લી જ સામે આ
પેકાર પાડ્યો, પછી છે-અને તે પછી આજની એક દેર
સારા પત્રકારત્વની તરતી રિથિતિની વચ્ચે ! જેને
જેમ આપણું પત્રકારત્વ રિથિતિસંપન્ન બનતું ત્યજ છે
તેમ તેમ એમાં માસિકાની-અને દુપાનિધાન માસિકાની
વાસના બહાર દિષ્ટિને છેતરીને પછી પેસતી ત્યજ છે
એવી શોષકરિથિને વશ થનારાએ વચ્ચે, આ તો કુલ
માસિક છે ને આ કેવળ સંસ્થાનો સંચાલક છે એવા
બેદની રેખા પછી ભૂંસાઈ રહી છે. માનવંત અપવાદો
બાદ કરતાં, 'હું તને નખાવું છું, છું મારું' કહ્યું કર
એને એક હોકેમનો જેમ પ્રસન્ન રાખે, નીહતર તોરો
નોટીસનો પચાર લઈને ચાલતી પકડ ! એ મિલન
ધર કરી રહ્યો છે. નાનો મોટા અખચારી નેકર વળતો
પ્રભાતે પોતાની ખુસીને સજામત સમજીને નીંદર કરી
રાતો નથી. એને સારો દરમિયાનો, મોનસ, મોંઘાગરી
કે એવું એવું મળતું હશે ત્યાં પછી શી તુષાર ધોળો
સમ્પ્રદેશ છે તેવી ખાતરીમંથ રિથિતિનો પોતે ભોક્તા
નથી. એની મોટી કમખખી તો આ છે, કે એવું
કામ મંત્રવત્ નથી પછી અંતઃકરણની - ગુલાબી વડે
સીંચીને નિઃપ્રાણ કદાચે લોકલવાણું એ કામ છે. એ
નિહોણે તો એ ગાથા કરતાં પછી વખારે નકામ છે.
તેમ છતાં કો તો કિત્તી ગુલાબી વેરતાં વેરતાં છાપા-
ખાનાની અન્ય તમામ પરિસ્થિતિથી અચાન રહેવામાં
અચર તો ઇરાદાપૂર્વક એ અચાનદશાને સાચવી રાખ-
વામાં જ એની રીત છે. સમય તંત્રરચના પર એનો
કાબુ નથી, અચાન નથી, નૈતિક અનુભવન અચા
અવરોધને અવકાશ નથી. અંદર થલું બધું પોણું હોય,
ટોંગીયું હોય, દંબી હોય, ભાવનાવિરુદ્ધ આચરણ હોય, અચર
કર્મ નહિ તો છેલ્લે વિસમિત દિષ્ટિને વહીવટ હોય. છતાં
એ અધશું જ્ઞાનજ્ઞાન ગજવામાં રાખીને પત્રકારને જગત
પર ટીકા કરવા બેસતું પડે છે એ એવું સૌથી વસમ
દુઃખ છે. એટલે શાણો સંચાલક તો આ ક્ષેત્રમાં એને
જ સમજીએ, કે જે પોતાની પત્રવૃત્તિ પરત્વે જ નહિ
પછી સમય વ્યવસાયનીતિ પરત્વે પોતાના કાર્યકરોને
પોતાના વિશ્વાસમાં રાખીને એવો તો ટંકાપર રહે, કે
નાના મોટા કોઈ કાર્યકરના હિસની પેરી ગુલાબી જતે
દહાડે મરી ન જવા પામે. કારણકે એ ગુલાબી વચર
પત્રકારત્વ માત્ર ગેમાનું મડું જ રહેશે.

આવી રહેવી

અવરજી

આમાંથી કૃત્રિમ થતો જે એક મોટો લાભ આપે
મિલન-ભાવથી લેરેલા કેટલાક પત્રકારોનાં હિ
દુનવી રહ્યો છે તેનો પછી શી ધોળો નીચે મુગળ પ.
પાડ્યો છે-

'હું નહું છું કે આને પ્રવર્તી રહેલી આ વ્યવસાય
ભૂલક પ્રવર્તિ પ્રત્યે મારા ઘણા સન્માનિત મિત્રો સાક્ષી
રચિત છે. તેઓએ એવી જાતિ બતાવી છે, કે આ હોયો
મૂર્ખાદાન વધતા સાથે પત્રકારત્વ એક મિલન બનતું મળી
વધુ ને વધુ વ્યવસાયવરણ ધારણ કરશે. 'હું આ નહું'
પછી આપણે સંધ-ભાવના (ક્રીમ-રિપરીટ)થી પ્રેરા
રેલાસર વર્તન કર્યું તો દિનની પત્રકારત્વને 'દરદ' ર
'કલિ'ત ને દાષ પડી ગયેલા અમિરિકન પત્રકારત્વ
અવરજીમાંથી ઉગરી યાજી.'

નથી ભૂલવા જેવું, કે દૂર અને કાંઈક કેવળ મૂર્ખીવંત
રોળજીઓનાં જ નહિ પછી મિલનનાં ઓઠાં હેઠળ પસિય
સનાકાંક્ષાથી જલી ઉઠેલી જમાતેનાં પછી બની શકે છે.
૧૧૩ જેટલા સરકારી નિમંત્રણોનો દારો જે આસ-
તુષન કરી રહ્યો છે તેના કરતાં જરા પછી ઓછી, આ
માસિકામાત્ર પ્રવર્તવી રહેવ છે તે ગુંમગામણ નથી.

વિદ્યુત સ્વરૂપની

સમાચારપ્રેક્ષિકા

તંત્રી પરિપત્નું આ અધિવેશન 'ખુલ્લું' મૂકનાં
પડિન બવાદરસાલ નેડુએ કહ્યું કે-

'સમાચારને મારી મચી નાખવા કે એને દબી રેવા
અમે હું તંત્રીએને ચેતવું છું. જે કોઈ સમચારમાં સમાચાર
તરીકેની અત્યય હોય તે સત્ય રીતે રજુ કરા એટલે, જે
કોઈ હાથુ સમાચારને નિષ્ઠ વચ્ચપમાં રજુ કરે છે કે તેને
દબી રાખે છે તે આખરે તો કોઈકોની નાજરમાં દલક પડે છે.
આ અંગે બહારની કોઈપણ બચ્ચિ, સંસ્થા કે ખુદ સરકાર
દબાણ પછી તંત્રીએને ન સાંખી લેવું એકલે.

એ એક દુખની વાત છે કે આપણાં હાથાં માત્ર સમજીય
નેતાઓનાં હાથેએ અને નિવેદનોથી બરેલા દેશ છે અને કામ-
દાની સમાચાર કે આર્થિક હાલત પ્રત્યે અને દિવંદના સમાન્ય
માનવીની સુધે આ યતા બીજ પછી સુધે પ્રત્યે એ જિર-
કાર રહે છે દિવંદની આમળગની દાલત અને એની બચ્ચિ
યાતો પ્રત્યે જિરગાર રહેતા અખચારી આખા દિગ્ગજની
તરફથી મોટી યાગાં નથી

આપણા દેશમાં અમોઝ માલિકીનાં અને દિલ્હી માલિકીનાં અખબારો વચ્ચે ધણી તફાવત છે. ખુદ દિલ્હી માલિકીનાં અખબારો પણ બરોબર સમતોષ નથી હોતાં. રાષ્ટ્રીય અને સરકાર-વિરોધી સમાચારોને તેઓ ધણી વધુ પડેલી નજર આપે છે અને હિંદની આમજનતાના સામાજિક, સારકારિક અને આર્થિક પ્રશ્નો પ્રત્યે બદરહાસ રહે છે."

દેશના સ્વતંત્ર પત્રકારત્વ સામે સીધા સરકારી અંકુશોના નેટલો લપ છે તેટલો જ બીજી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓના આડકતરા દબાણનો પણ છે એ વાતથી દેશના તંત્રીઓ અખણ નથી એ આપણું સદ્ભાવ્ય છે. રાજદ્વારી નેતાઓનાં લાપણા અને નિવેદનોથી બધાં બધાં આપણાં છાપાં અંગે ને ટોર પડિત જવાદરસાલે કરી તે એ એક એમના સિવાય બીજો કોઈ તંત્રીઓને મોઢામોઢ કહી શકત કે કમ તે શંકાસ્પદ છે. સમાચારોને મારીમચીને આપવામાં કે અખબારના સમાચારોને સમજાયા રાખી રાખવામાં રાષ્ટ્રવાદી અખબારો દોષમુક્ત નથી આ દેશના રાષ્ટ્રવિરોધી ઝોલા અને એંગ્લો-ઈન્ડિયન છાપાનો ફેલાવો ધણી વધારે છે એ તેનું એક કારણ એ છે કે એમના વાચકસમૂહને કોટા ભાગ એ છાપાની નીતિ સાથે સંમત ન થવા છતાં માત્ર સંચૂલ સમાચારો મેળવવા માટે જ એમને વાંચતો હોય છે. ખુદ માંધીજી પણ આજાખાનના મહેલમાં ફતા તે દરમિયાન જે છાપા મળાવતાં તેમાં આવાં અરાષ્ટ્રીય અખબારો ઝોલા નહોતાં.

જાહેરખબરોની

નીતિહીનતા

આ ઉપરાંત એમણે છાપામાં આવતી કેટલીક જાહેરખબરોને જોઈને પોતાને કુઝાય મળું હોવાનું જણાવીને એમણે એવી જાહેરખબરો ઉપર કડક 'સેન્સરશીપ' રાખવાની તંત્રીઓને વિનંતિ કરી હતી. એમણે એ પણ ચોતવણી આપી હતી કે દિલ્હી પ્રજાસરકાર સત્તા ઉપર આવરી ત્યારે છાપામાં આવતી જાહેરખબરો વિશે એ ધણી જ કડકાઈથી કામ લેશે.

જાહેરખબરોની કમાણીને આજે માંડ દાઢ આવેલો હતો જાસરકારમાં તે વિવેકબુદ્ધિ વ્યાપકપણે આપણા પત્રકારત્વમાંથી ગૂંચ થઈ ગઈ છે. કાગળના કવોટા માટે મુમરાણ કરી રહેલા અખબાર-માલિકો મિંદામણાં મોટાં બીજાનાં નિરથક મથાળાં અને ફળુપ શયણપાર ઈરાઓ

વડે મોટા ભાગ ભરી લઈને વાચનની સામગ્રીને શોધી રજાને ધોલી મૂકે છે. આશીનું બધું તારાપોર (અર્થતઃ જાહેરખબર ખાતાં જ) સંભાળી લે છે. છાપાં કેવળ જા. અ માટે જ ચાલતાં હોય અને વાચનમામ્રી તે જા. અ. ભરતાં કોરી રહેતી જગ્યાને પૂરના નેટલી જ અપની હોય એવું કહેવું એ લીખળ નહિ પણ વાસ્તવલય છે. અખબારી આલમમાં કામ કરનારા સેવકોની અને ભાવનાશાળી દિયોને ધક્કો લાગે તેવો આ જાગ જીતિ અંધે વળગતો બચાવ છે. વળી જાતીય વિષયની જા. અ. ન લેવાનો તે એક શિષ્ટાચાર જ બની રહેલ છે. વાચકોને જાતીય વિષયના કરવાં ધણી વધુ જગ્યા પહોંચાડનારા વિષયો તેમજ ચીજવસ્તુઓની જાહેરખબરો ઉત્તરમણી જીતિઓ સાથે થાય છે. પત્રકારત્વના દેશી ધંધાને બિલકુલ ભાડૂતી ને 'ભાતખાઉ' બનાવનાર આ અંગે પરતે પડે. જવાદરની મીમકરી જ માત્ર પૂરતી નથી. પરિપક્વ કંઈક ઉમ પગલું લેવું રહે છે.

મેટ્રીક-પરીક્ષાને

નવો અલ્પસંસ્કૃત

મુખ્ય યુનિવર્સિટીની સેનેટ મેટ્રીકના અભ્યાસક્રમમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે--

આ ચાર વિષયો ફરજિયાત થયા છે. (૧) અમોઝ એક વેપર. (૨) પ્રથેમીકસ જ વેપર. (એકજા, એરીપ્રમીક ને ન્યેમીક. (૩) હિન્દની અવશ્યોન બાબ એક વેપર (ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, જરે તે એક બાબા લઈ યામી (૪) જનાર સાચન એક વેપર.

મરજાત વિષયો એક વેપર, જેમાં નીચેના એક વિષય ઇજાગર લઈ યામી-દોરો કલિદાસ, ઉત્કલો કલિદાસ, જુલોન, રિચીક, કમીટરી, એમીટરી સાચન, હિન્દી પ્રશ્નોન બાબ, પુરોગની આધુનિક બાબ.

મેટ્રીકની પરીક્ષા પચાસ કરવા માટે દરેક વિષયમાં એકજા એક વેપર થયા સામે અને કુલ મળી પંચાસ કા માટે મેજ વગ રહેશે. બનતાં કુપી આ પાણુ ૧૯૧૮માં અમલો બનશે.

ભાતખાતના જુદા જુદા વિષયોમાં વિદ્યાર્થીઓની મુદ્દિશક્તિ વધેણાઈ જતી હતી તેને જાલે અમુક જ જરૂરી વિષયોને ફરજિયાત રાખીને બાકીનામાંથી કોઈ પણ એકની પમદગી વિદ્યાર્થી ઉપર ઊડવાનું સેનેટનું એક પગલું નેટલું ડહાપણબધું છે તેથી બીજી જ રિવામાં છે પરીક્ષામાં પચાસ લવાના માફના ટકા લટાવાનું એમનું બીજું પગલું. આ વિષય ઉપર મે

કલાક સુધી ચાલેલી ચર્ચા દરમિયાન એન્ટના એક સભ્યે કહ્યું તેમ આ પગલું મુખ્ય યુનિવર્સિટીને બીજા પ્રાંતોની નબરમાં દાખલપાડવાનું છે. તે ઉપરાંત કોલેજમાં જનારા વિદ્યાર્થીઓની અમારની અભ્યાસગત કલાસિયલમાં આ પગલાંથી થયેલા વધારો થવાનો અવકાશ રહેશે, કોલેજના અને નિશાળોના અભ્યાસક્રમોમાંથી પસાર થવામાં જરૂરી માનસિક ક્ષાઓ વચ્ચે અધારે જે અંતર પડેલું છે તેમાં ઉમેરો થશે, કોલેજના અધ્યાપકો ઉપર કામી બુદ્ધિશક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓને ઝડપેર ફળવવાનો એવો વધારો અને જે મેટ્રિકની કસેઆમની બુરો ધરશે તે બેકાર મેટ્રિકોના પોકારો વધશે.

વિદ્યાર્થી માટે લાજવાના વિષયો ઓછા થાય ત્યારે તેની સાથે સાથે એ ઓછા વિષયોમાં તો ઉલટાનું એમનું ધ્યાન વધુ કેન્દ્રિત થયું હોવાથી તેમાં એણે વધુ માફ એળવવા નોંધ્યો, એને બદલે એન્ટની દૃષ્ટિ તો બીધી દિશામાં ફાટી રહી છે. એન્ટની આ બેકમાં હાલ રહેલા કેટલાક વિદ્વાન અધ્યાપકો તો આ ચર્ચાથી અચ્ચંદ્ર થઈ ગયા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક સભ્યે પાસ થવાના ઓછામાં ઓછા માફ માટે ૪૦ ટકા સુચન્યા, ત્યારે સામે પક્ષે કોઈએ ૧૫ ટકા સુચન્યા. આ બે તકા વચ્ચે થોડી બેચતારણ થયા પછી મધ્યમ ઉલટ તરીકે ત્રીજી કોઈ ભક્તિએ ૨૫ ટકાની અસલ દરખાસ્ત મંજૂર રાખવાની સૂચના કરી. અને આ રીતે 'સોદા' પાર પડી ગયો.

પહેલો મુદ્દો પણ ચિંત્ય છે. આટલા બધા વિષયો નાંચવાત રાખવાથી કામી વધના તેમજ કામી વિચાર-બુદ્ધિના કિશોરોનું માનસ આ લેવું કે તે લેવું એવી અનિશ્ચિતતાની અટવીમાં રચનાપડે તો નહિ ચડી જાય ? હંથા વર્ગોમાં પહેલ્યા પછી પણ જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની દિશા કે વિષય નક્કી કરવામાં ગાંધા ખાય છે તે ચૌદ-પંદર વર્ષના કાચા કિશોરો પાસેથી સાચી પસંદગી કરવાની આશા રાખવી એ ઘણું વધુ પડ્યું છે. મેટ્રિક સુધીમાં તો મનને નિયમનમાં પગાડવા માટે નિશ્ચિત દરખાસ્ત અભ્યાસ-ક્રમ વિશેષ ઉપકારક બને.

લેખકો-પ્રકાશકોને

આજરોતે પ્રજા

લેખકો-પ્રકાશકો વચ્ચેના આર્થિક સંબંધને કટતા-બુકન સંજ્ઞામાંથી બચાવી લેવું, વર્ગવિરતની વિષય-

ગામી દિશામાં એ પ્રશ્નને ધસડાતો અટકાવીને એને એની સમસ્યો અવસ્થા પર લાવી મૂકવાનો પ્રયાસ અમલવાદના લે. મિ. મોંથી શરૂ થયો છે. એની જાહેર ચર્ચા ચાલેલાના ચાલુ યુદ્ધ છે. પ્રવર્તમાન વસ્તુરિથિતોનો જ સારો પરિચય એ માટે અપાવો જરૂરી છે. લેખક-વર્ગને બુદ્ધિને જ આ બાબતમાં કેટલાક વિશ્વગોમાંથી જાહેર કાઢવાની જરૂર છે. એટલે આ વિશે નવ-મેતન સાહિત્યમંદિરના સંચાલક-પ્રકાશક શ્રી. પુરુષોત્તમ પટેલે ગુજરાત સમાચાર તા. ૧૭-૨-૪૧ ના અંકમાં લખેલા લેખનો પ્રસ્તુત ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે—

પ્રકાશકો અને લેખકોના સહકાર અનિવાર્ય છે. પ્રકાશકોને લેખકો યિઝારી તરીકે માને એ યોગ્ય નથી અને પ્રકાશકો લેખકોને ફૂલગી ગણે માને તે પણ યોગ્ય નથી; એટલે કે લેખકોના હંમેશા પ્રકાશકોએ માથાની રીતે સ્વીકારવા જોઈએ. પરંતુમાં લેખકોને પ્રકાશકો તરફથી હચક રહ્યો છે. તે કોપીરાઈટના વેચાણ તરીકે મળે છે. અથવા તો સાહ્યકોની પંદર ટકા ચોખા નફામાંથી રાંચકરી મળે છે. પ્રકાશકોના ઉપર ખર્ચનો અતિશય ભાર રહે છે. સામાન્ય પ્રકાશકોને પુસ્તકો ખપરી કે કેમ તેની પણ કાંતિ રહે છે, વર્ષો સુધી તેની નકલ ખપે નહિ, તેની રોકાયેલા મૂડી દ્રઢી થાય નહિ, બ્યાન થઈ રહે તે દરમિયાન તેની નકલોની કિંમત પણ એવી થઈ જાય હોય કે તે એટલે કાઈ લેવા લલચાય નહિ. એટલે એ પણ એક અવરુ સાદસ છે અને તેમાં અનેક વખત કેટલાક પુસ્તકો માથે પણ પડે છે તેવું નુકસાન બીજા પુસ્તકોમાંથી મેળવી લેવાનું રહે છે.

આ ઉપરાંત પ્રકાશકોને બુક્સેલેરોને તથા એન્ટરપ્રેનરો મોટા પ્રમાણમાં હમિયન આપવું પડે છે. આ બધું જોખમ ભાઈ કરતાં પ્રકાશકોને પણ લેખક કરતાં નેટ વધારે પડી રહેલું નથી. અને એ જ જોખમો બેટ એ લેખકોને બેટમાં પડતાં નથી. એટલે લેખક ખર્ચની, ચેચાણની અને ન વેચાય તો નુકસાનની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ જાય તો ૧૫ ટકા લે તે બાબતે છે; કારણ કે સરકાર પ્રકાશકોને પણ એટલું જ પડી રહે છે. પરંતુ પ્રકાશકો પાસે અને ખાસ કરીને મોટા પ્રકાશકો પાસે અનેક પુસ્તકોમાંથી આટલું પડી રહેલું હોવાથી તેનું કુલ વિશેષ અને તે મોટું દેખાય છે અને તેથી લેખકો બોદી રીતે અજાણ્ય છે.

લેખકપક્ષે પણ

મોટાં જોખમો

આ ચિત્ર સાચું અને સ્વાતંત્ર્યવસિદ્ધ છે. એની તથ્યતાનો તો, લેખકો પણ જો જરાક આજુબાજુ નજર કરશે તો પ્રગટ સ્વીકાર કરશે. માત્ર અહીં એક વાત પરને સમજાવવા મુકાય છે. 'પ્રકાશક જે જોખમો બેટ

છે તે લેખકને ખેડવાં પડતાં નથી' એમ ન કહો. પ્રકાશકને બે વ્યાપાર ખેડવાનાં કાંઈ જોખમો જરૂરી છે તે લેખકને સંજ્ઞા કરવામાં પોતાનાઓ કેટલા ગણી મોટી છે તે કેમ વિચારતા નથી ? કેટલાં વર્ગોની તિતિલ્લ તપશ્વર્થી અને તનતોડ મહેનતને અને એક લેખક તૈયાર થાય છે, અને એવી સિદ્ધિ પછી પણ, અકેક સત્વશીલ કૃતિના નિર્માણ માટે એ સિદ્ધ લેખકની ભેળા-ખોતરણોનો, છેકજુસોનો, દિવસરાતના અજખાનો, સંસાર-વ્યવહાર સાથેનો કડીમેળ ખોલસાઈ જવાનો, શારીરિક માનસિક ધસારાનો, તેમજ લેખકપણને મેરે ભાગે વરલા જ હોય છે એવા શારીરિક માનસિક કાચખી બાધિઓનો ભડાળ ભેગો કરી દિસાળ મૂકીશું તો તેને જોખમનું પશુ અતિ ધણ નમી જવું જણશે.

એકાદ દાયકામાં

ખત્તય થશે

લેખકના બીજા એક મોટા જોખમની હદ કરવા પ્રકાશકને વિનંતિ છે: એકધાનું પ્રતિજ્ઞાસ્પદ સંજ્ઞા કરવાની લેખકની શક્તિ કેટલી ! એ ક્યારે ફૂકી નહિ જાય ! એની લોકપ્રિયતાનો કાળ એકાએક અસર ધઈ જવાની કેટલી મોટી સંભાવના ! પ્રતિયનું સાતત્ય સાચવી રાખવાનું કેટલા અથપ લેખકને માટે સમ્યક ! અને એક વાર એની ઝોજરિયતા પ્રણીવિરામે પહોંચી ગયા પછી એની પાછલી કૃતિઓને પણ, એ સત્વરતં હોવા છતાં, દેશન બહાર નીકળી જવું રહે છે એ કેવું વિચારણ સમ્યક છે. એની કાંઈ પણ કૃતિ પર નિષ્ફળતાની મહાર સુકાતાં એના દિલ્લહાની સીમા રહેતી નથી. એ આધિક દિવસો તે હારી જાય છે તદુપરાંત એના ઉત્સાહ પર દિમ પડીને સ્વર્ણ બાળા ખાક કરી નાખે છે. એની બધી જ રમત એકાદ દાયકામાં ખતમ થઈ રહે છે. આ વાતને ભૂલશો નહિ. જોખમ બને પહે છે. માટે બનેએ મળીને પોતાની સહિયારી નીકા તરાવવાની છે. એકના દાયકામાં સુકાત ને બીજાના દાયકામાં દલેસાં.

લેખકોની

પ્રકારના સંસ્થા

શ્રી પટેલ લેખકોની પ્રકાશન-સંસ્થા સામેનાં જ-અવરતાનો જવાબ છે તે બિવકુલ સાચાં છે, અને લેખક એ આંખો આંખોથી વેગળા રહેવનું છે. અમે પણ એમની આ ચેતવણીનું સમર્થન કરીએ છીએ.

લેખક પોતાની પ્રકાશનસંસ્થા રચાયે તે તે એક આવસર દાયક અખતરો છે, પત્તે તેવી સંસ્થામાં મુકાલ દાખવેશો ?

લેખક ખર્ચની મૂડીમાં કેટલો દિવસો આપશે ? રેખાંજ વારને વગર વકાશરે ક્યા સાહિત્યપ્રીતો. જાતરાથી નિભાવશે ? આ પ્રશ્નોનું લેખકો નિરાકરણ કરે અને છતાં અને દેવ વિના આનું કઈ સાદસ કરે તે તો તેમાં પ્રકાશકને પણ કદાચ કંઈ પડખું પાડે લેવાનો મહેલ; પરંતુ કંઈ પ્રકાશન કરવું ને કયું ન કરવું ? અને પછાપાત નહિ થાય એવી ખાતરી શી રીતે ધઈ શકે ? અને તેવી કશિયદ ને લેખકનું પ્રકાશન ન સ્વીકારવામાં આવે તેવી યશે જ. અને એના કિન્ને પણ હશે ને કશિયદમાં સુર પુરવશે એટલે એ લેખક-પ્રકાશકના ટૂંક ધુનિયનમાં છતાં દેવની અવધિ આવશે એમ સાદી સમજથી સમજાય તેમ છે.

મહાજીવરાવ

ગજલમંડળ

ગજલના કવિતા-પ્રકારને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવતારવાની હમેશી પ્રેરિત એક નવલોહીનું જૂથ પોતાની મુશાવરા-પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યું છે. એ કાબ્ય-પ્રકારનું મૂળ પ્રજાસરવાન તો રાહર, પણ આજે એ પ્રવૃત્તિ કોઈ રંગથી અલગ પાડી સહિયારી ભૂમિકા પર મુકવાનું થયે સરતના મહાગુજરાત ગજલ મંડળને ગમ્ય છે. આ મંડળમાં દિંતુ મુસ્લીમ સૌ કોઈને માટે અવકાશ છે. મુખ્યત્વે મુસ્લીમ ભાઈઓ એને મોખર્ષ કામ કરે છે. આમાંથી કોઈ અધ્યાપક છે, કોઈ શિક્ષક છે, કોઈ પત્રકાર છે, કોઈ દરજી છે, કોઈ બાદસિકલની કુઠાન ચલાવે છે, તે કોઈ જરૂરિકસળ વંચવાનો વાતસાય ઝીતારા છે. આમ મહેનત-મજૂરીના ધંધા એમાં ખેડતાં તેઓ કવિતાનો સંજ્ઞાનરસ સેવે છે. તેઓનું મુખ્ય પ્રેરકબળ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યેનું સમ્મત્ય છે. તેઓમાં નિકટ સમગમથી એક શુભ બાજત તો એ જાણીતા મહેલ છે કે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં બધાં અંગેનું પરિચીન કરતા રહે છે અને જેતે ખાસ વાદન લેખે અપનાવેલા ગજલ-પ્રકારના પણ અસલ ખંધારણ અને ખોજાનો અભ્યાસ તેમ જ છપ્પલ બાદિ છું કાસી સાદિર-મહિયોની કૃતિઓનું તત્વરપણાં નિરીક્ષણ એક સંપ્રવૃત્તિ રૂપે ચલાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુરોગામી કવિઓએ ગજલને પ્રકાર ને રીતે એટલે છે તેનાં પણ ગુણદોષ ને ગજાખોરી તેઓ તપાસે છે; અને નવા ધુગની અલિલાયા આકાંક્ષાઓ તેમજ મંચોને ગજલને કાન્થેદ આપવાના તેઓ અખતરો કરે છે. આ પ્રયોજનથી પર તેઓ નાહર પ્રખની સાથે મુશાવરાઓ દારા જોડાય છે. મુશાવરાઓમાં રણુ થતી આકૃતિઓમાં રમતિયાળ તારકીમોથી છાંં ચમત્કૃતિમય કાબ્યાંશો, અદ્ભુતવાચીનો નોડકાંધીથી છાંં સપન સંવેદન-

યુક્ત રચનાઓ, વેરવિખેર તકેની દાળદીઓથી લઇ ઉંડા કાવ્યસ્ત્રાદ આપનારા ગંભીર ઉદ્ધારણ પશુ હોય છે. ઉત્સાહ એ તેઓનું મુખ્ય આચારધાન છે, ઉદ્ધમ અને પરિશ્રમપ્રેમનો એમનામાં અભાવ નથી. વળી તેમની કને તો ઉદ્ધ-કારસી કવિતાનો કુલંદ વારસો છે. એટલે જેમ જેમ તેઓ શુદ્ધ કાવ્યસ્વરૂપની નિકટ જતા જશે તેમ તેમ તેમનામાંથી ગુજરાતને સમૃદ્ધ-કવિતાનો સારો શાલ સાંપડશે એવી આશા અરથાને નથી.

નહુ શુદ્ધ

જળવાના જોધએ

આ મંડળના સંચાલકોમાં ઉદ્ધમી સુકુમારતાનું સાડુ દર્શન થાય છે. તેમની વિનયશીલતા અને સૂચનતા તેમને શાલાવે છે. તેઓ સરસ દિલના છે, સૌના સહકાર અને દુઃકેની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સુક છે, મિત્રભાષી અને નિષાલસ છે. સુરત ખાતેના તા. ૩-૨-૪૬ના મુશ્કારાની ઉદ્ધાટન-ક્રિયા તેમણે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવા લખ્યપ્રાંતિષ્ઠ અને સહૃદય વિવેચકના હસ્તક કરાવી. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ કે જે ગુજરાતી કવિતાના મર્મત વિવેચક છે, તેમણે નિષાલસ દિલે આજકાલ મુશ્કારાઓમાં રણ થની કવિતાઓ તેમજ તે કવિતાંની રજુઆતની ઢખણ પર કંઈક ટીકા ઘોડા વખત પર કરી હતી. એમને જ હાથે મુશ્કારાનું ઉદ્ધાટન કરાવનારાઓ પોતાની વિનય-શીલ વિદ્યાશુષ્પતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે ઉદ્ધાટનવિધિ લેવાએ કવિતાનો આદર્શ આરંભિત રજુ કર્યો:

એ આત્માની અમૃતકલા છે. સમગ્ર આત્મામાં કેવળ હૃદય કે લાલણી નથી પણ હૃદય છે. હૃદય એટલે વિવેકહૃદય, ને તે ઉપરાંત મર્મહૃદય પણ આવે છે. વ્યાસ ને કાલિદાસના કાવ્યો હૃદયના આપાર વિના ઉદ્ધમતા અણપ છે. નાનાં હૃદય-કાવ્યોમાં, અણેમાં, અંકકાવ્યોમાં કે મહાકાવ્યોમાં એટલે કે સહસ્રાંશ લખાઈ જતાં કાવ્યોમાં પણ હૃદય પોતાનું કામ કરે છે. કવિની સમગ્ર હૃદય બહુ બહુ ને વેગથી હોય તો એ હૃદયનાપારને આપણે પ્રેમજ્વાળાથી લીએ. શબ્દરચનામાં ને ગોડવણીમાં એ હૃદયનાપાર હૃદયમાં હોય છે.

બીજા વાત આકાર પરત્વે છે. ફેટાકાર ફેટા લેવા આવે છે તો તે પણ ફેટાસ નહીં કરે છે ને આત્મજાળની વચ્ચે એમાં ન ઘૂસી બધ તે માટે ઘણી માયાદત્ત કરે છે અને તે માટે રચના કરે છે. પ્રકૃતિમાં પણ આપણને એવી ભવનો આકાર સમન્વય છે કેટલાંક દરિયા આનંદ આપે છે. પર્વતો દરેક આનંદ આપનાર હોય છે; પણ એ તેની સાથે બીજા દરિયા કેળવે તો તેનો આકાર રમ્ય ઉત્તરો નથી. આખી પ્રકૃતિ સાંજે રમણીય લાગે છે. એ સમગ્ર દૃષ્ટિને એકતા આપતું વર્તન તે આકાર. પ્રકૃતિનાં દરેકની રમણીયતા જરોબર સમજાર

હોય તેને પણ સામાન્ય સંજોગમાંથી અજળી પાડવી પડે છે. એટલે આપણી રચના આ આકારની એકતા લાવવાને માટે તૈયાર બેઠાએ એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે.

આકારની એકતા સાથે આપણી ભાષાની આસિયત આપણી કવિતામાં સારી રીતે દાળવાની છે. એમાં ભાષાનું સ્વરૂપ થાય એવી ફટ લેવાની ન બેઠાએ. કવિતામાં ખૂબ રાગ (Passion) ની ભાષા હોય તો તેમાં પણ વિવેકહૃદયની આવરણ છે. એટલે આકારની એકતા, ભાષાનાં એકતામાં એકતા ધણે ને ભાષાની વિશિષ્ટતા એ પણ શુદ્ધ કવિતાસર્જનમાં જળવાવા બેઠાએ.

આવી સ્વચ્છ વિવેચનદૃષ્ટિએ જોતાં મુશ્કારામાં રજુ થતી કવિતામાં અમૃતાત્મક કલારસપ્રકટ થવામાં એકે તે ને આડે આવે છે તે કવિતાકારોની પોતાની જ પ્રાથમિક પ્રયોગદરશા. કવિતા એ સહુ કોઈને સુલભ વાણીવ્યાપાર નથી. અભ્યાસ અને ઉદ્ધમની વિધુક્તા ઉપરાંત કવિતા-કારની પોતાની અંદર એ કાવ્ય-વિમૂલ્કિતું વરદાન કુદરત પાસેથી મળ્યું છે કે નહિ તે પણ જોવું રહ્યું. આજે મોટા સત્ત્વચિંતક પાયા પર ચાલી રહેલી આ પ્રયોગશાળામાંથી વખત જતાં કૃષ્ણ કવિપ્રતિભા ચમકી કોઈને તે વેળા આપણે જોઈ શક્યું કે વિમૂલ્કિત એ કંઈ વસ્તુ છે. તદ્દુપરાંત મુશ્કારાની પ્રથામાં એકે મર્યાદા એ છે કે તૈયાર આપેલ પંક્તિ પર સારા મોળા સર્વને કામ કરવાનું હોય છે. એટલે પ્રથમ કોઈ કદપનાયુક્ત વિચારદર્શન, પછી તેના વિચિત્રક્ષોભ, પછી એ કુલુષતાનાં ઉર-ગીર આહરતાં લાવનારું કલાયુક્ત શિષ્ટકામ, પરિણામે એક કૃતિનું પ્રાકટ્ય થતું-એને બાદે ઉત્તરા જ આપારમાં સજ્જકને મુકાવું પડે છે એટલે કે પ્રથમ જ અમુક એક તૈયાર વિચારને પકડી તેના રદીકે કાઢિયા જેળવવાની શબ્દ-સેધમાં ઊપડવાનું, ને પ્રાસમદ શબ્દ હાથ લગાડ્યા પછી તે જેમાં બધ એસે તેવા કાલક વિચારને પકડવાનું; આને પરિણામે આકારી ચાતુરી પ્રધાનપદ મેળવે છે ને સાચી વચ્ચીત રમણ કરી શકતી નથી. પાદ્યૂતિઓની પણ એ જ રીતની અવળી ફિલા ચાલે છે. આંદો રજુ થતા કવિતાકારોમાંના કેટલાકોની લેખનપેશીઓ નિદાગણ્ય તો તેમની પાસે ખૂબ ઊંચી કક્ષાની કૃતિઓ મોજાડ હોય છે. કારણ કે તે તે કૃતિઓ રેવાલાનિક સર્જનક્રમમાંથી નીપજેલી હોય છે. મુશ્કારાના પ્રમુખ ભાષે મેલાણીએ એટલે જ આ ભાષાએને ભાષામણુ કરેલી કે પંક્તિ આપીને કારીયા રદીકે વગે-રની મિસાલપટ્ટી મુરકેટાદ બોક્ષ કાળેલા મુશ્કારા કરતાં એ સ્વચિંતક સ્વતંત્ર કૃતિઓની રજુઆત નોતરતી

મારું 'પંડય બેઠું' છે ત્યાં સુધી નવાબસાહેબ પોતે આ ગામની સીમમાં શિકાર ન કરવાનું વચન આપ્યું છે. જેટલું પાળે એટલું બસ છે. મારો ને, એનો સાત પેઢીના નાતો કેમ તૂટે !

આહ ! પેઢી-સાત પેઢી ને સતાઈું પેઢી ! સુરેશના આહેવાલે મને તપાવી મૂક્યો. આ સહેલા આગેવાનને એકમાત્ર પેઢીઓનું જ રક્ષણ રહ્યું છે પેઢીઓના નાતાના જાપ જપતાં તેઓ યાચતા નથી. બુનકાળના નહોતર તેમનાં આંતરકર્ષમાં જોડા ખૂંચી ગયા છે. એમની વામણી કંપના તો જુઓ ! મારું 'પંડય બેઠું' છે ત્યાં લગી-મને આપેયું વચન-મારો ને એનો નાતો-જનતાની કે જનવિરાટની કદી વાત તેઓને રિચારતી નથી અંબન સંબંધની શરમથી જ રાજ-કર્તાઓને સંવર્ણ રાજગણના છે. તું જીતીશ નહીં તું ચાપ ? પદ્મશ્રી કરો. જલ્દનમમાં જાવ સાત ને સતાઈું પાછી પેઢીઓનાં મુખાન !

સુરેશ પછી બરો પાત્રો છે ! દુલા શહેને ઘેર મહેમતો જમવાના દત્તા તે તારકો રચીને જ ત્યાં જઈ ચૂકો. જો ચૂં મોં કરે તો ત્યા ને ત્યા પટ્ટી પાડવાનો હતો, પછી ભારે છે કે ઉકારો પ કરી શકે ! શેઠના એક બે સગાની આખો લાલ ઘડો ગઈ, પછી શહે વાર્ષા, કહે કે 'એમા શુર મને ચંદ્રેશ્વર ભયવાન આવતે ભય દેશો સરને તો શુ તમે ના પાડ્યા જશો ? આજે આપણે આપણે આ દુવા જાણાં આટા મારે છે, એમાં કોને ખબર કોઈ આપણા મુએમાં કુટુંબીઓને અતાર નહિ હોય ! મને તો આપણી ગાડીના થોડા કેટલી વ વાર મારા મોટાપાપુનો છત્ર લાઓ છે આખો જિવસ તમારો હોય, રાતની દૂન પરથી આવતો હોઈ', કોઈર ખાનને એ...જઈ પડ્યો એવી બીક લાગે ત્યાં તો પાછો કાઠિને નેડવા મારે.....મોદયાપુ એવી જ રીતે મને ભૂત કરતો શેઠના.....'

આવી તો એ આગેવાનની વિચારણાઓ ! એવા આગેવાનને નથી શરમી આવે તેની ચાલ એક સદી સુધી જુઓ તો પછી નહોતર.

સુરેશ પછી બરો ! દુલા શહે હાથ ભેંટીને અરજ કરી, કે આહી અમ બેળા ભોજન કરીશ મારે ઉગરેથી જમતા રાત્રે કોઈ જાપ એ નહીં મારીકે. જાણું કે જ્યાંયા છે-જુલાય લાગ્યો છે સુરેશને ને...વાડ પહાલા પછી ખરા, અને વળી જો...'

માગીએ છીએ તે સુરેશભાઈને ત્યાં બે રાત રહો ત્યાં તો સુરેશભાઈને અંકાર જવાનું જમું, ઘેર ભરાંએ એકવાં ટોકવાં રાંધ્યાં, સુરેશને દાળભાત કંઈક વધુ ફાવે, ઉપરાંત પાછી દુલા શહેને ઘેર સામે પરચાળમાં જ ફળગતાં દાળભાતે સોડમ દીધી, સુરેશ એક વિજેતાની આદાથી એક પંજરામાં, છ લાડુ મહારી મયો. જમવામાં ફોજદાર ચાલુદાર પછી દના, ને મોડી ઘડી ગયેલ એક લરવાડ પછી દનો-એને પછી દુલા શહે એજ પરચાળમાં બેસારી પોતે લાલુ કરી કરી જમાવ્યો. એ જ પ્રમાણે સુરેશને આમકે કરી ખતરાવ્યું. મતલબ કે દુલા શહે સૌથી ડર, સૌને રાજ રાખે એક જમારો મહિને સુરેશ અને આમતો ફોજદાર, બેઠીની એક જ મણુનરી રાખનાર માણસ જમાનાને નથી ઓળખતો એ સાર વાર્તા છે.

જમ્યા પછી સુરેશને શહે ત્યાં જ ખારામાં લેવા શેકયો. સુરેશને વહેમ તો પડ્યો જ, કે પાછળથી કોઈક પતાવટ થવાની દરો. પછી સુરેશ આ સુધી શેકાયો ને શેકે એકલા દના તો પછી કંઈ વાંદખાટ ઘડી નહિ સુરેશ મારે વિશે ઉચ્ચારી પછી ભેખે દું બપુ કરો છું, લીધો બેધ છોડતો નથી, વગેરે કહ્યું. પછી શેકે તો માત્ર એટલું જ ભોલકા કે 'હા, રવીન્દ્રશર્માના દાદા ભારી જખમર માણસ દના. એની (અર્થાત્) મારી) મા તો જમદગ્યા હતી, વગેરે વગેરે.' ખસ એવા વિવેક કશો સંદેશ કે આછછ તો ન કદાવ્યાં, પછી મારા પ્રમે દુઃખીઓ પાછુ ન ઉચ્ચાર્યો આ બધું મને મમું નહિ. બેર, પત્યું.

એક વાર દું અને સુરેશ મુખર્ષિમાં અમારા પ્રદેશના કેદશક 'સજગતા પ્રભો' પર નેતાઓની સચનાઓ લખને પાળા વળતા દત્તા-કહેવાની જરૂર નથી કે અમારા પ્રદેશના પ્રભો સદાકાળ સજગતા જ રહેતા, કદી એમના ચાતા જ નહિ-પ્રભો ગાડીમાં એક તાપરી કુટુંબ પછી અમારી સાથે જ મુસાફરી કરી રહ્યું હતું. પૂરપૂરો કંતાં માણસ પડ્યું કે એ બધાં પછી અમારી જ રહે-સાધનનાં પ્રવર્તીઓ હતાં. થોડી વારે સુરેશ કહે કે 'રવીન્દ્રશર્મા, એક છાંયો સુરેશ છે.'

'ન મૂને તો હું સુરેશ નહિ-જાણદગની કરીનેા નોક ખાવ. બોલ, શું છે ?'

'તેર આનાનું જ ખવડ છે.'

'પછી કહે ને મર !'

‘દુલા શેઠને એક તાર ઇપકારીએ. રાજ ચા ને પૂરી લખને અમલદારોની ને મીલવાળાઓની ખિદમત કરવા સ્ટેશને હાજર થાય છે તે ગેા જ ભુલાવી દેછે. લખેા તારમાં: ‘કુટુંબ સાથે સાંજે છ વાગ્યાની એકરત્રેસમાં નીકળું છું. ચા નારતેા મોઢલવા કૃપા કરશે.’

‘અરે હેવાન !’ મેં કહ્યું: ‘એમાં તું શું એની બેા ભુલાવવાને હશે? મારે તારી નામે તો એ દેખપાક લાવશે.’ ‘પણ હું ક્યાં મારી કે તમારી સહી. કરવાતું કહું છું?’

‘તોર?’

‘એલા તારું નામ શું લાખ?’ સુરેશ વાધરીને પૂછ્યું. ‘રામલો.’

સુરેશ મને કહે કે લખેા તાર મોકલનાર ‘રામલો.’ મેં તારમાં આ શ્રેષ્ઠમાં લખ્યું ‘Ramai’ અને સરત રેશનથી એ તાર અલુકાવી મુકયો.

વળતે રિપસે સાંજે હું ને સુરેશ એવા ભૂખ્યા થયા હતા કે એકબીજાને ખાઈ જઈએ એવું થતું હતું. મેં કહ્યું કે ‘ભાઈ, આશને રેસોરાં-કારમાં જઈને પતાવીએ ! સુરેશ કહે કે ‘કલાકેક માટે રીઈ ખાજ બગાડવા બેઠા છો? આ કચરો ખાવો પડે એવું આપણા કપાળમાં નિધાતા કદી ન લખે. દુલા શેઠ લાવશે એ મોકસ છે, આ રામલાતું કુટુંબ ચેલું એ પામવાતું છે? દુલા શેઠ એની પોતાની જ શરમ ઢાંકવા માટે આપણને જમાડશે. ને હું તમને ખાતરી આપું છું, કે એ ધરની રસોઈ એક વાર ચાખવા જેવી છે.’

‘હીક ત્યારે?’ કહી હું તો ચેટે પાયળમે ખચખચાવીને બેસી રહ્યો.

ટ્રેન મહેશ્વર રેશનના યાડમાં પેસતી હતી ત્યાં જ મને સુરેશ બતાવવા લાગ્યો: ‘જોઈ લ્યો, જોઈ લ્યો લાખડાના અપાટા રતી-દ્રસાઈ ! જોઈ લ્યો એ લાખેા કામશે કોટ, છૂટે છેડે ફુપટ્ટો, ને એ કાળી પાંધડી. જોઈ લ્યો પેચનાળેા પીતળનો લોટા, કપ રકાખીની થેલી, અને ટીરીન બાકસ લઈને ઊભેલા બે માણસેા. બેટરનું રાક પછી ટીરીન બાકસમાં લાગે છે. ને એ લુઓ! ડાબે ડાબે યાંધા લખને દોડે છે. એ લુઓ, આપણે ડાબે આવે છે-મવા લો એક વાર-આખી ટ્રેન જોઈ વળવા લો. ઉતાવળ કરશેા નહિ આંહી તો ધણેા વખન છે. એ...એ-એ ફટકા મેકન્ડ જોઈ લીધા. હવે લુએ છે

ચડના ડાબા. નતે બેઠા રહેજો. હું જ ઊતરું છું. નીકર ક્યાંઈક બધું પાછું લખને ધરેળેા યદ જશે.’

એમ કહેતો સુરેશ ‘પેટ્રોલ’ પર ભીથેા, ને ડાબે ડાબે રોડાઈ નાખાને ‘કાઈ રામલાલના છે આંહી?’ એવો પ્રશ્ન કરતા દુલા શેઠની સામે જઈ કહ્યું: ‘આપ મહેમાનને શોધો છો ને ઓળખતા નથી?’

એ કહે, ‘ના, નામ પછી માંગાતું નથી. પછી એમણે તાર ક્યો છે, જમવાનું લાવવાનો.’

‘હાં હાં! હવે સમજ્યો.’ એમ કહીને સુરેશ દુલા શેઠને લઈ જઈ ચેલું વાધરી કુટુંબ બતાવીને કહ્યું: ‘આ રહ્યું એ કુટુંબ.’

ભાળીને દુલા શેઠ જરા છોમીલા પડ્યા. મને હેખ્યો એટલે વિશેષ અંખવાયા, છતાં મને પોતે સામેથી નમસ્કાર કરી પૂછ્યું, ‘ક્યાંથી ‘મુંખધી’?’

મેં કહ્યું, ‘હા હા.’ ને નીચે ઊતરી હું એમને દ્વર લઈ ગયો. પછી સુરેશ ફેડ પાડ્યો.

‘એ જ રામલો, આપને તાર કરાવનાર એ જ છે. રતી-દ્રસાઈને એણે કહ્યું કે આટલો તાર બેઠી આપો, અમને નવાઈ તો લાગી, પછી અનુમાન કયું કે આપણા ઠંઠાર સાહેબને કાકક માનીતો શિકારી દશે ને એ દિસાથે આપને એ ઓળખતો દશે’

શેડે સંભ્રમજેર ચળવામાંથી તાર બદાર કાઢીને નીચેની સહી વાગીને મને બતાવી મેં જોઈને કહ્યું ‘હ-હ-સમજ્યો, આપના મનમાં એમ થયું દશે કે આ ‘રામલા’ લખ્યું છે તેમાંથી છેલ્લો ‘લ’ તારાગાની ભૂલથી પડી ગયો. દશે મૂળ તો નામ ‘રામલો’ છે પણ અંગ્રેજીમાં તો ‘રામલા’ લખાય ખડું ને? ભારી યદ. આ તો મારી અલુપ્તજળથી આપને મનમાં ગોટાળો જન્મ્યો. ભારી-યદ.’

‘ના રે ના!’ દુલા શેડે મને કહ્યું જ વધુ પૂછવા કે મુંખધીમાં મુકયા વગર કહ્યું: ‘એમાં શું યદ મુકું? એ તો કણેકણે ‘મુંખધી’ નામ લખાઈ ચૂક્યું જ હોય છે. કાં તો પેલે લવ એ બાપડાએ મને ખારાનુ દશે, ને કાં આવને લવ એ ખવરાવવાને દશે. કાને ખમર, હું જન્મમાં સસલુ દહશ ને એણે મને વગર માથે જીવતું જવા દીધું દશે. મહાનુયંધ કાઈને ન છોડે રતી-દ્રસાઈ!’ આ એમ કહીને એણે ચાનો લોટા, ને ટીરીન બાકસનું ખાતું મગાવી, રામલા વાધરીને કહ્યું: ‘લે ભાઈ, રોમાંક આ સઈ લે’

‘પરભુ તમારું સવાયું કરે આપા ! ધરમના યાંત્રણા ! આપ, વાહ રિવાણુ !’

એમ કહીને એ તદન અભ્યુષણ વાધરીએ હોથે ડાંચી પૂરીએની ખોઈ ભરી લીધી, શાક ડગવામાં લઈ રહ્યું ને ચાની હાંચની ભરી લીધી. અને પછી એની પૂરા મામ ખેંચતી લાગતી ભરતંગી બીએ, એનાં એકથી લઈ પંદર વર્ષ સુધીનાં છ માત હોદરાંએ ને મીઠી રુચિયાં આ શાકપૂરીના મોટા મોટા ડુચા લાગવા માંડ્યા ને નિહાળીને દુકા શેઠ કાંઈ અદ્ભુત પ્રસન્નતા અનુભવના બારી સામે ઊઠ્યા રહ્યા.

બિચારે મારો સુરેશ ! એની તો કંઈ દયા થઈને ! શેઠ પેલા વાધરીની ખોઈમાં બને ખાતું હાલવતા હતા ત્યારે તો સુરેશના મોતીઆં જ મરી ચ્યાં હતી. ખાખા-માથી પૂરીએના પડતા ધોધને એણે હાથ આડા હાથે ન અટકાવે એટલી એની સખૂરીની અવધિ ગણાય, પણ એ મોરેયથી તો હતા વગર રહી જ ન શકે, કે ‘હાહ ! હવે હાહ ! ખસ, એમાં તો એમને થયું થઈ રહેશે. હાહ હાથે જ અમે આમને જીંદગીને એને...’

સાડું થયું કે બાકીના બેસ સુરેશ ગળી જ રહે. નહિ તો અને બીક હતી કે રામભો વાધરી અપધડી એ નિવેદનની સામે ‘ગ્રોટેસ્ટ’ ઉઠાવશે

પૂરીની બીજી પછુ એક દીશીન બેઠક હતી તે તેમ જ બાકીની ચા, શાક વગેરે વેઈટીંગ-રૂમમાં લઈ જવાનું સાધુમને કહી દુધ શેઠ-સુરેશની ધા પ્રજ્ઞએ સાંભળી હોય તેમ-અમારા એકના તરફ વળ્યા અને એમની હમેશની અદાથી બે હાથ ભેડી, સહેજ મોં મહાકાવી બોલ્યા : ‘તમે તો મને કાંઈ કિંમત ખવડાવ્યા પતા નથી. જગી તો લીધું હતો છતાં માડું છુડા સાધુસનું વેળ અત્યારે રેકોર્ડ નહિ રાત જેવું ધાયું છે. હું બને પૂરી ને ચા લીધા વગર જવા નહિ હઉં. ચાલો વેઈટીંગ રૂમમાં.’ એમ કહી રહેલ મારવર તરફ ફરી એ બાહ, કૂચાલ, ધાંચક મિનિટ મારી ચેકાવવો !’ કહેના અમને લઈ જઈ બેની બાવીસ બાવીસ પૂરી હાથ ઝાલી ઝાલી ખવડાવી. પાછા અમારે ‘એ બાવીસ રામવા તરફ-સહકૃદેન ખૂબ આ-શાદ ભર્મા નેઈ રહ્યા, બે હાથ ઊંચા કરીને પૂછ્યું : ‘કાં, સૌનું પેટ તો લગાલું ને ! પાણી બધી પીધું ! બોલાવું પાણીવાળને ?’

‘ના રે મારો માવવર !’ મોટા પેટને-અધુરુ મના દર્દને પણ લાજ કાઢીને વાધરણુ બોલી : ‘અરે,

મોઢે એટલો બધો ભાર કો મૂકે દાદા ! સૌએ મગાઈને ખાઈ મારા આપ ! ને પાણી થે પીધું-કેવું કેમ જેવું પાણી આ રેકોર્ડનું ! કોઈ દીવા થઈ ગયા સોને. કોઈ દાદા ! પધારો હવે કાકર, અમરે ભરો તમારો.’

‘અરે માવડી ! તારાં કંઈ’ અમારો મ કરે જ ! દ્યો, ને થી કૂચાલ !’

શેઠ અને વાધરણુના એવા વેવલા ચમ્પોની નિઃશ્વસ વચ્ચે અમારી ફેર બપડી ગઈ. પણ એકાદ રહેલ વડી ગયો ત્યાં સુધી હું કે સુરેશ કંઈ પણ બોલ્યા વિના, રામચાની સાથે પણ નગર ફર્યા વિના, બહારની ગાડાં બધું પાછળ દોડી રહ્યાં હોય એવા વિજયમાં મારી બહાર નેઈ રહ્યા.

૨ -

પરિવર્તન ધાય છે, પણ તે અચર્ય અને માંય-લ્પમાન વસ્તુઓનું; સનાતન અને સર્વકાલીન ને કંઈ છે - તેને તો ફરવાપણું હોતું નથી, સંયોગો ફરે છે, અંતરૂપ અવ્યવ તત્ત્વો એને ફારણે જ પકડતાં ભાસે છે. દોડતી તો હતી આગમણી, પણ બહારનાં ગાડાં જ દોડતાં હતાં, અને બધું નિશ્ચય હતા, મારે વિશે પણ થોડાં વર્ષ એવા પરિવર્તનાસાથ થવા પાડ્યા. એકાદ વખતના વિશ્વ નેસલસ પછી મને લાગ્યું કે હું કંઈક નિશાળા પથે કામ કરવા નિમંત્રિત છું. એટલે હું યુગર્ષ જઈ મારા મામા સ્થાયે બપારમાં બેઠાંયો. સુરેશને પણ એમ જ લાગ્યું કે પોતે ભે કે રાજકારણમાં સીને બરોજરિયો અને કેટલાકનાં તો માથાં બાંધે તેવો હોવા છતાં કોઈ એક વાર બ્રહ્મકાળમાં ‘અખરગદને દરખાસ્ત ખરાસ હતો તેમજ કારણસર એવા નેતાવણીની બીજા સીને સ્વયં આવતી રહે છે, એટલે કે સુરેશ હમેશાં મહાભારતના રણની અવદશાની અનુભવ કરતો હતો. તેથી કંઈક કરી દેખાડીને પછી જ પાછા આવતું એવા વિચારે એ પણ મારી સાથે આમો વાત ખરી હતી. સત્તાના સંસ્થાનમાં અમારે હરતક ખરચાણેવા રૂપિયાનો હિસાબ વારેવારે મુશાય તેવો તો અર્ધ જ બીજો શો કરી શકાય ? એમાં અજ એક જ, કે અમારે હવે તો સદાના ચંકાથી પર, કાંઈ આંગળી મીંચે તો એનાં આંગળી જ કાપી નાખીએ એવા બનીને જ પાછા આવતું રહ્યું

સાતેક વર્ષે અને બાંધું ‘માડું કડું’, અને અમે થં નેવું ! માછ બગડી ગઈ હતી. ક્રમીસ નેટવી મળીને

મુકી ગયેલ તેટલી પથ્થુ તૂટી પડી હતી. પાછળ રહે-
લાઓ પ્રભાતે વિશ્વાસ શુભાવી બેઠા હતા, મેં કહ્યું
'સુરેશ, હવે તો ચણતર જુદી જ હશે ચણાવું પડશે.'
એણે કહ્યું કે 'હું ચે રવીન્દ્રસાહેબ, તમને એ જ કહેવા જતો
હતો. આપણે બંનેએ સત્ય જોયું છે, માટે એ સત્ય જ
હેલું જોઈએ.' મેં કહ્યું કે આપણું સ્થાન રાજ્ય અને
પ્રભાતી મધ્યમાં, મધ્યસ્થો કહેા કે તટસ્થો કહેા તેનું
છે. મારા પડથો બનીને એણે હા કહી. મારા પડથોએ
બનીને એ જોડે ચાલ્યા.

તે પછી હું ક્યારે મારા ગામમાં આવીને બેસી ગયો,
ક્યારે મેં ગામની પાંજરાપોળમાં ટૂંટીપદ મેળવ્યું,
ટૂંટીઓને 'પ્રમુખ બન્યો, ગામની શાળા માટે
ગૌચરની જગ્યાની કઢાવીને મારા મિત્રની વિષવા
પાસેથી ગફાન માટે શિપિયા મેળવ્યા, ખાતમુરત
કાઉન્સિલના પ્રમુખને હાથે અને વારતુ નનાથ
સાહેબને હસ્તે ક્યારે કરાવ્યું, અગ્રેજ કમ્પોઝીટ રૂફના
મનોરથો મારામાં ક્યારે જન્મ્યા, ને મેં એ રવખેનું
પથુ સત્ય ક્યારે કરી બતાવ્યું, રમશાનની ઊપરી, નદીને
આશી, સેનેટરીઅમ, રોયન, બાળકોંગળ, તળાવ, ઉવોગ-
શાળા, ધર્માંદા દવાખાનું વગેરે એક પછી એક લોકસેવા-
પ્રવૃત્તિનાં પગથીઓની ગગનચુબી નિસરણી મેં ક્યારે
બનાવી કાઢી, એ તો હું આ નિસરણીની ટોચે પહોંચીને
ઊભો ઊભો નીચે નજર કરતો હતો ત્યારે મને પોતાને
પથુ સમજ્યું નહિ; તો સુરેશને તો કપાંથી જ સ્પષ્ટ પડે ?

તમ્મર આવે છે. મને પોતાને જ અને હસલું આવે
છે-એહો રવીન્દ્ર ! આ તે તારી શી બલિદારી ! તારો
કાગળનો કકડો, તારનો કુકડો, બહુ બહુ તો તારો એકાદ
દેશ, ધાર્યાં નિશાન પાડે છે. તને ગાંધીજી બોલાવે છે
ને 'પાણી પાણી' બને છે. તને દીવાન તેડાવે છે ને
સંકડાયણધાર્યાં મારા કાઢવા કરચરે છે, તને હિંદુઓ
પોતાનો ગણે છે ને મુસ્લીમો પાકો પાકીસતાની
સમજે છે. તને પત્રકારો ચુપ્ત રાજસ્થાને પૂછતા આવે
છે અને અયસદારો એનાં પેટ તારે ખેળે ખાલી કરે છે.
તને ઉવોગપતિઓ શોધે છે, અને તું એમની ચોળના-
ઓને પાર હનારી આવે છે તારી લાગીદારી, તારા
શેરો ને કમીક્ષનો તેઓ નક્કી કરી નાખે છે, ને તને
તો પાછળથી એની ખજર પડે છે કે ન્યારે તા પાકવાનું
અતિ મેહું રાઈ ગયું હોમ છે. તે તારા માતૃધીને,

પિતાધીને, મૂત પુત્રને, પત્નીને, ધાવણી પુત્રોને, અહો
કેટલાકેટલાને ગામની સરંચાઓમાં નાથ જોડી અમર
કર્મો. સુરેશે તે દિવસ જે પ્રતિતા લીધી તે સાચી પડી.
તે દિવસ સો પાંચસોના ફાળાના હિસાબ માટે પથુ
શકિત બનતી આંખોને બદલે આજે હનરોલાખોના
મારા હસ્તકનૂા લાલીવટને, હેરફેરને, હનરોલાઓ, કોન્ટ્રે-
ક્ટોને, અનાજની વ્યવસ્થાને, કંઈ કરતાં કંઈને પથુ
આંગળી ચિંધાડનાર કોઈ માર્કેટના પૂત નથી, કારણ
તેઓ જાણે છે, કે એનું ચિંધામણ કરનારી આંગળી
જેઠાને હેંડે પડશે.

જીવનમાં એક પછી એક પર્વો ને પ્રમંગો આંઆ,
તેમાં દુલા શોધને તેડાવવાનું હું ચૂક્યો નથી. એની
સાત પેઢીની આગેવાની મેં લઈ લીધી છે એનું મેં તો
એને લાગવા દીધુ નથી, પથુ રાજ્ય અને પ્રજા પોતે
રવખેન જે ફેરફાર સમજી મેસે તેનો શો ઉપાય ! એ
પથુ બરાબર સમજે છે—અથવા તો સમજવા જેટલા
અકલવાન જ નથી. નથી આગળખતા મરકરી કંઈ ને
ગંભીરતા કહે. એ તો જાણે કે કપાઈ જ ગયા છે, નવાથ
કે દીવાન કે દરનેતા એને કંઈ પૂછવા સક્ષાહ લેવા
નમ છે તો બસ એટલું જ કહી દે છે કે 'મને તો શું
ખજર પડે ? રવીન્દ્રસાહેબને પૂડો.' ખજર ફક્ત એક જ
વાતની પડે છે—મહેમાની કરવાની. રામસાલ અને રામસો
વચ્ચેના તપાવત એને આજે આટલી સ્થિતિએ પથુ
ન સમજાવે.

સ્થિતિ એમની સારી પેઠે પાતળા પડી ગઈ છે.
બીજાઓને ગમ નથી પડતી, પથુ હું જાણું છું. પીરસતી
વેળા એમના પુત્રના હાથમાં લીટી તપેલી યોગવામ છે
એ શું હું ન સમજું ! પાંચનું રધાવી પચીમને પાટલે
બેસારે અને પછી 'શાક પિરસો ! એવા આંદો બીજી
'વાર શાક પિરસો !' એવી બૂમો પાડતા જ હોય છતાં
અંદરથી શાક ન આવતું હોય તે પરથી શું હું ન
સમજું ! અરે સમજી હોય તેને તો એના ધોડાની
સાદને તપાસે પથુ સમજાઈ જાય-એ લાદયાં
બાજરાનો ઘણો કે ચણે દેખાતો નથી હવે.

ધીરંધાર રૂબી, અમુક ધંધા તો કહેશે કે ગામના
બીજાઓની હરીશર્ધમાં અમારાથી ધાય નહિ. રાજ્યે
ખાડાની જગ્યા પાણીને મૂકે મને આપી ત્યારે એવી જ
બીજી જગ્યા એમને પથુ આપવા કહ્યું, તો 'હુંડું' કહીને
લોકોના કરવી દૂર નાહા, ને લોકજીભ દરેક મનોપાય ન

ઉચ્ચારી રહે, લખથી કમ્પી જીરે, એવું તો કાંઈ કરતાં આવડ્યું નહિ, ફેટલીનાર મેં કહ્યું કે ચારલા બધા ઉઘોગો રાજ ભાગ કરાવે છે, અરે કુંવર સાહેબો, બેગમ સાહેબો અને દીવાન સાહેબ, સર ન્યાયાધીશ સાહેબ પણ ભાગ રાખે છે તો તમારો-તમારો નામનો નહિ તો તમારા નાનુભાઈનો, અરે એનો નહિ તો નાનુના દીકરા વિજયચંદ્રનો ભાગ રાખો, નવાજ સાહેબ પોતે કહેવરાવે છે, પણ સીંદરીએ બધા પછી પણ વળા છાડ્યો નહિ.

આજે એમિંતા આવ્યા, હું તો મેડી પર હતો. મુલોત્તમાના દાગીના ત્રણ સાલ પહેલાંના ધાવેલા એટલે નવી ફેશન મુજબના નવેસર લંગાવીને હાવવા મારે ઝુંખઈ લઈ જવા હતા તેવી મુલોત્તમાને પૂછી લેતો હતો અથવા તો એ સાથે જ આવે તો કમફર્ટ નહિ એથી એને તૈયાર કરતો હતો, લાંબી કંઈ એછી છે । દર મુસાફરી રાણે સાડી પોલકાને બાધરા પણ સાથે ક્યા ક્યા લેવા તેમ મારી કને પસંદ કરાવીને જ જાયે, નહિ તો ત્યાં સુધી બેગ ને દૂક લારે જ નહિ ।-એ વખતે પોતે આવ્યા હતા, હું તો હેડે જીતેથી ત્યારે જોયા. સહેજ એકે આવી મળ્યા હતા એટલે આજે વખત પણ થયો યથો હતો. મેં મનાને ધમકાવ્યો 'મને ઉપર ચાલીને કહ્યું કેમ નહિ ?' એણે ઘુરત જવામ વાળ્યો કે 'તમે જ કહ્યું છે કે ભેમથી એક ટેકાણે-કાં ઉપર ને કાં ખુલાબીભાઈને વિર હો ત્યારે-' ખુલાબી મારા મહુંમ મિત્ર હતા.

'બેસ ! બેસ ડાહ્યા !' કહી એને અસંબદ વાતો કરતો રોજી મેં દુલા ચીંટા બરડો ચાખડયો ને કહ્યું :

'હવે તો રાતના ઉજાગરા છાડો ! નહિ .મારી કાંપી સરખમાં હારે આવે.'

એણે મુંઝું મોં મલકાવી પ્રસન્નતા બતાવી. મેં પૂછ્યું-

'કહેા, આજે સાંજે ઝુંખઈ જઈશું. કંઈ મજાવવા કરવાનું ? કંઈ કહેવાનું ? હેમને કોઈ બીજે ટેકાણે જઈશો છ ?' (હેમુ એમનો નાનો પુત્ર)

પોતે ડોકું ધુણાવીને જ સદાસય ના પાડી.

'કાં નહિ ? રાજના બંગલા પર રખાવી દઈ.'

'ના દીવાલ તે જ સાડું.'

'સા.....ડું !' કહેા, બીજો કાંઈ હુકમ ?

એણે સાલ કેમ છે ઉપસણી ? કોણ કળેને દખાવીને ટેકાણે તાવતા જેવું હોય તો કહેા. મહેમુલી સાહેબને કહું.'

એમણે ફરી ડોકું ધુણાવ્યું.

'પહેા ખાડમાં,' એવું મનથી જગડીને હું તો બેઠો. એ બોલ્યા-

'ભાઈ, બરડો તો મારો જોયો ને ?' મેં પાંઠ ચાખડી હતી તે પરથી પૂછ્યું લાગ્યું. મેં કહ્યું :

'હા, તેવું શું ?'

'-તેવું તો હવે બોલું કહેવાય ભાઈ.' હું હવે શહી કાઢીને ફેટલાંક કાઢીશ ?'

'પણ તેવું છે શું ? હું તો વરસોથી લમણાં રેડું છું કે તમારા ભાગ એક બે કંપનીઓમાં રાખીએ.'

જેરથી હવામાં હાથ વીંચીને એમણે કહ્યું : 'એની વાત નથી.'

'પ્રાર ?'

'રાજ નવા ફર નાખનાર છે. હું હાથ જોડીને કહેતો આવ્યો છું, કે હું મેડો છું ત્યાંસુધી માર રાખો. મારુ મોત ન બચાડો. મારાં ધોળામાં ધૂંક પડશે. માણસો મારા નામ માથે ચૂકશે.'

'મેં કહ્યું : 'એમાં તો હવે શું થાય ?'

'તમારાથી શું ન થાય ?'

'નાં. પણ નવાજ સાહેબની સહી થઈ ગઈ.'

'બસ ! ને તમે ભાઈ-તમે રવીન્દ્રભાઈ, કાંઈ ન બોલ્યા ?'

'બોલવા જેવું નથી'

'અ...સ ! તમે જોડીને 'કવીસલીંગ' થયા કે ?'

કવીસલીંગ રાખ્દ એમણે કાણ જાણે ક્યાંથી પકડ્યો હતો. મને એ બદનામી આપતો હું જોતો અંધ મળ્યો. મેં કહ્યું 'મારે હવે કાંઈ સાંભળવું નથી. બીજું કાંઈ કામ ? બોલો, મારે ઉતાવળ છે.'

'ના, કાંઈ નહિ. હું આ જાણેા.' એટલું બોલીને એણે હાથ જોડ્યા. એની આંખમાં જળજળિયાં હતાં. એક બે લાકડિયાં લઈને એ બદાર નીકળી ગયા. મારે ડુવે ડુવે ગળ લાગી. મને કવીસલીંગ કહ્યો । દીવાને સાહેબનો મુકામ અદા જ હતો. મેં જાણ એમને આ વાત કરી.

ત્રણ જ દિવસ પછી દુલા શેઠ પર નવાજસાહેબની સહીથી કાગળ મળ્યા લખ્યું હતું કે-

'રાજ તરફથી તમારા ઘરને ત્રણ પેદીથી મળતો ગાડીપેડો પાછો જોડી લેવામાં આવે છે અને તમારી પ્રલામ બંધ કરવામાં આવે છે.'

તે પછી પંખવાડીએ દુલા શેઠનું અવસાન થયું અને કહેસાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે એ શોડો ને ગાડી મારે વિર આવ્યાં છે.

કયા મુલકના છોરુ?

મૂળ લેખક : એરીસા એરીઆ રેમાર્ક
અનુવાદક : મકરંદ દવે

બ નંચરની પવટનના રહાસભાઈ
આઈમી મોખરા પાછળની બાંગીનૂરી
આઈમાં વેરવિખેર પડ્યા છે. મધ્યા-
ખરા તો ઝોંકા ખાખ છે.

‘આ વળી નવી જતના બોચા!’
અચાનક જ્યુપ બોલી ઊઠે છે.

‘એટલે?’ ફર્નાન્ડ કોસેલ
બેઠો યદ જતાં પૂછે છે.

‘કાન તો માંડી બે!’ જ્યુપનો
એ જવાબ. કોસેલ કાને હાથ ધરી
સાંભાલે છે. અમે પથ્ય અધકારમાં
સાંભળી રહીએ છીએ. પથ્ય બંદોબાસ
એરધારા ભડાકા ને બોચા પડવાના
આવાજ સિવાય કંઈ સંભળાતું નથી.
જમણી બાજુ મરીનગન માગે છે ને
કોઈવાર તેની સાથે મીસ પથ્ય ભળે
છે. પથ્ય આ તો વસોયી અને
અનુસવવા આગ્યા છીએ. એમાં
નવીન કોઈ નથી કોસેલ શક્તિ નગર
જ્યુપ તરફ તાકી રહે છે.

‘હવે તો એ બંધ થઈ ગયું.’
જ્યુપ પોતાના જવાબમાં કહે છે.
પથ્ય કોસેલ તેના તરફ એક ભારે
નગર નાખી કહેતો જાય છે. ‘તારા
બુખ્યા પેટમાં જ આ બધા બોચા
ફૂટે છે. તારે માટે સારામાં સારો
રસો તો એક કાંઠ બેચી કાઢવાનો
છે.’ અને માટીના એસીકાને ટેકું
મારી, એમ પાછીમાં ન પડી જાય
એની કાજીટ-ગળા એ પોતાની
જાનને મળાવે છે.

‘હું કહું છું’ કે કોઈકે તો એમાં
છે ને છે જ. એક ખૂણામાંથી
જ્યુપનો અવાજ આવે છે.

કોસેલ એક આંખ ઉઘાડીને
તેના તરફ સખ્તાઈથી જોઈ રહે
છે. ધડીસર તો સાચે છે કે
તે કદાચ ફરીવાર ઊભો થશે.
‘બહુ મરકરી કરી રહેતા છે બીકણ
છાંદરા!’ એ કહેતાંની સાથે તો
તેનાં નરકારાં પથ્ય ગાળવા માટે છે.

જ્યુપ મને તેની નજીક સરકી
આવવા નિરાશી કરે છે. એકોદશ
બેંકના પથ વળોડી દૂં તેની પાસે બેસી
ગઈ હતું. ધસધમાટ ઊંઘતા કોસેલ
તરફ તરતી નજર નાખી જ્યુપ મને
કહે છે: ‘કેમજણી ધું કહેવાય તેનું
આવા લોકોને જાન પથ્ય નથી હોતું.’

ભડાક પહેતાં જ્યુપ કાલોમાં એક
સોલ્ડીસ્ટની આંધિમાં કારકૂન હોતો.
અને ત્રણ વરસ યયાં સિપાઈગીરી
કરવા છતાં એ પોતાની જાતને જોયી
નહોતો. આ રજુમેખરા પર પથ્ય
એ અચ્ચાનક ઉપર ખાસ ભાર મૂકે
છે. પથ્ય એતો ખરો અથ’ તો તે
પથ્ય નથી જાણતો. આ પહેલાં તેણે
ધણું જણું સાંભળ્યું કારણે દરો પથ્ય
એક ‘અમાગ’ રબર તેની સાથે
રલો છે. અને તે પથ્ય દરિયામાં
તરવા કોઈ ખાટિયું જડ્યું દેખ
એમ તેને એ વળગી રવો છે.

બીજી બાજુ અબાસનું તામ
પડાયે કોસેલનો મિત્રજન જમ દફ

જાય છે. એક યા બીજી રીતે અચ્ચા-
સની સાથે તે જોયા કાલરને સાંકળી
દે છે. અને તેને માટે એ પૂરતું છે.
અત્યારે પથ્ય એ રાખતી તેના પર
અસર થાય છે. પોતાની ઊંધમાં જરા
પથ્ય કબલ પાડવા વિના એ ચરત
છોડે છે. ‘આ લોહિયાળ લેખણ-
વાળા.....’

દયા ખાતો હોય એમ જ્યુપ
પોતાનું માથું ઢંકાવે છે. જાનને હંફ
આપવા અમે પડખો પડખ સાંતિથી
બેસી રહીએ છીએ. રાત બીની અને
કંડી છે. માથા પર વાટળાં વસ્તી
વસ્તીને આડમાં જાય છે અને વરસાદ
રહે ત્યાં સુધી અને પાથરેલ વોટરમૂર
શિર પર ધરી રાખીએ છીએ.

આકાશમાં બંદોબાસ આગના
ભડાકા ઊઠે છે. એમ લાગે છે કે ત્યાં
એણી કંડી હો. મળનાં રંગીન અને
રૂપેરી ફૂલો જેવા તણખા તોપખાનાના
ભડાકા ઉપર કાગી નીકળે છે. એક
ખેનરના લાંગેલા અચરોય પર બીની
દરામાં મેરો અને લાલ ચંદ્રમા તરનો
જાય છે.

જ્યુપ મારા કાનમાં કહે છે,
‘આપણે વેર જવાના એમ તને લાગે
છે?’ નું અચ્ચા દવાતું હતું. ‘અચ્ચા
છે કે.....’ જ્યુપ મેટિયા નિસાસો
નાખી કહે છે ‘ફીજીઓ એરડો, પડાગ
ને રાતના રખડવાનું—તને હજીએ
સાંભરે છે!’

વિચારનાં વજન મને મેરી
વળે છે. દૂં કંઈ હતું.

‘મર્ધ વખતે રળમાં મેં એ બધું
અનુભવ્યું છે પણ હવે મને એમાં રસ
નથી રહ્યો. આ વખતે મારે કોઈ
નવી સ્ત્રી શોધવી પડશે.’

શહેરી જીવનના આ સ્વપ્નો કેનાં
અજ્ઞાન લાગે છે ? પણ એની સાથે
કેટલાય વિચિત્ર વિચારો દોડતા
આવે છે ને બધું બેચેન બની જાય છે.
જ્યુપ બેધાનપણે પોતાનું નાક
અંગેજતા કહે છે—‘કુકનો, કાકે,
સૂચિયાં જોડ દોરતે !’

‘આજકુઠીમાંથી થોડી ઘડી બહાર
નીકળી, પાછો અહીં આવ્યો તે
માટે ઈશ્વરનો પાક માન !’

‘બરાબર’ પોતાના નાજુક ને
નમેશા અજ્ઞા પર ચોટપૂરે બેચેનતા
જ્યુપ કહે છે.

‘અહીંથી જઈને છ ત્યારે શું
કરનારા ?’

‘હું ? મારાથી હસ્યા વિના નથી
રહેવાતું. ફરીથી નિશાળે બેસીશ બીજી
શું ? વિધી, આજ્ઞા હું ને પછે
રહેલ લક્ષિણ પણ’ આસની એક
તરફ યોદી કાઢવા પ્રવેશદાર પાસે બે
મોટા કાંટ લાદીને પડેલી એક બચ્ચા
તરફ આગળી ચોંટી ફું ફું છું

‘સલા બગવાન ! પણ હું’ અરે-
બર તો એમ નહિ કરે, નહિ ?’
જ્યુપ ધૂમ પાડી જોડે છે.

‘કાંઈ ખબર ન પડે. કદાચ કરતુ
પણ પૂરું’ હું જવાબ આપું છું અને
કશાય કારણ વિના ગુસ્સે થઈ
જઈ છું.

પેલા મોટા કાંટ નિચે સળવળાટ
થાય છે. શકિ અને પાતળો અહેરો
જીમો થાય છે ને કણસે છે. એ મારો
નિરાશને રોસત, અમારી પવટનો

કમાન્ડર લેફ્ટનન્ટ લક્ષિણ એવર છે
તેને કેટલાંક આવાડિયાં થયાં મરડો
થયો છે પણ દરિયાવામાં જવાની
તેની ઇચ્છા નથી. સાતિની વાતો
સંભળાય છે. એમ થતાં એને તેને
અમારી સાથે જ લઈ જઈ. દરિયા-
તાલમાં ગિરદીનો પાર નથી અને
એકવાર ત્યાં પણ મૂક્યો કે મોત
ફૂકું જ સમજે ! એકસ વેલ-
અમારી જોળી લેવાનારે એવરને
જોડા અટકાવવા માટે એક મનનું
પ્રનાલી પ્લાન્ટર આપ્યું છે. જતાં
રિવસમાં વીસ કે ત્રીસવાર તેને જાનું
પડે છે. અને અત્યારે તેને ફરી જોડે
જનું હોય એમ લાગે છે. હું એક
ખૂણે વળોટવામાં તેને મદદ
કરું છું.

‘સંભળ, એ આ ફરી શર
યધુ !’ જ્યુપ મને ઈશ્વરતથી કહે છે.

‘શું ?’

‘હું પહેલા વાત કરતો હતો
એ બેન્ગાલિંગ !’

કોસીયલ હવે છે ને જગાણ ખાપ
છે. જોતો યદ પોતાનું સજ્જત કાકુ
સકપણે તપાસી, જ્યુપ તરફ પ્રશ્ન-
ચંચરી નજર નાખી એ કહે છે.
‘હીક છે, બચ્ચાણ, એ અમારો
પગને તે ફરીસર બહાર બેચેનનો
પ્રવલત કર્યો છે તે તારા કાકા
ગાજરના કાચળામાં જઈ પડશે એ
ધ્યાન રાખજે !’

અમે સાલજી રહીએ છીએ.
સસવતી બોમ્બ અહીંની વચ્ચે અગા-
નક એક વિચિત્ર દીધ’ ને ધપેરે
અવાજ આવે છે. એ એકલો અપરિ-
ચિત ને નવીન છે કે માત્ર માંસ
ચચણી જોડે છે.

‘એસ બીઆ !’ વિધી ફોલો
મારી ધૂમ પાડે છે. અમે બધા
સમગ્ર બની એકામપણે સાંભળીએ
છીએ.

વેસલિંગ આડસિ તરફ આગળ
ચોંટી કહે છે, ‘એ રહા—હસે !
જમલી હસે !’

બૂખરાં પાટળની સામે જાય
એક કાળી રેખા ચંદ્ર તરફ આગળ
વધતી જાય છે. ચંદ્રની લાલ શાળાને
એ વચ્ચેથી જોડે છે, કાળી હાથાને
રપટ દેખાય છે. અદ્ભુત અચાનગે
સતંભ જાયે દૂર દૂર ઝોમળતો ને
આપમતો ચાલી જાય છે.

‘એ જાય !’ વિધી ધૂરતો બોલે
છે ‘જાનમમાં જાય બધું. ને એક
વાર એને પાડી દબાવે !’

હેનરીક વેસલિંગ હંસની પાછળ
પાછળ પોતાની નજર લંબાવે છે.
‘સિયલો ગાજવા’ એ ધીમેથી કહે
છે. એ ખેડૂત છે ને આ બધું
જાયે છે.

નજીબા ને નાખાઈ ગયેલા એવર
મટીયા એક દેશને અટકીને બેસતા
કહે છે, ‘નિંદ્રામાં આવું ને પહેલી
વાર જોયું’ પણ કોસીયલ એકદમ
ઝોજમાં આવી ગયો છે. વેસલિંગને
એ પોતાને ફરીવાર સમજવવા પૂછે
છે—ખાસ કરીને તો આ જગતની
હંસ, પાળેલાં જોવા જ પુષ્ટ હોય છે
કે નહિ એ તેને જણાયું છે.

‘કોં વધારે કાં જોવા.’ વેસલિંગ
જવાબ આપે છે.

કોસીયલનાં જડખાને ઉશ્કેરત
બરાબર કળાય છે. ‘આ અંદર જોડે
છે તેમાંથી પંદર-વીસનું તો ફક્ક
જમણુ થઈ જાય !’ તે જણાડે છે.

ફરીવાર પાંખોનો ફાટ અમારી

ઉપર જ સંભળાય છે. ફરીવાર અમારા કાળજીમાં મોંસરા ઊતરી જતો પેલો વધારે પવન ! ફફડતી પાંખો, એ ઉકળતો અવાજ, અને સાથે પવનની વધતી જતી લક્ષરી હાથમાં એક તીન લાગણી જન્માવે છે—સ્વાતંત્ર્ય અને છવનતા ધગકાર ભરી.

ધડકો સાથ છે. કામોલ પોતાની રાધિક નીચી કરી ભૂખી આંખે આકાશમાં તાડી રહે છે. બાંતમાં ટાળાની વચ્ચે જ તેણે નિશાન તાક્યું છે. ને એક પછી હંસ પડે તો તેને ઝીલી લેખા જેવન તેની જાલુમાં ભોગો છે. પછી પંખી તો હેમખેમ બાંતમાં પસાર થઈ જાય છે.

‘યા નમીબ !’ એટલે કહે છે. ‘આ આખી જંદી લાક્ષમાં એ પહેલો જ સાગજ્ય કર્યો બહાર ગણી શકાત.’

કામોલ કંઠાળીને રાધિક નીચે ફેંકી દે છે. ‘ને પાસે થોડા કારતુસ હોત !’ અને એ કારતુસથી શું શું થક શકન તેનાં સ્વપ્નાં ધડતો એ અધારમાં બેસે છે. બેઠાં બેઠાં એ બેધ્યાનપણે ચાવે છે. ન્યુપ આ બેઠાને કહે છે. ‘હા, બુન્ટેલા બટાસ, લહેનત-હાર ચરણી ને...’

કામોલ એટીલી આંખે તેના તરફ જોઈ રહે છે. ‘ચૂપ કર !’ તે કહે છે, ‘આ વેદિયા લેખજુવાળા...’

ન્યુપ હાત પેસીને કહે છે. ‘તારે વિભાની દળમાં જોડાયું’ એકતું હતું. તો હજુ પછી પતંગિયા પડતાની જાગ લઈતું એની પાછળ પડી સક્યો હોત !’

‘આશમાં પડે ખડું.’ ઉચ્ચેના જવાબ આપી કામોલ ફરીવાર બેધવાની પેશારી કરે છે. અને તે ઉતમ વાત છે. વરસાદ તમામર પડે છે. જામે

વેટરઝૂકને માથે વીંટાળી એકબીજાને ઓડીયણુ દધ બેઠા છીએ. અમારી નાનકડી પાઈમાં કાળી માટીના દળવા જેમ અમે પડ્યા છીએ. ધૂળ, યુનિફોર્મ અને તેની નીચે ઢંકાઈને પડેલું ધમકતુ નાનું છવન.

અવાનક કંકેશ અવાજે થાય છે અને હું ગળી જઈ છું. ‘આગે ચલો !’ ‘આગેકદમ !’

‘શુ છે ? શુ થયું છે ?’ ઊંચના થેનમાં હું પાડુ છું. ‘આપણે મોખરા પર જયુ પડ્યા.’ પોતાનો સામાન બાંધતા કામોલ કહે છે.

અ અચ્ચકિત બની હું કંકું છું. ‘પણ આપણે તો હજુ હમણું જ અડી આમ્યા છીએ.’

‘લગઈ પૂરી થઈ, કેમ ! જવસેળુ ને હરામી લગઈ...’ વેકસિયેનો ફરેવનો અવાજ સંભળાય છે.

‘જોડા ! આગે બરા !’ અમારો ટૂકડીનાયક હીસ પોતે અમને બહાર કાઢે છે. ઉતારણે પમલે તે આશમાં ફરી રહ્યો છે. લડવિગ ક્રેવર તૈયાર થઈને બીભા છે. થોડા હાયનોચ્ચ એ પસાવે લઈ લે છે.

એટલે બેક તેમ તરફ જોઈને કહે છે. ‘તારે અહીં રહેતું એકબે લડવિગ, આના મરણમાં તુ અમારી સાથે ફેરી રીતે આવી રાખીશ ?’

પણ એ માથું દડાવે છે.

પડાને તમ કદરાને તે રાધિક લેતે કમરજમાં બાંધવાનો અવાજ આવે છે. તે માથે પૂંચીમાંથી જાણે એકાએક મુકતી ડેરી દવા જાગી ઊઠે છે પણ આખરે તેમાંથી કાપમ છૂટી જવાની આદાએ અમારા હાથમાં ધર ક્યું છે.

શાંતિની વાતો ધીજીવેએ અમારામાં પ્રકટી થઈ છે. અમ

વિચાર તે વાતો. અમે તેને માનતા નથી તે સમજ પછી શકતા નથી જ્યાં એ અદ્યા સંભળતાં જ થોડી પળમાં અમારામાં ફેરફાર થઈ ગયો છે. પહેલાં એ માટે મહીનાઓ લાગત. અપાર સુધી તો લગાડના એક પછી એક કમનસીબ વરસોની સવારી કરમ-ખીડીને આવતી હતી. એ લાંબા વરસોમાં માથુકાને યતુ કે સમયને જાણે પાંખો આવી છે. પાચુ હવે ? કાંઈ અણધારી પણ શાંતિ આવીને બીમી રહેશે એ સંભિચ્છું છે ત્યારથી જાણે એક એક કલાક પર હજાર-ગણો ભાર મુકાઈ ગયો છે. વીતેલા વરસોના સામાન વખત કરતાં અભિરૂપો નીચે અત્યારે ગાળી પડતી એક પડી પછી પડી કદણ, વળી લાખી બની જાય છે.

અવાવની દીગાલોના અવરોહો તરફથી પવન સુસવે છે. વાદળા ચડેને આવરી લે છે ને તેજગામાની ગૂંધણી રચાતી જાય છે. અમે ધણી જ નટક નટક, એકબીજાની પાછળ ફર્ય કરીએ છીએ. પડાવાનું રોણું જાણે આગળ વધે છે—જ્યતી કર-જુવા સમુ બેનજરની પદકનમાંથી—હવે તો એને પદકન કદી શકાય એવી પણ રિયતિ નથી—માત મુઠી-ભર માથુઓ બધ્યા છે. પણ આ છવતા રહેવા બધા યુનુદા લેનિયા છે. તેમાંથી ત્રણ તો ચોરની સાલના જુના જોગી છે—એજ, વેમસિય ને કામોલ.

તેઓ બધુ જાણે છે. ને લગાડના રાખાતના ડિરગોની વાતો કાંઈ પુરાણગતની કથા કહેવા હોય તેમ પહોંતાર કહે છે.

આખરે નડું ધાણું આવે છે,

અમે બરાબર જોઈનાઈ જઈએ છીએ
પણ અહીં તો કમું વધારે કરવાનું
નથી આમના તણખા, મથીનગન ને
ઉંઠર અમારા સાથી છે, વિશી એક
આખાદ ભાત મારી એક ઉંઠરને અદર
ઉગળે છે ને દારાળી વળી દવામાં જ
તેના બે દટકા કરી નાખે છે.

થોડા છૂટા છવાયા બહાર યાજ
છે. ને કાળી બાલુએ ફરથી હાથ-
લાંઠાના પગાકા સંભાળાય છે,

‘આહી સંતિ રહે તો સાડું.’
વેસલિંગ કહે છે.

‘શું ગયામાં રાખી ફેરવતા ?’
વિશી માથું ધૂણવે છે.

વેલેન્ટિન મનમાં જ બજાતો
હોય એમ કહે છે, ‘માથુસના નસી-
ખમાં જ હોય તો નાક યોગતાંય
આગળી ભાગી જાય.’

સાવિત્ર વોટરપ્રેક્ષ પર નીચે બેસે
છે, બે પાછળ રહી હોત તો ચાલી
ઘાત. વેલિસ તેને ક્વા આપે છે ને
થેમેન્ટિસ થોડો દારૂ તેના સમગળવી
રહી છે. સેમ્પલિસ એક લાંબી
અખિલ વાત કરવા જાય છે પણ
તેને કોઈ સાંભળતું નથી. અમે ભાગ્ય
શકને પડ્યા છીએ ને સમય સરકતો
જાય છે.

હું અચાનક ચમકીને ચિર ઉઘડું
હું. બેઠને બોલો યઈ જતાં હું જોઉં
હું. જેઠન પણ ખરે પછે યઈ જાય
છે. જરૂર કોઈક નવાનૂતી મતી નોંધએ,
શા એ તો અમે પણ નથી જાણતા,
વરસોથી ટેવાયેલી સાગણી એની
આગાહી આપી રહી છે. જાણે કોઈ
અપરિચિત, અજાણી બીજાનાં પગલાં
અમારા તરફ પડે છે. માથું ઊંચું

આખો કોડી અમે અપકારમાં
તાણી રહીએ છીએ. ફરી જાય સમય
છે. એક એક યાતનતંત્ર એવાંબને તંત્ર

બની ગયા છે. એક એક રતનપુ એ
અનુદયી, ચાર્મિયાની વસ્તુતો સામનો
કરવા ઉત્તેજીત છે. બધ સિવાય, અહીં
ખીનું શું દોષી થયે? અગારામાંથી
સૌથી શરૂ રીતે બોમ્બ ફેંકનાર વિશી
ગોણજીતર આગળ વધે છે ને સાથે
હાથ બોમ્બ ધરણવાનો અવાજ આવે
છે. જમીનમાં નખ ખોડીને તરખ
મારવા તરખ નિસાડી જેવા અમે
દયાધને બોલો છીએ. મારી પડે
ભવિષ્ય પ્રેર છે. તેના સખત બનેલા
ચહેરા પર મોંઘીનું નામ નિશાન નથી.
સુદ-મોખરા પર મોંઘા ચહેરામાં વસતી
કોડી મોતની આવડેખા તેના મોં પર
તરવરે છે. અમારી સુખ ચેતનાએ
એકાએક જાગેલી અસરથી અમારી
સાગણીઓ જાણે ફરીને હિમ યઈ ગઈ
છે. આ ઉત્સાહાનું કારણ જાણવાની
તેમનામાં શો નથી.

ધુમસ યેરાનું ને વિખેરાનું જાય
છે. અચાનક આ ઉત્તેજનાનું કારણ
અને સમજાય છે. ચારે તરફ યુદ્ધાર
બાપી ગયો છે. અમેજ યુદ્ધાર,
મરીનગનની તત્તણી કે બંદૂકના
ભ્રમકા નહિ, ફક્ત સંતિ ફરી
વળી છે, કંઈજી સંતિ.

અમે એક બીજા તરફ નોંધી રહીએ
છીએ પણ કોઈ સમજતું નથી.
આખી લગ્નમાં પડેલીવાર જ આપી
સંતિ અમે ભાણી છે. આને અર્થ
જાણવા અમે દવાને સંધા નોંધએ
છીએ, ગેસ તો નથી આવતો
ને? પણ પવન જોરદાર છે ને તેને
અનુદય નથી. ત્યારે શું નવો દલો
આવે છે? પણ એની વાત તો આ
સંતિએ જ આગળથી કહી કોપી
હોત. શું કહે આ? મારા હાથમાં
રહેલી બોમ્બ બીના યઈ જાય છે,
ઉત્તેજાદથી જીં પડેસેવે રંગરંગ થઈ

જાય છે. લાગે છે કે જાણે નસીસ
તરી પડેલી. પાંચ મીનીટ, દસ મીનીટ,
પંચી સેકન્ડ બોલે છે.

‘પા દલાક યઈ દલે.’ ધુમસ
ચીપતો તેના અવાજ જાણે કમ્પ-
મોંઘી બેસે હોય એમ લાગે છે.
પણ કોઈ બનતું નથી. દલોલ નહિ,
ધુમકો નહિ, ફક્ત અપકાર તોણાઈ
રહી છે ને છાપાઓ વિરતરે છે...
આ કોઈ રીતે સદન થઈ શકે એમ
નથી. સુદના અવાજથી અમે એટલા
બધા ટેવાઈ ગયા છીએ કે અચાનક
તેના બોલો જાનવી જતાં બનૂતની
માફક બેઠે બેઠે જાડીને અમે તૂટી
પડ્યું એમ લાગે છે.

વિશી કહે છે, ‘કેમ આ તો
સંતિ થઈ ગઈ?’ ને તેના અવાજ
બોમ્બ માફક અમારા કાગળમાં
અથડાય છે.

અમારાં મુખ ઝાંખાઈપડે થઈ
જાય છે. દલન ચલનમાંયે ટેનુવિદીનતા
ને અનિચિતતા તરી આવે છે. સંતિ!
અવિશ્વાસથી અમે એકબીજા તરફ
નોંધી રહીએ છીએ. સંતિ! મારા
હાથમાંથી બોમ્બ પડી જાય છે લડ-
વિગ ધીરે ધીરે પોતાના વોટરપ્રેક્ષ
પર બેખી જાય છે. સંતિ! બેઠેની
આંખો ઉપરથી લાગે છે કે તેના
ચહેરા દંમણું કટકે કટકા થઈ જશે.
વેસલિંગ જડની જેમ ભીમે છે. પાણું
વળી એ જાય છે ત્યારે તેની
આંખોમાં જલદી યેર પડેલેવાની
જાણણ દેખાય છે.

પણ ફરીવાર એ સંતિ મારીને
અવાજ આવે છે. બહેર મારી ગમેલી
સાગણીઓથી અમે તેને તરત
પારખી નડેતાં રાકયા. બંદૂકના
ભ્રમકા ને ફરથી આવતો મથીનગન

કૃતવાનો અવાજ. અમને જ પડે છે. ચતુરો પરિચિત ને વિશ્વાસુ સાથે સાંભળતાં અમને હવે આનંદ થાય છે.

આખો દિવસ શાંતિ રહી છે. રાતે અમે જરા પાછા દઢયા છીએ. અમારા આ દુઃખનો અમારી પાછળ પડે છે ને તારક છે. અમે તેમજ ચર્ચ રહીએ તે પહેલાં સખત જોગ્યોડી વરસે છે ને આગના લાસચોળ કૃતારા અધકારમાં જામે ચડે છે. થોડીક વાર ચૂપકીડી જવાઈ રહે છે. વિધી ને જોડન માંસના એક ડંખાને ત્યાં ને ત્યાં સફાઈ કરી નાખે છે. બીજાઓ આગ પડ્યા છે ને રાહ જુએ છે. કેટલાય મહીનાઓ તેમજ અહીં ગાળ્યા છે ને ખયાલ કરવાનો વખત આવે ત્યાં સુધી સૌ બેઠિંસરા બની રહે છે.

અમારો ટૂંકડીનાયક દીસ ધીરથી સંકી આવે છે શોર બહાર વચ્ચે તે પૂછે છે, 'તમારી પાસે બધું છે ને?' 'દારોગો બહાર યવા આજો છે.' બેંચે બૂમ પાડે છે. પછી દીસ ખરો દહાવી બેંચે તરફ એક સીંગરેટ પસાર કરે છે. આજુબાજુ જોયા વિના જ બેંચે માથું દલાવે છે.

'જે હોય તેનાથી મલાવી લેવું જોઈએ' કહી 'દીસ બીજા રક્ષણના ખાડા તરફ ચડ્યો જાય છે.

અને પાસે હોય તેનો આ બધા સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી શકે છે એની તેને ખબર છે. આ અનુભવી સર્વોપા- માંથી એને તે એક તેના જેવો જ રક્ષિતાળી ટૂંકડીનાયક થઈ શકે.

અંધારું થાય છે. ફરી જોગ્યોડી વરસે છે. રક્ષક મટે અમારી પાસે ખામ કંઈ સાધન નથી. કોઈના અને હાથ વડે અમે ખયાલ મટે ખાડા ખેંદી કાઢીએ છીએ. જમીન માથે જડાવે આગળ, બેંચે અને

કૂં પડ્યા રહીએ છીએ. અમારી ખૂબજ નજીક એક જોગ્ય પડે છે. પૂરા વીસ વાર પછી આંધે નહિ હોય. અસહ્યાર મારતો જોગ્ય આવે ત્યારે અમે કાનના પડાને ખયાલવા મોહું ફાડીએ છીએ. છતાં તે અમને અરથ બહેરા કરી નાખે છે. આંખો ધૂળ અને કચરાથી ભરાઈ જાય છે. ગંધક ને દારૂની તીવ્ર વાસ ખૂંમળાવી નાખે છે. જલ્દી કાઠુએનો વરસાદ થાય છે. જોગ્યની એક કરમ સાથે કોઈના હાથ જોડીને બેંચેના માથા પાસે પડે છે.

દીસ અમારા રક્ષણના ખાડામાં આવે છે. લડકાઓના અંજવાસમાં તેનો ચહેરો કોઈથી ભગતો દેખાય છે. 'લગાઓ!' ઉરોરાટથી દાંડના એ કહે છે 'સામને લગાઓ!'

જોગ્યની તડામત બોલે છે. ને ધડાકા સાથે પછડાતા એ તૂટી પડે છે. જુદી કૂંડે છે ને વાતાવરણ ગાળ જોડે છે. અમિતો પછેડા ફરી વાર ઉત્કાય છે. પાછળ ને પાછળ સરતો જાય છે. અને દારૂના કાળા- ભટ્ટ માનવીઓ ધરતીમાંથી જાયા થાય છે-હાથમાં જોગ્ય ફરી, સાવ- ધાન ને તત્તર.

'આરને કદમ પીછે' દીસ જગના કરે છે.

અમારી ડાબી પાંખ પર દરો ઘયો છે. મશીનગનના એક થાણા મટે ધોંગાઈ મચ્છું છે. મશીનમન ગડગડે છે ને સાથે હાથજોગ્યના ભડકા નાખી જોડે છે. અચાનક મશીન- ગન ફૂટી અટકી જાય છે એ બધે પડી કે તરન જ મથક તરફ પસાર થાય છે. દુઃખનના હાથમાં જવાને હવે તેને થોડીક જ વાર છે.

દીસ એ જુએ છે. ખયાલની દીવાલ પર ચડી જઈ એ બૂમ પાડે છે. 'જોગ્ય કદમ આગે!'

અમે આગળ ધપીએ છીએ. વિધી, બેંચે ને દીસ ત્રણે જોગ્ય ફેંકી રાક્ષાની મર્યાદામાં આવી ગયા છે. તેમના હાથ જોડે છે. દીસ ફરીવાર કૂદી પડે છે-આવે ઠાણે તે સાવ મોડો બની જાય છે, જલ્દી જવાને રાક્ષસ!

પછી પ્રયત્ન સફળ થાય છે. મથક પરના અમારા દોસ્તોમાં નવી દિશા રેડાય છે ને મશીનગન ફરીથી ગરને છે. ઉરવે અમારું તેમની સાથે જોડાય થઈ જાય છે ને સાથે મળી અમે પાછળ રહેલા મશીનના ભડકામાં તરફ ફરી જઈએ છીએ. આ બધું એટલીવારમાં બની ગયું છે કે દોસ્તોએ અખર સુધાં નથી પડી કે અમેએ મથક ખાસી કરી નાખ્યું છે. મશીન- ગનના એ ઉત્ક્રાંત થાણામાંથી આગના ભડકા જોડે છે.

બધું શાંત પડ્યું જાય છે. દરવિગ વિશે મારા મનમાં ચિંતા ધરાય છે. પછી એ તો પછે રહ્યો. બેંચે અંદર આવી બૂમ પાડે છે 'વેસસિંગ!'

'ક્યાં છે વેસસિંગ! વેસસિંગ શું કરે છે!'

'વેસસિંગ! વેસસિંગ!' અવાજ જોડે ચડે છે.

'શું છે?' દીસ આવીને પૂછે છે. 'વેસસિંગ ગુમ થયો છે.'

પાછા ફરવાનો દુઃખ થયો ત્યારે જોડન તેની સાથે હતો. ત્યારપછી તેજી એને જોયા નથી.

'ક્યાં હતો તમે?' જોડેના પૂછે છે.

જેડન જગ્યા ઓધે છે. કામોલ ને બેઠક એક બીજા સામુ જુએ છે. આ કદાચ આખરી લડાઈ છે તેમ બને જાણે છે પણ કોઈ આંચકા ખાતું નથી. અધકારમાં એમ વિલીન થઈ જાય છે. હીમ તેમની પાછળ બહાર નીકળે છે. ત્રણે પર હુમલો થાય તો ખખડાર રહેલા લડવિગ તૈયારી કરે છે. પહેલા તો બધુ શાંત છે પણ પછી બોમ્બની જવાબગીરી ઊઠે છે ને તેમની વચ્ચે ગોળીમાર થાય છે અને એકદમ આગળ વધીએ છીએ લડવિગ અમારી મોખરે છે. પણ ત્યાં કેહને વોગર પ્રક્રમાં જી ચડીને પરસેવે નીતરતા બેઠક તથા કોસાય દાખલ થાય છે. કેણુ છે એ ? હીસ ? ના, આ તો વેસલિંગ વેડનાથી ઊંઢકારા કરે છે થોડીવારમાં હીસ પણ આવી પહોંચે છે. બોમ્બના જવાબમાં ગોળીમાર કરનાર તે હતા.

‘આખા રોળાને રક્ષણના ખાડામાં વળાવી આવ્યો. ને બે જણને રીવાઈવરનો સ્વાદ પચ્યુ...’ એ ખૂમ પાડી કહેવા જાય છે ને પછી નીચે વળી વેસલિંગ તરફ જોઈ કહે છે ‘કેમ છે ?’ પણ વેસલિંગ કોઈ જવાબ આપતો નથી.

કસાર્કની દુકાન જેવું તેનું પેટ ઉપાડું પડ્યું છે. બા ખૂમ ઊઠી છે. બની શકે તેટલી સ્પર્શી રીતે અને તેને બાધીએ છીએ વેસલિંગ પાણી માટે તૈયાર છે પણ તેને એ આખી શકાય તેમ નથી. પેટના ખખમ-વાળાથી પીછું ન સકાય, પછી તે કાચળા મારે છે. તેને ખૂમ લોલી પડ્યું છે ને તેથી તે જાણે કરીને ઠીકે થઈ ગયો છે.

હલુ પણ પાછા હલવાનો દુકમ-હક્કો કાસડિયો આવ્યો છે. વેસ-

લિંગને અને સાથે લાક જઈએ છીએ. રૂંચર ન મળે ત્યાંસુધી રાકાક લરા-વીને વોટર પ્રક્રમાં અને તેને ખેંચી જાય. માત્રેતીપૂર્વક એક પછી એક અને અમારો રસ્તો કાપીએ છીએ. થીમે થીમે અજવાળું થતું જાય છે. ઝાડનાં નાનકડાં ઝૂંડમાં રૂપેરી ધુમ્મસ પથરાયું છે. મુદ્દમોત્સાહની હલમથી અને વિદાય લઈએ છીએ અને તેના પરચો પણ તરત મરે છે. એક ગોળી સમવતી આવે છે ને હડિગ શાંતિથી પેતાની બાંધ લિંગી ચડાવે છે. તેના હાથમાં એ ગોળી વાળી છે વેલ તેને પાટો બાંધે છે, અને જઈએ છીએ-પાછા અને વધુ પાછા.

માય મહીનો બોડો છે અને તેથી દવા મુલુમા છે. આકાશ રચક બાજા આમમાની રંગે અમો છે ને સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ રસ્તાની બાલુમાં આવેલા તળાવોમાં ઝળકે છે. પોલાર ઝાડની એક વીથિકા નીચે અને પસાર થઈએ છીએ. મળાંની બને બાલુએ કોંચા ને આત્રાદ જુલો કોમાં છે. આગળના પ્રદેશની જેમ લાકાંદોના વિનાયક હાથ અહીં સુધી પહોંચ્યો નથી. પીળા ઘટ્ટા નીચે અને ચાલ્યા જઈએ છીએ અને હવામાં તરનાં તરનાં પાન ખરે છે.

હરિપતાલ આવે છે પણ તેમા જરાયે જગ્યા નથી કેટલાક થાયેલા માણસો બારણા પાસે બહાર પડ્યા છે. વેસલિંગને થોડા વખત મરે અને ત્યાં રાખીએ છીએ પણ હરિપતાલ ખાલી કરવાની છે ને તેથી હાથે ધરાએલાઓની સરેટ બાંધેલા પાટા સાથે બહાર નીકળવા માટે કતાર ખરી છે. તમા આવેલાઓને તપાસવા મરે એક દાકતર રૂબપી જાય છે. ધૂંટણ

આગળથી એક જણનો પણ લખડી ગયો છે. ઉપરાંત તેના પગને બીધી રીતે વાળીને પાટો બાંધીએ. દાકતર તેને તરત જ પાટો કઢી નાખતા કહે છે. જેવીતેવી પાટાપીંડીથી પીડાતો વેસલિંગ બહાર પડ્યો છે ને અર્ધજેલાન અવરથામાંથી અમી દાકતર તરફ પાછળ પાછળ જોઈ રહે છે.

‘ક્યાં જાય છે ? શું કામ આવ્યો જાય છે ?’ તે પૂછે છે.

‘હમણાં આવશે વેસલિંગ, અજ-ધડી આવી પહોંચશે.’ કું કું કું.

‘પણ મારું ઓપરેશન ? અને અંદર લઈ જાઓ, મારે અંદર જવું છે.’ તે ઉકેરાર્ક જાય છે. વેડનાથી તેના અંદર પર લીલાસા તરવે છે ને કીડે પરસેવા ચાલ્યા જાય છે.

તે બીસ પાડે છે, ‘એની પાછળ રોડ એકોઈ ? અને તું અહીં બેચી લાવ.’

બેઠક થોડીવાર અચકાઈને ઊભો રહે છે. પણ વેસલિંગની નજર સમક્ષ બેઠકને ઉપાય નથી. તેને ખબર છે કે દાકતરને મળવાથી કોઈ અર્ધ સરવાળો નથી પણ એ જાય છે ને દાકતર સાથે વાત કરે છે વેસલિંગ બની શકે ત્યાં સુધી આંખો તાણીને તેની તરફ જોવા મથે છે, એ માથું ફેરવતા ગડમથલ કરે છે ત્યારે એ દેખાવ લાયાનક બની જાય છે.

બેઠક આરીને વેસલિંગ ન જોઈ શકે તેમ એક અકર લાગે છે એને માથું હલાવી આંખોથી એકની નિયાતી કરે છે. થોડા પર લાગ્યે જ સમજાય તેના ભાવથી તે કહે છે, ‘એક કલાક—’

અને સદુ પ્રસન્ન મુખ રાખીએ છીએ. પણ મરતા બેઠેલને કાણ દેનરી રહે ? હજી તો બેઠે તેને સમજવે છે કે ધાને પહેલા રૂવા દઈ પાછળથી તેનું આપવેશન કરવામાં આવશે ત્યાં જ એનાથી કોઈ વાત છાની નથી રહી. થોડીવાર સાંત રહી જોરથી તે ખીસ પાડે છે, 'હા, તમારું તો ફંવાડું' એ બાંહુ નથી થયું', ફંવાડું' એ બાંહુ નથી થયુંને સૌ સાગ્ર નરસ થોર વરસા ને હું ? હું ? માર વરસ પછી આ—આર વરસ લીની ગયા ને હવે હું તો—'

'તું મુખેથી ઇરિપતાકમાં ઠાળક થઈ શકીશ દેનરિક !' એક તેને આશ્વાસન આપનાં કહે છે. પણ તેને ક્યારે એ નથી પડતું.

પણ ત્યારપછી તે કાંઈ બોલતો નથી. અંદર જવાની કહ્મણ પણ તેને ધની નથી. ઇરિપનાથ એક નાનકડા રોગાળ પર આવેલી છે અને ત્યાંથી પેલા પોપકર ગૃહીની વીધિકા ને દૂર દૂર સુધી જોડ 'હામ છે. બહુ' નાંચે મોને. ફરથું ને ક્રૂર ક્રૂર લાગે છે. મુંઝાળી ને સજ્જ થઈતી ક્યાંય સુધી વિરતરેલ પડી છે. ઇરિપનાથની આંખમાં જ એકાએકા એન રાત્રી જૂની પડીએ રહી છે. જ્યાં પવનની મેરખીમાં લોરી ને પડની માસે ઊડી જાય છે ત્યારે તાજેતરમાં બેઝામેથી પડનીની મોઝમ દોડી આવે છે. બહુ ધાંત છે ને આપે નીકાકાચ મીન ધારી રવું છે—યુદ્ધ મેસમે બહોળી થઈને દૂર ખરોતે !'

તેમજિન નિકલ પડ્યો છે. અંદરથી આંખે તે ક્રેક વરતું નીરખી રહ્યો છે. તેની આંખે મીઠાખી ને સ્વાદાની ર, એકો રોડર રહ્યો એટલે પડની

સાથે તેને એક ગાંઠ છે. અને આમાં કરતાં તે એને છુદી રીતે ને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. તેને અજર પડી ગઈ છે કે હવે તેનું જવા દાણું થયું છે. એટલે કાઈ મીઠાને જૂની જવા ને માખતો નથી ને તેની ઉપરથી નજર ખસેડવા એ ઇચ્છતો નથી. હવે પછે તેનો ચહેરા ફિક્કો પડતો જાય છે. આખરે તે જરા હલે છે ને અણ-ગણ છે, 'અરત' !'

હું તેના મુખ પાને ગયું છું.
'મારી વરતુએ બહાર કાઢ !'
તે કહે છે.

'તેના માટે હજુ થગો વખત બાકી છે દેનરિક !'
'ના, ના, સાથ, બિઓ થા !'

હું તેની મીઠ વરતુ તેની પાને પાથકું છું. એક બાગામરી, અંધ, ધડિયાળ, પેસા—ને ડાચરીની અંદર તેની પતનીને રહેલો ફેટો.

'મને જોવા દે.' તે કહે છે.
હું તે નેકર રોકે તેમ ફેરો રાખું છું. એ બીજાના જૂલ ચહેરા તરફ ને મીટ માંડે છે. પછી બજડે છે 'બસ પૂરું થયું' તેના નોઠ કંધે છે ને અખરે તે બીજી બાલુ માયું દાળી રે છે.

'એને લઈ લે' તે હું કહેવા માગે છે તે સમજતું નથી. પણ સ્વાલો કરવાનો આ વખત નથી. તેથી ફોટાને દું મારા ખિસ્માં નાખું છું. 'આ બહુ' તેને આપજે—' તે બીજી મીઠ તરફ નેકર કહે છે. અને ઉમેરે છે 'તેને કહેજે કે—' રોગા ફડી તે વિચિત્ર નજરે મારા તરફ તાકી રહે છે, કંઈક બજડે છે ને માયું મુખથી ડુઝથી ડુઝતા કરે છે. હું આંધ-

ળવા ને સમજવા મરચિયો પ્રયત્ન કરું છું પણ હવે તો તેના ગળામાંથી થર થર આવજા નીકળે છે. તેને આંખથી આવે છે. ડચકાં સાથે તે ધીમે ને ઊંડો શ્વાસ લે છે. ફરી એક વાર થોરા નિઃશ્વાસ ને તેની આંખો ખોટી પડી જાય છે.—મુઝુની ગમવા સંધારી.

બીજે દિવસે સવારે મોખરાપડી ખાઈએમાં અમે. ઉત્તેજા આવીએ છીએ. લાગે જ કાંઈ ગોળીખાર થાય છે. મુદ્દનો અંત આળી છે. એક દવાક પછી અમે પાખા ફાંડે. બહો હવે આવાની અમને વરર નથી. કાપમ માટે હવે આ ધરાની અમે નિદામ લઈએ છીએ. બે તથુ મોપરા—એને જાંગી તોડી નાખવાના છે. એ કામ પૂરું થતાં પાછા ફરવાનો અમને દુકમ થાય છે.

ફો વિચિત્ર પડી છે ? અમે પડખો પડખ લીધા રડીને મોરચા તરફ નજર નાખીએ છીએ. આજા શુભમની બિજાન જમીન પર પપરાઈ રહી છે. ફેશવા આજા ને ખાઈએની રેખા રપટ રેખા છે. ફેટી વાર અમે દટમ બહાવતા તેની વચ્ચેથી પસાર થયા છીએ અને તેમાંથી ફેટા મોજા જળુ છુટતા પાછા ફરો છીએ ! અમારી સામે ખૂબરી જમીનનો પટ પડ્યો છે. જાતી ગેસે આજાં ફૂંકો, ચોડાં તુડાં ફૂંકાં લાકડાં ને એક એવાન એવાન મચ્છું સામું અમારી આંખ સામે ખડાં છે. એ લાંબાને બીજા મેથેશા ગામની અખ-વચ વિનાસની અવમાં બે અખજિ-પારી રહેશે એક િઓ ને અજુબી દીવાલ ફાંચી છે.

‘ચાર વરસ—પૂરાપૂર ચાર વરસ સુધી આપણે ત્યાં બેઠા છીએ.’ બેઠે ખાનમ બની કહે છે.

‘જાણ દેને હવે.’ કાસોલ માયું હાવા છે. ‘એ તો બહુ આશચર્ય ગયું.’

વિકી પાછળની વડીને આંટીની જાઓ રહેતાં કહે છે, ‘મોજ પરે એવું છે નહિ?’

અમે સહુ જાણ રહી જોઈ રહીએ છીએ. ખેતર વચ્ચે જાએયું પેલું ઘર, જંગલ ને ઝડીના અવશેષ, રેકરા ને ફિતિજના પગ તથા સંપૂર્ણ જેમ પડેલી આબજો—કેવી જાણનાં એ દુનિયા હતી! ને જીવન પણ જાણે પિસાર્ધ, ચગદાધને વહેતું હતું—બારે બોજ તથા પસડાતું.

પણ હવે તો એ હોજખને પાછળ મૂકી અમે જાએ છીએ. એક એક પગલે તે જોસરતું જશે ને કાને ખજાર? એની રમૂતિ પણ એક દિવસ એમ જ ખરી પડશે. જાણે કોઈ દિવસ એ ખનુડું જ નહોતું. એની હરતી જ નહોતી.

પણ અમે ખડખડાટ દસી ઉઠીએ કે આનંદથી નાની ઉઠીએ છતાં કોણ જાણે કોઈ અગાત પીઠા અમારા હાથમાં જનમ પરીને બેઠી થાય છે. શું કહેવું તેની કાઠને ગમ નથી પડતી. લડવિગ ત્રિપર એક ખાઈ તરફ વળે છે. તેના અંગેશમાં યકારટ બરી છે ને એ હાથ હાવા છે—જાણે ત્યાં કોઈ માણસ જાણું છે ને તેની હવે એ રજા માગે છે.

હાથ આવે છે.

‘તેને છોડી જવાનું નથી ગમતું કેમ? ખેર, હવે કયારે તો છે જ.’ તે કહે છે.

લેડરદાઉસ તેના તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.

‘શું તમે ચાંતિ વિને કહો છો?’

‘હા એ જ. એ જ કયારે.’ કહીને તે ચાલ્યો જાય છે. તેની મા મરી ગઈ હોય તેમ મોહું વીધું પડી ગયું છે.

‘એને બહારનીના ચાંદ ન મળ્યો ને! એટલે તેને પેટમાં દુઃખે છે.’ લેડરદાઉસ બોલે છે.

‘મોહું બપો કર!’ આનંદને એ નથી ગમતું લાગતું.

બેઠે કહે છે, ‘ચાલો, આપણે જઈએ’ પણ તેના પગ નથી ઊપડતા.

‘આપણા કેટલા બેરબંધ ત્યાં ચૂતા છે!’ લડવિગ કહે છે.

‘હા, આ-ડ, મલર, કેટ, લેઈ, બોમર, બર્ડ-ડક

‘સેન્કથ, મેઈન્ડસ, કુગ્રો, બર્ડસ’—ભલો યદને હવે બંધ કરવાઈ!’ અમારામાંથી ઘણા ત્યાં પોડી ગયા છે પણ અત્યાર સુધી અમે તેનો ખ્યાલ સુદાં નહોતો કર્યો. આજ સુધી તો અમે સહુ સાથે જ હતો. તેઓ કમરમાં અને અમે ખાબજોમાં. અમારી વચ્ચે માત્ર યોડાં ધૂળના દેશનો જ તણવત હતો. પહેલાં તો તેઓ અત્યંત સંજ્ઞામાં હતા. પછી હમેસાં તેમની

સંજ્ઞા વધતી ચાલી અને બંધે જોણ થતા ગયા. ધણીવાર તો અમે તેમના જેવા જ છીએ કે નહિ તેની પણ અમને ખજાર નહોતી પડતી. કોઈ વખત બોજ તેમને અમારી વચ્ચે બેસી હાવતા. હાડકાંના ટૂંકડા, સુનિર્દોશના કીરા ને બીના ને લગભગ માડીમાં મગા ગએલા હાથ—પડખ ને અમિતવાના અવાજ સાથે તેમના દશાગેલા બોજ રામાંથી રજુમેદાન પર આવી પડતાં. અમને તેમાં ભયંકર જેવું કશું નહોતું લાગતું. અમે તેમની કેટલા નજીક હતા? અને હવે? હવે અમે જીવનમાં પાછા ફરીએ છીએ અને તેઓ અહીં પડ્યા રહેશે. અહીં પૃથ્વીની ઠંડી દિગ્ગજારી પથારીમાં.

લડવિગે પિત્રાર્ધ ભાઈ આ રથને કાપથી નિદ્રામાં પડ્યો છે. મોખરા પર લાંબી દાદિ ફેંકી, મુખને હથેળીમાં ઢાકી તે પાછો ફરે છે. અમે પણ ધીરે ધીરે તેની પાછળ જાએ છીએ. પણ થોડી વાર અમે અટકી જઈ આસપાસ નિદ્રાળી લાંબે છીએ. ફરીવાર પગ જોડી જાણ રહેતાં અમને લાગે છે કે આ ચાતનાઓની ભૂમિ, આ બોજ ને બંદ કોની ઉજ્જડ જૂખરી ધરતી અમારા હાથને કબજે લઈ બેઠી છે. અમારું ખર બની ગઈ છે. જાણે અમે આ જ કુસકતાં ડોકી છીએ.

અમે માયું કુણવિગે છીએ. અમારા વીતેલાં વરસો અહીં ભમતા ફરે છે, અમારા દોરવો અહીં ફરનારને પડ્યા છે, ને આ પૃથ્વીના કણેકણમાં કાળો વેદના ભરાઈ રહી છે. પણ અમે કૂચ કરીએ છીએ. અમે જાએ છીએ.

‘પશ્ચિમને સમરંગણું’ (All quiet on the Western front) થી જગવિખ્યાત થયેલ જર્મન લેખક એરીચ મેરીઆ રિમાઈના ચુદ પછીનું સૈનિક જીવન આલેખતા પુસ્તક Road Backમાંથી આ એક પ્રકરણ આપેલું છે. તેનો સંશોધન અતુલાદ બારતી સાહિત્ય સંઘે લિ. તરફથી પ્રગટ થનાર છે.

સરોજિનીનું છુલ્લુલ-ગાન

સરોજિની મૈત્રુને કવિ બનાવ્યાં-એલછાના એક દાખલાએ. વિદ્યાર્થીની સરોજિની એક દિવસ એક દાખલા ઉપર બર્તોસાં ખાતી બેઠી હતી. દાખલો તે ન આવડે, પણ એક આખું કાન્ય મજામયા સરી પડ્યું. કવિતાદેવીના સ્વર્ણજીભા એને પહેંચાનાર આ એલછાના દાખલો. એલછાના દાખલો છાંદને સરોજિની જીવનના વધુ નહિ દાખલા ગણવા આશ્ચર્ય ગયાં.

પણ એથી યે વધુ નહિ તે એક આ સમયે છે, કે આ ખંડવટી દુનિયાના કંઠાર વારસ વચ્ચે ન વસનાર, દેશ-વાસીઓને કીચકા સમજાતાં એનાર, એમના વની આયુરો લઈ રહ્યાંજી. એલનાર આ કમ્પેનની રજીસ્ટ્રીનું કવિતાદેવે સુકુમારરૂપ અને રેખાઓથી અલિપ્ત કેમ ? છુલ્લુલ પરમે સહેલું કેમ ? પંખીઆને મૂનપદ, છુલ્લુલ, કોયલ અને બપેયાના સ્વરાનંદ સમરસર, માતાનાં હાલરકા ને સુકુમારી કન્યાઓના ગીતે કલકલિત-શા કાણે ? વિશ્વના ટોલસિંધુદા શા માટે એની કવિતામાથી સંભળાતા નથી ?

શું સરોજિની પલાયનવાદી-escapist છે ? નહિ, હોઈ શકે નહિ

આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપણે જાણતા નથી. કારણ એ તે હો, ઘણીક તે હોઈ ન રહે છે, કે વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાના વિખંડન માટેની અવિરમ અને અતિ લાખી લડત લડતા છતાં એની કવિતામાં એની રાજકારણી દુનિયાની ધણી જૂન નિશાનીઓ આપણને નડે છે. એ જોને વિશ્વાવા સંધી રહેલ છે તે નરકની વચ્ચે પણ એને કોઈયું સાંપડ્યું છે. 'જિંદગીનું કદરૂપ પાસું' નહિ પણ સુંદર, સુખસર પાસું ન એને આકર્ષી રહેલ છે. એની મનની મૃતિ કારતલુકિ પ્રકાસમય છે, સંધ્યાગ્નિવલ છે, અને એની ઉત્તમસમી ભોમને આવરતો એક પણ ઓળો ત્યાં પડતો નથી. એની છંદોલ્લ પ્રાસંગિક લયમધુર અથોષ કવિતાની અસલ કૃતિઓનું સ્વરમ્ભાધુર્ય તે અસલમાં જ માણવા જવું પડે તેમ છે, પણ એની ભાવકલ્પનાસમૃદ્ધિને આજો ખ્ય જ આ તરજીમાંના દુઃકારથી આવી શકે.

હે પ્રલો ! તમે ભમરો, સંધ્યાની મધુકુંજે જલહી જળ પહેંચો.

હે દિન ! તું પોપટ, પશિમની પાડીએ જીડી જા.

આવ હે સુકુમાર રજની, તારાં મીઠાં શાતાકર અધારાની સગે આવ.

અને મારા પિપ્પને મારી ગોઠને ઓશીકે લાવ.

જાણે છે ને પ્રિય,

કામણુવારી બંદી લઈને વસંત આવી પહેંચી છે. એની પાનીને સુખને જીજ્ઞાસુ પૃથ્વીનું હિયું ફલડે લયકોલોળ બન્યું છે.

વેદનાના હેપા પરે જીજ્ઞાસતા હૃદય શો

સુધારત એકે વાહળી પે જીજ્ઞાસી રહ્યો છે,

મૃત્યુએ ધીરેથી કાનમાં કહ્યું, ચાકી આવ, તને મૂળતો કમળમેળી મધુકર કરી દઈ, તને શીજાળા મોગનું સિંધુમાન સરખવું.

મેં કહ્યું, તારી કરુણા મારા કાનને લગવે છે.

ઓ મૃત્યુ ! શું હું એટલી નિરર્થક છું ?

કારમી પાતળાની વિદારક લડીએ જ શું મારા પ્રાણ પાછો ઢંદરી ને શરીર માડું કૂટ જશે ?

કે શું મારા દેશની બીડની વેળાએ એક ગાન કે એક મુકમ્ એને ધરવાતું માડું નિર્માણુ દું હારી જઈશ ?

માથે લાડું બેડું છે, ને ધર છે ઉડું,

મારગો સુનકાર ને ભાંભો છે,

હાથ ને મુઠી

છાછીના ગાણામાં મોહીને

લીક મેં આટલું મોડું કયું ?

રાતના ઓળા વેળાંધ દળે છે

આ તે બજાં બોલે છે કે મુવડ ?

ચાંદની મધી ને મારા પંથે કાણ અન્યાયશે ?

અધારામાં જો મને એર દયકારો

કે ચૂંડલ આવીને મને ઓઝોલી ચોંદશે,

તો તો રામ કે રામ ! દું મરી ન પડીને !

હે પ્રિય ! મારા વલવલાટની રાતથી તારા દીપ્તિમય મોને વેળું ન રાખ.

તારા સુખન-ફૂલમાં રહેતા અમી વડે

મને મુએલને કરી સજીવન કર.

રવનો ને સુકુમારે કલ્પનાઓ

ફિના મનમાં યજગની રનાં છે.

સરોજિનીએ કવ્ય પદ્યોમાં, પણ એની કવિતાનું ક્ષેત્ર છે દિલી. એ કેવળ સંપ્રદાની બાબત નથી વિચાર્યો એના કૌતુક-કાંડામાં સામ્ય સંસ્કારો ને પ્રયોગોની વિશુદ્ધતા છે,—ને એ પ્રયોગો પોતાની સાથે પૂર્વના જાણીતા પાતાવરણને મહેકાવતા આવે છે,—પણ એનામાં તો સાચો ને કવ્યનો જ શુદ્ધ સાર્વત્રિક-સંસ્કાર છે.—

એ પોતે જ કહે છે: 'અલ્પે ઊંઘ, મારી પાસે કેટલાય કાંચો હવામાં લહેરાતા ફરે છે, રેવની કપા હલે તો કુ માસ પ્રાણની ભળ નાખીને એ બધાને ઝાલી પાડે.'

એક પત્રમાં એ લખે છે કે, 'હું' ખરેખર તો કવિ નથી મારી પાસે હલિ છે, શબ્દ છે. પણ શબ્દરસ નથી. સૌંદર્ય અને સ્વચ્છતાથી સારૂ એકાદ કાવ્ય પણ એ હું રચી શકું તો પછી હું તલેશી સદાને માટે સુખ બની નહીં. પણ હું તો ભ્રમ પળીએ માથે છે તેમ જ આજ હું, ને મારા આન હજી છતાં છે.

સાહિત્યની પાલ તો કોણ અલ્પે સાચા કે નહિ, પણ એની કવિતામાં પાણી-ગાળની શુદ્ધતા છે એટલું સત્ય છે. એટલે જ યોગ્ય એને 'દિવ્ય શુદ્ધતા' એવું નામ આપ્યું છે એની કવિતા રચયેવ ગયા કહે છે. કેમ અલ્પે એના વેગેલા સાત અને પ્રબળ અવેરો લિખિત-કાવ્યનો દેહ ધરીને આપોઆપ બેઠા પડા હોયની!

એ કવિતા તાજ, મધુર ને ખુશનુમા છે. એમાં કાવ્યો જ વિશાલ, અગ્રેણીની ભલે ચિંતન પણ હોય છે

કવિ તરીકે એનામાં કેટલું જીવનની, વિશુદ્ધિ છે જ નહિ—સિત્તાલ કે બસ પવનને માટે પ્રાણ કરીને છાંયે જીવવાની વિશુદ્ધિ. એ જીવનકલિ કલ્પે આપી છે, કે જેને વિશે આપણે ચોક્કસ બની શકીએ એ તો માન આ વર્તમાનની એક જ પાંત છે, તો પછી એ એક જ પવનને જ સ્વર્ગ આપણની સુખલક્ષી માન કરી કાઢે? એટલે જ પોતે કહેા એક ખ્યારી ચોરવના સાથ જીવાળને એકને પ્રાર્થના કવિતામાં છંદે તો જગ્યાની હસાહસ અને ઉજાળા પ્રસાદને, તથા સુખ સગમરસ પ્રણયને ને માથે છે મુલુરુ દેવ પણ એનામાં જીવવાની જ અંખના પેરે છે

સરોજિનીની કવિતામાં આધ્યાત્મિક અનર તો આદર્શલક્ષી સરમારો વિરમધારી અસાર છે એનામાં સ્વચ્છતાની વૃદ્ધિ છે. કાંઈ કે એ નથી તો આપણને આપણામાંની જ ભયકરને બહાર કાઢી કે નથી એ આપણી સામે જીવનનાં રહસ્યો, કરી આપણી. ફરી ફરી આપણને સાચા જ કરે છે કે પરમ આત્મ-સત્યોથી અને જીવન નિર્મલતાઓથી એ દૂર ને દૂર નાસે છે અને આપણને ગમજીવારી આસમાનીના એકલકાયા અઘરી-મદ્યેન પડે ઉઠારે છે,

આ બધું સાચું છે, પણ એ વખત કહી શકાય પછી આદર્શ તો રોષ રહે છે કે, 'કવિતાને ખાલ કવિતામાં સિદ્ધાંતને એની કવિતા બધું જ વધુ ચરિત્ર' કહે છે એ આપણને લહેરાયી મુલાખીને એક એકી રસમૂર્તિમાં રમણ કરાવે છે, કે ભ્યાંપી રાજા કારણ, અર્થકારણ અને વિજ્ઞાન સદાને માટે હાંપાર છે.

(ભાનુભાઈ, ૧૯૪૧ના 'મોડર્ન રિવ્યુ'માંથી એમ પ્રકારા મોડર્ન લખેલ લેખ પરથી)

વિધાતાની વાણેલ ગાંઠ

‘વિધિ બંધન કાઢે તુમિ

એમન શક્તિમાન !’

એની પ્રથમપ્રકાશન પંક્તિથી શરૂ થતું એક કાવ્ય કવિ સ્વીત્નતે ૧૯૦૫ નાં બંગલોગવિરોધક આંદોલનના ઉદ્ધે સંક્ષોભમાં રચ્યું હતું અને કવિ પોતે કમરગાના માર્ગે પર સરકમતી મોખરે એ માતા ઝીંકાવતા ગાથા હતા. બંગાળના લાગણા એ તો ગતકાળની કથા છે, પણ ભારતવર્ષનો ભયંકર રાષ્ટ્ર-ભંગ એ તો આજનો જીવનનો મુદ્દો છે. એ અનુસંધાનમાં આ કાવ્ય સવિશેષ મહત્ત્વને ધારણ કરે છે. એના 'મોડર્ન રિવ્યુ'માં આવેલ અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી ગદ્યમાં મહેલ છે.

વિધાતાની વાણેલ ગાંઠ છેલી છે તારે ?

સાચે જ 'શું તારું' એટલું બધું ભેર ?

સાચે જ 'શું તારું' એટલું બધું ભેર ?

બાંગીને અમને ઘડવા માટે

તારા હાથની તાકાત છે શું ?

એટલો બધો ગર્વિષ્ઠ તું ?

એટલો બધો ગરૂર તું ?

સકાને માટે અમને દેર લકડવા છે ?

કોથાને માટે અમને પગ હેંકળ રગડવા છે ?

ના, ના, તારી તાકાત નથી એટલી;

ના, ના, જાણી રહ્યો નહિ એટલી.

છાને તારાં ફરમાનો બાંધે,

કંગાલીમાં એ શક્તિ છે;

છાને તારી મહત્તા શાંક પુલાવે,

એટલો ફેસલો હસિને હાથ છે.

અમારી તાકાતને તો ભ્યારે તોડી હશે,

તું એ ભ્યારે ખતમ થશે.

પાપને અતિશયે નોકા તારી ફૂળી નશે.

૦૦૦ હવેથી એના વિષે લખ્ય કે ભ્રાન્તિ ન સેવયો કારણ કે એ જાતે જ એક ભ્રાન્તિ છે.

કોઈકે 'કાલ' ને એક પ્રકારની ભ્રમણા ગણેલ છે. ખરી રીતે સમયને વિભાગ વડે વહેંચી શકાય તેમ નથી તેમ જ ને અપારે યથ 'હ' તે ધડી પહેલાં ન હતી-કે હવે પછી નહિ હોય-એમ પણ ચર્ચા શકે તેમ નથી એટલે 'સમય પરત્વે એમ કહી શકાય કે માણુસની ભ્રમણાને કાલમય, કંવાને માટે, જે વિભાગો રચાયા તેનાથી ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્ય એવા ત્રણ કાલવાચક શબ્દો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. એમીસ પોતાની નોંધપોથીમાં આ વિષે એક સુંદર વાક્ય આપે છે: For the supreme intelligence there is no time. એ અગ્રાધ સમુદ્ર છે એમ જો માણુસને કહેવામાં આવે, તો એની દશા, એરડાના એરડા અનાજ દળવાનું છે એમ કોઈ સ્ત્રીને કહેવામાં આવે, એના જેવી યાવ. કાલને જો માપવામાં ન આવે તો માણુસને માટે "કાલ" એ "કાળ" થઈ જાય. કાળને લીધે જ કાલની ભ્રમણા માણુસ સહી શકે છે.

માણુસ ધણું ખરું જીવન ભ્રમણા વડે જીવી શકે છે. મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એ જાણતા છતાં મૃત્યુ ન હોય એમ માણુસ પોતાનાં કામ ઉપાડે છે. એ વિચિત્ર ને આશ્ચર્ય-કારક લાગતી વસ્તુમાં આટલું નાનું સરખું સત્ય છુપાયું ન હોય કે માણુસ પોતાની બુદ્ધિ વડે સિદ્ધ કરી શકતો નથી, છતાં એના અંતરમાં ક્યાંક પણ જીરે જીરે એવી પ્રતીતિ લાગે છે કે એ પોતે મૃત્યુ પામ્યા છતાં પણ મૃત્યુ પામતાનો નથી કે રજા 'કાલ' વિષે વિચાર કરીએ તો પણ લાગે છે કે એ વિચક્ત થઈ શકે તેમ નથી. કોઈ માલ્યા આવતા અનંત અનાદિ પ્રવાહનું નદરમાં આવે એટલું રૂપ-એવું નામ આ જીવન. આ જીવનનું મૃત્યુ હોઈ શકે. મોઝસ હોઈ શકે. અને એક મૃત્યુ એને છે પણ ખરું; પણ એ જીવન ન્યાંથી વહેતું આવે છે ત્યાં મૃત્યુ નથી. અને જે તરફ એ વહેતું જાય છે ત્યાં પણ મૃત્યુ નથી. એ રીતે ગણતાં જીવનને સમજવા માટે કોઈએ મૃત્યુ શબ્દ યોગ્યતા લાગે છે. જીવનપ્રવાહની થોડીક પળો અદ્ય નેવી થઈ જાય છે ત્યારે એ વસ્તુસ્થિતિને સમજાવવા માટે એક શબ્દની યોજના થઈ-એ શબ્દ તે મૃત્યુ. ખરી રીતે એ માત્ર 'શબ્દ' જ છે. એવો કોઈ પદાર્થ કે એવી કોઈ પરિસ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોય એમ જણાતું નથી. જીવન દમેમાં જીવન રહેતું હોત અને એ લુપ્ત થાતું નહોત તે માણુસ, માણુસને મારીને ખાઈ જાત. માણુ-

મૃત્યુ

—એક ભ્રમણા

ધૂમકેતુ

સને માણુસ બનાવવામાં સૌથી મોટામાં મોટું ગ્રેરક બળ હોય તો એ મૃત્યુનું છે. મૃત્યુ ન હોય તો જીવનની કોઈ જ કિમ્મત ન હોય. મૃત્યુ ન હોય તો જીવનને કોઈ સુંદર ન ગણે. મૃત્યુ ન હોય તો સૃષ્ટિમાં ક્યાંય આનંદ ન હોય. મૃત્યુ ન હોય તો પવિત્રતા ન હોય. મૃત્યુ વડે જ સૃષ્ટિ આટલી વિવિધતાભરી ને આનંદજનક જણાય છે. મૃત્યુ ન હોત તો માણુસો મૃત્યુ પામવાનો કોઈક નવો અખતરો શોધી કાઢત. મૃત્યુની છાયા વિનાનું જીવન માણુસને થેલો અને બેનફીટ બનાવી દે. મૃત્યુ નથી નહિ હોય એવો કોઈ લોક અસ્તિત્વમાં હશે તો ત્યાંના માણુસો શોધમાં, બુદ્ધિમાં, પ્રતિભાવમાં, શક્તિમાં તાદત દ હમે. જીવન મહાન છે, કારણ કે એ મૃત્યુની છાયામાં રહ્યું છે. મૃત્યુ એ એક પ્રકારની સુખદ ભ્રમણા છે ને એ ભ્રમણા છતાં એના અસ્તિત્વ વિષે લોકમાનસ લેશ પણ શંકામાં નથી. મૃત્યુ વિષે માણુસે અત્યાર સુધી જે ચાન મેળવ્યું છે તે ચાન, વર્ષો પહેલાં જે ચાન હતું, તેના કરતાં લેશ પણ વધારે નથી. એવું કારણ એટલું છે કે મૃત્યુ એ કોઈ બહારના શોધખોળનો વિષય નથી. મૃત્યુને જાણવા માટે માણુસે પહેલાં જીવનને જાણવું જોઈએ. ને જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જાણવા માટે એને સંપૂર્ણ રીતે સમજવું જોઈએ. જીવનને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જીવવું જોઈએ. સંપૂર્ણ રીતે જીવન જીવવું એ એક બે જીવનમાં શક્ય નથી. એવું સંપૂર્ણ જીવન માણુસ ત્યારે જ જીવી શકે ત્યારે એની પાસે અખૂટ પાથેય હોય. જે માણુસો વર્તમાન સિવાય બીજું જીવન હોવાનો ઇન્કાર કરતા હશે તેમને આ વાત કારણિક પણ લાગે; પણ જીવનનાં ધણાં સત્યો એવાં પણ હોય છે કે જે સમજવા માટે ચાન કરતાં વધુ મહત્વની એવી અંતઃકરણની કોઈક સ્થિતિની આવશ્યકતા હોય છે. જેવી રીતે આપણને હાથ, પગ, નાક, મસ્તક, મગ્ગાં છે તેવી રીતે અંતઃકરણ બુદ્ધિ ને શ્રદ્ધા પણ મગ્ગાં છે. આ ઉરમાં મધુ-અંતઃકરણ,

મુદ્ધિને શ્રદ્ધા-એ જેટલી વિકસિત દશામાં આપણી પાસે હોય તેટલી જ જીવન વિશેની આપણી ખરી સમૃદ્ધિ ગણાય. આ મણી અંત કરણ મુદ્ધિ, ને શ્રદ્ધા-જેનામાં સંપૂર્ણ વિકસિત અવસ્થામાં હોય તેવો માણસ જિંદગીમાં જિંદગી પ્રકારની રક્તિ ધરાવે છે એમ કહી શકાય. એવો માણસ દિવ્વ અને કાલ વિશે સરળતાથી વાત કરી શકે. એવો માણસ દિવ્વ ને કાલ વિશે કાંઈક કહી શકે. અને એવું કહી શકે કે જેથી જીવનનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય. એવા મનુષ્યનો મૃત્યુ વિશે આટલો જ જવાબ હોઈ શકે કે મૃત્યુ એ જીવનપ્રવાહનો એક ભાગ છે. એથી વિશેષ મહત્તર મૃત્યુનું નથી. છતાં મૃત્યુનું મહત્ત્વ એક બીજી રીતે છે. મૃત્યુ એ સુખદ ભ્રમણા છે-પણ એને ભ્રમણારૂપ કહેવું ને ભ્રમણારૂપ ખરી રીતે મપજવું. અંત કરણની એ બે રીતિતો ને બે બિદુરૂપ કંપીએ, તો એ એક બિદુરૂપી બીજા બિદુ સુધીમાં જીવનનું સર્વ સત્ય આવી બધું છે.

મૃત્યુને સત્ય માનવું એ જીવન માટે આવશ્યક છે. એને ભ્રમણારૂપ માનવું એ પણ એટલું જ આવશ્યક છે. જે એને સત્ય માને છે એ પરાક્રમ કરી લેતા પ્રેરાય છે, જે એને ભ્રમણા ગણે છે એ પુરુષાર્થ કરતા પ્રેરાય છે. પરાક્રમ, વસ્તુની સમાપ્તિની અધીરતા બતાવે છે પુરુષાર્થ એટલે તાગ મેળવવા મથે છે છતાં એ બંનેનું જીવનમાં સરખું મહત્ત્વ છે. જેમા કેવળ પ્રવૃત્તિ છે ને ફક્તની છુટા નથી-મગે તો લાલે ને ન મલે તો પણ પ્રવૃત્તિની એટલી કિમ્મત મળી નથી એવી કંઈ વિશેની અનાસક્તિ જે પ્રવૃત્તિમાં છે તે પ્રવૃત્તિ પુરુષાર્થ છે. કારણકે એમા જીવનની અમરતા વિશેનો ધ્વનિ રહ્યો છે.

મૃત્યુ એ સુખ ભ્રમણા છે. પણ એની રાહમાં જીવનનું પરમ સત્ય છુપાયેલું છે. માણસ જે રીતે મૃત્યુ

પામે-અથવા તો જે હેતુ માટે જીવન-ચોલાવરી કરતા પ્રેરાય એ હેતુની કિતમતા એ એના જીવનના વિભાસની પારાશીરથી કહી શકાય. કેટલાક કેવળ દોઢ પાઈના પતંગ માટે પણ મૃત્યુ પામે-ને કેટલાક જીવન જેવા અમૃત્ય પકાર્યોને ખરે ટાંચે જ દોઢ પાઈ જેવું માને એ બંનેમાં મૃત્યુ પરિણામરૂપ છે છતાં એ બંને પરિસ્થિતિમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર છે. એટલે જે મૃત્યુને મૃત્યુ ખાતર અભિનંદિતો નથી, પણ જીવન ખાતર એને અભિનંદે છે, એ માણસ મૃત્યુનું સ્વરૂપ પામે છે એમ કહી શકાય. એવા માણસને માટે મૃત્યુ એ ખરેખર ભ્રમણારૂપ જ બની રહે છે ને એને લાગે છે કે એ જીવનના મહાસોદમાં જ વહી રહ્યો છે.

આવી રીતે લાગવું કે જીવનસોદ સિવાય-એતલ સિવાય-જીવન માટે બીજી કોઈ અવસ્થા શક્ય નથી એ જાનની પરમ અવધિ છે.

એવાને માટે મૃત્યુ નથી

મૃત્યુ એવાને માટે જરૂરિયાતરૂપે આવે છે ને તેથી એ જેમ જીવનને તેમ મૃત્યુને અભિનંદે છે. સાદિત્યજીવનની કે કલાંજીવનની ઘરાકભરી સાદિત્યકાર કે કલાકારની આવી શ્રદ્ધામાં રહેલ છે. એવા સાદિત્યને સદેશી પ્રભાજીવનને હમેશાં નવપ્રસ્તવિત રાખે છે ને સાદિત્યના ચિરંજીવતાનો એક પ્રધાન અંશ આ પ્રમાણે વ્યક્તિતા ચાલસમાં રહ્યો છે.

ચિરંજીવ સાદિત્ય એ જે પ્રતિભાનું પરિણામ છે તે પ્રતિભા સામાન્ય ન હોઈ શકે. એ પ્રતિભાએ પોતાના અનેક પ્રશ્નોનું જીવન સાથે સમાધાન મેળવેલું હોય. એ પ્રતિભા જેટલું જીવનને તેટલું જ મૃત્યુને પણ એળખે એવી પ્રતિભા જ મૃત્યુ વિશે કાંઈક કહી શકે-અને જે મૃત્યુ વિશે કાંઈક કહે છે એ જ જીવન વિશે કાંઈક કહે છે.

હે ઐશ્વર્ય અગર હો' વરદાન દેવ !
મારે થવું અમર અંતર એ જ પાંચાણ;
તે' તો કહ્યું, 'અમરતા તવ હાથમાં છે
સાચી રીતે પ્રથમ તો મરતાં શીખી લે.'

વાને અને વળાંકે સિત્ત પછુ-એક જ ધરતીની ગાઢમાંથી જાગેલા બે જીવનપ્રવાહો અહીં વહેતા જાય છે-એક સંતત માનસભૂમિ પર મળતા, પૃથ્વી પર તેમનું સમાન સપાટીએ મિલન થશે તો નવું ને પુનિત બીજું પ્રયાગ સર્જશે.

ગંગા-યમુના

ત્રેમલીલાબેન-મહેતા

વૈશાખના માવઠામાં આમ તે કાંઈ દમ ન હોય. એકાદ નાતું ગાપટું યડીને અટકી જાય. પછુ આ તો પહોંચ પરનું માવઠું ! વાઢળાં ધેરાવા મોડમાં ત્યારે કાંઈએ ગણુકારી નહીં અને જ્યારે વરસાદ તૂટી પડશે ત્યારે એવો જોરમાં કે જાણે આકાશમાં ગાજુ પડ્યું હોય ને ! શરૂઆત કરાવી યઈ જમખાતાના પતરાના છાપરા પર તડાતડ તડાતડ પડતા કરાના અવાજથી પહેલાં તો ઘેડી વાર એમ થયું કે વરસાડાનાં ત્રાંસાં વાગે છે કે શું ! અને પછી તો મૂળધાર વરસાદ પડવા મોડયો. આખા વરસમાં જ્યાં અડીસો-ત્રણસો ઈંચ વરસાદ પડતો હોય ત્યાં વરસાદના જોરનું પૂછવું જ શું ! વાઢળાંને લીધે ધુમ્મસ પછુ એવું ગાંઠ જનઈ ગયું છે કે સામેના ટેનીસકોર્ટ પછુ દેખાતે નથી, ઈંડક પછુ એકાએક ચઈ ગઈ છે, અને તાવ ચડે છે કે શું ! એટલી જાધી ટાંઠ વાય છે કે શરીર નહું ધૂંળે છે. કૂચુરાવ શું પૂંછે છે ? હા, તાવ ચડતો હોય એવું લાગે છે. ઓરડાઓમાં તો જગ્યા નથી, વરસાદને લીધે બધા લોહા અંદર આઆ છે ને, પછુ બહાર એટલા પર આ ખુલામું સારું છે. આરામખુરસી ઉપર લાંબા પગ કરીને ઇંડક છું. ઓરડાનાની જરૂર નથી. મારો ગરમ કોટ અને ગળપટો ત્યાં ખોટી પર છે ત્યાંથી લાવો. ટેનીસ રમવાના રિયારથી આવેલો એટલે કોટ-ગળપટો લેતો આવ્યો. એટલું સારું થયું. આંખો ફેટી બળે છે ! જાણે અંદર અંગારા સળગતા હોય !

‘શરીરની પાસેના ટેબલ પર કાંઈ સિજ રમતા લાગે છે. કાંઈ પુરુષોના ખોખરા ઘોટા સંભળાય છે. ‘તે વખતે તમે કુલેવરનો નવો આડમાં નાખી ન દીધો હોત તો આ છેલ્લો હાથ આપણને મળત.’

સામે બેઠેલી સ્ત્રીને એની વાત લખાવા દેવી નથી. ‘હા, એ વાત ખરી’ અને તરત પાસે બેઠેલી બીજી સ્ત્રીને પૂછ્યું, ‘જગરાજીન, આ હીરાની છુટી તમે નવી કરાવી કે શું ?’

‘હા, દમણી ચંપાનાં લગન વખતે જ કરાવી.’ બીજી પુરુષોના ઘોટા સંભળાયો.

‘મનસામસામ, કમાયા લાગે છે. એતાળીસમાં બીજીના હજારો બજા દયાવી રાખેલા તે કાઢયા લાગે છે ! કેમ ? હા-હા-હા-હા.....’

“હા-હા-હા-હા- — — — એવા એકલા બે પાંચ-હજાર બજામાં તે શું કમાવાના હતા ! સાથે બીજાં તુલીય દયાવી રાખેલાં તે કાઢ્યાં ! ત્યારે તો શેડ રોકેલી મહાબજેશ્વરી દવાખાવા આઆં છીએ. હા...હા, હા...”

તાવ વધતો લાગે છે. શરીર જાણે તૂટે છે. કાલે બપોરે પૂણને રેશને ઊભેલી ત્યારે કેવો આકરો તાપ હતો ! ગરમ લૂના અપાટા જાણે શરીરને બાળી નાખતા હતા. વૈશાખ મહીનાની ભર બપોરનો યુગ આગ વરસાવનો હતો. મારા દેરાત છબીલું ધર રેશનવાડાની બહાર જ છે એટલે હું પ્લેટોમને પેલે નાંધી પાસે ઓળંગીને જતો હતો. બાણુએ એક એન્જન વરાળના મુમકારા કરતું બીજું હતું. એની પાસેથી પસાર થતાં થતાં તો એની અંદરથી નીકળતા ધગધગતા તાપથી હું જાણે રોકાઈ ગયો ! બોક્ષરમાં પથર-કોલસો જળીતો સંભળાતો હતો. સ્ક..... ય..... એન્જનના ભૂંગળામાંથી નીકળતી વરાળ તડકાને લીધે પૂરી દેખાતી નહોતી, પછુ ભૂંગળા ઉપરનું વાતાવરણ એનાથી બળમળી ઊઠેલું હતું. અંદરની અને બહારની ગરમીને લીધે લાલચોળ થયેલા શરીરવાળો એક માણસ એન્જનના સંજોગોમાં તેજ પૂરતો હતો. બીજી એક માણસ બોક્ષરમાં કોલસા. સફારતો હતો એ રંગ મળો હતો એટલે એનું શરીર તપીને જાણે જૂતા થયેલા ત્રાંખાના જેવા રંગનું થઈ ગયું હતું. એણે માત્ર એક ટૂંકું પાટલુન પહેલું હતું. કોલસા, તેલ, મેલ, પરમેલો વગેરેના મિશ્રણથી એના પાટલુનનો અસલ રંગ કળશે મુશ્કેલ હતો. એ કોલસા સફારતો જતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે કાઢમાવાળા હાથે કપાળ થરેના પરસેવા નિનારતો જતો હતો. કોલસા સફારતો એના હાથના ઉપસેલા નાપુઓ લવચકા કમર બાળેને પછુ ચરમાવે એવા હતા.

રેશનવાડાના તાર ઓળંગીને એક નાની, આડેકે વરમની છાકરી એન્જનની પાસે આવી એણે મેલા

લીલા રંગનો દક્ષણી ખંડનો જીમો જીમો ચણિયો અને દુતેલી જ મેકી ચોળી પહેર્યા હતાં. કેડમાં નાનું, પાંચે મગસનું બાળક તેડેલું. એ બાળક જ્યવનું છે કે મરેલું તે બાળકનું મુરોલ હતું, હાથ પગ એવા કંતાઇ ગયેલા હતા કે જાણે હાડકાં ઉપર જ તાણીને આમડીના રંગના ગલેક પહેરાવ્યા હોય. લોહીનો છાટો પણ શરીરમાં ન હોય એવો શીકો એનો રંગ હતો. પેટ કુલેલા દડા જેવું હતું. આ બો હાડકાવાની પણ એનામાં સકિત નહોતી. પેલી છોકરીએ એજન પાસે આવીને કાલસા, સફેદનાર રોકર પાસે હાથ ધર્યો. અને પેલાએ સંકારવાનું લોખંડનું હથિયાર એજનની હાવાલને ટેકવીને ઝડપ અને પાલ્લુનના ગળવામાંથી થોડા પૈસા કાઢીને છોકરીને આપ્યા. તે લખને પેલી ચાલી ગઈ. તેક પૂરનારો દયાભરી નજરે છોકરીની પ્રાણ જોઈ રહ્યો. અને એટલે, 'આવડી નાની છોકરી તાર માટે રસોઈ કરે છે અને સાથે સાથે નાના ભાઇને પણ સાચવે છે? આમ કેટલા દહાડા ચાલશે? અકવાડિયું તો યવા આવડું. તારાં સગાંવડાંમાંથી કોઇ આવતું કેમ નથી?'

રોકરને નિસાસો સંભળાયો. 'મારી મોટી બહેન રત્નાગિરિ પાસે રાત્રીપુરમાં પહોંચી છે તે આજકાલમાં આવી પહોંચશે છોકરાની મા મુજરી ગઈ તે જ દહાડે મેં તાર કહ્યો છે પણ લાડખના દિવસોમાં તાર ટપાલ કેટલાં મોડાં પહોંચે છે અને મુમાફરીની અગવડ. બહને રસ્તે આવતુ પડે એટલે સાત આઠ દહાડા તો સહેજે થાય.'

કેાણ કૃષ્ણરાવ? મોટર રોડ પરથી ટૂંકી કે તે ન હોય તો ગાડી મગાવી આપશે? હવે તો બેસાતું નથી. તાર વધતો લાગે છે. સાંજનો પહોર છે અને વરસાદ છે એ લે ટૂંકી મળતી મુરોલ છે? પ્રવત તો કરો, અને કશું વાલન આવી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં મને થોડી ગરમ ગરમ કોથી કરી આપશે?

નિસિયકંઈમમાંથી વાતચિત સંભળાય છે.

'જુઓલનકામ, આજ બાપુજીની પ્રાર્થનામાં નથી હાપડ્યા? હામખાને ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા?'

'ઘેબીને પાપે.'

'કેમ?'

'ઘેબી કપડાં નથી લાભો કહે છે કે ઈસ્ટરી કરે.'

વાને કાપડા નથી. સેકડે બાર ફીપીઆ ફરાવ્યા તો પે આપણે કપડાં વગરના ને વગરના.'

'પણ આ પહેર્યા છે તે કપડાં શું ખોટાં છે?'

'તમે પણ મારા ભાઈ સમજતા નથી! મિલનું કાપડ પહેરીને તે પ્રાર્થનામાં જવાય?'

'હા. એ વાત ખરી.'

* 'અધૂરામાં પૂરું પ્રાર્થનામાં લાલ માટીની જમીન પર એમણું પડે છે એટલે દરોજ કપડાં બગડે છે.'

* * * એટલામાં કોઈ બનાવી લાભા, કૃષ્ણરાવ? બહુ બહારી લાભા. અહોઆ આ રીપાઈ પર મૂકો.

આજે મને થયું છે શું? નજર. આગળ કાંઈ કાંઈ દેખાવો આવ્યા જ કરે છે.

* * * કાલે વહેલી સવારે રોજન પર આવવા તીઠગે ત્યારે રસ્તામાં કાઠોદ્ધાર આમળ પેટાલ લેવા જીના રહેતું પડ્યું. સામેના કૂટપાથ પર નજર પડી તો કેટલાંય ઘરમાર વગરના લોક ત્યાં મેલેલાં દીદાં. એક બાણ એક બારી વર્તેના છોકરા મેકી, કાટી શોદકી પર મેલેલા દનો. એ બહુ જ મોટો હોય એવું દેખાતું હતું. એની મા એવું માથું પોતાના બોળામાં લખને બેઠી બેઠી ચોખાર આંધુએ રસી દતી મારાથી કેમ રહેવાય? હું રસ્તે બોળગીને સામે ગયો. મારી પાછળ પાછળ પેટાલ પપને એક માથુસ પણ આવ્યો.

'બાઈ, આ છોકરાને શું થયું છે? બહુ જ મોટો લાગે છે. બેસાત છે?'

'ભાઈ એકાએક કાલે આમ થઈ ગયું. હું શું હતું? મને કંઈ સમજાયું નથી પડતી. આ રહેલો પૂવ એજન-ગીને સામી બાણ લોકરી જમીન પર બંધકામ ગાયે છે ત્યાં હું માટી ઉપાડવાની મજૂરીએ જઈ છું. એયાર દહાડામાં મારો આ દીકરો પણ મદદ આવતો દનો. કાલે બંપોરે રહેલો બુનિ વખને કહે કે મા, માડું માડું સખત ચડ્યું છે. મેં કહ્યું કે ભાઈના, કંઈ નહિ જાણેલા કામે ના ચડતો અને રહેવા પૂવ તીમે આ મારાં બીજાં છોકરાંની સાથે પડી રહેવાનું મેં એને કહ્યું. એમ બોલીને એ આંખે આંખે દાઘ કરીને

પોતાનાં 'બીભ' ઊકારાં બતાવ્યાં, કૃપાય પર એક ફાટેલી, ગંદી ચાદર પર ત્રણ ઊકારાં નિરાંતે લેખતાં હતાં. એક સાતેક વર્ષની ઊકારી, બીજે ત્રણેક વર્ષના ઊકારા અને ત્રીજું છેક નાનું 'રોકેકે વર્ષ'નું બાળક. ત્રણેમાંથી એકેના શરીર ઉપર સોમન ખાતોને પછ કપડાનું ચીથડું ને હતું. અંખરા જેવા વાળ અને મેલના ડાઘાવાળાં મોં અને શરીર.

'સાંજે કામ પરીતી આવીને જોઉં છું તો લઈશિને સખત તાવ અડેશે અને બૂરો પાડે કે માથે હથોડા ફોકાય છે કે મારી મા...' હું ગરીબ માણસ શો ઈલાજ કરું કે મેં તો પાણીનાં પોતાં માથે મૂક્યાં. પાસે દવા-વાળાની દુકાને જઈને પૂછ્યું ત્યારે એણે આનાનું આ પાછીટ આપ્યું તેમાંથી બે ગળા ગળાવી દીધી.' આખ કહીને બાઇએ 'એરપો'નું એક પાછીટ મને બતાવ્યું.

'પણ આખી રાત ઊકારાએ આંખ નથી મોંતી બાઈ, તમે કહો તે કરો.' ગરીબ નિષવા બાઈ પર દવા કરો.'

ઊકારે બેથૂક હતો. એની આંખોનાં પોપચાં અડધાં ખુલ્લાં હતાં. હું કાંઈ દાકતર નથી, પણ મને શક પડ્યો કે સનટ્રોક કે મેનીનભટ્ટીક કે એવું કંઈ હોય તો ગમે તેમ કરીને તરત દાકતરની મદદ લેવી જોઈએ, એટલે મેં એ બાઈને કહ્યું.

'બાઈ, તમારાં ઊકારાંને જગાડીને ચોટરમાં જલદી એસાદી દો. અને તમે બેસી જાવ. હું આ માંદા ઊકારાને તમારા પોળામાં આપ્યું છું. ચાલો, આપણે કેટલા દવાખાને જઈએ.'

રસ્તે જતાં મેં બાઈને પૂછ્યું: 'બાઈ, તમે ધરખાર વગરના ક્યારથી થયાં ?'

'બાઈ, મને વરસે ગોદામાં પેલે ગોટા ઘસાડે મણે તે દિવસથી એમનો પતી નથી. મારા ધણી ગોદામાં મજૂરી કરતા હતા. ત્યાર પછી ત્રણેક મહીના સુધી મારી બોલી હતી. પછી હું માંદી પડી ને મજૂરીએ ન જઈ શકી.'

'એ ઘસાડામાં જે માણસો માર્યા ગયા તેમાં કુટુંબીએને તોં બલેા મળેા હતો. તમને કાંઈ ના મળ્યું ?'

'ના, બાઈ, મને એવી બાજમાં શી સમજણ છે કે મને કોઈએ સુમસ્યું પણ નહિ.'

એટલામાં દવાખાનું આપ્યું. ત્યાં મેં એ બાઈને મને ઊકારાંને ઉનાચાં ને અંદર ડબ્બી પરના દાખરાને

સોંપ્યાં. પછી મેં બાઈને કહ્યું કે 'મારે તો હમણાં આઠ વાગ્યાની ઘડીમાં બહારગામ જવું છે. હું ચારપાંચ દહાડા પછી આવીને અહીંયાં દવાખાને ખજાર કાઢીશ. તમે નહિ દો તો ઠાકિરકાર ખજાર કાઢીશ અને તમારા ધણીની ગિંદગીના અહામાં તમને કાંઈ મળે કે કેમ તેની તમજીજ આપણે કરીશું.'

એ બાઈને દવામણે અહરો, એનાં બુખ્યાં, સુકસકાં બાળા, પેટો બેથૂક. ઊકારો ! એ અર્થ મારી નજર સામે અત્યારે કેમ આવે છે ! મારી આંખો તો બંધ છે પણ તો ચે આંખો સામેથી એ બધાં ખસતાં જ નથી ! અને મારા કાનને પણ કેણ જાણે આજે શું થયું છે ? જે વાતચિત સાંભળીને લોહી ઊકળી આવે એવી કુલ્લક વાતચિત જ મારા કાન પર પડે છે !

* * *

વરંડાને ખૂલેલી એક તીણો રવર આવે છે, 'સુમલ પાછી જઈને પહેલામાં પહેલુ હું શું કરીશ, તને ખ્યાલ આવે છે, તારા ?'

'હા, વળી, 'બરધરી'ની રિમ જોવા જશો !'

'તેં કેવી રીતે જાણ્યું ?'

'એમાં નવાઈ શી ? અમરતી તારી બહેનપણી થઈ હતું ? સુમતાજી યાનિત પછવાડી હતું કેટલી ગાંડી છે તે હું નથી જાણતી કે 'કિરમત' જાણ પછી ત્રણ મહીના સુધી તે એનાં ગીતો અને એનાં સંભાષણોના આળા પાડી પાડીને તેં મારું માથું પકવી નાખેલું તે એટલી વારમાં હું જૂની જાડે ?'

'તારા-દમખંતી, તમારી કમ્પેચ રહેવાડા. ચાલો રિંગેયોગ દમચા.' કોઈને તોડો ગરલાની અવાજ આપ્યો.

* * *

'ચોટર નથી મળતી, કૃષ્ણરાવ ? તેમાં શું ? વિરોચિત્રા માડી આવી ને ? એ પોડાની છે. કેમ ? એના માડીવાળાને તે હું જોગણું છું. સારા માણસ છે. ના, ના, તમારે સામે આવવાની કાંઈ જ જરૂર નથી હું એકલો જઈ યકીય. મને કાંઈ કાએ તારે નથી. માત્ર મમજ બમે છે અને આંખે બમે છે. બીજું કાંઈ નથી હું જાણું છું ત્યારે. આડીવાળા, રસ ગુડુ હોટેલમાં લેશે.

આ આડીવાળા આજે સવારે જ કોઈ ઉનાડુને લાગે

હું રહું છું ને હોટેલમાં આવેલો. હું તે વખતે આગળના વરંડા પર બેઠો બેઠો છાપું વાંચતો હતો. ગાડીવાળા સાથે નાનો પાંચેક વરસનો છોકરો હતો. ઉતારનો સામલ હોટેલનો હમાલ ઉતારતો હતો તેને એ નાનકડો છોકરો મદદ કરે અને ગાડીવાળો નિરાતે કાચ બોકમ ઉપર બેસી રહેતો. ત્યારે એ કહ્યું કે, 'હું બનરીને હાથ આપને ? છોકરો કેટલો નાનો છે।' ત્યારે ગાડીવાળાએ હસીને પોતાના પગ બતાવ્યા. અને પગે તોડા પહેવાં હાથ તેની રીતે પાઠા બાંધી વટિકા હતા.

'પગે શું ચડ્યું છે ?'

'શેઠ, પાણીમાં બિમા રહેવાથી પગે વહેર પડ્યા છે.'

'પાણીમાં ?'

'શેઠ, મોમાસું આવે અને તમે શેઠ લોકો પહાડ પરથી જતા રહો પછી અમે બધા અમારે ગામ જઈએ. આપમણી આણુ તમેગીમાં અમારું ગામ છે. ત્યાં ખેતરમાં ડાંગરનાં વાવેતર કરીએ છીએ. અમારે ત્યાં વરમાદ નહીં

પડે છે. ચોખાનાં ખેતરમાં જન્મેવેંત પાણીમાં સરીર ભેવડાં વાળીને બિમા રહી-હી અમારી આખી વખતીને પગે વહેર પડે અને કમર રહી જાય. આખા ગામમાંથી એક પણ હાંમરવાણક મળ્યુંસ તમે સામ પથવાળું કે સાચું કંમરવાળું નહિ ભુલ્યો. દેવનું અમને વરદાન છે.'

વરસાદનો ધો-ધો-ધો અવાજ; તેની સાથે ધોધાનાં પગનાં બદ-બદ-બદડક-બદડક-બદ-બદ અવાજ; વળી, ગાડીનાં પેડાં કાદવ પર કરે તે કચુડ-કચુડ અવાજ; છતાં તે બધા અવાજને બેઠીને સવારે આ ગાડીવાળો આ વાત કરતો હતો તેનો અવાજ મારા કાનમાં ગુંજી રહ્યો છે. મારા કાનને પણ કાંઈ ચડ્યું છે ! વિચારોનાં શુચ્છેશુચળા ! ! નીચપા થરની હાથ ! અને ઉપલા થરની નજીર, નિરથક વાતચિત ! ! એક બાલ્યુથી પતિનપાવતી ગંગા મેવાના જેવે જલસરગ અને પીંછા બાલ્યુથી કાસિંદીના કાળા વમળ ! અને પ્રવાહ એકજ થઈને એ આસ્થા જાય, દૂર સાગરને મળવા ! !

પં થી ડા

અમે રે 'પંથીડા રંગ તરંગના.
અમે રે મહેમાનો વેલીવાડના
ચોખ્યા અહીં વાડની વચાળેણ;
સુગંધો ધરીને રહેને સરી જશું
વેલી ! શીઠ કાંટા ભવને હાળે છ. ૧

કોણ રે વેલી ને કોણ માંડવા !
અમે ફૂલ, લગની નમેલાં છ;
રેશું તો નિવાસે વાસશું રંગને
જાશું તો પાશું પ્રેમ સંગેલા છ. ૨

પ્રથમે આવ્યાં ને અપશું પ્રથમે,
દેશું દેશું પ્રથમ હવારી છ;
જર્મીનાં ભગતાંને અવજનળ શું ?
સોંપી જાશું સુગંધ સહિયારી છ. ૩

તમે રે વેલીને ફૂલકાં ઘણું
એક વેલી અમારી જનેતા છ;
એક જો ખરે તો ખીલું પાંગરે
અમારી એ પ્રાણી પ્રભેતા છ. ૪

હચિાળ્યાં • દુહાસે પાંદપારણ,
જતને બિઠેયાં અમેને છ,
સુકાઈ ચગદ ધરજું બ્યોમને
માડી ! જતાં છરવું તમેને છ

અમે રે પંથીડા રંગતરંગના. ૫

સુધાંશુ

જંગલતું ભાવે જેના પક્ષમાં તોળાઈ રહું છે તે—

અહિંસા અને એટમબૉમ્બ

તિર્થંગચંદ્ર

જંગલના સર્વશ્રેષ્ઠ રાજપુરુષો, યુત્સદ્દીઓ અને તત્ત્વચિંતકો આજે એક જ વરસુને કેન્દ્રમાં સમાવીને પોતાના વિચારદોરને આગળ લખાવે છે—એટમબૉમ્બ. ગાંધીજીના ખુદ અંતેવાસીઓ પણ ‘પરિણામનો વિચાર કર્યો વગર’ તું તારું કર્તવ્ય બાળ્યે જો’ એ ગીતાસુત્ર પડતું મૂકીને કહે છે કે ‘જંગલને એટમબૉમ્બની વિનાશકતામાંથી બચવું હોય તો અહિંસા સિવાય બીજી એક માર્ગ નથી.’ રાજકારણમાં હિંસા તો હતી જ. ગાંધીજીએ જે દિવસે અહિંસાનો નવો પ્રયોગ રાજકારણમાં શરૂ કર્યો ત્યારે વિચારકો ધડીસર ડિંમ્બડ બની ગયેલા. જંગલના બીજા દેશોના રાજકારણમાં તો એના ગમે તેટલા પ્રયોગ થયા હોય પણ માનવીના આજના સમાજજીવન, ગૃહજીવન અને રાજકારણ એ અહિંસાને જ આભારી છે એવું એક પ્રતિપાદન આપણી સામે છે જ. એક દલીલ એવી પણ થાય છે કે હિંસા તો હમણે વર્ષથી રાજકારણમાં છે પણ અહિંસાના પ્રયોગને પૂર્વ નીસ વા’ પણ નથી વીત્યાં, એ પ્રયોગને પણ અવકાશ આપવો જોઈએ વગેરે. આ ઉપરાંત હિંદ આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે તે એક માત્ર અહિંસાના કારણે જ એમ ગાંધીજીથી માંડીને નાનામાં નાના કાર્યકર સુધીના અનેક માણસો પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છે.

ત્રિવિધ તાપોમાંથી એક અહિંસા સિવાય કોઈ સુક્તિ અપાવી શકશે નહિ એમ ભારપૂર્વક કહેવાઈ રહ્યું હતું. બીજી બાજુ વિશ્વયુદ્ધોમાંથી જંગલને ઉગારી લેવા અનેક શાંતિપરિપક્ષે ભરાતી હતી, અનેક સંસ્થાઓ સુદ્ધ વિશ્દ શક્તિના પ્રચાર કરી રહી હતી અને જાણે જાની એટલી પકડી હોય એમ એ સુદ્ધ ઉપર કાણુ સખતા માટે ‘લીગ ઓવ નેશન્સ’ જેવી સંસ્થા જન્મી કરવામાં આવી હતી. આ યદ્દ એક બાજુ.

પણ બીજી વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે સુદની સંહારક શક્તિ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી પામતી એટમબૉમ્બ પ્રસથાક—સુધી પહોંચી ગઈ. તાજાશીકા અને હીરોશીમા માથે જ્યારે આ એટમબૉમ્બ ફેંકાયો અને જંગને એનો વિનાશ જોયો ત્યારે સમગ્ર ને અણસમગ્ર એવો એટમ-

બૉમ્બની વિનાશકતા પીછાનતો એકેએક માનવજીવ ત્રસી ઊઠ્યો. પણ પાસે જ ભોમ્બ ફાટતાં જેની અહેસાસ આવી ત્યજ એમ ધડીસર તો સૌની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ. પછી તો ખુદ એટમબૉમ્બના ઉત્પાદકો પણ એની વિનાશકતાથી હચમચી ઊઠ્યા. જંગલ આખાની સંસ્કૃતિ ભયમાં મુકાઈ ગઈ. પોતાની કે જંગલની નવરચનાના વિચારો સેવતુ કોઇ માનવી એટમબૉમ્બની અવગણના કરીને કોઇ વિચાર જ ન કરી શકે એવી સ્થિતિ આજે આવી જીભી છે.

અહિંસા અંગે તો ઘણું કહેવાયું છે, ઘણું કહેવાય છે પણ આજે જ્યારે ‘એટમબૉમ્બ’નું દરિયાર બહાર પડી જ ચૂક્યું છે ત્યારે અને જંગલની બંધી નાનીમોટી સત્તાઓ અને શુભામ પ્રજાઓ’ ભાવિ ઘણે બંધે એ એટમબૉમ્બ સાથે સંકળાયેલું છે ત્યારે તાર્કિક દૃષ્ટિએ અહિંસાની બીજી બાજુ એટમબૉમ્બનો વિચાર અનિવાર્ય બને છે. આ લેખને રખે કોઈ અભિપ્રાયરૂપે માની લે પણ વાસ્તવ જગતમાં આપણે સૌ પ્રાણી છીએ એમ માનીને બીજી બાજુના વિચાર રૂપે જ અદો રહ્યું કર્યો છે.

આપણે જાણીએ છીએ તેમ મૂળના આદિ માનવમાં અનેકવિધ સુધારાનું પરિણામ તે આજનો માનવ. આજનો માનવ જીવનમાં અતુલિષ્ઠ રીતે સુધર્યો છે. એની રહેણીકરણી સુધરી છે, એ સમૂહો બાંધીને રહે છે. સમૂહગત ભાવના વિકસી છે. પોતાની અને સમાજની સુખસગવડ માટે એણે અનેક શોધો કરી છે, અને માનવી આજે એનો છુટ્ટી ઉપયોગ કરે છે. કદી નહોતાં સાજામાં એવાં આજે દાનધરમ થઈ રહ્યાં છે અને કદી નહોતાં નજીક એટલાં ખંડ ખંડનાં માનવી નજીક આવી રહ્યાં છે. પૃથ્વીનો વિશાળ ગોળાકાર તો માનવીને મન દડા જેવો બનતો જાય છે. પૃથ્વીનો કોઇ વિજેતા બની શક્યો હોત તો એણે પોતાની સમગ્ર શક્તિ કોઈ મંચળ, યંત્રના અદ્ધ ઉપર આક્રમણ લઈ જવામાં ખરડી હોત એટલી સિદ્ધી આજે માનવીએ સાધી છે. અસાધ્ય મનાતા કષ્ટકે રોગોને સાધ્ય કરી બતાવ્યા

છે ને આભરતીને લગભગ એકાકારે બનાવી દીધી છે. આ તો બધી ભૌતિક મિદ્ધિઓ યથા. પણ આદિ માનવ જે દિવસથી જન્મી મરીને સંસ્કૃત બને છે ત્યારથી સતો મહાતો, અધિઓ, ઉપદેશો અને વિચારોએ માનવીની આંતર-સંસ્કૃતિ માટે પણ ઓછા પ્રયાસો નથી કર્યા કહેવાની આશ્ચર્ય વૃત્તિઓના શમન માટે પેલા ભૌતિક વૈજ્ઞાનિકો કરતાં પણ વધુ મહેનત, તપ, ચેત્ત, યમ, નિયમ, અને ધારણા કરતાં આભવા છે. ધર્મની જગ્યા જેહાદા ઉઠાવી છે, ધર્મનાં મહાપ્રધાનો કર્યા છે અને માનવીમાં રહેલ પશુતાના અશી દૂર કરવા યુગોના યુગોથી જહેમત ઉઠાવતા આભવા છે. એને અંગે આપાર સુધીમાં જે સાહિત્ય લખાયુ છે તે કદાચ પૃથ્વીની માનવ-સંખ્યા કરતાં કેઈ કેટલાય ગણે વધારે હશે કલા, નૃત્ય, નાટક, સંગીત, વાદન, અને એવા બીજાં અનેક સાધનો દ્વારા માનવમનને રીતરવાતા પ્રયત્નો નવી રાખ્યા છે. માનવીએ પોતાને સુધારવા માટે, સુખી કરવા માટે આધિ-ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ને બધી જહેમતો ઉઠાવી છે અને સંસ્કૃતી કહીએ છીએ.

પણ ત્યારે સવાલ એ પેલા થાય છે કે માનવીના હાજરો વર્ધના સુધરવાના પ્રયત્નો છતાં એટલે અબી ઉત્પતિ શા માટે? આ પ્રશ્નો વિચાર કરતાં કરતાં જગવિખ્યાત ફિસ્ફર એચ. ઇ. વેસ્ટને માનવજનમાંથી શ્રદ્ધા ઊઠતી જાય છે. જગતના ઘણા ફિસ્ફરો આજે વિચારમાં પડી ગયા છે. ભણેલુ જૂતા હોય તેમ, વિચારેલુ વિચારે પાડતા હોય તેમ આજે નિરાશ જનતા જાય છે. એ જ રીતે ઇંગ્લાન્ડના વિખ્યાત તત્ત્વચિંતક શ્રી સી. ઇ. એમ. જોડ પણ ઘણા નિરાશ થઈને આજના માનવીની વાત કરે છે

દરેક નવી પ્રજા ઉત્તરોત્તર વિઘાસ સાધે જાય છે એવા મત-વર્ષમાંથી એમણે ઘણી શ્રદ્ધા શુભાવી છે. આપણા આધર્મતત્ત્વતાત્ત્વમાં સમજ અને સંદારનો જે એક સિદ્ધાંત પ્રચાપિત થયેલો છે એ સિદ્ધાંતને પશ્ચિમના ફિસ્ફરો આજે વધુ જોર લઈ રહ્યા છે, એના સમર્થનમાં થી, જોડ રચેચરનો સિદ્ધાંત યકનાં હદે છે કે: 'રચેચરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સંસ્કૃતિઓ હટમાઝની જેમ ધર્મ કરે છે. ભક્તિઓથી બનેલી સંસ્કૃતિઓ પશ્ચિમ-ઓની પેઠે જ નિયત કક્ષાઓમાંથી પસાર થતું પડે છે,

સંસ્કૃતિ પણ માનવીની જેમ બાલપણમાંથી યુવાનીમાં પ્રવેશીને વૃદ્ધાવસ્થા ભંગથી નેરત નાશુલ જની જાય છે'

રચેચરના સિદ્ધાંત મુજબ દરેક સંસ્કૃતિને આ પ્રકાર હોય છે અને બધા પ્રકાર સમાંતરે કોડે છે.

ઇંગ્લાન્ડના રજુમાં બોલકામ થતાં સર ફ્રેન્સિસ પોટ્ટરે જુદી જુદી સાન સંસ્કૃતિની નોંધ લીધી હતી અને એ દરેક સંસ્કૃતિ પોતાની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચીને નાશ પામી હતી. ત્યારે આ બધી સંસ્કૃતિઓ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચીને નાશ શા માટે પામી?

એના જવાબમાં આજની સંસ્કૃતિ વિશે એમ કહેવાય છે કે 'વિજ્ઞાન ઉપર માનવીનો કાબુ નથી' આ સુદાને પછી ચક્રોએ પણ તે પહેલાંની સંસ્કૃતિ બધી રીતથી નાશ પામી?

આ બધી દલીલોનો એક જ જવાબ છે કે બધી સંસ્કૃતિઓનો નાશ કોઈ વિજ્ઞાને કે કોઈ હથિયારે નથી કર્યો પણ માનવીની અંદર પડેલી એક શક્તિ જ સંસ્કૃતિ-ઓનો સંહાર કરી કરે છે. અતે વિજ્ઞાન કે એનાં દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ તમામ સ્ત્રીને જડ હોય છે, એ વિજ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ પણ સ્ત્રીને પોતાની ઇચ્છા, હાલો, સંકલ્પ ચરોરે કશું નથી હોતું. દા. ત. તપવાર જ રહેા. એ અમે તેવી તેજસ્વી, ધારદાર વજનદાર કે પશુદાર હોય તો પણ ખાંટીએ પડી પડી એ કોહને કરી જ છૂલ કરવા સમર્થ નથી. એ તો માનવી એને હાથમાં પકડે છે અને માનવીની કઈએ હાથને દુઃખ આપે છે ત્યારે જ એ કોહના ઉપર વાર કરે છે. એટલે જરી રીતે માનવીને વિજ્ઞાન ઉપર કાબુ નથી એમ નહિ પણ માનવીને કાં તો પોતા ઉપર કાબુ નથી, કાં તો સાન ઉપર કાબુ નથી. અથવા તો એકમ સાન અને સંયોગ વચ્ચે માનવીને વાર કહે' જ છૂટો ત્યારે પ્રજા એ જોડે છે કે માનવી સંહાર કરે છે તે ન્ખામી છે કે નહિ? અને જે સાધનો દ્વારા તે સંહાર કરે છે તે વિજ્ઞાન શું છે?

માનવી જેમ પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ સાધનો ગમે, વિઘાસ કરતો ગમે તેમ તેમ એક બીજા વરતુનો પણ માથે સાથે વિઘાસ સધાતો ગમે છે. આદિમાનવ પહેલાં નહોરતાંથી પોતાનું કામકાજ કરતો. ધીમે ધીમે એ પાંચ અને હાડકાં વાપરતો

શીખ્યો. પછી એણે ધાતુ ઉપભવી ને રૂરી, કુઢાડી બનાવીને એ દ્વાગ પોતાના શત્રુને હણીને ને શિકાર કરતો, ત્યારબાદ એણે ધનુષ્ય બાણની શોધ કરીને પછી તો તલવાર વગેરે કાતિલ હથિયારોમાં સુધારો કર્યો. માનવીની સંસ્કૃતિની સાથોસાથ એનાં હથિયારો પણ સંસ્કૃત બન્યે જતાં હતાં. ધાતુએનાં અનેકવિધ હથિયારોમાં ધનુષ્યની શોધ સાથે યાંત્રિકતા અને વૈવિધ્ય આવી ગયેલું. ને પછી તો એણે હથિયારોને એર પાતાવું અને પોતાના શિકાર કે શત્રુને તરત મરણને શરણ બનાવવાની શોધ કરી.

જેમ જેમ માનવી સંસ્કારી બનતો ગયો તેમ તેમ પોતાના હરિકેને, શત્રુદેવારને, શિકારને કે પછી જોના ઉપર એનાં દળકટક ત્રાટકતાં એવા નિદેશિને મારવાની નવી નવી ને સંસ્કારી તરફથી શોધતો ગયો. પછી તીવ્રતલવારમાંથી માનવીએ ભયારે પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્યો બનાવી કરી દીધેલાં ત્યારે તોય બંદૂકની શોધ કરી. તે બીજી બાજુ ભયારે શત્રુદેવારને અપાતી કારતીની સજ્જ કરવા સુધીની વિચારણા દેશદેશમાં ચલતી હતી ત્યારે વિમાનો, સુરંગો, ઔષ્મ અને એવાં કાતિલ હથિયારોની શોધ થઈ. ઉદ્ધી શોધોમાં માનવી વીજળીની ઝરપે આગળ વધ્યો તે નાજીએનાં વિખ્યાત પાંજાર દબો સળ્યા. એમાંથી બીજાંએ એટમબોમ્બ આવી લાગ્યો. કહેવાતો માનવતાનો વિકાસ અને આવાં હથિયારોનો વિકાસ એક સાથે કેમ થયે ગયો? માનવી ખરેખર સંસ્કૃત બન્યો હોત, ખરેખર કરણ્ય એના હૃદયને સ્પર્શી ગઈ હોત તો હથિયારોનાં નવસર્જન કરતાં હથિયારોનો નાશ શા માટે ન કર્યો? કેાઈ અપત્રાદની આમાં વાત નથી. કોઈ ખુદ ભગવાન કે રમ્યાગ્રહના સંતમહંતને આગળ ધરવાની જરૂર નથી. કોઈએ આ હથિયારોના નવસર્જન સામે ચેતવણીતો, સલામતીના પોકાર ઉઠાવ્યો હતો પણ કોઈએ કાને ન ધર્યો એ દલીલ ભયારે માનવ-જીવનના ઉગમકાળથી પતન સુધીના કમળદ છતિદાસ આલેખતા હોઈએ ત્યારે એવી વ્યક્તિતા વિરોધ જરૂર નોંધપાત્ર ગણાય પણ એકંદરે તો સમરત જનસમાજના ધારણેથી જ કોઈ પણ માપ કાઢી શકાય. એવી વ્યક્તિએ ગમે તેવી મહાન હોય તો પણ એનાં માપે એટલા માટે આ બધું ન મપાય કે જનસમાજ એવી વ્યક્તિએની એક બાજુથી પૂજા કરતો ગયો છે ને બીજી બાજુથી

એનાથી વિરુદ્ધ જ આચરતો ગયો છે. સમાજ સંતોતું કહેવાતું ન માન્યો એટલે કુખી થયો એમ દલીલ જરૂર કરી શકાય પણ ખરીરીતે તો એ ન આચરી શકે એવું એને કહેવામાં આવ્યું હતું, અને જેણે એ માન્યું હતું એનામાં આચરવાની અને કેટલાંકમાં સમજવાની તાકાત ન હતી. પણ આ સમજણ અને આચરણ ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક જગ્યા કામ કરી રહ્યાં છે.

બધી જ સંસ્કૃતિએના વિનાશમાં એક વસ્તુનું સામ્ય મળી આવે છે કે એ સંસ્કૃતિ ભયારે એના શિખરે પહોંચી હોય છે ત્યારે જ એવું પતન થાય છે એટલે કે એની ઉન્નતિની પરકાષ્ટમાં જ ક્યાંક એવું મોત છુપાયેલું હોય છે. અથવા તો એમ કહીએ કે કોઈ પણ સંસ્કૃતિ શિખરે ચઢી કળાય છે પણ સાથોસાથ એવું પોતાનું સંહારક તત્વ જે વિકાસ સાધ્યે જતું હોય છે તે કળાતું નથી, પછી ભયારે એકાએક એ સંસ્કૃતિ નાશ પામે છે ત્યારે એવું કારણ શોધતાં ભારે ખૂંચરણ થાય છે. પછી એ સંસ્કૃતિના નાશનાં અનેક કારણો આપણે શોધીશોધીને આપવા માંડીએ છીએ કે એ તો વિલાસમાં ચડી ગઈ હતી ને આમ હતું તે તેમ હતું, ખરી વાત એ છે કે એને માટે એ જ અનિવાર્ય હતું અથવા એ કારણો અનિવાર્ય જ હતાં એમ આપણે નથી કહેતા. કારણને ખોટી રીતે ભેગ્રએ કે નળૂ કરીએ છીએ એટલે આપણને વિનાશનું સાચું મળી હાય આવતું નથી.

માનવસંસ્કૃતિના વિકાસમાં સંહારકશક્તિ અને એનાં સાધનોના જ વિકાસ નથી થયો, પણ જેમ જેમ વ્યક્તિએ સમૃદ્ધ બાંધીને રહેવા માંડી એમ એમ વ્યક્તિઓમાં રહેલી નિર્જાતાએ પણ સમૃદ્ધત સ્વરૂપે દેખાવા માંડી, સમૃદ્ધજનના અનેક પ્રયો પેદા થયા અને એ માટે એ નવજાઈએને, એનેક પ્રકારની વૃત્તિ-એને કાણુમાં રાખવા સમાજના નિયમો બધામા, રાજ્યનાં બંધારણો ભીમાં યથાં અને વ્યવસ્થા જળવવા અને માનવીમાં રહેલી ઉદ્ગતાને, કુચ્છંતે અને એવી બીજી અનેક વૃત્તિઓનું સામાજિક નિયમન જળવવા કાપડી બધાયા.

માનવી સુધરતો ચારેય એની સહોસાય આ નિયમો, બંધારણો અને કાયદાઓ પણ સુધરતો ચાલ્યા. સાચું પૂરો તો વધુ કંઈક બનતો ગયા. કારણકે

માનવીની કહેવાની આસુરી શક્તિ અને બુદ્ધિ ઉતારાતર એટલી ઝડપથી વિકાસ પામ્યે જ્યાં છે કે એનું નિયમન કરવા વધુ ને વધુ કડક નિયમો, લેખાંકી અધારણો અને સહમ કાયદાકાનુનેની જરૂર પડતી જ્યાં છે પણ આજે બપોરે ગાંધીજી જેવા તત્ત્વજ્ઞો કહે છે કે 'જ્યાં એજામાં એછા કાયદો ત્યાં વધારે સાચું રામરાજ્ય' અને ગાંધીજીની જેમ એનારકાંડમ, અરાજકતાવાદ પણ પ્રાપ્ત્યો. ઉપર રાજ્યોનું કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમન નથી હાજર. વાત પણ સાચી છે કે પ્રજા એટલી સમજી, સાવધ અને સાચા અર્થમાં સુસંસ્કૃત હોય તો અધારણો, નિયમો કે કાયદા કાનુનેની જરૂર પણ શી રહે ? પણ હકીકત એથી તદ્દન ઊલટી જતી જ્યાં છે. પહેલાં જે કાયદાઓ સમાજને નિયમનમાં રાખવા ધડાતાં હતા એ કાયદાનાં મૂલ્યો આજે જમતના સત્તાધિશોએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધાં છે અને પેલા વિવેકને રચાને પોતાના હિતમાં હોય, પોતાના દેશના હિતમાં દેખાતો હોય તે કાયદો મનાવે છે, લોકશાહીના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે રચાયેલી કહેવાતી ધારાસભાઓમાં પસાર પણ કરાવે છે ને એને ક્યારેક આંતરરાષ્ટ્રીય રાષ્ટ્ર પણ આપીને નબળાએનું શોષણ કર્યું જ્યાં છે. નિકાસ જગતના, વહાણવટાના, હરહરને દધિપારો રાખવાના અને એવા ખીળાં અનેક બપોરારી-હિતોને લગતા આવા કાયદાઓ લેખાંકી રીતે પ્રાપ્ત્યોનું શોષણ કરતા હોવા છતાં એ કાયદાઓ સામે માણુ ઊંચકનારો શુન્દેયાર ગણાય છે. ને એને સજા યાવ છે. પૂરતી ધરડી થવા આવી ત્યાંસુધીમાં કોઈ બંધિત્યોની સ્વતંત્ર વાજબી બંધન્યોને, કોઈ દેરની પ્રાપ્તને પોતાના ઉત્પન્નો મરજી મુજબ ઉપયોગ કરવાના હકને સમ-જનવે પડે કે એના માટે, પોતાના હક્કો સંચાર કે એનું પ્રતિપાદન કરવા માટે લડાઈઓ લડતી પડે એમાં કંઈ સંસ્કૃતિના વિકાસ થયો મજાવે ?

ત્રીજું પૈસો મુદ્દિને શક્તિ પાછળ ખેંચાયો. એમ કરે કે જાતિએ અને મનાએ પૈસો એકા બીજા એ

ધર્મ ને વિસ્તુરીએ સ્વીકાર્યું છતાં એ અંગત માલિકીની જ ગણાયો ને એ મૂડીનો માલિક એના મરજી મુજબ દુરુપયોગ કરવા માટે હક્કદાર મનાયો. કાયદાએ જ એને રક્ષણ આપ્યું. રાજ્યે એને આશ્રય આપ્યો. આ પૈસો ખેંચવા માટે અનેક અમાથી, અધર્મો અને અનીતિમાન રીતો અજમાવાય છે, એ સિવાય પૈસો રળાતો જ નથી છતાં એને કાયદા દ્વારા રાજ્યે રક્ષણ આપ્યું ચોરી કરે તે ચોર ગદ્દિ પણ ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયા પછી પણ પોતે ચોરી નથી કરી એમ સાબિત કરવામાં નિષ્ણ જ્યાં એ જ ચોર, એ છે આજની રિધિતિ. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના આજના તમામ સિદ્ધાંતો આમ ખોટા પાયા ઉપર, એટલે કે શોષણ કરવાને જ રચાયાં છે. અને છતાં પ્રતિપાદન એમ કરાય છે કે માનવીના હિત માટે જ અર્થશાસ્ત્ર સર્જ્યું છે. મહેનત અને મહેનતાણાને સરળ રીતે વહેંચી દેવાના અર્થશાસ્ત્રના મૂળસિદ્ધાંતને એવો ગુચરી મારવામાં આવ્યો છે કે એમાંથી જાતિ કાયદા ઊભા થઈ ગયા છે. અને મહેનતના મદદમાં પૂરું મહેનતુ છું સરસ રીતે વહેંચી આપવાની એક પંથુ રીત હજી સુધી નથી હાથ આવી. ગાંધીજીએ એટલા માટે જ આજના અર્થશાસ્ત્ર સામે રિધિને મૂક્યો છે. આમ રિધિને ને વીજળીની જાંબી કારખાનાં, ઉત્પાદન અને વહેંચણીના પ્રકરણો પણ સામસામા આવી ઊભાં છે.

ત્યારે માનવીની આર્થિક ઉત્પત્તિ અને સંહારકર્મિત, સમજીજન સુખસગવડ અને કાયદાકાનુનેનું કડક સાંસન, રાષ્ટ્રસેવા કે પ્રજાસેવાને શોષણ, પ્રજાપયોગી ન્યાયલાવના અને કાયદાનો લુભ, રિધિને ને વીજળીક કારખાનાં, કુદરતી ઉપચાર અને એકાપથીની-દવાઓ, સાદાઈ અને ભયંકર પરિઘ, ધન્યો અને મૂડીવાદ લાવનાનાં રૂપ-મનોહર શમણો ને આંતરિક બુલુક્ષા આમ સામસામા કાં આવી ઊભાં ?

[અપૂર્ણ]

સરહદીઓનો વિશિષ્ટ જીવન-વહેવાર

મજસાદ વ્યાસ

સરહદમાં મરણ વખતે દૂરવાનો રીવાજ કંઈક જુદો જાતનો છે. આપણે ત્યાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જાતી ઉપર હાથ પછાડી પછાડીને દૂરવામાં આવે છે, સાથે મરણિયા ગવાય છે, બ્યારે અહીં સ્ત્રીઓ ગાલ ઉપર હાથ પછાડીને ફેટે છે. નવાઈ લાગશે, પણ ઊંચા ઊંચા મકાનની અગાસી ઉપર સ્ત્રીઓના ગોળાકારમાં વણેલા ટાળાને ગાલ ઉપર હાથ લઈ જળને ફૂટાં ભેંચું ત્યારે મને પણ નવાઈ લાગી. ફૂટતી વખતે 'હાપ ! હાપ ! હાપ ! હાપ !' બોલે છે. આપણે ત્યાં જેમ ફૂટાં ફૂટાં વધુ શોક પ્રદર્શિત કરવા પછાડત ખવાય છે તેમ અહીં પણ ફૂટાં ફૂટાં વધુ શોક જતાવવા ગાલ ઉપર પડતાં બે હાથને ઠેક જાતી સુધી લઈ જવામાં આવે છે. પછાડી ખવાતી નથી. સ્ત્રીઓ મકાનની અગાસી ઉપર ફૂટવાનું વધુ પસંદ કરે છે કારણ અહીંના ગમે તેવા સારા સારા શ્રીમંત ગૃહસ્થોના મકાનોની અગાસી આપણે ત્યાંના ધૂળિયા રસ્તાઓ કરતાં વધુ બેસ હોય છે. કેમકે પ્રધાનના પાલખિયેટરી સેક્રેટરીથી માંડીને ખીજા લણા નવાખ બહાદુરના મકાનોની અગાસી બેઈં તે ત્યાં ધૂળ, લીંઝ, ઝાણ અને ભાંગ્યા તુટેલા કોપર પડેલાં જેવાં.

મકાનની-અંગસાની અગાસીને અહીં શું ઉપયોગ છે તે તમે જાણો છો ? મકાનની અગાસી ઉપર એટલે કે ત્રણ ચાર માળ ઉપરની અગાસીમાં પાવખાના હોય છે, ચુનરડી હોય છે, અને કચરા નાખવાનાં કોણાં હોય છે. નીચે રહેનારને જગજ જગા અગાસીમાં જવું પડે છે. આપણે ત્યાં મકાનની યોગ્ય કે કોઈ કામમાં જગજ હોય ત્યારે અહીં તે અગાસી ઉપર-સિંધની જેમ જ. સિંધ-સરહદ ને પંજાબમાં અગાસી ઉપરનાં જગજનો રીવાજ કષાંથી અ.બો હશે ? વિચારતાં. હાજે છે કે આ પ્રદેશોને આદ્યમણના ધાર્મી અને કવચત ખમનું પડ્યું છે, એટલે કદાચ સ્ત્રીઓની સુરક્ષિતા ખાતર જગજ અગાસી ઉપર રાખ્યાં હશે અથવા તે બીજું કારણ હોય !

આપણે ત્યાંના ગરીબ ધરવા પાણિપત જગા અહીંનાં જગજ. થોડી ઉપર-સાકડાની હો !-બેશીને જગજ જપછે તેમ અહીં થોડી ઉપર જગજ બેસાય. સાદુ યાય, ન પણ યાય, ગંધકી તે સારી પેડે રહેતી હોય છે.

જગજ ન હોઈ પણ નહાવાનું પણ અહીં વિચિત્ર છે. અને તે વારપરમે અહીં વધુ રખાય છે. શિવાળામાં હર ફેરનાઈટ ડીથી પાણીને અહીં ગરમ પાણી ગણવામાં આવે છે, જ્યારે આપણે ત્યાં મુંગદ-ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં હર ફેરનાઈટ ડીથી પાણી તે સામાન્ય હંડુ ગણાય છે.

નહાવાનું નાની નાની કૂંબોમાં, જેને અહીં કોરી કૂંબો કહે છે. કોરી એટલે વાટકા. આ વાટકીકૂંબ બહુ નાની હોય છે, તેમાં હલે.છત્ર પાણી ભર્યું હોય છે. કૂંબમાં બધા એમને એમ નહાવા પડે. પહાડી પ્રદેશમાં કપડાં ખૂબ મેલાં થવાને કારણે લોકોએ નહાવા ધોવાનું ઓછું રાખ્યું છે, એટલે જ વધુ કપડાં નહિ પલાળવા અહીં નહાનારાઓ માત્ર ટૂંકી ધગોટી પહેરીને બેસે છે, અથવા કૂંબમાં પડે છે. નહાતાં પહેલાં શરીર તેલ ચોળે છે, માથે પણ નાખે છે. નહાયા ધોવામાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકમ જળવાય છે. હિંદુ-મુસ્લિમ પહાણ બધા એક જ કૂંબાં પડી નહાય છે. આવી કૂંબો અહીં ટેકેર હોય છે.

ટેકેર ઈંડાં મૂકનારો મરઘાં તે અહીંના ઈંડાં પ્રદેશમાં હોય એમાં શી નવાઈ ? આસામના બેજવાળા પ્રદેશમાં પણ ટેકેર અસમીઓ અને આસિઆઓ તે પાળે જ છે. અહીં ચિડિઆઓનું ખજાર છે. જાતજાતના રંગબેરંગી પક્ષીઓની રીતસરની દુકાનો છે. પાળવા, ખાવા અને ધરે શેલ્લા સાડુ રાખવા માટે પણ પક્ષીઓ વેચાતાં રહે છે. કેટલીક જગ્યાએ, એકલી કબૂતરોની દુકાનો છે. દુકાન કબૂતરોથી ભરપૂર રંગબેરંગી કબૂતરો. પ્રશ્ન ઉઠે કે કબૂતરો દુકાનમાં કેમ રાખતા હશે ? દુકાન કબૂતરોથી ભરી મહારાના ભાગમાં જગી રાખી, દુકાનનાર જઠાર ઓટલા ઉપર બેમે. ગ્રહકને જગીમાંથી હાથ નાખી માગે તે ખચુર વેચાનું મળે. ખજારમાં પક્ષીઓ ઉપરાંત તૈવાર શિશો-ગરમા ગરમ શિશો, ખીચડી, યૂલી, ભાત મળે છે. શાક શેલ્લા અને અપાણું મળે, ગોસરોટી મળે એમાં તે શી નવાઈ ? પણ અહીંના શેલ્લા જેવા, જેવા આપણે ત્યાંની અંકેક રેંકડીના પેડા જેવડો અંકેક શેલ્લા મુખકવાસી એની કેર ભાંગીને જ ધરકે જાય. જોડો અને કંઈક બંગ્લોળ. ૧૦-૧૨ રેટલા ભેગા કરીએ તે ખારસું ગોળ મરહિયું ઓશિફું ચઈ જાય. પણ સર-

હલતું પાણી જ એટલું પાત્રક અને મીઠું છે કે મુખપત્ર સી
અહીં આવીને સહેને આવા રાટલા ખાતો ચર્ચ જાય છે.
રાટલાનો નમૂનો ઇંગ્લેન્ડથી આવેલા પાલમિટરી સભ્યોને
પણુ જોવા મળ્યો. સભ્યો બેચરબાટ જોવા ગયેલા ત્યાં
તેમને ભલામોળા આક્રિંદી અને શાનવારી પહોળોના
સરહારોએ ૨૦-૨૫ ઇંચના રાટલા ભેટ ધરાં. ડેલીશનના
સભ્યો તેા જોઈને આલા જ રૂઝ ગયા અત્વા રાટલા
એ છે પહોળી લોહાનો ખોરાક.

બજારમાં રાટલા-શાક-ગોસ બધુ મળે. ને સાથોસાથ
ગરમા ગરમ વર્ડા-ભજિયા-સમોસા પણ મળે આ
ભજિયા-સમોસા કેમ બનાવાય છે તે તમે જાણો
છો કે એક મોટા લેદાને તાસ લઈ તેને લાટી ઉપર
ઢળેલા ખૂંડે. તેમાં તેલ નાખે. તેવ એકબાજુ ઢળીને
લેચું ચર્ચ હેઠળે, બીજા ઉપરના લાગમાં લોટ
અને બીજી સામગ્રી રાખી હોય તેમ, થી તેલમાં નાખી
નાખીને તાવ ની ચીતે બનાવાય. ફૂંકમાં એક જ લોહાના
લીંમમાં તેવ, લોટ, અને બધાનો સમાવેશ થાય છે.
તળાવળીને બ્રાહ્મકોને અપાય, જાણે કેામ મોટા રાક્ષસ
જેવા મહાત્મ્ય મટે બનાવવાનું હોય તેમ બધુ જોતાં લાગે.

પહોળી તે વળીનુત્ત્વ કરતાં હશે કે કદના કરે કે નુપ
કરતો હોય તો પણ પહોળી નુપકાર કેવો લાગતો હશે ?
હા, લામ પહોળી નુપ કરે છે. પહોળી સ્ત્રીઓને વેશ
પહેરે છે, માત્ર પુરુષો એકલો નથી. ગળામાં ટેલક
ટીંગાડે છે અને પગની ટેક લઈને ચન...ચન...ચન નાચી
ટેલકનો તાલ લાઇ એક જાતનું 'ધેર' સંગીત બાજુ કરે
છે. દુકાને દુકાને નુપ કરી પૈસા બહારાવે છે. જોરા
માટે લોકોનાં રાજાઓ ભેગા મળે છે. પહોળી-પ્રદેશમાં
સ્ત્રીઓ તો દેખાય નહિ, તેમાં જ દેખાય તો પણ ખુલ્લે
મોટે તો દેખાય નહિ એટલે આ પહોળી નુપકાર સ્ત્રીના
વેશ બ્યારે નામે ત્યારે જોનારાઓને કારે રમજ પડે
છે ને પૈસા આપી ખુશ થાય છે. પણ આ નુપ આસામી
મણિપુરી, તુરો કરતાં કંઈક અને જલ્દી લાગે છે, છતાં
એ પહોળી નુપ નવીન અને એ એવું તો ખરું જ.

એ વર્ષ પહેલાં અહીં પહોળી સ્ત્રીવેશઓ હતી.
ભત્રી-ભોળી પહોળી સ્ત્રીઓ જમીનદારોના દયાબધાં
ફામી પડતી અને વેશમાંથી વધતી જતી હતી. મોટા
મોળ તબ્બુ લાણીને બજારમાં લાગે જ નીકળતી પહોળી
સ્ત્રી વેશ આપીને પહોળીથી કેમ સદન થાય ? તબ્બુ
વધતી જતી હતી અને પહોળીના આખર એકાગ્રપડાની

પુરબાની પ્રધાને આથી ધોખો લાગતો હતો. આ પ્રધા
સામે કેમિમ પ્રધાનપદાં વખતે 'અંજુમને શ્રીશ્ચ' એ
લઘાઈ ચલાવી અને પહોળી-વેશવાતી પ્રધા-ઉપાડી પ્રધા
બંધ કરાવી. દાસ સરહદમાં ખુલ્લી પહોળી-સ્ત્રી કે બીજા
કામતી સ્ત્રી-વેશ નથી જો કે છતાં એક જાતનું કંઈક
તો બાજુ જ છે, અને તે બનારસ, લાહોર, દિલ્લીની
જેમ જ અહીં રૂપાળા છોકરાઓ વેશનો ધરેા લઇ
મેલા છે. અત્ની સામે પણ લોકોમાં સુગ વધતી જાય
છે, અને એક દિવસ આ પ્રધા પણ બંધ કરવા પહોળી
ઝૂંબેસ હાલશે એવું દેખાય છે.

દેહાતમાં જન્મને જોયું તો આ કોંચા બચા પીરામીડ
જેવા ઢગલા શાના છે ? પાસે જન્મને 'નેયું' તો એ ખડની
ગંજીઓ હતી અહીં ખડ-કડખને પીરામીડ આકારમાં
ગાઠવવામાં આવે છે, મંદુ ઉપર ચડવા માટે મોટી મોટી
નિસરણીઓ રાખવામાં આવે છે. એટલે જ કદાચ અહીં
તેવાર નિસરણીઓનું જાળર છે. તૈવાર નાની મોટી
નિસરણીઓ માત્ર વાંસમાંથી બીજા જડા વિના બનાવેથી
વેધવામાં આવે છે. તેની સાતીઓ (દુકાનો) સહેરબરમાં
ધણી જગાએ છે.

પુરાણી ઈસ્લામ કે મિસરી સંસ્કૃતિના ધાટના કોંચા
કોંચા જાપરાં વિનાના મકાનો, અહીં જોઈએ છીએ ત્યારે
મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આગ્યા વિના રહેતો
નથી. ગમે તેટલું ઈશુ કે નીશુ મકાન પણ મકાન
ઉપર અગાસી તો હોય જ, પણ અંદર નાનાં નાનાં
ઝોરકાઓ. ફરક ઝોરકાના પડાઓ. પડા વિનાનું લાગે
જ કોઈ મકાન-ધર-ઝૂંપડું હશે. પડા વસના, કાપડના
રેશમના જેવી જેતી રચિત. મકાન પણ એકપડાથી
બરપૂર લાગે. શામડાઓમાં નાના પરતો ઉપરોગ લોહા
બીજી રીતે કરે છે. બંગાળ આસામમાં ધરતી આગળ
દુકાન, પાછળ રસોડું અને જનાનખાનું. ત્યારે અહીં
ધરતી ઉપરના ભાગમાં જાણ્યાં ઘાવવામાં આવે છે, ધરતી
ભીંતો ઉપર અને ધરના આમથા લાગમાં દીવાલો ઉપર
પણ જાણ્યાં ઘાવા છે આ જોતાં એમ જ લાગે કે ધરને
જાણે જાણીથી મદી લીધું છે. ધરતી ચારે બાજુ જાણ્યાં
જાણ્યાં તે જાગે. જો કે જમીનના કોંચા કોંચા ટોચમાં
કાતરીને બનાવેલા ધરોમાં, અથવા તો જમીનની અંદર
કાતરીને બનાવેલા ગુફા-ધરોમાં જાણ્યાં ઘાવાં નથી.
એ ધરો જડારથી શેદાઈ (શાકુરી)ના મોટા જોંથરા જેવાં
લાગે, પણ અંદર જન્મને જોઈએ તો ગાંધિયુ પહોળી

ઓરત-ખાજીના હાથેથી ગેઝ કરતાં હોય છે. મીનારા આકારની સગડીઓ સળખાવી ઠંડીમાં તાપતાં હોય છે, જ્યારે મરફ પહાણ હોકા પીતો પીતો અલકમ્લકની વાતો કરતો જતો હોય છે. હોકા તે જુઓ જ. કુંગળ આકારના માટીના વાસણમાં બેનાની મોટી નળી બીજી હે.ય. નાની નળી પહેળી ને તેના ઉપરના ભાગ જેવું, ચલમના ઉપરના ભાગ જેવું પહેળું કાણું? આ કાણામાં તમાકુ નાખવામાં આવે, અને બીજી મોટી નળી સીધી. તે સાત પોથી હોય. જ્યારે હોકા પીવાતો હોય ત્યારે પેટી સીધી નળી મોમાં લઇને હોકાને મોઢા તરફ દળતો રાખી મડ્ડુ... ઘૂટ લેવાની હોય છે આપણા હોકામાં ને અહીંના હોકામાં ઘણું તફાવત. આપણે તો નીચે નાળિયેરનું કાચકું, તેના ઉપર માટીની ચક્ષમ મોઢા પહેળા મોઢાની અને કાચકામાંથી નીકળતી ત્રાંસા આકારની ઘૂટ લેવાની નળી.

હોકા પિનારા પહાણોને જોઇને બહાર નીકળીએ એટલે પહાણી છોદારાંએ ગોળ ગોળ પેડાવાળા ધારવાળા રેટથી ખડકાપતાં હોય. આ શું ખડકાપે છે? ના, ના, એ તો કુંગળાના પૂળાને મશીન જેવા પેડામાં નાખી મુકારે છે, અહીં શાકના ગાડાં ને ગાડાં ભરાય છે. કુંગળાની તો મોટી ગંજી. કુંગળાને ચાપુ છરીથી ક્યાં મુકારવા બેસવી? એટલે રીનસર કચડ...કચડ... અહીંદાર મોટી મોટી છરીઓથી મુકારાય છે. પૂળા, કુંગળી સુઘ, ફાલાવર, કાચી મોટામાં મોટી. એક કોળીની માંઠ મુજબની શાક ખાવાવાળા કુટુંબને ખારસા ચાર-છ દિવસ ચાલે કડમ્બના જેમ જારા ખડકાય તેમ કડમ જેવી પાળણી સોડીઓના ભાસ વેચાય છે. કડમ તરિકે ઢોરને ઉપયોગમાં આવે અને કાતળાના ટૂંકડા કરી ખાવામાં પણ આવે કુંગળાને કાતવાનું ખાસ જોખર જુલો જતવું આવે છે. તેનાથી કુંગળાની કાતળાના મજના ટૂંકડાઓ પડે છે. પાનની દુકાને બેસનાર પાનવાળો મોટાં સુડો લઇને ભમ્યડ...ભમ્યડ-સોપારી કાચી ધડીમાં કાતરતો હોય છે, તેમ અહીં શેરડીના સાંઠો કાચી ધડીમાં કાપીને ગરેરી બનાવી દે છે.

અહીં પહાણ મુરિકમ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વસે છે. તેમની વસ્તી પ્રાંતની વસ્તીના ૯૩ ટકા કરતાં વધુ વધુ છે. બાકીની સાત ટકા વસ્તીમાં હિંદુ-સીખ અને ક્રિશ્ચિયનના સમાવેશ થઈ જતા. આ બધી જ જાતો રેખાવે કપડાંમાં અને બોતચાસમાં, વહેવારમાં, હાલવા ચાવવામાં ખાવાપિવામાં બધી જ રીતે પહાણ જેવી જ લાગે છે.

અલ્પજાત, તેમનાં જન્મ મરણ-ધાર્મિક રીતરિવાજો અને પ્રસંગોમાં તફાવત હાજમા વિના રહેતો નથી. પણ જ્યાં અસહ પહાણી કુંગરાળ પ્રદેશ અને પેશાવરથી ૧૫-૨૦ માઈલ દૂરનો પ્રદેશ છે ત્યાં તો માત્ર પહાણો જ વસે છે. તેઓ અસહ પહાણી કહેવાય છે અને ગણાય છે. તે પહાણો પોતે 'પખતુન'ના સંબોધનથી જાણખાય છે, તેમની ભાષા પણ પૂરેપૂરી પુરતુ છે. પખતુન એટલે પુરતુ ભાષામાં પહાણ. અધ્યાનિરતાનની સરહદથી દક્ષિણ તરફ હિંદુકુશ સુધીના કુંગરાળ પ્રદેશમાં આશરે નવ લાખ જેટલા પહાણો વસે છે, અને પોતાનું આખું જીવન બહારની દુનિયાથી અલ્પિત ગામી, પોતાની રીતે જીવે છે. દુનિયાના કોઈ બનાવની તેમને ખબર નથી એમ ન કહેવાય. તેઓ પોતાના શહેરી જાતીકાઈ પહાણોથી બંધી રીતે માહિતગાર અને છે. કવેટા અને બધુ-ચીસ્તાન વચ્ચેના ભાગ, ઉત્તરમાં ગોમલ સુધીના ભાગ ઝોખવેલી જેમાં આવી ગય છે તે બધા પ્રદેશ અસહ પખતુન પહાણોથી ભરપૂર છે. આ પખતુન પહાણો શહેરમાં આવે છે ત્યારે અજાણતા રહેતા નથી પેટા બકરાના આખાને આખા ચામડાના કપડાં પહેરે છે-ચામડાં જોડે છે અને મોટીમોટી દાદી-મૂંઝમાં ભરેપૂર મુખથી તેઓ જાણખાય જાય છે. પહાણ એટલે કુંખાનનો કે મુરિકમ જ જાત. પણ પહાણમાંયે ઘણી જાતનાં છે. પહાણ હિંદુ પણ દોષ શેક, હાલકા પહાણ અને મુરિકમ પહાણ વચ્ચે કશો તફાવત ન લાગે, અને દાદી, મુજ અને પહેરવેશ સરખો ધરાવે છે. અને સરખી ભાષા અને સરખી બોલચાલ કરે છે. પહાણી પ્રદેશમાં રહેનાર સૌકોઈ પહાણ કહેવાય છે. પછી તે ગમે તે જાતનાત્તા હોય. બધા એક જ સરખા લાગે છે.

આ તો ભાઈભાઈ મળતી સીધાઈ. તેને અહીં 'ખલુર' કહે છે. ખલુર એટલે આપણે અજરતનાની ખલુરની પેશીઓ ખાઇએ છીએ તે નહિ પણ ખલુર આકારની લોટમાંથી બનાવેલી ગળ્યા બિરજાટ સ્વાદની મીઠાઈ. અસહ ખલુર જેવી રંગ પણ લાગે. 'પતીર' એટલે મને થયું કે કહેલું કુધ હશે અથવા તો કુધની બનાવરતો કોઈ પ્રકાર હશે. પણ જ્યારે 'પતીર' જોયું ત્યારે પહેલાં તો થયું કે આ તો ચોખ્ખા આકારનું ભરિયું છે. ખાધું તે જોઈ સ્વાદ આજ્યો. આ ભરિયાની અંદર દૂધને કાઢીને, તેની જગ્યા બનાવી તળવામાં આવે છે. બહારથી ભરિયું-અંદરથી જોડેએ તો કુધની જગ્યા. જગ્યા એટલે આપણે ત્યાં દોર વિંચાય પછી તેના આઉમાંથી એ દૂધ-ખિર

કાઠી લેવાય તેમાંથી બનતી વસ્તુ. અહીં 'પતીર' બહુ બનાય છે. મીઠાઈનાળાને પૂરબું 'આ નાની નાની ગોળીઓ પીપરમેટ છે કે માવાની ગોળીઓ વાળી રાખી છે?' તો કહે, ભાઈ એ પણ અહીંની એક મીઠાઈ છે, સાર નાની નાની લગ્નાં જેવી ગોળીઓ આપણે એક પછી એક ખાધા જ કરીએ એને રવાદ કંઈક શિહોરી પેંડા જેવા આવે. ખાવાની ભારે મગ પડે.

શાક-દાળભાત અને બધી જ બનાવટ જુન પ્રકારની. આસામ-બંગાળની નીમણીને શિંગોડાં અહીં ન જ મળે, અહીં બધી કુંગરાળ અને પહાણી મીઠાઈ. પાર વિનાની મીઠાઈ અહીં બનાવાઈ આવે છે, ભણે આપણે ખાધા જ કરીએ, અને સસ્તી પણ એટલી જ.

કુંગરાળ પ્રદેશમાં વાદનવહેવાર તરીકે જિંટના રેંકડા. મોટા મોટા રેંકડા જોઈ ખેંચે. રેંકડા એટલે આપણે ત્યાંની સુધરાઈની ખુસી હાપરા વિનાની ગાડી. આરલા ભાગમાં એક પાટિયું. તેના ઉપર રેંકડા-ગ્રાઈવર બેસે. જિંટના મોઢા ઉપર નથ, ભણે લગામ હોય તેમ લાગે. એકસામટા રેંકડા આપણને Carriage-કારનાની વાદ આવે. રેંકડા સ્ત્રી-પુરુષ બધા જ હાંકી સે. ગામમાંનું આ વાદનવહેવારનું મોડું સાધન છે. અહીં ગાડીયે છે તે બળક પણ છે. ગાડાં મારવાડી નવાં નહિ તેમ જ બંગાળી-આસામી જેવા શબ્દગાર વિનાના, સોગિયા લાગતાં નહિ પણ કંઈક ગુજરાત કૌશિયાવાડના ગાડાને મળતાં. આપણે ત્યાંનું ગાડું એક મામિયુ મોડું વાદન શબ્દાય છે અને એને શબ્દગારાય છે. અહીં એવું નથી. કુંગરાળ, ધૂળિયા અને પાણીખાળા પ્રદેશમાં ગાડું સામાન્ય છે. બે બળકો ખેંચે છે ગાડાની ધરી ઉપર બે લાંબા લાકડા તાખી તેના ઉપર આડા જમા કરી ગાડાનું માળખું બાંધવામાં આવે છે. ગાડું બહુ સામાન્ય લાગે આપણે બેસીએ તો આડા સોસરા નીકળીને પડી જઈએ, અથવા કંઈવા મડે તો થાકી જઈએ.

પહાણ પુરોગા નેટલી જમી અને સરીરે કાઠીવાર પહાણી સ્ત્રીઓ જોવા મળતી નથી. તેનું કારણ કદાચ તેમનાં આદિકાળથી ચાલ્યા આવતા ઉઝર અને સંસ્કૃતિનું હોય ધરના ચારે ખૂણામાં રહેલી યોગજ અને પડામાં એવી બહાર નીકળતી પુરખાધારી પહાણ સ્ત્રી પુરુષની માફક જ ચલિયાને બાલે 'ચાવાલ' પહેરે છે. અને યાત્રી ઉપર કડિયું-સાંખી બાંધ અને લાંબુ સળનું પહેરે છે. ફૂટનાં જેવું લાગે. પગમાં બૂટ અને પહાણી ચપલ પણ પહેરે છે. સરીરે ભગલિંગ તો ખરી, પણ વધુ ભરણ સરીરે ઉપરના તંબૂ જેવા પુરખાથી કદાચ

લાગતી હશે. ઘરમાં પણ છૂટથી માંડ હરીરી રાખી હશે. જમીન ને જમીનદાર કુટુંબની સ્ત્રીઓ સિવાય સામાન્ય કુટુંબની પહાણી સ્ત્રી એટલી બધી ખુબસૂરત લાગતી નથી. જો કે વાને ગોરી અને દુખાવે નમણી તો લાગે જ છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓ પણ યોગજ પાળે છે અશ્વત્થ, રજુગિતીસંકળના રાત્રપરમાપન પછી શીખ સ્ત્રીઓ કહે-રથી છૂટથી ખુસી મોંએ હરી ફરી લે છે, ચુરદાર જઈ રોકે છે અને પુરોગા ટોળાંની વચ્ચે ચડીને પસાર થઈ રોકે છે. પહાણી કરતાં શીખ સ્ત્રીઓ આપણે ત્યાંની સ્ત્રી-સંસ્કૃતિની નજીકમાં કહી શકાય. ગાડાંની વાન તો ઘઈ પણ અહીં ખેતરને પાણી પુરું પાડવા માટે કેસરતો નથી, તેમજ ટેકવો નથી, પણ અહીં રેંટથી પાણી પાવામાં આવે છે. રેંટ આપણે ત્યાંની ખેતી-કારખામાં હોય છે તેવા લાંબાં સુધરેલા નહિ પણ પહાણી રેંટ. સાંકડા અને ઉપર પાણીવાળા ફૂલ ઉપર એક ગોળ ધંટીના બે મોટા પડ જેવું કરકરિયા આકારનું પે હોય છે, તેના કરકરિયા આકાર સાથે બેડાપેથું આડું બીજું પે ઉપરના ભાગમાં હેય છે, અને એ આડા પે સાથે લોહાના કબાજાના મામિયુ રેંટ જોડા-પેડો રહે છે. બળક કે જોટ ધંટીના આકારનું પે બેળા-કાર-ધાણીની જેમ ફરવે તેમ રેંટ ગોળ ફરતો ભ્રમ અને પાણી ભરાઈ ભરાઈને તેના ખાનાં ઉપર આવડું ભય, તે આપણાપણે કદાચ જાણ્યું છે. આ રેંટ બેળેને આપણે ત્યાંની બળદથી ચાલતી મોટી ધરી વાદ આગ્યા વિના ન રહે. જો કે હવે એ ધંટીના અવરેષો રહ્યા નથી. છતાં વધોના અખિષ ભારત પ્રામાણીય સંધમાં તેમજ ભાવનગર પાસેની ગેપનાથની જગામાં આવી ધંટીઓ, જેમાં મુંડો મુંડો થઈ જોરીને ફળવામાં આવે તેવી અવરેષો રહે રહે છે. આ ધંટી જેવા જ અહીંના પાણી-રેંટ છે.

અહીં વેપારીઓ પોતાની દુકાને મંચાવીને ખાવાનું ખુબ પસંદ કરે છે, પછી મહેમાન હોય કે ન હોય. વેપારીઓ આખો દિવસ વેપાર કરે, સવારના વહેલા ધરથી જમીને આવે અને ટૂંક મોડી-રાતે ધરથી ખાસ ભાણું મંચાવીને જમે છે. બે દુકાનદાર વચ્ચે સારો મેળ હોય તો તેઓ એકબીજાની સાથે બેસીને જમે છે.

આ દુકાને બેસીને જમવાનું તો સિંધમાં પે પ્રસન્ન છે. પગમાં દંડો? બંગાળમાં તો નથી જ, કારણ તો આગળ દુકાન, પાછળ ઘર. મચ્છી ખાતો ખાતો બંગાળી માઠને માથની વિષત સમજાવતો હોય છે-અને આપણે ત્યાં.....?

દેવી ડોસી

દિલખુશ બ. દીવાનજી

દેવી ડોસી દાંડીમાં રહે છે. શિયાળાના દિવસે છે ખૂબ ઠંડી પડી રહી છે. ડોસીમાં ધરમાં બેઠાં બેઠાં રેડિયો કાંતે છે. બહાર પવન જોરથી ધૂંકાવે છે તે સાથે ફળિયાનો કચરો ડોસીના ઓટલા પર પથરાય છે. ડોસીમાં કાંતતાં ધીકી અટકે છે. મનમાં ચાલે છે કે આ બધા કચરો સાફ કરી નાખું પણ સામે જ ખાલી ચૂલો દેખાય છે. કચરો સાફ કરવા જાય તો રેડિયો અટકે, રેડિયો અટકે તો રોટલા ન મળે, તેહ, મરચું, ને ગોળ ન મળે. પહેરવાનાં પૂરાં કપડાં ન મળે. પવન સૂરવાટા મારે છે ને કચરો પડતો જ જાય છે. ડોસીમાં સાફ કરવા નથી હાકતાં, નથી ભીડી શકતાં ને એમનો રેડિયો અવિરત ચાલ્યા જ કરે છે.

ડોસીમાં એવા ગરીબ નહોતાં. ગરીબ છે પણ નહિ. છતાં ગરીબાઈના, જૂખમરાના ઓછાપા એમની આસપાસ ફરી વળ્યા છે. બાળે તો રેડિયો જ એમની ચિપદ વેળાનો ફોર ચપ્પડો છે. પણ ગરીબાઈ ન હોવા છતાં ડોસીમાંની આવી સ્થિતિ કાં? એ આટલાં દુઃખ કેમ વેડે છે? એનું કારણ છે. કળજીએ એમના કુટુંબને છવતું વીખી નાખ્યું છે. એમને ત્રણ લુચાનત્તેહ દીકરાઓ છે. ત્રણ પરજેલા છે ને ઘેર ચાર-પાંચ બાળકો પણ છે. બે દીકરાઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વેપાર ખેડે છે. એક દીકરો જમશેદપુર કારખાનામાં સારી કમાણી કરે છે.

આ ત્રણ દીકરાઓની વહુઓ ડોસીમાંના ધરમાં જ રહે છે. ધર ડોસીમાંનું છે પણ એ બિચારોને એક જેવો તેવો ખુલ્લો મળ્યો છે. ધરનો સાશ એવો ભાગ તે પેલી વહુઓ ને એના નાના છોકરાંઓ વાપરે છે પરંતુ કમાતો પુરુષવર્ગ એમની આ વહુઓને નિયમિત પૈસા મોકલે છે. એ આવતી રકમમાંથી ડોસીને કાર્પ મળતું નથી. એકાદ જમીનનો નાનો ટૂંકડો ડોસી પાસે છે. આટલી ઉમરે તે જેમ તેમ ખેડીને કંઈક લુવાર કંઈક ચોખા કપાડેક મેળવે છે. મહેનત મજૂરી ડોસીમાં જ કરે છે. લુવાન મશકત વહુઓ બિલકુલ મદદ કરતી નથી. ધણી તરેથી દરેકને પુષ્કળ પૈસા મળતા રહે છે ને તેનાથી એ નિરાંતે ખાવ પીએ છે ને મોજ કરે છે.

પણ આવી કાળી મજૂરી કરવા છતાં ડોસીને તો ઝાંઝાવાનાં નીર જેવી સ્થિતિ રહી છે. આ વખતે એક

તેમની પાસે અભયમ પમાડે તેવી પ્રતિભાને નામ ઓળખાતી વસ્તુ નથી અદ્ભુત શક્તિ કે મેધા પણ નથી.

પણ હેરવેચ થોળીને પી જઈ અમુત સારવત્ત હંદયની ફામશોભતા, યોગ્ય ઉદારતા ને લાઘવ તેમની પાસે સખર સર્થાં છે.

આયત્વના સરેકાર જેમનાં છવ-નમા સ્વાભાવિક ને સહજ રીતે ભળી નીકળે છે. એવા આ ગામડા ગામના ડોસીનું મૂલ્ય ને ખુલ્લે પડ્યું ચરિત્ર, છવનના ચોખરા સર કરી બેઠેલા કોઈ માનવી કરતાં—ઝોરવને કળપતામા—જરાયે ઓછું ભારતું નથી, જરાયે ઝાણું પડતું નથી —સંપાદક

રેડિયો તેમનો નોંધારાનો આધાર ચર્પ બેઠો છે. એને નેર્મ ડોસીમાંની આંખો આનંદ-શીતી બની જાય છે સગા દીકરા-ઓ બપોરે ખુટા-મથ્થ કરી બેઠા ત્યારે તેમના ઉણા પેટમાં એ બે ફળિયા પૂરે છે. ભણાં કુટુંબમાં એ સાવ એકલા અટૂલા પડી ગયા

છે. ને ત્યારે તેમની આ દયાજનક સ્થિતિમાં, તેમના ઓલવાતા દીવામાં એક રેડિયો આવીને આછોતરું દીવેલ પૂરી રહી છે.

આજે તો ડોસી મરણને કાઠે આવીને બિઠાં છે. ભુતકાળ પર એ ઝાંખી ઝાંખી નજર નાખે છે. ચીતાતું હીર પાષ, ફૂલની જેમ બિછેરેલાં છોકરાના યુખ માની આંખમાં આજે જે અમીભરપૂર વસે છે. પણ સાંભી બાલ્યે દિશા પલટી છે, દશા બદલી છે. છોકરાઓ ને વહુવારઓના કાળજામાં કળજીએ આવીને ઝેરીલી ફાયર મારી છે. યુદ્ધની કિનારી પર મજાત પગ મોડતી ડોસીને કાર્પ ખવરાવે તેમ નથી, મદદ કરે તેમ નથી, તેની ક્ષીણ કાપાને ટેકો આપી મીઠા સદે કોઈ બોલાવે તેમ પણ નથી. માંદી પડે ત્યારે વહુઓ લોકલાગે મોડું બતાવીને ચાલી જાય છે. ડોસીના હાથમાંથી ધંડી નથી છૂટી, ચોખા ખાંડવા નથી મટવા. લીલા બળતણને ફૂંકી ફૂંકીને આજે જે તેની આંખો પાણી નીતરતી લાલધુમ બની જાય છે. કોઈકવાર તેની દીકરી સાસરવાસથી આવીને માને ટાકે આપી જાય છે, વિસાઓ આપી જાય છે. પણ દીકરી તો આખર વનપંખાણીને !

આટલાં દુઃખ, આટલી હાડમારી, આટલી કરજ એકલતા છતાં દેવી ડોસીની સંસ્કારિતાનાં તેજ દીણાં નથી બન્યા. દીકરાવહુની કડોર કર્તવ્યચિમ્બતા અને લાગણીકપતા છતાં ડોસીમાંનું અંતર એ બધાં પ્રત્યે નિર્મળપ્રેમથી ભિન્નપણું રહે છે. દાંડીમાં પરસ્પરી મરીય, અણકોનો મહત્ત અનાજ આપવા માટે આવ્યું છે.

આવાં તો બીજાં એક દબાર તારકમુખમાં શોધાયાં છે. એમાંનું પાસેનું અમખુ ૧૮ દબાર પ્રકાશ વર્ષ દૂર પડેલું છે. તો હોથી દૂર પડેલું અમખુ આપણુથી એક લાખ ને પચાસી દબાર પ્રકાશવર્ષને અંતરે જઈ બેઠું છે.

આ બધાં પ્રમાણનાં તારાઓનાં અંતર વિસ્તાર મહેર નક્કી કરનાર અવકાશીઓ કહે છે કે આ બધાયે પ્રમાણના તારાઓ એક જ ભવના હોય છે અને બધા તારા એક જ દિશા તરફ બેસે જાય છે.

તેઓ અંદર શોધવાયા છે પણ અવ્યવસ્થિત રીતે. એમ પારેકાના ગોળામાં વચ્ચે પારેકાં બીજાબીજ હોય અને છેવાડે પાંખાં હોય તેમ આ પ્રમાણમાં પણ વચ્ચે બાજો તારા બીજાબીજ બધાં હોય છે પણ છેવાડે છટા છટા હોય છે એ બધા તારા શોધવાયા હોય છે પણ ગોળાકારમાં, એવી તો આવા પ્રમાણને ગોળાકાર તારકમુખમાં કહે છે.

તારકવાદ્યો

આ પ્રમાણ સિવાય આપણને આકાશમાં જે ભવના વાદળા પણ દેખાય છે, આપણને વરસાદ આપે છે તે વાદળા આ નહિ હોય? આ તો તારકવાદળા. એમાંના એક તારકવાદળાં સફેદ હોય છે અને બીજા ભવના વાદળા કાળા હોય છે. સફેદ વાદળાં દક્ષિણાકાશમાં દક્ષિણ મુતવી આસપાસ આવેલ છે. એ એકમાં બધાં ઉત્તરના છે અને બીજાની રાતે પણ દેખાય છે એમાંના એક વાદળામાં તો પાંચ લાખ જેટલા તારા છે અને દબારો પ્રકાશવર્ષોના વિસ્તાર રોકે છે આવા વાદળામાં આવેલ અસંખ્ય તારા આપણને દૂરથી વાદળ જેવા દેખાય છે તેથી એમનું નામ તારકવાદળા આપવામાં આવેલ છે.

બીજા બાજુ કાળા વાદળોનાં એક તો દહા આ સહીમાં જ છેલ્લાયો છે. એ વાદળા વળી ભવભવના થાટ પણ ધરાવે છે. એમાંનું મુશ્કેલી પાસે આવેલ વદળ તો અસલ વાદળાનું મોટું જ ભેદ હોય, અને બીજા બધાની પાસે આવેલ એક વાદળ નહોતો તો અચેત એક (સ) જેવું દેખાય આ રથમાં વાદળાંઓ સફેદ વાદળાઓની જેમ તારાઓના પ્રમાણ નથી. વૈજ્ઞાનિકો અવગત કરી કરીને કહે છે કે આકાશમાં આકાશ બધા તારા પડ્યા છે ને એમાંનાથી એક ભવની જેમ બીજા ભવની અસર દેખાતી હોય. હા અહીં છે, એમાંથી અગાધ વાદળાં બની બેઠાં છે.

નાની નિહારિકાઓ

આવાં કાશાં વાદળાંમાંથી જ ભવની નિહારિકા પણ રચાઈ નહ છે, નિહારિકા એટલે વાદળ કે ઝાઝા. દૂરથી એનો દેખાવ એવો લાગે છે તેથી એનું એવું નામ પડ્યું છે, હવે આમાંની એક ભવની નિહારિકાને પ્રદર્શવશ કહે છે અને બીજા ભવની નિહારિકાને અવ્યવસ્થિત નિહારિકા કહે છે. આ સિવાયની એક બીજા ભવની વિશદ નિહારિકા પણ યાદ છે એનો પરિચય હવે આવતા હપ્તે કરીશું.

હવે પહેલી આપણે પ્રદર્શવશ નિહારિકા લેવાયે. જે રીતે સૂર્યની આસપાસ આપણું પ્રદર્શવશ ગોળાકાર શોધવાયું છે તેમ આ નિહારિકા પણ ગોળાકાર શોધવાયેલી હોય છે. આપણા પ્રદર્શવશની વચ્ચે બેઠેલા સૂર્ય જેમ એને પ્રકાશ આપે છે, તેવી રીતે આ નિહારિકાના ઝેળને એના કેન્દ્રની આસપાસ આવેલા કોઈ તારા પ્રકાશ આપે છે. એ તારા નિહારિકાને જેવી રીતે સૂર્ય અંદરે આપે છે એ રીતે પ્રકાશ નથી આપતો, પણ નિહારિકાને ફેરોને એટલા તથાની મૂકે છે કે પુલ નિહારિકા પ્રકાશિત બની નહ છે બીજા પ્રદર્શવશમાં આવી એક નિહારિકા છે, એનો થાટ અસલ વીંટી જ લેઈલા વચ્ચે લાખ તફાન કાળો અને ગોળા ફરતી રેખા વીંટી જેવી ચળવળી. એ ઉપરથી એને વચ્ચાકાર-વીંટીના આકારની નિહારિકા એવું ખાસ નામ આપ્યું છે.

બીજા ભવની નિહારિકા તે અવ્યવસ્થિત નિહારિકા, આ નિહારિકાને કોઈ ચોક્કસ થાટ નહિ કે આકાર નહિ બાજુ દૂર દૂર કોઈ ધારનો દબલો સળગતો હોય એવું લાગે. મુશ્કેલી નક્કીમાં પડેલ કાળા તારકવાદળોનો આપણે પરિચય કરી ગયા તે આ ભવની અવ્યવસ્થિત નિહારિકા છે.

આપણું નિવાસપ્રદાન

આ તારકમુખમાં, તારકવાદળો ને નિહારિકાનો પરિચય કર્યો ત્યાં સુધીમાં આપણે લાખો પ્રકાશવર્ષના વિસ્તારમાં આવી અથા ક્યાં આપણે જય વખતે પરિચય કરી ગયા તે ૪૦૦-૫૦૦ પ્રકાશવર્ષોના વિસ્તાર! પણ એને અદા જ નહોતી ન ભવનાં દહા તો આપણે એવાથી થે વધુ વિસ્તારનો પ્રકાશ એવાનો છે. આપણને વિશાળ લાખમાં આ તારકમુખમાં ને તારકવાદળો તો આકાશપ્રજના મામૂલી વિકાસો છે. કોઈ વિશદ નક્કીની નાની કદમાં જ ને ભેદ હોય ને!

આ આકાશપ્રજાને તો વધે ભેદ છે ને? આકાશ સામે નજર ન અથા એક જગત સફેદ પડો આરોગ્યવળો આદરો નહોતો દેખાય છે તે જ આ આકાશપ્રજા. ઉત્તરાશ્રમમાં એ રેલાં દેવતાની અને ઇર્ષાકારનાં મંદિરો પાસેથી નીકળે છે, પણ મુશ્કેલીના આદર્શના વારા પાસેથી પસાર થઈ દક્ષિણા કાશમાં એ વદાણ, રવચરિ અને નક્કરભવના તારામંડળોની પાસે પાસે ચાલી જાય છે. પછી વીંટીના અને આપણા નક્કી પાસે દાઉકેલી કરતી આજુ અસરના ચીરતી એ ઇશાન તરફ ચાલી જાય છે.

આ આકાશપ્રજા વિષે હેરાદશના લોકોએ અનેક કથનાઓ કરી નાખી છે. ઉપરાંત અનેકવિધ નામે પણ આથી કીધા છે. પણ કથનાની આંખ પુરું સાબળી ન હોવાથી અવકાશીઓએ દેહારકોપની આપે એનો વારતલિ. અવકાશ કર્યો છે. એ અવકાશમાં ફરિજીઓ નળીને ભવતમાં માનવી ધણીનાર શાવાની ખાસતીને થાદ કરે છે.

આપણને પદાર્થ દેખાય છે એ તો છે તારાઓનું મહાન નજર. એ નજરના વારા આપણથી એટલા બધા દૂર છે કે

આપણને પકારે-૯૨ દેખાય છે. આપણે જેનો પરિચય કરી ગયા છે બધા તારા ને નક્ષત્રો, તારામંડળો ને તારકમૂખમાં, તારકવાદળો ને નિહારિકા-બ...ધાં આ આકાશજગત નવરત્નો રહેવાસી છે. આપણો સૂર્ય પણ બાપડો આ નવરત્નો એક મામૂલી નિવાસી છે.

સાંકળો વાત બંધી આપણે વસીએ પૃથ્વીમાં, પૃથ્વી વસે સૂર્યમંડળમાં અને સૂર્યમંડળ વસે આ આકાશજગતમાં ત્યારે આ આકાશજગત ન આપણું સાચું ઘર કયું? ને! આકાશજગત આપણું ઘર કયું? ત્યારે જેમાં આપણે રહીએ છીએ એ ઘરના ધારદૂર પણ બહુવા પડશે ને!

આકાશજગતનો આકાર

આ આપણા આકાશજગત ધરનો યાદ છે જાડાના પૈડા જેવો. જાડાના પૈડાની જેમ આ આકાશજગત પણ ગોળાકાર છે. પૈડાના વચ્ચે ભાગે ધરી હોય અને એ ભાગ બહો હોય, એ ન રીતે આકાશજગતના વચ્ચે ભાગે ખીચીખીચ તારા ભર્યા છે. પૈડામાં ધરી પછી આરા આવે ને આરાના ભાગ છૂટા છૂટા હોય એ ન રીતે આકાશજગતના એ વિભાજની અંદરના તારા છૂટા છૂટા છે. આરા પૂરા થયે પૈડામાં ગોળાકાર થકર આવે. આકાશજગતનો ગોળાકાર એટલે આપણા આકાશને વીંઠોતો આકાશજગતનો એ દુધિયા પટ્ટો, ત્યાં અત્યંત તારાઓ ખીચીખીચ ભર્યા છે. એટલા ખીચીખીચ હોવાના કારણે આપણને પકારી આવસ થાય છે.

હવે સંમતો, આપણા ધરને વિસ્તાર. આ આકાશજગતના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રમાણે પસાર થતાં ૧ લાખ ને ૨૦ હજાર પ્રકારનાં ભાગે છે. એના વચ્ચે ચપટા ધરી

ભાગને આરપાર વીંધતાં પણ પ્રકારને ૨૦ હજાર પ્રકાર વધે લાગે છે. આ વિશાળ વિસ્તારમાં ૩૦૦ અબજથી માંડીને ૧૦૦૦ અબજ જેટલા તારાઓ પડ્યા છે એનો અંદાજ બાંધવામાં આવ્યો છે. સૂર્યની આસપાસ જેમ બધા ગ્રહો ગોળાકારે ફરે છે તેમ આ બધા તારાઓ સેફેડના અત્યંત મહાવતી ગ્રહો કેન્દ્રની આસપાસ ગોળાકારે ફર્યા કરે છે.

૨મો માનતા કે આપણા સૂર્યને આકાશજગતમાં કોઈ મહત્ત્વ સ્થાન મળ્યું નથી છે! બિચારો સૂર્ય! તો આકાશજગતના એક મામૂલી સભ્ય તરીકે આકાશજગતના કેન્દ્રથી ૩૦ હજાર પ્રકાર વધેને અંદરે છેડો છે અને બીજા તારાઓની સાથે એ કેન્દ્રની આસપાસ સેફેડના ૧૦૦ મહાવતી ગ્રહો ફરી રહ્યો છે

કેન્દ્ર-પકાર

લોકો પહેલાં માનતા કે આપણા નિવાસસ્થાન સમી પૃથ્વી ન આપણા વિશ્વનું કેન્દ્ર છે, અને સૂર્ય તથા તારામંડળો એની આસપાસ ફરી રહ્યાં છે. પણ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં કોપરનિકસ નામના ગણિતવિદે બહેર કયું? છે કે પૃથ્વી તો સૂર્યની આસપાસ લાપડી એક સાધારણ સભ્ય તરીકે ફરી રહી છે, આ નહીં થતાં પૃથ્વી બાપડી કેન્દ્રમાંથી લીધે પડી. પછી દોઢામે સૂર્યને વિશ્વના કેન્દ્રમાં બેસાડયો, તો વૈજ્ઞાનિકો બહેર કયું? કે સૂર્ય તો આકાશજગતના એક અંદરના સભ્ય છે, આમ સૂર્ય પણ કેન્દ્રમાંથી ભરી પડયો. આટલે આવ્યા પછી રમી માની લેતા કે હવે આકાશજગત ન આ વિશ્વનું કેન્દ્ર છે! આકાશજગતમાંથી આપે વસતી પૈલા નિહારીકાઓ તો કહે છે કે આ આકાશજગત તો અમરા નજનની એક સામાન્ય સભ્ય છે, આ અગ્રણ્ય નિહારીકાનો મંદિમા વળી આવતા વખતે-

[૪]

વિરાટ નિહારિકાઓ

[આપણા નિવાસસ્થાન સમી આકાશજગતને મૂકીને આગળ ચાલીએ એટલે એના જેવી જ અત્યંત નિહારિકાઓ અવકાશમાં નજરે ચડે છે, એ નિહારિકાઓના નીરીક્ષણ પરથી વજાનિકો કહે છે કે આ અમરન વિશ્વ કુલાના કુલાની જેમ વિસ્તરતું બધ છે. બહુ રખતરનો કૂચો જ એઈ લો. આ વાનીકાપ તમને વિસ્તરતા વિશ્વનો ખ્યાલ આપી દેશે.]

તા શમળ ઉપર આપણે ત્રણ વાર્તાલાપ તો કરી ગયા. ગયે વખતે આપણે આપણા ધરની વાત સુધી આવી પહોંચ્યા. આ ધર તે વિશ્વની અવતરણો ખ્યાલ આપતી આકાશજગત, હવે આ આકાશજગત પણ જેમાં એક વિભાગ છે તે અગ્રણ્ય નિહારિકાની વાત કરીએ. એમ કરતાં કરતાં જ વિશ્વના સમગ્ર પરિચય સુધી પહોંચી નહીં.

આ વિશ્વ કેટલું વિરાટ છે એની કહવાના તો અનેક સાધકારોએ અને તત્ત્વજ્ઞોએ કરી છે. કવિઓએ તો વિરાટ કહવાની કરી ને ગાવા લાગ્યા કે—

વિરાટનો કિડોળો આકમલોળ
કે આખને એકે બાંધ્યા લેતા દોર...વિરાટનો

હવે આ વિશ્વને ધણે નાનો ખ્યાલ તેઓ બાંધી લેતા, એનો કંઈક સાચો ખ્યાલ તો આપણે વૈજ્ઞાનિકોએ અને ગણિતજ્ઞોએ.

પૃથ્વી મૂળને આપણે સૂર્ય પાસે આવ્યા તો લાગે પૃથ્વી નાની પડતી હતી. સૂર્યથી આગળ ચાલીને તારાઓ પાસે આવ્યા તો સૂર્ય આપણા અંજાનું વસતીના લાગ્યો. ત્યારબાદ તારાઓ કેટલા દૂર છે એ માપવા આપણે ધરનીકું મજલુનું માપ લેવાને પ્રકારવડે. આપર લેવો પડયો. પણ તારાઓની દુરિયા તો ૪૦૦-૬૦૦ પ્રકારનાં જ પડી થકર બઈ અને દબાવે પ્રકારવડેના વિસ્તારમાં વસેલાં પેલાં તારામૂખમાં રહે થયાં. પણ એ તારામૂખમાં તો પૈલા આપણ-

જંજાના નિવાસી એ આકાશગંગાને પોતાને જ વિરવાર એક વાપ અને વીચ દબાર પ્રકાશવર્ણનો નીકળી પડે છે.

અહીં સુધી આવતાં તે આપણને યાચ કે એકોહો ! આવી મોટી આકાશગંગા અને આટલો જથ્થો વિરવાર દેવે તે વિશ્વને અત આવી ગયો હતો, પણ ખરી વાત તો એ છે કે અહીંથી જ વિશ્વના વિરાટપણાને સાચો ખ્યાલ શરૂ થાય છે ત્યારે એ સાચો ખ્યાલ મેળવવા આકાશગંગાની અદરીએથી આજળ જોઈએ

આકાશગંગાની બહાર

બહારગામ, જ્યાં માટે જેમ આપણે દેવતા ભરીને બ્રહ્માએ છીએ તેમ આકાશગંગાની બહાર જ્યાં માટે આપણે પેલા મનેવિગી પોતા પ્રકાશવર્ણને માથે બેસવું પડશે તે ખ્યાલ રાખજો. એક સેકેન્ડના એક સામને છાર્ટી દબાર માર્ગદર્શનો જેવ ધરાવનાર આ પોતા પર બેસા પછી જે આપણી આકાશગંગાની બહાર નીકળતાં આપણને ત્રીસ દબાર પ્રકાશવર્ણ જાણશે, કેમકે આપણી જડમાત્રા સાથે સૂર્ય આકાશગંગાના કેન્દ્રથી ૩૦ દબાર પ્રકાશવર્ણ દૂર બેઠો છે.

આકાશગંગામાંથી બહાર નીકળીએ કે નિહારિકાઓ પ્રદેશ શરૂ થાય છે, પણ આકાશગંગાની અંદર રહેલી નાની નિહારિકાઓ અને આ બહારની વિરાટ નિહારિકાઓ જુદી જુદી છે પેલી નાની નિહારિકાઓ તો આકાશગંગાની નજીક સ્થાય છે ત્યારે આ વિરાટ નિહારિકાઓ તો આપણી આકાશગંગાની પડખેપડખ બેસે એવાં વિશ્વમા વસતાં અન્ય અણદાર છે. આ નિહારિકાઓને આમાર પાણીમાં ધુમરીઓ ફરીતો દોય છે તેવો છે. એ માટે તેને આવર્તકાર-પણીની ધુમરી જેવી નિહારિકાઓ-એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

દેવતાનીની નિહારિકા

આપણી આકાશગંગામાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ ઠીકી પ્રથમ નિહારિકા આપણને હિતરાકાશમાં પેલા ય્વાતિમંડળ પાસે આવેલ ત્રિજોજી નામના તારા મંડળમાં દેખાય છે. એ નિહારિકાને M ૩૩ Triangulum-એમ ૩૩ ટ્રાયંગલમ' એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ નિહારિકા આપણી આકાશગંગાથી આઠ સાપ ને ૫૦ દબાર પ્રકાશવર્ણને અંતરે આવેલી છે. એના પછી બીજી નિહારિકા હિતરાકાશમાં આવેલ દેવતાનીના તારામંડળમાં આવેલી છે. એને M ૩૪ Andromeda 'એમ ૩૪ એન્ડ્રોમેડા'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ નિહારિકા તો આપણને નરી આંખે પણ પ્રાચીના ધાળા જેવી દેખાય છે.

એ નિહારિકા એટલી મોટી છે કે એના એક છેડાથી જીન્સ ઉડા સુધી પહોંચેલાં પ્રકાશને પગલ દબાર પ્રકાશવર્ણ લાગે છે. આ નિહારિકા લગભગ આપણી આકાશગંગા જેવો આકાર ધરાવે છે આમ યાજના પેદા જેવી એ જોળ છે ને વચ્ચેથી ચપટી છે સાચો આકાર દોષ અને આપણી નજર સામે એવું છે કે એ નિહારિકાની નીચેની તરફ એક સ્તંભ જેવો દેખાય છે.

એવું ચક્રર યોદ્ધા દળાવું છે તેથી એનો વચલા ભાગ પણ દેખાય છે. આ વચલા ભાગ પડે છે ને તેનો છેડાકોનો ભાગ પાંચો છે. આ નિહારિકાનો વચલો ભાગ દેખી શકાય છે ને આકાશગંગાની નીકટ વસે છે તેથી વૈજ્ઞાનિકોએ એનો વધુ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો છે. એ અભ્યાસ બીજી નિહારિકાઓનાં સ્વરૂપ બહુવામાં પણ સારી રીતે મદદનાર બન્યો છે.

નિહારિકાનું સ્વરૂપ-ધરતર

આ દેવતાનીની નિહારિકાને મૂળને અનંત વિશ્વમાં આજળ ચાલીએ કે એક પણ એક અસંખ્ય નિહારિકાઓ આવતી જાય છે. એમાં કોઈ નિહારિકા દડા જેવી તદ્દન ગોળ હોય છે તો કોઈ આપણી પૃથ્વી જેવી દળાવેલા નારંગી જેવી હોય છે, કેટલાક બીજી જે વધુ દળાવેલ દેખાય છે, તો કેટલાક લાંબા આપણી આકાશગંગા જેવી ચકાકાર સ્વરૂપની નજરે પડે છે.

આવા જુદા જુદા ધાંટ પદ્ધતી નિહારિકાઓ કેવી રીતે ધડાઈ છે તેનો હિતિદાસ મળી બાળ્યો છે. તારાઓ પણ કેમ યથા તે એના પદ્ધતી નાણી શકાય છે. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે આ જોળાકાર દેખાય છે તે નિહારિકા તદ્દન વાયુમય છે. એટલે કે એ તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામાં છે.

પણ કેમ જતી આ જોળાકાર નિહારિકાઓ ? વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે આ વિશ્વ પ્રથમ વાયુરૂપ હતો, તેમાંથી કોઈક અંતરિક દબનચબન થયું ને વાગુના દડા દડા જોળા બન્યાં મળ્યા. જેમ ઝાળનાં બેંદરો બાકી જાય છે તેમ આ જોળાઓ તે નિહારિકાઓ, આનો ય ને નિહારિકાઓ તદ્દન ગોળ દેખાય છે ને વાયુરૂપ ન બાકી પડે છે. એટલે કે તેઓ પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ છે એમ કહી શકાય.

વાયુમાંથી જોળાઓ રચાયા પણ ફરી એમાં પણ કોઈક અંતરિક દબનચબન થયું અને એ જોળાઓ ગોળ ગોળ ફરવા લાગ્યા, આ ગતિને કારણે તેઓ હપર નીચે દબાયા અને થપરા તેમજ પહોળા થવા લાગ્યા, ને નિહારિકાઓ દળાવેલ નારંગી જેવી થપરી ને પહોળી થક ગઈ છે તે આ ભવની કહી શકાય.

એ પછી થે તેમની ગતિ તો થાક જ હતી, પરિણામી તેઓ આકાશગંગા અને દેવતાનીની નિહારિકા જેવી પેડના આકાર જેવી થપરી થઈ ગઈ. નિહારિકા ન્યારે આવી અવસ્થાએ પહોંચી ત્યારે એનો વચલો ભાગ થક રહ્યો પણ છેડાકોનો ભાગ પાંચો થતા ગયા. એ છેડાકોના ભાગ પાંચો જનના લાગ્યા એટલે એવું વરતુ કરવા મોકલ્યું અને એમાંથી તારાઓ બન્યાં લાગ્યા દેવતાનીની નિહારિકાના આ રીતે છેડાકોના પાંચો ભાગમાં તારાઓ ભેઈ રહ્યાં છે. આપણી આકાશગંગા તો દેવતાનીની નિહારિકા કરતાં ય પાંચ અવસ્થાની નજીક છે, કેમકે એના તો યજુલપરા ભાગમાંથી તારાઓ જ રચાઈ ગયા છે.

જેવી રીતે આપણી આકાશગંગા તેના કેન્દ્રની નાસપાસ જોળાકાર ફરી રહી છે એ જ રીતે બીજી નિહારિકાઓ પોતાના આસપાસ જોળાકાર ફર્યા કરે છે. પણ તેમનો વિરવાર

એટલે બધા એટલા હોય છે કે તેમને એ ચક્રર પૂરું કરતાં અસંખ્ય વર્ષો લાગે છે. પેલા દેવચાનીની નિદારિકાને એ ચક્રર પૂરું કરતા એક કરોડ અને એક લાખ વર્ષ લાગે છે.

નિદારિકાના વિસ્તાર

હવે તમે કહ્યું કરો કે આખી નિદારિકાઓ અત્યાર સુધીમાં કેટલા શોધાઈ હશે ? બસે, પાંચસે, હજાર, બે હજાર કે લાખ સંભળો ત્યારે ! અત્યાર સુધીમાં આખી તો વીસે લાખ નિદારિકાઓ શોધાઈ ગઈ છે, હજી તો બીજી શોધાયે નથી છે. ટેરા નામના તારામંડળ આસપાસ આખી અસંખ્ય નિદારિકાઓ નવરે પડે છે. ટેલિસ્કોપની આગે ભેળાં ભણે હોયને નથી વેરી નાખ્યા હોય એવી તે દેખાય છે. હીરા જેવી આ નિદારિકાઓ આપણાથી પાંચ કરોડ પ્રકાશવર્ષ દૂર છે. પણ એમાથીયે આપણી નિદારિકાઓ પણ નીચેની રાખાય છે.

ભાસ્કરના ચોરસના ભણીતા તારામંડળના વિશાળમાં સૌથી દૂરની નિદારિકાઓ નવરે પડી છે. એ વિશાળના નવરે પડેલા એક નિદારિકાનો ઝીણવટથી અવધાસ કરવા જતાં ત્યાં ૧૬૧ નિદારિકાઓ દેખાઈ પડી આમ અચાનક દેખાઈ પડેલી નિદારિકાઓ આપણાથી દસ કરોડ પ્રકાશવર્ષને અંતરે પડેલી છે.

એ પછીયે બીજી અંખી અંખી નિદારિકાઓ મોઢાયે નથી છે અને એનો પ્રેરક લક્ષ્ય ૨૫ કરોડ પ્રકાશવર્ષની આસપાસ થવા નથી છે.

આટલા કરોડ પ્રકાશવર્ષના વિસ્તારમાં આપણા પછી આપણને યાચ કે અહોહો ! આપણે એટલા બધા દૂર નીચી આપણા કે હવે થર લેતા તદિ થઈ રાખીએ. પણ બીજી રાખ-રોમ આપણે તો હતા ત્યાંના ત્યાં જાએ. આ તો આપણે ૧૦૦ ઈન્ચના ટેલિસ્કોપની દેખાતા આમાની વાત કરી પણ ૨૦૦ ઈન્ચને એ ટેલિસ્કોપ તૈયાર થાય છે એમાં આપણને આથી યે બમણું વિસ્તાર અને બમણી નિદારિકાઓ દેખાવાની આ તો ટેલિસ્કોપ તૈયાર થાય ત્યારની વાત થઈ. પણ અત્યારે ને બધું દેખાય છે એણે પણ વૈજ્ઞાનિકો શ્રામી અનેક કાચકા લેવા કરી રીધા છે.

નિદારિકાનો વિચિત્ર વેગ

આ નિદારિકાઓ અવકાશમાં ગોળ ગોળ તો ફરી ન રહી છે. એ ઉપરાંત એકરેખાની માફક બિન્દુ વેધશાળાના અધિ પતિ ડા. હબલે કહે છે કે તેમની બીજી પણ એક દેખાઈ આવી છે. આ બધી નિદારિકાઓ આપણાથી દૂર દૂર અવકાશમાં ભાગતી નથી છે. આપણાથી દૂર ભાગે છે તેમ એક બીજી પણ દૂર દૂર ભાગતી નથી છે ને આપણે પડતી નથી છે. તેમ અંતર આપણાથી એ વધારે તેમ એના ભાગવાનો વેગ પણ વધારે દેખાયો છે.

આપણાથી આસપાસ કરોડ પ્રકાશવર્ષને અંતરે આવેલ નિદારિકા સેકેડે ૩૩૦ માહવની ગડપે દૂર ભાગતી નથી છે એનાથી

બમણું અંતરે આવેલી નિદારિકા બમણા વેગે ભાગતી હોય. એ અંતર અધું હોય તો એનો વેગ પણ અધો થઈ નથી.

આ રીતે નિદારિકાઓ એક બીજીથી દૂર ભાગતી નથી છે તેમ તેમ આપણે વિશ્વ પણ દુલાઈ નથી છે. આ રીતે વિશ્વ દુલાઈ નથી છે તેના પાંચી વિસ્તૃતતા વિશ્વનો Expanding universe નો એ સિદ્ધાંત એરોશોરી વૈજ્ઞાનિકો રજૂ કરી રહ્યા છે.

વિસ્તરતું વિશ્વ

તેઓ કહે છે કે જેની રીતે આપણે પૂરાને દુલાઈએ ને પૂરો દુલતો નથી તેવી ન રીતે આ વિશ્વ જમને કે તરત પૂલવાન લાગે છે. જેની રીતે પૂરો દુલાઈ એ ઉપર નીચી હોય ને પૂરો દુલાઈ એ નીચી હોય એ બીજી દૂર દૂર પડતાં નથી એ રીતે આ વિશ્વ દુલાઈ નથી છે તેમ તેમ એની અંદર આવેલા આ બધી નિદારિકાઓ એકબીજીથી દૂર દૂર પડતી નથી છે. વિશ્વ દુલાઈ નથી એની અંદર પડેલા વસ્તુઓ એક બીજીથી દૂર પડતી નથી અને પાખી પાખી વહેવાઈ નથી. આમ તેઓ એકબીજીથી આપણી જતાં નથી તે એને એવા મટે પુરુષાર્થે મોડા ટેલિસ્કોપની નજર પડવાની. અને આમ કરતાં કરતાં એક દિવસ એણે પણ આવે કે કદાચ અરે તેવા ટેલિસ્કોપથી પણ એ ને દેખાય.

આવે સિદ્ધાંત આપણને સ્પર્શ, દ સ્પર્શ લામાત્ર વગેરે વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકો રજૂ કર્યો હતો. ડા. હબલે આ સિદ્ધાંતને બારે બારે માન આપ્યું છે. પણ વિશ્વ વિશે અત્યાર સુધીમાં અનેક સિદ્ધાંતો શોધાઈ ગયા છે અને અનેક નિર્ણયો સાબીત થઈ ચૂક્યા છે. આવા બધા સિદ્ધાંતો અને આવા બધા નિર્ણયો આ વિસ્તૃતતા વિશ્વના સિદ્ધાંતો અને એનેક રાખાઓ લઈ શકે છે ને નવાળ માગે છે. એના જવાબો શોધતાં બીજી અનેક કાચકા લેવા થયા છે.

આ કાચકા આપણે સમજી પણ ન શકીએ એટલા અધરા છે. એ સમજવા આપણે જરા મોડા થઈને પ્રયત્ન કર્યું. પણ આપણે એટલું તો સમજી રાખીએ કે આવા કાચકા કૌતલતાં કૌતલતાં ન વૈજ્ઞાનિકોએ વિશ્વના વિરાટ સ્વરૂપને ક્યાલ મેળવીએ કે અને આપણી દૃષ્ટિને વિરાટ બનાવે નથી છે. આપણે પણ એ વિરાટ દૃષ્ટિ વડે ને હવે વિશ્વને નીચીએ અને પેલા કવિની કહ્યોને સમજાવેક ચાઈએ કે—

વિરાટનો સિદ્ધાંતો આક્રમકો

કે આપણને મોઢે આધ્યા જેના દોર...વિરાટનો

એક દેખીશો રેડીઓ, મુંબઈ સેન્ટર પાછી ૨૨૫ ગ્રેડમાટે વિશાળતા ૧૩ થી ૧૫ વર્ષના વિધાર્થીઓને દેશરેતે તારામંડળ શીર્ષક નામે અપાયેલા ચાર વાર્તાવાપમાંથી અનુભવે તા ૧૬-૧-૪૬ થયા ૨૩-૧-૪૬ ના રોજ અપાયેલા ઉજ્જા એ વાર્તાવાપ

પત્ર

અને

પરિચય

અહીં એક સાંદેલ્યના અભ્યાસી ને સત્ત્વ કાઠીને પત્ર પ્રગટ કરીએ છીએ. આપણે જે નવું વાંચીએ, વિચારીએ, કરીએ તેની વાત કોઈ સદસી અને કોઈની આપણને સ્વાભાવિક હિંચા થાય છે. જુને એ માટે પત્ર એ સારામાં સારું સાધન છે. તેમાં કથા જે આપ, અવકાશ કે કૃતિમતા લાગ્યા વગર આપણે આપણા કપાને વહાવીએ છીએ. વચ્ચે કોઈ બંધનની બીક વિના આપણે પોતાની વાત પશુ કહેતા નથી. આમ, અહીં પત્રલેખાને સ્વર્ણ ગચ્છીએ કરણ કથાઓનો પરિચય આપેલ છે. એથી નવા વાંચનની રસરસિત બાજુ, વિસ્તાર વધે ને મૂળ વસ્તુ તરફ એ તમને બેસા નથી તેા થે બસ.

અવકાશ આ રીતે વિવિધ સામગ્રી આપેતા નવાની હિંચાં છે. —સંપાદક

★

પ્રિય સાહેબ,

મારા પત્રો મળ્યા હશે. આજે એકાએક આમ લખું છું. કદાચ કોઈને લાગે કે તરણા એવો એવો કપો કુંગર ખોદીને કુંદર કાઢવાનો છે કે નાહક સરકારના દપાલખાતાને ખતવે છે? વાત તો ખરી છે પણ એ તો જેને રામખાણ લાગે તેને વાગે—અને તે જ જાય.

આજ છ દિવસથી ચોમાસું થઇ ગયું છે. આપણે ત્યાં હેલી થાય છે તેવું. હું કંઈક પધારીમાં હરતો હરતો થયો ને આ હેલી શરૂ થઈ ગઈ. બહાર પવન એવો તો કંડોવાર હોય છે! એક જ રાત જે બહાર રહેવાય તો મારા નેવાનું તો 'રામ બોલો' થઇ જાય પણ બપોરના એમ અને મરી જવા દે તેવો નિર્દય નથી!

દમણાં જ 'Letters of Vivekananda' નું વાચન શરૂ કર્યું છે. તે પહેલાં 'The Constant Nymph' ની ફિલ્મ જોઈ અને 'Monpi' નામની નવલકથા પૂરી કરી. શાળામાં આ ને બહાને દમણાં રજા પડે છે. આજની કામથી ચાલશે. માંદગી પછી મારી માનસશ્રુતિ બસામબસ ક'પેતાથી કૂચ રહી છે એને રિયર રૂપ ધરાવતો અવકાશ નથી. એક તરફ શરીરની અચક્રિત—જાણે એ અગ્નિ વચ્ચે પ્રગળું છું. ફિલ્મના એક કન્યા પાત્રે અને એને જ મગત્તા, નવલના એક કુમારિકા—પ્રિયતમાએ અને એમાં કાષ્ઠનિક મૃત્યુએ આવી અંતર વધારે કરણ બનાવી છે.

ચોપ્પી કરીને એક હૅન્ડરિયન વિદ્યાર્થી પેરિસ આવે છે, એ માસનો વોશનનો અભ્યાસક્રમ પૂરા કરવાને માટે. રશિયાન વિદ્યા થઇ રહે છે અને ઘેર દાદીમાએ મેણું મારેલું, 'પાછાણે કળાસ્થેય લગાય એમ નથી લાગે! એટલે એ બ્લુડીઅબ હોરોરની એક બેઠકમાં, ચંદા લગામાં રહે છે, બૂબે રહે છે અને જીવન જીવે છે. નવરાત્રી બાદિન લાસરખત' બગીચામાં મહત્તની પાટલી પર બેઠી બસે છે. ચિત્રોમાંથી જે કંઈ પેમા મળે છે તે એક બે દિવસમાં હમણી દે છે. આ બગીચામાં એને 'આન-કલેર' મળે છે.

દારની જામે છે. એ કન્યા ઓફિસમાં નોકરી કરે છે. પછી તો એમનું સદ્વાર અને ગ્રેમજીવન વર્ણવે છે. એમાં કન્યાનું સંમતી, ક્યામપ, ચેતનશીલ, પ્રેમભાવ, સહ-કરકસરવાળી ગુરુદીપ્તી તરિકાનું—એ બધી ચિત્રમાસાનું આપણું દ્રશ્ય એટલું romantic છે; માથાપ વગરનું રવતન, રવા-વંદાબી, પ્રેમમાં પશુ નીતિ અને મર્ષાદા ન બૂનનાર—અને છતાં ઉદાર, નિખાલસ, દાસ્યભરેલું આમણેળી જીવન અને જીવટ પ્રિયતમને મળવા આવતાં બહુથી કથાકથને કથાખાનામાં થયેલું જાય! A fine flower of humanity lost—dragged into the everlasting overflow—this eternal flux. એવું તો જીવનું ને રમતું થાય છે! આપણા હિંદુ કુટુંબના સમાજમાં એવા પાત્રો વર્ણવીતાં કર-માઈ જાય છે—માત્ર સંસારી જ જતી રહી જાય છે : જીવન સામે દક્કર ઝીલીને કળા જેવું ખીસતું પણ નીર-સ્વાધીન દ્રશ્ય, ચિત્ત—આત્માના કપારે જાયશે!

દમણાં તો હું 'નોવેલ હૅરોન' પાછળ પડશે હોઈ એમ લાગે છે. 'ટક', 'મગેલા જીવ' અને હવે પર્લમકની 'The Good Earth' શરૂ કરી છે. વાતાં કરજીવતી ભરપૂર છે અને એથી મારું દ્રશ્ય પણ બરફ આવે છે. મને વધારે લાગે છે એ તો ધરતીનાં બાળકોની અવાધતા ને કંઈરતીયે અસહાયતા. માણસ જીવતો જીવનને દાહથી રાખરા માટે વહેતો, ધેન' ને પુગામને પ્રબળ ગેરો પણ નજર સામે તરી રહે છે. દમણાં તો મારે હાથ આવી કરજીવન નરવો ચડી છે. પ્રિયતમી શી દેખે છે!

તમે તો પત્રલેખનનો આરંભ અને અંત એકધારા અને સજન લાવી દેશો પણ હું પોતે તો ત્યાં પણ અમદાવા પૂં. તમારાં એ તરતના વર્ણનો પ્રતિરસોને રમ્મ છે અને તમારા અંતરમાંથી પરાવત થકને એ સૌ ભગવાનાં બાળા રૂડે રંગાય છે. એનું સામાન્ય રીતે બહો હોતું નથી. પરંતુ આ તરુ આર દિવસો તો અપવાદ રૂપ આવી ચલા. દેશી જેવો એક પડોડો પણ મારા મનના એક અંગેજી રજા અને માર્દાર તો નીકળે જ શકેતા!

સ્વસ્થ ચિત્ત અને પ્રસન્ન હૃદય હોય તો પ્રકૃતિસ્થાનનો આનંદ જુદો જ આવે. આધારે સવારના સાડાનવે તો સૂર્યનો સોનેરી તડો નીકળ્યો છે ને મેઘરાજની સવારી આવી ગઈ છે. તડકામાં મારા રમની ફરસખંધી ચળક ચળક હસી રહી છે-ક્યારેક વાદળ જતાં જતાં ધ્રુવને ઘેરે છે ત્યારે એ હાસ્ય ઝંખવાણું પડી જાય છે અને વળી પાછું ચોર તેજહાસ ધરે છે ને એમ પોતાના હંદ રૂપનું લાન મને પણ અસરકારક રીતે કરાવે છે.

પણ આજે તો આ પત્રને રવાના કરી દેવાનો છે ને આમ દરવચ્ચનમાં ચડી જઈશ તે કેમ હામ લાગશે? તમે તો ત્યાં જાણે, હળવો અનપસંદ વાચનપ્રસાદ લઈ શકો છો—હું તો હમણું 'સાહિત્યની માખા'માં આપણું હું. એ ક્યારેક વેરાન છે, ક્યારેક નિમિષ જંગલ છે, ક્યારેક ખીણકેરીઓના ઉચ્ચાતીય પ્રદેશ છે. અજાણ લાગણીઓ ને દુરદર્શી આદર્શોને એ જગાડે છે. ટોલ્ટોય કહે છે કે જે સાહિત્ય આવી સુખ લાગણીઓ અને આવા પેટાલા લાવેને જગાડે તે સાહિત્ય. પછી માનવે તરત જ શ્વનકર્મના રવાખી ખનડું નેપથ્યે, નહીંતર એ સાહિત્યને કાઈ હેતુ નથી. વાચનમાંથી પણ જ્યાં લગી આ સંકેતો કાઢવત ધમ નથી એનાં સ્વરૂપને અનુકૂળ, ત્યાં લગી હૃદયનો ઝંરો સુક્તપણે ઝડોતો ન રહે જ. હૃદય પણ તાના આધાર પર ઊંચું રહીને મોટા અવકાશમાં જઈ નિયતી શકે છે.

...તમે કહો છો તે બરોબર છે. આ સંસારના આપણા જીવન આસપાસ બધે કવિતા ને કથા વહી રહી છે. કવિતા તો છે વિશ્વ-સચ્ચિદ્ર, માત્ર જે અહીં શકે એને જ એનાં રસાનંદ લાધે છે. કવિતું હૃદય જ એતું છે કે એનાં સંવેદનો સંસારવ્યાપી ને સાર્વભૌમ હોય છે. એટલે વ્યક્તિ તરીકે કવિનો વિરિષ્ટ મહિમા છે. માટે જ 'કવિ' પુણ્ય છે, હૃદય તો માનવનું એક જ છે. બાલે મન, મગજ, શરીર અને બાપાઓ જુદાં હોય.

પણ હવે મારે પત્રને અધૂરો જ છોડવો પડશે જ્યાં જતાં જતાં એક વધુ પરિચય આપનો જઈ-કવિ અને તેની કથનો.

હમણું રાજકવિ જોહાન મેઈઝરિસનું નાટક 'The Tragedy of Nan' વાંચ્યું. હમણું કાણ જાણે કેમ આનું 'Tragedy' સાહિત્ય જ હાથમાં આવે છે.

નેનનું પાત્ર સરમ આલેખ્યું છે. આખી વાર્તા આપણા જીવનને અંશતઃ મેળવી આવે છે. નેનના બાપને કુટ્ટો ચોરવાના ખેટા આરોપ મટે ફાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવ્યો છે. મા તો મરી ગઈ હતી.

મામા મામીને ઘેર રહી છે. મામો તો ઠીક છે પણ વહુવલો છે. મામી આ લાડી બોળી મુંદર સુધઃ ભાણી પ્રત્યે કૃપિયાં અતાવે છે, મેહ્યાં મારે છે અને કામ કરાવી કરાવી દુઃખ આપે છે. નેન રીઆય છે. એમાં વળી મામીની દીકરી જેનીના યનાર પ્રિયતમ 'ડિક ગ્રિફિન્'નો પ્રેમ નેન તરફ વળે છે. તેઓ વાગ્દાનથી એકમેક નોડે લગ્ન કરવા બંધાય છે. એમના પ્રેમપત્ર મામી નેનના કોટના ખિસ્સામાંથી કાઢી લે છે અને જુલુશ્યાં બોલી, કપટ રમી, ડિકને પૈસાની લાલચમાં નાખી નેનનું સાડું ૨૬ કરાવી જેની સાથેનું લગ્ન કરાવી દે છે. નાચના સમયે એની જાહેરાત કરે છે. ડિક સાથે નૃત્ય કરવામાં જેની એની લાગણીદારણ થાય છે. મામી નેનને દનકા ફૂળની માને છે અને ફાંસીએ ચડેલા પિતાની પુત્રી છે એટલે એને હમેશા હલકી નજરે જુએ છે. ખોટા બોલી ને કપટી છે. હવે નેન તો નૈતિક હિંમતવાળી છાકરી છે. સાચું લાગે તે મેંભે એડે એવી છે. કોટના કેસમાં ફાંસીએ દોષા પછી નેનનો પ્રિતા નિર્દોષ દર છે! અને તેમ 'ડેમેટસ' તરીકે નેનને ૫૦ પાઉન્ડ consolation damages મળે છે! એટલે મામા મામી રાજ થાય છે ને નેનને સાડું લગાડે છે. ખીજા ખાજુએ જેની માંદા કુકરના માંસની વાની ખાય છે એટલે મરવા પડે છે. ડિક પણ તેને છોડીને નેન તરફ વળે છે. નેન બધાને સાચું ને કહ્યું સંજાણે છે. અંતે નેન ડિકને એની કાકરાઈને ધરણે પેટમાં છરી ફૂંકાવી દે છે ને પોતે નદીની જળભરતીમાં ફૂંકી પડે છે!...નેન એનાં મામા મામીને સંજાણે છે.

"And What was good in me, you sneered at. And what was sweet in me, you soured. And what was bright in me, you dulled. I was a fly in the spider's web. And the web came round me and round me, till it was a shroud, till there was no joy in this world. Till my heart was bitter as that ink, and all choked. And for that I get little yellow round things....."

આ-રુપનું વાંચી વેદનાની પીળા લમરીઓનું રંગનું મારી પાજણ પડ્યું હોય તેમ લાગે છે. પણ એમાં તમને શા મટે સાધે એનું હું? જીવનની ઘેરી કરજીનાની આંહી બારી ખોલી દું રત્ન લઈ—એ વિનાશકર્યો મટ તો હજી બહાર પડ્યો છે. લખશો. એજ તમારો લખાણ

વિજ્ઞાન દર્શન

શ્રી. બસી ગાંધી, બી. એમ્સી
ગ્રાંદે. જયંતિલાલ કે. ગ્રાંટા,
એમ. એમ્સી
ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ,
એમ એમ્સી વીએવ બી

વિજ્ઞાન ભેદભાવ રાખતું નથી

યુદ્ધ પછી જંગલમાં કાપતી શાંતિ સ્થાપતી હોય, આજના વિનાશક સંહારમાંથી નવા પ્રકારનું સદકારી જીવન ઉપજતું હોય, તે વિજ્ઞાન અને અન્ય પ્રગતિશીલ યાત્રાની શાખાઓ જે હિરસે ઉપરના કાપની સિદ્ધિ પરવે આપશે તેની ઉપેક્ષા ન થતી તોછોડો. યુદ્ધ અને આર્થિક હરીફાઈઓ લુટી લુટી પ્રજાઓમાં વિરોધ ઊભો કરે અને તેના બિચ બિચ એકમેકમાં ભાગલાઓ પાડે : પણ આ રિયલિટી શાંતિપૂર્ણ રહેવાની કાર્ક દિવસ સંપૂર્ણતાએ પહોંચવાની નહીં વિજ્ઞાન અને અન્ય વિજ્ઞાનોને સામેવળશે છે ત્યાંથી દુનિયાના બુદ્ધિવાદીઓનું જીવન આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોથી સંકળાયેલું રહેવાનું જ. અમુક વ્યક્તિની ઈચ્છા હોય કે નહીં, પણ માનવસમાજ ન લુસાય એવી એકતાના તાણવાણાથી વણાયેલ નમતો છે.

મનુષ્યપ્રવૃત્તિનું એક પણ એવું ક્ષેત્ર નથી, જેમાંથી ઉપરનું પ્રતિપાદન પુરવાર કરવા દેશતો ન મળી શકે. દૂર પૂર્વના સમરાગણમાં થવાયેલાં અમેરિકન સૈનિક પોતાની જિંદગીના બચાવ માટે ધનુર્યોગ જગત શોધી કાઢનાર જાપાની વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિસાગરોને આજારી છે લોકી આપીને ઉગારેલો રસિયલને જાપાની જનમદ્દે આરિદ્યતાના દાકાર લેન્ડસ્ટાઈનરની શોધોને ત્રણપૂર્વક સંહારવાનો. રસિયાના સંશોધક મેટ્રનીકોફના કાપની મદદથી જર્મન સૈનિકની જિંદગી ટાઈફાઈડમાંથી બચે છે, પૂર્વ દિશાના ટાણેઓમાં વર્ષદાનાવિકને મેલેરિયામાંથી મુક્તિ આપનાર ઈટાલીના વૈજ્ઞાનિક ક્રાસીના પ્રયોગો છે. ઉત્તર આફ્રિકામાં અંગ્રેજ વિમાનને રાક્ષસિયાના ચોંપમાંથી બચાવી મૂકવાના મોમાંથી ઉગારનાર સુપરસિક ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક પાસ્ચુર અને જર્મન વૈજ્ઞાનિક ક્રાસીની શોધો છે.

શાંતિ પ્રવર્તતી હોય કે યુદ્ધ ચાલતું હોય, દુનિયાના કાર્ક પણ રાખૂના સંશોધકોએ કરેલી શોધોનો લાભ સૌ

કાઢને મળે છે. એક અંગ્રેજની શોધો જગતખરનાં ભાગોને બળિયા સામે રક્ષણ આપે છે. એક જાપાની અને જર્મન વૈજ્ઞાનિકોના સંશોધનના પરિણામે જગતખરનાં ભાગો ડીફેન્સીઆના ભોમ થતાં બચ્યાં છે. હડકવાભેયી માનવ જાતને બચાવનાર એક ક્રાસવાસીની શોધો છે, પેલિગ્રા (Pellagra)માંથી ઉગારનાર એક આરિદ્યન વૈજ્ઞાનિકની શોધો છે. જાપાની મુલ્યુ પર્વત આપણી આગપાસ આવા અનેક અદસ્ય આત્માઓના કાપની છાપ પડેલી છે આ મહાનુભાવોએ કદી માત્ર પોતાના દેશના વાગ્ય કે સરકારને દુકો ખ્યાલ મનમાં રાખ્યો નથી, અને માનવજાતના કલ્યાણ સિવાય બીજી કોઈ જાતની વાતારી દર્શાવી નથી. જે કાર્ક સાહે કાંધે કમું છે તે બધુ ફેલ અને રંગના ભેદ વિના માનવજાતના લક્ષ માટે સામાન્ય ઉપયોગમાં હમણાં લેવામાં આવ્યું છે.

{ 'રોમ્બેર ફાઈઝેચન રિપ્ચ' (૧૯૪૧) માંથી }

કે

રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, મુંબઈ

આ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો જન્મ મહોત્સવ ૧૯૪૧ના નવેમ્બરની ૧૫મીથી ૨૨ સુધી ઉજવાયો. પ્રસંગાનુસાર અનેક કાર્યક્રમો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. સુખાળા ગરનર સર જ્યેન કાલીમના પ્રમુખપદથી કરેલા ભાષણથી રહેભાત યથા હતી. પ્રતિનિધિપાલ પરંબલેએ સ્વાગત ભાષણમાં સરચાના ઇતિહાસ અને કાર્યની રૂપરેખ દોરી હતી. આ માહિતિ 'જીમિ' અને નવરસનાંન જન્યુઆરી ૧૯૪૨ના અંકમાં આપી ગયા હોય મહોત્સવ દરમિયાન નામાઝિત વૈજ્ઞાનિકોનાં વ્યાખ્યાને ગોઠવવામાં આવ્યા હતા આ બધાં વ્યાખ્યાનોને સહ ભાગ દેવે પછી આપનાં રહીયું. આ પ્રસંગે એ મોટું વિજ્ઞાન-પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. વિજ્ઞાન વિષયમાં વ્યક્તા જનતને વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિને અંજ આપવા માટે યોગ્યેષુ આ પ્રદર્શન ખૂબ લોકપ્રિ

ખન્ધું હતુ અને ૧૨-૧૩ હજાર માણસો જોવા આળ્યા હતા. તેમાં ચાલતાં નમૂનાઓ, યંત્રો, નકશાઓ, ફિલ્મો અને પ્રયોગો ગોઠવવામાં આળ્યા હતા અને પ્રદર્શનને આકર્ષક બનાવતા હતા.

રસાયણ વિભાગ : આ વિભાગમાં કેલસામાંથી બનતી વસ્તુઓ, મૂળતત્વોના નમૂનાઓ, કુદરતી અને બનાવટી અતરોના નમૂનાઓ, ગંધક અને તેમાંથી બનતા પદાર્થો, ક્ષ-કરણોથી સ્ક્રિકોની તપાસ, રાસાયણિક ક્રિયાઓમાં વપરાતી રીતો, 'વરાળથી નિરપંદન (steam distillation), નિર્વાતક નિરપંદન (vacuum distillation) ક્રિયાદિ ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત સંસ્થામાં યતાં સંશોધનેત્રો ખ્યાલ નકશાઓ અને નમૂનાઓ, જેના કે સેકરીન, કસોરામીન ટી, ડી. ડી. ટી વગેરે સંબંધી નકશાઓ અને પ્રયોગો વડે આપવામાં આવ્યો હતો.

ઔષ્ણિક વિજ્ઞાન વિભાગ : 'ગ્રીનહર ટ્યુબ', અન્ટ્રા વાયોલેટ દીવાઓ અને તેની બીજી વસ્તુઓ પર યતી અસર, 'ટેસલા કોઈલ', 'ગાઈસરેકાપ', રેડિયેટી ચાલતી ગાડી અને બીજા અનેક પ્રયોગો અને સાધનો બતાવવામાં આવ્યા હતા.

શબ્દિક વિભાગ : આમાં કેલસા કોયડાઓના નકશા-રાખવામાં આવ્યા હતા, જેનો જવાબ લાવવા માટે અનેક પ્રેક્ષકોએ માથાં ખેંચતાં હતાં અને ઉઘ મેળવવાનો આનંદ અનુભવ્યો હતો.

વનસ્પતિ વિભાગ : લુદો લુદી મતનાં ગાંધાપાન-જંતુસૂક્ષ્મ, ઉદ્ભોગમાં ઉપયોગી, સુગંધીવાળા, મધુનાશી ક્રિયાદિ એકત્રિત કરી વનસ્પતિની વિપુલતાનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત જે કુગમાંથી પેનિસીલીન છૂટું પાડવામાં આવે છે તેના નમૂના, કોખના કેન્દ્રમાં રહેલા 'કોમેઓમ્સ' (જેને લીધે આપણમાં વંશજોની ખાસિયતો અને રોગો ઊતરે છે), પાંદડામાં રહેલા ચર્મ છિદ્રો દ્વારા કેવી રીતે ઝાડ ઢવા લે છે તે સર્વે બતાવવામાં આવ્યું હતું.

પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગમાં છવતા સર્પો, તેમાંથી એર કાઢવાની રીત, શરીર બહાર ચાલતું દેહશુદ્ધિ હૃદય, બે માથાવાળું બાજક, એક આંખવાળું બાજક, તેના ગર્ભોની સ્થિતિ, લુદી લુદી મતની માછલીઓ-એ

બધાંએ સાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. માકડ, મગર, માખી વગેરેથી થતું તુકસાન નકશાઓ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું હતું. ગરોળી, જંતુઓ, કસોળીયા છત્તાદિના રંગો અને તેમની આલુખાલુનાં ગાંધાપાન અને પાતો-વરણની સામ્યતા તેમને કેવી રીતે રક્ષણ આપે છે તે બતાવવામાં આવ્યું હતું.

પ્રદર્શન દર્શિયાન રોજ કલાક કલાકને આંતરે 'એટમ બોમ્બ' કાચની બનાવટ ક્રિયાદિ ફિલ્મો બતાવવામાં આવતી અને રસાયણ વિભાગમાં રસાયણ પ્રયોગોનો કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવતો. બીજી રસપ્રદ માહિતિ હવે પછીના અંકમાં.

(ડૉ. સુરેશ ચૈત્રાએ પૂરી પાઠેલ માહિતીના આધારે)

આકાશમાં તારા-ટાપુઓ

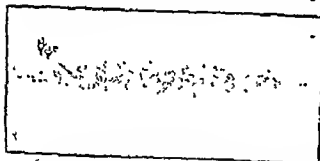
(Island Universes)

દરિયાના ટાપુઓ વિષે તો તમે જાણતા હશો. પરંતુ આકાશમાં પણ ટાપુઓનાં અનંત જૂથ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તે સૌભાગી તમને નવાઈ લાગશે. હાલના વિજ્ઞાન-યુગમાં વિજ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં અંગ બાબત થોડી થણી માહિતી સામાન્ય રીતે બધાને હોવાની જોઈએ અને થોડે જણે અંગે તેમ થતું આવે છે. 'ખગોળ વિષે આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે સૂર્યની આસપાસ શુક્ર, શુક્ર, પૃથ્વી, મંગળ, શુક્ર, શનિ વગેરે ગ્રહો ચતુર્થકે કરે છે. આ સમગ્ર રીતે સૂર્યમંડળ કહેવાય. આકાશમાં સૂર્ય-મંડળ ઉપરાંત અગણિત તારાઓ દેખાય છે. તમે નવાજ લાગશે કે નરી આંખે આપણે જોઈ શકીએ તેવા તારા અગણિત તો ન જ કહેવાય. ગણતરી કરતાં મોંઘમ પડે છે કે નરી આંખે આપણે અધારી રાતે પણ બહુ તો રથી કે હજાર તારા જોઈ શકીએ. પણ સાદામાં સારા દૂરબીનની મદદથી તો ખરેખર અગણિત તારા જોવાય. હાલમાં જે ૧૦૦ ઈંચ બાયસકુપ પ્રતિબિંબ-દૂરબીન અમેરિકામાં છે તેની મદદથી તો ચોગસાને ૧૩ મીડાં ચડાવો તેટલા તારા જોઈ શકાય છે. એટલે અગણિત તો ખગજ ને !

કોઈવાર આકાશમાં તમે નજર તો કરી હશે જ. તમે આકાશગંગા જોઈ છે ? આકાશમાં તેજના પ્રવાહ જેવી આકાશગંગા તમે ન જોઈ હોય તો બનતી ઉતાવળે

જોડ લેજો, તેજના બનેલા પૂલ જેવી તે આકાશમાં પથરાઈ રહેલી હોય છે આ તેજના અંગારને મોટા દૂરબીનથી જોતાં તે અગ્નિ તારાનો બનેલો જણાય છે. પરંતુ તેમાં કોઈ કોઈ તેજના ઢગલા પણ જણાય છે. આ તેજના ઢગલને તેજમેષ અથવા નિહારિકા કહે છે (Nebula). હવે આવી નિહારિકાઓ આકાશમાં બહુ છે. કેટલીક આકાશગંગામાં જ છે અને કેટલીક તેમાંથી થોડે દૂર છે. દૂરબીનની મદદથી આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રે સિદ્ધ થયું છે કે આપણી આકાશગંગા તે એક ચપટા ગોળાકાર વિરાટ ટાપુ છે. આ ટાપુમાં આપણું સૂર્યમંડળ આવેલું છે. આ ટાપુ કેપ્ડા છે તેનો ખાલ એટલા ઉપરથી જ આવી શકે છે કે તેના ગોળાકારતા વ્યાસ પહોળા ઉપર ૧૬ મીલિયન ચડાવો એટલા થાય છે; અને તેની જાડાઈ પહોળા ઉપર ૧૮ મીલિયન ચડાવો એટલા માંડ છે. હવે આમાં આપણું સૂર્યમંડળનો ક્યાં પત્તો લાગે? આ પુત્રેલી પૂરીના આકારના ટાપુમાં તેની બહારની કોરથી નહક આપણું સૂર્યમંડળ આવેલું છે.

મોટા સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને તેથી તેમને ગતિ હોય છે તેમ આ કશગંગામાં આવેલા તારાને પણ

આકાશગંગા આપણું સૂર્યમંડળ સાથે એકમાત્ર છે જે બતાવવામાં આવ્યું છે.

સ્વતંત્ર ગતિ છે એમ સિદ્ધ થયું છે. દાખલા તરીકે, સમર્પિત તારાઓ જે આકૃતિ હાલ બતાવે છે તે એક લાખ વર્ષ પહેલાં નહોતી અને એક લાખ વર્ષ પછી જુદી જ આકૃતિ બતાવશે. આવી રીતે તારાઓને જે સ્વતંત્ર ગતિ છે તેને વેગવિદ્યા (proper) ગતિ કહી શકાય. હવે ગણિતથી જાણી શકાય છે કે આપણું કોઈ તારાઓનું જૂથ ગુરુત્વાકર્ષણના બળે એકઠું થયેલું હોય તેવાના તારાઓની સ્વતંત્ર ગતિઓની વહેંચણી એક સામાન્ય ધોરણ પ્રમાણે કેટલા વર્ષો પછી અમુક

વ્યવસ્થિત પરસ્પર પ્રમાણમાં આવી જાય છે. આ વ્યવસ્થિત પ્રમાણને Maxwell Distribution કહેવાય છે. હાલ તારાઓની જે ગતિઓ છે, તેને આ સામાન્ય વ્યવસ્થિત પ્રમાણ સાથે સરખાવતાં માલમ પડે છે કે આ આકાશગંગાની રચના આશરે ૨,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ (૨૪૧૦^{૧૧}) વર્ષ પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ અને હજી તેનાથી પાંચમણું વર્ષો તો બાકી છે.

કરોડો માઇલ દૂરથી જેમ આપણી આકાશગંગા પુરી જેવી દેખાય છે, તેમ, તેરાજ અને તેને મળતા આકારના હજારો ટાપુઓ આપણને દૂરથી નજરે દેખાય છે. પ્રથમ તો આ બધા ટાપુઓ તારાઓનાં જૂથ છે તે આપણને ખબર નહોતી. પરંતુ સારામાં સારા દૂરબીનની મદદથી હવે આપણે જાણી શક્યા છીએ કે આ દૂરના ટાપુઓ પણ આપણા જેવી જ આકાશગંગાઓ હોઈ તારાઓનાં વિરાટ જૂથના બનેલા ટાપુઓ છે. આમાંના ધણીખરા ટાપુઓની આસપાસ પુરી કરતાં જલેખીને (spiral) વધારે મળતી આવે છે. કેટલાક ટાપુઓ અનિયમિત આકારના પણ છે. પરંતુ મોટેભાગે જલેખી જેવા આકારના છે. આવાં જૂથ પોતાની ધરીની આસપાસ ફરે છે અને સમગ્ર જૂથ પણ અમુક ગતિથી પ્રસાર થયે જાય છે. આપણા ટાપુ પણ ધરીની આસપાસ એવી રીતે ફરે છે કે તેને એક કદમજુલો ફરતાં આશરે ૪૬,૨૮,૫૭૦ વર્ષ લાગે.

વિષ્ણુના આ અજમ ટાપુઓ આપણાથી કેટલે અંતરે છે તે પણ કાળા માથાના માનવીએ માપ્યું છે. તે અંતર માપવા માટે ખગોળની સામાન્ય રીતો કામ આવતી નથી. પરંતુ જલેખીના બહારના ફેરમાં કેટલાક એવા તારા છે કે જે રંગ બદલીને અવકાશ માપ્યાં કરે છે. આ અવકાશ કેટલા વખતમાં પૂરા થાય છે તે માપી તે ઉપરથી પદાર્થ વિજ્ઞાનના અવપટા સિદ્ધાંતોને ઉપયોગ કરીને આ અંતર માપી શકાય છે. જાંબ્રવા (cepheids) નામના નક્ષત્રના આવા તારા છે તે ઉપરથી તેરા તારા જાંબ્રવીઓ (cephaeid) કહેવાય છે. આ નક્ષત્રમાંના એક તારાને એક અવકાશ માપતાં પાંચ વિવિધ ને નવ કલાક લાગે છે.

આપણી નહકમાં નહક દેવવાની (Andromeda) નક્ષત્રમાં જે અજમતા તારાઓ છે તેમની મદદથી અમુક

કરતાં દેવવાની આપણાથી ૪૦૧૨,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માંથી દૂર છે.

આ વિશ્વમાં આપણે જોઈ રહ્યાં છીએ ત્યાંસુધી તો આપણે ટાપુઓ દેખાયા જ નહીં. વિશ્વ અત્યંત છે અને ટાપુઓની ગતિઓનો વિચાર કરતાં તે અત્યંત વિશ્વ, પોતાની અનંતતાથી અમરુદ્ધ હોય તેમ મ્હેન્ટુ થાયે નથી. ટાપુઓ એકબીજાથી દૂર અતિ-વેગથી ભાગે છે. અનંતતાની નેમ અનંતતામાં સમાઈ જવાની હોય એમ જણાય છે. આના વિશ્વમાં એક મામૂલી આકાશ-ગંગાના એક મામૂલી સૂર્યમંડળના એક અલગ્નવડી પૃથ્વી ઉપર આપણે અલંકારયુક્ત માનવીઓ છવીએ છીએ, સ્ત્રીએ છીએ અને મરીએ છીએ.

(પ્રિન્સિપલ ના. રા. વિવેકી, બી. એ. (કેમીસ્ટ્રી)ના ભાષણમાંથી)

પેનીસીલીનનો ઉપયોગ

પેનીસીલીન સંબંધી જંદૂરી માલિની ન્યુઆરીના અંકમાં આવી ગઈ: હવે તેના ઉપયોગનું વિવરણ કરીએ.

જે રોગો ઉપર પેનીસીલીન અચૂક અસર કરે છે, તેમાં ખાસ કરીને ભયંકર દર્દો—યુમેનીઆ, ગોનોરિઆ [પરચો], કીથેરીઆ [ગળાનો રોગ], મેનીન્જાઇટીસ, [મગજનો તાવ], ગેસ મેન્જીન, જખ્મો, પૃથ્વી થતા રોગો, યુમંગ, ઓરડીઓમાં લોહાઇટીસ [હાડકાના રોગો], કાર્બોન્કસ, લેટરલ સાઇનસ ઓએસીસ, સેપ્ટીકાઇટીસ, પેરીટોનાઇટીસ, પ્યુરિયલ સેપ્સીસ, આઇડીસી, એન્ડો-માઇટીસ, [હાથનો રોગ] ઓથેરોપીઆ [આંખનું દર્દ] સેપ્ટીકીસ [ચાંદી], વગેરે છે. ટાઇફીડ, મરડો, ઈન્ફલુએન્સા, ફ્લુએન્સા, મેક્સીઆ, ફેન્સર, પ્લેગ, એક્સુડ, રૂમ્પીક તાવ [સાંધાનો તાવ] વગેરેના ઉપર પેનીસીલીનની બીજકુલ અસર થતી નથી. ટૂંકમાં, પેનીસીલીન સર્વ-દર્દ-નિવારક ઔષધિ નથી. પરંતુ જે રોગો ઉપર તે અચૂક અસર કરે છે તેમાં તે થોડા પ્રમાણમાં હોય [દા. ત. ૧-૨,૦૦૦,૦૦૦] તેપણ તે રોગના જંતુઓ થોડા સમયમાં-કંઈક રોગમાં તો ૨-૩ કલાકમાં-નાશ પામે છે.

હાલમાં થોડા સમયથી 'સદ્ધા' નામના ઔષધોએ-સર્વનિલએમાઇડ, સર્વપિરિન, સર્વપ્રાયાઓલ, ઈન્વાડિ-માનવીને રોગજનક જંતુઓથી થતા ફેટલાક અસાધ્ય રોગો ઉપર પ્રયુક્ત મેળવું છે. પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે

તે ઔષધો જલદી હોઇ દર્દી ઉપર તેના ઉપયોગમાં ખૂબ જ કાળજી રાખવી પડે છે. જે જરા પણ મંદિત થઇ ને બહુ કાલનાં હોઇ થેસે એવું થાય છે: શરીરમાં રોગજનક જંતુઓ તો નાશ પામે છે, પરંતુ તે માથે કંઈક અનિષ્ટ પરિણામ પણ આવે છે. દાખલા તરીકે, રશિયન વૈજ્ઞાનિકોએ જાહેર કરેલ છે કે મગજના રોગો ઉપર પેનીસીલીન અસરકારક કામ કરે છે; જ્યારે સદ્ધા ઔષધોથી મગજના ભાગને નુકસાન થવાનો સંભવ છે. પેનીસીલીન સદ્ધા ઔષધોમાં કરતાં પણ વધારે અસરકારક માલમ પડ્યું છે અને વિશેષ તો, તેનાથી કોઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામ થતું નથી. અમેરિકાની સુવિખ્યાત મેયો ક્લીનીકમાં પાંચ અઠવાડીઆથી અગિયાર મહીનાની મુગ્ધતા તીવ્ર પરમા (ગોનોરિઆ)ના દર્દીઓ ઉપર સદ્ધા ઔષધો જરાયે અસરકારક ન નીવડતા પેનીસીલીનથી તાત્કાલિક સામ થવાના અને ૧૭ થી ૪૮ કલાકમાં ગોનેઝાકાઈ-પરમાના જંતુઓ-સહતર નાશ પામ્યાનું જાહેર થયેલ છે.

કુખમાંથી મેળવેલ પેનીસીલીન પીળાશવાળો સૂખરા પદાર્થ છે. જે ગળુ જાતના પેનીસીલીન થાય છે. આ બધાં તેમના સોડિયમ દ્વાર રૂપે વપરાય છે. આ દ્વારને ગર્ભીની અસર જલદી થાય છે. એટલે તેની અમર-કારકતા જાળવવા તેને હંડીમાં રાખવામાં આવે છે. શરીરમાં તે બે રીતે-ઈન્ડ્રામરકયુલર અને ઈન્ડ્રાવીનસ ઇન્જેક્શનથી-આપવામાં આવે છે. એટલે એ રીતે લોહીની નલિકાઓમાં વહેતા લોહીવાટે તે શરીરના જંતુરાળા ભાગમાં પહોંચી જાય. મુખ્યતઃ પેનીસીલીન આપતું નિરર્થક છે કારણ કે જઠરમાં રહેલા આગ્રસસ તેનો તાત્કાલિક નાશ કરે છે. એટલે મુખ્યતઃ પેનીસીલીન અપાતું નથી. જખ્મો ઉપર પાટાપોંડીમાં-લોકલ ટ્રીટમેન્ટ તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પેનીસીલીન મુખ્યતઃ કરીને જંતુનાશક કરતાં જંતુવિકાસરોધક ઔષધિ તરીકે દર્દી ઉપર કામ કરે છે.

કુખમાંથી પેનીસીલીન બહુ જ અસર પ્રમાણમાં મળે છે. ૨૦ લીટર પ્રવાહીમાંથી ૧ ગ્રામ જેટલું જ પેનીસીલીન મળે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં અત્યાર સુધી આ રીતે તૈયાર થતું બધું પેનીસીલીન સ્તનિકો માટે સુદૃઢ વપરાશમાં ચલ્યું જતું અને સામાન્ય જનતાને તેનો લાભ થતા પ્રમાણમાં મંગલો ન હતા. અને હાલ પંચિત્રિંશતિ એ વતી કે

અમુક રોગ ઉપર બધી ઔષધિઓ નિષ્ફળ નિવડે અને તેટલામાં રોગ અમુક હલ સુધી પહોંચી જાય તે પછી જ પેનીસીલીનનો ન છૂટકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો. લકાઈ બંધ થતાં અપારે આ પરિસ્થિતિમાં સુધારો થયો છે અને સામાન્ય જનતાના વપરાશ માટે પેનીસીલીન સારા પ્રમાણમાં મેળવવાનું શક્ય બન્યું છે. રોગનું નિદાન થયે પહેલેથી જ પેનીસીલીનનો ઉપયોગ શરૂ કરાય તો કેટલીયે કિંમતી જીંદગી સાંપી અને દારણ્ય યાતનાઓમાંથી બચી જાય. આપણુ દેશમાં બેંગ્લોર, કલકત્તા અને હાઈદરાબાદ, ચુબમમાં યુગમાંથી પેનીસીલીન ઉપાદાન કરવાના પ્રયોગો ચાલુ છે. આપણે આશા રાખીએ કે હિંદની જુદી જુદી પ્રયોગશાળાઓમાં પેનીસીલીન મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવાના પ્રયોગો શરૂ થાય કે નેથી હિંદી જનતાને તેના પૂરતા પ્રમાણમાં લાભ મળે.

અંતમાં, અત્યારે તો કેવળ યુગમાંથી જ પેનીસીલીન મેળવવાનું શક્ય છે. તેનું મુખ્ય પણ સાધારણ રીતે વધારે છે. પેનીસીલીનની જ્યારે શોષ ધર્મિત્વાદે પહેલું એક ગ્રામ બતાવવાનું બચું રા. ૧૮૦૦૦ થયેલું. યુગમાંથી વધારે પ્રમાણમાં પેનીસીલીન મેળવવાના પ્રયત્નો ચર્ચ રહ્યા છે. સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળામાં કૃત્રિમ રીતે પેનીસીલીન તૈયાર કરવા શ્રેષ્ઠિયત અને અમેરિકામાં રસાયનશાસ્ત્રીઓ સહકારપૂર્વક તત્તોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. હવે પછીનું કાર્ય રસાયનશાસ્ત્રીનું છે. પેનીસીલીનનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ કરી, તેથી મેળવેલા જાનની મદદ વડે, જો તેના અણુ અને પરમાણુઓનું સફળ સંયોજન

કરી તેને પ્રયોગશાળામાં કૃત્રિમ રીતે તૈયાર કરી શકાય તો યુગમાંથી મળતાં પેનીસીલીન ઉપર નંરાએ આધાર ન રાખતા જનતાને જોરબંધે તેટલું પેનીસીલીન મળી રહે. આ દિશામાં રસાયનશાસ્ત્રીઓએ પ્રાથમિક ભૂમિકા વહાવી છે. પેનીસીલીન પર જુદા જુદા પ્રયોગો દ્વારા ઉત્પન્ન થતા વચ્ચા પદાર્થોનું સંયોજન સફળતાપૂર્વક પ્રયોગશાળામાં કરવામાં આવ્યું છે.

જો દિવસે પેનીસીલીન પ્રયોગશાળામાં તૈયાર કરી શકવાનું માનવરસમ સિદ્ધ થશે, તે દિવસ જીવનશાસ્ત્રને લગતા વિજ્ઞાનના અપૂર્વ વિજયનો દરો. જીવનશાસ્ત્રના પ્રતિદાસમાં એ શોષ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થશે. માનવસિદ્ધિની આગેકુચ નૂતન ક્ષેત્રો અને નૂતન શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરતી આગળ ને વધુ આગળ ચાલતી જ રહી છે. આધુનિક જીવન પર વર્તમાન વિજ્ઞાન એવો પ્રભાવ વધુ ને વધુ વ્યાપક બનાવતું જાય છે. રોગ જ રોગ વિજ્ઞાન આગળ ને આગળ સિદ્ધિના ક્ષેત્રો સર કરતું જાય છે. વિજ્ઞાનના આ વિકાસની મર્યાદા કે એના અંત વિષે કશી આગાહી કરી શકે એવો બાહ્યાંગી માનવી હજી તો પૃથ્વીના પેટ પાક્યો નથી. માનવજીવનના ગૂઢ રહસ્યોના ઉકેલ મેળવવાને તૈયાર રહેલા વિજ્ઞાનવીરોનું એ જ એક પરમ આશાસન છે. એક દિવસ એવો આવશે જ કે જ્યારે માનવીના અધ્યાત્મ પ્રયત્નો વડે પ્રાપ્ત થયેલ નૂતન શોધો હાલના વિજ્ઞાનને આંખુ પાડી દેશે અને એ શોધો વડે માનવી પોતાના ઉત્તમ અંશોની સાચી પિછાન સ્પષ્ટ સ્વરૂપે કરી શકશે.

‘આને આપણા દેશ સમક્ષ ઉપરિચિત અનેક મહાપ્રમોમાં કૌણ વિશેષ મહત્ત્વનો પ્રમં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનો-શુદ્ધ તેમ જ આલોચના-અને તે માટે ઉપયોગમાં લેવાતી વૈજ્ઞાનિક રીતના વિકાસનો છે. બીજા સર્વ કાર્યોના આ પાયા છે. આને જનતામાં વિજ્ઞાનને માત્ર એટલી માત્ર આપનારા યજ્ઞ નથી આવે છે અને તેઓ તેનો સાચો વા ખોટો ઉપયોગ પણ કરે છે; પરંતુ જીવનના અનેકવિધ પ્રમોના ઉકેલ માટે વિજ્ઞાન અને તેની રીતો અખત્યાર કરનારા જ નીકળે છે. આ રીતનો વિસ્તૃત ઉપયોગ યોગ્ય રીતે થોભયેલ યિજ્ઞજીવ્યક્રિયા તેમ જ શુદ્ધ અને આલોચનિક સંશોધનની વિજ્ઞાન સંસ્થાઓ દ્વારા જ થઈ શકે. સરકારી હોવાનો હાલો કરતો લાગ્યે જ હોય દેશ દરે, જે વજાનની બાબતમાં આપણા હિંદુસ્તાન બેઠેલા પછાત હોય. આપણે આ એક ઝડપથી મેલા પ્રમાણમાં કાર્યસાધક દૂર કરવો જોઈએ, એટલે, આ દિશામાં અગ્રેસર વરીકે કાર્ય ઉપાધનાર કોઈ પણ વિજ્ઞાન-સંસ્થા મદદને પાત્ર છે.’

—પરિત જવાહરલાલ નહેરુ. (મુંબઈના રોયલ હિન્દીસ્ટીયન એફ સાયન્સના ૧૯૪૭ મહોત્સવ પ્રસંગે મોકલેલ શુભેચ્છાનો સંદેશ)

દેશ દેશની લોક કથાઓ

ગંડુ રાજા [ગયા અંધી ચાલુ]

નરજન વર્મા . જયમદલ પરમાર

લક્ષ્મીનંદન ધૂમ સાંભળીને જાલો રહી ગયો,
ત્યાં અડખેપડખેથી માણસો ભેગાં ધડી ગયાં.
કેઈએ બાંધ્યો હાથ, તો કેઈએ બાંધ્યો પગ.

લક્ષ્મીનંદન ધોળીને કહે : 'પણ મેં તમારા
બાપને ક્યાં માર્યો છે, બાપ ? મેં તો એક
બગલાને માર્યો છે.'

ધક્કો મારીને આગળ ધકેલતાં ધોળી કહે :
'એ તો ત્યાં રાજાજીને જ કહેજે ને.'

ધકેલતા ધકેલતા લક્ષ્મીનંદનને રાજદરબારમાં
રજૂ કર્યો ને ધોળીએ રાડ પાડી : 'રાજાજી,
ફરિયાદ ! રાજાજી ફરિયાદ !'

ગંડુ રાજાજી સોનાના સિંહાસન માથે બેઠા
છે, ને સવારનો પહોર હોવા છતાં એ પખો
ઠળાવી પવન આઈ રહ્યા છે. ધોળીની રાડ સાંભ-
ળીને રાજાજી કહે : 'બોલ રે ધોળી ! મારા
રામ સમા રાજ્યમાં વળી ફરિયાદ શેની ?'

ધોળી કહે : 'મહારાજ ! હું સમદર કાંઠે
લૂગડાં ધોતો હતો, અને મારા બાપા બગલાનું
રૂપ લઈને બગલાની પાંખ નેવાં સફેદ લૂગડાં
ધોવાનું અને શીખવતા હતા. ત્યાં આ પરદેશીએ

તીર માથું ને મારા બાપને મારી નાખ્યા. મારી
કાચી ઉમરમાં મને નબાપો કર્યો ને ધંધામાં
પાવરધો થતો અટકાવી દીધો.'

ગંડુ રાજા કહે : 'એનું કરવું શું ?'

ધોળી કહે : 'મહારાજ, ધંધામાં પાવરધો
થતો રહી ગયો. એની જોડ પરદેશી પાસેથી
પૂરી કરાવો.'

રાજા કહે : 'બોલ, તારી જોડ કંટલી ?'

'ધોળી કહે : 'મહારાજ ! આપણા રાજમાં
એક લૂગડાની ધોલાઈ એક સોનામહોર મળે. એ
હિસાબે એનું એક વહાણ અપાવે તો એ બસ.
વધારે નથી માગતો.'

તરત રાજાએ હૂકમ કર્યો કે રાજના ચોપ-
દારો દોડ્યા. ને એક વહાણ લઈને ધોળીને આપ્યું
લક્ષ્મીનંદન તો શું બોલે કે ચાલે !

મૂંગે મોઢ એણે દરબારની બહાર પગ દીધો
કે પાછળથી એક કાણુ માણસે એનો કાન
પકડ્યો. કહે : 'ભલા રહો, બાઈ ! તમે આવ્યા
છો ત્યારે આપણા હિસાબની એક પનાવટ
કરી લઈએ.'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'શેની પનાવટ ?'

કાણે કહે : 'હેમ, તમારા બાપાએ તમને બહામણ નથી કરી ! અમારા યુલકમાં તો બાપ મરે' કે દીકરાને લેણદેણની કોંપણી કરતા બધ.''

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'પણ મારા તમારા વચ્ચે શેની લેણદેણ છે એની વાત તો કરો !'

કાણે કહે : 'અમારે ત્યાં તો અંગડધાર દેવાનો યે નિયમ. તમારા બાપા અહીં આવેલા ત્યારે એમને મેં એક આંખ આપીને એક હજાર રૂપિયા લીધેલા. હવે મારે એ રૂપિયાની જરૂર નથી. હથો એ એક હજાર રૂપિયા. સાચે એતું બ્યાજ. લાવો મારી આંખ પાછી.'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'આંખ આપીને તે કોઈ નાણાં લેતું હશે ?'

કાણે કહે : 'એ તો દરબારને જ જવાળ દેને ને.' એમ કહીને કાણે રાડ નાખી : 'રાજ સાહેબ ફરિયાદ ! રાજ સાહેબ ફરિયાદ.'

તરત રાજાએ ધ્યાન દીધું કે કાણે લક્ષ્મીનંદનને લાઇને રાજ પાસે પહોંચ્યો ને પોતાની વાત રજૂ કરી.

રાજા કહે : 'એ બિચારો આખી જિંદગી એક આંખે કેમ કાઢે ! આપો અંખ પાછી.'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'પણ મારે આંખ કાઢવી ક્યાંથી ?'

રાજા કહે : 'તો એ એક આંખે જિંદગી કાઢી શકે એટલાં નાણાં આપો. બોલ કાણા ! તારે કેટલું જોઇએ ?'

કાણે કહે : 'મહારાજ ! મારું કામ મોતી પારખવાનું. એ આંખ હવે ત્યારે રોજની હજાર સોનામહોર કમાતો. હવે એને બટલે એક વહાણ અપાવો તો યે બસ'

રાજાએ હૂકમ કર્યો કે, 'જાઓ, આ વેપારીનું એક વહાણ પકડીને કાણાને હવાલે કરો.'

લક્ષ્મીનંદનને પૂછ્યા પહેલાં ચોપદાર બંદરે દોડ્યા ને એક વહાણ લઇને કાણાને દીધું.

મૂશોભંતર થઇને લક્ષ્મીનંદન બહાર નીકળ્યો ત્યાં એક બાઈએ એનાં ચોપદારનાં લીધાં અને પૂછ્યું : 'કેમ દીકરા ! છો તો સાચે નરવાને ?'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'હું બંગાળી, તમે ગુજરાતી. તમે મારી મા કેવી, રીતે, હું તમારા દીકરા કેવી રીતે ?'

બાઈ કહે : 'દીકરા, તારા બાપા અહીં આવેલા ત્યારે પરણી ગયેલા. એમણે તો મને ખરચ પેટે તારી મારફત દસ હજાર રૂપિયા મોકલવાનું કહેલું. લાવ્યો હોય તો લાવ.'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'કેવા રૂપિયાં ને રી વાત ! તરત બાઈએ એના હાથ પકડ્યો અને બોલી, 'એ તો રાજાજીને જ કહેજે ને.'

લક્ષ્મીનંદનને જોશીને બાઈ રાજદરબારે જઈ લીધી અને રાડ નાખી, 'રાજ સાહેબ ફરિયાદ ! રાજ સાહેબ ફરિયાદ !'

રાજાએ બાઈ સામે નજર મોંઘી કે બાઈએ બધી વાત કરી. બાઈ કહે : 'મહારાજ ! આટલાં વરસ તો છઠી ઉધારાં કરીને છવી. હવે મારે ખાવું-પીવું શું ?'

રાજા કહે : 'બરાબર છે. બાઈ માણસ ધણીનાં નાણાં વગર કેમ જીવે ! બોલ તારે જિવાઈ માટે કેટલું જોઇએ ?'

બાઈ કહે : 'પાંચલાં દેણાં અને આમલો ખરચ પેટે એક વહાણ અપાવો તો યે બસ.'

રાજાએ હૂકમ કર્યો કે ચોપદારો બંદરે દોડ્યા અને એક વહાણ લઇને બાઈને હવાલે કર્યું.

લક્ષ્મીનંદન તો જોલે કે ચાલે. ત્રણ ત્રણ વહાણ આ રીતે જતાં માથું ધુમરાઈ ગયું. લાલે જગત અવશું થઈ ગયું કે શું ! માથું પકડીને

ખંડાર નીકળ્યો ને સીધો ખંદરને મારગે જિપડયો. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તાની ધારે ઊંઠો ઊંઠો એક હજમ ખીજ માણસને માથે તડાતડ હાથ મારે અને તેલ ચોપડે. લક્ષ્મીનંદને આણું કાંઈ ખંગાળમાં જોયેલું નહિ. એણે જિભા રહીને પૂછ્યું. 'આ શું કરો છો, ભાઈ ?'

હજમ કહે : 'માથાની ચંપી.'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'એથી શું થાય ?'

હજમ કહે : 'ગમે એવું માથું ચડ્યું હોય તો ચ ચંપી કરતાં હજીવું ફૂલ થઈ જાય. અમારાં દેશમાં તો એકએકને મગજની હાડમારીનાં કામ. ચંપી ન કરીએ તો બધાં છવે કેમ ?'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'મારુંયે માથું ચડ્યું છે. ચંપી કરીને ઉતારી દેશો ?'

હજમ કહે : 'માથું તો આમ આંખના પલકવારમાં ઉતારી દઉં. ગલલામાં શું આપશે ?' થાક્યોપાક્યો લક્ષ્મીનંદન કહે : 'માથું ઉતારી દેશો તો તમે રાજ થશો એ આપીશ ?'

લક્ષ્મીનંદન નીચે ઊંઠો કે હજમ તેલ ચોપડીને ચંપી કરવા લાગ્યો. તેલ આમ ચોપડ્યું, માથું આમ દબાવ્યું, તેમ દબાવ્યું, વાળમાં આંગળાં ભરાવ્યાં, રંગેરંગ દબાવી કે લક્ષ્મીનંદનનું માથું ધડીપલમાં હજીવું ફૂલ થઈ ગયું. લક્ષ્મીનંદન કહે, 'બસ, ભા, બસ. બોલો શું આપું ?'

હજમ કહે : 'વધારે ન જોઈએ. આપણી શરત પ્રમાણે હું રાજ થાઉં એટલું આપો એટલે બસ.'

ખંગાળમાં તો એક ઠોડીમાં હજમ ઘેર આવીને હજમત કરી જાય. એ હિસાબે લક્ષ્મીનંદને હજમને રાજ કરવા ખિસ્સામાંથી કાઢીને એક સોનામહોર આપી. પણ હજમને સોનામહોર સામે નજરે ચ ન નાખી. ને માથું હલાવ્યું, લક્ષ્મીનંદને પાંચ મહોર કાઢી તો ચે હજમ માથું

હલાવ્યું અને ધટીસો સોનામહોર કાઢી તોયે માથું હલાવ્યું. લક્ષ્મીનંદન કહે, 'આથી વધારે તો નહિ મળે.'

હજમ કહે : 'નહિ મળે કેમ. ચાલો દરબારે.

લક્ષ્મીનંદનનો હાથ પકડીને હજમ રાજદરબારે પહોંચ્યો અને રાઠ નાખી : 'રાજસાહેબ, ફરિયાદ ફરિયાદ !'

રાજાએ સામે નજર કરી કે હજમને બધી વાત કહી. રાજા કહે : 'બોલ, પરદેશી ! તે' હજમને રાજ કરવાની વાત કરેલી કે ?'

લક્ષ્મીનંદન કહે : 'હા મહારાજ.'

રાજા કહે, 'ત્યારે વાત સાવ સાદી છે. બોલ, હજમ ! તને શું મળે તો રાજ થાય ?'

હજમ કહે : 'મહારાજ ! આપણા દેશમાં તો રાજ કરવા લોક આખાં રાજ આપે પણ પરદેશી પાસેથી વધારે શું માગવું ? એક વહાણ આપે તો ચે હું રાજ રાજ.'

રાજાએ હૂકમ કર્યો કે ચોપડાને દોડાયા ને એક વહાણ લઈને હજમને હવાલે કર્યું.

લક્ષ્મીનંદન તો શું બોલે કે ચાલે ? એને થયું કે હવે અહીંથી છૂટું તો કોઈની સામે નજર કર્યા વગર સીધો વહાણ પહોંચું ને દેશ ભેગો થઈ જાઉં. આમ વિચાર કરીને એણે ઉતાવળે પગલા માંડ્યાં કે કોટવાળે એનો હાથ પકડ્યો. પાછો ફેરવીને લક્ષ્મીનંદનને રાજા સામે જિભો રાખ્યો અને કોટવાળ બોલ્યો : 'મહારાજ ! આ પરદેશીએ આવીને આપણી પ્રજાને આટલી બધી હેરાન કરી ને આપણે ચે આટલો વળત ખગાડ્યો. એની પાસે ધન છે માટે આપણા માથે આટલી હેરાનગતી નાખે છે ને ? હજી ચે કોણ જાણે આપણને કેટલો હેરાન કરશે ? માટે મહારાજ, એની પાસે જે હોય તે જમ કરી લો એટલે બધી પંચાત મટી જાય !'

રાજા કહે : ‘ખરી વાત છે. કોટવાળા, તમારી જમ કેઈ સારો માર્ગ પહેલેથી જ જાતાવી દે તો આવી પંચાતમાં જિતરવું જ ન પડે. અરે, કેઈ હાજર છે કે ? જાઓ, જઈને આ પરદેશીની બધી મિલકત જપ્ત કરો.’

તરત રાજદરબારમાંથી ચોપદાર દોડ્યા અને લક્ષ્મીનંદનનાં બાકી વધેલા ત્રણ વહાણુ રાજદર-બારમાં દાખલ કરાવી દીધાં.

લક્ષ્મીનંદન આ છેલ્લો હુકમ સાંભળીને અવાચક જ થઈ ગયો. દિલમાંથી હોય જીડી ગયા અને પગમાંથી ચેતન જીડી ગયું. બિચારો લડથડતે પગલે માંડ ગયો. દરિયાને કાંઠે પહોંચ્યો અને માથું ઝાડીને ઝેરી ગયો.

ભુટ્ટા નામુદાએ લક્ષ્મીનંદનને આંધેથી ભેંચો. એનેય વહાણુ પરથી હેઠો ઉતારી મૂક્યો હતો; અને એણે અત્યાર સુધીમાં લક્ષ્મીનંદન માથે શી શી વીતી છે એ તપ્પી લીધું હતું હજવે પગલે એ લક્ષ્મીનંદનની પાસે આવ્યો અને માથે મીઠો હાથ ફેરવવા લાગ્યો. થોડી વાર રહીને હજવેથી વુછવા લાગ્યો : ‘કાં લાઈ ! બાપાજીની વાત સાચી નીકળીને ?’

લક્ષ્મીનંદન કહે, ‘ભુટ્ટા કાકા ! એકવાર સાચી નહિ, પણ સાહસતર વાર સાચી. છત્ર લઈને દેશ ભેગો થાઉં તો ફરી કેઈ દિવસ આ દિશા સામે નજરે થ ન કરું’

ભુટ્ટો નામુદો કહે : ‘ભાઈ તારા બાપાના ચે બાપા મારી હથેળી હેંઠે મોટા થઈને ચઢ્યા ગયા. મેં ત્રણ પેઢીએ તેમનીસ મુલક જોઈ નાખ્યા. માણસે માણસ અને દેશ દેશની હું રગ પારખું. ફરીને આ બાપુ ન આવવાનું વચન દે, તો બધાંય વહાણુ પાછાં મળે એવી કરામત બતાવું.’

લક્ષ્મીનંદન કહે, ‘ભુટ્ટા કાકા ! હવે આ બાપુ આવવાનો સ્વાને ચે ખ્યેલ ન કરું ત્યાં આવવાની વાત કયાં કરો છો ? છતાં ચે રથે મારું વચન.’

લક્ષ્મીનંદને વચન આપ્યું કે ભુટ્ટો નામુદો એની પડખે બેઠો અને કાનમાં થોડી વાત ક વાત સાંભળી કે લક્ષ્મીનંદન હસતો હસતો બે થયો; અને શહેર તરફ ચાલ્યો. રાજદરબાર જઈને એણે પોઠાર પાડ્યો : ‘રાજા સાહેબ ક યાદ ! એક પરદેશીની ફરિયાદ !’

રાજાએ એની સામે નજર કરીને ક ‘ઓહો ! પરદેશી પણ આપણે ત્યાં ફરિયાદ કાં આવે છે કે ? આપણાં તો દેશ વડીને પરાં પર પણ માન—સન્માન, બોલાવો પરદેશીને પા એને ન્યાય પહેલો આપવો જોઈએ.’

લક્ષ્મીનંદનને પાસે લાભ્યા કે લક્ષ્મીનંદો બોલ્યો : ‘મહારાજ ! હું પરદેશી માણસ, અમ દેશમાં રાજા રૈયતને ઘેર આવીને ન્યાય આ તેથી મારી સામે રાજદરબારમાં ફરિયાદ થ એ વખતે હું થીજી ગયેલો ને મારી વાત ક શકેલો નહિ. હવે આરામ કરીને મારી ફરિયાદ રખૂ કરવા આવ્યો છું.’

રાજા કહે, ‘બરાબર છે. અમને પહેલેથી જ જાત તો તમારા દેશમાં તમારે ઘેર આવ ન્યાય આપત. એ વાત તો ગઈ. બોલો : ફરિયાદ છે ?’

લક્ષ્મીનંદન કહે, ‘બોલાવો. ચારે આર મીને ઘેળીને, કાણુને, બાઈને અને હજમં એટલે એમની હાજરીમાં જ મારી વાત ર કરું.’

તરત દરબારમાંથી ચોપદાર દોડ્યા ને ચારે હાજર કર્યા. ઘેળી સામે જોઈને લક્ષ્મીનંદ કહે : ‘મેં આના બાપ બગલાને મારી નાખ એ વાત સાચી. પણ એનું કારણ હતું. મેં પહેલી વાર પરદેશ જોડ્યો. દરિયાના મારગ મને ખબર નહિ. તેથી મારા બાપા માછ બનીને મારા વહાણુને મારગ જતાવે જતા હ ને હું એમની પાછળ વહાણુ હાંક્યે જતા હતું

માછલી રૂપે દરિયામાં તર્યા આવતા મારા બાપને આ ધોળીના બાપ બગલાએ મારી નાખ્યા તેથી મેં એને મારી નાખેલ છે. મહારાજ ! મેંય મારી કાચી ઉમરમાં મને પરદેશમાં દોરનાર બાપ શુભાળ્યા, એ પછી માડું વહાણ એને શા માટે મળે ?

રાજા કહે : ' બરાબર છે. જેમ પરદેશીના બાપ ગયા એમ ધોળીના પે બાપ ગયો અને ખાતું સરસર થયું. માટે અપાવો પરદેશીતું વહાણ પાછું.'

તરત ધોળી પાસેથી વહાણ પકાવીને લક્ષ્મીનંદનના કબજામાં આપવામાં આવ્યું.

એ પછી કાણા સામે બેઠને લક્ષ્મીનંદન કહે : ' મારા બાપા અંગ પર નાણું ઉધાર લેતા એ વાત સાચી. એકલી આંખે જ એમને એક હજાર પ્લાનમાં લઇને રૂપિયા દીધા છે. પણ બધી આંખે મારે દેશ પડી છે. એમાંથી આ કાણાની આંખ કંઈ એ ગોતવા એની બીજી આંખ અપાવે તો મેળવીને પાછી આપી દઉં ! '

રાજા કહે : ' બરાબર છે. જે ચી કાઠો કાણાની આંખ અને આપી દો પરદેશીને ! '

કાણા કહે : ' મારે નાણું નથી બેઠતાં ને આંખ પણ નથી આપવી. પતાવો વાત ! '

રાજા કહે : ' વાત પતાવે ક્યાંથી ? આંખ ન આપી શકે તો પરદેશીનાં મૂળ નાણું પાછાં આપી દે. એનાં નાણું અહીં પાચમાલ થાય તો પરદેશમાં આપણા રાજની આબરૂ શી રહે ! '

તરત કાણા પાસેથી લક્ષ્મીનંદનનું વહાણ અને વધારામાં એક હજાર રૂપિયા પકાવવામાં આવ્યા; અને લક્ષ્મીનંદનને હવાલે કરવામાં આવ્યા.

એ પછી બાઈ સામે નજર કરીને લક્ષ્મીનંદન કહે : ' એ બાઈ મારા બાપની ભૈરી ખરી; અને

એને મારે નાણું આપવા બેઠ્યો એ વાત સાચી પણ અમારા દેશમાં એવો દિવાળ ' છે કે પતિના મરણ પછી પત્નીને એની સાથે જ બાળી મૂકે. મારા બાપા અહીં માછલી રૂપે મરી ગયા છે એ તો તમે જાણો છો. માટે આ બાઈને પણ બાળી નાખો. એટલે જે કાંઈ નાણું એણે ઉછી-ઉધાર લીધાં હશે એ હું ચૂકતે કરી આપીશ ! '

આ સાંભળતાં જ પેલી બાઈ કહે : ' મારે નાણું નથી બેતાં. પતાવો વાત અહીં. '

રાજા કહે : ' એમ વાત કેમ પતે ? પરદેશી સાથે પચ્છીને એના રીતરિવાજ ન થાળે તો પરદેશમાં આપણી રૈયતનું ખૂડું બોલાય. કાઢી મૂકે એ બાઈને આપણા રાજ બહાર, અને એની મિલકત જમ કરી એના આ પરદેશી દી-કરાને હવાલે કરે ! '

તરત ચોપદારેએ બાઈને રાજ બહાર તગડી મૂકી એની માલમિલકત જમ કરીને લક્ષ્મીનંદનને હવાલે કરી

એ પછી લક્ષ્મીનંદનને હજારમને પાસે બોલાવ્યો. હજારમ પાસે ઊભો હતો ત્યાં લક્ષ્મીનંદનને ખિસ્સામાંથી શખલાની એક માળા કાઢી અને રાજાને પકળે બેઠેલા એના કુંવરને પહેરાવી. શખલાની માળા આ દેશમાં અન્યથાનીની ચીજ. નાનો કુંવર માળા બેઠને ખિલખિલ હસવા લાગ્યો કે લક્ષ્મીનંદનને પાસે બેઠેલા પ્રધાનને પૂછ્યું. ' કેમ, કુંવર સાહેબ રાજ એટલે તમે રાજાને ? '

પ્રધાન કહે : ' વાહ, એમાં વળી પૂછવાનું શું હોય ? '

એ પછી લક્ષ્મીનંદનને વારા ફરતી દિવાન, કોટવાળ, છડીદાર, ચોપદાર સૌને પૂછી બેઠું તો સૌ કહે : ' વાહ, કુંવર સાહેબ રાજ એમાં અમે રાજ જ હોઈએ ને ? '

એ પછી લક્ષ્મીનંદને હતાંમને પૂછ્યું : 'બોક,
તું રાજા કે નહિ ?'

હતાંમ કહે : 'વાહ, એમાં વળી પૂછવાનું શું
હોય ?' તરત લક્ષ્મીનંદને જિન્સામાંથી બીજી એક
શંખલાની માળા કાઢી અને હતાંમના હાથમાં
આપી રાજા સામે લોઇને બોલ્યે : 'જુઓ
મહારાજ ! હતાંમ જેથી રાજા થાય એ મેં મારી
મેળે આપી દીધેલ છે માટે મારું વહાણ
પાછું અપાવો.'

રાજાએ હૂકમ કર્યો કે હતાંમ પાસેથી લઇને
વહાણ લક્ષ્મીનંદને હવાલે દીધું.

એ પછી લક્ષ્મીનંદને કહે : 'મહારાજ !
આપની રૈયત હેરાન થઈ, માટે દેાટવાળે મારાં
ત્રણ વહાણ જમ કરાવ્યા. પણ જુઓ, આમાં
આપની રૈયત હેરાન થઈ છે કે હું હેરાન થયો
છું.' "

રાજા કહે : 'સારી વાત છે. હેરાન તો તમે જ
વધારે થયાછો ! આમ કહીને એણે દેાટવાંજને હૂકમ
દીધો : 'આ રીતે દેાઈ પરદેશી આપણા રાજમાં
આટલો હેરાન થાય તો પરદેશમાં આપણી
આજરૂ શી રહે ? માટે એની હેરાનગતિના બદલા
માં સામાં સાત વહાણ ભેટ આપો કે પરદેશમાં
થે આપણા રાજના ન્યાયતાં વખાણ થાય અને
બીજા પરદેશી વેપાર કરતા અટકે નહિ.'

દેાટવાળે સામાં સાત વહાણ લક્ષ્મીનંદને
હવાલે કર્યા કે લક્ષ્મીનંદને રાજને નમસ્કાર કર્યા
ને આડું અવળું નોંધા વગર બહાર નીકળી ગયો.
સકસડાઈ બંદરને બારે બંદરને વહાણ હંકારવાનો
હૂકમ દીધો; છુદ્દા નાખુટે 'હેલી...યા...યા ...
મા...લો...ક' કહેતાં સાત ને સાત મળી ચૌદ
વહાણને શઠ ચઢાવીને દરિયા માથે વહેતાં કર્યાં.
અને બંગાળને રસ્તે વહાણ રવાના થયાં (સાંપણ)

બા બ ક નો ખિ લ ખિ લા ટ

બાળકોના સર્વરોગનિવારણ અને
બાળકના બાંધાના ઘટસ્તરૂપ

બા બુ લી ન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આગ્રહ રાખો

★ સોલ એજન્ટ ★

બી. એ. એન્ડ પ્રધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા

ત્રણ નવાં પુસ્તકો

[૧]

પરકેમ્મા

લેખક ઝવેરચંદ મેઘાણી

આ અભિનવ પુસ્તકમાં લેખકની, પચીસ વર્ષના પચ્ચેસર પચ્ચાસેલી લેખકસાહિત્યની શોધનકથા પડી છે. ગ્રાસરતા ને આવમતા કાળના માનવીઓ પાસે બેસી તેમના જમાનાની ને જીવનની અલ્પલખી કથાઓને લેખકે કેવી રીતે સંગ્રહી ને પછી તેને ઘાટ આપ્યો તેનું અહીં દર્શન છે. લેખકના લેખકસાહિત્યના ફોટોગ્રાફ સંગ્રહો દરેક આ પુસ્તકની સામગ્રી નહીં અજવાળી પાડે છે.

કિંમત રૂ. ૮-૦ ટ. ખ. ૦-૪-૦

[૨]

અમથીદોશીની અવળવાણી

લેખક

નિરંજન વર્મા

જમમદલ પરમાર

આપણી પાસે નમો, ક્યાંક ને દાસ્તવદ્ દબલ વિપુલ સાહિત્ય નથી ત્યાં જો અવિકસિત છેત્રાપા આ પુસ્તક સુદા ઉમેરો કરે છે. જૂની આખે નવા જમાનાને ભેટા ને તેવું મૂલ મૂલવા અમથીદોશીની વાણીમાં વિખાલ ને વિશ્વભા દરે પછે એટલા જ સચોટતા ને વેધકતા પછી છે તેની કોઈથી ના નહિ પારી યકામ. દાસ્તવ અને ક્યાંકની પાછળ જીવનના ત્રણે દર્શન લઈ ફેરી જમાની આ પુસ્તકમાં પોતીથી જૂની ને સક્રિય રહેલ છે.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૪-૦

[૩]

રવિ વંદના

[૨૫૧-મ્ સ્મારક ગ્રંથ]

સંપાદક : શુજાતી સસઢ શાંતિનિકેતન

શુજાતીના અગ્રવચ લેખકોના સદકારથી આ સ્મારક ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. એમાં કાકાસાહેબ, રા. વિ. પાઠક, જીવદાસ દવે, ઉમાચંદ્ર બેરી સુદરખ, મનનભાઈ દેસાઈ, નગીનદાસ પારેખ, શુરેશ્વર મલિક, ફિતિમોદનસેન, ત્રણે લેખકોએ યોગદાન જીવન અને જનન અંગે લેખો, કાવ્યો, અલિપ્તના અને અનંદિ અપેક્ષા છે.

કિંમત રૂ. ૮-૦ ટ. ખ. ૦-૪-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

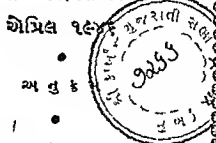
ફરના-ડીજ પૂલ નીચે • અમદાવાદ

મીમરાજ બિડોમ કાલગાદેરી • મુંબઈ ૨

સંભાળ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ગિર્મિ અને નવચરના

‘ગિર્મિ’ વર્ષ ૧૧ ને ‘નવચરના’ વર્ષ ૧૩ નાં આંક ૧

૧. ભોળાને કેમ ભળવશું ? ૬
૨. મજાવિદાય મ ૧૧
૩. વહેતા પાણી—માસિક નોંધ ૧૨
૪. શામકચુલ-વિવેકાનંદનો વારસો ૨૩
૫. સાગર સેનિના સંભારણુ ૩૦
૬. પારેવાની બાર ૪૧
૭. મુકે દત્તાત્રેય રવિચંદ્ર મદદારજી ૪૬
૮. અહિં સા અને એકમોગ્ય નિર્મળચંદ્ર ૪૮
૯. જનપાદી હિંદો પરાજય મનનભાઈ પ્રેમદાસ ૫૪
૧૦. સેવા સાહિત્યમાં સુદર કાવ્યો કાકા મલિકદર ૫૬
૧૧. વિજ્ઞાનદર્શન બેરી આપી, પ્રો. અપ્પાલલ દે ઓઝા, ડો. નરસિંહ મૂ. શાહ ૫૭
૧૨. ડો. મેનેરિક દુરંદ રમણલાલ બેનિનીબર ૧૧
૧૩. એક જ તરફ મુલ્યભાઈ ૧૩
૧૪. આ અમેરિકા ૧૪
૧૫. મુક્તિ-દાતા બાલુભાઈ વેલ ૧૫

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂ. ૬-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૬-૦-૦

છૂટક નકલ ૧૨ આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

મીમરાજ બિડોમ, નવી દંડુમાનજીને નાકે,
કાલગાદેરી રસ્તો, મુંબઈ-૨

ફરના-ડીજ પૂલ નીચે • આપી માન અમદાવાદ

બાળકનો ખિલખિલાટ

બાળકોના સર્વરોગનિવારણ અને
બાળકોના બાંધાના ઘડતરરૂપ

બાબુલીન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આગ્રહ રાખો

★ સોલ્ડ એવર ★

બી. એ. એન્ડ પ્રધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા

માનવીનું અંતર જ્યાં સુધી ધરતીના, માનવીના અને મહાકાલના સૌંદર્ય, ઉત્સાહ, હિંમત, ભવ્યતા અને તાકાતના સદેશાઓ ઝીલી શકે છે ત્યાં સુધી એ જીવાન છે.

પશુ બારીએ જ્યારે પડદા પડી જાય અને માણસના દિલના અંતરતરંગે ભાગ ઉપર નિરાશા અને શંકાસીંદ્રતાના ઝોળા પથરાઈ જાય ત્યારે એને સત્યું ક્ષયજનુ આજીવું માનવું, અને એના આત્માની શાંતિ કાળે ધ્વજરેને પ્રાર્થના કરવી.

(સોડસ્ટ કાયનેસ્ટમાર્શી)

જોખનને કેમ જાળવશું ?

[સોરઠી તરફી મ]

શહેર ભાવનગરમાં અંગણ બધાવા હવા. પાંચનો ધામે કુટાલો હતો. તેઓ અને પુત્રો દીપણી દીપવા હતા. દીપવા દીપવા એ દારિયા મજૂર-મજૂરણે જીવ ગાવા હવા. થોડાનાં હિતના સંશોધકને ત્યાંથી આ જીવ સાપડ્યું :

જોખનિયું આજ આજીવું ને કાલ જશે,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

જોખનિયાને માથાના અંગોડામાં રાખો,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

જોખનિયાને પાવડીના આંટામાં રાખો,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

જોખનિયાને આંખના ઉલાળામાં રાખો,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

જોખનિયાને હરખના હિલોળામાં રાખો,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

જોખનિયાને હાથની હથેલીમાં રાખો,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

જોખનિયાને ઘાઘરાના ઘેરમાં રાખો,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

જોખનિયાને પગની પાનીમાં રાખો,
જોખનિયું કાલ્ય જાતું રેશે !

(રૂઢિચાળી રાત-બાગ ચોથામાંથી)

પર્ણવિદાય

નવવસંત તણી ફરકી હવા
પ્રગટી સંજીવની શુભ પ્રાણીની
સ્વર સુમંગલ સ્વાગતના ઉક્યા
કલરવે થત પરીગણે તણા
ધરણીને દૃઢે સ્મિતથી ભરું
રમી રહું નવચેતન ખીલવું.

સંતોષ આને અમ છૂંદે હેયે
ટાઢી માટી થાય તોયે ન ચિંતા
ના જ્યોતો અંતર એક રહેતો
નિશ્વાસ આંધુ તણી વાત શું હવે ?
હવું અમારું અહીં ધન્ય આશુ
હવે ભલેરું થતું ધન્ય મૃત્યુ.

હે માત ! તારે ચરણે નમી નમી
રત્ન લઇએ તવ દીન પુત્રો !
જણે છે તું સર્વ મા ! ને છતાં આ
ઊઠે તારે કાળને કંપ કેવો ?
જાગે તારે કેમ નિશ્વાસ હેયે
ઊંડી ઊંડી વેદનાથી ભરેલો ?

તું પ્રેમને કાજ શું સત્ય ભૂલતી !
માતા લતા એ કેમ છે સનાતન
અર્પી ભવું સર્વ પોતે રણેલું
પ્રપુલ્કતી પાંગરતી પ્રજાને;
જેને બાલે શોભતી નવ્ય આશા
જેને ગાલે ખેલતું સુપ્રભાત
ભવિષ્યના વિક્રમનું પ્રભાસરૂં.
લોખી માતા, ભૂલતી સર્વ એ કાં ?
પ્રજન્તે આ હાય આપી જવાનો
દીવો માથે હાય મેલી હસીને,
જેના દેહે યનગને લોહી તાનું
જેની આંખે દાર ખૂલે અનંત
નવીન સિદ્ધિ, નવ દર્શનાનાં.

હે માત ! કે આજ વિદાય હોંશે
વેરી તારાં આશિષો સુપ્રસન્ન
જના ટાણે છેક છેલ્લી ઘડી ચે
હેયું દીવું થાય ના લેશ જોજે !

સાઠાં તારાં બાળકો ચેા અમે તો
તારે જોણે ઊછર્યાં મુગ્ધ વેશે
ખેલ્યાં તારે અંક, પ્રેમાદ્ર હેયે
ઝૂલ્યાં માટી, રંક તો ચે સહાસ્ય.
ને જીવને કોઈ અમે કરી ના
ફૂલો તણા દર્પ તણી ય ઇચ્છા
માગી કદી ના ફળની સમૃદ્ધિ
અમે છ જંખી બસ એક સેવના.
તારે કાળે કામળાં ફૂલ માથે
રહ્યાં સહુ છત્તર રેહવું કરી
બયોર વેળા બળતાં ય પાદરી
છાયા અમે મા ! કૃતકૃત્ય ચેને.

કીર્તિ મોંઘી કે પ્રથંસા તણી કે
આશા રાખી ચે નથી ફૂટા માટી !
તારી સુંદરતા અને શ્રી પ્રકાશો,
પામ્યા જે મા ! જન્મ ને જીવને તે
મૃત્યુમાં ચે સાર્થ આને બનીને
વાયુરપથે હાસ્ય વેરી જશે એ
અનંતના મંગલ કો' પ્રવાસે.

આજે ન્યારે સાન્ધ્યતેજે સુહાગી
તારે બાલે પીળ રેખા સમાન
અમે રહ્યાં મા ! પલ્લ અસ્ત થાતાં
માગી લઈએ બસ એટલું કે
શંખધ્વનિ કેા નવજન્મ કેરા
વાગે તારે આંગણે ને અમે સૌ
ધારી પુનર્જન્મ કદાપિ આવીએ
તો આવીએ પર્વરૂપે ફરીફરી.

આશિષ દે ! હે વરદે ! જનેતા !
તારી કુળે પર્વ બની પધારીએ
ન્યારે અને પૂર્વ અને પ્રવાસ
આ નિઃશીનો તવ પાદપદ્મે
હાળી માણું માગીએ નેત્ર બીને
વિદાયમાં એ વરદાન તારું.

ધંધાર્થી રંગભૂમિનું

સાધુ સંમાન

ધંધાર્થી રંગભૂમિના જૂના નાટ્યલેખક શ્રી મુળશંકર મુવાણીનો માનસમારંભ કરીને અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ એની બહુવિધ સેવાઓમાં ઉમેરો નોંધાવ્યો છે. ગુજરાતની શોભા વધારી છે, અને આપણા વર્તમાન તેમ જ ભૂતકાળની વચ્ચેની ખોવાઈ ગયેલી એક અગત્યની કડીને શોધી અજાણે મૂકી છે. ધંધાર્થી, રંગભૂમિના અવગુણો માઠ માઠને આપણે આજે જ્યારે યસ્તાયા છીએ, એને રથાને જનતાનું દિલ પકડી લે તેવું કશું નવું સર્જની ન શક્યાનો આપણને અફસોસ થાય છે, અવેતન અર્થાત્ 'એમેચોર' રંગભૂમિના અખતાર કરવામાં આપણને નિષ્ફળતા સાથે નિરાશા સાપડી છે, ત્યારે ધંધાર્થી નગ, નાટકો, નાટ્યકારો અને એમની સાધનાઓ સિદ્ધિઓનું માથા લખવું નિરીક્ષણ કરવું એ આપણી આજની ફરજ થઈ પડે છે. એવા કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ સમારંભ મહત્વનો બને છે. તદુપરાંત જેને 'ધંધાર્થી' કહી આપણે સુગાધ્યે છીએ તેવી લાખી કરોડો માનવીઓનાં જીવન સાથે કામ લેતી ગુજરાતી રંગભૂમિને ગૌરવના શિખર સુધી લઈ જવામાં જેના ફાળો છે તેવી એક વિસરાયતી વ્યક્તિની આપણે કદર કરી તેની સાધનાને ને સેવાને પિછાનવાનો આ અવસર પામીએ છીએ.

ગુજર હરચેને

ભિમિ-હિરોળે હિંચોળનાર

સને ૧૮૯૦ થી ૧૯૧૦ એ ગુજરાતી રંગભૂમિનો સર્વોચ્ચ કાર્તિકાળ રવ ઝાલાલાલ ધોળસાહ, રવ નથુરામ સુંદરજી, રવ. વાલજી આસરામ અને શ્રી મુળશંકર મુવાણીની કલાઓ એ કાર્તિકમુગટની કલાઓએ કહેવાય એ ચારે સાચા અર્થમાં વાકમયના સર્જકો હતા. રાજ, રસ, કવચતા, અને ભિમિનાં ઉપાસનાની એમણે કરેલી અપ્રમાણ મેળવણી, એમની કૃતિઓ અજુ-છપાઈ રહી છે તેથી આપણને અજાત રહી છે. જસુ તેઓએ લાખો ગુજર લખેને, ત્યારે બીજા સાહિત્ય નહેતું અથવા અપ સત્તુ ત્યારે, વાણી રસ-પાયો છે ને ભિમિ-હિરોળે હિંચોળનાં છે. મુળશંકરમાઈ મૂળ

ગાય અમરેલીના એક નેતાન-મેટ્રીક મરીમ લુવાન, મુજબ જઈ એક છાપામાં રહ્યા, સ્વમાન ન સચવાતાં નાટક કંપનીમાં એકટરોના પાંદોની નકલ કરનારા લલિત તરીકે જા. પાંચને પગારે રહ્યા. પણ એ પાંદ હિતારામાં એમણે નાટ્યકૃતિના પદવિભાગના મેળન-દોષ પતાવી આપી પેતાનમાં છુપાઈ રહેલું કવિત્વ દેખાડ્યું. જા. પાંચના પરવારા પત્નીસને દરમિયા કવિ બન્યા, એ પછી તે હિતારનર બદલી પામીને, 'કૃષ્ણચરિત' એક જ ભૂત, 'સૌભાગ્યસુંદરી', 'લુચવલુચરી', 'અજબકુમારી' કૃતિઓ સાધીએક નાટકો રચીને, ગુજરાતી નાટક-અંગણીના નિયામાં સંસ્કાર તેમ જ કલાના ઉચ્ચ તત્ત્વો રાખ્યાં, પ્રજાને દમાવી રાહી એનાં બહુ વિધ ઉરભાવેનું લાક્ષણ કહ્યું, અને માલિકોને અલગ લક્ષ્મી રળાવી; પોતે તે લગભગ અદિચન રહ્યા; પણ નાટકના ધંધામાં અરસી રોકે રહ્યા છતાં વિશુદ્ધ રહ્યા, ઉદાર રહ્યા, સ્વમાની રહ્યા અને સતત અખાલસિંહ સરસ્વતી-ઉપાસક રહ્યા.

મેળતમેક સર્જનોનું

આકર્ષકારી અધ્યયન

એમણીસમી સદીના અતઃકાળ નેટલા અવેશ સમયમાં, ધંધાર્થી ગુજર રંગભૂમિનો નેતા-મેટ્રીકોએ નાટ્યકાર કેવું અધ્યયન કરતો તે બાણીને અર્થમિત રંગભૂમિ-ઉદારકોને આકર્ષક થશે. કવિ મુળશંકર તે સમયમાં શેકરપીઅરની, ફ્રેન્ચ નાટ્યકાર મોપીઅરની, બાદકાકની, વગેરે અશબ્દ પ્રાધાત્ય નાટ્યકૃતિઓનું ને સંસ્કૃત નાટકોનું, રીતસર અધ્યયન કરતા, એની ખૂબીઓનું પરિશીલન કરતા એની આલોચના ચર્ચા ચલાવતા અને પેતાની રચનાઓમાં એવી 'સ્તિષ્ઠિએલન' ને લઈ આવતા. પોતે નાટક લખી આપે ને પૂર્વે પેતાની કૃતિને બજવનારા નેટલું વ્યક્તિનિરીક્ષણ કરતા અને એમાંના પ્રત્યેક કલા પાત્રની ભૂમિકા બજવવા કહેતો છે તે નાકી કરીને પછી પોતે ગૂંધી સળદે પૂરતા.

તે વખતે ઉર્દુ નાટકોની, લોકપ્રિયતા પુષ્કંદ હતી એટલે ગુજરાતી નાટકોમાં એ ઉર્દુ શેરો પોતાની અને ચમકદાર વર્તાવાયેની છતા અવતારતાર શ્રી. મુળશંકર-લાઈ હતા. પેતાની કૃતિની ખૂબીઓ આત્મીઓની સમ-

જણ માટે પોતે નાટક લગવાતી વેળા પ્રેક્ષકો પર નજર ચોંટાડીને બેસતા. એમને વીર, કરુણ, ને હાસ્ય ત્રણે રસો સિદ્ધ હતા જનતાના જીવનની ઉત્કલનદણ્ડિ એમની તીવ્ર હતી. ઉચ્ચ કોટિની લાપાં-લપાં પથુ એમણે આપણી રંગભૂમિ પર આણી આપી. શ્રી. જયશંકર તથા શ્રી. બાપુલાલ જેવા નટમણિઓના સર્જન તેમ જ વિકાસમાં મોટો ભાગ મૂળશંકરભાઈની કલમે લખ્યો છે. શ્રી પ્રભુલાલ ત્રિવેદી સરીખા વર્તમાન નાટ્યમેષ્ટકો કવિશ્રી મુવશંકર પ્રત્યે નમ્ર આભારમયો શિષ્યભાવ દાખવે છે. નટો એમને પૂજનીય ગણે છે.

કલાસાહિત્યના જગતનું
મૂલ્યવંતુ રીલ

‘કુશીલવ’ શબ્દે ઝોળખાતા નટોની દુનિયાને નવ-પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો એક મોટો પ્રયોગ પથુ એમણે કર્યો હતો. નાટ્યકલાની ઝીણી પૂમીએને ન સમજ શકે, સમજે કેવળ એક આવકને, એવા નાટ્યમાલિકો સાથે કવિને કામ લેવાનું હતું, એ કુયોગમાંથી છૂટવા તેમ જ નાટ્યકલાને પથુ છોડાવવા પોતે કાઠિયાવાડી નાટકમંડળી કાઢી. પથુ ભાવનાવાદી વ્યક્તિના સંબંધમાં બુદ્ધિ બે બનતું આશ્ચર્ય છે તે જ એમને માટે બન્યું. એ ન ટીકી શક્યા. પાથમાલ થયા. અને કલાકારના જીવનનું ઉત્કટ કારુણ્ય તો એ છે કે નિષ્કલતાનો કામ આતા પથુ એને આગાહના માલિકોનું ફરી શરણું સ્વીકારવું પડે છે. ‘કાં ! કાઢી લીધા ક’પનો ! અમે તો કહેતા હતા કે ક’પનો કાઢી લેજો !’ વગેરે વાક્યો વડે મળેલાં માલિક-વધામણોનો ઝેર-ધૂંટડો ઉતારી જઈને કવિ મૂળશંકર ફરી પાછા અસલને રચે બેઠા હતા; ને વર્ષો સુધી નાટકો આપે જતા હતા. એ ક્ષેત્ર એમણે થોડાં વર્ષો પર છોડ્યું. નિર્મતકાળ પ્રભુમંડિતને લગાળ્યો. ને આજે તો એમની એકી વર્ષની વય છે. ભક્તિમાં જ નિમગ્ન છે. અર્વાચીન ગુજરાતનું પ્રભાવોત્તર એવા પુરોગામીની ઝોળખાણનો અવસર બીજો કરે એ પથુ એમની ઉંમર જેટલી જ વિશ્વ વસતું છે. પોતાના યુગને બોળે ચિંતમૌન ધારણ કરીને બેસી જનાર, પોતાના યુગસ્તની સાચી ધડીને ઝોળખી લેનાર, તેમ જ લાખો નસારીઓ પર ચાલીશ વર્ષો પખંત વિજય વર્તાવ્યા પછી એની રંચ પથુ એવના કર્યા વગર એકલરાસના

વિરમિત-મંદિરમાં ચાલ્યા જનાર માણસની બલિહારી છે. કલાસાહિત્યના જગતનું એ મોથું ને મૂલ્યવંતુ રીલ છે. આજે એ શીલેને ગુજરાતની અંજલિ છે. ગુજરાત પોતાના ગર્ષ કાલના વારસાનું ધન લઈને વર્તમાનપથે ભાવિની બોજમાં પ્રયાણ કરે છે. ત્રિકાલનો અવિચિન્ન પ્રવાહ આધવામાં ગુજરાતે પોતાનું શ્રેય સમજેલ છે. એ શ્રેયસ્પથે આ સમારંભનું પ્રયાણ છે.

હરીફાઈના નાવથી
જીવંત બનતી ચૂંટણીઓ

આ વખતની પ્રાંતિક ચૂંટણીઓમાં વધુ હરીફાઈઓ યથા હોવાથી એ વધુ જીવંત બની છે અને લોકશાહીની નૂતન રસમોથી સાવ અજાન આ દેશની પ્રજાને સ્વરાજ-સંચાલનની તાલીમ તેથી મળી છે. પ્રજાને વિસ્તૃત મતાધિકાર આપી દેવો એટલું જ બસ નથી. એ પુનિત અધિકારનો ઉપયોગ-ગેરુજ કે અયોગ્ય-કેટલા માણસો કરે છે તે જોવું જરૂરી છે. અને એ તો ત્યારે જ હેમાય કે પ્રતિસ્પર્ધા ગમે તેટલી શક્તિશાળી હોય છતાં તેની સામે કોઈ હરીફ બીજો રહે, અને પછી પ્રજા આવીને પોતાના લાકીમાને જમારે વિજયી બનાવે. પ્રતોના જે જે વિસ્તારની એકે કોંગ્રેસે યા મુસ્લિમ લીગે બિનહરીફ કબજે કરી છે તે તે વિસ્તારોની જનતામાં લોકશાહીની નાગરિક ભાવના કેટલે અંશે જાગૃત છે તે જણવાનો મોકો આપણને મળ્યો નથી. ત્યાંનાં મતદારો ચેતનહીન પડ્યાં રહ્યાં છે. માત્ર આપણે ત્યાં જ નહિ પણ પશ્ચિમના ધણાખરા દેશોમાં પ્રવર્તતી આ પ્રથા પ્રત્યે થોડા સમય પર હિંદ આવેલા એક રશિયન પત્રકારે પોતાનું આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું હતું. એણે કહેલું કે, અમારા દેશમાં તો એક પથુ વિસ્તાર ચૂંટણી વિનાનો રહી શકતો જ નથી, કારણ કે હોઈ વિસ્તારની એક બેઠક માટે એક જ ઉમેદવાર બીજો થયો હોય તો પથુ તે બિનહરીફ ચૂંટાઈ જતો નથી. એ વિસ્તારમાં પથુ ચૂંટણી થાય છે અને ત્યાંની પ્રજાએ પોતાનો મન આપવો રહેડે-કાતો એની તરફેણમાં યા તો તેની વિરુદ્ધમાં.

બીજી ઘણી રીતે સરખામ્યારાહીને મળના આવતા સ્પર્ધાતંત્રમાં આ એક ભારે વિરમપકારક પ્રથા છે. બીજું કોંઈ નહિ તો તેની ઉપર ગંભીરપણે વિચાર કરવા પ્રેરે તેવી તે છે જ.

‘સલામત’ વિસ્તારોની

મેકરકાર જનતા

અિટન-અમેરિકાના ઘણા મનવિસ્તારોને ‘સલામત’ એવા લેખક રાજદારી પદ્ધતિએ મારેલાં છે. એ વિસ્તારમાંથી ચાહે તે પીરમાઈ-જમણામાં પણ અમુક ચોક્કસ પદ્ધતી દિશિત ઉપર ઊભો રહે એટલે પછી એ પદ્ધતી લોક-પ્રિયતાની ધાકથી તેની સામે કોઈ દરીફ ઊભો થતો નથી. પરિણામે, વર્ષોના વર્ષો સુધી, નવીનવી ચૂંટણીઓમાં અમુક વિસ્તારોમાંથી એક થા બીજા પદ્ધતી ઉમેદવારો બિનદરીફ ચૂંટાઈ આવે છે. હાથકાઓ સુધી એ વિસ્તારોમાં ચૂંટણી-જંગની ચેતના ફેલાતી નથી. બંધારણ પ્રમાણે તો પુખ્ત વયની આખી પ્રજાને મનાધિકાર હોય છે. પણ વસ્તુતઃ તો એ મનાધિકારનો ઉપયોગ કરવાનો મોકો પામ્યા વિના જ અમુક વિસ્તારોની આખી પેઢીનું આયુષ્ય પૂરું થતું હોય છે. અસહના ઘણા રાજ્યોના હાથમાં પૂરી રાજસત્તા હોવા છતાં એ કદી આખ ઉપાડીને લઈનહા કેમ ચાલે છે તે જ્ઞેતા નહિ અને પ્રધાનોના હાથમાં મોકળા લખામ મુખી દેતા. પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની ફરજ એ રીતે એ ચૂકતા. આજે જ્યાં પૂરી રાજસત્તા પ્રજાના હાથમાં છે એવા ઘણા દેશોમાં, પ્રજાનો અમુક હાથ પોતાની ફરજે પ્રત્યે એ રાજ્યો નેહલો જ મેકરકાર બને છે.

લોકશાહીની રચનોમાં

પ્રજાએ ઘડાઈ પડશે

આપણી ચૂંટણીઓમાં દરીફ ધનું તર દાખલ કરીને તેને હવંત હોંમાનુંસીથી ભરી દેવા માટે પડેલો આશય આપણે કોંગ્રેસના બિનમુસ્લિમ દરજિતો માનવો રહે છે. કોંગ્રેસ ઉમેદવારો સામે જન મેળવવાની એમને સ્વપ્નામાં પણ સક્રિયતા દેખાઈ હોઈ એટલા મૂઠા એ દરજિતોમાં કોઈ નહિ હોય. છતાં તેઓએ દરીફાઈ કરી, ચૂંટણીઓ કરાવી, હાથો, માનખંચ ચપા, અનામત રકમ મુમાતી, હાંસીપાત્ર બન્યા. પણ બદલામાં એમણે આપણને ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાનો અનુભવ કરાવ્યો, માત્ર દેશમાં મધ્યકા ઉપર શાંતિથી આપણા વાશની રાહ જ્ઞેતા બિંદાં રહેતાં શીખવું, બુદ્ધિહીન ચૂંટણી-કારકોના સચે અસ-જાયા વિના કામ લેતાં શીખવું, અને આપણા દરજિ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેમવળા શીખવું. આજેની આજેનથી, પણ એ આદતીકાલે જ આવી જાય તેમ છે. જ્યારે

લોકશાહીની આ રસમો માત્ર ઉપરશથી નથી શીખવાતી; એનો તો પ્રયત્ન અનુભવ લેવો પડે છે, પ્રજા સમસ્તને એમાં ઘડાવું પડે છે.

દોઝેસને ઉત્તજનારા

સાચા પયર્થબર-પુત્રો

કોંગ્રેસી અને રાષ્ટ્રીય મુસલમાનોને આપણે મુખારક બાદી આપવાની છે. આંગેકરવાદીઓ, કામ્યુનિસ્ટો, રાજવાદીઓ કે સ્વતંત્ર ઉમેદવારો પ્રત્યેની આપણી આભારવશતા પાછળ હળવા કટાક્ષનો અંચા હુપાવેલો છે, તો આ લીર મુસલમાનો માટેની અહેસાનમંદીમાં એમણે મહેવા જખમો મારેનું તીવ્ર સંવેદન ભરેલું છે. કોંગ્રેસના દરજિતોના દલ દકા પરાજય થયો છે. લીંગાના આ રાષ્ટ્રવાદી દરજિમાં ૬૫ દકા પરાજય પામ્યા છે. પણ એમણે કોંગ્રેસનું નામ ઉભાવ્યું છે. લીંગવાદી યુગ-ગીરીથી હરીને એ લાગ્યા નથી. લાદી અને હુરીએ એમનું લોકી ચાખ્યા છતાં એ લખબીન જન્યા નથી, ભેષાકળા બનીને માન બૂલ્યા નથી, સામેા હાથ ન ઉઘામ્યાનો ટોચોડનો આદેશ એમણે ઉઘાપ્યો નથી. મામાનિક બદિકાર કે ખુદ ઘડી-કલ્પનાતમાં પ્રવેશ બંધીથી એ દૂખ્યા નથી. હજ્યા છે ત્યાં એમને નશો નથી ચરવો, હાથો છે છતાં પોતાની ખુમારી ખોઈ નથી લેતાં પયર્થબરનાં ફરજોને એજ શોભે.

મજાનવા રણધુનુંરો નડી, પણ

રાષ્ટ્રવાદના કાલિય વિરોધીઓ

મુસ્લીમ લીંગને જે કોઈ વિજય બળ્યો છે તેની છંપાં કરવાની કામને જરૂર નથી એમની સંધી થા આકરતરી યુગગીરી અને અમકારોના આંખમિશામજાં જ માત્ર નવિ પણ અંધી પશાપણી એ વિજય માટે પડેલે અંરો જવાબદાર છે તે તો ઉઘારી વાત છે. પોતાના જ જાતમાઈઓ પ્રત્યે એ ફેવા મિત્રમ વરમાવી શકે છે તે ફેવા જાણીનું છે. અરે ખુદ લીંગમાં જવાબદાર રચાત ભોગવનો કોઈ આજ્ઞા એ સંરચાની તાલાયક રચનોની રીકા કરે તો તેની ઉપર ફેવાં વિતેલા લોતે છે અને એને દાર મારવાની મમકા સુદા ફેવી વ્યપાય છે તે મિંધ મરિદમ લીંગના પ્રમુખ થી ગરજે બને સિંધની કારામતમાં કરેલા નિવેદન ઉપરથી સમજાય છે.

પણ બહેકલા કામવાદીઓને એટલાથી સંતોષ નથી. જેની સાથે પોતાને ધોળે ધરમેય સંબંધ નથી તેવી બિનમુશ્કિલ બેઠકોની ચૂંટણીમાં પણ એ ખાબક્યા છે. યુક્તપ્રાંતમાં, કેએસના હિંદુ દરિયા સાથે મળીને લીમના ગુંડાઓએ કરેલાં તોફાનો, એમણે કરેલાં ખુન્ના, લુટેરી દુકાનો અને બાળેલાં ધર્મસ્થાનો બનાવે છે કે લીગનું કર્તવ્ય કોઈ એક મઝહબનું રક્ષણ કરવાનું નહિ પણ બધાં ને ત્યાં રાષ્ટ્રવાદ ઉપર હીચકારા હુમલા કરવાનું અને એના હુમલા કરનારા ધીમળાં આઠે તે મઝહબના હો તેમની સાથે મેત્રી કરીને સંયુક્તપણે તેમ કરવાનું છે.

શિસ્તપદ્ધતિ ખામોશીને નામકાંઈ ન ગણશે

આ બહેકાટને નાથનાનું પોલીસને ભાવનું નથી. સારી પેઠે નુકસાન યદ્ય ચૂક્યા પછી જ એ તોફાનોમાં વચ્ચે પડે છે. અવિચારી અત્યાચારમાં એને કાંઈ અનુગ્રહ લાગતું નથી કારણકે કરાંચીથી કલકત્તા અને લાહોરથી મુઝરા સુધી એણે પોતે જ એવા અત્યાચારો ભજવ્યા છે. ગુંડાઓ અને કામવાદીઓ તો બણે પોલીસ પાસેથી શીખ્યા પાક ભગતી રહ્યા હોય તેવું લાગે છે. પણ પોલીસ ને પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકે તેમ ન હોય તો પછી પ્રજાએ એ જવાબદારી પોતાની આંધે હાથની લેવી રહેશે. ગુંડાગીરીના ભોગ બનેલા કેએસીઓ અને રાષ્ટ્રીય યુસલમાનોએ આજે ખામોશી જતાવી છે તેમ ને ઉપરથી આદેશ છૂટશે તો આવતી કાલે સામેો જવાબ પણ એ દર્ષ જતાવશે. એમાં ચંકા રાખનારાઓ ને કોઈ હોય તો એમનું કિરમત ફકરું સમજવું. માર ખાનારાઓ નામદ નહોતા પણ શિસ્તને આધીન હતા એ વાત મારનારાઓ લવિબ્યને માટે યાદ રાખી મૂકે.

હુસેનસાધથી આરંભાયેલ,

મહેન્દ્રચન્દ્રી પૂર્ણાહુતિ પામે છે

ચૂંટણીમાં પડીને રાષ્ટ્ર પોતાના લડાયક ખમીરને કાટ ખવરાવશે, એવી પ્રકટ-અપ્રકટ ભીંતિઓ અને આશાઓ ખોટી પડી છે. ચૂંટણીમાંથી તો રાષ્ટ્ર પોતાનું ખમીર સજાવીને, વધુ તેટલું બનાવીને બહાર આવ્યું છે. ચૂંટણીના આરંભકાળે મહંમદઅલી ઝીણાના અનુચાલ-

લાલજીને ખુબ પોતાનો મત પણ તોંધાવ્યા વિના ચૂંટણી-મથક છોડી ભાગતા આપણે જોયા હતા. આજે એની પૂર્ણાહુતિના દિવસોમાં આપણી સમક્ષ છે અદાર વર્ધના મહેન્દ્રચન્દ્ર દાસનું ચિત્ર. છાપામાં આવેલો કલકત્તાનો એક સદેશો એ કમકમાટીભર્યું ચિત્ર થોડી લીડીઓમાં દોરી આવે છે—

“બીજા એ સાથીઓ અને મહેન્દ્રચન્દ્ર લેણા બનરમાં કેએસની એક ચૂંટણી-સભા અંગે જતા હતા રસ્તામાં, જગલમાં એમની ઉપર સોએક માણસોની એક ટોળી લટી પડી, એમની પાસેનો રાષ્ટ્રધ્વજ ટોળીએ છીનવી લીધો, ફાટી નાખ્યો અને પગ તળે કચડાયો. ત્રીજા દિવસની સવારે મહેન્દ્રનું શબ એક ગામની રીમમથા મળી આવ્યું. એ અધું બળી ગયેલું હતું, એને આંખે શરીરે ફેલાવા હતાં ઉપલા જડબામાં એકેય દાંત રહ્યો નહોતો. છત્રનું ટેંગુ છૂટી નાખવામાં આવેલું” જમણી કોણી ભાગી બેસેલા આખા શરીરે છરા અને લાલાના અસંખ્ય જખમો હતા. એમ ધારવામાં આવે છે કે મહેન્દ્રનું ધીમું અને ઠર મૂલ્ય નિષખવવા માટે તેની ઉપર તેમજ અને ગરમ પાણી છાંકવામાં આવ્યા હતા. મહેન્દ્રની માથે એક નિવેદનમાં એવો આરોપ મુકાય છે કે એના દિકરાનું જૂન કોમ્બિનરટ શુદ્ધાઓએ કચું છે.”

ચૂંટણી એ તો દેશ માટે એક સંગ્રામ બની ગયો હતો. મશીનગનો અને ટેકેનો વીરતાપૂર્વક સામનો કરનારી પ્રજાએ પોતાના દેશભાણ્યોની આ ગુંડાગીરી જે રીતે બરદારત કરી છે તે સાચા શરવીરને શોભાવનારી છે. કેએસ અને ગાંધીજીના અભિનંદનને પાંચ એ હરી છે.”

ગોરા લશ્કરમાં પ્રસરેલી

ખીક અને સમજણ

પોતાની શકિતની શિખરોએ આ દેશનો રાષ્ટ્રવાદ આજ પહોંચી રહ્યો છે. આ દેશમાંનું હિંદી લશ્કર તો હવે એવું જ એક અંગ બની ચૂક્યું છે એટલે એની તરફનો જરાતરા સદેહ પણ હવે રાષ્ટ્રના દિશામાંથી અદરથ બન્યો છે. ખાકી રહ્યા બે-પરદેશી ગોરું લશ્કર અને આંતરવિચકની ધમકી આપતા દેશના કામવાદીઓ. નખશીખ શબ્ધધારી ગોરા લશ્કરથી આ નિઃશસ્ત્ર દેશ ઉપર ધાક મેસાડવાના દિવસો હવે વીતી ગયા છે એમાં કોઈ શંક નથી. ઉપરાંત એ લશ્કર જ બંગોલી હિંદી પ્રજાથી કેટલું ભયભીન બન્યું છે તે, ફૂળના માણસનાં તરફડીયાં જેવી, એની આંધળી તગડડીએ

મેટા એક સમજી વળે જીને થઈ રહ્યો છે કે જે આ દેશની ખુશી કામ સખવામાં પોતાનો ઉપયોગ થાય તે સાંખી લેવા તૈયાર નથી. એટલું જ નહિ, એવા ઉપ-યોગનો ખુશી સામનો કરવાની જરૂર પણ એનામાં પ્રવેશી રહી છે તે એક ગારા સૈનિકનો માંધીજી ઉપર આવેલો એક પત્ર દર્શાવે છે. 'હરિજનજી'માં અપાયેલા તેના ઉતારામાંથી આ ફકરા લીધા છે—

‘લશ્કરમાં ભરતી થયેલા અમારા જેવા યજ્ઞાગ્રસ્ત સૈનિકોના હૃદયમાં આપના દેશનું દિલ વસે છે. તે એટલે સુધી કે, અમારી લાજથી સંકેત રીતે વ્યક્ત કરવાની અમને મળતી એક તો તમ અમે લીધી છે. પાલમિન્ડના અમારા સહયોગ ઉપર તો લખી અમે એમ કહ્યું છે. એ પરોમા અમે અપણી...’

‘...અમને જે પ્રશ્ન પડેલો છે તેના તાત્કાલિક અને સંપૂર્ણ માટેની તાત્કાલિક ઉપર ભાર મૂકાય છે. અમારી મર્યાદા પ્રમાણે અમે જે ભલામણે કરી શકીએ તેમા અમે નમ્રવૃત્તિ’ છે કે, તમારા દેશનો હવાલો તમને, તેની પ્રભુને, તાત્કાલિક સોંપી દેવા એ જ એનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે; અને એથી નિનતાઈ કરી છે કે આખી ‘દિલ ઊઠા’ની ન્યારી દરખાસ્તનો અમલ કરવાને માટે શ્રદ્ધા દેવ તે બધા સંધર્ભે વાપરવા માટે આપને નજીવડું.

‘મારા પ્રતિનિધિ તરીકે પાલમિન્ડના બેસવા સ્વયં આગળ મેં બીએ એક રૂઠી ઉપરિવત્ કર્યો છે. તે આ છે: જે પ્રભુને હું માનું છું તેની સામે દિવ્યાર ઉદાસવાનું’ અને ફરમાવવામા આવે તો યદ્યનંદાદની ફોન્ટા એક સૈનિક તરીકે મારી રીતિ રહી છે! કરી પણ મને એવા દુઃખ કરવાની કોઈ જૂઠ્ઠા કરી બેસે તો હું તેમ કરવાની ના પાડું એમ મેં તેમને નજીવડું છે. અમારી રીતિતોની જોખનદ કરવાના ધરતા પગલા લેવામા એટલે એમ પણ મેં નજીવડું છે સામાન્યવાદી યુદ્ધ લડવાને માટે અમે આ લશ્કરમાં નથી એકાયા, અને હું તો નહીં જ...’

આંતરવિશ્વહીના જાણ જપનારા

લેલે પડમાં આવે

હિંદમાંના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બે આધારસ્તંભો આ રીતે તૂટી પડ્યા છે. પોતાના દેશજાતિઓ ઉપર ગાળી ચલાવવાનું ‘હિંદી લશ્કર ઉપર હોડી શકાય તેમ નથી, અને એ કામ કરવા માટે જોડું લશ્કર તૈયાર નથી. ત્રીજે રહ્યો કેમપાદીઓનો ભય. હિંદની રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા પટ ઉપરથી એમનાં સોમર્ગ ફાળવી દેવાય તે પહેલાંનું’ હોડી દાવ કોષમાં આંધળા બનેલા કેમપાદીઓ અજમાવી રહ્યા છે. આંતરવિશ્વ, ખૂનરોષ આગ, છુરી, બલિષ્ઠકાર, તોફાનો. આ ધમકીમાં કોઈ નવીનતા નથી.

નવીનતા તો છે એને મળેલા જગ્યાઓમાં જગ્યાઓમાં, આંધીજીનાં મનામુણાં અને રાજાજીની ખુશમતો હવે નથી રહી. હવે તો છે જવાહરની સિંદ્ધાન્યા કે, આંતર-વિશ્વ જોને કરવા હોય તે સાબર યજ્ઞજાળો, બને માંધના પૂત હો તો મોક્ષુ પાણી બનાવવો. સિંધાપુર પહેંચીને અજવાળી રાતને બારને દોરે બરેલી એક પત્રકાર-પરિષદમાં પડિત જવાહરલાલે કહ્યું છે કે:

‘હું એ ભેરા માનું છું કે કી ઝીણા દિલમાં બજારો જવાનો પડકાર કરે. પણ મને પ્રતી ખાતો છે કે એમાં એ સફળ થવાય નથી બજારવાનો પડકાર કરે એ એક વાત છે, અને તેનો અમલ કરે એ બીજી વાત છે કી ઝીણામાં પછા ગુણ છે, પણ એ બજારવારમાં જે ગુણ એટલે તેનો તેમ-નામા સંદેહ અભાવ છે.’

લલાટે લખાયે હોય તો

આંતરવિશ્વ પણ લેલે આવતો

આઝાદ જનતા મથતા તેમ જ પોતે મેળવેલી આઝાદી ભજવવા માગતા દરેક દેશ આંતરવિશ્વહીને જોખમ ઉઠાવીને પણ પોતાનું રાષ્ટ્રપ્રવાણ ચાલુ રાખવું જોઈએ. આંતરવિશ્વહી તો અમેરિકામાં પણ ધર્યા છે, ફ્રાંસમાં ને સ્પેઇનમાં ધર્યા છે, દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક દેશોમાં જાડુએ જાડુએ એ થતો હોય છે, ચીનમાં પણ એવે પૂરમદાર ફારી નીકળવા સિવાય બાકીનાં તમામ સ્વરૂપો ધારણ કરેલાં છે. હિંદને લગાડે એ લખાયે હોય તો બલે આવે. પોતાની વાત સામા પક્ષ પાસે સમજાવટથી નહિ પણ ધારકમજાથી કે ડાંગ્યાજી-ખંજરનાજીથી મંજૂર કરાવવા માગનારાઓ બલે એમની લીલા બજા-માવી જુએ. વાદ ફક્ત એટલું જ રાખે કે હિંદના રાષ્ટ્ર-વાદની પેઢી સહિત પાસે આજે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પણ ખુશમતખોરી કરી રહ્યું છે તેનો કાંઈક મર્મ છે. બાકી તો રાષ્ટ્રવાદ પોતાના અમર ક્ષેત્રને આંતર અનેક રૂપિર-સ્થાનો કરી ચુક્યો છે. વ એક એને વસમું નહિ પડે.

અન્ય લઘુપરિચોળી

ઉદાર દિલકુલાળી

આખરે, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે કામવાદી-એને પંથ જીવાવનારી તો પરદેશી સત્તા જ છે. પણ મુસ્લિમોના પ્રમાણમાં બીજી લઘુમતિ કોમો ઉપર પુરુષ દેશીઓનું વધીરણું છેક નજીવું થઈ શક્યું છે. વિવેક કાળીને અપશુકન કરાવવાનું પગલું બ્રિટીશોએ

શીખોએ બાપુ" નથી ખિસ્તની ઉમરાવસભામાં રોકિલિયસ નામના એક ઉમરાવે એમ કહેલું કે, મુસ્લિમો ઉપરાંત ગીબો અને ખિસ્તીઓ જેવી બીજી લઘુમતીઓનું પણ આપણે હિંદમાં રક્ષણ કરવાનું છે. તેના જવાબમાં હિંદી ખિસ્તીઓના ફેરફારના પ્રમુખ અને મંદાસ પારા-સભામાંના હિંદી ખિસ્તીઓના પક્ષના નેતા ડૉ. બોહને એક ડહાપણભર્યા નિવેદનમાં કહ્યું છે કે—

‘કેઈપણ પરદેશી અર્થાત્ લઘુમતીઓનું સાચું રક્ષણ કરી શકે ન નહિ, અને કરી શકે તો પણ તે એમ કહી શકે ન નહિ.....કોએસના ઉપલા આગેવાનો કોનીમાં વહેલ છે, અને કોને રોકિલિયસ કરતાં જવાબદારી નેહરુ જેવા નેતાંમાં આપણી કોમને વધુ વિશ્વાસ છે.’

હીબની કાળીપુખી નીતિ સાથે આ ખિસ્તી દિલ્લમુખીને ‘અરખાવવાની જરૂર નથી. મુસ્લિમોના દિલમાં બીસના પેલા કરનાર હીબના સરનગીન ખિસ્ત પામે એમ માગે છે કે, તમે જતા પહેલાં અમારા દેશના ભાગલા પાડતા જાવ, પાકિસ્તાનનું રક્ષણ કરવા એમાં ખિસ્તિય લશ્કર રાખવામાં તેમને ખાસ કોઈ વાધો નથી.

એટલીના બાપુઓમાં

આશા પ્રેરેક શબ્દો

હિંદ આપણી ખિસ્તની પ્રધાન-નિપુટી પોતાને દેશમાં રવાના થઈ તેને આગળે દિવસે આમસભામાં વડાપ્રધાન શ્રી એટલીએ કસેલા એક નિવેદનને દેશનેતાઓએ આવ-કાપુ” છે અને પ્રભામાં આશા-તરંગો વળી પાછા પશ્ચિ-માની લાસીની સપાટીએ ચડતાં મંડ્યાં છે, ૧૯૪૨ના માર્ચમાં કિપ્સને મોકલના વખતે ચર્ચિત્વે હિંદને સારથા-નિક દરજ્જે અપાય, તેમાં પણ ‘હિંદ વર્ષો સહિનની લઘુમતીઓના રક્ષણની આપણી કર્તવ્યતાવાળા, હિંદી જન્મમાં સાથેના આપણા લાંબા સંબંધમાંથી ઉપચિત થતી અમુક બાબતોનું નિરાકરણ’ વગેરે વિષયો આમ-સભામાં દર્શાવ્યા હતા. હિંદની ઉપર સાંપ્રત્ત્યની પકડ મળાવત રાખવા માટે જાણના બચિચારી ક્રિસ્ટિય રાજપુરોએ એ જ શબ્દો ઉતારીતર વાપરતા આવ્યા છે. એ બીલાંબક હતિલાસમાં એટલીએ જણાવેલું કોઈ શબ્દકોષને આધારે તૈયાર કરેલું નિવેદન ઉમેર્યું છે. કિંદને સાંપ્રત્ત્ય બહાર નીકળતું હોય તો તેને તેમ કરવાની પણ પૂરી સ્વતંત્રતા છે એમ કહીને એટલીએ ‘લઘુમતીઓના રક્ષણ’ના કાકેને એવેએમો કર્યો છે :—

‘લઘુમતીઓના હકોનો અમને ખ્યાલ છે. લઘુમતીઓ સચમુખ જાનીને છતી શકે એમ જનતાં બેઠાં, પણ બીજી બાજુ, બહુમતીનો પ્રમતિમાં માર્ગમાં લઘુમતીને આપણે અવરોધ જનવા દઈ શકીએ નહિ.....

‘હિંદીઓને પોતાનો વહીવટ ચલાવવાની જવાબદારી આપ-વાની સચેસાય લઘુમતીઓ સાથેના વતવણી જવાબદારી અને એમની વની (હિંદની બાબતોમાં) માથું મારવાની સત્તા અહીં (લંડનમાં) રાખી સમય નહિ’

શ્રી એટલીના બાપુઓ આ કળીપ્રિય સ્વર આવ-કારતાં પકિત જવાબદારી સાથે સાથે એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, ‘સહાનુભૂતિપૂર્ણ જાવનાના ઉચ્ચારણ માત્રથી આપણે આગળ વધી શકતા નથી...એ તો દેખીતું જ છે કે આને આપણે એ પગથિયે પહોંચ્યા છીએ કે જ્યાં કાંઈ પણ અધુરા પગલાની તો વિચારણા પણ ન થઈ શકે અને માત્ર હિંદની સ્વતંત્રતાના સ્વીકાર ઉપર મંડાયેલી ચર્ચાનું જ કાંઈ ફળ નીવડી શકે.’

મીડી તાંત્રી છત્રાચ

એ હુકીકતો લુલવાની નથી

હિંદની આ સ્વતંત્રતાની શુદ્ધ ભાવે અને ચોખ્ખા શબ્દોમાં હજી જાહેરાત થઈ નથી એનો ખ્યાલ તો બધાને છે. બીજી એ માદ છે કે હજારો દેશપ્રેમી કેડીએ હજી જેલમાં સંડે છે, આઝાદ દેશના અસરો ઉપરાંત મુકદ્દમા ચાલુ છે, હજારો આઝાદ સેનિકો પણ હજી બંધન સૂકન નથી જ-યા, સિવિલ સર્વિસમાં ગોરાઓની બરતી મંચરથ ધારાસભાના રીડિયારમણ છનાં ચાલુ જ છે, અને પોતાને અહીંથી કોઈ કાલે કાલ ખસેડી શકવાનું નથી એવી લાપરવાહીથી અમલદારો ચૂંટણીમાં ચોક્કસ પસંદને મળ કરી રહ્યા છે, સિધ જેવા પ્રાંતમાં કોમવાદી પક્ષ લઘુમતિમાં હોવા છતાં ક્રિસ્ટિય ગવર્નરની મન્દથી સત્તારવાને સ્થાપિત કરાયો છે, અને સરહદમાં ફોંચેસના પ્રધાનમંત્રીને ગોરી સિવિલ સર્વિસની અનેક આડ-ખીલીઓ સહેતી પડે છે.

ઉપરાંત માદ તો એ પણ છે કે પ્રધાન-નિપુટી ખિસ્તની સવાના થઈ તે અગાઉ થોડા અંતરાલે જ આપણી ઉપર ક્રિસ્ટિય સેનિકોની લોલીવસતી મશીનનો ચાલેલી છે, પોપાસનું દમન પીતેનું છે, અને એ મહરકને અને એ પોપાસને વાદસરપ વેવસ તેમ જ હિંદી પરીર એમની આ કુશિચારી માટે અસિંદને આપેશ

છે. છેલ્લે એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે આ ઉત્સાહપ્રેરક નિવેદન ક્યું તે પૂર્વે ૧૦-૧૨ દિવસે જ ધી એટલીએ આમસહામાં જાહેર કરેલું કે હિંદમાં બ્રિટિશ શરકરને મોટો જયો. રાખવો જરૂરી છે કારણકે તે જ આપણે જેની આશા રાખીએ છીએ તે રાજકીય ફેરફારો શાંત વાતાવરણમાં થઇ શકે. એ દેશને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું છે તેમાં શાંત વાતાવરણ જીવનવાની જવાબદારી એ દેશની પેલીએ અને એ દેશની શરવીર સેના ઉપર હોવાને બદલે બ્રિટિશ શરકર એમાં રાખવું પડે તેવું કારણ શું હોય શકે ? હિંદી પોલીસ અને હિંદી શરકર ઉપર આવડો બધો અનિશ્વાસ શાને ?

પ્રધાનોની નિષ્કૃષ્ણતા

આ આશાને નહિ હગાવે

આ બધું સંભારીને પ્રધાન-ત્રિપુટીની નિષ્કૃષ્ણતા સો દહા માનીને નિરાશ થવાની જરૂર નથી. પ્રજાને પૂરી આશા રાખવાનો અધિકાર છે. એ અધિકાર એમણે સોંપી અને આપના મુખ ધૂલિને મેળવ્યો છે. પ્રધાન-ત્રિપુટી સારા થશે કે નિષ્કૃષ્ણ તે પ્રજા માટે હવે એક મિનઅગત્યની બાબત છે. પ્રજાની આશાના મિનારા બંને ઉત્તમ મસ્તકે ઊભા રહે, કારણકે એના પાયામાં છે આઝાદી મેળવીને જ જીવવાનો આ દેશને નિર્ધાર—આ દેશના ડીપુટીને, હિસાબ-મજૂરોને, પોલીસને અને આ દેશના શરકરને, નોકર-ફળેલા ને વિભાગી ફળેલા, જેના દિલમાં આ આશા હશે તેને પ્રધાન-ત્રિપુટીની નિષ્કૃષ્ણતા ક્યારી ચાહે નહિ—એ નિષ્કૃષ્ણતા આદે જમુનાને કિનારેથી આવે કે સિમશાની ટકરીએ પરથી.

અવિચારની 'મૂર્છા'માં

પરિણેત્રી એક અનેરી પ્રથા

'સોહીયા પત્રો સખવા અને તિલક કરવાનો' પછુ અત્યારે વાપરો વાપ છે. આ પ્રથા બધે કરતા જેવી નથી ! આવા એક પ્રસંગે જવાબ આપતાં મોંઘીલ 'હરિજનમંડુ'માં લખે છે કે—

'હું' તો આ પ્રસંગે લિલકત જગલો માર્ગ છું. પોતાનું લોહી આપણું એમાં મીઠું મીઠું તો ઉ નહિ. અત્યારે તો આવી તમી કિયાપિ કામ આપ્યા નજરે રી દાખ છે. અત્યારે મંડુ'

લોહી આપવામાં આવે ત્યારે લોહી આપનાર નબળો પડે છે પણ પોતાનું લોહી કાઢીને તિલક કરવાં અથવા તો તેના હાથ પામીને તેથી સહી કરવી એમાં નથી બદાહુરી, નથી ત્યાગ, નથી ક-અસેવન, માત્ર અવિચારની મૂર્છા છે. એનો ત્યાગ કરવો કદ છે, એટલું જ નહીં, પણ એ બંધ કરવાનો ધર્મ છે. સહેવામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે કાઈ નેતાએ આ જગલો પ્રધાને વચ ન લખુ.'

શરૂઆતમાં કેટલીક પ્રથાએ ભાવનાભરપૂર અને આકર્ષક જણાવ્યું છે પણ તેનો અતિરેક થતાં યોગ જ સમયમાં તેની નિરર્થકતા પરખાય છે અને એ ઠોંગી, ભલ ખૂંને છે. પોતાના લોહીથી તિલક કરવાની અને કારગો-માનપત્રો લખવાની પ્રથાનું પણ આમ થઇ રહ્યું છે. જવાબદાર નેતાઓએ એને બંધ કરાવી દેવાનો કાળ હવે આવી પહોંચ્યો છે. આઝાદ ફોજની અંતિમી વાણી રેન્જિમેન્ટની નારી-સેનિટાએ પોતાને માટે મુશુવા ઉપરાંત મોરચા ઉપરની સગાઈમાં બાગ લેવાની કામગીરીની માગણી કરતી એક જગલ પોતાના લોહીમાં કસમ બેળાને લખીને નેતાનું ઉપર મોકલવાની વાત જણાવે આબ્યા બાદ આ પ્રથા આપણા દેશમાં બહુ જ પ્રિય થઈ પડી છે. પણ પછી તો એ વીરોગનાઓના અવન-કરણમાં ઉપરહસાપણું વધતું ગયું અને જૂની ઉલટ ભાવનાઓનું પ્રમાણ ઘટતું ગયું છે. સોહી જે પ્રવળ મનોભાવોનું પ્રતીક હતું તેને રચાને હવે તે માત્ર લાલ રંગનું એક મવાડી જ બનતું જાય છે. મહત્ત છે તે તો દેહ ખાતર ફના થઈ જવાની કે તેવી બીજી ભય ભાગ્યશીલનું—નહિ કે લોહીના રીયાનું. પણ આ પ્રથા એ આપક બનતી જાય તો તો પછી ભાવના અદસ્થ જ બનશે. પછી તો મત્ત-મૂંડારાઓ પણ ગામ હાંટવાને જાસો પોતાના—કે માઠ નિર્દોષતા—લોહીથી લખી શોડી કાઢશે.

ચરતાં માથાંની અચાવાનું

છવવાનું રુધિર

મેરાક, આપણી પ્રજાના કેટલાક પોતા વગેરે સુધી પણ આ પ્રથાનું આકર્ષણ પહોંચ્યું છે, અને તેથી, પોતાના તો શું પણ અન્ય કાલના દેહમાંથી વહેતા સોહીને એતાં જ એમને ને ક'પારી છૂટતી એ ભીર અતારણ કંઈક જરૂરી એટલી થઈ છે. પ્રજામાં આવેલી આ હિંમતને હાથે માથે જતી રાહથી જેમ જરૂરી છે તેમ તેને સામી દિશામાં ગાળી લેવાનું પણ અત્યંત

લાભદાયી છે. એ દિશા છે આપણી રચિત-એકનાં ખનનના
જલકાની દેવાની. રહેવાના અકસ્માતોથી માંડીને લશ્કરના
ગોળીબારો, સુધીની અનેક ઘટનાઓ આપણી ઇતિહાસ
લેખમાં ઘણાં લેવાની સંખ્યા વધારતી જ નથી છે. આમાંના
કેટલાય કથનસીધા ધવાયેલાઓ તે જ લોકોએ મૂલ્ય પામ-
વાને પાછો દરિયાવાસ સુધી પહોંચીને પછી અધિક પ્રમાણ
ન પામી શકવાથી રિયાજને મરતાં હોય છે. એવાં
દુઃખીઓને માટે આપણે વધુ સાધનસંપન્ન દરિયાવાસો,
જેમાં કિંમતની પરંપરા હોય, વાઢકાપના ઓળંગે, વિગેરે
ન પૂરાં પાડી શકીએ, વિમાનમાર્ગે પેનિસિલિન મચાવી ન
ઈ શકીએ, પણ એવા એકસોમાંથી ૫૦-૭૫ના જન
ખચાવવા માટેના અમૃતકૃષે આપણામાંના પ્રત્યેક રાસે
છે. આપણે એમને આપણું પોતાનું લોકી આપી શકીએ
છીએ માનવીનું એ-પંચ તોલા લોકી મરતા માણસને
ધણીવાર બચાવી શકે છે. અને એટલા લોકો વિના
કેટલાય જાપાનીઓ, જિંદગી ગુમાવી બેસે છે. મુજબ,
અમદાવાદ અને બીજાં શહેરોમાં આવી રચિત-એકો
છે પણ એમના ભંડાર ખાલી પડ્યા હોય છે. એ જરી
દેવાની દરેક સજાત માણસની ફરજ છે. જરા જેટલું
લોકી આપવાથી કોઈના શરીરને કાંઈ જ નુકસાન થતું
નથી. પોતાનું લોકી એવાવા દીધા પછી એ-બધી
માણસના પંચ પગપાળા કાપીને ઘેર પહોંચેલા સરિખત
દાતાઓના દાખવા શોધવા જરૂં પડે તેમ નથી.

સ્વરાજ માટે સહુ એ શુભ દેશની શ્રદ્ધ સેવા
છે પરંતુ, આને જ્યારે સ્વરાજની મંજિલ હાથપેતમાં
દેખાય છે ત્યારે, દેશનેના આવા અનેક બીજાં માગોં
ઉપર કદમ બંદાવવાનું પણ આપણે ચાલુ રાખવું પડશે.

છવ્વા માણસની મૂર્તિપૂજનની

અનર્થકારી પ્રથા

લોકીનાં લેખ લખવાની કે તિમક કરવાની પ્રથાની
માફક જીવતા માનવીની મૂર્તિપૂજન કરવાની આદત પણ
પ્રગતમાં પ્રસારી રાકવાની જરૂર છે. આવી મૂર્તિપૂજન
નાનાં નેના કેટલાંય સાધકાત્મીન મનુષ્યોની આ દેશમાં
ચાલે છે અને એમાં એ પૂજનારાઓ રહે છે. એમને
નિમે કોઈ કહેવું બધું છે. પૂજકોની ખતાન દવા, ગરી-
ખાદ, ગુમાવી અને પરાપૂજની વહેવી મનોદલા ઉપર
જ એ મનુષ્યો રચાપિત થયેલાં છે. એ કસ્ટોરીઓ

પ્રગતમાંથી દૂર થશે ત્યારે પૂજનારા રાજાઓ, કોઠારો,
મંદિરો, પીરો, ધર્મગુરુઓ આપોઆપ અદ્યથ બનશે.
પણ આને એવો ભય ભયો થયો છે કે ગાંધીજી જેવા
સાચા મહાપુરુષની પણ મૂર્તિપૂજને ચાળે ચડીને
આપણે એમની સાચી મહત્તા વિસરવાની અને એમના
ઉપદેશને ઉઘાડવાની આપણી ભંતને સમજ કરી દઈ
રહ્યા છીએ. મહા બાલુના શ્રીપુર ગામથી ખખર
આચાર્ય છે કે—

‘અહીં મહાત્મા ગાંધીની મૂર્તિવાળા મંદિરની સ્થાપના
થઈ છે. મૂર્તિની સ્થાપના સત્તાન હિંદુ વિધિ પ્રમાણે કરવામાં
આવી છે મૂર્તિની રાજ પૂજ થાય છે, દેશિયા કંતાય છે અને
મહાત્માજીને લખેલ ગીતાની હિંદી આશ્લિમાંથી શ્લોકો
પાઠાચ પૂજ થાય છે’

નેશનલ પ્રેસ સીનિકેટ વાળા ‘નિરબજર’ આ વિશે
લખે છે કે:—

‘આ સમાચાર સાચા હોય તો માંખે બનાવે વિશે તેમાં
સારી ચિત્તવણી છે. હિંદુસ્તાનને તેની પ્રિય વસ્તુનાં પૂજનાં
બનાવવાની અને તે ન પૂજવાની ન સુધારી સમાય તેની
આદત છે. પદ્ધતિ માનવોના સાચા સંદેશ યા અર્થ
મારી નાખે છે: તેનો વિચાર અને કૌણે એવા અનુક્રાંતમાં
સમાધ નય છે કે તેનું જોખુ ન માવ રહી નય છે.

‘લય મે એ છે કે મહાત્માજી જીવતી સિદ્ધિ અણી,
પણ ને લખે પાપવાની મૂર્તિમાં ધારી તે લખી હિંદુ માટે
તો નુકસાનદાયક થશે એવાથી નકા સંપ્રદાયનો આશંક થયો.
આપણે ત્યાં સંપ્રદાય કયાં જોઈ છે? ગાંધીજી ન આને
અરકાથી રાખે...પરંતુ જીવતા પૂજવાની આ વાલિયાત
વાળો અંત તેઓ જરૂર લાવી રહે.’

મનુષ્યોના શુભોનું અનુકરણ

એ જ તેની સાચી પૂજ છે

પોતાના મુલ્યમાદ પોતાની આ જાનની મૂર્તિપૂજન
-માટે ગાંધીજીએ અનેક વાર તિરસ્કાર દર્શાવેલા છે.
પણ જોણી પ્રજા તો એ સંવાસો વર્ષનું આજીવ્ય પડું
ચાલે ત્યાંસુધી રહ જોઈ શકે તેમ નથી એવું આ
બનાવ મુલ્ય છે. આ ખખર ગાંધીજીને પહોંચ્યા કે
તરત જ પોતે એને ‘હરિજનજનધુ’માં વખોડી કાઢે છે:—

‘એ વાક્યને મને ઊપાનું ર્તન યોગ્ય છે. તેમાં ખખર
છે કે આ નામનું મંદિર અણી તો આ મારી મૂર્તિની પૂજ થાય
છે અને મૂર્તિપૂજન કદમ સ્વરૂપ માનું છે. જેને આડું
મંદિર અણી તેણે પોતાના પિતા જગદગા, મામાનાં મામા
કોઈને જોયે કદમ તેમાં અને આ જાનને જાનનું મનની

મારું અપમાન ક્યું છે આવી પ્રબળતા આજ સારતો નથી, ઉઠતો અનર્થ થાય છે. નિર્વાહને સારું અથવા અપમાનને સારું યજ્ઞ રૂપે કાઠવું એ જ મારે મન ખરું ચરણપૂજન પોષ્ટિકા પાસાયુ નહીં પણ ગીતાના ઉપદેશનું પાલન એ જ ખરું ગીતાપૂજન. ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરનાર મહાદેવ થાય એટલી હદ સુધી ગીતાપદ કાયા તો થાય અભાય મનુષ્યની નળગાઈનું નહીં પણ તેના ઘુલેલું અનુકૂળ એ જ એની સાચી પૂજા છે. જ્યારતા આશુસની મૂર્તિ બાળી તેની પૂજા કરવાથી દિગ્ધમને છેલ્લે પગથિયે જવારીએ છાએ મરિનેના માલિક એ મૂર્તિને ખરોડો એ એ પ્રાણના ખાદ્યનું કેન્દ્ર છે એ તો એ આપણા લાયક ઘરો ને હાલ પાપ કરે છે તેમાંથી બચી ત્યા અરીસા બૂરીને સારું પીંજે ને કાતે, બીજા યજ્ઞને અર્થે પીંજે ને કાતે થાય ખાતી પહેલતા થાય આ જ ગીતાનો કમયોગ છે તે નમા ઉત્તરવાથી તેની અને મરી સારી પૂજા કરી ગણાય બીજી પૂજા દાનકર ને તેથી તમવા થાય છે

ગાંધીજીના વર્તનમાં ફેરેલા

મુનિપૂજના અર્થ

આવી મૂર્તિપૂજના બીજા પ્રવર્તમાં ખુબ ગાંધીજીના વર્તનથી કેમ્લીકાર પડતા હોવાની દૃઢતા છે હમણા જ રવ. કમળગા અને મહાદેવભાઈની આરસની સમાધિએ આગાખાનના મહેલમાં ચણામાં આવી હતી ત્યારમાદ, અને તે પૂર્વે પણ એ સમાધિરથાને ધૂપ, દીપા, પૂજા, પ્રાર્થના વગેરે ગાંધીજી અને અન્ય આત્મવતારીઓ કરના આજના છે માત્ર ગાંધીજીની કે આત્મવતારીઓના જ નહિ પણ માન્ય દેશના આ એ પ્રિયજનોની સ્મૃતિ માથે આ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા સાકળી દેરાતુ ગાંધીજીએ કેમ મનુર રાખ્યું હશે તે ન સમજી શકાય તેવું છે દિગ્ધમના ઉચ્ચતમ આદર્શ ગાંધીજીએ પોતાનામાં ઉતાર્યા છે, અને દિગ્ધ મેં તો પ્રપચણા મનથીના મેં પછી તેના અરિયને ગંગાજીમાં પદમવર્યા એ જ તેનું શ્રેષ્ઠ સન્માન ગણ્યું છે કરતુ બા અને મહાદેવભાઈના અરિય તે ગંગાજીએ પોતાના ગોળામાં મમ લીધા છે, એમને આત્મા અમરનામાં ગયો છે હવે આગાખાનના મહેલમાં રા રહ્યું છે કે જેની જગમી કાર્ક પૂજા કરી શકે ?

આપણે એ પણ ન જુવું જોઈએ ૧૯૪૨ની સહતમાં દેશના સેક્રો-દલરો બીજા બી-પુરો જો હસે મારું છે. કમળગા અને મહાદેવભાઈના અરસાનમાં વિધિની નિવેશ કરજુના વિતાર સળોનોમા બીજી

કાર્ક કરવાના નહોતી પણ દેશના સેક્રો અનામી સીનિકા-અમી કાર્ક ગોળા આહતે, કાર્ક મિતમે મહીને, કાર્ક જેવનજીનમાં લાગુ પડેલા દોઈથી રિખાઈ રિખાઈને કાર્ક ફેલતાને એતે મર્વા જે એમનું કાર્ક રમારક હજી આપણે નથી ચરણ એમના ખૂનતી સ્મૃતિ આપણા અંતરમાંથી કાઢીને એને પત્થર-ગુનાને સ્વરૂપે જગતમાં રત્ન કરી નથી રમારક જો થવાનું જ હોય તો, એ હળવાની સાથે એક જ કાર્કિરથ એ રવ બા અને રવ મહાદેવભાઈનું નામ લખાય એમાં જ ઓચિંત રહ્યું છે

આ બધી મુશ્કા

રીતે અપાઈ રહી છે ?

આ સમાધિએ ઉપર થયેલા આરસના ચણાના મામ સાથે એક એવી વ્યવસ્થા નામ મકલાયું છે કે જેનો મેળ મળે નથી ના આમાખાનના હઠકાએ કત્યાલિના રખડજ જ નીચે સહગતના નામે દંકાઈ ગયા ન હોત તો પણ એ એવી સમાધિએ ઉપર આગાખાનનું નામ કયા સપથને દાવે, કઈ લાગણીથી અધિકારે લખી શકાય તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે એક માણસ માત્ર થોડો અર્થ કરીને એ સમાધિએ ચણાની આરે, કે જમીનના એક માણસી દુકાડો તેને માટે અલગ કાઢી આપે તેથી, એ સમાધિએ ઉપર એમનું કલ્પનાયું નામ લખવાની મદતો એમને હીર અપાવી જોઈએ એ પ્રજા લોકોનાં રિતને મુકવતો હતો.

ફેવ-ગામનેનો અને

અનન્યો બેદમી કુ-ધંધ

ના, આગાખાન હમણા દિ હી જેવનમાં કાર્ક પૂજિયા તારાની જેમ પોતાની વાન અનુચાળતા અનુચાળતા આરથા દતા અને એવા જ વેગે પાછા દિ હતી બહાર પણ ચાલ્યા ગયા છે જેદક્ષા વર્ષે તેમણે દિદ આખ્યા તેથી અરથા કંઈક સારિયા પણ એમણે આ દેશમાં ગયા નથી એ-તા અનુચ મોઝોએ એમને મારે ચેનલો હીરે તે જલ્દના ફિસર ફમારબેર કીજવીને એ ચાલ્યા ગયા છે એ પ્રવગે એમના હ-માદવી પથના લાગે અનુ-પાથીમે અને એમની બાદશાહી જામના નકલબેર શીમલો તપા રાખ-મહારાજાએ મુપલના પ્રેનોન રોડિકમમાં હાજર નહા દતા આ પ્રસંગે હાજર રહેલા બહારશામી રચાએક હબર અનુચાળીમે મુપલ આ-પા

હતા. સામાન્ય મેળા ઇલાદિમાં જતાં ગ્રામજનોને કોઈપણ પ્રકારની રેલ સમવડો ઉદ્દેશ વર્ણવી આપતી નથી, એટલું જ નહિ, મેળાને દિવસે અમુક રોડેનોની રિફ્રેશ રેલવેની ગાડીઓ વાટે જનારાઓને પણ નથી આપતી. એન્જિન, ડ્રમ્પા, છૂટક ભાગો વિની નગીને કારણે ઘડાઈ પૂરે દોડતી તમામ ગાડીઓ પણ ઢલુ ચાલુ કરાઈ નથી. અનેકગણા વધી ગયેલા યુસાફરોની સગવડ માટે અગાઉથી પણ વધુ સંખ્યામાં ગાડીઓ દોડાવવાનો તો ઢલુ વિચાર પણ ક્યાં થઈ શકે છે ? આવા કાળમાં, દિવસોના દિવસો સુધી આ દગલરો આગાખાન-અનુયાયીઓ માટે રેલવેએ ખાસ ગાડીઓ દોડાવી તે ખરેખર વિરમવચ્ચન છે. ઉપરાંત આ પથામ દગલર મુખ્યમાં ૧-૨ આંતરડિયો રજા તે જ મિષ્ટાન્ન તેમને બાદશાહી ખાણું પૂડાં પાડવા માટે સરકારે અનાજની પૂરી વ્યવસ્થા કરી આપી હતી એ સંબંધ 'અન્નબંધુ' લખે છે કે—

‘અન્નનો, આનો વાપકર અપમય અવાળી લેવાને સરકાર બંધાઈ હતી બરી ૧ આંકડા ભાણે છે કે એરકા થોડા દિવસમાં ૮,૪૦,૦૦૦ રવલ થઈ, મેળા, સુદ યજ નથા ૧ કલ-ફર્નાઈ, બારાકા, ખાંડ, કાંદા, માસમંદીનો તો દિશાબ જ કોણ મંદી થકે એમ છે ? એ કહેવાય છે તેમ દુશળ ખરેખર આવશે જ તો ગરીબ માણસોનાં મોંઢાંમાંથી કોળિયા બરી કપીને ખર્ચભાવના ને ખર્ચભાગીઓને આ પ્રકારની સગવડ કરી આપનારે કઈ બાહેધારી આપી રાખી છે ?’

હશે. એ બોલ છે એ તો એક અકસ્માત જ છે; એમને ટેકાણે કોઈ લિંક દત્ત તોયે એનો પણ આ ભતનો વકર પડયો હોત. એટલે અખર્ચ પ્રશ્ન પદ્યપાતનો નથી પણ સરકારની શુનઈ ન જાળવાળદારીનો છે. આગાખાન દો કે બમે તે દો કોઈને પણ કાલે કાલકની મર્યાદા એજાજની નરૂર જણાય ત્યારે એજાજવાની પણ મર્યાદા સાચવવાને સરકાર બંધાયેલા છે. બ્યારી ફરને તેરલા મોટી ટોચ તો પણ કાલે આગળ તે ગ્રાણ ગણવી થઈ છે. દુકાળના વખતમાં આવી ન્યાયતોને અદ્વજતા કેરી આપવી એના ભેગા મારતમ અપરાધ કયો હોઈ શકે ?

ખૂબી તો એ છે કે આપણાં છાપાંએ આ બનાવનું અલકારયુક્ત વર્ણન કરીને તેને એવું મદરનું આન આપ્યું હતું કે જાણે આ બનાવ કોઈ મારતમ અપરાધને જલે પ્રાણ સમજતો બન્યો ઉત્સવ હોય ! જગતમાં પારોશી રંગમાં બની રહેલા અજાણના બનાવો અને દેશના કસોટી-કાળના સમાચારો રજૂ કરવા માટે આપણને કાળજીની યોટ પડે છે છતાં આવા આડંબરી અને ટીકાપાત ઉત્તરેનાં વર્ણનો અને એની ઊગીઓથી આપણાં છાપાંની કરારો ભરાય તે પણ અકારની પેઠી ‘અનાદત બેજવાબદારી’ની બરાબરી કરે તેનું નથી શું ?

તે ઉપરાંત છાપાંમાં આ પ્રશ્નને આવી એક ભદર ખબર પણ છાપાં છે:—

જાહેરખબરો છાપવામાં

વિવેકસુદિ રાખની પડશે

જાહેર ખબરોમાં અપાતી હમીકતોનાં સાચ-જૂઠું તપાસવામાં દરેક વર્તમાનપત્રે અમુક મર્યાદા તો રચીકારી જ રહેશે. અને એવી તપાસણી માત્ર શકિતની યાકુતિઓ, વાળ ઉગાડવાની દવાઓ વગેરે કચારી જાહેરખબરો પૂરતી જ મર્યાદિત કરવી એ યોગ્ય નથી પ્રસ્તુત જાહેરખબરોમાંની ના. આગાખાનના દીર્ઘાયુ મહેતી પ્રાયનાં એ કાઈ ભયે કરે, પણ 'હિંદુસ્તાનની રાજદારી સ્વાતંત્ર્ય તરફની કૂચમાં' એ 'નામદાર' ધણે ઉપયોગી ફાળો આપ્યો છે અને 'હિંદુસ્તાનને રાજદારી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરાવવાના કામમાં એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે એ સત્ય હજી પ્રજાને હાથે નથી. આવી જાહેરખબર આપનારાઓ અને તેને છાપનારા અખબારોએ સાથેસાથ 'નામદાર'ના એ 'ફાળો' અને એ 'પ્રયાસો'ના પણ થોડા અહેવાલ આપ્યો હોત તો વાચકોનું અંતર દર કરવામાં તે ઉપકારક નીવડત. પ્રજાને મારી એવો વર્ગ જાણે છે ત્યાં સુધી તો 'નામદાર'ના 'ફાળો' અને 'પ્રયાસો' હિંદુસ્તાનની રાજદારી સ્વાતંત્ર્ય તરફની નહિ પણ તેથી ઉઝડી દિશાની કૂચમાં પરિણમ્યા છે. ખેર, યાદીછએ પણ એમને સટ્ટા શોકલીને 'આ પ્રયત્ન એને છાજતી રીતે ઉજવાય' તેવી ધુન્ડા દર્શાવી છે અને એ રીતે, હિંદના રાજકારણમાંથી સુચોગ્યપણે

અદરશ ચર્ચા રહેલી એક બાકિતને વળી પાછું આપ્યું છે, ત્યાં ખીજની શી વાત ? પ્રજાની આખમાં

ધૂળ નાખનારાઓ

માણસને સેતા-ચાંદીથી કે હીરે તોળવાને પવન કોઝેરીઓ સુધી પણ પહેંચી ચૂક્યો છે ઝીંબીના એક મમાચારમાંથી જાણવા મળે છે-

'જાસીની કોથેલ સમિતિને હાથે સેતાચાંદી જેટલો પરિત જવાદરવાયે ના પાડી છે. એમણે હસના હસતા મળું કે—

'અહીં પડેલા ત્રાજવા ભેટને અને મુંઝાઈમાં થોડા દિવસો દીઠા જેટલો નાર મુદરશ સાંભરી આવે છે આ જાણતાં એમની બજારોની કરવાની મારી દેખા નથી એમની સરખામીમાં તે હું ધણે સામાન્ય માણસ ત્રણાઈ, અને તે જાણવા અને દુશ્ન-વિધિ નું એમને માટે રહેલું હજી છે.'

દરેક માણસને પોતાને કાવતો જમી પાળવાનું અને પોતે સાથે તે ધર્મચુરને પુજવાનું સ્વાતંત્ર્ય છે. અધર્મચુરમાં પુનઃવા લાપક ગુણો છે કે નહિ તે પશુ તેમજ અનુવંશીઓએ જ નક્કી કરવાની બાબત છે. પણ પાર્શ્વિક આગ્રેવાનો અને કેમી નેતાઓને રાજકારણમાં આજુ મહત્તર ન અપાવું નેહએ. તો તો પછી મહંતો, પીરો, પાર્શ્વિકો, સાધુઓ અને મુનિઓની આખી એક કતાર તૈયાર પડી છે લોકાની આંખમાં. ધૂળ નાખીને જો રાજકારણમાં પ્રવેશી શકાવું હોય તો એ હસમ હાથ કરતાં એમને પણ જહુ વાર નહિ લાગે.

આપણી, પછી તે જગ, ધર્મ કે જિંદગીમાં પ્રવેશી હોય પણ એ પોતાની જાતને સર્વજનસમુદાય માનવાના રાજથી પીડાતી હોય છે, તેની બદામી વર્તુલમાંથી જ આદર્શો રચાયા હોય તેનાથી એ પોતાને અરુપશય ને જોડે રચાને રાખતા મશે છે એ એની સમજ નમપણે ને કુશિલથી એ આદર્શોને રજૂ કરવામાં આવે તો તેને એ બિનજરૂરી માને છે અને એ જરા જાહેરસાથી એ કહેવામાં આવે તો એને તે સમજનક સમજે છે પોતાની જાતની સર્વેપિસિતાના બ્યાલથી એ એકલા ટેવાણ નએલ હોય છે કે તેની સરવાઈનુ માથ મટાવે સામે તે અવજાણવાની નજરે નિહાયે છે તે જિદા હોય શકે દાનરદીલ હોઈ શકે, દયાળુ હોઈ શકે પણ તેના આ ગુણો પાકવોને સિદ્ધાંત ન્યાય-બાબત કરવા પોતાની રહેમ દર્શાવવાને જ હોય છે.

હકમાં આપણી એ પોતાની સલામી જ ચુવામ છે, અને જ્યારે માણસો તેની સલા સામે મરુ જીવકતા મારે ત્યારે તો સુવિશેષ જ્યારે દહાપણથી શમ હેતુ ભેઈએ ત્યારે-તે પગે જ તેને દહાપણરેક વર્તતા નથી આવડત.

એ રીતે જોઈએ તો શ્રીમદ્વેદવંતુ જીવન કષારિક વાર્તા જેવું અટકી જાય છે. ગામડાના એક સામાન્ય બ્રાહ્મણના દીકરા જેને સૌ કેળવણી કહે છે તો એકદા પછુ ધૂટલ નહિ, સાસ્ત્રાભ્યાસની પણ મેળના કરેલી નહિ, સામે જ કંઈ કસકતા પણ નથી એ જાહેર દિલચાસ કરેલી નહિ, બાળપણનો આપેલાં નહિ; પુસ્તકો લખેલાં નહિ, છતાં રેલાં જેવા સમજા મનાયે એમનું ચરિત્ર લખવા પણ વર્ગ માળ્યાં, એક નવી દુનિયાને ય બીજે રૂટે એમનો સંદેશો પહોંચ્યા. બુદ્ધિમતાના અવતાર એવા વિવેકાનંદે પણ તત્ત્વભાવે કહ્યું, 'મારા વિચાર, ધર્મી કે વર્તનથી જો કંઈ એ શુભ થયું હોય, કોઈને કષ્ટોગી થાય તેવું એકાદે વેળે જો મારાથી બોલાય હોય તો એનું શ્રેય એમને જાય છે. જે કંઈ નિષ્પ્રાણ કે તેને માટે દુઃખવાચાર હું, જે કંઈ પ્રાણપ્રદ, પવિત્ર, નિર્મળ છે તેનું શ્રેય તેમને જાય છે.' આજે જે હિંદુસ્તાનમાં સેકેડા જગ્યાએ એમના નામે જીવન સંખ્યાસીએ, રમતપાનિયાં, નખાયાં, રેલ કે કુખળ-પોડિત અનાથોની સારવાર સુપ્રચાલ કરી રહ્યા છે. એ જગ્યાએ છીએ ત્યારે આમરે થાય છે. સમ વરતુના પ્રચારના વટોએ સાચૂત કરવા રેવાયેલા આપણે પડી-બર વિચારમાં પડી જઈએ છીએ. આપણી સામે એક એવી પ્રતિજ્ઞા રેખાય છે કે જેની પાસે કદી જ સાધન સામગ્રી નથી, કોઈ મંડળ નથી, કોઈ જાણ નથી, બાળક પરિચયો કેળવવાની હોંઘ પણ જેમને નથી છતાં એમની વિચારણાની બાબત રહેલી થઈ છે !

પણ આપણે પોતે જે મુશ્કેલી પરિપાક છીએ તે મુશ્કેલી કામરપુકરના અજ્ઞાનને તે સારા બાજબીની બીજ કોઈ પણ અગ્નિ કરતાં વિરોધ કેળવવાર છે આ તાત સમજીએ તો પડીશર તો અત્યંત યશ જઈએ, જાણે વાર્તા-કર્મીની અભાર ૧- મતોનાં પળાં જીવનચરિત્રો લખાયાં છે. પણ એમાં કેવળ રામકૃષ્ણ જ એવા છે જેમની વાતોના જવાબ જ આપી શકાતો નથી; મુજાહિને રમસિન કહી જવાય છે. આપણે મુશ્કેલી

પ્રશ્નોનો છે. બુદ્ધિનો છે, આપણે ગયા જમાનાના આપણા વડીલોની જેમ મૂંઝે મોંઝે બીજાના નિષ્કૃષ્ણમાં સંમતિ આપી શકતા નથી. જૂલો કરવાનું જોખમ ખેડીને ય આપણે સામે આવેલ વરતુને તપાસીએ છીએ ભાંગીએ કોડીએ પણ છીએ. એટલે આપણી વીંધીનાં મોટા ભાગને ધીર ઉપર કડી પૂરી થઈ બેસી નથી. આકાર કે નિરાકાર સચણ કે નિર્ણય કોઈની ઉપાસના કરવાની હોંઘ થતી નથી. વિશ્વ આખાને ચલાવનાર કોઈક સત્તા હોય જે પ્રાર્થના સાંભળે, કરજી કરે, આંખળને દેરીએ એમ હાથ ઝાલીને પ્રકાશમાં લઈ જાય, એમાંના કાચને આપણે માણી રાજીએ છીએ, પણ એના પર આપણી નિંદા જાળતી નથી; કારણકે બિલકાસ, અર્થહાસ, માનવજાતિનો વિકાસક્રમ, ઝવિંન અને માસ' એ બધાં જે બનેલ સવારી ઉપર કરે છે તેનો સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર જાણે જ વખતે એ થકા આપતી નથી. છતાં જે પોણેસો વર્ષ પરેસાં મંગા કોનો એ મંદિરના મામૂલી ઓરાડામાં થયેલા સંવાદો જ્યારે વાંચવા માંડીએ છીએ ત્યારે શરીરમાં અચૂતથી પચાર થવા સિવાય રહેતી નથી. મન પોતી મારી જેનું જાણી જઈ જોડાવવા માટે છે તે જાણે કહે છે કે 'દુનિયામાં મુંજ સર્વં છે એનું યા મટે માની બેસે છે ! તારી જુલિ, તારી જાંબો, તારું હૃદય સર્વમારી, સર્વ-રૂપી છે એમ માનવાનું થું કારણ છે ! એ બધામાં જ કોઈક મર્ગ હોય, મહત્ત્વ હોય હોય તો તારી દૃષ્ટિ કે રુદિને જ ઉતરતું સમ માની લેવાનો જો અર્થ છે ! જાણવાવરણમાં જેમ રમકડું તારી સટિ હતી એના માટે જ હલતો ઝગડો તેમ જ આજે પણ કોઈક રમકડા જોડે જ રમી રહ્યો હોય એમ કેમ ન જોઈ ?'

પરમદંડેરના મંગલ આપણને ઊંચ મંડલ કરે કે નહિ પણ તે એ હજી અદ્યતન તો કરે જ છે તે એ કોઈ વાતીક્ષી મજા નથી. કારણકે દાહમ-જેટીના દરજી તેટલું જ સત્તનું દર્શન વધારે રપટ થાય, એ ઉપાડી વાત છે.

* શ્રી મહાકવિ રામદાસોની દરજી મવા મહત્ત્વીય પદો ઉપર રહેલો જોડે દરજી દરજી.

પરમદંડેરની વાણીનું આ જાણું છે. તેનું કારણ એ વાણી રવાણાવધાંથી આવે છે તે છે. એ રેલ

ચોમાસામાં સંધરેણુ ટાંકાનું પાણી નથી કે નથી એ વર્ષા-
ઋતુમાં પૂરે બહારમાં વહી ધીમતા ધીમ તલકમાં સુકાઈ
જતા વહેણનું પાણી. એ તો છે અંતરજ્ઞતા થઈકા
પાતાળકુવાનું પાણી-જે સામે જેમ અવરોધ વિશેષ, તેમ
વિશેષ ભેર કરે છે, જે બાર મામ એક જ સરખી સ્ફુર્તિથી
વઘા કરે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસીઓની વાતો પેલા ટાંકાના
પાણી જેવી છે. એમાં દીલ-ગેવણ ને સંધરાની વાચ
આવે છે. એમાં આપણને ધમકી જવાનો વેગ હોતો
નથી, ધણીખરા કવિઓની વાણી વર્ષામાં બે કાંઈ મમી
ઉનાળે સુકાઈ જતા ત્રેણા જેવી છે. એ એવી ભય છે
પણ ઉનાળા આવતાં સુકાઈ જઈ વખરે સદારે આપણને
ખીજ વર્ષા સુધી રચળના મૂકે છે. પરમદ સદેવ જેવા
સતોની વાણી આપણે છૂટવા મથાએ તો જે એવે છે
ને સાગરપાત્રા કરાળ્યા વિના ઊઠતી નથી. અતરતરમાથી
એ ફૂટતી હોવાથી એમાં નિર્મલતા સાથે જ સ્ફુર્તિ ને
હતાનો મિયાપ થયો હોય છે એ તો અચ્છાદ્યુનો કાન
પકડી કહે છે.

‘ઈશ્વર નથી એમ વ્રુ કહે છે. પણ ઈશ્વરને મારે
તે કદી તાપાવેલી અતુભવી છે ? કાઈ દિવસ એને મારે
દેવાકાંઠ વિચાર કર્યો છે ? માણસો સ્ત્રી, બાળક કે ધન
માટે બોલે. આસુકાં પારે છે પણ ઈશ્વર મારે ? તો
ઈશ્વર તેમને કયાથી મજા ? મેં ઈશ્વર મારે માયા પછાડ્યાં
છે. શતની શત મટકુ મ આપાં મિરાપ તપસાટમાં વિતાવી
છે; રાજ માજ પડે મહિરની આરતી ધય ને હું ગીસ
પાડી ઊઠતો, કપાળ ફૂટીને દહેજો “આ મા, નિદગીનો
એક દિવસ તો પીતી ગયો, આ કાજખંડુર નિદગીનો
એક દિવસ ગયો મે સત્તના મ્હન તો ન થયા. મા, મારે
શાન નથી નેહનુ, કીર્તિ નથી નેહતી, માત્ર વ્રુજ
નેહએ છે.’

આ અચ્છ વિરહવેદના વાચીએ છાએ ત્યારે કરી
જવામ જહતો નથી.

વિવેકાનંદને એમણે કહેલું —

‘મારે કે એક ઓરડામાં સોનાની સગડીએ પડી
છે તે બાળુના ઓરડામાં એક ચોર છુપાઈને બેઠો છે.
તે બને વચ્ચે એક શાકડાનું ટાંકું જ આપ્યું છે. શું
એવે વખતે પેલા ચોરને ઊંધ આવવી શક્ય છે ખરી ?
એને તો એક જ વિચાર આભ્યા કરવાનો કે એ શાકડી-

વાળા ઓરડામાં કેમ કરીને દાખલ થયું ? ઈશ્વર મારે
મારી અવરયા એવી હતી.’

નિષ્કામી પુણે અતુલવેલી સત્તની વાણીમાં જંગમ
ગાળા ને ફૂલની સુગધનું મિલન થયું હોય છે. અત્ત
લાગતી દવા સાથે એ દેશામ છે ને અચ્છ વીવ છે.

એટલે એમણે કરેલ કાલીનું દ્હાન, એમના જાંઠે
વેગો, કાળામાતા પ્રયેનો એમનો રાજાતીન શરણાર
એ બધાં વિષે કશો જ ઉચ્ચાર કરવાની શુંગરા નથી
ત્યાં સુધી એમના જેટલો ઈશ્વરનુરાગ ન ઉગાયો હોય
ત્યાં સુધી એ વિષે અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો એ આણણી
પાણી ભરવા જેવું છે.

શામકૃષ્ણનો દાવો જ એ દોલો. ‘હું’ કહું છું
પ્રયોગસિદ્ધ છે, આલો પ્રયોગ કરો ને ખાતી કરી ને
એમણે એમના કિયોને અનેક વખત કહ્યું છે, ‘મારું
વત્ત એમને એમ ન માની લો. એને તમારી અક્ષર
પ્રાયોગિક બુદ્ધિથી મૂલવી છુઓ.’ પણ શામકૃષ્ણ સારા
પૂજનીય છે એવું કારણ તો એમની કરણા, એમનું
નિરભિમાન, એમનું ઔદાય ને એમની એકનિષ્ઠા છે.
એ બધું ગમે તે સાધના કારા આપ્યું હોય, કાર્ણમાતાએ
આપ્યું હોય કે માનમશાલીઓ કહે છે તેમ પોતે જ
પોતાને કરેલ Autosuggestion થી આપ્યું હોય,
કે વેદાન્તીએ કહે છે તેમ અંતરજ્ઞ આત્માએ આત્મા
અચળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કયું હોય, પણ એમણે
જે સિદ્ધિ મેળવી એ વંદનીય છે એમાં શંકા નથી
સ્ત્રી માત્ર પ્રત્યેની એમની નિર્મલ દષ્ટિ ઈશ્વરકાંઠ કારા
આવે કે યોગસાધનથી આવે કે નીતિ અને સત્તને મારે
આવે પણ એ વંદનીય જ છે. કાલીમાતાની કાંઠ કારા
એ શુભેશ્વર થયો ને કાલીમાતાનું અસ્તિત્વ હજી વેદાન્ત
નિક રીતે સિદ્ધ થયું નથી એથી એ શુભીને ઉપયોગી
લેરા માત્ર ધટતી નથી. વરવુ માત્ર-પ્રયેનો માલિકીમાત્ર
તજવતો સન્માસિનો સ કલ્પ “ગમે તે રીતે આવે તો,
પણ તો એ રચાપી રહે, જીવનને હજુતું ફૂલ કરે, તો
એની કિંમત થોડી જ મટવાની છે ।

નીતિને મારો એ શબ્દ ભણીને મૂક્યો છે. કારણ
શામકૃષ્ણને ભગવત સાધક હતા. ઈશ્વરદર્શનની
તીવ્રતાનો ઉમાક એમને વળગ્યો હતો. શત ભય તે
દિવસ ન ભય ને દિવસ ભય તો શત ન ભય, તેની

તીવ્ર વિરહન્યાયા થતી હતી તે એ માટે એણે ધણા માર્ગો તપાસેલા. જે માર્ગો ઓધે તે માર્ગે જતા એમનું મન તલખતું, એ છતાં જે ત્યારે વામમાર્ગે દ્વારા પરમતત્ત્વનું દર્શન કરવાની વાત આવી ત્યારે એમણે કહ્યું કે, 'હું એ માર્ગમાં મદદ ને માનિનીનો ઉપયોગ નહિ કરું.' શીખવનારે એમને કહ્યું, 'આ માર્ગમાં તો એનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે.' રામકૃષ્ણદેવે ડાકું ધુણાવી કહ્યું, 'માએ ક્યું છે કે એને બદલે પાણી ને સોપારીથી ચાલશે.' એમનાં કાઠીમાતા પણ વિવેકી તો ખરા એમ બુદ્ધિવાદીઓ કબૂલ કરશે.

કામિની અને કાંચનના એમના ત્યાગે આ બોગ-પ્રધાન જ્ઞાનના પર એક મોટામાં મોટો ધા કર્યો હતો.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાંથી રાજબરોજ પદવીપરા એક શાન લક્ષને નીકળતા હતા-કે 'જીવનનો સ્વભાવ એ જીવનકલ્પ છે ને જીવનકલ્પ કરતાં કરતાં જ માનવી આગળ વધે છે. બોગોની તૃષ્ણિ એ માનવી માટે શરભાવ-ધર્મ છે. ત્યાગ-તપ-સંયમ, એકાંતવાસ ને જીરમાગ પ્રત્યેની કરચાણી વાગેએ જ હિંદુસ્તાનને બળદીન ને અગાનપીઠિત બતાવ્યો છે. જો હિંદુસ્તાને દુનિયાના દેશો સાથે રહેવું હોય તો યુરોપીય સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરી નિઃકુર મિશ્રાનના પૂનર્ની ને-સેવક થવું પડશે. આ બધો જૂનો ને વસી યદ્ય ગયેલો ધર્મ દરિયામાં પધરાવી દેવો પડશે.'

દેશને દોરનાર વર્ગની મનોદશાનું વર્ણન બ્રહ્મચર્યદે એક એમની કટાક્ષ પૂછે સૌથીમાં 'આણુપુરાણ' લખીને ક્યું' છે.

x

દેશની ટોચે બેસેલ શિક્ષિતવર્ગ પોતાને ને સમય દેશને વેચવાને માર્ગે જતો હતો, એમને ખજર નહોતી કે અનુકરણ કરેનું ને આત્મસાત્ કરેનું એ એક જ વસ્તુ નથી. પહેલો વસ્તુ સ્તુત્ય છે ને બીજી પુનર્જીવન. આત્મ-સાત્ તો જેનાં ફેરમાં, ઉપ સાધ્યુત હોય તે જ કરી શકે અને સ્વદેશની સંસ્કૃતિને દીન દારવી, સ્વદેશની વસ્તુ માત્રને મટરમાં નાખી પશ્ચિમની નક્ષ કરવાની વાત એ તો ફેરમાં ગીરો મૂકી પછી બહારની બુદ્ધી દવા લેવાની વાત હતી. સત્તાનતીઓની વાત ધરનાં બારી-બારણાં જંધ કરી બહારની દવાનો ત્યાગ કરી જીવવાની હતી. જેને પરિણામે ધીમે ધીમે ઓરમાની

હવા એરી થતી જતી હતી. વિભાવની શિક્ષણ ભણેલાની વાત બહારની મુક્ત દવા લેવાની હતી પણ સ્વદેશી સંસ્કૃતિની જડ કાઢી નાખવાની વાત એ દવા લેનાર કેફમાંતો જ નાથ કરી નાખતી હતી. એ બૂઝી જતા હતા કે જેને પોતીકું એવું કશું હોય નહિ તેને બજારમાં કશું જ મળતું નથી. મોટે ભાગે ધક્કા જ મળે છે, નિરાણ એવી જૃષ્ટીને માપવા સારુ પણ પગ નીચેની ધરતી તો સાધ્યુત નેહએ જ છે.

જરૂર કોઈ સમન્વયકારની હતી. દેશના સ્વત્વને જાગૃત કરી. તોલાં-નાજનાં નક્કી કરી બહાગના સાથે સંબંધ બાંધવાનો હતો. આ કામ મદદરૂપે રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદે ક્યું, આ પશ્ચિમના આંધળા ચેલાએને તેમ જ એમના ગુરુએને રામકૃષ્ણ પહેલવહેલાં જવાબ આપ્યો કે, 'હિંદુસ્તાનની સહાયો જૂની સંસ્કૃતિ કાંઈ દરિયામાં પધરાવવા જેવી નથી ધણ. ગંગાના કાંઠે ને હિમાલયના તપોવનોમાં જે વાણી ઉચ્ચારાણ છે એ જ સત્યની વાણી છે. ને બધાં જ શાળોની નેમ એને પછી અભિપ્રાય આપે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની નેમ એને પણ એક સ્વતંત્ર તત્વરૂપ ને મંગલકારી દૃષ્ટિ છે.'

દેશના સત્તાનતીઓ ને ધારિગિકાને પણ એમણે એવી જ રીતે કહ્યું: 'આપણે ધર્મ રાંધણિયાં ને પાણિ-વારમાં જ સમાઈ ગયો છે. એને બ્યાપક કરો, બ્યાપક કરો. આપણે વેદાંતી, પૌરાણિક કે તાંત્રિક કાંઈ નથી રહ્યા, માત્ર અડશો નહિ. અડશો નહિ કરેનારા જ બની ગયા છીએ. આનું જો એકાદ મુક્ત મુખી ચાલશે તો આપણામાંના દરેકને ગાંઠાની હરિપતાલમાં પુરતું પડશે.' વેદાંતને ધર્મ તરીકે સ્વીકારવો હોય તો એને બધાંદારમાં જીતરેનું નેહએ. ગીતાને ઉપદેશના માટે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધરથળ પસંદ ક્યું' છે, સર્વોન્ત ઉન્નતિની ચાવી ૨૫ આ શ્રિહોતો જંગલમાં કે ગુફામાં રહેવા નેહએ નહિ પણ ને બહાર આવવા નેહએ. તે-પાપની અદાલતોમાં, મજૂરોમાં, માછીઓમાં અને સર્વમાં લીન-રવાં નેહએ. આને પહેલાં રોડીનું અદેન સાધીએ.

'જીવ એ જ શિવ છે ત્યાં તેમના પર દવા કરવાની વાત કોણ ઉચ્ચારી શકે?' 'દવા નહિ સેવા, સેવા કરણ કે જીવ એ જ શિવ છે.' રામકૃષ્ણ કહેતા.

વિવેકાનંદે આ સાંબળીને જ કહેવું, 'મે' આને

એક મદામત્ર સાંભળ્યો. આ જીવનમ્પત્ત હું દુનિયાને સંભળાવીશ.' "

આ વાત નવીન હતી ને નહોતી. શાસ્ત્રોમાં હતી. લોકોએ અપારંપર સંભળી પણ હતી; પણ ધર્મ-જાગૃતિનો આધાર આખો શાસ્ત્રો પર અવલંબતો નથી. સંતોનાં જીવન પર અવલંબે છે. એટલે જ ગંગાને કાંઈએ પૂછ્યું, 'તું તે બપોના એક ધૂએ છે. અન્નને પવિત્ર કરે છે, પણ તારો એક કોણ પોરો ?' ત્યારે ગંગાએ કહ્યું, 'સંતો. એ બધા અહીં સ્નાન કરશે. એથી મારો એક આધો જશે.' એટલે જ ગંગાધુ છે કે,

'મે સંતન કે પીછે જઈ
જહા જહા સત ધિપારે.'

રામકૃષ્ણદેવ ને એમના શિષ્યોની એ જ મહત્તા હતી કે એમણે ધર્મના પમાય' સ્વરૂપને સ્પષ્ટ દારા નહિ પણ જીવન દારા બજાવે ક્યું. એમણે કહ્યું: 'અહમ્' અહમ્ ને અસહાયિક કે ? આવી જુઓ, સ્વસ્તી સાથે પણ અહમ્ પછી શકાય છે. ને કાંઈ અર્થાઓ બધાની નથી. જીવન વધારે બલવાન, વધારે પ્રેમાળ ને વધારે કામળ થાય છે. કાંચનો ત્યાગ કે અશય છે ? આવીને જુઓ, એ અશય નથી. હાડવાથી તુકસાન થતુ નથી. કેટલાય મિથ્યાત્વમાંથી છટા થઇ ઉભરા હળવા બતાય છે, સત્યનિષ્ઠાથી કદી વ તુકસાન થતું નથી કદી વ દુર્ગતિ થતી નથી. ભોગલાસ-સાથી જ આદિ, મંચ ને અંતમાં દુર્ગતિ થાય છે.' એમના ને બીજાના મુખ્ય ફેર જ એ દતો કે બીજા ભોલીને જ અટકતા. આચરણનો વિચાર જ ન કરતા. જ્યારે રામકૃષ્ણ તો આચરતા કહેવાતું લાંબા કામના આચરણ પછી, કાંઈમાનાની આચારી જ શરૂ કર્યું. ને કહેવા તેમાં પણ કાંઈક અનોખાપણ હતું.

કલકત્તાથી ને નારિતકો અર્ધ કુવડલ ને અર્ધ મળકની દશિયા મળવા આવતા એમનું કુવડલ ને મળક રામકૃષ્ણદેવને જોતાં જ ચમી જતાં. એ જોતા કે અહીં એમણે ધારેલ એવો કાંઈ ધર્મડો, દંભો, અર્થદંષ્ટ કે જડ છુદિયાઓ માણ્ય નથી. દીર્ઘાં દપડાં, વેપજીવાના આડંબર કે શુભચળનો અદંબાર કંઈ દેખાતું નથી. એના પહેરવેશમાં શાદાઈ, કંદમાં આપુઈ, ને દશિમાં પ્રેમ છે. બીજા સંસારીઓ જેમ જ એ દસમુખો છે, વાતમાં વાતમાં મીઠી મળક પણ કરે છે. કાંઈવાર

તો લોટ પોટ દસાવે છે. એના ભાવવેશો કે સમાધિ પણ સહુને તપાસવાં હોય તો તપાસી શકે તેમ છે. એમાં કશો બેટલાવ નથી. એ પોતે જ સમગ્રવવા તૈયાર છે. એને કશી સ્પૃહા નથી, છતાં જે અદંબાર કે ભેરવવાડી પણ નથી. સૌ આચરનાર જનાર માટે એના અંતરવલના વીરડાનું અમૃત ખુલ્લું જ છે. પડાનું તો નામનિહાન નથી. ગિરકૂલ નિખાલસ, આરપાર નેત્ર સ્પષ્ટ તેવો, સાધુ હોવા છતાં બચદારથી એ હાડકતો નથી. ઉઝડો આવશ્યક બચદારમાં જાત્ર ને વતસ છે. આ બધા મુજોનું મિશન એની આંજીમાણ એક એવી પ્રસન્નતાનું વાતાવરણ સર્જે છે. કે જેનો આશ્રસ પણ સામે કાંઈ પેલે વિશાળ નગરીના ધનકંપતિથી ભરપૂર મહેલોમાં નિસાસની બધી સામગ્રી છતાં સંભવતો નથી. આનનારા એક બીજ વરુનો પણ અચૂક અનુભવ કરે છે. 'આને શાસ્ત્રચર્ચા કરીને દરાતી થકાય તેમ નથી. શાસ્ત્રો એ દાસ નથી. પંડિતાઈની તો એને પડી જ નથી. એ જે જોતે છે એ તો એના અનુભવની વાત છે. અહમ્, અપરિમલ, દેહાકિમાનનો અમાત્ર, માપામાંથી છટકારો ને ઉચ્ચરણુભવ એ બધા શબ્દો એણે કાંઈ શાસ્ત્રમાંથી નથી ઉપાડ્યા, એનો તો એના અણુએ અણુએ અનુભવ લીધો છે. અહીં વાદ્યતિવાદથી પર એક અનુભવજન્ય મદા બેસી છે. અહીંમાં કાં તો મૂંઝા રહેવાનું છે ને કાં તો એના ચરણમાં હળવાનું છે મૂંઝા રહેવાથી પણ કાંઈ વળે તેમ નથી. કારણ કે એની વાણીમાં એવી પારદર્શકતા તથા માધુર્ય ભરી સંયોદતા છે કે ધામલ થપા સિવાય રહેવાનું નથી. છુદિના અભિમાનિઓને એ કહે છે, 'પંડિતાર્થમાં બૂરેલા આજીસો સમગ્રી જેવા છે. ખૂબ ગંધે લીટી શકે છે, પણ એની નજર તો નીચે પૃથ્વી પર સડતા માંસ પર હોય છે. એટલે હું માને કહેતો કે 'મા, તને દાંડી કે એનું ઘાન પણ મારે નથી જોઈતું.'

ને પછી ધડીકવાર જાણે દૂર કાંઈક જોતા હોય ! એમ મધાપિરમ રહી એ એવા પંડિતની વાત કરે છે કે તે સાકળને સૌ અડખાટ દસી પડે છે.

સૌ પ્રસાદ લઈને વિદાય થાય છે ત્યારે મળાનું સ્થાન આદર હૃદયે લીધું હોય છે.

દર શબ્દ, રવિની રમમાં જે કુડીગંધ નારિતકો ને અજદાણુઓ, અધમદાણુઓ ને સંશયમાં જોતાં આના

રાએ આવના એમાંથી ધીરે ધીરે ફેટલાકના મનમાં માનમાં કિંદોળા પ્રગટવા માંડ્યાં. એ બધાને આરતે આરતે સમગ્નવા માંડ્યું કે દુનિયામાં બુદ્ધિની કમરત માટેના મેદાનમાં કોઈ છેડા જ નથી, આખે જોવાતું, કાને સાંભળવાતું એ બધાં છન્દ્રવજ્ર સુખોને અંત નથી. અરે એકથી માખીઓની જ એટલી જાનો છે કે એની ટેવોને જ અવ્યાસ કરીએ તો પણ જન્મારા ન્તય. આકાશના તારા, જુદીનો ગર્ભભાગ, સાગરનું પેટાળ એમ ભૌતિકશાસ્ત્રીની શાળાઓનો કોઈ સુખાર નથી. ને આ બધું જાણવા, સાંભળવા કે ઝોળખવામાં જ સંભવે છે કે માણસ ખુદ પોતાની જ જન સંબંધમાં સાચ અતાત રહી જાય. એ બધાનો જ્ઞાતા થયા પછી પણ એના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ ધરિયુઓ તો એનામા એવા ને એવા જ જન્યતા, એને કાઠી ખાયા ટાંપીને મોઢા હોય. અને દરકોઈ ક્ષણે વિદગ કરવા, ને એની બુદ્ધિને બમિન કરવા સમર્થ હોય. એની બધી જ ભૌતિકશક્તિઓ એ વખતે એને કોઈ ખપ ન આવે, સંભવ છે કે ઉલટાની એને રૂધિ મેકરડિના સરોવરમાં ગળવામાંના સોનાના ભારે જ ફૂળતા રેતીશ મેનિકા જેમ એ ભૌતિકશક્તિઓ જ એને ભયંસાગરમાં દેલટાની આખરી પલે કુખાડે. તો એની પાછળ જ દોડવાનો શો અર્થ છે? એને આરાધ્યગણી સમર્પણ કરવાથી સંભવ છે કે મિત્તની મુક્તિમાં એ બેરીય જ નીવડે. જે એક જ વસ્તુ જોવાથી દર્શન મામતો સાર. આવી જાય છે, જે એક જ વસ્તુ સાંભળવાથી અપહીન બધું જ મળી જાય છે; જે મેળવ્યા પછી બીજું મેળવવાની રૂઢા રહેતી નથી; એ તો ગિતાની અંદર પડ્યું છે. માનવચિત્તની અંદર જે મહાભારત આવી રહ્યું છે એને જાણી એમાંથી જે મુક્તિ મેળવે છે એ જ એકલો બાકીની સર્વ જ્ઞાન-શાળાઓનો આદી ને અંત જોઈ શકે છે. એની સાધ-કતા ને નિરથકતા વચ્ચેની બેઠ હોટી એ પાંચી જ તાબી ચકાવ છે. રવજુને ગાંઠે જે સિદ્ધામત સર્વનાયનું પગથિયું બન્યું એ સિદ્ધામત જનક ને વિબીજણને માટે બંધન નથી નીવડતું, ધમનું જ એક પગથિયું બની જાય છે. આ અકિંચત માધુ પામે મોઢા પછી એ બધા બોલેલાઓને ખમર પડે છે કે વિષ અને માનવીને આજે જે મુખ્યત્વે જોઈએ છે તે ભૌતિકશાસ્ત્ર

સામનશાસ્ત્ર કે અનુકલિષ શાસ્ત્રોમાં પારંગતના નહિ પણ સમજામાં જ શાસ્ત્રોને નાજવાળાની મુનિવિદ્યામાં પારંગતના. એ વિદ્યાની આવી સામે કાઠેનાં પિચાળ વિદ્યાભવનોમા પુરતો નવ્યે ખડકાયવ, આગમ-પ્રિય, બદિમુખ, અધ્યાપકો પામે નથી એ બધા ગામ આખાને વીજળીથી અજવાળી શકશે, પણ પોતાની જાતમાં જે ભયંકર અધકાર પડ્યો છે એને અજવાળનાર નાતું એવું કોઈયું પ્રગટાવવાતું સામર્થ્ય એમનું નથી. એ સામર્થ્ય તો આ માનાપમાન-શય, અંતર્યુષ સાધ્યું છે, જે લક્ષીને મોહ, કીર્તિની લાલસા, મુલ્યનો ભય, ને વાસનાનો દાહ એ બધામાંથી છૂટી ગયા છે.

ધીમે ધીમે આ બધા આવનારામાંથી સૂર્યા આસ-પાસ જેમ ઝડમડળ રથાય તેમ અંતેવાળીઓનું એક મંડળ બેનું થતું ગયું. એમાં લાગુ જેવા અગ્રજ મનુરો પણ હતા. ને નરેન્દ્ર જેવા મેધારી પણ હતા; મિરીશ થોપ જેવા ગરાડી ને જશ્વરામ ને નાગ મદાશય જેવા પર્વત ગૃસ્થો પણ હતા. અનેક આવનારામાંથી રામ-કૃષ્ણ એમની વિવિધ પરીક્ષા લાગે બેઠ્યા હતા.

પરમહંસદેવ ને એમના શિષ્યોને સંબંધ એ કાલે ખિલકૂલ નવો જ મીચો પાડનારો હનો. આજે પણ એવો સંબંધ કેળવનારા શુર જુગ દરો. સામાન્ય રીતે આપણા અંધમતિપ્રધાન દેશમાં ગુરને ગોતિક કરતાં ય જોયું રયાન અપાયું છે. એના રચનારે બદ્ધ શુદ્ધ બુદ્ધિએ રચ્યું દરો પણ એને પરિણામે સિંચ કે ગુર એકે સમુદાયનું ભયું નથી થયું. એ રચ્યુરહતી સાથે જ એક સેત્ય ને બીજો મેવક એવો જ મામાન્ય ખ્યાલ આવે છે વસ્તુત મેઝ તો ફેરળ ધિર છે ને બીજા છે અનાથો. એ નિરાપ સેવાને અવકાશ હોય તો એ પરસ્પરની મેવાને છે. એક પક્ષકાપમ મેવા લીધા કરે ને બીજો પક્ષ સેવા આપ્યા જ કરેનો એમાં બને પક્ષને નુકસાન યાવ; ને આપણા સંપ્રદાયોને ધનિદાન એ વસ્તુને પુરવાર કરે છે. પણ જુના ખ્યાલોમાં યોગ-રેલો કોઈ દિશિએજરમાં જઈ મડનો તો એને આપણ યનું દર્શ તો જુદું જ વત્તારજ્ય હતું. ગમરુદ્ધરેને જામત અરસામાં કોઈની મેવા સેવાનું મનું જ નહિ હા, એ યજ્ઞીતાર શિષ્યોને પોતાના જ દારે શ્રેમથી ખરસાવે છે અગા! એમના વાનોભાષામાં પણ આખી

યામ એવું મુક્ત વાતાવરણ હોય છે. ગુરુએ કહેલી બધી જ માન્યતાઓ નાશાવે સ્વીકારી લેવાની અહીં પ્રથા જ નથી. પરમહંસે જ પોતાની વાતને તો શું પોતાની જાનને ય ચક્રસનામાં કિતેજન આપે છે.

એક રાત્રે એક શિષ્ય જાગીને જુએ છે તો ખાટલામાં ગુરુદેવ નથી. ધડીતાર થયું કે લઘુશોક મારે ગયા હશે ઠીક વાર થઈતો યે ન આગ્યા ક્યાં ગયા હશે ? કહેતો ઊભો થયો. ઓચિંતાવું થયું. એમનાં પત્ની પાસે તો નહિ ગયા હોય ? સવાલ થતાં તો થયો પણ શરમતો પાર ન રહ્યો. ગુરુ વિષે આવી કહપના ? પણ અંચળ મન કેમે કરી રહે નહિ. સારી વાર થઈ એટલે એ શારદામણિદેવીના ઓરડા તરફ ચાલ્યો. ઓરડાના બારણા આગળ જ ઊભો રહ્યો. થોડી વારે દૂર સામેની બીજી જ દિશામાં કાઈ દેખાયું. કાલોમંદિરનાં પગથિયાં પરથી રામકૃષ્ણદેવ જીવરતા હતા. શિષ્યની પાસે આવીને કહે, 'અહીં કેમ ઊભો છ ? બહાર કેમ આવવું પડ્યું ?' શરમતા માર્યા શિષ્ય કાઈ જવાબ ન આપી શક્યો. પરમહંસે જ સમજી ગયા. હસીને પીઠ યાજી કહે

'તે બરાબર કયું'. સાધુતુ કહું પણ એમ ને એમ ન માની લેવું' સાધુની પણ પરીક્ષા કરવી જોઈએ.'

સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વયંસ્મૃતિના સિદ્ધાંતો તો હમણાં હમણાં સંજોગાયા પણ રામકૃષ્ણદેવે એમના શિષ્યોનું ધ્યતર ને રીતે કયું તેના પાગમાં એ જ દર્શન પડ્યું છે. ને વલતમાં કાંઈ નેરાઈ નથી. કારણ કે જોને જીવ એ જ સિવ છે એમ દર્શન થયું હોય એ જગજગરી શા સારુ વાપરે ? આરથા કેમ ખૂએ ? પરમહંસેવે કુંભાર જેમ ટપકું લઈને માટલાં ઘટે છે તેમ શિષ્યોને ધડપા નથી પણ ફૂલ એટલી સુગંધથી આજુબાજુની દવાને તરખતર કરી મૂકે છે એમ પોતાથી તખતર કરી મૂક્યા. એ દૃષ્ટિએ એ સમયો શિક્ષાગુરુ હતા. એ કયામાં એમને કાંઈક જ લગે. પ્રવક્તા કે પ્રોફેસર બળજબરી કરવાનું એમને કાવતું જ નહિ એ એમના શિષ્યોને કહેતા:—

'ફૂલના રસની જેમ તમારા હૃદયનો રસ જાણે અનેક મંથમાખીએ આવીને લૂટે. એટલી સાવચેતી રાખજો કે એમાંની એકાદ માખીને બંદી ન બનાવી દેવાય.'

આમાં સંન્યસીની બનાવટકિત અને યથાર્થ જ્ઞાનીનો વ્યક્તિ માત્ર પરત્વેનો આદર છે.

ને યથાર્થ જ્ઞાની જ પૂરો પ્રગતિત્રવાદી થઈ શકે છે. બીજો નહિ એ એમના શિષ્યોને ખુલાસો મને ચર્ચા

કરવા દે છે, બધું જોવા દે છે, પડવા આપડવા પણ દે છે. નાસ્તિકતાની અનિમદ્દ સુધી જાય તો યે એ અચરો થતા નથી; એક દિવસ કાલોપ્રસાદ એમને વારે વારે પ્રસ કરતો હતો. પોતે એને પૂછ્યું:

'ઈશ્વરમાં માને છે ?'

'ના'

'ધર્મમાં માને છે ?'

'મને કોઈ આધ્યાત્મિક વાતમાં, શેમાંય આરથા નથી. વેદમાં ય નહિ ને શાસ્ત્રમાં ય નહિ.'

'એટા, બીજા કાઈ ગુરુ પાસે તું ગયો હોત ને આમ કહ્યું હોત તો તને શું કહેત ? પણ શાંતિથી રહે. આ નરેન્દ્રને જો. એ પણ એક દિવસ તારી જેમ નાસ્તિક હતો. તારી શંકાએ પણ ગળશે ને તું પણ એક દિવસ બધું માનીશ.'

'તારા પહેલાં બીજા પણ આવી જ મધામજીમાંથી પસાર થયા છે.'

ને કાલોપ્રસાદ ઉવટ સ્વામી અભેદાનંદ થયો. એટલે એમના મોં પર જ સ્મૃતિપૂર્ણને પત્થરની પૂખ્ત કહે ત્યારે પણ એ તખ્યા સિવાય એમની પ્રસલ રમતિ-માળ સેવીમાં સમજાવે છે.

'તું સ્મૃતિપૂર્ણને કહેએ છે, પણ તેનો ય ઉપયોગ છે મા પોતાનાં સર્વ સંતાનોને રૂએ ને પડે એવું જુદું જુદું અન્ય નથી રાંધી ? એક જ આટામાંથી રાજ, શેટલી, પુરી, શીરો વિ. જુદાજુદા વાનીઓ પ્રત્યેકની તબિયતને માફક આવે એ ખ્યાલથી એ તૈયાર કરે છે'

અહિંસાનો જ આ વ્યવહાર છે. નવા શિષ્યોની જેમ એ કેવળ શિષ્યો સાથે જ સમ્પ્રાપ્ત થયેલો નથી, જીવનની બારેમાં બારે ક્ષણોમાં પણ આ નિયમને એ વીસવા નથી. એમનાં પત્ની શારદામણિદેવી આખાં ત્યારે પોતે તો સાધકાવરથા લગભગ પૂરી કરી ચૂક્યા હતા. અને માતા મિત્રાય બીજા સ્વરૂપે જોતી એ એમને માટે વ્યથિત હતું. મહત્વા જાનરની વેરવાઓને એકાંતે નિવરત્ત દશામાં જોતાં ય એ મા-મા કરી લેખાન બની જતા પોતાની આ સ્થિતિ હતી, ત્યારે આત્મનાર નવવધૂ તો જાણિકા હતી. દોડાલરી હતી

સામાન્ય હિંદુ ધર્મ તો ને ધડીએ વેરાગ્ય લીધને તે જ ધડીએ આધુનાધુ જોયા સિવાય સંન્યાસ લઈ લેવાની જીવમતિ આપતો હતો. નિકટના માખીઓની અનુમતિની એમાં અપેક્ષા ન હતી પણ જોને ફૂલ ચૂંટતાં પણ

પીડા થતી હોય એવા કઠણાવત્સલ પુરુષથી એ માર્ગે કેમ મનાય ? એમણે એકાંતે શારદામણિદેવીને ઓલાવી કહ્યું.

‘તું કહે તો આં સંસારના કાદવક્રીયડમાં રહેજાવા તૈયાર છું; પણ મને તું એળખ ને સંન્યાસ લેવાની રજા આપ; હું તને માયા રૂપે નથી જ્ઞેતો-મંદિરમાં એટલી માં તું જ છે.’

શારદામણિદેવીએ અનુમતિ આપી પછી જ એણે દીક્ષા લીધી. પણ તે પછી એ એમને હોમિ લેવાનું કદી ન વીસ્યાં. મહેમાનોને કેમ સાચવવા, રસોડામાં કેમ કચ્ચર કરવી, ત્યાંથી માંડીને તે ઊંચામાં ઊંચા તત્ત્વાનની વાતો એમની સાથે એ કરતા. પરિણામ એ અન્ય કે પરમદ્વંદવની મહાસમાધિ વખતે કોણે એમને કંકણુ ભાંગી નાખવા કહ્યું ત્યારે એમણે ના પાડેલી ને કહ્યું, ‘એ ક્યાં ગયા જ છે ? એ તો છે જ !’

હિંદુ ધર્મની આ નવી કેડી હતી. નવયુગમાં સંસાર અને સંન્યાસનો એ મેળ પડેલો જ હતો. એમના અંતેવાસીઓ આ વહેવારને પ્રત્યક્ષ કરી સમજતા કે જગતમાં કોઈ દહસેથી દર્શ દેવા જેવું કુદ છે જ નહિ. ‘જે પોતાનું વસ્ત્ર દૂકું કરે છે તે પોતે જ દૂકા યાપ છે. એવી જ એક બીજી અમોઘી વાત આલુઆલુનાને

અંતર ધટ્યું છે’ પણ પરંપરાના પૂર્વગદો, અદંતા મમતા, અવિશ્વાસ ધટ્યાં નથી. પંચિણને જ આપણે ભારમાં ભારે સમૃદ્ધિના યુગમાં ભારમાં ભારે મરીખાઈ ને યુદ્ધ ભાળી રહ્યા છીએ. ભૌતિકવિદ્યાએ અદ્વજ પેદા કર્યું છે, એને યોગ્ય રીતે વહેંચવાની વિચારણા પણ ચાલે છે, એ કોઈક દિવસ અમલમાં પણ આવશે. પણ એ પછી જે પણ વિશ્વમાં બેદલુદ્ધિ તો રહેવાની જ, રસજલિતું પૈવિધ્ય રાજ્ય નહિ રહે. સૌ એક જ દૃષ્ટિથી વિચારે, ને એક જ માર્ગે અનુભવ લે એ સંભવિત નથી. તે તો નિર્વિકલ્પ સમાધિ જ ચર્ક. એટલે આ મત-મતાંતર ને બેદલબેદ વચ્ચે એકથ ને પ્રેમનું સામાન્ય રથપાથ તેવું કરવું એજ ખરો રસ્તો છે. એજ વિરાટ-પૂરન છે બધાના માર્ગો એક સરખા હોય ગતિ પણ એક સરખા હોય તે અશક્ય છે.

પરમદ્વંદવ એમના અસદિતુ શિષ્યોને કહેતા.

‘ટેકરીના મથાળે ચડવાને માટે ધણાય રસ્તા છે. ધણીયાર તો એક રસ્તે ચડનાર સાખી આજુએથી કે પડખેની બાજુએથી ચડનારને ભાળી પણ શકતો નથી. છતાં બીજા માર્ગો હોય જ છે. જો છેક ટેકરીપર ચડી ગયો હોય છે એને જ ખબર પડે છે કે કાણ કયા માર્ગે

સાગર-સૈનિકનાં સંભારણાં

દિ'ની લશ્કરમાં પહેલા અગ્રણી ૧૮૫૭ માં થયો. વિ'ની નૌકાઓ એ પહેલા ૧૮૫૧ માં કરી. એમાંથી એકે ય ફતેહમંદ ન થયા. પણ ૧૮૫૭ માં એલ અગ્રણી થઇ ગયા, અગ્રણીઓના હાથ ખાલી થઇ ગયા, પોતાની પાસે હથુ' તેટલાની હોલ અગ્રણી પછી એ હારી ગયા. આગળના નાવિકોનું એમ નથી યા-સુ'. એમની મૂડી બ'ધ પડી છે. એમની બ'ટકે હજી બરેલી છે. એમણે શરણાગતિ નથી સ્વીકારી, ખામોશી રેખાકી છે.

ફેબ્રુઆરી માસમાં સુખબંધના નાવિકોએ પોતાની નૌકાને અગ્રણીના સહ ચડાવ્યા ત્યારે સુદ્ધના એ વાતાવરણમાં એમની વચ્ચે ૮૪૬ આવેલા આપણા એક જુવાન અખતરખીની નોંધપાત્રીમાં સંધરાયેલી કેટલીક વાતો અહીં આપી છે.

નોંધિકોની હાલત જોઈને મને નાનપણ સાંભરી આવ્યું.

નાનપણમાં એક દિવસ નાવિક-છવ-મનો નેહ લાગ્યો હતો સુખબંધ દરિયામાં 'ડક્રિન' નામનું એક નોંધ-તાલોથી જડાવ રહે છે. પ્રાતેપ્રાતવાથી નાના માના કિશોરો આવીને આ તરતી-ફરતી નાવિક-યાજમા દર વર્ષે દાખલ થાય છે. પહેલ-બીજા અથેલ લખુતો હતો ત્યારે નિહાળમાંથી અમને 'સાઈટો'ને એ જડાવ મેલા લઈ જવામાં આવેલા

કોઈ મહાસાગરની યોજા દૂધ જેવી તરતી મહેલાત લાગતી હતી એ 'ડક્રિન' દસ-બાર વર્ષના કિશોરોથી લગુને ૧૭-૧૮ સુધીના જુવાનો સુદર, રસત, બજવાની પાંખ ભેવા ગજુવેષ પહેરી પહેરીને આમથી તેમ ફરતા હતા. બાજરીએ બરાબર પાડેલા હતા. જરની વાધરી પણ બાથેલા હતા. કોઈ લઈતું અગ્રણું નહોતું. એક જ 'ડક્રિન' માતાના સી સંખલ દળમગીને રહેતા હતા. લાંબે સાંઢે કોઈ વાત પણ નહોતું કરતું. એકએકને છતર પેતાના કામમાં પરીવાયેલા દત્તો.

રાવ ને દિવસ, અકસાઈયા ને મહિવા, જુન્યો ને વર્ષે એમણે થોપાસ ધૂપતા સત્ર વચ્ચે જ માટવાના હતા. દૂર દૂર દેખાતા જુમિના કિનારાને યજ્ઞસ્વાનો નહોતે, બા-બા, માઈ-માઈ, સગાં, કોઢિયા-એ બધાને વિસારવાના હતા. લગ્નમાં યોવાન, કવાયત કરવાની, બોલન

પીરસવાન, વાસણ માનવાના, અધરી અધરી વિધાયોને નાલુક એપરીઓમાં સમાડવાની, બરડો ફાટી બધ તો પણ અજા જડાવને દુલ્લ કમી થરીને સાંક, અકસાઈ-બનાવવાનો કસાકો સુધી દહેસા મારવાની વાલોમ લેવા નાની હોદીમા ફરીને જડાવની થોપાસ માઈદેના થોવામાં અકર લગાવ્યા કરવાના. બાવડા કુખે, બરડો ફાટે, છાતીમાં સ્વભાસ આવે, આંતરડા વધેવાઈ બધ, તો પણ બસ, દહેસાં મારું જ રાખવાનાં. રાત જિગરેથી વાળું સાકસાલ ને હાથેઈલ્લી દધ જનારી લોચ આવે તેને પરપાંદા ફાટાંતી પાછી જતી મેલા જ કરવાનું. છ-બાર મહિને મા-બાપ દૂર દૂરને આમરેથી સુલાકાત લેવા આવે અને પાછા ફરે ત્યારે તો એ જડાવની ય વિરોધ આગુ' લાગતું હતો ખાસ સાગરની ખાસગ એ જડાવમાંથી કેટલાય આંમુડાએ વધારી મૂકી હતી.

છતા એ છતર નેહ લંગાડે તેડું હતું. યોજા દૂધ જેવી મહેલાત, બજવાની પાંખ ભેવા લગ્ન, પ્રથ કરેલ બાવરી, જરની વાધરી, પરિયાજના કાઠાની સાથે જ રહીને કરાવા દરેક કામ, ફરી ફરીને દરિયામાં નહાવાની મન !

સાંજ પડી અને એ જડાવ જોઈને પાછા ફરતાં છતર ન આવે. ત્યાં જ રોઝાઈ પડવાનું મન થયું. વર્ષે, બે વર્ષે, પાંચ વર્ષે, પણ એ જડાવની પરીણમાં પાસ થઈને નાજીએ ત્યારે તો પછી કોઈ મોટી રડીમરડો કમળ બનાવે! આપતી

મોટી રડીમર ટીપર બસ એકલા કમળને કુલમ થાઈ!

વાવવા ટીપર પત મૂક્યા ત્યારે રાતનાં અધારા ભરતી પડ્યાં હતાં.

બીજે દિવસે બાજુએ નાવ કરી મારે તો દને 'ડક્રિન' ટીપર જઈને જ લાજુ' છે. પણ એ વાત સાંભળે પણ ફાલુ' વિચારવાનું તો વાલુએ રહ્યું. છાસાં કમિયે થડે ત્યારે એને વાજની, બાવાની, પડાવની, કમળોની, એવી એવી ખીક બતાવીને સુવાઈ દેવાય છે. તેમ બાવડાં કુખરે, બરડો ફાટરો, આંખો સુનરો, છાતી દાંડી, શરીર દુદરો, માથાં તલરો, ત્યા મરી જઈય તો દસ્યામાં મચર-માહલાને જ ખરવાની દેશે, એની ડરામણોએ એક-કામથી દેખાઈ. તે રાતે જુ' લઈ ગયા ત્યારે મારા હાથ-પગ, વાંસો-છાતી એ બધું જાણે કોઈ આગમાંથી ઉગરી લેવાઈ હતાં. પણ બીતરમાં-એક આકાં-કાઈ બાંકો' પડી ગયું હતું.

હાલતને દિવસે એ નમૂંછ્યા 'છાક-રકાઓ'ને સુખબંધના રસ્તા ટીપર ભેગા ત્યારે 'ડક્રિન'-ચાંગએ ગયેલા તે દિવસ સાંભરે. ફિરમને યારી આપી હોલ તો જુ' પણ એમનામાંનો જ એક જનીને આજ વિદરેલા હોલ ને! પિતાની મરિ ના' ને બરેલે 'દા'ની ગદામાં એ જરાક વળી ગઈ હોલ તો જુ' પણ જાણે આ વિદરેલાં સાગર-સંતાનો વચ્ચે ભેગા હોલ ને! બરાબર મારી ઉમરના બ હતા એ

સિપાહીઓની દુહી લેખી, દરવાનની લગોલગ હતી. ત્યાંથી એણે પાછા દુહીને આ રવાન લીધું હતું. સામી, ગોળી એમણે ચલાવી નહોતી.

દેશી નૌકા-અફસરે પોતાના નાવિકોને સમજાવતા મથતા હતા. એન્ડ્રી-ઈરિયન કહેતો હતો : 'તમારી ઉપર એ ગોળી ચલાવી રહે નહિ. અમારામાં તમને વિશ્વાસ નથી ! એન્ડ્રી નથી સમજતા કે અમે આઠો છોએ ત્યાં સુધી એમનાથી કાંઈ ન કરી શકાય નહિ અમારા છાત્રાચે ઉપર ગોળી ચાલશે ને અમે ભ્રેયા કરજી ! બસ ! મારી વાત તો સાચીજી. અમે તમારી બધી માંગણીમાં સાહેબ પાસે રજૂ કરી છે. પણ એને કાંઈ થોડી ન સતા છે એ મંજૂર રાખવાની ! બધું કિશ્કી પૂછવે ત્યારે થાય ત્યારે એમાં કાંઈક વાર તો લાગે કે નહિ ! કિશ્કીને બધાના આંખે એટલા વાર તો તમારે ધીરજ રાખવી એટલે એ ને !'

એક જુવાન નાવિક ધળી હાથે, હતો. મશાકા સિપાહીઓની પાંચ-પચની બે કતાર લીધી હતી. ત્યાં જઈને પોતાના બંદીયાના પહેલા મળામાંથી જાન કાઢીને એની સામે ધડ્યું : 'લો થડાવ ગોઠા ! તમારે હી કાઈ કે પર તમ ગોઠા ચડાવેજી ! એર તમારી જોખાસે દબે કરજી કર સહતે હે ! દમ મારને સે કુલ થોડે હી ડરતે હે ! અરે, મરને કે લિથે તો દમ ભરની હુવે થે નેવી મે ! મજર નાપાન બી હમજો નહિ માર સહા. આર અજ તમારી હમે માર કોશ આજ... ' અને ધડ્યું કે સિપાહીની બંદી જુલવીને ક્યાં એ પોતાની ન જાતીમાં સખીન હુલાવી દેશે. ત્યાં તો રિમતમણું સુખ હતને મરણે જમાદાર આવ્યો. એની કમર ઉપર એક બાજુ પિરતોલો લટકતી હતી થેલા નાવિકને ખરે દાખ મૂળેને એણે ચાંત પાડ્યો : 'તમ ક્યા ખાલી કિશ્કાતે હો મેરે કાઈ ! અખિર હંઉના તો સોચે હી હમ બી તમારે કાઈ દય દમ ક્યા તમારે પર ગોઠા ચડાવેજી કરજી ! મે તો ખાલી હમને

કે લિથે દય સજ તમારા. એસી કુલ થોડી હી ચડવી હે ગોઠિયાં !'

નાવિક કાંઈક સાત પડ્યો. સિપાહીઓએ નિરાંતે આસ લીધો. જમાદારને અવાજ સાત કદમ પર ઊભેલા એના ગોરા કેપન સુધી પહોંચતો હતો. પણ એના મોઢામાંની સિચારેખાથી મૂકરેખા બરાચ મશાકા વિના, અસલની લદાઈથી નીકળે જતો હતો.

બહારથી બે-આર નાવિકો અને કિશ્કી અફસરો મળીને હાથ હાથે કુશાવતા કુશાવતા, કોઈને ધા ન કરવાનું સંચરતા, કિશ્કી દરવાજા પાસે પહોંચ્યા સમયગરે સંકળ નીચડી અને દરવાજા ઉઘાડ્યા. અફસરી એક બે નેતા ભેગા જુવાનો બહાર નીકળ્યા. બહાર આવતાં વેત ન લશ્કરના ગોરા કેપને નૌકા-અફસરને કાંઈક કહ્યું નૌકા-અફસરે સાંતવી નેતાને કહ્યું કે, 'તમુ રાયક્યો' અને એક સખીન ઢલ ખરે છે.

મશા આબ્યા ખખડા દરવાજે પહેરેઃ બાંધા ગયેલા ચાર મશાકા સિપાહીઓની રાયક્યો જુલવીને નાવિકો બશાકા હઈ અથા હોય એકુ લાચુ.

નેતાએ જવાબ આપ્યો : 'તમે જરા વ યુગારો નહિ સાહેબ, અમારે તમારી રાયક્યોની નરૂર નથી. હં તમને ખાતો આપું છું કે દમલુ ન એ હં અને ત્યાંથી ગોતીને હાલર કરીશ.

કોલીવારમાં ન એ તમુ રાયક્યો લઈ આબ્યા અફસરે આશ્ચર્યમાંથી એ લાંબી અને લાંબી કેપનને સોંપી 'દલ એક સખીન બાકી રહી ગઈ' એણે નેતાને કહ્યું.

બરાબની અંદર ચારે કાર યોધ કરાવીને નેતા આખરે એ સખીન પણ ગોરવરે આપી ગયો ત્યારે મને ચાર-વળાઈ સેનજ ક્યાં વ સંકયેક લગાડ્યાં થી આપવાર જતકાકાના એક જુદી ક્યાની પાખમાં રહી ગયેલું 'દલડુ' વાદ આપ્યું. પણ જતે તો એન્ડ્રીએ પાસે સેનજઈતી લાલ રહી હતી.

બશાકા દરવાજા આડી કતાર લાંબીને નાવિકો ખડા હતા, અંદરનો કિશ્કી બહાર આવીને કલવાઈ ન અથ તે મારે એ છવડું દોલજી બન્યા હતા લજી બહાર રહી ગયેલા પાંચ સાત પોતાના સાથીઓને અંદર આવવા રહેવાના સાદે પડતા હતા. એ થોડી અવરજવર સિચાય સહ પોતાપોતાને રવાને ચાંત લેતા હતા. ઉઘાડા દરવાજામાંથી અંદરના વિશાળ અકાદમાં ટાંચે વળેલા સેકંડો નાવિકો દેખાતા હતા.

'નેા મેન્સ લેન્ડ' પસાર કરીને હું દરવાજા પછા પેલા માનવ-દોલજી પાસે પહોંચ્યો.

'તમ ઈસલિયન' (ચાંદરી) હો ! તો બહાર રહેના !'

'નેા તો 'જનલિરક' હ કાઈ, અખજ પેલા.

'જનલિરક ! અખજ તમ તો જર નવ અંદર. ખુશીસે થયે બવ. કહે દેના કાઈ છકો કોઈ ન રોઁ—અખજારવા હે ચક તો.'

એક બાજુના ઉઘાડા ક્યાં લેખી બારખાં ભેતો ભેતો હું આગળ ગયો. 'જનલિરક !' 'ખુલ બખ, સીસમ !' નેના આ એક ન લાંબી એ અલોબાની યુકાના દાર લિધમાં હતો તો ખસ. પણ મને એ પાછા બહાર નીકળવા દેશે ! ક્યાંક બિડાઈ જશે તો ! બહાર નીકળવાના મન વિસરાઈ જશે તો !

અંદર વળી એક કતાર આડી કિબી હતી. એની આરપાર મને માગ કરી ટીપ : સારે સેકંડો જુવાનો અજુબાકા કરતા હતા, બાજુમાં એક નાની બારી ઉપર બસીને એક માણસ દાખમાં માખ કોઈન રાખીને બાપજી કહતો હતો : 'આપણા નેવ એા જગી. એા જી' ને મળવા અથા છે. આપણી માંગણીમાં કિચકાઈ રહી છે. આપણે કાલિ રાખવી નેકરો. આપણે હે સહો ક્યાં વિના જનમનરને કુકાડી નહી પલિલ બધી આપણી પાખજ છે. કે.કે.કે. આપણી પડખે

છે. સુરિવમ લીમ, કોરપુનરેડો અને બીજા
બધાએ આપણને ટોકો આપ્યા છે.
આપણી માગણીઓ વાળી છે. તમે
બધા આપણા કલાક સુધી પોતાપોતાની
બોલાઓમા જઇને આશામણી કરો.
‘આજ રીતેવરેડ યુ, પીઝી ગો હુ યોર
રૂસ ફોર હાઉં...’ (ફે અરજ કુટું) છુ
કે મહેરબાની કરીને તમે તમારી બોલા-
ઓમા અરજા.....) ત્યાં શ્રોતાઓમાથી
પીકારો ઊઠ્યા.

‘અથેલ મે’ મત બોલો ! બધું કરો !’

પેલાએ એની એ વાત હિંદુસ્તાનીમા
કહીને ચાલુ રાખી. શિરત વિના આપણે
નહિ લીધે શુંએ વિ. ચિપ્પમણુ એ
આપતો હતો ત્યાં એક નાવિકે આપીને
એને સંદેશો લીધે. એટલે એણે માથુંકેફાન
ઉપરથી હાથુ કે, ‘કોમેસના એક આગેવાન
આભિવંદ્યલી નવરસાહ અહીં આવવા
માટે નીકળી ગયા છે અને થોડી જ
વારમા એ આવીને તમારી સમક્ષ લાખણ
કરી જાય હિંદ !’

ઉત્સાહમાં આપીને નાવિકાએ ઉતાર
વાલેયો : ‘જય હિંદ !’

પાટો ફૂચી, ફરી એ જ માનવ-ભો-
જ્યો. ફરી એ જ ‘ખુલ્લુ સિસમ !’
અને હું હેમમેમ બહાર નીકળ્યો. થોડી
વારે થોણુ લાખ પાટણ ને પેળો. કાઠ
પહેરેશો એક બેઠા ધાટને અરમાધારી
માનવી યાત પણુ ડાપી પગથે ત્યાં
આવી પહોચ્યા. એની ધોળી ટોપી
નીચેથી ધોળા વાળ ડોહિયું કરવા હતા.
એક દિલ્લી અફસરે વડા ગોરા નોકા-
અફસરને એમની પિંહન કરાવી, ‘આ છે
મે. આભિવંદ્યલી નવરસાહ, અહીંની
કોમેસના એક કાપકર છે.’ ગોરાએ
સરિમન વડેને હાથ મિલાવ્યા આભિવં-
દ્યલીએ સમભળ્યું કે મને કાઈએ દેહ-
ફાન કર્યો કે, ‘અહીં માથાબા બહુ અશીર
છે એટલે હું અમરચો જરા આપ્યો છું.’
નાવિકોના નેતા એ અહીં હોય તો
એની સાથે જો વાત કરી લઉં.’

‘સી. એ. બી. મને મળવા જવા છે

નાવિક-નેતા બહાર આવ્યા હતા. એમની
સાથે એક માણસે જઈને આભિવંદ્યલીએ
થોડી મીનીટ વાત કરી. અને પછી પેલા
બીપડયા નોકાદળના અશરમાં ભરેલીને
‘સી. એ. બી. મી. મી. મુલાકાતે. ‘આપણે
પછી પાછા મળશું’ એમ એ કહેતા ગયા
આભિવંદ્યલીએ કહ્યું કે, ‘મુલાકાત પછી
મારી કાઈ જરૂર લાગે તો મને અહીં
બોલાવજે, કલાક હું જ અરજો-પોણા
કલાક પછી અહીં એક અટોર મારતો
જઈશ’ અને એ પાછા ફર્યા.

આભિવંદ્યલીને લુઓ તો તમને એ
ખ્યાત ન આવે કે ‘સુકંદ આચાર્ય’ એક
રસીલવંદસ’ અને એવી બે-પાય કિમિટક
પેટીબોના એ મતી છે, ધારાશક્તી છે,
અને મુળક પ્રાતિક કોમેસ સમિતિના
માઠ મતી છે લાખણ કરવાનો એમણે
લેશમાન હમમકો દેખાડયો નહિ. પોતાની
આગેવાની એ નાવિકા ઉપર લાદવાને
જરાય તમનાક એમના મોઠા ઉપર
નહોતા. નાવિક-નેતાઓને એમણે છું કહ્યું
તે ભણતો નથી પણ મને લાગે છે કે
એમની આગેવાની એમનામા જ કાઈ
સંકાપે એ એમને વધુ બેચરર લાખું
હશે. શુંબધના પ્રામ-અસ-કામદારોના
યુનિયનમા ને ચાંત ચક્રિ છે તેમું એમના
મતી આભિવંદ્યલીમાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે.

આજલે દિવસે મને રસ્તા ઉપર એક
પંખળી નાવિક મળી ગયેલો. દસ-પંદર
મીનીટ સુધી એની સાથે ચાલતા ચાલતા
ને વાતો વધે તે મેં મારા એક આગલા
અહેવાલ રૂપે લખીને ધોળા દીધી હતી.
એની પાસેથી છુટા પડતી વખતે એને
ફરી મળવાની તો કહ્યેના ચણુ કથાથી
હોયર પણ એકાએક એણે મને બોલો.
સામસામા અમે હાથ ફરકાવ્યા.

એ મને પાછા દરવાજાની અંદર લઈ
ગયા. મને કહે કે, અહીં ઉપર, બોલીમાં
ભરેલો, અને હમણું અહીં રહીને બે-
ચાર દિવસ બહુ જુઓ બરાબર રીપોર્ટ
તો પછી લખવા જ છે ને !’

મને ઘણું થ મન થઈ ગયું ત્યાં
રહી જવાડું. પણ કોણ ભણે કેમ, હું
ને રોકાયો બીજે દિવસે, એને ત્યાં જ
મળવાડું વચન આપીને હું છુટા પડ્યો.
આજ સુધી મને સમભળ્યું નથી કે તે
દિવસે હું કેમ ને રોકાઈ ગયો.

અને બીજે જ દિવસે.....

બીજે દિવસે ભોનાંબરથી ફોરો
ફાઉન્ટન મણી ચાલ્યા જતો હતો ત્યાં
કાઠની જાતી બીજી ઈમારતો વચ્ચે યદને
આવતા ગોળીબાણોના પડયા કાન ઉપર
અકુળાયા હોવામાં ફાળ પડી. અમે હું
ફેડયો. કાની ગોળીઓ ચાલતી હતી ?
કાંઈ? લોહી રેડાઈ હતી ? ઠાકરાંબાડું ?
અરે...કાઠના દોડવા મને થયું...બે ધડી
માટે જ મને કાઠ વિચકમાંની ગાદીએ
મિસાઈલ તો આ બધું કાંઈપણ બધ
કરાવી હતી !

પણ હાથ ઠાપવાળા ! તારા કિરમ-
તમાં તો પાદચાહના વખત ઉપર ચઢનારા
જમના નવીના કિરંતી નેટલા ચારી પણ
કથાથી હોય !

આજલે દિવસે નવાં જ આગ્યો
હવે એ કેસલ બરાકના મોજાનથી સો
એક હદમ દૂર રહી દઈશ ત્યાં બપુક-
બાછના પડયા એટલા બધા તીણુ બની
ગયા કે ગોળીઓ બે-ચાર હાથ છેડેથી
સૂસલવી જતી હોય એવો આવસ થતો.
પડયાબાડુ મીનીટ-અડધી મીનીટ ચાલે.
વળી પાછી પાચ મીનીટ ચાંત બધ ફરી
સાકામ સંકળાય અમે ટોકા નાકલાન
કરે. બિનજ વાર તો જાણુ કે ગોળીથી
બચવા માટે મારાથી રસ્તા ઉપર બિરો
જવાડું. હાથ આપોઆપ માયાના રસુણે
છેતી ગયા. બીજનુ ‘રીપોર્ટ-અ’ કરેવા
હુ આવેલો પણ એ બે ત્રણ વાર તો
મારો દેખાવ પણ કાઈના ‘રીપોર્ટ-અ’નો
વિષય બની બેઠો હતો.

ફરીફરીને લોકો નાસતા. એમનો બધ
સાવ ખોટા નહોતો. અમારી સામે તાકીને
કેટલો ગોળીઓ ઠાકડું નહોતું એ ખુરુ.

પણ નિશાન ચૂંસી આવીઅણી ગોળીએ આવીને આટલે દૂર રરતા ઉપરના કે મહાનમાંના ખાણસોને પાલલ કરે તેવો સંજય પડતો હતો. અને એમ બનેલું પણ ખરું. રીસર' ભેગની સપાટ પાતળેની કમ્ય સાદી હંમારતને ત્રીને માણે બરખામાં હોશીએ એક માણસનો કેસલ બરાકમાંથી ફૂટેલી ગોળીએ બન લીધી હતો કાઠ એમ પણ કહે છે કે ગોળી અનલણ્યાં જ એ દિશામાં નહિ જતી રહેલી, પણ પોતાનું ધાતું નિશાન પાડવા મોકલ્યાં હતી-કારણ કે મરનાર નોકાદળનો એક મોરેર અફસર હતો.

બરાકના ચીમાનમાંથી નીચા લણી લગીને, લપાળા, ધડાળા મોર સિપાહીએ પોતાની વિવિધ ભારેખમ બપૂકો લઈને નાલવા આવતા હતા એક દુધી બહાર આવતી ને તેનું રજાન લેતા બીજા ગોરી દુધી અંદર આવેલા અધી-અરપો ને એક-એક કાકોને બંધને આ ફેરબદલી ચાલ્યા હતા. 'મોરચા' પડી પાછી ફરતી કોક-લીનાં રાતચોળ અને ખરસોવે જેબજેબ ફેરનિહો. ટાઈનહોલના લાખા પથપિયા હોડા-હોડા ચડી જતા ઉપર બુલકુંડામાંથી ચાલતી એક સેનિક-હોટેલ હતી-સર કોલ-બેન હંજા કેવીન એનું નામ. ત્યાં એમને મટિ હંડા ને બામ પીણા તૈયાર હતા. નારતાની રાખીએ એમની વાટ બેઠી હતી. ટાઈનહોલ પાસેના રરતા ઉપર થયું 'રેકોસ'ની ખરાશ આવીને જોશે રહેતો. એમાંથી ગોરી લગનાએ પોતાના ભત્રાકાઈએની પીણા પાતી. અને એ સામાની પાલળ ગોળીએની ખમખટ બાલની હતી. નવેસોહિયા દિશીએનાં રૂધિર રેડાતા હતાં. નિઃસહાય મુબહમાં પ્રખળને માળામાંનાં કમરતોની જેમ કંપતા હતાં.

અવગણ, દરેક લાકડામાં આણું બનવું હોય છે સામસામા પક્ષો લડા-ઈના મોરચે માટીમાં સોલી મિનાલોને કાઢવ બનાવતા હોય ત્યારે એમાંની દરેકની હાલતોમાં તો નારતાયણી દાવવા હોય છે, પણ તો બેની નેટલી ગેર. ગોળા સેનિકોને એ કાણ કામ પડે

હું કે નહિ તેવો આ સવાલ નહોતો. તેમને તો મળેલું ફરમાન ઉઠાવવાનું હતું. પોતાના પેદની આજ કારવા એમણે ખાણપીણાં પણ લેવાનાં હતાં. એ તોન-કોની કાઈથી હર્ષ થઈ શકે નહિ.

હતાં ય મને થયા કરે છે કે સરકારનાં બુલકુંડામાં નાણાં ઇલાકાવાનારો દિશીએ એક વાર એ દરય ભેગની જરૂર હતી.

બરાકમાંથી આરેકડ વણી બધેલી ગોળીએએ બહારના એકાદ એ ત્રાદિ-તોના ભન લીધા પછી પોલીસ જગી ખરી. કોર્ટન કરીને એણે લોકોને દૂર કાઢવા માલયા. દૂર ખસેલા લોકો ટાળે વળીને વાતોએ ચડયા હતા એક બાજુ એક નવિંક પણ પ-૭ ખાણસો વચ્ચે બેસી હતો તમામ હડતાલિયા નાવિકોએ એમ એમ આશ. એસ.' (દિગ ગેને-રશી હનિડયન ટિપ)ના સોનેરી અક્ષરો. લગેલા કાળી પહીરણી સફેદ ટોપી ઉતારી નાખી હતી. હાથમાં ટોપી લઈને ફરતો નવિંક હડતાલિયા મનાતો. પણ રોળામાંના આ નવિંક તો પોતાનું બ્લોડ જ ભલવું ખતારી ટમચું બાડિયું પણ ફરતી રીધું હતું. સાદી સફેદ થડી ને અંજ પહેરીને વિખરાયેલે વાળે એ જોશે હતો.

વિરોધરૂઢ ઉપરાંત પોલીસની બીક પણ એના આ વેટાફરિતન મટિ જવાબદાર હતી.

મામલો વજરૂરે અને બરાકનાં નાણાં બિહાડ થયાં ત્યારે એ ટકેરમાં હતો. હવે તો બુલકુંડોએ એના રરતો સમુજાશે બધ કરી દીધો હતો. પણ બહાર એના ઇપને ચેન નહોતું. એના મોઢા ઉપર લલગલાદ રપણ કેખાતો હતો. ચોદાચોદી વારે ગોળીબારોને કમખટાટ યતો ત્યારે લોકો આંધળાશીત બનીને ચાલ્યા, કોઈ એક બાલુએ ખસી જઈને સરકાર સામે નાંજણી ચીડ કાઢવા. પણ એ તો મૂંઝ મૂંઝ ત્યાં જોશે રહેતો-બંધે પગમાં ખીલા કાઢીને એને ત્યાં જાડી લીધો હોય ને 1 મને યહું કે

આજલા દિવસનું પેલા પંખણીનું નિમનજુ રવીકારીને બરાકમાં જ રહી હોત તો કેવો છપતો-ભજતો અટવાલ હું તેમજ કરી શક્યો હોત 1 બેર, ફરી કોઈવત 1

પોલીસને પણ ચેન નહોતું. લાકડીએ પછાડી પછાડીને લોકોને ખસેડેલા જતી હતી. એટલે પછી પાકલી ચલ-એમાં ઘસેને હું બેલાડ' પિયર લણી ચાલ્યો. ત્યાં દરિયા કિનારેથી કેસલ, બરાકનો પાછો ભાગ એક સ્કાય તેમ હતો. રરતો, બધ થયેલી એપીસોલા કારકૂનો ને પડાવાળાઓ બેભાકળા બનીને ધરણુણી જતા દેખાતા હતા.

બેલાડ' પિયરના રરતા ઉપર કરડમ હાથસર જગી મેકાન છે. એની સોમે પ્રુલો દરિયાકાંઠો છે. કારવીનાં ચીલને ફાકતી એક લીવાલ અને કરડમ હાથસર વચ્ચે પહોળો રરતો છે અને પથપી છે, એ પથપી ઉપર લીકાની કવારી નખી હતી. લીવાલને ટકવીને જોશા જોશા આ સામેનાં દરિયામાં બે દુર્લભ ઉપર પડેલા દિશી નેત્રાલગના 'બંધોર' જહાજોને બેલાડ' હતા. અરધા કૂલેન જ કેસલ વાકાકની કાઠીનો પાકલો જોશો ભાગ પાણીમાં પથ બેળાને જોશે હતો. એની રાંત ઉપર થોડા થોડા ખતારસીયા ખડા હતા.

બરાકના કે જહાજોના જોશા જોશ વાકાકો ને હોરમાં વાવરાવિહોણુ બન્યાં હતાં તરત સામેના જ દરિયામાં પંદર-સોળ જહાજો ચોડકાંડે અંતરે જોશે હતાં. કોઈ કોઈની ઉપર સાફૂરબ જેવા વાવડા દેખાતા હતા.

જહાજ-જહાજ વચ્ચે સહેતાસાનાં સદિશાઓની આપસે થતી હતી. સફેદ-કાષાએ બે, અડીઓને લાચી નીચીકરીને કે મોટી એક બપાંને જહાજી-પુડાંબીને ભેટાઈ હતી. કોઈ રમ્યાખયા જહાજ-માંથી સૂચક જૂજનું પણ વાગ્યું. 'બજામોર' ખસીતીએએ એ તમામ જહાજો ઉપર કબજે કર્યાં હતાં. પોતાના બંધમાં સામિલ જહાજો પરાનાં અને

કિનારા પરની ફેસલ બચાવના સાધીઓને એ કાંઈક સૂચના મોકલ્યા જ કરતા હતા. એ જહાજોની બે-ત્રણ સ્ટીમલોએ પણ ચાર ચોરસમાઈલના ચિત્તારમાં નિહરખેલું ફરતી હતી જહાજ-જહાજ વચ્ચે અને જહાજને બચાવ વચ્ચે માણસો, સામગ્રી અને સરદારી આપણે એ લેવા કરતી હતી. ઉપનિહાત રાત્ર વેરે પરલેલા એક પોર્ટુગીઝ કુંવરીને મુંબઈનો બેઠક શરિયાતમાં અપાયેલ ત્યારથી આજે સેંકડો વર્ષે સુધી શુલામ રહેલા આ સાગર ઉપર આ લેવા આજાદ ભગીને ફરતી બેઠકને કિનારા ઉપરની કોઈની અગળ તાનમાં આવી નવી વસ્તો પછી એ આજાદ ફેસલિંગની ધરની આજાદ ન કરી પણ આ આજાદ નેવાંએ (નોકાળે) હિંદુસ્તાનનો દરિયા આજાદ કરી દેખાવ્યો !

લેકોની વાતો ન સમજનારા દરિયાના નાદાન મોઝાને ધરનીના કાંઠા પોતાની મહોબ્બતમાં મરાણ હતા. એમની ગોઠિ રુલામી ને આઝાદીથી ન્યારી હતી.

કિનારા પરના ટોળામાં સુરક્ષિત કે સફરફરેલો પ્રમાણ દરમાં એવું હતું. એમાં 'ગોઠા' લાગે તો મૂંગા મૂંગા બધું બેઠકને રસ્તે પડતો. બાકીના ત્યાં લાખો મુઝા નાખીને જુદા-અર્થથી કરતા એમાં કોઈની કોઈ-સોના અપરાધી-પરાવાળા, ટપાલોએ, ટાપના કંકડેરા, હેલપીડીવાળા લેવાઓ, અપીવાળાઓ, કાનનો મેલ કાઢનારાઓ, ચણા-શીંગના ફેરીઆઓનો પચાસરો ને મેળો દેનો. તોફાનીઓ, મવાલોએ ને મુઝાઓ સામિલ હતા. એમાંનું કેઈક જ અઠવાલિયે એથી વધારે ઊંચું 'વાંચું' હતો. પણ ટેર ટેર એ નિષ્ણતો અને ને કાલના અઢક અઠવાસીઓ લેલે વાતો કરતા હતા, પોતાના મત બિલકે જણાવતા હતા. સામે બેસતા જહાજો-માથી મુ'નબંધ, કપુ જમના, મુ' સતત્ર એ, બધું 'સપ્ત' આત્મવિષાદ સુધી ચીંપતા હતા, કોની પાસે 'ચાર' હંચની તોપ છે ને કોની પાસે સોલ

હંચની, કોની પાસે બોરાકની ટંબી છે તો વળી બીલ કોના બંધારમાં છ મહિ-નાનું 'રેશન સંપરેલું' પડ્યું છે, કોણે બંજાળના ઉપસારમાં ભપાની સખ-મરીને હુવાડી હતી અને કોણે આક-ચાલ પરની કુ'વાધાર ભપાની તોપવર્ષા વચ્ચેથી છવતું આપ્યું છે, એ બધી ઝીણીથી મોટી તમામ વિજતો ત્યાં ચર્ચાતી હતી

આ જમના આત્મવિષાદનો છે, સ્થાનું કોઈ કે 'ચોટ', સારું અચરો કે વસ્તું, માણસમાં આત્મવિષાદ હોય તો એને સુખતા વરે છે. એ એક જ સુખને કારણે એમાંના કેટલાક તો જરૂર સફળ અને મુશ્કિલાન વર્તમાનપત્રકારો થઈ શક્યા હોત પણ આ બાબત દરેક વચ્ચે જાનની રાખવાની છે. કોઈ દરિયા-કાંઠે ફરતા જતી વખતે બિનઅધિકારી કાનો એ સાંભળે ન બંધ એની ખાસ સાવચેતી રાખવાની છે. આ જરીજ ધાપા-વાળાના દરીયા લેવા કરીને કોઈ એના પેટ પર રખેને પાકુ મારવા !

કોઈનાએ પોલીસમાં આકાશમાં દરેક વિમાનોને બેઠકાં લેવા, એક સાસે સુદુ જાવે બેઈ રવા. અવરના તાર તંજ બની ગયા.

દિવસ અબ ભોમ્બ હાલેજો ઉંચકે પર, એક જાણે.

'નંદિ, નંદિ,' બીલ અઠવાસીએ મુશ્કા એ બુદ્ધ નિદાન મુ'.

'નંદિ કયા ? કલ હી કદા નંદિ ઉરકા ગાઠા ગોરા અફસરને કી યાદી નેવીકો ખલાસ કરે કયા ?'

ગોરકો ઉસકી માથો—સે ફિર જનમ લેના પડયા નેવીકો ખલાસ કરનેકે લિયે !

'અરે કરને કો ખલાસ ફિર હમ બો નંદ કરે જનકી નેવીકો ખલાસ કરે ?' છાંડેજ ચોટી વરકો ?' એ ભાવનાના મનમાં જિંદગી નોકાળને ખલાસ કરવાની શી થી થોળનાઓ રમી હતો તે

તો હું ન ભણી શક્યો. પણ એ મનક તો નહોતો કરતો ચોટી રૂપક હતું. એનો મિલ્લે એના હતો કે ખુદ એકમિતલ ગાડફેને મોટી પણ એણે એ જ શબ્દ ચોટયા હોલ. ફેરફારમાં કદાચ એક લખેરો કયાં હોત—કોઈ ભારી ટેસટાર જુડી માળનો !

વિમાનો તો પોતાના ચક્રમાં ફરે ફર નીચી ગયાં હતાં. પછળથી સરકારે બહેર કરેલું કે એમાંથી કોઈની ઉપર ભોલ ફેકાયા નહોતા એ તો માત્ર બંધાર નાવિકોને સારકારની પ્રવંડ યજ્ઞીનો ખયાલ આપવા પરતું એક 'રીકલેવ' હતું. થે કાવારે કોઈએ બચા-કના ઊંચા ગડકામુજા પરથી લાથ વડે વિખેરઈ જવાની છંધારત કરતા ત્રણ-ચાર અવાસીઓ સામે બીજાઓનું ધ્યાન ટાળ્યું. લેકોને દરિયા કિનારે ટાલે ન વળવાનું અને વિખેરઈ જવાનું એ કહેતા હતા.

નિરીક્ષકોએ તરત જ જહાજો ઉપરથી એ કલાતા ઝડી અને બનીના સહા-સંદેશ ભણી બધાનું ધ્યાન રોપ્યું. ફોટાફે નિષ્ણતો એનો અર્થ ઊલટા માર્યા—

'કહેતો હું ચલે ભવ રવાસો.'

'હા, ઉસકો અબ ગોલદલ ચલાની હી'

'દેખો તોપ લગા કર રખી હે ઈસ તરફ.'

'હાં દનકા ખૂલતા નિયાના થે કરમ હાઉસકો ખાનના હે.'

'અરે મહ અપની પલિલક બી— હે. દેક બાનેસે કહેતો હે બિચારે હિ ચલે ભવ, જમા મત હો. મજર માનવા દે કાન ?'

'બિજલ સહી ભાત દે નિયાના તો બારા ભાનેસે લગા કર રખા દે મજર પલિલક ચંદા ખડી દેલે તો ગોલા ફેસે ચલાવે ?'

'પલિલક તો મરી કસમ બિલકલ —બન અઈ દે'

‘મરને કે વિધે અંદે રહેને હે વદાં,
ઔર ખાલી ખાલી ઉત્તકા, ધૂનિઆમ સખ
નિઆડ રેતે હે ઉત્તકા હરાદા તો દુષેરસે
ગોખાબાજી ઘુર કર દેખા યા. મગર
અળ તો રાવ કેા હોવા ભે. ફક હોને
વાલા હૈ.’

તાંત જ મવાલીઓએ એક છટપી
બીલ છેડા સુધી ‘નિલસખિત કેપેઈન’
(કાનપૂઈ) યા ફરી દીધી અને નલે
ચોખ્ખોબદ્ધ બધું થઈ હોય તેમ જો જ
મીનીટમાં આખી ઠકમાથી ‘ભાગો !’
‘ભાગો !’ના રીટિયા બેઠ્યા. હોલો બધા
અર્ધ તર્ફો સંચા કિનારા પરની પચથી
સાવ અંધા થઈ ગઈ. પણ જો મીનરે જ
ફરી પાછા, સાથેની પચથી પચથી, રસ્તાને
છેડેથી, ખૂચર પચના મકાનમાંથી હોલો
આવી આવીને બેગા થયા માંડ્યા.

મવાલીઓને તો વમાયાણું એક,
સખ મળી ગયું થોડી થોડી વારે ‘ભાગો !’
‘ભાગો !’ની ચોસો એ પડતા, અને દડબડ
દડબડ દોડી જતી બાવલા પબ્લિકની
પાછળ અડબડ પડબડ હસતા

‘પણ માત્ર વમાયાણી તોફાનીઓને
સંતોષ થશે તેમ નહોતું’ એમને તો
હાથે નજર દોડાવવાની હતી. એમના
મનમાં થોડી મદરસાહાઓ ભરી હતી.
એમણે સ્વપ્ન સાચું પડવાને દબે ઝાંઝું
છડું નહોતું.

‘અરે એ ચીના !’ શબ્દ નાકવાળા
એક મિયાને હરેશને બીનબે કહ્યું.
‘આખીર થઈ વમાયાણી અપનેડે કયા
મિત્રેખા !’

ચીનો બિચારખા પડ્યો પડ્યો છુટી-
વાળા સધળ ઉપર ખજવાળતો હતો.
એ કાંઈ બોલેયો નહિ એકદલ પેલાએ
ફરી કહ્યું.

‘અરે તો કોયેસલાલ પટેલને કદા
યા ના કિ નાવ અળ કિનારે કે પાસ
પહુચ કરે કદાં દુખ ન ભય ! તો ફિર
હમરી નાવકા બી ખેડકા હાલ ન હોવે !’

ચીનાને એકાએક જ્ઞાનભર્યોત લાધ્યો
હોય તેમ એણે ખજવાળડું બંધ કર્યું.

‘જસ વાર એક સાલો કોયેસલ નિજર ભય
તો ફિર ચાલ્યા.....હાં ખુત્તી કસમ,
ફિર તો ચાલ્યા હો ભય !’

*

અને બીજે જ દિવસે ચાલ્યાક મચી
જઈ. ત્રોજે દિવસે ઔર વધી. લૂંક, આજ,
લાંબકેડ, ગોળીમાર, લોહી, લૂંક, આજ...
ચાલ્યાકને ફોલોફોલો મૂમતો હતો.
નિરોધોની ચોસો, વાળકોની કાંઠિયારીઓ,
ગોળીઓની અડેશી, એ બધાણું એક
મિમણુ હવામાં બાપી ગયું હતું. ઠરેઠર
આગના કાંડા હવામાર કરતા હતા. કોણે
દિવસે નિરાંતથી હટા બાલતી હતી.
હરિપતાલમાં લાશે ખડકાતી જતી હતી.

એ બધાની વચ્ચેથી મને ‘ચાલ્યાક’
‘ચાલ્યાક’ના પડખા સંભળાતા હતા. મૂંઝ
મનને વિચારે આંચો કે મુળછંની સી.
આઈ. ડી એ રહરહા બળવાયોર બાંજ-
ફેરિયા અને કયા કાચકોરોને તો આસા-
નીયો પડી લીધા હતા આ ‘ચાલ્યાક’
સખ એને કયાય સાંભળવા નહિ મળેયો
છેલ્લે આ દિવસમાં ! ને માનવીના મન !

*

‘ચમચ’નો વળતો દિવસ હતો.
બપોરના રોહ વાગેલા. સખ હડતાલ હતી.
પણ જીવ હડતાલને તબુબારી નથી.
કોપેસ દાંહસુધી કોરીબંદર જતા
ચિરઆમને માથે ફૂલ એક ‘કાના’ નામની
હોલક ઉપધી હતી. અમે ઝડ ઝડ ખાતા
હતા હોલકની બારીન કાચ ફૂરેલા પચા
હતા ઉપરથી નિચે વસણું એનું ‘વતરાણું’
ફૂલિંડા ખાણું અપખીડણું હતું.
અલાવાળાની આંખો બાજવગર થતી
હતી અમારા સિવાય ચાર-પાંચ બીજા
પરાકો પણ બેઠા હતા.

ત્યાં શરૂબજ સાથે ઘોડાસૈનીની
એક ટોળી ‘ઝીલાઈ’ બોલાવતી નીળી.
એની પાછળ ઝુડા-ટોળી એના પાકોરો
કરીતી નીળી. હાથમાં ડાંડા, લાકડામાં
પારિયાં, હોલકા સળિયા ફલ્કરિંદ દરેક
હતાં. હોલકના બારણા પાસે આવીને
એમણે ત્રોડે પાડી, ‘બંધ કરો !’ ‘તોડ
હોલો !’ ‘બંધ કરો !’ ‘જલા હો !’

અલાવાળો દાંડીઓ ફાંફો થઈ ગયા.
હાથ ભેંટતો એ દોડતો આંચો ‘વતરાણું’
‘ખાણું’ ઉપરથી એમીને એ બંધ કરવા
માંડ્યો, બેઠા-વહું’ અણું મૂળને હું’
મારી જગ્યાએથી દાંડ્યો. ‘હરેરો’ મેં
એને કહ્યું. ડંડા-પરિવાળાઓ બાંધી ફરીને
હું’ બોલેશ :

‘જો બાઈ, અગર દુમ ચાલો તો
હસકો બંધ કરા સકતે હો, કોઈ કિ
દુધારે હાથ મેં’ ડંડા-પતર, હે
મગર હસકે તુમકો કયા કાપરા ! હંક
મેં અરથેકો કયા તુમસ ન હે ! દુધારે
હી બંધ થદાં આ કર ખાતે હે તો
જીવ રહેજી.’

વીસે સેકંડ ડાઈ કાંઈ બેલ્યું નહિ.
અને મારી ઉપર એમાંની હક સેકંડે
ડડો ફડકારી દે પતર ફેંકારી બીની
અણતીમી માસ મનમા જમન ભડતા
જાંબની અતિએ ચાલતી હતી.

પણ ‘દુમ ચલો તો બંધ કરા સકતે
હો’ એવું માન મળવથી એ ટોળામાંનાં
એક સેપાના સળિયાપાંથી સુકેરે ગોરવ
અનુભવું. કોણે ટરાવ ને કહ્યું :

‘હાં, હી કહેતા હે નેડે ચલો બંધ
આમે ચલો !’ અને ટોળી ચાલો નીળી.
સા આગળ, ગયા. તો પણ, હાથમાં
રોડાની બાટલી નીચાળતો એક નજી
ચાલતો રોષ ચમચી ન રાંધ્યો. જતાં
જતાં એ એટલું કહેતો : બધો, ‘હતને
દામથી ગોલકિયોં સે ચર રહે હે, ઔર
આમે કિવ જીવે બી નહિ રહે
સકતે હો !’

સાચું થયું કે હ ‘દીગર’ નાક ભેળે
રજબીમાંથી આવતો હતો એ ખજ
એને પડી નહિ.

એ મંદળી પોક રો કરતી કરતી
હક તો પચાસ ડગલા પણ આમ
નહિ અંદે દોલ ત્યાં કામરની સડકો
કાલવતી પહેલુડી સંભળતો. જમીનને
મેલવેથી અલગી દોલ તેરી ટોખડી
બળકરિયા કાઢીએ. કોપેસ દાંહકું
જાણુડી પમથમાઈ કરતો આવતો. એની
પોતાની બજવરોની પાછળ લપાયે હ

ગોરા ઈનિફોએ એ દીવાલોનાં બાંકોસાં માંથી રસ્તાની ચારેય દિશામાં મરળીન અને બપૂસ વાટેથી રાખી હતી. એના ટોપમાના ઉપાડા ઠંડામાં એક માણસનું ડોકું બહાર દેખાતું હતું. એના એ ચાંદમાં બેઠે બાળુના મમોને સામે વાંકી રિવોલ્વરો હતી. એના માં ઉપર બે બૂજમાં હતી. એના સામે ચીલું એક જુવણું બાંધેલું હતું. વાચરલેસથી એ પોતાના વડા મયક સામે વાલચીત કરતો હતો. પોતે કયા રસ્તા ઉપર છે, મમલે કહે છે, વધુ મદદની કંઈ જરૂર છે કે નહિ, તોફાનીઓ શાંત છે કે નહિ— એ બધી વિગતો એ ગાદી સાથે જોડવા વાચરલેસ-અંત દ્વારા હવા વહેતી એ પોતાના વડા લશ્કરી રૂયકને પહોંચાડતો હતો. સામેથી મુશ્કાળો આવી આવ્યોને આશાવાપ એના કાન ઉપર પડતી. બે હાથ રિવોલ્વરો સચવતા હતા, કાન કાનનું કામ કરતા હતા, છાસ ટપકનું કામ કરતી હતી, અને આંખ આંખનું કામ કરતી હતી સહેલા-અંતરદારની આંખી સ્વચ્છતાથી રોકે તો આંકિને મોરે જાન સોનાર્થ રેમિટે પટેલ-વહેલો ઉતારી ત્યારે બેને વિશે ઘાપમાં વાંકેલું. જાનની નહિ પણ અમીનેની એકે ગાદીએ બેતે એના મગા એ જ મદદગારી.

મરી નવર સામે 'મુન' હાથ દાઉન' નામની અથેલ ફિલ્મનું એક આંખુ' દૃશ્ય હતું. કબજે કરેલા નોરેનાં શહેરો-અધીમાં પોતાની છાકો બેસાડવા વિનંતી જાનની પોતાની અસંખ્ય ટેન્કા અને બખતરિયા ગાદીઓનું સરખસ કાઢતું હતું હોય એ ભેળને યથચક્ર પેલા હતું. પણ ના ના, ક્યાં જોરને ને ક્યાં દિવસના ના

એમ હું વિચારું ત્યાં તો મેં જીવની ફિલ્મનું દૃશ્ય ભેળું. પેલા મોટાની બાઠ-લાવાળો પોતાનું ઘરે ઉઠામનું..... ઉઠામનું ને ત્યાં તો મેં ચીલે હોતીમાંના એક જોરાના મોટા ઉપર રહ્યું પડ્યું. ઘસાઘસ ઘસાઘસ પાલ-આત ગાળીએ વણી, પણ 'ગિરિલો' બની ગયા ગાદીએ આગળ આવી મલ મોરે અને ડિંદે વચ્ચેનું સામ્ય માતા મનમાં સંપૂર્ણ બન્યું. અને રાખીએ પડતી મૂળને અને હાથ ફાંચા

ટોળાં, કોઈના હાથમાં હાંધ ન આવતું. એટલે પછી મનાલીએ એ નિયમ કર્યો કે કોઈ એક માણસે એક સામે બધી વધારે બાઠા લઈ જવી નહિ. મનાલીએ નિયમ કરી તે પાળી રહે છે.

પછી તો દેશાદેશ મચી ગઈ. ઈ બખતે બાઠાલીએ ઉપાડી, ડોકલે મૂકી, જળી દેશાદેશ પાછો આવે. પોતાનાં, પાટોશીનાં કે રસ્તાનાં છાકોને ઉપાડતો આવે; એમને પણ બખતે બાઠાલીએ વળગીને પોતાને મુકામે પહોંચાડે. કેટલાક અપરિચિત-મનધારીએ બાઠાલીએ લઇને કાનગાને બદલે ત્યાં જ એને દીવાના માંડ્યા, પાછી કહેલો બાઠાલીએ એક દમલા કરીને પછી એ ત્યાં રળી પડતા વળી લાપડિયા ખાતા ખાતા એમાંના મોટા ડોકા થયા બાઠાલી ઉપાડીને તેમનાથી કયાય જવાય તેમ નહોતું, એટલે પેદીએ દમરી દમરીને એમણે રસ્તા ઉપર બહાર કાઢી. બાઠાલી દેશને શોષતું શરૂ કરેલું અને પછી દીવાલોની પછી દીપી, પગ-કાશમાં તે દેશને પ્રગટી ગઈ. પછી તો પેદીએ તુડી, એટલું પાલ, પાકીમાં, શીડા, બધું હાડું હાડું પડીને દેશમાં દેશમાં માંડ્યું. અને પછી બેરોડા બનવાની દસ સુધી નહિ દીવાલોએ એ પેદીની કુશાનનાં પાકિયાં તોડવા માંડ્યાં. તુડીની શોષના ધડાસાએ થઈ શોષાઈ કરી હતી. ખરેખર જાણે શરૂ દાપ કરીને એણે તોફાનીઓને પાચે. અને એ ધણ-એને પોતાને મનકાંડે ત્યાં તુડી પડવા મીલતા મુશ્કા. શહેરના બખતે દાંધિયાન પોતાના મદદારાટના કે મદદરતના કોઈ ગામડામાં પોતે બજાની એવેલો વિશા એણે તે દિવસે આવતુમાં મૂકી દેાય તો નહિ નહિ

એ ગાદી એકલા નહોતી. એની પછી એની બહેન હતી. અને ચીલ હતી બહેનપણી—એના જ લડાયક હાથોથી સુસંજ્ઞ ગોરા ઈનિફોથી કરેલી એક ઘાપવાળી હોતી. એના પાછલા ઉપાડા બાજમાંથી રસ્તા અને મમોને સામે મરળીનજોને ને બંધેલા તાણને મોરોએ બેઠા હતા. રસ્તા ઉપર સોપા બેસાડે ત્યારે દતો. જલોએમાં જુલુ પગારે, મમોના શરૂ નીચે, વીચત સાડા—પાં પહોંચાય ત્યાં બંધેને હોતો લપાડે ત્યારે હવા. એક બાજુ કોયે અટારીએ ઉપરના નરનારીઓના કોયે બંધે ત્યારે હવા. નહતો નરનીમાં બંધે ત્યારે હવા રાત્રીએ બસ શોષવા નીચે પડવા દેવા.

નિરામના આખા રસ્તા ઉપર ને ને બન્યું તેનાં વધુને, અને તેથી જ વિશેષ ને કાંઈ અન્ય રફને બન્યું તેનાં વધુને છાપેલા પુષ્પલ આવી ત્યાં છે એની જળીએ પણ પ્રભને ભેવા મગા છે. પણ તોફાનીઓની એકા—એ નિશિદિ સિલિએ અદા જનું કરવા નેત્રી છે. કુશાન દેશની હતી, પણ આરોધ નહિ એની જનુ શોળા હતી. પટેલ નિશાન નિરામ ઉપર ચીલાતનામની વિલાયતી હાડની કુશાન જની હતી. પરરેશી આવેલા હાડના શીડાએના શીડાએ અને પેત્રજ પહેલા પેદીઓની પેદીએ એ કુશાનમાં હતી. એનાં બાજુનાં તોડીને મુલકેમાં બહાર કાઢ્યાં. અને પદીસર તો કુશામાં બંધેલાં જાડની આધારથી બાધી રોકે મનુષ્ય પોતાનાથી કોપરે તેરહો, બાઠાલીએ હાડે કાનગા માંડ્યા—બહારાડું કરતું પોતાને આવવાની બંધ નહોતી, પણ એને કેમજર મૂળને વળી ચીલ એક કરવાની ઉત્ક્રાવા હતી. એમની તરફ જતા માંડી. વધારે બાઠાલીએ હાડે બહાર ઉપર જીવ ભે-આર તુડી પાલ, બાઠાલીએ જુડી શરૂ

ત્યારે હું ત્યાં હોલો હતો—દેશમ બનતો. દેશમ બનતો ગુરમા—પાણુ કોઈકારે અને બીલોએનું એક રોશું જીવે છે કે હું હું, બંધે છે બંધું નાનું રોશું હતું. અને રોશું-પાણી એક કુશાન મનાલીએ તોડી રોકા દેવા.

લોહાની મોટી કોથ એવા બહાર બહાર
 સુનિયા, ચોરા ચોરા પાણી, બગેરેના
 પ્રદાર થયા અને બાણનાં પડિયાં તુરંચાં.
 અંદરથી ઘોડી, ટક્કિયા, કાચકિયા, કાનઠાંનાં
 બારણાં, ફાંદીયાં વિ કાઢીને એમણે રસ્તા
 ઉપર ટપ્પેલા કરી હોણી માંડી. અંદરથી
 કોઈએ ટેકાફોલ ખેંચી કાઢ્યા અને એને
 હાથરની સડક ઉપર પછાડી પછાડીને
 ડરવા ઉઘાલી દીધા. એક બંધે ધાર્ડપ-
 રાઈટર બદાર કાઢીને એને વારવાર ટપ્પી
 પૂછાડી, ભંગી નાખ્યું અને પછી આગ્રામ
 ફાંચવી ધડે. ટાઈપરાઈટરનો નાશ આ-
 રથી ન બેઠે સકાર્યા. બે બેથેથી હું
 ટાઈપરાઈટર માટે વલખા ધાંતું છું
 બાથેવા બાને તે એ કયાય મળતું નથી
 આજે લાઇપ્રેસી થઈ ત્યારે 'પણ મારે
 બેથડું સારું' થોડેબલ ટાઇપરાઈટર કાળા
 બનરમાં સાવસે થી મોજી કિમતે નથી
 મળતું. પશ્ચાત્ત્ય મોળખીલા, સરકારના કોન્સ્ટ્રુ-
 ક્ટરે, લાલિયા અમલદારોના મિત્રે વિને
 વિનવી ભેલા કે જાઈ, એક નવા ટાઇપ-
 રાઈટરની પરમીટ મેળવી દો, તે બાથેવા
 લાવ એ હોય તે ખરશોને પણ હું એને
 ખરીદવા તૈયાર છું.

એને મઠિ આટલી કંખના હતી તે
 ટાઇપરાઈટરને આમ નાથ પામતું બેઠીને
 મારાથી ન રહેવાયું થકીસર તો મને થયું
 કે ઘોણ ટોપી દુવારીને ચાલ યુદ્ધ બની
 નહીં, ટાઇપરાઈટર કાલી નહીં !

તોફાનીઓની કાલા ચાંતચિતે નિર-
 બતા સુનેની પત્રથી પૂર હાલિયા પ-૦
 માણસોને મેં સમજાવ્યા કે આપણે આ
 દુશ્મનો ન હુડાયા હોવી નહીંએ આ મવા-
 લીઓને રોક્યા બેઠ્યોએ. આશા સરકારને
 કાઈ મુશ્કાલ થતું નથી

એક બંધે તોળીને જવાબ આપ્યો કે,
 'કેમ ન લૂટે ? બંધિયે છે એ દુશ્મન
 કોની છે ? સાત સારાનાં મૂલ કરાવી
 નાખ્યાં છે એણે ! હોનરરી મેજિસ્ટ્રેટ છે
 તે આમ આપણાં ગોળીબાર કાવતો
 ફરે છે સાચો. કેમ ન લૂટે એની દુશ્મન ?'

મેં સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો કે આ
 સાત મૂળવાળી વાત કદાચ મવાલોએએ ન

ફેલાવી દશે. માનો કે એ વાત સાચી છે,
 પણ એકવાર આ લોકો લૂકનો રવાદ
 આપી અથા એટલે તો પછી બાબુની
 બીજ દુશ્મનો પણ લૂંટવા માંડશે. પછી
 એને આટો દોષ કેમ પડશે ?

પણ એ વાતને અને ત્યારના વાતા-
 વરણને મેળ નહોતો. મને તોફાનીઓને
 સીધી આવી જવાની હુડા થઈ આવી
 પણ ત્યાં તો ઘોડીસર પહેલાં કોઈના
 છાપામાં વાગ્યું તે ચાંદ આલ્યું—
 'મરાઠીઓને સમજાવવા ગયેલા કોમેલ્ટના
 બળીલા કાર્યકરને પટેલો માર.'

અને હું આજળ ચાલ્યો

એ આનામાં છાપાં આઠ-આઠ ને
 બાર-બાર આને વેચતાં હતાં. એને
 ખરીદનારા તત્તા તેથી મોં માગ્યા દામ
 માનવાસા પણ દગા મુંબઈ મટે આ
 દર્શક સમાખ્ય બની ગઈ છે. જરામાં
 કાઠ નવાબની થાય, કાઠ છાપામાં
 દડાતાલ પડે, ટાઈનો આસ અંક બદાર
 પડે, એટલે બધા છાપેલા કિંમત કરતાં
 ત્રણ, ચાર, પાંચ બંધે મૂરે ફેરીઆયો
 છાપાં વેચતા માટે છે. છાપાવાળાને ફિ-
 ચાંદ કરતા એ એટલું જ લગે છે કે,
 છાપેલા કિંમત કરતાં વધુ કોઈએ આપવી
 નહિ વધુ કિમતે છાપાં વેચતા કોઈ
 ફેરીઆને બંધિયમાં પોતાની નહીં
 આપવાનું કોઈ છાપાએ બંધ મુકું હોય
 તેડું બંધવું નથી.

એક છાપાવાળાને મેં 'પણ' કે, 'એ
 આને હેલું છે છાપું ?' એણે કહ્યું કે, 'ચાર
 આને તો અથે લાળીએ છીએ, ને મારાં
 છે આને બેઠકો છે !' એણે સમજાવ્યું કે
 છાપાના રવાની વિભાગના ચંપરપાપડો
 કે કારફોનોને નકલ દીઠ અધિક આના વધુ
 આપનારા ફેરીઆઓ ને આ દિવસોમાં
 છાપા વેચવા ગઈ ચકે છે.

એની વાત મારા માનવામાં તો આવી
 છતાં એને મોટે મેં એ માનવાની ના
 પાડી. ઘોણ ટોપીવાળા એ લેવાને મેં કહ્યું—
 'ઘોડી ટોપી પહેન કર કાલા બનર
 કરનેમે દુમપી ચરમ આની ચોંદિયે !'

'યદ ટોપીનાં હોને દી હમે સિખાયા
 હૈ કાલા બનર કરનેમા, સેક !' સરી
 એકે ટોપી સામે બેઠીને એણે જાણ
 આપ્યો, મારી જરા વધુ સમજાવવા
 જવાબમાં એણે ઉત્તર્યું. 'કોઈમે' ચલેબ
 ઇનકો આફિસ તાઠ. વહાં મિલેલા તે
 આને મેં ?'

નાજિયેર લેવા નીકળેલા પેલા લેખ-
 આની માફક મેં કોઈની વાટ પકડી.

આ દિવસો દરમિયાન મુંબઈની
 પોલાસના ગોરા ડેપુટી કમિસર કાલે
 મારે પ્રથમ મેળાપ થય બેઠેલા. એ
 મેળાપ કદાચ છેલ્લો જ હતો કારણ કે
 હવેની મારી મુંબઈની ખેપ આજાં
 મુંબઈમાં જ થશે—કમસેકમ ગોરા અમલ-
 દારે રહિત મુંબઈમાં તો થશે જ એવો
 આશા રાખું છું. એટલે મુંબઈની પોલી
 સના ગોરા ડેપુટી કમિસર સાથેના પ્રથ-
 મનું વળતું કરવાની માટે મારે આ કદાચ
 છેલ્લી વાટ હતી

ઉપર કહ્યું તેમ 'આપણાં' બાજકે
 દિવસો હું 'કેસલ' બરાકમાં 'કુલ બ
 સીસમ'ના પ્રયોગો કરી ચુક્યો હતો. તે
 દિવસો બરાકમાંથી હું બદાર આપ્યો
 ત્યારે નોકરાઓની એક લેવીમા બેસીને
 કેટલાક નવિકો બીજ બરાકોની મુલાકાતે
 જતા હતા. ક્યાં, તે તો મને ખબર
 નહોતી. પણ એક નવિકોની આંખો
 પકડીને હું એ લેવીમાં ચડી છોડા લેરી
 કોલામા વરફે ચાલો.

કોલાબાને ફર ફરને છેડે બિહિડ નીક-
 દળના ગોરા બલાસીઓની એક વિભાગ
 બરાક છે. એની નજીકમાં જ કિલો નીક-
 રળની 'તલવાર' નામની તાલુકા-લગાવી
 બરાક છે. નવિકોની દરવાજાનું બી બા
 લવવાર-બરાકમાં વચાઈ હતું. ત્યાં એકને
 સારો જોરાક ન મળવાની અને ગોરા
 કાળા વચે ફરકે ભવતા રજસેદની વિ-
 ક્રિયાઓ હતી નોકરાઓમાં તો એ જાણ
 લેતા રહીને અપણું વિનવથી કોઈ ફિ
 ચાંદ રખાં કરે તો પણ પેણીમાંના કમચાંદ
 દરિયો એ વિચાર રહેવાય છે. એવી નવિકો

ધેર આળ્યા પછી ઠરેઠાટ યથોત્તરે 'ડેપુટી કમિશનર' વતન અને એ દિવસોના વાવાવશ્ય સાથે મુસબબ લાગ્યું. હસતાવિસા નાવિકોની બરાકો ત્યારે—

‘સળગે એવી દારૂની મેરી હતી એમાં આથ લગારેક મેરી હતી. બેળી વાસુના કાપની લેરી હતી.’

એની વચ્ચે ગોરા કમિશનરને મારા નેજા માણસની હાબરી ભારી યંત્રપર લાગે એ સાવ સ્વાભાવિક હતું. અસ્વાભાવિક તો એણે મનન પર રાખેલો કાળ હતો; એટલે ધેરથી એક કાગળ લખીને તેમાં મારો છપાયેલો અહેવાલ બીડી ફરી ખાતો આપી કે જે સાચિસાચ એક પત્ર કાર ન હતો. જે એમા લખ્યું કે આ બનાવે અને સીબબ્સ છે કે ન્યા બંધે ત્યા માટે માટું પ્રતિનિધિ તરીકેનું કાર્ડ સાથે જ રાખ્યું એટલે, એમની કુપ્રમા એ માટે એમને દોષ હતું કાઢી ચકું તેમ નહોતો.

જવાબ આળ્યો કે ‘ડેપુટી કમિશનર તમારા કાગળની સાતાર પહેલું સંદેશર છે.’

આ પ્રસંગે ‘પત્રકાર’ ચાલના જૈરત તેમ જ જવાબદારીનું પાન કાઠ્યું છે. હંડાવાળા અમલદાર થક પચથી મને પડી થોડા કલાક તો લોકઅપમા ગોળી ચકાવ. ‘પત્રકાર’ દોષવાની એક પણ સાદેરી નિરાશાનીની ગેરહાજરીમા પણ એણે પોતાના વહેમ, રોષ ને દમ્ભા પર સચમ મૂકેલા. દેશની અધોઞ્જિતને તળાએ પણ ‘પત્રકારની આટલો છબાજ છે એ પ્રતિકા, અચ્છરિત રહે. !’

વધાચકના દિવસોમા મે સાવ મૂલ્ય પણ ભેળું છે. રેલ્લો રજવા પાટેયમ

આવીને પટેલા યુદ્ધ પ્રાંતના કૈયાઓ અને રત્નામિરિત યાદીઓના રાગોને કમચાને જતા મે નેચાં છે. મલાઓમાં તોફાન અને લશ્કરના ગોળીબારોની આંધી વચ્ચેથી એક એક શબને ઈલાહીને માત્ર જ માનવીઓ અલ્યા જતા હતા. ડાબુઓ ‘ફેબલ ત્યા નહોતું’. ‘જય શમલ્લ’ કે ‘જય દિદ’ બેમાથી એકેયના યોલાવનાર ત્યા નહોતા. અરે હાહીને રીતસર ઈલાહનારા પૂરા ચાર માન-વંદેએ પણ ત્યા નહોતા. શબના વદન ઉપર ગુલાવ છાટેલો હતો. પૂલ-પાંદ-યાની સરતી એક માળા એને કંઈ હતી. ઈલાહનારાની આખમાં આંસુ નહોતાં, ત્યા તો પૂપ બળતો હતો. એમને એટલે કોઈ છદ્દી ન થકે કે મરનારના એ સત્રા દરો કે પછી મરનારનું અદર્દી કોઈ ન દોષથી માત્ર આખની એળખાણવાળા ભવભાઈએ જ એ રજગણ યાને આવલ-મનલ પહેવારતા દરો મરનાર લશ્કરને જ શિખાર બન્યો હતો કે કેમ તેની ખાતર કરવા મે એક ચબકાહને પૂછ્યું—

‘કયા હુવા બેવા ?’

‘જાલો, બેવા !’ બોલતો એ આજળ સાલ્યો.

આજ્ઞ મુંબઈને મોવના નરહામાથી કોઈએ બચાવી લીધું છે એ કાલુ તે અદર્દી લખવાની જરૂર નથી દરેક મુબલ-વારીને જો નહિ છે. મોટેથી ના કહેના સચો પણ અદર્શી તોવસત્ય સચને છે. પણ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે પ્રભુએ ને અદ્ભુત હિમત બચાવી છે તેણે ને ભવાળી હેલ તો અને તેની શક્તિશાળી વ્યાજ પણ એટલે હાથે આ વીસ લાખની નવરીને આવી કથાનક

આપતિમાંથી જવારી ન ચકાવ. મુંબઈના એ દિવસોની બધી માતો આજે તો હજી ચાલ છે. પણ દિવસો ભરો તેમ એક પછી એક એ ભુલાવી નરો. હજી ભુલાઈ નરો, ક્રિસિય બપોતરીઆ ચલેઓ અને મશીનનરો. ‘મુંબઈ ભરો, ગોળીબારો મુંબઈ ભરો’, અને કાળની વિસ્મૃતિમાં ગોળીબારનાં ભોલ બનેલા પુરુષો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને પેલા કુમળાં બાળકો પણ અદરશ બનરો. લેલી બીના માનવ-દેહો અને બદલા ચારલી લાયોના અડકલાની પ્રવાવળો પણ એક દિવસ મુંબઈની ઉરપોતાલોમાંથી વિસર્જાઈ નરો. તે પછી પણ કાચ સાંકરણે પેલો નિરજામ ઈપરને ભુવાનિયો, મશીનબનવી સામે એણે કંઈકારેલા માપૂલ એક સોહાબી બાઈકા.

તે દિવસે મને બીએ એક સાબાઈ બહાને નાકે પરા રૂઝ શીટની પણ નહિ એવી એક પાનની કુશાન પણ હતી. બધી પણ એવી જ સાકરી હતી. પણ જે અહીંમાંથી થયેલો પરચરણએ બધુંકાધારી પોલાયને પણ હંફાવી હતી. આખરે ગોળી મિહિરો આવી અને મશીનનરોની કંઈકારી બોલો ત્યારે માથેલો સાંલ પડ્યો. તે પછી અહીની સામે ગોરા સિપાહીઓ ભરી મશીનબને લઇને બેસી ગયા હતા. એમની આજળએ પોલા થયે જ ન હતી મશીનબનની નાળ અહીના નાના સામે તાકેલા હતી. અને નાના ઉપર પેલા નાનકડી હાટીમાં કોટા બેઠો બેથો પાનની પટ્ટીઓ બનાવતો હતો. આસપાસ નાની-મેણી તમામ કુશોના બધે હતી. મશીનબનની નળ અને પાનની હાટી મૂંઝા મૂંઝા એક બીન સામે વાજી રહયા હતાં.

આપણે જાતને નાશ ન કરીએ ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રભ આપણો નાશ ન કરી શકે.

—અર્પણ કાલ સેક

પારેવાંની જર

એકાદ વર્ષથી નંદુ વિધવા થઇ હતી. પતિ પાછળ સારો એવો હતો મૂળી ગયો હતો એટલે નંદુને પોતાની અને પાંચે છોકરાની તે કશી ચિંતા નહોતી, પણ આજકાના રંગદંથી એ ત્રાસી ગઇ હતી. સવારથી રાત પડયે છોકરાં ઊંઘી જાય ત્યાં સુધી એમની ભાંગફોડ, ચીજ વસ્તુની વેચણુકેરણ, કપડાંને દાંણવાટો અને અસપરસ ધીંગામરતી વગેરેથી માતા ગળે આવી રહેતી. આવકું મોટું, ચાર ખંડો વાળું ઘર તો પણ આખો દિવસ ઉકરડા જેવું બની રહેતું.

એક દિવસ પણ એવો નહોતો જતો કે જ્યારે મોટા ભાનુએ શહીનો ખરિયો દોળી કરી અમરેલા હાથ પીપના લખાં પાણીમાં ધોયા ન હોય. 'એથી નાના પુડરિકને ધૂળનો છંદ કાળા કોપનો લાગેલો, તે રોજ તળાવના ખાડામાંથી ખોદી જતો ને કાં રોપી જતો કાળી મટી લઇ આવે અને જરાજરા પગથિયા ઉપર જ એનો કાદવ કરી એક આખી ડાળખી આવ-જની લાવી, થોડો વડે ચિચુડો બનાવી ચક્કર ચક્કર ફેરવતો બેઠો જ હોય. થળ જોએ તો એ ચાર, આખીની ગમે ત્યાં ફેંટા લે. અને પછી રાધાને કાંટા બોંધ્યા કરે એ નિત ઊઠ્યે નંદુને સોય લઇ કાઢ્યા જ કરવા પડે. તે રાધી પણ ક્યાં કમ હતી ! આજમંદિરેથી આવી એવો સ્લેટ સોતા દફતરનો જ્યાં ફાવે ત્યાં છૂટો થા જ કર્યો સમજવો. મહિને એક નવી સ્લેટ રાધી માટે લેવી જ પડે, તે સ્લેટ લીધી એટલે કોપણ, એરંડીનાં બિયાં વગેરે લઇને પાણીઆરાની લીસી ફરસબી પર રહેતો મંદન કરવા નવરાવવાતું ચાલુ થઇ જ જવાતું. કાન ખચકાવી ખચકાવીને નંદુ કંટાળી હતી પણ રાધીનો કાન એવો ને એવો રિચતપ્રચ રલો હતો.

આ બધી ટંટાળમાં ભાગ પડાવનાર સ્વામીની અજાયબ નંદુને મહિના વીતતાં ગયા તેમ તેમ ધીરે ધીરે અને પછી તીવ્રપણે ખટકવા લાગ્યો. હવે એ કાને કહે કે, 'તમે જ આ લનકાને જગાડી મેલો' છે માટે તમારે જ એને ધારામાં રાખવો જોઇએ.' પતિ બાવું સાંકળીને, પોતાને સુવરદ થતી શાસનસત્તાનો જરી નેટસો પણ પ્રયોગ ને ભાનુના ઉપર કરવા જતો તો તુરત રસોડામાંથી વેલણ લઇને (પિત્તને મારવા માટે

નહિ પણ ભૂલ ભૂલથી) ધસી જઈ છોકરાનો છત લેશે કયાંક ! રાહસની જેમ મારી રહ્યા હો'તે ખોટા !' એમ કહીને ભાનુને ગોદમાં લઇ લેતી. એ પણ હવે તો કશું બની શકતું નહિ. નિરસીમ અનેલી પોતાની સત્તાથી નંદુ તો ઉઘડી અકળાઇ ગઈ અને પોતાને પુડરિકને પીડી નાખતી રાતનારો કોઈક પિતા બેઠકખાનામાંથી દમણું દોડ્યો આવશે ને કહેશે કે 'ડાકણી ! આમને આમ કયાંક છત લઈશ છોકરાનો.' એના તો ખાલી ભણકારા જ વાગતા રહ્યા.

આઠ મહિને નંદુ ખૂણા કુકાવવાને નિમિત્તે પિયર ગઇ. પિયરમાં એક આધેક ઉમરના સગા ભાઈ સિવાય કોઈ નહોતું. ભાઈ સદાનંદ એએક વર્ષથી ઘરભંગ હતો. આજકા તો થયાં જ નહોતાં. એ પાંદો અંદરે મુગધથી દેશમાં સાધ્યા આવવાતું ડહાપણ વાપરું હતું. રસોયો રાખીને રહેતો.

'હા...આ...રા !' ભાઈનું ફક્ત ફક્ત એણું ચણાક ઘર ભાળીને નંદુએ જોડી શાતા અતુલગી. પોતે એકાદ એ દિવસને માટે ગઇ હતી એટલે સોંપી નાના ગૌતમ સિવાય બાકીનાં ચારે છોકરાંને જોને ઘેર રાખી આવી હતી. 'ઓહોહો ! પ્રભુ !' એણે આ' ઘરમાં જઈ બેસતાં જ એમને જોઈ કહ્યું : 'કાકા કેવો કરીને લીમ ઘાપ છે ! ભાઈ તો બેરોંનેય જૂ પાપ તેવા છે ને શુ ! શી એજાઇ ને ગોઠવણી !'

નંદુ નીચે બેઠી ને આમ બોલી કે તુરત સદાનંદ એક કપડું લાવીને નંદુને દેતો બોલ્યો : 'આ લે, આને શેડા આપ્યા છે તે લૂંછી નાખ,' નંદુ ગૌતમને બોળા-માંથી ઉતારી નીચે બેસાડવું જતી હતી ત્યાં તો 'રંજે,' એમ કરતો સદાનંદ ઉતાવળે પગલે પાથરતું લઈ આવ્યો ને પાથરીને કહ્યું 'હવે બેસાર એને.'

પાણીઆરે પાણી લેતા માટે હાથાવાળી ભેડી હતી, એરડે એઘરીએ પગલૂંછીઆં દતાં, દરએક વસ્તુ એને થોડાં દેકાણે હતી રેટશનેથી બંદનને લઈ આવી તુરત જ સદાનંદ પોતાના બેઠા એક કાશા વડે ધસીસાક કરી એ ગામે પાછો એક ડગળામાં મૂકી દઇ 'અતુ' પાણુ પડ્યા પાછળ ટાંકામાં ગોઠવી દીધું.

‘આહાહા ! શું ચોખું ચણાક ! શી દાઢક છે ધરમાં ! નંદુને કાઠે નિરાંત થળી ગઇ, અને નાનો ગૌતમે પણ એકળવળ એતો એતો, મામાની દૃષ્ટિ થતાંની વારે જ પોતાનાં નેત્રો નીચાં ઢાળી કણબા રણુનિા ત્યામ કરી ગયો.

‘આ સો.’ એમ કહીને સદાનંદે એને અંછર જાંઘણુ આપ્યાં, એ એણે યુપ રહીને, અત્યાંકિત કોષ કંકરની જેમ મટપટ લઈ લીધાં. પણ મામા સામે લેખા હતા ત્યાં સુધી મોંમાં ન નાખ્યાં. સદાનંદે ત્યાંથી ખસી ગયો. તે પછી એનો હાથ મોઢા તરફ વળ્યો પણ સદાનંદે જરાક પોતાને કામે પાછો ફર્યો એટલે ગૌતમે હેઠ લગી ગયેલ અંછર પણ પાછું ખેંચી લીધું.

નંદુ એ દિવસ રહી, ફરમાન પડોશીનું એક ઊકરું પથ્થું ત્યાં ડોકાતું ન દીકું. ફનડું ખુલેચુંકે અંદર પ્રવેશે એટલી વાર એની ખાડી ઉપાડી નહોતી રહેતી. ચોખાને એરવા પહેલાં વીણતા રસોયાએ ચાર દાણા નીચે ઢોળ્યા તો સદાનંદે ટુરત જ ટપાપુઃ ‘મકારાજ, ચક્રલાના કમરોળ આપણે પાછા આ બિનાએ મ ધેર ઉતારવા નથી. એ તો કંઈ જાત છે પંખાની ! કમખતને ચણુકુ અને વિષય બોચવવા વિના તીજને કોષ ધધો નથી. માણસોને ખાવા નથી મળતું ત્યારે આ હળરો લાગ્યો નવરાં જમ માણસના ધાન ખાઈ ખાઈ ચરકયા જ કરે છે ! આપણે એ હળર ઉપાડવા નથી કરતી.’

એ પછી પોતે રંડીઓ ઉપાડીને રચેજ તંદી પૂંછી કાંતવા બેઠો ત્યારે પણ નંદુ એની સુપડતા, સંપાઈ, સુખવરથા અને ચક્રચાટ નોંધ રહી. રંડીઓ નહિ પણ એ તો નળે અરીસો હતો, એનાં લાકડાંમાં એ પણ દેખાપ.

કામચાળી મોડી આવી સદાનંદે પોતે જ પાણી ગળી લીધું. સંજવારી કાઢી નાખી. રસોયો દેખાયો નહિ સદાનંદે રસોણું બનાવ સાક કરી લીધું. નંદુનાં ચંપલ સહેજ આડાં પડ્યાં હતાં. પોતે એને બરાબર સોમાં ચોકડાં. એમ કરતાં વેળા યઇ, પણ બેમાંથી એકથ નોકરોને જવો નહોતો. નંદુ રસોઈ કરવા એસી ગઇ. ને સદાનંદે ગૌતમનો કમળ લીધો, રોજ છોકીને માતા લોહી પીનારો બાળક મામાની દેખરેખ નીચે ચિખાની મીની બન્યો. નંદુ તો હરખમાં આવી ગઇ.

રાત સુધી નોકરો ને દેખાયા. સદાનંદે નંદુને કારણ કહ્યું: ‘એવાં તો ગદાં ચોખરાં ને હેવાન છે આ માણસો, કે મારે સાત બદિનામાં. સાત બદલવાં પડ્યાં. બ્યવરથા કે સુખડતાનું બાન નહિ. માડું એકલા પડનું રાંધિતું તેમાં પણ બગાડનો પાર નહિ.’

‘એ તો ઠીક લાઈ !’ નંદુ બોલી: ‘પણ તમારો જનમારો આવાં રાંધણાં માથે કેમ કરીને જશે ! મેં તો બે ટંક આધું પણ તેવા પોકારી ગઈ.’

‘હું તો પાંચ વરસથી આ જ પાણુ છું.’ નંદુએ વિચાર કરીને ‘પૂણ્યું: ‘હે’ લાઇ ! આંદો એકલા જ પડ્યા રહેવું છે શું કાલમ ?’

‘શુ કું ?’

‘તમે મારી જોડે આવીને રહો તો ? તો બેઉને નિરાંત. મારાં ઊકરાંનો લવ તમારી દેખરેખથી સુધરશે. આ ગૌતમો તો બે દિવસમાં જણે પહેલાંનો ગૌતમો જ નહિ એવો ઠેકાણે આવી ગયો છે: આખી રાત મને ફેસીને ખાતો તેને સારે આંદો તો બે રાતથી પડખામાં લપાઈને કેવો ચક્રલાના પોટા સરીખો પડયો રહે છે ? તમે દાંડા લાઇ, આપણે એવનું સાકું ચાલ્યું જશે.’

૨

નંદુને ઘેર આબ્યાં સદાનંદે એક મદિનો થયો છે. ખેતે ગોઠનાઈ ગયો છે. પ્રાતઃ કાળે અધારામાં બેઠે છે, પોતાનો અંડ પોતે જ વાળી નાખે છે. અરે કટલીકવાર તો અરધું પોણું ધર પણ સાક કરે છે. ખેતરમાં દિશા-જંગલ અર્ધ આવે છે, પાણી પણ પોતે જ ગળી નાખે છે. નંદુ નાગે ત્યારે તો જણું દોશાજય યઇ અધું હોય. કામમાંથી ચરકલાજી લાવીને એકલો બેઠો બેઠો કાષ દિશીની અઢાથી સમારે છે, -શાકની ચાણી, કચુબરડું કચોણું, સંભારડું છીણું, આદુ હળદરની કોરી, નળે અન્નકૂટ પ્રયુ’ હોયની !

ધોવણેલ કપડાંની પોને ધડકરી નાખી હોય, ધોવાનાં કપડાં પોતે જ ખાલદામાં ભરી નાખ્યાં હોય, અને સાણુની કતરણ પોતે જ ચુલે ઊગળતા પાણીમાં નાખી આપી હોય.

આખો ગૃહકારખાર એકને ધર પોતે જ હમી રહ્યું. ને ધરમાંથી બવાજ બીડી ગયો. મેટો લવુ, શારી, કોકરા ને પેન્સીલ કાગળ મટ્ટે ધમાચકડી બોલાવી ધરને

અકાએ યજ્ઞપત્રો તે પાછલી પરશાળમાં લપાઈ લેસન કરતો થયો. પુઁરિક એકઠાળીઆમાં પડેલાં લાકડાં પાટીઆં ફાવે ત્યાં ખેંચી આવીને છાયાંની ઘોડી કરીને મોઢો વેપારી બની બેસતો તે પણ ખો બૂલી ગયો. રાધીની મગદૂર ન રહી કે શેરડી ખાતી ખાતી છતાં ગોતમ પર ફેંકે અગર તો પુઁરિકને થાપ આપીને પોતે દેકારો ખેંધાવતી બાયરમમાં સો પહેલી પહેંચી જમ. રાધીતી નંદુનાં લમણાં તોડી નાખતી રાવ પછી રાવ લઈ જનારાં અને એકાદ વેલણુના પ્રહારે બરડો ચંચળતા નાસનારાં છોકરાં હવે તો રમોડામાં જમવાનાં લાણાં પિરસાતા પહેલાં જ જ રાકતાં નહિ. ચોરીધુપીચી પાછલી પરશાળથી જમ તો નંદુ તરત કહે છે 'મામાને કહું ? એ...એ...એ લાઈ !' એટલું સાંભળતાં જ પુઁરિક પાછો નારી જઈ ડામચિલા પાછળ ક્યાંયે સુધી છુપાઈ જાય છે

સદાનંદ છોકરાંને મારતો કે વદતો નહિ. તદ્દન શ્રેંગ જ રહેતો. છોકરાંને મામાને સાદ કેવો છે તે જ ખાતરી થઈ નહોતી. એ બંદુ જ ધીમે બોલતો, ધણું ખડું તો વગર બોલ્યે જ પોતાનો ગંદાબરત પળાવતો. 'એ પુઁરિક, હું સરકમમાં જવાનો. આમ જો.' એમ કહી બનુએ એક વાંસનો ફકડો ભોપ પર મૂકી તે પર પાટલો બાંધે ઢાળી, પાટલાને બેઠે છે પગ ગોઠવી, સમતોલપણું સાચવતે સાચવતે પોતાનો કોટ ઉતાર્યો, શટ કાઢ્યું, ને ડગમગ ડગમગ થતે થતે એ કપડાં પહેરી લીધાં. આગલી રાતે સરકમ જોઈ આવેલ તેના એક ખેપાડીએ એક જાયા ટેમચ પર દીંચણુંડે ને તે પર બીલુ પાટીડે રાખી તેના પર બીલાં બીલાં જ પગથી માયા લગીનાં કપડાં કાઢીને પાછાં પહેરી લીધાં હનાં તેની નકલ કરી

રેડીએ ફેરવતો સદાનંદ ઘુસ જાયો. ચુપચાપ ત્યાં જઈ, વગર શબ્દે બનુને મરકસ-સરંગમ ઉપાડી લીધો અને જતનપૂર્વક મેઝા પર ચડાવી લઈ પાછો રેડીએ ફેરવવા ભેગી ગયો.

પુઁરિક ને બનુ બેઠેએ મામાની માએ જોઈ દમવાનો બન ક્યો, પણ સદાનંદના મોં પરના સદા ફરકી રહેના શ્રેંગા રિમનની સાથે તેમના હમવાનો તાર મેળ ન લઈ શક્યો.

‘આ ! પતંગ માટે એ વૈસા આપો.’ બનુએ ઉતરાયણના આગમનની ખુમારીમાં આગલા વર્ષની માફક ટટો આપ્યો.

‘કહે મામાને.’

મામા કહે કે, ‘પરદેશી કાગળના પતંગ તે હોડામય ?’ બનુ પરતીમાંથી કાગળ લઈ, ખપાટ ને ચપ્પુ સાથે પછવાડાના વાડામાં બેઠો. લોટ લઈ વાટકામા લાદી પલાળી. બિલાડીની માફક સદાનંદે શાંતિથી આવીને એ સર્વ અસામાન્ય ઉપાડી લીધો, બનુએ ખપાટ ને આપતાં ખેંચતાણું કરી, સદાનંદનો હાથ ચિરાયો, પણ એ ખપાટ વડોડાવે જ રહ્યો. એ બધી ફિયા કરતી વેળા મામાની આખો તિરકી જ રહી, અને એના મોં પરનું રિમત વિપ્રસાદું નહિ.

નંદુએ સદાનંદના હાથ લોહીલોહાણ દેખી બનુને ખૂબ માર્યો.

સદાનંદ રેડીએ ફેરવતો જ રહ્યો.

રાધી બરચુ ગઈ છે. નંદુ રસોઈમાં છે. સદાનંદે પોતે જાતે જઈને એને પખાળી. પણ રાધીએ યા માટે કાળી મીસો નાખી તેનું કારણ કેહને કળ મું નહિ રાધી બોલી શકતી નહોતી. સદાનંદનાં આંગળાં આમ તો રેડીઆ પર તાર કાઢતી વેળા ફેટલાં મુંવાળાં હતાં ! પૂણીને પકડવામાં એની ચપટી, પિરકાલીનું બરચું પકડ્યું હોય તેટલી બંધી મુલાખમ રહેતી. પછી તો રાધીને એ આગળાં યા માટે બરજટ લાગવાં જોઈએ !

પણ રાધીનાં અંગે એ પૂણી તો થોડાં જ હતાં ! પુઁરિક એક દિવસ વહેલી પરોડે આવીને નંદુની પયારીમાં ધીરેધીરે બાનીગોદ સુધી ગોદામાં પ્રવેશી ગયો.

કેમ આવ્યો ? મામા પાસે સૂતો તો ને !

‘આ ! હું અહીં સુઈ ?’

કેમ ? નંદુને નવાઈ લાગી. સવા વર્ષની વયે પુઁરિકે ધાવણુ છોડ્યું હતું ને વર્ષની ઉમરથી જુદી પયારીમાં સૂતો, ને પછી તો આજ સુધી બાના શરીરને સ્પર્શ પણ સહન કરી શકતો નહિ, તે જ પુઁરિક આજે આરંભે વર્ષે ગોદમાં આવે છે !

કેમ ? મામા પામે નિરાતવો સૂએ છે ને. આજ વળી...

‘બા !’

‘હા.’

‘કહું ? ખિન્નશો નહિ ને ?’

‘ના.’

‘ખરાબ સ્વપ્નાં આવે છે.’

‘ખરાબ સ્વપ્નાં ! વેવસો નહિ તો ! આવડો વેત જેવડો છે ને વળી સ્વપ્ના શેનાં ?’

‘બા, કોઈક ગળા ઉપર ચડી બેસે છે.’

‘કોઈક ? કોઈક વળી કોણ ? મામા પાસે સુવે છે ને ?’

‘કોઈક બા ! બોલે નહિ, દરવા કરે, પણ ગળું ચીપી નાખે.’

‘લે હવે બા, બા, હોંગા ! કહેવા દે મામાને.’

‘નહિ બા, નહિ હો બા મારા સમ બા.’ કહેતો એ આવ્યો ગયો.

સવારે સદાનંદ બદામના મીઠા ગરમ પાણીમાં નાખી તેની છાવ ઉતારી ઝીણી કતરણું કરી કરી પોતાના મટે આણેલા જુદા એક શેર બેસના દૂધમાં નાખેલા હતા. રાધી ને પુંડરિક એ સફેદ મીઠાને તાકી તાકી ઉટ્ટી બેનાં હતાં. પુંડરિક પરીએને પ્રાર્થના કરતો હતો કે મારી પાંપણને ચીમરા બનાવી લોને !

પણ સદાનંદને હમણું વેદની સલાહ હતી કે બેંસનું દૂધ શેર એક, ચકરા તોલા અડી, બદામના મીઠા (કાચડી બદામનાં જ તો) તોલા અડી, કેસર વાલ બે, એ મુગળ પ્રાતાકાળે પ્રથમ પ્રહરે દુગ્ધપાન કરવું. નેચી આંખોની અંખપ બદશ અને શરીરમાં રક્તિ રહેશે. એ પ્રમાણે પોતે દુગ્ધપાન કરતો હતો, અને દર બેમાં બેમાં ટાંપી રહેલ બાળકોના અસ્તિત્વને વિશે પણ એ સમયે એને રક્તિ રહેલી નહિ.

ગામમાં નંદુની ખાતિ વિસ્તરતી જતી હતી, એટલે ! નંદુબાબા ભાઈ આવ્યા છે કાંઈ ! બધે મહુ દૂધની તો રોજ જારા વેચે છે હરગટ ! પાર્શ્વનાની જરાએ ભર નખાવે છે, કોઈને કાપડ, તો કોઈને કામળાઓ, તો કોઈને કરીનાઇનની ગોળાઓ આપ્યા જ કરે છે, સસ્તા ભોજનનું રસોડું ઉઘાડવા

પણ મહેનત કરે છે. ખાંદરને દી’ ગાયોને જે ભર કડા લઈને ધરવી. ધરમનો થાંભલો છે નંદુબાબા ભાઈ.

વાતમાં અંશ પણ અસત્ય નહોતું. આયુષ્યને ભરોસો નહિ, વપરાય તેટલું જાતે વાપરું ને સચી આવે તોડું, પાછળથી મારી સંપત્તિ કોણ જાણે કોણ ભોગવશે, એ સદાનંદના મનોભાવ હતા.

પુંડરિકને અને રાધીને માતા પાસે બેસારી મામાનાં દાનપુત્રની આ સર્વ વાતો કરતી, પણ એ ભાઈને ઉત્સાસ દાખવતા નહિ પુંડરિક પોતાની પચારી ફેવવાની ખિન્ન હતી હોડી નહોતી. માને પોતાની ઝીણી મોટી જિજ્ઞાસી અગાઉના સમયમાં માનાં અટિયાં પણ ખીખી નાખનારો બાળક હવે તો, ગરીબ અરજદાર ઉપરી સાહેબના ખુશમિલજની પણ આવવાની રાહ જોતો દોષ તે રીતે તાકી રહેતો. એવી પણ આવતી નહિ. મામાના આવ્યા પછી સાંપડેલી નિરાસે બાબા શરીરને પણ મેદાના ઘર પર ઘર ચડાવવા માંડ્યું હતું. એને દિવસે પણ બેંચ આવી જતી મામા તે વખતે રેડીઓ પુરવતા કે નાસુ લખતા કે ખાસ પોતાને માટે જુદાં રાખેલ દામનાં નિખાં કાઢી કાઢી ખાતા બાની નિદ્રાની મોઢી કરવા હતા.

એક દિવસ પુંડરિક ધણધણું ચરિર લઈને રૂંસેથી ઘેર આવ્યો, અને બાને ખજાર પડી ત્યારે બાએ કાચ રોષવા માંડ્યું.

‘ખાધા હશે બાબીના કાતરા-રખડયો હશે તડકામાં. હોળીમાં રંગો ઉઘાડી ઉઘાડી ટાંકલીમ પાણીમાં તરબોળ કપડે તડકે ફૂંદતો હતો. મામાને ખજાર પડીને એણે આવડે ઝાલી ધરમાં લાધો ત્યારે તો ઉપાડે હેરા બેરો, માડી !’

જવાબમાં પુંડરિક કહ્યું : ‘બા, તાવ નથી. કાંઈ નથી. અમરયું જ એ તો.’

‘હા, અમરયું જ તો ! તારે અમરયું ને અમારે દેવાહોળી’

જેતજેતામાં તો પુંડરિકની આંખો લાલધુમ બની અટ. એણે પુરપાટ હાથે માંડ્યું, વખત ગયો તેમ એ કાંઈક બોલવા લાગ્યો.

‘મોલાભાઈ બા બોળામા બેમારતી નથી. તમે બેસારોને !’ મોલાભાઈ એટલે એના મૃત પિતા.

‘હું નંદુ,’ સદાનંદે કહ્યું, ‘તું એના માયા પર ચીસો ન પાડ. તું ખસી જા, હું સંભાળું છું.’

સદાનંદે કપડાં સફાઈ, પુંડરિકની પથારીથી વેગળા બેસી એને કપાળે પોતાં મૂકવા તેમ જ ‘રઘુવીર તુમ્હો મેરી લાજ !’ વગેરે ભજનનાં પદો બોલવા લાગ્યો.

રાધી બીંતી બીંતી બારણામાં જોતી હતી. તેનાથી પુછાઈ ગયું: ‘ભાઈ, શું થયું છે? ભાઈ, પૈડું ફેરવવા દાલો ને !’

‘છિત્—છિત્—છિત્’

મામાના મોંના એ હિનકારથી અને મામાની અધ-બિડેલી આંખો દેખી એ બારણા પાછળ સંતાઈ ગઈ.

‘રાધી !’ પુંડરિક દંબે લવારીમાં બોલતો હતો: ‘સંતાડી દે—મામાની જાણ સંતાડી દે—મૂઠી ભરીને ભાગી જા, મારશે. રાધી, બા સૂતી છે, કાંકરો નહિ મળે—પતંગના દોરને કાચ પાવો છે—સાડી દે ઝીણું—બા સૂતી છે—જટ લાઈ કરી લઈએ—મામા ઊંચ વેંચવા ગયા છે—જટ કર—એવી જ...ટ ! બાએ માયું, પણ મને તો વાગ્યું જ નહિ—શેતો તો ખોટેખોડું. નામે નામે, મામા ત્રાક થેંચી દેશે—નાસો, સંતાઈ જાવ, મામા મળું દાખી દેશે... એ માડું તો દાખ્યુંએ હું ચાલ્યો.’

‘અરે !’ નંદુએ હોડતા આવીને આ સાંભળ્યું

ત્યારે સદાનંદને કહ્યું. ‘ભાઈ, કશું મનમાં વાણશો નહિ હો ! કોણ જાણે કેમ આવું ડરતો દરો, અરે કોઈક સાંભળશે તો શું કહેશે ? બચાડાને આંહો લાવીને આ દયા કરી.’

સદાનંદનું મોં ક્યામ પડી ગયું હતું, એક અનિ-વચ્ચ આશ્ચર્ય એની આંખોને ભરી દીધી હતી. આમ કેમ થયું ? બાળકની માંદગી અને મૃત્યુ એણે પટેલી જ વાર નજરે નિહાળ્યું. બાળકની મરતી અને અવળ-ચંડાઈના પણ એના જીવનમાં અગાઉ કદી અનુભવ નહોતો.

પાંચેક દડાડે પુંડરિક મરી ગયો. રડતી નંદુએ પોતાને આચાસન દેતી સ્ત્રીએને મોટે કહ્યું. ‘અરે, ભાઈ બાપડા પોતાના મુખમાંથી મૂકી મને ને હાકરાંને સાચવવા આવી અહીં બેઠા, તે એને અપજય થયો.’

‘મને અપજય ! શી રીતે ?’ પરચાળમાં ગીતાનો નિત્યપાઠ કરતા બેઠેલા સદાનંદે આ સાંભળીને મનમાં કહ્યું. ‘ને પછી પોતે જોયે ટાંકામાં મૂક્યા ડબ્બાનું ટાંકલું, જરા પણ અજાણ કર્યા વગર ઉપાડી, અંદરથી હીરા ઉપાડતો હોય એવી રીતે ગાલો કાઢી, પોતાના જોડા દુડીને પહેર્યા, જામ તરફ ગયો. પારતોને નાખવાની લુતારનો પ્રખંધ કરવા હતો.’

૬૬

હવે માનવી નદીના પાણીમાં તરફીઆં મારતો હતો. રરતે ... માણસ હાંકા સુધી દોડ્યો આવી અને પૂછ્યું, ‘એલા એય ! તારું નામ શું ?’ હાંકાણું ‘હું !’ હવે માનવી મહા માટે ચીસો પાડે છે પણ રરતા પરનો માનવી પોતાનો સવાલ ફરી પૂછે છે. આખરે પેથે કમનસીબ પોતાનું નામ—ટાંકાણું જાણે છે અને નટેમાણું હોટ દોડ રરતો કાપે છે. પોતે મેળવેલા ટાંકાએ જઈને મહાન-મર્ણકને એ કહે છે કે, ‘શ્રી...ટમણું જ નદીમાં દૂબી ગયા અને એમણું પર દંડે મારે ભાડે રાખ્યું છે.’ મહાનમર્ણક કહે કહેને જવાબ વાળે છે, ‘અહીં દોઈ થર ખાલા છે નંદી. મરડુમણું પર તો એમને નદીમાં મહો દઈને દુલાનનારે ભાડે રાખી પણ દાંધું છે.’

ગુરુ દત્તાત્રેય

શુક દત્તાત્રેયની જન્મતીને 'દત્તાત્રેયતી' કહેવામા આવે છે. શુકરાવતમાં આ જન્મતીનું મહત્ત્વ બહુ નથી. અહીં તે તેમની મૂર્તિનું સ્વરૂપ પણ બહુ એકાદ બહુે પણ મહારાષ્ટ્રમાં એકનાથ, હમરામ વગેરે સ્થાને થઈ ગયા. તેમને દત્તાત્રેયનું મહાત્મ્ય સમજાયું હતું અને તેમને ગુરુ માનતા હતા તેથી ત્યાં તેમનો મંદિરમા બહુ છે.

શુક દત્તાત્રેયની વાત પુરાણોમાં આવે છે તે સત્ય કથા હો કે કાલ્પનિક, પુરાણોમાં એવા ઘણી કથાઓ છે. એ કાલ્પનિક હોવા છતાં જ્ઞાનથી ભરેલી છે; અને માર્ગદર્શક છે દત્તાત્રેયને ગુરુ કહા છે. ગુરુ એટલે ભાઈ, મોટા, મહાન.

શિષ્યમાં રહેલા સુણોનો શ્રદ્ધા કરવો અને આવજ લાવવા એ શુરુનું કાર્ય છે.

પુરાણોમાં શુક દત્તાત્રેયની વાત બહુ મંબળી છે. દત્તકથા એવી છે કે-એમની મૃગાનુ નામ અનસુયા અને પિત્રાનુ નામ અની હતું. અનસુયા એટલે અનન્નઅસુયા; નિંદા સહિત અનસુયા બહુ પવિત્ર બાઈ હતી એમની પવિત્રતાથી દેવાને પણ આશ્ચર્ય થઈ.

જન્મકથા

એક વખત દેવાને તેમની પવિત્રતાની કસોટી કરવાની હતી. યજ્ઞ એટલે ઇન્દ્રાદિ ત્રણ દેવા પૃથ્વી પર બ્રાહ્મણ વેરી તેમને ત્યાં અતિથિ તરીકે ગયા અને 'મરતિ મિત્તા દેહી' કહી ઊભા. અનસુયા અંદર હતા તેમણે અવાજ સંભળ્યો, એટલે શુદ્ધધર્મીના ધર્મ પ્રમણે (મતિથી દેવો મરતે) અતિથિ સ્વગત થયું, અને ત્રણ બ્રાહ્મણોને શિક્ષા જલ્દી કરવા પિત્રની કી. ત્રણે બ્રાહ્મણોએ જલ્દીથી કે એ તમે નક્કર વરણે આવીને અમને શિક્ષા આપો તો અમે શિક્ષા લઈશું. અનસુયા વિચારમા પડી ગયાં. અદિતિની માગણી સ્વીકારવી મળુ અપરી, અને ના પાડવી એ પણ મુશ્કેલી હતી. કેમકે આંત્રણે આવેલાને બહાર કઢાય નહિ. તેથી તેમણે શરૂમા જઈ પવિત્રવને વાત કરી અને તેમની સંમતિ લઈ તેમણે બ્રાહ્મણોની માગણી સ્વીકારી પછી તેમણે ધધરની પ્રાર્થના કરી કે અતિથિ ભાળકો અને અને અતિથિ આ પવિત્રતાના બળ વડે બહાર બની ગયા ભાળકો પાસે તો સી નક્કર હોય તો પણ કઈ હરકત નહીં એ રીતે તેમણે તેમને ભગ્યા. પછી ભાળકોમાંથી મોટા કેમ થાય એ પ્રશ્ન થયો. એટલે અનસુયાએ તેમને પુત્રવરે થવા બહુમતી અને ત્રણે એકાદ થઈ, તેમને ત્યાં પુત્ર બન્યા તે દત્તાત્રેય.

દત્તાત્રેયે પૃથ્વી, પુણી, હવેરા, વેશ્યા વગેરે ૨૪ ગુરુ ક્યાં હતા એવી કથા છે. દત્તાત્રેયના ઇવનની એ જ મહત્તા છે.

ગીતાઘર્મોન્નિવૃત્તિનું મહાન છે. વિવૃત્તિ એટલે વિશેષ પ્રકારે દત્તવન થયેલો ગુણ જેમકે, અગ્રિમાં પ્રકાશ છે. એ અગ્રિમાંથી પ્રકાશ ઉજ્જ્વળતા લાઇ લેવામા આવે તો અગ્રિમાં પડે રહે રહે મંદિ

ઉજ્જ્વળ અગ્રિની વિવૃત્તિ છે. માણસમાંથી માણસઈ નય તો પછી શું રહ્યું? જન્મતમા એ કંઈ મૂળ પદાર્થો છે તે આઈ વિવૃત્તિઓ છે ઝાડ-પાણી વગેરે વિવૃત્તિઓ છે.

દત્તાત્રેયના ૨૪ ગુરુઓ ગણાવ્યા છે. બાળી એવા ૨૩ તે અનેક છે. પણ કથામાં ૨૪ ની વાત આવે છે.

તેમાં તેમણે ઝાડને ગુરુ બનાવ્યાં છે. કેવી રીતે? તે કૃષ્ણા કરતા એક ઝાડ નીચે ગયા ત્યાં તેમને કંઈક લાગી અને સ્વાર્થ ત્યાંજ તેમણે સ્વાર્થ સ્વાર્થ એવું કે ઝાડમાં તો કોઈએ લા કયો છે અને ઉપર ચઢવાના રસ્તા બનાવ્યા છે. આ ઝાડ કેટું? તેમાંથી એ ફળ વગેરે થાય છે તે બધું-લોકોના કામમા આવે છે. તે પાંદડાથી કંઈક આવે છે, ફળ આપીને લાખ સાલ કરે છે અને પુણ્યથી સુભાગ આપે છે. તેના મૂળ, છાંલ, લાકડાં વગેરે બધું જ માણસોના કામમા આવે છે. કેટલું તેના પર થા કરે તેને પણ ચેરલા જ શાંતિ આપે છે કે જેટલા તેના શેષનારને આવે છે તે પુણ્યમાંથી રસ લે છે, તેમાંથી નવા ઝાડ થાય છે, વધ વધારે છે એ બધું જ તે સમાજને કદા એકલાવ વિના અર્પણ કરે છે તે સુધીના લાખ, વરસાદ અને પવન સંબંધ કરે છે. અને મુશ્કેલીને દૂર, વાદમાં અને વરસાદથી બચાવે છે અને શાંતિ આપે છે જેકડને કાપે છે તેના પર પણ તે ઊંચા કરે છે; ને તેને ઢલાવે છે તેને ફળ આપે છે. મનુષ્ય ભવ એવી છે કે કોઈનું મૃત્યુ થી, સ્વપ્ન કરે, બગડે તો જ બીજાને ન આવે મનુષ્ય જેમ બળવાન અને તેમ બીજા પર બાળે વધારે; પણ ઝાડ જેમ શોડું થાય તેમ તે વધુ ઉપવાસ થાય. આજુ ઝાડ એટલે દત્તાત્રેયને થયું કે આ તો શુક થવાને લાયક છે એના જેવા મારે થવું એટલે

પછી તેમણે નદી બેઠી, આ નદીમાં કોઈ પોતાનું થીરે સારું કરે છે, કોઈ કપડાં ધુએ છે, કોઈ મજલ્યાજ ખાઈ જાડ થાય છે. તેમ છતાં તે બધાને શાંતિ આપે છે. તેની પાસે જનારને તે શીતળતાને અનુભવ કરાવે છે. કોઈ મનુષ્ય તેને બગાડે છે તેના તે વિચાર નથી કરતી એ તો પોતાની ફરજ બજાવતી દૂર જાયી નય છે. અને શીતળતા આપતી નય છે. આપણે મનુષ્યો લર છોડી દૂર જા માટે બંધે છે બંધે બીજાને લાંબા માટે ડેઠ અર્ધિલા નય છે બંધે છે. કામી લાંબ કરી ધન એવું કરવા. નયારે આ નદી કેવી છે? તે પણ દૂર દૂર નય છે. પણ તે તો પોતાની વિભૂતિ-પાણીથી બધાને-પ્રકોને, મનુષ્યોમાં અને માણસોને કંઈક આપે છે, વરસ લીધાવે છે અને શાંતિ આપે છે આવી નદીમાં કોઈ મૂખ માણસ છોડી પણ નય છે. પણ તે તો અચળ જ રહે છે. પાતે શાંતિ કે-બીજાને શાંત બનાવે છે.

પછી દત્તાત્રેય એક ઝાડની નીચે મધપડો લુએ છે, અનેક કેમણે જઈ, કુલોપાથી રસ લાવી, મધપડો બનાવી, તે મધ બનાવે છે. અને બધી મહેનતનું ફળ લોકોને આપી દે છે

બધી માખીઓ સતત મહેનત કરે છે. ધરીવાર બેઠાની નથી આ બેઠાને દત્તાત્રેયને યાદ છે. માણસ તો આજુબુ છે. અને બે મહેનત કરે તો કાઠને તેનું કૃત આપે નહિ. આજસ કરી બીજાની મહેનત પર છત્રવાનું તે શોધે છે; ન્યારે આ માખી તો સતત મહેનત કરીને ને ઉત્પન્ન કરે છે તે બીજાના કલ્યાણ માટે આવી હે છે.

પછી તે એક સ્તરો લુચે છે. તેને લોકો મારે છે અને ખચકાવે પણ છે. પુરું ખાવાનું આપે કે ન આપે, મારે કે અપમાન કરે; માન અપમાન છોડીને તે છત્રનના ભેખએ પણ ધરતું રક્ષણ કરે. એણું ખાવાનું આપે તેને ઘેર ગેર આવે ત્યારે એણું કસે-એણું તેના વતનમાં નથી તે તો નિરુપાય-લાવે સેવા કરે છે.

એમ, તે વેશ્યાને લુચે છે. ને કાણે ને તેની પાસે ભય, તેની સાથે તમચ યહને તે વતે છે. એ તમચતા તે તેની પાસેથી શીખે છે.

આ રીતે પૃથ્વીને લુચે છે. પૃથ્વીને લોકો ગમે તેટલું દુઃખ આપે, તો પણ તે લોકોને પાળે રાખે છે. લોકો તેને જીવે, ખોદે તેનેય તે નિશાને છે. તે બાણીનું સહન કરી લે છે તેનામાં માતાનો કાવ છે; એટલે પૃથ્વીને માતા કહી.

માતાને પાતાના પુત્ર વિષે કેટલો પ્રેમ હોય છે તે બ્લો છા 1 પુત્ર માતાને ગમે તેટલું કષ્ટ આપે, તોપણ પુત્રને કેળી ધરી કે: 'હોય, નાનો બચ્ચો છે ને!'-એમ કહીને પ્રેમ કરે.

માતાના પ્રેમની એક વાર્તા છે. વિને 1885ે લખી હતી. તેમાં એક ઇઝરાયેલ વેશ્યા સાથે પ્રેમમાં પડે છે. તે વેશ્યા સાથે પૂરો પ્રેમ રાખે છે, પણ વેશ્યા તેના પર પૂરો પ્રેમ નથી રાખતી એવું તેને લાગે છે એટલે તે કહે છે હું તને પ્રા પ્રેમથી શાહું છું. પણ તું મારા પર પૂરો પ્રેમ કેમ નથી રાખતી 1 વેશ્યા કહે છે તું મારા પર પૂરો પ્રેમ કયા રાખે છે? ને રાખતો હોય તો તારી માતાનું કાળજી મને લાવી આપ; તો હું માનીશ કે તું મારા પર પૂરો પ્રેમ રાખે છે છાઝરા પર ભય છે અને માતાને મારીને તેનું કાળજી ચાળીશ લઈ, દોડતો વેશ્યાના પર બાળી ભય છે. રરલામાં દોડત વાગે છે અને પોતે પદી ભય છે ત્યારે માતા તેને કહે છે બાઈ તને વાણુ નથી ને 1 આ ને કાણે છાઝરાને કાન યાચ છે અને માતાની સરખામણીમાં વેશ્યા તુજી એમ લાગવાથી તે પર પાછા ફરે છે.

આમાથી દત્તાત્રેયને જ્ઞાન મળ્યું. આ જ્ઞાન રાખી મળ્યું 1 તેના પાલન જુલો ગયાં. ને સામામાથી ગુણ ને શોધે છે, તેને ગુણ ને નરે છે. આરસને મહેલ હોય તેમાં જ કાઠી યુ શોધે છે તે તો હિંદુ શોધશે અને બધું હિંદુ દરો ત્યા ને યોસરો. આવી રીતે કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે ને કોઈની નેમ બીજાનાં હિંદુ ને શી ધરો. ને ગુણ શોધે છે તેને ગુણ ને અને છે પણ ને હિંદુ શોધે છે તેને હિંદુ ને મને છે અને ઉચે તે પોતે ને હિંદુમય એટલે કે રૂપમય બની ભય છે.

આવી રીતે ગુરુ દત્તાત્રેયે સમાજને ગુણોદાયક દષ્ટિ આપી છે. જ્યાં જ્યાં ગયાં ત્યાં ત્યાં તેમણે શિષ્યભાવે ગુણુદાયક કર્યાં. અને ને સાચો શિષ્ય બની રહે તે ન સાચો ગુરુ થઈ રહે ને પાણીવાર થઈ રહે, તે ન માલિક થઈ રહે. કિંકર કહી માલિક ન યાય.

શિષ્ય ગુરુ પાસેથી લે લે કરે છે. ગુરુની સેવા કરીને અને પ્રતો પૂજીને જ્ઞાન મેળવવું એમ કહ્યું છે. સેવા કરીને એટલે પત્રચર્યા કરીને નહિ પત્રચર્યાથી કલ્પ સેવા યતી દરો. પણ ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એટું નામ સેવા, ગુરુના મનનો કાવ ભેળને કામ કરે તે શિષ્ય. એવી સેવા મે સરદારશીના મહિલેનમાં બેઠી છે. ગુરુ દત્તાત્રેય આઠ વગેરેના કાવ સમજીને તેમની પાસેથી શીખ્યા, તેથી ન તે સાચા ગુરુ બની રાખ્યા.

ને બ્રહ્માના છે તે અણુમાં છે. તે ન પિંડમાં છે. વડના ટેશના ફરેક બીજામાં વડ ધવાની તાકાત બેઠી છે. અણુ એટલે નેનો ઉડ ન થઈ રહે તે એવા વિશ્વના ધણી અણુ બેગા યાય એટલે પૃથ્વી યાય.

ઈશ્વરી વિષ્ણુ ત્રીઝ, પાણી, અગ્નિ વગેરે બધામાં છે કેટલાક કહે છે કે હિંદુઓ પત્રચરને પૂજે છે. એની પાછળની ભાવના આને બુદ્ધિ અંધ છે પણ સાચો ભાવના એ છે કે પાત્રચરમાં પણ ઈશ્વરી વત્ત છે ન, નેમ કાઠમાં છે. હિંદુઓ ગુણુદાયક ઉપદેશન કરતા નથી. તેથી ન હિંદુઓ સૂર્ય, અગ્નિ, પાણી વગેરેને પૂજે છે આને તો કોઈ વિજ્ઞાની હતી તે કહેશે: પાણીમાં તો દાણોળન અને એકમીનન છે. તે બે વતેના એવા-યાય એટલે પાણી બને. એમાં વિશેષ શું 1

પાણી તો તેના વિજ્ઞાનીની પણ વત્ત ઊપાવશે અને ગુરુ દત્તાત્રેયની પણ ઊપાવશે પણ ગુરુ દત્તાત્રેય નેમ તેની પાસેથી જ્ઞાનકાવ મેળવશે. ને જેલો વિજ્ઞાની નહિ મેળવી રહે.

એટલે ઇશ્વરીત્ત્વો બધામાં છે અને આપણમાં પણ છે તે આપણે ખીસકચે તો ખીલે તેમાથી નેની નેની રક્તિ અને ભાવના તેના તેના રસ મળશે. મારડુ ન્ખીનમાથી ટીપાચ એક છે અને રોડી એ ન ન્ખીનમાંથી ગળપણ બેક છે. એવી રીતે આચો દષ્ટિ યાય તો ગુણે એમવાનું રૂડે પણ સાચો દષ્ટિ કેમ આવે 1 સાચું જ્ઞાન કેમ યાય 1 જ્ઞાનનો મદિમા તો ખૂબ છે. નહિ જ્ઞાનને હર્મ્ય પશ્ચિમિદ વિવિતે 1 પશુ તે લાવવું શી રીતે 1 તત્ત્વ યોગમંદિર: કાષ્ટેનાત્મનિ: નિન્દને 1 યોગ એટલે કમની સિદ્ધિ મેળવતા મેળવતા આપણા પુત્ર, સમય આપે બની નીકળશે. ન્ખીનમાં અનામ વાણું ત્યારથી કમ' રડ રડુ. યોગ રડ રડો. પછી ફળગો પૂરી નીકળશે એ ફળગો તો નીકળનારો બે તો નહી ન છે, પણ વખત આવે બદાર આવશે રીત ને જ્ઞાનનું છે.

એવી રીતે આ છત્રનની કિયાઓની એઠ બેસી ન્ખી એટલે પુત્ર બળ ભય, દષ્ટિ બદલાઈ ભય, ત્યારે ન પેલા છાકરોની નેમ 'સાય રા' છે એ સમજઈ ભય

દત્તાત્રેયને દષ્ટિની એઠ બેસી મઈ દની. ન્યારે જ્ઞાન અને કમને પ્રેમ અને ત્યારે ન એમ બને છે. કમ' કોનાં કમ

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, અને જ્ઞાન ક્રમને પવિત્ર કરે પણ જ ન તે થોભે. ક્રમ સિવાયનું જ્ઞાન નહાયું અને છે, અને જ્ઞાન સિવાયનું ક્રમ પણ શોભતું નથી જ્ઞાન અને ક્રમ મળે એટલે કે બ્રહ્મકર્મ સમાપ્તિ થાય ત્યારે જ તે શોભે છે.

જ્ઞાન શોધું હોય ત્યાંસુધી કહેવાની જરૂર રહે છે. ક્રમ શોધું હોય ત્યાંસુધી કરવાનું રહે છે. પણ તે જૂલ વધી નહય ત્યારે તે (પ્રાણુ) મૌની થાય, અને તેનું મોન જ જ્ઞાન પ્રેરે; કહેવું ન પડે.

જેમ ગાથીજ ચર્યાગતમાં જૂલ બ્રમજી કરવા, કામ કરવા, હને તેમના કાર્ય અને જ્ઞાન એટલા બધા વધી ગયા કે ન્યાં બિડા હોય છે ત્યથી જનવતું ધ્યાન દોરે છે. એમનું એકને થોડા તેમને સમજી નહય છે, એમને એટલ જ લોકોના મનમાં તેમનું છવન ખડુ થઈ નહય છે, અને શું કહેવા માગે છે એ સમજી નહય છે.

શુદ્ધ દત્તાત્રેયે ઓવીસ શુદ્ધ બનાવીને શુદ્ધ સમજવાની અને નજીવાની દૃષ્ટિ આપી, પ્રજા આ દૃષ્ટિ ક્યારે આવે ? સાચી જાગૃતિ હોય તો, જાગૃતિ ક્યારે થાય ? સામામાં શુદ્ધ કેળાવ ત્યારે ન્યા સુધી શુદ્ધની ખબર ન પડે ત્યાં સુધી જાગૃતિ ન આવે.

આજે સમામાં 'કે એવે સમયે કોઈનું' મોળખાણ આવવાને રિવાજ છે. એનું કારણ એ જ છે કે એના શુદ્ધની ખબર હોય તો તેમના વરફં જાગૃતિસાથ ઉત્પન્ન થાય અને તેના કહેવા વરફં બધાનું ઘરંથ રહે. દત્તાત્રેયને પાણી થયા સામાં શુદ્ધ એકને જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેથી તેમને જ્ઞાન થયું અને સાચા શિષ્યની જેમ તેમ કરવા પ્રયત્ન કર્યા અને સાચા શુદ્ધ બન્યા. જેને સાધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય તેવા નિષ્ઠા-શુદ્ધે શુદ્ધ દત્તાત્રેયનું અનુચરણ કરવું એકલું.

જ વચસક વિચારવતના વિધાર્થીએ સમજા આપેલું બ્યાજવાન.

પરમાત્મા આપણામાં છે, આપણે જ પરમાત્મા છીએ. બહારથી એ સરખતો નથી. આત્મા જ્યારે બહારથી સ્વરૂપ શોધવામાં પાછો પડે છે, ત્યારે તે એ કિંવા બંધ કરે છે. આનું નામ ત્યાગ. આત્મ નામ વિકાસક્રમ. લોકો માને છે કે સત્યયુગ આવશે. બહારનો કલ્પનાતો સત્યયુગ તો આવે ત્યારે ખરો. અંતરમાંનો સત્યયુગ તો હાજર જ છે—કસ્ટરી મુઠાની કસ્ટરી જેવો.

આપણું જીવન બીજાનાં મુઠા પર નભે છે. વનરપતિ, પ્રાણી પણ વગેરેનાં. ઘણા 'એમ માને છે કે છાટ વધે તેમ અનિષ્ટ થઈ છે. આ બ્રમ છે. બને એકા સાથે વધે છે. મારો આનંદ વધે છે તે સાથે મારાં દુઃખ પણ ગાઢ બને છે. સૃષ્ટિની પ્રગતિ એટલે આ સુખદુઃખનાં દંડની પણ પ્રગતિ. આત્મ નામ મોજા-દંડદીવા. સુખ શોધવું અને દુઃખ ન ભેળું એ બાલિકતા છે. આમાંથી બચવાનો માર્ગ છે—સત્યશોધન. સત્યના શોધનરતને સત્ય અંતરમાંથી મળે છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન દ્વારા સત્યનું પ્રગટ્ય છે એ સમજાય છે. આ સત્ય જ આનંદ છે; અને એ જ ઈષ્ટાનિષ્ટ રૂપે વ્યક્ત થયા કરે છે, મુઠાને છવન રૂપે આપ્યા કરે છે. આ બધાં એકનાં અનેકરૂપો છે. એ એક છે સત્ય-આનંદનું ભેડું. આપણું નિજરૂપ અને સર્વ, જગતનું સ્વરૂપ. આ સ્થિતિએ જવાય તો જ અનિષ્ટ વગરનું કષ્ટ પમાય; કેમ જ એ જીવાત્માએ ઈષ્ટાનિષ્ટ કરનાર પદાર્થતત્ત્વ પર પ્રજુલ મેળાવું હશે. પણ એ જીવાત્મા ગમે તે એકને, ઈષ્ટને કે અનિષ્ટને પ્રગટી રાકે છે; અને આપણે બાણીએ છીએ કે એ કૃષ્ટને જ કલ્યાણને જ પ્રગટે છે. આવો જીવાત્મા એ જીવનચક્રા, વેદાનનો તેમ જ બધાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર આ છે.

—સ્વામી વિવેકાનંદ

જગતની દૈવી અને આસુરી સંપત્તિની શિશ્યોચનાં પ્રતીક સમા—

અહિંસા અને એટમબોમ્બ

નિર્મળચંદ્ર

[ગયા અંકના પાના ૧૦૨૨ થી આદ્ય]

સંસ્કૃતિનો વિકાસ કેમ થયો એના અંગેનાં અસંખ્ય પુસ્તકો લખાયાં છે ને લખાયાં જાય છે. પણ આ સંસ્કૃતિઓનો સંહાર કેમ થયો એના વિષે બધું આજુ લખાયું છે ને એના વિષે વધુ શોધો થઈ હોત તો કાપદા કાનુનોનાં ઘડતર, દરિયારોનો વિકાસ, રાષ્ટ્રીય મૂર્તિવાદ કે સામ્યવાદી સામ્રાજ્યવાદની પાછળ કામ કરી રહેલાં પરિબળોને આપણે સહેલાઈથી સમજી શકત ને એને સુરોઅસુરોનાં દંદ કહીને જ ન બેઠા રહેત પણ માનવમનની ખીજ બાણુ રજૂ કરીને કહેત કે એટમ બોમ્બનો જન્મ અનિવાર્ય હતો કે છે.

રાજકારણ કે વિજ્ઞાન આખરે તો માનવસંજ્ઞાંત છે. એટમ બોમ્બ કોઈ યુરેનિયમ કે રેડિયમનાં મમાલાની બતાવટ નથી પણ માનવસંસ્કૃતિના પેટમાં ઘાટ પકડે જતી આપણી જ્ઞતિઓનો જ એ આવિષ્કાર છે. એમ તો વૈભવને ચિખરે પહોંચેલાં યાદવકુળને પણ લગવાન શ્રીકૃષ્ણે સમજાવવા ઓછી મહેનત કરી હતી કે કુરુક્ષેત્રનાં મેદાનમાં આ યાદવો યુદ્ધની સમતુલ્યાર્થ બની ગયેલાં એટલા એ બળવાન હતા. પણ એમનાં સંહાર માટે જે સાંચ પેદા થયેલી, ને જેને ધસી ધસીને અણુ જેવી બનાવી દેવામાં આવેલી એવું જ કંઈક આ એટમ બોમ્બનું કહી શકાય.

પણ અહીં વિચાર એ ધારામાં આગળ વધે છે. એક વર્ગ એમ કહે છે કે માનવી બહારથી વધુ નર, વધુ યુદ્ધ, વધુ ઝૂંતારો દેખાવા પ્રવૃત્ત કરે છે કારણ કે બહારનું બેડાળપણ એના અંતરનો જ પરોયો છે. એને દાંડી દેના, અવગણવા કે ભૂંડી જવા એ મંથે છે, ખર-બચક પથરને ધસીને બહારથી હીસો બનાવવા જેવું જ કંઈક માનવીનું છે વારતવમાં એ ખરબચકપણ, એ કદરૂપપણું ઢાકવા માટે જ માનવી સંસ્કૃત દેખાવનો ડોળ કરે છે. માનવી માનવીઓની શક્તિઓનું સંગઠન કરે છે, સમૃદ્ધ બાંધીને રહે છે કારણ કે એને એકબીજામાં, કપારેકે તો ખુદ પોતાનામાં વિશ્વાસ નથી

એટલે એણે ધીમે ધીમે સમૃદ્ધિવનમાં જ પોતાના સલામતી બાળી છે,

માનવી, કહેવાતી સંસ્કૃતિને વધુ ને વધુ સાધતો જતો દેખાયો પણ ખરી રીતે એ વિનાશક શક્તિની જ ઉપાસના કર્યે જતો હતો. એ સાધના કશી અને દવી સંપત્તિની હતી એમ દેખાયું પણ ખરા અર્થમાં એ બોમ્બવિલાસની જ સાધના હતી અને લાલસાભાથી જ જન્મેલી હતી. અસુરોની લકા માનવીની હૃદયગુહામાં જ વસેલી છે એમ એ વર્ગ માને છે. એટલે જ માનવી પોતાના આસુરી સ્વરૂપથી એટલો ભાડેલો રહે છે કે શાહમુશની પેઠે રેતીમાં માથું ધાલીને એ અમુરથી બચવાનો નિરર્થક ટોળ કરે છે. અતિ ઠી ટોળ તે જ એવી સંસ્કૃતિ.

શુભસા શાંધત વિશ્વાસ એ જ આજનાં જગતનું પરિણામ નથી પણ અશુભનું આચરણ એટલે આજનું જગત. શુભ ભાવનું એ તો અશુભ આચરણને ભૂંડી જવાનો છલ માત્ર છે. સ્વાયં ભાવનાસ્પર્શે આવે છે ને એના સંગઠનો સધાય છે એટલે એ વધુ વિનાશક બને છે. આજનો માનવનાળ આ સંસ્કૃતિનો વાસ્તદાર છે. અહિંસાએ એને વધુ દંભી બનાવ્યો છે. કારણ એ રજૂ કરવામાં આવે છે કે પૃથ્વીના પેટાળમાં રતોને પાકતા જેમ હળરો વધે લાગે છે તેમ આજનો માનવી પ્રજા એવા હળરો વધેના પ્રવૃત્તનું પરિણામ છે એને સુધરવાનો કોઈ અવકાશ હોય તો પણ એને ખીજાં હળરો વધે નોંધએ. કોઈ અહિંસા એ હળરો વધેના સંસ્કારોને પલમાનમાં પહોંચાવી પકે તો એને ચમત્કાર જ ગણી શકાય. બેડાળ દેખાતા લાકડાના કટકોને પણ ઉપરથી છોલી ધસીને ચકચકતો, સુવાળો ને આકર્ષક બનાવી શકાય છે પણ એ સ્પર્શ બહારના હોય છે.

માનવી પોતાની શક્તિ મુજબ જ્ઞાન સંગ્રહી શકતો હશે, બળયુદ્ધ કેળવી શકતો હશે પણ પ્રકૃતિ થુ એવી ચીજ છે કે એને ખરજી મુજબ પારીએ ત્યારે ને તેની

ષાટ આપી શકાય ? જીવનમાં વિચાર, ભાવના, ભૂતિ અને જ્ઞાન કરતાં પ્રકૃતિ જ સર્વોપરી નથી ! અધિ-મનન અને આજના માનવમાં એ રમે બીજો ગમે તેવો ભેદ હોય પણ મૂળભૂત પ્રકૃતિમાં તફાવત કેટલો ?

ભાવનાનું સુંદર સ્વરૂપ એ રીતે અદ્ધાર આવે. એક તો કેષને પકડમાં લેવું હોય ત્યારે-લોકકૃત્તિને મુખ બનાવીને, ઉત્કરશીને મનઃકાંક્ષા કામ કરાવવા, બીજું માણુમ ન્યારે કાષ્ટને કાષ્ટ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવતો ભાગ્યે હોય છે ત્યારે દા. ત. શુભમ પ્રભાએ પોતાની સ્વાધીનતા માટે ભાવનાને આગળ ધરતો હોય છે ન્યારે આક્રમક અને શોષણખોર પ્રભાએ અન્ય પ્રભાએને પોતાની પકડમાં રાખવા અર્થે શોષણ ચાલુ રાખવા ભાવનાને આગળ કરતા હોય છે. દાહની એથે રહીને ધા કરી પણ સકાય ને અંગ બચાવી પણ રાકાય એના જેવું. ગરજ હોય ત્યારે માલિકો વધુ નમ્ર દેખાતા હોય છે ને શુભાગ્રે હમેશાં નમ્ર દેખાતા હોય છે. પણ એના એ શુભાગ્રે ન્યારે માલિકો અને છે ત્યા નમ્રતાનું સ્થાન માલિકોની સ્વાભાવિક સમ્પત્તિ લે છે, વિવેકનું સ્થાન તોછાડા લે છે.

બીજી રીતે ય ભાવનાના બળે જ જીવશીલો જીવમ આધારે છે, ભાવનાના બળે જ શકાતો લીધી યાય છે ને સર્વ કાંઈ ભાવનાના સ્વરૂપે જ કરાય છે. આજની સ્વાધીન અને પરાધીન પ્રભાઓની પ્રકૃતિએ એવું જવલંત વિદાહરણ છે. એથી ચે આગળ ફ્રાંસની પ્રભાએ પોતાના માછ પ્રધાન મેં વીચરી લાવાલને ફ્રાંસની સમ્ર કરી, લાવાલ પોતાને ઉત્તર સુધી દેશમકત જ માનતો રહ્યો ને એક વખત એમ કહીને એર ખાવા પ્રપત્ત કરલો કે એને ફ્રાંસીએ ચકાવનરા ત્રિચારા શુન્દો કરવા-મંથી ભચી ભપ. ન્યારે એને ગેળાએ દેનારએએ લાવાલને મારીને દેશમકિતો પરમ સંતોષ મેળવ્યો.

આનું કારણ એ છે કે આ ભારના, ન્યાય જાતિ, નિખાલસતા ને સમ્યાધને નામે જ સે કાષ્ટ પોતાનાં કાયેતિ આજના ધપાવી શકે છે. જે ફ્રાંસીએ અડનારે અને દેનારે અને પોતાનાં કાયેતિ ચોગ્ય ન માનતા હોય તો એક ફ્રાંસીએ ચકાવી ન શકે અને બીજે ફ્રાંસી સહી ન શકે. ભાવનાનું સ્વરૂપ હરકાઈ જીવમગાર પામેથી ખસેડી લેા એટલે આપોઆપ એના કાયેતિમાં

સિંચલતા આવી જશે. પરેલાં જર્મની ને ભપાન અને આજે મુરોપ અમેરિકા અને રશિયા એનાં જવલંત કાખલા છે.

પણ એમાં ખંડખંડના માનવી વચ્ચે થોડા પ્રમાણુભેદ સિવાય બીજો કશો તારિતક તફાવત નથી પ્રકૃતિથી જગતના એક ધ્યુણુને માનવી બીજા ધ્યુણુના માનવી જેવો જ હોય છે, રથગાંતરે થોડા પ્રાકૃતિક ભેદો નજરે પડે એ જીવો વાત.

લોકો કાષ્ટ પણ પેગંબર ગણાતા માણસની પાછળ એટલા માટે ચાલે છે કે એમાં લોકોને પોતાની મુક્તિની આશા રહે છે, એ આશા અણપૂરી રહે કે પૂરી થાય ત્યારે પેગંબરોને પડતા મુકીને પ્રગ્ન પોતાના માગે જ આગળ પાછળ ચાલે છે. દુઃખને સમયે લોકો રામ રહેમાનનું રમરણ કરે છે તે આ કારણે જ. લોકો પત્યરના દેવને પૂજે છે ને જીવતા જીવને પત્યરે મારે છે. લોકો પત્યરના સખને પૂજે છે, દુઃખ પાવના ડોળ કરે છે ને જીવતો સાપ હાથ પડતાં કાંલકાકીને લાગે છે. કોઈક જ સાપને ચાલ્યો જવા દે છે ને મોટા ભાગના માણસો સાપને દોડા નથી મૂકતા. શા માટે ? એટલા માટે કે એ પૂળમાં અને એ આક્રમણમાં એ પોતાનો સ્વાર્થ જીએ છે. પત્યર મારવામાં અને પત્યર પૂજવામાં જેવું તો એક જ રહેલો હોય છે.

આનું વિસંવાદી જીવન જીવતો છતો માનવી મુશં-વાદી દેખાવાનો હરદમ પ્રપત્ત કરે છે. સંભવ છે કે એ પોતાની જાતને પણ ઉતરતો હોય. દિવસભર પાપનો પોટલો બાંધીને એ સાંજે લગવાનને આંગણે ફેરી આવીને માને છે કે પોતે દાન કરમ કરી, પ્રભુ વામ સધને પાપથી મુક્ત થયો. અથવા તો પોતે જ કરે છે તે પાપ કરતો જ નથી અને ઉપર જતાં બીજા લોકો કરતાં પોતે વધુ દાનેસરી અને પુણ્યશાળી છે. જગતના બધા દેશોના રાષ્ટ્રવાદીઓનું પણ આજે કંઈક આપું જ છે. કહેવાતા સારામાદાનો ભેદ પોતે જુદી જવા માંગતો હોય છે એટલું જ નહિ પણ પછી માદાને સારું દેખાડવાના એના નિખાલમ પ્રપત્તો વધતા ભપ છે. સૌને લાગે છે કે આપણે બધા આગળ નીકળી ગયા. પણ ખરી રીતે તો તેઓ બાંચીના બળદની જેમ પાંખાના ત્યાં બાંધીને લીધા રહે છે. જેવું બલિત પરતે તેવું જ સમ્રક પત્યે, ન્યાં સમ્રદનો સમમ સ્વાર્થ પવાતો હોય છે

ત્યાં સમય સમૃદ્ધ અન્યાયીને ન્યાયી કરાવતાં જવાબ આપેલાં જાતો નથી. ભરેને પછી પ્રામાણિકપણે પછુ આ રીતે માનવી આ હિમુખી જીવન-રીતિનો ભોગ બનેલો જ છે. બાપાર્થકારમાં, અન્યોના વહેવારમાં અને ખીલ બધાં વહેવારોમાં 'એ લોકો સત્ય મેળવતા જવાનો દાવો કરતા હોય છે. એ બધા સ્વાર્થ જ મેળવતા જતા હોય છે. પણ એમનો સ્વાર્થ' જે રસ્તે સાધી શકાય તેમ હોય છે એ રસ્તે જાય છે પછી એને મનગમતું સ્વરૂપ આપીને પોતાના હેતુને, સાધનને અને પરિણામને હરદમ પ્રતિષ્ઠિત બનાવવા પ્રયત્ન કરી કરે છે.

માણસ જેવો છે એવો દેખાવા રાજ નથી. એને પોતાનું કદરૂપ નથી ગમતું એ સાચું પણ એ કદરૂપતાને કાંઠવાતા અનેક આધ્યાત્મિક માર્ગે જતો જતો અંતે તો માનવી કદરૂપતાને કાં તો ઢાંકવાને અથગ તો એને જ રૂપાણું કરાવી રવાના માર્ગે જતો રહે છે. પછી તો પોતાનું કદરૂપ આપનામાં નિહાળતો હતો માનવી પોતાને રૂપાણો જ બાળે છે. ને એમ ન બાળતો હોય તો એ આપનામાં જુએ જ નહિ. કદાચ આપનાની હસ્તી જ મટી ગઈ હોત. એટલે અણુ ભોગ્ય એ માનવીનું ખુફું જ સ્વરૂપ છે પણ પોતે આજસુધી પોતાની જાતને ઉતારતો રહ્યો છે એટલે પોતે આટલો નિહામણો છે એ માનવાનું એનું જિહ્વા ના પારે છે, એ માની જ શકતો નથી પણ ખરી રીતે માનવી પોતે જ પોતાને બોળતી રહ્યો છે માનવ જાતનું આપણું આંખી રહ્યું છે એની નિશાની છે એટલે બોગ્ય.

આ ધર્મ એક વિચારસરણી, બીજી વિચારસરણી પહેલી વિચારસરણી કરતાં કેટલેક અંશે જુદી પડે છે. બીજી વિચારસરણી માનવીની શુભેચ્છા ને શુભાશયમાં કેટલેક અંશે માને છે. એ માને છે કે માનવી પોતાના સ્વાર્થો હેતુઓ સાધવા માટે પણ કેદાર્થનું બધું કરી નાખે છે. પરિણામે નિર્ભેળ ભલામીજા માનવીઓ પણ મળી આવે છે. એ માને છે કે માનવીમાં સર્જનનું અને સંદારનું એમ બન્ને નત્વો વિકાસ કરે છે. પણ શુભ અને અશુભ, સત્ય અને અસત્ય એટલાં મિશ્રિત હોય છે કે માનવી બહુ ઓછાં એને જુદાં તારવીને જોઈ શકે છે. પરિણામે ક્યારે કઈ જાતિ નેર કરી જાય છે એ સમજવા એની બુદ્ધિ અને તન પૂર્ણ થાય છે ત્યાં એની પ્રકૃતિ કામ કરી જાય છે. બુદ્ધિ અને જ્ઞાન જામન હોય છે ત્યાં સુધી તો એ પ્રકૃતિને નેર કરવા

રેતો નથી પણ એવી જાગૃતિને એ અપવાદ જેવી રાણીને આગળ ચાલે છે.

એ માને છે કે 'શુભનો વિકાસ થાય છે તેમ અશુભનો વિકાસ પણ થાય છે. 'પછી શ્રી. જે. સી. કુમારસ્થા કહે છે તેમ, 'સંસ્કારિતા તે આપણા પુરુષની જ નો પાસેથી ધીમે ધીમે આવે છે, પશુના કરતાં તેનો વિકાસ બહુ મંદ હોય છે.' આમ શોતાનું નેર એટલું ઝડપી હોય છે કે એને સંસ્કારિતા પહેલેથી વળી શકતી નથી. પણ આ દેવી અને આસુરી જિજ્ઞાસા કયાં જબાર રહીને કામ નથી કરતી. પણ પ્રત્યેક માનવીની અંદર રહીને કામ કરે છે બીજી વિચારસરણીવાળા પણ માનવીના દંભ, આત્મવિકલ્પના વગેરેમાં માને છે. પણ સારોસાય નિખાલસતા અને પ્રમાણિકતાને પણ થોડું રથાન આપે છે. એ એમ માને છે કે જેમ એક વ્યક્તિ બે હાથે બે રેટિયા એક સાથે દેરવે છે તેમ માનવીમાં રહેલી બન્ને જિજ્ઞાસા એકસાથે કામ કરે છે. અરાજ એને ગમતું નથી પણ પ્રકૃતિને કારણે એને જોઈએ તેટલા પ્રમાણે નિવારી શકતો નથી તેમ જોઈએ તેવો કાજ પણ રાખી શકતો નથી. સાચું સમજવાની એની શક્તિ પણ એટલી અર્થહિન હોય છે કે એકપક્ષેક તો સારા નરસાનો બેઠ પછુ સમજી શકતો નથી. એટલે જોડીત અને દાહ્યાની માફક ધણી વાર સારી જિજ્ઞાસા નેર કરતી દેખાય છે તો ધણી વાર નારી જિજ્ઞાસા સારા સ્વરૂપે જબાર આવતી દેખાય છે. બન્ને સમારેર વિકાસ નથી સાધતી, પણ બન્નેક કારણેથી માનવીની દૃષ્ટિ એટલી બદ રહેલી છે કે પોતે સર્જનની સાથે માથે ધણી ઝડપથી સંદારકશક્તિને પણ વિકસાવતો જાય છે એ જોઈ શકતો નથી પછી જેમ જેમ સંદારનું તત્ત્વ વધુ જોઈદાર બનતું જાય છે તેમ તેમ એની સર્જનશક્તિ ધટતી જાય છે.

સિદ્ધ, રથાપત્ત, કળા, આધ્યાત્મિક સંપત્તિ, અને સામાજિક ઉત્પત્તિ અર્થે કાયેલી આજ કૃષીની તમામ સિદ્ધિઓને એ અંગે કંઈલા વિચારો માનવીની સર્જનશક્તિ જાણ છે તો કેમી અને જ્ઞાતીય વિદ્યા, અધ્યાત્મ, સામાજિક અને રાજકીય શેષ, સત્યાગ્રહપણ, રાષ્ટ્રીયત્વની ભયંર હાલસા અને ખૂનખાર કૃતી એની બીજી જાણ છે. એક પહેલી જાણ કરનાં બીજી જાણ ધણી વળજદાર અને વધુ તાકાતવાળી છે, પરિણામે શુભાશયો ને શુભેચ્છાઓને એક જાણ

પણી મૂળને સંદારક બાળુ ધણી આગળ નીકળી
મઈ છે. જગતના સંત મહંતો કે દિવસે જાનવતા
ઉપર ગમે તેટલું વજન આપે તો પણ એ ઝીલવાની
માનવીની શક્તિ ધણી મર્યાદિત છે અથવા એ
દિલસૂઝો. ખુન કમારેક પોતાના વિચારોના આગદનું
દામન રચીકારીને માનવી પાસે વધુ પડતી આશ રાખે
છે. માનવીને સારું કરવું ગમતું જરૂર હોય છે પણ એની
મર્યાદિત શક્તિ ને કારણે સારું નથી કરી શકેતો ત્યારે
એ સારો દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે ને એમાથી એ
સંતોની પૂજા કરે છે પણ જીવે છે જુદું. અને જીવનમાં
પછી જેમ જેમ જુદાણુ વધતું જાય છે તેમ તેમ સારા
થવાનો કે સારું કરવાનો એનો આગ્રહ એછો થયો
જાય છે પરિણામે દંભ, આત્મવંચના, પૂજા, દાન, ધરમ
વગેરે વધતો જાય છે

આ દરમિયાન એની આસુરી વૃત્તિઓ કરાજ
અંતરાય વગર એકધારી વિકાસ સાધે જતી હોય છે.
પરિણામે એક દિવસ એવા બાવે છે કે માનવીએ
પોતાનાં મુખ સગવડ અર્થે ને સાધન સગવડ પેદા કર્યાં
હોય છે એ જ એનાં દુખ અને આગડાશ્વ અને છે.
માનવી એટલી પરિમિત શક્તિવાળો છે કે એ વિગાન
ઉપર કદા કામૂ મેળવી શકવાનો નથી. ને દિવસે
એનામાં પ્રયત્ન સર્જનશક્તિ જાણી જોડે અને સંદારક
શક્તિને દાખી દે તે દિવસે જ વિગાન માનવીના મુખ
સગવડ અર્થે જ કામ આવશે. આજનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો
(વિનાશક) કઈ કઈ અકસ્માતનું પરિણામ નથી પણ
હેતુપૂર્વક પેદા કરવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે માનવીની
ઈર્ષ્યામાથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. ને દિવસે
વૈજ્ઞાનિક માનવીના હૃદયને સામેસામ કરાણુ રચ્યાં
જશે તે દિવસે એ સંદારક નજીવું એ સાધન પેદા
કરવાનું વિચારી જ નહિ શકે. એવો ખ્યાલ વટિક
એ નહિ કરી શકે. આજે એ વૈજ્ઞાનિકના દિલમાં અણુ-
બોમ પેદા કરવાનો વિચાર જ શા માટે આવ્યો ?
કારણકે ને શબ્દોનું એ પ્રતિનિધિ ધરાવે છે એ
શબ્દોની ઈર્ષ્યાનો એમાં પડવો થયે છે, શીનો છે એ
પડવો ? રસાણીવતી ઈર્ષ્યાનો, સ્વાર્થનો, સત્તાલોભુ-
પતાનો, જાતીયદ્વેષનો, પોતાની સવામતીના ભયમાંથી
સામાનો વિનાશ કરવાના પ્રયત્ન સંકલ્પનો છે એ પડવો.

પણ શુશ્રેણી રાષ્ટ્રો આવી વિનાશકના તરફ જગત
આખાને એવી શા માટે જાય છે ?

કારણ કે આપણાં જેવાં અનેક રાષ્ટ્રો એકધારી પ્રગતિ
ન સાધી શક્યાં ને પતન તરફ વળ્યાં એટલે શુશ્રેણી
વિનાશક સંસ્કૃતિ ઉપર કામૂ ન રાખી શક્યા. ત્યારે
શા માટે આપણે પ્રગતિ માધી ન શક્યા ?

એ જ પ્રશ્ન મહંતનો છે દરેક પ્રગતિ કે દરેક
સંસ્કૃતિ ઉત્પત્તિને શિખર પહોંચતી દેખાય છે ત્યારે એ
સંસ્કૃતિના પેટાળમાં માનવીની સમગ્ર પામરતા પોતાના
જ પતનનું સ્વરૂપ પકડતી હોય છે તે ભાગ્યે જ દેખાય
છે ધરતીનાં પેટાળમાં રહેલા જ્વાળામુખીની જે અચાનક
એક દિવસ બાવીને માનવીની સંસ્કૃતિને તે ભરખી
જાય છે, પણ કેટલીક સંસ્કૃતિઓ પૂરો વિકાસ પામ્યા
પહેલાં જ કરમાવા માંડે છે જેમ પાણીના વહેણો
વોંકળા બેગા થઈને તટીરે વહે છે તેમ કયારે કયારે
પણ બેગો ધઈને એવાળ રૂપે જાને કાંડ પધાર્યાં જાય
છે, એવી જ રીતે માનવીની સદ્ અસદ્ વૃત્તિઓ પણ
સમૃદ્ધિ સ્વરૂપ કારણ કરે તો સાથેસાથ વહે છે.

સમાજના નિમજો, કાષ્ઠકાનુનો, આર્થિક ચિદૃતિ
સ્વરૂપ મૂડીવાદ જેવા વાદો, સામ્રાજ્યો, અને યુદ્ધોનાં
દલિયારો માનવીની પામરતા-પશુતાના પ્રત્યાધાત રૂપ
છે. આપણે નેત્રું કે પશુતા માનવતા કરતાં વધુ મૂર્ખ
આગળ વધે છે. એટલે આજે જ્યારે એક બાળુ માનવજ
માંથીજની અહિંસાના સ્વરૂપ સુધી વિકસી ત્યારે માનવીની
પશુતા એટમયોગ્ય સુધી પહોંચી છે, અહિંસા હજી
જાતનું એવ સધે તે પહેલાં અનેક વખત માનેવળતનો
નાશ કરી શકે એટલી તાકાત માનવીની પશુતાએ સાધી
છે. એટલે કે માનવતા કરતાં આજે પશુતા અનેકમુદો
બળવાતર છે. એ પશુતાને કામૂમાં રાખવાનો વિચાર
પણ કારનારપદ સામે એટલી એ બહેમી ગમેથી છે. આ
એટમ બોમના ઘાવ કુળમાં સાંગ સ્વરૂપે જન્મે તો
ક્યાંક વિનાશ સ્વરૂપે, ક્યાંક આત્મધાતી નીતિ રૂપે
જન્મે તો. ક્યાંક રાષ્ટ્ર માટગી, ક્યાંક રાષ્ટ્રોની યુદ્ધશક્તિ
રૂપે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે. માનવીમાં એટલા પ્રમાણમાં માનવતા
રહેલી છે એના કરતાં માનવીમાં આ એટમ બોમનું
સૂક્ષ્મ પ્રમાણ અનેક ગણ વધારે રહેલું છે. એટલે સમગ્ર
માનવજાતની પશુતાના ક્ષેત્ર સ્વરૂપ છે આ એટમ બોમ,
પછી એનો જન્મ ગમે, ત્યાં ને ગમે તે દેશમાં થયો
હોય પણ ખુશીની વાત એ છે કે સંતાન હમેશાં સંત
સ્વરૂપે જ દેખા દે છે.

એટલે હવે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી
શક્યએ કે માનવીમાં રહેલી અહિંસા-માનવતા પોતાનું

પણ સ્વરૂપ પકડે તે પહેલાં માનવીમાં રહેલી આસુરી શક્તિ ધણી ઝડપથી વિકાસ પામીને માનવીને ભરખી જાય છે. આવી વ્યક્તિ પરત્વે, સંમાજ પરત્વે અને રાષ્ટ્ર પરત્વે અને માનવજાતની ખુદ સંસ્કૃતિ પરત્વે આ નિયમ એકમાત્ર લાગુ પડે છે. માનવીની પશુતા એના પશુ સ્વરૂપે પહેંચીને- જેમ પૃથ્વીના અનેક રસોની હજારો વર્ણોની રસાનિક ક્રિયાના પરિણામે રત્નરૂપે પરિણમે છે તેમ-આજે એટલે જોગ્ય રૂપે આવતરી છે. અને આજ સુધી જેમ બધી સંસ્કૃતિઓનો નાશ થતો આવ્યો છે તેમ પૃથ્વીપરની આજની સંસ્કૃતિ પણ ઝડપેર વિનાશના માર્ગે જઈ રહી છે. યુરોપ અમેરિકાના લોકશાહી શિક્ષાંતો, રસિયાનો સામ્યવાદ કે ગાંધીજીની અહિંસા માનવીની પ્રકૃતિના મૂળભૂત તત્ત્વોને સંધારી રહે તે પહેલાં માનવજાત આ રીતે જ્યારેપણ નાશ પામવાની. કોઈ માનવી કે રાષ્ટ્ર આજે ભલે પોતાની જાતને એમ મનાવે કે જગતને મનાવવા પ્રયત્ન કરે કે જગત અથર તે એનો કોઈ વિભાગ સંસ્કારી બની રહ્યો છે. પણ ખરું જોતાં તે કેટલાંક ફોજા પૂરાં પાડ્યા પહેલાં ખરી પડે છે તેમ ઘણી પ્રગતિઓ પૂરી તોડત મેળવ્યા પહેલાં જ પાછી પડ્યા માંડે છે. ફિલસૂફ ધી. સિ. ઇ. એમ જોડે આ અંગે કહે છે કે 'સ્પેંગલરના સિદ્ધાન્ત ઉપર અને પુરાતત્ત્વની શોધોએ ઉપર ચિન્તન કરતાં આપણને એક વિચાર તો એ આવે છે કે માણસજાતના સ્વભાવમાં રહેલી મૂળભૂત ખામીઓનો તોડો નથી જ. એ ખામીઓ માનવીએને અમુક જ કક્ષા સુધી જાયે જવા દે છે પછી તરત જ નીચે પછાડે છે. એ રીતે એવું નક્કી કરેલું અંતર આવી રહેતાં પણ સંસ્કૃતિ આગળ વધવાની ના પાડે છે. અને આ કારણે તો સર્વજ ચાલી રહ્યો છે.'

માણસ હિંસાથી યાકે છે એટલે અહિંસક નથી બની જઈ શકે. અને અહિંસાના પ્રયોગને અવકાશ આપે એ કોઈ વ્યક્તિ રાષ્ટ્ર કે પૃથ્વીના કોઈ ખંડના હાથમાં પણ નથી. અહિંસા જેમ પ્રકૃતિનું એક પાતું છે તેમ હિંસા એવું બીજું પાતું છે; પણ હિંસા માનવજાતનો અહિંસા કરતાં વધુ કબજે લઈ બેઠી છે. એટલે અહિંસાને જો કોઈ અવકાશ ન મળે તો હોય તે ખુદ માનવી પોતે જ એ અવકાશ નથી આપે. કોઈ પણ કારણના ગમી જાય કે નહીં સ્વેચ્છા ઉચ્ચારના માંડીએ તેથી કુદરતના નિયમે કેમ કરીને પલટાવા માંડે ?

એમ કહેવામાં આવે છે કે જો કોઈ નાશ પામવાની હોય તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જ નાશ પામશે. આપણી સંસ્કૃતિ એટલી બળવાન છે કે તે કદી નાશ પામવાની નથી અને આજઘણી જે બધી સંસ્કૃતિઓ નાશ પામી છે તે એક સામગ્રી નાશ નથી પામી.

પણ આજે આ દલીલ ટકી રહે તેમ નથી. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં કોઈ પણ એ સંસ્કૃતિ વચ્ચે કશું અંતર રહ્યું નથી. આપણી સંસ્કૃતિની નિષ્ફળતામાંથી જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ બેર કરી ગઈ છે. આપણી સંસ્કૃતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સાચા હોય તો પણ આપણાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વો એટલાં નબળાં છે કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વિજ્ઞાનનાં બળો વડે આપણા ઉપર ઝડપેર સંવાર થતી જાય છે.

તે દિવસોમાં જગતના બુદ્ધ બુદ્ધ વિભાગોમાં સંસ્કૃતિઓ સર્જતી અને નાશ પામતી દશી પછી આજે વિજ્ઞાનનો વિકાસ પૂરું પશ્ચિમના અને ઉત્તર દક્ષિણના બેંદા ઝડપેર મિટાવી રહ્યો છે. સમસ્ત જગત આજે ધ્રુવોએ કે અગ્નિચક્રોએ, ગણેશ કે અગણેશ એક જ સંસ્કૃતિ તરફ ધપી રહ્યું છે. યોરાક, પોપાક, રહેબી-કાણી, રીન, રસમ, સાધન, મગર, ભાષા, સિપિ અને વિચારવાણીમાં જગતની બધી પ્રગતિઓ વચ્ચે એક પ્રકારનું સામ્ય જોવા થતું જાય છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એટલી બળવાન છે કે થોડાધણા દેશો સાથે બધી જ પ્રગતિઓ એને અપનાવતી જાય છે ને પછી બધી પ્રગતિઓની સંસ્કૃતિઓમાંથી એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પ્રબળ અસરવાળી જ એક સંસ્કૃતિ સર્જતી જાય છે. જેમ જેમ આ સંસ્કૃતિઓ એકરૂપતા સાધતી જાય છે તેમ તેમ એનો વિનાશ પણ એકરૂપતા સાધતો જાય છે. હવે કહેવાની જરૂર નથી કે સર્જન કરતાં વિનાશનું આ તત્ત્વ ઘણું પ્રબળ હોવાથી એ બાજુએ ઘણી ઉન્નત બનેલી દેખારી વ્યવસ્થા એના પેશાગમાં એને ભરખનારો જવાણમૂખી આકાર લેતો જાય. કારણકે આજની માનવસંસ્કૃતિ અને વિનાશનાં મુદ્દા વિજ્ઞાનના હાથમાં છે અને એ વિજ્ઞાનનું સંચાલન માનવીની પ્રતિતા હાથમાં નહિ પણ આસુરી પરિણામના હાથમાં છે. આ મટમાળ આજના જ કાવાની. આમ અનુભવ એ કોઈ એકાદ વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર કે ખંડની હસ્થોગે આધાર નથી પણ મમત્ર માનવજાતની પશુતાનો પડો છે.

(સંપૂર્ણ)

સેવાસાહિત્યમાં સુંદર ફાળો

કાકા કાલેલકર

ભાષા પુરાતન ધ્રુવ 'ગુજરાત' વિદ્યાપીઠના સ્નાતક છે. વિદ્યાર્થી ગુજરાતને જે અનેક ત્યાગી, નિષ્ઠાવાન, અને કાર્યકુશલ સેવકો આપ્યા છે તેમનામાંના ને પુરાતન એક છે. સાહિત્યપ્રેમી અને ભજનાનંદી સમાજસેવક પિતા પાસેથી ભાષા પુરાતનને સારો વારસો મળ્યો છે. શ્રી લલિતજીની કેમસતા અને સંસ્કારિતા સુરાતનમાં જીતરી આવેલી છે. ગાંધીજીના વાતાવરણની તેજસ્વિતા અને સેવાનિષ્ઠા પણ એકજી અપનાવી છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કામ કેમ કરવું અને અકલ્પિત રીતે નિરાશાજનક સંજોગો જીતા થાય ત્યારે પણ એમની તળે દબાઇ ન જતા, પરિસ્થિતિને ઝોળાળી પોતાનો મારગ કેમ કાઢવો, એ કળાનો પણ પુરાતનને પરિચય છે.

શહેરમાં ઉત્તમીયાત લોકો વચ્ચે કામ કરવું એટલું બહુ કઠણ નથી. ગામડામાં જતને ત્યાંના રાજકીય અને સામાજિક અન્યાય તળે દબાયેલા અને રૂઢિની શેલામીને કારણે નિષ્પ્રાણ બનેલા લોકો વચ્ચે કામ કરવું તેના કરતાં કઠણ છે. પણ અને હાથે છે કે જેક ગામડાને છોડીને શહેરમાં આવીને વસેના અને પ્રદામાત્રને ખોઈ ખોટલા હડધૂત હરિજનો વચ્ચે કામ કરવું એ સૌથી વિશટ છે. એ કામ હાથમાં લઇ, અને નિષ્ઠાપૂર્વક દીર્ઘકાળ ચલાવી, ભાષા પુરાતને પ્રથમ પકિતના સેવકમંડળમાં પોતાનું નામ તોપાડવું છે.

વિદ્યાપીઠના સ્નાતક સાહિત્ય દ્વારા પણ સમાજ-સેવા ન કરે એ અને કેમ? વિદ્યાપીઠમાં પ્રથમથી સાહિત્યસેવાની અને ખાસ કરીને સેવાસાહિત્યની પરંપરા ચાલતી આવી છે. ભાઈ પુરાતને ધુલ્લ ભજવાન અને સંકરાચાર જેવા ધર્મપ્રવર્તક ધુમધુમોના રેખાચિત્રો દર્શાવે છે. સેવાગામ ચલાવતાં મળેલા કોમતી અનુભવો અન્ય સેવકોના હિતને અર્થે નોખા છે. પણ પ્રવૃત્તિ, ચોપડીમાં એમનો ઉદ્દેશ પોતાના ધકતરમાં ગાંધીજીના અને એમના સંપર્કમાં આવેલા અન્ય વ્યક્તિઓના સહવાસનો કેવો ફાળો છે, એ બતાવવાનો છે. આ ચોપડી આત્મકથાના રૂપનાં સંસ્કરણોની બનેલી છે.

દરેક પ્રસંગે કાંઈ ખોષ તારવવા માટે એમણે પસંદ નથી કર્યો. પણ સામાન્ય પ્રસંગો પણ હૃદય ઉપર અને હૃદયની ભાવનાઓ ઉપર કેવી બિડી બસર

કરે છે એ બતાવવા માટે એમણે 'ચોખ્ખો' છે. અને એમાં જ એમની જીવનદષ્ટિ સમાયેલી છે.

મતે હાથે છે કે આ ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં ભાઈ પુરાતન પોતાની આંખી જીવનરેખા આપી દે તો આમાં વધુવેલા પ્રસંગો વધારે ઉઠાવવા થાય.

દરેક પ્રસંગના રચન અને કાળનો ઉલ્લેખ તે એક યા બીજી રીતે આવશે જ એકઠો. પછી તે કેવળ રચનાકાળના કારા નામનિર્દેશથી આવે, અથવા તે તે રચનાકાળના વિશેષોના વર્ણનરૂપે આવે.

એક પ્રસંગ પછી અને બીજા પ્રસંગ પહેલાં પોતાની અને દેશની પરિસ્થિતિમાં કેવો અને કેટલો ફેર થયો એમાં ફેરફાર અજોડા અપરો કંઈકરમિઃ વચ્ચે, ખૂંટી હોત તો સારું થાત, પણ આપણા લેખકની નમ્રતા જ્યાં ત્યાં આડે આવે છે. એ નમ્રતા ધારણ કરેલી હોત તો તે કાઢી નાખવાની ભલામણ કરી ચકાત પણ એ તો સ્વભાવનું અંગ છે, એનું ઝોસડ હોય જ નહિ. પણ એ નમ્રતાને કારણે આ પ્રસંગોના બ્યાનમાં જે મીઠાશ આવી છે તે વધારી લેવા જેવી છે ખરી.

આ પ્રસંગાવલીમાં છે તો લેખકનું આત્મચરિત્ર. પણ એમાં પૂ. ગાંધીજીના સ્વભાવની નાની મોટી ઝેરણ બધી ખૂબીઓ આવી જાય છે કે લેખક પોતાની ચોષ કીને આપેલું નામ જરાયે અયુક્ત નથી લાગતું. લેખકે પ્રસંગોના ચિત્રણ માટે આપત 'આવશ્યક' એટલે જ પોતાનો ભાગ આવવા દીધો છે. નમ્રતાપૂર્વક આટલો બધો સંયમ ન રાખ્યો હોત અને લેખક વધારે વિનંતોમાં જીતત તો એ સુચિતો ભંગ ન થાત. વ્યર્થાત એમનું લેખનકૌશલ્ય સુચિતે સાચવી શકે છે તેથી જ.

ગાંધીજીના પ્રસંગમાં આવેલા દરેક માણસનું કલંબ છે કે આપવા જેવું એની પાસે કાંઈ હોય તો તે એણે દુનિયા આગળ મૂકવું જ એકઠો.

લેખકે ગાંધીસાહિત્યમાં આ રીતે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે અને તેમ કરીને વાચકોના મનમાં વડે સેવાસાહિત્યની અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરી છે.

■ ગાંધીજીના સાનિધ્યમાં લેખક પુરાતન ધ્રુવ અસ્તિત્વ : ભાતી સાહિત્ય સંપત્તિ, યુજ્જ, અમદાવાદ કિરોર. ૧-૮-૬૬
૯. ૭. ૭-૨-૭૭

શ્રી. બંસી ગાંધી વાં. દાતો.
 પ્રોફે. જયંતિલાલ ટે. ઓએ,
 ૧૫૫ દાતો.
 ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ. :
 ૧૫૫. દાતો વાંદવ દો

મુસલમાનો અને વિજ્ઞાન

નામદાર આગાખાનના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે અધીગદ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટીએ તેમને મુખ્યમાં માનપત્ર આપ્યું. અધીગદ યુનિવર્સિટી સાથે નામદાર આગાખાનનો ગાંઠો સંબંધ એ માનપત્રમાં જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો- યુનિવર્સિટીને તેમણે કરેલી સેવાઓનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં હતો. માનપત્રના જવાબમાં તેમણે મુસલમાનો વિજ્ઞાનમાં પહોંત છે એ સંબંધી કેટલા વિવેચનભર્યા ઉપયોગી ભાગ નીચે આપીએ છીએ.

‘દુનિયાની આજની પરિસ્થિતિમાં તેનું ભવિષ્ય વિજ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. અણુશક્તિના યુદ્ધમાં ઉપયોગ થવાથી દુનિયાના દત્તિદાસમાં એક નવો યુગ શરૂ થાય છે. દુનિયા આખીના મુસલમાનો વિજ્ઞાનમાં ખૂબ પહોંત છે, જે તેઓ વિજ્ઞાનની નવી શોધો અને વૈજ્ઞાનિક જગતમાં આવી રહેલા આંદોલનો સાથે નહોં રહે તે અધુનિક જગતમાં તેઓ ચાક્કી શકશે નહીં. એટલે, બર્થોનના ફોર્મ હોફ ફરિટીટ્યુટ જેનું વૈજ્ઞાનિક, ઔદ્યોગિક અને દુનર-કળાનું એક ફરિટીટ્યુટ મુસલમાનો માટે રચાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આવી સંરચા કાદવા માટે ઓળખમાં ઓળખ કરાડ રૂપિયા નોંધાએ. આ સંરચા ટિફુસ્તાનમાં ૧૬ જગ્યાએ કાદવી એ સંબંધી સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનો આ પ્રયત્ન નથી. પણ મને લાગે છે કે સિંધમાં કચ્છની આ માટે અત્યુક્ત રમજ થાય. કારણ તેની પ્રકોરમાં મુસ્લીમ રોગો આવેલા છે.’

આ કાષ્ઠ માટે નામદાર આગાખાને દસ લાખ રૂપિયા આપવાની જાહેરાત કરી અને યોજના પાર ઉતારવા આખીની રકમ મુમયમહન રામજો અને તવંગરી પાસેથી એકત્રી કરાડ મસજી.

કેસીન

કેસીન પ્રાણીઓના દુધમાં આવેલો એક પદાર્થ છે. તેને પ્રોટીનના વજનો મજુતામાં આવે છે, કારણ કે

તેમાં નાઇટ્રોજન તત્વની કાજરી છે. તેમાં ફોસ્ફરસ પણ છે એટલે વિજ્ઞાનની ભાષામાં તેને ફોસ્ફોપ્રોટીન કહેવાય છે. બોરાક તરીકે આ પ્રોટીન ખૂબ અગત્યનું છે. કેસીનનું પ્રમાણ બધા પ્રાણીઓના દુધમાં એકમરખું હોતું નથી. દુધમાં કેસીન ચૂનાના કાર રૂપે હોય છે. મનુષ્યશરીરના બધારણમાં દુધના આરણુઓનું ઘણું અગત્યનો ભાગ લે છે, એટલા માટે મનારોજન અને એવાં બીજાં લોકપ્રિય શક્તિવર્ધક પેટન્ટ ઔષધોમાં કેસીન મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. કેસીનનું પૃથક્કરણ બનાવે છે કે તેમાં નીચે પ્રમાણે તરવો આવેલાં છે :

કાઝેન, ૫૨.૬૬ ટકા, કાઇરોજન, ૭.૦૪ ટકા, નાઇટ્રોજન, ૧૫.૬ ટકા, ઓક્રોજન, ૨૨.૧૭ ટકા, ગંધક, ૦.૮ ટકા અને ફોસ્ફરસ, ૦.૬૨ ટકા.

શીખંડમાં, પનીરમાં, માવા વગેરેમાં કેસીન અત્યુદ રૂપે હોય છે.

દુધના એક પદાર્થ તરીકે કેસીનની પોષણની દ્રષ્ટિએ ઉપયોગિતા આપણે જોઇ ગયા. પણ આધુનિક સમયમાં કેસીન પર ઘણા ઉદોગો નમે છે. એટલે કેસીન મોટા પ્રમાણમાં બનાવવામાં આવે છે જે રોગોમાં દુધ ખુજ પેડ થાય છે ત્યાં કેસીનની બનાવટ યુક્ત થાય છે. કેન્સર, જોરોસિયા વગેરે રોગોમાં કેસીન ખૂબ પેડ થાય છે. દુનિયામાં કેસીનનું ઉત્પાદન કેટલું છે તે નીચેના આંકડા બતાવે છે.

વર્ષ	લાખ ટોન
૧૯૭૫	૧૨૯
૧૯૭૬	૧૬૮
૧૯૭૭	૧૭૫
૧૯૭૮	૧૬૨

કેસીન બનાવવા માટે માખણ કાઢી લેવાનું દુધ વપરાય છે. આપણે આવા દુધને સંચયનું દુધ કહીએ છીએ. કેસીન બનાવવાની એ રીત છે : (૧) સંચયના દુધમાં

તેજન-એસિડ થોડા પ્રમાણમાં નાખવામાં આવે છે. આથી કેસીનના ચૂના સાથેના દ્વારનું વિજાગ્ન થાય છે અને કેસીન છૂટું પડે છે: પાણીમાં આદાવ્ય હોઇને તે નીચે ખેંચી જાય છે ઉપરનું પાણી આછરી લઇને કેસીન છૂટું પાડી, પાણીને ઘોઇને તેને સૂકવી નાખવામાં આવે છે. (૨) સંચાના દ્વષમાં રેનેટ નાખતું ખમીર નાખવામાં આવે છે. આથી કેસીન છૂટું પડી જાય છે: પછી તેને ઉપર પ્રમાણે ઘોઇને સૂકવી નાખવામાં આવે છે. બનાવટની રીત ઉપર કેસીનના ગુણનો આધાર રહે છે. રેનેટ કેસીન, એસિડ કેસીન કરતાં કેસ્ટીક સોડના દ્રાવણમાં ઓછું ઓછા છે.

હવે કેસીનના ઉપયોગો વિચારીએ. (૧) પ્લાસ્ટીક તરીકે: આમાં ખાસ કરીને રેનેટ કેસીન વપરાય છે. કેસીનમાં સહેજ પાણી નાખી એને ગરમી અને દબાવણમાં રાખવામાં આવે તો તે પાટ થકી શકાય એવી માટીની રિયતિમાં (Plastic) આવે છે. આ રિયતિમાં તેને બીજામાં મુખ્ય ૧ ગો. ધ્રુવે ૨ ટનના વજનથી દબાવવામાં આવે છે. બીજામાંથી કાઢી લીધા પછી તેને ફેરચેલીનના દ્રાવણમાં ઘોળી રાખવામાં આવે છે પછી તેને બહાર સૂકવી નાખવામાં આવે છે. આ રીતે બનાવેલ ઝીળે કાપી-ફાંતની બરોબરી કરે તેવી થાય છે, તેને વહેરી, ફાંતરી, પોલીશ કરી શકાય છે. આમાંથી ચપ્પુ-છત્રોના હાથ, બટન વગેરે ૨૦-૩૦ જુદા જુદા ચીજો બનાવાય છે. (૨) બનાવટી ઊન-બેકાનું ઊન પ્રોટીન છે, કેસીન પણ પ્રોટીન છે, આ વિચાર ઉપરથી પૈતાનિકાએ કેસીનમાંથી ઊન બનાવવાના અખતરા કર્યા છે અને ધણે અંશે સુતેકમંદ નીકળ્યા છે. કેસીનનું કેસ્ટીક સોડના દ્રાવણ કરીને ઝીણાં કાણાવાળા ચાળણીમાંથી એને નીચે તેજન-બમાં પડાવે. દેગમાં ગ્રાણે. છે, એટલે કેસીન ઝીણું નાડ. રૂપે બહાર આવે છે. આ તાર એટલે ઝીણી ઊન. આ તો ફક્ત તેના સિદ્ધાંતની સાદી વાત થઈ. બરહાસમાં ગૂંચવણ ભરી કિષાએ કરવી પડે છે. મગજની બોળના પ્રોટીનમાંથી ઊન જેવા તાર બનાવવાની રીત અર્ધ-રસી. અર્ધ કંપનીએ શોધી છે. (૩) કેસીનને કેસ્ટીક સોડ, ટંકણનાર કે ચૂનાના દ્રાવણમાં ઓગાળવાથી એક ખૂબ જ ચીકણો થુંદર જેવો પદાર્થ બને છે. આ ચીકણા પદાર્થ પૂકી, સાકડાનાં પાનમાં પાડીને બોડવામાં વપરાય છે. (૪) કેસીનને ચૂનો અને ટંકણના દ્રાવણમાં ઓગાળી,

રંગ-નાખી અને આ દ્રાવણ પાતળું કરી ભીતો રંગ વામાં વપરાય છે. આના પર સુકાયા પછી દવા તેમ જ પાણીની અસર થતી નથી. ઉપરાંત કેસીન દવાઓમાં, બનાવટી ખોરાકમાં, કામળ ઉદોગમાં, ચામડાના ચોલી-શમાં, વપરાય છે.

ડી. વી. એ. યોજના

અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં ટેનેસી નામની એક મોટી નદી છે. તેની આજુબાજુના પ્રદેશ પહાડી છે. નદી ખૂબ લાંબી હોવાથી પૂર વખતે પાણી પણ ખૂબ આવે છે અને એને લીધે નદીકાંડાના પ્રદેશનાં લોકો રાંતિથી વસી શકતા નથી. પરિણામે જમીન પણ નકામી પડી રહે છે. જમીનનું વરસોવરસ ધોવાણ થતું હોવાથી તેના પર જંગલો પણ થઈ શકતા નહોતા. પણ અમેરિકા તો સ્વતંત્ર દેશ છે. પોતાના દેશનું અદિન થતું તેઓ સાંખી શકે નહિ. વિચાર કરતાં ત્યાંની મહાસભાએ એવો નિર્ણય કર્યો કે આ પ્રદેશ માટે એક સમિતિ સ્થાપવી. તેને તે પ્રદેશ પૂરતી રાજકીય, આર્થિક વગેરે બધી સલા સોંપવી, તે સમિતિ તે પ્રદેશમાં જમીન, ઉદ્યોગો, કેળવણી વગેરે મારફત પ્રયત્નો સર્વોચ્ચ રીતે સાધે. આ યોજના ટેનેસીવેલી એશિયોરીટી તરીકે ઓળખાય છે. જેનું ટૂંકું નામ ડી. વી. એ. રાખવામાં આવ્યું છે.

૧૯૩૩માં આ સમિતિ સ્થપાઈ. આ પ્રદેશનો વિસ્તાર ૪૧ હજાર ચોરસ માઈલ છે. એ બધી જમીનની વ્યવસ્થા આ સમિતિ પાસે આવી. ભાર તેર વર્ષો દરમિયાન એકવીસ મોટા બંધો બાંધ્યા. ૪૦ લાખ રૂપિયાનું તુકસાન થતું અટકાવ્યું. બંધો ઉપરથી પાણી પડે છે તેના ઉપયોગ વીજળિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. તેમાંથી ૧૧ કરોડની આવક થાય છે અને ધણા ઉદ્યોગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. આ ઔદ્યોગિક ખિતવણીને લીધે ૪૦ લાખ વસ્તીને નવો ધંધો મળ્યો છે. ટેનેસીની નીચલી ખીણ ફળદ્રુપ છે અને ખેતી માટે ખૂબ અનુકૂળ છે.

આ યોજનામાં દશ ખાનાઓ છે. તેના કારણે અનુસાર તેમાંથી પાંચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે: વ્યવસ્થા વિભાગ, પાણીના કાયૂનો વિભાગ, ટકિન વિભાગ, જમીન વિભાગ અને વિદ્યાગીય નિયોજન સમિતિ

વિભાગ. એ બધા વિભાગનો જનરલ મેનેજર અને ઉપરી નિયામકનું મંડળ ૧૯૪૧માં ટી. વી. એ. માં ૨૨૫૦૬ માણસો કામ કરતા હતા. તેમાં પ્રિન્સિપલ, કારીગરો, હાકતરો અને શિક્ષકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આપણા દેશમાં મોટી નદીઓ ખૂબ છે. બંગાળમાં કાગેર નદીનો પ્રશ્ન ટેન્સી જેવો જ છે. કાગેરમાં પર આવે છે ત્યારે ખૂબ નુકસાન થાય છે. સરકાર તપાસ કરવા માટે સમિતિઓ નીમે છે પણ પરિણામે કંઈ થતું નથી. ટેન્સી જેવી કાઈ યોજના હાથ ધરવામાં આવે તો દેશને ખૂબ ફાયદો થાય.

દેશી લવંડર અથવા માઇસોર લીનાલો તેલ

મેક્સિકોમાં ખરસોરા જાડની અનેક જાતો થાય છે. આ જાડના લાકડાંમાંથી તેમ જ ફળોમાંથી તેલ નીકળે છે. આ તેલ બજારમાં લીનાલો તેલ તરીકે ઓળખાય છે. ખરસોરા જાડ મેક્સિકોની પશ્ચિમ ભાગમાં સહેલાઈથી લાગે છે. તેની કસમ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પરંતુ મોટા પાયા પર વાવેતર કરવાની કોઈને પડી નથી. નાના જાડના લાકડાંમાંથી તેલ નીકળતું નથી; પણ ૧૫-૨૦ વર્ષના જૂના જાડના લાકડાં તેલ કાઢવા માટે ઉપયોગી થાય છે. ફળ વટાવ્યા બાદ થાય છે: રંગે રાતા-લીલા હોય છે. ફળમાંથી કાઢેલું તેલ સારું રહેતું નથી એટલે તેને લાકડાંની તેલમાં બેળસેળ કરવા વપરાય છે.

આ લીનાલો તેલનું રસાયણિક અન્વેષણ મેસર્સ શીમેલ એન્ડ કું. એ કરાવ્યું છે. તેમાં આવેલા સુગંધી પદાર્થોમાં ૬૦-૭૦ ટકા લીનાલોલ, થાયડ્રો કાર્બોનીયોલ અને ટરપીનીયોલ છે. ઉપરાંત મીથાઇલ હેપ્ટેન, લીનાલોલ મેનોક્સાઇડ ઇત્યાદિ પદાર્થો પણ તેમાંથી મળી આવે છે. લીનાલો તેલ સુગંધી પદાર્થોની બનાવટમાં ખૂબ વપરાય છે.

મેક્સિકોથી માઇસોર: અત્યંત લાંબું અંતર પણ મી પેટ્રીક જે. એન્ડ સન અને તેમના બંધુએ ખરસોરા જાડ માઇસોરમાં લાખત્ર કરી દીધાં. આ સાહસકથા રોમાંચક છે. મેક્સિકોના જંગલોમાંથી ખરસોરાના બી કેવી રીતે એકઠા કર્યાં, હિંદુસ્તાનમાં બધે હવા પાણીની અનુકૂળતા તપાસી અને છેવટે માઇસોર પહોંચી બીને

કેવી રીતે ઉગાડ્યા-ઉછર્યા એ બધી વિગતો સાહસ-કથામાં બધે એવી છે: પણ એ સત્ય છે કે આજે એઓરાથી ૧૧ માઇલ દૂર ૨૫૦ એકરના વિશાળ પ્રદેશમાં વાવેતર સફળતા પૂર્વક તેઓ કરી શક્યા છે. લીનાલો જાડને માઇસોરના હવાપાણી ખૂબ અનુકૂળ આવ્યાં છે: મેક્સિકો કરતાં પણ અહીંના જલદી વધે છે.

માઇસોર લીનાલો તેલને મી. એન્ડ સને મો પ્રથમ બજારમાં 'ઇન્ડિયન લવંડર તેલ' તરીકે મોકલ્યું. આ તેલ લીનાલોના ફળોમાંથી કાઢવામાં આવ્યું હતું. ફ્રેંચ ગીલાનામાં પણ એકાદી કોઝાટા નામના જાડમાંથી પણ આવું તેલ નીકળે છે. મેક્સિકો અને ફ્રેંચ ગીલાનાનું તેલ લગભગ સરખું છે. પણ માઇસોરનું તેલ આ બધા કરતાં ચડીયાતું છે. તેમાં સુગંધી પદાર્થનું તત્વ ધણું વધારે છે. જનપાતથી આવતું શીયુ તેલની સાથે માઇસોરનું તેલ હરીફાઈ કરી શકે એમ છે.

આ બધા તેલો તેલ-અપરની બનાવટમાં પુષ્કળ વપરાય છે.

લીનાલો તેલની આયાતના આંકડા મળતા નથી. માઇસોરમાંથી ૬-૭ હજાર પોંડ તેવ પેદા થાય છે. તેમાંથી હિંદુસ્તાનમાં જ એક હજાર પોંડ બધી જાય છે: બાકીનું લંડન ખાતે ચડે છે.

માઇસોરના વાવેતર જેમ જૂના થતાં જશે તેમ તેમ લીનાલોના લાકડાંમાંથી પણ તેજ કાઢવાનું માણ શકે. તેલની ધિમત સામાન્ય વખતમાં ૩ પોંડના ૪ ચિલોમ પડે છે.

પેટ્રન લેનારા શોધકોને કામનું

પેટ્રન લેનારાઓને ખૂબ ઉપયોગી સુધારો હિંદી પેટ્રન કાપદામાં કરવામાં આવ્યો છે. વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધનમાં કામ કરનારાઓને તે ખૂબ લાભદાયી થશે.

૧૯૧૧ ના હિંદી પેટ્રન કાપદાની રૂઝમે કાઈ પણ પેટ્રન લેનારને મોતાની શોધને લગતી બધી પ્રયોગાત્મક વિગતો પેટ્રનની અરજીની સાથે મોકલવી પડતી. આ વિગતો પૂરી ન પાડે ત્યાં સુધી પેટ્રન માટે અરજ લેનારો ન આવે. આથી મોતાની શોધની વિગતો કેવળ બહાર પડી જવાનો ભય રહે છે.

છઠ્ઠાંના પેટ્રનના કાપદામાં શોધકને વધારે સગવડો મળે છે. અરજ કાપદાની રૂઝમે કાઈ પણ પેટ્રનની

અચ્છ કરનારને અરજ સાથે બધી વિગતો મોકલવી પડતી નથી, શોધક પોતાની શોધનો માત્ર વિચાર કરે કે તરત અરજ કરી શકે છે. આ અરજ કર્યા પછી તેને તેર મહીનાનો સમય આપવામાં આવે છે જે દરમિયાન તે પોતાની શોધને ક્ષત્રી બધી પ્રયોગાત્મક વિગતો નક્કી કરી શકે. છતાં આ ગણનામાં શોધને પેટન્ટનું કામચલાઉ રક્ષણ મળે છે.

હિંદી કાયદામાં અંગ્રેજી કાયદા અનુસાર સુધારા કરવાનો ખરેખર ધાનસભામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે મંજૂર થયો છે. નવા સુધારાવાળા પેટન્ટ કાયદા મુજબ શોધકને નીચેના લાભ મળે છે:

(૧) શોધને લગતો કેઈ પણ વિચાર આવે કે તેને માટે પેટન્ટની અરજ કરી શકાય. બધી વિગતો નક્કી થાય ત્યાંસુધી રાહ જોવાની જરૂર રહેતી નથી.

(૨) અરજ દાખલ કર્યાની તારીખથી શોધને પેટન્ટનું રક્ષણ ચાલુ થાય છે એટલે શોધની વિગતો ચોરાઈ જવાની જોતિ ટળે છે.

(૩) ઉપર દર્શાવે (૧) અને (૨) કારણેસર શોધક પોતાની શોધને મોટા ઔદ્યોગિક પાયા પર ખર્ચ તમારે પેટન્ટનું રક્ષણ હોવાથી કેપ તેમજ ગેરવાળ ન લઈ શકે એટલું જ નહીં પણ શોધને મોટા પાયા પર લઈ જવાનું કામ સરળ અને સહેલું બની શકે.

(૪) જૂના પેટન્ટ કાયદાની રૂઝમે જરૂરી બધી વિગતવાર માહિતીનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા શોધકો પેટન્ટ એજન્ટને રોકી ન શકે તેઓ પેટન્ટની અરજ કર્યા પછી આર્થિક મદદ મેળવવા પોતાની શોધ કેઈ પણને આપી વિગતો સમજાવી શકે. કારણ કે અરજ પછી પેટન્ટનું રક્ષણ મળી ગયું ગણાશે.

(૫) પેટન્ટની અરજ કર્યા પછી એમ લાગે કે શોધ સાચા થાય એમ નથી તો આ સુધારાથી વધારે ખર્ચ થતું બધી બાબ છે.

(૬) એક જ શોધને લગતાં કામચલાઉ રક્ષણ માટે એક કરતાં વધારે અરજીઓ ચર્ચી શકે છે. ઉપરના પેટન્ટ માટે પછી એક અરજ ચાલી શકે.

આ નવા કાયદા અનુસાર નિયમો ધડાવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે આ ચોખ્ખા જેમ બને તેમ જલદી અમલમાં આવશે. પેટન્ટ લેનારાઓ આ મુદ્દા આગ્રહરહી એમાં શંકા નથી.

આપણો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ

૧૯૦૫ના ડિસેમ્બરની આખર તારીખ સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ તરીકે મદ્રાસનો રચાનિક ટાઇમ લેવાતો. મદ્રાસનો રચાનિક ટાઇમ એટલે વિલાયતના ગ્રીનીચ ટાઇમ કરતાં પાંચ કલાક, એકવીસ મિનીટ, અને ૧૦ સેકન્ડ આગળ.

૧૯૦૬ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે નવો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ આખા હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. આ ટાઇમ ગ્રીનીચ ટાઇમના કરતાં બરાબર માડાપાંચ કલાક આગળ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ ટાઇમ અનુસાર સરકારનાં બધાં ખાતાં જેવાં કે રેલ્વે, તાર ટપાલની ઓફીસો વગેરે કામ કરવા લાગ્યાં.

૧૯૪૧ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે બંગાળ સરકારે ત્યાંના સમયમાં ફેરફાર કર્યો ત્યાં સુધી બંગાળમાં ત્યાંનો રચાનિક સમય ચાલતો. એટલે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ કરતાં ૨૪ મીનીટ આગળ. ૧૯૪૧ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખથી બંગાળ સરકારે ધડિયાળતા કાઢી ૭૬ મીનીટ આગળ મૂક્યા. એટલે બંગાળનો સમય સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ કરતાં એક કલાક આગળ છે.

વિશ્વવૃદ્ધ દરમિયાન ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરથી વળી પાછો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમમાં ફેરફાર સરકારે કરાવ્યો. ૧૯૦૬થી ચાલતા સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ કરતાં એક કલાક આગળ હિંદુસ્તાનની બધી ધડિયાળતા કાઢી મુકાવ્યા. આ ફેરફાર અનુસાર સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ ગ્રીનીચ ટાઇમ કરતાં સાડા ૭ કલાક આગળ આવે.

૧૯૪૫ના ઓક્ટોબરની પંદરમી તારીખથી જૂનો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ બંગાળ-બ્રાહ્મણ સિવાય બાકીના બધા પ્રાંતોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે એક કલાક પાછો મુકવામાં આવ્યો છે. આજે આપણો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ ગ્રીનીચ કરતાં પૂર્વવત્ સાડાપાંચ કલાક આગળ છે મુજબનાં બે ટાઇમ ચાલે છે. સરકાર અને તેનાં ખાતાઓ સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ મુજબ પોતાના તાજાની ઓફીસોમાં કામ કરે છે પણ મુખર્ચ મુનિસિપાલિટી અને તેનાં હસ્તકના ખાતાઓ રચાનિક ટાઇમ મુજબ કામ કરે છે. મુનિસિપાલિટીની ધડિયાળો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ કરતાં ૪૦ મીનીટ પાછળ હોય છે, કારણ કે મુજબનો રચાનિક ટાઇમ સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ કરતાં ૪૦ મીનીટ પાછળ છે.

આજના બંગાળ-બ્રાહ્મણના ધડિયાળો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ કરતાં એક કલાક-આગળ છે. આ ટાઇમ 'બંગાળ ટાઇમ' તરીકે ઓળખાય છે.

ડૉ. બેનેડિક્ટ લુસ્ટ

એન. ડી. એમ. ડી.

રમણલાલ એન્જિનીયર

યુદ્ધને અંગે ઉપસ્થિત થએલી અને ત્યારપછી ચાલુ રહેલી અંધાધૂંધીને કારણે પરદેશના ધણુ સમાચારો બહુ જ મોડા મળે છે. ગયે વર્ષે સપ્ટેમ્બરની પછી તારીખે થએલા ડૉ. લુસ્ટના અવસાનના સમાચાર આપણને છેક હમણાં મળે છે.

એમને જન્મ જર્મનીના એક નગરગણના મીચેલ-બેચ ગામમાં તા: ૩૭ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૨ ને રાજ થયો હતો. એમને સાત ભાઈ અને એક બહેન હતાં. એમની બાલ્યાવસ્થા વિશે ખાસ જાણવાનું કશું કહી શકાય નથી.

ભિગતી જીવનનીમાં એમનું શરીર અતિ યત્ન અને સખત અભ્યાસને લીધે લાંબી ગયું હતું. આખા શરીરની કમ-જોરી ઉપરાંત એ ફેફસાંની નબળાઈથી પણ પીડાતા હતા. સાત થવાની સંધ્યા આશાએ છૂટી ગયા પછી, ઉવ-હતા ઇસાજ તરીકે જલોપચાર અજમાવવા માટે તેઓ કનાઈપ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં રેવરન્ડ સેઆરડીન કનાઈપને શરણે ગયા. કાંધર કનાઈપ દુરોપમાં જળવૈદ્ય તરીકે યોગેર જાણીતા હતા.

નિસર્ગોપચારના આ પહાન જ્યોતિષર પાસેથી આરોગ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ થયા બાદ, યુવાન લુસ્ટે આ નવી વિદ્યા પાછળ પોતાનું જીવન સમર્પવાનું નક્કી કર્યું. ઇ. સ: ૧૮૯૨માં વીસ વર્ષની વયે કાંધર કનાઈપે એમને અમેરિકા મોકલ્યા. અને ત્યાં ચાલું નાખી અંગ્રેજી ભાષા મારફતે આખી પાનવળતની સેવા કરવાને આદેશ આપ્યો.

અંગ્રેસરના ઉત્સાહથી ઉભરાતા લુસ્ટે “કનાઈપ વેસ્ટર ક્યોર મન્ચી” નામનું માસિક શરૂ કર્યું, અને એની સાથેસાથે જ નિસર્ગોપચારના શિક્ષણ માટે એક શાળા અને હોસ્પિટલ સ્થાપ્યાં. આ બીજામાંથી સમય જતાં એક મહાન વૃક્ષ થયું. માસિકનું “નેચરોપાય”ના રૂપાંતર થયું. એ માસિકે નિસર્ગોપચારકોને બે પેઢી સુધી ટેકનીકલ બાજતોમાં આવશ્યક માર્ગદર્શન આપ્યું ત્યારપછી એમણે આમજનતામાં નિસર્ગોપચારના પ્રચાર માટે ‘નેચર’ પાય’ નામનું માસિક સ્થાપ્યું. શાળાનું અમેરિકન રફ્સ ઓફ નેચરોપેથીમાં પરિવર્તન થયું, અને

હોસ્પિટલનો વિકાસ ‘થંગ્વોન્સ’માં થયો. એમાંની એક સંરચા બટલરમાં અને બીજી ટેન્ડરફાન, ફ્લોરીડામાં આવેલી છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૬માં એ ફરી પાછા યુરોપ ગયા, અને જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયામાં વીકસેથી નિસર્ગોપચારની વિવિધ પદ્ધતિઓનું નિરીક્ષણ પરીક્ષણ કરી, એ સૌનાં શુભ તત્વોને સંગ્રહ કરી “નેચરોપેથી”ના નામ હેઠળ આ નવી પદ્ધતિ એમણે અમેરિકન પ્રજા આગળ રજૂ કરી.

ડૉ. લુસ્ટ પહેલા અમેરિકામાં દ્રાક્ષ, શેફામ તેમ જ બીજા અનેક નામાકિત નિસર્ગોપચારકો ચાલુ ગયા હતા. પણ જર્મન નિસર્ગોપચારના સંધળા સાચા પ્રતિનિધિઓને અમેરિકન પ્રજા આગળ ડૉ. લુસ્ટે સૌથી પહેલપહેલા ગૌરવભેર રજૂ કરી નિસર્ગોપચારના જર્મન સંપ્રદાયે કરેલા મહાન પુરવાર્યનો અમેરિકન પ્રજાને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપ્યો. “નેચરોપેથી” એ શબ્દ પહેલપહેલો ડૉ. લુસ્ટે અંગ્રેજી ભાષામાં વાપર્યો અને એને લોકપ્રિય કર્યો.

નિસર્ગોપચાર માટે “નેચર ક્યોર” “નેચરલ થેરાપ્યુટીક્સ” “સાપન્ટીશીક નેચરલ થેરાપ્યુટીક્સ” “હાઈજીયોથેરાપી” “પાનથેરાપી” “રેશનલ મેડીસીન” “ફૂલેસ મેડીસીન” “ઓથેરોપી” “પ્રીકીકલ કલ્ચર” અને એવા જ બીજા અનેક શબ્દો જુદાજુદા ચિકિત્સકોએ પોતપોતાની પદ્ધતિઓની વિશિષ્ટતા બતાવવા માટે પ્રયત્નિત કર્યો છે, પણ એ સૌમાં જગતભરમાં વધુમાં વધુ લોકપ્રિય શબ્દ તરીકે “નેચરોપેથી”ના જ ફેલાવો થયો છે. એપણે અમેરિકન રફ્સ ઓફ નેચરોપેથી, અને અમેરિકન રફ્સ ઓફ કોરોપ્રેક્ટિકલ એ નામની નિસર્ગોપચાર અને કોરોપ્રેક્ટિકલનું-કોરોકના દેશોના નિવાસજીવી રોગ મટાડવાનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપતી બે શિક્ષણસંસ્થાઓ ખોલી. આ સંસ્થાઓમાંથી સ્નાતક થકને નીકળેલા હમણે જ્યુએટો જગતના દરેક ભાગમાં પ્રેક્ટિસ કરી રહ્યા છે.

ડૉ. લુસ્ટ ન્યુયોર્કની યુનીવર્સલ આરટીઓપેથિક હોલેજના જ્યુએટ હતા. એ ઉપરાંત એમણે પોતાની

વૈદકીય તાલીમ હોમિયોપેથિક મેડિકલ કોલેજ ઓફ ન્યુયોર્કમાં પણ લીધી હતી. એના એક ડીને એમને એ ટોલેન્સમાંથી પસાર થએલા વિદ્યાર્થીઓમાંના એક અત્યંત તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે વર્ણવ્યા હતા. ડૉ. રાયલ એસ કાપલેન્ડ, જે એક વખત ન્યુયોર્ક સહેરના કમિશનર ઓફ હૅલ્થ હતા, અને ત્યારબાદ એન્ટર થયા હતા, એમણે એ જ કાલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એ ડૉ. હુસ્ટના ધનિષ્ઠ મિત્ર હતા. આ ઉપરાંત એ ન્યુયોર્કની ઇકોલેક્ટિક મેડિકલ કાલેજના પ્રી. સ. ૧૯૧૩માં ગ્રેજ્યુએટ થયા હતા. અને એક વર્ષ બાદ એમને ફ્લોરીડામાં વૈદકીની પ્રેક્ટિસ કરવાની સનર્ફ મળી હતી. આ રીતે પોતાના જમાનાના તમામ આવશ્યક વૈદકીય જ્ઞાનથી સુખજન થઇને એમણે અમેરિકામાં નિમગ્નોપચારના પ્રચારનું પુણ્યકાર્ય ઉપાધ્યું હતું.

માનવજાતના શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ગુણધર્મો નિષ્કૃણ કરીને દલાખાના, પાગલપાનનાં અને કેદખાનાં વિનાની નવી તપ્તી સર્જવાનું જે મહાભારત કામ જર્મન મહર્ષિએએ ઉપાધ્યું હતું એના-એ નવી દુનિયાના તે પ્રતિનિધિ હતા. નિસર્ગોપચારની નવી મંરુ-તિના એ અન્નિહોત્રી હતા.

અગ્રામીની તીવ્ર દર્દિથી એમણે પોતાની ચારે બાજુ ફેલાઈ ગએલા અજ્ઞાન, નહેમ, ભય અને અધાધૂંધીનું માપ કાઢ્યું અને આ અતિથો નાબૂદ કરવા કશ્મર કરી. જે અનુનથી એમણે પોતાની પહેલી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી તે જ અનુનથી એ છવનના અંતઃકળ સુધી શ્રેષ્ઠી રહ્યા.

એમની શ્રદ્ધા, હિંમત અને અગ્રતાને લઈને અમેરિકામાં નિસર્ગોપચારના પાયા નખાયા અને અસંખ્ય જાંબાવતો વચ્ચે પણ નિસર્ગોપચારની ભગ્ન ઇમારત ટટી રહી. અનેકવારે દવાવાદના માંખાતાઓના રોષ અને દેવતાએ ભોગ ધર્મ પચા. વારંવાર એમનું કયું કારણ ધૂળ મળ્યું. સત્તરવાર એમને જેલમાં જવું પડ્યું. આ અવસરોએ અને આરોગ્યમાં એમને સમય ટેકા આપનાર એમના પ્રિય પત્ની ડૉ. હુધસા હુસ્ટ એમણે ગુમાવ્યાં. આ આધારને એમણે હૃદયમાં દેખાવી પોતાની

લગત ચાકુ રાખી-નિસર્ગોપચારના પ્રચાર માટે એમણે ૭ લાખ ઉપરાંત રૂપીઆ ખર્ચ્યાં.

ગરીબોને માટે એમના હૃદયમાં અપાર લાગણી હતી. કામર કનાકપના સાચા શિષ્ય હોવાથી ગરીબમાં ગરીબ માણસ નિસર્ગોપચારનો લાભ કઇ રીતે લઇ શકે એ ગત દિવસ એમની ચિંતાનો વિષય હતો.

હિંદુસ્તાન ઉપર અને એમાં જ ખાસ કરીને ગુજરાત ઉપર ડૉ. હુસ્ટનું ઘણું ત્રાજુ છે. ડૉ. મહાદેવ પ્રસાદ, ડૉ. નાન્દી, સ્વ. ચમનલાલ વૈષ્ણવ અને આ લેખકે પોતાની જ્ઞાનદીપ ડૉ. હુસ્ટની જ્ઞાન-જ્યોતિમાંથી જલાબ્ધો હતા. નિસર્ગોપચારના ફેવમાં કામ કરનારા કામકર્તાઓને એમની પ્રેરણા અને હાર સદાકાળ મળ્યાં કરતાં. અમારી અનેક મુશ્કેલીઓ વખતે એમનો આદર્શ અમારા પગમાં નવું બળ પુરતો.

આજથી બે વર્ષ ઉપર જ્યારે એમની ફ્લોરીડાની સંસ્થામાં આજ લાગી ત્યારે એ એમાં સપડાઈ ગયા હતા. એમની લાચાર અને બેલાનદાલતામાં એમને એકોપેથીક સારવાર અપાઇ. તે વખતે અપાયેલી સફરેમાઇડ દવાઓની જૂઠી પચાત-અસરોને કારણે એમના કમમાં અનેક ગૂચવાડા થયા અને છેવટે એને દીધે જ એમનું અવસાન થયું.

એમના જવાથી નિસર્ગોપચાર રૂકે બન્યો છે. એમના અવસાનનું દુઃખ કેવળ એમનાં કુટુંબને નથી પણ જગતભરના નિસર્ગોપચારકોને છે.

નિસર્ગોપચારના અઘણસીઓને અત્યંત ખૂંચવતી પરિસ્થિતિ એ છે કે નિસર્ગોપચારના જુના મેનોઓ અવસાન પામી રહ્યા છે જ્યારે એમનું રથાન પૂરે એવા નવા મેનોઓ પાકતા નથી.

ડી.ડન, લીડવ્હાર, કેલોઝ, માર્કસ અને હુસ્ટનાં રથાન પૂરી શકે એવા પ્રતિભાશાળી નિસર્ગોપચારકો નથી પેઢીમાં દેખાતા નથી. નિસર્ગોપચારના ઊજળા ભરિષ્ઠ માટે જેમને શ્રદ્ધા છે, તેમને પણ આ વર્તમાન વિવશ પરિસ્થિતિ અત્યંત ગ્વાની ઉપજાવે છે.

હુસ્ટ દેખતા આત્માઓને ચિરચાન્તિ હો !

એક જ તરવ

ગુળ. વિ. સ. ખાંડેકર

અનુ. મૃત્યુન્જય

ઉપર સમળી ચારે દિશામાં ધૂમી રહી હતી.
નીચે મોર મળથી પોતાની જ આસપાસ નાચી
રહો હતો.

બેઠને સમય કેમ પસાર કરવો એ સજીવું નહોતું.
મોર બોલ્યો, 'સમળા બહેન, તમારી પાંખો પાસે
ઢવાઈ જઠાજળ પથ્થુ કંઈ વિસાતમાં નથી !'

સમળા બોલી, 'મોર ભાઈ, તમારી પાંખો પાસે
બસા લાલ રતોની શી વિસાત છે ?'

x

પરિચયનું રૂપાન્તર સમયમાં થતાં બહુ વાર નથી
લાગતી.

મોર કહેતો, 'આકાશમાંના નક્ષત્રો કેટલા સુંદર છે !'

સમળા જવાબ આપતી, 'જમીન પરનાં ફૂલોથી
પથ્થુ વધુ ?'

બધી વીળેમાં એક જ દિવસ તરવ ભરાએલું છે,
એ વાતનો એવે સમયે એમને સાક્ષાત્કાર થતો.

ક્યારેક વાત પરથી વાત તીકળતી અને સમળા
કહેતી, 'પૃથ્વી ઉપરની નદીઓ કેટલી સુંદર દેખાય છે !'

મોર જવાબ દેતો, 'પરંતુ એનું પ્રાણી તો આકાશમાંથી જ આવે છે ને ?'

ચરાચરમાં એક જ તરવ ભરાએલું છે, એવો એવે
સમયે એમને લાસ થતો, પ્રત્યેક પ્રાણીમાં અગર એક જ
તરવ ખેંચી રહ્યું છે તો પછી એક પ્રાણી ને બીજાને
પોતાના નખથી અડી પથ્થુ હ્યે તો શું એ મઢા પાપ
યથું ?' બેઠને આ વાત બરાબર રહી ગઈ.

x

છવનના લોહની કણેક બાંધવામાં આવના અને બ્યદવારનું રથાન મોલણ અને
પાણીના ભેનું છે. એમ આવનાના મોલણ (તેલ કે ધીના મોલણ જે) વગર એકલા
બ્યદવારના પાણીથી બાંધેલા કોઈની છવનની રોટલી ચપટ બની નાંચ છે, તેમ એકલી
આવનાની જ દિનઅતા વરે છવનનો લોહ બાંધીએ તો તે બંધાવાનો જ નહિ-કારણ
જુદો જ રહેવાનો. અલગત પાણીની સામે પ્રમાણપૂર થતી રાકે એટલું આવનાનું મોલણ
એમ વધારે તેમ છવન વધારે જનલ, મુલાયમ અને જમણા બનવાનું જ, પથ્થુ બ્યદવારનું
પાણી તેને બાંધવા માટે જરૂરી છે, એ પાણી અને મોલણનું પ્રમાણ ઠરાવવા વિશેષની
જરૂર પડવાની.

સમળા મોરની પાંખો ઉપર સુખથી સુવા લાગી.
મોર સમળાને બતાવતો નાચી નાચીને રમવા લાગ્યો.
અને બેઠ દિલોજન દોરત બની ગયા !

x

એક દિવસ બ્યારે સમળા અને મોર બંધાં પ્રાણી-
ઓમાં પરમાત્માનો જ વાસ છે- એ તત્ત્વની ચર્ચા
કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સામેથી એક સાપ સંરસરાટ
ચાલ્યો જતો હતો.

સમળાએ એને જોયો.

મોરે પથ્થુ એને જોયો.

સમળા જીડી, જડપથી.

મોરે પથ્થુ ઇલંગ મારી, અપળતાથી.

'મારો ભક્ષ્ય છે એ.' મોર બોલ્યો.

'મારો ભક્ષ્ય છે એ.' સમળા બરાડી.

બેઠના પ્રાણાત્મિક ગળામાં સાપ તો ક્યારનો પ
ચાલ્યો ગયો હતો.

જખમી સમળા આકાશમાં જીડી શકતી નહોતી.

જખમી મોર પોતાની જખાએથી દબી શકતો નહોતો.

પહેલા એક બીજાને જોઈને જેમની આંખોમાં કૂચ
ખીલતા, હવે અત્યારે ત્યાં અગારા દેખાતા હતા.

બેઠએ એક જ સમયે પ્રાણુ તળ્યા.

બપળીત ચપ્પને લાગેલો સાપ જાણે મનોગત જ
બોલ્યો, 'પ્રત્યેક પ્રાણીમાં એક જ તરવ રમતું રહે છે,
એ તરવ કેટલું સત્ય છે...'

આ અમેરિકા

થોમસ ફિનેગન નામના અમેરિકને ૮ વાર લગ્ન કર્યા છે, અને છતાં એની એમ્ની એક પત્ની સાથે એ ૨૧ વર્ષથી સુખી જીવન વિતાવી રહેન છે

વાત એમ છે કે લાઇ થોમસ જીવતા ખાડાનું પદોપકારી કર્તવ્ય બજાવી રહ્યા છે આપણા દેશમાં વરરાત્રને બદલે ખાડુ મોકલીને તેની સાથે મ્યાને ફેરા ફેરવવાની પ્રથા હતી. તેને જ મળતી પ્રથા અમેરિકામાં આ લાઇએ કારણે દાખલ થઈ શકી છે

લરકરમાં કે નોકાદળમાં ભરતી થઈને પરદેશ ગયેલા અમેરિકન સિપાહીઓને નારિકામાંના કેટલાય જુવાનિયમના તાળ જ વેવિશાળ થયેલા હોય છે. આ તો કાંઈ કુમારિકાને એમણે કાલ આપેના હોય છે લાઇ પૂરી થાય તે પછી એ સ્વદેશ પાછા ફરે તે દરમિયાન તો વર્ષો બીની નળ, લગ્નના કાંડ કન્યામાં ભળી જાગીને પાછા સમાઈ નળ અથવા તો એટલા બધા ઉઘ બની નળ કે કાલ દીધે લાને મૂળને એ બીજા સાથે ચારી નળ

એટલે એક શહેરમાં થોમસ લાઇએ ખાડા-વાટે-વિવાહ નામની સરચા બોલી પરદેશથી જે સૈનિક કે ખતારાતીના કાગળ આવે તેની વતી એ તેની વાજતા સાથે જીવતું ખાંડ બનીને લગ્ન કરે છે કેટલીક વાર તો એને અઠવાડિયાના એની ગતિએ વેશધારી વરરાત્ર બનતુ પડતુ હોય છે લગ્ન વખતે એ સારા કપડા પહેરે છે કેટલા બટનના યુવાળી કુમકુ લગાવે છે અને કયાને કુલગજરા બેટ લરવાતુ પીસરતો નથી વિધિ થતી ગયા પછી કયાને પોતાને ઘેર જમવા લાઇ નળ છે અને પોતાના ૨૧ વર્ષના લગ્નજીવનના બનુ ભરમાથી તેને એકાદ-બે શિખામણ આપે છે લગ્ન પછી એ મધુરજની માથુવા નથી બેપકી જતા તેથી એની સગી સ્ત્રી આ સેવાકામ સામે કાઈ વાધો નથી ઉઠાવતી

એક પરણેના સૈનિક પરદરા ગયો ત્યારે તેની સ્ત્રીને પૂરા મહિના હતા એ સ્ત્રીને લઈને થોમસ સુવાડખાને ગયો અને એક લાલિ પિતાની કુમારિકાની અલથી એની સામગ્રી રાખી હતી

વેસિકિક કાઠાની વસનારી એક સ્ત્રીએ છુટાછેડાની માગણી કરી છે કારણકા એ કહે છે કે, મારી મા અને મળવા આવે મારે મારો પતિ કાનમાં પૂમડા બોસીને બેસે છે

બીજી એક ખાઇએ છુટાછેડાની અદાલતમાં એવી ફરિયાદ કરી કે એનો પતિ ઘરનો પ્રાઇમસ વેગી આવીને એમાંથી દારૂ પીતો હતો. પુરમે આરોપ કબૂલ કર્યો પણ એમ કહીને દવાચાચના કરી કે, આ સ્ત્રી એવી તો હજોળ ચુંદિણી હતી કે એ અઠવાડિયા સુધી તો પ્રાઇમસની ગેરદાનરીત એને બાન થયું ન થયું !

અમેરિકાના એક ગામમાં પોલીસ-ચોક્કાએ એક ખાઇનો ટ્રીફાઇન આવ્યો કે, 'માડુ ત્રણ વર્ષનું છોકરું થઈ જતું નથી માટે તેને બીવડાવવા એક પોલીસ દાદાને મોકલી આપવા મહેરબાની કરશો

બીજી એક પોલીસચોક્કામાં શ્વાસભર્યા એક આદમી આવ્યો અને પોતાની પાછળ ચાની આપતી એક ઝોરત સાથે આગળથી ચીંધીને બોલ્યો 'મારી સ્ત્રી મને હેરાન કરી રહી છે મને જો લોક-અપમાં પૂરી ઘો તો કાઈક નિરાંતે નીંદર કરી શકું'

યુથોકની ટેનીસના વડામથકે એકવાર ઘટકી પવાળી અવાજ કાઢી સ્ત્રીને હતો અમુક જગ્યાએ કેટલાક વખત પર એક મોટર અકસ્માત થયો હતો એના વિષે તેણે પૂછ્યું એ અકસ્માત કઈ તારીખે થયો હતો એ આપ કહી શકશો ?

ટેલિફોન ઉપરથી એપડા ઉથલાવી તારીખ શોધી કાઢી પૂછ્યું 'કેમ આપના કાંઈ સ્વજન તેમાં સપડાઈ ગયા કે ?

નારે જવાબ મળ્યો, એ તારીખે મારી બિલાડી બહાર ગયેલી એમલ તેના બચ્ચા કપારે આવશે તેની મુદત મારે ગણવી હતી

વર્ષો પહેલાની વાત છે ૨૨ અર્નાપાર્લિ ત્યારે વેશિગટનના એક દૈનિકમાં ત્રીસ ડોલરને પચાસ પ્રક-વાચક તરીકે નોંધી કરતો હતો એક સમાચારને એણે એક દિવસ મથાડુ આપ્યું 'એક જુવાનને મળેનો ૧૫૦૦૦નો અબ્બુટ વારસો'

ત-ત્રીએ બોલાવીને એને પૂછ્યું, '૧૫૦૦૦ ડોલર એ તને અબ્બુટ વારસો લાગી ગયો ?

અર્નાએ જવાબ આપ્યો 'મને મળે છે એવા લોહના કાકડા તમને મળતા હોત તો તમને પણ એમ જ લાગત !

મુક્તિ-દાતા !

બાલુભાઈ વૈદ્ય

‘આ હજારી લોકો જંગલી છે.’

‘હા-હ, સરકાર !’

‘સારાં માદાંના બેઠી તેમને કરી ગતાગમ નથી.’

‘હા-હ, સરકાર !’

‘એ તેટલું સમજાવો તોય એ સાચી વાત સમજવાના જ નહિ.’

‘ખટું છે, સરકાર !’

‘તેમનાં દિતની વાત હોય તો પણ સમજવાના નહિ.’

‘ખરું છે, સરકાર !’

‘તેમનાં દિતની વાત હોય તો પણ સમજવાના નહિ.’

‘અમારામાં અસહ જ નહિને, સરકાર !’

‘પણ એવું ક્યાં સુધી ચાલશે ?’

જવાબ દેનાર ચૂપ રહ્યો. શું જવાબ આપવો એ તેને સમજાતું ન હતું એટલે કંઈ ભળતો જ જવાબ આપી દેવાય તો ઉશ્કેડું શીકું વેતરાય, એ બાકિ તેણે ગોળ રહેતું ચોગ્ય ધાકું.

હજારી લોકોને જંગલી કહેનાર એક અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદાર હતો. સાંભળનાર હતો દબસી. બીજું વિશ્વ-યુદ્ધ પૂરેજ્યામાં ચાલી રહ્યું હતું. જર્મની અને જાપાન હજી મિત્રરાજ્યોને મથક નહોતાં આપતાં, પણ ઈટાલી ભાંગી ગયું હતું. માંધાતા મુસોલિનીનાં આક્રમક સામ્રાજ્યનાં રત્નને ભાંગીને છુટકો થઈ ગયાં હતાં.

ઈટાલિયનોએ ભ્યાં પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હતું એ બધા પ્રદેશ આજે અંગ્રેજોની આજુ નીચે આંબેલા હતા. હબ્સીનિયાનો રાજા હેલ સેલાસી મિત્રરાજ્યોને બંધે પાછો ગાદી પર બેઠો હતો. ગાદી પર બેસા તેણે પોતાના નેજા તણે હજારીઓને સંયુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધો હતો.

ઈટાલિયનોને હરાવવા માટે અંગ્રેજોએ હેલ સેલાસીનાં ઓગાં તરીકે ઉપયોગ કરેલ. હેલ સેલાસી પ્રત્યે તેમને અનન્ય પ્રેમ ભરારાઈ જવાતું તો કોઈ કારણ ન હતું. લોકલાજને ખાતર ઇથિયોપીઆ હેલ સેલાસીને સોંપી ઓગેડન, ઈરીટ્રિયા, સોમાલીલેન્ડ વગેરે પ્રદેશો અંગ્રેજોએ પોતાના લશ્કરી કબજા હેઠળ રાખ્યા હતા.

ધરી રાજ્યોની જ્યારે એકબેલા હતી અને મિત્રરાજ્યો જ્યારે લાડખની એક જ ચામ—પીટેહાની—કરતાં હતાં

હતાં ત્યારે અંગ્રેજોએ તથા હેલ સેલાસીએ નિવેદનો બહાર પાડેલ કે, ચિટનનો ઇરિદા ઇગલીને હરાવી આફ્રિકાનો હબ્સીનિયાને લગતો પ્રદેશ હેલ સેલાસી નીચે મૂકવાનો છે.

પણ હવે તો લાડખમાં પક્ષટો આવ્યો હતો. ધરી-સત્તાના વિનાશનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં હતાં.

એ પ્રદેશ અંગ્રેજોએ પોતાના લશ્કરી કબજા હેઠળ રાખ્યો હતો તેનો અંગ્રેજ અમલદાર બેડોબેડો હજારીઓમાં અસતોષ ભેગો કરવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

સોમાલીલેન્ડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તેને અક્ષણમણ થઈ હતું. એ અસહ જર્મનીમાં તેને ક્યાંય એન નહોતું પડતું. ઉપરાંત, તેના અન્ય સાથીદારો યુદ્ધ-મેદાન પર ધરી સત્તાઓને હાંકવતા આગળ ધપી રહ્યા હતા ત્યારે તેને આ શુદ્ધ પ્રદેશમાં બંદી મુસોલિનીનીમાં પડતું રહેતું પડતું હતું તે નહોતું ગમતું.

પણ શું ચામ ? દેશ પ્રત્યેની ફરજના લાનથી એ ત્યાં રોકાયો હતો, અને પોતાના દેશની સત્તા વિકસાવવા માટે હજારીઓમાં ફાટફૂટ પડાવવા તે મંથી રહ્યો હતો. ભાડૂતી માણસો તેને મળી ગયા હતા. પણ કાળા લોકોને તો ઝોરા અંગ્રેજો કરતાં પોતાનો કાળો રાજા હેલ સેલાસી વધુ વિશ્વાસપાત્ર લાગતો હતો.

આથી ચિડાઈ અંગ્રેજ અમલદાર એક ભાડૂતી હજારી સમક્ષ પોતાનો રાય બ્યક્ત કરી રહ્યો હતો.

ઝોરા અમલદારની ‘ચાઈ ચાઈ’ કરવામાં જ મગ્ન છે, એટલું સમજાવેલ હજારી બધી વાતની હા-એ-હા કહે જતા હતા. પણ પેલાએ તો સીધો પ્રથ પૂછ્યો અને હજારી સુઝાયો.

‘કેમ ચૂપ બની ગયો ?’ અમલદારે પૂછ્યું.

‘એમાં હું શું સમજું, સરકાર ?’

‘આવી પરિસ્થિતિ સાંખા વખત સુધી તો ન જ ચલાવવી નેઈએ એમ તો તું માને છે ને ?’ અમલદારે પોતાનો પ્રથ જુદી રીતે મૂક્યો.

‘આપની એ વાત તદ્દન સાચી છે. સરકાર !’

‘ત્યારે એક કામ કર.’

‘હા !’

‘એડીસજખાત્રામાં ‘જરખાખાત’ નિશાળ ખૂલી છે એની તો તને ખબર છે ને ?’

‘હા-છ, ઇટાલિયનોએ એ નિશાળ બંધ કરાવેલ, અમારા સરદારોના ઊકારા તેમાં લખેલા અને તેમનામાં મધ્યસ્થિની ભાવના ખીલતી, તેથી એવી બંધી જ નિશાળ બંધ કરવામાં આવેલ. આપ સરકારે હેલ સેલાસીને પાછા ગાદી પર બેસાડ્યા પછી તેમણે એ નિશાળ ફરી શરૂ કરી છે.’ હજીએ પહેલી જ વખત લાંબી વાત કરી.

‘આપણા પ્રદેશના, સરદારોના ઊકારાએ તેમાં લખવા જાય એ મને પસંદ નથી.’ હજીની લાંબી વાતથી કંટાળ્યા હોય તેવા ભાવસહ અંગ્રેજ અમલદાર બોલ્યો.

‘ખરું છે, સરકાર !’

‘એ ઊકારાઓ ત્યાં જતા અટકવા બેઠાં.’

‘હા-છ સરકાર !’

‘શુ હા-છ સરકાર ?’ અમલદારે સહેજ ચીડપૂર્વક કહ્યું.

‘આપણા સરદારોના ઊકારાઓ બંધાવાત શાળામાં જતા, અટકવા બેઠાં.’

‘હે ! પછુ એ કેમ અટકશે ?’

‘એ તો સરકાર ! આપને આવડશે.’ હજીએ કહ્યું.

‘એ ઊકારાઓ માટે આપણે અહીં એકાદી નિશાળ કાઢીએ તો ?’

‘તો બહુ સારું. સરકાર !’

‘એ બધા ઊકારા આપણી નિશાળમાં આવશે ખરા ? કેમ ન આવે, સરકાર ? આપ નિશાળ કાઢે તેમાં ન આવે ? એ બંને જ કેમ જ જરૂર આવશે.’

‘પછુ આ હજી લોકો બધા જગતી છે ને ?’ અંગ્રેજ અમલદારે થોડી ચીડપૂર્વક કાળનાં કુવપદની જેમ પોતાની માન્યતા પાછી વ્યક્ત કરી.

‘એ તો ખરું છે, સરકાર !’ હજીનો જવાબ પછુ એનાં એ જ હતો.

‘આપણી નિશાળમાં ઊકારાઓ લાવવા માટે આપણે લોકોને સમજાવવા પડશે.’

‘હા છ ! એ પછુ ખરું છે, સરકાર !’

‘એમને કંઈ રીતે સમજાવશું ?’

‘આપને રીત શોધતા રી વાર, સરકાર ?’ બધી વાતમાં હંકારે લખેલા હોવા છતાં પેલા હજીની જવાબ વાતમાં તેણે કંઈ બોલતો નહોતો.

‘તમે તો મુસલમાન છો, કાં ?’ અંગ્રેજ અમલદારે પેલા હજીની પ્રત્યે પોતાને એકએક એમ ઊત્તરમાં આજ્ઞા હોય તેવા ભાવસહ કહ્યું.

‘હા-છ, સરકાર !’

‘નેક મુસલમાન છો, કાં ?’

‘હા-છ, સરકાર !’ પોતાને મારે વપરાતું સારું વિશેષણ એ કોઈ મહદ લાગતી વાત હોય તેમ પ્રયત્ન કરતાં હજીએ કહ્યું.

‘હેલ સેલાસી તો ખ્રિસ્તી છે બંધાવાત શાળામાં લખવા જતા વિદ્યાર્થીઓને એ સાચા મુસલમાનો બનાવવાને બદલે ખ્રિસ્તી ધર્મના સરકાર પાછું દેતો હશે તેમ તમને નથી લાગતું ?’ પોતે ખ્રિસ્તી હોવા છતાં અત્યારે સાત્તાજનના કાવાદાવામાં પડેલ એ અંગ્રેજ અગ્નિ ખ્રિસ્તી ધર્મની વિરુદ્ધ બોલવા પછુ તૈયાર હતો. તેને ધર્મની એટલી પડી નહોતી જેટલી પોતાની જાનભૂમિની પડી હતી. દેશને કાળે તે ગમે તે કરવા તૈયાર હતો.

‘પછુ, સરકાર ! એ શાળામાં તો કુરાન પઠાવાય છે, અંગ્રેજીનું તાન બપાય છે, ખાસ યુવાઓ દ્વારા ઇસ્લામની સમજણ આપવામાં આવે છે.’ અંગ્રેજ અમલદારે સામેમાં જેવું અસત્ય ન સાંખી શકાયો કે કોણ જાણે કેમ પેલા હજીની પોતાની સલામતીની વાત વિષયી જઈને સાચી વાત કહેવાઈ ગઈ, બોલતા તો એ બોલી ગયો, પછુ બોલી લીધો પછી તેને લાજ કે ‘સરકાર’ના મતથી છુટો મત આપવામાં તેણે મથારે સાદસ કયું છે. એવું પરિણામ અનિષ્ટ જ હોય, એની તેને ખાતરી હતી. સરકાર શુ કરે છે તેની રાહ જોતે હજી અંદરખાતે પીપણનાં પાંદડાંની જેમ કંપતો ચલમનસ ઊભો રહ્યો.

‘એ તમારી વાત ખરી હશે.’ અંગ્રેજે કહ્યું, અને હજી તો આવો બની ગયો. એક ગોરા કાળા લોકની વાત ખરી હોવાનું કહેતા હતા ? એ બંને જ કેમ ? એ તો સ્પર્ધા શીતળ કહેવા જેવી વાત હતી. પછુ ત્યાં તો અંગ્રેજે હસીને જોયું, ‘પછુ આપણે તો સરદારોના ઊકારાઓને આપણી નિશાળમાં લાવવા છે, એટલે આનું કંઈક કરીએ તો જ આપણી કારણ રહે ને ?’

‘હા છ, સરકાર ! આપની વાત તદ્દન સાચી છે.’ હજી પાછો સ્વચ્છ થઈ ગયો હતો.

‘મારે એક કામ કરે.’

‘છ !’

‘એક પત્રિકા લખી કાઢો અને તેમાં બચ્ચાળાત શાળામાં સાચા મુદિત્તમને છાત્રો તેવું શિક્ષણ નથી દેવાતું-ને એવું એવું લખાવો.’

‘હા, સરકાર !’

‘અને હવેથી એડીસઅગાળાથી છાત્રાઓ અહીં રત્નમાં આવે ત્યારે મને ખબર આપતા રહેજો. મારે એમને જરા સીમટી દેખાડવી પડશે. બે-પાંચને જરા પરચો બનાવજી એટલે બચ્ચાળાત નિરાળ બધું કઢીને અંગ્રેજ અમલદાર ખડખડાટ દરચો. રણમેદાન પર પોતાતું ચોરી જતાવવાની તક ન મળી, પણ રાજરમનમાં પોતે કમ ન હોય એ ખ્યાલથી તે લહેરમાં આવી ગયા હોય.’

* * *

‘સરકાર, એક વિવાદી આવેલ છે.’

‘કરો છે ?’

‘અદારેક વધીના લાગે છે, સરકાર !’

‘કયાનો છે ?’

‘સોમાશિખાના અગ્રિ પ્રદેશમાં આવેલ મોગાડીયુનો છે.’

‘ઓ-હો ! ત્યાંથી છે એ એડીસઅગાળા બજુવા તબ છે ?’

‘હા-હા, સરકાર ! બચ્ચાળાત શાળામાં તે છાત્રાઓ કયાં કયાંથી આવે છે.’

‘સારું. એને મારી પાસે લાવો.’

મોગાડીયારે પેલા દબ્બી એક અદારેક વધીના દબ્બી છાત્રાને લઈને આવ્યો:

‘જાણ છે તું ?’ અંગ્રેજ અમલદારે પોતાને જ સાંધ્ય એવી તોછડાણથી પેલાં વિવાદીને પૂછ્યું.

‘વિવાદી છું.’

‘કયાં બળે છે ?’

‘એડીસઅગાળામાં.’

‘અહીં છા માટે અહીં છે ?’

‘રત્ન પડી છે.’

‘રત્ન પડી છે એ તો જ્ઞપ્તું. પણ અહીં છા માટે આવ્યો છે ?’

‘મારે યેર જઈ’ હું-આ લોકો અને અહીં-તમારી પાસે તેડી સાંજા છે.’

‘કયાં છે તારાં યેર ?’

‘મોગાડીયાં.’

‘મોગાડીયાં ?’

‘હા-હા !’

‘હું’ અમને શું કારે છે ?’ અંગ્રેજ અમલદારે ટીખળ કરતો હોય એમ પૂછ્યું.

‘કેમ, સાહેબ ?’ છાત્રાને કંઈ ન સમજતાં તેણે સહેજ મંજાણપૂરક કહ્યું.

‘એટલે બધે દૂરથી કાઢી એડીસઅગાળામાં મુખી બજુવા જતું દરો કે ?’

‘હું જઈ છું.’

‘એટી ગાન ન કરીશ. હું સરકારી અમલદાર છું. અને તું મૂંઝૂં નહીં બનાવી શકે. તારા જેવા તો મેં કંઈક જોઈ નાખ્યા.’

‘સાહેબ, હું જોતું નથી બોલતો.’

‘તમે દબ્બીઓ તો સત્યાગ્રહીના અવગારો છો. પણ મારી પાસે ટાંગ કરવો રહેવા દેજો.’

છાત્રો અંગ્રેજ અમલદાર સામે ‘નેઈ’ રજો. શું કહેવું એ તેને સ્પર્શ ન હતું.

‘આલ, હું જાતું તેના જવાબ દે.’

‘હા !’ કહી છાત્રો નીચે નેઈ રહ્યો.

‘તું કોનો જાણ છે ?’

‘હું ?’ જાણ ?’ છાત્રાએ રતબધ બની ગયો હોય તેમ પૂછ્યું.

‘હા-હા ! તું.’

‘સાહેબ, હું તો જાણ છું. મારે યેર પુછાવી જુઓ...’

‘તું એમ નહીં માને.’ અંગ્રેજે ફરિમ રોપપૂરક કહી ઉમેર્યું, ‘સિપાઈ !’

એ અંગ્રેજ સિપાઈઓ દાબર મથા.

‘આને કાટીમાં પૂરી દો.’ અમલદારે દુકમ કર્યો.

‘પણ-સાહેબ...’ છાત્રો કાઠકુટી કરતો બોલ્યો. નિરાળમાંથી લખા વેડાનની રત્નમાં એ યેર જતો હતો. મા-આપ, ભાઈ-બેન, મિત્રો-સખાં કોને મળતા એ ઉમ્મિદ હતો. તેમાં રત્નમાં આ રીતે ઝડપાઈ જતાં એ ડપાઈ ગયો હતો. ફરિમ મથા મિત્રાભિનોના વખતમાં તો આવું જનનું. પણ પોતાના મુદિત્તમના કહેવાના અંગ્રેજે આવું કરવા દશે તેની તો એને કાળના પણ ન હતી.

‘મારે એની ગાન નથી માંખગરી. હું કોઈએ નથી આપ તો કંઈ જાણી ને’ નાખ્યા. ત્યાર ! એને પૂરી દો.’

છાત્રાને એક પણ સ્વપ્ન મોસાલી તર આપ્યા વિના એને પૂરી દોમાં જાખ્યો.

‘જુઓ, હવે એ એડીસઅળાખા શાળામાં જવાની ના કહે તો એને છોડી મૂકજો.’ ઊકારો ગયા પછી અગ્રિય અમલદાર પેલા હખ્તીને કહ્યું.

‘હા, સરકાર !’

‘સરકાર ! આજે બીજીને ઊકારો આવ્યો છે.’

‘કેવડો છે ?’

‘હરો ખાર-તેર વખતો.’

‘પારે તો નાનો.’

‘હા-હા, સરકાર !’

અગ્રિય અમલદાર કંઈ જુદા વિચારે ચડી ગયો હોય તેમ હખ્તીની સામે જોઈ રહ્યો.

‘એને જવા દઉં, સરકાર ?’ થોડીવાર રાહ જોયા છતાં કંઈ જવાબ ન મળ્યો એટલે હખ્તીએ પૂછ્યું.

‘કોને ?’ કાંઈ સ્વનામથી જાણ્યો હોય તેમ અમલદાર બોલ્યો.

‘પેલા અક્ષાત્રાત શાળાના વિદ્યાર્થીને.’

‘એ તો બહુ નાનો છે કા ?’

‘હા-હા, સરકાર ! માત્ર ખાર-તેર વખતો છે.’

‘એને પૂરવાની જરૂર નથી.’

‘પારે એને જવા દઉં, સરકાર ?’

‘ના, ના, એને અહીં લાવો તો ખરા. એને તો થોડી કમજોર દેશું’ એટલે દીકરી બની જરી.’

‘જેવો હુકમ સરકાર !’ કહી હખ્તી ગયો.

તેર વખતો એક ઊકારાને લઈને હખ્તી દાખલ થયો.

મોગાલીયુવાળા ઊકારો કરતાં આ ઊકારો જુદો જ ડા-રિતો હતો. ચામડી તો એની પણ કાળી હતી. મારો શુશ્રિયાવાળા વાળ હતા. પણ આ નાના ઊકારાની આંખમાં આંખોનું તેજ હતું. એની આંખના તેજ સમક્ષ પળવાર તો પેલા અગ્રિય અમલદાર પણ અજાતો હોય એમ લાગ્યું. એના હોઠ મક્કમતાપૂર્વક ખીંચેલ, હતા, છતાં એના મુખ પર રિમત ફરતી રહ્યું હોય તેમ લાગતું હતું. પોતે કાંઈ મોટા અમલદાર સમક્ષ ઊભો છે એનો કશો જ ભય એ ઊકારાનાં વર્તનમાં નહોતો જણાતો. એ તો જાણે સ્વસ્થતાની અને સ્વાભાવિકતાની સાક્ષાત પ્રતિ. એની તેજીથી આંખો બહારમાં પેલા હખ્તી તરફ તો પશીમાં અગ્રિય અમલદાર તરફ ફરતી હતી.

‘શું છે ?’ એ ઊકારાએ જ અમલદારને પૂછ્યું.

‘તું ક્યાં જાય છે ?’ અગ્રિય અમલદારે પૂછ્યું.

‘હું મારે મામ જઈ છું.’

‘તારા મામનું નામ શું ?’

‘દયાણુર’

‘ક્યાંથી આવે છે ?’

‘એડીસઅળાખાથી.’

‘ત્યાં શું કરવા ગયો ?’

‘બહુના.’

‘બહુના માટે છેક, માંસુધી શા માટે જવું પડે ?’

‘મારે સાચી માણુમાઈ શીખવી છે, એને મારે અક્ષાત્રાતશાળા એ જ યોગ્ય ઠેકાણું છે.’

‘તું બહુ બોલકો લાગે છે.’ અગ્રિય અમલદાર થોડા કંટાળાપૂર્વક કહ્યું.

‘ઊકારો વૃષ્ઠ રહ્યો.’

‘આપારે લાકાઈ ચાલે છે, એની તો તને ખબર છે ને ?’ અગ્રિય અમલદારે કંઈવારે પૂછ્યું.

‘હા એની મને ખબર છે; મને એ પણ ખબર છે કે જુલુડી પટાસિમને હાથો છે, અને અગ્રિયની મદદથી અમારા શહેનશાહનું રાજ સ્થપાયું છે.’ ઊકારાએ ગૌરવ-પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું. બોલતી વખતે તેની આંખોમાં અનેકી ચમક દેખાતી હતી.

‘તારા શહેનશાહનું રાજ્ય અહીં નથી સ્થપાયું એ તો ખબર છે ને ?’

‘અહીં નહીં સ્થપાયું હોય તો સ્થપાયો.’

‘એટલે ?’ અમલદારે રાષ્ટ્રપૂર્વક પૂછ્યું.

‘આ બધી પ્રદેશ મારા શહેનશાહનો છે. એ બધા પર તેની જ આજુ ફરશે, કાંઈની મગફળ નથી કે લાંબો વખત આ પ્રદેશ દખાવી રહે.’ ઊકારો હતો તો નાનો પણ એની વાણીમાં ટંકાર હતો. એના બોલે પેલા હખ્તીને અચ્ચર કરી હોય તેમ તે રિખૂર બની નેહ રહ્યો હતો. અગ્રિય અમલદાર સામે જોઈ કાંઈ માનવી આ રીતે બોલે એ તેને માટે નવીન વાત હતી.

‘એ બધી રહાપણુની વાતો મૂખી દે. અત્યારે તો તું આ સિંહનો બિસ્ત્રો લગાવ્યો છે એ કાઠી નાખ.’

‘આ તો મારી શાળાનો ગજવેશ છે. સિંહનો બિસ્ત્રો એ તો અમારા રેશનો બિસ્ત્રો છે.’

‘એ બહુનું હું જાણું છું. એ બિસ્ત્રો મને આપી દે.’

‘શા માટે ?’ ઊકારાએ પૂછ્યું.

એક બાણુ વિરાટ ચિટિય શરીરાદનો પૂરો પાંચ દાયકો જોડો, સચળ ગોરો પ્રતિનિધિ હતો. નાના ઊકારાની જેમ એ બિસ્ત્રો આગી રહ્યો હતો. સામે એક નાનામ

દેશનો કુમળો દળસી છાકરો હતો. મરદની 'માફક' એ પોતાના રાષ્ટ્રનું સ્વમાન રક્ષવા કટિબદ્ધ બનતો હતો.

'અહીં રહેવું' હશે તો એ બિલ્લો નહીં લગાડાય.'

'આ બિલ્લો ઉતારવાનો અધિકાર એક માત્ર મારો શહેનશાહને જ છે. એ સિવાય જગતભરની કોઈ તાકાત એ બિલ્લો નહીં ઊતારવી શકે.'

અંગ્રેજ અમલદાર માટે આ નવી બાધા, હતી. આ બાધામાં એણે બ્રિટિશ શાહીવાદને પડકાર બોલ્યો. બુલા-મોમાં આટલી ઉમતા આવે તો બ્રિટિશ દિતોનું શું થાય ? આ એક છાકરો જગત જનસમાજનું પ્રતીક હોય અને સ્થાપિત દિતોની સામે પ્રતિકારની દીવાલ રચી બોલો હોય તેવું અંગ્રેજને લાગ્યું. તેણે બૂમ પાડી, 'સિપાઈ' જે સિપાહીઓ દાબર થયા.

'આ છાકરાનાં ખળીય પરથી પેલો બિલ્લો ઉખેડી લો.' દુષ્ક્રમ છૂટ્યો.

છાકરો મુક્તતાપૂર્વક બોલો રહ્યો, સામે શાસક જેવા બે ગોરા સૈનિકો દબા. તેમને પોતે પહેલો થકે તેમ ન હતો છતાં એ છાકરાના મુખ પર ભય ન હતો. સૈનિકો પાસે આખો એટલે તેણે બંને સામે હસારો કર્યો. યુદ્ધીઓ વાળી તે ગોરા સૈનિકો પર કુલો.

પણ તેણે એ સૈનિકોને એક હેંસા લગાડ્યા ત્યાં તો એ બંનેએ તેને આખો અદર ઉપાડી લીધો. પછી તેને નીચો ખૂંટી, દબાવી રાખીને તેના ખળીય પરથી પેલો બિલ્લો ઉખેડી લેવામાં આબો. છાકરો દલીમલી થકે તેમ જ ન હતો. સામનો કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી !

અંગ્રેજ અમલદાર ખડખડાટ દબતો હતો.

'બિલ્લો કાઢી પેલા સૈનિકોએ છાકરાને છૂટો કર્યો. છાકરો પોતાનાં કપડાં ખંખેરતો બોલો થયો. તેની આંખોમાં રોષ હતો પણ આંસુ નહોતાં. તેના ચહેરા પર કરાઈ પથરાઈ રહી હતી પણ લાગારી નહોતી. બિલ્લો શમાવ્યા છતાં એ તો અજગતાપૂર્વક જ બોલો દબતો. 'હવે, જા !' અંગ્રેજ અમલદારે કહ્યું, 'અને ડાલો થઈને રહેજે.'

એક અસૂર પણ બોલ્યા વિના છાકરો ટટાર મસ્તક રાખી ચાલતો થયો.

'છાકરો નાનો, પણ જગજો ખરો.' અંગ્રેજ અમલદારે એ તથા પછી પેલા દબાવે કહ્યું.

'હા-હ, સરકાર !' સ્વઅર્થમાં જાણતો હોય તેમ જગજને દબાવી બોલ્યો.

'મને તો ખીક હતી કે સૈનિકોને દબાવે જ રહી પડશે.'

'ના-હ, સરકાર ! એ એમ રહે તેવા નથી.'

'તું એને ઝોળખે છે ?'

'હા-હ, સરકાર !'

'એનો બોમ શું કરે છે ?'

'એ બહુ મોટા માણસ છે સરકાર !'

'મોટા માણસ છે એટલે ?'

'સરકાર છે. લોકોના નેતા છે. હમરો દબાવે એમનું કહ્યું માને છે. બહુ શહેનશાહ પણ તેમની વાત સાંભળે છે.'

'એમનું નામ શું છે ?'

'જહામખારાજ અખ્તુલાહી ફરાહ.'

'આ એમનો છાકરો હતો ?'

'હા હ, સરકાર !'

'એ તો ઇથિયોપિયાની ધારાસભાના સભ્ય છે, કે ?'

'હા હ, સરકાર !'

'તે' એ વાત મને પહેલાંથી કેમ ન હતી ?'

'આપે મને ક્યાં પૂછ્યું, સરકાર ?'

'આવા મોટા માણસને આવી નાની બાળન માટે નાખુશ કરવા એ કીક નહીં.'

'હા હ, સરકાર !'

'મારે એક કામ કરું, અંગ્રેજ અમલદારે કહ્યું.

'હા !'

'તે' જહામખારાજ અખ્તુલાહી ફરાહનું ઘર તો બેસું છે ને ?'

'હા-હ, સરકાર !'

'મારા તરફથી એક સારો ઘેટો લઈ એમને રોટ આપી આવજો અને કહેજો કે તમારા છાકરા માટે મોકલ્યો છે.'

* * *

'તને કાણે માર્યો ? જુઓએ (દબાવી બ્રિટિશ સૈનિકો) ?' ફરાહ પોતાના પુત્રને પૂછી રહ્યા હતા.

'ના, પિતાજી ! માર્યો કાણે નથી. અગરિલેએ (બ્રિટિશ કેપ્ટન) દુષ્ક્રમ કર્યો એટલે બે ગોરા કિપાહીએએ મને દબાવી મારો બિલ્લો ઉપાડી લીધો. હું સામે ચલા તો : મર્યો, પણ કાણે નહીં. તેમણે મને દબાવ્યો ત્યારે મારો કાનો હાથ મર્યાઈ ગયો હતો, પણ મેં ચીમ ન પાડી. મીમ પાડવા બેસું તો મારર મર્યાઈ ને ?'

‘આખાસ, બચ્યા ! તે અણનમ રહીને મારું નામ લીજયું’ કરી બતાવ્યું છે.’

પિતા-પુત્રની વાત સાંભળી રહ્યા હતા ત્યાં પેલો દબ્બસી અંગ્રેજ-અમલદાર તરફથી ઘેટાની બેઠ લઇને આવી પહોંચ્યો.

‘શું છે ?’ ફરાદે બહાર આવી પેલા દબ્બસીને પૂછ્યું.

‘બેઠ મોકલી જા ! દબ્બસીએ કહ્યું.

‘શહેર ?’

‘ગખારિયેએ’ સોભાલીએ અંદરઅંદર દાલીવાળા અંગ્રેજ કેપ્ટનને આ નામે સંબોધતા.

ગખારિયેનું નામ સાંભળી પેલા ઠાકરો પથ્થ બહાર આવ્યો. તેના ગળા હાથે લેપ કરી તે ગ્રેન્જીમાં ભરવ્યો હતો.

‘શું મોકલ્યું છે ?’

‘આ રોડો.’

‘શા માટે મોકલ્યો છે ?’ ફરાદે પૂછ્યું.

‘નાના ભાષ પર ખુશ થઇને તેમને માટે મોકલ્યો

હબ્બસીએ કહ્યું.

‘શું કર્યું ?’ પિતાએ પુત્ર સામે જોયું.

‘પિતાજી, એ ઘેટો પાછો મોકલી શા.’ પુત્રે કહ્યું.

‘ના-બેટા ! એને મારું લાગે આવે તો એ ધારે

તેમ કરી શકે તેમ છે.’

‘ભલે એને મારું લાગે.’

‘બેટા, આવે એને મારું લગાડ્યું ચોક્કસ તેમ નથી.’

‘પથ્થ આ ઘેટો તો મને મોકલ્યો છે ને ?’

‘તેથી શું ?’ પિતાએ પૂછ્યું.

‘હું તે પાછો મોકલવા માગુ છું.’

‘એનાં પરિણામ આપણે આકારો સહેવા પડશે.’

‘હું તેવાર છું.’

‘હીક, તારી મરજી !’ કહી ફરાદે પેલા દબ્બસી તરફ

ફરતાં કહ્યું, ‘તારા સાહેબને કહેણે કે બેઠ તમે ઊકરા પર ન મોકલી દોવાથી એને હીક લાગ્યું તેવા જવાબ એ મોકલે છે.’

પિતાજીનાં આ વાક્યે ખુશખુશ થને ઠાકરો પેલા દબ્બસી તરફ ફરી મોલ્યો. ‘જરા થોભળે, હો ! હું જવાબ લખી આવું. એ જવાબ ને આ ઘેટો બને લઇને જાવે’

ચિટ્ટીમાં તેણે લખ્યું, ‘તમે ઘેટાની બેઠ મોકલવા લા, પથ્થ એ તો નાશવંત વસ્તુ છે. તમને જો બેઠ

દેવાની જ છાજી દોષ તો મારો બિલ્લો પાછો મોકલવા. આવે એ બિલ્લો કદાચ પાછો તદ્દી આવે તો પથ્થ એક દિવસ તો એ બિલ્લો મને પાછો મળવાનો જ છે તેની મને ખાતરી છે. મારાં સ્વમાન પર લા કરવા તરફથી હું કશી બેઠ સ્વીકારી ચકુ’ તેમ નથી.’

અંગ્રેજ અમલદારને ઉપરોક્ત ચિટ્ટી મળી ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર ન હતો. ‘કમખખત ! મારું અપમાન કરે છે ! એનો મિત્રજ દેકારો લાવવો પડશે. મને એમ કે ઊકરા છે એને કાણ બોલે ? પથ્થ આ તો ફારથો. આવે જો ખરી ચીમણી બતાવવામાં નહીં આવે તો દબ્બસીએ ફાટીને ધુમાડે જશે, અંગ્રેજ સત્તા પ્રત્યે તેમનામાં કંટો આદરભાવ નહીં રહે !’

તે દિવસની રાત તેાં એ અંગ્રેજ અમલદારે મહા મુશીબતે વિતાવી. બીજે દિવસે સવારમાં એ મથમકરેય ઊકરાને બોલાવી મંગાવાયો. ખુદ ફરાદની પથ્થ તપકાતુ ન હતી કે અંગ્રેજ અધિકારીનાં કહેણને નકારી શકે, દશ સંચકત અંગ્રેજ સૈનિકા એ ઊકરાને તેડી જવા હાજર થઈ ગયા હતા.

ફરાદનું પિતૃહૃદય રડતું હતું. પથ્થ તે તો હતો રાષ્ટ્રપ્રેમી. રાષ્ટ્રની ઈજાતને કાંઈ પોતાના પુત્રને સહેવું પડે એ ખરી રીતે તો ગૌરવની વાત હતી.

‘તે મારી બેઠ પાછી મોકલાવી ?’ ઠાકરો બાઈ પહોંચ્યાં અંગ્રેજ અમલદાર ગળ્યો. તેના હાથમાં ચપ્પક હતો.

‘હા.’ ઠાકરોએ લેશપથ્થ ધકકયા વિના જવાબ દીધો.

‘એ રીતે તું મારું અપમાન કરવા માગતો હતો ?’

‘ના.’

‘ત્યારે તારો છરાદો શું હતો ?’

‘મારા સ્વમાનની રક્ષા કરવાનો.’

‘તારું સ્વમાન તું મારું અપમાન કરીને રક્ષા માગે છે ?’ અંગ્રેજ અમલદારનાં માંડાથી એવરડો ગાળી લીધો.

‘અપમાન કરવાની અદ્ભુતતાતમે કરી છે. મેં નહીં.’ અમલદાર ખૂબ ઉશ્કેરાયો હતો. છતાં ઠાકરો તો તદ્દન શાંતિપૂર્વક જવાબ આપી રહ્યો હતો.

‘તું એમ નહીં માને, હરામખંદ !’ કહીને અંગ્રેજે ઠાકરા પર પોતાનો ક્રોરડો વીંઝીયો.

એકાએક ચોપૂકને માર પડતાં ઠાકરો કમ્પી લીધો. ચાપૂકને ઊંડો તેમજ કાળા છતાં સુંવાળા ને ચમકતા માસ પચ્છી લોહીતી ટસર લેતો ગયો.

‘બેસ, હવે મારી મારો છે કે નહીં ?’ અંગ્રેજ જરાડી બોલ્યો.

‘મારી તો તમારે માગવી જોઈએ.’

બસ ! પછી તો અંગ્રેજ ચાથૂક લઇને તૂટી જ પડ્યો, છોકરા ગળડી પડ્યો તો ય ચાથૂકનો માર ચાલુ હતો. પણ પહેલા ફટકાથી જોલે સુધીમાં છોકરાએ એક સીસકારો પાલુ કર્યો ન હોતો, ગાલ પર લોહી નીકળ્યા પછી તેણે પોતાના બંને હાથ વડે ગાલ દાંડી દીધા હતા.

પહેલ છોકરા પર પણ અંગ્રેજ ચાથૂક વરસાવવા લાગ્યો ત્યારે પેલા હબ્સીથી ન રહેવાયું. સદામ ‘હા-હા, સરકાર !’ કહેનાર એ હબ્સીના અંતરને કાઢી ખૂલે પહેલી માનવતા સળવળી બીડી અને એક છલાંગ મારી, તે પેલા છોકરાને રક્ષતો તેની ઉપર તોળાઈ રહ્યો.

સાનમાન સુમાવી બેઠેલ અંગ્રેજે એક ફટકા તો તેને પણ લગાવી દીધા. ફટકાની વેદનાથી એ હબ્સી ચિત્કાર કરી બેઠ્યો ત્યારે અંગ્રેજને બાન આપ્યું કે પોતે તો તાર્ક બીજા કાળા આદમીને ફટકારી રહ્યો હતો.

‘તું દર ખસ !’ તેણે કહ્યું.

‘નહિં ખમાય.’ હબ્સીએ કહ્યું.

‘શુ ?’ અંગ્રેજ બોઈ રહ્યો.

નીચે પડેલ છોકરાના ખિસ્સામાંથી ચિટરિશ શાહી વિમાની દળે ફેંકેલી એક પત્રિકા બહાર નીકળી ગઈ હતી. તેમાં લખ્યું હતું.

‘બેનાદીર સૈનિકો, સાંભળો !’

‘ઇટાલિયનોને છોડી અમારે પક્ષે આવો.’

‘અમે ત્યારે ત્યારે સંદેશો મોકલ્યો છે ત્યારે ત્યારે એ સાબળી તમે સુદર જાળવવા વાળ્યો છે. અમે તમારો પાઠ માનીએ છીએ.’

‘તમે અમારી સામે શા માટે નહોતા લડતા તેનું કારણ અમે જાણીએ છીએ. તમે ઇટાલીની ધુસરી નીચે રહેવા નહોતા માગતા. તમને યોગ્ય બદલો મળશે.’

‘તમારે જો સહેનશાહ હેલ સેલાસીના અંક નીચે જતું હતું અને તમારું આગ્રહ તંત્ર નોંધતું હતું, તો અમે તમને વચન આપીએ છીએ કે તમારી પસંદગીનું રાજ્યતંત્ર મેળવવાની તમને હૂટ રહેશે.’

અંગ્રેજ હાથથી

૮

વાંચજો

જવાની નિર્ભય, ને સુખ કરે તું સમયેર દે !

પસંદ દલનેય ને પ્રભુ પિતા, મહેશ્વર તું દે !

ભલે ક્ષણિક નિઃશ્ચી પણ ધ્રુમતી ને પોષે

ગમે, ઘરખૂણે સુદીર્ઘ સંતું નહીં આપયું.

બાળકનો મિલ ખિલાટ

બાળકોના સર્વશિશુનિવારણ અને

બાળકના બાધાના ઘટસ્તરૂપ

બાળુલીન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આવશ્યક સાધો

★ સોલ એજન્ટ ★

બી. એ. એન્ડ પ્રધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા

ધ બિહારી મીલ્સ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૧

ગાંધીલાલ હરીલાલ એન્ડ કું. લિ. : સેક્રેટરીઝ ટ્રેડરમ એન્ડ એજન્ટસ

બિહારી મીલનાં

નવનમોદર રજવાડા કલાત્મક
ડિઝાઇનનાં મુલાયમ, ફેન્સી, આકર્ષક
અને
ટકાઉ છતાં સસ્તાં કાપડ

બિહારી મીલનાં

ફેન્સી શર્ટીંગ, સેલ્યુલર શર્ટીંગ, ખાખી ટવીલ,
વ્હાઇટ ટવીલ, મચ્છલી, વ્હાઇટ ફેરી ક્લોથ,
લાન્ગ ક્લોથ, પાપલીન, ચોરસ દુવાલ,
નેપ્ચીન, બેક-શીટસ, સાડી, ઘોલી વગેરે

૪૩૨ ખરીડો

ધ બિહારી મીલ્સ લિમિટેડ

દલીશાસ
"બિહારી"
અમદાવાદ

એડ્રેસ
ચા. બા. નં. ૪
અમદાવાદ

ટકાફાન નંબર
ઓફીસ ૪૫૧૦
રેસીડન્સ ૭૭૭૯

અગ્ર દેવ ગયા છે

[૧] અગનને ગોળે

લેખક

નિરંજન વર્મા : જયમદલ પરમાર
[૭ સુદરને સ્વપ્ન નકશાવાળી નવીબીજ આટુતિ]

આ પુસ્તકમાં કાવ્યરસિ ઉ. વિલાનની નિલાસા છે, વાર્તાઓ અને એમનો સ્વપ્ન, એમની વિવિધાણી ઘટા, એમની મનોમો ને આત્મિકો એ બધું એક સ્વપ્ન અને અનુદ શબ્દો છે.

બીજી ત્રીસી મદરસતુ' અથ આ પુસ્તકમાં આપ-વામાં આવેલ છે અનુના ઉ નકશાઓ જેવલા સ્વપ્ન છે એવલા ન સુદર છે. એ નકશા વાચના સોમિયા બનીને અનુઅનુ વાચાઓને પંચાય કરાઈ બધ છે. આખું સ્વપ્નમાનદઈન મગ્યા બાદ વાચકને આકાશ વિષે કરી અસ્પષ્ટતા કે મુઝાણ નહિ કરે

અનેકે ચિત્રો અને નકશા સાથે
કિંમત માત્ર રૂ. ૩-૬-૦ ર. ઇ. ટ. ખ. ૦-૧-૦

[૨] સ્વપ્નથાઓ

લેખક

નિરંજન વર્મા : જયમદલ પરમાર

આ સોઢવાલો યાએનો સ્વપ્ન પામતી નથી, પણ તેની જાદર એક સ્વાલંબક સ્વપ્ન દેવ છે. ખાંડીને પ્રિકાશ વિના પાપ-પુણ્યનો એક બલવે છે..... આ વાર્તાઓ યુગલુમિની સ્વપ્ન દેવતામાં રૂંદે છે અને ત્યાં ભય છે ત્યાં પ્રેમપદ્મ સ્વપ્નિત કરે છે.

લગ્નો, શિશોનો, યુવાનો અને પુરો સા શાંદને એક માર્ગે રત આપતી આ વાર્તાઓ આપણુ સદિ-સ્વપ્ન આપતો જશે. છે.

૩૦૦ પાના : પાકું પૂઠું :
કિંમત માત્ર રૂ. મળુ ટ. ખ. ૦-૧-૦

[૩] અધારના સીમાડા

લેખક

રોહિતરાય

અનુવાદક : મૂર્તિરાજ ભટ્ટ

સામ દિશામુર્તિ આ નવું પુસ્તક રોહિતરાય અમર પુસ્તક છે. એક એક સ્વપ્ન દેવતા દેવ અને સ્વપ્ન દેવ સ્વપ્ન મિત્ર સ્વપ્ન રહે છે.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૧-૦

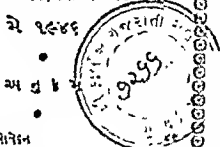
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

પી.બી. ૬૦૬ મુબંક, પી.બી. ૭૩ અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારો માસિક

ભાર્મિ અને નવરચના

'ભાર્મિ' વર્ષ ૧૧ • 'નવરચના' વર્ષ ૧૧ • અંક ૧

૧ સ્વપ્નપુસ્તક મનોવેદન

૨ નવેલો પાણી - માસિક મોષ ૬૪

૩ એ દુનિયા દળુ રૂ નથી મળે એકાદ મિથાળી ૧૦૧

૪ મુન્દ્રાપ બિનાઈ સમકર્ષ સોમજ ૧૧૩

૫ મિલિટોમાં પ્રભુશાળુ ૧૧૦

૬ સેન.પદ્મ' અંગેષ વામુરેવ માવકેશ ૧૧૦

૭ સામજી-વિજ્ઞાનનો વારસો ૧૧૩

૮ વિજ્ઞાનદર્શન કી જાણી નથી, પ્રે. ભવ'ભવાલ ૧૧૬

૯ પુનર્જન્મ ૧૧૪

૧૦ કાવિયા પ્રવેશમાં ૬૫૧ પરાશર ૧૧૪

૧૧ અવશેષોના ૧૧૪

૧૨ જનસંગીત ૧૧૬

વાર્ષિક સલામત

૨૫માં રૂ. ૬-૦-૦ : ૫૦૦૦માં રૂ. ૬-૦-૦

છૂટક નકલ ૧૨ આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

મીરાજ નિર્દેશ, નવી દરબારવાડે નાં,

૬ રત્નપેટી રોડ, મુબંક-૧

સંપર્ક : ૧૧ નંબર : ૭૦૬૦ ૭૦૬ : અમદાવાદ

અચ્ચાને દાત આવવા, રેટું કલતું,
વાવડી, ખાસી, શરદી, લીલા ગાંઠ,
હરદી, જીર્ણવર, હાથેય વિ. મારે
ઉત્તમ રાત્રીક. અધે વેચાય છે...
ખાટલીની કો. શ. ૧-૪-૪

ખાટલીની કો. શ. ૧-૪-૪
અમરાહરી કંપની

અનેક રોગોની એક જ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંક્રમણ, શરદી, ખટનો કુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, અશાંતિ, સોજા, અજીર્ણ
અપચો, ખાસી, શ્વાસ, હમ, દાંત દાકમાં કળતર,
પેટવેદનો દુખાવો, અધુંગણ, એરી કાંપ મોઢાની
ફાંધી, દરેક જાતના તાવ, ધા પડવો, સેડી
નીકળવું, તથા અનેક જાતના દર્દોમાં તેમ જ
ફેલ્વે, સ્ટીમર તથા મોટરની ઇન્જિનમાં તાત્કાલિક
ઉપયોગી થઈ પડનારી આમૂલ્ય ઔષધ. કિંમત
મોટી ખાટલી શ. ૧૫૫, વચલી ખાટલી શ. ૫૫
અને નાની ખાટલી શ. ૫૫૫ & ખ. છુટક.

ફેક ટેકાણે વેચાય છે
રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક "જીવનધારા" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડીયાદ

રોજીસ્ટર્ડ & અનુમતિવાળી વાણીજીની કો.
પ્રીન્સિપલ રોડ, મગજાસ રોડ, મુંબઈ-૧

પિયુષ અપલીફ્ટ પ્રિસીયર તસતકરું
ધોવન બધે છે.

પિયુષ અપલીફ્ટ પ્રિસીયર એ જીએનો સાથે
જમાનાની સોલ્યુશન, બનાવટમાંનું એક જાતિ
અગત્યનું સાધન છે. સોલ્યુશન સમગ્રવર્તમાન જાને
એના સિવાય અસાધી રાકાશે નહિ. કારણ કે
જીએનો એડોજન બની ગમેલા રૂપને તે પારીસી
અને મોઢક આકાર આપે છે.

મોઢક
શ. ૧)
લવલી
શ. ૩)
યગસ્તર
શ. ૫૫
વિનસ
શ. ૧૫૫

સ્નોવાઈટ
શ. ૭)
ટેલનબીટ
શ. ૧૫
સીસીનીટ
શ. ૫૫
પ્રોફેસીક
શ. ૫૫

પિયુષ હોઝીયરી વર્કસ, ૧૩૫૨, રાજગટેલા
ગ્રી, અમદાવાદ.

રોજીસ્ટર્ડ - મોડનલાલ વારાચક, સુપ્રીમ, રવરોડી
મારકે, કાલનાડીયા, મુંબઈ-૧
૩. શ્રી અમર, રવરક, વર્ધમા મારકે અમદાવાદ
વિનસ રોજીયરી રોડ, વી. એલ. ટેલરનીય સામે,
અલિસિમિય નોવેલી રોડ, એન. ને. હર્ડરક
પારે, ભરૂચ રોડ, કા. ૫૫

રાષ્ટ્રપુરુષનું મનોવેદન

[વાગ્દેવતાના જ પ્રગટ થયેલા પંડિત જવાહરલાલના 'દિગ્વિજયી' એક ઇન્ડિયાના પહેલાં જે પ્રકરણનું વારણ]

મારી નવમી જન્મજયંતીના વીસ મહિના પીતી ગયા છે અંધારે ઘેરાતા આકાશમાં ઝલમલતા બીજાના ચંદ્રમાએ અહીં અમારું પ્રથમ સ્વાગત કરેલું. શુભસપ્તક ત્યારે જેલું હતું. ત્યારથી આજ સુધી પ્રત્યેક નવી બીજાના આગમન અને યાદ કરાવતું રહ્યું છે કે કારાવાસને એક મહિના પૂરા થયા છે. આ પહેલાની જેલ જાતોનો પણ દીવાળી પછીની કાર્તિકી બીજે આરંભ થયેલો, કારાવાસનો કાયદી ગોપવ આ ચંદ્રમા વધુ ઔણખાણે વિશેષ નજરનો મિત્ર બની છે અને આદુનિયાની મધુરતાનું, છવનની વૃષ્ટિ અને હાથનું, તિરિર પાછળ આવતા આવતા પ્રકાશનું, અને અનંતકાળે સુધી એકબીજાની પાછળ પડેલા મૃત્યુ અને પુર્વજીવનનું સતત સ્પર્શ કરાવતો રહ્યો છે. યાદ પરિવર્તનશીલ, ને તેમ છતાં સદાકાળે એના એ જ મેં એને એનાં જૂનવાં સ્વરૂપોમાં અને એના બહુવિધ મિત્રોમાં, સંઘાકાળના લંગાતા પછાયા ટાણે, રાત્રિના નીરવ પ્રહરો ભરે, અને આવતા દિવસનો કોલ આવતા પરાંતની હળવી વાતચીત વચ્ચે નિહાળ્યા કર્યો છે.

❦

મારા એક વંધુ જન્મદિન તુરતમાં આવી પહોંચ્યો, ને મને યાદ આપશે કે હું છુટ્ટો બની રહ્યો છું. છેલ્લા ચાર જન્મદિનો મેં કારાવાસમાં ગાળ્યા છે, અને અગાઉની જેલજાતોમાં પણ બીજા વધુ જન્મદિનો ગુજ્યાં છે. એમની ગણતરી જ હવે તો હું બૂલી ગયો છું. આ બધા મહિના દરમિયાન વારંવાર લખવાને વિચાર આવ્યો છે. ભિર્મિ અનુભવી છે ને સાધેલાય અનિષ્ટઃ પપુ મિત્રો તે માગી જ એક કે હું અગાઉના કારાવાસોની માફક એક નવું પુસ્તક લેસલી નાખીશ. છતાં આજ સુધી ન લખ્યું. લખવું સાવ સહેલું હતું પણ ગઢારી દુનિયા ત્યારે પસંદની વાત છે ત્યારે ઘડી હાથમાં હસ્તપ્રત રાખીને બેસી રહું દરમિયાનમાં

અંદરનું લખાણ વાંચી ન બની વાત તેનું કંઈક નીપજાવવું તે એક જુદી વાત છે. મારી ઈચ્છા આજ માટે કે કાલ માટે નહિ પણ એક અસ્ત અને આવેઆવેના લાવિને સાતુ લખવાની હતી. કેને માટે લખું ? અને કયા કાળને માટે લખું ? લખતો હપ્તશ અને પ્રચંદ પરિવર્તનના યથ ગયાં હશે અને એ તો લાવિ માટે લખવામાં પણ બેખમ રહ્યું છે. કારણ કે આ પ્રકટ થશે ત્યારે વર્તમાન પ્રશ્નો દફનાઈ વિસરાઈ ગયા હશે, ને નવી સમસ્યાઓ જન્મી ચૂકી હશે.

આવા વિચારો મને સતાવતા અને રોકતા રહ્યા. ઉપરાંત મનનાં ઊંઘાણોને વિશે વધુ નિમૂઠ પ્રશ્નો લપાયા હતા કે જેનો મારી પાસે જવાબ નહોતો.

એટલે અહીં પણ મેં અન્ય જેલોમાં કહ્યું હતું તેમ ગણીયાનું કામ ઉપાડ્યું અને બાળતે ગયોરે ચ ખેડવાનું તેમ જ ફૂલોપની કપડીઓ રચવા પાછળ કલાકો ગાળતો રહ્યો. આજમીન ખરાબ છે, પથરાળી છે અને પુરાતન ઇમારતોના અવશેષોથી ભરેલી છે, કારણ કે આ તો ગત સમયના કે કે સંક્રમણ અને રાજપ્રખ્યાની ઐતિહાસિક દીવાલોમિ છે. એ ઇતિહાસની એક ઘટના તો આજ પણ યાદગાર છે, એ છે સુંદરી ચાંદબીબીની પરાક્રમ-કથા. જેણે આ કિલ્લાની રક્ષા કરતે કરતે, તલવાર ઉઠાવી હતી, પોતાની મેનાને નકબરનાં મેચોની સામે ચલાવી હતી, ને જેનું પોતાના જ માણસોને હાથે ખૂન થયું.

ખેડતાં ખેડતાં અમને દટાઈ ગયેલી પુરાતની દીવાલો અને ઇમારતોના પુખ્તો મળી આપ્યા. પુરાતનની દૃષ્ટિએ અમારું વધુ ચોરાવું સત્તા-વાળાઓને ગમ્યું નહિ. એક વાર તો અમને દીવાલની એક ગાજુના પથ્થર પર કોતરેલું એક સુંદર કમળ મળ્યું દાર પડ્યું જ હોયું નેહણે, હવે મેં કોઠાની દેડી મૂકીને કંઈક ઉપાડી છે,

મન મને શેડી જેઠે વિવધથી કાંકા લગી બાર-
પૂર રહેતું. અને છતાં હું એને વીસરતો નહોતો.
નિમ્નિન વિસામી જેવી એની સાંનિધ્યમાં ફરી
ફરી પાછો વળતો, અને વધુ દિવસે વેગથી
ડોક ત્યારે એને સંભારીને જ મન શીનજ
બનતું, તથા ઘેર પાછું વળવા પેગ પકડતું. મન
અને શરીરની ખલાસ થયેલી જેટરીને ફરી ભરી
લેવા માટે મને આરામ આપનાર એ એ ન
હોત તો હું શું ફરી શક્યો હોત ? એણે મને
જ આપ્યું તે મેં એનામાંથી લીધું, પણ આ
પ્રારભમાં વર્ષો દરમિયાન ગદલમાં એને મેં શું
આપ્યું હતું ? દેખીતી રીતે જ મેં એને કશું
આપ્યું નહોતું અને સંભાર છે કે એ દિવસોના
જીંડા ઉતરાડા એના હૃદય ઉપર રહી ગયા હશે.
પોતાના પતિની છાયા અને આશ્રિને મારણની
રહેવાને ગદલે એને પણ રાત્રીની લડનમાં પોતાને
ભાગ ભાગવો હતો પોતાની જાત પરચે અને
જગત પરચે છાપુ મારફત કરવાની એની તમજા
હતી અને મને પણ ડુનિયામાં આવી વધુ કંઈ
ન ગમેયું હોત પણ સપાટી નીચે નિહાળવાની
મને નવરાજ નહોતી અને એના તક્કસાટે શા
હોત તે એવાની મારે આજો નહોતી ઉપરાંત
કાં તો મને કારણક ઉપાડી જતું અથવા તો
એ માંદી રહેતી ટાગોરના નાટકમાંની ચિત્રાની
માફક એ જાણે મને કહેતી હતી કે, 'હું
ચિત્રા છું. હું પૂન કરવાની દેવી નથી.
તેમ નથી હું લાપરવાહીથી કારે ખસેડી
નાખવા માટેનું દયાપાત્ર કોઈ પતંગિયું. જલેમત
અને ઝંઘાલિતીના પંથ ઉપર જો મને તમે તમારે
પરખે રહેવા દેશો અને તમારા જીવનના મદાન
કર્તવ્યોમાં સહચરી બનાવશો તો તમે મારી
સાચી જાનને જોળવી શકશો' પણ શબ્દો
હાર એણે મને આપ્યું કદી કહ્યું નહિ, અને
એની આ જોતી આ વાણી હું પણ ખીરે ખીરે જ
ઉકેલી શક્યો. ૧૯૩૦ના ગરબાનના મહિનામાં
એની આ ઇચ્છાને હું પામી ગયો, અમે બન્નેએ
સાથે કાર્ડ કપ્ડ અને મને આ અનુભવમાં એક
નવીન આનંદ સંપડ્યો, અમે બેઉ બંને કે
જીવનની છેલ્લી કરાડ પર ખડાં હતાં તે રાત્રીની
નવી ઉપવ્રત્તિ આવી રહી હતી આનંદના એ
મહિનાનો અતિ ઉતાવળે અત આજો, '૩૦ની

એપ્રિલમાં તો દેશ ઉઠાપાતમાં ચોરાઈ ગયો,
હું ફરી જેઠોમાં જઈ ગયો.

ઘણા ખરા મરે કારાવાની બંધા હતા, ત્યારે
એક અમલકાર બન્યો નારીઓએ બહાર આવી
લડનના મોરચા સંભાળ્યા, કમલાએ એમાં અથ
ભાગ ભાગ્યો, અઠકાળાદની એ મારવમર્તિ બની
ગઈ, ફરી અમે મારા પિતાની આજરી મોંઘીના
ઓળા તળે મળ્યાં, એ મળતું સહચાર અને
સમજદારીની ભૂમિકા પર થયું. અમે જાણે પર-
ચરને નવેસર ચોથી કાઢ્યાં હતાં, અને વીતેલાં
તમામ ગતવર્ષો આ નવી મિત્રિની તેધારી
રૂપ જ હતાં.

ફરી પાટી ગળાબૂક પ્રવૃત્તિ, ફરી તુરત કારા-
વાન, ગુણમિત્રની સમાર્પિત, સહકાર્ય અલેપ,
સહવાસ પણ અદૃશ્ય, -સિવાય કે એ કારાવા
સોના વચગાળામાં જરૂર મળ્યાં; તે ખીજની
પૂર્ણાહુતી પૂર્વે તો કમલા ચાતળિંગને હતી

'૩૩માં પકડાયો હતો, ત્યારે કમળા મારાં
કપડાં લઈ આવવા અમારા ખંડમાં ગઈ હતી,
હું એની વિદાય લેવા પાછળ ગયો, ત્યાં એકા-
એક એ મને ખાત્રી પડી ને મૂર્છામાં લળી
એને માટે આ અસામાન્ય હતું; કારણ કે જેલ-
ગમનને વિષે ફરી જ ધાંધલ ન કરવાને અમે
અમારી જાનને કેળવી હતી. તો શું અમારી એ
પ્રજ્વલ-વેદ ઉદ્દેશી હોવાની આ આગાહી હતી ?

એક બીજને અમારી જરૂરીઆત જ્યારે
ઉચ્ચ ઉચ હતી અને જ્યારે અમે પરસ્પર
આટલાં નિકટ આવ્યાં હતાં તે જ સમયે એ
કારાવાસનાં ચાર વર્ષોએ અમને આગળ પાડ્યા,
કામવાસના હાંપા દિવસોમાં એનો હું વિચાર
કરતો ને આશા સેવતો કે ફરી અમે મળીશું,
એ દિવસોમાં એનો મનોવસ્થા શી હતી ? ખબર
નથી, કારણ કે જેલ - મુલકલોમાં તેમ જ
હુકમરાના દ્રોક વચગાળામાં અમે સંપૂર્ણ અપાક
પૂર્વકને બતોવ રાખવાને કાળજી લેતાં, કારણકે
રજે અમારી વ્યથાનાં પ્રદર્શનથી અમે બીજાં
કોઈને હાંપી કરી બેસીએ.

મારા એ જર્મન ઉતારાની એકાદી દર્શાને
આ જથ્થા વિચારોએ ભરી દીધી હતી ગત

કાળના ઊખળતા પટ પર કમલા બસ એક કમલા જ ઊભી હતી. કોણ હતી આ કમલા ? એને શું હું સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યો છું ? એ શું મારી સાચી જાતને સમજી શકી છે ? કારણ કે હું પણ નિઃશ્વરતાને ભરેલો તેમ જ હું પોતે ય જેનો તાગ નથી લઈ શક્યો તેવાં ઊંડાણોને સંઘરતો એક અસામાન્ય કોટિનો આદમી હતો. કોઈ વાર લાગતું કે કમલા મારાથી આ જ કારણસર ડરી રહી છે. લગ્નને માટે હું બિલકુલ નકામ આદમી હતો. કમલા ને હું એક બીજાથી વિશિષ્ટ હતાં તો અમુક પ્રકારે મળતી જ માટીનાં બનેલાં હતાં. અમે પરસ્પરનાં પૂરક અસ્ત્રીયાં યે નહોતાં જ.

હિંદની બાદશામાં મારી ને કમલાની તરબીર લટકાવેલી હોય છે અને નીચે લખ્યું હોય છે કે 'આદર્શ ભેરી.' ઘણા લોકોએ અમારે વિશે આવી કલ્પના સેવી હતી પણ એ આદર્શ તો ફલભૂ ને દુઃખપ્રાપ્ત છે. લોકોની આરામ-સફરમાં મેં કમલાને કહાતું યાદ આવે છે કે આપણી વિટંબનાઓ ને વિલિનતાઓ છતાં, જિંદગીએ આપણા પર છડાણાળ ખેંચી હોવા છતાં આપણે કેટલાં બડાબાગી છીએ ! લગ્ન એ એક કલગો વ્યાપાર છે અને હજારો વર્ષોના અનુભવ પછી પણ એની કંઈગઈ ટળી નથી. આપણી આસપાસ આપણે કંઈક લગ્નના કચ્છરધાણ વળતા જોયા છે, કંઈક કંચનો કધીર બની ગયાં હીંદ છે. આપણે કેટલાં ઉચ્ચમાગી ! મારી આ માન્યતામાં એ પણ સંગત યજ્ઞ, કારણ કે અમે કોઈ કોઈ વાર કલક કરતાં ને શુદ્ધે થતાં તથાપિ જીવનની પાવક-ચિનગારીને અમે સદા જલતી જરાખી હતી.

કમલાનું સ્વાસ્થ્ય સુધરતું જતું હતું. ફરી એક કટોરડી આવી તેનો પણ અદ્ભુત ચુકાળો. ફરીને-કમલા ઊગરી ગઈ, અને આરોગ્યગૃહમાંથી પોતાને ખસેડવા અમને હિંદ લાગી. પણ ત્યાં તો હુનિયા ફરી પાછો મારો હાથ જેંચતી હતી અને લગ્ન ગયો ત્યારે, એપ્રિલમાં જ મજાબદી કોમિશને પ્રમુખ ગુડાખાની મને ખબર મળી. માફે માટે એ સમરૂયા બની. કમલાને આ સ્થિતિમાં ધકેલી ચાલ્યા જવું કે પ્રમુખપદનું રાજીનામું

આપવું ? કમલા મને રાજીનામું આપવા હેવા તૈયાર નહોતી. એને જરા ડીક થયું. અમે એને સ્વિદ્ઝરેન્ડ લઈ ગયા. એનું આરોગ્ય સારી પ્રગતિ કરવા લાગ્યું. દરમિયાન દેશનો અવાજ જોર પકડી રહ્યો હતો અને મિત્રો મને પાછો ફરવા કળાણ કરતા હતા. માત્ર મન અચાંત બની ગયું. મેં કમલા અને ડોક્ટર સાથે ચર્ચા કરી. મારા હિંદ જવાની વાતમાં તેઓ સંમત થયા. કમલાને વિખટા પડવું ગમતું નહોતું અને છતાં મારા કાર્યક્રમ બદલવા હેવાની એ ના પાડતી હતી. મેં કહ્યું કે મે ત્રણ મહિનામાં જ હું પાછો

ફરીશ, પણ ઊપડવા આડા ચાર-પાંચ દિવસે જ ડોક્ટરે આવી મને અઠવારિયું થોડી જવા કહ્યું. વિશેષ એ બોલ્યા નહિ. ફેબ્રુઆરીની રતના પ્રભાતે કમલાએ ત્યાસ છોડ્યા મારી અને યુરોપની વચ્ચેના તંતુ તરી ગયો ને સાથે મારી અંદર પણ બીચું કંઈક તરી પડ્યું કે જેની અનુભૂતિ મારા મન પર તે પછી ધીરે ધીરે જ ઉઘડ પામી. મને લઇને ચાલ્યું જતું વિમાન કેરો વટાવી ગયું તે પછી હર ઘડી ને હર કલાકે એ વેરાન મરુપ્રદેશને માથે કોઈ ભયંકર એકલતા મને ઝડપી રહી હતી અને લાગતું હતું કે ભલે જીવન ખાલીખમ અને હેતુશૂન્ય બની ગયું છે. હું ઘેર જતો હતો, પણ એકાકી. હું ત્યાં જતો હતો તે હવે મારે માટે ઘર પણ નહોતું રહ્યું. વિમાનમાં મારે પડ્યો પરી હતી ફક્ત એક ટોપલી, અને ટોપલીમાં એક ભરમખાત હતું. કમલાના દેહનું એક માત્ર શેષ હતું, અને અમારાં તમામ સુવર્ણરૂપનો મરી ભસ્મીભૂત થયાં હતાં. અંતર બોલ્યા કરતું હતું : 'હવે એ નથી ! કમલા હવે નથી !'

અરુદાગાદ જઈને એ ભરમખાત અમે દૂતવાહિની ગગા દને લઈ ગયા અને એ પુનિત સરિતાની છાતી પર ભસ્મ ફાલવી દીધી. અમારા કંઈક પૂર્વજોને એ ભગવતીએ સમુદ્રમાં પહોંચાડ્યાં છે અને અમારા કંઈક ગુનુભાગીઓનું અંતિમ પ્રયાણ પણ ભગવતીની ગોદમાં જ થયો

રણજિતરામ-ચંદ્રકાના

નવા માનાધિકારી

૧૬૧ના રણજિતરામ-ચંદ્રકા અર્પણ મટે શ્રી ગુજરાત સાહિત્યસભાએ ભાષા ગુણવંતરાય આચાર્યની વચ્છી કરી એક અધિકારી કસમ પગ ગુજરાતનું ખ્યાલ કેન્દ્રિત કર્યું છે. આંતરિક સેત્ર જ આમાનિક અનેક વાર્તાઓ લઘુ-કથાઓના અવેખર, સંવાદ-કથામાં કીશવપૂર્ણ આસાની દાખવતા શ્રી આચાર્ય સવ્યસાચી કવચનવેશ છે. મૌલિક તેમ જ અનુવાદીય શિષ્ટની એમણે અનેરી કાવત્ર બનાવી છે. એમના મૂળે સોરઠી ધગ-સંકાષે દેશવિદેશના વિપુલ વાચને કરી પુષ્ટ તેમજ સર્વતોભદ્ર બનેલ છે. પ્રારભ એમણે ૧૯૨૬ કે ૩૦મા રાણપુરાના સૌગંદ-પત્રકારત્વમાં પ્રવેશને કર્યો. અખનારી હથોટી અને દષ્ટિ સર્વદેશીય મકારની, કોઈ પણ અખનારી અગને શોભાવી શકે તેવી. વાર્તાલેખનની ઉપાસના '૩૧-૩૨ના કૃતલાખ-મેગેરીનીયી શરૂ થઈ, દૈનિક ગુજરાત સમાચાર પર ખેરી તત્ત્વોલેખની લઈ હળવી કતારો સુધી સરખી સરખતા મેળાવી, હુ બાવા ને મગળદાસ વાળી હળવી કાવત્રી, મર્મગારી કટાક્ષ-માઝામાં તે એમણે સિદ્ધહસતા બનાવી આપી પણ પછી એમનું, મિત્રપટની દિશામાં ક્ષેત્રપરિવર્તન થયું, તેને પરિણામે ત્રણે સુધી એમનામાંથી પત્રકારત્વ ને વાંચકો ને મેળવવા જેવું હતું તેમાં મિશેષ પડ્યો છે. જ્યાં એ ક્ષેત્રાન્તરમાંથી પણ એમણે સારિત્યજ્યતને વાર્તાકૃતિઓ આપ્યા કરી છે. મહું નહિ ભણેલા, તન આપમેળે બિલા યવેશ અને શ્રી અમૃતવાલ ગેર નેલા દષ્ટિવેતે જીવનના પોદલામાંથી ઉપાડી આણેલા કહીએ તો કઈ 'જોડું' નથી એમાં શ્રી ગુણવંતરાયને ગુજરાતની આ માનવત્વ એક બાલુથી જેમ કહેલા કામની કદર સમી છે, તેમ બીજે પામે એમને એમનું અસલ વધાન વાદ અપાવે તેવી છે ઉદ્યમમાં એણે, કલાવિષ્ણની લુક્તિઓ વગ-નારા, અને અવ્યાખિત પ્રતિવાજા ભાઈ ગુણવંતરાય એમના અન્ય મિત્રિય ગુણોને લાગે સહિત્યક્ષેત્રે ગાનીય-પૂર્વક પાછા આવે, નવનગર પ્રવેશની કાવત્રેની રિયામાં અમંસર બને, અને સત્પત્નિ વાણીની ઉપાસનાએ કરી વધુ શીએ એવું કહીએ.

હેવટ સૂધી

ચાલુ અન્યાય

ગુજરાતી રજૂમિના સમુદાયક શ્રી મૂળચંદર કુવા પુત્રીના અમંગવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાએ યેન્ટેય સન્માન-સ્મારંભમાં, તા. ૨૫-૩-૪૬ની સાંજે, આપના નિત્ય નટમણિ શ્રી વ્યસંકર (મુરદી) ભાષ્યે પોતે લખી આણેલું ને ભાષ્ય વાંચુ હતું તેમાંના આ ઉદગાર બાલ ખેંચનારા છે.

'પણ રજૂમિના સત્યાગ્રહોએ કોમળી કદર ન કર્યાં કરી છે! મૂળચંદરનાં સખતમાં કબજા અન્યાય થયા છે. તેમ સુધી એ અન્યાય ચાલુ હતો. અજાણ્યાએ કોની કૃતિ કોને છાપી તે નથી, અને નારાનાં ગાથાંની એ આનાની ગાથા પર એનું નામ મુક્યાં આવવા દીધું' નથી. પંપરાના રિવજમાં પણ કોમને વિહારવામાં આવ્યા છે. અમંસર કરતી સમગ્ર રજૂમિને કહે: અન્યાય થયો છે તે પણ વિચારવા જેવું છે.'

આ કીકાની વેપકતાનો પૂરો ખ્યાલ લાવવા મટે શ્રી મુવાણીએ રમેલી નાટ્યકૃતિઓની-સાખ્યામાત્ર જ યસ થઈ પડે છે એ કૃતિઓ કુપ રક છે. જગ પર કવાક સુધી ભળવી શકાય તેવી આ પ્રયોગ કૃતિ સાહિત્ય દિશાએ કેટલું જવાબદાર વધુ કૃતિ તે પેલી વાત છે, કે 'એ આનાની માયનની ચોપડી પર પણ એમનું નામ નહિ'

ધૂળના દયલા નીચે

દટવેલા રહેશે?

શ્રી નવરાકરની બીજી દીકા પણ આમથી રૂનિત થાય છે-

'ગુજરાતી રજૂમિ પર સો ૧૧' સુધી જગવાદતા એ દબર નેટલા નાટકોમાં સો ન રહો. પાંડુ મૈત્રિક નહિ રોડે ૧૨૪ થી એ નાટ્યકૃતિઓ ૧૫૪ સુધી દેખાયા થિય દરેક દરો ને. ક્યાં અવા કો ૧૧ એમને પિછાને રી વી ક્યાં અવા થોતો ને નેટકેશને, મિત્રદર્શને ને ભાઈ ભને. ૧ જૂની પહેરને બોજ લઈ ધૂળના દરવા નંદિયે એ ક્યાંથી જે નિરર્થવની પાડામાં પડ્યા છે. એમ ન રેવ તે. આને કો જાખમાં શ્રી મૂળચંદરને ક્યાં ક્યાંપાત તે સહી રહી દોત'

ખજાણા ને મરાઠી રંગભૂમિ આ દૃષ્ટિએ ઉદાર અને કાળજીવાન છે. ચિરીશ રોપ, હિન્ડો રોપ, મહારી વગેરેની રચનાઓ પુસ્તકકારને પામી છે. દશ્ય નાટકની દૃષ્ટિએ રચાયેલ રંગભૂમિઓ કૃતિઓમાં વાચનભોગ્ય સાહિત્યની શુભપતા વતી ઓછી હોય તથાપિ એનું ફતાવેશ મૂલ્ય સમજીને એનું અંશરથીકરણ કરવું જ નોંધ્યે હલુ પહુ એ આખા દનિહાસનું શોધન કરવાની વેળા છે. કારણ કે થોડાએક નૃત્યા સંસ્કારી નેટા છવતા છે, અને હસ્તપ્રતો પહુ હલુ પડી હશે.

સૌ વર્ષનો ઇતિહાસ

સત્તર લખાવે

ઉપરાંત યુગ્મરાતી રંગભૂમિના સૌ વર્ષના દનિહાસનો તો એક મુંદર અંશ આપી સકાય. એ કામ શ્રી વપસકર જેવા સાહિત્યરસને જ કરવા જેવું, એમની પાસે ક્ષમ છે. આશ્વા ગયેલા નાના મોટા નેટાની સાક્ષિયુકિ એ તવારીખ વર્તમાન ભારીની દોરવણીને માટે પહુ આસેખન પાત છે.

યુગ્મર રંગભૂમિ પર કયિ મૂળાંકરનો ઉદય થયો તે ટાણે યુગ્મરાતી નાટકની રિથિતિ એવી વિચિત્ર હતી કે યુગ્મરાતી ભાષણો, હિંદી ગાયનો, ને દરિયાથી મહેરવેશ વાળાં પાત્રોથી નાટકો ભગવાતાં. શુદ્ધ યુગ્મરાતી ભાષા, યુગ્મરાતના જ આચાર વિચાર આદિ બધું યુગ્મરાતી છવન માંથી જ ઉનારવતિ પ્રપત્ત કરી દિશા બતાવવાનું કામ કવિએ જ કર્યું. એ કવિ, એના પુરોગામી ને સમકાલીન બીજા કવિઓ, એમના સહકર્મચારી જે હો તે આગેજાંકા, એની કડવી મીઠી, એમની સંક્રામણો અને તિનિક્ષા, એમના ઝડપ ને અપઝડો, દર્યાદિની તવારીખ શુ ચિત્રવને જ હવાલે રહેશે?

આ સમારંભ નિમિત્તે પાંચ-જ ગુરૂત્તરોએ મળી કવિને શ. એક હમર ને એકી જે નેટ અર્પણ કરી ને યુગ્મરાતી પ્રમતી યુગ્મર પ્રમિત્ર સુભગ મિદ્વત છે. કોવંથી તો પુરોગામી સાધનસંપન્ન રિથિતિ વચ્ચે સુખી પુરજ છે, અને મૂલે જ આંતરુનિવૃત્ત એમની પ્રમુતિ આગળ વાનપ્રધાનમમાં તો વિરોધ આદમપરાયણ ને માંનવીન જુની મર્ષ છે, એટલે આ સન્માનસમારંભથી તો ખુદ આમણને મહેતી પ્રસન્નતા એ જ મોટી વાત છે.

સમાધાન કયો વિના

શિટનને છૂટકો નથી

શિટનના રવતત્ત્વ અંજૂર પડતા મંચી મી ફેર

એકેએએ એ દેશમાંની હિંદી સંસ્ક્રાઓના સંધ સમક્ષ કરેલા એક ભાષણમાં એનું ભારપૂર્ક કહ્યું છે કે હિંદ સાથે સમાધાન કયો વિના શિટનને છૂટકો જ નથી. પોતાના એ મન માટે હિંદની આઝાદીના આ ભણીતા ટેકેદાર ત્રણ સંગીન કારણો રજૂ કર્યા છે:

(૧) આઝાદી મેગરવાનો નિરધાર અને આઝાદીની લડત માટેનો ટેકો હિંદી પ્રતમાં એટલો બધો કડાવેર વધી રહ્યો છે કે એની માનણીઓ સુતોષવામાં ન આવે તો એવો એક પ્રયત્ન સામનો તોશો વાય કે જેને કચ્છી નાખવો એ આગળના સંજોગમાં શિટનની યાજિની બદારની વાત છે. કોઈ પણ સરકારને આ વાત સમજાવ્યા વિના ન રહે તેવી છે. હિંદી નોંધાદળના બળવાને પરિણામે શિટિય સરકારને રપપપણે સમર્થન મળ્યું છે કે હિંદનાં સરકાર હોય પોતાના ઉપયોગનાં રસાં નથી, એક શુભામ દેવના લશ્કરમાં જ્યારે આવું અને ત્યારે તેની ઉપર આધાર રાખવાના દિવસોને અંત આવે છે. હિંદમાંની આ પરિસ્થિતિએ જ શિટીય સરકારને પોતાની નીતિ બદલવાની તો પહેલી ફરજ પાડી

(૨) લશક પરી ઘટ છે. પહુ અમેરિકા, રશિયા અને શિટન વચ્ચે એક આર્થિક અધકામણુ સાવિમાં દેખાઈ રહી છે. શિટન આને જાનવાની ચીલ નબરની સત્તા બની ગયું છે, આ આંતરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને શિટિય સરકારને ખ્યાલ છે અને એ જાણે છે કે હિંદ અસંબુદ્ધ અને વિરોધી દયો તો પોતાની આંતરાષ્ટ્રીય નીતિ માટે એ ધાતક નીવડશે.

(૩) હિંદુસ્તાનમાં તવાર માલ માટે મોટી બનાર ખાડી છે અને શિટનને જેની સહાય જરૂર પડી છે એ ખાધ પહોંતી પહુ એને હિંદમાંથી મળી શકે છે, શિટનની આગળની આર્થિક દલત એવી છે કે દુનિયામાં તવારી અને આર્થિક સહાય મને તે રોજી મેગરવી નેહ્યે. હિંદુસ્તાન ઉપર વધુમાં વધુ આર્થિક ભારજ રાતી રહેશે-અમેરિકાની કે શિટનની ?

શિટનની સાન

હુલ ટેકાણે આવી છે ?

શી છે એવેએ આપેલા ત્રણ કારણો હિંદમાં લગભગ સર્વત્ર પ્રચલી રહેલી માન્યતાને પાછો પાડે છે સંજોગો એવા છે કે શિટને હિંદ સાથે સારામારી રાખવી નેહ્યે, એ વિશે એ મન નથી. પહુ સંજોગોનું દખાણુ શિટિય રાજકર્તાઓની સાન દેકાણે લાવી રાખ્યું છે કે કેમ તે (આ લખનાં સુધી) રપટ દેખાયું નથી. સંજોગો તો રકરરમાં પહુ એવા હતા કે હિંદને ઇંગ્લેન્ડનું નેશનલ બદોરવામાં તેના પરદેશી રાજકર્તાઓને ભારે બાકરી કિમન ચુલવી પડે નેમ હતી. અને છતાં એ સંજોગો મને શિટિય બદોર દેખી આંધળાંમીનું બની કોમી

તો નવમી એલરડના મળરડા પછીની ત્રણ વર્ષોના દિવસે દિવસનો - દનિહાસ કહી ચૂક્યો છે. ૧૯૪૨ના એ દિવસોમા કારમી આફન ક્રિટિશ સરકારે પોતાને સિરે નોનરેલી તેમાંથી એ હેમમેમ પાર બનરી સપ્ત છે તેનું શ્રેય તેની પોતાની ડાઘ અફર ગણુતરીએને કે એની માન્યતાએના સાચાપણને કાણે નથી જતુ. સંબંધેતો તો એ ને એ ચાર જેની સાફ સીધી ગણુતરીના હવા. પણ એથી ગવડી ન. ગણુતરી ચૂક્યા છતાં ક્રિટન ગમી ગયું ને તો તેના કિરમને આભારી છે.

પણ મામૂરી માગણીએ

પણ નથી સંતોષાઈ

આ વખતે સત્તા છોડી દેવાની સપૂર્ણ તૈયારી કરીને જ ક્રિટિશ પ્રધાન-ત્રિપુરી હિંદમા આવી છે એવી ખાત્રી આ દેશને ગાંધીજી અને પ્રણામદા રાષ્ટ્રીય અધેસરોએ આપી છે. ૧૯૪૨મા ક્રિસ દરખાસોને જોના જ તેનું યોગપણુ વાજબી જતને તેને 'ભવિષ્યમા પાકેતો ચેક' કહી તેના નગ્ન પાંદેરવાનાર મહાત્માજી આ વખતે ચાર-પાચ અપવાદિયાં સુધી આશા-વાંતી ધીરજ ધરતે દિલ્હીમા એક રહ્યા છે. બના નીમસા વખતના એમના આશાવાહુ પરિણામુ શન્યમા આવેયું જોનારી આમજનતાનું મન હવડેમાય છે. ક્રિટિશ સરકાર સાથે જ સત્તા છોડવા મથા રહી છે એવી પ્રતિનિ દિલ્લી આમજનતાને દરાવવા માટે જુદ ગાંધીજીએ લિટી વટર, નાઈસરોય અને સન્મેનાધિપતિ સમક્ષ ત્રણ મામૂલી માગણીએ કરેલી એક નો, નમામ રાજદ્વારી કેદીએના એક સામટો છૂટકાગે કર્યો, ખીજ, આગ્રા ફેલ્ડના તમામ સેનિકો-અફસરોને સામુદાયિક નુકિત આપરી, તેમની ઉપર ચાલી રહેલા ખટલા બધ કરવા, ત્રાંક નીકાલી ઉપર, તેની કિંમત કરતા પાંચ ગણું જે જડાત પડ છે તે એકદમ બધ કરી દેની. આમાની એકે વ માગણી ક્રિટિશ સરકારને ગમે બનરી સપ્ત નથી એ રપછ છે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ આગાધી આવશે તો પણ ગરીબના ગરીબ પ્રજાજન સુધી તેની હવા પહોંચતા કાઢક સમય વીટી જશે. પણ ખીજવેશે રહ થશે તો તેની અસર તો સમજાતા સૌથી નીચલા થર સુધી વીજળી વેગે પહોંચી જશે. આવે ડાઘ વિદુન-આયકો હિંદીજનને તેની વેડીએના 'એલોહ અવરથામાંથી પ્રથમ જગાડી ચૂક્યો હશે તોજ એ યુવાનીની કિંદરો વહવાને અવાજ સાંભળી કમરો અને એવું મુખ

અનુભવી શરૂ. આગાધી કેવળ પાંચેક હમરે મિષ્ટદીઓ અને સેક્ટો રાજકોટીએના છૂટકાગે પણ થયો નથી. એકાં છૂટક છૂટક મેળ અમુક સંખ્યાને કુટિત અપર્ધ રહી છે ખરી, પણ દેશવાપી જેમસુકિતની જે અસર પ્રજા ઉપર થાય તે આજે સંભાર ગેરહાજર છે. જે પ્રાતોમાં કેવેસનાં પ્રધાનમંડળે આપ્યાં છે ત્યાં પણ આવી સામુદાયિક જેલસુકિત નથી થઈ રહી એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે ગવર્નરોને ન હુમે તેવાં આવા પગલાં હરવામા પ્રજાકીય પ્રધાનમંડળેને પણ જગી સાધનાનીથી અને કુનેહથી દમ ઉડાવવા પડે છે.

અક્ષર ગવર્નરને મળેશે

છાજતો જવાબ

ગવર્નરની અક્ષર મનોદશાનું એક દહન તો બિહારે માધી મળ્યું છે. ત્યાં જગી બહુમતીથી મુદાઈ આવેળ કેગેમી ધારાસભ્યોના તેના થી કિંમત સિંહાએ ગવર્નર સમક્ષ પોતાના પ્રધાનમંડળની પાદી પેશ કરી તેમાં દસ વર્ગની સખત સખ પામેલા કેદી શ્રી જમશાલ ચૌધરીનું નામ પેણ સામિલ હતુ શ્રી સિંહાએ પોતાના એ સાર્થકિ મુખ કરવાની ગવર્નરને વિનંતી કરી. પણ ગવર્નરે તેમ કરવાની સાફ ના પાડી. આવી બાબતોમા પ્રાજકીય વધપ્રધાન પણ ગવર્નરની સલાહ માન્ય રાખવા હેય છે એમ કહીને ગવર્નર ર્યરફર્ડે પોતાના બંગાળ-હાઉસપેના અનુબંધ ટાંક્યોઃ અનુક પ્રસંગે બગાળના લીધી વધપ્રધાન નર્તીસુતેને પોતાની સલાહ રચીકારેલી એ હકીકત તેમજે ગણાવી. શ્રી સિંહાએ દોડો જ જવાબ આપ્યો કે, 'હું નર્તીસુતેન નથી, હું તો કેમિસ્ટી છું. બાળે તમે જગલાયને નહિ છોડો તો આવવી કાલે વડો પ્રધાન બનીને હું એમને છોડીશ.' ખીજે દિવસે પ્રધાનપદની સામર્થવાંતિ પતાવતે પહેલું કામ શ્રી સિંહાએ શ્રી ચૌધરીને જેલમુખ પતાવતેને પ્રાંતના મેનનીય પ્રધાનને હોદ્દે 'વેકસ યાલુ' ર્યું.

તેલચોના સમ્મે સિવાય

નફર દોષ વાવ નથી

નની દિલ્હીના નાઈસરોય-બવનમાં ચાલી રહેલી ગ્રમ વાઘાકોનો આશરપહેલ કરતાં આવી અવશ બાબતો ઉપર પ્રેમનું હલ્લુ પધારે જાય એમા કાંઈ નવઈ નથી. આ દેશની પ્રજા બેગાળી અને વ્યારધ્યુ છે. તેથી પોતાના સન્માર્જના નેચએનું કહ્યું મનાતે એ આતમપ્રતિનિ વિરોધી પણ હરેસે ખરેખે હોઈ છે. નેચએના એ રપ્કો ખડ

તેનાં બીજાં કોઈ એવી નક્કર વસ્તુ તો પ્રાપ્તને હજી
પ્રાપ્તી લાપ્તી નથી કે જેનું અવગમન ધરતીએ બાંધી
છે. દિવસ પછી દિવસ વીતે છે અને છાપાખોરીનાં નવાં
નક્કા સિવાય બીજું કોઈ દેશના આકાશમાં ન લાજનાર
મળતા અને પેલા સમાજવાદીઓ અને હમણાં જ ખુલ્લા
પેલા જોગરદના છૂવા લડકૈયાઓના શબ્દો બહુ બેચાલ
કે તેઓ આ મંત્રણાઓમાં સાર જોતા નથી.

કે અને ભૂચલમાયી

બહાર આવેલા લડકૈયા

ગાંધીજીને 'કેરો' થા મરેજો'વાળો મંત્ર બધાં બધાં
પોતાને સગ્રી તે રીતે સરકારી ફમગો મરજીયો સામગ્રી
કરનારા એ શરૂશિતા અગ્રેસરો આજે જેઠમાંથી અને
મૂળભૂમાંથી બહાર આવી રહ્યા છે. એક બાલુથી જ્ય-
પ્રકાશ નારાયણ અને રામમનોહર લે હિંચા લેવા આવે
છે તો બીજા બાલુથી આવે છે અચ્યુત પટવર્ધન,
ઠાકુભાઇ પુરાણી અને એમના કોશીખ સાથીઓની
કતાર. પોતાના અનેક સાથીઓને કેમનાં કે ભૂચલમા
મૂળને આ લડકૈયાઓ બહારની દુનિયાની વચ્ચે પાછા
પાયા છે. પોતાનું સ્વયં અધૂરું મૂળને પાછા ફર્યા હતા
એમનામાં પિતૃતા કે નિરાશા નથી પ્રગટી. પોતાની
પદ્ધતિ પર એમનો વિશ્વસ અગ્ર રહ્યો છે, મંડિલે
પહેંચવાની ઉમ્મીદ અવિચળ રહી છે. સરકાર સાથેના
પોતાના હવસરોસરના ખેત્રથી મળેલી કાળિંને વટા-
વવામાં ન રોકાતાં એ તેમ પાછા નથી લાગતી તૈયારીમાં
પડ્યા છે. જ્યપ્રકાશ પુલ્કેણુકનું કહ્યું છે કે 'આ વખતે
લાગ આપ્યો તો તેને માટે હું પહેલેથી જ સાબરો બનીને
જોગો હઈશ.' નબળીબ શક્તિશળ પરદેશી સત્તાન
સામે ખાલી હાથે ઝીંકે જાતનારા આ લડકૈયાઓ પોતાનાં
પાછલાં સાધનનું વર્ણનાં અનુભવે પણ સક્રિયતા બનીને
બહાર આવ્યા છે તેમ આજાદ પ્રજાનું તંત્ર પણ એમણે
આ વર્ષો દરમિયાન ચલાવી બતાવ્યું છે. શ્રી અચ્યુત
પટવર્ધનના કહેવા મુજબ ચતારા નિદામાં અડીસાએક
ગામમાં એમણે પ્રતાપતાક પંચાયતોનું સત્ત્વ સ્થાપ્યું
હતું. પરદેશી સરકારને અડીસી હાકલ્યા બાદ એ પ્રેરોનો
લડકૈયા સમર્થનનેર અને સુચરિયતપણે એમણે
ચલાવી બતાવ્યો છે. પ્રંતમાં આવેલી પ્રજાપતિ સરકાર
માટે એ પ્રતાપતાક-પંચાયતોનો દનિદત્ત એક અમૂલ્ય
સિદ્ધાંતપદ્ધતિ પદ્ધતિ

દિલ્હીમાં ઉપર વહીવટ ચલાવતી અંગ્રેજ સરકારના
સર્વોચ્ચ અધિકારીઓ કેટલા હુરખાલી અને બહુશુદ્ધિ
હોય છે તેનો વધુ એક પુરાવો જ્યપ્રકાશ નારાયણે
કહેલી એક નાની થી વાતમાંથી મળી રહે છે.
જેઠમાં પોતાની ઉપર વીતેલાં આકરો વીતકાની કહાણી
કહેતાં કહેતાં જ્યપ્રકાશ ગઢેર /કબુ' છે કે કેમનાં
પોતાને બરફની પટો ઉપર સવગ્યાની કે પોતાને માર
માર્ગની વાત સદતર ખોટી છે. જ્યપ્રકાશની ધરપકડ
પછી થોડા જ વખતે આ પ્રકારના સમાચાર દેશને
ચિંતાતુર અને ક્રોધાવમાન કરી મૂક્યો હતો. છાપામાં
એને અંગ્રેજ લખાણો આવેલાં અને ખુદ વડી
ધારાસભામાં પણ આ સમાચાર અંગ્રેજ વારંવાર ક્રોધોની
ઝડી વરસી હતી. પણ સરકાર તરફથી તો માત્ર ઉગાઉ
અને સંકેતિક જવાબો આપવામાં આવેલા. કેમ જાણે
પ્રાપ્તને ચીડવવાનો રીતસરનો સત્તાવાર પ્રવાસ થતો હોય
ને! સરકારને એટલું ન શરૂ થયું કે ખુદ જ્યપ્રકાશ
પાસેથી જ એવી અનગ્રજનું નિવેદન એ કરાવી શકે છે કે
એમની ઉપર ઉપરકલા પ્રકારના સિત્તે મુશ્કેલી આવ્યા
ખોટી છે. એમને અગ્રજન સંગ્રહ પણ નહોતા આવવા દાખા.

કેએસી હોદ્દાકારોની

મેક્કનક સંકુચિતતા

આ આવેલાનો બહાર આવ્યા તે પછી પોતાનું
નાક કાપીને એમને અપશુકન કદાવવાના પ્રયત્નો કાઢેલા
એકસ પ્રાંતિક હોદ્દાકારો તરફથી થઈ રહ્યા છે એ અત્યંત
ખેદાસ્પદ બીજા છે. વાત તો સાચ મામૂલી છે. અને
જતાં એવી મામૂલી વાતમાં જ કાઢેલાં અંદરનાં અમુક
તત્ત્વોની સંકુચિત મનોવશા દેખાઈ આવે છે. શ્રી અચ્યુત
પટવર્ધન જ્યપ્રકાશમાંથી બહાર આવ્યા પછી સૌ
પહેલું લાગ્યું એમણે મુબદ્દની ચોપાટીની સભામાં
કહ્યું. એ સભામાં એમનું ચલાવ દરજા દમગેલી વળ-
મેલી તો મેલૂં હતી. પણ એ રચાગ ઉપર મુબદ્દની
પ્રાંતિક કેમિસ સમિતિની મનાવાર મદદ ન લાગી શકી
કારણ કે જાણ જાણે! મુ મદદમાહિયા વિદુર અદિત્યક
માર્ગેથી શ્રી પટવર્ધનની હજી ચલાવમન થઈ હતા તેથી
મુબદ્દની કેમિસ એમના રચાગમાં પોતાની મનને
સંચિતવામાં નાનપ સમજતી હતી? કે પછી નિરા-
અહિંસાની આ મેળાવેળ પછાડે બીજા જ કોઈ મુઝ-
વણ લપાવેલી હતી?

ખી પટવર્ધને કેટલી હિંસા કરી છે તે તો હજી પ્રગ્ન નજીવી નથી. પણ આઝાદ હિંદ ફોજના અધુસરેને હાથે રણભેદના પર યથેથી હિંસા એ કોઈ સુખ આપત નથી. એ યથેથીરોતું ઉચિત સન્માન આપવું હતું છે તે એ જ રીતે હિંદમાં રહીને લગનારાઓનું બહુમાન કરવામાં ટપા સિદ્ધાંતને હાથે પહેંચી શકે તે સમગ્રનું કુરંદેવ છે. આઝાદ ફોજ પાસે તો કાંઈકેય લાકડી સરંભમ હતો, જ્યારે હિંદની અંદર રહીને સહેવા આ પ્રાચીનુઓ પાસે તો એમનાં બાળકથી વિશેષ ખીણુ કાંઈકેય નહિ એટલે તો એમની બહાદુરીમાં એટલી વિશેષતા આવી છે. એવા બહાદુરોનું સન્માન કરવા જનતા તો સામે ચાલીને ટોળી આપી છે. પ્રાંતિક કેએસ સમિતિના હેલેંદોના સત્તાવાર નિમંજીવી ગઢ બેઠેને એ બેળી નથી રહી. આખરે તો જનતા એ જ સાચી કેએસ છે. બૂધ કરતી હોય તો પણ કેએસને નામે બૂલો કરવાનો જનતાને અધિકાર છે.

જનતાને મુખ કરે છે

નિરજા અને પ્રલિહાન

હિંસા-અહિંસાના વાદવિવાદમાં જનતાને ઝાઝો રસ પડ્યો નથી. અહિંસક લડવાયોનું પ્રગ્ન એ બહુમાન હતું છે તે તેમની અહિંસાને આગ નહિ પણ તેમનાં નિરજા, તેમની બલિદાનરૂતિ અને એકલે હાથે સત્તનનને પાકાર કરવાની એમની હિંમતને લીધે હતું છે. એ જ રીતે અહિંસા સિવાયના દત્તર યથેએ લગનારાઓના એ જ મુલ્યએ જનતાને મુખ કરી છે. નિરેથી સરકારના દમનની અધિપાદમાં હસતે મુખે માથા જ્વાળાઓ પછી વિનેળા અને લાલસળી હોય કે જ્વલમાલ ને લેલીયા હોય, પ્રગ્નના અતરમા એમને માટે એકસરખું માન છે.

હિંસા-અહિંસાની આ અર્થ વિશે 'મોર્ગન રીપ્પ' (મર્ચ '૪૬)ની પથેથી જ તોષમા સપાદકની ફરસ લાગમાં ને કહેવાયું છે તે વિચારવા જેવું છે. અમુક પ્રકારની પદ્ધતિ ખોટી હતી, તેના પતિજામ ખરાબ આચાર્ય છે, વજેરે વારંવાર કલા કરવાથી એની માફી અસર થવાની બીનિ એમાં દર્શાવાઈ છે. ૧૯૪૨ની નવમી ઓક્ટોબર પછી સરકારે દેશભરમાં જે પાસથી અભ્યાસરેમાં મંરણ કરી રીમાં દર્શાવેલું 'મોર્ગન રીપ્પ' વર્ણન કર્યા પછી એ તોય મ્હેલે કે-

દેશની વૃષ્ટિ

ટોણુ છિપાવશે ?

'સામાના સિદ્ધાંતને નિરાભનારાઓએ જેલાવેલ' દમનના વાગડોળ વચ્ચે સવતંત્રતાની મ્હેલ જાળી હતી. જરાય આશા રહી હોય તેમ લાગતું આ વાગડાણમાં હિંદુસતાની અદર 'દમન' નામ યથે, અને સરકારને પેથે પર નેવલ કુમારવંદે પોતાની આઝાદ હિંદ ફોજની સરખા થાર કરી આ જગજગ દામિયાન અપનાવાયેલા પદ્ધતિઓ વિશે રૂ આપેલા ફોજદારે અમે પદ્ધતિના સામાના નથી, પણ એકલા માટે કે અમે ભણીએ છીએ કે કાગિમતી કે વનવર્તેનું કંઈ ફળ નથી આપ્યું, કંઈજ કે આમજનનું એમનાં પૂર્ણમાં પથેચમાં નહોતું. પણ આ જાને નથી નિમ્મળતામાં જ પરિણમી છે એમ કહેવું તે સરખા આ સલાહ અમે કહેવા છે કાણુ કે મમને ખબર છે કે વારંવાર વખોડી કાઢવામાં આવે છે તેથી સમગ્રમાં મ્હેલ સરંભમ બની શકે તેવાં લોગમાં આને કાપે ? તેમજ અમુકમો હોલો થાય છે. હિંસાને વખોડી કરવી છે, પણ માનવી ઉપર પાસથી અભ્યાસરો જાનજાલ હોય લાગતીઓ ઉપર કાળુ સાખેલો એ એટલું જાણુ કરેલું

બધી વાતનો સાર એટલો છે કે દેશ જાળે સુવત્ર સંક્રાંતિકાએ આપીને હોલો છે. આજ સુધી ને અપનાવ્યું હતું તેવાથી એની તૃપ્ત હોય છે કંઈકેય નવા માટે એનો આત્મા તથાસી રહ્યો છે કે જુની પદ્ધતિ વારંવાર નિમ્મળતામાં પરિણ ઉપરાંત પ્રગ્ને સાચી માણુમાં માર્ગદર્શન અને દરેકે દેણું નથી. તેથી એને કહેવામાં આપ્યા કુલજાને ઉકડતને અનુસરવી હોય છે.

આઝાદ હિંદ ફોજએ પેલું હાલતાં ને એને એ જ ટોળી મારવામાં આવે છે કે તમરી ખોટી હતી, એ તો નિમ્મળ નીરહી છે, અહિંસે કારણ બની છે વજેરે વજેરે. આ તો એક અહિં હિંસાના શાસ્ત્રમાં પરિણામને પહેંચી ગયેલી પ. એલા કહેવાય. જાળે ચિહિટ મંત્રોમંડળ વાગડાણ રતું છે તેને જે અહિં સામાજીક સાલ્સ મળવાયે તો ફેર એવેનાં કરેમાં દરેકો એ વાતને બીધી છે. મુખ્ય કાણુ તો હિંદી લોકમાં ઉલ્લેખેલી છે, અને તે તો આઝાદ ફોજના પ્રયોગથી એવન છે એમ કહેવાયું છે. મોટા પાયા પર કાંઈ જુલુસ સાલ્સ સમામના અખતરા વ્યાપકરિક અર્થમાં

થયા ગણી શકાય નહિ, તેમ આઝાદ ફોજના કે ભૂગર્ભ-
વાળી કાર્પટરોના અંગેજો ભલે નિષ્ફળ ગણુઓ, છતાં
એ બન્ને માગે પોતી પ્રજામાંથી વળપુષ થાયું છે તે
એક જ આંકણી સાચી છે.

કોમવાદના હયાલુજન

હજી વધુ સૌચન

ક્રિશ્ચિય મંત્રી-ત્રિપુરી સાથેની મંત્રશુઓનું આખરી
પરિણામ હજી આંધું નથી પણ તેનું તારકાન્નિક કળ
તો પ્રગટે પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. પ્રગતમાં કોમવાદનું
હળાહળ હજી મોટા પાયા ઉપર સૌચવાતો વધુ એક
મોટા કોમવાદીઓને મળી ગયા છે. મુસ્લિમ લીગી
ધારાસભ્યોનું એક અધિવેશન દિલ્લી મુકામે મંત્રુ તેમાં
હિંદુઓ અને સમૂવાદીઓ માગે જે લાંગળાયાછે થઇ
છે તેથી વિશેષ અસમ્યતા તો અસિદ્ધિ અને આજ્ઞાની
શુભઓની કોઈ સલામાં પણ ભાગે જ થઈ રાખી હોત
એનો જવાબ દેવા જેટલું મહત્ત્વ તો કોઈ શરૂો માગત
એને આપે નહિ. બંગાળનાં સુદરાવર્ગી અને સુદતપાતના
અમિકુમરમાન ચૌધરીની આગેવાની નીચે એ અધિવેશનમાં
પાકિસ્તાનના વિરોધીઓને જે ધમકી આપવામાં આવી

બાહ્યમાં એરી દેવા અને તમામ કોમના યોગ નિર્દેશોના
અન નીકળતા નિરતે લેવા, દેશના હિંદુ-મુસલમાન
તમામ સમૂવાદીઓના સંયુક્ત મોરચા સત્તે કોમવાદીઓ
એ હમકલાંધો વિશેષ કાંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી

લીગના આ અધિવેશનમાં જેમને એકમપણે લાંડવામાં
આવ્યા છે તે હિંદુઓના હુર્લાગે મહાત્માજીના નીચેના શબ્દો
દઝ્યા ઉપર ઝમ જેવા ચંપાપા છે. વિદ્વીની પ્રાર્થના-
સત્તામાં ગાંધીજીને યોદ્યા દતા તેનો બુલભરો અદેવાલ
છાપામાં આવ્યો છે એમ કહીને શ્રી પ્યારેલાલે એનો
સત્તાવાર જે અહેવાલ આપ્યો છે તેમાં આ શબ્દો છે-

‘એમને (શ્રી ધરી ખલિકુમરમાનને) મારે માટે પલ્લી મમતા
છે. એટલે, જે કોઈ મને આજીને એમ કહે કે અઘકાલ સુધી
જે મારા સત્તા ભાઈ કમાન દતા તેમણે હિંદુઓની નિંદા કરી
છે અને જેમને આજી દીધી છે, તે હું તે એ માનવાનો કે
એમને વિશે બુક ધારવાનો સંદર્ભકાર કરું. અઠકાલ સુધી જે
મારો કચો ભાઈ દતો એવો માલુસ એકાએક હિંદુઓને
ધિમાતો થઈ જાય એ માનવાની હું ના જ પાડું. હું
તો જલગમને એમ કહું કે હિંદુઓ અધોઘ રીતે વત્યા દરી
અને તેથી એમણે પેતાના મિત્રાન પાસે કાજુ કુમારો દશે’
વિરોધીઓનો વિરોધ

આદર્શ અને અભિલાષોએ ત હોય તે પછી એકબીજાની સામે તેઓ નગર પહોંચી શકે નાખે ? એમ કહીને પછી અપ્રદુષ્ટ ગતી ખાતે હોય છે કે સાંકે લાખ પહોંચી દિંદ સાથે સંબંધ રાખવા માગે છે, પણ દિંદ એમને પોતાની સાથે રાખવા માગે છે ખરું ?

‘તો પછી તમારે સરદાર પ્રત વિશેષ તમારો જ્યાં જાવ જાવનો પડશે. નાણાંની દૃષ્ટિએ, રિજીસ્ટ્રી દૃષ્ટિએ અને લાખનાની દૃષ્ટિએ તમારે તમારી જોડવા ડાયા લાખવામાં તમારે મદદ કરવી પડશે. અમેલાઅમેલા પરિવર સાથે અમાણ પકાણુ લાંબી દોરડી રાખી રાખી નહિ. મારા વજીરી અથવા ઉપર જોડીને, પણ હું તમારા વિશ્વન સાથે પંથ કાળી સંબંધ નહિ. સરદાર પ્રત અણુવિરોધી દરો તો આગોળી રીતે વિશ્વસ પામેલા દિંદ’ એ અર્થ નહિ હોય, દિંદનો એ શિકાર બની જાયશે. આપણે એક બીજાની નજીબ આવવાને બદલે ફર અજાણ નહીં. રોપક અને રોપકબુનો જોખ બનન ર એક બીજાને કરી આડી રહે નહિ તમારે અમને તમારી સાથે એક બનાવવા હોય તો ફેલાવણુ પ્રગતિ અને આભાસીમાં અમને તમારી સાથે રાખવા પડશે. બધા પ્રાતોભા અમે સૌથી વધારે અલગ છીએ અમારે જરૂર છે નિરાશોની, કોમોની, હુનિવિદ્યોની, ચાંચિ રિજીસ્ટ્રી, નારી-તબોને ની, રિજીસ્ટ્રી અને ધરિપત્રોની.

અમારે ત્યાં સૌંદર્ય હોયોગી રાખવા છે જતાં અમારી પાસે હોયોગી નથી. અમારા પદોરો ખનીજોથી જરૂર પડ્યા છે પણ એ કંઈ નથી દાખી જોડી રાખતા નથી. દરેક વિષયમાં અમે બહુ ન પડાવ છીએ કારણકે તમારી સાથે સર-સારું રાખવાનું અમને પાઠવે તેમ નથી. અમારો જુનકાળ અલગ દરો અમે આને પણ અમારામાં રૂપાળા રિવાજે પગાય છે. પણ અલગ જુનકાળને કંઈ બધાં ચોટાંન બરાય છે અને રૂપાળા રિવાજોથી કંઈ બધાં વળે યોદ્ધા ન દેખાય છે ?

આગાદી સાથે

અસમાનતાનો મેળ નહિ ખાણે.

ખાડીના દિંદુસ્તાન સાથે સરદારનો. પણ સમાનર વિદાસ સાધવાની કલ્પમય અને સ્વેચ્છ જતાં સાદી લાખમાં અપીસ કરીને અપ્રદુષ્ટ ગતી ખાતે દિંદ પસંચી વીસ કરોડ રૂપિયાની લેખ મગે છે. છેવટે દિંદી નેવા-એને એ કહે છે કે, દેશને તમે મેટી મેટી વાતો કરી છે, એક આગાદી, સંકેતરણી અને સંપત્તિવાન દિંદુસ્તાનની તરફીર નમે દોરી છે અને કહ્યું છે કે અમેને તમને એ તરફીરમાંની કમારન અણુવા દેતા નથી. આને દરે અમેને આપવા જાય એવો વખત આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે, અમનેનો અંત આવી રહ્યો છે ત્યારે, વાટમાં

દીવેલાં બહિરાનો લેખે શાખાં છે એ નેતાઓએ અતાવી આપવું લેખે:

‘તમારા અનુયાયીઓને તમારે દિસાણ આપવો પડશે, લેહીના એ એક રીપાનો અને સિત્તોના સણાની એક એક મિનુટનો. તમારા સિદ્ધાંતો તમારે લાખી કરાવવા પડશે. માત્ર નામની આગાદીથી નહિ થાય. જેની પાસે માન આગાદી રિવાજ બીજું બધું ન છે એને કદાચ એ વાતશે, પણ ને કદાચેને બગે માત્ર આગાદી રિવાજ બીજું કંઈ નથી આપ-વાનું એમને મઠિ એ નહિ થાય. જુદા જુદા માણસોને માન આગાદી એ જુદી જુદી વસ્તુ છે. જુદાં જુદાં માન રાજી એ જુદાં જુદાં છે, અરીબને માન પેસે છે આગાદી છે, અને જુદા-માણસોને માન શાતા એ જ આગાદી છે.’

સહુએ આ વાત ઉપર પૂરો વિચાર કરવો છે. દિંદુસ્તાનને લે અખંડ રાખવું દરો તો દિંદુનો ને મુસલમાનો, પંડાય કે મદારીનો, રિજાલ કે જમીનારનો, દલિત કે તંત્રગરનો વિકાસ એકસરખો થવા જોઈશે. અંગ્રેજ હકુમત જાય પછી દિંદુ ઉપર મુસલમાનનું કે મુસલમાન ઉપર દિંદુનું, પંડાય ઉપર પંજાબીનું કે મરાઠી ઉપર ગુજરાતીનું, ખેડૂત ઉપર વાણિયાનું કે ગરીબ ઉપર અમીરનું વર્ગરૂપ લે રાખવું દરો તો ભારત માતા એ સાંખી નહિ લે. પોતાના સંતાનોમાં અસમાનતાઓ લેવા કરતાં એ પોતાના દેશના દુઃકમ દુઃકમ થઈ જવા દેશે.

શિશિય ફરવતખોર નંત્રમાંથી

ન છૂટેલા એ પ્રતિ

દેશની આવી નાણુક પરિસ્થિતિ વખતે તેની દાયકાએ અગિયારમાંથી એ સંવત્સરના બધા પ્રતિષ્ઠાં કેસિરી પ્રધાન-મંત્રીના હાથમાં આવી રહી છે. ફરવતખોર, શિશિય અને સડેલા અમલદારી-નંત્રમાંથી છૂટવાની આશા નવ પ્રતિષ્ઠા પ્રજના દેશમાં જાગી છે એમાંથી આકાન રવા છે માત્ર એ દુર્ભાગી પ્રતિષ્ઠા : સિધ અને બગાળ. એ પ્રતિષ્ઠાની પોતાની સંખ્યાના જોર ઉપર તો લેને સિધની ધારા-સળાવા પગથિયાં ઉપર જગુ ભેસવાનો અધિકાર નથી એવા મહેનુનગર ગોરા ધારાસભ્યોના ટેકા માનવી સત્તા ધ્યાને પહેલેનું સિધનું બહુજાતીની લીધી પ્રધાનમંત્રી, અને પ્રાંતસરના ગોરા અને મુદિયમ સત્તાની નોકરોની ઉપડેટોમ મદને કાંચે ધારાસભ્યની મુદતમાં બહુજાતી મેળવનાર અંગાળનું લીધી પ્રધાનમંત્રી એ દિંદુસ્તાનના ધમધમટલા સુવર્ણયુગમાં લેખની એ મેળની માણુક અગાધ રવા છે.

સામાજિક વિષયો

૮ કંઈક કાયદાથી નહીં થશે

મુખ્યમાં વડા પ્રધાનપદે આવતાં જ થી બાળાસાહેબ જેરે ખાતી આપી છે કે એમનું પ્રધાનમંડળ પ્રજાના એક પણ માણસને અને પાકે મરવા દેશે નહિ દોષ બંધીને સર્વાધિન અમલ તાગતોએ પુનઃસ્થાપિત કરવાની સાથે સાથે તેને મનુષ્યપૂજા નિકર્વાવવાની યોગ્યતા પ્રધાનમંડળ વડી રહ્યું છે. જેર સાહેબને પ્રિય શિક્ષક અને પ્રૌદશિક મહેતી સ્થપિત રહેવી યોગ્યતાઓનો અમલ પહેરી તકે થવાનો છે. તે ઉપરાંત હાતાલો અને હુસ્ત-ઝાથી બીજી થવી પરિસ્થિતિને પણ યોગ્ય રીતે સમાવવાની આવડત પ્રધાનમંડળ દાખવી રહ્યું છે.

ખીલું અગત્યનું પગલું પ્રધાનમંડળ લેવાનું છે તે તો અસ્પૃશ્યતાનો કાયદેસરનો નિર્ણય કરવાનું. આ એક ધણું આચારદર્શકી પગલું છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેના વર્ષોના પ્રચાર-પ્રસાર કરતાં આવા કાયદાઓ એક જ સપોરે એને જાગૃત્તાપાત્રી કદાચ આ ધણું કરી શકશે. પ્રજામાં પ્રસારેલી સામાજિક કુદૈર્ઘ્યોમાંથી ધણીખરી તો ઉપરછડી જ હોય છે. વર્ષોના સુચના મનામર્યાદી તો એ બનતાની પોષણ પામે છે. કાયદાનો એક જ દૃઢકો એને ટેકા પાડવા માટે પૂરનો છે.

વાતુમત સરથાના અમમત્રણથી અમેરિકાની કોલેજોમાં હિંદુ વિરોધી બાળાઓને કરવા ગયેલા સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને ન્યુયોર્કથી કહેવું એક નિવેદન એ વાત ઉપર બાર મૂકે છે:-

‘એ તરીબા રાજચાણો અને નિરસરાવાના પ્રક્રોને ઉઠેલ લાવેલા હોય તો હિંદુમાં મનુષ્ય હિંદી આમેરાનીની નજર પડશે. એ લે કયાદી જાન્યુરીના હિંદુના વિદ્યાર્થીઓમાં આજેમાં આઝાદીનો ૨૫ પ્રજાની અને સામાજિક કુદૈર્ઘ્યોને એક માત્ર હિંદીઓની સાથે જ લગી થો શાંત સામાજિક કલિ પેરા કરવાને એની સાધારણ નિરૂપાર હોયે એક એ સુન-યાદ-સેને ને ચાન માટે ક્યું અને કર્મલ અવાકો ને હાઈ માટે ક્યું’ તે કેલ પર્વેદી સરકાર ન કરી શકી હોય. પ્રજાની પાર્શ્વિક માન્યતાઓમાં ડખ ન કરવાની પેતાની નીહને કારણે હિંદુ સરકારે મળ્યા સામાજિક પર્વકરોને અલગના રહ્યું આપ્યું છે અને, એ રીતે, ધણી વખત પર્વ ને અસર થઈ ગયા હોય તેને લાંબું છવન આપ્યું છે. નવા હિંદુસ્તનમાં અસ્પૃશ્યતાને ઝોડાનુંની કાઠરામાં આપશે એની માટે પરી ખાતર છે. હિંદુના સામાજિક છવનની કદશીક વિષયમાંથી દૂર કરવા માટે કંઈક સામાજિક કાયદાઓ પડવા પડશે.

સંજીવોની હુડતાલ

પ્રજા સમસ્તની સામે છે

વોહા વખત પહેલાં મુંબઈમાં બંગાળીઓની હડતાલ પડેલી. જનમહેતવ કમિને રોહા મેળવનારા ખીલ કોઈપણ મનુરવર્ગની માફક બંગાળીઓને પણ પોતાના પગાર, બંધાં, રૂબરૂ, માંગીની કપાત, ઈસાદિ બાબતો અંગે ચોક્કસ માગણીઓ રજુ કરવાનો, અને આપર નર્તા એવી માગણીનો સ્વીકાર કરાવવા માટે સંગઠિતપણે હડતાલ ઉપર જવા સુધીનું ક્યાણુ લાવવાનો અધિકાર છે. એશક, મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની મુખાકારીનો મોટો આધાર જેની ઉપર હોય એવા કેાલ પણ મનુરવર્ગ, એકે તે સફાઈખાતાનો હોય, પાણીખાતાનો હોય કે વીજળીખાતાનો, હડતાલ જેવા આખરી રહ્યોને ઉપયોગ કરતાં પૂર્વે સવિશેષ વિચારણા કરવી જોઈએ અને પોતાનામાં તાકાત હોય તો હડતાલ માટે પંદર દિવસ કે અઢિનાની ચેનવણી આપવી જોઈએ. સામે પક્ષે, આ મનુરોની માસિક મુનિસિપાલિટી કે સરકારી ખાતાએ પણ શહેરી છવનની છવાટોરી સામવનારા આ મનુરોની માગણી નકાચે રાખવામાં એમને હડતાલની હંદે ધસી જવાનું જોખમ ન લેવાયું જોઈએ.

પણ બંગાળીઓ અને એવા અજાણના કામોના મનુરોએ એક વાત ન પીસવી જોઈએ કે ખીલ મનુરોની હડતાલ એમનાં કારખાતા-મિલોનાં માસિનો નમાવવા માટેની હોય છે, ક્યારે એમની હડતાલ પ્રજા સમસ્તનાં સ્ત્રી-પુરુષો અને બાળકો સામેની હોય છે. મનુરોની હડતાલ તોડવા માટે કારખાતેદાર કે મિત્ર-માસિક ખીલ મનુરો બહારથી લાવે તો તેની સામે પિરિય ઈસાદિના વિરોધો બાપી ગણાશે, પણ બંગાળી-હડતાલથી અટકી પડેલું કામ કરવા ને કેાલ સ્વપરવેકો તૈયાર થાય તો તેમની સામે કાઈ જાનને વિરોધ કોઈથી પણ વાજબી રીતે થઈ શકે નહિ.

અસ્પૃશ્યતાવિરોધ પંપાળવામાં

ખેવડું જોખમ સમાયેલું છે

એના સંજોગો બહા ધઈ શકે છે કે જેમાં હડતાલથી આ બંગાળીઓ અને મુનિસિપાલિટીના સંચાલકો પોતપોતાનો પક્ષ સાચા દિશાથી વાજબી માનતા હોય, અને એકબીજાને નમનું ન આપવાનો આમક

કેળવણી દ્વારા સિંચાઈ છે? શહેરીઓનાં એકાં અલ્પકાં ન આવે તો ભૂખમરામાંથી બચવા માટે એને પૂરતો રોટલો મળી રહે તેવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે? બદલો વચ્ચે કામના કલાકો ગાળ્યા પછી એ ધરત્સુષી પાછો વળે ત્યારે ત્યાં પણ એને માટે અધાતુ, ધુમાડો, અંકડો અને બદલો સિવાય બીજું કંઈ રહેવા દેવામાં આવ્યું છે? મુંબઈની શેલા એની સાથે સાક્ષ અને વ્યસ્થિત ગટરો પૂરતી જ સમર્થિત રહેવાની છે? કે પછી એ શહેરની સફાઈ કરવાના મજૂર રૂબે-પુરૂબે અને એમના બાળોની આંખોમાંનો ચાળ ચાળ ઉજાસનો સંગ્રહાટ પણ મુંબઈના પોતાની જ શેલા સમઠને બળવવાનો છે? મુંબઈમાં વસનારાઓ મુંબઈનાં મૂલ્ય ચૂકવનારાંની ક્યાં સુધી હટકી રાકશે?

‘મુંબઈને મળવું દુધ’

એક મુંબઈ પ્રતિતકા

મુંબઈ પ્રાંતમાં પ્રજાજીવ સરકાર આવી તે આઠ વર્ષના ‘મિથ કમિશનર’ તરફથી ‘મુંબઈને મળવું દુધ’ નો એક મુદ્ર પુસ્તિકા બહાર પાડવામાં આવી છે. ત્યાં શહેરોમાં આવે દુધનો પ્રશ્ન એટલો બધો વિકટ બની ગયો છે કે તેને પ્રત્યે નવી એક આખી પેઢીની ઈરીરિક સંપત્તિ મયકાંબલી થઈ જવાનો સંભવ છે. એવા અગત્યના પ્રશ્ન વિશે સાચી હકીકતો આપીને, તેની પોક્કસ વિચારણા ચલાવીને આખરે તેનો ઉકેલ સૂચવવાનું કામ ૨૪ પાનાંની આ પુસ્તિકામાં સારી, સીધી અને સચોટ રીતે કરાયું છે. સાખાબંધ ચિત્રો અને છબીઓએ એને ઘણી આકર્ષક બનાવી છે. મુંબઈના અને બીજા શહેરના નાગરિકો તેને રસપૂર્વક વાંચીને દુધના પ્રશ્નના ઉકેલ માટે વેગપૂર્વક વિચરતા થશે એની આશા એ પુસ્તિકાનું વાંચન આપે છે. આ અગ્રેષ્ઠ પુસ્તિકાનું પ્રાંતીય પ્રાંતીય ભાષાઓમાં ભાષાંતર થાય તે જ નાગરિકોના વિચારણ સમૂહ સુધી એ પહોંચી શકે. (તેની નકલો મળવાનું રચના-ડાયરેક્ટર એફ. ઈન્ડરમેન, ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એસોસિએશન ઓફિસ, ચર્ચરોડ, મુંબઈ) નેમંથી આ હકીકતો આપી છે—

એક રૂર દુધમાં અરધો રીટ માંસ બચવા એક રીટ મળી અથવા નવ ઈંડાની બરીબરી કરે તેટલું ચોરાય તરત જ માનવરોડના ધરતરમાં દુધનો મુખ્ય ફાળો છે. આ ધરતરની શેલાત બાળકના જન્મથી નહિ પણ તેથી ૫ થી ૧૫—માતાના ગર્ભમાંથી જ થયે એટલે.

ચોરાઈના કડે છે કે દરેક સુખમાં જોએ, માવણા બાળકની માતાએ અને ૧૦ વર્ષ સુધીનાં દરેક બાળકે રોમનું ૧૧ ઓંસ (૫૦ તેલા) દુધ લેવું જોઈએ. બાળીના બીજા બધા માટે ૮ ઓંસ (૨૦ તેલા) ૫૦૦ છે.

મુંબઈ જેવા ચોરા અને રુમ્હિયાન શહેરમાં હજાર પહેલાં માથા કોઠે ૪ ઓંસ (૨૦ તેલા) દુધ મળવું. આજે એની ૧થી બેલા વરતીને માલું દરેક બહારે બાકી ૩ ઓંસ (૭૬ તેલા) આવે છે.

દુનિયાના બીજા શહેરોના શહેરી વિરતાઓમાં મળતા દુધના આંકડા સાથે આ સરખાવતા જેવા છે : આસ્ટ્રેલિયામાં ૧૦ ઓંસ (૨૫ તેલા), જિનમાં ૧૧ ઓંસ (૨૭૬ તેલા) બુનાયોડ રોટસમાં ૧૫ ઓંસ (૪૨૬ તેલા) અને કેનેડામાં ૧૨ ઓંસ (૫૫ તેલા) દુધ વર્તના જલ્દી બને છે.

આપણા તમામ શહેરોના અને મામમકોનો મુખ્ય કોષ્ટકો આજે વધુ દુધ મેળવવાનો જ નહિ પણ ઘોષણા અને સરવ દુધ મેળવવાનો પણ છે.

મુંબઈમાં ૫૦,૦૦૦ બેસો છે અને તે રોમનું ૬,૦૦,૦૦૦ ૧૧૫ દુધ શહેરને ૧૫૦ પાઉં છે. વરસ દિવસે આ દુધની કિંમત આ ૬૦૦ રૂપિયા થાય છે. આ બેસોનો દરમિયા વાત દર મહિને વસુધી બધ છે વસુધી બચેલો બેસોને આમમાં ચલા મેકાવાની રીતકરની યોજનાને અસાવે એમાંની ધણીબરી બેસો કમ્પાઉને બધ છે. આ રીતે અદ્યથ થતી બેસોનું રચાવ નથી પાડીએ હઈ શકે છે. પણ પામાં જન્મે તેની કોઈ દારાઈ કાઠું નથી દેવાના રોહરોને દિલ્લિ થિ સાવ કમળી અવરવાયાન મરણ પામે છે. મુંબઈની ૫૦,૦૦૦ નેટલી બેસો ૫૦૦ મર ૪૦૦૦ પામાં ટી.

૧૯૪૪ના જુન પહેલાં મુંબઈના કલવળાના રોજની લગભગ ૫૦ બેસોની કલવ થતી. એક વર્ષમાં એનો સરવળો ૧૦૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ સુધી પહોંચી જતો. આમાંની ધણીબરી તો ૮૫ ૩-૪ તેલા વિચાય તેની હોય છે. ૧૯૪૪ના જુનમાં બેસોની કલવ લગભગ અડધ સુધીયા પછી રોજની ૩૨ બેસોની કલવ થાય છે.

કુમાળ પરી ત્યારે

વાવણી નહિ કરાય

આ પુસ્તિકા મુંબઈને મુંબઈનો પ્રશ્ન વિચારે છે પણ પ્રાંતમાં કે દેશમાં બીજાં શહેરોની પરિસ્થિતિ મુંબઈની સરખાવણમાં સારી નહિ પણ ખરાબ હોવાનો સંભવ વધુ છે. આપણાં શહેરોની બેસો ચોપાસે કસાક તેના પાડામાં બધાંબેલી રહેતી હોય છે. ખાઈ ખાઈને તે ચરખી વધારે છે. બંધિયાર પાતાંબરેલુ તેમ જ ચોપાસની અંકડાને પરિણામે એનાં દુધમાં એકેક જલ્દીએ પેસવાનો મોઢો

મને છે. બેસો ક્યાંય હરીફરી શકતી નથી તેની અસર એની તંદુરસ્તી ઉપર ધણી ખરાબ થાય છે. આવી જ પરિસ્થિતિ આમથિસ્તારોમાં પણ પ્રસરી રહી છે. ગાયો-બેંચો માટે અરિયાણીની જમીનો કાગલ પાડવાનો જે ધર્મ આજસુધી પ્રમા અને રાજસત્તા પાળતાં આંખોં હતાં તેનો લોપ કરવાની આકરી કિંમત પ્રજા સમગ્રને ચૂકવવી પડે છે. 'પંથુ અનાજ ઉગારો'ની ઝૂંબેરના ઓઠા દેશનું પણ ગોચરોની જગીન ઝૂંટવાઈ ગયાના તખ્તો બની રહ્યા છે. પરિણામે દૂધાળાં ઢોર વાડામાં જ પુરાઈ રહે છે. આરો તો કદાચ એમને ઘેર-બેઠાં પણ મળી રહેતો હશે. પણ માનવીની માફક ટોરની તંદુરસ્તી માટે એને ગાસવાની જરૂર ધણી રહેતી હોય છે તે નથી પૂરી પડતી. દૂધનો પ્રસ પ્રગતના એકેએક વર્ગને રપાઈતો છે આવતી કાલના હિંદુસ્તાનનો તેની ઉપર આધાર છે. પ્રાણી પ્રગતીય સરકારે ઝડપભંગ એ દિશામાં યત્ન લેશે તો જ અમુક કાળે એનું કૃષિ વાધળે, કાશુનો કણ પણ ધરમા ન રહે ત્યારે પછી ચાવળી કરવા નહિ બેસાય.

વગર ટીકાએ

છાપામાં આવેલા નીચેના સમાચાર ઉપર દરી ટીક કરવાની જરૂર નથી:—

એલુસિશાઇ, ૧૭ મી એપ્રિલ : શ્રીપુર ગામના એક મહિલામાં થોડા દિવસ પૂર પછાવાયેલા મદાત્મા ગાધીની મૂર્તિ એ દિવસ અઝાદ ગૂમ થયેલા માલુમ પડી.

મૂર્તિ શતના છાનીમાની લઈ જવામાં આવેલ અને બીજા સવારે આ ગામીની બલ પામતાં પબ્લીસી તો હિંમૂઠ બની ગયા હતા.

આજા બનેલા આમવાસીઓએ એ દિવસ સુધી તલસ જલાવી અને આસપાસના પ્રદેશનો ખુજીખુજો ફરી વળ્યા. એમની ઝોખરે માલનારે કંઈ બાજતે આ મહિર બખાબુ છે અને આંધીછને તેઓ કૃષ્ણ ભગવાનનો અવતાર માને છે.

આખરે એક યોગમાધી મૂર્તિનો, મહિલા ધડનો તથા બીજા પવિત્ર સામગ્રીનો પત્તો લાગ્યો હતો. શારે ઉત્સાહપૂર્વક એને પાછી લાગીને મહિલા પુનરુપાધિત કરવામાં આવી હતી, અને તેની પાલ હવે દરેક યુગલ ચલે છે.

'દરિન'ના તાલ એક અઢાળ પોતાની મૂર્તિની પાલ અને આંધીછને દરવિય અલગથાને કારણે તોફાનીગામી આ મૂર્તિ ખસેડી હતી એમ માનવામાં આવે છે.

એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૪૧

૫

મોસિકતાનો ગુણ નવીનતા નથી પણ પોતાતા મંતવ્ય પરની લક્ષ- નિષ્ઠા છે, જુદ વાઈ છે. પોતે જે માને છે તેને કિલ્લેયોરી વગર આજળ કરતો મનુષ્ય જ ખરો મનુષ્ય છે. બીજાઓ પર કરવાના આમદ માટે નહિ પણ પોતાની જાન માટે જ તેણે પોતાની માન્યતા ને નિષ્ઠાથી ખાંખ્યા દોષ છે. ખરી મોસિકતા ત્યાં વસે છે, મોસિકતાને એ ગુણાકાર છે.

—કાંતોજી

એ દુનિયા હજુ દૂર નથી ગઈ..... અવેરચક મૈથાણી

તાંચણપોથીનાં વધુ પાનાં

બહુઆળી આખ્યોને નેડો લાગ્યો માણસાન
વાંકડોએ મેલ્યોને લાગ્યો લાગ્યો માણસાન
હાડી પછે વરલાડડા,
આવડી તે રોજી લાગી વાર ?
નજર આપતા એકલા
જુદાઈતે બેસાવતા લાગી નવાર
અણીઆળી આખ્યોને નેડો લાગ્યો માણસાન ।

અનાર ચઢનની રાત,
થાંદા પૂનમની રાત,
તારેડિયો કારે ને જાચી ?
તાની વડી ? તોરલો લામ,
મોળી વજી ? તોરલો કપ
હાલેવલા મરે ને આચરી ?
મેલોલો કારે ને આચરી ।

વરવાર નેડી હીતળી ને ઢોલા,
વરવાર કમામા નિત ને ને
પાતાળીઆ વીરને
કોશી હોય તો પ્રજુએ ને ઢોલા
ગીકર ફીને ખાણુડું ને,
અંજરીઆ વીરને.

કેવાં વીરીક ગીતો ^૧ પૈન્તીથી ટાંચ્યાં છે, કામ
કેકલું નધ. વર્ષ કે તીથિ નથી. પચુ પાદારત તો
અવળચડી છે. ચાર દિવસ પરના ગાડા મેળાઓ બૂબી
જવાબ છે, મળેલાં માણસોને ^૨ ફરી દોડે એળખાવુ
પૂજની પડે છે, ભોંઠામણુ આવે છે, માટી માથની પડે
છે. બીજા બાજુ પંદર સોજ વર્ષનો ગાળો પચુ નડતો
નથી એવી તાલ ને વિગતવાર રચતિઓ સંપ્રસાદ રહે
છે મનને કોઈક અંગેઅર કેકાણે.

અગર ચંદ્રબુની એક રાત હતી, કાઠી લુવાનવં
ધર હતું. એ બહેને હતી. પ્રોંક પિતા હતા. પિતાના
નેડીકાર એક અનનિક બાહણુ હતા.

લુવાનને જમાડ્યો, જમાડીને પછી બહેનેને જોરડે
મેલાવી. "...જાણે કાઠી લાન-ગીતો સમિજનાં છે."
બહેનોએ અગરચંદ્રબુની રાતના અંધણામાં લાંબી
પ્રશવળ વડે એળખાવો કરી આપ્યો.

જાણી મિમારીએ લુવાન નથુ વધે ^૩ પર લેપડી
હોયેક છે, એના તોડીકાર બાહણું નિષાર કરીર પચુ

એક દિવસ જોમિતું ^૪ પડ્યું છે. ગાનારી બહેનેઓથી
મેટરી અછ છે. રહી છે નાનેરી, 'પગ ઢાંજોને પિયરમાં
મેટલી.' રહ્યા છે પિતા-વેદનાએને પ્રચાવતા. આંસુને
એની આંખોએ કડી એળખવુ નથી.

આ વણું છુ, કારણ કે સીરડી સાહિત્ય ^૫
મારા સંશોધનકામનું એ 'એડીંગ' છે. પુરી
ત્યારે પિતાએ એમ નહેતું લખ્યું કે 'તે જોને દસ વર્ષને
વધથી અગરિહોણી દોડી ને ગઈ' કે 'નથુ નિરાધાર
જાણુએને પાંખમાં રાખીને ઉછેરનારી રક્ષનારી એક,
વિશાળ રાજગડમાં પોતાનું જાણુ કશુ ન નથી તેવી
અંગી નિરાધારતાને મનમાં ઘૂંટનારી ગઈ' કાગળમાં
હતું કે 'તને કાઠી સમગીતો દેનારી વીડીમેન ગઈ.'

લોકસાહિત્યનું ^૬ પ્રત્યેક રમરણુ મને એ હાજીના
દરખાસ્તમાં, એ પુત્રપુત્રીએના પિતા દરખાસ્તી વાજ-
સરનાળાની પાસે લઈ જાય છે, એ અને એમને બન
ગંબીર ઉદ્ગાર, 'જાહી, અવેરણાઈ' : એ અને એમના બોલન
બોલન સંગિતી સિતાર : એ અને એમનાં કલાપી-
રમરણો : એ અને કેકારવની કઈ કૃતિ કયા પ્રસંગે રચા-
યેલી તેની માહિતી : એ અને શોભનાને પોતે લાડીના
રાજગડમાં પહેલી પ્રથમ બાનડી રૂપે કહારે ભોંચેલી તે
પ્રસંગ : એ અને કલાપીના શોભના સાચેના હાજીના
લેકડ જનાવતો એમને પોતાને ઘેર ને કડુણ પાપો
પડેલા તેનો ચિતાર : —

એમના જ શબ્દોમાં કહુ છુ 'એક દિવસ લાડીના
દરખાસ્તમાં કોકાર સાહેબ (કલાપી) પાસે એક કહો,
એ વખતે આળાને (કલાપીની પુત્રીને) કેડે તેડીને
એક છોકરી ત્યાં આવી. અને ચણુજણુ ચણુજણુ વાત
પહેલોથી હતી. છોકરી ચાલી અઈ તે પછી કોકાર
સાહેબને પૂછ્યું : 'એક વાત પૂછું આપુ ?'

'તારે પૂજ્યા જરૂર નથી. તું ને સમજ્યો છે તે
સાચું છે.' એટલું જ કહીને કલાપી જાડી ગયા.

—ને પછી થોડાં વર્ષો બાદની એક રાત્રિએ લાડીથી
એ લુવાન ખવાસો દડાને આંખ્યા. વળતા પ્રસંગે એ
મેક વડી આપણે મોડા છીએ તે જ આ દીરજનખાનામાં
શમા હતા. મને કહે કે કોકારસાહેબે બહી જમને

ધૈયા લેવા મોકલ્યા છે. એ લખને અમે આજે પાછા જઈ શકીએ ?

‘મેં જ્ઞાતિ ભળવી, પછી મેં’ એ ભાષ્યોને મહા-મહેનતે કહ્યું: ગઈ કાલે રાતે, ઠાંકરાસાહેબે મોંઘી સાથે પરસ્પી લીધું છે.’

મોંઘી-શબ્દના—

‘હું એ બેઠે મંથા ઊભેલા જુવાનોની સામે જોઈ રહ્યો. એમાંના એકની આંખોમાંથી આંસુની ધારા પડી પડી.

રથ ‘એ દત્તા મોંઘીના—કલાપીની શોભનાનો ધણી. બીજો દત્તા એ જુવાનોનો સગો ભાઈ. બન્ને કાકીના મહેસના ખવાસ. હું શું આશ્વાસન આપું? આટલું જ મોંઘી સકરો: ‘કવાનું’ થઈ ગયું ભાઈ! હવે રૂ નહિ.’

‘અમને ધૈયા લાવવાને બહાને કાઢીને આ કરવું તું! જુવાનની છાતી ફાટતી હતી.

‘પાછા જઈ હોમ તો—’ હું વાકષ પડું કરી ચક્રો નહિ. એ કહે—

‘ના, ના, હવે તો અમે અમારે વતન જ જઈશું.’

‘મેં’ ખરેખરી આપી. તેઓ કંઈ આશ્વા ગયા. પછી તો પછે વખતે સાંભળ્યું કે એ જુવાન મરી ગયા.’

રોપની વહેંચણી કર્યા વગર, વિચિત્રા વિધાનની અટકતાને ઓળખનાર દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા આ પ્રસંગે સમતાપૂર્વક વર્ણવતા હતા. કલાપીના હૃદય અને કવનના અંતરંગ સાહેબ આ કલાપી-મિત્ર એક નિર્મળ હૃતિકાસકારની અત્યંતી બેદરશી વાત આરણ બોલતા હતા—

‘પણ શોભના સાંચેની પહેલી જ રાતે ઠાંકરા સાહેબને દિવંદ પાઈ દીધો. અને કહ્યું કે ‘વાજસુરવાળા, મેં’ જેને દિવંદ પાડેલ તે તો તદ્દન પાર્થિવ નીકળ્યું. ખેન ખતમ થઈ ગયો.’ કલાપીએ એ પ્રથમ રાત્રિની નિદ્રા-તાને પછી દુરત જ આ કાવચર્ષા બઈ—

‘સાશી! ને યાજ્ઞ મને લીધે.

દિવંદારને લોખે નહિ

‘સાશી! ને નંગો મુજને ચડ્યો,

દિવંદારને ચડ્યો નહિ’

કી દિવંદારા દ શી વિવંદારા દ શી પાર્થિવતા કે એ પ્રકારે વધુ વિવંદારા જના દરનારશીની પ મેથી મળેના નાંબી. કહે છે, કે ગોપીચંદ-જાલોર, જેમન-

તોરલ વગેરે સંવાદોના સન્નનમાં એ પછી ઉત્તરી ગયેલ કલાપી જે હજ્યા હોત તો બજનચનામાં જ એની કવિતા પરિપાક પામત.

વાજસુરવાળા એટલે તો હવન-રમૂતિઓના મહા-નિધિ. રાજકોટની કુમાર-કોલેજના દિવસો પરથી પાંસક વર્ષના પછે ઊંચકે અને આપણને દેખાય, આઠ દસ વર્ષના એક કુવરો, જેને આશિષતા સુરસિંદહ કલાપી નામના કિશોર ત્યાં બેટ્યા. બેઠે કિશોરોનાં મન મળ્યાં, બેઠેની ઓળખાણ એકના મુલ્ય સુધી ગાઢ મિત્રાચારીમાં પરિણમી. એ પછે જો અંકીને વાજસુરવાળા પેતાના નેકપાક અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ મેકનોટન સાહેબની પિત્રાન કરાવે છે. દિંદી સંસ્કારિતાનું મધારથાન સમજનાર એ વિદેશી મુશ્કેલ કલાપીના પછ સંસ્કાર-પે.૫૩ હતા.

એક વાર અન્ય કુમાર-કોલેજની ક્રિસ્ટ-ટીમ રાજકોટ સામે રમવા ઊતરી. ફોનલનાં સર-બૂટે સળેજા એ પ્રતિપક્ષીઓ બતાવી મેકનોટન સાહેબે પોતાના દેશી પરિચાનધારી કુવરોને કહ્યું કે ‘નિંદ્રા દો, સરખાવો, પરદેશી લેવાત્રમ’ એ અથા કેવા બુદ્ધિસર લાગે છે, ને તમે તમારું સુરમણ સાક્ષી કેવા શોભો છો ?

એક વાર કુમાર વાજસુરવાળા કોલેજ છાત્રાલયમાં ‘વડા નિશાળીવાને’ પટે હતા નાનેરાઓ પર તેમને નજર રાખવાની હતી. એ વડા નિશાળીઆ કંઈક પાતો કરતા બેઠા છે. કોલેજની પાછા નાટીમાંની મર્યા કરે છે. કોઈક ચાંચિયા કુવરે પ્રિન્સિપાલના કાન કંકયા. મેકનોટન સાહેબે કંઈક બૂંદભયું. પરંતુ લીધું. મેકનોટન પાસે જઈ વાજસુરવાળ કોચવણા. મેકનોટન સાહેબ રડી પડ્યા. યુ-સિસ્ય બેઠે રડ્યા.

તે કળના યુરોપોની રમૂતિમાં એક બહિત વાજ-સુરવાળાને હરે સેવોટ અંકાક છે. ભાવનગરના હાલના નાયબ-દિવાન નટવરલાલ મુનીના પિતા માણેકલ સંસ્કારી. વર્ગમાં માણેકલાલમાજ ભણાવે, કુમારો લઈ ન આવે, એટલે કોચવાળે માણેકલાલ માસતર કળી હોય: ‘અરે નામદારો, તો પછી અમને માંડના પગાર’ આ મોટે ખવરોવોડો કે અમને રત્ન અ પો, રત્ન અ પો. તમારાં નાજાંની અમે ખરખોટી કરી ગયા છીએ.’

વાજસુરવાળા પ્રીત એક વાન નરાનગરના મદમ બામ રમૂતિતરિંદની કહે છે. નીશાળ અને દગલ લીધેલ આ આપાન-પુત્ર નગરના કીડાન રીએ રાજેકોટ

હજીના આંખા, ત્યારે છડી છત ચામર છામરિ રાજચિહ્નોને અપેક્ષા અને ખીછ કેટલીક રિયાસત સાથે હતી. પછી એક દિવસ જામસાહેબના આમરણ નામે તાલુકાના તાબેદાર પાટલી પણ હજીના આંખા. અને રણજીતની આંખ ફાટી. આમરણના તે અવાસ રાજા ! જામનગરના ગોલા ! (જુદી ગયા રણજીત, કે આમરણને મળ થણી મેરુ ખવાસ તે એ ગોલા હતો કે જેને માટે ચારણે માથેલું—

ગોલા—ગોલા—ગોલા !

ગોલા ! ગોલા દેહ, નરપત કહીક નમવિથ;

કુપત છાડે એક મટિ કાઢ્યે એરવા

એમાં પણ પાછા આ ગોલાનો કુંવર રણજીતસિંહ એવું નામ ધારણ કરે ! એવા કુલાકિમાનથી આમરણ-કુમારનો મૂળો બહિષ્કાર કરાવ્યો. રાજકુમારોની પગનમાં એ ખેસી ન શકે. એની સાથે કેપ મોલે નહિ. પરંતુ એક દિવસ એવો આવ્યો કે ત્યારે જામ-રણજીતનો પોતાના જ રાજચિહ્નો યુદ્ધવાર્ધ ગયા. નમર-રાજ વીલા જામને ઘેર એક સસીઆણી યુદ્ધીય રાણીની કુંબે કુંવર જસીણ જન્મ્યા, દત્તક રણજીત રાજકોટ મેરુ વારસપટ્ટી રસ થયા, છડી છત ને ચામર તેા દીક થણ કેસેક તેા અચં પણ એવાઇ ગયો, પારતી મદદ પર એક અદના છત તરીકે એમને હજીવું પાડ્યું.

દરજાઓની પાસે જઈ આઠેક દિવસ નિરાંતે બેઠું તેા તેા 'સોરઠ તારાં વહેનાં પાણી'ને નવો અંક કરવા જેટલી રીમાચક, બેડી અને બહુરંગી સામગ્રી ઝંઝેડી શકું' અગ્રનન અગ્રાંચીને આરે બેઠેલા વાજસુર પાપુ જૂના સોરઠની આસમાનીઓમાં પણ ખૂબ આજોટવા છે, આપવીતી ને પરવીતીથી અરેલી પોણી સદી એમના કાકામાં પડી છે. પોતે અમારું માન્યું હોત તેા સીતાર તપાના સૌરાષ્ટ્રને જવાખ 'દેવું' એક 'બેસ્ટ-સેસર' રંગી શકત,—બેસ્ટ-સેસર તેા દીક પણ એવો એમનેા પ્રમથ, એક પ્રપંચમુક્ત, નિરાંગી માનસવાળા. સંસ્કારવર્ત રાજકીનો દરાવેજ હોઇને સાચા સેરનેા માર્ગદર્શક બનત. પણ એ સખરના આગસુ ને અમે કેટલાક કલમવાળાઓ, તે એમની પાસે બેસવા નવરા નથી; ને નવરાજ જેમને હદી તેમની પાસે આપુને વાનોની મોજમાં ચડાવવાની હુકિત નહિ હોય.

એમની પોતાની જ એક આપવીતી નેમ્સિ. જયજરાના ચાર ભાગીદારે પેપના એક દરખાસ્ત દરખાસ્ત વાળા નિઃપ્રતાન હતા. ઉંમર મોટી થઈ ગઈ, આખરે (પણ કરીને તેા દ. હરસુરવાળાના અવસાન બાદ થાડે મહિને) એમનાં એક રાણીને દીકરા અવતરણ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ કુંવર બતાવતી છે એવી એક ખાતરી એજન્સીમાં પહોંચી. એમાંથી તેા એક મેળો મામલો ખડો થયો. સોનગઢના પ્રાંતમાટેના કનજ ઝોસીવંદને એ હાલોહાલ વ્યાપેલી વાત બની. 'એ કુંવરની હથેલી જન્મદાત્રી રાણી' એકાએક જાહેર થયેલું મત્ત, અને એ છાકરા જે હતર કામનાં માળા-પનો લેવાયેલા હોવાના પુરાવા પછા તે માળાપ (જી ને પુરવ બેઠું) જુદી કેદારની જાનાને નિમિત્તે એકાએક આ પૃથ્વીના પટ પરથી માખ બની જવું, વગેરે તપાસ ઝોસીવંદ સાહેબના હાથમાં આવ્યા. વાજસુરવાળા તે વખતે મોસેજ-કાળ પુર કરી, રાજગાદીની સેપણી પૂર્વેની એક ફાગિયાત તાલીમ લેવે, કસાપીની થાયે હિંદના પ્રવાસે હત. મુંબઈમાં એમને તાર મળે છે. પ્રાંત સાહેબ સોનગઢ બોલાવે છે. જાય છે. પ્રશ્નોત્તરી થાય છે. કુંવર-સેસ વિષે તું જાણે છે તે ? છ હા. કુંવર બતાવતી કરે તેા એ સમયત નાવાસત ગરસત તને જ મળે તે તે પણ જાણે છે તે ? હા. તેા તું પણ એ આમસામાં સાંધી પુરાવ. કે એ કું નહિ પુરાવું : આવડો મેળો તાણેકા ગુમાવીય : એવા તાણકામાં અને રસ નથી, માટે છે તેમ્મું થણું છે.

ઝોસીવંદ સાહેબ રાયે કારામા. 'યાદ રાખજે, તને મારી સેપાવા નહિ દઈ.' 'તો કબજા' કહી દરખાસ્ત સાંધે આકાશ થયા. ઝોસીવંદ સાહેબે બોલ્યું કરી બતાવ્યું પુરાવ વાજસુરમાઠને બેએક વર્ષ થણું ભોગવવું પડેલું.

અને પેલા કુંવર-સેસનાં કાળગીઆં 'કાગીદાર' થયાં, એક સીસમની પેટીમાં મુકાયા, પેટીને તાણું દેવાયું. પેટી લઇને જવાબદાર મહામ સેકન્ડ કક્કામાં રાજકોટ બેપડે છે વચસે એક રેરહને અસસ એવી જ બતાવતી એક પેટી લઇને એ જ સેકન્ડ કક્કામાં એક બીજી પ્રવાસી ચડે છે, ને પછી જોતસસર જાંકને એ નવો પ્રવાસી પેટી લઈને ઊતરી જાય છે. સરનારી માણસ રાજકોટ પહોંચીને પોતાની પેટી લઈ કેડીને જાય છે, પેટી ઉઘાડવાની વેળા થાય છે ત્યારે અગ્ર

પડે છે કે પેટી તો બદલાઈ ગઈ હતી. સરખી જ બનાવદની બીજી પેટી બની ક્યાં, ત્રણમેદુ કાણુ, બદલાવીને લઈ ગયો ક્યાં. પતો મળ્યો નથી—પેટીનો, પેમાં એ પુરખનો, ને સુસાવડી ગણાવેલી કાચીઆણીનો. હૂમના નવમ-પ્રદેશમાં કે શેરવોક હોમની સ્થિતિમાં રમના હોજીએ એવી આ મોરડી ફુનિયા હવે આજી દર ગઈ નથી.

‘આજી દર ગયું નથી જમ વીલાત’ પણ વિલસણ પ્રાંત, સફીઆણી-ગયો જસોઈ જમ જુવાનીમાં જ નથી જમ છે, વીલા જમ પર સરકારનો કાગળ આવે છે કે દેશવટા ભોગવતા તમારા પહેલા કુંવર કાળુભા, જા જ પુત્રને વારસ બનાવો એવી આગારી સલાહ છે. એ કાગળ જામ વીલા ગાદી તમે દળાવી રાખે છે. રાતે જમ સાહેબ પોતાના વજર મોકળ ખવામને જોલાવે છે, કહે છે ‘દે’ એ કળાઈ, કાળુભાના કુંવરને ગાદીએ બેમારીએ તો હીક નહિ ?’

‘હીક—ખાણું હીક બાપુ ! એ તો બડ પાલન !’
અવાસ વજરની એવી ગીડમખ સંમતિ મેળવીને વીલા જમ સૂએ છે—સવારે એમને ફરી જાણાવણું રહેવા દેનામાં આંખું નહોતું.

એ વીલાજી જમની ચિરનિદા, એ વડારણ મેંધીને શોખના કરી પચ્છી કાઢવા માટે ક્ષિ ક્ષાપીએ છેતરતી બહાર મોકલેયો મેંધીનો વર, એ જુવાનની આંખોમાંથી હકાળાને દીવાનખાને દોડી અડધારા, એનું અદરખ બની જુનું, એ જમમશવાળી કુંવર-બનાવટ સાથે બાગેરી તણુ જ્યાંતમાઓની વિલોપન-કથા, અને એ કુંવર-કસનાં કાગળીઆંની પેટીની બદલાવનું કંઠુજ રોગકઃ માટી ત્રીજી ટાંચણીથીનાં આરભનાં પાનાં પર પડેલાં પચી-મેક-કાદી ગીતોની પાછળ પાછળ આવડી મોટી વાત બેંચાઈ આવી છે.

‘જવણદાસજી : બાપ જલા ભજવ : દીકરો દેસા ભજવ : બહારી (સી) બે : (૧) બડ માતા જુનામડનાં.’

‘દસી જવણુ’ નામે જાણીતા, પ્રેમસંસ્થા લલિત ગાતા ચમાર સંત જવણદાસ વિશેનું આ ટાંચણુ ‘રટની સાક્ષમાં એ સંતના મામ યોધાવડના પ્રવામને રમરજી-ખાંડા છે. ગોંઠળના તિલાધિકારી, ને મારા કોલેજ-કાળના એક રનેડી મદપાડી મી ચંદ્રસાલ બટેચરસાલ પુવના સૌજન્યને આભારી આ યોધાવડની ય તા દી

સૌએક વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા આ સંતનું ધર, ચમારના બીજાં ખોરડાની સાથે એક આંબડીઓના જુડ વચ્ચે બેસું હતું. ચામડાં ધોવાનો એ સંતનો કુંડ પથુ ત્યાં બતાવવામાં આંખો. ટાંચણુમાં એના ચહેરાનું દ્રુંક વર્ણન છે :

‘દાદીના કાતરા : મોટી મૂઝા : માથે રૂમાલ બાંધે.’
આંબડીઓનાં જુડ નીચે એક ચમાર બાઈ ત્યાં બેતી હતી. મીડે સાદે એણે તો દામી જવણનું પદ ગાતું શરૂ કરી દીધું.

ચાચૂર ચેલાતુર,
બાપુ, હને એમીડે કરી છે ચાચૂર,
બાપુ, હને ચામળાએ કરી છે ચાચૂર,
કોઠ ને વવાડીડે મુને કેડે કરાશે રે
તે હી ‘ની કુઝ’ જુ વેલાતુર—બાપુ.

મન તો પડીને મુજ પર મેક્યા રે
મન નો કેવાય દવે દૂર —બાપુ.

સાધુ જેતા તો મારી થાપ થાપ બની ગઈ
રાખી છે જરાએ જર—બાપુ.

દાસી જવણ કે ‘સતો બીમ કેસ ચરખાં
નાથજી આગળ બીજી જુ દનુર—બાપુ.

‘દાસી જવણ’નું યાનક જોવા મળે જ ગયો હતો. માણસોએ ભેગા થઈ વાતો કહેવા માંડી. મુખ્ય વાત સંતની સોદામણી આકૃતિ વિષે ને મીઠા કંઠે વિશે કહીઃ—

‘ગામ બાંધીઆમાં ગરાબીઆને ધેર લખઃ દાડીઆ રાસ રમાયઃ એમાં જવણદાસજીએ પોતે ચાર રાસ લેવરાખ્યાઃ મોટી પાણે કેટલીક સ્ત્રીએ પાછળ ચાલી, (જીને ટેકાણે ટાંચણ છે. તેમાં તો એ મેળાપ મુસલાન પરને માર્ગ ચવાનો મુદ્દા નિર્ણય છે) અને એમને પોતાના દેહ અર્પણ કરવાની વાત કહી. ત્યારે સંતે એ બાઈઓને નીચેના પદમાં ઉપદેશ દીધો.

બેતી ! તુ કુ મુખ પારખાં
બેતી ! માંડ્યા દોલ હં થાય
એર્ષાં જુ કરવા મુખ પારખાં બાપુ !
કરમે મારેવ થાય છ.
સાથે મદિરીએ મદીમાં પૂરો,
જૂણા તલું મન થાય છ,
દોષી તરડા ન છડે
પત પાનની નથ છ
હં કરીએ મુખ પારખા બહાં !
— મારેલ દોલ હં થાય છ.

ઉપહૃત ટાંચણ કરતો એક ખૂણાના મેજ પર બેઠો. તે વખતે પાંચથી વધુ તો નહિ જ હોય તેટલા સ્ત્રીઓ એક ટુકડી અંદર દાખલ થઈ, બારી પાસેના મેજ ફરતા તેઓ બેસી ગયા અને પછી તેમાંથી સ્વચ્છ સફેદ પાસરી પરિધાનધારી દારીઆળા જૂદા અંગ્રેજ લખાણ વાંચવા માંડ્યું. મારા જ્ઞાન અનુસાર ૫-Marriage-Songs (શ્રમગીતો)ના લોકગીતો અંગ્રેજ લખાણમાં આપણા કોઈક ગુજરાતી વિદ્વાનો રચી કરી રહ્યા છે એવી મનમાં છૂપું આત્મગૌરવ કુદ કરી રહ્યું. પુસ્તક પાંડુ મૂકીને મેં આ વંચાતા લેખનું છુ ફર બેઠે બેઠે કોઈ ન જાણું તેમ પોલીમાં પકડવા ટાંચણુમાં લખ્યું છે કે-

‘સામા લગ્નગીતો એવીયાદામિઅસ કહેનાં. પાશ્વેય પોતાના સ્વયંબંધમાં સુવા જતાં ત્યારે નાના ઓઠરા ને એ જાતાં.’
શ્રીકૃષ્ણ સ્વામી ને રાત્રિએ દપતીના સ્વયંનૃદમ ગવાતાં.
એ ગીતો તાકાલન જમાનાની દિગ્ધિ અસ્તિત્વ પ્રધારના તેવા હતાં.
શ્રીમત શોકામા કૃત ઓઠરીઓ ગાતી
ઔરેસ્તાર લગ્નગીતો : પ્રાચીન ઈરાનીઓમાં પણ તેમના ગીતો હતાં.

આપણું ‘પંક ડું’ પ્રકરણ એ એક વિષયને એની પુત્રીના કુલને સંબંધ લગ્નગીત જ છે.
‘સોનમ એક સોસામન’ એમાં રચનાર સ્વસ્થામની ઓને સંબોધે છે.

‘ઔરેસ્તાર તમામ વરવાંએને સંબોધે છે.

‘વૈષ્ણવ ૧૫૬૪ માં મુક પોતાના જ લગ્ન પ્રસંગે એક ગમગીન ગાય છે. એમાં પણ સંબોધન ‘ઠે નિહા બહેનો ! મેં છે.

પછી એ પાસરી વચ્ચે એક ગુજરાતી ગીત ટાંક્યું:-

‘બાલો રે બાલો, બાલો રે -બાલો
‘બાલો રે બાલો, બાલો રે -બાલો
‘બેનના યુગ લગ્નના
‘બાલો રે બાલો, બાલો રે -

નિષ્કર્ષ વંચાતો હતો ને મારી રમજા વધી હતી. મારી ઉત્સુકતા પણ મોઝ અંકુશમાં રહેતી હતી. આપણા મુદ્દે પંડિતની પાસે ‘ચલોતો બાલો ચલોતો બાલો’ એવી એક કંચાળ કૃતિ સિવાય કોઈ ગુજરાતી લગ્નગીત નહોતું. મારા સંશોધન સંગ્રહોનો

‘ચુદાઈ’ સંગ્રહ બહાર પડી ગયો હતો. મારી પાસે, મારા કંઠાએ એ જેટલા ચૂરલા લગ્નગીતો હતાં. પંડિ-તોના મેજ પર પહોંચીને એ ખળળો જતાવવાની ઉત્સુકતાને માંડમાંડ રોકી રાખી હું એ લખાણનું ટાંચણ કરતો બેસી રહ્યો.

એ વિદ્વાન વક્તાના લેખનું માત્ર ટાંચણ અહીં પ્રકૃત થઈ છે. પંડિત બનવું એ પછે મને મોઢક લાગ્યું. થોડીક સામગ્રી સાંપડે કે તુરત તેના પર અંગ્રેજ લખાણ લખ્યું. એ લખાણ અંધારાની દોગલોને પણ પાંડિતનો પોશાક પહેરાવી શકે તેવી છે.

અંગ્રેજ લખાણની આ ગુણવત્તાનું દર્શન ‘તે પછીનું’ માત્ર ‘ફાસોંગ એક સ્વયં’ કંડીઆનું ટાંચણ કરાવે છે. એના અંગ્રેજ લેખકની દૃષ્ટિમાં-

‘ફરીકી લોહા ને સાહિત્ય ધરાવે છે તે નૈતિક દૃષ્ટિને દિસાવે જગતે જોયેલ સર્વેકૃષ્ટ સાહિત્યોમાંનું એક છે.’ કોઈ પણ લખાણમાં આના કરતાં વધુ સામર્થ્ય અને સંસ્કૃતિતાનો સંયોગ કદાચ નહિ જરૂર. અને ખુશીથી કહી શકાય કે કોઈ પણ ખીજ લખાણ માનવમનને બંકા કરવામાં આનાથી અધિક નિકટગામી અને તાવરશી નહિ હોય.

‘પારીસર કહે છે કે તામિલ એ સર્વ માનવ-બોલી-ઓમાંની સર્વોત્કૃષ્ટપણે સમૃદ્ધિભરપૂર, સુખ અને ફરસી વાણી છે.

‘ડૉ. કાલેમને મતે તામિલ એ એક જ એવું દેશી લખાણ-સાહિત્ય છે કે જેણે સંસ્કૃતમાં અનુકરણથી સંપૂર્ણ ન થતાં એને ટપી જવાનો માનસર્વો પાન કર્યો છે.’

તામિલ લખાણ અને ફરીકી સાહિત્યની ત્રાવી અદિત્ય સિદ્ધિઓથી આપણે બેનસીય હોદ્દાએ એવો અવાજ ઉપજાવ્યો જાગ્રતજનોની પ્રશસ્તિથી આવે છે. અંગ્રેજ લખાણમાં મુકાયેલાં આ અદોગાન સુદ લાગે છે !

પણ આ અંગ્રેજ ટાંચણ દ્વારા હું ને શીખું છું તે તો કોઈવાચાણનાં લેખાવર ગામનાં ઠાસી જવળ અને દૂર પંચેલા દક્ષિણ દિગ્ ગચ્છેના સંબંધનં છે. ટાંચણ કહે છે કે “દક્ષિણદિગ્ લોકગીત રચનારાઓ અને ગાનારાઓ ઉચ્ચ વર્ણનાં મોઢા નહીં પણ ધર્મિક શિક્ષક લખાણનાં દીદી યાગેના રમ્મ રાખ્યો

પછી જ અસહકાર આપ્યો. તેમાં પણ સુરેન્દ્રનાથ સામે પડ્યા. સાચી વાત એ છે કે ગરમ રાજકારણ તેમના લોહીમાં જ ન હતું. મહાસત્યાગ્રહ સુધાન માધીજીના હાથમાં આવવાથી નરમપક્ષે મહાસત્યાગ્રહી નીકળી ગયો અને તેણે પોતાનું સ્વતંત્ર ફિડરશન શરૂ કર્યું. તેના આગેવાનોમાં સુરેન્દ્રનાથ મોખરે હતા. ૧૯૨૧ માં તેઓ બંગાળમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રધાન થયા અને છેવટ સુધી તેઓ નરમપક્ષના રહ્યા છતાં અને ગાંધીજી અને તેમની ચળવળ વિશે વિશેષ જાણ તેઓ તેને વિશે સહાનુભૂતિ રાખતા.

(૪)

પહેલેથી જ સુરેન્દ્રનાથનું વસણ ધારાસભા તરફ હતું. તેમની વૃત્તિ બંધારણપ્રિય અને ક્રાંતિચિત્તુષ્પ તેમ જ અગ્રેજી મંરૂતિ અને રાજ્યપદ્ધતિ વિશે આદરની હતી. તેને હિંદનો આદર્શ માનવા જેટલી તેને વિશે આત્મીયતા હતી તેને લઇને તેઓ બંગલગ વખતે પ્રજાના આગેવાન હતા અને સરકારી તંત્ર પર પોતાના હાથલોમાં અને લખાણોમાં સખત ટીકા કરતા, છતાં તેઓ સરકારની આંખમાં ખૂંચ્યા નહીં. એક જ વખતે તેઓ કહે છે:—

“અચો સરકારે કુનિયામા લેથી ક્રોધ છે. આને તેનો હિંદની સજાએ એક અવિશાળ્ય સંબંધ થયો છે. આ સંબંધ હિંદી શોકોને અકલ્પ્ય આશીર્વાદરૂપે અને ઉપદેશરૂપે આપે છે.”

આઈ. સી. એમ માંથી બરતરફ થવાથી તેમનો ધારાસભામાં જવાનો અધિકાર ખૂંચી લેવામાં આવ્યો હતો. પણ બંગાળના લે. ગવર્નર સર એડવર્ડ મેકરની ખાસ લાલામથુથી તેમને તે હક્ક પાછો મળ્યો અને તેમણે ૧૯૦૮ થી ૧૯૦૧ સુધી બંગાળની ધારાસભામાં કામ કર્યું. તે વખતે તેઓ સરકારી તંત્ર ઉપર નીરૂતાથી અને આક્રમક રીતે આવીને ટપકા કરતા. બંગલગ પછી તેમણે બંદરે કરેલું કે તે રદ ન થાય ત્યાં સુધી પોતે ધારાસભામાં જાય નહિ. ૧૯૧૧માં તે રદ થયો અને ૧૯૧૩ માં તેઓ પાછા બંગાળ અને વડી ધારાસભામાં ગયા. ત્યાં તેમણે જળવણી, મુનિમિષસ ખાદ્ય, પ્રેસ એક્ટ વગેરેમાં સુધારા કરવાના કામો આપ્યા. પણ સરકારી અનુમતિ, હોવાથી તેમનું કામ

બહુ આગળ વધ્યું નહોતું. કસકતાની મુનિસિપાલિટીમાં તેઓ થયું વરસ સુધી આગેવાન હતા.

મહાસત્યાગ્રહ પક્ષ સાથે અણખવા થવાથી સરકારે તેમને પોતાની પાંખ નીચે લેવાનો પ્રયાસ ચાલુ થયો. મોટાભાઈ તેમને મતાધિકાર-સમિતિમાં લીધા. ૧૯૧૬માં તેઓ નરમપક્ષના પ્રતિનિધિમંડળમાં લંડન ગયા, ત્યારે, હિંદમાં રાજનિક સ્વરાજ્યનો પ્રયોગ કેવી રીતે થઈ શકે તે દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારે એક મંડળ ઇંગ્લેન્ડની રાજનિક સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરવા માટે નીમ્યું, તેમાં સુરેન્દ્રનાથને લીધા. ૧૯૨૧માં જ્યારે તેઓ બંગાળ ધારાસભામાં ચૂંટાયા ત્યારે સરકારે તેમને ‘રાજનિક સ્વરાજ્ય’ના પ્રધાન નીમ્યા, ‘સર’ના ઉપકાળથી બહુમત આપ્યું. હિંદીઓ પ્રધાનો નિમાય, એમાં જ સુરેન્દ્રનાથને બંધારણીય ચળવળની ફજાવૃત્તિ દેખાઈ, આ કામ તેમણે ત્રણ વરસ સુધી કર્યું. આ રીતે તેમનું ધારાસભાનું કામ વચલો ગણી શકાય તો ‘પંદરેક વર્ષોનું’ થયું દર્શો.

વૃત્તપ્રવચિયક તરીકે પણ તેઓ એટલા જ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૮૭૯થી ૧૯૧૬ સુધી તેઓ અગ્રેજી ‘બંગાળી’ના તંત્રી હતા અને તે પત્રને તેમને ખૂબ પ્રભાવશાળી બનાવ્યું હતું. એક વાર તેના લખાણ માટે તેમને બે મહિનાની સજા પણ થઈ હતી. પણ મૂળમાં સુરેન્દ્રનાથ કાનિકારી ન હોવાથી અને તે વખત મૂળીય ચળવળનો આરંભ કાળ હોવાથી સરકારે તેમને હમેશાં ‘પોતાના અણુસ’ તરીકે ગણ્યા હતા. ૧૯૦૬માં લંડનમાં પ્રેમ કોન્ટ્રેસ્ટ માટે સરકારે તેમને મોકલ્યા. પરિવ્રમમાં એકવાર લોહ કામરે પોતાના હાથલોમાં, બંગલગ પછી હિંદક ક્રાંતિકારી ચળવળ હિંદમાં શરૂ થઈ, તે માટે હિંદી છાપાઓનો વાંક કાઢ્યો. સુરેન્દ્રનાથે પોતાના અરખસિત હાથલોમાં લોહ સાહેબની એવી જાટાણી કાઢી કે તેઓ સાહેબ ચૂપ થઈ ગયા પરિવ્ર ૫૫૧ તેમણે ત્યાં અનેક જગ્યાએ હાથલો આપીને બંગલગ રદ થાય અને હિંદીઓને સ્વંશાસનના અધિકારો મળે તે મટે લોકો પ્રચાર કર્યો હતો ૧૯૨૫માં પ્રધાનપદ ઉપરથી તેઓ નિવૃત્ત થયા પછી પાછું તેમણે ‘બંગાળી’નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું. તે વખતે તેની ઉંમર ૭૭ વરસની હતી. ત્યાર પછી શોહાજ મહિના પીધા બાદ તેમને ફેરોન થયો.

(૫)

સુરેન્દ્રનાથના રાજદારી વિચારો આપણને આજે નરમ માગે તો, પણ મહાસભાના વિકાસમાં તેમનો ફાળો ભારે મહત્વનો છે. બંગલગંજ પછી તેઓ ઉદયગાન પસંદ આગેવાન રહ્યા નહીં, એ વાત સાચી પણ પોતાની વિચારસરણી પ્રમાણે તેમણે છેવટ સુધી દેશની જ સેવા કરી હતી. ભારે શુદ્ધિમત્તા, અદ્વૈત રમરણ્યશક્તિ, જીંડી વિદ્વતા, આકર્ષક લેખન-શક્તિ અને નામ પણ રોલવા લાગે એવી વક્તૃત્વશક્તિ—આ બધી મૌલિક સંપત્તિ તેમણે દેશને અરજી કરી. સરકાર પર તેઓ નીકરપણે દીકા કરતા. બંગલગંજ વખતે તેમની આજેવાનીમાં પ્રળને એટલો ખર્ચો વિશ્વાસ હતો કે તે વખતે તેમને સુરેન્દ્રનાથ એટલે 'સરેન્દ્ર નોડ' (નમ્રુ) આવશે મા' એવું નામ મળ્યું હતું. તેમના જીવનમાં પહેલેથી એક પ્રકારની

અવસ્થિતતા અને વશસ્થિતતા દેખાઈ છે અને તેને શીષે તેમનો કાર્યો સંગીન અને સદ્દર પ્રકારની થયાં છે. કેળવણીનું તેમનું કામ ૩૭ વરસનું. ધારસભાનું ૧૫ વરસનું, મહાસભાનું ૧૮૭૬ થી ૧૯૨૬ સુધી ગણો તો ૪૩ વરસનું અને 'દત્તપત્રનું' કામ ૪૦ વરસ સુધી થયું. આટલી સંગીન સેવા કરનારને માંધીછ 'ભારત-નિર્માતા' કહે, એમાં આશ્ચર્ય શું ?

૧૯૨૫ માં તેઓ ખરાકપૂરમાં નિવૃત્ત જીવન માગતા હતા, ત્યાં માંધીછ તેમને મળવા ગયા હતા. તેઓ લખે છે કે, 'તેમની ઉંમર ૭૭ વર્ષની છે છતાં ૧૭ વર્ષના જુવાનની જેમ ફરક વાત તે રસપૂર્ણ કરતા હતા, હું વરસ સુધી જીવવાની તેઓ અશા રાખે છે.'

આવી ઉમદા છાનાશા જ ભારી સ્વતંત્ર દિલ્લે અમર આશા !

હજારો નવીનાશાં ને પહારી જાણ્યાં સમુદ્રને થાણે આવીને પોતાનો સંભાર શા માટે પાધરે છે તે ખબર છે ? સમુદ્ર પોતાનું સ્થાન તેમનાથી અત્યંત નીચે, અત્યંત નરેપણે રાખે છે ને સપથા પ્રવાહો પર સ્વામિત્વ ભોગવે છે. એ જ રીતે મહાન પ્રદય લોકોમાં ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે લોકોના અગ્નિ તળે પોતાની જાતને પાધરે છે, તેમની માખરે ૧૯૫૧ માટે તેમની છેક છેલ્લે-જીવનમાં અદના સ્થળે પોતાનાં કદમ ઉપાડે છે. આમ તે સીધી ઉચ્ચ સ્થાને સહેલો છતાં કેળવે તેને ભાર લાગતો નથી, કેલ તેના વળન તળે કચડાનું નથી તે બધાની આગળ જાણેલા છતાં કેળવે તેની આગેવાનીની ધર્મ આવતી નથી. તેના રમે-વાળપણા નીચે કેળવે જાતની હાજરીને હર લાગતો નથી.

મેકેસિકોમાં પ્રજાશિક્ષણ

૧૯૧૦ ની ક્રાંતિ પછી, લોકશાહી અને સુખી જીવનના સીધા ચઢાણ ઉપર ઝગસાં ભરવા મેક્સિકો મથી રહ્યું હતું. પશુ પ્રગતિનો જુવિણ આવી આવીને એસરી જતો હતો. કશીક કમીના રહી જતી હતી. સુંદર એક નવું બંધારણ ચીસે ચડતું નહોતું. ખેતી અંગેના સુધારા પૂરતું અનાજની પગલવડામાં નિષ્ફળતા મળી હતી. પરશુમિના 'વાદ' આધાત કરનારાઓએ કામદારોને હડતાલ પાડતાં શીખવ્યું. ખર્ચ, પશુ બરાબર કામ કેમ આપવું તે કોઈએ એમને શીખવ્યું નહિ અમીરી હોટલના ભોજન-મેજ ઉપર ખેતરો દેશના રાજપુત્રોએ 'આ દેશની જરૂરીઆતો' ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવતે અને નિર્ણય કાઢી બતાવ્યા ક્યાં

પછી, ૧૯૪૪માં, મેક્સિકોના પ્રમુખ મેન્ડુઅન આલિસા કામણોએ પ્રુસિયાને બરાબર શીખોડી પકડ્યો. એમણે કહ્યું કે, 'આ દેશને સાચી જરૂર તો વાંચતાં-લાખતાં શીખવાની છે.'

મેક્સિકોની લગભગ અરધી પ્રજા, એક કરોડ માનવીઓ-અશિક્ષિત હતા. છેલ્લાં ર્ષો દરમિયાન હબરો નિશાળો બંધવામાં આવી હતી, પંજુ એ આખા દેશના બાળકને મળવા આડ્યા લાગ મળે જ એ પૂરતી હતી. નિશાળનું બહુતર પાઠ્યા તિના વીસ લાખ બાળકો મેક્સી રહ્યાં હતાં. મેક્સિકોમાં પ્રજા રપેનિશ ભાષા રહે છે, પંજુ એમાંના ત્રીમ લાખ રેડ નહિ-અને તે રપેનિશ ભાષા બોલી પશુ જાણતા નહોતા એમને તો રપેનિશ લખવા-વાંચવા ઉપરાંત બોલતાં પશુ શીખવવું બાકી હતું દેશની સર્વમાન્ય ભાષા ન સમજે ત્યાં સુધી એ સાચા નાગરિક કેવી રીતે થઈ શકે ?

પ્રમુખ આલિસાના શબ્દો જોતા મરજ હતા તેટલાં જ મરજ એમણે ભરેલાં પગલાં હતાં. યુદ્ધને કારણે પોતાને મળેલી ખામ મતાઓને ઉપયોગ કરીને એમણે કુમાન કાદયુ કે ૬થી ૪૦ વર્ષ વચ્ચેના તમામ અશિક્ષિતોએ વાંચતાં લખતાં શીખી જવાનું છે, અને એમને ભણવવાની જવાબદારી લામા ભણેલાઓ ઉપર છે શિક્ષણ-પ્રચારની આ જોહાદની મતાબર શરૂઆત ૧૯૪૫ની ૧લી માચે થઈ હતી.

ગયા સપ્તેબરમાં મેક્સિકો સરકારમાંની રવતંત્રતાની

પ્રતિમા સમક્ષ દેશના પ્રાંતપ્રાંતમાંથી આવેલા ગામડિયાં, વનવાસી રેડ ઇન્ડિયનો સહેરની ગલીઓમાં રખડતા અનાજો અને પટાવાળાઓને એક મેળો મળ્યો હતા. છ મહિના પૂર્વે એમાંનો કોઈક જ કાળા અક્ષરે લખાયેલું પોતાનું જ નામ પિછાની શક્યો હોત, પશુ તે દિવસે એ પોતાના દેશનું બંધારણ વાંચતા હતા, પોતાનું રાષ્ટ્રગીત ગાતા હતા અને પોતે જ બનાવેલાં ટૂંકા, લાગણીમય લાખણો કરતા હતા.

અગાઉ એ અશિક્ષિતો હતા. પશુ એમનામાં અસામાન્ય ખુદિ હતી તેથી, બાળ્યની તક મળતા-વેત જ પ્રાથમિક કેળવણી મત્ર છ મહિનામાં જ પૂરવાટ વેગે વઢાવી રખા હતા એમના જેવા ૪૩,૦૦,૦૦૦ ખીમ નિશાળીઓ દેશનાં ૮૦,૦૦૦ નિરક્ષરતા-નિવારણ મથકોએ જઈને અડવાડિયે પાંચ વર્ગોમાં ઢાજરી આપતા હતા. કાળા અક્ષરની ખૂબીઓ એ ઉકેલતા હતા. ૧૯૪૫ની ૧લી માચે સુધીમાં એમની સંખ્યા સીતેર લાખ સુધી પહોંચાડવાની મેક્સિકોની સરકારની ઉમેદ હતી મેક્સિકોના વિશાળ ધરતી પટ ઉપર પધરાયેલી ગાડી પર્વતમાળાઓ, જંગલો અને રણ-વિરતાશે વચ્ચે વમતા તેની મૂળના લાખો પાસે કોઈ એક જ વિચાર લખતે પહોંચવાનો આ અખરો એ દેશના ઇતિહાસમાં પહેલવહેલો છે.

પ્રમુખ આલિસાની પાછળ ખીજ એક બખિત કામ કરી રહી છે. એ છે મેક્સિકોના કેળવણી-પ્રધાન જેમિ બેડેટ દિવસના બાર કલાક કામ કરનાર એ માનવીના મોઢા ઉપર કવિની પ્રતિમા છે, રમતાના કોઈ જોહાડોનો તરવરાટ એનામાં છે. દમ વરમ સુધી એ પરદેશોમાં રખડ્યા છે. યુરોપની લગભગ દરેક શિક્ષણ-પ્રધાને એમણે તપાસી છે, મેક્સિકોમાં ઉપયોગી નીડે તેવા વિચારો-સમયો રખ્યા છે, હવે પોતાને મનગમતો પધો મળી ગયો છે એટલે, પોતાના મુલકની ખરધી વસતીને નિરક્ષરતાના જડખામાંથી છોડાવવા એમણે કમર કમી છે.

પહેલાં તો એણે દેશનાં છાપાં અને રેડીઓ-મથકોનો સફાર સાધી લીધો. પછી, દેશમાં શિક્ષિતોનાં આખ-કાન ઉપર એમણે પ્રચારનું એક આક્રમક માધ્યમ વતનપ્રેમથી માંડીને સીધી-રવાંબાવના સુધીની

તમામ લોક-સામયીઓને કહ્યું કે, એક બસબુ માણખને વાંચતા લખ્યા શીખવતું એટલે એક વધુ સારા નાગરિક તૈયાર કરવો, મેક્સિકોની તાકાતમાં એટલો વધારો કરવો. કારખાનાના માલિકોને એથી વધુ આવડતવાળા મજૂરી મળશે. વેપારીઓને એવા ધરાક મળશે કે જેની કમાણી અને ખરીદી, બેઉમાં વધારો થયો હશે. છાપાને વધુ વાંચકો સંપાદશે. કાચકાલું પાકત કરતા સીપાસાદા નાગરિકો ઉપરથી તોફાની તરવારો લખ ઓછો થશે કારણ કે ૯૦૦ ટકા જેલવાસીઓ બસબુ હતો.

આ જવાબદારી ઉઠાવવામાં રેખરણી-પ્રધાનની નીચેના સાથીઓની એક દારૂમાળા ચાલિસ હતી. પ્રાંતના મુખ્યો, મુનિસિપાલિટીના નમરપતિઓ, નિશાળના સંચાલકો, એકૂન-મંડળના વડાઓ, દર દરના શરૂકરી મધકોના નાગરો, જેને જેને કોઈ પ્રકારની કાપડે-સરની કે નૈતિક સત્તા હતી તેવી એ બધકિતઓ હતી, એમની સાથેના સંપર્કના ૬૦૦૦ મથકો રદવામાં, અને પાટનગરમાંથી મેક્સિકોની સચનાઓ એમની દ્વારા મુલકની દરેક કુચર-ખીણમાં અને જંગલ-ગાડીમાં પહોંચી જતી.

આખરે મમી જળ એવી એક બાળપોથી બનાવણ. પહેલાં એમાં જુદાં જુદાં માણીઓના કે વાદનોનાં અનાજમાં વપરાતા અ-આ-ઇ-ઉ જેવા રવરો અપાવા. પછી રોજિંદા વપરાણમાં આવતા સહેલાં શબ્દો આપ્યા. દરેક પાકમાં એક કુટુંબના જીવનનો કોઈને કોઈ બનાવ યીતરવામાં આવતો. એનાં ૧૧૨ પાનાંમાં નિશાળાઓ અરધે પહેલેય ત્યારે એને એના દેશ અંગેની સમજણ બપોવી થઈ શકી, બપોર-રણની અગ્રણ સમજનવાતી અને ક્રિડાઓ, મોરેસોઝ, વોરેજમાડેરો જેવા રાષ્ટ્રવીરોની એજબાજુ અપારી. બાળપોથી બનાવવામાં ખાસ કાળજી એ રેખાક ઉ કે એને વાચનારો સુચિસિત બનવાની સાથે સાથે સુનાગ-રિક પણ બને. એટલે જ એમાં આવાં વાક્યો અપાયાં છે: 'નદીમાં મંદગાડ નાખવો, ચોપડી ફાડવી, બોલ ઉપર લખવું—આ બધી જગતીપણાની નિધાનીઓ છે.' સ્વતંત્રતાનો સાચો મમ-પણ એમાં જ પડાવાય છે: 'એક સ્વતંત્ર મળ તરીકેના આપણા હક્કોને સલામત રાખવાનો ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે આપણા કર્તવ્યનું આપણે પાલન કરવું.'

પોતાની પાસેથી કંગાલ મૂડીમાંથી બાળપોથી ઉપાવવાનો અર્થ તો એટલેથી થઈ શકે તેમ નહોતો. એટલે, પાટનગરના છાપાવાળાને અરજ કરી કે, તમારા છાપખાનાં બધે હોય એ કલાકો દરમિયાન તેનાં વચોનો ઉપયોગ મને કરવા દો. કારીગરોના વધારાનાં દામ હું ચૂકવીશ. આ રીતે, મધ્ય કે દક્ષિણ અમેરિકામાં ફરી નહિ યોગ્યેથી એવી પુસ્તક-મુદ્રણની જેલ દારૂ મળ. બાળપોથીઓ ઉપાક ગઈ. બાકી રહ્યું એક કામ—એ ટ્રોપીકીઓને દેશને ખુલ્લેખુલે પહેંચાડવાનું. એ લાણે બાળપોથીઓનું વજન સેકેડો ને હમરો મજૂ ઉપર પહેંચ્યું હતું. એને મધેગાની પીઠ ઉપર ખાડીને કુચરની ચઢતર કરાવી, નાની નાની હોડીઓમાં ફાંસીને એને નદી તીરને ગામડે પહેંચાડી અને મીચ જગતની વચોવચ અવિવા વનવાસી-કૂખાઓ, જ્યાં પહેંચવાનો બીજો કોઈ રસ્તો જ નહોતો ત્યાં, શરૂકરી વિમાનમાંથી એનાં પોટમાં ફેંકાયાં.

નિરક્ષરતા-નિવારણની આ મળવણ લોકહક્કમાં અદ્યુત પડશે પાડશે આખી પ્રજાએ એક બનીને એને ઉપડી લીધી. દેવજો અને કમજો, મજૂન-મંડળો ને માલિક-મંડળો, સૌએ પોતપોતાનાં દિક્ષણ-કંદો ચાલુ કરી દીધાં. મેક્સિકો શહેરના છાપાનાં કિશોર ફેરીઆઓના મંડળે લો ફાવ કર્યો કે વરસ પૂરું માપ તે પહેલાં જ ફેરીઓ પોતાનું છાપું વાંચતાં થીબી ન જળ તેને મંડળમાંથી કાઢી મૂકવો. વિદ્યાપીઠના જીવનો પણ આગળ આપ્યા અને આપણા દેશો જેવી મેક્સિકોની તોફાની જાતિએ માટેના અક્ષર વચવાટ-વિશાળ-રમાં જઈને ત્યાંના ૯૦૦ અમજી માણસોને લજાવવાનું એમણે માથે લીધું. શહેરોમાંનાં કોખનો મુખ્ય બે.એ સેવલ્લાની નાગરિકલો સયે ઉપાડી લીધી, મેક્સિકો શહેરના આવા સંપ સાથે ૩,૨૬,૭૮૫ નિરક્ષરોને વાંચતા-લખતા કરવાનું કામ પડ્યું હતું. ૮૦૦ તાલીમ પામેલા શિક્ષકોને સયે પમાર આપીને રોક્યા. રોજ માટે નિશાળોમાં એમણે ખાસ વર્ગો યલાવવા માંડ્યા. એવી પણ બધકિતો નીળી છે કે કાવદાએ નિધુક કરેલા કામગીરી પણ વધુ પોતાની મેંજે કરવા માંડ્યા. ૯૦ વર્ષની એક બાઈ અગાઉ શિક્ષક હતી. રાષ્ટ્રપતિનું જમાન સંજીવનો તરન જ એણે પહેરામાંથી બજાજ કમચળીએને રોપવા માંડી. રોજ જપોદની નજાદ-

વેળાએ આ વૃદ્ધાના ચરણ પાસે બેસીને ૧૩મી ૧૯ વર્ષની છાત્રીઓએ બાળપોથીના બેઠ ઉઠેલા માંડ્યા. ૧૮૭૩ની સાલમાં એ બાળએ પોતાની શાળાંત પરિક્ષા આપી હતી. ટેલીગ્રાફ ગામના એક ઉદ્યોગપતિ બેંક-માલિક વર્ગમાં નિયમિત હાજરી આપનારાઓને રમત જીતવા જવાની ટિકિટો બેટ આપી. ગામના સંધ તરફથી દરેક વર્ગના 'બોનિટર' માટે અલગલગીએ એક ફિદમની ટિકિટો આપી. સોથી વધુ માકે સાથે પાસ થનારાઓ માટે વેપારીઓએ કપડાં ફરનિયર અને રેડીઓનાં ઇનામો હાલ્યાં. સીન વાગારેનો નામના ગામમાં એક પછુ અલગ માથુસ ન રહે તે વિચે એને એક વળી નિશાળ અને સામુદાયિકા બોજનની બેટ આપવાનું વચન કેળવણી-બોરેટે આપ્યું. છ જ મહિનામાં એને પોતાનું વચન પાળ્યું પડ્યું. સુતરના અને વણાટ કામનાં થણાં ડારખાનાંવાળા સાન બારડોસો નામના ગામમાં ૬,૦૦૦ અલગ માથુસો હતા. જે વર્ગમાં પૂરી હાજરી હોય તેને નિશાળ પૂરી થાય પછી ફોરી અને મિહાઇએ આપવાનું એ ગામના કારખાનેદારોએ જાહેર કર્યું પરિણામે, રોજ રાત્રે મોટી ઉમળણી નેટલી ધમાલ થવા માડી અને પહેલા માર મહિનામાં જ ૧૦૦૦ માથુસો નિરક્ષર મરી ગયા.

ગિરીઆકાન પ્રાંતની ધારાસભાએ કાયદો કર્યો કે મહાજી હેદીઓ બાળપોથી પાકી કરીને સગમાં મારી જાય શકે છે, ભણેલાઓ બીજાને લાણીવાને એવો જ જાણ કાપ પામી શકે છે. આ ગ્રેરણાએ કુડીનધ માન-રિઓને બધનમુક્ત અને ડાલા બનાવ્યા. મેકિસક્રમા રાજિવાત લશ્કરી-લશરીથી તૈયાર કરાયેલી સેનામાં ૧૦ ટકા સૈનિકો અલગ હતા શિક્ષકરૂપી સોનીઓ તેની ઉપર પોતાની કારીગરી અને માચી શકે એવું કોલું એ ખાણમાં પડ્યું હતું લાવક નિશાળીઓએને તેના નાથક તરફથી બઢતી મળતી, અધૂરા ઉત્સાહવાળાના ધારાના હજો ઉપર કાપ મુકાતો. મોરેરી નામના લશ્કરી-મયકમાં રોજના વર્ગમાં ૧૧૦૦ સૈનિકો હાજરી

આપતો. એમાંના ૧૦ ટકા વાંચી લખી શકે તેટલા 'સાક્ષર' બની ચૂક્યા છે.

પછુ રેવિનશ બાપા ન બેલનારા ૩૦,૦૦,૦૦૦ રૂઠ ઇન્ડિયનોનો કાયદો હજી ઉઠેલી શકાયો નથી. એમાંનાં ૧૦ જીદીજીદી બોલીઓ છે. એ બોલીમાંથી મીધું રેવિનશ બાપા બોલતાં-લખતાં શીખી જનું એ તો બહુ મોટો ફૂકો છે. એટલે વહેળાં તો એમનામાંથી જ શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે ખાસ એક સંરચા બોલવામાં આવી છે. એ તૈયાર થશે પછી જ, રૂઠ ઇન્ડિયનોને મેકિસકન જીવનમાં પ્રવેશ કરાવવાનો સીધો પ્રયાસ આરંભશે.

કેળવણીનું આ બી વાંચા પછી તેના છાત્રવાને પછુ બરોબર ખીવવાની બોરેટની યોજના છે ૧૯૪૩માં એ પ્રથમપટે આંખા તૈયાર મેકિસકોમાં મોપરીઓની દુકાનો સનસનાદીલરી બેઠી કથાઓ, પેમલાપેમશીની વાતો અને નિઘત્સ લખાણોનાં પુસ્તકોથી ભરેલી હતી બોરેટ નક્કી કર્યું કે પ્રજાના વાચકવન માટે સારાં પુસ્તકો સરતી કિંમતે આપવાની જરૂર છે. ડાપાનાં હલકા કાગળ ઉપર એણે એજ સાહિત્ય છાપવા માંડ્યું. હંકાવેલી ને સરળ બનાવેલી જીવનકથાઓ, અમેરિકા ખંડના જીદા જીદા દેશોના ઇતિહાસો. ગીતો અને લોકગોષ્પ વિદ્યા નની મોપરીઓ એણે દસ-દસ પૈસે વેચવા માડી. ૧૯૪૫ના અંત સુધીમાં એણે એવી નેટલી મોપરીઓની વીસ લાખથી વ વધુ નક્કે વેચી નાખી છે. તે પછીની એમની યોજના બખે પૈસાનાં નાના પતાકાં હાલવાની છે. એના નામ છે: 'સારા બેકુત કેવી રીતે બનશે?' 'તમારા બાળકને કેમ સાચવશો?' 'રોગદો કેમ બચવું?' વિ. પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત હોય એવા રાષ્ટ્રના શ્રેષ્ઠ માનવીઓ પાસેથી મેળવેલી આ સલાહ એવી સરળ ભાષામાં રજૂ કરાઈ છે કે ગરીબમાં ગરીબ ખોરામાં પછુ તેના અમલ થઈ શકે.

પ્રમુખ આવેલા કામોમાં એણે શિક્ષણ-પ્રધાન ટ્રારક બોરેટ અમલમાં મૂકેલો આ કેળવણી-કાપદાનો મેકિસકોની તવારીખમાં જોટો નહિ જરૂર.

સેવાનો આદર્શ મદાન છે, કૃષ્ણવત્તમ છે. 'કામમે દુઃખદોષાન્મ પ્રાણિનામર્થિજાતિન્મ | શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂર છે. કરવાનો હારો સેવકોએ જાણવો જરૂર છે. પાનુ સેવા એ જ દેવ અને સેવા એ જ કુળ એ બધું કહેવાય છે, છતાં એ જ 'પત્રી અને પત્ર' સેવા છે. આમ સાચા સેવા થવું જરૂર પડે છે. જટલરિમે પણ સેવા છે કે 'દેવાધર્મઃ વસત ગૃહતો યોગોનામપ્યગમ્ઃ' ૧' આવા સેવાધર્મની ને સેવકોની આને આવવાયકા છે, આપણી સમજીય, સામર્થ્ય, પ્રત્યક્ષ બધી પ્રવર્તિઓમાં સેવાધર્મનો આદર્શની નજર છે. 'આપણી સંસ્કૃતિ' રક્ષણ કરવું' આવા આદર્શવાળા સેવકો વિગત બધું જાણ્ય છે.

ધર્મના અર્થ સ્વયંસાધના આપણે
 મનાતા છે નિકામ પામીએ છીએ: (૧)
 રાજદ્રોહ અને (૨) નિન રાજદ્રોહ, યજ્ઞ
 આ નિકાશો બચાવ નથી, મનુષ્યજનન
 એ સ્વયંસાધન છે, જને એ ઈશ્વરે
 આપા વિશ્વાંશી પાડતા મુશ્કેલ છે, આદે
 કું તો 'એમ જ હોઈ છે એટલે નિન-
 રાજદ્રોહી બાળત એવી નથી કે ને રાજ-
 દ્રોહી પશુ ન હોય અને એકે રાજદ્રોહી
 બાળત પશુ એવી નથી કે ને બિનરાજ-
 દ્રોહી પશુ ન હોય.

આને આપણે દરેક રીતે દબાવી
અથવા છાંયે, આપણે કાણુ રચ્ય છે કે
આપણે રાજતંત્ર નથી. આપણા દેશમાં
પ્રધાન મંત્રીનો વચ્ચેનો હોવા છતાં એ
આપણે એકઠો છાંયે કે આપણા સિસ-
કાની યોગ્ય જિલ્લાથી થતો નથી.
અલગથી જોયે તો આને આપણને
ન્યાય ત્યાં નહીં. આપણે દેશમાં વિચાર-
તા નથી એમ નહીં, પણ આ વિચારોને
ફોંટાળે વિચારે છે. દેશવાની છે નહીં,
તેને અંતરમાં પકડાવી દેવા નહીં.

[illegible]

આપણી વર્તમાન સિદ્ધાન્ત-પદ્ધતિ
કામીબનેલા છે. આપણા દેશનાં લોકો
આણી, આણી બેસાક, હેણીઆણી,
આરણીઆણી તથા અન્ય અન્યોનો વેરો
હવે જાણનાં મુનિવેરોએ ઉઠાડનાં
જાણે છે. આપણું નીતિનું મુખ્ય ભાગ-
નું બધીએ જોય છે. પણ આજે
અણુ અણુને કાપી બધીને કંઈ વાંચી
જાણે છે. જે બધી આપણી બધીસિદ્ધાંતો.

વખત સાહેબની અનુકૂળતાએ રમાય છે
 આમાં દેરાન થયું પડે છે નિશ્ચય કાર-
 કુનેને અને અન્ય નોકરોને. મુજબ એ
 ચોક્કસ ચહેરોમાં આને શી રીતે જલુક
 છે ? હમરે. માણસો. જલગણી વડે
 સુધારે જુજ ને લાથી હોય તો. પણ એ
 તેમ શુદ્ધ હોવા દેવા એકાદી રીતે
 છે. સહેન-મેદા. યજ્ઞ કે એવા ૫૪
 પૂર કાપ મુકાય ન. આમેર દિવસ એ
 એ રીતે અરવરવ હોય છે. એમની આંખ
 નિઃશી રમવાન આ Tension અર્થ
 પાણી-રહા ન કહે છે આપણા દેશ
 આમાં અન્ય કાચુસોની શારીરિક રીતે
 આમ નબળી બને તો એમાં આકર્ષક
 હોય છે ? શાળાઓમાં પણ એકાદ
 પ્રમાણમાં આનુકૂળિત પ્રવર્તે છે. વિદ્યાર્થી
 શાળામાં મોકલ ના થાય એ મારે વડે
 અને તેમ જમીને નય છે. જમ્યા પછી
 તરવ ન એને કાણુચરુ હોય છે. ટુંક
 રીતે જમ્યા પછી બાજોની આરોગ્ય
 દાનિ નથી પહેલાંકારી ? આપણી શાળાઓ
 રિવરમાં એ વાર કેમ ન જાય ? થયો
 ને પણ બપોરે થયો પાંચ વેલ કે
 વારે શાળામાં કામકામ થવાની ને લાગી ?
 આ વસ્તુ આપણને જાણદારી
 માણની પણ મુજબ એમાં તે જાણદારી
 Political-વસ્તુએને આભારી નથી
 જલગણી કે એ પરિવિધિત પણ રહે છે ત્યારે
 આપણને એ જાણદારી લાગવી
 એને વિશેષ જાણે એવે એ જાણદારી
 શાળામાં રચાય આને, મારો મુલો એ છે કે
 શાળા સ્થાના વગ નથી આપણે હોઈને
 યારે આપણા જીવનની એવા એ
 જાણત નથી કે જે જાણદારી આ
 જાણદારી ન હોય, જાણદારી જાણદારી
 આમાં આપ પ્રત્યે જાણે જાણા થાય નથી
 આપણે એને જાણદારી અણતો નથી
 એને એને-જાણ તામ આપણે જાણે
 આપણે એને “ રોકેટિંગ ” જાણ
 જાણે જાણે કે “ આર્થિક ” અર્થ જે
 જે જાણત જાણે જાણે, જાણે, જાણે
 રીતે અરુપરવાનિવાસીઓ પ્રત્યે
 જાણે જાણદારી પ્રત્યે મુજબ મુજબ

પરંતુ આને આપણે ભેદથી જાણે કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો પ્રથમ વધુ ને વધુ "સાવધાની" બનતો બંધ છે.

નિશાળમાં ભરેલી કામ કરતો માણસ પણ રાષ્ટ્રીય કાર્ય ન કરે છે. પાસથી સતાનો આને આપણા ઉપર સારકૃતિક દુઃખો થઈ રહી છે. એમાંથી કદાચ ખરું રાષ્ટ્રીય ચિદાણુ નિર્લાપીને આપણુ બહુ ભરેલું છે. ગુણગીતા અનેક કારણોમાં એક કારણ એ છે કે આપણે આ વસ્તુ પ્રત્યે યોગ્ય લક્ષ આપતા નથી. આપણને એટું જ્ઞાન નથી જ્ઞાને આપણને 'આ ગાળી' ભેદથી છે. જોને એ મેળવવાની ઈચ્છા છે; પણ એ મેળવવાની રીતો? એને માટે તો સંજ્ઞન ભેદથી. પણ કહે છે કે રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર આપણા પછી બધું થાય, પણ એ રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર કેવી રીતે મેળવવી? એ રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર આ પછીને ત્યારે ન ખેલે કે ત્યારે આપણી પ્રત્યક્ષિત થી. પ્રત્યક્ષિત ક્યારે થાય? સંજ્ઞન કરીએ ત્યારે; સંજ્ઞન ક્યારે થાય? પ્રત્યક્ષ સંપર્કથી એવા કરીએ ત્યારે આ દીપ્તિ ભેદી સંસ્કાર કે સમગ્ર સેવાની જ્ઞાને કદાચ ભરે છે. 'સેવા દ્વારા સત્તા' એ ભવંતુ આ કાર્ય છે.

કાલ તો દરેક કાર્યમાં પાસે થોડું પૈસાનું સંચયન હોય છે. પણ ૧૯૩૭માં અમે 'ગુજરાત સમાજ' દ્વારા તે વખતે આપણી નેટવર્ક પૈસાની રેલમ ઊભા ન હતી. તે વખતે રૂ. ૧૦૦ સે. જોવા થયા ત્યારે અમને થયું કે અમેને લોકોએ ધણી પૈસા આપ્યા 'જાનવાર સમાજ' પાસે ત્યારે પહેલ વહેવા રૂ. ૧૦૦-૨૦૦ એમાં થયા ત્યારે એ પૈસામાંથી તરત રેલવેનરી, પેટ-ઉપકારણ કેબલ, ખુરશી વગેરે સામાન આપણી કીધી. સંસ્કાર વહનમાંથી એકસાં દસલા અમારી આ જિંતિ ઉપરકાર કરી કે 'આ તો તમે ન્યાય નથી થયા પછી પત્રાગાં ઉપકારણ નેટુ' ક્ષેત્રે છે. ૧૯૨૮માં ઈન્ડિયન-જાને સેવ્યલો દેલાથ, લોકોને સહન આપવી નહીં છે એમ અમને લાગ્યું. પણ અમારી પાસે તે વખતે પૈસા ન હતા, એટલે એના અમર કાર્ય

કેવી રીતે આરંભણ એમ અમને થયા ને. પણ રીડ અમાણસ સાસનાઈએ આ કાર્ય અંગે ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાની આદેશની આપી એમાંથી ૩,૦૦૦ રૂપિયા તો એમણે પોતે આપ્યા, અને રાહત કાર્ય આરંભણ આપણા આ કાર્યની લોકોએ પણ કંઈ કરી. અમારી પાસે ભેતભેતામાં ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા નહીં થયા. એમાંથી ૨૫,૦૦૦ રૂપિયા રાહત કાર્ય અંગે અમાર્યા કાર્ય થયું અને એ કાર્યના પ્રત્યક્ષ પૈસા પણ મળ્યા. એમ કદા સેવાના આ ભવંતુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અમને થયું નહિ. કામ ઉત્તમ રીતે કરીશું તો પૈસા એની મેલે આવી રહેશે એ પ્રકારનો વિશ્વાસ હજી અમારા મનમાં પેદા થયો ન હતો.

જોને વધે સંજ્ઞનવારણમાં પણ અમને આ ન અનુભવ થયો. રાહત-કાર્ય અંગે પ્રત્યક્ષ સુદર જ્ઞાન વાળો. અમારી પાસે ૧,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા એવા થયા ૧૯૨૧માં તો આનાથી વધુ મિટા પાયા ઉપર કામ આવી જિજ્ઞાસુ રહ્યું ને પૈસા પણ તે પ્રમાણે વધુને વધુ મળતા રહ્યા. જુન-૧૯૨૮ પ્રાતિક સમિતિ પાસે ૧૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા એવા થયા. સમિતિના કાર્યમાંથી ભાઈ જન્મકાલ પાંદેકે સંજ્ઞનવારણમાં રાહતકાર્ય માટે, એક લાખ રૂપિયા માગેલા. આપીએ કહ્યું, 'હવેલાલ માને છે એટલા પૈસા એમને ખરવાયા હો રાહત કાર્ય થયું ભેદથી.' મે પૈસા તો આપ્યા, પણ કાલક કચરાતા મને! મને એમ લાગે કે આ પૈસાનો ઉપયોગ આવી રીતે કેમ થાય? સમિતિ એ તો રાજદ્વારી સંસ્થા છે! જુન-૧૯૨૮ વિવરણીક માટે પણ પૈસાની ભરે આપવાના. મને આ કદા સમજાતું ન નહિ. આપણને કુ કહેતા કે 'આ કાર્ય-જાણી (ને રાજદ્વારી) માણે માટે ન હવે કોમ કુ માનતો' પૈસા લાખવાના! અને તે પણ એટલા બધા કે લવિચ્છનો વિચાર ન નહિ! એટલે તેઓ હવેનાં હવેનાં રહેલ કે 'આપી દો. આપણે પૈસા રાખીને કદા છે યા' ઉપર કહ્યું

તેમ તે વખતે સમિતિએ ખંદર લાખ રૂપિયા મેળવ્યા હતા. આપણુ તો કહેતા કે એ બધા પૈસા એ વખતે ન વખતે ડિસેબરમાં ખર્ચો નાખવાના. માસની ૩૧ માં તારીખ સુધીમાં બધા પૈસા ખર્ચો નાખવાના ને નવર-૧૯૩૦ નરી સરખાવ. આપણને આ દુઃખ તો હુ પાળતો, પણ ખારી તે વખતની અમર મેલતો તો હુ ન લણું મને આ બધામાં કદી સમજણ ન ન પડે. મને તે વખતે નહિ સમજણ કે પૈસાથી કામ થતુ તથી પણ કામથી પૈસા આવે છે.

આને દેશમાં અમે જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ આપણે ભેદથી જાણે. કાલ ડોમેસ્ટિક તો કાલ હિંદુ મહાસમા-વાદી તો કાલ હોમવાદી એમ દરેક જાણુ યોગપાય છે. પરંતુ હુ તો કહું છું કે બધા ન આદર્શમાં ડોમેસ્ટિક તો, હિંદુ મહાસમા, હોમ સંસ્થા આદર્શ આપણી છે. સેને આને આપણી ભેદથી છે એ માટે કાળમાં કાળ પણ તો તૈયાર હોય તો પછી બધા ડોમેસ્ટિક તો થયા ફેર માત્ર એટલે જ કે મોર્ગે સિન છે. પરંતુ આપણુ કાલ અતિત મેલતો તો એક ન છે, અને તે હિંદની આપણી.

દરેક સેવકે એક વાત લક્ષમાં રાખવી ધીકે કે કાલ પણ વસ્તુ ગતિ ઉપરતતની નથી. આપણે એને લાકાલિક પહેલો નહિ વળીએ એ યાચ છે પરંતુ તેથી એ જાલ હપ્તવાતના કે એમ નથી. માટે આપણે પ્રત્યક્ષ સમગ્ર જનતામાં લાખ સેવા ભેદથી. આપણી અત્યાર સુધીની બધી હવેનો યાત્રા પરિણામ છે! કાર્ય-કારીને સેવાનુ ન એ સીધું પરિણામ છે. આ સેવા નિરૂપણ હોવાથી લોકોમાં કાર્યકરે માટે વિશ્વાસ છે. આના કાર્યકરે આને હિંદને મળે મળે પથરાયેલા છે. આને કોમસંતુ ને રાજન્યાયી નવરપ હોવાય છે તે માત્ર રાજદ્વારી વાળો! કે 'ઉત્તિજાલ' 'જિલાલદીના' પૈસાદેસી નથી. પણ એની પાછળ રચનામાં કાર્યકરની તપશ્ચર્યા છે. રચનામાં કાર્યકરમંતુ એને પીકલન છે. આ કાર્ય જલ મહંતવંતુ અને પલ્લવર્યા

છે. એ દિલ્હિએ આપણા સેવાઓ અને ડોના
ગેરાધારે ભંદાર કરાયા સારારે આપણા
સુધની ખરી કરે કરી છે પ્રભુએ પણ
એની કરે કરી છે

આપને મારે એક ચેતવણીને યુર
સાચાવાને ઉદરે સેવાભારી કાર્યકરે
એક વાત ધેવાના દરમય પર કેટલી
રાખી છે પેલાને અભારે કામ કરી
પાઉ નથી એ કામ અઠગ હોય તે
તે સેવાભારી કાર્યકરોના અભાવની
અવગત આચારે દેખ્યા આ પ્રકારના
કાર્યકરોની સખ્યા ઘણી છે, પરંતુ એના
પ્રમાણમાં કામ પણ ખૂબ છે એને પહોંચી
વળતા આપને સેવાએ એમ છે પહેલા
કરતા આને કાર્યકરો કંઈ નહીં પણ
હોય તે કાર્ય ૧૦૦ યજ્ઞ પણ છે
એકેથી કામ થાય તે પેલા એને મને
મળી રહે આ વાત હુ અનુભવી કહી
રહી છું આના સમર્પનમાં પણ સાચા
આપી રાખે યુગાચારના મે ર-૩
કાઠારી તે આપણા ઇ ન

ભંદાર સરકારી આને આરંભ એકે
એક (અશાનપત્ર) કરે છે પણ હુ
કહું છું કે ભંદાર સરકારીએ એના
વિકલ કાઉ એકેથી એકેથી કામ વર
નથી કરી એકેથી અને નાણા નથી તે
મુ કહ્યું એમ વિધવાની નિયતિ મળે ન
પણ નમુક કાર્ય કરા ન છે એને
નિમલ કહીને સરકારીએ કિશનવત્ર
મ પનાવળ્યું એકેથી આમા ચરમ વધાર
તેમને નિશાદા મળેથી, યજ્ઞવાલ યુગ નીરસ
મળેથી, માનુ યજ્ઞનિષાદ હોય તે અતે
પણ સારે કાર્ય કાર્યકરોના અભાવની
જગત એમથી એમનું કાર્ય એ ઉભમ
કરી તે પ્રભુ આને નહીં ને કારી અને
કરે કરવાની છે એ પ્રારાને વિચાર
એમણે કુળવરને એકેથી મારી ખરી
અશીર્વાદની માગણી કોઈ સરકાર કરે
તો હુ મુશ્કેલી કહું 'સરકારી નાણાની
લૂખ સારાએ વધતી રહે અને તેને
નાણાની ખાત રહ્યા ન કરે' આમા
કાચને કોડો અથ ત્રણે રો એ કારી
સાચાએ એવા નથી કે સરકારીએ
નિમલ ન પડ્યાં રહેવું પણ પેલા
કે કિંટ ન રાખતાં કામ વરે કિંટ
શરૂએ અને એ પ્રમાણે વધારે અકાન-
પદ્ય નિશા કરે પછી શરૂ એમાં બિલ
લાયે' આ વરુ આપણે એમાં બિલ

અને હવેપરકે સમયએ ને તે પ્રમાણે
વર્તેએ તેવું સાક.

અનુભવી હુ એક વાચી છું કે
પેલા હોય તેમાથી ન કામ કરવામા
કાર્ય મલકેલ અને કે અનેક ભંદાર
સરકારીના વહીવટને અનુભવ પ્રાપ્ત
કર્તા પછી હવે હુ એકે ચેકલ માવગત
પર આપણે છું કે સરકારના કાર્યો તેના
ખરોડમાથી ઉપજાવ્યા વ્યાખ્યાથી ચલા
વાની હવે રાખતી એકેથી નહિ
પેલાને રાખીને આપણે કરીશું છું
પેલા તે આપણે અને નથી એ માટે
સાચાએ યજ્ઞવાલ નહિ કે સરકાર
ભંદાર (અશાનપત્ર) પાધવાળું
દેલિવાર-હોય તે સરકાર પ્રાણવાન
સમજી આમા કોઈ અપવાદ હોઈ શકે
પણ એ અપવાદ ન પેસની લાજુ એ
કાનવા કામ વરુ છે કાણુ કે એમથી
સરકારના કાર્યને વિભાજ પતી હોવાને
કારણે મને છે વિગતવાળું સરકારને
નમ નહીં મને તેમ તેના કાર્યો વિવિધ
વાના અને તેની નાણાની લૂખ અને
ખાત લાજુ ન રહેવાની

આપણા હાથમાં સત્તા હોય તે
સેવા સારી વાચ એ વાત ખરી છે
પણ આપણે એ લૂખુ ન એમથી કે
સત્તા એ આપણુ કાચ નથી પણ સેવા
કે ન કાચ છે આપણે નિમલ માને
ને પ્રમાણુએ જનસેના કરીશું તે
સામા આપણી પાસે રેલતી આવશે

આને દેશમાં આદેશી બની કુસ પ
છે અરે અદના યજ્ઞએ કે એક
કેમ બીજી કામ કાર્ય વરે છે, વાર
બાહુ નિરાસમય વાળવણુ વાળવણુ
માત્રમ પહે છે હમા અને મદદ છે કે
આ દેશના સારા વિચારો હવે ફર નથી
સેવાભારી આવા કાર્યકરો કામ નહી
એક છ ત્યારે હુ કહો સતેખ અનુ
કેક છ અને મને લાગે છે કે, 'મા,
આ કુસ આપણે કારીએ બેએ તેવેથી
અર્થ લાખા મળ સુધી રાખાને નથી
રાખીને પાયા આવા સેવાભારી કાર્યકરો
અનુભવ બનાવ્યા છે એના પૂજા હવે
કરે સુધી પહોંચી ગયા છે'

એવણી એ રાષ્ટ્રોત્થાન પ્રેમામા
ચેલ સાધન કે મુનિશિષ્યાઓની સખ્યા
ઉમેશી એમ કહે છે, સાહેબ, અમારા
લગભગ એક દશપાદુ' શિક્ષક' હો
નિમુ' માને છે કે દશપાદુની કામ

એકેથી હોવાની સેવાએ થઈ આ માનક
એ કે હવેથી અરો સાચા છે તે પણ
સપૂર્ણ' ખરોખર નથી હોવામાં તેમ
માણી ન ફાલ્યા એ માટે ન અનેક
પ્રયત્ન કા ન કરીએ કે દશપાદુએ
સચ્ચા વધારવા કરતા હોવાની કાર્યો
સામાન્ય વડુરેલતી કાનવા સક પ્રયત્નો
કરવાની પણ આપરકાતા છે હોમની
સારીકરિયત સુધારણી, એમને કારો
ખોશ અને એની સમાજ રાખી,
એમને રહેવાના પુરો સારા હવા ઉભર
વાળા આપણા-એ પ્રકારના પ્રયત્નો
આપણે કરવા એકેથી એકેથી આપણ
કામ Preventive-પ્રેવાયન્ટ હોય
એકેથી હોવાની વડુરેલતી વારે કામ નહિ
આપણુ અને એમને રેલતી બનવા હો અને
પણ એમને સુધારવા સાક દશપાદુની
મદદાં એ કેવા પ્રારાની થઈ આપણે
દશપાદુ નહીં બનીએ, પણ આપણી દશ
કોડી એકેથી આપણે મુશ્કેલી ન કરી
ફરકાતા છે પણ આ પ્રારાની કોડી
ઉભુ આપણામાં આવી નથી આનુ મારુ
આપણને સારી કેળવણી નથી મળે
કેળવણી પર એ આપણે કાન આપીને
તે આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય એકેથી ન
સામજિક કાર્યો સારા કરી શકીએ

આપણા વધારે હોવાનું મુશ્કેલીએ
અકાન કે દશપાદુના પ્રયત્નકોથી કરી
માટે કોડો પેલા આપણી પજુ મુશ્કેલી
સામા, આપણા કાર્ય માટે એમના હાથ
સારી પેલા સરી નહીં પડે, અમર તે
સરતા પછી મુશ્કેલી પડશે, આ કિંટ
બલતી એકેથી સેવા ને દશ પજુ એમની
એકેથી ને દિલ્હિ કરતી એમથી તે
કરી નથી

પણ સૌથી આ દિલ્હિ સમયે છે
તેથી ન હોવામાય વિગત એવાએ કુમળું
એકેથી, પુ ઉભર રૂપ મારે સરકારી
સરકારી મદદામાએ જીવનવા વિવાધીની
સરકારના આ ન હોવી કરશે, એકેથી
આપણે સમજવું એકેથી કે આપણું
શાનુભિ (Charity) Preventive-
પ્રેવાયન્ટ હોવી એકેથી

કાર્ય કરવામા આપણી લૂચી થી
પણ મદદામાએ કામ પ્રમાણે રવા
એકેથી લૂચી કરવાને હક તે તે કુશ
વાની વડે એકેથી આપણે નિમલવાળા
પ્રમાણુએ એકેથી ને બલતી સેવા કરીએ
કોડી કામ આપણા વજાર રહેવાની ન
એકેથી કરવાની

રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદનો વારસો

[ગયા અંકના પાન ૧૭ થી શરૂ]

પરમહંસદેવ સંસારી કીડાઓનાં સાંસારિક સુખદુઃખો જોઈને ય દ્રવી નય છે. એને મલમપદા કયાં સિવાય એમનાથી રહેવાતું નથી. એમનો એક લાણેજ ગુજરી ગયો ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'તેણે માગે' હવે કોઈક નીચોથી રહ્યું છે, મને જો આમ થાય છે ત્યારે સંસારી લોકોને કેટલું અધિક થતું હશે.'

એકવાર વિવેકાનંદની અનેક વખત માગણી પડી એમને નિર્વિકલ્પ સમાધિદશાએ પરમહંસે પહોંચાડયા. નજીક થયા પછી કહે, 'અસ, હવે સંતોષ થયો? હવેથી એ તાળા ફેંચીમાં રહેશે, તારે માનુ કામ કરવાનું છે. જ્યારે એ પૂરું થશે ત્યારે એ તાળું ઉઘાડી દેશે.'

વિવેકાનંદે કહ્યું—

'હું સમાધિમાં જ સુખી હતો. અપાર રાખમાં હું સંસારને તો કયાંય ભૂલી ગયેલો. મને હજીય એ દશામાં રાખવાની કૃપા કરો.'

'હા, કેવી દસાની માગણી કરે છે, શરમ નથી આપતી? હું કારનો હતો કે તું કોઈક જામી કાઢીને હવે છે અને તું તો માધારણ માધુસૂત્રી જેમ અંગત સુખમાં પડ્યો રહેવા માગે છે એ' તો ધાડું હતું કે તું તો મહાવટ્ટક જેવો છે ને સંસારના પીડાપદા અસંખ્ય મંતુઓને આશરો આપીશ. તેને ખલેલે તું તો તારી સુખ સમાધિમાં પડી રહેવા માગે છે. ભૂપે શૂંકે ય ફરીવાર આવી ઈલાજ કરીશ નહિ, આવા રવાર્યા ને એકમાર્ગ આદર્શથી તને સંતોષ કેમ થવાનો ?'

સમાધિરમ દશામાં ય એ ધણીવાર ગણગણતા—'મા, મને આ ગળાની સાથે રહેવા દેજે; મને યકરો પેરાની ન ખનાવી દેતી. મા !'

એમના કિંબો સાથેના વાતલાયો આપણા રાષ્ટ્રની અગ્રોશી મૂડી છે. ઉદાહરણ તો એમના જ. લાખ પણ નિલકૂલ ધરમધુ, સામે કોણે ગેડું છે તે પોને કદી વિસરતા નથી; એ ગેવડા કોશખને પરિણામે એ સવા-દોમાં હંકુની મનોહારી સામર્થ, બુદ્ધિની તકશુક્તતા ને હસિપતી નીતિવિનોદ 'રણેનું માધુર્ય' એકંદુ' થયું છે. આપણે એની અખણી કયાં સિવાય નહિ યાદીએ.

એક કોઠર મળવા આવ્યા છે. એમને અવતાર વિષે શ્રદ્ધા નથી. બુદ્ધિથી એ વાત ગણે જીતરતી નથી. એ કહે છે, 'હું તો જેટલું ઠીક લાગે તેટલું માનું.'

ગિરિવોય તથા હિસાન એમની જોડે ચર્ચા કરતા હોય છે. સારી જે ચર્ચા આત્મા પડી રામકૃષ્ણેવ દમતાં દસતાં વચ્ચે કરે છે.

'ઈશ્વર અવતાર ધાગણ કરી શેકે છે એ ખાખત એમના સાપન્મમા નથી આવતી એટલે એ બિચારા શી રીતે માને? એક જણે એ વીને યોકોને કહ્યું, 'લાઇઓ હગણાં હું અમુક ગેરીમાં જઈ આવ્યો. ત્યાં અમુક માણસનું ધર રડાજૂમ કરીને પડી જતું હતું' એ સાંભળીને એક માણસ કહેના લાગ્યો કે, 'જોમા રહો, હું તનમ ન-પત્રમાં જોડે', તમે કહો છો તે વાત તેમાં છે કે નહિ?' તેણે વર્તમાનપત્ર ઉઘાડીને જોયું તો તેમાં ધર પડવાની વાત લખી ન હતી.

એકવર કેશવચંદ્રસેન બાપણ કરતા હતા, પરમહંસદેવ પણ ત્યાં હતા. ધરની સ્ત્રીઓ પણ બાપણ સાંભળવા ચક પાછા બેઠી હતી. કેશવચંદ્ર કહે, 'હું ઈશ્વર તું એવો આશીર્વાદ આપ કે અમે લક્ષ્મીનાં નદીમાં સાપ ફૂળી જઈએ.'

આ સભળતાં જ પરમહંસદેવ કહે, 'લક્ષ્મીની નદીમાં એક સામ્રાટ ફૂળી જરો તો પેશાં ચક પાછા બેઠાં છે તેમનું શું થયે? મા' એક કામ કંમ, ફૂળી ને મારો અને પાછા વખતો વખત કિત રે પણ આવીને જિભા રહો. સાવ તમીએ જઈને બેસતા નહિ.'

સૌ અડપણટ દમી પડ્યા.

એક માણસે પૂ. મડ.

"જેને યલ્લતન ચર્મ ચૂકવું છે તે શં વાત કરી શકે જ નહિ ?"

રામકૃષ્ણેવ કહે "ધીમાં જ. સતો ભગ રહી ગયો હોય ત્યાં સુધી જ તે પેળીમાં કસડે. પાડી ગયા પડી જરા ને આખા આરો નથી પણ એ પાડી એવે ધીમાં જ્યારે કાચી પૂરી પડે છે ત્યારે પાછો

કડકડાટ થવા માંડે છે. કાતી પૂરી પાછી થઈ જાય એટલે પાછું ચુપચાપ.

જ્યાં સુધી મધમાખી ફૂલ ઉપર ન બેસી હોય ત્યાં સુધી જ તે બાળબાળાટ કરે છે, ફૂલ ઉપર બેસી મધ ચૂંચવા માંડે છે એટલે એકદમ ચુપચાપ ! મધ ચૂંચીને ઉન્મત્ત થવા પછી તે શબ્દગણે છે 'ખરી.

તળાવમાં ખાતી ધડા બેળાએ છીએ ત્યારે પ્રથમ ભામતપ્ત અવાજ થાય છે. પછી તે ભરાઈ રહ્યા પછી કરોડો આજ્ઞ થતો નથી. એક ઘડામોથી ખીન ઘડામાં ભરાયે પાણી રેડરામાં આવે છે ત્યારે વળી પાછો અવાજ થાય છે. તેમ જ્યાં સુધી જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી જ વાદવિવાદ અને વ્યકાકાટ રહે છે. જ્ઞાન પછી તે ચુપચાપ. પરંતુ કોઈ શિષ્ય આવે તો જાતી પાછો બોલવા માંડે છે, અને તે પછી શિષ્યને જ્ઞાન થતાં સુધી જ.'

× × ×

એક એણું બણેય માણમે એમને પૂછ્યું,

'મહારાજ, ગીતા વાચુ છું' પછી સમજતી નથી.'

'એમાં શું અધકું' છે. ગીતા-ગીતા દસવાર મેલો બેઠકએ. ત્યાગી-ત્યાગી-ત્યાગી થશે. ત્યાગ કરો, વાસવાને ત્યાગે એ જ અર્થ.'

'મહારાજ, સંસારમાં કેમ રહેવું ?'

'દારીની જેમ. દારી મેકના દીકરાને રમાડે છે. મારો રામ-મારો મેકન એમ કહે છે-પણ તે કર્યાં છતાંમ સમજતી હોય છે કે એનો સાચો રામ તો ધેર છે. અહીં નથી.'

× × ×

એ સમયે જે ઘોડાક સુખ ગીલુલાનેએ ધરમદસ-દેવનું શરણ લીધેલું, એમાં નરેન્દ્ર એ એક હતો. પહેલ-વહેલાં એ જ્યારે રામકૃષ્ણદેવને મળ્યા ત્યારે તે પછી એ જમાનાના કોલેજના ઠાકરાએ જેમ સંનિષ્ઠાસત્ત્વ દત્તો હતો-જગનને દિશર સંનિષ્ઠા અનેક કોષર્થએ એને મુકાના હતા. પ્રખ્યાત તત્ત્વવેદના દર્શન રસમર ભેડે એણે તત્ત્વજ્ઞાનના કેસાક પ્રભો વિષે જનચરદાર રહ્યું કરેલું. એણે નરેન્દ્ર એમને શરૂપદે રધાપા પછી ભણે રાવંત સમર્પણ કયું' હતું પછી એ પદે રધાપનાં પહેલાં એણે એમને ચકાસવામાં બાકી નહોતી રાખી. રામકૃષ્ણ-

દેવને એ કહેતો, 'લોખો તમને ભણે અવતાર કહે પણ મને જ્યાં સુધી અણજ્યાં એમ નહિ વસે ત્યાં સુધી એમ કહેવાતો નથી.' તે રામકૃષ્ણદેવ પછી હમીને મોંને કહેતા, 'હું કહું છું એટલા ખાતર કાંઈ જ ન માની લેતા. તમારી મેળ જ તમે કસી બેસો.' એ તો ધણીવાર માને પ્રાર્થના કરતા કે, 'અમારા દર્શનમાં ચંકા છાંવે તેના કોઈકને મોકલો.'

પછી રામકૃષ્ણદેવ તો નરેન્દ્રને પહેલે દિવસે બોલે તે દિવસથી જ એના સ્વચ્છ હૃદય ને બુદ્ધિવેતનપર મુગ્ધ થઈ ગયેલા. ને વાતચાતમાં નરેન્દ્રના વખાણ કરતા. એ વખત અહીંસામજાવાળા કેશવચંદ્રસેન તથા પ્રતાપચંદ્ર આગ્યા હતા. એક બાળુ નરેન્દ્ર વગેરે શિષ્યો બેઠા હતા. કેશવચંદ્રસેન, પ્રતાપચંદ્ર તથા નરેન્દ્ર ત્રણેની આરખાર બેઠા હોય તેમ બેઠેને રામકૃષ્ણદેવ કહે, 'અહીંનો પ્રકાશ કેશવમાં બે જાંબા દીવારૂં બોલો હોય તો નરેન્દ્રમાં મેં એ પૂર્ણ સમર્પણે બોલે છે.'

નરેન્દ્ર સરખતો માર્યો બોલી કાઢ્યો. 'આપ આ શું બોલી રહ્યા છો ? લોકો આપને ગાંઠા શબ્દો. ક્યાં વિખ્યાત કેશવબાળુ ને ક્યાં હું ?'

કેશવચંદ્ર વિ. ગયા પછી રામકૃષ્ણદેવ કહે, 'હું તો મા જેમ બોલાવે તેમ બોલું છું.'

એ મા જ બોલાવે છે એની શી ખાતી ? મ... પ્રત્યેનો આપનો પ્રેમ શા મારે આમ ન બોલાવતો હોય ?' અને તો બીકે લાગે છે કે ભરતરામને જેમ પેલા દરજ્યામાં છુટ રહી ગયો તેમ ક્યાંક તમારું ન થાય-

'તું' મું' કહે છે કે તારામાં અને મોઢ છે ?'

'હા જ તો.'

'હું' માને કાસે પૂછી બેઠેલો.'

બીજા દિવસે કહે, 'માને મેં' પૂછ્યું' કે આ નરેન કહે છે એ મું' સાચી વાત છે ? અને તે મું' નરેનનો મોઢ છે ? એ કહે નરેનમાં તુ હંમીરી ગુણેનું' દ્યન કરે છે એટલે હું' એની પાછળ થયો થાય છે. તારામાં ને દિવસે એ ગુણો બીડી મળ્યા એમ બેઠકને તે દિવસે તારા સામું' પણ નહિ બેઠક ?'

નરેન આનો શું' જવાબ આપી શકે ? પછી રામકૃષ્ણદેવને એની પ્રત્યે પસંપાત કે મોઢ નહોતો એની ખાતી થવાનો પ્રશ્ન ચાલ્યો જ આવતો હતો.

નરેનના પિતા જીવનમોહનબાબુ વકીલ હતા. એમના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ને આવક સારા હતાં, પણ જીવનમોહનબાબુના અવસાન પછી રિયલિટી સાવ ખરાબ થઈ ગઈ. લેજીસલેશનને ચૂકવવામાં પૈસા, ચરેલું બધું-આશુ ગયું ને એક દિવસ એવો આવ્યો કે ધરમાં ખાવાના પણ સાંસા પડ્યા. ધરમાં બધાને પૂરું પડે એટલું ખાવાનું ન હોય એટલે કોષ્ટકવાર નરેન કહે, 'હું આજે ઘેર નહિ જાયું.' મારે મજમોહનને ત્યાં જવાનું છે. તે આખો દિવસ બપોળા પેટે નોકરી માટે ભાગ્યા કરે, એક એકિમેથી બીજી એકિમે. ઘેર માં અપભ્રૂષ્ટી હોય, પાનાના પેટમાં પણ ચોલીશ કલાક ચૂંકાં કશું ન પડ્યું હોય. મન વટોલે ચડે. કોષ્ટકવાર થાય કે કંઈ નથી, કોઈ વાર થાય કે ઈન્વર મારી કમોટી તો નહિ કરતો હોય? રામકૃષ્ણદેવના સંવાદો યાદ આવે ને ધીક દિગ્મત અવે, ઠીક ચ.પ કે ગુરદેવ આમાં 'કોઈ ઉપાય ન બતાવે? અ.મ દિવસોના દિવસો મુધી ચાલ્યા કયું'; રામકૃષ્ણ સ્વામીજી જય ત્યારે બીજી ધણીય વાતો નીકળે પણ આ વાત કરતાં હસ

સંધાકાળ છે. આંગણમાં બેસતાં રાતરાણીનાં ફૂલોની જેમ આકાશમાં એક પછી એક તારા બેસતા આવે છે એ ટાણે મંગા કંડે દક્ષિણેશ્વરનાં પગધિયાં પાસે બે જાયુ બિમા છે. એક જીવાન છે, એની આંખો વિશાળ ને ભાવનાશીલ છે, ચહેરા પર આત્મચક્ષુ ને જુદાના તેજ અર્પેલ પ્રતિભા છે, અત્યાર એની આંખો ખેડ ને વિષાદથી ભરપૂર છે, ચહેરા અચરચ છે. બીજો માણસ અધિક ઉમ્મરનો છે, અસાધારણ કામજતાથી એ કહે છે. ભાઈ નરેન, આ રહી મા જગદંબા, તારે જે માગતુ હોય તે એની પાસે જઈને માગ-આજે જે માગીશ તે મંગશે.'

જીવાન ગુને માયું નમાવી ખિન્ન મોંએ મદિરના પગધિયા પર ચઢે છે મદિરના આંગણમાં આવીને બેઠો રહે છે. દાંધ બેડી-ધુટણે પડી માયું નમાવે છે. આ એ જ જગદંબા છે જેણે ગુરદેવને નાનડીશા આપી છે. આ એ જ જગદંબા પામે પોતે માગવા આગે છે મં? કુટુંબને માટે થોડું ધન-પણ માગતાં હતા

‘હો માગી લીધું ! માએ સગવડ-પર્ષ જરૂરી એમ કહ્યું ને ?’

‘એ’ તો જ્ઞાન અને ભક્તિ માગ્યાં.’

‘મુશ્મ નહિ તો. તારી મા અને એ સવારે શું કરશે ? જા, ફરીને તારી માને માટે માગવાનું બૂલતો નહિ.’

લયડતા પગે એ ફરી અંદર જાય છે. શુએ આ વખતે નહિ બૂલવાનું કહ્યું છે, પણ મારી માતા તથા ભાઈએને અનન્ય તરે ન પડે એવું વચન આપે એમ કહેતાં છતાં ઉપડતી નથી. મનને પૂછે છે, જગ-માતા જે સૌને ધવરાવી રહી છે એ મા પર તારો આટલો જ વિશ્વાસ ? તારે શું જોઈએ છે એની ગું એને ખજાર નહિ હોય ? તું કોણ માયરા વાળો ? એને તારા આજુએ આજુની શું ખજાર નથી ? એ ફરી માથું નમાવી મારે છે. ‘મારે કંઈ નથી જોઈતું મા, મારે જોઈએ છે જ્ઞાન ને ભક્તિ બદાર જઈને શરૂને વાત કરે છે. ત્યાં એ ધમકાવોને ત્રીજી વખત મોઢાં છે-કાનમાં ઠોકીને કહે છે કે તુ જે માયરા આવ્યો એ જ માયરો.’

પણ માની મતિ સામે ભેટા જ એ બધુ બધી જાય છે. એને થાય છે કે અનપાણી આપતુ હશે તે આપશે. મારે તો જ્ઞાન ને ભક્તિ જોઈએ છે. મારે બીજું નથી આપતું.

બહાર જઈને શુને પગે માથુ મૂકી કહે છે-‘હું માગી આવ્યો.’

‘શુ ?’

‘જ્ઞાન ને ભક્તિ’

રામકૃષ્ણદેવ એને ઊભો કરી છાતી સાથે આંધાને પ્રેમભર્યાં સ્વરે કહે છે.

‘તારા લલાટમાં જ માયા નથી. તું એને માટે જન્મ્યો નથી.’

તે ધીમે નરેન્દ્ર મરી જાય છે-એની રાખમાંથી જન્મે છે વિવેકાનંદ.

* * *

‘નવી સામંતની સમીપ આવતું હતી. લોકમંત્રે મન્ય થયેલી વાત્રાનો અંત નજીક દેખાતો હતો. એમનું નમણું સરીકે વારંવારની સમાધિ તેમ જ અધ્યાત્મ-બુધ્ધિ ટોળાને

અનવરત દાન કરવાને લીધે માવ નંખાઈ મુક્તિ બેટલીક વાર તો રાત-દિવમ આગળે જતા જતા મુક્તિ થાકી નાના બાળકની જેમ માને એની વિરોધ-ભીં રીતે એ કહેતા.

‘શા સાચા આ દુષ્ક કરતાં પાંચમણા પાણી ભેર શેળજોળિયા છલેને તું અહીં મોકલ્યા કરે છે ? મેં પાણી બાળી નાખ્યા સાચા અગ્નિ ચેતાવતાં કૃષ્ણ’ ને મારી આંખો જવા ભેડી છે, હવે તો મારી સ્ત્રી ખૂટી છે કાંતું હોય તો તું જ કર-‘શરીરને બંધી કહેતા’ આ ઠોસ હવે ફાટી ગયો છે ને રાત સિંધ ભેળા વિના ભે એને વગાડ્યા કરીશ તો પછી ક્યાં સુધી એ વાલશે ?’ પણ છતાં મેં કે દને ય એમણે જાણ વાળ્યા નથી. તે કહેતા, ‘એકાદ છલેને ય ભે મારી થવાનું હોય તો ભલે મને ફરી ફરીને અવતાર મળે કરે. હોને ફરતાનો અવતાર મળે. એક માનુષ્યને મદદરૂપ થવા આવી ધીસ દગ્ગર એપ નાખ્યા તેણે શું. એ તો કેવો ‘દાનો છો !’

ધણીવાર પોતાની સમાધિ માટે પોતાને જ કો આપતા કારણ કે-એમ ન થાય તો એ સમય પીએ ન આપી છાપને !

‘મા, મને આ આનંદ બૂંટતો રોક, મને બીજા સોની જેમ જામત કશામાં રાખ કે થોડોક તે દુનિયાને ખપ લાગે.’ ઉલ્લી પાંદળીમાં નમારે ભંખા ફાળો એમને થમ ન પડે એટલા ખાતર ભક્તોને એમની પાસે જવા દેતા ત્યારે એ કહેતા, ‘હને કેાદને ય હું અપેનો નથી રહ્યો એથી અંતરમાં ફેરી પીડા થાય છે !’

ગુરુદેવને રોકીરીતુ દઈ થયું’ છે ગળામાં માથુ છે ડાકટરોએ બોલવાની મનાઈ કરી છે. છતાં એમનો વાદ્યમવાદ બટકયો નથી. પણ ડાકટરો કોઈ પ્રયુ લેલા છે ? ભગવાને દીધેલો દેહ જે ઉલ્લી પણ સુધી ભગવાનને ખપ ન આવે તો તો દેહચોરી થાય. એટલે એ તે છેવટ સુધી જ્ઞાનની લલાટી ક્યાં જ કરે છે, જે મોઢાં દિવસો બાકી રહ્યા છે એવું બીજી સાચક પણ શું ! મોરારક જળા દેડે જીતરતો નથી. શરીર સુખનું જાય છે ડાકટરોએ કાચ પોઈ નાખ્યા છે ! ભક્તો હોરે કહે છે ‘આપ માતાજીને કહેા એ આપનેા રણ ગટારી ?’

‘એવું’ મારાથી કેમ કહેવાય. આ શરીર એકવાર એને સોંપું’ ફરીવાર કેમ મગાય ? બધો આધાર મા પર છે.’ બિધાતા કૂસ જેવા મનોહર ને પ્રમનમુખ્ય ક્રિયો પશુ આંખમાં આંસુ લાવી રે કહે છે.

‘બીજું’ કંઈ નહિ તો માતાજીને આરજું તો કહો કે આ ખોરાક લેવાતો નથી એ તો લેવાય. આ દેહકંટ અમારાથી નથી જોવાતું.’

સમકૃષ્ણન ડોકું ધુણવે છે. બેવજી કુમારો હસકાં બરે છે, ‘રહો, રહો, પૂછી જાશું.’

બીજે દિવસે હસતાં હસતાં કહે,

‘કાલે માને કહ્યું કે આ બધા કહે છે તેવું આ ગળા હેઠે થોડો ખોરાક બીતરે તેમ કરી કે તો ખાઈ શકું. એ તો તમને સૌને બતાવીને મને કહે કે એ બધાનાં મોંમાં ભય છે એ તું જ ખામ છેને ? તું તો શરમાઈ ગયો. મોંમાંથી એક શબ્દ ન નીકળ્યો.’

શરે નરેને બોલાવી કહે, ‘આ બધાને તને સોંપ્યા, હવે એ બધાને-સંભાળજો.’

દહ મનનો નરેન પશુ ઢીલો પડી ગયો. એ કહે, ‘ના, ના મારાથી નહિ બને. મને તો ક્યાંક એકાંતમાં નાસી જઈ નિર્વિકંટક સમાધિમાં પડ્યા રહેવાની અનુતા આપો.’

‘તું’ કેવો સ્વાર્થી, પછી આ બધાનું કાણુ ? તારે એ બધાને સાચવવા એ મારી આરા છે, એ આતા પળાઈ રહે તે દહાડે તું ચારેય આતજો.’ અને સ્વામીજી જ્યારે વ્યાખ્યાનો, વર્ગો, આશ્રમ એ બધાથી કંટાળતા ત્યારે વારંવાર એ કહેતા.

‘મામ તો છે કે હાથમાં દંડ, કમંડલુ લઈને એકસો નાસી છૂટું’ પશુ એ મને ક્યાં છોડે એમ છે ? મારા મથે એમણે ને બોલો નાખ્યો છે એ કમીય મને જ પના કે તેમ નથી.’ [રા’પૂર્ણ]

શમકૃષ્ણની જ્ઞાનરાશિ ત્રિવે લખતા શ્રેમાં ‘શોવા તેમનું’ અભિપ્રાયન કરે છે કે દી તો એવી અલગ્ય પ્રતિભા સમા હતા—જેમની દ્રષ્ટિ અવનના સમરવ પાનાઓનો પાર પાળી ગઈ હતી । શોવાએ તેમનો ડોડા અલગ્યસ કર્ષો હતો. શમકૃષ્ણ ઉપર ‘શોવાનું’ તેમજી અને મદ્દનિત પ્રસ્તાવ રચ્યા પછી તો સ્વરોપ. એ અલગ્યસના કૃષ્ણ સ્વરૂપે તે નિર્ણય ઉપર આગ્યા હતા કે ‘કોઈ પશુ ન્યસ્ત્રિ કરતાં શમકૃષ્ણે જ પૂર્ણ રૂપે, શોવાની અંદર હંસરી પ્રવાહનું’ એકવ માત્ર ધાણું જ નહોતું’ પણ અનુભવું’ હતું તેથી મારો પ્રેમ તેમના વાડું હતો ને તેમના પ્રાનત વારિમાંથી જગતની વરસ ડિપાલવા મે નાની સરખી ટાઈના કરી દાધી હતી.’

ફરી એ કહે છે, ‘શોવાના વિનયી નિશાનથી શમકૃષ્ણ નવા જ યુગની સંસ્થાપના કરે છે...પશુ કરેલ શોજાના બે હબર વરસોના આધ્યાત્મિક અવનની સાધના તેમનામાં અભિગ ધઈને આવી બસી હતી—તેનું’ એ અવવ પ્રતીક હતા.

—એ વેન્ડનર

(એપ્રિલ ૧૯૨૧ના મેડન’ રિવ્યુમાં આવેલા Sri Ramkrishna and the World Dismiss નામના લેખમાંથી)

ପ୍ରକାଶ ଦର୍ଶନ

શ્રી. અસી ગાંધી, બી. દર્શ.
પ્રોફ. જય નિલાલ કે. આચ.

एवं एवं

ડૉ. નરસિંહ સુ. શાહ,

६५५ एम्सो एम्सो हे

252

વિદ્યૈયુદ્ધ દત્તમિબાળ રચેલ બ્લોક શોધાયાં સૌથી વિશેષ મહત્વાપૂર્ણ અને બ્લાકબૅંક બે શોધો તરીકે બાબે છેઃ એક, અણુભ્રામ્ય ને બીજી, રડરની. અણુભ્રામ્ય એટલે નરદમ સંદ્ધારનું પ્રયત્ન શસ્ત્ર, એથી બીજું, રડર માલ સંદ્ધારનું સીડું રક્ષિત નથી છતાં વિગ્ન્ય આંત કરવામાં તેને હિસ્સો થોડો નથી, એક બ અણુ ભ્રામ્યે જાપાનનો પ્રાણ કાઢી નાખ્યોઃ રડર જર્મનીના હૃદય આશામંથી ધ્રુવેરને બચાવ્યું રડર સંદ્ધારકયક કરતાં રક્ષણાત્મક વિશેષ છે. અણુભ્રામ્યનો શાંતિના કાળમાં ઉપયોગ શોધાય ત્યારે ત્રણે રડરને એવો ઉપયોગ નો થવા સામ્યો છે.

૨૪૧ ૨૩૨ ૨૧' ૭"

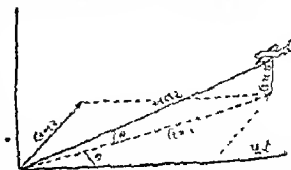
૨૬૨ ચાપ્ડ શિયોના-કોલિટનું દુકાવેલુ નામ છે.
શિયોના તરંગોની મહત્ત્વ વડે દૂરની કોઈ પણ વસ્તુની
હયાતિ તેમ જ સ્થાન નક્કી કરવાની કસમત એમ
કરતી બાપ્તિસ્ટ આપી ચકાવ.

કરની ખિલવણી માટે સૌ પ્રથમ ૧૯૪૨માં પગલાં કારવામાં આવ્યાં, તે વખતે જર્મનીના હવાઈ દુમસા ઇંગ્લેંડ પર જોરખોડ ચાલુ હતા. હવાઈ દુમસાના જવાબ માટે વૈતાનિક તત્વાસ કરવા નીમેશી સમિતિના એક સભ્ય તેજસલ શ્રીકલ લેબોરેટરીના અધિકારીને મળ્યા અને ઇંગ્લાંડના કિનારે આવતા જર્મન વિમાનોને હાજરી આંહીત મળે એવા કાંઈક ઉપાયો શોધી કાઢવાનો પ્રસ્તુ કર્યો. આ દિશામાં અખતરા ચાલુ થયા અને ઇંગ્લેંડના પૂર્વ કિનારા પર પાંચ રોશનો લગા કરવામાં આવ્યાં. રેડિયોમાં હોય છે તેવા સંદેશ મોકલવાના સાધનો તેમાં હતા. એને હાજરી પોલેન્ડેરની બની ભવરસા પસંદ હતી ૧૦ મીટરની તરંગલાંબીયોમાં રેડિયોના મોજાં કિનારાની આવજાવાળુ ખૂબ મોટકદામાં આવતા, આ “મોજાંવાળા” જગ્યામાં જે રાઈ વિમાન આવે તે આ મોજાં સાથે વ્યવકામ, તેને લઈ રેડિયોની દ્રષ્ટિ કિનારે

પાછી આવે, આ પાછી આવેથી સહન સદેશ લેવો
 થવો વડે જઈ લેવાય. પરિણામે આવનાર વિમળ
 માણીત બરાબર મળી રહે. આ રીઝોનાં મોળાં કિલો
 વ્યાસપાસ ૩૦૦ કીલોમીટર (૧ કીલોમીટર=૧૦૦૦
 માઇલ) સુધી પહોંચી વળતા, જેટલે આ વિતરણ
 ખંડર વિમાન આવે કે તરત તેની ખબર પડી જઈ
 આ પદ્ધતિ આખી ભરેલી હતી. જે વિમાન જમીન કાગ
 ૫૦૦૦ મીટરની ઊંચાઈએ ઊંચું હોય તો જ આ ખબર
 મળી શકતી. આ ખબરી સદેશ મોકલવાનાં જેરીમન
 ઊંચાઈ વધારીને યા તો તરંગલંબાઈ ઘટાડીને દૂર કો
 શકાય. જેરીમનની ઊંચાઈ વધારવામાં વ્યવહાર મુશ્કેલી
 હતી, જેટલે તરંગલંબાઈને-૧૫૫ મીટર કરીને તર
 રહેતાં બાષ્પવામાં આવ્યાં, બાષ્પ રહેતાંને સી એચ. એલ
 તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સી એલટે એઈન્સાઈન
 એચ એઈટી હોન્ડર અને એલ જેટલે લોન્ગીયા. ય
 થયો રહતો પ્રથમ ઉપયોગ.

२४२०॥ सिद्धांत हवे दुःखाद्युभा ग्लेष्टमेः

જાકાકામાં કેઈ વસ્તુ ક્યાં બાવેલી છે એ તથા
કરના નણ ખાતના માપની જરૂર પડે: (૧) મંત્ર
(૨) ઊંચાઈ બને (૩) ઊંચાઈ જાને જાંતરની વચ્ચે
ચાલે ખૂણે. આ બધા માપ રેડિયોના મોટાં વડે માપ
શક્ય છે. નીચેનું ચિત્ર તે ગણતર સ્પષ્ટ કરે છે.

ઉપર મિત્રમાં ૦૦ અને અંતર ૩૬૫ છે તેની
અક્ષર ૫૩૦ તે વિમાન ક્યાં છે તેની ગણતરી,
દશા. આ બધું રાત્રી મહાથી માપી દશા. છે.

આજુબું ૨૨ એ માત્રિં પુલકાધન નથી કુલ્યુ.
વર્તમાન જગતને ઉપયોગી એવા રોજીંદા વપરાસનું
સાધન હવે તે બની શક્યું છે. દરિયાઈ સરર એડતાં
વહાણો આરા ૨૨ની મદદથી માર્ગમાં આવતાં લયરથાને,
તેમનું અંતર તથા પ્રકાર ઝોળખી શકે એટલે દરિયાઈ
અકસ્માત ઘટના સંભવ એાછા રહે: ખડકો, ખર
પર્વતો તેમ જ દૂરથી આવતારા વાવાઝોડાના અંતર,
અપ અને ૨૫૯ દર્શન યનાં નાવિકને પોતાની મુશ્કેલીનો
ઉકલ યોગ્યે સહેલો થઈ પડે,

૬૬.

ધોંધાટ

ધોંધાટ એટલે શુ તે સૌ કાઈ જાણે છે. ધોધાટનો
અનુભવ આ જમાનામાં પ્રત્યેક શહેરીઓને તો હશે જ.
કારખાત્રો, રેડિયો, શેરઅલર, કપજ, વાહન ઇંધાદિની સાથે
તેના ધોંધાટ નોડાયેલો છે. ધોંધાટ એ વર્તમાનસંસ્કૃતિનું
મેટામાં મોટું બનિય છે એમ કહીએ તો ચાલે.

પ્રત્યેક અવાજ હવાના વ્યથુએને ગતિ આપે છે.
આ ગતિ આકોશનના ૨૨રથે વાતાવરણ ઉપર અસર
નીપળવે છે, એકાદ બંદૂકના અવાજથી વાતાવરણમાં
ઉત્પન્ન થતી ગતિ તેમ જ તેમાંથી પરિણમતી ગરમી
આ વિશાળના જમાનામાં માપી શકાય છે. એકાદ શહેરના
ધોંધાટનું માપ કાઢનામાં આવે તો કેટલી શક્તિનો નકાસો
અપ થાય છે તે સહેજે સમાજપ. એ સંકિતઅપ ઉપરાંત
જીવન ઉપર તેની કેવી કેવી અસર થાય છે તેનો વિચાર
કરવો અરથાને નહિ ગણાય.

વાતાવરણમાં ગૂંજતા કેટલાયે અવાજો, ધ્વનિઓ
આપણે સાંભળતા નથી પણ તેની અસર આપણા જીવન
ઉપર ધણી હોય છે. ધ્વની ફક્ત કાલને જ ૨૫થી છે
એ માનવ ગૂંપ ભરેલું છે. તે માણસના હાડકાડાડામાં
આકોશનો જગાડી માણીમાત્રા આખા દરીસે પહોંચે છે.
કેટલાક અવાજો કાનની આંતર હૃદય (Internal Ear)
અધોગોળાકાર નળીઓથી સાથે નોડાયેલી (Semi
Circular Canals) ગુસાઈન્દ્રિયના પ્રનાહીને
હમખસાવી શકે છે અને તેની અસર હીનીના તમામ
ભાગ ઉપર થાય છે, આવી અસરથી કેટલાક માણસો
- હાઈ પડે છે, એકાદ મશાનમાં ઘોડાતપ્ત: રહેનાર

માણસોના મગજને આસપાસના અવાજો એવા તો તંગ
કરી મૂકે છે કે તેઓ લડી પડે છે. છતાં તેઓને એ
શેની અસર છે તે ખપર પડતી નથી.

કૂતરો, બિલાડા અને સસલાં ઉપર પ્રયોગ કરતાં
જણાયું છે કે ધોધાટની અસરથી તેમનો શ્વાસોચ્ચાસ
વધી જાય છે. ધોંધાટવાળા સ્થળે કામ કરનાર મજૂરો
રાતની ઊંઝ ગુમાવે છે અને તેમનો સ્વભાવ ચીડિયો થઈ
જાય છે. કાકરોનો અભિપ્રાય એવો પડે છે કે માનવનું જીવન
દોંવાળાને ખાસ કરીને અવાજ પ્રયે મજૂરમે
રહે છે અને મોટા ભાગના દરદીઓ ધોંધાટના કારણે જ
સારા થઈ શકતા નથી. જે શહેરી ધોંધાટ વધુતો જ
રહે, તેના ઉપર કશી જ અકુશ ન આવે તો ગાડાની
હરિપતલોવાળા શહેરોની દુર્ન્યા કદી શકાય ન્યા
મન હળવુ થઈ શકે નહિ, અકાચાચિત્ત હવુ સંભવે નાહ,
ઉંની જાતનું માનસિક કામ કરવું અપકમ બન, અને
અરથપ્રક્રિતા માણસો જ અવી શકે.

આ ખીના વેગાનિકોના ધ્યાન બહાર નથી. તમે
પોકારી પોકારીને કહે છ કે રસ્તે જતા ખરાશ અને
વાહનોના અવાજો ઉપર અકુશ મૂકો. રસ્તે જતી ખાટર
તેના ગીસરના (gear) અવાજથી કે જૂંગળાથી કેટલી
અવાજ કરી શકે તે કાલકાથી નક્કી કરો. જાદર રસ્તા
ઉપર ધોધાટ કરનાર-ઉંચે સાદે બોલનાર ઉપર પણ
કામ અસાલો.

ધોધાટ નુકસાનકારક છે એમ સહજરૂપિયો તો
લાગે જ. પણ માણસ ઉપર તેની અસર કેવી થાય છે
તે સંજયી જુગાળમાં ખાસ પ્રયોગો વધા નથી પણ
નિશાનના વધતી જતી પ્રગતિ સાથે, ધોંધાટને મ પનાની
પુક્તિ પ્રયુક્તિઓનાં રોષને અંગે તેના પ્રયે મો કરનાનું
અકમ બને તેટલી સાધનસામગ્રી તો છે જ, અને તેના
પ્રયોગો વધ તબા છે.

એક માણસે દરરોજ અમુક સમય સુધી શાવું નો
કરવાનું નક્કી કર્યું. દરરોજ ધોધાટમાં તેમ જ ધોધાટ
વચરનાં સ્થળે સરખો સમય તેણે પચીસ દિવસ કામ
કર્યું. પરિણામે એકતાઈ કે અકમમાં કશી ફેર જણાપે
નાહ. ફક્ત ધોધાટવાળા સ્થળે કામ કરતાં તેમ જ કામ
કર્તા બદલે તેના માનવંદ્ર્યો ઉગાઈ પડતા.

ઉપરાંત દિલ્લે નેન.રને એન બી. કે ને બી.બી.

ખમ વ્યસર નથી. પણ આટલા સાદા પ્રયોગ ઉપરથી વિજ્ઞાનીને સતોષ થયો નહિ કામ બધે સરખું થાયું પણ પેલા માનવનું જગ્યા છે તેનું શું ? તેણે કદાચ શારીરિક-શ્વમનું શું ? ધોંધાટમાં કાચ કરતાં તેણે વધારે શક્તિ નથી વાપરી તેની સી ખતી ? અને વધારે શક્તિ વાપરી હોય તો તેનું માપ શું ?

કોઈ પણ પ્રકારના કામ કરવામાં વપરાતી શક્તિનું માપ તે ઉચ્છાસમાં બહાર કાઢેલી ક્વામાં એકિસનનનું પ્રમાણ કેટલું છે તેના પરથી નીકળી શકે. કામ કરનાર રક્તિ બુદ્ધિ gas mask પહેરીને કામ કરવા બેસે છે. બૂરખામાં ઉચ્છ્વસમાં બહાર કાઢેલી ક્વા જુદી રહે તેવી કારામત હોય છે. ધોંધાટવાળા રથને ધોંધાટ વગરના રથળ કરનાં એકસરખું કામ કરવામાં એકિસનન વધારે વત્રાય છે એમ પ્રયોગ કરનાં જણાવ્યું. આ ઉપરથી એકલુ નહીં યશું કે ધોંધાટવાળા રથને કામ કરવામાં સરીર વધારે શક્તિ ખર્ચે છે. તે શક્તિ ક્યાંથી અત કમ વપરાય તથા શરીર ઉપર કેવી અસર ઉત્પન્ન કરે તે પણ જાણવા નેપુ છે. ધોંધાટમાં હલ્લ ઝડપથી ધકકે છે, જ સેન્ટ્રીવાસ નય છે અને ઘાનતત્ત્વો તાણુ બનુબધે છે. ઊંચા પ્રકારના કામમાં તો ધોંધાટથી એકસાઈ તેમ જ ઝડપ પણ ધરે.

તંત્રના દિનપ્રતિદિન વધતા જતા દ્વાદિગને કારણે ધણે ધોંધાટ ઉત્પન્ન થતા ૧૯૨૮માં Peoples League of Health તરફથી આરોગ્યઆતાના પ્રધાનને એક ઉપદેશન મોકલવામાં આવ્યું. આરોગ્યઆતાના પ્રધાન તે સમયે મીન્ નેવિસ ચેમ્બરલેન હતા. તેમણે ધોંધાટથી કેટકેટલું નુકસાન થયુ તેના આંકડા ઉપદેશન પાસે માગ્યા. ઉપદેશનના સભ્યા સામે જ કપાઈ ગયાં. તેમની પાસે એ આંકડા નહોતા. એ આંકડા મળી શકે એવો ખ્યાલ શુદ્ધ તેમને નહોતો. ધોંધાટની માનસ ઉપર થતી અસર આખતમાં તેમણે પ્રયોગો પણ કર્યાં નહોતા. ચેમ્બરલેને રોકડું પરખાવ્યું :

‘દ્વાદિગના અધિકારીઓને પગમાં લેવાને કારણે મગ્ગ રહે એવો વેળાનિક પુરાવો નેપ્રમે. વિજ્ઞાને એ ક્રુઓ મને એ પરત્વે બેઠાણ કર્યું નેપ્રમે.’

હાંન સહેર પૂરતી વાંત એટલેથી જ પતી. ક્રેશમાં આવો જ પ્રશ્ન ન્યુયોર્કમાં ઊઠ્યો. ત્યાંનો શેરબેંક લંકનને ન્યુ ટવી જન્મ એવો છે. લંકનના બનુકા ઉપરથી ન્યુયોર્કે ધકકે લીધો. પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં નિષ્ક્રુ કે કાન તેમ જ ઘાનતત્ત્વના યકટરો પ્વનિશ્ચાલમાં ફેકુલ એવા ઇન્જિનેરો એ બધાએ કોના ધર્મ, ન્યુયોર્કના લેવ-ટનું માપ (Noise Survey) કાઢ્યું. તેમ કરવામાં જ્યેષ્ઠતા સાધતો તેમણે ઉપજાવ્યાં. માર્કક, એન્થ્રોપીક, રેડફીંગ વગેરે સાધનોથી તેમણે આખી ન્યુયોર્ક જવાબતી નોંધણી કરી અને તેનું પુષ્કરણ ‘ફેકુ’ ના કામ ઉપાનાર ધોંધાટ આંકડા કરવા મટે નિમર્હેડ સમિતિ (Noise abatement committee) પૂરતા પુરાવા કોશ કરી કાયદાના નિષ્ક્રુ પાસે મર્ક. તપાસ કરનાં જણાવ્યું કે તે સંમતના પ્રશ્નિ કાપદા મુજબ કમિટિનું કાર્ક, વલે તેમ ન હતું. તેમણે લોકમત કેળવવો જ રહ્યો. તે વગર કાયદામાં અપવાદો ફેરાર કરાવેલા અશક્ય હતા.

હિંદુસ્તાન આ દિશામાં કલુ જ પહોંત રહ્યું છે હિંદુસ્તાનના રહેરોમાં આજની ધોંધાટની પરિસ્થિતિ બાજબી બની રહી છે. એટલે આ અજબની ખાનમાં જનતા તેમ જ કાગળના વળગતાનું ધ્યાન વેળાસર ખેંચતે તે હજી છે.

ઉપયોગી ખનીજની શોધ

થોરિયમ નામનું તત્ત્વ યુરેનિયમની સાથે અણુસંત્રની બનાવટમાં વાપરવામાં આવે છે. આ ઉપયોગી યુક્ષાર્થ યયોગ પણ શાંતિના સમયમાં થોરિયમના કાર પેરોસેલેન મેન્સલી બનાવટમાં વપરાય છે. થોરિયમનાં ખનન ખૂબ કિમતી અંકાય છે. તેનો મોટામાં મોટો ભયો હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ છેડે ત્રાવણકોરમાંથી મળી આવે છે. ત્રાવણકોરની મોનાકાઈ નામની રેતીમાંથી થોરિયમના કાર લુધ પાકી તેમથી થોરિયમ બનાવાય છે. મોનાકાઈ ત્રાવણકોરમાં પુષ્કળ છે. એટલે આખી દુનિયાનો મોટામાં મોટો થોરિયમના ખનીજનો જથ્થો હિંદમાં છે. ક્ષાત્રીય ખીજે નંબરે આવે છે. હવે લંકા-સિલોન માંથી થોરિયમના ખનીજ મળી આવ્યા છે. તાંત્રા સુતરશાસ્ત્રીઓએ આ ખનીજની વિશેષ તપાસણી શ કરી લીધી છે.

સ્વીડન-રાસાયનિકોની ભમિ

સર્પગંધ ઉર્જે ચંદ્રિકા

યુરોપમાં ઉત્તરે સ્વેડીટોવિયા નામનો દ્વીપકલ્પ છે. તેમાં સ્વીડન નામનો પ્રદેશ છે. આ દેશના વૈજ્ઞાનિકોએ રસાયનશાસ્ત્રની ખિલ ધૂમમાં મેટો ફાળો આપ્યો છે. હેલ્ડાં એ શતોનોનો ધીતકાસ આની સાક્ષી પૂરે છે. શ્વેન નામના એક દવા વૈજ્ઞાનિકોએ (૧૭૪૨-૧૭૮૬) કલોરિન વાયુ શોધી કાઢ્યો; કલોરિન વાયુતત્ત્વ છે એમ પૂરવાર થયું અને બ્રીટીશની ઓક્સિજનની શોધ બદલે થઈ તે પહેલાં તેણે ઓક્સિજનની શોધ કરી હતી. અર્થેલિયમ (૧૭૭૯-૧૮૪૮) આપણને આધુનિક સંકેતો (symbols) અને પરંપરાની રચના-સંતાઓ (formulas) ની પદ્ધતિ આપી એ ઉપરાંત તેનો ફાળો મળ્યો છે. તેણે સીનિયમ, થોરિનિયમ, ઓરોનિયમ અને ફેલેનિયમ તેમના અનિશ્ચયમાંથી છૂટા પાડી શોધી કાઢ્યા.

નવાં તત્ત્વો શોધી કાઢવાનો ભણે પ્રવૃત્ત આર્યોઃ સ્વીડનમાંથી એક પછી એક નવાં તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ અને તેમના ગુણોનું વર્ણન પ્રગટ થયાં હાલુ. નીરબ્ધને સ્વેડીયમ ધાતુ શોધી કળેરમે મોલીબ્ડેનમ શોધી કાઢ્યું. આરફેનિયમને સિનિયમ; મોસાન્ડરે ટરબીયમ, સેફ્ટરમે વેનેડીયમ ધાતુઓ શોધી કાઢી.

આ તો નવીન તત્ત્વોની શોધો યઈ. પણ રસાયનના મૂળભૂત મિદાંત્રોમાં પણ સ્વીડને સારો હિસ્સો આપ્યો છે. આરફેનિયમે દ્રાવણોમાં દ્રાવેના કણોનું અપન થાય છે એમ પૂરવાર કરી આયન (ionisation) ચક્ષુરતમ રજકણો (colloids) માં સ્વેડબર્ગે ખૂબ સંશોધન પ્રગટ કર્યું છે. આ વિષયમાં એજ શોધક તરીકે તેને નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું. એન્ડ્રાઈમ અને વિગમીનના શ્વેનમાં પુનઃ સારો ફાળો આપ્યો છે. તેને પણ નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું હતું.

આમ સ્વીડને રસાયનના રૂતિકાસમાં અમર નામના રાસ કરી છે. કોઈ ભૂમિ સૌથી માટે પ્રખ્યાત હોય છે. કોઈ પોતાના કુતર ઉલોગો માટે મહાહર હોય છે. સ્વીડને રાસાયનિક ચતોદ્યપા અમદા મેળવ્યું છે. એની ભૂમિનો એ પ્રજાપ.

ચંદ્રિકાના હોડ હિંદુસ્તાનમાં ઠંઠ હિમ લપથી માંડીને ત્રાવણકોર સુધી મળી આવે છે ખાસ કરીને બેન્ગાળા અને સૂકા પ્રદેશમાં તે ખૂબ થાય છે. મદારબદ્ધના કાઠળી ત્રાવણકોર સુધી ચંદ્રિકાના હોડ સારી રીતે થાય છે. ચંદ્રિકાનું શાસ્ત્રીય નામ *Rauwolfia serpentina Benth* રાઉલ્ફીયા સર્પેન્ટીના છે અને તેનો વર્ગ કુટમ્બ-એવેસાઇનેસી છે ચંદ્રિકા ના મૂળોમાં, પાંદડાં તેમજ તેનો રસ ઔષધમાં વપરાય છે મગજની નવત્તાજના રોગોમાં, ગાડપણ મટાડવા માટે ચંદ્રિકા વપરાય છે તાન ઉતારવા, શક્તિદાયી અને શતિમાં, ઔષધ તરીકે કોલેરામાં ચંદ્રિકા ઉપોગમાં લેવાય છે, સર્પદંડમાં ચંદ્રિકા વપરાય છે પણ તે સવધી અધ્ય રહ્યું પુરાવો મળતો નથી તેનું અંગ્રેજી નામ સર્પેન્ટીના છે એટલે કદાચ આ અનુમાન કરવામાં આવ્યું હોય ! જાતના સોડા ચંદ્રિકાના મૂળનો જૂકો પેટના ટોડો મટાડવાના ઉપાય તરીકે વાપરે છે.

ચંદ્રિકાના સૂકા મૂળનું રસાયનિક અન્વેષણ મરકુમ દેશબકત દ્વારમ અવમલખાને દોહીમાં રથાપેલી આયુર્વેદિક અને તીબ્બી કોલેજમાં દાખ વરવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી રાસાયનિક પદાર્થો શુદ્ધ રૂપે લુપા પાડી તેના ઔષધીય ગુણો તપાસવામાં આવ્યા હતા. પરિણામો નીચે પ્રમાણે આવે છે :

ચંદ્રિકાના સૂકા મૂળમાંથી કુલ અડધો ટકા આસોલોઈડ નીકળે છે આ આસોલોઈડના મિશ્રણમાંથી પાંચ આસોલોઈડ લુહા પાડવામાં આવ્યા છે, અને એ બધાના ગુણો તપાસવા ટેકાં પર તેના પ્રયોગો સ્વરખાન વન માં આવ્યા હતા.

૧. અજમેતાઈન શ્રેણી આ નાન ગંદકાના રસાયક અજમલખાનના માંમાં રાખવામાં આવ્યું છે, આ શ્રેણીમાં વળ સહેડ આસોલોઈડ છે અજમલખન, અજમલીનાઈન અને અજમલીનાઈન.

આ બધાં હાલ, શ્વેસાસ્વાસ અને તાનનું મોતી કિયામોને મંદ કરી નાખે છે

૨. સર્પેન્ટાઈન સેણી આમાં નો પળા મળાગે મોહક છે. સર્પેન્ટાઈન અને સર્પેન્ટીનાઈન. અજમેલખ

પૂરીક્ષાએ પૂરી થઈ હતી. લીનાને ઘેર ઉત્તરથીમાં સહુ આનંદ કરતા હતા. અધવચ્ચે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું. લીના બારણું ઉઘાડીને આવી ત્યારે એનું મોહું ઊતરી ગયેલું લાગ્યું હતું જાણે કોઈ અપ્રિય મહેમાન આવ્યા હોય એમ સહુને થયું.

વિક્ટર અંદર આવ્યો. મહિના એક પહેલાં એ લીનાને પહેલીવાર મળ્યો હતો. ત્યારથી એ એની પાછળ ને પાછળ ભૂખા કરતો હતો એના મુખ ઉપર ત્યારથી નિરાશા અને ઈર્ષ્યા તરતી હતી. અને લીના પણ એને જોઈને કોઈથી સજાળી જતી.

વિક્ટર બહુ અગડો રહેતો. એ શરમાળ પણ હતો. સહુની સાથે હળી મળીને આનંદ કરવા કરાવવાની શક્તિ એનામાં નહોતી. આથી લીનાને એના પ્રત્યે અથુળપો હતો. જોકે વિક્ટર ભણવામાં હોશિયાર હતો. પણ તેથી લીનાની એની તરફની વર્તણૂકમાં કંઈ ફેર નહોતો પડ્યો.

શાખસ થતાં વેંત બે હાથ જોડીને સહુને નમસ્કાર કરવાની એની ટેવ ઉપર સાહમને એક કટાક્ષ કર્યો અને સહુ હસી પડ્યા. વિક્ટર મંજો મંજો એક ખૂણામાં બેઠો.

લીનાએ એની તરફ જરા પણ લક્ષ આપ્યું જ નહિ. એતો કશું મસ્કરી અને કૂદાકૂદમાં મસ્કૂસ હતી. આનંદનો એને નશો ચડ્યો હતો. ધડીકમાં આ ખુરસી પાસે તો ધડીક ત્યાં સોફા ઉપર એમ એ સહુની વચ્ચે ગેસ કરતી હતી.

વિક્ટર હરપળે એની સામે જ જોયા કરતો હતો પણ લીના, મસ્તીમાં જ ગુલાઈ ગઈ છે અને પોતાનું એના તરફ ધ્યાન જ નથી એવો દેખાવ કરતી હતી.

સાહમન અને લીના અરરપરસ સહુથી વધુ છૂટકેલો. એકબીજાને લપડાક મારતાં, વાજ બેંચતાં, ખમીમમાં ખરકના કટકા સેતવી દેતાં અને એક બીજાની વસ્તુઓ પણ સંતાડી દેતાં. પોતે સાહમનમાં જ તાલીન બેની ગઈ છે, એવું બતાવવા લીના દરેક પ્રયત્ન કરતી. એક વાર તો લીન એ સાહમનને ધક્કો માર્યો અને જાણે પાડી નાખતી હોય તેમ બાજુના એરડામાં તેને ધસડી ગઈ. મોડી વાર એ એરડામાંથી લીનાનું માન ફેંકી નાખે એવું કારણ ઇસજાણું—જાણે કે જો

સહુને બતાવવા માગતી હોય કે પોતાને સાહમન સાથે કેલો આનંદ આવે છે—સહુને અને ખાસ તો વિક્ટરને,

થોડા ખિસખિસાટ પછી વાતાવરણ શાંત બન્યું. લીના અને સાહમનની લંબાતી ગેરલાજરી સહુનું ધ્યાન ખેંચતી હતી. અધાની નજર ફરી ફરીને વિક્ટર ઉપર જ મંડાતી.

અચાનક વિક્ટર ઊભો થયો અને બહાર ચાલ્યો ગયો.

* * *

સહુ શાંત હતા અને બારણા સામે જોતા હતા. એક ક્ષણમાં લીના આવી અને પાછળ સાહમન અડ્યો. 'સાડું થયું એ ગયો—મને તો એને જોવું છું ને કંટાળો આવે છે.' લીના બોલી.

'એ તો તારો જ વાંક છે. એને હજીયે હતો તો તે જ ને?' કોઈ બોલ્યું.

"પણ મને શું ખબર કે એક સાંજે એની સાથે હું એકલી રહ્યા જઈશ એટલે એ પોતાને મારી ઉપરનો હક્ક માનશે અને હમેશ મારી પાછળ ભળ્યા કરશે."

'પણ તને એ મમતો કેમ નથી?'

'મારી સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ મૂકે એવો માર્જમ મને તો જરાયે ન ગમે. મારી સહુ પહેલી શરત તો એ છે કે હર પળે મને એમ ન લાગવું જોઈએ કે મારી ઉપર એક જ માણસનો હક્ક છે અને હું મને ફાવે તેમ ફાવે તેની સાથે હરીફરી શકું તેમ નથી. એ રીતે તો સાહમન પછો સારો.

'એના જવાબી તને કુખ ન થયું?'

નહિ જ. મારી સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ મૂકવાની એની ટેવની મને વીઝ છે. હું કોઈની સાથે વાત પણ કરું એ એને નથી મમતું. એ તો પછી અસહ જ મળ્યું ને? મારી ઉપર હુકમ ચલાવનાર એ કોણુ?'

'જસ દવે—મૂકને તારી ચર્ચા' કહીને સાહમને વાતાવરણ પાછું હળુ કર્યું.

લીનાના અંદર ઉપર પુનઃ જાગેલી મસ્તી જતાં પણ એરડાના વાતાવરણમાં કંઈક ફેર પડી ગયો હતો. વિક્ટર ગયો ત્યારે એની આંખોમાં અધવચ્ચે લેવા સહુની

એક દતી. લીનાને પણ મરન હોવાનો ડોળ કરવો પડ્યો. પોતાનો અચ્ચગમે એને છુપાવવો હતો. એને એમ ખતાવવું હતું કે વિકટરના જવાથી પોતાને કશું જ થતું નથી.

સાડા બાર વાગ્યા ત્યારે સહુ ઊઠવા માંડ્યા. 'આવજો', 'હવે સાઈમન કપારે પાઈ આપે છે', 'ફરી મળશું' વગેરેના અવાજો વચ્ચે સહુ બહાર નીકળ્યા. લીના પણ થોડે સુધી એમને વળાવવા ગઈ એક પછી એક બધાએ રળ લીધી. છેલ્લે સાઈમનની સાથે થોડી વાતો કરીને લીનાએ એને એક ખખ્ખે માર્યો અને બન્ને છૂટા પડ્યા.

પાછા વળતાં લીના ધરથી થોડે જ દૂર હતો ત્યાં એને વિકટર મળ્યો.

લીના મૂંઝૂકી, ધડક એ થંભી ગઈ, પણ પછી નિશ્ચય કરીને એ આગળ વધી.

'શું છે તારે? લીનાએ વિકટરની કિંમત કાઢીની કરી નાખી.

'મારે તારી સાથે થોડી વાતો કરવી છે.'

'શોને વિષે?'

'તું જાણે છે શોને વિષે લીના.'

'મને તો કશું જ ખબર નથી.'

'હીક તો હું તને કહીશ. મારી સાથે થોડે સુધી ચાલ.'

અનિચ્છા છતાં લીના ના ન પાડી દઈ અને બન્ને આગળ ચાલ્યા.

'લીના, તને ખબર તો છે.....'

'—કે...?'

'—કે હું તને ચાહું છું.' હાથની આગળાઓ ફેટલી છે તે જુદી ન જ્યાં મળે ફરી ફરીને ગળુનો વિકટર બોલ્યો. એના ઊભા-એલેગા વાળ વચ્ચે સેયો પડી ગયો, 'તને એ પછુ ખબર છે કે મને સાઈમન જેવા નખારી નથી આવડતા, એ કેવો ઉચ્છવટો છે એ તો સહુ જાણે છે.'

'તે એમાં શું બોલું છે?'

'ત્યારે તને એવું કેવું ખમખમું ગમે છે?'

'જા બહુ' પૂછવાનો તને કાંઈ હક નથી...'

'ના, છે જ!'

'એહો! એ હક તને કેણે આપ્યો?'

'તારા ચાટના પ્રેમે.'

'પાછી એની એ જ વાત.' કંટાળાને લીના બોલી 'હું તને કેટલી વાર કહું કે મારે તારી જરૂર નથી અને હું તને ચાહતી નથી.'

'શા માટે નહિ?' રસ્તા ઉપર જ નજર રાખીને એ રસ્તાના પથરા જેવો જ પ્રશ્ન વિકટરે પૂછ્યો. લીનાને ખૂબ કોષ યાચ્યો. એને એમ થયા કરતું હતું કે પોતાને પ્રશ્નો પૂછવા કરનાર આ માણસ કેણું? એણે ફરીને વિકટરને તરુડારવા માંડ્યો.

'કારણ કે તું મને જરાયે સ્વતંત્ર નથી રહેવા દેતો. હું જ્યાં જઈ ત્યાં તું મારો પીછો છાડતો નથી. એકાધું કહું કે તું મારા પ્રેમનો અધિકારી નથી કારણ કે તું અરેખો છે... અવિશ્વાસ... ધાતકી.....'

વિકટર કાત ધક ગયો. એના મુખ ઉપર નિરાસા—યોર અધકાર જેવી—અર્ધાશ્રુઓ જોવા મળ્યા. પૂછ ઉપર ઊભા હતા. તો સામે વિકટરનું મોઢું કડું, લીનાની પાંદ હતી.

'ત્યારે શું આપણે મનઘ પૂરો.....'

'આપણે સંજ્ઞ કાઢ જ નહોતો ચલો.' લીના વચમાં જ હકુડી.

વિકટર લીનાની સામે ભોઈ રહ્યો. લીનાની આંખોમાં એણે પોતાને માટે તિરસ્કાર ભેંચે પોતાના ઘણાની જગ્યાએ કાઈ સૂઝા પાંદાનું બોલું દોષ એવું એને લાગ્યું. એના માથા ઉપર કોઈ જાણે સીસાના મઠા હતાં મારું દોષ જેવું એને લાગ્યું. પેલી આગ-જરતી આંખો માટે એણે બેઠું. એની અંદર જાણે ધનધનના સળીયા ટૂંચારી રહ્યાં એવું એને થયું. રોપ્યાં એવું કરીને એણે સળગી કાઢ્યું હતું કે તે એણે તે વખતે લીનાને જાણ થઈ લીધી હોત તો એ કાઢીને મરી જતો. લીનાની ધાનીમાં એક મુઠ્ઠો મારીને એણે એને પાછી ધકડી, 'જલમમાં જ....' પૂછના કોડે જ ઉમેલી લીના સમતોલપણે જાણવા કહેજો ખતી. વિકટર એને ફરીને પકડી. જાણે એ આગના દરિયામાં નહાતો હતો અને પહોર પહોર નેહાં મોળાં બાદીને મેદી ઉપર દડી ખાતી હતી.

‘હું માત્રી છું કેમ...!’

‘માત્રી...નરપથુ...’ શુભળાતો હોય એમ લીનાનો સાદ નીકળ્યો. ઉજ્જરાદામાં, એ જેમ ફાવે તેમ બોલતી હતી. ફરી વિકટરને એક મુકો પકડે. પોતે કટાક્ષ ઉપરથી લપટી ન પડે એટલે લીનાએ વિકટરના કાનની બાજુ પકડી. લીનાની આંખોમાંથી પિંચાર ઝરતો હતો અને પોતે શુ કરે છે તેના બાન વગર વિકટર લીનાએ પકડેલી બાંધ જામવી રહી હતો.

એક સેકન્ડ પછી વિકટર પૂલ ઉપર એકલો બિજો હતો. બીજા જ સેકન્ડ એણે પાણીમાં ધમકારો સાંભળ્યો અને પાણીની ઊંડેથી જાણોમાંથી જળજે રહી ગયા હોય તેવા એ દીપાં એની આંખને ખુલ્લે ઝગડ્યા.

ચોમેર ભયાનકતા ઇવાર્ક મર્ક. વિકટરને થયું કે આખો ખુરતી છે છતા કેમ કાઈ દેખાતું નથી ? વાળ માંથી આચળાં ધસડીને પછી આંખે રૂયા મારીને એ ભાગ્યે-ભણે પાછળ જ મેડાપૂર ફોડ્યું આચરું હોય એમ મૂંઝો વાળાને ભાગ્યો.

* * *

પહેલી જ ગાડીમાં વિકટર દેશમાં પોતાને મામ જવા ફેલાતા થયો જેટલા માર્કેટ કપાતા હતા તેટલા ચોહીના દીપાં એના કરીરમાંથી ઝોળા થતો હતા. પોતાની જગ્યાએથી એ બીડી પણ નહોતો ચડતો. ટ્રિગિટ-એકર અથવા પોલીસ કે ખીને કોઈ પણ અમલદાર પસાર થતો ત્યારે એ ખૂણામાં જરાતો અને એક પણ માટે એને નાનપણ યાદ આવતું ત્યારે અમલદાર હડી ખાળનાતું કોઈ માધન ન હોનાથી એ કંગાળ માતાના બોળામાં લપાતો.

વળી એને થતું, ‘જાણે ને મને પકડી જતા !’ એને માટે જિંદગી પૂરી થઈ હતી. પોતાની ક્ષિયતમાને એણે પોતાને જ હાથે વિનાશમાં ધકેલી દીધી હતી. હવે એને બીવાતું કાઈ કારણ નહોતું. છતાં એને ફેરફેર બીક પેતી ગઈ હતી. એ ક’પેતો હતો.

ધેર વિતાવેલા ત્રણ આંધાગિયામાં એ હિરસે રિવસે ગળતો જતો હતો. એની બા અને બંદન એના ફાખરું નિરાશરથુ કરતા મચતાં પણ એ હમેશા જાહેર જગ્યા બાપતો. છતાં એ ત્યારે મેડો હોય અને કાંઈ કામ કરવાનો કોમ કરેતો. દોષ ત્યારે એની થા છાની

આંખે એની સંભે જોતી. ફાખી થતી મા ત્યારે વિકટરને ફોસલાવતી, પટાવતી ત્યારે એક ખુની ઉપર પોતાનું વહાલ કાવતી રહી છે એવું એને કથાથી જાન હોય ?

રોજ મૂળતે હાથે વિકટર જાપાં ઉધારતો. કહેના સમાચારની લીટીએ લીટી વાંચી જતો. એક દિવસ એણે જાણુ ઉધાણુ અને કાંઈએ તેના માથામાંથી ગૂંડી વાળ એમ સાથે ખેતી કાઢવા હોય એવું એને ‘થઈ’ એમાં ખજાર હતા કે સડી ગયેલું શરીર અને તૂટેલી ખોપરીવાળી કમિટું થાપ કહેરની નહીમ થી હાથ લાગ્યું હતું. સેકેલું શરીર... .. હા જ... .. એક જ મહિના પહેલાં એ લીના હતી. હજી પણ. તેના મૂંઝુ પછી તેને એટલી જ...વધુ ને વધુ-આહતો હતો... .. એ..સેકેલું શરીર ! એને થયું કે પોતાની આસપાસ પાણીની દીવાલ બધાઈ ગઈ છે અને એમાંથી દુનિયા ઝંખી ઝંખી દેખાય છે. એ જ જગ્યાએ તે કયાકો મુખી બેસી રહી. કાંઈ અકલ્પ વાતનો ભણે તાજ મેડાગતો હોય-મેળવવા બધું પ્રયત્ન કરતો હોય-તેમ એની કમ્પનામાં પણ એ જીતરડું નહોતું, અકલ્પ, એટલી બધી અશક્ય અને વેનાયુક્ત કમ્પના પણ એ નહોતો કરી શકતો... .. લીના... .. સેકેલું શરીર.

જ્યતુ મુકોસ ખની મધુ માડાની જેમ એ સીમમાં જામતો-રોષ લીલા ખેતરને રીંડે અચાનક થકી જતો, આધળાની જેમ તાકી રહેતો, અને એનું હૃદય બોલતું... .. ‘હું તને ચાહું છું. પણ તું તો જન્મી રહી... .. સેકેલું શરીર... .. લીના... .. મને માફ કર. . એકવાર પાછી આવ... .. હું તારા માંમાં નહિ આવું, તને રોકીશ નહિ, કમ દરથી તને વહન કરીશ અને તારી પૂળાઆનદમાં જનન વિતાવીશ... .. લીના... .. એકવાર...’

* * *

‘મેડા, આ શુ !’ આસુ ઝરતી આંખે એક કિત્ત માએ પૂછ્યું.

વિકટર અરીસામાં જોયું તો ત્રણ બાજળ જેટલી જગ્યામાં માથાના વાળ સોદે થઈ ગયા હતા.

તે દિવસથી મા અને બંદનને ખાતી થઈ કે વિશ્વ કાંઈક છુપાવતો હતો.

હવે જે કમળ એથી રીંડે રહેવા મિત્ર નહીં

હવેન ખરેર જેવું થઈ ગયું હતું. હીના જતી રહી.....
પોતાને પિછારીને એ દુનિયા છોડી ગઈ..... હવે
હીનાને શું કરવું હતું?

પ્રેમ શું હશે? એવું સ્વપ્ન શું હશે? પોતે દુનિયાનો
સારામાં સારો માણસ હોત તો પણ તે એણે હીનાને
કુળ આપ્યું હોત તો એ ચિત્તરને પિછારન—જરૂર
છતાં. દુનિયાના ખરાખરામાં ખરાખરા માણસો—ગુરુ,
ખૂતી—ને આહવારી સ્ત્રીઓ પણ ક્યાં નથી? ત્યાર
પ્રેમનું સ્વપ્ન શું હશે? પોતાને જેણે ક્ષણ જનાવ્યો,
જેણે પોતાનું અભિમાન હવણું, પિછાર્યો એ સ્ત્રીને
ચિત્તર કેમ આટલી બધી ચાહતો હતો? શા માટે?

ચિત્તર હવે ત્યાં રહી શકે તેમ નહોતો. એણે નક્કી
કયું કે પાણું જવું અને બધાં એણે હીનાનો ઉપભોગ
ચહેરા ઉત્તરી વાર ભેગો હતો, એ જગ્યાએ જઈને
આંસુ ઠાલવી આવવા અને પછી...હોર...હા એ

એ સહેરમાં પાછો આવ્યો, રોશનેથી પાંચો પસ
તરફ આવ્યો.

સંખ્યાની શાંતિ સહેરમાં પ્રસારતી હતી. હમેશની
માફક બધું થઈ હતું, એ જ હવેનની ધટમાળ ચલુ
હતી. કાંઈ જ નવીન કે કુઝાદ બન્યું હોય તેવું જણાવ
નહોતું. ચોરણા ઠોચથુ સુધી વાળી નક્કરે સાંધીમારો
નહીના પાણીમાં ઊભા હતા. કછોટા વાળીને પોચણો
કપડાં કીટી રહી હતી. પાસેના મંદિરમાં જાલર વાગી
હતી. નદીનું નિર્મળું પ.ણી પણ જાણે સાંત પડીને
સંખ્યાને અંજનિ આપ્યું હતું.

ચિત્તર નદીકાંઠે પહોંચ્યો. એના હાથમાં ધનકારા
બોલતા હતા—જાણે પેસા મંદિરમાં વાગતાં નગારાંના
પડમા બોલનાં હોય તેમ.

બસ, આ જ એ જગ્યા... આ કોડોડા. એણે
નીચે નેહું. એને અધારાં આખ્યાં. હીના પીળા ચન
કતાં ચક્કરો જ એને કેળાયાં. ક્યાંય સુધી એ ત્યાં
હીના હશે ફરી વાર એણે નીચે નેહું. એણે. રોડે
પથરો ગાંધી—જેની ઉપર હીનાએ એક વિષગ માટે
આંધીકું કયું હશે...પણ ત્યાં તો પાણી—સાંત, ગુરુ
પાણી હતું—ખીજી કાંઈ નહિ.

તસ એક જ વાર પાણી આવે...જગ્યાનક એણે
માગ્યું નેહું અને પધાર થતી એક ગાડીનાં એ
હીના—જવતી હીનાને ચહેરા ભેગો.

એ હીનાનો જ ચહેરો હતો પણ કિંકરો પડી ગયેનો,
કુજબો અને—એની ઉપર મરતી, આનંદ નહોતાં; કુઝાબની
પીળાશ એની ઉપર હતી.

ચિત્તર ગાડી પાછળ દોડ્યો. એ ત્યાં જાઓ રહી
ન શક્યો. એને થયું કે હીના હવતી હોય તો મોતનું
શું કામ હતું?

પોતાની ઓરડીએ ચિત્તર પાછો આવ્યો. આખા
રાત એણે આમથી તેમ આંટા માર્યાં. સવારે હીના
પહેલા બના ગેટી હતી ત્યાં બેઠકી. આ જ ગેટી,
આ જ મકાન મા જ બા હું અને...ઓ...આ જ ચહેરો
હીના પોતે જ.

ઓરડીમાંથી એક સ્ત્રી નીકળી અને પંચવત્ર ચાલતી
ચાલતી ચિત્તર પાસેથી પસાર થઈ અને રસ્તા ઉપરના
લોકસમુદાય અદ્યપ થઈ ગઈ. ચિત્તરને થયું કે બુધ
પડું, હાથ રંગો કડું પણ એ પંથરની જેમ ઊંઘે
રહ્યો—કાંઈ જ કરી ન શક્યો—ફક્ત થોડાંના થોડા તરફ
ભેંજી રહ્યો.

નદીમાં પડેલી હીનાને, તસાઈ થતા એક પોલીસે
જવાબી લીધી હતી. એણે એ જ ઉપર જઈને કયું કે
પૂપ ઉપરથી પણ લપમના એ પડી ગઈ હતી, તેને
પોતાને જ સમજણું નહિ કે એ સત્ત્વ શું કામ ન બોલી,
મિત્રોને પણ એણે ભૂંડે જ કહ્યું.

હીના હવે અલસાઈ મઠ હતી પડેલાની માફક એ
હવે ભાગ્યે જ હસતી. ગરેતે ચાલના પણ એ સીધે સીધું
એવી રીતે એવા કરતી કે જાણે કાંઈ કાપડો અને મૂંઝવી
નહો હોય અને પોતે ઉત્તરના મથતી હોય.

એને નદીમાં કાંઈએ દેડે જી કાંઈ હતી એ વાત હીના
હુપાવતી, બપોરે એને બીક હતી કે રાત્રે એ વાત અદાર
પડી બપોર? શા માટે...? પણ હીનાને પોતાને જ ખબર
નહોતી...શા માટે..?

એ માણસ એને જેટલી બધી ચાહતો હતો એના
હિંમતા પેતાની જ પ્રિયતામાં જુન કરતા જેટલી વેત-
રતિ દર્શાવી આવી જ...આરંભે બધો પિછાર ક્યાંથી? હવે
એ તેને ચિત્તર ફરીથી મળે તો હીનાને તે જેટલી જ
પિછારન પણ એ પિછાર તો એક ચડિયાતા ખગ-
વાળા પ્રાનું પરિણામ હતું.....

હીના પોતાની ધારણીએ સનગ નદોની રકતી
પણ એટલું તો નક્કી હતું કે હવે એ ચિત્તરને જના
પણ પિછારની નહોતી. વાળે: હિંમત તેને જેનું થયું
કે ચિત્તર ક્યાં હશે એને શું થઈ હશે.

એક દિવસ તો એ વિકટરની ઓરડીએ પથ્ય ગઈ હતી પણ એ ત્યાં નહોતો અને અંદર જઈને તેને વિશે પૂછપરછ કરવાની એનામાં હિંમત નહોતી. આવી ભયંકર વિધાય પછીના નિશ્ચયનો શું અર્થ હતો ?

બીજું કંઈ નહિ, ફક્ત એકવાર એને વિકટરના જીવનમાં ડોકિયું કરવું હતું—જેમ ડોઈ-મરી-ગયેલું માનવી દુનિયા નરક નજર તાપે કે પોતાના સગવડામાં શું કરે છે; કેવી રીતે જીવન વિતાવે છે ? એ મૃત-માનવી પોતાના પ્રિયજનોના મુખ ઉપર કોઈ હમેશની યાદના ચિહ્ન જોશે કે પછી એ પ્રિયજનોના ચિત્ર સજીવી રહ્યા બાદ જીવનવારે પંતવત ધીમે પગલે ચાલ્યા ગયા હશે, દિવસો પસાર થઈ ગયા હશે, સવાર, બપોર ને સાંજ—એમને એમ જ ચાલ્યા કરતાં હશે—અથો કે પછી માનવી કંડી પથ્ય અસ્તિત્વ જ ન ધરાવતું હોયને ?

આ વિસ્મૃતિ કેટલી બધાનક છે. મનવી ઉપર પ્રિયજનો પ્રેમ રાખતો, એને મળતો, એ કેશવર જતો ત્યારે દુઃખી થતાં ધાંછા આવે ત્યારે હર્ષના ઘ્યાંસથી વધાવતા—એને પછી બચાવક મૃત્યુ.....શીશું વાતા-ધરણી, જ્વનજીવીય દુઃખ, એ જ ચિતામાં પડી ને એ માનવી સાથે જ આકર્ષક જવાની તીવ્ર ક્રિયા...પછી સંતત્વન, આત્મસત્ત્વ, એ ચાર દિવસ દુઃખની છાયા અને એને પછી ધીમે ધીમે વિસ્મૃતિ....એજ બધાનક વિસ્મૃતિ ! તેમ છતાં પણ જો એની યાદ જીવનને દુઃખજ બનાવતી હોય તો, કાન્યું કોઈ વામણ દૂર કે એવો બોલો કોઈ મુઠ્ઠા જનાવ અને એટલે મન પેસા માનવીને સૂની ભાવ છે અને એ નવા જનાવમાં પરાવાઈ ભાવ છે. જીવતો માણસ બુધ્ધાતો નથી કારણ કે તેની હાજરીથી જ એ આપણને નિરંતર માફ રહ્યા કરે છે. જો એને બીજી જગ્યાએ તો એની અસર તરત જ એ માણસ ઉપર થાય—એને દુઃખ થાય, પથ્ય મરકાને તો સુખદુઃખ ક્યાં હોય છે ?

આવા વિચારોએ લીનને જાન કરાવ્યું કે એકલિયું જીવન કેવું કંઈ—નિષ્કર છે, લીનને થયું કે તે સાથે જ મરી મઠ હતી અને એને દુનિયામાં પાછી જાવી હતી. સહુ રતેલીઓ એને પહેલાંની માફ જ મળતી. કોઈને એના જવાબી દુઃખ નથી ધરાવતું એ માન તેને થયું જાંખતા બુધ્ધામાંથી તેણે દુનિયા ભૂલે, અને એણે એક પથ્ય માનવી એવું ન ભયું કે જો તેના મૃત્યુ પછી યાદ કરે, હવે એને માન થયું કે કોઈને એની પડી નહોતી—કોઈને એની જરૂર નહોતી.

ત્યાર પછી તેજ વિકટર લીનાની ઓરડીએ જતો અને દરથી એની પાછાવાળી આરી સાથે કલકો સુધી જોયા કરતો.

એક દિવસ વિકટર અને સાદમન લટકાઈ પડ્યા. 'કેમ શું ખચર છે ?' એણે પૂછ્યું. સાદમનને ખાસ કોઈ કહેવાતું નહોતું.

'લીનાને છેલ્લો ક્યારેય મળેલો ?'

'પથ્ય વખતથી મળ્યો નથી' સાદમને જવાબ વાળ્યો. 'એ પુત્ર ઉપરથી લપસીને પડી ગઈ એટલે એને વાન્યુ હતું, ત્યારથી એ બહુ દેખાતી નથી.'

વિકટરને ધાતી થઈ કે એવું કેટલું લીનાએ જીવું રાખ્યું હતું. આ માટે ?

હરી એક વાર વિકટર અને લીના કળી ગયા—રસ્તા ઉપર જ. વિકટરે નમસ્કાર કર્યો. લીનાના શીકા બાસ ઉપર રતાય આવી. અને સાથે ચાલ્યા.....

'દેશમાં ક્યાં હતા ?' લીનાએ બહુવચન વાપર્યું.

'હા, હું જતો રહી હતો.' અભાગ ચાલતો અને કંઈક ને કંઈક—અર્થવારની વાતો કરતાં હતો. પથ્ય જીનાજી વિશે એક હરફ પથ્ય કોઈએ ન ઉચ્ચાર્યો

એમની વાતચીતમાં શરમાળપણ અને અસરચળા હતી. જાણે પહેલી જ વાર મળતાં હોય તેમ અને વાતો કરતાં હતાં.

ચાલતા ચાલતા બગીચા પાસેથી બંને પસાર થયાં. વિકટર વિચારતો હતો કે શું પહેલાંની જેવો કંઈક સંબંધ એ બે વચ્ચે હવે સંભવતો હતો ?

'ના—જરાય—ના' એણે જવાબ વાળ્યો. પહેલાંની માફ લીના સાદમન સાથે નાચેફર કે ક્રેસી રાખે તો એને કોઈ યાદ ?

'ના, કંડી નહિ—કાપી નહિ'

ત્યારે બંને કેમ ચૂપ હતા ?

લીનાએ થોડાં કૂસ વીરવાં. પછી વિકટરની નજર એ આવી. પહેલી જ વાર લીનએ વિકટરના હનામાં ફરફતાં મૂંઠાં સાથે જોયું, અને પેલા સરેર વાળે આડી આંખી

'આ શું..... ?' લીનાએ પૂછ્યું.

'એ.....હેં, હેં, હેં.....એ.....' વિકટર વામણ પડે ન કરી શામેલ.

થોડી સમયે સુધી લીના વિકટરના વાળ સાથે જોઈ રહી અને પછી આંખમાંથી ટપકતાં આંસુ બાપિ વિકટરની ગરબની બાજુ બાજુ હાથ ટિંટાવ્યા અને સરેર નાળગાં એ મૂંઠખા ઉપર હેંડ લાખી દીધા.

(રિડિયલ લેખક રાખરે ફરી એક વાર કંઈક)

[એક પ્રવાસકથા]

ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી પ્રકાશિત પર્વત ગોઠવાના મમાયાર નવરા ત્યાંથી માડું મન એ બુમિનાં રવમાંમાં રાત્રા લાગ્યું હતું.

શ્રી. પનાલાલ પટેલના 'મલેસા છત્ર', 'વળામણી', 'સુખદુઃખનાં સાપી'ની મુદ્રિત છત્રી નમતી જોવાની મળશે એ માડું મોટું આકર્ષણ હતું. એ પાત્રો સાથે પર્વતની હાસ્યસભા ગેલ કરવાનું તો નહિ જ મળે એ તો હું ગાયુલો હતો, પરંતુ સુખદુઃખની વાતો સાંભળવાની થોડી મળશે તેટલી તો આશા રાખી હતી. વળી સાહિત્યસભા તરફથી એ પર્વત ગોઠવાયું હતું એટલે એ જમાણુ મેળા કરતાં વ્યાપક દૃષ્ટિયાનું નીચડી એમ પશુ માન્યું હતું.

એ ઉમંગમાં હોય તા. ૨-૩-૪૬ નાં રોજ અમદાવાદથી સવારમાં ૭-૪૫ કલાકે જીવંતી પ્રાંતીજ રેલ્વેમાં મુસાફરી અને શરૂ કરી. ગાંધીના વખત દરમિયાન એ લાઈનમાં રિવેસમાં એક જ વખત હોવાથી ગીરદી મારી પેડે હતી. લગગમ જવાને ઉઠા રહેવાનું જ સદ્માન્ય મળ્યું હતું. તેમાં મ તે રિવેસ મીનોમાં ધિનરાત્રીની રમ હોવાથી ગીરદીનું રેલ રોડથી જમણું થયું હતું તે નહોતું!

ત્રિઝાયેલા સરીર અને કાન પાંચે ન સંમળાય તેવા થે ધાટમાં દું એક બરી આગળ ઉઠો હતો. મનમાં થોડી ખિન્નતા હતી. પર્વતમાં ૨૫ જણની સંખ્યા તો થશે એમ માનિહું, તેને અરે મે ૧૬

સંખ્યા હતો. તેથી તો બહુ ચિંતા જેવું ન હતું, પરંતુ સાસ જેવા પરિચિત મીની દર્શન ખાસ ન થયાં તેની મનમાં ખિલનાં હતી. ગાયુ પર્વતમાં મચા નહિ આવે!

પરંતુ મારા એ ભમ બહુ નહ-કમાં જ વડી પડવાનો હતો એની મને શી ખબર!

આમ દું કોણની સાથે વાત કરવાની મોકળાસ કે શાંતિ ન હોવાથી ક્યાનાં માણુમેતે જોઈ રહી હતો. ખીન્ન સ્પષ્ટમાં કહું તો પનાલાલનાં છત્રી, મનોરમ, અંગા, ભગત, દાણી કે એવું કોઈ પરિચિત ક્યાંક મળી નવ મેની શોધમાં મારી આંખો એમર ફરી રહી હતી. પરંતુ ક્યામાં મોટા ભાગની વસતિ મારી આંખને અનળની ન લાગી. એમાં માનવી મેં જોયેલાં જ હતાં. હડર તો ત્યાંથી દૂર હતું અને પશુ મુસાફર ડોઝા, દેહગામ મે તેની આલુગાનું હોવાથી અમદાવાદની આખને એળખીતાં હતાં.

પરંતુ એમર જાને કરતી કરતી મારી આંખ દેક નહક, મારા પજને અડકતી પાટલીના પહેલા માનવી ઉપર પડી તપરે મારા હવાને થયું કે, હોવા તમે જ અંધારુ છે ને! તારી આંખ સામે જ દરિયા જુગાન બેઠો છે ને તુ એમ દૂર દૂર ક્યાં ફાંફાં મારે છે!

સાડું થયું કે એ તો એક જુવાનિયો હતો જાણી એ જગ્યાએ કોઈ જુવતી હોત અને ત્રિઝાયે દું જેમ એને આંખનું મટકું માર્યા વગર જોઈ રહી હતો તેમ જુવતીને જોઈ રહેતાં મને કહ્યું લાગ્યો હોત તો તે

મોટે ન જોલત તો મ મનમાં તો જરૂર જોલ્યા વગર ન જ રહેત કે, જે આ નફ્ટને લાગ શરમ! આટલાં મનખ વચ્ચે આવી નફ્ટાઈ કરે છે તો કોઈ ના હોમ તો... ક્યાંક જીજળાં દૂધ જેવાં પહેલાં છે પશુ મન તો કાણું કલેસા જેવું જ છે,

અને કદાચ એ જુવાનિયો ગામડિયો ન હોત અને કોઈ માલદાર શેરિયો હોત તો કોણે એવો પશુ વહેમ જાત કે કંઈ ખિન્ન કાપવાની વેતરણમાં તો એની આંખ આમ નાકી નથી રહી! જીજળાં જુગાનો આજકાલ કશો વિશ્વાસ નહિ, એથી જ લોભો બુધા પડે છે!

નમને થશે કે પ્રેમીને નીરખતી હોમ તેવી પ્રેમભરી તારી આંખો એવું તો એ જુવાનિયામાં શું હતું કે આટલી ખરી એનથી મુગર ઘડ અર્થ હતી!

વીસેક વરસનો એ જુવાનિયો હતો. મજનો દોરો આઠો હતો હતો. બજાને પૂઠ અને મરદને મજ જેવી પૌણી શોભા આવે તેવી તગતાર મજ એ જુવાનને લાગવાની વાર હતી. જોવાઈ કરીરમાં જોર કરી હતી એ તે. એવું મોડું હતી આપતું હતું મો ઉપર ખીસતું જોર એટલું બધું હતું કે એને ખચ-ખચ કરવાથી, પોઠા ફળેને પડી-એએ મંડો મારી મારીને ઠંડી નાખ્યું હોય તેમ મોં આપું આપું કોચાઈ થયું હતું. ગાયુ જોવાઈ એ જવાઈ ન જવાઈ હોય!

પરમાં જોડા દના નહિ કાનિયું, એ એવો ત્રિઝાયેને જો- દનો કે,

એની પહેરવાની બા એવી હતી કે દેકે જાં મુદ્દમાં હતું તે ખજાર પડે તેમ ન હતું. લીચણ સુધીના પગ ઉપાડા દેખાતા હતા. અને એ ઉપાડા પગની પીડિયા દારિયા ૨૮ ચડી ચડીને છુંદાઇ રહેલી હોય તેમ મન્ય જૂન અને ગોટલા બાજેલી હતી.

એણે પહેરેનું પહેરણ, ખમીર કે ઝલાતા એકે પ માટનું ન હતું. સચે સીવેલા એ બખીઆ પથુ એવા વાંકાચૂંકા હતા કે દરદરના શિખાકે છાકરે એ શીબુનું હેમ તેમ સાગનું હતું. ગળા ઉપરનું બપન વારસું ન હતું, એની ગરલ મળ્યું અને બરાઉદાર હતી. બને છેડે કાલ દૂમતાવંજો ગળીને દોરો એણે રમે નેકટાઇ બાધી હોય તેમ કસારીને બાધો હતા. અને છતાં એને એટલાથી સંતોષ ન થયો હોઇ, તેણે કાલ રંગનો અને મેલથી ઘેરાવતો બનેરો. માંદા ગણે અણ ગાંધ પાડીને, એ છેડા પાછળ પહેરણ ઉપર બૂવતા રાખીને બાધો હતા.

પરંતુ માનું મન એણું હતું તે એનાં બૂબધથી. વાંકડિયાં એ બૂબધાં એણે નેટલી કાળજી લઇને બોળ્યા હતાં, તેટલી જ કાગજી લાને બધાં પથુ હતા. ગણ કે ચાર લાખના ફાળિયાને એણે માખાની ચોમેર વોટનું હતું ઉપરનું ટાલકુ ડાંકણ ન હતું કાન અને એનીના વાળ, પડા માફક વિર એનાં કાળિયારે વકડિયા વળી નચેથી બેયા થયા હતા એ ફાળિયાની ધારે મેં કશું એકે ચકચકતું એણું હું રહેજ ઉભો થયો ત્યારે કાંઠામાંના પૂઠાની ધારે દેખાઈ અને તરત મને ખજાર પડી કે એ મોં ભેવનું નાવું ચાલુ હતું. ને

એની સાથે જ વાજમાં ખેસેસે દેશી બનાવેલો બાનો કાંસો બોલો. અને તે જ ઘડીએ કાચેબિયન યુવક યાદ આવ્યો, બિચારા એને, બિચારામાં આવતો અને દારિયા લઈને ફરતો દોવાથી આવણે ખેટો લગોડ્યો છે. અને તે અન્યથા માશી સૌના વતી મેં એ દારિયા યુવાનની સામે તાણી રહીને અંતઃકરણથી મંગી લીધી છે. આ પ્રાકૃત યુવાનને એટલી ચીતે એની કાબા વધા રા જોડે, તો રગમેરંગી પત્રિયા જેની કાચેબ યુવતીઓમાં જેને વગર નુ છે તે યુવકને એના વિના કેમ ચાલે ?

મા ભગવતીનો આદેશ દઇને બાપ સૌને કહ્યું હું કે, દલેથી કાઈ એ કાચે કાચેબિયનને મા વગોરશે !

વળી હું મારા એ પ્રીમી તરફ એટીસે તાણી રહી કાન વિધાવેલા હતા પથુ શણગાર સંજોડે ન હતો. અંખે કાજળ આવડ્યું ન હતું. જી. ટી. ના નામે બોળ્યાતા કાપ હતું એ પહેરણ દંબકા વગરનું સીવેનું હતું તેમ જ કોણું પથુ સારી રીતે હતું હું એના તાપને વીધે પડવામાંથી ધગ્યા રજામવણી ચડેલાને રધા ફૂલને નરખે તેમ તીખા રહો એની સાથે લિયા લેતી બાજોમાં હળુ પ્રેમ ફર્યો ન હતો. એની સેડ્યા પ્રેમિક ન હતી પરંતુ એણે હેથુ એની રોષમાં હેથ તેમ એ કાઈ બિડા ત્રિપાદમાં નીચું મે કરી આખો લળી રહી હતો. રખેને એ તખતમાં એચિયો પ્રેમ ફૂટે તો કહેવાય નહિ !

ચડી ધરધર કરતી વહી જતી હતી રોશન જેમ જેમ આવતાં

હતાં તેમ તેમ ચીરદી વધતી જતી હતી મારી ભોમ કરતાં આ ભોમ બુદી છે કે નહિ, તે જોડા હું વારે વારે નચો નચો ખજાર ડેકાતો હતો, ઉનાળામાં પથુ પંખના પાણીથી ચરોતરમાં દરિયાનાં ખેર અર્ધ અર્ધપ થયાં હતાં. છતાં ચીડખાન રવજન જેવાં દરેક ખેતરે ભોમો હતાં. આંખની દારોની દાર નોંધ અંતર નાચી છોકું હતું. યથું કે બાપા ઝાડને પોષતાર ભૂમિ પાકને ન પોષે એવી નુશાણી હોય તેમ કેમ મનાય ? પથુ ચરોતરનાં જેવા કમળી બેડત અડી નુદિ હેથ અને ચરોતરને સમક કરવાર પરદેશનો મેસો હોય ત્યારે પંદડ ને વીમ હબરનાં રિપિયાને ભોમે પંખનાં પાણી ખેરનાં દરિયાનાં કરી મેં ને !

જીભના રવાને લઈ વધુ પડતું ખરાજ મળું હોય, પેટ ફડકે ફડકે થતું હોય અને એચિયો બીવડી થતાં એક વખત મોં ટટાણું તો થઈ જાય, પરંતુ થોડીવાર પછી જેમ પેટ લગડું ફૂલ જેવું લાગે; તેમ દરેક રોશને અમારી ગાડી, જે અકસુરિયાની માફક મુસાફરોને પેટમાં નાખનાખ કરતી હતી તેને ડોહડા આવતાં એચિયો બીવડી થઈ ગયો. ઘડીક થોંધાટ મચી રહી બોળેલા ભેખનાની વેતણમાં પડ્યા. એકસા મોઢળ થ અને ખારીની સલમી મેળવવા ગ્રંથાયા, અને બારવારા પોતાના લગાયાની બેચ-તાણમાં પડ્યા.

ઘડી પછી ગાડીનું પેટ લગડું ફૂલ થઈ ગયું. અને બધા મદારથીગો જે બોસા હતા તે એકે જગ્ય એ સાથે ભેખના સામટી જગા મેળવવા કમના એક ઉડેથી બીજે

છેડે પહેાંચી ગયા, અને બધું થાળે પડી સવં વાતમાં ચુંથાયા 'ત્યારે જે' મારા ગ્રેમી ઈરિયા સુવ-કની જગાએ નગર માંડી તેા ખલાસ ! એ રમ્યાને મોંમાં એક ય દાંત ન મળે તેમાં બોખાં, નાકમાં દાંસી દાંસીને ઈંકણી ભરતાં અને પૂઠ નીચે પોટથી દબાવેલી હોવા છતાં, પૂઠનો ય ભરાસો ન હોય તેમ એક દાય એ પોટની ઉપર મૂકી રાખેલાં ધરડાં ખખ ડોળીમાં દીકાં !

મારો ગ્રેમી, આમ અને ચડતા ગયોએ મૂકીને એકએક ચારથો ગયો. અને એ તો સાડુ થયું કે દુરિયત-પ્રમ્દ હતો તેથી મારા સાથીએ જોડે એને જૂળીને વાતે ચડ્યો. ખાકી રાધાની જેમ બાન મુકી ઢું વિરલ-ધેલો બની ગયો તેાત તો, મિચાડે ઇડરનું પપટન ત્યાં જ ચટકી જાત-અને થી. કેશવરામ રામી જેવા સંશોધનશાસ્ત્રી પશુ મારા 'મનુ' સંશોધન ન કરી શકત.

‘ જે’ હરીને હામ રહેલા અને મોન રાખી રહેલા અમે બધા, જે ધડી મહેલાં એકબીજા સા અપરિચિત હતા તે વાતમીતતા સ્વભાવધર્મે ભેગા બેસનાંની સાથે જ વાર્તાલાપના બાણ્યમાંથી ચપચપ મોંમાં ફેાળવા મુકવા લાગ્યા. મારા મનની ગાડીમાં બેયતી વખતની ડિપનસા તો ઈડ-રિયો સુલક મળતા ગઈ હતી. ને એ જતાં આ બાણ્યના ભે. અને એને સાવ ભુલતી દીધી હતી.

‘ વાતોમાં ને વાતોમાં ગાડી કાઢ’ નાના રોચને અવીને હજી રૂકી હતી તેવું અમને લાગ્યે બાન હતું. પરંતુ અમ રા દસ-અગિયાર જણના ખાસ રાક્ષા નાના ખાતાની જોડેની

ખારીએ મરજક થતી બાણી ત્યારે અમે ખકાર જોયું. અને મારી ઉમ-રમાં રોચન ઉપર નહિ જોયેલું’ સુદ જોયું !

એક માથા ફરેલ ભુવાનીએ ઊઝળી ઊઝળીને ખીબ એક બાઈને મારવા દોડતો હતો-લાજ આવી જતાં મારતો પશુ દનો. અને એથી ય ન સંતોષાતો હોય તેમ મોંમાંથી માણેતો મારો પશુ ચાલુ છોડ્યે રાખતો દનો આ કચ્છ બનાવને પોપનાર એક ધરડો જલથુ એના કપાળના વિપુંડને લગવતો બેજવાખસાર સુવા-નને ઉઠેરેતો હતો ત્યાં વળી એક ત્રીની દાય ઉપાડે તેવો એના પક્ષમાં બચ્યો.

વચ્ચે એ મારામારીને બંધ રખાવવા જનાર પાચથી સાન જલે માર ખાધો તે નવતો. એક સુવકને લમણામાં વાળતા ચદમાં પડી ગયાં. ખીબ બાઈનો દીગચ્છુ છુલ્લાઈ ગયો, તો ત્રીજાને બરડામાં વાગ્યું.

નાના રોચનનું એ પોટફાંપ દસ મિનિટ યુદ્ધસેનને એક સળંગતો મેરડેયો ચર્ધ પડ્યો. છતાં ન તો રોચનમ સ્તર દેખાયા કે ન તો ગાડસાહજ રોકાયા ! એ પાંચ સાત જણે એ માવા મારીને બધ પાડા ને મારખાઈને પ્રપ્ત કર્યો તે મનવત.બધો તો હતો જ. તેમાં ય એક મુસલમાન દુદ રોકાએ, છેવટ સુધી બે પક્ષ વચ્ચે પોતાની ફગફગતી ઘોળી દાડી લઈને જે પ્રેમભર્યો પ્રપ્ત કર્યો હતો તે અત્યારે ય મારી આખ સામે તરે છે.

એ બનાવનું કારણ નજીક હતું. એ મારામારી રસ્તાર બાઈએ ગાડીમાં બેસવા બાંલું ઉઘાડવા માંડ્યું ત્યારે

અંદરના લાઈએ. કલું’ કે જગા તથી, ખીજે ભુએ ને પેલા ખકારવાળા બાઈએ સલાહ ન ગણ્યકારી. અંદર આગ્યા હોત તો કંઈ વાધો ન હતો. અને એવી સલાહ આને આપનારો ડોચેએ હોય છે છતાં કાઈ એને ગણ્યકાનું નથી એ પશુ સાચું છે. છતાં એવું કાઈ પગલું ન લેતાં પેલા બાઈએ જેટલી જિંચકામ તેટલી મોટી માળ ઝટ દઈને અંદરવાળા લાઈના લમણમાં ઝીટી !

પેલા લાઈ તરત એ સમાચાર નીચે જીતપાં ને પોટફાંપ લગાઈનું મેદાન ચર્ધ ગયું. અને એટલી ટાંચે પહેાંચ્યું કે વચ્ચે એ બંધ રખાવા જનાર એક લાઈ નાકક માર ખાવાથી એટલા બધા યુસે ચર્ધ ગયા કે ફરિયાદ કરવાની હદ પહેાંચ્યા. માડીમાં બેસવા આવનાર બાઈને છેવટ પોતાનો લખાએ લઈને પીટેલ કરીને બર ભેગા થતું પડ્યું. અને એ પ્રમ.ભુની પીટેલ એમણે ન કરી હોત તો એમને માટે તે કાળ-ચોખડિયું હતું. આખી ગાડીનો તિરકાર એમણે વહોર્યો હતો એટલે વતનનું રોચન ગાળીએ વડાવતાં એમનું આવી ખનત !

અટલું બધું મહાભારત મચી ચયું. પરંતુ અમારા ડાખાંમાંથી કાઈએ નીચે જીતરી એ યુદ્ધસેનમાં પચ મૂકવાની મરખાઈ કરી ન હતી. મમોંધવ જણુતા શાસ્ત્રી દના, બસો પાંચસો દંડ-એક કરનાર અને હરી-કાઈમાં દાલ-લાઈડીને મેરડે’ બીમ-નાર એક અખાડિયન હતા, અમારા એ દૂંકા પ્રવાસમાં એમનાં મહેકવાન શરીરના અનાપે ‘સોહજરની’ અનાપ મેળવનાર એક બાવિ વધીયું હતા,

પશ્ચિમના પ્રખર જગમગાટી અને એ સંસ્કૃતિને પચાવનાર પણ એક ભાઈ હતા, બીજા ય ગુમાસ્તા સમજે તેવા સુષુ મહાશયે-હતા, અને અત્યારે આ મધુ દોઢ-પાંચ કરનાર હું ય અંદર મૂક્યા' તો; છતાં અમલ-રામાંથી કાઢના પેટનું પાણી ના દાણું. અને કાઢના પેટમાં કદાચ દાણું દશે તો ય બહાર તો નહોતું જ ઊભારાઈ આવ્યું. અને બીજા ખાનામાં બેઠેલા અમારા બાકીના સભ્યોએ તો 'રામનું રામાયણ' થઈ ગયું તે જ ન મરણુ !

ગાડી એ માધવપુરના રે-નિયા બપોડી ત્યારે અને એ પ્રસંગ ઉપર, એ બેજવાખાતર ધુવક અને ધરડા ધુવક જેવા કામજુના માનસ ઉપર, ગામડાના આતલ લોક ઉપર ચર્ચા કરના સાચા ' ગડી સાસરે ન ત્યા ને ડાહીને શિખામણ કે તેરી.

મેં ઊઝા યદને જોડેના ખાનામાં ડોકિયું ક્યું ત્યારે એક ભાઈ, જે ભાઈને હાંમણે ઉઘાડ્યુ હતુ એ જગાએ હવા મોપડતો હતો. પેરો ભાઈ જધને સંજળાવતો હતો—'એ મને એનું મેંડું નહિ કહેતું હોય કે આમ મારી જાય. પરંતુ મને પંદર ઘંડાંથી તાવ આવે છે, પાંચ ગાઉ ચાલીને આવ્યો'તો એટલે યાદી પણ મેં'તો બાકી...

• હા મોપાનાર ભાઈએ સલાહ આપી !—'પણ તમે કોના દરીરે વચ્ચે મુકાયા થા ગામ ચલા ? જાણીએને કે આપણું દરીરે...

એ ભાઈને વચ્ચે બોલના રોડી હવા મોપડાઈ રહી હોય પચ 'એથી લેનાં તે ભાઈ બોલ્યા 'ખાંચો મારો છુ જ એવો છે કે ખોડું' મારાથી

સહન યાપ જ નહિ. આ તો શું પણ ખાટલામાં પડ્યો હોઈ' તો ય બેડું થઈ જતાય !'

ખીચેલે કહ્યું: 'હાંતમાંથી લોડી ખોડી તો નથી નીકળતું ને !'

વળી દાંતને શું થયું હતું. એ જાણના હું-એ ખાણુ ખર્યો. મોઢામાં વાગવાથી એ ભાઈનો એક હાપતો દાંત પણ પડી ચ્યો હતો.

છતાં એના મોઢામાંથી માનનાતાની કે મેવાની કે એવી કોઈ બીજી રિયમ્પીની વાત નીકળતી ન હતી, એના છતનમાં જ એ વાત વણાઈ ગઈ હતી. ત્યારે બીજા ખાણુ એ, રિયમ્પી અમારી છતમાં જ ચાવીને વસી હતી !

એ બતાવમાંથી બધા આવડેને મેં બંદાર નગર નાખી ત્યારે સાપ કંચળા ઉતરે તેમ જૂનીના દેડ ઉપરની લીલા જવાબ મ્મ હતી. બેનરમાંની લીલાતરી તો અમરાવાદ થી જ નહોતી. પરંતુ રવજન જેવા જાડ જે અત્યાર સુધી 'આવડે, આવડે' એમ આવકાર આપનાં દોડતાં દેખાતાં હતાં તે એકેય થયાં હતાં હજરની રાજધાની દિગ્ગતનગર આવવાની ધડીએ મળાતી હતી. પરંતુ અત્યારે પ્રદેશ અવના પડેલાં દુઃખ પ્રદેશ અને એને સાંભળેના વેરાનનો એ પદો હતો. થકે ઊંચેલાં કોષ કેઈ બેનર દેખાતાં હતાં ખનાં, ઉમંગ યવાને બાલે શોક યતો દેના. અજો કોષ પડેલાં ડોલો લોરી હોડી જઈ આવ શોકો પડી જઈ મરણ પધારીએ રેડના આમ ન લાઇ રહ્યો હોય તેવો ભામ અને એ બેનર જોતાં આવડેનાં ! અને મનમાં હંપારી

આવડી હતી કે દેવું પરંતુ આ એ જગમગાં બેનરની તો કટકી ખરી રિયનિ હશે !

દિગ્ગતનગર આવ્યું. ગાડીને નાનું નાનું મ 'ખોટામ' ન હતું. કંપાઉં-કની વાક લોડાના પાટાની કે લાકડાની સફાઈવાર પડીએતી ન હતી. પરંતુ રેતવા પાટા નીચેના ખાંચને રેડ ખાનસ થયેલા 'સલેપાટ'ની હતી. અને થયું કે રાજધાનીના રોડના આ વેશન !

ગાડી જીની રહી. નીચે જીતરી મેં રાજધાનીના રાતા ઉપર નગર દોડાવી પણ એથી કંઈ કહે. ખાસ ન આવ્યો, ગાડી ઘોડો વખત જ્યારે ચોભવાની હતી એટલે જ્યારે, થોડે દૂર લીલા હતી ત્યાંથી જમના માટે 'મોડર' આવ્યો. સામા બાર ધરા આવ્યા હતા એટલે જે દોષ તે ખાવા બંધા અપીરા જવા તમા થાઈને નારના માટે આલેખ્ય મરણુ ચાપું પણ ક્યું હતું. ઉપર એ મો'રાજ અને નાનો છેડો દીક્ષિતમાં દાળ-લાળ ને રોટથી કહેને આવડે, પણ ખાણુ શી રીને તે મોરો કોમરો જઈ પડ્યો. બંદર બેનરની જ જઈ હતી ત્યાં થાઈએ ક્યાં ખાવી, જમનારા કંતાં થાઈએ અધી હતી નીચે બેઠીને જમીને તો ગાડી જીવવાની વાર નહોતી તેનું હું !

ઉપરે દીઅણુ ઉપર થાઈ રાખી, એક થળીમા બાજે જાય મુખજની રમે બેથું જમના ભેરી ગયા ! તે તેમાં ય જરૂર ના પ્રાથિયે એક પચ ને બીજે ઉપર એમ ઉઝેલા ધીંગલ થાઈમ થી રોટી મારી રાક લેવી ખાડું ભરના જાય, બંદર ઉજળ કોષ મરના આવેતા રેતી માટે

વાત કરતા જાય અને બધાંને બરાબર જમવો કંઈ ઉતાવળ નથી એમ કહેતા જાય, એ પોત્ર મારી રચ્તિમાં હું મારું હું કે વળીં સુધી ઝાંખો પડ્યા વિના જરૂર રહેશે જ.

ઉપર દોઢ વાગ્યે ઇંદિયો ગઢ દેખાયો. ગાડી એની ઉપર બેઠી જવાની હોય તેમ એ દિશામાં ધસે જતી હતી. જેમ જેમ ગાડી નજીક જતી ગઈ તેમ તેમ એના લાલ પરધેરો મોટા ને મોટા થતા જવા લાગ્યા. અણિ હાથિઓનું સૈન્ય ગઢને ધીરે ને પડ્યું હોય.

અણુમાનીની રાણીને મહેલે દાસદાસીઓ પથ્થુ જેમ છણા કરીને કામ કરે તેમ, હંડર સહેર રાજમાની હિંમતનગર થતાં અણુમાનીની રાણી જેનું બની ગયું હોવાથી ગાડી ત્યાં વધારે વખત ન ઊભી રહેતાં, છૂક છૂક કરતી છણા કરીને તરત ચાલી. આપતી કાલે એ સંદેરમાં અમારી પધરામણી થવાની જ હતી એટલે બહુ ઉત્સુકતા ઊભી આંખે એની તરત ન ભેદ રહેતાં, ગાડીની નજીક નજીક આવેલા એ હાથિયા ગઢ તરફ ગામડાનું બાળક સહેરમાં આવતાં કુવડજમણી આંખે ભેદ રહે તેમ હું ભેદ રહ્યો.

અને ગાડી જેમ જેમ રહેતો અંતરો જતી હતી તેમ તેમ હંડરનો એ પથ્થરો અંદર પૂર બહારમાં ખીસતો જતો હતો. ઉપર પોણાત્રણ વાગે બેઠાબેઠા હોયે રહેતે ગાડી આવીને યોગી. અમે તમે ઊભાં ત્યાં અમારી સેનામાં મળ્યું-એકીએનું મોણું બાણું નિંદાઈ વગ્યું. સામે જ એમાં એકે પથ્થુ પ્રથમ તરોતો. તરો

એ મળ્યો સીએ મોટું અનામત ન રાખી હોય. એ સીએએ ભરવાણો જેવો પોવાક પહેર્યો હતો. નદી કિનારે હોવા છતાં કપડાંમાં મેલ સારા પ્રમાણમાં હતો. પરંતુ હું કંઈ સહેરી જવડો નથી કે એમનાં કપડાં મેંદા એક-કહી હઈ કે એમને ચોખ્ખાઈનું ભાન નથી કે એમને મેલામેલાં રહેવું ગમે છે. બે માઈલ જેટલા લાંબા અને તાપ-ભર્યા રસ્તામાં ગિરતરો ઊંચકતો એ મળ્યું-એને બે આગા માંડ મળે છે અને તેમાં ૪ મંદિરના મા'નને અગમ્યના જવાણુએ પસોથી એ લોકો મળ્યો વધારે ન પડવી તે મોટું દોઢ વાનાનો દર બાંધી રાખ્યો છે. ત્યારે સામે જ મને થયું કે એમાંથી એ ખામ રું, પહેરે રું, એ રું, કે એમની પાસે બીજી કપડાંની નીડ હોય રું કે એ પહેરીને મેલાં કપડાં નહીં જોઈ નાખે.

એકલા બામને હોયે છે કે પ્રભુજી મહાદેવનું મંદિર વ્યાનેનું છે. ત્યાં રહેવા માટે ધર્મશાળા તથા મંદિરને ફરતી ચોરડીઓ છે. ખુલ્લી જગા, સ્વતંત્ર વહેતો પવન ને શુદ્ધ આકાશ, ઊતરનારો - આનંદ આપે તેવાં છે. નદી ત્યાંથી દૂર છે, તેને જલ્યે ખસીને બે નજીક બની હોતો બાનામાં સુગંધ મળ્યા જેનું એ રવાન બનત એક ચોરડીમાં અમે બધાંએ મુકામ કર્યો. દરબની કે એની બીજી ચિંતામાં ન પડતાં રું જમવાનું બનાવવાની જેની ચચાઈમાં અમે પચ્યા. લાડુ બનાવવાની દરખાસ પ્રસાર થઈ. પરંતુ રાજા રાજા દરન કરવા આવનાર ભગવાનને ને મનાડીએ આમ બે

ત્યાં લાડુ ઉડાવ્યા જ કરે તો ધીની દુકાળ જ પડે. ને એ ગરીબ પ્રજાને થોડા વધારે પૈસા મળે પણ એમાં ઊંડકારો ધીની દરન દુકાળ બની જાય. એટલે રાજ્યે ધીનું પણ રવાન નહીં કયું છે કે એક રોર લોટ અડી રૂપિયાભાર ધી મળે ને તેથી લાડુને બાલે લાખરી અમારા કરને ચોરી !

ગામની નજીક અણાનું મંદિર અને તેની સામે વાવ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અણાનું મંદિર મહત્વનું ગણાય છે. હંડર રાજ્યના ઐતિહાસિક રથનાની માહિતી આપતું પુસ્તક જે પ્રવાસમાં એમિયા તરીકે સાથે લીધું હતું તેમાં પ્રુફ અણાએ એને બધાબધાને ઉડેલ્યો હતો. શિવપત્ર બાબતમાં તો હું, કાળા અણાને અમથ કૂરી મારે તેવો જ હતું, પથ્થુ ધી. કે. કા. શાસ્ત્રીનો મત છે કે મંદિરનું સિંચ દળનેક વડેનું પ્રાચીન છે. પાસેની વાવ પુરાણી પદ્ધતિની છે, પરંતુ કૂરી નીચેના પથથિવાવાળા કુંડની બરાબર ઉપર નાના શિખરોવાળી દરેડીએ યજ્ઞરાતની વાવોમાં બેવામાં આપતી નથી એટલી એની વિશેષતા ગણાય.

ત્યાંથી અમે ત્રિવેણીને માંમે કાંદિના લક્ષ્મીમંદિર અને બુદ્ધમક જવા ચાલવા સાચા ને ત્યારે ગામના પ્રવેશદાર બાળ ગઢદેરનો વરોડો સામે મળ્યો. દિવસની હોઇ પાતખીમાં હંકરના મસતકને પધરાવીને અણાએ વરોડો કાઢ્યો હતો. પરંતુ એના જવાના રથને પથ્થુ ઠાંક્યું આધિપત્ય નહીં રહ્યું હતું, તે મંદિરોમાં આપરના જના મધારનું મનોક હતું. વરોડોમાં

કુલ સાત આખાં માણસો હતો. અને એનું રક્ષણ કરવા તથા પોલીસ હતી. અને રાંધરને આધે ઉપાસનાર એક લગ્ન મોમાંથી બીડીના ધુમાડા કાઢતો જતો હતો ।

ત્રિવેણીને સામે કાઠે ઊંચા ટેકરા ઉપર આવેલા લક્ષ્મીમંદિરનાં આગે દર્શન કર્યા ત્યારે સૂર્ય તે દિવસની મુસાફરી પૂરી કરી પશ્ચિમના એના બંગલાના કંપાઉન્ડમાં પગ મૂક્યો હતો. આપુલ આબ્યા, આપુલ આબ્યા, કરતાં એનાં બાળકો એને લેવા સામે દોડશે માની હું એ બાળુ ભેદી રહી. પરંતુ મીઠવા કામદાર અને મુંઝવણ શેઠ-ગુમાસ્તાઓની જેમ આખો દિવસ બહાર ભટકા કરતા એ સૂર્ય ઉપર બિમારાં બાળકોની શી રીતે પ્રીતિ બંધાય છે એને લેવા સામે દોડે !

રાત્રે ઘેર જતાં, અને કિલક

ઊંચતાં બહાર બેઠાં કરવા નીકળી જતા સૂર્યને-એનાં બાળકો દર્શન એળખતાં પણ નહિ હોય ।

પરંતુ અને એનાં મોઢાં બાળકો, એનાથી લુપ્ત રહેતાં હોવા છતાં, એને કેઠ ઘરમાં પેસના સુધી નીર-ખવા અધીરો હતો. એટલે એ મદિ-રની પાને આવેલી ઊંચા ટેકરી ઉપર જ એ ઘરમાં પગ મૂકી દે તે પહેલાં એને જોવા અને ચડી ગયા.

ત્રિવેણીનું પાણી પરધરામાં અથાણું કુશળું મંદમદ વહેતું હતું. પવન ચાલત પડી ગયો હતો. આકાશ માંજેલી ગોળી જેટલો મોંઘેલુ હતું, રંગ કાઠ કાઠ જગ્યાએ સૂર્યના પરાગના પડેલા ઝાઝા લુંસાયા ન હતા. સૂર્ય એના મહેલના ઊંચે પગથિયે ચડી જઈ, ઊંચા કેમ સાખાં આવકાર આવપણ નહોતી દેખાતી

તેની વિમાસણમાં પડી અંદર ન મૂક્યા અધીરો જન્યો હતો.

અને જ્યારે એ બારણામાં દાખલ થઈ અમારાથી અદરશ થયા હાથો ત્યારે અમે ન જોઈ શકીએ તેમ અંદર દૂર બીમેથી પ્રોઠ મુઝા એની અધીરો બંદેલી આંખોને ઉપેષા આપતી હતી કે, 'જોના નથી, બહાર આવજો બાળકો તમારી સામે તાકી રહ્યાં છે ને હું તમને લેવા સામી દોડું, એ આ ઉમરે સાતું ૫ રહેવાય !'

એ વખતે બાપુઆપને 'ધીનુ-ભાઈનું સૂચન હોવા છતાં દોડે ન પાડી લાધો એ સામે ડહાપણું કામ કયું' હતું, એમ અને તે થકીએ તો નહિ પણ આત્મારે સંમત થઈ. બાકી એનું પતિમત્તીના મિત્રવર્ત્ત દરમ, એનાં જ બાળાં ઝંપી લે એ ફેરવી નહોતી ।

। માનવી વસે છે. એક છે દેશાનિબંધ આખે દરેક પરવન બનારા ન જાણ્યાં પાળ ને સવનવાણીને બાળુએ હસેલો તોર નરે સમિત લેવને નિહાળે છે અને પેલવા નિરીક્ષણ, પ્રયોગ અને તાકિય કુલિયી કુવરવા માનવી સીમાને સાર કરવા મથે છે.

અને બીજે છે ભાગ્યકથા માનવી. તેના દરેકમાં કદાચે રચના છે તે પેલાનાં મુલ બાળકો પર આજુ સારે છે ને તેમને એ કોઈ દિવસ મળી શકશે કે નહિ તે એ કાળીવ કરી દાતો નથી પણ દરેકમાં એ મિલનની રામચક્રા માને છે. અને એ આશાના દોર વડે ભવન ન્યાયીવ કરે છે એ બીજે માનવી અનુભવે છે કે માનવીના દરેકમાં બળ પડી અરવ ન પડે શકે.

આ બનેલા દરેક ને સુમનસ્યથી ભવનના નરો પ્રવેશમાં આપણે સફર કરી દર્શાવે ને સન્ન પામી શકીએ.

બ્રહ્મદેશનો પત્ર

શ્રી. શ્રી. તા. - ૪૬

બ્રમમાં પ્રથમ તમારો પત્ર આવતાવેત વાંચ્યો જેથી થયો આનંદ થયો છે. હાથ નીચે ભાઈઓ તો ૧૨-૧૪ રહેશે. જવાબદારી તો હોય જ. પણ માથે બહુ ફિક્કર નહિ. આમાણિકપથી કામ કરવાનું હોઈ બીજી ચિંતા નથી... સ્ત્રીમરમાં સાત દિવસ ગાળ્યા. બહોં દેશમાં ગયોજાળા ઊડ્યા હતા તેવું કશું નથી. દેશી માર્કેટમાં બહુ પ્રેમભાવ છે, ખાવાપીવાનું દેશના જેવું જ છે. વીજળી સિવાય બધી પૂરવત્ સગવડ છે. તિથિયત સારી છે. અહીં ગાળ્યા બાદ છ પૌંડ વજન રહ્યું છે... અગાઉનું બરમા થતો હતો વરસો નેત્રંગે. હવે કોઈ જાતનો કોઈ રથજોડર નથી. તો તમે ફિક્કર કરશો નહિ

રા.—ને આમી એફિક્કર તરફ આવવા દિલ છે. પણ મેં સલાહ આપી નથી. મહેનત કરીએ તો નિમાય પણ વેપારના પ્રોસ્પેક્ટ હવે નથી. એક અમત પ્રજામાં બીજી પ્રજા રાખ્યું નહિ કરી શકે, અને સ્વાર્થમય વેપાર નહિ કરી શકે તે નાહી છે...

શાકપાન અહીં મળે છે. જમીનનો કસ તો જેવો તેવો જ છે, કારણકે ઈશ્વરે સૃષ્ટિમાં સ્તેદ કરી ભરી સૌંદર્ય અને કસ સજ્યા છે. માનવીઓએ એવાં સૌંદર્યને, શોધી શોધી તેને ખોળી નાખ્યાં. માનવજાતિએ તેમાં પરાક્રમ માન્યું. વિરાનથી સૃષ્ટિનો ઉદાર જ હોય પણ ન્યાં વિરાન સૃષ્ટિનો સંદાર સજો તેમાં વિરાનની નિષ્કળતા છે. તેના ઉપાસકોની અધીયતિ જ છે કુદરત તો સૃષ્ટિના સૌંદર્યને રહે જ છે. તે સૌંદર્ય માનવજાતિની નિર્દેવતાને ક્ષમા આપી તેની અદાનના ઉપર હાડી, દોષોમાં સૃષ્ટિ ઉપર અમી-કસ રેડવા જ કરે છે. તે ખાલતો અપ્યૂટ છે અને માનવીના મદનો તેથી સંદાર મરજ્ય છે. નદેશ-નદીઓ જ્યારેયન ગતિએ વહાં જ જાય છે. વરમમાં બે પાક ઊતરે છે. ખેતરો દરિયાળાં લીલાછમ કાદમ રહે છે. માનવીએ રમેલી પ્રતિમ હમારોને ઊની કરનાં વરસો બોધશે. પણ પ્રજા પોતાના શાશ્વત સૌંદર્યને સૃષ્ટિ ઉપર કહી જોણું થવા દેતો જ નથી.

હું ગામમાં નદેરને કડી મકાન છે તેમાં મેડી ઉપર એક રમમાં રહે છું. મકાન પાક પાડીમાની છતવાણું

છે રસોડું બાથરૂમ છુડાં છે કશી અગવડ પડતી નથી. પાપખાનાં તો સ્ત્રીપર (ભંગી) ને ઝાલાવે કોકકાણું ધરતી પાછળ ઊંઘા ખાડા ખોદી ઉપરમાં બેઠકાનામાં સીએ બતાવેલ છે. તેમાં મળ વિગેરે જમા થયા જ કરે. ન તો તેના ઉપર કોઈ ધૂણ વળે કે ન તો ક્યારેય સાફ થાય. બા રીતમાં જવની દેશ્વાર બરમામાં નહિ થાય તો અશિષ્ટને નુકસાન કરશે. જો હિંદથી સ્ત્રીપર (ભંગીઓ) આવે તો જ અગઉ મુજબ પાપખાના સાફ થાય. મારા રડવાના મઝનથી તેનું બતાવેલું પાપખાનું દૂર છે એટલે ખાસ દરકત નથી. મકાનને કપાઉક નથી એટલે શાકપાન કે ફલમોને અવકાશ નથી....

(ધરનું કામ કરનારા) માણસો અહીં મળતા જ નથી. હવે હિંદથી માણસો આવવા શરૂ થયા છે. ...ગામવાળા—નું કામ આદવાળમા જેમ આપણું હતું તેમ તેનું અહીં હતું. તેના ત્રણ રાજ્યો મઠકાવે દેશમાંથી આવ્યા છે તેના મકાનોમાંથી બહુ નાથ પામ્યું છે. અહીં અ.બા પછી ૨૪ કલાકમાં તેમને દેશ જવાના તિયારો થઈ આવ્યા છે....

બાપા તો હંધરની દયા છે કે ત્યાં જઈએ ત્યાં મિત્રમંડળ મળી જ ન્યય છે આરાધન કરતાં બરથી પ્રભુ વધે ભાવનાશાળી દેખાઈ છે. દેશની પેઠે અહીં બ્યવહારિક કોપરના ઉકેલની ચિંતા નથી. વેપારમાં નફા-નુકસાનની ચિંતા નથી. કાર્ક પ્રકારનો મન ઉપર બોલો રહેતો નથી. ફક્ત એકલાવા જેવું ઇંચન થળી વખત મંજવે તે વિવાય તજિયનને અસર કરે એવું અહીં માનમિક અથવા નિરાશું વાતાવરણ નથી. આ પ્રાંતમાં શાંતિ છે. હાથ યીન-અરમા સરદાર ઉપર અશકે છે. મિલિટરી સરદારના રક્ષણ માટે ન્યય છે. આ પ્રાંત મરદદથી થયો દૂર છે જરમામા દંડ આવવા ને આવાં બે વરમ તો જગે જ.

... હજી કુટુંબ સયે રહેતા જંગી રયા નરક મગન નથી. (અવધાળ) ગામમા મકાન જનાવવાનો કે પ્રવેશ કરાનો દુકમ નથી. સંદેર નવેયતરી બંધવ તો પ્લાન થકાઈ રહો છે હલ તો છ માંધ દૂર વાંમનાં ઝૂંપમાં ખવાઈ બધી વરતી રહે છે, ખેરકમા મર રમાં પાઉં થીમાં તળીને ચા સાથે લડે છું બપોરે રાજે-

ભાત-રાઈલી-શાક-ખાદ્ય ૭૭૬ છું. સાંજે પૂરણ-પુણ્યા કે પુરી દૂધ લઈ છું. અહીં બધું પચે છે. મને સરકારી રેશન મળે છે. એ રકમના રેશન હોય છે. ઇ. ટ. અને I. T. એટલે કે બ્રિટિશ ટ્રુપ રેશન ત્યાં પ્રતિબદ્ધ ટ્રુપ રેશન. મને ઇ. ટ. મળે છે, એટલે પાંચ, દૂધના ડબ્બા, જેમ, જેલી, વટાણા, સ્ટ્રોબેરો, ઘી, તાજા શાકભાજી, ફૂટના ડબ્બા, સિંગારેટ, દારૂ, કેફા, કોપી, ચા વગેરે હોય છે. તેમાં દારૂ લેતો નથી. સિંગરેટ (નોકર માટે) લઈ છું. ક્યારેક બુખર્મા કોન્ટ્રીફિક, સોએટ્ઝ મીટના ડબ્બા—(નોકર) લઈ આવે મને બતાવે એટલે પાંચ મોકલાયું.—(નોકર)ને I. T. રેશન મળે છે. તેમાં ચોખા, દાળ ખાંડ, શાકભાજી, તરબુચ, કેળાં હોય છે. આમ ગ્રીન્ડવર્ક તો જોઈએ તે કરતા વધારે મળે છે.

...આજથી નોખા મકાનમાં રહેવાનું ચરૂકું છે. ગામની વચમાં યદને તથા નહેરો પાણીથી ભરેલી અહીં જાય છે તેવી એક નહેરો કાંઈ મકાન છે. તે એક વેપારીનું છે. તે માંડ્યો થયેલું રહે છે. તેનું ઘર આપણા બંગલાની જેમ રેકવીઝીટન કર્યું છે એ મારા માટે યદને કાઢી. ઘર માટે રેકવીઝીટનની માગણી કરી નથી લગાડ્યો બરમાના હાલ હવાલો કરી નાખ્યા છે. પાંચ—દસ વરસે પછી અક્ષય રિયલિટી તથા વાનાવરણમાં પક્ષકારો નહિ જઈ જાય ત્યાં સાથે હેલ્થી લગાડી લગાડી છે પકાડી જરૂરો તથા નદીનાળાંવાળો પ્રદેશ છે. એક તરફ સીતાંગ નદી, વચમાં માડ્યે રેલ્વે રસ્તો, મોટર રસ્તો અને ખીજી તરફ પીત્તલ નદી સાથે પકાડીની હારમાળા છે. પાણીનાણાના કુબેરી જેમ કુબેરા ઉપર ભુદ બગવાનના દેસાસરે હોયી જોડે છું.

આ ગામનું નામ ચોં=પદ્યસ+સે=નહેર. પદ્યસ-માંથી ખોદી કાઢેલી નહેરોવાળું ચહેર. વસી બેઠક હામરની છે. આજુ ગામ બે ગ્રામમાંનો ભોજ બનેલું છે. દિલ્હીનાંને પ્રભુને ઉમાયું છે. જો લગાડ આવી દોત તો કેવું કિન્હ જાત તેનો લાખરો નગરે જોડે છું. આ મકાનની ભવ્યકરનાએ મને એવી દિગ્ગિજ્ઞા સરકારને પછી લાંગી નાખી છે પાડેલી છત જેવી સરકારને પછી દિમાળો મળવા સાથે ગયા, તેની આલગાદના છત કરી દિમાળો મળવા સાથે ગયા, તેની આલગાદના પરિણામોએ નગરે જોનારાં કોલેજ દયાગયાની મુકામ છે. મને તેના વિચારથી અને અનુભવી ઓફિસને પછી

કયા રસ્તે કામ લેવું તેનો પાકો નિર્ધાર કરનાં રાજ્યે વારકુઓ ફરવા પડે છે. તેમાં વિદેશી સરકાર માટે લોહારની ચણા અત્યારે દેખાય છે. દિલ્હીસ્તાને તે હોનારો નથી જોઈ, એટલે તે દેશમાં બેઠાને બગાડ હોનારું, વણેનો વાંચવાથી નહિ પણ નગરે જોઈ લેવાથી જુદું અરમાન બેસી જશે. અને નાસિતકને પછી ધરીમર, દિલ્હી ઉપર હુમલો ન થશે તે માટે, પ્રજાનો અંતઃકરણી પ્રાથેના સાથે ઉપકાર માનવાનું સદાજ ગની ભય છે

રેજની ઉપરોડી ચીજોના ભાવ આ પ્રમાણે છે—

શાકભાજી—રતનના રા. ૧૧ થી ૨

પાન—એક રૂપિયાના ૨૦

લોહારના ખીલા—રતનના રા. ૬

મજૂરી મુતાર—રાજના રા. ૫ થી ૬

સામાન્ય મજૂર—રા. ૨૫—૩

ધઉ—રતનનો ૧ રૂપિયા.

ખારો—૩૧ રતનના રા. ૫

મોડીનું તેવ—અમાના રા. ૧૩૫

પંદર દિવસ પછી એ જ અમાના ભાવ રા. ૪૫ થઈ ગયા.

માઈદાસ—રા. ૭૦૦—૮૦૦ અત્યારે ૩૦૦—૪૫૦ થયા છે.

દંગરો વગર ભાવ જોણાવું થાય છે.

અહીં એકલવાયા જેવું ખૂબ લાગે છે જુદું ફર આગે હોઈ તેવું ખૂબ લાગે છે. લીલીઆથી ખજોજ બાપુના જુનાગઢ આવેલો અને બગાડૂરખાનજી હાઈકુલમાં પહેલા સિસે જેવો અનુભવ થયો હતો એવો અનુભવ થાય છે પાંચ-પંદર દિવસે જુદું જોવાઈ જશે.

ચોસમાં બરમાના રાજ્યે બપાવેલી નહેરો છે આખા જરખમાં બે જગ્યાએ અત્યારે લીજી છે. મેઝો અને ચોસે. રંચન હોડા પછી સમગ્ર આખી લાકનના રોડનો તથા ગારો નદી વૃત્તાવળ જેવા જગ્યા થયા છે. ડબા, એન્જિનો, ધુલો, રોડનો, રેલના ચૂંચળાં જને પીના ચૂંચળાં જેના આગળ અવગણ પડ્યાં છે.

અહીં પત્રઅવધારનું કામ સૌથી વધારે સરખાં હાથે ઉપરના કામને વધારે માને છે અહીં રાજ્ય હીક છે એટલે મારી અંજીજીની અપૂરતા દેખાશે નહિ બે પરી ત્રિચાર તો જરૂર થાય છે, અને ક્યારેક અંજીજી

ચાલુ થઈ આવે છે. ખરું પૂછે તો કામ તો આપણા ... માઈ માફકનું હતું. નવા નવા પોષાક પહેરવા, અંગ્રેજી પ્રગતતા મુજબ વાતો કરવી, અંગ્રેજી સભ્યતા મુજબ ખવું પીવું, ફેશનું ઢરવું. મને તો ધણીવાર મૂંઝવણ આવે. જો કે મારા માઈ તો ફરી જ હાલે. પણ હજી વરસે મારે આ સ્વાંગ સજવો પડશે તે કાલુ જાણવું હતું? સદં પહેરીને મનમાં મનમાં હમું છું. જરાય ફાવતું નથી. હજામત હાથે જ ચાલુ રાખી છે. તાજ કાપવાના શ. ૧. ગોધારત તો ધન્યાનિયતને હુશારી દે તેવી છે.

....કામ વિતાવું જીવન નિરતેજ અને છે. મરેતત એ મનુષ્યનો શિક્ષક છે. 'હિયોગ એ જ સદ્માગ્યની માતા છે. અહીં આવતાં દિસાળની પદ્ધતિ પત્રવ્યવહારની પદ્ધતિ તથા બીજી ધણું જાણવાનું' મળ્યું છે અને મળ્યો. એટલે મનુષ્યે નિર્દોષી બાર નવું શીખવા તેવાર રહેવું જોઈએ.....

....પૂ. માતૃથી (હાદીમા) ના હેઠલા ખખર તમાગ પત્રમાં હતા. હેઠલા એક હતાથી માનસિક અર્થાતિ રહે છે. ઊપ એછી આવે છે. તેવું કારણ જૂતકાળ, પૂ. માતૃથીનો એક એક પ્રસંગ પકડીને સામે આવે. જોઈ રહે છે. - કાળ કાળનું કરે છે. આજે પૂ. માતૃથીનો તેરમો દિવસ હોઈ અહીંના કુળી (બૌદ્ધ ધર્મગુરુ) વીમ જાણને નિરામીય આહાર જમાડ્યા છે. મારી આલુમાં. એક બરમી રહે છે. તે બહુ આસ્થાવાળો અને જોડો છે. તેણે ખવરાવવાનો ભાર માંધે લીધો. અહીં તો આમંત્રણ આપવા માટે ધરતી જેવી સગવડ નહિ. તેટલાં વાસણો પણ કોઈ પાસે હોય નહિ આ બરમા પાસે ત્રણું ફૂર્યું ઘર ફરી મરામત કરાવેલ તથા કામ વાસણની સગવડ છે. આજ સવારે દસ વાગે તેની મેડીએ તમામ સાધુને મારા હાથે પીરસ્યું હતું. તેના મુખ્ય ગુરુ વિદ્વાન છે. હિંદ ફરી આવેલ છે. પૂ. માતૃથીની આત્મશાંતિ માટે

આશીર્વાદ આપ્યા છે. તેથી આજે મન સ્વસ્થ છે. શાકપાન વિગેરે લગભગ આઠ વાનાં છુટી છુટી રીતે તૈયાર કેવે. મિદાઈ, ઘીનાળા ભાત, તાજાં ફેળાં તલેલાં, કેરી, વિગેરે બધું બહુ સરસ તૈયાર કરેલ. તેના પત્નીએ હપર રહી રમેઈ તૈયાર કરાવેલ હતી. બરમામાં આવી વેળેજલ સોષાઈ તૈયાર કરાવી શકાય છે તે-તો મેં આજે જ જોયું. આ તરફ બરમા તથા બરમી સ્ત્રીમાં સૌન્દર્ય છે, પુરોણ કરતાં સ્ત્રીઓ જ ખૂબ દુશિયાર, ચપળ અને કામ કરવામાં પાવરથી હોય છે કામ કરે ત્યારે તે કામની એક રકમની કળા દેખાય છે. પુરોણ ગિયારા બહુ ઉપાધિ ન કરે. આપણા દેશની ભરવાડ કામમાં જેમ ભરવાડજી દુશિયાર અને ભરવાડ જોઈએ. તેમ અહીં દેખાયું છે.

.....મેગોમાં કોન્વન્ટ સ્કૂલ તથા બીજી નિશાળો બરાબર ચાલુ થઈ ગઈ છે. અહીં નિશાળ હજી નિયમિત સ્વરૂપમાં મકાનને આસાવે ચાલતી નથી. મુખ્ય બાળક બરમામાં દરેક બાળકને પ્રાથમિક શાળાસે તો કુળી ગાંઠ (મક)માં જ કરાવે છે. એટલે નિરક્ષરતા અહીં બહુ જોઈ છે. ધાર્મિક તાન પણ તે જ વખતે અપાઈ ના' છે તે વહાવરના સુધી પણ ધાર્મિક સંસ્કારો જેવા મળ્યા હોય તેવા ટકી રહે છે. આ પ્રદેશમાં ઐતિહાસિક ત્રિપારાજ જેવું ત્રિપારાજ છે દરેક બપવસામ છાકરીઓ જ કરે છે. દિંમતવાન અને માસાક ખૂબ હોય છે. અહીં ચારિત્ર્યની શિથિલતા છે તેવું કારણ સર્વાંગ સ્વતંત્રતા છે. તેમાં બધા તેવા ન હોય.

.....જાપાનીસ સૈનિકોને એના કનને સાથે સમકની મરામત કરતા જોયા. એક ચીફ ફેંકવા માટે આજીજી કરતા જોયા અને સલામ કરતા જોયા. શરીરે ખડગ, ખૂંચ તંદુરત અગ્રમરત શરીર જોયાં. શાહી વાદની બૂખમાં જાપાને હાથે ફરીને પોતાની ધોર ખોદી છે.

લિ

શુભાશિષ

ગ્રામીણી

‘ઉ પહોરે. લેખક: મુનિમુખાર મ.
ભટ્ટ: પ્રકાશક: પદ્મ પ્રકાશન
લી. મુખ્ય: કિંમત: ત્રણ
રૂપિયા.

આપણે ત્યાં વાનગી, કાળો, નાકો
વગેરે સાદિયપ્રકારો દીઠ પ્રમાણમાં
ખેડાય છે પણ નિબધને સાદિયના
પ્રકાર તરીકે સ્વીકારીને લખનારા ઘણા
ઓછા છે. તેમાંથી પ્રવર્તમાન લેખકોમાંથી
તો શ્રી. કાકા સાહેબ પછી કોઈ કુશળ
નિબધકાર શોધી નહીં મળી શકે તો
કે જે પ્રજા થતા સાદિયપ્રકારના નિબ-
ધના પુરવઠા કાળે જ રચુ કે કાર હોય
છે નિબધ એ અત્યારે સાદિયને
અગ્રણી પ્રકાર બની ગયો છે. એવા સને-
ગોમાં શ્રી. મુનિમુખાર ભટ્ટ ‘કેડે પહોરે’
નામક નિબધસંગ્રહ આપે છે તે આ-
ગ્રાણી છે.

‘કેડે પહોરે’માં નાના મોટા બાળકો
નિબધ છે અને એ નિબધો માધે દસ
લાંબાકાં કાળો છે ‘કેડે પહોરે’ તરફ
મારતા હોય, ખિલખિલા દમતા હોય
એના આ નિબધો નથી. પણ અદીપ્તી
વાળા આપણા સમાજની વિચિત્રતાઓ
જોઈ મલકાતા આ નિબધો છે આ
હારવપ્રવાન નિબધ છે. તેમાં ખડખડ
મુક્ત હારવ રસને તેણે હારવ નથી. પણ
ક્યારેક મેં ગલ્લને તેણે, ક્યારેક માત્ર
વિમત્તને અપમારો કાઢી બધે તેણે હારવ
છે. લેખકને એક, પદ્મ પ્રકાશને દસાને તેણે
હારવ અભિપ્રેત પણ નથી આરે લેકોને
દસાના છે એવી સમાવડાથી પણ તેમણે
આ નિબધો લખ્યા નથી પણ લેખક

સ્વભાવે મમ્મશ્રદી છે. વરેગના કે પ્રસ-
વના હાઈને તે પાખો બધ છે અને
તેનો કાણ નિબધ અંદર લખે તેને
રક્ત કરે છે તેમજ હારવ તે નમ્મશ્રદ
હારવ છે ક્યારેક તેમણે બુદ્ધિના અટા-
પડામથી હારવ નિખળ કરતાં પ્રયત્ન
કરે છે. એમ કરવામાં તેમણે જાણી પણ
બની બધ છે અને તેમજ લખાણુ હળવું
બળવાને બદલે ક્યારેક તે કારિખમ
બની બધ છે

આ નિબધો જ દાવડા પહેલાં
લખાયેલા એમના ફેરફાર-બદલોને
સચક, શ્રી ચદ્દલકો-વનપ્રેલ, પરિવર્ત
વિરો-પ્રકાશ છે. એમાંના કેટલાક
નિબધો-આઈ-વગીમાંકા, લોખંડો,
અપ્રશ્નસેના લખેલ, એ અભિનય
પરિવર્ત-ખાવળને રસ-વિહારીની અને
શુભાની યાદ આપે છે. પણ નિબધોમાં
સ્વૈચ્છિકતાની ભેલી અને વિષયોને રપ-
છંદી મેળા નથી આ પ્રાચીના નિબધો
રસપટી શીલમાં લખાય છે. એ વિષય
માંથી નીત વિષયમાં શરૂ થતાં એ
શીલને વાર લાગી નથી પણ તેની ખૂબી
એ હોય છે કે તેના રસ-વિષયની પાળની
બહાર એ રોકી દી નથી નથી.
આ નિબધોમાં ક્યાંક એ રસપટી
રોકીને અનુસર લાય છે. પણ
તેમાંથી એ અનેક પ્રમાણુ વિરોધો,
વિચિત્રતાઓ ભળીને પ્રસ-વહાણુ હારવ
અભાવે છે તેણે અહીં થતાં નથી. તેમાં
શ્રી મુનિમુખાર માનવસ્વભાવની એ જાણી
દીપ્ત છે તેથી અહીં થતી નથી. શ્રી.
મુનિમુખાર માનવસ્વભાવને રસપટ કરે
તેથી વિષયો કરતાં સાદિયના વિષયોને

પસંદ કરે છે. તેથી શ્રી. મુનિમુખાર નિબ-
ધોમાં એ પ્રસંગ જાણી વાતાવરણ બધે
છે તેણે અહીં બમણું નથી. શ્રી મુનિ
અને તેના કારિખમ વિષયને પણ તેણે
જાણવજાણ થયા સિવાય દળવી, કાળી
રીતે નિરૂપી થયે છે શ્રી મુનિમુખાર જાણી
વિષયોને રસપટ કરે છે પણ પણ તેની
કારિખમમાં દળવી કરી થતી નથી કોઈ
આ નિબધો અમુક જ સાદિયપ્રકાર
વારંચાણુ ધ્યાન ખેંચી થાય.

આ નિબધોમાં એ શોધુ પણ હારવ
છે તેની ખૂબી છે તેની નિર્દેશમાં
લેખક અને તે વિષય પર લખે છે પણ
તેમની રસિક શબ્દોથી પર છે કોઈ
હારવશરૂઆત મોટામાં મોટા અવરજાન-
કાળ-થી તે ફર રહી થયેલા છે એ
સંજોગની મારફત કરે છે પણ તેમના
મુદ્દામાં તેમને મારેની મટુના નથી આ
નિર્દેશ હારવ એ આ લેખકનો મોટામાં
મોટો શુભ છે ખીણુ ધ્યાન ખેંચે તેણે
જણુ તે આ નિબધોની આખા લેખો
સરજત સાદિયના અવકાશો હોઈ તેમના
લખાણમાં સંરક્ષણ શબ્દો જ નહિ પણ
સંરક્ષણની પ્રાસંગિકતા પણ આવી છે એ
વાતમાં સંરક્ષણ શબ્દો ગુજર-ડીઠ
બની બધ છે એણે જ અહીં અને છે
તેમને બધાપરનો કાળ તેમના વિચારોને
આજ્ઞાનીથી બચા કરે છે. તેમજ અવ
પરજાણના અને સ્વર્ગ વચ્ચે રસપટથી
મુક્ત નહવા હોય તેણે રસિયામણુ છે

પદ્મ વિશ્વાચમાં ‘અપ્રેક્ષા બેગ’
પાના કાળો અવિષ્કારવાળી અનુભવ
શીલને કોઈ ધ્યાન ખેંચે છે. એ કે તેમાં

કાન્યતવનો અસાધ્ય છે. એમાં હારય કરતાં પરિહાસ વધારે છે. 'સાસરતું' પ્રશંભ' એવાં કાન્યો એવાં એમ લાગે છે કે લેખક ધારે તો હારયકાંધ્યા આવી શકે એમ છે. હારયનાં સજ્જ નિબધો લખાય છે એમ હારયના સજ્જ કાન્યો લખાય છે નરરી છે. આ દિશામાં આ લેખક પ્રથમ કદે એમ પ્રવર્તેલો. અત્યારે તો લેખકની કલમ નિવૃત્તિ સેવતી લાગે છે. એમને કહેવાનું મન થાય છે- લખો હવે કંઈક ના લખો. ગુજરાતને તમારા પાવવાર અથ નેવા નિબધો તો આપો

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી છે - ઈ. ન્યોનાન્દ દેવેએ એમના હારયના નિબધ નેવા, બીનબોલાવાર પ્રસ્તાવના છે. એમાંથી તેમનો કોણ રસપ્રદ અભિપ્રાય મળ્યું મળતો નથી. પણ તેઓ જેમ ગોળ ગોળ કહે છે એમ આ નિબધો સાથે ન સિદ્ધિ સાહિત્યની અકિરુચિ સંતેવે,

ન્યારે એ પ્રકાશનો વાર્તા-નવલકથા પ્રમથ કરવામાં પડયા છે ત્યારે પણ પ્રકાશન લી. આલો નિબધસંગ્રહ આપે છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવી ધૂના છે.

પિ. ખરેલ.

હું કે' ને ટ્યુ [શ્રી. મુજરાજ એન્ડ-રિયા : પ્રકાશ : એન. એમ. કક્ષતી કું. મુંખર્ષ, મુખ્ય રપિયા સામ તથા]

ગુજરાતના બહુલા હારયલેખક ઈ. ન્યોનાન્દ દેવેની 'લોખી ને વચ' પ્રસ્તાવના સાથે પ્રમથ રજૂ છે. આ પુસ્તક, ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં એક તદ્દન નવીન અખતરા જેવું છે તેની ના પાઠી રાખ્યું તેમ નથી પારદર્શી સહિત્યમાં આવી ભત્તાં પુસ્તકો પ્રમથ થાય છે પણ ગુજરાતી ભાષાની અને વાંચનારી પ્રાપ્ત થઈ તો, કુશલની ધર્મિકતા મનોરંજનને આ નવો પ્રકાર, અદી આ પુસ્તકમાં પહેલી ન વાર અપરચ થયા છે. 'નવરચના' માસિક તથા બીજાં મંત્રામાં, હુંદે હુંદે વખતે ઇવાઈ ગ્રથિતા કૃષ્ણામિતા આ સંગ્રહ છે.

અને રોહા ને કાલે ઉધાર' એ નીતિ પર, આજ્ઞામ, વેપારી અણગની ગુજરાતી પ્રખરો. વેપાર થાલે છે અને તાલેવરમા નબહાર પડેલા શ્રી. મુનીકુમાર સદના હારયસિદ્ધિ લેખાનું પુસ્તક 'કહે પહેલો' તથા આ કુંડું ને ટ્યુ' એવાં બેમાં છે. સાહિત્યના વેપારમા હવે 'હસતું' રોહા ને રોહુ ઉધાર' એવા મુદ્દાલેખ વૃણી રહ્યો છે. અને એ બેમાં મળ્યું નથી. છત્રનની અનેક વિષમતાઓ વચ્ચે હારયની શોધી મળ્યું લોચનનાર પછી મસાર કરના માટે આવી ભત્તાં પુસ્તકો મદદમ થઈ મરે છે.

લેખક એને 'પાચમેા ઉપશત રમુલેના રસરંગના સંગ્રહ' તરીકે એજબાનુ' છે એવું આ પુસ્તક કુંડ રમુલેના ન સમુચ્ચ નથી પણ એમાં અનેક વસ્તુ સંગ્રહાલેખી છે. આ બધું કોણ બનોઈ બોલનની યાગી નેવડ લાગે છે પણ ભાવભાતના લોચન ને યશ્યા રવચે ક્યારેક કાઢે છે કરતાર નીચી પડતાં આપણને જેમ લારે કુંજ થાય તેમ આ આપણું પુસ્તક વાંચતા પણ ઘયા વગર રહેવું નથી. એમાં પ્રજા કાંઈ ને કરતાર લાગી થયાં છે

પુસ્તકની શોધી 'વાનગીએમાં હારયતું' પ્રમાણ એણું છે ખાસ કરીને 'સાહિત્યના મુરખુરિયાના મથાળા નીચે આપેલી વાંતોમાં એમાંની લણીજરી વસ્તુઓ 'રમુલે' નથી પણ મંત્રિનીએ ન છે.

આ પુસ્તકના વાચન વખતે રસરંગિ કરે એવું એ બીજું તર એમાં સંગ્રહ-યેવાં કાન્યો ને પ્રતિકાન્યો છે. એ કાન્યો 'પરચ' અને 'રોચ' એના આ પુસ્તકને 'રચા' જનાવી દે છે. કવિ બનાના કોડ લેખકને હોય ન ભયા હોવ ઠોડી કહું કારણ કે એમા કાન્યવત્તર અને હારયવત્તર બનેતો અસાધ્ય વાચનના લાવને મારી નાખે એવો છે.

છતાં આપણું પુસ્તક સ-રસ છે, ચચાકેસર છે. એમાં એવું ઘણું છે જે પુરુષના ચમકારા લાખની ભચ છે. કેટલાક રમુલે ખડખડાદ હસાવે તેવી છે ન્યારે

આજીની મમોળા હારયની, રહ/માણુથી માંડીને છેક ભચવત્તરી ખાંભાં મુકીની બહેલા પડ પર અદી રમુલ વહેની યદ્ય છે. સિનેમાના રચોઈ, લેખકો, કવિઓ, નેલાઓ, ફિલ્મફે, છાપાના ટપોચો. જનામાં તથા સામાન્ય માનવીએ આ બધાંય પર લેખકની કલાકૃતિની ફરી વળી છે. હા, એમાંનું કેટલુંક મરદશો છે ને લેખકે એને શોધીને આ 'સંગ્રહરચના'માં મૂક્યું છે.

હુંકેને ટ્યુ'માં એક રમુલ માહિતી છે. એ માહિતી મુજબ 'બહોરિયા અને રમાનિયાની સરહદ એક રથયે તો એક બેલુતના ધરમાંથી ન ભય છે તેથી ધરના બે ચોરસ રમાનિયાની સરહદમાં છે ને રસીકું, કાઢાર બોરેના તથા ચોરસ બહોરિયાની સરહદમાં છે.

આ પુસ્તક પણ સંગ્રહના એ માથા નેવડ ન છે ને એથી ન આ 'કુંડ' ને ટ્યુ, રસી તથા પરદેશી, બને ઠેકાણે બનેલી ને બને પ્રકારની રમુલેનું 'કહેલાઈ' બની ર્યું છે.

જે હારય, પહેલાં આંખની કાંઈએમાં - ખમકે છે અને પછી રીયાની આલુબાલુ નાચતાં કુંડાં જેમ કહેરાની આલુબાલુ કે પછી ચહેરા પના ખીલ પર પથરાય છે ને પછી માલ પર ગુલાબી રીયા પ્રકાશી, મરિરનાં કાંખનાંડ જેવો મંચલ અવાજ કરડું મુખની બહાર નીકળી ગુલે છે ને અતે ન્યાંથી એ ભચ્યું હવું' એ હૈયાના પરજસરમાં બંધમાં જાડેને પાછું પોડી ભય છે એવા હારયતું આ પુસ્તક છે. ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં પહેલું ન છે અને મનને બહેલાવવાની તાકાવ પણ એ ધારાય છે.

શ્રી. ન્યોનાન્દ દેવેની 'લોખી ને વચ' પ્રસ્તાવના, વરોધા આગળ બિન્દ વાપરું હોય કોવી લાગે છે. એ પ્રસ્તાવનામાં લેખકને મિત્રવાલે (કે મુરખી કાવે) સલાહ આપવામાં આવી છે કે: 'લોખ લેખો, વારતાઓ, નિબધો કે 'રોચ' વર્ણ પણ તમને દોડાવશે. તો ત્રોધી તમને ને ગુજરાતી સાહિત્યને બંનેને લાસ થશે.'

આ સલાહ ઉપર વિશેષ ધ્યાન રાખવાની સૂચના લેખકને આપતી અરથાને નહિ જણાય ખુબ એના એક વાત ઉમેરવાની જરૂર છે તેખાક તથા ગુજરાતી સાહિત્યની સાથે સાથે વાચક વચને ખબુ લાભ ધરી કાઢણ કે આ દિગ્દર્શના છે

ચીનાચીની માફક જાતનો એક એક હાણો છટે જાવાની કે ઉગ્રહારનાચીની માફક છરી-કાઠાથી ખાવ ની એને આઈલ નથી થોડાક 'મિલ્લયા' હોય તો જ એમનું મન સતેષ થાય છે

ધર્મે, કમે અને કષ્ટે લેખક દારવે-સાહિત્યકાર વરીને જણીતા ધરી ખબુ એ ઉપરાંત નામ વધા ગણે તો લેખક 'ક્રિષ્ણ' ને કવ્ય' છે જ ક્રિષ્ણ પ્રમાણમા પુરેવનું કદ જરા વધુ દળાર લાગે છે એટલું જાણ્યું હુલાસ પરજી

૮૭

ખુલાસો

સુપ્રદક્ષ 'ગોપાલચરણના,'

એવિવના અકમાની મારી વાતી 'મુક્તિલાલ' અચેષ્ટ પરી ઉવરક હોવાનું જ છખાય છે તેમા કહીક આતચક પદ લાગે છે

એ મારી મૈલિક વાતી છે ખાચ સાત લાટીના સમ ચોર પરી એ લખાઈ છે

સ જ વર્તમાન
ખુ મર્થ

ખાણખાઈ વૈધ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ નાં પુસ્તકો

સૂરત અને ધડોદરામાં

નોંચેના મ્યળોએ મળમે.

ધડોદરા શાખા . કોઠી પોળ ખાસે

રાવપુરા, ધડોદરા

સૂરત શાખા : ગણિવ સાહિત્ય મંદિર,

ચોરાપુલ, સૂરત

પીછાં અને પથરા

[કેન્સિસ કારેખારીના સત્ય થી પટ્ટાભીએ અહમદનગરના કારાવાસ દરમ્યાન રોજ-પ-રોજ એની રંગીની રમતિયાળ શીર્વીમાં લખેલા દુચકાઓ, સંસ્મરણો, કથામત્સરો ઇત્યાદિ પચકણુકી વસ્તુઓના પ્રકટ કરેલ સંગ્રહ 'ધ ફેધર્સ' એ-૨ સ્ટો-સંગ્રામી આ નમૂના અચે આપ્યા છે. લાંબા, કંટાળાભરેલા, અને પીરને માણ કાયર કરી લાંગી નાખે તેવા કારાવાસમાં આપણા દેશના નરોત્તમોએ કેવી કેવી તરકીમો વડે જીવનનું માધુર્ય અને સ્ફૂર્તિ જાળવ્યા હતા તેના ખ્યાલ હોતો આ અંગ્રેજી દુચકા-સંગ્રહ પાને પાને આભેદ, વિભેદ, શિક્ષણ, અને લજ્જાતથી છટાવેલો છે]

‘હું’ તો નુની છું’

શિયા-સુત્રીના ઝઘડા સ્વસ્તિઓના જાણીતા છે.

નિરાળી અને નિઃસંસ્કૃતિનો દાવો કરનાર આ ‘નેશન’ના ઘરમાં ખૂતખાર તણ છે.

ને એ વિગ્રહે તો નાદિરથાહને પણ પરેશાન કરેલા. આ તણ એના ખુદ લરકરમાં હતાં.

એક દિવસ શિયા ને સુત્રી સૈનિકોને સામસામી જુદી હારમાં પડા કરાવી રાજા નાદિરથાહ એક હારમાંથી એકને ખાલાવી પૂછ્યું.

‘તું કેવો છે ?’

‘સુત્રી.’ સૈનિકે જવાબ દીધો.

ઘડાક દે તે રાજાએ ત્યાં ને ત્યાં એવું ડોકું ઉઠાવી મૂક્યું.

પછી આગ્યો સામા પક્ષનો વારો. એમાંથી એકને તેડાગ્યો. પૂછ્યું : ‘કેવો છે ?’

‘શિયા હું નામવર.’

ઘડ દેતે એવું પણ માથું ઉઠાવી દીધું.

ઝેલ જાણુના ચાર પાંચને જ્યારે આમ ઉઠાવી દીધા ત્યારે પછી એના એ પ્રશ્નના જવાબમાં એક છઠા આવનાર અખરાક સૈનિકે કહ્યું : ‘હું તો શિયા ચે નથી, સુત્રી ચે નથી, હું તો હું સુત્રી, નામવર.’

ખસ, ઝઘડા જ મટી ગયા હતા તે દિવસથી.

‘દિલ્હી હજી દૂર છે.’

દિલ્હી હજી દૂર છે. (‘હજી દૂર અસ્ત દિલ્હી’) એ કહેવત પાછળ આ ઇતિહાસ છે. ધામીઉદ્દીન તથાક જ્યારે ખંગાળાનો વાઈસરોય હતો ત્યારે એના દીકરા મહમ્મદ દિલ્હીમાં બાપની સામે ખંડ જંગાડવા સંકલ્પ કર્યો. યુવત્રી મદદે એક પીર હતા. પિતાને ખંગાળામાં આ વાતની ખબર પડી. યુવત્રને ચડાવનાર પીરને એણે

સંદેશો કહાળ્યો, 'હું મુલકનો પાદશાહ હું ને તમે આત્માના ચાહ છે. આપણે જો ચાહ દિલ્હીમાં ચાધે ન રહી શકીએ. હું ત્યાં આવું છું. માટે તમે દિલ્હી છોડી જાઓ.' પીરે કહેવરાવું. 'હા ખુશીથી, પણ તમારે તો હજુ દિલ્હી દૂર છે.'

આ શરૂદો સાચા પડ્યા. પાદશાહનો પુત્ર મહમ્મદ પિતાની સામે એને સરકારવા ગયો પણ ફાળી પર એ શમિયાણામાં પ્રવેશ કરતા હતા ત્યારે જ, પુત્રે પહેલેથી કરી રાખેલી વેતરણ મુજબ શમિયાણો તૂટી પડ્યો ને શાહ ચગદાધ મૂચા, દિલ્હી છ જ કોસ રહી હતી છતાં સદાની દૂર રહી ગઈ.

(ચલો દિલ્હીના નાહ ગજવતી દિલ્હી પ્રજાને પણ પ્રિયિય ડેવી-ગેશન છેવટે આ દનાતર્ય-પ્રવેશના શમિયાણા તળે જ દબાવી દેવા માગતુ હશે!')

✽

ચારે બીબી રા માટે ?

બહેરામખાનના લગ્ન વિશેના વિચારો વિલક્ષણ હતા—

ફરમાવે કરતે છે કે

અખીર કે લિયે ચાર બીબીયાં ચાહિયે.

(ફરમાવતા હતા કે અખીરને માટે ચાર ચોરતો લેખએ)

(એક) 'મુસીબત ચાર ખાતોં અતોં કે લિયે હશાની.'

(બે) ખાનાસમાને કે લિયે ખોશસાની.

(ત્રણ) સેજ કે લિયે હિન્દુસ્તાની.

(ચાર) ચાશી તુરકાની

ઉસે હૉ વખત મારતે અંદતે રહે, કિ ચાર બીબીયાં કરતે રહે !

✽

હે મૂર્ખ !

એક વાર રાત લોજ રાણીવાસમાં જઈ ચડ્યા. રાણી ને વખતે પોતાની એક સહિયર સાથે એકાંતે વાતો કરતી હતી.

રાણીએ રાજાને લેખ કહ્યુ: 'હે મૂર્ખ !'

આતુ કાંઈ કહેણુ ન સંભળતાં ખ્યાલુ ખનેલા રાજા ચોખ પોતાના દરબારમાં આવીને દરેક જણને 'હે મૂર્ખ !' કહી સંબોધવા લાગ્યા કવિ કાલદાસને પણ એણે ન્યારે એમ કહ્યું, ત્યારે કવિએ સામે કહ્યુ

'જમતા હું ચાહતો નથી.'

'હસતાં હું ગળડતો નથી.'

'જૂતકાળને પસ્તાયે કરતો નથી'

'પોતાનાં કાર્યોને અચસતો નથી'

'ને એ જણાં વાન કરતાં હોય ત્યાં જઈ ઉત્તો રહેતો નથી.

તો પછી હે રાજા ! ચાને મને મૂર્ખ કહો છો !'

તુરત જ રાજને લાન આવ્યું, કે પોતાને રાણીએ મૂર્ખ શા માટે કહ્યા હતા.

✽

બુદ્ધાપો ને જવાની (૨૦-૪-૪૪)

હુના દમ ને સગાં ફાની ફખી
હર વીજ યહાંથી આની બની ફખી
એ આ કે ન ભયે એ બુદ્ધાપા ફખા,
એ ન કે ન આયે એ જવાની ફખી

✽

ઈંદુ ફૂટયું (૨૦-૪-૪૪)

આજે અમારા નિવાસ (અહમદનગરના કિલ્લા)માં એક નવજન્મની વધાર્ધ છે. આજે સાંજે ચાર વાગે, બ્યારે બધા (કારોબારીના સભ્યો), આ પીવા મળ્યા હતા ત્યારે કોઈ એક ભાઈના લાગમાં આવેલું ઈંદુ એકાએક ફૂટયું ને અંદરથી કુડીતું જમ્યું બહાર આવ્યું. બાપડાને સંભાળનાર કોઈ મા કે બાપ નહોતું, પણ બાર મશદૂર ક્રેસિસવાળા, દસ સપાઈ, બાર સામાન્ય કેદીઓ અને બે અમલદારો- એક કર્નલ સાઈ. એમ એસ ને એક જેલર એટલા હતા.

✽

‘મોત કા કુવા’ (૬-૬-૪૩)

જેલજીરનની નિખાલ્ય એકલતામાં આજે એક પોસ્ટકાર્ડે ભગ પાડયો છે. એ અહીં અહમદનગરના કિલ્લામાં અમારા પર આવી પડયું છે. સરનામું લખ્યું છે કે-

અહમદનગર
કિલ્લા ચાંદબીબી
મેહુ થોક
મોત કા કુવા
મરવત કુતેન

એ પત્રામાં લખ્યું છે કે અમુક એક ડાહડરતું તા. ૩૯ બોગરડે મરણ થયું છે પણ એ આંહી કેમ દઈ ગયા એવું રહસ્ય થોડી કલ્પના પછી આ રીતે શક્ય ને સંભવિત લગે છે. અહમદનગર તો નજીકે કે બરાબર છે ‘કિલ્લા ચાંદબીબી’ એ અમે રહીએ છીએ તે સ્થાનનું નામ છે. ચાંદબીબીને ખુદને જ અમારા આ બોરડાઓની નીચેના ચોક્કામ ફક્તાવી કહેવાય છે એટલે એ પત્ર અહીં પહોંચ્યા-શ્યામાં આવ્યું તેનું એ પણ એક કારણ હોઈ શકે છે એક ચોક નેહરું ચોખ કહેવાય છે પણ તે તો શહેરની અંદર છે વધારાની વિગત ‘મોત કા કુવા’ (મોતને કુવા) છે. પણ શહેરની અંદર એવું કોઈ સ્થાન નથી. એ નેહરું ચોક તો નેહરુના નામ માથે સકળાયેલ હોઈ, તેમ નેહરુજ પણ આંહી છે એમ લખવાથી કરીને ટપાલીએ ‘મોતને કુવા’ પણ અહીં જ હોવાનું સમજી લઈ આ ખત આંહી આપ્યું હશે

આઝાદ-તાંત્રનું ચિત્ર

અને સિટિશ દરખાસ્તો

આપણા દેશનાસીઓનું ક્ષેત્ર શું છે? કોંગ્રેસ કારોબારીના શબ્દો મુજબ એ ક્ષેત્ર આ છે—

‘હિંદની આઝાદી: મર્યાદિત છતાં એક મજબૂત મધ્યસ્થ સત્તા : પ્રતિભામાં સંપૂર્ણ સ્વાયત શાસન : મધ્યસ્થ તંત્રમાં તેમ જ તેનાં ઘટકોરૂપી પ્રતિભાનાં શાસનમાં લોકશાહી તંત્રની સ્થાપના : દરેક વ્યક્તિના મુજબતે હક્કોની બાંહેધરી કે જેથી કરીને તેને વિકાસ માટેની પૂરી ને સંપૂર્ણ તક મળી શકે અને વિશેષમાં એ કે દરેક કોમને વધારે વિશાળ પરમાં પોતાની પસંદગીનું જીવન જીવવાની તક મળી રહે.’

આવા આઝાદી-પ્રધારણાની નોંધવાઈ ગઈ તા-૧૬-૫-૨૬ ના રોજ ટ્રિબીન સંસ્કરણ પ્રતિનિધિ મંડળે પ્રકટ કરેલી લક્ષ્યમણોમાધી નજરે પડે છે? એણે સરખેલી દરખાસ્તો કેવા આઝાદ-તાંત્રનું ચિત્ર ખડું કરે છે?—

૧. બારતવર્ષની આઝાદીનો સ્વીકાર : પણ એ સમય તંત્રની રચના અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી હિંદ નહિ છોડી જવાનો નિર્ધાર.

૨. હિંદની અખંડતાને અંગીકાર, પણ એ અખંડતાને નામની જ કરી શકે તેવી, હિંદી પ્રતિભા કોમી ધોરણે ત્રણ વિજિન નજીરમાં વહેંચણી.

૩. મધ્યસ્થ સત્તાની નોંધવાઈ : પણ એ સત્તાને બાવળને દીર્ઘા, કમજોર કરી શકે તેવી સાધન-સામગ્રીની ઉણપ. માત્ર વિદેશ-સંબંધો, માત્ર વ્યવહાર અને રક્ષણ જેવાં ત્રણ જ ખાતાં પર કાબૂ.

૪. દેશીરાજ્યો પરથી બ્રિટિશ તાજનું સાવભોમત્વ ઉઠાવી લેવું છે, પણ એ સાવભોમત્વ જેને સુપરદ થાય છે તે નવા લોકતંત્રને એનો કાબૂ સોંપવાને બદલે તેમને તદ્દન મોકળાં મૂકવાં છે.

૫. આ મોકળાં ખતનાં રાજસ્થાને માટે હિંદી પ્રગ્નસંધમાં નોંધવાતું દરજ્જાવાત નવી, મરજીઆત છે.

૬. આઝાદીવાળું નવું બધારણ ધરાવેને મેં લોકસભા મોલાવવાની છે. બેસક એ સભા અખિલ હિંદી અને એક જ, હશે. છતાં એની ચૂંટણી કોમી ધોરણે કરવાની છે.

૭. આ બધી ભાંજલ અને કુટારાં ચાલુ રહે તેથી મુદતને માટે વચગાળાની જે સરકાર રચવાની છે તેમાં વિદેશી વાઈસરોયનું સર્વ નિર્ણય સત્તાઓ સાથેનું અસ્તિત્વ હશે, વિદેશી લશ્કર તેમનું તેમ જ હશે, વિદેશી સેનાધિપતિ જેના તે જ હશે, અને અધ્યક્ષ પડે, આ વાઈસરોયની નવી કારોબારીની રચના પણ કોમી ધોરણે થશે, એટલું જ નહિ. પણ હિંદુ અને મુસ્લિમ કોમોનું એમાં સરખું પ્રતિનિધિત્વ હશે.

અનર્પક કલહો

અને લોકાલિકાવાની સંભાવના

આ વિદેશીઓનો દરતાવેજ મોટે ભાગે વખતોચે છે, સામી બાળુ સારી પોંચે વચોપ્રણે પણ છે, દરતાવેજના ધનારા કહે છે કે, શું કરીએ? મેં પસો સંમત કરી ચેજના થરી રાક્યા નહિં તેથી અમારે આ બેઠકી તાલેડ કરનારી લક્ષ્યમણો મૂકવી પડી છે. બેઠક પછે— એ પ્રશ્ન જ જાહે છે: કોમો કહી રાજકારણી પસો ન હોઈ શકે. જગતખરમાં એ અપૂર્વ અદિતીય અનિષ્ટ છે કોમી રચના એ સિટિશ-સત્તાએ જન્મપેલો અમર છે. સરકસના ખેલ જેવા આ શાસને સિંહમકરને ભેગાં કરી, પરસ્પર ભય આપાંકા ને અણવતની પાવંબૂ પર એક યાળીમાં જમતાં ખતાળ્યાં છે, પરસ્પરના છેદ ઉઘાડી તેમને એક તરફથી નિાસત્વ અને બીજી તરફથી અણાં રાખ્યાં છે એવા તર્કટથી ભરેલા, અગ્રેજ સત્તાના શાસનના આ કાળજીના કારસ્તાનનું, એ હિંદીઓનું નામરોપ કરવાની હામ બીડવાને બદલે આ પ્રતિનિધિમંડળે ‘પાકીસ્તાન નામજૂર’ એવી ક્રાંતિ રમતથી અખંડ હિંદમાં માનની પ્રગલ્ભે રીઝવી લઈને પાછાં બારણી પાકીસ્તાનને એનાં સર્વ અનિષ્ટો સાથે ચેનાડવા ને સુદ કરવાની રીતિ અખત્યાર કરી છે. એમને બદલે મે પાકીસ્તાને કલ્યાણ છે. ન કલિહતાર પ્રાંતને પણ એમાં ઓરાવાલું છે, બિનમુસ્લિમ આસામને પણ એની

ઝાલી એ વાધ-ઓડમાં પૂરવાનું છે. અને 'મહારવાના કેમી પ્રશ્નો' પર તો લાગતી વળગતી અને ક્રમોના પ્રતિનિધિ-ઓની બહુમતી વગર કોઈ નિર્ણય જ ન લઈ શકાય એવી ભેગવાઈ સૂચવીને તો આ દસ્તાવેજના ધારકોએ અનંત અનવધિ ક્ષણ, ત્રિમહા, લોકીઉકાળાની સંભાવના બાંધી કરી આપી છે.

દિસુખી વિશ્વ સિવાયનો

ખાખો રસ્તો નથી ?

તો શું આ પ્રતિનિધિમંડળના દિસમાં કપટ છે ? બ્રિટિશ સત્તાની આ ખજુ શું કોઈ દિંદિવિધાતઃ નવી પ્રવચ્ચીલા છે ?

આવી શંકા બ્યાવક છે. પ્રતિનિધિ વધુ ને વધુ વહેમ પ્રસરતો જાય છે. પરંતુ આપણા રાષ્ટ્રક્રોધ પુરવોને એમ નથી લાગતું. લાગે છે તો સાસનત્યાગની સમ્માર્ષ-ભરી વૃત્તિ. એવી કામના પરજાણણથી કે કર્તવ્ય-હુદિથી પ્રેરિત હો કે ન હો, ભલે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને આભારી હો, શુભમ દિન્દ ૩૫ નખળા કરીને સ્થાને સ્વાધીન દિદ્ ૩૫ મિત્રચક્રોડે ગોદરી જ્વાલમાં પોતાનું તરતું સ્થાન ટકાવી રાખવાની પ્રામાણિક આત્મદિત હુદિના નવોદયનો યશ તો બેશક ધિટનને આપી શકીએ, વિના વિશ્વને વિના ખૂનખાર જંગે એક પ્રજા બીજી પ્રજા પરતી એ સંકટ જેટલી જૂની જાહેરી હકમત છોડી જાય એવો આ ખનાવ નિરવના ઇનિહાસમાં અતોડ ગણાયો, એટલે એમની સમ્માર્ષ વિશે શંકિત ન બનવું ધટે એ વાત ગાંધીજી જોરશોરથી કહી રહ્યા છે. એ શુભનિશ્ચયને માની લઈએ તો ખજુ આપણને વિરમય થાય છે એની અક્ષલમંદી વિશે. કા તો તેમો દિન્દતી મૂળજૂત સમસ્યા સમજતા નથી અથવા તો એમનામાં એ સમજને આશ્ચર્યમાં મૂકવાની ક્ષિમન નથી. કાં એ ઉદે છે, ને કાં એ ગોડે વાગે છે

તો શું આ ભલામણોને આપણે તરછેડાવી ? આ હેતુભાગનો અરવીકાર કરવો ? આ નવી રચનાને અપરોધ પુકારવો ? આ વક જાતી કરવી ? તો શું છેવટે દિસુખી વિશ્વ—આંતરવિશ્વ તેમ જ બ્રિટન સામેનો વિશ્વ, એ જ એક વિકલ્પ પ્રગતને માટે રહે છે ? નવી ચેતનામાં એવું કાંઈ ખજુ તરત નથી કે ને ખજુ આગાહીના સિદ્ધિપ્રયોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા સસુ બની શકે ? લોકીવુદાજી ચાં જ રજું છે શું ?

આગાહી-જંગના મોરચા હેપે

વધાવી લેવા જેવી તક

ના, છેક એવું નથી. વિચ્છેદવાદી પ્રજામણેના મોરચાને વધુ વિચ્છેદવાદ ભણી બેગી જાય તેવી શક્યતાઓ એમાં પડી છે તો તેમના મોરચા ભેદી શકાય તેવી ચે એમાં ભેગવાઈ છે. વચગાળાની સરકારમાં વાધ-સરેષે પોતાનું બધારણીય સરમુખત્યારપણું સ્વેચ્છથી અભરણએ ચણવી શકે તો, કેમી ધોરણે સરખી સંખ્યા-વાળું પ્રતિનિધિત્વ સાચવવા છતાં બે મુરિશ્વમ કેમના પ્રગતિશાળી રાષ્ટ્રીય તરવેને અંદર આવવાનો નવી મધ્યસ્થ કારેખારીમાં અવકાશ હોય તો, બાવી બધારણના પ્રતિનિધિમંડળના દસ્તાવેજને બાધા કરેલા હરકોઈ પણ મુકાને બધારણ ધન્યારી લોકસભા પામે લાવવાનું બે મંજૂર હોય તો, મતલબ કે વચગાળાના રાષ્ટ્રપ્રેમીઓના હાથ દરેક બાબતમાં મોકળા રહે અને બધારણ ધન્યારી બોલાવાતી લોકસભા પોતે ચાહે તે બાબત પર મુકત બહુમતિથી નિર્ણય કરી શકે તેમ હોય તો, અવરોધી શક્તિઓનાં અપરંપાર વિધિની સામે મુકાબલો કરવાની આ સાંપડતી તકને, આગાહી-જંગના એક મોરચા લેખે ખજુ વધાવી લેવાનું ધુનાસખ લાગે છે.

કારણ એ છે કે બ્રિટિશ સત્તાના આ વખતના ધન-લામાં આપણે સચિત હાવની પ્રામાણિકતાને ઉકેલીએ છીએ. કારણ એ છે કે બધારણવિધાન કન્યારી પગિ-પદમાં બિનકોમી ગજુભાવી સમૂહનું જૂથ મોટું દશે. કારણ એ છે કે દિંન્નો સેનાપતિ ગોરા છતાં રાષ્ટ્રના રક્ષણધન્યારી આતંકિત તાણેશર રહેવા કષ્ટજાન આપે છે. કારણ એ છે કે, બધારણ ધન્યારી બાદ હરકોઈ પ્રાંત પોતાને અત્યારે ને અનર્થકારી જૂથબંદીમાં ફરજિયાત પુરાતું પડે છે તેમાંથી પ્રજામતનો નિર્ણય મેળવી નીકળી જવા શક્તિમાન બનશે. અને કારણ એ છે કે રેશીરક્તયોને માર્ગભીમ તાજસત્તાથી નિરંકુશ બંધવાની સાથોસાથ એ સત્તાનું આત્મસુધીનું રક્ષણ ખજુ ચાહતું જશે, મતલબ કે પછી તો આ નવા 'સાર્વભોમીની ને પ્રજાની વચ્ચેનો મુકાબલો અજાબી જોડેને માર્ગ મોકળો કરી ચાકશે; બેશક બ્રિટિશ કારકર ખજી ગયું હશે તોરતો.

વકવનારો રચનાત્મક રસ્તો

અને લોકીવુદાજી વિષય-માર્ગ

નિરાશાવાની અનેદશથી જ પ્રારંભ કરીએ, તો

આ દનાવેનમાં એવું પુષ્કળ છે કે જે આપણને નિષ્ક્રમતા અને નિરાશવાદને જ માગે સહ જરો. આશ્વાસ અને અવિશ્વાસ પુનઃપ્રાર્થના નિવારકરણી તરફ વળીએ તો સ્થગનાનાં શુંગ પર ખજૂ પહેંચવાની શક્યતા હેખીએ.

મેશક, એ માગે રચનાત્મક છે એટલે યશની નાખે તેવો ખજૂ છે. એ માગે પદારો ખીણે ને અરુપેરેલી ભરેલો છે. તો વિશ્વવતો, માગે ખજૂ દૂકો હોવાની કાંઈ ગેરની નથી. એ લખિયાં પુષ્કળ દરો ને લોડીયુદ્ધાજી ખજૂ દરો. રચનાત્મકો માગે દૂકો હોય, સાદ ને સંધિ હોય, તો ખજૂ આજની વિંદો પ્રગ્ત એ માગેની યાત્રા મટે અસરકારક રીતે સુસજ્જ હોય. એવું માનનાં મન અચકાય છે. ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય નિશ્ચયિતના ખૂબી ખાંચરા અને બોરો બખોલિયાથી જે નવા યાવતઓ પુરકારો કરી રહ્યા છે તેની શૂન્યરૂપિ આપણે માગે મુકરર કરવામાં બાંધે રાખી નવિ યાચ.

માનીએ છીએ કે રાષ્ટ્રસની કારોગારીએ કરેલો આ કરખારતો પરતો તો. ૨૪-૫૪ નો દસાવ પેલો લોડીયુદ્ધાજી માગે પ્રદાન ન કરવો પડે તેવી નિષ્કાંક્ષી, લાંબા માગે પરતું પ્રપાણું સ્વચનારો છે. એજે ભવામણેને ફગાવી નથી છોડી એજે. મળખૂત મુદ્દાની બનેલી-બમિદા કમૂક રાખી જણાય છે. ખજૂ એજે વિગતો પરતેની સક્રિયતા, અરુપણતા, અને વિધાતકતાની ચોખ્ખવટ માગી છે. સમગ્ર ચિત્રનું દર્શન મુગ્ધ છે એનો છેરલો દસાવ કહે છે કે-

સંહિબતા, અરુપણતા અને
વિધાતકતાની ચોખ્ખવટ કરે

‘દિદી આજની વિરોધા અમારા ઘેઘો અને જિ. શાશા
વરૂપી કરવામાં આવેલો દરખારતો વચ્ચે બંધો ફર છે.

‘વચનાગની કામચલાઉ સરખાર કામ કરતો દરો ત્યારનો કામ મદરને કૃદ્ધાર સ્વચવતમાં - ઓળો નથી. એ દિલને આજની આપવાની નેમ હોય તો કામચલાઉ સરખાર કામ-મીટી કાચવામાં નવિ તો દરૂકવતમાં તો આજની ઉઠે લાગેલમ દેવી નેહએ અવરોધોને ફર કરવા નેહએ. પરદેશી વરખરની પદ્ધતિ રાજી ન આજનીને નાશવારી છે.’

‘લોચણ, કે ને બંધારણ પરવાની વાતવતમાં તો સર્વએ મ છે તે રચના મેરેની જિ. મિંદને સ્વચેલો રીતો મરેની સચખોને ગ્રાંથે એવે સંબંધ થતા નથી. અમલી દરિ સખજ

આ લોચણને પોતાના કાંઈ પજૂ તળકે ફેરફારો અને સુખમ વધારા કરવાની ફર દરેરો. લોક મુખ્ય કોમી લાલતોના સંજ-ધર્માં બને મુખ્ય કોમીનો બદમતી નિર્જુલ આનંદકર રહેશે.

‘લોચપ્રતિનિધિ સમા એ પ્રાંતિ ‘ધારાસભાચોના મુલ્યએશ સંજોએ પચકે રેલું એક સંજો’ રીતે મુલ્યેલું મંડળ દોડું નેહએ. અને એની મુલ્યેલો, કો કો સામાન્ય મદદારમદે. મોટી મુલ્યેલો અવિચાર સંજોએ ને ભાગ લેવો નેહએ.

‘મિશન એક તારૂંથી એવો ભવામણ કરે છે કે પ્રતિને બુધો રચનાની ફર છે. પાછળથી દરેક ને એવો ભવામણ રે છે કે લોચપ્રતિનિધિ સમાના પ્રાંતિ પ્રતિનિધિઓ મિશન કાળો મુખ્યના નુદા નુદા વિભાગોમાં વહેવાર નથી અને તે દરો વિભાગનું ફરે પ્રાંતવાર પ્રાંતિક બંધારણ પદ્ધતિ શરૂ કરી તેમ ન એ પ્રાંતોના બુધ મટે બંધારણ જાણું કરવું કે કેમ તેનો નિર્ણય કરશે.

આ ને જુદી જુદી ક્ષેત્રોમાં ઠરી આવતી ખાખી છે. અજુક પ્રમાણમાં ફેરિનિયાતપણું દાખવે કરવામાં આવેલો દેખાડું આવશે. પ્રતિકે રેખાજના પાયા પર ને એ લાપ છે. મટે અમે તો એ ફગાવો એવો અર્થ કહી છે, કે પ્રથમ પદેલો તો લાગતા વજમતા પ્રાંતો, વિવાદો ને વિભાગમાં મુદ્દામાં આવ્યા છે તેમાં તેજે રહેડ કે કેમ તે પસંદગી કરી ચાલો.

દેશી રાજ્યો સંજોધીની નિવેદનમાંની નેમચાક અરુપણ છે અને ધાંતું ખજૂ ભાખી નિર્જુલ પર છોડી દેવાયું છે. ખજૂ કારોગારી એ રુપણ કરે છે કે લોચ-પ્રતિનિધિસભામાંની રચના અસમાન તરવો વચ્ચે નહિ ચર્ચ શકે. દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ખજૂ જિ. દિલેશ પ્રતિનિધિઓને પચકે કરવાની પદ્ધતિ ને મળતી રીતે ન લેવાવા નેહએ.

આ જવખોમા સંખજું
અને સુરેખ ચિત્ર નથી દેખાતું.

આના જવાબો જિ. પ્રતિનિધિમંડળે આપ્યા છે તેનો સાર એ છે કે (૧) વચનાગની સરકારની રચના ન દિદી રાજકારી પક્ષો સાથે અર્થો અધાધ્યા. આદ થશે એટલે એ ફેરફારોથી ચતી સર્વ અસરોનો સીકાર પળે ને આજની પ્રાંતે એ લાખી કાગ સામાન કરશે. ચાલુ અખજામાં સકષ તેરંલી વધુ સ્વતંત્રતા દિદી સરકારને અપારો. ધારાસભાને એ જવાબદાર તો બંધારણની રૂએ નવિ હોય છતાં પોતાના પર દપકા કે અનિશ્ચયની દરખાસ્ત આપતાં એ રાજનામુ આપી શકશે (૨) લાકર તો ન્યાં મુધી મિલિરા તંત્ર ચાલુ છે ત્યાં મુધી રાખવું ન

રહેશે. પંજુ એ વચગાળાનો સમય ધણો દૂંકા હશે. લોક-પ્રતિનિધિસભા રચાય અને કાર્ય કરતી થાય તો પછી એના નિર્ણયોમાં હપ્તલ કે પ્રશ્નો ઊભા કરવાનો કોઈ ધરાદો નથી. (૩) પ્રાંતો આજને તબક્કે તેમને જે જુલોમાં મુકવામાં આવ્યા છે તેમાં આજે તો બન્ને પક્ષોની સમજૂતી દ્વારા પોતાની સ્થિતિમાં સુધારા વધારા કરી શકે. અને બંધારણ ધાર્ઠ રહ્યા બાદ જુલોની પસંદગી કરવાનો હક પ્રજા વાપરી શકે, બાકી આજની જૂમિકાએ કોઈ પ્રાંતથી પોતાને માટે મુકરર થયેલા જુલોમાંથી ખસી નહિ શકાય. (૪) દેશી રાજ્યોનું લોકસભામાં પ્રતિનિધિત્વ કઈ રીતે નક્કી કરવું એ તો એમની સાથેની મંત્રણાનો વિષય છે, શ્રિ. રહેણેસન નિર્ણય ન આપી શકે.

આ મતઝબના ખુલાસા કોઝિમે બેવા માગેલું સંપૂર્ણ ને સુરેખ ચિત્ર ખડું કરી દેતા નથી એ સાચું છે. પંજુ કોઝિસે આવો દરાવ ધડીને અને આવા બંધાઓ તોતરીને પોતાની સ્થિતિ બિનજરૂરીપણે કંઠગી કરી છે. એ દસ્તાવેજને કાં તો સર્વાંગે ક્ષણી દેવો હતો, નહિ તો એ પરત્વેનાં ક્ષણી અસરકારક રીતે તો ચાલુ વહીવટ દરમ્યાન જ લાવી શકાયાં. હેત. તોડવું જ. જે હવે તો પ્રતિનાં જુલો પાડવાના પ્રશ્ન પર જ એ તોડવું શોભત. વચગાળાની સરકારના સંબંધમાં મગેલી ચોખવટ બિનજરૂરી હતી. આ તો હાથી આગેા નીકળી ગય છે ને પૂછે જતો અટકે છે !

અનર્થકારી તત્ત્વ વિગતોમાં નહિ

સમગ્ર સિદ્ધાંતમાં છે

સિદ્ધાંત પરત્વે જે સ્વીકૃતિ શક્ય લાગી હોય તો પછી વિગતો પરત્વે તો મિશનની જ સમજણ અત્યારે સર્વાંગે સ્વીકારી લેવી જોઈએ. વિગતોનાં ચૂંચ-છામાં જાતરે તો પાર ન આવે. એના પરની સમજૂતી અંગત વાતોથી મેળવી લેવી જોઈતી હતી, અનર્થકારી તત્ત્વ ને હોય તો તે વિગતોમાં નહિ પંજુ સમગ્ર સિદ્ધાંતમાં છે. સિદ્ધાંતને સ્વીકાર કરવો ને પછી વિગતો પરત્વે આજથી જ ચિકાસ બતાવવી, પરિણામે કાં તો નીચી મૂંઝીએ બધું ગળી જવું રહે છે ને નહિ તો ધરમૂળથી તોડી નાખવું રહે છે. વિગતો સ્વીકારવામાં રાજકારી સાણપણ છે. કારણ કે પછી તો જાણનારીમાં જોર હશે તે મુજબ જ નવા બંધારણનો આજપ્રસવ

યથ શક્યો. આપણે ચાહે તેટલી નકારીએ છતાં માથું ઝુકાવતાં માથું જ લાંગી નાખે એટલી હદ સુધી જેણે વારતવરૂષ ધારણ કરેલ છે તે વિચ્છેદવાદી બળોનો સિદ્ધાંત રૂપી નકારમાત્ર પરતો નથી, કામિયાબ પાશુ નથી. એની જોડે મુકાબલો, કાં તો બંધારણ ધનાત્ર સભામાં. અગર તો જંગમેદાનમાં કરવો જ રહેશે. જંગમેદાનમાં માણસની શરીરનો નાશ યથ શક્યો, વિચારસરણીનો નહિ. લોકપ્રતિનિધિસભા એ એક એવો તબક્કો છે, કે જે શ્રિ. બંદ્રકા તોપોના તેમ જ પ્રખ્યાતિના રક્ષણથી રહિત અવસ્થામાં એક વાર અવ-રોધક બળોને મુકાબ જવું પડે, તો એના અરધા વિચ્છેદવાદ તો ત્યા ને ત્યાં જ ટપકી પડશે. બાકીના અર્ધો શ પર જાહમતિએ પોતાની સાફ દાનતથી ને સર્વ મોહકિનના નેમથી નૈતિક છત મેળવવી પડશે

અવરોધોનું શમન સાધવાની

આશા અરથાને નથી

જે સ્થિતિમાં સત્તા પોતાની સાફ દાનતની પ્રતીતિ આપીને એક વાર દૂર હતી જોતી રહેશે, તો આ નિવેંનની ખુદની જ અંદર એટલો પહોળો પટ પડ્યો છે કે અવ-રોધોનું શમન સાધવાની આશા અરથાને નથી. એની સિદ્ધિ આ શાક્તિને માર્ગે જેટલી પંજુ મહેનત મારે તેટલી મહેનત લેજે હશે નિરાશાવાદ અને વિક્ષેપતાવાદની નજર રાખીને આ નવપ્રયાણ પ્રતિ અમસર બનવાનું ન હોય. નિદેશી કુજ્જેદારોની નિઃસીમ સંકારશક્તિએ તેમજ કૂટ પ્રખ્યાતિતાની સામે 'આખરી સંગ્રામ' ખેલવા જેટલી મરમ જેમને જેમને તમના છે, તેમને મારે તો આ તબક્કામાં જરૂરી એટલી સળૂરી ને સહનશીલતા બતાવવાનું પ્રમાણમાં સહેલ હોવું જોઈએ. નહિતર તો આ જે મહિના સુધી તીખાંલીધાં શા માટે ? પ્રજાને દરેકથી દરેકને શંકા બધ અને અજ્ઞાનાના અગ્નિ-કુંડે પર લટકાવી રાખી શા માટે ? તોડવું જ હોય તો તો એનો લાયક મુદ્દો પૂજાતૂળ બાળતો છે. કહી દેવું ધટે કે આ બધાં ચૂંચણાં નિરર્થક છે. પુખ્ત મતાધિકાર પર પ્રજાસમરતે ચૂંટી સમરત દેસાની એક જ પ્રતિ-નિધિ સભા જે કંઈ નિર્ણયો કરે તે જ અમને માન્ય રહેશે. બાકી કંઈ લોચા વાળવા નથી. ધરે ભેગા યથ નૈય સહેશે !

ઉત્સાહમાં આવેલી મળ

નફરતમાં ઝિંકાય છે

આ વખતની ટ્રિગિસ-પિટિ પરપરાયન મનઝેવ
કે અનન્યથી સંકિત છે એવો ઘૂંટકો પ્રગસમસતને
મને ઉતરાવતા મટે ગાંધીય અને સર્વ ક્રાંતિસ-મોન
ડીએ ત્યારે મનન કરી રહેન કે ત્યારે જ બર્સોનર,
કામીગ ફગી કાટ રોરે દેની રાત્રીઓની મળાઓ, પોતાના
પ્રગટાય આગેવાનોની ધરપકડ કરે ક અને - પોતીમ
ઉપરાંત બરકરનો પણ ઉપયોગ કરી કારમુ 'મન
ચાસી ગયા ક ઉપરાંત એ 'મન-દાર પાઠ્ય સરકારી
ગોરા કોઈએની સીધી આધારની પ્રેરણા દાખલા
પુરાણ મળે છે કામીગના નેતા એમ અનુદાતની
પિટી પ જવાબદારીને મળતા અતા રસેથી કરેલી
ગિરફતારી તો આ 'મનન છાગણુ જ ક્રાંતિસ કારો
બારીના નવા મરામાં આ દમનદારની સમેત સરોન
નોંધ નેવાઇ છે મિ ઉલીગેશન આદી આવી રહ્યું
દત્ત ત્યારે વેળાની ચૂટણીમાં પણ રોચથી તળીયા મુખીના
સરકારી અધિકારીઓની ઉરાડી પક્ષનીતિ પૂરપામ આદી
દત્તી ચૂટણીમાં પડેના મોટા પ્રગમત મજલમ મિગને
પક્ષે એમથી જાતીને મોરારામાં આવેલા દત્તોએ દીસા જેતુ
દત્ત એને અકકાવવા આગળી પડુ ઉચકાક નહોતી, સત્તા
છાડવાની જિલ્લિયા દાનત વિરે પ્રગને સંકિત મરી મૂકે
તેમ આ વાતાવરન પ્રત્યે કા તો મિ ઉલીગેશન નાપરવાહ
હવે અગર તો એની નિષ્ક્રિયતા એની કડ્ય કરવાની
અશક્તિને આભારી હશે થી કીશુ હરએક પગને જે
રિયબનીતિ આચરી રહેન છે અને જાન મિ પ્રધાનો
એની સગવડોને અધીન બનતા રહે છે તે પણ બનાવે
છે કે મિશનના હાથ કમગેર છે આવી કમગેરો
ને ચાલુ રહે તો સપથું આજાદી હાસલ કરતા
પહેલાના હવે પડીના તબક્કાઓ નિર્વિન ને
જરૂરે પાર જોતવાની આશા રાખતી ફોગટની
કે રોષ અનુદાત જેવો આગેવાન ઉલીગેશનની
મુવાકાતલ માન પામવાને બદલે મરાગાના કાર દેખે
છે તે એક સિચિતતા છે આવા બનાવો બન્યા કરશે
તો તે પ્રભે એમ ખણુ કાંઈકે કે કોંગ્રેસ-નેતાઓ
જિ ઉલીગેશનને અને એની કાર્યવાહીને તકે મૂખી થઈ
બેગા થઈ નવ્ય આજાદ દિ દેશના મુકદ્દયાઓની
માન-સમ અને રાજકીઓની મુજિત પણુ કેટલી બધી

અભુગીબતી દહે પ્રગટિતને તમ ખ્યાં પછી આવી!
દર પતે પ્રગ ઉત્સાહમાં આવી આવી પાછી નાશ
અને કાગાશમાં ઝિંકાય છે

લીલાટપકાના અતિરેકને

રાજકારણમાંથી નિવળ

મરાસ વાના બધાર ગમાની પટેલી કનમમીથી 'શુદ્ધ
અને સાનિત્ય રાહો કાદી નાખતા તેમ જ તેમની
ખાદી રિગેની કનમ રાં ગુપ્તી, એકુ ગાંધીયનુ મુસન
થણુ છે આ મુસન થણુ વહેતુ થણુ લેકેનું દત્ત 'એ
રાંદોનો પ્રયોગ મૂખી નીરચેક દત્તો અને એ રાંદોએ
અસત્ય તેમ જ દલને પોખ્યા છે આ અસત્ય અને
દલની યુનેગારી માન જમણે દિસા આચરી છે ને બી
વાપરી નથી તેમ પ્રકરપણે વાઈનાટ ક અશક્તિ થાખ
વનારા અનુયાયીઓની જ નથી એ અસત્ય અને દલનો
દોષિત તો ખાદી અને અદિસાના સાન્નિધ્ય દીનાપમ
પહેલનાર રિડિયુસ સમુદ્ધ થણુ છે-પડેક એ જ મુખ્યત્વે
છે ખાદીએ તો એક પડી એક પ્રોજેક્ટિમિમ પર રહી
ગ્સે ઉડરે ભારી મુચારા કાર્યો છે એ ન મની રાખી
આધિક ધોરણ પર નિચિત કે ન રહી રાખી ધાર્મિક
આધ્યાત્મિક ક્ષીતસાચોર શ્રદ્ધા પ્રતીક કોંગ્રેસમાં જે
એક અગીર વગ જતમી પડાયો તેની જ એ મશી બની
રહી હો! ખાદીના અર્થશાસ્ત્રનો નથી, પણ ખાદી
જેવી પોશાકની વસ્તુની પીક પર લાદવામાં આવેથી
નૈનિક આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની માસકીનો છે એ જ ગતિ
ધર્મ છે 'શુદ્ધ' 'અહિંસક' રાંદોની રાજમરણમાં
લાવના રિચારો અને વર્તનની નિશુદ્ધિ રાંદો કારો
આની શકે નહિ એ નિશુદ્ધિનુ ઉદ્દગમસ્થાન બનિવાનની
સમ્બાધમાં છે બીજા કેઈ દેશોનુ રાજકારણ આપ
સામિક ચોખ્ખાસિવામાં યુચવાણુ નથી ને આપણી
કેમિસની આ વિગેતાત્યે આપણા રાજકારણને કેઈ
અનેના આદશપદે ગ્યાપી આપણુ નથી ગાંધીયનુ
આ કથન તો રાજકાર સાણુ છે, કે 'સચ્ચવાચ
આવેનો સુધારો કરવાથી આપણે વધારે નીરેખી,
વધારે અહિંસક ને ત્યારે ખાદીપ્રેમી બનીશું'
ખડુ છે દીનાટપકાનો અતિરેક મુસન છપનની
માનસિક કિયાને યુગવાનારો છે એ દર થશે
ત્યારે પ્રગમાનસ કુધાણુ મળી જશે અને દીસ
ટપકાને ભેરે જ પ્રગમા સરસાઈ બોગતા સામાન્ય બને

દેવપૂત્રરીએના સ્થાન પરથી બતરી જશે. પ્રગ્તને દોરવા પ્રેરવાનો અધિકાર આજે તો ખીન્ન જ માણસોના હાથમાં સરી પડ્યો છે, એટલે જે 'કે આ શબ્દ' હોય ન હોય કંઈ ફરક પાડી શકે તેમ નથી, તો પણ એના જવાબી આપણી હાંસી થતી અટકશે, ઉપરાંત આવા ખીન્ન પણ જે દંભોપેક તરવા ધર કરી ગયાં છે તેના પ્રત્યેય ગાંધીજીનું ખ્યાન દોરાશે. કસ્ટરઆ ટ્રસ્ટમાં કાળાં જાનર કરનારાએ, યાત્રિક ઉલોગોના માસિકાને, સાંપડેલું સ્થાન તેમ જ વિદેશી કાપડનો વેપાર કરનારને કેસિસમાં સ્થાન, વગેરે વગેરે સમ-જ્યાએ ૫૨ કેટલાક માણસો હામ બાંડીને ગાંધીજીને પૂછવા લાગ્યા છે. જાહેર પ્રાર્થના પણ અસત્ય અને દંભને પોષે છે કે નહિ તે વિચાર કરે કરે બાકે.

વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિની આશા સમા

વિદેશીની વિદ્યાર્થીઓ

વિદેશમાં લાણ્યા જતા અને ખાસ કરીને અમેરિકા જતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ આ પાનાં ૫૨ અચાર-નવાર લખાણ રહ્યું છે. લખવાનો નવો પ્રસંગ મદ્રાસના 'ધ હિન્દુ' પત્રે ઉપસ્થિત કર્યો છે. પ્રો. સુંદરમ્ નામના હિન્દી સરકારના કેળવણીવિષયક પ્રતિનિધિએ ન્યુયોર્કના એક સમારંભમાં એવું કહ્યું કે—

'તમારી અમેરિકાની તરફ સમગ્ર દુનિયા પાતપાતાની જરૂરિયાતો માટે નજર કરી રહી છે. હિંદુસ્તાન પાતાની યાત્રિક આર્થિક જરૂરિયાતો માટે તેમ જ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિને માટે તમારા તરફ નિહાળી રહ્યું છે. એવીની અધુનિક પદ્ધતિઓ, ઉત્પાદનની આધુનિક યંત્રો, રોજીનું નિયમન, અધ્યાપિકર્મન અણુવિજ્ઞાન રહેવાં એનાં ખનીજ કંથો અને જળચક્રિત સંચોધન, એ અમારી હિન્દની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો છે. અમારી સરકારને કાર્યક્રમ વાર્ષિક ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓને અહીં મોકલવાનો છે, અને ખીન્ન એટલા જ સ્વતંત્રપણે આવશે. તમારી યુનિવર્સિટીઓ અમારા વિદ્યાર્થીઓને હાથલ કરવા શાળાકીય હોય છે, પણ શરૂઆતથી પાછા ફરતા તમારા પોતાના જીવનને ધસારે છે, વ્યવહારનાં સાધનો ધોરણક ત્યાં છે, તેને કાચે અમારો રરપ જણા તો હતું પેસેને વાકે રખાઈ પડ્યા છે. જ્યો અમેરિકામાં લાણ્યાનું ખર્ચ' હિન્દના કરતાં ચાર પાંચ ગણું વધારે આવે છે, છતાં પરિણામ એ સમય, મહેનત અને ખર્ચને સેમે લગાડે તેનાં આવે તો અમે ખર્ચથી ખચકાઈ નહિ. હિંદ એવી આશા સેવે છે કે પાછા ફરીને આ જીવનના શાળા જીવંદ આર્થિક વસ્તુ અને દેશનાં સાધનોનું આધુનિક ધોરણે પુનઃ નિર્માણ કરે

વર્ગોની યોગ્ય-વિદ્યા નહિ

પણ વ્યવહાર જ્ઞાન જોઈએ

આના ૫૨ 'હિન્દુ'નો તંત્રીએમ દીકા કરે છે કે—

'આ જીવનના ધેર આવી દેશનાં જીવંદ આર્થિક સાધનોના ઉપયોગ કરે એવી યો સુંદરની દલાલમાં વખૂદ તો ક્યારે કહેય, કે ક્યારે આ દેશની સરકાર દેશાવર મોકલેલા જીવન-નોને માટે પદ્ધતિસરની તાલીમનું આયોજન કરતી હેય, મોકલાતા વિદ્યાર્થીઓને દરેક જણ એ આંદો ખાતે જે જ્ઞાન એને મળતું નથી તેની પ્રાપ્તિ ત્યાં જમને કરી શકે નહિ તો પછી અમેરિકાની કેવળી આપણે માટે નિર્ણય છે. આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની પાઈલું તો આપણી યુનિવર્સિટીઓ પણ આંદો પૂરી માઈ શકે તેટલા દહે પ્રગતિ કરી ચૂકી છે. અહીં હિંદ ખાતે ને શીખવાય છે તે વિષયોના શાસ્ત્રાધ્યાસ કરવા માટે જ એ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ મોકલાતા હોય, અને ઉલોગોના વિશ્વસ સાથે જરૂરી એવું ટેકનિકલ જ્ઞાન એ ત્યાં ન મળે શકે તેમ હોય, તો ત્યાં જવું નિર્ણય છે. અમેરિકા પાસેથી હિન્દને જે બેઠકો છે તે કાસરમાં યોગ્ય-વિદ્યા નહિ પણ કારખાના અને રિસર્ચ-લેબોરેટરી વ્યવહાર જ્ઞાન છે. આમાં જ્ઞાનની શક્તિની એઓએ અહીં પ્રતીતિ કરાવી હોય તેમને જ ત્યાં મોકલવા બેઠકો. એ જ રીતે સરકારી મદદથી ગ્રેજુએટોને એ આંદો પાછા આવે ત્યારે એવી યોજનાઓ તે સાહસો ૫૨ મુજબ બેઠકો કે જેમાં એમનું નવું જ્ઞાન તાત્કાલિક ખપનું નીવડે. એવીવાદીના નિષ્ણાતોને અહીં આવી રહેલોમાં તોફારી મેળવવાની હોય અને આકાશચાંચના ધુરધરને કોરકામાં કાસની કરવાની હોય તો એમની પાછળ ખર્ચ વેઠવા આપણે તૈયાર નથી. જ્ઞાનમાં આમ જવું છે, આજે પણ આમ જની રહ્યું છે.'

અન્ય યોગ્ય દિશાઓ છોડી

અમેરિકા જતો યાગરિયો પ્રવાહ

'હિન્દુ'ની છેલ્લી દીકા તો વધુ મદદરતની છે. આજ સુધી ઇંગ્લાંડ આપણા જીવનને મક્કા કે કાશી હતું, તો આજે હવે અમેરિકાનો નાદ લાગ્યો છે. પણ જો વિદેશીઆસનો હેતુ એકલું પુસ્તકજ્ઞાન મેળવવાનો નહિ પણ પ્રગતિપ્રગતી સરકારિતાનું દર્શન મેળવવાનો હોય, તો વિયેના મોરકા અને પેકીંગ તરફ જીવનને કેમ નથી મોકલાતા ? મોક્સર્ક અને કોલંબીઆથી જ શા માટે ઇનિશી મનાય છે ? ઉત્પાદન ટેકનીક્સ અને આર્થિક તાલીમ માટે પણ જવા લાયક જગ્યા પ્રગતિ કરી ચુકેલા અન્ય દેશો દુનિયાના ૫૨ ૫૨ પડ્યા છે. ત્યાંની સાથે સરકાર પ્રબળ કેમ કરતી નથી ? પ્રગતિ કેમ ગારિયા પ્રવાહની પેઠે અમેરિકા તરફ ધસી

રહી છે કે શું મોરકો વિદ્યાન-અણુતરુનું સુયોગ્ય ધ્યાન નથી ? તાત્કાલ સમાચાર વાંચવા મંજે છે કે—

‘મૂલમાં માણુસોનાં ચરોતરમાંથી હૃદયો કાઢીને એને અણુકે પાયા પ્રાણીઓના બનેલા ‘ભાષામાં’ મૂકી મોરકોના વિદ્યાના-ઓએ છવતાં થયાં છે એ હૃદયોએ પૂર્વવત્ દિશા કરવાનું’ ૧૦ થી ૧૩ કલાક ચક્ર રાખ્યું’ હવે, ૧૮૦ હૃદયો પર પ્રયોગ થયો તેમાંથી ૪૫ની છવનકિયા ફૂંક મુલ મારે પણ પુનઃજનિત કરાઈ હતી.’

આમ મત્સ્યદશાને જ મિટાવવાની સફળતા બનાં હાથેવેતમાં છે, એવા દેશ રશિયાને હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું યાત્રાપાત્ર બનાવીએ તો જ વિદેશગમનની દૃષ્ટિ સાચી બેઠકી કહેવાય. ભાષાની મુશ્કેલી તો સહેલાણીની નિવારી શક્ય તેમ છે. જર્મની વીચેના અને ઝેકાસ્લાવેકીઆ જઈ આવેલા લુથાનો એની સાક્ષી પૂરે છે સ્વાહિલી, બરબી, બાષાની જેવી અટપટી ભાષાઓને પકડવામાં હિંદીજનની કુસમતા પુરવાર થઈ ચૂકી છે.

આમાંથી ફક્ત યતી બાળત સાહિત્યસેવને લગતી છે. આજુસુધી હિન્દોના સારિયસપર્ક અંગ્રેજી ભાષા પૂરતો જ રહ્યો છે. જે કંઈ એ ભાષા અહીં થસડી લાવે છે તેનાં જ આપણે જળ-દેડકાં રેલા છીએ, અંગ્રેજી ભાષાએ અપણા સાહિત્યધાનને અને વિચારદૃષ્ટિને પક્ષાધાતનો રોગ આપ્યો છે. વિદેશ જતા બાપારીઓ ને ઉદ્યોગસંહિતા છવડાઓ પરદેશી ભાષાઓને પોતાના વ્યવહાર પૂરતી જ સેવે છે. વિચારધન તેઓ લાવી શકતા નથી. સંસ્કૃતિના નિનિમય મારે પણ સાહિત્યવંદી વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથ મોરકો, દર્શનશ્રુત, પેકીંગ ને વિવેચા મોક્ષલાવાં જોઈએ

માણુસાઈનું દેવાણુ લાગવતો
લગ્નસરાનો એક જ મહિનો

આવતા ઓગસ્ટ મહિના સુધીમા એ દેશવચ્ચી અનાજ નહિ આવે તો હિન્દની અનાજની માપખંધી તુટી પડશે, એવી સરકારી બહેરાતની ભયંકરતાની જોડા-બેડ આ વખતના વિવાદાએ મચાવેલી ખાદ્ય પદાર્થોની બરબાદીનું ચિત્ર બેઠું છે. આ લગ્નસરાનો એક વેદાખ મહિનો જ લઈએ તો પણ હિંદી પ્રજાની બેભાન મનોહસાનો ચિતાર મેળવવાનું બસ થઈ પડશે. સમજી ને અણુસમજી અણુસું ને લણેલા, ગામડિયા, સહેલી, જડસ ને સરકારી,

એવા કોઈ પણ વર્ગબેદ વગર લોકોએ વિવાદ પાણી લોહિવાળ વરા . બેજાવ્યા છે. અનાજ ધી ગેળ ખાંડ કાળાં બજારમાંથી ચોરીને એવ્યાં છે. જામખરાની આજા-હીને કાઈએ ગનકારી નથી. મુકરર સંખ્યાને મેવે મૂકી સેંકડો લોકોને જમાવા મારે ફક્તો પાથરી છે. આ બેજાનનો કાળોએ ગરીબોને હેડ પહેંચાવ્યોનો વેદો સતોપ થયું તેમને સાંપડ્યો નથી. ભરેલાં પેટ પાસે જ ચાળાઓ પિરસાઈ છે ને એમાંમાં ક્ષવાઈ છે. રહેવે વહે-વારને એની અનાજની હુકોતાર તંગ દશમાં આ વિવધ નિમિત્તે એટલો તો કપરો બનાવી દેવાયો છે કે માણુસ-માંથી માણુસાઈનું દેવાણું નીકળ્યું છે કોકોતરીઓનો શોખ તો પૂરવાહારમાં માણ્યો છે.

મજાવિધાતક ધંધાઓ કરનારા
રાષ્ટ્રીયતાના બિલેકારો

વનરખત ધોની નવી નવી ખોસાઈ રહેલી પેડીઓના સગપણોની નામાપતિ પર નજર કરો, ત્યાં તમને રાષ્ટ્રી-યતાના બિલેકારો પિરામખાન દેખાશે. આ કંઈનીઓની શુદ્ધ બહેરાતો રાષ્ટ્રીય બાંધમાં બપાય છે. દેશમાં કંઈ મંદાન ઉલોગની સ્થાપના થઈ રહી હેમ એવા દસા અને દમામ સાથે આ ચાલી રહ્યું છે. ભાગીદારો રાષ્ટ્ર-કાળના ઘનેધરીઓ દેવાધરી કાઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રમાના કપકપી પર છે. આવા લોકોનું, પ્રગતિધાતક ધંધા કરવા પાછાનું પોષણ તેમની રાષ્ટ્રીયતાની ધન્યતામાં રહેલું છે. જે પગલાં મારે સમાજે એમનાં શિર પર ફિટકાર ને ચૂપકાર કરવો ધરે તે જ પગલાં તેમને વધુ નાણાં રજા બનાવી રાષ્ટ્રકર્ષણમાં વધુ શક્તા પૂરવાની રિશ્તિ સપાવે છે

આ જમાતોના ગોરખધંધાને ખનમ કરવાનો માર્ગ એક છે, ને તે આસામની નવી કેમિસ સરકારે અચવાઓ છે. ત્યાંની સરકાર ત્યાંના મુખ્ય મુખ્ય ઉલોગોનું રાષ્ટ્રીકરણ કરનાર છે, એટલે કે ખાનગી પ્રજાનનોના હાથમાંથી આંચકી લઈ રાજકાસન હસ્તક લઈ લેવાર છે. સમાજવાદ તરફ લગાવું આ મહત્ત્વનું પગલું છે. દરેક કોમિસરાસિત પ્રતિ આ દિશામાં જતું નેહી. એરણી એરી કરીને સોપનું ઘન દેનારાની આ જમાતેને નિર્મૂળ કરવા સિવાય દેશની આર્થિક દશા દેશને આવશે નહિ. એમનો હવ્વપણેલા થાય નહિ. પિરામનો પણ નથી થયો. ‘દિદ છોડો’ એ સુત્ર એકદમ પરદેશી ગોખી

પ્રત્યે જ નહિ પણ આ વધુ કુનેદ્યાજ અને સુરક્ષિત સ્વદેશી શોષણકારો પ્રત્યે પણ ચરિતાર્થ કરવાનું છે. પ્રગ્નની ખેડારી રાજનારા કુલદ ઉચ્ચોગેને પ્રાંત સરકારો પૈસાને વાંકે હાથ ધરી શકતી નથી. એ ગેરસાહ આ પૈસાવાળા લૂટે છે. પ્રાંતોએ સાધનસંપન્ન બનવું હોય તો આ જ માર્ગ છે કાળા ઉધરાવવા એ માર્ગ નથી. એ ઘનો નથી પણ ફરવતો છે, 'બેલકમેઇલ મની' છે. એને એકઠ્યે પણ વિનાશ છે, મુસ્લિમ લીગને દેશદોષી કહીએ છીએ, પણ આ હિંદુ શોષકાની લીગ દંભ ધરીને જે દેશદોષ ચલાવી રહી છે તેના હિસાબ નીકળવો નોએએ.

અમુક પ્રાંતોની સરકારો પોતે ધારે તો વહાણવટાને પણ પોતાનો ઉદ્યમ બનાવી શકે, આસામની સરકાર પ્રથમ ઉદ્યમ તો ગોરાને હસ્તક ચાલતા ચહાતા બગીચાનો હાથ કરવા જેવો છે, એ ઉદ્યોગ દેશની મચ્છૂર-પ્રગ્નનાં હાડ્યામ પણ ચૂમી રહ્યો છે.

રણજીતરામ ચંદ્રકલાને
સર્વાનુમતિથી શોભાવો

રણજીતરામ મુવલું ચંદ્રકલા વાર્ષિક માનાધિકારીની વરણી કેટલીકવાર બહાર દીકાને વિષય બની જાય છે આ દીકામાંથી એક તો સારી વાન કવિત થાય છે કે ઉક્ત ચંદ્રક શુભરાતના ગૌરવની વસ્તુ છે અને તેથી કરીને તેના મેળવનાર પણ આ ગૌરવને સાચો અધિકારી હોવો ધટે એવી લાયણી સૌ કેાઇ સેવી રહેલ છે. એની મહત્તા ને મોભો ઊતરી જવાં કે સરનાં ધર્મા ન નોએએ. પરંતુ એક વાન યાદ રાખવા જેવી છે, આ ચંદ્રકલાન માટેની વ્યક્તિની, શુભરાત સાક્ષિયસભાની કારોબારી સમિતિમાં રીતસર

વરણી થાય છે. અમિતિની સભામાં એક કરતાં વધુ સભ્યો-તરફથી જુદાં જુદાં નામો રજૂ થાય છે અને પછી બહુમતી મેળવી જનાર નામ મંજૂર રહે છે. નાની એવી કારોબારી સભામાં એકબીજા નામોની દરીદ્રા એ બેશક આર્થ રીત તો નથી. બેચાર મતોના તફાવતે લેવાતો નિર્ણય ગમતો તો ન જ હોઈ શકે, વિવાદરૂપદ તો બન્યો જ હોય, ને એ વિવાદના પડથા બહારની દુનિયામાં પડ્યા વિના રહે નહિ. છંદ તો સર્વાનુ-મતે થતો નિર્ણય જ હોઈ શકે, પણ દબાઈ શરમાઈ કે જણું કરીને એ સર્વાનુમતિ મેળવાય તો પણ મારું નથી એ કરતા ઉચાડા મનબેદ સારો. છતાં શોચનીય તો એ છે કે આટલા અધ્યસખ્ય મનદારો વચ્ચે પણ આવી નાણુકે વ્યાખત પર મતેકમ સાધી શકાતું નથી, વિધિસર સભા મેળવના પહેલાં આપસ આપસમાં, બની શકે તો અક્રિતગત સપર્ક સાધીને અમુક એક જ માણસના નામ પર સૌને એક, મત કરવા એ શુ અશક્ય છે ? અતરિકે તાણખેમની જ્ઞતિ શું મૂકીબર માણસોમાં—ને તે ય પાછી સરકાર-સંપન્ન માણસોમાં—એટલી બધી પ્રબલ હશે, કે વર્ષમા એક વાર આવતો ચંદ્રકલાનો અવસર પણ શોભારૂપદ સર્વાનુમતિથી પાર પાડી શકાતો નથી ? આમાં તો આપણ ચંદ્રક મેળવનારની દશા કમબખત બને છે. એના કયા દોષ વિના એને સુખવુ પડે છે. આમ ને બન્યા કરે તો ચંદ્રક માટે સુદનારે પોતે જ સામે ચાલીને કહી દેવા જેવો સમય આવશે કે, લાઈ ! સર્વાનુમતે વરાયા વિના હું એ ચંદ્રકનો સ્વીકાર નહિ કરી શકું. દરેક વરાનાર ને આમ કરે તો સર્વાનુમતીની પ્રણાલિકા ચાલુ થાય પણ ખરી.

૫૫

મજસ પાતે છે તેના કરતાં પોતાની બવને
દમેય કયા અઠિતો હોય છે ને તેની કિમત તે છે
તેના કરતા કમેય એવી અઠિતો હોય છે.

જીથે

‘હું તારી વાત માનતો નથી.’

‘તું બલેને ન માન, પણ વાન એ જ સાચી છે.’

‘તું વીરચંદ્રભાઈને ઝોળખે છે?’

‘વીરચંદ્રભાઈને ઝોળખવાનો તો તે ઈન્કરો રાખ્યો હશે, હાં?’

‘જતાં ય હું કહે છે કે વીરચંદ્રભાઈ લગતમાં નહીં જોડાય?’

‘હા!’

‘શા ઉપરથી એમ કહે છે?’

‘ખુદ વીરચંદ્રભાઈના કહેવા પરથી.’

‘વીરચંદ્રભાઈ એમ કહે જ નહીં.’

‘વીરચંદ્રભાઈ શું કહે અને શું ન કહે એની તને શું ખબર પડે?’

‘વીરચંદ્રભાઈને મેં બરાબર ઝોળખી લીધા છે.’

‘આ વખતે તું ખોટો પડવાનો છે.’

‘હું ખોટો પડું જ નહીં ને!’

‘પણ ખોટો પડ તો?’

‘સો-સો રૂપિયાની શરત!’ મેં કહ્યું.

‘શું કહ્યું?’ મિત્રે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘હું કહું છું કે વીરચંદ્રભાઈ આ લગતમાં જોડાયો.’

‘અને હું કહું છું કે નહીં જોડાય.’

‘જો વીરચંદ્રભાઈ લગતમાં જોડાય તો તારે મને સો રૂપિયા આપવા. અને ન જોડાય તો મારે તને સો રૂપિયા દેવા.’

‘એટલી મોટી રકમ મને ન પોસાય.’

‘ચાલને ફસ રૂપિયા.’

‘બલે, એ કુખ્ય!’

હું ઝીંઝી અંગ્રેજી ભણતો હતો ત્યારે અમારા એક શિક્ષકે અમને સમગતવેલ કે ‘શરત એ જુગાર છે.’ ત્યારે જ્યારે હું કોઇ સાથે શરત બંધતો ત્યારે મને એ વાત યાદ આવતી. પણ વીરચંદ્રભાઈની કિસ્સામાં તો

હું શરત બંધી રસો હોલ એમ મને નહોતું લાગતું મારો મિત્ર દશ રૂપિયા શુભાવશે અને હું એ રકમ મેળવીશ તેની મને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી.

વાત એમ હતી કે વીરચંદ્રભાઈ સત્યાગ્રહની લગતના જુના ને જાણીતા લડવૈયા હતા. દરેક લગત વખતે કામદાજ છોડીને એ લડતને મોખરે રહ્યા હતા. હવે ગાંધીજીએ અંગ્રીજી સત્યાગ્રહ દારૂ કર્યો હતો. સુતંદ્ર સત્યાગ્રહીઓ જ તેમાં જવાના હતા મારો મિત્ર કહેતો હતો કે વીરચંદ્રભાઈ એમાં નહીં જોડાય. હું કહેતો હતો કે એ જોડાયો. આ બાબત પર અમે શરત મારવાની હદ સુધી ગયા હતા.

*

‘૨૧ ની લગત આવી ત્યારે વીરચંદ્રભાઈ એક દેશી રાજ્યમાં ધાણદાર તરીકે કામ કરતા હતા. રેવન્યુ અધિકારીઓને ત્યાં જ સાલખી હોય છે તે વીરચંદ્રભાઈને ત્યાં પણ હતી. ઘેર માટી-પોટો, ગાયો-બેડો વગેરે હતાં. વીરચંદ્રભાઈ એકંદરે પ્રામાણિક અમલદાર હતા. હતાં પોતાનાં દોર-ડાંખર મારે લોકો પસંદથી ખડ-પૂજા રોવામાં તેમને કશું અજુગતું ન લાગતું. વીરચંદ્રભાઈ જેવા ભણા અધિકારીને ત્યાં ખડ-પૂજા કે શાક-પાન નાખી આવવામાં એકતોને પણ પોતે વેડ કરતા હોય તેમ ન લાગતું એકતો અને વીરચંદ્રભાઈ વચ્ચે અંગત સંબંધ બાધાગ્રસ્તો હતો.

વીરચંદ્રભાઈને ત્યાં ઘી-ફવની છાંયો ઊભી, મહેમની ને મહેલિયાની પરપરા ચાલ્યા જ કરેલી. નાના શા ગામમાં વીરચંદ્રભાઈ રાજસાવી શાંભાઈ રહેતા.

આમાં ‘૨૧ ની લગત આવી. ગાંધીજીએ શુભામ ગરૂમાં સ્વરાજ્યની લાવના પ્રગટાવી. એમની રજાકે જેક આખો ખગલગી ઊઠ્યો. નિયમિત ‘નવજીવન’ વાંચતા વીરચંદ્રભાઈ રાખૂઆપી લડતના આદેશનથી અચિંત ન રહી શક્યા.

શુભામીની જાગ્રિશો તોડવા દેશભરમાં લગત જામી હતી. આમાં કૂટતાં હતાં. ગાંધીજીનારો ચના હતા અને તેમ તેમ તો રાખૂ-લડતને જુગાર વધતો જતો હતો.

વીરચંદ્રભાઈએ નોકરી છોડી દીધી. લોકોને આશ્ચર્ય થયું. આવી સારી નોકરી મુકી માયાં ફોડવવા જનાર તેમને ઘેરો લાગ્યો. વીરચંદ્રભાઈને મનાવવાના પ્રયત્ન પણ થયા.

‘સા’બ, તમારે લગ્નમાં શું કામ જવું જોઈએ ?’
એક બેઠેલે પૂછ્યું.

‘આજે આપણે બધા મુલાકાત હીએ. એ મુલાકાતી
દૂર કરવા મહાત્મા ગાંધીજી પ્રયત્ન કરે છે. સ્વરાજ્ય
મેળવવા માટે થોડી મહેનત તો કરવી પડે ને ?’

‘તી મેનત કરનારા બીજા ક્યાં થોડા છે ! તમારે
શું કામ જવું જોઈએ ?’

‘પટેલ ! ગાંધીજીની લગ્ન જરા વિચિત્ર છે. અત્યાર
સુધી લગ્નમાં મારી ને મરવાની વાત હતી. ગાંધી
મહાત્મા કહે છે કે સામાનો વાળ વાંકો ક્યાં વિના
આપણા પ્રાણ આપી દેવા.’

‘હ’ સંજુ’ય સાચું. પણ એમાં તમારે શું કામ
જવું જોઈએ ?’

‘મારે શું કામ ન જવું ?’

‘સા’બ, તમે સુવાળા માથુસ. ‘કોઈદી’ તુંકારો ય
સહન કર્યો ન હોય, મારે ખાવા ઇ કોઈ તમારો કામ
છે ! બીજા ક્યાં થોડા છે ! તમતમારે ચાલુદારી
ક્યે’ રાખોને !’

‘પટેલ, તમારે ઘેર તમે જગન માંડે ત્યારે એમાં
હોમવા માટે સળેલ વસ્તુઓ બેગી કરશો કે સારી’
વીરચંદલાઈએ પૂછ્યું.

‘જગનમાં સળેલ વસ્તુ હોમાતી હશે ?’

‘તો એમ જ આ ગાંધીજીની લગ્નદંતું સમજી લેવું.
એ પણ જગન છે, એમાં જેવા તેવા માણસો કામ ન
આવે. સારામાં સારા માણસોએ જ તેમાં જવું જોઈએ,
આ લગ્ન એ તો હિંદ માતાની મુક્તિનો યત્ન છે. એમાં
બધે બનનનાર અપવિત્ર હશે તો કામ નહીં આવે.’
વીરચંદલાઈની વાત સાંભળી એ લાઈ ચૂપ થઈ ગયેલ.

વીરચંદલાઈ લગ્નમાં જોડાયા, પકડાયા. જેલમાં
પુરાયા. ગાડી-થોડા અને ઘી-દૂધની બકમઝેલમાંથી
એકએક જેલમાં આવી પડવા છતાં વીરચંદલાઈને
કાએક ફરી કટાણું મેડું કરતા જોયા ન હતા, જેલ-
હવનની યાતનાઓથી એ દુબળા પડી ગયા હતા, પણ
તેમના મુખ પરની કાંનિ વધી હતી.

એક સાચા સત્યાગ્રહીને બાંહે એ રીતે વીરચંદ-
લાઈએ પોતાનું જીવન ધડ્યું. સામાન્ય સ્વયંસેવકો
વાતવાતમાં ગાંધીજીને પત્ર લખવા બેસતા, વીરચંદલાઈ
પોતાને કંઈ શંકા થાય ત્યારે ગાંધીજીનાં ગ્રંથાવલિ
લખણો વાંચવા બેસી જતા. પણ ગાંધીજી પર
સીધો પત્ર લખવાનો તો તેમને વિચાર પણ ન આવતો.
ગાંધીજીના જીવનની પળેપળ કિંમતી હતી. એના પર
તરાપ મારવાનું વીરચંદલાઈ નાપસંદ કરતા.

જેલમાંથી છૂટી વીરચંદલાઈ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયા.
લગ્ન સફળ નહોતી થઈ, કેટલાક નિરાશ થયા હતા, પણ
વીરચંદલાઈ તો સત્યાગ્રહનો સાચો સ્વરૂપને સમજી
શકેલા. નિરાશ તેમને સ્વર્ણી નહોતી શકતી. પોતાના
કારકૂનને જેલો પગાર મળતો એટલા પગારથી વીર-
ચંદલાઈ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયા. મઠ કાલ સુધી
હાકિમી કરતા વીરચંદલાઈને શિક્ષક બનવામાં અનેરો
આનંદ આનંદો હતો. વિદ્યાર્થીઓ તેમના પર આકર્ષીત
હતા.

પણ રાષ્ટ્રીય શાળાના સંચાલક સંકુચિત માનસ-
વાળા હતા. ગાંધીજીની સાચી ભાવના એ પચાવી
શક્યા ન હતા. ગાંધીજી નોકરશાહીના જે દુરુચિ
કાદવા મથતા હતા એ જ દુરુચિ જરા છુદે સ્વરૂપે
આ સંચાલકમાં હતા. વીરચંદલાઈએ બે ત્રણ વખત
તેમનું ધ્યાન એમનું, પણ સંચાલક સુધરી શકે તેમ
ન હતા.

આખરે કંટાળીને વીરચંદલાઈએ, ગાંધીજી પાસે
દોરવણી માગી. ગાંધીજીને જતાબ આનંદો. ‘મારા
સાધીદારની ક્ષતિઓ હું જાણું છું. તમે છૂટા થાવ તો
કંઈ ખોટું નથી. પણ મનમાં કશાશ સાથે છૂટા ન
ચશો.’ એવી મનમજબુ કંઈક તેમણે લખ્યું હતું.

વીરચંદલાઈ રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી છૂટા થયા.
વિદ્યાર્થીઓ થોડા દુઃખી થયા. સંચાલકને પણ પોતાને
કારણે વીરચંદલાઈ છૂટા થાય એ કીટ તો ન લાગ્યું,
પણ તેમનો અને પોતાનો મેળ મળે તેમ ન હતો.

રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી છૂટા થયા પછી વીરચંદલાઈ
સામે ‘દેવે શું ?’ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો.

‘કેમ ક્યાં યે બીજો નોકરી મળે છે ?’

‘ના-રે !’ વીરચંદ્રભાઈએ હસીને કહ્યું, ‘મારે નોકરી કરવી જ નથી.’

‘ત્યારે શું કરવું છે ?’

‘દેશમાં જવું છે.’

‘દેશમાં જવું હોય તો રત્ન લઈને ક્યા નથી જવાનું ? તમે એમ માનો છો કે દે રત્નની ના પાડીશ ?’

‘ના-ના, એકા એવું કંઈ નથી. મને તો માતૃ-જુમિનો સાદ અચો છે. આજે ત્યાં લડતનાં મંત્રણ થયાં છે, હું ત્યાં જઉં છું.’

‘લડત મર્યે સહાનુભૂતિ ખતાવવી હોય તો અહીંથી સારામાંસારો ફાળો કરીને મોકલીએ. એમાં નોકરી મૂકી દેવાની શી જરૂર છે ?’

‘શેક, હું તો લડતમાં જ અપમાયમા માયું છું.’

‘૨૧ની લડતથી ધરાઈ નથી ગયા ?’

‘૨૧ની લડતનો મને તો ખુલ્લું સારો અનુભવ છે માટે જ આજે પાછો લડતમાં જવાનું નિચારું છું. અને તું કરે નારાયણ ને આ લડત નિષ્ફળ નવય તો આ પછીની લડતમાં પણ હું તો અચૂક જઉં.’

રોહની વાતો કાન પર ધવી વિના વીરચંદ્રભાઈ તો નોકરી છોડી વિદ્યામાં આવી પહોંચ્યા.

પછીની વાત તો દુઃખી છે. લડતમાં બધે વીરચંદ્રભાઈ મોખરે હતા. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં પણ એ હતા. યાતનાઓ સહેવાની, બચરથા કરવાની અને પ્રેમથી સૌને વશ કરવની વીરચંદ્રભાઈની શક્તિથી તેઓ સત્યાગ્રહીઓમાં માનીતા થઈ પડ્યા હતાં, પણ કંઈક સરમાળ પ્રકૃતિને કારણે તેમ જ સાચા સત્યાગ્રહી તરીકે સત્તાનો મોહ ન હોવાથી વીરચંદ્રભાઈ આગેવાન નહોતા બન્યા.

‘૩૦-૪૦ ની લડતો ય પૂરી થઈ. પાછો વીરચંદ્રભાઈ માટે રોહની પ્રમ કબો થયો. એક રાષ્ટ્રવાદી પત્રના તંત્રી વિલાસમાં તે જોડાયા. રાષ્ટ્રવાદી પત્રની નીતિ-

રીતિના વીરચંદ્રભાઈને જે અનુભવ થયા તેની તો ઘણી લાંબી કથા છે. પણ અહીં તે અરથાનો છે.

રાષ્ટ્રીય શાળાની માફક વીરચંદ્રભાઈને રાષ્ટ્રીય પત્ર પણ છોડવું પડ્યું. ૧૯૩૬માં વીરચંદ્રભાઈ છૂટા થયા. એ પછી તેઓ ઘણી તંગી અનુભવી રહ્યા હોવાનું મેં સાંભળ્યું હતું.

તેમાં આવી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની જગતી લડત. મારા પ્રદેશમાં હું ગણીતો નેતા બની ગયો હતો. મારે ત્યાંના કસાએલ સત્યાગ્રહીઓનાં નામ મારે ભેગાં કરવાનાં હતાં. વીરચંદ્રભાઈનું નામ મેં મારી ગણતરીમાં લીધું હતું.

મારો એક મિત્ર વીરચંદ્રભાઈને મળી આવ્યા પછી કહેતો હતો કે તે સત્યાગ્રહમાં નહીં જોડાય. મેં વીરચંદ્રભાઈની નોંધપોથીઓ વાંચી છે. દરેક વર્ષથી હું તેમને ઓળખુ છું. તેમનાં દિલમાં ક્યાંય કડવાશને સ્થાન નથી. બાપુજીના પારે ચુનંદા સત્યાગ્રહીઓ માટે છે ત્યારે વીરચંદ્રભાઈ ના પાડે એ મારી સમજમાં જ નથી જીતરતુ અને તેમ વીરચંદ્રભાઈ બેઠાર છે ત્યારે તો કેમ જ સમજાય ?

સત્યાગ્રહીઓનું પત્રક તૈયાર કરવા નીકળેતો હું મિત્ર સાથે ચરત મારી, બીજો દિવસે વીરચંદ્રભાઈ પાસે પહોંચ્યો.

‘કેમ છો, વીરચંદ્રભાઈ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘પધારો-પધારો ! આજ તો તમે આવી ચડ્યા !’ વીરચંદ્રભાઈએ કહ્યું

‘આંધ્ર ક્યારે આવે છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ક્યાં ?’ વીરચંદ્રભાઈએ પૂછ્યું.

‘જેલમાં.’ મેં કહ્યું.

‘છે કાંઈ ?’

‘કંઈ હિનામાં વસો છો ?’

‘હાં ?’

‘વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થનાર છે તેની તમને ખબર નથી ?’

‘ખબર છે.’

‘ત્યારે ?’

‘ત્યારે શું ?’

‘તમે એમાં નથી જોડાવાના ?’

‘ના.’ વીરચંદ્રભાઈએ તદ્દન સ્વાભાવિક સ્વરે કહ્યું

‘શું કહ્યો છો ? આજે કોંગ્રેસની દરતીનો સવાલ લેમો થયો છે ત્યારે તમારા જેવા ખડતલ સત્યાગ્રહી ના પાડે-એ કેવી વાત !’

‘હું એમાં જોડાઈ શકું તેમ નથી.’

‘પહેલાંના સત્યાગ્રહોમાં તમે સારી જોડરી છોડીને જોડાયા હતા અને આજે કંઈ કામ નથી છતાં સત્યાગ્રહમાં જોડાવાની ના કહ્યો છો ?’

‘કંઈ કામ નથી માટે જ ના કહું છું.’

‘કેવી વિચિત્ર વાત ! તમને થઈ શું ગયું છે.’

‘મને કંઈ થયું નથી’ વીરચંદ્રભાઈના અરાગ

વાદન સ્વચ્છ હતો, ‘હું તો એવો એ છું, પણ બરે થઈના બલિ બનવાની પાતતા મારામાં નથી. પહેલે સત્તોમાં હું સારી જોડરીમાં છોડીને જોડાઈ રહે આજે હું બેઝર છું; માટે લગ્નમાં નહિ જોડાઉં.’

‘આવા વેદિયાવેદી શું કહે છે !’ મેં કાં ચીડપૂરક કહ્યું

‘અરે ! તમારા જેવા સમજુ માણસ મારી જ કેમ નથી સમજી સડતા ? બાપુની આ લાગ તો જ છે એમાં પવિત્રમાં પવિત્ર બલિ જ દોઢાવો. એવો આજે હું બેઝર છું, એટલે થતલ બલિ તરીકે જ નથી કંઈ કામ નથી માટે લગ્નમાં જોડાની વાત મનુષ્ય નહિ કરે.’

મેં થણી માથાકુટ કરી પણ વીરચંદ્રભાઈ એ ટળી બે ન થયા

દશ રૂપિયાની દરત દુઠ્ઠરી ગયો.

જનન—જે દરીયા કડું છે તે જનન એ દેવી કે માનવી પ્રેમની લક્ષિ છે દુઃખમાં, રિષ્ટિમાં, સંતાપમાં કે જનનના સંધર્ષણમાં તેને જાનવન શખી કાઢી રાજ્યે કે પુનિત શખી રાજ્યે તો એના આચરણમાં ખોડી જાય, સાવિ અને જનન જાનવની સંધર્ષિ જીવકાઈ જ પડે છે.

—ચક્રવર્તી

દુઃખી જનવનું ખરું કાણુ એ છે કે તમે દુઃખી છો કે સુખી તેના વિલા કાણુ માટે તમને નવરાસ મળ્યો પડે છે. તેમજ વચાવ કાણુવચ્ચુ છે કાણુ કે કઈ તમને પહેલેથી જ તેમાં મરણ શખી રાજ્ય છે અને એ કાણુવચ્ચુ છે તે સુખી થે નથી તે દુઃખી થે નથી પણ જનન અને જનન દોષ છે અને તેને કંઈયે ન આવે ત્યાં સુધી કેઈ પણ જનન જનન કાણુ એ વચાવ જાનવની રિષ્ટિ છે

—અર્જુન દેવ

એ પ્રાણ હજી મર્યો નથી

અવેરચદ મેઘાણી

ટાંચણુપોથીનાં વધુ પાનાં (હપ્તો ખીજો)

૧

ગીતો મેં જામરમા ભરી રાખ્યા છે.
હૃદય ત્યારે ઠાણુ-ઠેપાડી નાખું,
એટલે ગીતોની કાચ વાચ.

૨

ધરતીની ધૂળમાંથીય
ગીતો હું જનાથી ચૂકું છું.
એક પૂરું થયું નોથ
ત્યાં તો ખીજું ઢાળું.

૩

જાનારાને મઠે
ચોપી ને જાનવાળી રાત રહી.
પણ સજણને કાળે તો સારી
અધારપછેડે રોકી શકાય.

૪

આ મો વાણું ઠં આ વડે થયે છે અસિ.
તો વાણું ને વાણું જ રિસે છે ?
હ તો ઘોષે છું મોખે જળે,
બાજીયું બહું ભજનાન કરે છે.

૫

તને મેં પૂલ સુમી કહી,
સરખામણી સાચારતો
માથુ તારા પર બધા થે મોઢે
તને મોઢે કાઠે પર નહિ

૬

દડા રસ્તે પડ પાડ્યા.
તું તો છે દેસાંની ઠાડી નેવી.
ને આવે તે વગાડે.

‘બુદ્ધિ તો શુભાની છે. માનવીનો પ્રાણ સત્ય અને
સૌંદર્યને હૈયર, વિચારનાં વણેલાં રાંદવાંની સીડીને
માર્ગેથી નહિ પણ એથી દૂરે માર્ગે’ પણ પહોંચી શકે
છે એ વાતને બુદ્ધિ તો મક્કમરૂકેલીએ નિહાળી શકે છે.
સ્પેનીશ પ્રજાએ સત્ય અને સૌંદર્યની શોધમાં નીકળી
પડવામાં, એના સુધારકોએ એને છાપાં વાંચનારાં વિદ્વા-
નોની કક્ષાએ પહોંચતાં કર્યાં ત્યાં સુધી વાટ બેઠને બેસી
રહેતું ગણકાયું નથી, એમણે તો ઉધાડી આંખે મોંપાસ
નજર કરી અને સહનિતાએર ગાયે રાખ્યું. પરિણામે
નીપણ આ લોકકવિતા, કે જેને ટપી જાય તેવું બીજું
કંઈ હજી નીપજ્યું નથી સમૂહ-સાચર લેખે જોઈએ તો
સ્પેનીશ જનતા એ શૂરાપના સર્વોત્તમ મજૂક કવિઓની
દરોળમાં ગિરાએ છે.’

એ સર્વોત્તમ કવિતાનાં બાહ્યમયંતર લક્ષણો બતા-
વતી અને વૃદ્ધના કરી આપતી એ મેડેરીમાયાની
પ્રવેશિકાનો મારા ટાંચણુમાં ટપકેલો પાનાંબધ ભાગ
અહીં ઉતારીને વાંચકોને વિવેચનથી ગુચળાવી નાખવા
કરતાં તો સારી વાત એ જ છે કે આ સ્પેનીશ લોક-
કવિતાને પોતાને સ્વયંપ્રતીત બનવા હિં. ટાંચણુમાંનાં
એ મુક્તકોને જ શુભરાતી ગણમાં મૂકું :

*

તકરીર જીવ પાડેલા
મેં ગ્રાડ જેવા ઠ ને હું:
જમ્યે પડયો છે રસ્તો
પણ કાળેઆ આપણી ગુમાઈ ગઈ છે જાણે

*

ઓ માણ !
પણી-સપે એણે મારું બેઠું ફેડયું.
ફેડાયું મને કુખ નથી,
કેમ તો છે જામચપાડયું.

*

મેં જાણીએ બેઠે મને એકને
રસ્તે બતી ઠં યકાની ના,
એણે તો ધણાય જમ્ય,
પણ એ તો એવા—જોડવા નહિ

*

સ્પેનીશ લોકગીતોના અંગ્રેજ અનુવાદોવાળા મારા
ટાંચણુમાં આ ગુજરાતી કરીને આપ્યું છું. ૧૯૨૯ ની
એ સાલ છે. ત્યારે રોયલ એથિયાટિક સોસાયટીના
અધ્યાગારમાં બેઠો બેઠો થોથાં ઉચલવનો હતો, ને
હુધતર જેમ ખાપ તેમ ઉતારા કરતો હતો. ‘સ્પેનીશ
ફોક્સીંગ-બાય એસ. ડે. મેડેરિમાયા’ આ મેડેરીમાયા
નરનાયક નામ હશે કે નારીનાયક ? જાણી શકાયું નથી,
પણ છે તો ફોલક સમાનધર્મી છાંડો ! લોકગીતની
પાછળ પાગલ અનેલા વિના તો આંડું ફોણ લખે કે :

૪

છે ના કહી અચરજની બાવડ !
 બે ન દરેક પર એની એજબાદુ થઈ,
 આ ન તો મારી મા કરતાં જ વહાલેરી થાને છે.

*

તું કહેછ કે એને તું વાહતો નથી.
 તેમ નથી તું એને મળવા નતો;
 પણ તો પછી એના ધરની કેરીએ
 ધાસની સુખી થે જીમતી નથી યાથી !

મારી શબ્દોના બાજમાં
 વાળી ગોરી રે સીધી તો કું વડીમૂળો.
 ગુલામી ચૂંટવાની મોક્ષમ આવી
 ને બીજે માણ પેરી અથો.

*

તારે હોરે છે વચ્ચાર
 નેજામાં છે ખ્યાર,
 હોઠ કહે છે 'ચાલ્યો ના.'
 નેજાં કહે છે 'આવ'.

~*

પાળી નેમ નહીને શોધે છે.
 ને નહી નેમ દરિયાવને,
 તેમ તારે મને સીધર તો આવડું નથી,
 ને કહેવું છે કે મને મેમ કા કરતી નથી !

*

હાં વાલ છે એ પંખીડાની;
 ઘાડી બારીને સુખીએ વિસી એ ગાય છે,
 કું આંઈ છુ એકાંથી ને ઉશાક,
 આન મારા ધરનને ન ભગીડાઈ.

*

રડો નબનાં, રડો,
 કારણ કયા વિના થે રડો
 નારીને ખાતર નરે રડુ
 એ કહી કારમની બાવડ નથી.

*

તારે ખાર ખાગેલિકા નેરો છે,
 ને મારો છે ઝરા નેરો
 સૂરજ તારે ત્યારે 'ખાગેલિકા' છુગાક,
 ઝરો તો વહેતો ન રહે છે

*

દરિયાને વળીએ
 મોતી થે છણામન નથી;

તો કહે જીભેથી તું શી રીતે
 હેમબેમ જવાની આજા કરે !

*

ખાખરીનું ખાવાની બેરના દોષ,
 તો ગાને કહેલું ધવાય તે કાણે
 છા ને ગાખાનું જરીકે ન આવડું દોષ,
 વેરના ન કળાનું કયાન હોશે.

*

એક રૂપાળી ભાગા
 ગાંધે અટકાને જાતી હતી.
 એણે મારો અવાજ માગ્યો,
 એ એને દેવું આપ્યું.
 એણે મારે આવડ માર્યો,
 એ એને શમરામ કહ્યો.

*

એક ભય વાયરામાં લહેરાવ
 મારા ધીવમના નિ.શાક,
 એ ભય હંવામાં
 એ ભય-એ ભય.

*

કફે નાનું પારેડું,
 ટિમ નેડું કફે,
 દરિયામાં કાઠડું.
 નદાનું છે એને.
 સોનાની પાણી,
 દૂધ નેડું મોડું,
 સરસર સુગી આંધી.
 દરિયામાં નહીં ના પળી,
 આવ મારી સમી.

માટે ઉચિત થતી એવી બૌદ્ધિક કવિ-રચનાથી વેગળી એમીને આ રોનીશ લોકકવિતા નિરુદ્ધેષપણે સર્જાય છે, અનુગતના વૃક્ષ પરથી પાકા ફળની પેઠે ટપકી પડે છે, અને વિના યત્ને એક ક્ષતિસં પરિપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે.'

* * *

શ. એ. શે. ના અંધાગારમાં સંપડેલી આ રોનીશ સમર્થમની દોરતીને તાજી કરતો પાનું ફેરવું છું ત્યાં સામા મળે છે 'ઉત્તર પ્રમાણ કાંચ'નાં ભાઈઓ પશુ આ પરિભ્રમણની વાટે કેવી પચારંગી પામ્યો છું! કાંઈક ભાઈએ મુંબઈમાં મને ગોધી કાઢ્યો અને સદેશો દીધો, કુંડલા ગામના એક ગૃહસ્થ તમને સેન્ડલવૂડ રોડના અમુક મકાને મળવા માગે છે. એની પાસે બેગીલાસ પ્રુમાણુ વિરોની એક ભટના છે.

સોનેરી પટાવાળી લાલરંગી ચમરવાટ પાપડી પહેરીને બેઠેલા એ ગૃહસ્થે, છામની કશીક ખોટને લીધે પ્રત્યેક ટપક ચીપી ચીપીને ત્યાં મને નીચેનો ફિરમો કહી બતાવ્યો

'અમારા જ કુંડુબની આ વાત છે કુંડામાં અમારા દાદા છતાં પારેખ ચર્ચ રૂપા. કાકાર વળેશંકરના કાળમાં એ કુંડા મદાલતો કબરો રાખના, મદારાજના કુપાપાન ઢના, રાણી નાનીચાએ ભાઈ કહી રાખેલા. એરણે ૪૦૦૦ રૂ. ના બે સોનાના તોડા નાનીચાને બેટ આપેલા. ન નીચાએ તેમનો કબરો કાપમ રખાવેલો. છતાં પારેખના દીકરા બૂઝાભાઈ, માધવજીભાઈ, ગિર-ધરભાઈ, ભગવાનભાઈ ને રામજીભાઈ.

એક દિવસ એક થોડેકવાર સંજ્ઞને ટાલે બનરમાં આવી બેઠો રહ્યો. પૂછ્યું :

'આ કુશન ગિ ધર મોઢી ?'

કહ્યું 'હા.'

'ત્યો આ ચિટી.'

ચિટી લાંબાદાંત દર્ધ, કુશનની દીવાલમાં જાંઘડોને લટકાડી કરી, થોડેકવારે ચોરી ઉઘાડી મૂકી

ધોરના ફાંપી ચોરેલી એ ચિટીમાં લખ્યું હતું :
'તને મારવો હોય તો અટકી વાર. પશુ ન મરું તું પારેખનું જોરકું. તું કાકોને જલદી મનાવશે'

કુંડામાં આરબની એરખ રહેતી, ચાઉસ જમાદર કહે કે ચાલો એની પાછળ ચડીએ.

ત્રિરધર પારેખ કહે 'ના, ના.'

'એ પારેખ, તમે આ શું કહેા છો? ચડ્યા વિના ન ચાલે.'

'ના, ના.'

બદારચટ્ટીએ તો ચાલ્યો ગયો. ત્રિરધર પારેખ મદારાજ પાસે ગયા. મદારાજે કહ્યું. 'તમે ઉતાવળ ન કરો. વધિ ચાલે જ છે. અમારે પશુ બદારચટ્ટી લાણુ ચલે તે પાલવે નહિ.'

એવામાં ત્રિરધર પારેખના દીકરા જમનદાસ પરણે. જન ડેડાણ કીકાણીને ત્યાં જળ કુંડાથી ડેડાણ દન ગાઉ. રસ્તો પછો અરાખ. જનમ એકસો ગાડાં બહીમે વેળાવીઆ. વાણીઆ પચાસ બદારચટ્ટીઆ સાથે વેર એ બીકથી આટલો બદલાતા.

ડેડાણમાં ઇપાર થયો આપણે કુશનાવટ પાર પાડીએ. કાઈની સાથે બદારચટ્ટીઆને કાળજી મોકલીએ.

ભગવાનભાઈ કહે કે, 'ના, ના, કું' જ બદારચટ્ટીઆની પાસે જઈએ.'

'અરે, મારી જ નાખે'

'મારે નહિ'

એક બેસગાડી લીધી, એમાં વીચ મણુ લાડવા લીધા, તે પહોંચ્યા સાણાને કુંગરે.

કુંગર પર ચાડિા બેઠેલ.

એને ભગવાનભાઈએ નિશાની કરી, ધોળા ખેમથી. ચાડિે આવવા કશારત કરી. રૂપા, તે કહ્યું, 'આપાને ખચર આપો'

ગયા કુંગરાની અંદર, બદારચટ્ટીઆના રહેણાણમાં બધા જોઈ રયા.

બદારચટ્ટીએ પૂછ્યું: 'કેમ આવતુ પડ્યું પારેખ ?'

કહે કે, 'પીરસણું લાતે.' એમ કહી ૨૦ મણુ લાડવા લાજર કર્યા.

'અરે પશુ આટલું જનું ?'

'હા, બેરે.'

'બીક ન લાગી ?'

‘ન જાએ. કળ કે જુ ?’
પછી પાછા ફરી ગયા.

એ સેન્ડરસ્ટ પસા મકાનમાં, આ વાત કહેનારું નામ મળે છે ટાંચજીમાં. એ દેના છતાં પારખના પૌત્ર દારદાસ પારખ. એમની ચેકમાઈ પજુ કેટલી બધી હતી ! પાછળથી એમણે મને કહેનારું કે આ કિસ્સો જોગીદાસ પ્રમાણુનો નહિ પણ એમની પછીના બહારવટીઆ, કાંકચના ઉત્તમ પ્રમાણુનો છે.

પારખના પુત્ર ભગવાનભાણું જિગર કેટલું જખડું હતો ! હાલેહાલ વેચી મરેલા બહારવટીઆની સાવખ-જોડમાં જનાર એ વણિકને ખાન પકડવાની પૂરી સંભાવના હતી. ને આનંદે બહારવટીઆ ખતમ પજુ કરતા. એ ભણપા છતાં પોતે ચાલ્યા, અને દોરાનાં જમ વચ્ચે બાવી હાથ ભીડી. વણિકના રક્તમાં રાજપૂતી હતી. મારા મેથાણી કુટુંબનો જ એક કિસ્સો યાદ મડે છે. પ્રિમજી મેથાણી, ભાથાણી કાકીચોના કામઘર, ધણીના કદર શરૂ થાનાણી કાકીચોના ગામ ભાખાપાદરની જમર સેંસા, નીકળે છે. ગાડું હતું સાચે, પજુ જમરમાં પોતે હ્રદા ઊતરી ચાલતા હતા. હાથની આંગળીમાંથી સોમકોનો વેદ પડી જાય છે. પજુ એની એવના થયાં વગર પોતે ચાલ્યા જ જાય છે. ધાનાણીએનો ભરચક વાપરો મોઠો છે. એમાંથી એક જણે વેદ પડી ગયેલો જોયો, સાદ પાડ્યો, ‘ઝરે કામઘર, આ વેદ પડી ગયો.’

પ્રિમજી મેથાણીએ પાછળ ફરી, પથવાર શીમા રહી, પ્રત્યક્તર વાળ્યો :

‘જાણું છું. પજુ હું ભાખાણીનો કામઘર, ધાનાણીની ધૂડમાં હાથ નાખું નહિ.’

ચાલ્યા ગયા. એવા તિરસ્કાર-હાવેરા પજુ ચતુ-હા-શોમાં પડેલી ઉમરા ભાગણીને સ્પર્શી કાચરામાંથી કાઢીને સામે કંઈ ને કાઢ્યો. જવા દીધા.

એ વણિક સંસ્કાર, જેના ઉપર વર્ષોથી ‘વાણિયા-ગત’નાં કુર્મસંકારનો ચોપડો બાજી ગયો છે, તેની ચમક, વર્તમાન યુગમાં ફરી બહાર આવી છે. બરમા જાપાન-

અને મહાપામાં ડુંધાઈ રહેલા વણિક ધુવાનેલા ડેલા કાગળો વચ્ચેના સાંપડ્યા છે. કાઈ જીવાનો વિજીપલ્લા ગયા હતા ને ત્યાં જ રોડાઈ રહ્યા. કાઈ તાલ જમ ફરી, મહેકતું જોળન લાઈ એકાદી ફરિયા જોળંગેથી ગયા; પાછળ નવવધુએ ફફડતી બેઠી રહી, ન સામે પારથી તાર કે ટપાલ, ન રેડિયો કાસ પતો, તજીયાર વગેરે જાણુ પર છે કે જે છત્તાં બે સુભાષ એન્જી, સંજીવની-૨૫૪ પાયા છે, સમગ્ર હા કાઈ-મુલાખી સ્વમ સમું મતી સંગેટાઈ ગયું છે, બાંકીની હતા તે કારાગારમાં ધકેલાયા છે ને કારાગારમાંથી એમને છાડાવવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. એની વચ્ચે એ કાચળ વચ્ચે મળે છે. નાણું સખરામાં નેટલી મુકાય તેટલી જ મુકતાવાળા મરોહદાર બહારમાં જાયું છે-

.....(અખ)
૧૪-૩-૧૯ કુશા

૫.....ભાઈ,

જય હિંદ. એક રનેહી મારફત ..ની યોપથી વચ્ચા મોદ્દ સત્યધ્યા ૫૪ સ્વાઈ ઇ એટલે રિવેને બહાર મરે એ સખા વિક છે. અધોનેમે દિલોચો ૫૪ કરેલો તાક વળુપાથી ની દરો. લાખો દિલોચો ભાગતાં. આમતાં મરી મર્યા. અરિઠગા પજુ ન અપાથી.

હળુ એ રિવલ ફર છે કે ન્યારે રેય માર લાખો સખામા મરણીઆએ નીકળે. ભજાળના ફાગળીં જ આથી ય ભયંકર છે. કાગડા ફરાતું શોત બલે થાય, ૫૫ હંજીય રેય ખાવર યહી થવાડું કેમેય મળે જીતર્થ ની વા, ક્યારેક સમજ આવશે.

દમણાં હું બારેલી સાધીએ સાથે કારામુદમાં છું. જલ આઝાદ દિલોચા બીએ. ફરોક મહિના થયા હળુ રેય પર્કે પર્કે વાક પૂર્કે જાય નરો. અજોએ ખરે જ લાખોક અને રોજો છે એવી ખાવરી છેલ્લાં તજી વસતમાં થઈ. આઝાદ દિલોચે અમીને ને અડપથી લગડાયા છે તે પજુ એક અનિમાતી કયા છે. રેય આવીયા ત્યારે વાત. પૂર્ણ સ્વરાજ એ રિવલ સખ છે. ૫૪ બેશિયામાં સિદ્ધિ હતી. આઝાદ વધોની પર્કે આઝાદી બાદ સુલામ રેશમાં આવાનો વિચાર સુખમય તો નથી ન. જનમણિ છે એટલે છાવન અને મુશ્કેલી ત્યાં ની છે. મારી જેવા કાઝાખાઈ જોન માણસો પજુ માણસને કાપક થયા છે. તે પજુ સખમની બેશિદારી છે. જીવ મલ જ્યારે છે લાડાઈમાં. મારો અને મરો. ભલે કોઈ ચિંતા નહિ સહકરન આજમાં દરોહ. હું અભમાં છું. જય હિંદ.

હી.....

સામાન્ય ભણતર ભણેલા, મિત્રકુલ વેપારી જ પંધાવાળા એક સામાન્ય વૈશ્યપુત્રનો આ કાગળ છે. ઉધાડા નાનકડા પોસ્ટકાર્ડમાં પડેલી એ વાણી એને ભણતરે નહિ પણ ભાવનાએ સંપડાવી છે: 'હું' કાયા-પૂત્રો કામદાર, ધાનાણીની ધૂડમાં દાય નાખું નહિ' એ કાયાતું પણ એમ જ હતું.

* * *

વનવિહારી મારા હૃદયવિહંગ, ફરી પાછા માળામાં ચાલો, ટાંચણ-પાતું ફરી એક વાર રા. એ સો. ના ગંધાગારમાં બોલાવી રહ્યું છે. અનુષ્ઠા અંગ્રેજ આફ્રિક વિશિષ્ટ તને પાદ કરે છે. એના દેશની, સોગંદ ખાવા જેવી એક જ મહાનદીના ઉપરવાસના પ્રદેશમાં આપ-ડીને એણે 'ફ્રેકસોંગ્સ ઓફ અપર ટેક્સ' સંગ્રહા છે. આપણો એ સમકાલીન: એનો સંગ્રહ પણ ૧૯૨૩ નો એના પ્રવેશકમાંથી એકાધારે ઉતારા કર્યા છે, એ કહે છે :-

'મારે નિસર્ગ' અને જીવન બેડ નોર્થ દતાં. મેં યત્ન કર્યો છે સુંદર તેમ જ વાસ્તવિક ઉત્તમનું આલેખન કરવાનો.

'મારે માટે ત્યાં ગીતોની હરલી નેમા ભેળા જ પકડાય તેવી નહોતી. સેંકડો ગાઓમાં તમે ફરી વળો, અંધો ઉધાડી ભણે હોય ને બુદ્ધિ ભગત ભણે હોય, છતાં એક પણ ગીત જડે નહિ. ગીતો કંઈ ધીરી રસ્તા પર રાહ નોર્થ નથી દોતાં. એ તો સપાયાં હોય છે ખૂણે

ને ખાંચરે. આથી જ એ સામાન્ય પ્રવસીઓની આંખે ચડ્યાં નથી.

'સાદી વસ્તુઓ જ મહાન હોય છે, અને રાશ્મિક વસ્તુઓ પાપાની હોય છે. ઈમારતનો ઉપયોગ ભાગ વિશુભ થયો દશે ત્યારે એ પાપાની સામગ્રી જ ટકી રહેશે.

'દશેશાં એવું અનુ' છે કે જ્યારે કલા, સાહિત્યમાં કે ચિત્રમાં-જિતરી ગઈ હોય છે, અંખી પડી ગઈ હોય છે અથવા સામે માર્ગથી ચાતરીને અધોગતિને પામી હોય છે, ત્યારે ત્યારે એનો મુનુદાર મૂળનાં પ્રાથમિક સ્વરૂપોનું જ શરણ લેવાથી ઘષ્ટ શક્ય છે આજે પણ આપણું સાહિત્ય, વિશેષે કરીને આપણી કવિતા,-ઊર્મિ-કાવ્યોની તેમ જ મહાકાવ્યોની,-એ જ માર્ગે નવસંસ્કરણ માર્ગે છે. નવા ભાવોદ્ગમે આપણે મારવો કે ટુંકવો નથી, પણ જુની નસોમાં નવું રઘિર ભરવું છે, નવી નસોમાં જૂનું લોહી નહિ.

'જે મરણ પામ્યું છે તેને ઢાંઢાળ્યે કરી લાભ નથી સાડ કે નમ્મ, મમુ' છે તે છે મમુ'. પણ એના પર વિરમ્મિતીની ધૂળ વાળી દેતા પહેલાં ખાતરી કરવો કે શું ખરેખર એમાંથી પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે ?

'મારો દાવો છે, કે જૂનાં લોકગીતોને જન્માનાર 'રિપરિટ' હજી મર્યો નથી, મરી જઈ શકે નહિ, અને કલે બદિરંગ ઘટે આકારે નહિ તો પણ ભાવિ કાલના પાવા લેખે એ જૂના રિપરિટની નવમજતિ કરવી એ રિતવદ છે ' (ચાણ)

૬૪

આત્માનાં ગીત

કે' જળભર દૂવા કઠિ
ઊઠે ચકાવો લેતાં;
પારેવાં શાં એ પાછાં
આવીને છાઈ દેતાં.

ગીતો ઊઠા આત્માના
આવીને ઊડી જતાં;
દોરી વર્ણવે આછાં
-ઊડી આવીને ગાતાં.

એક લાખ, સત્તાણું હજાર, આઠસો અઠ્યાસી

મૂળ લેખક : 'રાધાકૃષ્ણ'

અનુવાદક : મગનલાલ પટિયા

આ મિથિલા.

લુઓ ગામને કાંઠે 'કારી' નદી વહી જાય છે. સામે જ ઘરેડા પીપળા ઊભા છે. પીપળાની નીચે

Mr. V. A. Godbole Adviser to the Governor of Bihar, stated that the total deaths from cholera and malaria are 1,97,888.

(Indian Nation' Patna, 19 November-'44)

મુકદ્દમાઓ ચાલે છે. અમારા ગામના થયે માથુઓ સદા રોગ લાવું પોટકું બાપી, બગવનમાં કામળાના બગેલા મારી દાખલ

પાંચે ઘાટ છે. જૂના જમાનાના કાંઈ જમીનદાર આ ઘાટ બનાવરાવ્યો હતો. હાલના જમીનદાર બાણુ તો ખટલાઓ લહે છે, ઘર પીચે છે ને બગવાઓ બગાવે છે. ઘાટ-ખાટ બગાવવાની જગ્યામાં તેઓ ખડતા નથી. આ ઘાટની ઇંટો છૂટી પડી ગઈ છે, પ્યારટર ઊખડી ગયું છે ને તુલસી પગથીઆઓ ઉપર લીધ જતી ગઈ છે. અમારે કામને આ ઘાટ નથી. અહીં તો ફક્ત ઢોંઢા જ નહાય છે. અમે હાકરાઓ તો ઘાટની બાણુમાં ચઢીને નદીમાં જ ઊતરીએ છીએ. ત્યાં જ ગાયબેસોને નવરાયીને ડબગમિયાં કરતાં નાહીએ છીએ. સરસાટ પાણીમાં તરીએ છીએ. પેલા પીપળા ઉપર કહે છે કે જૂન ચાય છે. જૂન થયું કેવું : બ્રહ્મપિશાચ. આમાં કહેવાય છે કે, રાત્રે તે ઘાટ ઉપર બેસે છે. જે કાંઈ ત્યાંથી નીકળે તેને મારી નાખે છે. અમે રાત્રે કાંઈ વાર ત્યાં જતા નથી-જવાની જરૂર થયું પડી નથી. બ્રહ્મપિશાચની વાત કેટલી સાચી છે તે કહી શકાતું નથી.

ગામની વસતિ સારી એવી છે, ગામમાં તાડનાં ઝાડો છે.

પોતાના પગમાં દોરકું બરાલીને ઠેક ઉપર સુધી માથુસો પહેાંચી જાય છે ને બેઠકમાં તાડનાં ફળ લારી લાવે છે. બજારનાં ઝાડ છે તે રસદાર આંખાઓ થયું છે. અમારે ત્યાંની કેરીઓને તમે 'દરભંગા' કેરીઓ કહો છો. એ બધી કેરીઓ મિથિલામાં જ થાય છે છતાં તમે લોકો અમારી કેરીને તથા અમારા મહારાજાધિરાજને થયું, દરભંગાના તરીકે જ જાણખાવો છો. દરભંગા તો કેવળ એક શહેર છે, ત્યાં કચેરી છે ને મહારાજાધિરાજનો ફિતો છે. કેપુધી સાહેબને વજીહ લોકો ત્યાં રહે છે ને

કેસ પલાય જાય છે. દરભંગા અર્ધીથી દૂર છે. અહીં અમારે દિવસે જેવું સરખતું અમલજું હોય છે તેવી જ ત્યાં રાત્રે વીનળી જમમજે છે ત્યાં કલસા ને પાણીથી ચાલતી રેલગાડી થયું છે ને એક જગતના દુર્ગંધ મારતા તેવથી મોટરેય થયું ચપલાય છે. થયું આ વાતની વધારે માહિતી હું તમને આપી શકીશ નહિ, કારણ એક તો હું હલુ બાગકુંડું ને બીજું હું કપારેય દરભંગા ગયો નથી.

હું તમને અમારા ગામની વસતિની થયું ખડી માહિતી આપી શકીશ નહિ. વસતિ ઘણી છે ને મારા ખ્યાલ મુજબ સાત કોડી (૩૪૦) થી વધુ થતે હશે જ. આ જ ગામમાં જૂખણ શા રહે છે, તેના ઘરેલી બીઓ રંગીન સાડી પહેરે છે, આંખોમાં ઘરેલી આંખે છે. ને સોના આંદોનાં ઘરેલાં પહેરીને રમતુમ કરતી ચાલે છે, તેની દીકરીનાં લગ્ન વખતે જ અમે પ્રહલવહેલો લાથી જોયો. ગામમાં સદા જા, લખન આ, વિવેકનાં વિચેરે મોટા મોટા પડિતા છે. આ સોના જાળોને પાણી પામે છે, ને રોજ 'રોહ' માછલી સિવાય બીજા કોઈ માછલીનું બોળન કરતા નથી. દેખન સાર, ટેસા સાવ, સફરમિયાં વગેરે મોટા મહાજન છે, તેમને ત્યાં પાંચ કોડી (૧૦૦) સુધી રૂપીઆ બ્યાગે મળી શો છે. મારતર થયું આ જ ગામના રહેવાસી છે ને તેમની નિદ્રા તો! તેઓ અગ્રેષ્ઠ થયું જાણે છે ને શરૂ તો અંત સુધી મોપડીઓ વાંચી શકે છે. સુચિન જા આ જ ગામના નેતા હતા, તેઓ કહેતા કે આપણે સ્વરાજ્ય લેવું જ પડ્યું....તેઓ જાદુ બરા માથુસ હતા ને ઘણી

૧. જા પડિવ સુચક ચાન્દ ક્ર. ૨. કિંડુઓ પાટ પરલાઈ સુચક ચાન્દ.

વાતો કહેતા. દરેક અઢવાડિયે એમની પાસે એક જાણુ આવતું. તેમાં વનસ્પતિ અને સ્વરાજના લાલની ઘણી વાતો આવતી. દર અઢવાડિયે એમાં ઘટનાની દવા તથા ડોઝરના બાલામ્હતની જાહેરાત પણ આવતી. સચિતકાક તે સાર્થી છેવટ સુધી વાંચના અને અમે પૂછતા તો અમને પણ એમાંથી વાતો કહેતા ને સમજાવતા. એ દિવસોમાં સચિત આ એક દિવસ ગામમાં એક મોટા નેતાને જોવાની લાગ્યા હતા. આવનાર નેતાની મુજબ મોટી ને ધારી હતી ને શરીર ભારેખમ હતું. તેમણે ચરમા લગાવ્યા હતા ને ફૂલોના હાર પહેર્યો હતો. તે દિવસે આંગાના વનમાં સાદકીએ પાથરવામાં આવી હતી અને મોટા સમારંભ થયો હતો. બધા છાકરોએ આ બનાવથી ખૂબ આનંદમાં હતા ને ઊંચા અવાજે 'જય જય ની બુરો પડતા હતા. તે નેતાએ મોઢું બધું લાપણુ કયું. તેણે પુલ્કને વિશેષ કર્મો ને દરેક માણસને રેડિયો ફેરવવા કહ્યું. સચિતકાક સિવાય કોઈએ ગામમાં રેડિયો ચલાવ્યો નહિ. લોકો કહેતા કે એમાં મજૂરી એણી છે. બીજા કાંઈ કામ કરે તો બે પૈસા વધારે મળતા. આ બધી તો ધણ વખત પહેલાંની વાત છે. અત્યારે તો અમારા નેતા સચિત આ પણ જોઈમાં છે.

પુત્રશોકથી કંઈજાતી કંઈજાતી એની માએ પ્રાણ કાઢી આપ્યા. મરણ્યાદ ધરમાં કંઈન માટે કપડાની ચીર પણ મળી નહિ. કેળાના પાનથી દાંડીને એની લાચ દેરી. સચિત કાકાની સ્ત્રી આજકાલ દળણું કરે છે ને ધીંગાંવાળી સાડી પહેરે છે. તેણે પતાસાં વેચવાનું કામ હાથમાં લીધું 'તું' પણ ખાંડના ચલાવે તે બધું કરતું પડ્યું. જાણુ હિપરાંત તે ટીંગલીઓ પણ બનાવતી ને ગામની છોકરીઓને અર્થે ફરિયે કે ફરિયે વેચતી. બધા જાણુ છે કે સુનૈનાકાકી સુરકેલીમાં છે પણ કોઈ એને મદદ કરતું નથી. ટેમન સાવ ને ટેસા સાવ પાસે ધણ પૈસા છે પણ તેઓ એને ધીરતા પણ નથી. સચિતકાકને કોઈ પણ રીતે સ્વરાજ્ય મળી જાય તો એમાં આ ધનવાનોને લાભ તો થવાનો જ છે, અને છતાં આ લોકો સુનૈનાકાકીને કાંઈ જ મદદ કરતા નથી. અમે તો નાના માણસો છીએ. અમે શું કરી શકીએ ? અમારી સુનૈનાકાકી નિચારી એક સાંજ ખાય છે ને બીજી સાંજ જૂખી રહે છે. પૂછીએ છીએ તો કહે છે, 'મોટા, સાંજને વખતે મને જૂખ જ નથી લાગતી.' મને તો

રાતે પણ એવી જૂખ લાગે છે કે જે મને તે ખાઈ.

આ સુનૈનાકાકીની પડોશમાં જ માર' ધર છે. અમે લોકો સોની છીએ. બાપુજી ધરેણું ધરવામાં ઉત્તાદ છે. કંગન, અણુવટ, વીંછીઆ, હાંસરી, હાર, કડસાં, અખ સરસ બનાવી શકે છે પણ ગામમાં કોઈને ધરેણું ધરાવવાનો શોખ જ નથી. તેનું શું ? થોડીક ખેતી છે તેનથી જ ગુજરાન ચાલે છે. ગાયનું દૂધ, બેંસની બરડા જાળની મીઠાઈ. ગામમાં અમે બાધે-પાધે સુખી છીએ. જમ્મી મારી નાની બહેન છે. કોઈ/કોઈવાર એ હાં કરે છે કે તેને ધીની મીઠાઈ જ બેઠેએ પણ ધીની મીઠાઈ દરલંગા સિવાય ક્યાંય થતી જ નથી એમ હું તો કહું છું. જમ્મી નાની છે. એને અક્ષત ક્યાં છે ?

(૨)

સચિતકાક જોઈમાં ગયા ને ગામના રંગરૂપ પત્તાયા. અમે અચ'બામાં જ રહ્યા કે આ શું થયું ? જાળની ભેલી જે અમે પૈસામાં બે લેતા તે ત્રણ પૈસામાં એક જ મળવા લાગી. જૂખણુ શાએ ડુકાન જ બંધ કરી. હવે તે ન તો દળદર દેતા કે ન ધાણુ વેચતા કે ન તો કોઈને ધાસતેજ આપતા. 'નથી' એમ જ કહેતા. પણ હું જાણું છું કે બધી ચીજો એની પાસે હતી. મારા બાપુજી જ રાતે એને ત્યાં જતા ને કાકજી દરિને ધાસતેજ લઈ આવતા. કહેતા કે એક શીશાના બાર ચાના બેસે છે. બેસતા હશે. માને માટે બાર રૂપિયાની સાડી ચાની હતી, ને એના માટે બાપુજીને સવામણુ ચોખા વેચવા પડ્યા હતા. અમારા માટે કંઈની-ધોતી પણ જરૂરી હતાં. જમ્મી વળી લાલ સાડી લેવા જ ધનપણા કરતી. એક લાલરોન (હરી-કેન)ની પણ ખાસ જરૂર હતી. એમાં જ અમારા બધા ધઉં વેચાઈ ગયા, ચોખાનો દાણો પણ રહ્યો નહિ ને પૂજા વગર ગાય જૂખી રહેવા લાગી. કેવળ કપડાં-લતા ને લાલરોનમાં જ અમારી મૂડી સાફ થઈ ગઈ. બાપુજી હવે શું થશે એ ચિંતામાં ઉદાસ રહેવા માંડ્યા.

બાપુજી ચિંતામાં જ દુખળા પડવા માંડ્યા. એક બપોરે તેઓ ખૂબ કાંપવા ને હાંફવા લાગ્યા. તેમને ખૂબ જ તાવ આગ્યો. તાવ એટલો સખન હતો કે આખી રાત તેઓ મોઢું કાઢી પડ્યા રહ્યા. ધડીકમાં

પાં અમારે માટે કાણ કરું ? સહુ પોતપોતામાં
ડાયા હતા. કાંઈ મારી સાથે આવવા તૈયાર થયું નહિ.

હેવટે મારો દોસ્ત રામનાથ કામ આવ્યો. તે
કામનાં મારાથી મોટા છે સાન મહિના દરબંધમાં
હી આવ્યા છે. તે ઘણી વાતો જાણે છે ને હિંમતવાળો
ણ છે. તેણે જો ચાર મિત્રોને બેઠો ક્યાં : બધીની સાથે
હું ધરે પહોંચ્યો ત્યારે જાણે જોયું તો માની આંખો
મુશ્કી છે. પાંખણ પણ હલતી નથી. આણું શરીર
મધાઈ જાણું છે. દુર્ગંધ સહેવાની નથી એ વરંડામાં
પડીતી. ને આખા શરીર ઉપર માખીઓ જાણુજાણીતી.

રામનાથે કહ્યું : 'આતો મગે ગઈ.'

હું ચમકી જાણો.

છમી બોલી : 'થોડી વાર પહેલાં તો પાણી માગતી'
તી.' ના, ના મરી નથી. સુનૈનાકાકી પણ આમ જ
પડી છે ને !'

રામનાથ બોલ્યો : 'હા, આ તો મરી ગઈ હવે એને
લઈ જવી પડશે.'

એક જ ખાટલા ઉપર સુનૈનાકાકી અને મને
રામનાથે સુવાડી દીધાં. અમે ચાર-પાંચ જણા તેમને
ઉપાડી ચાલ્યા. બાપુજીને તો પધારીમાંથી ઉઠવાની પણ
શક્તિ નહોતી. રસ્તામાં રામનાથે અવનવી વાતો કરી.
મયાં પેઠી મુઠ્ઠું ભારી થઈ જાય છે. માણસ ડાલે છે
ત્યાં સુધી જ હલકો રહે છે વગેરે.

આમ વાતો કરતા અમે રમણનામાં પહોંચ્યા.
રામનાથ સાથે હું નિર્ધિત હતો. તે અમારો અગ્રેવાન
હતો. રમણનામાં જાણે જોયું તો કેટલીક ચિંતા બગતીતી
ને કેટલીક કુટી ગઈ હતી, ત્યાં ટેકા સાવ પણ હતો.
તેની છોકરી મરી ગઈ હતી. તેની સાથે મસાલુમાં
સૂત્ર જા, લખન જા, ગિરજા વગેરે પણ આવ્યા
હતા. એ ત્રણ બીજા લાગો પણ હતી, ગીધ-સમઝા ઉપર
આકાશમાં ધુમરી મારતાં હતાં. દુર્ગંધ તો ચારે
બાજુ ફેલાઈતી. અમે બેઠીને હવે શું કરવું તે વિચા-
ર્યા લાગ્યા. એટલામાં રણ અમાર ત્યાં દેખાયો, તે
અમારી પાને આવી બોલ્યો : 'મરણના વખતે મુઠ્ઠા
નરીમાં જ વહેવગવી દેવામાં આવે છે, આવે વખતે
માઝાં રોધવા ક્યાં જવું ? મારી વડુને હું પોતે વાઈ

આવ્યો ને નરીમાં વહાવીને જ આવું છું. નમે પણ
એમ જ કુંડો.'

આટલું કહીને તે આવતો થયો; તેને એની માગી ને
બાળકાની ચિંતા હતી. રામનાથે મને કહ્યું 'એમ જ
કરીએ.' બધાના મન એ જ પડ્યો, પહેલા સુનૈનાકાકીને
તરતાં મુઠ્ઠાં : મેં એની ફૂલતી લાશ જોઈ કહ્યું.
'જાવ, કાકી, દુનિયામાં તમે કદ જ મોઝાવું છે, પણ
ભગવાનના જગદામા નમને મુખ મળશે.'

માની લાશ કુખાતમાં તો માગી આંખ આંતરથી
ભરાઈ ગઈ, લાંગરે હૈયે મેં માને આશાસન આપ્યું :-
'તુ મુજેથી જા, મા માગી કંઈ જ ચિંતા કરતી નહિ.
હવેથી બાપુજીની દેખભાળ પાવું હું જ ફરીજા, છમીને
મુખી ગળીશ. તે મોડી થાશે એટલે એનાં લગન કરી
રહ્યા. તુ અમારી જગ પણ ચિંતા ન કરતી, મા.'

અને પછી તરત જ હું ફરકે ફરકાં ભરી ગયા
લાગ્યો. થેર પહોંચવામાં મને મોટું થયું. રસ્તામાં રામ-
નાથ અને અમે છૂટા પડી ગયા હતા. હું એકલો થેર
આવ્યો. મને જોતા જ બાપુજીએ મુઠ્ઠે ધઈ ખૂમ પાડી.
'તુ ક્યાં મરી ગયો'તો ? જોતો નથી, મને જાણતી ને
જાણ થાય છે. લાવ, પાણી લાવ થોડુંક મોખાવું
આસામણુ દેતો જા. ને શી ગમવેઈને બોલાવી લાવ.'

હું હેરાન થઈ ફરીથી રામનાથ પાસે પહોંચ્યો.

મને હું, રામનાથ ને છમી બાપુજીની લાશ લઈ
રમણનાં જઈ રહ્યા હતા, ધરમાં મુઠ્ઠું ન રાખવું જોઈએ.
રામનાથ કહેતા કે એમ કરવાથી દુર્ગંધ ફેલાય ને
બિમારી વધે. બાપુજીની લાશ મા જેટલી ભારે નહોતી
તો પણ છમી કહેતી : 'અહુ ભારે છે. મારાથી
ચલાવું નથી.'

રસ્તામાં જ છમીએ જાણતી કરી ને કાંપવા લાગી,
તેણે કહ્યું કે ધરે જ એને ત્રણ ચાર માઝા થઈ ગયાંતા
પણ બીજીની મારી બોલી નહોતી

રામનાથે પણ 'માની બીક, માડી !'
'મરવાની,' છમીએ કહ્યું 'કાકી, બાપુજી ને માને
મરતાં જોઈ મને ખૂબ બીક લાગીતી. થોડું પાણી...'

રામનાથ એના માટે પાણી ત્રાવ્યો. પછી મને કહ્યું
'સાંજનું કે ? છમીને પણ કોઈએ જઈ છે.'

‘ત્યારે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘આઠ કોઈક ઝાડ નીચે ખેસીએ. એને લાઇ જાયું
તો મયાં પછી પાછી લાવરી તો પડશે જ. એટલે વડ
નીચે જ ખેસીએ. હવે તો પાણી પછું નથી આ ચાંદો
વીંધ્યો છે, તું ગંધને લોડો જરી આવ.’

રામનાથની વાત બરોબર હતી. ઘર પણ સ્મશાન
જેવું જ હતું ને ! જે આરામ ઘરમાં હતો તે જ અહીં
વડ નીચે મળી શકતો હતો. બાપુછની લાશ મૂકીને
અમે હમ્મીને લઈને વડના ઝાડ નીચે ગયા. પછી હું
લોડો લઈને પાણી લેવા દોડ્યો પાણી જરી પાછો
આવ્યો તો જાણ્યું કે હમ્મીને ઝાડા તો આવ્યું થઈ
ગયા હતા પણ તરસ ખૂબ લાગીતી પાણી પીએ ને
ભિતરી કરે. કહે કે, ચરીરમાં અમિ બળે છે ને જોરથી
ખંચો પાડતો. દાંત કમ્પતી ને અમને ગાળો દેતો. અમે
કહીએ તે સાંભળતી જ નહિ

- પછી તે નિઃશ્વેષ થઈ ગઈ ફક્ત કણસતી ને કાંઈ
વાતનો જવાબ દેતી નહિ. મેં રામનાથને પૂછ્યું ‘આ
આમ કેમ કરે છે ?’ રામનાથે મારા પ્રશ્નનો જવાબ
આપવાને બદલે કહ્યું ‘રામ રામ કરો.’

હું જોરથી રામ રામ એમ બોલીને પાછો ગમનાથ
ને પૂછ્યું છું: ‘રામનાથ કેને ? આમ કેમ થાય છે ?’
‘એ મરવા પડી છે’ રામનાથ બોલ્યો.

શું ? હમ્મી પણ મરવા પડી છે ? મા, મરી,
બાપુછ ગયા, સુનેતાકાકી મયાં ને હવે હમ્મી પણ
મરવા પડી છે. હવે હું શી-રીતે રહીશ ? હું રોવા
લાગ્યો. રોતાં રોતાં જ ખૂમ પાડી: ‘હમ્મી ! જવાબ
મન્યો નહિ.

‘હમ્મી !’

કાંઈ જ જવાબ નહિ. હાથ ! હવે, હું શી રીતે છતીશ ?
કોની સાથે રહીશ ? કોના સાર માલકા પડવા જઈશ
ને કોના સાર જમફળ મોરી લાવીશ ? હમ્મી કેમ
બોલતી નથી ! હું કશું જાણ્યો, ‘દુનિયામાં જેવું ચત્ર્ય
છ તે તે અમારું નથી સાંભળતા. પણ સ્વર્ગમાં તે
ભગવાનનું રાજ્ય છે. એ તો સદૃશ સંભળે છે, તું એને
અમારા વિશે કહેજે, હમ્મી, તું એને અમારાં કુખોની
વાત જરૂર કરજે—’

.....શું હમ્મીએ અમારે વિશે ભગવાનને કાંઈ
કહ્યું હતો ? કાંઈ કહ્યું હતો, તો ભગવાને પણ આજપણી
.....પણ જવા દો, હું મારી વાત પૂરી કરું છું.

૫૨

માનવલ્પાં

એક રે જનનીનાં આપણ માનવલ્પાં.
આવો કહીએ સુખદુઃખની વાત;
આવો રહીએ હૃદમાં રખિયાત:
એક રે જનનીનાં આપણ માનવલ્પાં.

એક રે માટીનાં રજકણ આપણાં,
એક છે આ આસ ને ઉત્કૃષ્ટ;
એક છે આ બ્રૂખ અને પાસ:
એક રે જનનીનાં આપણ માનવલ્પાં.

જુજવાં રૂપો ને જુજવા રંગ જ,
ધીબરનો એ તો માયાભાસ;

એક તો આતમને ઉત્તમ:
એક રે જનનીનાં આપણ માનવલ્પાં.
માનાં તે મોહાલ્પાં સૌએ આવીઆં,
આલ્પાં છેએ રમવાને આદ:
સુખ જતેજો મોલો સાધેસાધ:
એક રે જનનીનાં આપણ માનવલ્પાં.
આવો તો માટીનાં જવાં ! જગીએ,
જગીએ આ અંધિયારી રાત:
જગશે ત્યાં જોજણું પરભાત:
ત્યારે તો માટીનાં નેણાં ઠાસશે.

[આ લેખના આગળના હપ્તાઓ 'માટે રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદનો વારસો' શીર્ષક એકિલ અને એતા અંકમાં આવેલા હોય છે.]

શુરહેવનો દેવવ્રત થયો છે પણ શુરહેવની સારવાર દમિયાન જે ભક્તોને એ પારમર્યપૂર્ણ અનુભવ થયો છે તેમનું તો અંતરમાં જાણી જાણી જાય છે. એમનાં સર્ગવદાઓ એમને આવીને સમજાવે છે, ઘેર પાછા આવવાનું કહે છે, પણ એમને પાછું સંસારમાં જવું એ અચાલ્ય થઈ પડ્યું છે. એમાંનો મોટો ભાગ ૧૬ થી ૨૬ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ છે. એમના સદાધ્યાયીઓ એ વખતે નાટ્ય-સીનેમાં કે હોટેલોમાં ધૂમતા હોય છે એ જ વખતે આ બધાને તો ઈશ્વરદર્શનની અંખનાં બાંધી લીધા છે. રામકૃષ્ણદેવના સદવાસે એ ભુવાન શિષ્યમંડળીમાં જે એવી તો શાંતિ ભરી દીધી છે કે દલે કાષ્ઠ તેમને ફરી સંસાર તરફ ધકેલી શકે તેમ રહ્યું નથી. એટલે સૌ શુરહેવના અસ્થિને એક ભાંગાટૂટ્યા ધરમાં પડ્યાની ત્યાજ્ય અવધૂતોનો મઠ જમાવીને બેઠા છે એ વખતે એ મંડળીને બહુ જોષા જ જોળાયે છે, ને કિંમત તો કાષ્ઠ અંકુર નથી. એ ભાંગાટૂટ્યા ધરમાં એકાદ મળેલ સુકીમર સંન્યાસીઓ નામસંકીર્તન કરતા, તરાચ્યાંઓ કરતા-યોગ સાધતા, એક રાષ્ટ્ર ને ધર્મનું સંસ્કરણ કરી રહ્યા હતા એની કોને ખબર હતી? કામ્ય તેજો પોતે પથ્ય ને નહિ જાણ્યા હોય.

...નરેન આ બધાને મોંઘી છે. એ બધાને જીન અને જુદધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. કાષ્ઠિય હસાઈ ધર્મ ઉપર વાર્તાલાપ ચાલે છે; હિંદુ ધર્મના અનેક મતમતાં તરોને બેઠવી શાવનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, ને એ બધી માન્યતાઓ ને વિચારણાઓને આવરી લેતી શુરહેવની મુનિનું આલેખન કરી સીને એ ને માટે એકલા થયા છે એની કતવ્યની યાદ દે છે. મોળા પડે તે એને ટટાર કરે છે, કામ ભક્તિમાં જ ભાન જુદી જતો હોય તો એને ગાંધી દિશાએ વાળે છે. ને કોઈ તાનની શુદ્ધતામાં ભીતરી જાય તો એને ભાંગેલા સંભળાવી બહિતરો મદિયા બનાવે છે. પણ નરેનને પોતાને જ વચમાં વચમાં 'નાસી જઈ', નાસી જઈ' એમ થયા કરે છે. થય છે કે એ ધર્મનું બધન ત્યજ્યું. એ મિલકતનું બધન ત્યજ્યું ને આ મહનું બધન પછી શા માટે? શા સારુ વળગી રહેવું? કેરતલ ભેળવ, તડુનવ વાસનું નિષેધ મુકાજીવન માણવા માટે એનો

જીવ પાંખો ફફડાવી નહોતો. ભગવાન આપે એ જ પધારી, ભગવાન આપે એ જ ભોજન, ને ભગવાન આપે તે જ સદવાસ એવું અનિરૂપે જીવન એને આકર્ષી રહ્યું છે.

પણ શુરહેવના એને હટકવા દેતા નથી જ્યાં જ્યાં ત્યાં પાછળ ને પાછળ આંખા કરે છે એ ખરે કાષ્ઠને ધમકાવી પાછા વાળે છે. 'પાછા ફરો, મને મારા અંતરમાંની સંગાથે જ ફરવા દો.' કાષ્ઠે હઠિયો નથી માનતો એટલે હવેટ નજર ચૂપીને હટી જાય છે. એક મિલ્કાપાન, એક દંડ ને ભવવદ્ગીપ સાથે એક દિસે ભારતવર્ષના અષાઢ જનસમુદાયમાં નરેન ફૂટી મારે છે પરંતુ કાષ્ઠને ખબર નથી એ ક્યાં છે; કાષ્ઠવાર જંગલોમાં, તો કાષ્ઠવાર મહારામના મહેલોમાં, અરુણ જાતિના મહારો વચ્ચે તો કાષ્ઠવાર પડિતોની સભામાં; કાષ્ઠવાર વિવિધિશાનંદ કે કાષ્ઠવાર સ્વિચ્છાનંદને નામે અજાણ્ય યાત્રા ચલા કરે છે. ભારતવર્ષના એક છેડે પોરબંદર ને બીજે છેડે આવેલ પુરી, એક છેડાના કન્યાકુમારી ને બીજા છેડાનું કૌદરાનાથ એમ ચારે સીમાએ એ ફરે છે. નવસે નવાનું નદીઓમાં સ્નાન કરી તીથે તીથે સંકલ્પની શુદ્ધિ કરે છે, ને એ જનુમંથોમાંથી બહાર આવે છે હિંદુ પંચાંગક વિવેકાનંદ.

ભારતવર્ષનું આ જગતક પરિભ્રમણ જ એને ખાતરી કરાવી આપે છે કે શ્રદ્ધિઓના આ દેશ મરણાસન દશામાં છે. ચારે બાજુએ ફરી, જમતા, ને દારિદ્ર્યજન્ય તપસનું સામાન્ય પ્રવેશ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોનું અજુકું ભણતર ભણતિને બહાર લુહિયાળો કહે છે કે ધર્મ જેવી વસ્તુ જ અવિદ્યસીત ને અગત લોકોનો વહેમ છે; મનુષ્યજનમાં ધર્મની કોઈ જરૂર નથી. બીજા બાજુએ પેતાને ધાર્મિક ગણાવતા વર્ગનો ધર્મ એ રસોડા, પાણીવાર ને રાંધવાનાં વાસણોમાં જ મુકાઈ રહ્યો છે. છતાં છતાં એ જ ધર્મનો પ્રાણ યજ્ઞ પડેલ છે, ને આ જને વર્ગોથી ભરો એવો વર્ગ અસીમ જનસમુદાયનો છે; ને દરિદ્રતાના દરિયામાં જ એટલા ધૂપા છે કે તેમને આકું અવશ્ય જોવાની કે વિચારવાની નવશક નથી. નરેનને દગલી મૂકે છે તે આ વર્ગ. પાશ્ચાત્ય માનસવાજાને 'માટે એની પાસે તીખી ને ધારદાર જગત છે. પણ આ ગરીબ

ખેડેતા, મહારા, ચમારોનું દુઃખ એનાથી દેખ્યું જતું નથી ફલાણા ભાગમાં દુકાળ છે, ફલાણા ગામમાં એક જળ બૂબે મરી ગયા, ફલાણાએ આપવાત ફેરો. આ બધા ખમર સંભળતાં જ એની આંખમાં આંસુ ભીરાઈ જાય છે, છાતી ફાટીને કહે છે 'એને સર્વ રથે આમાને જોનારા-સર્વજનહિતરત સંન્યાસીએએ એમને માટે શું કયું' છે? અમારું અદિત અમને રાટલીનો ભાગ પાડનાં ક્યારે શીખવશે? એને ભગવદ્-ભક્તો શા ખપના?

એને રામકૃષ્ણદેવ કહેવા એ વાદ આવે છે કે, 'જૂખમાં ને લાજન શા ખપતું?'

એ બૂલી જાય છે કે એ તો બધી જ માયા મમતાને છોડી નિર્ભયદન થવા ભાગી નીકળેલ છે. એણે તો સર્વસંકલ્પ સંન્યાસી થવાનું છે છતાંએ એની નજર સામે તો આ અષ્ટ અપભૂખી જનસમુદાય તર્પી કરે છે. કેટલે-કેટલે નારાયણ-દા, દરિદ્ર છતાં નારાયણ. આ નારાયણની કેટલું પૂજ કરતું નથી. કૌઈ સ્નાન કરાવતું નથી. કૌઈ નિવેદ્ય લાવતું નથી.

બીજા તો અત્ર નનો આશરો લઇને જ છાતી કાઢે પણ જેણે અતેશભાવે, છારવાનું થન લીધું છે એવા સંન્યાસીએથી એમની આ બેદરકારીનો શો બચાવ થવાનો હતો? કેટલા સંન્યાસીએએ-કેટલા પંડિતોએ એ અગ્રામ ને દરિદ્રવર્થી પાંડિત જનતાને પટ્ટાપોડી કરી છે? કેટલાએ એમને શાન દીધું છે? કેટલાએ અન્નનો કેળિયો મીમાં મૂકતાં પહેલાં એમને સંભળ્યાં છે? એ બધા પંડિતોનો ધર્મ તો એમનાં પુરતકામાં જ પુરાણ રહ્યો છે. જમણા હાથે ખાણું કે ડાખા હાથે એની ચર્ચાઓમાંથી જ એમને નવરાશ મળી નથી.

છત્ત ધર્મના પાલનમાં એ ગરીબ જનતામાં જ પણ પંડિતો કરતાં જ મહીઆતા સાંધુએ પડ્યા છે, એનીના રાજદ્વારની એક મરિકાએ એને એ સમજાવી દીધું છે એનીના મહારાજના દત્તાત્રયમાં એતે એક વખત જઇ ચડેલ છે-વાર્તાલાપ ચાલતો હોય છે, ત્યાં ચોપદાર ખમર આપે છે કે એક ગવિકા યુવતી ગાયનવાદન મટે આવે છે ગાવિકા રુદ્ધ સંભળીને જ નરેન્દ્ર જોતો થવા જાય છે પણ મહારાજ એને અગ્રહ-

પૂર્વક બેસાડી રાખે છે. ગાવિકાની કન્યા જાણે એને કપોઝ આપતી હોય-વિનવણી કરતી હોય, તેમ ગાય છે.

'પ્રથુ મોરે અવશ્ય સિત ન થશે
સમઘનું દે નામ વ્રમશો ચાહે તો પાર કરે'

નરેન્દ્રની આંખો જાણે લિપડી જાય છે; મનમાંનો રોષ સરી જાય છે. ને મનમાં થાય છે-કે જે દેશની ગામિકા સ્ત્રીઓ પાસે પણ આ ભાવે પડેલો છે. જેના દલકા દુષ્ટ લોકોમાં પશુ પ્રભુની આ કલ્પના પડેલી છે, એ દેશની સંસ્કૃતિ કેટલી જાગી દહેશ આવી મહામુશી સંસ્કૃતિને શું વિસરાઈ જતો દેવી? આ દેશમાં પડેલી આધર્મામિકતા-નાનદણિ એનો શું દુનિયતે અપ નથી? વિશ્વધંધારમાં જે શું લીરામાલુક-કાલસા ને તેવ, રેલ-ગાડી ને આગેલેટની શોધોની ભૂંડિ-મન? ને-આ વસ્તુ માનને અજ્ઞાનનાર શાનની કશી કિંમત જ નહિ?

ભારતવાંને બૂબે મરવા દેવો એ દુનિયતે ન પોસાય. પશ્ચિમની પાસે જે અધિભૌમિક સંપત્તિ છે તો ભારતવાંની પાસે આધ્યાત્મિક સંપત્તિ છે, એની લેણદેણ-આપણે થવી જોઈએ. એમ નહિ થાય તો હિંદુસ્તાન જૂખના માણું મરશે. વિશ્વ માટે ધર્મને પણ હિંદુસ્તાને છવડું જ લેઈએ. આ વિચાર સાથે જ પશ્ચિમનો દેશોમાં પ્રવાસ કરી આ દેશના પદસિતોના પેટનો ખાડો પૂરવાનું સ્વપ્ન એની આંખમાં રમવા માંડ્યું. એને થયું કે સોડા-કાર્બ ખેડતો નહોતોદ યુરોપમાં અવલ સંપત્તિ પડી છે. પણ સંપત્તિ જ એને સજ્જાગને ખાઇ ન જાય એ માટેનું જરૂરી જાન નથી. એ જાન આપીને હિંદુસ્તાનનો પેટનો ખાડો શા માટે ન પૂરવે? આ જૂખાનું પેટ ભરાય તેનું કાર્કશ ન થાય તોસુધી મારા સંન્યાસી શામા શું? એ જ વખતે એમણે સંભળ્યું કે-અમેરિકાના શિયાળો ચહેરમાં એક સર્વધર્મપરિવહ ભરાવાની છે; ચોરખંદરમાં નવ માસ એ રહ્યા છે હાથમાં તેમ ઘંઠેર પાંડુરંગ પંડિતે એમને કહેલું જ, 'સ્વામીજી, તમારા જ્વાલે તો સુરોપમાં જનું એઈએ, એકવાર ત્યાંના લોકોની આંખ ઉઘાડી આવી.' ને એ ગણપરીથી એમને ફિયાલા પણ શીખવવાનું શરૂ કરેલ સર્વધર્મપરિવહન સમાચારે એમના વિચારને દક કપોં ને મદાસમાં એમનાં દિઓને એક રિવેસ કહ્યું 'હું અમેરિકા જવા માઠું છું' એનીના રાજ તેમ જ બીજા શીખત પંચિચિતેએ એમનું ખર્ચ આપવાનું કહેવાયું ત્યારે એમણે પોતાની

આણખાણુ ભગેશને કહેલું, 'હું તો આ ગરીબ લોકોના વતી જવા માગું છું. એટલે થોડું એકદું થાય તો હરકત નહિ પણ એમની પાસેથી જ લેએ' વરજીગરમાંના ચોતાના ગુરભાઈએને એમણે લખ્યું. 'મેં આખા ભારતવર્ષનું જમણું કયું છે; સામાન્ય જનતાનું દારિદ્ર્યને દુઃખ મારી સગી આંખે ભેળું મને અપાર વેદના યર્ષ છે, ને મારી આંખમાંથી આંસ ટપકી પડ્યાં છે. મારી એ દદ પ્રતીતિ યર્ષ મર્ષ છે, એમનાં દુઃખ દારિદ્ર કાંપ્યાં પહેલાં એમને ધર્મેપદેશ દેાને પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. આ કારણે-ભારતવર્ષના આ ગરીબોના દુઃખ દેખાને કોષ્ટક માર્ગ શોધવા માટે હું અમેરિકા જાઉં છું.'

ને માતાશ્રી શૌરદામણિદેવીના આશીર્વાદ લઈને એમણે એ અદ્ભુત દિગ્વિજય કરતા આગળેટ પર પગ મૂકયો.

* * *

વિવેકાનંદની અમેરિકાની યાત્રા એ કોષ્ટ મહાકાવ્યવા ગુલાઈ એવી પડ્યા છે. ભારતવર્ષનાં સંતાને દબેલાં એમાંથી ટ્રેસણ પીધા કરી. ભ્યારે એ વહાણ પર ચડ્યા ત્યારે ભાણેજ કોઈ એમને ઓળખતું હતું. મોઢા ભાગની જાહેર જનતાએ રામકૃષ્ણનું નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું. એમનાં પાસે નહે તી પ્રતિષ્ઠા, નહોતા પરિચય-પત્રો કે નહોતો પૈસો. જે દેશમાં એ જતા હતા એમાં સંપત્તિની રત્નમહેલ હતી. શુદ્ધિ, સંગનશક્તિ, ને આયોજનશક્તિમાં દુનિયાનો ાઈ દેશ એની પાસે ઊંચો રહી શકે તેમ ન હતો. શુદ્ધિ-ધન-યશ, સંસ્કારિતા આ જ્ઞાની-ત્યાં કૃપા હતી. સવર્ધમંપરિવર્ધમાં યુરોપ અને અમેરિકાના વિચારકો, ચિંતક-ઋણે ને વયોદ્ધ દ્વિચક્ષુ એકાં થયાના હતા. એ જ્ઞાની પાસે જ નાર પાસે રુ હતું કયું જ નહિ. કેવળ આશીર્વાદ શ્રદ્ધા, વિષય-વાણીને સંકલ્પ ને રામકૃષ્ણદેવનું દર્શન.

ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ એ સદુની મનિ-ધારી પ્રિદલ્પ છે. એને વિનાશ પામતાં જ્યાંતરી ભેષ્યે. આ એક જ જંખનાને જોરે એ આ આંખો આંજનાખનારા મહામેળાને બે વેણ સંભગારવા નીકળ્યા હતા. ત્યાં દાખલ થવા દેશે કે નહિ, એની પણ ખાતરી નહોતી કારણ કે એ અજ્ઞપમા પરિવ્રજકને કયું મંડળ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલે ? કાણ ત્યાં એનો ભાવ પછે ?

છતાં અન્યું શું ? દિગ્વિજય. ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિએ ભૌતિક વિજયોની રૂપકા ઓછી કરી છે. પરંતુમિ પર ભાસ્યુ નજર ના વધાની એને બહુ ટેવ નથી. પણ ધાર્મિક દિગ્વિજયો, દલ્લસિંહાસન પર આધિપત્ય, ધર્મસંદેશોના પ્રચાર એ છેક સુની અજત્યવા કાળથી ચાલ્યા કરેલ છે; તમિરેતો શુદ્ધધર્મ, જતા ને સુમાત્રાની સંસ્કૃતિ, મધ્યએશિયાનાં બૌદ્ધ - મંદિરો-એની સાક્ષી પર છે. સેંકડો યાત્રીઓ યાનનું ભાણું લઈને લોકયાત્રા કરવા નીકળી પડતા. સૌને એ ભાણું વહેંચતા જવું એ જ એમનો પરમ આનંદ હતો. પણ ભારતવર્ષે એ જાતનો દિગ્વિજય પણ સૈકાઓથી જાણ્યો નહોતો. જગતને પણ ભારતવર્ષનો તો ૧૭૫૭થી એકજ જાતનો પરિચય હતો, ને તે દિંદો એટલે કુશી, ફેરીઓ, કારકૂન, અરૂદય, વહેમી ને ગુલામ. ફરી શબ્દ એ જ દિંદોના પર્યાય તરીકે ચાલતો હતો. દિંદુસ્તાનમાં પણ વિચારકો, વૈજ્ઞાનિકો, રવાન-ગ્રંથીઓ હોઈ શકે એ કલ્પના જ નહોતી નાસ પામી હતી-વિવેકાનંદના જ એક વ્યાખ્યાનમાં એક અમેરિકન સન્તાનીએ પૂછેલું કે 'દિંદો ઓછો એમનાં ટુપાળકોને નહોને લોગ ધરાવવા પાણીમાં નાખી દે છે. એ સાચી વાત ?' વિવેકાનંદે ખડખડાટ હતીને કહેલું, 'સાચી વાત મારી માથે પણ મને નહીંમાં નાખી દોધેલો પણ હું જરા જાણેશ જરાને એટલે તરીને ખદાર નીકળી ગયો.'

આ ને આવી અમણાઓના કોટ ફિરકામાં પહેલ-વહેલાં વિવેકાનંદે સુરંગ આંખી ને યુરોપ અને અમેરિકાની સંયુક્ત શુદ્ધિને એણે પહેલવહેલાં આપદાન આપ્યું, ને ચિત્ત કરી કમ્પ્લ કરાવ્યું કે દિંદોઓ દબેલાં તમારી પાસે જોડકશક્તિ, પેરિસ કે જર્મનમાં લખ્યા-જ કરો એ માન્યતા પાવા વગરની છે. દિંદ પાસે પણ એક એવી સામગ્રી છે, જે મેળવતા માટે તમારે રામકૃષ્ણ જેવાના પગ સેવવા પડશે; કહેને એ દિંદોઓનાં કપડાં ફોટેલાં હોય, એમના રહેવાનાં મકાનો આલેશાન હવેલી-એને બાલે ઝૂંપડો જ હોય. એમનો ખોરાક અધૂરો ને સાદો હોય, રૂપિયા, આના, પાકમાં એમની કમાણી થલે કમ હોય તો પણ દિંદોઓ એમની નેડાળેક બેગી શકે ને સમોવડીયા કષ્ટ શકે એનું ગૌરવભાણું પ્રતિ-પાલન સૌથી પહેલાં રચાવી વિવેકાનંદે જ મ્યું. ને એ સાથે જ ભારતવર્ષની સામૃદ્ધિ અરિમનાનો ઉદય થયો.

વિજય અને મદથી ઉન્નત પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રની આંખ તો બંધકી જ પશુ લઘુતાભાવે પરદેશીઓની ચરણપૂલ કરતા આ દેશના કાન પશુ એ દિવસે ખૂંસી ચર્ચા. ને સેકેડ વર્ષ પછી પહેલી વાર પોતાની અંદર પહેલ આત્માને જોવા દ્રષ્ટિને અંદર વાળી. અદ્ભુત દિગ્વિજય. જાણે સમકાર.

શિક્ષાગો જઈને સર્વધર્મપરિષદની કચેરીમાં પૂછ્યું તો જવાબ અચો કે પરિવરને તો હલુ મહિનાની વાર છે. ને પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારાવાની તારીખ તો વીતી ગઈ છે છતાં દિ'ફુરાતાનના કાર્કમાન્ય ધર્મ'કળનું ભક્તમજુપત્ર લાગે. ખિસ્સામાં હાથ નાખે તો ચાર-છ દિવસ ચાલે એટલા જ પૈસા છે. મહિના દિવસ કાઢવો ક્યાં ? આ સદ્ગુણીનતા શહેરમાં ક્રાઈની જોળખાણ નથી. તેમ દેશની પેઠે અહીં હાથ લાખાવીને શિક્ષા માગી શકાતી નથી વિવેકાનંદે અદાસના પ્રિતોને તાર ક્યાં. જાણીતા ધર્મ'કળો પાસેથી પ્રતિનિધિપણના અધિકાર અમાન્યા, ને પછી નિરાતે ફુનિયાના આ રિલિજિયસ નામમાં ઘુમવા માંકયુ ચાર દિવસ વીતી ગયા. 'છતાં કાર્ક' મન્યમ'કળે જવાબ ન આપ્યો. એકે તો કહેવ-રાખ્યું 'હા રખડી મરતો, અમને પૂછવા સિવાય સીધી ગયો?' પશુ વિવેકાનંદના નસીજમાં રખડી પડવાનું પશુ નહોતું ને એમ મરવાનું પશું નહોતું. આકાશની પેઠે જ ઈશ્વર પશુ સર્વ'આપી કર્તાલર્તા રૂપે હતો જ. શિક્ષાગ્રાથી બેઠાન જતાં રસ્તે એક સત્તારીનું એની તરફ ધ્યાન દોરાયું, ને વાર્તાવાચ કરતા પોતાને ત્યાં આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. ઘેર જઈને હાલંડ' વિષ વિશાલયના એક અધ્યાપક રાષ્ટ્ર વહાણને જોડે જોળખાણ કરી આપી; ને રાષ્ટ્રને લાગ્યું કે તમારે સર્વ-ધર્મપરિષદમાં 'હિંદુધર્મ'ના પ્રતિનિધિ તરીકે જવું જ નહિએ.

‘પશુ મને ત્યાં લખાવ જ કાણ થયા ?’

‘હું જ પ્રમુખ પર લલાખ્યુ લખી આપીશ તમારી બધી જવાબદારી થઈ જશે.’

ને એ કહ્યા અધ્યાપકે એમના ઉત્તરોની તેમ જ પ્રતિનિધિ તરીકેની જવાબદારી કરી આપી.

૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે સર્વધર્મપરિષદ શરૂ થય. યુરોપ, અમેરિકાના શાસ્ત્રજ્ઞો ને તત્ત્વવિદો પોતપોતાની પ્રજાની સદીએજાતી કમાઈ સફળી પામે ધરવાના

હતા. પશુ વિવેકાનંદની મુજબજીનો પાર ન હતો. જ્યનમાં કદીએ આવડી જાહેર જનતાને સંબોધી નહોતી. આ પશ્ચિમાં આવી ગયેલાં શાસ્ત્રજ્ઞોની પાસે તો પોતાની ઉમ્મર પશુ સાવ બાળક જેવી હતી.

વારા પ્રમાણે એમનું નામ જેમ પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ જોલા વધતો ગયો. પ્રમુખને કહીને પોતાનો વારો પાછળને પાછળ ઠેરે ગયા

પશુ એમ થોડું જ છુટાવ તેમ હતું ? ઉચે નામ પોકારાણું ‘સ્વામી વિવેકાનંદ’ અમેરિકન જનતાની પાસે એક ભગવો ફટકો બાંધેલ, ભગવો જીએ પહેરેલ લેજરથી, પ્રતિભાસંપન્ન, કમલાશ રામી ખડો થયો. વિવેકાનંદે મનમાં ને મનમાં યુરોપ રામપૂજ્યરવને પ્રણામ કર્યાં-ને સ્લોક બોલ્યા

મુ' કરોની વાચાઈ પંડુ લખયેતેજિનિ
ચરુષા વમદ વરે, પરમાત્મ માધમ

ને ધીમે સાહે શરૂ કરું

‘અમેરિકન શાઈ બહેનો,

ને સમજા ક્રાનાગણ જીમે થઈ ગયો. તાજીઓને ગમગાટ થયા જોડો આગળના સૌ વક્તાઓએ સામાન્ય રીતે પ્રમાણે સદ્ગુણોથી ને સનારીઓએ એમ સંબોધન કર્યું, વિવેકાનંદે સંબોધનમાં એ ફુનિષ બેઠી દીવાલને ફાળી દીધી ને ફુનિયાના સૌથી યુવાન ધર્મ'સંધ તરારી અમેરિકન પ્રજાને આશ્વાસ માંડ્યો.

એમના પહેલાંના દરેક વક્તાએ પો-નો. ધર્મ' એક હોવાનો, એમાં એકમાં જ સ'પણુ' સત્ય હોવાનો હાથે રજૂ કર્યો હતો રાખી વિવેકાનંદે જ આમ કહે-વામાં પ્રથમ હતા કે 'મારો ધર્મ' કેવળ સ'ધર્મ'સમ-ભાવમાં જ નથી માનતો પશુ બધા જ ધર્મો સત્ય છે એમ માને છે. મારા ધર્મે' અનેક પરધર્મ'ઓને પોતાના દેશમાં આશ્રય આપ્યો છે. એનું અને અભિમાન છે. ઉંઝ નાવજળથી અને કરોડો દિંદુએ એ મોઢાનો નિવપાઈ કરીએ છીએ

‘આશરીત પવિત્ર’ તોય’ થયા ગર્વ'ત સાવનમ
સર્વ દેવ નમસ્કાર કૈવલ પ્રતિ નમતિ’

ને દિંદુઓને પ્રજા છે, જરૂરીતાઓને અનુદમદ છે, બીડોનો બુદ છે, ને વધુદિઓને જોડાવા, ખિસ્તી-ઓને રચીય પિતા ને મુરિશોને અદા છે ને તમને સૌને બળ આપે,

(અપૂર્ણ)

માગશર સુદી ૧૧ કેમ ?

ગીતા જયંતી મા. સુ. ૧૧ ને રોજ કેમ ઉજવાય છે ? વેદ વગેરેમાં કયાય માગશર માસની વાત નથી આવતી, પણ ગીતાછમાં 'મામાનામ્ માગશર્વોદ્ધે' આવે છે. એટલે બાર માસમાં પ્રથમ માગશર હશે. ત્યારપછી કારતકને પ્રથમ સ્થાન મળી ગયું હશે. એવું કારણ એ હશે કે માસ અને વર્ષ ગણવાની આપણી રીતે અલગ અલગ છે. જેમકે ખ્રિસ્તી લેહિા પૃથ્વીની સૂર્યની આસપાસની ગતિ પ્રમાણે ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ ગણે છે. તેમને દર ચાર વર્ષે એક મહિનામાં એક દિવસની વધવટ કરવી પડે છે. અને સૈકામાં પણ એમ કરવું પડે છે. હિંદુ લોકો નક્ષત્રની ગતિ પ્રમાણે વર્ષ ગણે છે એટલે ૩૬૦ દિવસનું વર્ષ થાય છે. મુસલમાન લોકો ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે ૩૫૪ દિવસનું વર્ષ ગણે છે.

આ ત્રણેનો મેળ મેળવવામાં અધિકમાસ તથા ક્ષય માસ ગણતાં છતાં દર ૭૫ વર્ષે એક દિવસની ભૂલ રહી જાય છે. આજે ઉત્તરાયણ અંત્રેષ તારીખ પ્રમાણે ૨૨ ડિસેમ્બર છે. અને હિંદુ તિથિ પ્રમાણે, જન્યુઆરી ૧૪ મી છે. એમ ૨૩ દિવસનો તફાવત છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો મહાભારતરાજમાં માગશર સુ. ૧૧થી વર્ષ શરૂ થતું હોય એમ હોવાનો સંભવ છે.

મહાભારતનું શુદ્ધ અને ગીતા

આ ગીતા મહાભારતનો એક ભાગ છે. પણ તે જ આખા ભારતનો નિર્મિત છે.

આ મહાભારત આખું 'ય' કાર્પનિક છે એમ ગાંધીજી અને બીજા મહાપુરોહો માને છે. એનાં પાત્રોનાં નામ અર્થસૂચક છે. એટલે કાર્પનિક નામો રજૂ કરીને ભારતકાળને જીવનનું સમગ્ર દર્શન દર્શાવતું છે.

ધૃતરાષ્ટ્રને આંધળો બનાવ્યો છે. તેનું કારણ તે મોહમાં હોતો-પુત્રના મોહમાં આંધળો હોવાથી. દુર્યોધન બરાણ છે. પાંડવોને જોડી રીતે પજવે છે અને રાજ્ય પડાવી લેવાનું વિચારે છે એમ જાણતાં છતાં તે તેને ટેકા આપે છે.

એના મોહમાંથી ઉત્પન્ન થએલા પુત્રોનાં નામ પણ દુર્યોધન, દુનીતિ, દુઃશાસન વગેરે પણ તેમના ગુણોનાં પ્રતીક છે. દુર્યોધન હોશિયાર હતો, પણ તે યુધ્ધ રીતે

લડનારો ન હતો. અને એને મહા ભાષ્યોનો ટેકા મળતો હતો.

ધૃતરાષ્ટ્ર મોહાંધ હતો એટલે ગાદી તેને ન મળી પણ તેના ભાઈ પાંડુ કામંધ હતો છતાં તેને ગાદી મળી. કામ અને મોહ બંને જોડી છે. પણ મોહ કરતાં કામ જુદો છે. મોહાંધ થયા પછી-તેનો ઉદાર શક્ય નથી, પણ કામી માણુખની કામનાઓ અનેક જાતની હોય છે. તેને મોટાઈ વગેરેનું જ્ઞાન હોય છે અને એમાં ધર્મ બળે તો તેનો ઉદાર શક્ય બને છે. પાંડુ કામી હોવાથી તેનો શરીરનો વર્ણ પીળો ગણ્યો છે. તે કામમાં જ મૃત્યુ પામે છે. તેના ઉદારાઓ પણ કામી હતા. પરંતુ તે બજારની ઉત્પત્તિ પાંડુથી નહિ પણ જુદી રીતે જતાવી છે. એટલે કામનાઓવાળા હોવા છતાં ધર્મ મોટાભાઈ (યુધ્ધ) હતા. ધર્મ સામે બધા ભાષ્યો ભણી વખત જીતી જીતા; છતાં છેવટે ધર્મની આઠા પ્રમાણે વર્તતા હતા. અને ચારે ભાષ્યો ધર્મનું રક્ષણ કરતા હતા. ધર્મ છોડીને કાઈ ભાષ્યે કંઈ કયું નથી.

યુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં દુર્યોધન અને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની મદદ કર્મ છે. સમાજમાં ચોર હોય છે તે વ ધર્મરતે બાજે છે. અને એનું નામ લખેને કામ શરૂ કરે છે. આ વિશ્વયુદ્ધમાં જન્મની અને ઇંગ્લેન્ડ-બેન્ગાલ-સાઈ દરમિયાન દેવળોમાં પ્રાર્થના કરતા અને ઇંગ્લેન્ડની જાત ધર્મ ત્યારે તેજે દેવળોમાં પ્રાર્થનાઓ રાખી, બનેલા ધર્મર છે એટલે સાચા કે જોડા, પણ ધર્મર પાસે તો જાય છે. પણ તેમની ભાવના તોખી તોખી હોય છે. તેથી તેનું કુળ પણ તોખું હોય છે.

અર્જુન અને દુર્યોધન બંને કૃષ્ણ ભગવાન પાસે જાય છે અને તેમની મદદ માગે છે. અર્જુન હક્કત હતો તેથી તેની નમ્રતા તેને પગ પાસે બેસવા દે છે. જ્યારે દુર્યોધન અજિમાની હોવાથી ભગવાનના માથા પાસે જઈને બેસે છે. દુર્યોધન મોટો હોવાથી ભગવાન તેને પ્રથમ માગવાનું જણાવે છે ત્યારે તે ભગવાનના લશ્કરની આગળી કરે છે અને અર્જુન ભગવાનને માગે છે. બંનેને પોતપોતાની માગણી પ્રમાણે મળવાથી સંતોષ થાય છે.

એક માગે છે સ્વાધ, બીજો માગે છે પ્રેમ. એક અગે છે માયા, બીજો માગે છે ધર્મ. દુર્યોધન પાસે આધુરી સંપત્તિ આવી. અર્જુન પાસે દેવી સંપત્તિ આવી,

ફેર ક્યાં પડયો?.....સોજતની અસર

પાંડવો અને કૌરવો અને કામાંધ અને મોહાધના પુત્રો હતા. અનેતું કુળ એક જ છે. ત્યારે ક્યાં લુહા પડ્યા? પાંડવો ધર્મને મુખ્ય ગણતા હતા. તેથી તેમને ભગવાન સારથિ મળ્યા. કૌરવોને સ્વાયં મળ્યો.

એક જ પિતાના બે પુત્રો હોય, છતાં સોજતની અસરને કારણે અને ભાઈઓનાં જીવન જુદાં હોય છે. કેમકે અનેને સોજત લુહા લુહા મળે છે. કુળવાન હોય, સાધન સંપત્તિ હોય, યુદ્ધિ હોય છતાં બે સોજત અસર મળે તો તે કુટ્ટ થાય છે અને તેની સાધન-સંપત્તિ અને યુદ્ધિ હુટતામાં વપરાય છે. અને જગતને નુકસાન કરે છે. પણ બે તેની સોજત સારી હોય તો તે કલ્યાણને માગે વપરાય છે અને જગતનું લાલું કરે છે.

એટલે મનુષ્ય ક્યાં જાયો? એના કરતાં કેની સોજતમાં એ જીવન વ્યતીત કરે છે એ મહત્વનું છે. બેને સારી સોજત મળી, એ, તેનું ધનભાગ્ય ગણાય છે.

એમ, અર્જુનને કૃષ્ણ ભાગવાનની સોજત મળી. દુર્યોધન અને અર્જુન અને યુદ્ધિયાળા અને ગદવાન હતા. અને પદમાં ચોક્કસો હતા. અનેનાં સર્ગાં સારાં હતાં. પણ અર્જુનને માર્ગદર્શક કૃષ્ણ મન્યા અને દુર્યોધનને માર્ગદર્શક પ્રપંચી શુનિ મળ્યા.

સંસારમાં સંપત્તિભગ નહિ હોય તો ચાલશે. પણ સારી સોજત આપવાની પ્રાપ્તિના તો કરવી જોઈએ કેમકે એના મિત્રાઈ ઉદાર નથી અને સમિત્ર હોય તો તેના મદદથી કેવા હોય છે તે જાણો છો? કાવ્યમિત્રવચ્ચિ યોગ્યવેર વિભાગ.....એના અર્થ એ કે કાવ્યો મિત્ર પાપનું નિવારણ કરવામાં મદદ કરે. અને ઈન તરફ પ્રેરે. કુણ્ડિયોને કાપે અને શુણેને ખેંચી ખેંચીને જતાવે. અને આપતિ આવે ત્યારે સર્વસ્વનું અસિદ્ધન આપણે તેમજ ચાપ, એવા સમિત્ર અર્જુનને મળ્યા અને દુર્યોધનને ન મળ્યા એ તેનું મુશોગ્ય.

ગીતા નામ કેમ?.....

ગીતા એટલે ગાએલી. શું? જહાવિવા. જહાવિવા એટલે શરીર બહારની વસ્ત્રા—વિશ્વિવા.

‘ગીતા’ શ્રીલિંગ છે. કેમકે ‘જહાવિવા’ શ્રીલિંગ છે. અને ‘ગીત’ નથી કહ્યું. વળી તે કાણે ગાએલી છે? ભગવાને ગાએલી છે. તે ગાએલી કેમ કહ્યું? કેમકે તેમાં સંગીત છે. સંગીત ગદ્યમાં પણ હોય અને પદ્યમાં પણ હોય. જે હાલના તારને, આત્માના જાગને કદરૂકું જુદી મેકે છે તે સંગીત છે. હાલમાં કુનેસા કીડા

ભાવેને જાગત કરે તે સંગીત. હાલવાને અર્જુનના હાલના ભાવેને જાગત ક્યાં છે.

અર્જુનને તો મોહ હતો. એ મોહનું પદ્ય કાદીને, તેના હાલના ઉત્તન ભાવેને બહાર લાવવાનું કામ ગીતાએ કયું છે.

આચાર્યશ્રી

અર્જુનની કચ્છ તો રાત્રી જીતવાની, કૌરવોનું વેર લેવાની, પ્રાપ્તે સુખી કરવાની વગેરે અનેક કામના-જાવણી હતી. અને તે માટે યુદ્ધ કરવા તે તૈયાર થયો હતો. તે કામનાઓમાં બેસાન થયો હતો. ભગવાને તેને જાગત ક્યાં? ગીતામાં ભગવાને કુણ્ડિય-ઉપદેશ નથી ક્યાં? પણ ‘યુદ્ધવ્ય’ એમ કહ્યું છે. ભગવાને તેને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. ત્યારે અર્જુન કહે છે—‘જયો મોહ. સ્વર્ણવિજ્યા’...અને, પછી ‘કરિયે વચનં તવ’.

એટલે ગીતામાં એકનું આપણ નથી. તેમાં તો આચાર્યવાનું જ્ઞાતવ્યું છે. એટલે જ માંધીય તેને આચાર્ય-મંથ કહે છે.

ગીતા ગોખવા મટે નથી. તેથી કંઈ સમજાય નહિ. જેમકે કાઈનું સમજવડાનું મરી જાય ત્યારે રડે અને સાથે ગીતામાં પાઠ કરે તો તેના શે અર્થ? એ જે બોલે છે તેમાં રહવાનું કહ્યું નથી. એમાં તો ‘જયો મોહ’ છે. એમાં તો કામાંધે સારા ધર્મને-સારી સોજતમાં રહીને-મોહાધના પુત્રને મારી, મોહનો નાશ કરીને જીવ્યું છે.

કરીરે અને આત્માને ખાંધું છે. અનેતો ઉપયોગ છે. પણ શરીરનો ઉપયોગ આત્માના કલ્યાણને માટે કરવાનો છે. શરીરને માટે આત્માનો ઉપયોગ કરવાનો નથી.

સંસારનું નાટક

જેમ માદીમાંથી અનેક જુદા જુદા ઘાટ ધડાચાઈ જુદા જુદા આકાર અને છે, કોઈ કોઈનું બને, કોઈ કુને બને, પણ કોઈનું અને કુને જુદા હોવા છતાં બંને તો માદીનાં જ છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા માદી છે. તેમ આ કરીરો ખાંધે જુદાં જુદાં દેખાય છે પણ બંને તો આત્મા જ તેમની પ્રતિષ્ઠા છે.

નાટકમાં નાપદીકરો હોય, તો પણ એ સામસાગ્ર દુઃસ્મરોનું પાત્ર લે, મિત્રો બને, શિક્ષક-શિષ્ય બને. પણ ન્યાયસુધી તે રંગભૂમિ પર છે ત્યાં સુધી તેઓ પોતાના જાગે અવેનું પાત્ર મરામર ભજવે છે.

ધારા કે દીકરો સાહેજનું પાત્ર લે અને નાપ ગરીબ હોવાનું પાત્ર લે, ત્યારે સાદેજ ગરીબ હોવાને દુઃસ્વ કરે અને તેની ખચખાંડી કરાવે. પણ બંને

સમજે છે કે આ બધું તો રંગભૂમિ પર છીએ ત્યાં સુધી જ. રંગભૂમિ પર તો અને જગ્યા જે પાનના વેલ જાવવાનો હોય તે ખરેખર જાવે છે ત્યારે જ તે નાટકને ન્યાય આપી શકે. પણ જો રંગભૂમિ પર જઈને ડાહ્યા વિચારે કે આ મારો દીકરો અને હુકમ કરી હું તેનું મારું તો તે નાટકને નિષ્પજ બનાવે છે, તે પોતે શેષકો નથી અને આખું નાટક નકામું બનાવી છે છે.

એવી જ રીતે આ સંસાર એક નાટક છે. એમાં જોને જે કામ ભાગે આવે, તે તેણે યથાશક્તિ શોધાવતું જોઈએ. ભગવાન અર્જુનને કહે છે : 'નિયતે ક્વદર્મસ્ત્વ'... નાટકમાંની માફક ચઢી તું સર્ગવહાબાને બધી જ

અર્જુને યુદ્ધકાળ સુધી અનેકને માર્યા, ત્યારે કંઈ આઘાત ન થયો. તે તેને યોગ્ય લાગ્યું. પણ સર્ગ સામે આ બધાં ત્યારે સામે કામનાઓ આવી અને તેમની સાથે લડવાની શક્તિ ન થઈ. એ મોહાધિતા.

જેમ એક ન્યાયાધીશ હોય. અનેકને ફેસીની સજા કરે અને કંઈ ગરેસ્ટી ન થાય, પણ પોતાનો પુત્ર કે સગો ગન્ડેગાર તરીકે સામે ઉભો રહે ત્યારે તેને થાય કે આને ફેસીની સજા કરવાથી મરી ગયેલા માણસ હતોત્તો થવાનો નથી આ ફેસીની સજાથી ફોનું કમ્યાણ થવાનું? નિ. દલીલો થાય, કેમકે પુત્ર હવે એ કામના ઉત્પન્ન થઈ. એમ જ અર્જુનને થયું હતું. કાનિયો યુદ્ધને નોતરતા નથી 'શૂદ્ર' નહિ તો લાગાર આવ' એ રાક્ષસી શક્તિ છે એવી શક્તિ-શક્તિ ન હોય. પણ જો રાજાવિક રીતે યુદ્ધ આવી પડે તો પાછી પાતી નહિ કરે.

આપણી સામે પણ આવા પ્રસંગો આવવાના. એક તરફ માથાપતી સેવા કરવાની હોય અને સામે ધર બળતું હોય અને તેમાં કોઈ હોકારો બળી મરતો હોય તો શું કરશું? આપણે દોડી જઈને હોકારને બદલ કાઢીને તરત જ માથાપતી સેવામાં લાગી જઈશું. એ વખતે અટોડી માથાપતી સેવાએ બનેતું કલ્યાણ કહ્યું છે ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે. 'ત્વં'ને કઈ પ્રયત્ન કરે તે મને અર્પણ કરીને કર.' પુરાણમાં એક વાર્તા છે કે એક વ્યાધ દત્તો તે ધર્મિષ્ઠ દત્તો. ને નિષક્રમ કરતો દત્તો. તેની પાસેથી કૌશિકે આ લગ્ય રાત્ર મેળવે છે કેમકે વ્યાધે કમના રૂપની ચિંતા ન કરતાં ધર્મકાંક્ષે આણ રાખ્યું હતું. એટલે મનુષ્ય કણ કામ કરે છે તેના કરતાં તેની પાછળ કેવી આવના છે તે વધારે મદનપુ છે. રામાયણમાં

શરીરનું પાન આવે છે. તે લીપડી હતી. તે દાની ન હતી. તેને રામની ખબર નહોતી. તેમને જોયા પણ નહોતા. છતાં મંચોએ કહ્યું, 'આને મહેમાન આવવાના છે' એટલે તેણે લાકિતપૂરક સેવા કરી. તેથી તેને ભગવાનનાં દર્શન થયાં અને તેનો ઉદ્ધાર થયો.

હિંદુધર્મમાં શંકરાચાર્ય વિ. પાંચ મહાઆચાર્યો થઈ ગયા. તેમણે દરેક ગીતામાં દેતાદેવ વગેરે લુપ્ત લુપ્ત ભાવો બચત કર્યા છે.

ગીતાઈ કહે છે કે કમ કરો. અને કાર્ય કરતાં ધર્મનમાં ન પડાય એ બતાવું. કમ કરતો વખતે માર સખતું કે હું આ શરીરનો પાઠ જગતું હું પણ હું તો બ્રહ્મ જ.

જેમ બાલજીનો દોડારો નાટકમાં વાધરીનું પાન તે ત્યારે તે કહેશે કે નાટકમાં હું વાધરી થયો ખરો, પણ હું બાલજી જ છું.

તેમ જ આ શરીર પણ સંસારની રંગભૂમિ પર પાન રૂપે છે. પણ પાદા પાછળ બ્રહ્મ છે તે નહિ ભૂલવું જોઈએ.

વળી 'આસક્તિ રાખ્યા સિવાય તું કામ કર એટલે ધર્મન નહિ થાય.' એમ ગીતાઈ કહે છે.

આજે આપણે સરકાર સાથે લડીએ છીએ અને જેમાં જઈએ છીએ ત્યારે કોઈ જેલ જવાથી આનંદ માને તો તે યોગ્ય નથી શું નેલ મર્યાદાથી જેલમાં જઈએ છીએ? ના, જેલ જવામાં આનંદ ન હોય. પણ જો થતોય કમ કરતાં કરતાં જેલમાં જવું પડે તો તે સારી રીતે ભોગવી જવુંથી જોઈએ. આપણે કંઈ ગન્ડેગાર કેદી નથી આપણે તો સ્વરાજ તરફ ચોં રાખીને જેલ ભોગવવી જોઈએ. સ્વરાજના સૈનિક માટે જેલ એ રંગભૂમિ જેવું છે.

સંજયનું પાન

ગીતામાં સંજયનું પાન આવે છે. એ પંક્તિ દત્તો. પણ તેવામાં કર્તૃત્વશક્તિ ન હતી તે આંધળાને-બ્રહ્માની સમજાવતો દત્તો. તેને વિશ્વરૂપ દર્શનની સમજણ પડી હતી. તે સમજી શક્યો દત્તો. પણ એને કંઈ લાભ ન થયો પણ અર્જુનનાં કર્તૃત્વશક્તિ હતી. અને તેને જ્ઞાન થયું એટલે તેને લાભ થયો.

એ મંજય છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે 'જ્યાં યોગેશ્વર એટલે કુદરતના સ્વામી પૂજ્ય છે. અને જ્યાં તે પ્રમાણે આચરનાર અર્જુન છે, ત્યાં શી છે, વિજય છે; નીતિ અને કલ્યાણ છે.'

૦ (વચન) વિતાલવના વિવાદોએ સમજ આપેલું બદાચાનું)

મહારાષ્ટ્રમાં એવો તરણ વિદ્યાધી' ભાગ્યે જ મળી આવશે જેણે સાને ગુરુજીનું નામ સાંભળ્યું ન હોય. ખાનદેશને ગામડે ગામડે રાષ્ટ્રભક્તિનો મંત્ર લઈ જનાર સાને ગુરુજીને ખાનદેશનો એકએક વતની એળખે એમ નવાઈ જ નથી. પણ હવે તો તેમના લેણા અને પુસ્તકોને લીધે તેમનું નામ બુદ્ધ મહારાષ્ટ્રમાં પણ ગાજવા લાગ્યું છે. મહારાષ્ટ્રમાં નાનામોટા ગ્રંથકારો અનેક છે પણ સાનેના જેટલી લોકપ્રિયતા આવના કોઈપણ લેખકને મહારાષ્ટ્રમાં લાધી નથી. પ્રધાનકો કહે છે કે આજે મહારાષ્ટ્રમાં ધી સાનેનાં પુસ્તકોનો ઉપાડ સાથી વધારે છે.

ખાતું કારણ શું? આટલી બધી લોકપ્રિયતા સાનેજીને એકએક રીતે પ્રાપ્ત થઈ? તેમનામાં અને તેમનાં લખાણોમાં એવું તે શું છે કે જેથી લોકો તેમનો પરિચય કરવા આટલાં બધાં ઉત્સુક હોય છે.

સાને ગુરુજી એ કંઈ પણ કપ્પિત નથી. સુખેથી આરામચરણમાં પડ્યાં પડ્યાં સારા મંથિત વાંચક, પોતાની ચક્રિત પ્રમાણે તેમનું મનન કરતું અને પછી તેમાંના વિચાર પુસ્તકોમાં ગૂંથીને ભોંતોની આગળ રજૂ કરવા એવો સાહિયકારોનો જે એક વર્ગ છે તે વર્ગના તે નથી. તેઓ છત્તા ભગતા કમંચીર છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓ સાથે બળે છે, મજૂરોમાં ફરે છે, ગામડે ગામડે રખડે છે, ખેડૂતો સાથે રહે છે અને એ બધાનાં છત્તાને સુખી અને ઉત્તમ કરતાં કરતાં જે કંઈ સંવેદના બળભવે છે તેમાંથી એ બધાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું જોશનાર અને સમજનાર એ છત્તા સહિષ્ણુઓ એ આ જન્મ જન્મ છત્તા ગુલસતા તેમને અનેક આસ્તોનો સામનો કરવો પડે છે. અનેક માણસો સાથે અગત્ય પડે છે. પણ તેનાથી ન દારતા તે સહાયે ચીરનાથી છત્તાને બંધ ખેંચતા જ હોય છે. આવા કમંચીર સાહિયકારની લોકપ્રિયતા હોડો દિવસે વધતી જ વધે એમાં નવાઈ નથી.

સાને ગુરુજી એ મૂળ કોલકાતા વતની વિપવૃણકર, ટિણક, ભાંડારકર, પરાંજી, કવે' એ બધા મૂળ કેલિલુ-

ના જ. આવા નરરતોની આજુબાં જ સાનેનો જન્મ થયો.

તેમના પિતા મૂળ ખાધે પધે સુખી હતા. પણ ખાછળથી કેટલાંક કારણોને લીધે તેમની આર્થિક રિધિતિ મજબી અને તેથી સાનેને પોતાનો માતાપિતા સાથે એક ઝૂંપડીમાં રહેવાનો વારો આવેલો. ધરતી અત્યંત ગરીબાર્થ છતાં સાનેના પિતાએ તેમને નાન-પણમાં અનેક સંસ્કૃત-સુભાષિનો, રતોત્રિ, કોચો મેડે કરાવેલાં. અને તેમની માતાએ તેમને જે શીક્ષો વારસો આપેલો તે સાનેના છત્તા ઉપર બરાબર અંકિત થયેલો છે. 'શામળી આંધ' એ પુસ્તકમાં તેમણે પોતાની માતાનું જ ચરિત્ર આલેખ્યું છે જે વાત તો સુચિ-હિત છે. એમની માએ આજની પદ્ધતિએ કણેચીયણેચી નહોતી તેમ છતાં તેણે પોતાનો મુક્ત સાર રચ્યો અને સુધ્ધ મનાવ્યો હતો. ખાળકોને ઉઠેશમાં તે કુચળ હતી. તેણે છાત્રાંશોને સ્વંર રેવા પાડી હતી. છાત્રો રિસાય તો તે તેને ધીર રહીને સમભારતી. છાત્રાને તરતાં આવડે, સમાવહાયા ઉપર પ્રિય કરતાં આવડે, ગાય-ભેંસને પાળતાં આવડે, કૂખપોશને પણ સભાળતાં આવડે એ બધી તાલીમ તે પોતાના આયશ દારા જ આપતી. તેમની મા નોકરચાકરોને ધરતી મણુસેની જેમ જ ઠપ્પતી, છાત્રાની ખોટી દાને ખોટા લાગ્યો તે પોતાની નહિ.

પણ સાને નાનપણમાં ખૂબ હઠિશા હતા. મા પણ તેમના આ રચનાવને સારે રસે લઈ બધા મળતાં. આ હઠિશા રચનાવને લીધે જ સાનેએ નાનપણમાં, સંસ્કૃતના બધા શ્લોક છાત્રીને સુખપાઠ કરેલા.

ધરતી ગરીબાર્થને લીધે સાનેનું પ્રાથમિક તેમ જ પ્રાથમિક કણુતર છુદી છુદી જગાએ થયેલું. મામા તીખા સ્વભાવના હોવાથી ત્યાંથી તે ગુપગુપ નાસી ગયેલા. કેઈ શિક્ષક તેમને ન રાતે તો ત્યાંથી પણ તે નસી જતા.

કણુવરના કાળ દરમિયાન એમનું ખાવાપીવાનું પણ ઉકાળું નહોતું. કેઈવાર કાઈ મિત્રને ત્યાં ખાપ, તો કેટલેક વખત માપુરી ઉપર નિર્વાહ ચતાવે. કેટલાયે મહિના

તેમણે એક ટંક જમીને જ કાઢેલા. અંડવાડિયામાં તથા જ દિવસ જમવા મગે એવા તો કહેલા જે દિવસ ગમેલા. અનની જેમ વજની માજતમાં પણ એમની દશા સારી નહેતી. કામળ હૃદયના અને લાગણી પ્રધાન સ્વભાવના હોવાથી માનાપમાનના પ્રસંગો તેમને અનેક વાર અકળાવી મૂકતા અને હવનને દુઃખી કરી મૂકતા. પણ આ બધાં સંકટોને લીધે તેમનું શિક્ષણ બટકી પડતું એવું નથી. આવાં બધા કડવા મીઠા પ્રસંગોને લીધે સાનેનું મન કેળવાતું જ ગયું. દુઃખને પ્રસંગે એક બાજુ જમને તે પ્રસંગનું તે મનન કરતા અને જગદે દર્ષ્ટ મિત્રોનો સહવાસ તેમને સુખપ્રદ થતો ત્યારે તેઓ પોતે શીખેલી વાતો તેમને શીખવવામાં તરફીન યર્ધજતા સાને શરૂએ નાનપણથી જ મિત્રે ત્રી મિત્રસખ જમાવી તેમને વાતો કહેવાનો બહુ શોખ હતો. અને આને જ લીધે કયા-લેખનની વિદ્યા તેમને સદજ સિદ્ધ થઈ.

આમ ખીજને શીખવતાં શીખવતાં તેમણે પોતાનો અભ્યાસ પણ ખૂબ સીધપૂરું કર્યો. અભ્યાસનાં પુસ્તકો ઉપરાંત ખીજાં પુસ્તકો ખરીદીને સાને વંચતા. વાંચતા જ નહિ પણ તેમનું પાન કરવા. વાંચતાં વાંચતાં બટકીને તેમાંની વિષયોનો પોતાના હવન સાથે તાજે રોજવતા અને પછી આગળ ચાલતા. કોષ્ઠકોષ્ઠપુસ્તક તો તે ફરી ફરી વાંચતાં. ખાવાતું છોડીને જ પેસા બચવા તેમાંથી તેમણે શ્રીગમકૃષ્ણ, સ્વામી શ્રીરામનીય દૃષ્ટાદિનાં પુસ્તકો ખરીદ્યા અને તે વંચેલાં । બહારનાં પુસ્તકો વાંચતાં એટલે વિદ્યાભ્યાસનાં પુસ્તકોનો ભોગ અપાતો એવું નથી. તેમણે યુનિવર્સિટીની એમ એ. ત્રી પરીક્ષા ઉચ્ચ નંબરે પસાર કરી હતી.

૩

એમ. એ થયા પછી સાને અમલનેરની પ્રતાપ દાષ્ટકમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. તેમનો અત્યંત સારો પહેરવેશ, બેલવા-ચલવામાં ખૂબ જ શરમાળપણું. અને સ્ત્રીક ચડે એટલી નમ્રતા બેઠને સરખાતના દિવસોમાં તે પ્રતાપ દાષ્ટકની વિદ્યાર્થીબાજમમાં ચર્ચાનો વિષય યર્ધ પડવા દતા. ફરલાક શિક્ષકો તેમની આ રીતમાલને ખાલી મૂકી દમતા. પણ થોડા જ વખત પછી જ્યાંને ખજર પડી કે આ જાણા દેખાતા માણસનું જાન હીરું છે અને તેને વિદ્યાર્થીઓ આગળ સહેતું કરીને મુશ્કાલી દેવાઈ

છે. તેમની વાણીની મોહિનીએ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર મહુ કયું અને પછી વિદ્યાર્થીઓમાં તેમના વિશેનો આદર વધી ગયો. છોટરાઓ તેમની પાછળ માંડા થયા અને તેમને ત્યાં વીસ વીસ છોટરાઓનું મંડળ પડ્યું પાચપુ રહેવા લાગ્યું. સાનેને ઘેર મગે ત્યારે જમને એટલે તો ત્યાં કોમને કોષ્ટ હલત વિષય ઉપર અખંડ વાર્તાલાપ, ચર્ચા, વાચન ચાલતો જ હોય.

સાનેના વર્ગો ઉત્પ્રાદભરપૂર રહેતા. તેમ જ વિષયોનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહપૂર્વક કરતા. સાને મારતર તેમને વિવિધ વિષયોનો રવાદ પણ અપાડતા. નવાં નવાં પુસ્તકો સૂચવતા અને વર્તમાનપત્રોમાંના મદનનાં જગાણો ઉપર લાલ પેન્સીલથી નિચાનીએ કરી મૂકી વિદ્યાર્થીઓને ચાહુ રાજકારણથી વાકેફ પણ રાખતા.

તેમણે શાળામાં એક દરતસિખિત દૈનિક શરૂ કરાવ્યું હતું. તેના લેખો, નેંધો, સમાચારો મુદર અક્ષરે તેઓ પોતે લખતા અને વિદ્યાર્થીઓને દેરવણી આપતા. આ સિવાય હૃત્તેલની ઉચ્ચવણી આવે એટલે વિદ્યાર્થીઓમાં નયું જ ચેતન આવતું ગણપતિ ઉત્સવ, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ, ગાંધીજીયતી એવા હૃત્તેલો વખતે તો સાનેની શિક્ષણ કલા પૂર બહારમાં ખીલતી. શણગારો સજવા, કાંતણખન ચલાવવો, ખાદોરો કરવી એ બધું તેઓ વિદ્યાર્થીઓને, પોતે શોખરે રવી કરાવતા. તેમનો પગાર મિતેર રૂપિયા હતો. અને તે જમાનામાં એકલા માણસને માટે એ ધણો હતો. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્થ કરનાર સાનેને મદિને પૂરા થતાં પહેલાં જ તે ખૂટી પડતા. અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમના પગારમાં ભાગ પડાવતા.

તેમની જ પ્રેરણાથી પ્રતાપ દાષ્ટકના તરફથી 'વિદ્યાર્થી' નામનું છપેલું માસિક પ્રસિદ્ધ થયું. તે સમયે દેશમાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો નાદ ગાજતો હતો. તેના પડખા પણ આ માસિકમાં પડવા જાણ્યા. વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ જાગે, વીરહિત જાગે, ત્યાગહિત અને હિંમત કેળવ, એ 'વિદ્યાર્થી' માસિકનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. અધિકારીઓ તેનું તેજ સદન કરી ચક્રા નહિ અને તેને બધ કરવામાં આનું.

એમાં ૧૯૩૦ની સાલ આવી. ૧૯૨૯ની ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે મધરાતે કોમિયે પૂજસ્વરાજનો ફરાવ પગાર થયો અને તેને ખાતર સંગ્રામ એકવનું

નેતૃત્વ ગાંધીજીને સોંપવામાં આવ્યું. ગાંધીજીએ ૧૫૬-૨૫૦ કરવા માંડી. જુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં જ સદા એ વસતા સાને ભારતને કાળુ કે ચાર દીનાલેની ઠાળામાં ભણાવવાનો સમય હવે પૂરો થયો છે. પ્રતિદાસીના દલિદાસ શીખવા કરતાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ફરી પડી જતાં જાગતા દલિદાસ ધડવાની તાલીમ જ સાચા શિક્ષક હવે આપવી રહી, તે જ શિક્ષણ તેજસ્વી શિક્ષણ નીવડશે. આપ વિચાર કરી સાને ભારત પ્રતાપ દાદિદાસ છોડીને બહાર નીકળ્યા. તેમની સાથે તેમનું મંડળ પણ રજૂઆતમાં ફરી પડ્યું.

ગાંધીજી ઉપર સાનેને આપ્યું થઈ રહી. ગાંધીજીએ દાંડીકૃત શરૂ કરી અને પ્રભામાં જાગતા પાસે ચડતા ગયો. ગાંધીજીની સાથે આપ્યું રાષ્ટ્ર નજીક રૂચ કરતું હોય તેમ થનથની જોડ્યું. સર્વત્ર ચેતન ઉપજાયું. આખાન-બૃહદ્ બીપુરગો રવરાજને માટે સર્વત્ર અર્પણ કરવા ધરનાર મૂકીને નીકળી પડ્યાં. ગાંધીજીનો સંદેશ સાનેએ પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવ્યો. તેઓ તેમની સાથે જોડાયા એટલે સાનેએ રૂચ બારંભી. ખાનદેશની તેમની કુકડી ખાનદેશને ગાનેશમાં પહેલી ગઈ. આખો ખાનદેશ સળગી ઊઠ્યો. બધે જાગતા સળગ્યો.

સરકારે સાને ઉપર બંધો માર્યો. તેમને ગિરફતર કરી ધૂળિયા જેલમાં પૂરી દીધા. પણ આ જીવનભરનો શિક્ષક જેલમાં થોડો જ કંઈ મૂકી બેસી રહેવાનો હતો. ત્યાં તેમનું નવું વિદ્યાર્થીમંડળ નીમ્યું અને તેજસ્વી અધ્યાપનનું કાર્ય ત્યાં પણ અવિરતપણે ચરૂ થયું જેલના અમલદારોને લાગ્યું કે આ માણસને અહીં રાખવા જેવો નથી. તેમણે તેમને ત્રિચિત્રાપત્તી ખસેડ્યા.

ગાંધીજીની કારર વખતે તે છૂટ્યા, પણ તેમનો છૂટકારો બીજાઓની જેમ અપૂર્ણ હતો. સરકારનો હુકમપલટો થયો નહોતો. સંધીની ચરતેનું પાલન સચ્ચાઈથી તે કરતી નહોતી. ગાંધીજી વિદ્યાવત જોળ-જોળમાં ગયા ત્યાંએ તેમણે સરકારની દાનત સાફ ન જોઈ. તે હિંદમાં પાછા ફરે ત્યાર પહેલાં તે સરકારે હિંદી રાષ્ટ્રીય હસતને બેઠી જ દાખી દેવા માટે તેના નાનામાં નાના ગામના એકએક કાગડોને એક જ વિદેસે પકડ્યો. સાને પણ પકડાયા.

આ વખતે ધૂળિયા જેલ પ્રણા તીર્થ જેવી ચર્ચ પડી હતી. ગૂંચરાવ, મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રાંતના સુવિખ્યાત

પુરુષો—વિનોબાજી, બખ્તાવાલજી, માલેકવાલ જોડી, દાસ્તાને જેવાને ત્યાં પૂરવામાં આજ્ઞા દત્તા. તપસ્વી વિનોબાજીનાં ગીતાનાં સુવિખ્યાત પ્રવચનો ત્યાં જ થયાં. સાને ગુરુજીને આ જેલમાં ચડીશું કામ થયું. મૂકી હાલકોને દેખાતો આ માણસ ૨૫—૩૦ થોડે અનાજ અપાટમાં ૬૦થી નાખી ગુરત ન પોતાના અધ્યાપન-અધ્યાપનકાર્યમાં પડી જતા. વિનોબાજીનું પ્રવચન ચાલતું હોય ત્યાં શ્રવણશક્તિ રહી એ પ્રવચન તે લખી લેતા. તેમણે ધણું લેખન આ જેલમાં જ કર્યું. લેખનમાંથી પરવારી તેઓ વિદ્યાર્થીઓના ઠાળામાં જઈને બેઠતા. અને ત્યાં પ્રશ્નોત્તરી ચાલતા. વચમાં વચમાં સાનેની વાર્તાઓ ચાલતી અને દુઃખકર્તી બેઠતા. વિદ્યાર્થીઓમાં એ સાંભળાને જ્ઞાનસામ સાથે દારપની ઊંઘો જોડતી. આ જ વખતે એરેલીની રાષ્ટ્રીય ઠાળાના જે વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં હતા તેમણે સાને ભારતને સાને ગુરુજી કહેવાનું શરૂ કર્યું. સાનેને એ સંબોધન ગમ્યું અને ધીરેધીરે એ સંબોધન બધે ફેલાયું. હવે આપ્યું મહારાષ્ટ્ર તેમને સાને ગુરુજી તરીકે જ જાણાયે છે.

ધૂળિયામાંથી તેમની નાસિકની જેલમાં જાણી ચર્ચ. નાસિક એ સર્વોત્તમ જેલ મળતી અને ઉપર તેવી પછંત ૧૯૪૨ના વ્યરમાં ત્યાં જે જેલર વંજોર અમલદારો હતા તેમણે તેને નરકધાનના જેવી ક્ષીન બનાવી મૂકી હતી. ફેડીઓ ઉપર જેલનો કામદો સખ્તોદયી લાદવામાં આવ્યો. કુકમ યાચ એટલે જોડ્યું, કુકમ યાચ એટલે બેઠ્યું. કુકમ સિવાય અવધ નહિ કે કુકમ સિવાય પોડી સાથે વાતચીત કરાય નહિ. રાજકીય ફેડીઓને ચક્ષીમાં એવું સખ્તોદયી કરાવવામાં આવતું કે વિનોબાજીના ખમતજ આશ્રમવાસીઓને પણ એ સખ્તોદય અસહ યવા લાગી. આ બધે જુલમ ફેડીઓએ સદન કર્યો, પણ સદનરીક્ષતાની પણ હદ આવી. ગિતતીને વખતે રોજ સર્વે ફેડીઓની અછતરી કરવામાં આવે ત્યારે ફેડીઓએ પણ ઉપર દાય મૂકીને, ડોક બે ધૂંટણની વચ્ચે રાખીને નીચી મૂકીએ બેમનું જોડ્યું એવી સખ્તોદય ન્યારે કર ચક્ર ત્યારે સ્વાતંત્ર્ય હર્ષને દુનિયામાં જીવનમરજે કરવા માગતા રાજફેડીઓએ તેનો દુકાર કર્યો. વોડરએ ફેડીઓના માયા ઉપર ડંડા મારવા માંડ્યા ત્યારે ફેડીઓ નિરોધ જ અસહ યવા. તેમના આજીવાન સાને ગુરુજી હતા. તેમને જીવ છોડી તેમને જેલની એકએક

શિક્ષા કરવા માંડી. ચઢી પીસવા આવી, કંતાન પહે-
રાગ્યું, દંખેડી પહેરાવી, કામળ શરીરવાળા સાને
ગુરુજીમાં આ બધું સંઘન કરવાની વળ જેવી શક્તિ
ક્યાંથી આવી તેનું સહુને આશ્ચર્ય થયું. પણ અતે
જેલના મુખ્ય અમલદારને જ સળ ચર્ક અને જેલનું
વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. સાને ગુરુજી અગ્નિપરીક્ષામાં
ઉત્તીર્ણ થવા અને વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કરી બહાર આવ્યા.

૪

૧૯૩૪ની સાલમાં કોંગ્રેસે પાલમિન્દરી કામંડમ
સ્વીકાર્યો. ધારાસભાઓની ચૂંટણીએ થર થઈ અને
ધારાસભામાં પ્રવેશ કરી રાષ્ટ્રને મજબૂત કરવાનો કામંડમ
થર થયો. રાષ્ટ્ર આઝાદીના જંગમાં ત્યાગ અને બલિ-
દાનના પાઠ સોરી પેડે રીખ્યું હતું એટલે ધારાસભાઓમાં
જળને કોંગ્રેસ મનાવવાનું કારણ કરે એવો પ્રભવ નહોતો.
આવા કામંડમમાં શિક્ષકને રસ ન હોય એ સ્વાભાવિક
છે. દેશમાં પાલમિન્દરી માનસ ફેલાવા લાગ્યું એટલે સાને
ગુરુજી આ નવી જાતના રમણેશનમાં દેખાતા બંધ થયા.
વર્તમાનનું પૂરી ચર્તા કોયમ જેમ અવશ્ય થાય છે તેમ
સાને ગુરુજી આનંદશમાંથી ક્યાંક ચાલ્યા ગયા. તેમની
શીષ થર થઈ. કોષ્ટક કહ્યું કે પુનામાં છે. પુનાની
કોંગ્રેસ કમિટીના કામલિખમાં તપાસ કરી તો ત્યાં
તેઓ હોય જ શીતા ? કોંગ્રેસની સમિતિએ એ કંઈ
તેમનું જોન નથી. સાહિત્યકારોની મિજલસોમાં તપાસ
કરી તો ત્યાં પણ તે નહોતા. આ લેખક લેખકોના
મંડળમાં પણ અહીં નહિ એટલે તેમની વિશેષ શોધ
થર થઈ. છેવટે પુનાના પેરુરેટ પાસેના એક મકાનમાં
તે છે એવી ખબર મળી. તે મકાનમાં તેમના મિત્રો ગયા
પણ ત્યાંએ કોષ્ટકે ગાદિની ન મળે. છેવટે એક કેશીએ
કહ્યું કે વાગમાં એક જોરડી છે ત્યાં તપાસ કરો. જોર-
ડીએ જળને મિત્રો જુએ છે તો સાને પોતડી પહેરીને
રસોઈનાં વાસણ ચૂલા ઉપરથી ઉતારે છે.

‘ગુરુજી, અહીં તમે શું કરો છો ? તમારી શહેરમાં
કેટલી બધી તપાસ કરી.’

‘કોષ્ટકોની મા મળેને અહીં રહું છું.’ ગુરુજી મોઝ્યા.

‘કોષ્ટકોની મા !’

‘હા, અમારા અમલદારના કેટલાક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ
બંદીની કોસેખમાં બંધાયા છે. તેઓ સાધનવા

વર્ગમાં ગયા છે. હું તેમની રસોઈ કરી મોકું છું.
તેમની આટલી ચિંતા બોધી થાય તો તેમને અભ્યાસ
મટે વખત મળી રહે છે. રસોઈમાંથી પરવારી વખત
મળે છે ત્યારે હું લેખનકામ કરું છું.’

સાને ગુરુજીનો સ્વભાવ આવો છે. સેવા, લેખન
અને અભ્યાસની સામે લડતું એ સને ગુરુજીનું જીવન
છે. લડત ન હોય ત્યારે નાનાં નાનાં સેવાનાં કામ
કરવાં. કામમાંથી નવરાશ મળે એટલે લખ્યું. કામ
કરતું અને લખ્યું. લખ્યું અને કામ કરતું એ જીમનો
નિર્મનો બ્યવસાય.

એવામાં ફ્રેન્ચ કોંગ્રેસ આવી. ગામડાંમાં આ
પહેલી જ કોંગ્રેસ હતી. પણ ગાંધીજીની કોંગ્રેસની આ
સાચી કલ્પના હતી અને તેને મૂર્તિમંત કરવી એ
ગાંધીજીના મદારાષ્ટ્રનો નિશ્ચય હતો. સાને ગુરુજી પછી
શાનાં બેસી રહે ? આનંદશનાં ગામડાંઓમાં કોંગ્રેસ-
આતાના સદેશો લઈને એમણે બમણ થર ક્યું. સેંકડો
જીપુડો અને બાળકો કોંગ્રેસમાં કંઈને કંઈ કામ કરવા માટે
આનંદશમાંથી ફ્રેન્ચમાં જોતરી પડ્યાં. કોંગ્રેસનું અધિવેશન
થર થયું ત્યારે સાને ગુરુજી લાંબીનું કામ કરતા હતા.
સ્વચ્છતા વિચારના મુખી હતા. અવાડિયા સુધી દબરો
માથુસેના મેળો ભરાયો હતો. તેમાં જો સ્વચ્છતા ખરાબ
ન જળવાય તો રોજ ફાદી નીકળવાનો પૂરો સંભવ
હતો. આમ હોવાથી સાધનનું કામ સાને ગુરુજીએ
ઉપાડ્યું. વિદ્યાર્થીઓની મા આવું જ કામ ઉપાડે.

ત્યાર પછી તો કોંગ્રેસે પ્રતિક સરકારનાં પ્રધાનપદ
સ્વીકાર્યું, તેમની પાસે જો કે સત્તા મર્યાદિત હતી, પણ
તેટલી સત્તાથી જે પ્રમોને મજબૂત કરી ચકાતી હોય તો
તેમ કરવાનો કોંગ્રેસે નિશ્ચય કર્યો હતો. આવી પ્રવૃત્તિ
વખતે સાને ગુરુજી તો પ્રમ્ન સાથે જ હતા. આ કાળ
દરમિલ સાનેએ નાના નાના અભ્યાસો સામે સત્યાગ્રહ
કરીને પ્રમોને પક્ષ લીધો હતો.

અમલદારના રાજકેસ વખતે એમણે ઉપવાસ
આદર્શ એટલે રાજકેસમાંથી માગવાના ખેડૂતોને થોડી
રાહત મળી.

પ્રતાપ મિલના કામદારોનો પક્ષ લઈને તેમણે મિલના
માલિકો સામે લડત આદરી. મિલને તાળાં વસાવ્યાં.
તેમણે બંદેર ક્યું કે જમુકે દિવસ કુપ્રીમાં જો તાળાં

નહિ હોય તો પોતે તાપીમાં જળસમાધિ લેને. બુધાને જ શિવ ચર્ચ પડેલા સાને શુદ્ધનો પ્રાણ આપ જવા દેવા મિલના માર્ગિક પણ ખુશી નહોતા. છેવટે સમાધાન થયું અને મજૂરો તેમ જ માર્ગિક વચ્ચેનો અટોડ મટ્યો.

સાને જેટલા લાગણીપ્રધાન છે તેટલા જ ભોળા છે. આ સમય દરમિયાન તેઓ કોમ્યુનિસ્ટોની ભાજમાં ફસાયા. કોમ્યુનિસ્ટોની પ્રવૃત્તિ મંડળમાંક નહિ પણ ખંડનાત્મક હોય છે. મજૂરોની મુશ્કેલીઓ ઝોછી યાપ, તેમનો પગાર વધે એ તેમનું લક્ષ્ય નથી હોતું પણ પગાર-વધારાનું બદલું જતની ઉપરાહાપરી દડતાલો પાડી અધાઈથી ફેલાવવી એ તેમનું લક્ષ્ય હોય છે. મરીમોનો પક્ષ લેવાર સાને શુદ્ધના ખ્યાલમાં કોમ્યુનિસ્ટોની આ દૃષ્ટિ આવી નહિ અને તેઓ તેમની સાથે જલવા, અને સેક્રેટરિયેટ ઉપર કિસાનોની તેમ જ મજૂરોની કૃપ લઈને ગયા.

એકવાર મહાસભાના એ સાખ સલાસદ નોંધવામાં ખૂબ આવે તેથી તેમણે ૨૧ ફિવરના ઉપવાસ આદરેલા મહાસભા સંમિતિ યાપ તે માટે જ તેમનો આ પ્રયાસ હતો પણ આ પ્રયાસની પાછળ જેટલી મહાસભાનિષ્ઠા હતી તેટલી જ હિતાવળ પણ હતી. મહાસભાનો સદેશી મેરમેર લઈ જવા માટે તેમણે 'કોમિસ' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું, આ પત્ર ખૂબ લોકપ્રિય થયું. સરનામા કરવાથી માંડીને લેખો, નોંધો, સમાચારો બધું જ લખવાનું સાને છ કરના. પણ એકથી મહેનતથી જ 'કોઈ કંઈ' સફળ થતું નથી. કાંઈની પાછળ વ્યવસ્થા પણ બોધે.

તેનો સાને શુદ્ધમાં થોડો અજ્ઞાન હોવાથી સૌ એ અંક નીકળ્યા પછી તે અંધ પડ્યું.

જેતાણીસની સાલ નહક આવતી હતી. કમિસ પ્રધાનમંડળે રાજનામાં અપેક્ષા હતી. વ્યક્તિગત સલામક ચાલુ રહેતા હતા. તે પહેલાં સાનેએ કોમિસનેથી સુચોની એક પરિપદ આંદવડમાં ભરી અને સુચોને કોમિસનો પેગામ આપ્યો. આ પરિપદમાંના કોઈ એક લાપણને લીધે સરકારે તેમને પકડ્યા અને ધૂળિયાના વિચારમથાનમાં તેમને પહેંચાડ્યા.

જેતાણીસની ઉચ્ચપાયવા વખતે તેમની સગ પૂરી થઈ અને તે છૂટ્યા. હજારે નેતાઓ જેમમાં જતા હતા ત્યારે શુદ્ધ જેલમાંથી છૂટ્યા હતા ૮મી એપ્રિલે મહાસંમિતિએ દાવ કરીને અંગ્રેજોને 'આપ્યા ભાગો' નો આદેશ સંભળાવ્યો હતો એવાઓની જેલમાં સપાવાનું સાનેછને કેમ પસંદ પડે ? તેમણે અંગ્રેજ શબ્દને કબેજવાને વારતે સંબંધન અને કાંઈ ફર ક્યું. નેતામાંથી છૂટાની સાથે જ તેઓ બુલબૂલવારી થયા, પછી તેમણે શુ શુ ક્યું 'તે હજી અજ્ઞાત જ રહેતું છે. પણ સરકાર એમને શોધતી હતી, અને અમરમાન તે ઝપાયા અને વરવા જેલમાં પુરાયા, સાને શુદ્ધ જેવા જીવતા બોખને બહાર રહેવા દેવા એ સામાન્ય સરકારને ફાવે એવું નહોતું.

દમણીં દવે એ છૂટ્યા છે અને એમના વચલાવ પ્રમાણે રોવા, લેખન અને અન્યાય સામે લડતનું કાંઈ ક્યાં કરે છે.

જ્યા જ્યાં સાને મહાન અતની ઝાંખી થાય છે ત્યાં ત્યાં કોઈ બીલ મહાન પ્રભાત વિષે મહા રાખને. તાર મન, વીતી ગયેલાં કાલકેર ઉપલપાયલથી વ્યત પાય હોય તો તેના પછી એક વિચારને મહાન સન્માનના પગલા સંભળાય છે તે વિષે નિરુક જનને. દરબના નાનું આંદર-અજાન કંપરેલ અગિવા સરકારે ને વાવટોળના મનના પણ પ્રથમ ફાલો છે. ત્યાં પણ તેનો સાદ સંભળાય છે

ડાખા હાથની કેળવણી

રમણલાલ એન્જિનીયર

આઈઈ કેળવણીની સર્વસંમત વ્યાખ્યા એ છે કે એ કેળવણીએ માનવીના વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવો જોઈએ. જુદા જુદા કેળવણીકારો વચ્ચે અનેક બાબતોભર ઉચ મતભેદો હોવા છતાં આ મુદ્દા પરને તો ઘણાખ્યા કેળવણીકારો એક મત છે. આમ હોવા છતાં ય માનવજીવન એટલું બધું જટિલ છે. અને માનવીના વ્યક્તિત્વનાં એટલા બધાં પાસાં છે કે સર્વાંગ-સંપૂર્ણ કેળવણીની વ્યાખ્યા અને વિગતો બાબત ઘણા જ મતભેદો રહેવાના, આ રીતિમાં આપણે અંગ્રેજીમાં જેને ત્રણ "H" ની કેળવણી કહેવામાં આવે છે તે હૃદય, મગજ અને હાથ (Heart, Head, and Hand) એ ત્રણેનો સમધારણ વિકાસ કરનારી કેળવણીને આદર્શ કેળવણી માનીને આપણે પ્રશ્ન ચર્ચાશુ.

આપણી ચાલુ કેળવણીમાં આપણે ડાખા હાથની એટલી બધી ઉપેક્ષા કરી છે કે, એ અંગ અત્યંત હદેય અને અસંગ: નિષ્ક્રિય થઈ ગયું છે. જમણા હાથને પવિત્ર માનીને અને ડાખા હાથને અપવિત્ર માનીને આપણે એને એટલે નિષ્ક્રિય કરી દીધો છે કે, આપણા દૈનિક વ્યવહારની સાદામાં સાદી ક્રિયાઓ પણ આપણે સરજનાથી કરી ચકતા નથી. આપણે અર્ધગણે આપણને સાબતું નથી. એટલું જ નહિ પણ નાનાં બાળકોને પણ આપણે આપણા ધાટ મુજબ પકીએ છીએ. જે કોઈ બાળક અને હાથે એક સરખી કુશળતાથી લખતું માલમ પડે તો તેની આ આવડતથી ખુશ થવાને બદલે માતાપિતા અને શિક્ષકો એની આ ખરાબ ટેવને માટે એને શિક્ષા કરે છે.

કેળવણીની અનેક નવી નીચેનાઓમાં પણ જૂની કેળવણીનો આ દોષ બહુ જ ઉદારતાપૂર્વક નકારી લેવામાં આવ્યો છે. જ્યન આખામાં જાપાન એ જ એવો એક દેસ છે, કે જ્યાં બધાં બાળકોનાં બંને હાથને એક સરખી રીતે કેળવવામાં આવે છે. પૂ. ગાંધીજી બંને હાથે એક સરખી સરજનાથી લખી શકે છે એ હજી-હતથી મજા લેતો અનુભવ છે.

ડાખા હાથ કેળવવાના દેસાક દેખીતા સામે નવે મુશ્કેલી છે.

આ કષ્ટરત્નની મગજની જમણી બાજુનો વિકાસ થાય છે. એનાથી વાચનનું એક નવું કેન્દ્ર ખીલે છે અને મંત્રાપદ્ય, તોત્રાપદ્ય, અને લેખનમાં વિચારો જરફ

કરવાની અશક્તિ (Agraphia) જેવી ફિર્યાદોના નિવારણમાં એનાથી કિંમતી મદાપ મળે છે. એનાથી મંદ બુદ્ધિનાં બાળકો અને પુખ્ત વયનાં સ્ત્રી-પુરુષોને લાભ થયો છે. એ ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન તારવી શકીએ કે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓની બુદ્ધિમાં પણ આ ટેવથી મુશ્કેલી થવાનો સંભવ છે.

આપણે ડાખા હાથ જોઈએ તેટલા વાપરના નથી, એને પરિણામે આપણી આખી ડાખી બાજુ જમણી બાજુના પ્રમાણમાં અવિકસીત રહે છે. કોઈ પણ પુત્ર વડની વ્યક્તિત્વ શરીરમાપ લેવાથી ડાખા હાંડ, પ્રકોષ્ટ, કાંક, જાંઘ, પોંકી ને ધુટી, જમણી બાજુનાં તે તે અંગે કરતાં ઘેરાવામાં એજા માલમ પડશે. ડાખા હાથ કેળવરાયેલી ધીમે ધીમે આ અસમાનતાઓ દૂર થશે.

એ ઉપરાંત નાક, ફેફસાં, ખમા, કરોડ બીજાં અંગો અને બેસવાની ને ચાલવાની ઢબના કોયો ને ખોડખાંપણો દૂર કરવામાં આ પ્રકારની કેળવણી મદદરૂપ થશે.

એનાથી જમણા હાથને આરામ મળશે. બે ડાખા હાથ કેળવાયેલો દર્શી તો જમણા હાથના ચાક, અંકડી અને સામન કે હાથથી કર્મ વખતે મુશ્કેલી બેસવાનો વખત નહિ આવે.

ડાખા હાથ અને ડાખી બાજુ બુદ્ધિપૂર્વક કેળવવાથી આપણું રવખાન વધશે. સામાન્ય રીતે આપણા જાંતર-મનમાં સ્વપાન સામે એક અંતરાય એ દોષ છે કે, આપણે આપણી સાથે એક કદંબુ ને અસંતોષામરક અંધદેવની રવા છીએ. ડાખા હાથ જમણા હાથ જેવો કાયદમ થતો જ આ અંતરાય દૂર થઈ જશે.

ડાખા હાથ કેળવવાની જરૂરિયાત જૂના જમાનામાં પણ દેસાક લેખકોને લાગેલી. દક્ષી સતીતો એક સુવિખ્યાત અભ્યસિક સમર્પનની લખકોનો ગણાવાતાં લખે છે કે મધ્યનનો ડાખા હાથ જમણા હાથ જેટલો જ કાયદમ હોવો જોઈએ.

અંગ્રેજીન મરજીનમાં તો ૩૦૦ ઉપરાંત એવા પૈસા પેસ કરવાના ધંધાઓ છે કે જેમાં ડાખા હાથની કુશળતા જમણા હાથની કુશળતા જેટલી જ જરૂરી છે.

ડાખા હાથને કેળવવાથી આપણું મેટાભાગનું કામ વધુ ઝડપી અને એટલું યાગના રું નથી

શરીરવિકાસ અને અભિનવ વિકસિતાર્થને લખતા અનેક લેખકોમાંથી ફક્ત યુરોપ માઈકલે જ આ મહત્વના વિષય તરફ પ્રગતિ વારંવાર પાવન બેઠું છે. ડાખા હાથની કેળવણીના આદર્શ લાભો જળવા પછી આ ઉપેક્ષિત પ્રશ્ને આમ આપવાની શક્તિ અનેક વાંચકોને બેઠે છે એ સાવ સ્વાભાવિક છે.

સૌથી પહેલાં તો બાળકને બેઠે હાથ એક સરખી કુશળતાથી દરેક ક્રિયામાં વાપરતાં શીખવવું જોઈએ. બાળકને નવી ડેવા માંડવાનું કામ પ્રમાણમાં સહેલું છે.

ડાખા હાથના ઉપયોગ સામેના સામાજિક પ્રત્યક્ષને લઈને અનેક માખાપો પોતાના બાળકને આ ટેવ પાડવાં અચકાવ એમ બને. આ યુરોપીનો રસ્તો એ છે કે ડાખા હાથને હૌડુબિંક હાથ બનાવવો અને જમણા હાથને સામાજિક હાથ બનાવવો. બાળક નિઃશબ્દમાં જમણા હાથે લખે અને ઘેર ડાખા હાથે. કોઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે જઈએ ત્યારે જમણા હાથે જમે અને ઘરમાં ડાખા હાથે જમે. આ રીતે કરવાથી સામાજિક પ્રત્યક્ષનો પ્રભુ ઉડી જશે.

બાળકોની કેળવણીમાં ડાખા હાથની કેળવણી તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે મોટા મોણમોએ આ પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરવી.

જો એક વસ્તુ સારી હોય તો તે કરવા માટે જીવનમાં કદીયે મોડું થયું છે, એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

'પાકે પડે કાઠા ન મડ' એ કહેવતને અપુનિક રિસુલ્લુઆત માન્ય રાખતું નથી એ કહેવત જો સાચી હોત તો પ્રૌદશીકાળની અનેક યોજનાઓને કઈ જ અર્થ ના રહેતો.

એ એક જાણવા જેવી અને રસિક દર્શાવ છે કે, ડાખા હાથની કેળવણીની બાબતમાં અમેરિકામાં જે અનેક પ્રયોગ થાય છે, એનાથી એમ માન્ય થયું છે કે, જેમણે જેમણે પોતાનો જમણો હાથ કાપી પછી ક્રિયા કે કસરતમાં કેળવ્યો છે, તેઓ જો તે જ ક્રિયા કે કસરત ડાખા હાથે કરતા મારે તો તેઓ પોતાના ડાખા હાથને એ પ્રક્રિયામાં કાત રૂ સમજમાં જોડેલા જ કુશળ બનાવી શકે છે.

એ ઉપરાંત એક વખત આ કુશળતા મેળવવા બાદ સ્પષ્ટકર્મી અને તરવાની ટેવોની પેડે, એ જુનાતી નથી. ડાખો હાથ જરૂર જરૂર કેળવવા પછી, હાથ કાપી જોડવાનું યથાન બે-ત્રણ વર્ષ તમે એને ન વાપરી શકો અને ત્યારબાદ વાપરવાની શરૂઆત કરો તો યોગ્ય મદાવરણથી જ કુશળતાની ખસલ સપાટી પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

મારો પોતાનો અનુભવ પણ આ અમેરિકન પ્રયોગોને મળતો આવે છે મેં ૩૨ વર્ષની ઉંમરે મારો ડાખો હાથ કેળવવાની શરૂઆત કરી. અને એને માટે ખાસ સમયનો મોગ આપ્યા સિવાય કદાચ એક વર્ષમાં જ લેખન સિવાયની બીજી દરેક પ્રવૃત્તિ જમણા હાથ જોડેલી જ કુશળતાથી કરી શકાયો.

અત્યારે હું મારા ડાખા હાથનો લાભવામાં, વાળ ઓળખવામાં, રનાનમાં, માતૃસિમાં અને બીજા અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં સંજ્ઞાતાથી ઉપયોગ કરી ચકું છું.

યુરોપ માઈકલેના એક કથિતે ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ડાખો હાથ કેળવવાની શરૂઆત કરી હતી. અને એમાં સારી કુશળતા મળી હતી.

જોડેલા કાંઈપણ ઉપયોગી કામ માટે અત્યણી ઉંમર બહુ મોટી વય ગણે છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

અસજાત, દરેક પુખ્ત હિંમતની વ્યક્તિએ પોતાનો ડાખો હાથ જમણા હાથ જોડેલા જ કાર્યક્ષમ બનાવવો જોઈએ એવી સલાહ હું નથી આપતો. જીવન એને માટે જ દૂર પડે. પણ એ હાથને જોડેલા કદાચ અને વધુ ઉપયોગી દરેક માણસ આવરણ બનાવી શકે.

એક નિરુત્તિવિદોદ (હોબી) તરીકે પણ ડાખા હાથની કેળવણી રમત લઇ શકે, જે થોડીક રમજની રૂતિ રાખીને પણ દરોહબની. પ્રગતિઓ, નિત્ય-કર્મો, રમતખત અને બાગાપત ડાખા હાથથી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તમને તુર્ત જ સમજતી કે, તમારી જે બાજુ કેટલી અજીબજાણી અને અજીબક છે.

ડાખા હાથની કેળવણી પાછળ ખાસ મધ્ય આપવાની જરૂર નથી. પહેલે મંદિને ડાખા હાથથી કાનણ કે અથ કરવાની ટેવ પાડો. એક મંદિનો બરબર એ રીતે ક્યાં પછી બીજો મંદિને એ ટેવ ચાલુ રાખી ડાખા હાથે માથું ઓળખાવું શરૂ કરો. આ રીતે દર મંદિને એક એક ક્રિયાનો વધારો કરવાથી ક્રમશઃ ડાખા હાથની કુશળતામાં વધારો થતો જશે. અને બેત્રણ વર્ષમાં તો તમે એ હાથને કાંઈ પણ ક્રિયામાં સંજ્ઞાતાએ કુશળતા-પૂરક વાપરી શકશો.

ડાખો હાથ કેળવવા માટે ખાસ મમય, કસ્ટિ કે પેસાની જરૂર જ નથી. જે જરૂર છે તે ધીરજ, ખંત અને સતત જગૃતિની.

આ વિચારને એક વાજબી તક આપ્યા બાદ ચાચો જો અને તેઓના અનુભવો લખી ચોકસી તોડે તેમનો આભારી થઈશ.

વિજ્ઞાન દર્શન

શ્રી. ખરસી માંધી જી. ભવન
પ્રોફે. જ્યોતિષાસ ૨. ગોઆ,
અમ ભવન.
ડૉ. નરસિંહ મુ. શાસ્ત્ર
અમ. ભવન, વલ્લભ ડા

૧૯૪૬માં વૈજ્ઞાનિકોની જયંતીઓ

વિજ્ઞાનના પ્રતિદાસમાં મદાન શોધો અને તેના માર્ગો અપાર રથાન મોઘવે છે. અનેક પ્રતિદેશ સંજોગોમાં પણ એક મદાન શોધ પ્રગટ કરવા માટે વૈજ્ઞાનિક ગમે એ પ્રસંગ બનિયતી પ્રત્યે પ્રેરણાપ્રાપ્ત થાય છે. એટલે આવી જયંતીઓની ઉત્સવગીતો કરવામાં આવે છે. એ પ્રસંગે શોધક તેમ જ તેની શોધને લગતી મનિસ્તાર માહિતી રજૂ કરવામાં આવે છે; અને તેમાં કયેલી પ્રગતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે આ કામ કરવાનું વિગતની એ સાખામાં પ્રમાણપૂર્ત મથાલી બીજીને શોધવામાં આવે છે. ૧૯૪૬ની સાલમાં આવતી આવી જયંતીઓનો ટૂંકો ખ્યાસ આપવા અહીંયા પ્રયત્ન કર્યો છે. સુવિખ્યાત જર્મન ગણિતશાસ્ત્રી લીબનીઝની વિજ્ઞાનાત્મી આ વર્ષે આવે છે. મહાવિજ્ઞાનની સરજશો જવાળાઓ દુનિયાને મેરી વળી ન દેતા તેઓ પ્રમંથ અપરંત લાભતાપૂર્ક કદાચ ઉત્તરવેશો દેતા આ વિજ્ઞાનાત્મક ઉપરાંત આ સાલમાં ભુલ ભુલ રાષ્ટ્રોના ખગોળવેત્તાઓની અનેક જયંતીઓ આવે છે. આ બધામાં સૌ પ્રથમ ટાઇફા યા હેનું નામ આગળ તરી આવે છે. ટાઇફોનો જન્મ ૧૭ીજનમાં ૧૫૪૬ના ડિસેમ્બરમાં થયો હતો એટલે આ તેની ચતુરદશાબ્દી મણખ. મેડોની ખસિતે સજ્જા કેપ્સરના નિષ્કોને સમર્થન આપવામાં ટાઇફોનો દુનિા નાલેલ્યો નથી. ટાઇફો પોતાના અવશેષોને અવરંત કાચકપૂર્ક કરતો. આ બધાં અર્થાંકરોના આધારે કેપ્સરે મેડોની ખસિતે સજ્જા તેના ચતુર મસર નિષ્કો રજા. આ નિષ્કોનો મજા પામે ટાઇફોનો અવશેષોમાં છે. એ જમાનામાં યુરુવાકર્ષ અને બિદાન રાઈ મમજનું નહોતું. અન્ધ ખજેલ પેનાલ્સમાં, કિરોના ચુમેપે પેનાલ્સો જન્મ ૧૭૪૬ના જુનમાં થયો હતો; આ વર્ષ તેની દિવસાબ્દજયંતી. પોલિશ રાજ્ય મેલે ૧૮૪૬ના માર્ચમાં મૃત્યુ પામ્યો,

એટલે આ વર્ષ તેની પ્રથમ શતબ્દ મનિસરી. ૪૨ વર્ષ સુધી અને મમકાલીન દત્તા ૧૫૦૦લીનો જન્મ લીબનીઝના જન્મવર્ષમાં થયો હતો. રોમનેડો મળિયુ-આલ્બી પ્રસિદ્ધ મેટ્રોલીન (૧૧૯૮-૧૭૪૬) ગમે વર્ષ પૂર્વે જન્મમાં મરી ગયો.

૧૭૪૬માં જન્મેલા વિજ્ઞાનીઓમાં, જ્યોર્જ એટલુક, જેકસ એલેક્ઝાન્ડર, સીમ્સ આલ્બ, વેન્ટુરી અને માએનાં નાગોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ ગાસ્ટ્રો (૧૭૪૬-૧૮૨૩) જયંતીમાં દાદકીજન વાસુ ભરવનો ઉપયોગ સહ કર્યો; વેન્ટુરીએ (૧૭૪૬-૧૮૨૨) વેન્ટુરીઈટર પોનસુ; માએને વર્જનાત્મક બમિલિના પગમ્બ માંડ્યા.

૧૮૪૬ની સાલ ૫૨ આવીએ. દુનિાત્મકમાં ભુલ ભુલ રથોએ અદર્શિત ચામતી દત્તી. આ વર્ષમાં નેચુન (૧૨૫૫)ની શોધ થઈ. જર્મન ખગોળવેત્તા અને ભૌતિકવિજ્ઞાનીઓ-જી. એફ. હેન્ડેનબર્ગ, મી. એન્ડ. દીલ્લર અને ડૉ. ઇ. આદમન આ માસમાં મૃત્યુ પામ્યા અમેજ રાસાયણિક માર્શ અને ઉલોપપતિ લેન એવર્સે પણ આ માસમાં દુનિયા છોડી. આ માસની જયંતીઓ જન્મ દશોમાંથી પળ મળી આવે છે. આમાં અમેરિકન રાસાયણિક હરા રેન્ડેન (૧૮૪૬-૧૯૨૭), પોમાંનો પેનલિક કે. એલ. એલમ્બુપુલી (૧૮૪૬-૧૯૧૭), કેન્સાકોના દત્તારાલ્બી પોલ લા મોર (૧૮૪૬-૧૯૦૮) આવી જાય છે મરી રેન્ડેન અમેરિકામાં રસાયણશાસ્ત્ર આખાસનો આગમ્બેન મજાવ છે કે ૧૭૫૫ની પાધુઓને પ્રવાદી જમાવા માટેના કાર્કમાં મુકર મારે આપે છે ક.ઉ. સુપ્રમિદ દત્તાર અી દત્તો.

એન્ડ્રિયસીયની વિવિધ શાખાઓમાં નવેના નામેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ ૪૨ મે. ૧૭૫૫ (૧૮૪૬-૧૯૧૬), ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૫ (૧૮૪૬-૧૯૨૬), ૭. વેસ્ટીફાલ્ડ (૧૮૪૬-૧૯૧૬). અન્ડ્રે જન્મ (૧૮૪૬-૧૮૬૬) અને ૭. બેન્ડો-મુર્યાન મિટાજ-

કોટે (૧૮૪૧-૧૯૦૮). વેરલીયદાઉમે મોટરની લેક, ઝડપથી આદર્શ બેન્ચ, વીજળીના સંચા પ્રવાહિ વિષયોમાં સુદૃઢ કાર્ય હયું છે. બાલુતીની સીમેન્ટ ટનલ બાંધવાનું માન આપીને જન્ય છે.

આ સાલની બપોલીઓમાં મોટા ભાગ ગણિતશાસ્ત્રીઓ, ઇજનેરો અને ઔદ્યોગિકતાનીઓનો છે જેમ્સન સિવાય રસાયનશાસ્ત્રમાં કોઈ ખાસ બપોલી દેખાતી નથી.

('નિષ્ક્રમ'માં ૩૫૫ન હ. સી. વિષયના એક ધેખ પાશ્વ)

૨૬

ગેમેક્ષેલ્ડન : નવીન જંતુવિનાશક રસાયન

૧૯૪૨ સુધી જંતુવિનાશક રસાયનો તરીકે યુખ્યત્વે કાઈસેચેમમ જનન પાછરેશ્વરમાં ફૂલોનું સત્ત્વ અસરકારક રીતે વધરાવું. પાછરેશ્વર ઉપરાંત વધરાના અન્ય રસાયનોમાં ડેરીસનું સત્ત્વ, નાઈટ્રીન; (તે બાકુમાંથી) કાઈક્રોસાઈલીક એસિડ, પેરા-કાઈ કલોરોએન્લીન અને કાર્બનિક આમસો-સાઈનિયક પણ જંતુવિનાશક દવાઓ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવના. સોમલ અને સીસાના કારો પણ જંતુવિનાશક શુભો ધરાવે છે. આ બધામાંથી કાઈક્રોસાઈલીક એસિડ પાછરેશ્વર અને ડેરીસનાં સત્ત્વો થોડી માત્રામાં પણ જંતુને નાશ કરે છે: પણ કાઈક્રોસાઈલીક એસિડ માણસને ઝેરપ્ર છે, જ્યારે પાછરેશ્વર અને ડેરીસનાં સત્ત્વો-પાછરેશ્વર અને રોટેનોન-મનુષ્યને તુલસાતકારક નિવડતા નથી દર વર્ષે ૧૫૦૦૦ ટન પાછરેશ્વરનાં ફૂલો પેદા થાય છે. આમાંથી ૭૦ ટકા જાપાન પેદા કરે છે. આસરે બે ત્રણ દળાર ટન ફેનિપામાંથી મળે છે આ બધો કાચો માલ અંગ્રે. રિકા લઈ લેવું. જાપાને યુદ્ધમાં અંધારાવા પછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ, માલ મળતો બંધ થયો પણ મામણી ખૂબ વધી પડી. ડેરીસની પેદાશ પણ મર્યાદિત છે આ સંક્રામણમાંથી બચવા પાછરેશ્વર અને રોટેનોન જેટલાં અસરકારક અન્ય જંતુવિનાશક રસાયનો શોધવા સંશોધનકારો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. અનેક પ્રયત્નોના પરિણામે ડી. ડી. ટી નામનો પદાર્થ શોધાયો. ડી. ડી. ટી એ પેરા પેરા ડાઈકલોરો-ડાઈસીનાઈલ-ટ્રાઈકલોરો ઇથેનના નામના રસાયનનું ટુંકાવેલું નામ છે. માખી, મનુષ્ય, બૃહ માંકણ વગેરે રોગો, પાક જંતુઓ સામેની મનુષ્યજનની અવિરલ લડતમાં ડી. ડી. ટી ખરેખર એક નવો મુખ્ય શસ્ત્ર છે.

પણ ડી. ડી. ટી કરતાં વધારે અસરકારક પદાર્થ શોધી કાઢવાના પ્રયત્નો આજુ રહ્યા. શક્ટીવાના વેલોને જાનક ચાંચ-ચંદા મારીનાને એવા કેટલાક રાસાયનિક પદાર્થો વડે અખતરશ ચાલુ રહ્યા. પરિણામે ૧૯૪૨ના આખરમાં આવો પદાર્થ ઈંગ્લેન્ડની ઇન્ડીપેન્ડન્ટ રેમિક્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ નામની સંસ્થાના સંશોધનકારોએ શોધી કાઢ્યો આ પદાર્થનું રાસાયનિક નામ બેન્ઝીન હેક્સ ક્લોરાઇડ છે. બેન્ઝીનને પ્રકાશમાં ક્લોરીન સાથે મળે-જવાથી આ તૈયાર થાય છે. તેને બેન્ઝીનના દ્રવણમાંથી પાસાદાર પદાર્થ તરીકે જુદા પાડવામાં આવે છે. આ પદાર્થ જંતુવિનાશક તરીકે કીક કામ આપે છે: જ્યુ તેના જંતુવિનાશક શુભો એક સરખા મલમ ન પડ્યા. વિશેષ સંશોધનના પરિણામે બેન્ઝીન હેક્સ ક્લોરોમાંથી એક પદાર્થ જુદો પાડ્યો: ૧૦-૧૨ ટકાના પ્રભુમાં તે નીડળે છે. આ પદાર્થ ડી. ડી. ટી કરતાં પણ વિશેષ પ્રબળ માણસ પડ્યો છે. આ પદાર્થનું નામ ગેમેક્ષેલ્ડન ગેમેક્ષેલ્ડન ૧૧૬ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

૨૦ ટકા ગેમેક્ષેલ્ડન, ૮૦ ટકા અખતર સાથે મિક્સ કરીને તૈયાર-કરેલ બોડા ડેરીસના જેવું જ કામ આપે છે. ગેમેક્ષેલ્ડનને વધારે ઉષ્ણતાએ રાખવાથી પણ તેનો શુભોમાં ફેરફાર થતો નથી, એટલે ગરમ કરીને તેનો હુમલો દીવાલ પર છાંટી-શકાય. કાઈ પણ જંતુવિનાશક દવા કરતાં ગેમેક્ષેલ્ડન જંતુઓને વધારે ઝેરી નીડે છે બેન્ઝીમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જંતુઓને પદાર્થનો સંસ્પર્શ એર તરીકે પણ અસર કરે છે.

માંકણ, કંસારી, વાંદા, કાડી, મનુષ્ય, ડાંસ પ્રતિષ્ઠિ જંતુઓના નાશ કરવા માટે ગેમેક્ષેલ્ડન ખૂબ ઉપયોગી માણસ પડ્યું છે. બેન્ઝીમાં પાડતો નાશ કરનાર જનનતાની ઉપદ્રવ ગેમેક્ષેલ્ડનના વધારાથી કાપમાં આવી શકે છે. ગેમેક્ષેલ્ડનને દ્રવણરૂપે વા બૃહાદે વાપરી સામાન્ય આજના સંધારમાં થેડુંક ગેમેક્ષેલ્ડન નાખવાથી અત્યંત બચડતું નથી. આ ઉપરાંત બીજા અનેક વસ્તુઓને છવાતમાંથી બચાવવા માટે ગેમેક્ષેલ્ડન ખૂબ ઉપયોગી નીડરું છે.

ગેમેક્ષેલ્ડન પાણીમાં અદાભ્ય છે; પણ કાર્બનિક પ્રવાહીઓમાં સહેસાઈથી ઓગળી જાય છે, તેને મેખ નથી; પણ કંચો સ્વદ આપે છે.

ડા. કાન્તિલાલ શાહ લખે છે :

સાધારણ રીતે દૂધ સર્વસંપૂર્ણ પૌષ્ટિક જોરાક ગણાય છે. પરંતુ દૂધમાં બે મોટી ન્યૂનતાઓ છે અને તે બંને મધ પૂરી પાડે છે. દૂધ અને મધ સાથે લેવાથી સર્વસંપૂર્ણ આહાર મળી શકે.

મધ મુખ્યત્વે ખાંડનો જ એક પ્રકાર છે. મધમાં અલેવી ખાંડ આપણે દરરોજ વાપરીએ છીએ તે ખાંડ કરતાં લુદ્ધ પ્રકારની છે. મધની ખાંડ ફળશકરો અને દ્રાક્ષશકરો છે. આ શકરોને પચાવવા માટે શરીરને મહેનત પડતી નથી, તે સીધી લોહીમાં ભળી જાય છે. આ ઉપરાંત મધમાં થોડા પ્રમાણમાં ગ્રીડીન પણ હોય છે. મધના આ ગ્રીડીન જૂજન પ્રમાણમાં હોવા છતાં તેનું પાચન એકદમ સહેલાઈથી થાય છે અને મધ-માદરની માફક ગ્રીડી લોહીમાં મળી જાય છે. ઉપરાંત મધમાં કેટલાક શરીરોપયોગી દારો પણ છે. આ દારોમાં લોહ સારા પ્રમાણમાં છે અને આ હરીત બદ્ધ અમ્લત્વની છે. કારણ દૂધની એક ખામી તેમાં લોહની અછત છે. મધમાં વિટામીન પણ છે. એ, ડી, ઇ વિટામીનો નથી, પણ બી વર્ગનાં બીજાં વિટામીન ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં મધમાં હોય છે અને સી વિટામીન સારા પ્રમાણમાં હોય છે. દૂધમાં સી વિટામીન પચું જાયું હોય છે, એટલે મધ દૂધની આ ઉત્પન્ન પણ દર કરે છે. મધમાં દૂધ કરતાં પણ એક વિશેષ ગુણ છે. તે જંતુન છે. આથી કરીને મધને ઉપયોગ કરનાર કોઈ જાતનો ડર રાખવાની જરૂર નથી.

મધના રૂપરંગ કે વાસ ઉપરથી મધની શુદ્ધતાને નિર્ણય કરી ન શકાય. શુદ્ધ મધના આમ્લિકાએ વેરાનિક રીતે મધ પેદા કરનાર વેપારી કે સરેરાશ પાસેથી મધ ખરીદીને એ એક રાખમાં છે.

પક્ષીના પીંછાને વાળ સાથે ધસવાથી તેમાં વિદ્યુત આવે છે અને તે પીંછા કાગળના ઝીણાં ટુકડા ઇ. તે ખેંચી શકે છે. નાનાં છાકરૂંઓ આવા ખેંચ ધણી વાર કરે છે. કાંસકાને વાળ સાથે ધસવાથી કાંસકામાં પણ અલગ જ વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે આથી વિદ્યુત બે પ્રકારની હોય છે : પુ. વીજ અને સી. વીજ. આ બંને વીજના ખાસ લક્ષણ એવાં છે કે પુ. વીજકારાવાળા પદાર્થો સી. વીજકારાવાળા પદાર્થો સાથે પચ એક જ જાતના વીજકારાવાળા પદાર્થો એક બીજાને દૂર ધકેલે. વીજળીના આકર્ષણ-પ્રત્યાકર્ષણના આ નિયમને મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે આ સાદા નિયમનો ઉપયોગ વણાટકોનોગમાં પડેલા કાને તો નવાઈ નહિ.

રમ, મધમધના ગાલીયા ઈ. માં જે લુદ્ધા લુદ્ધા રંગવાળી રંગાડી હોય છે તે રંગાડીવાળું વણાટ વણતી એકંદરે ઠીક ઠીક સમય જાય છે. તેમ જ ખૂબ મહેનત પડે છે. બીજી, આવા વણાટમાં રંગાડીવાળા રેસા સારી રીતે બેસાડી શકાતા નથી. પરંતુ વીજકારાની મદદ વડે ત્રણ ચાર મથુ રેસા ઠંડી ઠંડીને ભરી શકાય છે. અને તેની કરામત સાદી છે.

તેવાર રેસાઓને વીજ-પુત્રમાં મોડવામાં આવે છે. તેની ઉપરની બાલુએ રમ રાખવામાં આવે છે. તે રમની નીચલી બાલુ ગીઠાકવાળી રાખવામાં આવે છે અને વીજકારાની મદદથી રેસાઓ ઉપરની બાલુએ ખેંચાઈ સખત મોટી જાય છે. આથી પદ્ધતિએ મોટા-ડેલા બધા જ રેસા એકબીજાને સમાંતર રહેવાથી તે એકજી જગ્યામાં ખૂબ સમાઈ શકે છે, અને આમ તેવાર થયેલા માત્ર મજબૂતી તેમ જ સફાઈમાં ઉગ્રી જાતને બને છે.

(જોશુભાઈ મોનોમજાના એક લેખને આધારે)

મી. રમણલાલ એન્જિનીયર દાદા ગુરુન થોડા સમય માટે ગુનાઈમાં છે એમને મળવા હજીનાર બનિએએ કારની સાકિય સંપર્કમાં આવી સમય નક્કી કરી જવો.

તમી : 'અમી'

આર જ મહિનામાં આ પુસ્તક નવી અગ્રતિમાં વિશેષ કરે છે. તદુપરાંત જાણીતા તેમ જ અજાણ્યા વિદ્યાર્થી વાચકો તરફથી આ કૃતિને માટે ત્રિશિષ્ટ કારનાં અભિનંદનો મળ્યાં છે. મને પણ આપ છે કે જીવનમાં અનુચિતતાનું એક સંગીન કાવ્ય મધ્યગણ, જીવનની સમૃદ્ધિ ઠીક ઠીક વધી મળે. ગુજરાતને પણ એનામાં પરેસાં ખમીરવું નહીં દર્શન સાધવું.

કદા સુધારા વધારા વગર નવી આગ્રતિ બહાર પડે છે; તે વખતે એક પ્રતાપો જરૂરી બને છે. બાબર દેવાનું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં શા માટે સ્થાન પામી શક્યું તેવી શંકા ફેટલાકને થઈ છે. કારણ તેજો એવું બાબરે છે કે અન્ય તમામ ઇસ્લામીયોમાં સાનવીની માણસાઈના દીપક પ્રકાશિત બની રહે છે અને ઉચ્ચગામી અંશો રમણ કરે છે તેવું કશુંય બાબા વગરનો બાબર દેવાનો કલિદાસ નથી કૂત્તા અને અધોગમિતાથી ભરપૂર છે.

આવા કારણસર માટે બાબર દેવાને અહીં સ્થાન નહોતું આપવું એમનું એવી સ્ત્રીય બરાબર નથી. કારણ કે બાબર દેવાની બહારવટી-કથા તો મહારાજ પેલી સમાજ-અસ્થિતિની વચ્ચે-કામ કરી રહ્યા હતા તેના સન્મુખે સાડુ પરી આવરણ બને છે. બાબર દેવા અને એની સાથે સંબંધ ધરાવતાં સંબંધાબંધ નાનાં ચોટાં પાત્રોના અભિનય દ્વારા તેમ જ એ બધી ઘટનાઓના રજૂઆત ચિતાર દ્વારા આપણને મહારાજ એની સાથે પ્રકાશો કરી રહ્યા હતા તે સમગ્ર દુનિયાનો સ્લાવેજ પત્રિકા સાંપડે છે. મારી તો વાચકોને એવી જાણપણ છે કે અન્ય તમામ પ્રસંગચિત્રોને બે એના સાચા 'સેટિંગ' વચ્ચે નિહાળવાં હોય, એવું બરખાનું પ્રાપ્તિ કરવું હોય, એની મુરતિ, શોભા સમજવી હોય, તો પહેલાં પ્રથમ બાબર દેવા વાંચીને પછી બાકીના અભિનયમાં પ્રવેશ કરવો. બાબર દેવાની કથા તો 'માણસાઈના દીવા'નું પ્રવેશદ્વાર છે.

ઉપરાંત આ પણ મહત્વનો એક મુદ્દો છે, કે જેને જેને મહારાજનો શેર થયો તે પાત્રોને કેવા પ્રકારનો રંગ લાગ્યો, અને જેને એથી વચિત રહી શકા તેમનાં પગલાં કેવે છુટે પથે ભીતરી ગયાં. બાબર દેવા એવું

દર્શન પૂરું પાડે છે બાબરને પોતે કેમ મળ્યા ન શકા તે પ્રશ્ન તો મારાથી પણ મહારાજને સ્વાભાવિક રીતે પુછાઈ ગયો હશે.

જવાબમાં મહારાજે મને જણાવ્યું છે કે, રાસ ગ્રામ પાસે સુરજા નામે ગામ છે ત્યાં પોતાને મળતા બાબર દેવાએ મહારાજને સંદેશો મોકલાવ્યા. મહારાજ તે દિવસે બહારગામ હતા. આખા ત્યારે બાબરનો સુરે શગદક મચ્યો. પોતે બહારવટીયા પાસે જવા ચાલ્યા જતા હતા. પણ મારે એક બે માણસો મળ્યા તેમણે મહારાજને ક્યક કાસ્ય કરીને કહ્યું. 'કા, મહારાજ, કંઈ ચાલ્યા, તંઈ કે?'

મહારાજ એની મથા. નહીં બાબરના માણસે ગ્રામવા અન્ય એક બે જણાને વાત કરી લાગે છે! એટલે કે પોલીસને વાત પહોંચી મહિંદોવા પૂરા સંબંધ. હવે જો હું જાઉં, ને પોલીસ મારી પાછળ આવે, તો બાબરનો વિશ્વાસપાત્ર કયો કહેવાય.

બસ, આટલા નાનકડા અકસ્માતે મહારાજનો ને બાબર દેવાનો શેર થતો અટકાવ્યો અને ચાર મહિના પછી બાબર પકડાઈ ગયો, પોતે બાબરને ન મળી શક્યા તે વાતનો મહારાજના મન પર વાર રહી ગયો છે.

બાબરને હાંસી થયા પછી એકવર એની મા દેવળ બેનગામના કિમ્બલ સેટલમેન્ટમાંથી રાજ પર પોતાની ઠીકરોને યેર પીપળાઈ ગ્રામમાં આવી હતી. એની પાસેથી સંદેશો લઈને એનો જમાજ મહારાજ પાસે આવ્યો. મહારાજ પીપળાઈ ગયા ત્યારે બપોર રેગા હતી. બપોર હેના ઠીકરોને યેર પરસાગમાં બેસી હતી. એણે કહ્યું 'તમારો ચેરો તો મહારાજ, બડુ કાર્ય હતો. આઠની ટોપી પહેરવો. જો તો બાપડો ગયો. બાકીના મારા ઉકારાએને પણ ત્યાં સેટલમેન્ટમાં સાડું છે. વધુદના કાસમાં રજે કરે છે. પણ એમને બધી લઈ આવો.'

મહારાજ રહે, 'અહીં લઈ આવોને શું કરશે? ત્યાં તો રજે છે, અહીં તો નથી બાબર, નથી બેનગ, વેરીઓ પણ છે, માટે નુજા ન રહે કોશી, અહીં આરો શું?'

• માણસાઈના દીવાની બીજી આગ્રતિ વેળાની બહારવટી.

‘આશો શું !’ કહેતી હેના ગાથા ‘મને નહિ ગણ્યતા મહારાજ ! એંદ, આ લુઓ’ એમ કહીને એણે પેતાનો બોળો ખંખેર્યો, તેમાંથી પચાસેક રૂપિયા નીચે ટંચી પડેલા. આ કિસ્સો આજે પણ મહારાજને હસાવે છે.

મહારાજની રચનાલક્ષણો પતિ તો મેં આલેખ્યા છે તેના અન્ય સંખ્યાબંધ પ્રસંગોથી ભરપૂર છે. એનું દોહન અન્ય ગ્રંથોમાં કરે એવું હું હૃદયથી કહું છું. મારું પુસ્તક તો એક શુભ ખગ્ગનાની માત્ર ભાષણ આપીને વિરમે છે. અન્ય લોકોએ તરફથી પ્રયાસો આપે છે તે સુખની વાત છે. ગુજરાતના અન્ય લોકોએ, જેઓ દર દર લીંડાણે વસતી જનતાના બોળામાં આગોટતા પ્રગટ કરી રહેલ છે, દાખલા તરીકે જુગ-તરામલાઈ, અને એથી પણ વધુ લીંડાભરપૂર જેમનું સેવાજન છે તે શ્રી હંકર બાપા, તેની પ્રસિદ્ધિના પ્રકાશથી વેગળી રહી કામ કરી રહેલી વ્યક્તિઓને સંપર્ક કરીને એમના અવુલખખળના પશું કટાચી ચક્રાવે તો ગુજરાતને ઘેર પ્રાચુર્ય સાદિત્વનો તોરો ન રહે.

આજે બપોરે ‘ડો. કાટનીસ’ જેવું ચિત્રપટ દેશીને એક સાહસિક પુરવે દાખલો બેસાયો છે. ત્યારે ગુજરાતના ચિત્રપટ-નિર્માતાઓએ, કવિઓમાં પોતાને કેટલું દિવસ પસંદ કરવાનું ન રહે તે માટે હંકર-બાપા, રવિશંકર મહારાજ, શ્રી જુગતરામ, હોટુલાઈ પુરાણી, ડો. ચંદુલાલ અને મહારાજ શ્રી સંતજાલ સમા મિશનરી ગુજરાતનાં મોડેલને પકડી સંધરી લેવાની જરૂર છે. તેમણે આજે જીવતા છે, આવતી કાલે પછી આપણે તેમનું સંશોધન કરવું રહેશે. તેમના કામ-પ્રદેશો, તે તે પ્રદેશોની માનવજાતિઓ, તેમની જીવનશૈલીનાં પ્રકૃતિરચનાને વગેરે ઝડપભરે આવી રહેલા જીવનપરિવર્તનના જુગાળમાં લુપ્ત બની ગયેલા અથવા તે પહેલાં જ એમનું નિરીક્ષણ થઈ જતું બોધકો. નહિતર આપણે ખૂંચ પાતાઈ. પછી બોટાં ને વિપમગામી બનુમાનો કરીને વેરજુલેણ સંભળેલી વાતોના તકલ દી પાયા પર જૂની ઈમારતો મણીયુ એ કેવું દાસપાસક બનશે?

*

વર્ણન

સુંદર વર્ષો અભિનય રંગે
આવે નીચ અનતે રે.

આભા રથામ નબે બાઈ
વેણ દૂર વને વાઈ
ગાઈ રહ્યું આ નિમ સકલ ઓ !
સન્નનના શુભ પથે રે—સુંદર વર્ષો.

જળાધરે ગૃહી મહેતી
મહુર તણી વાણી મહેતી
આજ વધાવે વર્ષો, ગાઓ !
શ્યામત નુમપુર કંઠે રે—સુંદર વર્ષો

નર્તન અંતર ભરી ઉમંગે
જીવન જગો ખતે રે
સુંદર વર્ષો અભિનય રંગે
આવે નીચ અનતે રે.

લગ્નગીતો-નૂનાં અને નવાં

મીઠાલાલ મારતર

અહીં લગ્નમાં જુદે જુદે પ્રસંગે ગવાતાં અલગથી ગીતો ને તેની સાથે અલગરે સાથ ચણાવા કુટુંબમાં ગવાતા ને સ્ત્રીઓએ પોતે રંગેલાં નવાં લગ્નગીતો આપ્યા છે. લગ્નગીતો લગ્નભૂમિ ની વીર્યો છે ને તેથી તેના આજી થયે જતા પડયા જણી નાખેલા એક દષ્ટિ સ્વલગ્નની ને યાજ્ઞાસરની લાગરો આ ગીતો એક જ કરવાર થી. મીઠાલાલ મારતર રાજ્યના એક શિક્ષક છે, અને કલુણી લગ્નગીતો વગેરે લોકસાહિત્યના લાગણીભર્યા શોધક છે. નવી નારીઓ ગીતો વિના તે પછી યજ્ઞની જ નથી, પણ એને સૂઝે છે સિનેમાના રાગ, અને એની પાસે કલ્પનાયુક્ત કોર્મિની મુદી નથી. નૂનાં ગીતોનું કાવ્ય વચ્ચે એમનાં નવાં મગજમાં કોવરું નથી તે માણે કે કાવ્યવત્તનો જ કોમળામાં અભાવ છે એ કારણે આમ બની રહ્યું હતું.

મંદાપારોપણ વખતે

(રાગ: એવી મોજ મુંબઈની)

રૂઠા ગીત ગવાય એવી મોજ લગ્નની
મંડપ રચાય છે ને માણેકરથલ રાખાય છે
રૂઠા મીઠળ બધાય એવી મોજ લગ્નની.
તોરણ જમાય છે ને વરરાગ્ન પોખાય છે
રૂઠા કન્યાદાન દેવાય એવી મોજ લગ્નની.
હથેલાળો દેવાય છે ને હસ્તમેળાપ થાય છે
રૂઠા ગીત ગવાય એવી મોજ લગ્નની.
મેરીએ ચડાય છે ને રૂઠા દરમ છે
રૂઠી મેઝનો અપાય એવી મોજ લગ્નની.

મંદાપારોપણ વખતે અસલી લોકગીત આમ છે.

સોનાની સળીએ માડવો, રૂપાની વળીએ માડવો
માડવડે મોજા રે મોરાર, જપન કરોડ જલદવ મળ્યા.
—વહુ—લાઈને પીનવે, ગ્વામી અમને રાવજગ દેખાડે
રાવજગ હોય રે રાગિયામણો.

કન્યા વળાવતી વખતનું નૂતન ગીત

(રાગ: જપનની નાવ ના રેહો)

બેની તું સાસરે જાને હા બેની સાસરે જાને
સાસરિયામાં સૂખ છે પીયરિયામા માન છે
તારા વિના સોરવરો નહિ, હો બેની સોરવરો નહિ
શેઠિનાવાસમા આજ આનંદ વરતાણો
બેની તારો લગ્નદિન આજ હા બેની સાસરે જાને
નાની હંમરમાં બેની સાસરે વળાવી
સાસરે તું કુળને દીપાવળે હા બેની સાસરે જાને.

હવે તે જ પ્રસંગનું એક નૂતન લગ્નગીત લખ્યો.

પડસાળેથી કેસર રૂડે, ઘોડવેશું આપે રે ધડકતી
ઘોડવેશે બેસી બેની—બાઈ ચાલ્યા
દાદારે—બાઈ વળામણે

વગેરે વળે મારે સમરથ દાદા

અમને રે દીધા તમે વેગળા

દેશ ન જોયો દાદે પરદેશ ન જોયો

જઈને જોયો રે હરમ માડવો.

કન્યા વળાવતી વખતનું બીજું લોકગીત

દાદાને આંગણે આંગણે આંખો ધીર ગંજીર જો,
એક પાંદ તે દાદા તોડીયું, દાદા ન દેજો ગામ જો
અમે રે લીલા વનની ચરકલી, જોડી જાણું પરદેશ જો,
આજ રે દાદા કેરા દેશમાં, કાલ જાણું પરદેશ જો

પરથી જીતયા પછી વરપદા તરફથી ગવાતું નૂતન ગીત

(રાગ: આજ દિમાલપદા મારીસે ફિર હમને લગાસા છે)
આજ લગ્નનો લઘવો, લાઈ આનંદથી ઉજવાય છે
દરે દરે, દરે દરે એ વેવાઈએ કન્યા હવે હમારી છે,
ક્યા તમારું જે સાણું ને ક્યા અમારું પેટનુંદાન
ક્યા તમારું અગસરા ને ક્યા અમારું રાજકોટ
આજનો આનંદ એ તો હિરમતની બનિહારી છે...દરે દરે
મેટા ધરની જન આવી સ્વાગત આપે સારું કાંઈ
સંરગરિતો નિયમ જતાવી કુળ આપે દીપાન્ધુ
દંપતિ સુખી રહો એ જ અમારું મુખારક હો...દરે દરે

હવે એ જ પ્રસંગનું અસલી લગ્નગીત લખ્યો
ઘેલીસા ધડુપદા લાડી, અરો અપણે રેહ રે
પરણ્યા એટલા મારા લાડી, અડી મેસો ગાડે રે
લોભા રહો તો માણું મારા, દાદા પાને શીખ રે
હવે કેસી શીખ રે લાડી, હવે કેસા ભોલ રે
સોનીદાને લાટ, ઘોડા અટકાને લોભા રે
સુમણસા વરસાય રે વીરા, —વહુને કાળે રે
લગ્ન લગાઈને આવ્યા પછી રાત્રે કુટુંબની સ્ત્રીઓ

ગીતે મળીને ગાય છે તેનું નૂતન ગીત

બેની પધારા રે અવસર આંગે
હીવ કરેમા નિવાહ ટાંડણે.

સેવાની સમસ્યા

દલિતના ખેડેરીયા

દિવસોના મંથન, અનિદ્રા અને ઉગ્ર પછી જાગે છે અને સતીશ છુટકા થયાં.

આજે હું ધરમાં એકલી જ છું. છેલ્લા મહિનાઓના પ્રસંગ એક પછી એક મારા મનમાં ચાલ્યા જ રહે છે; એમનું આલોચન કરતાં ફરી ફરીને મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે છે, 'મેં ખોટું તો નથી કયું?' સતીશથી છુટકા થયામાં મેં જુદા તો નથી કરી? છુટકા થઈને જે મંથન, કચવાટ અને બાધામાંથી મુક્તિ મેળવવાનો મારો આશય હતો તેને જાણે જાગે તો મારું જીવન પણ જાગે ને વિપા-દપૂર્ણ બની ગયું છે. જૂનકાળનાં સમયો ને જાણે જાણે આજે કાલોએ આજ તો દાખલે આપના વારિપૂર્ણ મેષ જેવું જાહેર બતાવી દીધું છે. કદાચ હું જા સ્થિતિથી રવાણેલી નથી એટલે આમ લાગતું હશે ને થોડા વખતમાં હું પ્રવૃત્તિ બની શકીશ; કદાચ આ સ્થિતિ કાલની જ રહી જાય, જમાના સદાચલની રચિતિએ જમારી જનુએ આકાંક્ષાઓ ને અભિલાષાઓનાં જન કદાચ હમેશાં મારી આસપાસ ઘૂમ્યા કરે.

આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે જ પૂર્વના સંસ્કાર અને આદર્શોને પામત સંસ્કાર અને આદર્શોથી છુટકા તારવી જવાવખમાં આવે છે. ખાસ કરીને જનની પાળતમાં તો આ જાને આદર્શો વચ્ચે રોન મુન જેટલું જાંતર છે એવી પ્રચલિત માન્યતા છે. પશ્ચિમમાં સમજે એક કારર માનવામાં આવે છે ને જાને પણ મારે ત્યારે એવો વિચાર કરી શકે છે, જાને પૂર્વના અને ખાસ તો આશ્રમજનના આદર્શો યુગ્ય

મારે જ લગ્નજનની બાંધીમાં અટવાઈને વિચરે કિનારે જીવરું પડશે?

કાઈ એમ ન ધારી લે કે ને નિષ્કૃપ મેં તદ્દન હજી મને, વિચાર કર્યા વિના અથવા ક્રિતાવળે કર્યો છે. ને નિષ્કૃપ પર આપનાં મને મહિનાઓ લાગ્યા છે, મેં નિષ્કૃપ પર આપનાં મારું હાથ અનેકવાર વિદોષું. થઈ ગયું છે, ફરી ફરી મેં વિચાર કરી જોયો છે, પણ હરા આ એક જ માગું દેખાવો છે. મારી સમસ્યા કપરી પસંદગી હતી, સેવા કે સદાચલ? અને પસંદગી રખા જ હતી, મેં જાનેને સાથે નિલાયન અનેક વલખાં માર્યાં, અનેક મસામણો કરી પણ નિષ્ફળ, આખરે મેં સદાચલ જતું કયું!

મારી મનોબાધા સમસ્યા માટે મારી પૂર્વકપરી તમારે જાણવી પડશે. સ્થિતિસંપન્ન અને આધુનિક રી શક્ય એવા માતાપિતાની હું પુત્રી હોવાથી સામાન્ય રીતે જ, શાળાનું શિક્ષણ પૂરું થયું એટલે મને કોલેજનું શિક્ષણ મળ્યું હતું. એ માટે મારે કાંઈપણ દાક્ષિણ પ્રપત્ત કરવો પડ્યો ન હતો. સ્ત્રી-પુરુષમાનવનાં અને રાજનૈતિકના બધાંયો મેં પોતા દત્તા. કેળવણી પૂરી થયા પછી કોઈક કરવાની, સમાજ અને દેશ માટે કાંઈક કરી શકવાની જરૂર પડી પડેલી જ મારા જાંતરમાં હતી. કોલેજમાં હજાર કેળવણી પામેલી યોાજાં શાળા રીએ સામાન્ય સ્ત્રીઓની માફક જ પોતાનું જીવન જીવી કરે એ મને જરા વિચિત્ર લાગતું હતું. ને કે મારું જો જીવન જરૂર પડે હતું, થું કરતું એવો મને કોઈ ખ્યાલ ન હતો, છતાં કોઈક કરવાની હિંમત હમેશાં મારા મનમાં

આવીને આપી જ હતો. જ્યાંજારી અને ફરજો વિનાના એ સખ્યમાં જાળવ્ય માધુષ' હતું. અમે પરપરને સહજ- તાથી માહતી, એકના વિના થીજતું જીવન આકલ્પ્ય લાગતું. આજુ અમે માથેરાનની ટેકરીએ પર આઘમતા સુધેને નીરખતાં અને ભવિષ્યની યોજનાઓ કરતાં. એક ધર, સતીશ, રેખા ને અમારું સહજન-માન આટ- લાથી જ ગિત એટલું મનોરમ બની જતું કે -ચિત્ર અધૂરું જ રહી જતું. એ સ્વેચ્છવિહારમાં કોઈ વાગ-નવિકતાને રચાન જ ન હતું.

હું બી એ. પાસ થઈ ને અમારાં લઘુચર્ચા, પથુ લગ પછી એ જ અંદિનામાં સતીશને બેરીસ્ટર થવા માટે વિલાયત જવાનું થયું. અમારો બધી ચોખનાઓ ચોખા વખત માટે તે બાળુએ મુકાફર્ ગઈ. સ્તીમર પર એને મૂકવા જતાં હાંથ જાણે લાગી જતું હતું, સતીશ એના કમાલથી મારી આંખો ભીંચી.

‘રેખા, ઘેલી થઈ કે શું? મને તારી પ્રસન્ન મનની વિશ્વાસ બેઠાએ.’

નિમ્મિત્ત લાંબા પત્રો લખવાનાં વખત આપી અમે છૂટાં પડ્યાં, સ્તીમરના ડેક પર બપો સુધી રેખાએ ત્યાં સુધી સતીશનો દબ માં ફરકતો રમાલ મેં ભેગા કર્યો.

ચોખા-વિવસ સુધી તો જીવન તદ્દર ખાલી જેવું લાગ્યું. કાંઈક પ્રવૃત્તિથી મનની એ શત્યતાને પૂરી થકારો એમ ધારી મેં કાંઈક કામ લેવાનો વિમાર કર્યો. એવામાં જ આગસ્ટનું રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલન ચડી ગયું, રાષ્ટ્રની આઝાદીની લડતમાં અંપલાવવાનું યુવાનોને આહવાન મળ્યું ને અનેક વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસ તજી એમાં અંપલાગ્યું. નામીતાના ઉત્સાહના પ્રથમ અવેશમાં શું કરવાનું છે એના કશા પે ખ્યાલ વિના અનેક નવયોદિયા યુવાનો અને યુવ- તિઓ તત્પર થઈ ગયાં. આ લુપ્તાળને રાકવો કે એમાં ભેગાઈ જવાના પ્રલોભનને વિરોધ કરવો એ વ્યવકલ હતું હું. પણ રાષ્ટ્રસેનાની એક શૈનિક બની ગઈ.

દર પખવાડિયે સતીશનો પત્ર આવતો જ. ત્યાંના જીવનના અનુભવો એ વિસ્તારથી લખી મોકલતો. ‘અડોતું’ સમાજજીવન કાંઈક લુહું જ છે, રેખા, સ્તી-પુરુષસમાનતાની વાતો તો આપણે પણ ખૂબ કરીએ છીએ, પણ આપણાં સામાજિક જીવનમાં બંધનો ને ફરિની અખતારો વચ્ચે જ વસીને મુક્તજીવનો

ખરો ખ્યાલ નથી આવતો. અહીંના જીવનમાં આવીને મેં એ ભોયું. અહીંની સ્ત્રીઓ ને પુરુષો લાખોની સંખ્યામાં મુદ્દકામે લાગી ગયાં છે. સ્ત્રીઓ એ કાર્યો ન કરી શકે એમ કેલ કહેતું નથી. પુરુષની ભેદાભેદ ભીંચીને કાર- ખાનાઓમાં, આરિઓમાં, વાદનવ્યવહારમાં દરેક જગ્યાએ સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. હિન્દી સ્ત્રીઓની લાગ્ય, સહેલ કે સરમ એમાંનું કાંઈ તેમનામાં નથી. યુનિફોર્મ પહેરીને ઉત્તર પ્રદેશ ને સીંધી ગતિથી ચાલી જતી એ સ્ત્રીઓને બેઠે’ હું ત્યારે જરૂર માન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એક સવાલ બેઠે છે, મુદ્દ તે અધિક વખતનો પ્રશ્ન છે, રાષ્ટ્રની કલેક્ટીની લડીએ એમણે બરાબર ફરજ બજાવી છે. પણ મુદ્દ પછી એમનું શું? બહારનું જીવન જીવ્યા પછી શાંતિકાળમાં એ પાછી મુદ્દમાંલાલની ફરજે શરીકારવા તેપાર થશે? આખરે તો સ્ત્રી-જીવનનું સાદુર્ય મુદ્દિપ્તી પદમાં જ છે ને!’

હું આ બહારની નવીન દુનિયાના સમાખારો સ્પર્શનક વાંચતી ને સાથે સાથે જ સારી પરિવર્તન પામતી મનો- દલાની પુલના કરતી. મારી આસપાસનું વાતાવરણ જ પલટાઈ ગયું હતું. રેશને માટે કાંઈક કરી છૂટાની અંખના એકએક મુનાદિમાં જંગી હતી, હું એ રાષ્ટ્રવ્યાપી અસરથી અલિસ નહેતાં જ રહી કાંઈક કરી છૂટાની અસ્યાર સુધી અબધકત રહેલી અંખનાને દબે માગે મળ્યો. મુતસ્વરૂપ મળ્યું. વિદ્યાર્થી ચળવળમાં મેં આજેવાની- ભર્ષો લાખ લેવા માંડ્યો. માત્ર ધૂતોથી જ ન સંતોષાતાં એ અંખનાએ રજનાત્મક કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ પકડ્યું. હિસાન ગરજવાની ચળવળમાં મને વધુ રસ પડવા માંડ્યો. અહિલનના દરિસો દરમિયાન એક રમથેથી સરેશવાલની તરીકે ફરતાં ગામડાંઓની દલા મેં મારી નજરે ભેઠ, ગામડાંની ગરીબી ને કુદરેકાનો મને પ્રથમ તાદશ ખ્યાલ આપ્યો ને ભણે મારી દિષ્ટિ જ બદલી ગઈ.

સતીશનાં પત્રોના પ્રત્યક્ષરમાં હું મારા અનુભવો ને નવા વાતાવરણે મારા જગડેલા પ્રત્યાધાનો લખતી. ‘વાંની સ્ત્રી-અનુતેની અને સ્ત્રી-અર્થતિની તારી વાતો વાંચી અહીંની પરિસ્થિતિ સરખાવવાનું મન’ થાય છે. ખરું કહું તો છેલ્લા અહિલન પછાતી, એટલે કે તારા વિલાયત ગયા પછીથી જ મેં આ દિષ્ટિ-ભેળવી છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ નામન નથી એ ખરું છે, કારણ કે એમને ભગતિ આપવામાં નથી જાતી, એમને

શિક્ષણ નથી આપવામાં આવ્યું, જેમને કોઈએ હાથ આપીને શિક્ષા નથી કર્યાં. પરંતુ એવી જ તો જે સ્ત્રીઓ ભગત છે જેમની ફરજ ને જવાબદારી સત્તા નથી વધી જતી ? એ સિમિત સ્ત્રીઓ પણ ત્યારે સામાન્ય નારીની માફક સ્વોચ્છમાં ને બાળકોમાં જ પોતાનું જીવન સાધક સમજે છે ત્યારે હું નથી સહન કરી શકી, નથી સમજી શકતી. તને ભણીને બાનંદ રસો કે હું પણ હવે active worker બની ગઈ છું. અરિના મજદૂરમંડળનું અધિક જવાબદારીભર્યું કામ ચારા પર છે, ખાસ કરીને સ્ત્રી-મજૂરો ને એમનાં બાળકો—એ વિભાગ ચારા હાથ નીચે છે.”

જાતાંજમા સતીશ મારી પ્રવૃત્તિઓ માટે બાનંદ બેસત કરતો. ચારા સમખોળે બાબો સરસ ઉપયોગ કરું છું માટે ગણિત ચર્ચા ને લખતો, ‘જર્તા’ રેખા, નવી લાગતું કે કુટુંબજીવન એ સંપૂર્ણ મનુષ્યજીવનનું આવશ્યક અંગ છે ? અહીં સુદને તીરે કોઈએકેકે અનેક વધારાનાં કાર્યો માટે સ્ત્રીઓની જરૂર પડી છે તે સ્ત્રીઓ વતનના સાથે જોળાઈને ધરગાંધી બદલે ગાતી બની છે. એમનાં બાળકો કમીય દૂર, દેશની અંદરના ભાગમાં કમ જગ્યામાં અ.ર્જ્યા છે. કુટુંબજીવનને આ કરણ વિચેકે જોઈ છે ત્યારે ચાપ છે કે crisis ના સમય પૂરતી જ આ રીતિ નબી રહે. જીવન દબેશામાં uniform અને discipline માં રહેવા જ નથી સળીયું. એ સૌ અધનચાંપી સુધિતે એનું જ નામ કુટુંબજીવન, જ્યાં માણસ સૌ સિંતા, કુ-બ, ચાક વીસરી રહે. રેખા માનશે કે આ વિષય કરું છું ને મારી દેશ પાછા ફરતી જાવના તીવ બની જોઉં છે, આપણા સંઘઠાનનું રમ ચિત મારી દેઉં સમક્ષ ખૂં રાખી નહીં છું.”

આખરે લોખા એ તરૂં પૂરું થયાં ને સતીશ બેરીકાદરાની પરીક્ષામાં હમ્ય દક્ષાએ પાસ કર્ષ પાડેા કર્યો. એનું કોણું સુદકે કરીરે જરા વિચર્યું હતું. મૌર વણું ઠંડી બાંબોદરામાં રહીને બાકો ગુલાબી બન્યો હતો. નમૂશીબ અંગ્રેજ પટેરેવેશમાં સંજ ત્યારે એ રહીમરતી સીડી ઉપરથી જીવરતો હતો ત્યારે ખૂબ મોઢક લાગતો હતો. મિલનના પ્રથમ બાવેશમાં હું બાન બૂલી ગઈ.

‘રેખા, તું ખૂબ બેલવી મજ છે.’ મને નખરાલખ નિઘાળતાં ને મારા આંદોનાં વરસે જોતાં સતીશ કહ્યું.

‘કય રીતે ?’

‘સહેજ જીંવી વધી છે, જરાક અકડ ઘણ છે. થોડુંક વખત પણ જોણું થયું’ લાગે છે, ને વેશખૂબ પવરી ગયાં છે.’

‘અને તું ?’

‘હું જે બલશો તો હોઈશ જ. તદ્દન સ્થિર જો આ બગતમાં કોણ રહી શકે ?’

ને અમે બંને દેશમાં કોણ ત્યારે કહી શક્ય હોત કે આ બહા પરિવર્તન એવા જ અગવતા માનસપરિવર્તનનું સ્વચક હતું ?

આખા પછી તરન જ સતીશ પ્રેરીય શરૂ કરી ને અમે નધું ઘર માંડ્યું. નવા ઘર મહેતી ખરીદીએમાં જ ધણા વિષયો તો વહી ગયા. સતીશને બાકાંક સ્ફોગ ગિત ને કલામય ધર માટે ખૂબ ચીકટ દની ને એ માટે જેનું કુર્તિયર જોઈએ, દોવાલો અમે ચારી મારણુતે રેલો રંગ જોઈએ, માલીયા અને પકડા રેવા જોઈએ. બધીમાની યોજના કેમ કરવી જોઈએ—એ દરેક જોવા મટે રસિક દરિદ દની. આ ઝીણવટગરી તુપનાસિતિમાં હું પણ ધણુંવાર ચકિત થઈ જતી. આ બધા દિરસો દાખાન માતું બહારનું કામ મેં લગભગ છોડી જ દોડું હતું.

ધરમાં અમે બરાબર બપોરસિત ઘણમાં ને મેં મારું મજદૂર-મંડળનું કામ પાણું ચર ક્યું, સતીશની પ્રેરીય સારી ચાલતી હતી એટલે ધાનું બધું કામકાજ કરતાં નોકરો રાખી શકીએ એવી રીતિત હતી. મારા જ્વાલ જવાથી ધાનું એક કામ અટકે એમ ન હતું. શરૂઆતના દિવસોમાં રસોઇ હું હાથે જ કરતી પણ એ મટે પણ મારી હજાગી એક મહારાજ અને રાખી લીધી.

પણ એવી તરન જ મને કામનું કે સતીશની બોખાં ધરની પ્રથમની ગચિ જોણી ઘણ મજ.

‘કેમ, સતીશ આમ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘તારા દોષની રસોઈ જોઈલી મહારાજની રસોઈ નથી શાવતી.’ સતીશ હામને કહ્યું.

મને કામનું કે મેં હા વખતમાં દેરક જોઈ, પણ સતીશ એના અસતોષ કામ જ રતી એ મહારાજ બધીને

મેં બીજો રાખ્યો. એની રસોઈ પહેલાના કરતાં ઘણી સારી થતી હતી છતાં સતીયને પૂરતો સતોપન ન થયો.

જોકે પૂછે તો જોરાકની વિવિધતા બાળનમાં મને બહુ રસ ન હતો. સાદો, સાદાઈ ને પૌષ્ટિક જોરાક હોય તો તેનાથી મસાવી શકાય તેમ હું માનતી. પણ સતીયને જોરાકની વિવિધતાની બહુજ ગીટ હતી. અગાધાં, મસાલા, પાપડ એ બધું નિત્યનવીન હોય તો જ એને લાગતું. સતીયને પ્રસન્ન કરવા મદારાજને રજા આપી મેં હાથે રસોઈ કરવા માંડી છતાં મારી જઘરાની પ્રવૃત્તિને લીધે સતીયા છઠ્ઠે એટલે સગમ તો મારાથી એની પાછળ ન જ આપી શકાયો.

રોજ સાંજના પાંચથી આઠને મારે સમય મજદૂર સંપત્તી કચેરીમાં જતો એટલે સાંજના સતીય એડીસથી પર આવે ત્યારે હું ક્ષયિત જ ઘેર દોડી એમ ખનતું. અમુક મહિનાઓ વીત્યાં એ પછી જ હું સતીયની અગમ્ય કમળને પરખી શરી કે એડીસથી ઘેર આવતાં એ રોજ હાજરો કે હું યે જ દોડું. આખા દિવસ કામથી શ્રમિત તેમ જ મન ગેર મને ન લેકેને હતો, માદ મર્જ જતું. રોજના સાંજના મારા આ બંધસાંબંધને લખે સતીયની સાથે મારાથી કલમમાં કે કાંઈ આમનિત પાર્ટમાં પણ ન જઈ શકાતું. મને એને માટે ખુબ દિલગીરી થતી પણ મારું કામ હું ઊંડી શકું તેમ ન હતું.

આમ ધીરે ધીરે અપાત્ત જીવનનાય ચલ્યું જતું હતું સતીયને મારી જઘરાની પ્રવૃત્તિ આડખીકીડપ લાગતી એ તો હું પ્રથમ છ મહિનામાં જ જાણી શકી; પણ મારાથી અને એટલી રીતે તેને અનુકૂળ બની જવા, તેની હાજરો બને ત્યાં સુધી ગમી જવા મેં પ્રયત્નો કર્યા. સતીયને મારા પર પ્રેમ ન હતો એમ ન હતું, અન્યત્ર પ્રેમ હતો. તે એ પ્રેમ જ મને આજો દરોડા થર માથે બાંધી રાખવા મળે, એટલે પગપર ગર્જી પ્રેમ અને નિપાસ દેવા છતાં અમારી વચ્ચે આવી ઝીણી ઝીણી બાજબીમાં ક્યારાટ રવા કરે. આપ બીજા છ મહિના વીતી ગયા.

પીએ પીએ એ રહ્યું થતું જતું હતું કે સતીયની જોને મારી જીવનકાંઈક જ જુદી હતી. બને વચ્ચે રોજ પૂર જેટલું અંતર હતું. સતીય અનિચિત જીવ

નની, કૌટુંબિક જીવનની પૂર્ણતામાં જ માનતો, એથી આજીવ એને કશું નહોતું જોઈતું. તે પૂરતું કમાઈ લાવતો હતો. જીવનની અમારી સર્વ જરૂરિયાતો આરામથી ને સરળતાથી પરી પડી શકે તેમ હતી. અમે બંને તદુરસ્ત હતાં, સિદ્ધિત હતાં, સમજુ હતાં, બીજું શું જોઈએ ? આ માટે કલેસલું કુટુંબજીવન જ અમારા જીવનનું મહદ સાધક ન બની રહે ?

જ્યારે અનિચિતજીવનની પૂર્ણતામાં જ મને સતોપન ન હતો. મારી આસપાસ ગંદકીના, અજાનના, વહેવના, રોગના થર ભર્યા હતા. હું અથવા બીજા અમુક વ્યક્તિઓ એ ધરથી ઉપર જીવી શકતા દોષીએ, પણ મારે એ નિયત થયેને પણ ઉપર લાવવા હતો. કૌને ત્યાં સુધી મારી કશાએ ન લાવી શકું ત્યાં સુધી મારું અનિચિત સુખ ને વૈભવ મને અપારા ધર્મ પડતો. શહેરના મજદૂરલાઓમાં ગંધાતા મારાનાં ખાઓગિલામાં મજદૂરલા મંદરોને ઉઠાડી કદાથી રમતાં અપકેષાં અજાકોને હું જોતી ને મારું અંતર દરી શોડું; દિવસકરતા મર્યાદા સાથેના કામથી જીવનસર નિયોગદ ગયેલા મજદૂરને દિવસ આયોગે કાનના પીલા પામે થક ઉતારવા ને દુઃખ વીપરવા આવતા જોતી ને મને કમકમી આવી જતી મુખતો, વૈભવનો, આરામનો મને શું અધિકર હતો ?

એકાએક જ બધી મિલોમાં હતાલનો વાયરો ફેલાયો, ગિલમલો. મોંઘરાંરીકર્યામાં ૫૦ ટકા કાપ મુકવા માગતા હતા કારણકે પુર ૫૦ થયું હતું. પણ મોંઘરાંરી તો ૮૭ જેટલી ને વેટલી જ હતી. મંદરો જરાજરા સંગ્રહિત હતા એટલે શહેરની એકાએક ગિલ કામગીરે વિના અટકાવે બેઠી. મજદૂરસંપત્તી કચેરીનું કામ અનેકમણું વધી પડ્યું. રોજ રાત્રે કામગીર આવેલાનોની સમાજો ભરાતી. ગિલપાલોનો મજરા બનારા પ્રતિનિધિમંડળમાં ન્યોમજૂરોના પ્રતિનિધિ તરફ મની વરખી થઈ એટલે પ્રતિનિધિમંડળની મંજાવગ્યોમાં ને ગિલપાલો સાથેની વટાવ રોમાં પુરકજ સમય જતો. મવારના અમુક કલાક જાર કરતાં મારે આજો મમય આ કામમાં જવા લાગે. રાત્રે સુતા પરી પચા પછી ઘેર આવતાં પણ લગભગ રસ દર્શી જતા, મંજાવગ્યો મારે કુચિત પ્રતિનિધિમંડળના બીજા જાતજોને પણ મારે ત્યાં આવતું પડતું.

અને અહીં જ સતીશ અને મારી વચ્ચે મુખ્ય સંબંધિયોના પ્રસંગ ઊભો થયો. આપારમુખી અવગત અસંતોષ, નાની નાની ફરિયાદો, અત્યાયણ, અજીબો જો તો આપણા જ કરતું. પરંતુ તે દિવસે પ્રથમ વાર જ સતીશ અને રૂપક શબ્દોમાં કહ્યું કે મારી બહારની આટલી બધી પ્રવૃત્તિ, રાતના મોડા આવવું, બીજા પુરુષ કાપ કરો સહ સંપર્કમાં આ તું તેને પસંદ નથી, એની સામાજિક પ્રતિબંધને ક્રોધ સહન કરતું પડે છે; મારી પત્ની તરીકેની ફરજોમાંથી એથી હું ત્રુટત થતી જાઉં છું.

તે દિવસે પ્રથમ જ મેં સતીશના ખરા સ્વભાવને જોળખ્યો. શિક્ષણ, સંસ્કાર, સૌજન્ય એ બધું હોવા છતાં એનું માનસ બીજા પુરુષો જુવું જ હતું. લગ્ન એટલે સંદર્શન અને મેં જ નહીં પણ પુરુષનું સ્ત્રી પર આધિપત્ય એમ તે માનતો હતો, પત્નીને આજો રહાડો પતિપરાયણ રહી ઘરમાં જ માળવે એકઠાં, એનું ક્ષેત્ર ચૂક જ છે, બહારની સ્વતંત્ર ને ઉદ્દેશદત્તી કાંઈ પ્રવૃત્તિ તેને ન હોવી એકઠાં, પત્ની એ માનિત્રીની વાગુ છે.

તે દિવસે મેં સતીશને કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. મારું મન અત્યંત ખિન્ન બની ગયું હતું, સતીશના આ નવા સ્વરૂપે મારા અંતરની લાગણીઓને સખત આધાત પહોંચાડ્યો હતો. મારા ખંડના બાર બંધ કરીને હું ખુલ્લે મોંએ રહી. મારાં સંદર્શનનાં સર્વ સ્વાનેા નષ્ટ થઈ જતાં હતાં. સતીશને હું મારા ખરા હૃદયથી આદતી હતી, એને અનુકૂળ બની જવા હું ખૂબ મથી હતી. પરંતુ આ તો મારા જીવનરેખાના ત્યાગનો પ્રથમ દેવો. હું શું રાખું ને શાનો ત્યાગ કરું.—પ્રેમ કે સંદર્શન ?

સતીશની સ્થિતિ પણ હું બરાબર સમજી શકતી હતી. એ પણ સુખી નહોતો રહેતો ને એને કુખી જોઈને મારું અંતર વલોવાઈ જતું હતું. શું થઈ શકે ?

મંથન, અનિશ્ચય ને વ્યથામાં દિવસો પસાર થયા. મેં આત્મપરીક્ષણ કરી મારા અંતરનો ખૂલેખૂલો તપાસી જોયો. કશું જ સતીશ પાસે અણપમાની કે કે ધની લાગણી ન હતી. મારું અંતર હજી મ એને એકલા જ અનર્થજ સ્નેહથી આદરું હતું, મારા હૃદયમાં દિરંગ સિંહાસને હજી એની જ મતિ વિરાજમાન હતી. અપાર કોમાર-જીવનના ત્રિમેષ વાદ કરતાં મારું હૃદય વિરાધ જતું.

ને આટલો અસીમ સ્નેહ છતાં હું ને સતીશ કુખી હતો એ પણ હજીકત હતી. મેં જેને મારું જીવનપ્રેમ ગણ્યું હતું તે કાપને હું છોડી શકું તેમ ન હતી, સતીશ મારી માન્યતાઓને અનુકૂળ થઈ શકે તેમ ન હતું. આમ કુખી ને અણપમાણ્યું સંદર્શન નિષ્ણાવ્ય કરતાં એ સંદર્શનનો અંત આણી અને અપારા ત્યાગ રાહ જઈએ તો ?

આ નિર્ણય પર આવતાં મેં કેવી વ્યથા અનુભવી છે તે હું કહી શકીશ નહીં હજારી શકું. મારી બધી દિશાત એકઠી કરીને મેં ત્યારે એ વાત સતીશ પાસે મૂકી ત્યારે સતીશ પણ બહીરર તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો, એ માની જ ન શક્યો ને મારું કહેવું ત્યારે સમજ્યો ત્યાર પછી પણ એ વાત સ્વીકારતાં એને જાગરું મનોમંથન જોવાનું પડ્યું.

વિદાયનું હૃદય હું જીવનજર નહીં બૂલી શકું. સતીશની આંખોમાં ધ્રોણીન પચિડના જેવી શયતા હતી. કષ્ટ કે રોષને બદલે ધેરી કષ્ટના ને વિષાદ હતાં. અને હું જ મારું અંતર તો એપાર આંખોએ રહી રહ્યું હતું. કાંઈ બેઠીને પ્રસંગની ગંધીરતાને દળવી બનાવવાની બેમાથી એની દિશાત ન હતી.

કાંઈ બેઠાના વિના જ સતીશ નહીં જાયો. વિદાયના પ્રતીક સમુદાય એક ચિહ્ન મારે કપાળે મોઢાને મુખ ફેંટી ચાલ્યો ગયો. બામ-જીવનની કાંચુનાએ હું માન બૂલી ત્યાં ટળી પડી.

આજે દેવે ઘરમાં બીજું કાંઈ નથી, શયમતરક હું બધા ખંડમાં બોટા મારું છું, બધું જાણું ખાવા માગ છે. અજાણતાં જ સતીશની એકેક સ્થિતિ મારે હૃદયે ચડી એસે છે—અહીં સતીશ બેસતો, અહીં બેસીને લખતો, અહીં એનાં કપડાં રહેતાં, બાજનો આ ખૂલો સતીશને પ્રિય હતો—કરવાને અંત નથી રહેતો ને મને લાગે છે કે સતીશ જાણે મને આજન્તાભાષા ગદ્યદ શરે સાદ કરે છે 'રેખા ! રેખા !'

હરી કરીને મારા અંતરમાં પ્રથમ કોડે છે, મેં જૂન તો નથી કરી ? અશોચ તો નથી કહ્યું ? અંતિમવનું પ્રેમ કહ્યું ? ચૂડવન કે સેરા ? એ બને સાચે ન જ નમી શકે ? એ બંને વચ્ચે હું ન ટાળી શકાય એટલું વેપતર છે ?

ન્યુયોર્ક શહેરના એક જૂના મકાનમાં બે ઓરઠા બાહે રાખીને એક ગરીબ દંપતિ રહેતું હતું. પતિનું નામ હમ અને પત્નીનું નામ હેલા હતું. આ સાદા ઘરમાં આ દંપતિ જેમ તેમ કરીને પોતાનું જીવન પૂરું કરતાં હતાં. પહેલાં હમ મદિનાના સોએક કપાતો હોતો. પણ હમણાં તો એને સાઠ જ મળતા હતા. આટલામાંથી જ તેમને ચલાવતું પડતું.

નાતાલ ખ્રિસ્તીએનો સૌથી મોટો તહેવાર છે. આ ઉત્સવમાં ગરીબ તરંગર સૌ કોઈ પોતપોતાની સક્રિય અનુસાર કંઈ ને કંઈ ખરીદ કરીને પોતાનાં સ્વજનો અને રેહેઝીએને ભેટ આપે છે. આવતી કાલે એ જ તહેવાર છે.

પણ ૧૨ પડી પડી હેલા ઉદાસીન લાવે કંઈક વિચારી રહી છે. આખા વરસ દરમિયાન ખૂબ મુશ્કેલીથી થોડક જ પૈસા ખચાવી શકાયા હતા. આટલામાં એના પતિ માટે શું ખરીદી ખૂબ વિચાર કરવા છતાં એને કોઈ ઉપાય ન જડ્યો. સહસા એના મનમાં કંઈક વિચાર આવ્યો. અને ખરીસા પાસે જઈને એ પોતાનું મોઢું ભેગા લાગી. તે ભોતાં ભોતાં એની જાણો ચમકી ઊઠી. એણે પોતાના વાળ છોડી નાખ્યા. નીલરંગી જલ-તરંગો પર પડેલાં ચાંદ્રિકાઓની જેમ તેની સોનેરી વાળના ગૂંચળા ચમકી રહ્યાં હતાં. વાળ તરફ ભેળેને એણે કોણુ મળેલો શો વિચાર કર્યો અને એને પાછા મુકપટ વોડી લીધા. અને પોતાની જૂની ટોપી અને એવરેસ્ટ પહેરીને એ ધરતી બહાર નીકળી પડી.

હેલા અને હમના ઘરમાં જવું લેવા નેવી બે જ વસ્તુ હતી. એક હેલાના ગૂંચળાવાળા વાળ, અને બીજી હમની પિતા તરફથી મળેલી સોનાની ધડિયાળ. ઘેરથી નીકળીને હેલા એક દુકાન પાસે જઈને ઊભી રહી. ત્યાં મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું 'વાળની જનાવટની સર્વ' ચીએ બહો મળે છે.'

દુકાનની અંદર જઈને હેલાએ દુકાનવાળી બાઈને પૂછ્યું 'તમે વાળ ખરીદો છો કે?'

દુકાનવાળીએ કહ્યું 'હા, ખરીદું છું. ભેડ' તમારા વાળ.'

હેલાના સોનેરી વાળની લટા ભેળેને દુકાનવાળીએ ધંધાદારી રીતે કહ્યું: 'આના સત્તરેક રૂપિયા આપી શકાશે. તમારે આપવા હોય તો આપો.'

હેલાએ પોતાના વાળની લટા ઉતારી આપી. અને તેની કિંમત લઈને તેણે બે કલાક મુઠ્ઠી પેતાને મન પસંદ વસ્તુની અનેક દુકાનોમાં તપાસ કરી. આખરે એક દુકાનમાં તેને તે મળી ગઈ. તે એક રહેલીનમ ધાતુની ધડિયાળની ચેન હતી. એ તેને બહુ પસંદ આવી ગઈ. એને થયું કે, 'આ ચેન જરૂર એના પતિ માટે જ બની હોવી ભેળેને. હું આટલી દુકાનોમાં ફરી પણ ક્યાંય આવી ચેન ન ભેળે. તેમના સોનાના ધડિયાળ સાથે એ બહુ સરસ લાગશે.' ચેન ખરીદી તે ઘેર આવતાં તેના ઉત્સાહનો આવેશ એણે યદ જતાં એ હોંઠમાં આવી. અને ખરીસા સાથે ઊભી રહી, પોતાના દેઠા યદ ગયેલા વાળ ભેળેને મનમનિ મનમાં કહેવા લાગી. આ ભેળેને હમ ખીલું કંઈ ન કરે તો એટલું તો જરૂર કહેશે કે હું સાવ બૂબડી ખારસ જેવી દેખાઉ છું.'

હમનો આવવાનો સમય યદ ગયો હતો. હેલા આ માટે ગરમ પાણી મૂકીને ટેબલ પર નાસ્તાની રકાખી ગોઠવી, વાટ ભેલી બેઠી. હમને આવતાં કહી વાર ન થતી. આને પણ ન યદ. બરાબર સમયસર દાદર પર એના બુટનો અવાજ સંભળાયો. અવાજ સંભળીને હેલાનું મોઢું ડરથી વીલું પડી ગયું. પણ તે પછી સ્વરય યદ ગઈ. ઘરમાં અવીને હમે ખારલું બંધ કયું. અને હેલા તરફ ભેળેતો જ તે સ્થંભિત યદને ઊભો રહી ગયો. હેલાએ એની પાસે જઈને કહ્યું, 'તમે મારી સાથે આવી રીતે ન ભુજો. મેં વાળ કપાવી નાખ્યા છે કેમ કે ઇમુના જન્મોત્સવના દિવસે તપને એટ આપ્યા વગર મારાથી રહેવાય તેમ ન હતું, તમે નાપ્રય ના થશો. વાળ તો પાછા મોટા યદ જશે. આ ઉત્સવને દિવસે આનંદ કરો. તમને ખબર છે? તમારે માટે હું કેવી યંત્ર વસ્તુ લાવી છું, એ ભેળેને તમે ખૂબ ખુશ થશો.'

પણ હમ અવાઠની જેમ ઊભો રહ્યો. હેલાએ કહ્યું. 'આજ ઇમુના જન્મોત્સવના દિવસે મારા પર નાજા ન થશે. આને આનંદના દિવસ છે' હમને જેમનો તેમ કહ્યો રહેશે ભેળેને વળી એણે દુઃખપૂર્વક કહ્યું.

જવરે કહ્યું, 'વાળ તો પાછા વધી જશે. પણ આ જન્મો-
ત્સવના દિવસે તમને કંઈ બેટ આપ્યા વગર મને વસ-
વસો રહી જાન, આ બનાવું ?'

કોટના ખિરસામાંથી એક પેકેટ કાઢીને જાણે કહ્યું.
'એવું કંઈ નથી હોતું. આ પેકેટ ખોલીને તમે જોશો
તમે સમજશો કે હું કેમ ઉદાસ થઈ ગયો છું.'

હેલાએ મટ પેકેટ ખોલ્યું. અંદરની વસ્તુ જોઈને
આનંદથી બેજબી પડી. પણ બીજી જ ક્ષણે એને રડવું
આવી ગયું. પેકેટમાં વાળમાં ખોસવાની સોનાની ત્રણ
પીતો હતી. કેટલાય વખતથી હેલા આવી પીતો માટે
જાંખતી હતી. પણ પેસાની તંગીને લઈને એની કચ્છા પૂરી
નહોતી થતી પણ આજે જ્યારે એ હચિજત વસ્તુ એના
હાથમાં જ છે. ત્યારે એના વાળ ક્યાં છે ?

હેલાએ સ્વસ્થ થઈને કહ્યું, 'કંઈ' હરકત નથી.
મારા વાળ તો બહુ જલ્દી વધી જશે. પણ હું તમારા
માટે શું લાવી છું તે તો જાણો. એમ કહીને
એણે પ્લેડીનમની ચેન જામને દેખડી 'જાણો તો,
કેટલી સુંદર છે! આજ આના માટે હું કેટલી રખડી તેની
ખજાર છે ? લાવો તો તમારી ધડિયાળ ? જોકે, એની
સાથે એ ફરી લાગે છે !'

જમ થોડીક વાર સુધી ચૂપ રહ્યો. પછી કુખખૂં
હસીને કહ્યું.

'તારા મટે પાંત ખરીદવા મેં ધડિયાળ લેવી
નાખ્યું છે.' એમ કહીને એણે સજ્જ નેત્રેથી પત્નીને
આથમાં બીડી લીધી.

■ એ. દેવરીની એક વાર્તા હપાથી

૩૬

રૂપની ખોજ

શામાં હશે રૂપ ? વિમાસનો હું
મધુ' મહા પ્રશ્ન ઉઠાવવા એ.
હોતો તો ખરા રૂપ કયલી છુપાયું
પ્રહુ કલાકારિન આરાધન.

હશે ચિતારો : સહુ ચિત્ર-ચારુતા
રેખાકરને રમ હતા મિલાવટે.
હશે ગવેયો : સહુ ગાવનોનું
ગાધુય' તો સર-ચરા ખિલાવટે.

હરિદ્રી લવે- માતૃકતા ચુલાખી
ગાણે હશે જામ-સારાજ-પુરના
ને કાન્તરર્શી કવિ કે વદે ત્યા :
'સાણિકારી રહિયાળી રાતે
સાવણ-મેરામણ લે હ લેરીમાં !'

હું સાંભળું' વાત બધી થ આમની
કિન્તુ ન માટું મન લેશ માને.
ગૌરાંગમાં રૂપ તમે અનોખું ?
રાધા વરી તો ધનસ્યામ શને ?
ત્યારે લસે રૂપ સુરોલમાં શું ?
ગોણા હરિ તો પછી કાં સુધમે ?

શોયું' વધુ તેમ વધુ મુંઝાતો
ઉદ્વેગતાં તો ઉજટો મુંચાતો.
અતે ખુરુ' રૂપ અનુપ ખોજના
હું મરત કોઈ મરતરિયા શો
અરૂપને સાગર જાણવાતો.

લાખો ગને સત્ય ઉકેલ ત્યાથી :
છીપે છુપ્યું મૌકિક મેહુ, એવું
હેને લસે રૂપ અરૂપ આમનું !

હે વૈશાખ !

૧

હે ભૈરવ ! હે ઝુદ્ર વૈશાખ !

ધૂળે રળેટાયલાં તારાં

ઝુલ પીંગલાં જટાભૂટ

ભિડ ભિડ યાય છે.

તપશ્વી ક્ષીણ અનેક્ષી

સંતપ્ત તારી કાયા છે,

ભયઘોર ભેરી મોઠે માંડીને

ઠેને તું હાકલ કરે છે

હે ભૈરવ ! ઝુદ્ર વૈશાખ !

૨

ત્રાંબાવરણ તપ દિગ્ગતોનાં હરોમાંથી

તારાં અનુચર-વૃંદ ધસ્યાં આવે છે.

મધ્યાહ્ન-નભમાં

ભીલણુ અગોચર ને નિઃશબ્દ,

તેમનાં તાંડવ મંડાય છે.

૩

મહમત્ત દુતાશન

યાદીને હાંકતો હાંકતો,

અંતહાલિ પીડાતો,

ફરી ફરી ભેઠે છે,

પડી પડી ભેઠે છે,

ધૂમરીઓ ખાય છે,

તૃણપાંદડાંને ચકર ચડાવતો

રેતડગલાને શૂન્યમાં ઘુમાવતો,

પૂદડી ફેરવતો

ઉમરેગે ઢોટો કાઢી રહ્યો છે.

૪

દીપચક્ર હે દુર્ગલ સંન્યાસી !

લાલ નેત્રો લલાટે જોયીને,

પદ્માસન વાળીને,

નિર્જળા નદી-તીરે

ને વેરાન ખેતરે ખેતરે
 હું ખેઠો છે, હે ઉઠાસી પ્રવાસી ।
 તારી સન્મુખે સળગી રહી છે
 લક્ષ્મણસન્તી ચિતોક્તિ-જવાહી-
 વિરાટ નક્ષત્રે ચાટતી,
 વિશ્વ-છાંડ્યાં વિગત વર્ષનાં ચળ-રાશિને
 ભરમ કરતી.

હવે તો શાંતિપાઠ કરે હે વેરાગી ।
 તારો ઉદાર ઉદાસ એ કંઠસ્વર
 જિગમણે ને આથમણે પથરાતો
 નકનદીને પાર કરતો,
 ગામ પર ગામ વટાવતો,
 ખેતરોને છલકાવતો
 સર્વત્ર જ્યાં પહોંચે,
 કલાન્ત કપોતનાં કંઠને વિષે,
 ક્ષીણ બહુવીના શ્રમિત જળસૂરમાં,
 પીપળની છાયામાં,
 સર્વત્ર તારા કુરુણ મંત્રની સાથે
 વિશ્વભરમાં
 સર્વ મર્મવેદનાઓ વિસ્તરી પડે.

સુખદુઃખો ને આશ્વાનિરસ્યા
 તારી કૂંઠે જિપડતી ધૂળની પેર
 આકાશે જિઠો ।
 ખરી ગયેલાં કુલ-કૂલોની ગદ્ય સર્ગે
 આકુલ ગગનને ધવરાળ નાખે ।

ગેરઆ તારા અંશગાને
 ગગન-પટપર પાથરી દે.
 જરા મૃત્યુ ક્ષુધા તૃષ્ણાને
 ઢાંકી દે.
 લાખો કરોડો માનવ-હયાં
 ચિંતાએ વ્યાકુળ છે આજે.

૯

એવી તો રજુશીંગી ઝનવ હે રુદ્ર વેશાખ !
કે મધ્યાહની તંદ્રા તૂટી જાય મારી,
જાગી બેઠીને હું આરણ્યની અદાર નીકળું,
પ્રાણીહીન વૃણહીન દિગ્ગતને પેલે પાર
નિઃસ્તબ્ધને સુપચાપ નિરખ્યા છું.

[સ્વીક્રન્દાય દાગોરના વેશાખ પરથી]

❧

અધીરાં હંસોને

અરે ! આખા પેલા જનું જનું કરો ! શાંતિ પકડો,
જવાની તૈયારી સહ અહીં જ આવ્યા, પછી જાલો.
અને તેને આવ્યા હો, જનું જ પડશે વાત નથી છે,
અતું ખાટું મોણું થકી અધિક બેરુચે ? ધીર થશો.

ન-આમ આ ના' વ્યાં, અધિક દોષતું નેથી અડતું,
અને આવો તો શુ ! સકલ દિલ્લોરો નલ સમા
તમોને ના, શાંતિ જગત જન નિર્મ્યાં રૂઢ વિધિ,
તમારે કાળે તો સતત ધનકારે ઉર શ્રમે

જનું છે શું બેઠી ? ગરીબ મુજ આવાસ નિરખી ?
સમ્પત્તિ ના તેથી ? જનું જનું કરો, કે કમુર છે ?
વિવેકે ? શુ એવી અતુલવી અહીં શયમયતા ?
ન હમ્મા હેમાની નિરખી ઉડવાના દિવ ધર્મ ?

ન-લેણો હેમાનો ગરીબ, મુજ આવાસ નિરખી,
જરા શા આ વારે દિલ્લ પસત રેનાકર-સયું,
વિવેકે ને ખાત્રી - અતિપ્રયુષ્ણું એ દુશ લહેા,
તમેએ જે હમ્મા અતુલવી હતી તે પ્રયુષ્ણી.

જવાતા વિગારો અધિક દિલ્લે દુન્ય કરતા,
જતા આવ્યાં જાણી અધિકતર, ને જ્યાં પગથિની
જવાતા રે સુર્યા, અધિર મન યુદ્ધે જની જતા,
વધારે શું કહેતું ? તવિત ગમતે હું દુખિત છું

જવાવીને કાલ મકલ જગતા કાળ વહેતો,
પરે તે છુટ્યુદો સમયસમિલે આપણુ સમાં

ધનાં કાલિ, સમે, તમી વળી જતા ભાગ્ય પવને.
કાણે થોડી કાળે જનું જનું કરો, આ ઉચિત કે ?
વિશાળું આ દેખો જગ, જનનસિધુ ઠીક કલ્પો.
જરા લુચ્ચો, જાણો પ્રમળ વાવાયિ લાડ બળે.
દગ્ગતા સીગ્ગતા જનન જનવાતું નિધિ-લખ્યું,
તમારા સાન્નિધ્યે ભડઅગત જાણો દિમ સમી.

તમે, સૌ, હું પાંખી જગતનીડના મટેલ કરવા
ઉડ્યાં, ક્યાં ક્યાં ? ક્યાના ? અહીં, તહીં, બધે ભાગ્ય ઉડ્યા
અહીં અતે આવ્યાં, શ્રમ અધિક લાગ્યો-મુખ કહે.
જરા બેમો, બેલો, હલ્ય હળવાં સાથ ઉડો.

અને ને આવ્યાં હો-

દોસે જે લાગ્યા હો અતુલવ હંચ હુયનન,
નિરાતે હો થાતા વિનિમય, થરો લાલ સહુને
અમોને તો નહીં. અહ ! પુનઃ પાંખો ફરકી !
અભિશ્રાપા આંખે ઉરતણી તરે હુયનની,
દોસે છે પાંખોનાં જનનબળ ને આમ, ગિરિતે
ખુદ, મારે, મુક્તા, કમય વિસપાયેય રજતું
તમેને પ્રેરે છે રખત કરવા આમ અધીરાં ?

અધીરાં મા થાઓ, જનું જ જામ છે ? તો કપહી જગો ?
નિશા, મરે દોષો ? નહિ જ જગ બિચાં જ કુગો ?
ભલે બેઠો બેઠો—

નમે બેઠો બેઠો નિઃકગના હંસ અધીરાં !
દિગ્ગે આ આવો તો અચૂક મગને આ કમવને !

‘અનામી’

વાંસમાંથી ચીરેલા કામડાંની કટકાની ભારી, કંડુંડું પકીકું, ઘુણશીની માળા, સુખડોના કટોક, ચાર વારનું ઝાડું કપડું અને સુલગીની દોરી, તાવ તપતો હતો, અશક્તિ વધતી હતી અને આંખે સૂકનું ન હતું તો પણ જગામાં જઈને મથિયરે લપ ઝાડ્યા. આ વેમવ ધરમાં વસાવવાના માનમાં એક ટાણું જ ભોજન હતું, એ હાથે તિમિરિત આંખો અને સાવજનિક દવાખાનાની બે બનાની થી જીરેને આજીવાની દવા પણ તે રિવસે બંધ રાખી. માથુસના મનમાં ધૂન જાગે છે ત્યારે પુરુષાર્થ પ્રવળી ઊઠે છે, એ વખતે અખૂર સક્રિયોના કાંડોરી બની માનવી જે ધારે છે તે કરી શકવામાં નિષ્ફળ નથી જતો. વસ્તુઓ પોતાના ખાટલાની સામેના ગોખલામાં મૂકી, કામડાંની ભારી ખાટલા નીચે મૂકી શ્રમથી નિઃસહાય બનેલા મથિયરે સંતોષ ધારણ કરી પચારીમાં પડ્યા. એના સંતોષ કે એ સંતોષની પાછળ સદાએ જાગર રહેતી કડુના બેનાડું ત્યાં કાઈ હતું નહિ.

જનરિત રોક દુર્જન માનવી પ્રત્યે દલાસાવથી થેંચાઈ તેને મદદ કરવાની વ્રતિતાળા માણસે હુનિયામાં નથી એવું કાંઈ નથી. મથિયરે સ્વા અને શેડી જ વારમાં પાડેસીતો છોકરો બાળીને એના કાકાએ પૂઠવાનું પૂછી ગયો કે : કંઈ કામકાજ હોય તો કે'ને. મથિયરેને કંઈ કામકાજ હતું નહિ. એને તો દેહની અંતિમ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ અ.વ.પ. પછી એટલે નિશ્ચય રહ્યો હતો કે એના દેહને સદ્ગતિએ પહોંચાડવા એ સામગ્રીની ઉભોગવેળાએ સૌ ઝાઈ બાળી રહેશે. ખીછ વાસનાઓમાંથી એ નિરાશકત થતા જતા હતા, સાચું કહીએ તો, આક્રિંતા અનિરોધમાંથી ઉદ્ભવેલી નિરાશકત મનોદશામાં એ છલતા હતા. થેડી વાર પછી, એના એક માત્ર રનેહી જીવજીરામ નિયમ પ્રમાણે ધરમાં ડોલિયું કરી જવા બાવ્યા, અને 'કેમ શરીર જલુ બગડ્યું છે' કહેતા મથિયરે કરના ખાટલા સુધી પહોંચી ગયા. મેસાણ પડી ગએલા બળાને કાગેડો ચાંચ મારે ને ને અસહાયતાપૂર્વક બળદ દષ્ટિ કે કે એ રીતે મથિયરે જીવજીરામ તરફ માત્ર એવું 'આ સાંજને વખતે તો જરા મેઠા ધાવ, હાથ, યું લેવડ ત્યાં' એમ એણે કહ્યું ત્યારે પોતે હમણા જ બગડામાં જઈને તદન ઘણા

પડ્યો છે એમ કહેવાનું મન થયું. પણ તો પછી હેનું વિશેની પૂછપરછ વખતે પોતાની યુત વસ્તુ સંતાપ્યા આ જનરિત અવાજને ગદ્ગદ તાંત્રા કરવા પડે એના કરતાં તકાએ અરેલી બેસતું એને હિચિત લાગ્યું.

જીવજીરામ એની લાગણીઓની અસરથી પરે હતા એટલે ત્રીજું વાક્ય બોલવાનું પણ એમણે જ રાખ્યું. દવા વિશે પૂછાણું, સલાહ અપાઈ, મદદ માટે આજીવ થયો, માંદગીની ગંભીરતા બહુ, અને દવાભાગથી મથિયરે કરતું રિલ દળનું કરવાના શુભ આશયથી એને વાતમાં દોરવા માંડ્યો. પોતાને સાંભળનારું મહે ઉ ત્યારે ધણી માથુસોને મેહું સુખ મળ્યાનો સંતોષ થાય છે.

'ચંકુ પડાવ્યો ત્યારે પણ આવી જ માંદગી હતી, એને બહુ સમજાવ્યો કે દીકરા, પછી યાડું કોણ ? પણ એને તો સ્વરાજ લાવવું હતું, એની બા તત્વા મરણની થા સહન નહિ કરી શકે. આજે એ હોત તો નિરાંત હોત.' મથિયરે કરેલું કથની કહેલો માંદો બે દીકરામાંથી રહેલો એક દીકરો તો એની માંદગીમાં અને કષ્ટપૂર્ણ એની સેવા કરવા ન રહ્યો પણ મેડો દીકરો છાતો હોત તો એને કશી આંધ હોત નહિ એમ એ મને કહેવાની રહ્યો. એની પત્ની તો એની સેવામાં જવામે કયાં નહિ રાખત એ વિષે તો એને શંકા જ નહી, પણ છે તેની મદદની ગેરદાનરીમાં મત થએલા સ્વભાવે નોના બળના વિચાર ઉપર જિવાડું હોત તો મથિયરે માંદા થે શા માટે પડ્યા હોત, પૈસાની એ શા મહે ચિંતા કરતા હોત ને અસહાય બની જીવજીરામ અજાન પોતાની વાત પણ કમાંથી કરતા હોત ?

ગેરપકડું કરતાં કરતાં પત્નીની ગેરડને પરિણામે મેડા છાંસને લગાવ્યો. મેટ્રિક જેટલું લગાવા પછી એ પુત્રને બ.પ.ને લધો અત્યુલ પડ્યો નહિ. લોકોની અંધશ્રદ્ધાને બિરે તેમની પાસે લીધા માથા કરતાં સરકારની વીસ રૂપિયાની તલ દીગીરીની ખાટલાદી ભેગવવી લાખ દરજ્જે સારી એમ બાપ બાગલ કાઢી દરના કરનાનાં નેકરી કરવા લાગી રહ્યો નાના છોકર ચંકુને પછી તો ભેગલા ઉત્સાહે લગાવવા માંડ્યો અને સારો રિવસ દેખવાની મા-બાપ રાહ બેતા હતા, ત્યાં રાત્રમાં

સપડાઈને તબુ તો કરીને રથેળે મરણ પામ્યો. રળતો, કમાતો, લણેલો પહેલો દીકરો ચાલ્યો ગયો પછી પોતે શા માટે જીવું એવા ને એવા વિચારમાં પોતાની અને પુત્રની દરકર કર્યા વિના, થોડા મહિના પછી એની પત્ની પણ ચાલી ગઈ સુખી સંપારમાં દુઃખના દિવસો શરૂ થયા. ચંદુને તાતજી આશાનો દાર લંબાવવાનો ન મળ્યો હોત તો ખાર ખાર ગાંઠે જન્મમાન-હતિ કરીને ધમ્મક મચેલી કાપાં કાંઈ વૃદ્ધા વગર રહી ગઈ હોત ખરી? શહેરના અંધારાધોરાના ધર્માં, થોડી આવકમાં પિતા-પુત્ર ગાડું ગમડાવતા. કળિયામાં શહેરની જલક-મલકની વાતો કરતા પોતાના પુત્રને નીરખી યાક્યા પાક્યા મચિશંકર ગતપત્ની અને પુત્રને બુવવાનો પ્રયત્ન કરતા. પુત્રની હેડિયારી અને લાજુતરના બાલની લાલચે વૃદ્ધા-વસ્થામાં કમાવાનો ભાર ખેંચી શકતો ન હતો તો પણ એણે મહેનત કર્યા કરી અને પુત્રને કોલેજમાં લખાવવા મૂક્યો. દુઃખ પછી સુખના દિવસો બેવાની એની ગ્વા-ભાવિક છત્તા એનું બળ હતું.

વિદ્યાનું જ્ઞાન કરનાર વર્ષમાં જન્મેલા મચિશંકરને માટે પુત્રને લાજુવવા એ કાંઈ સહેલી વાત ન હતી. લોકોની અશ્રદ્ધા વધતી જતી હતી તેવા સમયમાં પુત્રના કોલેજશિક્ષણનો બોલે બંધાયેલો કપરો યથ પડ્યો ને તેમાંથી શક્તિના વ્યયથી અવારનવાર માંદગીમાં એ સપડાતો ગયો તેમ તેમ નાણાંની તંગી વધતી ચાલી. સોળં રુદ્રિ વાંચ્યા વિના કે કથાનું પારાયણ કર્યા વિના બાલકોને દક્ષિણા આપવાની ઉગ્રહતિ જન્મમાનો ધરાવતા ન હતા તો વળી બીજી બાજુથી સારા મુદ્દત વિના પુત્રને સાસરે વળાવવા માટે જ માનેતી સત્યનારાયણની કથા વચાવ્યા વિના કે જે કાંઈ ધાર્મિક ક્રિયાની જરૂર લાગી થતી એ પ્રમ જે ધર્મને આચર્યા વિના પણ લોકો રહી શકતા ન હતા. ધંધાની ગુલામી તો એમના ધાર્મિક આચારને પણ ઊડાતી ન હતી. પેતના પૈસા ઉપર જીવતો આજીવ પ્રસંગોપાત હાજર ન રહી શકે તો બીજા 'ગોર મદારાજ' શેઠી લેવાનું એ ત્રણ ગામના જન્મમાનોએ કહેવાડાવી દીધું અને એ વખતે લાજ નોંધ દુનિયાનો બેજી જીવજીવમ ગળુતરી કરીને અતી પહેંચ્યો કે હવે એનાથી કાંઈ થવાનું નથી, ઊકારો તો કેમિજમાં બજો છે એટલે મામલતદાર યદને આવે કાંઈ ધંધો કરવાનો નથી, તો લાવને હું જ જઈને ગામનું ગોરપું

દાય શા માટે ન કરી લઉં? મલકાતાં મલકાતાં એણે વાત લખી બોલે: 'જન્મમાની છત્તા હોય અને ક્રિયાકાંડ ન કરાવીએ તો આપણે જ પાપી ફરીએ આપણે એક જ કુટુંબના, બપોરે કાંઈ મદદ નોંધએ ત્યારે કહેવો. હાલ તો હું જઈને જુધું કરાવતો રહીશ, તમે તમારે જલદી સાજા થઈ જાઓ.' પણ એમ માત્ર પરમાર્થ-સિદ્ધી મદદ કરીને જીવજીવમ અટકી જાય એવા ન હતા. થોડા દિવસ પછી રીતસરની વ્યવસ્થા કરી નાખી કે સીધું વજોરે એનું જ રહેશે, માત્ર રોઝ દક્ષિણામાંથી અર્ધો લાગ એને આપશે. બસ, યથ રહું. પ્રભ ઉપર પરદેશી રાજ્યે પોતાનો જીવ દલાવવા માંડ્યો. મચિશંકરની અણઆવડતની વાતો વધતી ચાલી અને જીવજીવમની લાવકાત, એકે એક ક્રિયામાં પૂરેપૂરી ત્રીજીવટ વ્યવહારની એકે એક હજીકતનું જીવું જાન સ્ત્રી-પુત્રોની-પ્રશંસાને પાત્ર બનવા માંડ્યા. મચિશંકર બુલાતો જતો હતો, એના પુત્રને તો પછી ઘાઠ પણ કાણ કવાનું હતું?

મહિને છ સાત રૂપિયા ચંદુ અનેક વખત જઈને માગતો ત્યારે જીવજીવમ પરમાવતા જીવજીવમ સાથે જ કાંઈ સીધું-દક્ષિણા લાવવાની પિતાની છત્તા ચંદુને અપમાનનારક લાગી. તો પછી બે-ત્રણ ગામનું જુધું જ એ શાનો સંભાળી લે? અને આવતા ભાગમાંથી કાંઈ ગાડું થોડું ચાલતું કે મરી મચિશંકર જે કાંઈ સાચવેલું એ પણ કર્યા સુધી આવે? તતુના વિમાના પાંચસો રૂપિયા તો એની વિધવા પત્નીને મળ્યા હતા અને કેવાળ સાસરમાં ધરડા સસરાનો દસકોપોડો કરવા કરતાં પિયરમાં રહેવાનું એણે પસંદ કર્યું એટલે તતુના પૈસા કે એની વડુ કાંઈ મદદ કરે એમ રહ્યું ન હતું. પોતે સોંશ થઈ ફરી પાછો કામ પર મડી જશે ત્યારે પૈસાનું તો યથ રહેશે એ આશાએ એણે રેડું પણ કહ્યું.

આખો દેશ તૈયાર થઈને લોકો હતા ગુલામીમાં આટલાં વર્ષો દુઃખ અને કંગાલીઅતમાં વિતાવ્યા પછી આઝાદી મેળવવા માટે એકે એક રવેશજિભિમાની વીર તૈયાર હતા. આ માટે અને કેવી રીતે સંઘાત ચાલતાનો છે એની, હજી ખબર પડી ન હતી પણ આઝાદીનો પ્રાજ્ઞવાણ સૌમાં ચેતન પરી રવો હતો. મુશાઈની મદાસમિતિની એકમાં જુધું નહીં થશે. કાંઈ કાંઈ વાતો ચાલતી હતી,

હવામાં ગરમાવેા શરૂ થઈ ગયેા હતા. દેશનેવાએ યુગ્મજની સહામાં ઢાંજરી આપવા જતા પહેલાં પોતા પોતાના વિભાગમાં મોટી માનવમેદનીએ સમક્ષ પ્રેરણાને મેંચ ફૂંકી જતા હતા. હેનની લાત છે, કાઈ લગ્યા વિના નહિ રહે, એક ગદિનામાં આપણે નીમક આપી દેતાનો છ સૌ આતુર થતી બેઠા હતા અને તેમાં યુવાને વિદ્યાર્થીઓએ તો નક્કી કરી દીધું કે આ જગ્યા તો છતી આપવેા.

સરદારના યુગ્મમાંથી નવેળી વાણીરૂપી ગંગા ધ્રુવત-વાસીઓને ધર બેઠા પાવન કરવાની હતી. ગાયમાથથી લોકો ભીમરાવવાના હતા બ્યવસ્થા માટે સ્વયંસેવક બનતા યુવાનોને પડકાર થયેા એક કહેનાં હળતર પુરાનસુષતિએ ઢાંજર ચર્પી ગયા હતા ચ દુ—ચન્દ્રકાન્તને તો માનવ-મેદનીથી સરદારને બચાવવા માટે એમની આજુબાજુ કોડન કરીને આસનાર સ્વયંસેવક થવાનું માન મળ્યું હતું. એના ઉમંગને પાર ન હતો જોડેશત-પરો વહેંચવામાં બે દિાસ ચ તમા ગામ એટલે પિતાને માટે દવા લાવી શકાઈ ન હતી એ કારણે ડોસા ટકટક કરી રહ્યા હતા, જાતે દવા લઈ આવે તો કાઈ—શુ ચર્પી જવાનું હતું ? વડિલે દેશસેવામાં ભરે વિશ્વ કરી રહ્યા છે, દેશને યુવાનોની ફેટલી મોટી જરૂર પડી છે ત્યારે શુ આવા ક્ષુદ્રક કાર્યમાં એણે યુધાર્પ રહેવું ?

‘ના, ના બે ત્રણ દિવસ મારાથી કંઈ થાય એમ નથી.’ પિતાને એણે કહી દીધું. ‘તમે તમારે પડી રહો. એકલેજ ખીચડી કરી નાખીશ, કપાં પેલાનું તો હમણા નહિ બને.’ કોઝિસને એ સંનિષ્ઠ હતા.

‘પણ, બાઈ, જરા દવા આપી આરે તેનાં હું તને લાપણુંમાં જવાની ક્યાં ના કહું છું ? દવાથી અથ ઝિત કરી મટતી જાય છે, પછી તારી જરૂર નહિ પડે.’

‘તારી જરૂર નહિ પડે’ બોલતાં બેલતાં તો પિતાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું એણે ક્યાં કોઈની એ મદદ નહિ લેવાનો નિયમ કર્યો હતો. પુત્ર પિતાની સેવા કરે એવી પ્રત્યાધાતી કહેવી હોય તો તેવી પ્રત્યાધાતી મનોદશામાં જ એ હવતો હતો. એટલે એનું બેલવું એને પસંદ પડ્યું નહિ, છતાં પુત્રને સમજાવતાં એણે બોલી કાઢ્યું

‘કોઝરો તો હુઆ હોય છે. હવે તો તાર પછી નથી આવતો, સંકિત તો આરાગથી આવી રહેશે, છતાં દવા હું વખત મળે તો આપી જઈશ’ કહી ચન્દ્રકાન્તે ચાલતા માંડ્યું.

અને એ સાજના, મોટા મેદાનમાં મળેલી સહામાં અસખ્ય માનવમેદનીના ધકારા વચ્ચેથી, સ્વયંમેદનીનારૂબની અભેદ દીવાલ સાથે, સરદાર મહીસલાખ રીતે બ્યાખ્યાનમંચ ઉપર જતા હતા, ત્યારે દીરે સળગાવના, અધારામાં દીનાસળી ગોમનાં શોખતાં અરબ મણિચંકરે મળડી પડ્યા અને જેમ તેમ દીરો કરી સ્વસ્થ બનતા, ખાટલા ઉપર પડ્યા. સરદારે તાળીએક મગગટ વચ્ચે ઊંચા મંચ ઉપર રથાન લીધું તારે ચન્દ્રકાન્ત આનંદના સાગરમાં રતન કરતો હતો. મણિચંકર આજ દી વતમા દવિ બનવા જતા પુત્રના ગૌરવને પ્રથમ ક્યાં વિના, પોતાના સ્વાધીને વિચાર કરી અંતુએ પાડી રહ્યા હતા.

પછી તો, સરદારે ગાંધીજી સંકિત ગંધા નેતાઓએ અધારી રાત્રે કાશવાસમાં મોટાથી સમાવેના આરંભ કરી દીધો. જીવનને સાંઠે બળવો કરી અઝાદી હાંસલ કરવાનું વાતાવરણ ફેપનું જનું હતું લોકોએ પેતાની રીતે સ્વતંત્રતાના સ્વમાને આરંભ કરી દીધો હતો. વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજ છોડી લગન ઉપડી લીધી. એ દરમિયાન મણિચંકરની તબિયત સુધારતી જતી હતી. અને બળી પાછા વિત્ત ઉપાજનની પ્રવૃત્તિને પ્રારંભ કરી દેવાની આશા સેવતા હતા મહાત્મા ગાંધી અને દેશને જડો નમવા દવા કોઈ તેવાર ન હતું. આવા વાતાવરણ માથી ચન્દ્રકાન્ત વધારે ને વધારે પ્રેરણા મેળવતો હતો પિતાની બનિગળા છતાં કોલેજમાં જવાનું એણે અપેક્ષા કરી દીધું.

‘તું જાણીને વહેલો કમાતો થઈ જાય તો સારું’ એમ પિતાએ કહ્યું. ત્યારે આખી કોલેજમાં કંઈ અંત નથી, ત્યારે પોતે એકલો દેશદોષી કે ઉપદ્રાસપત્ર બનવા માગતો નથી એમ તેણે કહી દીધું ખીજની રિયલ અને પોતાની રિયલિ વિશે પિત એ સલાહથી વડું કહ્યું પણ એનો કશો અર્થ ન હતો. એને તો એથી ધણી મોટા કાર્ય કરવાના હતા પિતાની ચિન્તા અને બપ્રસા વધતી જતી હતી તેમ તેમ દેશ ચન્દ્રકાન્તની બોલાણી રહી હતો, માત્ર સ્વદેશસેવા જ કરવાની હોત

તો બેઠા બેઠા ચન્દ્રકાન્ત ધણું કરી શકે એમ હતું, પણ જલ જવાની તૈયારી વિનાની સેવા આજ ગણાતી અને તેમાંથી ચન્દ્રકાન્ત તો ગંધીજીનો સત્યાગ્રહી હતો, ગમે તે બોલે સ્વદેશસેવાનો મંત્ર તેણે પચાવ્યો હતો. પિતાની ગરીબાઈનો ખ્યાલ એને ન હતો એમ ન હતું, પિતા વિશે લાગણી ન હતી એમ હતું નહિ, પણ આખો દેશ કંગાલીઅતમાં સળંગે છે, એ દેશને સ્વાસ્થ્યના સાધન દ્વારા જીવંતિને માગે' લઈ જવાનો મહાન પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે કે જેને પરિણામે વ્યક્તિગત દુઃખો ટળી જશે અને આખો દેશ માનભરે જીવી શકશે ત્યારે અવિષ્કૃત રહેવામાં એને દોઢ લાગ્યો. એમાં સાધન બનવું એ તો એની મોટી ફરજ હતી.

પિતાના દુઃખને પાર ન હતો. એ સ્વાર્થો જીવને પોતાનું સુખ પીગળી જતું હતું. બધા સુખી થવાના હોય એવું સ્વરાજ એને નહોતું જોઈતું એમ નહિ પણ પોતાના, તત્કાલીન સર્વ સુખનો આધાર, જેના પર છે, એવા પુત્રને બોલે ભવિષ્યનો આનંદ એને આકર્ષી શક્યો નહિ.

‘પિતાનો વિચાર કર, આ વાપણમાં એનું કાણુ ? જેલમાં તને કેટલું દુઃખ પડશે, એ વિચારે એ કેટલા દુઃખી રહેશે ? તાજ માંદગીમાંથી તો એ હતું દમણી જ જેમ તેમ ઊડ્યા છે.’ જીવજીરામે પણ ચન્દ્રકાન્તને સમજાવવા માંડ્યો.

ચન્દ્રકાન્તે સ્વદેશભક્તિનો પાઠ બરાબર પચાવ્યો હતો. કેવા કેવા દુઃખમાં, કેટલા માણસોએ, આઝાદી માટે શું શું કહ્યું હતું તે એણે જીવજીરામને કહી બતાવ્યું મરતી માતાને, મારી માગીને મળવા જવાની ના પાડનાર દેશને તના મહાત્માની એણે વાત કરી. આત્મત્યાગ વિના ઉદ્ધાર થવાનો નથી અને આ રીતે મને સંભામમાં જવાની રજા આપી પિતાજી પણ આત્મત્યાગ કરી સેવા જ કરી રહ્યા છે. ચન્દ્રકાન્તે મહાન ભાવના વિશેના લખાણો વાચ્યા હતાં, એનો અર્થ થતો ઉપયોગ જીવજીરામને પસંદ પડ્યો નહિ.

‘ત્યારે, તને તો આપ માટે કંઈ લાગણી જ નથી ને ?’

‘એમાં લાગણીનો સ્વાદ જ નથી, લાગણી પૂરી છે. આજ સુધી મેં શું નથી કહ્યું ? અને હું ક્યાં

સંસાર છોડી આવો થઈ જવા નીકળી પડું ?’ સમા-અહનો અંત આવીને પછી સ્વતંત્ર દિેમાં હું પિતાની સેવા વધારે મુદ્દલાઈથી કરી શકીશ’ આ બધું સાસ-ળીને જીવજીરામ તાત્કાલિક ફરજે અને મહાન ફરજોનો બેદ સમજી પમતું લેરતું જોઈએ એવા અર્થનું કંઈ બોલતા હતા. સ્પષ્ટ રીતે એ હકીકતને સમજાવવી એમને માટે શક્ય ન હતી.

અંતે ચન્દ્રકાન્તે સત્યાગ્રમિતિને પોતાનું નામ પ્રજાતંત્રી સત્યાગ્રહ માટે આપી દીધું. જે દિવસે એ સત્યાગ્રહ કરવાનો હતો તેને આગેને દિવસે એ કપક નિર્મળ બની અથો પણ તરત જ નિર્મળતા ખંખેરી સ્વસ્થ બની વીરના ઉત્સાહથી પિતા. પાસે આશીર્વાદ માગ્યા. પિતાની સાથે એણે પણ થોડી વાર આસુઓ પાડ્યા.

‘મારી કંઈ ચિન્તા કરશો નહિ, લાખીને બેલાવી લેજો, તમારી તબિબત પણ સારી છે એટલે હું બધું કહું’, દેશની સેવા કરવી જ જોઈએ ને ?’

‘પણ આપણી રિથિત તો જેવી જોઈએ ને ?’ એને મનાવી લેવાનો પિતાનો આમદ અટક્યો ન હતો પણ ચન્દ્રકાન્તે ધણી ભાવેણી માંડાળ્યા હતા એટલે એણે તરત જ કહ્યું.

‘એટલે જ બધું જોઈએ. લાખો રૂપિયા છોડીને કેટલાએ યુવાનો ચાલી નીકળે છે, આપણે શું શુભાવવાનું છે ? અને ઈર્ષ્યામાં તો સરખ બગયો, મોટરદાર, સુખી કુટુંબ અને એટલું એટલું છોડીને કેટલાએ યુવાનો દેશ માટે નીકળી પડે છે આપણી પાસે શું છે ? આ, બેરકુ’, આ ગરીબાઈ ? છે શું કે મારે શુભાવવાનું હોય ?’

‘બેટા, મને.....’ ત્યાગ, સ્વદેશસેવા વગેરે નહિ મમજી મોયો સ્વાર્થો’ પિતા પોતાના દુઃખનું ઉચ્ચારણ કરી શક્યો નહિ.

અંતે તો પિતાનું વાત્સલ્ય ‘પુત્રના મંગળ માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થા રવું’. દિ-દમા રહેલી બિટિલ સત્તાના પાયા કમગાવવા માટે ચન્દ્રકાન્ત પ્રજાનામાં પિતાને પ્રજામ કરી ચાલી નીકળ્યો. સત્તાના સંરક્ષાએ એને પકડી લીધો અને ન્યાયની અદાવતમાં એક વર્ષની સજા પણ મળી ગઈ

અન્નદાતા પ્રજાતામાં ગયો ત્યારે કાંઈ રીતે એ પાછો આવશે એવી ખોટી આશા પિતાએ રાખ્યા કરી પણ અંતે એના પડકારોના સમાચાર મળ્યા ત્યારે એનું હૈયું કાંઈ પાડ્યું. કાંઈ ઉપાય હતો નહિ - અને તેમાંથી ચૂસત સનાતની હિન્દુ મનાદશમાં ઊઠેલા, અર્ધ સાચી, અર્ધ ખોટી વેદાન્તની વિચારસરણીમાં ધડાએલા, અને કમ, પુનઃકમ, મત જન્મના પાપો જેવાં, દુઃખનિવારણના અપુલકતા ઉપાયો દ્વારા ખીખને દુઃખ સહન કરવાની સલાહ આપનારા, એટલે સહન શક્તિ ગુમાવી માત્ર મન બાળ્યા કયું અને માંદગીમાંથી ઉઠેલા દેહ, માંદગીમાં સપડાવે ગયો. વિધવા પુત્રવધૂને મોલાવવાના અનેક પ્રયત્નો અનેક કારણોએ નિષ્ફળ ગયા. થોડા પૈસા કાંઈ બાલિયુકુટ અને આપવાના કરી, તૈયાર ખાવાનું મેળવવા માકલુ પણ તેમાં યતો દ્યો, ભૂલો અને ખેડાગણ સામે કયું ભોળી શકાય એમ હતું નહિ. મેરુની અવ્યવસ્થા ટાળવાનો કાંઈ ઉપાય હતો નહિ. પોતે કામ વિનાના નવરા માણસ હતા અને બાળજાણુ રહેતા કામચલા માણસો એમની સાથે વાતો કરવાનો વખત ન જ મેળવી શકે એ સ્વાભાવિક હતું. સ્ત્રી-બાળકો વિનાના ઘરમાં સ્ત્રીઓ તો આવી જ ક્યાંથી શકે? અને બાળકોનું તો એને સ્વનું જ રહ્યું હતું બાપ-દાદા પાસેથી વારસામાં મળેલું પર ગરિ મૂકી નાશું ઉરાડવા પડ્યા નેલમાંથી પુત્રના પત્રમાં એના જ્ઞાનદના સમાચારથી કંઈક સંતોષ યતો પણ પોતા વિધેની પુત્રની ઉપેક્ષા અને સ્વદેશસેવા વિષે પુત્રના ચિત્તમાં જ-મેલો સંતોષ એનામાં અસંતોષ પ્રગટાવી રહ્યો. કંગાલ...એકલવાયું...સસીન...જ્ઞાનદ-વિહીન...અને રોગથી કારણુ ઊવન...એની અપહતા એને સાથ આપતી હતી.

અશક્તિ વધતી ચાલી. પોતાનાં દુઃખ અને દુર્ભાગને એકલા એકલા સહન કરતાં કરતાં કુદરતી રીતે કુપ્રેરના વિચાર આવી એમને બેઠકાવી ગયો. અને મરતો માણસ અંતસમયે જમ ચેતન બતાવે તેમ એમની કુદરિ અને શક્તિએ પણ ચૂસના વિચારે અગારો મથ્યો. પણ દિવસે ગૂપ્તગુપ્ત અગરમાં પીડણી પડ્યા અને પાદ આવી તેથી દેહવિલય અસંગે જરૂર પડે એવી સામગ્રી ખરીદી, અત્યાર સુધી પોતાના દુઃખને સીન દ્વારા બચાવ કરી રહેલા, મણિશંકરે કાંઈ દારૂ બચાવ કરી દેખું.

થોડા સમય પછી હરજીરામ બચ્યા અને એમને એમને વાતમાં પાડ્યા. હરજીરામે એને મદદ કરી હતી, એના મિત્ર હતા. મતપુત્ર અને પતનીની વાતમાં કરી પડતા પોતાના મિત્રને એમણે બીજે રસ્તે, એને કલેશ થાય એ રસ્તે વાળવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

- 'એ બધું શાદ કરવાથી શું? ગયે જન્મે પુણ્યમાં દોષ તો આવો પુત્ર મળે કે ને દેશને ખાતર દુઃખ સહન કરે...' પણ મણિશંકરે એ વાત જુદી રીતે પકડી લીધી.

'કે પોતાના જ બાપને દુઃખી કરે. એણે મારી સામે કદી એવું નથી, અને હવે અને આમ નાખી ચાલ્યો ગયો છે મેં નથી ખાણું અને એને ખરાબ છે; મેં નથી પહેયું અને એને પહેરાયું છે. હવે તે એનું સુખ પણ એના નહિ પાડ્યું, એણે આજે સ્વરાજ પણ એના નહિ મળે' પુત્રના પ્રેમમાં નિષ્ઠ તાને વરલા મણિશંકર, કોઈ મુદદીના પ્રેમમાં નિષ્ઠ મણેલા પ્રેમીના જેવી અપ્રશ્નિત પ્રેમની નિરાસનો થ પણ બીજાં દુઃખો ઉપરાંત સહન કરી રહ્યા હતા.

'ઊઘવાન કરે ને બધું સાક' થય જશે' આ સિવાય બીજું કાંઈ હરજીરામને કહેવાનું હતું નહિ. 'એ થયા હવ, જે એમ છે તો તું શા માટે પુત્રને ખાતર બળી મરે છે, છે તેલું' એમણે પુત્રના વિચાર ક્યાં વિરા તું તારે રહાસભા દિવસે મનમમતી રીતે માણી અને...' એવું એવું કહેવા નેટશે વિકાસ હરજીરામે કે એના જન્માનાં એ ક્યાં ન હતો.

આમને આમ દિવસો બતા ગયા તેમ તેમ માંદગી વધતી ચાલી. વિધવા પુત્રવધૂ, તારો પણ મિલકતમાં કાળ છે, વખતે તને કોઈ ડોસો આપી જશે, ચંડુ છે નહિ એટલે બીજા પડારી બપ તો તું જ અને, એરી કલશિન્દ્રેકની સલાહ માન્ય કરી સસરાગ્ની સેનામાં દાંબર ચક્ર ગઈ હતી. પણ એ બધી વસ્તુ ડોસ સમજ ગયા હતા, એટલે એક બાળુથી વધારે કંઈ બનાવ નહિ પુત્રવધૂની કદીક સેરા પામતા ત્યારે એને આપવા જેવું પોતાની પાસે કશું રહ્યું નથી એ વિચારે વધુ કંઈ બનાવ બતા હતા: હરજીરામે પણ જન્મમાતોનું પડે પાપે કરાવી લીધું. વતસલ પિતાએ પોતાની દુઃખની બાદ પુત્રને દક્ક રહે એ માટે રાકડ કસિયા નીચે કામે પુત્રને મળ્યા કરે એ વિશે પૂરી તત્ત્વની જ કરી રાખી.

મણિશંકરના પરિચિતોને ખબર મળી મળ કે મુલ

એની વધારે ને વધારે નડક આવી રહેતી છે. જન્મતું બાળક, પરણતો વરુનજી અને મરણ પધારીએ પડેલો માણસ બ્યક્તિગત ગુણ અવગુણથી પર જતી, કાંઈ એક છુટકા જ પ્રકારની પ્રસંગ પરતી મહત્તા-મેળવી લે છે. લોકો ખખર પૂછતા આવતા લાગ્યા, તબિબતના સમાચાર પુછાવતા પડેા પછુ કચગિત આવતા, એક બે જન્મમાનો પછુ અતીને જોઈ ગયા. પછુ એ બધામાં જીને લેવાને ચિન્ન તત્વપાપઃ ચર્ધ :હુ' છે તે કયા છે ? ચંદુને ખખર મળી ત્યારે, એ પેશલ ઉપર છૂટનાં પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, એવું જાણુ'ચું ત્યારે મણિશકરને ઠીક લાગુ', પછુ પુત્રને એ કેવી સ્થિતિમાં મુકી જાય છે, એના વિચાર માનથી, ખખરે ચર્ધ ગયેલા એના તન અને મનને જખર-જશત આંચકો લાગ્યા કરતો હતો. ચરતા પિતાની સાર-વાર માટે પુત્રને ન જાણવાની સરકારની કુરતાની ટીકા સિવાય, આવાનાર લોકો પાસે જીવત કરતાની આશા રાખવી બધું હતી. જતાં-આવતાં માણસોએ સ્પશનમાં જરૂર પડતી સામગ્રી મણિશકરના જોરડામાં જોઈ, કાષ્ટએ ન કપું' હતું એવું આ માણસ થા માટે કરી રહ્યો હતો.

એવું આશ્ચર્ય અનુભવતા, એની સ્થિતિ વિષેની ચિન્તા સૌ કોઈ જત.વતું. એના પોતે જ એક માત્ર મિત્ર હતા એવા જીવજીરામ એમની સારવારમાં પોતાની સગવડ ભાગ લઈ રહ્યા હતા. ડાસાનો જીવ ચંડાતો હતો. મૂંઝાતા મનની વાત પ્રગટ કરવામાં મૂંઝવણનો માત્ર વધારો જ કરવાનો હતો:

જેઠમાંથી છૂટીને પિતાની પાસે પહોંચી જવા માટે ચંદ્રકાંત સરત તરફ પ્રયાણ કરતો હતો ત્યારે એણે જોયું કે હિંદમાં રહેલા માગતી બ્રિટિશ સત્તાએ પૂર ઉત્સાહમાં જરૂર ગયેલા સંગ્રહના પૂરને, દિન્દવાસીઓની મદદથી, પાછું વાળી દીધું હતું. 'રતરાજ' દસ વર્ષ દૂર ગયું' એમ બોલના પછુ ફેટલાક માણસોને એણે ગાડીમાં સાથેલાં. હતી તેથીએ કારખી ગુમામગીરીના બાનથી આઘાત-અનુભવી એ ત્યારે સરત જોતર્યો તે પહેલાં તેા અવિનિકુમર પાસે ચર્ધ વહેતી તાપી નદીએ શરિમયુત જનેલા એના પિતાના દેહના અવશેષોને પોતાનામાં સમાવી લીધા હતા.

બાળકનો જિલજિલાટ

બાળકોના સર્વશોગનિવારણ અને .

બાળકના બાંધાના ઘડતરરૂપ

બાબુલીન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આગ્રહ રાખો

★ સોલ એજન્ટ ★

બી. એ. એન્ડ પ્રાઇવર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા

હિંદના જ હિંદમા જ પાનેલાં કાપડ ઉદ્યોગને અતિશય ઉપયોગી અનુભવે
પરદેશી બનાવટો કરતા પણ સસ્તાં, સફાઈદાર, સફા નીવડેલાં બોધોગિક
રસાયણો બનાવતી અગ્રણી પરદેશી સરથા

સર દેસાઈ પ્રધર્સ લિમિટેડ

[સ્થાપના ૧૯૧૨]

ઓટોકલેવ પ્લેન્ટી બનાવતાં

સ્ટીકલીન તથા ઓલે ઓઈલ

મટનરેલોને બદલ ૧૦૦ એ ૧૦૦ ટકા કામ આપે છે

એસ બી. ૭૦૧ એ

૩૦ વર્ષના

A Wetting out Agent

બોધોગિક રસાયણોના અનુભવ

વધુ વિગત માટે

લ ગુ ભા ઈ એ મ. શા હ

વધુ વિગત માટે

૩૧ડી બમર કોમ લેન, બિલુભાઈ બિલિંગ, અમદાવાદ

ટે નં. ૭૧૧૦

હોંયા પ્રકારના સુંદર અને ટકાઉ

હેન્ડ-પ્લોઅર્સ

* દસ દડી

બનાવવાના

મશીનો

*

સેન્ડ્રી ટ્યુબલ

પેપર

*

બ્રાસ

પેરેટલેસ

*

વગેરે અટ

નીચેના સ્થળે

લગાવા માટે

(૧) ફોર્જ એન્ડ પ્લોઅર્સ કંપની

નવીપોળા સામે, સારંગપુર અમદાવાદ

(૨) ફોર્જ એન્ડ પ્લોઅર્સ ટેકોંગ કંપની

૧ નીહાંગ, અમદાવાદ

બે રાષ્ટ્રીય નવલકથાઓ

ખંડિત કલેવરો

[ખીચ આવૃત્તિ]

કાર્યની ઓળે સુધે આધુનિક શૃદ્ધિવત્તા સર્જી
પ્રથમે નિરાળા હાથેનું કાર્ય બુનવાદીનું હાથેનું કાર્ય
પાના ૩૩૦ દિ. મત ૩ ૮-૧

અણુપૂટ ધારા

[ખીચ આવૃત્તિ]

૧૯૨૧ની શોધાગિતમા આજ તરફ ને સમર્પણ
ધારાઓ વધારી છે તેના ધોરણે ગતી, તેજ અમર
આપની યુગશતીની એક માત્ર નવલકથા
પાના ૧૭૫ દિ. મત ૩-૮

તમારી નામ આપે ને મેળવી લે

ભારતી માહિત્ય સંવ લિં

પો. બો. ૮૭૮, મુબં. પો. બો. ૭૩, અમદાવાદ

ભિર્મિ - નવરચનાના

ગ્રાહકોને

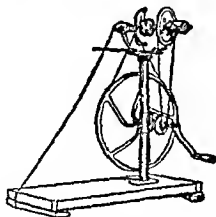
‘ભિર્મિ’ અને નવરચના’ આજસુધી રાણપુર જીપાર્ટ હેલ્થ તેને ખાલે જુલાઈ મહિનાથી અમદાવાદ જીપવાનું નક્કી કર્યું અને એ પ્રમાણેની ગોઠવણ કરી. અંકે લગભગ જીપાઈને તૈયાર થઈ ગયો હતો પણ અમદાવાદમાં હુલ્લડનું તાંડન શરૂ થયું. બધો વ્યવહાર ખોરવાઈ ગયો. ઓઝામાં પૂરું ટપાલ હડતાળ આવી પડી. અંકે આ બધા કારણે મોડો પડ્યો છે.

ઓગસ્ટ અંકે વહેલી તકે પ્રગટ કરવાની ગોઠવણ કરી છે. આઠકો આ અનિવાર્ય આવેલા વિલંબને દરજ્જા કરશે.

—સંપાદક

જુના અને જુલિ તા.

દરેક જાતનું લોખંડનું કામકાજ કરનાર

સુતરના દડાના મશીન તથા પ્લોવર્સ બનાવનાર તથા વેચનાર પ્લોવર્સ ઈચ ૬, ૮, ૧૦, ૧૨ તથા પકાના પ્લોવર્સ બનાવનાર.

અવેરભાઈ કુડાભાઈ ગજજર ફેક્ટરી પ્રા. : પાપટલાલ એન્ડ મગનલાલ ગજજર ખાડીયા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભિર્મિ અને નવરચના

‘ભિર્મિ’ વર્ષ ૧૬ : નવરચના’ વર્ષ ૧૨ : અંક ૧૨

જુલાઈ ૧૯૪૬

અ તુ ક મ

- ૧ એ બંને તો બાદબાકી કરવા નારાજગા! ૨૩૭
- ૨ વહેતાં ખાણી માસિક નોંધ ૨૩૮
- ૩ કાળયક (સરૂ થતી નવલકથા) અવેરચંદ મેઘાણી ૨૪૩
- ૪ સમજૂ ગિયા ને શેરીયુ રહી! ” ” ૨૪૦
- ૫ જે અમે નજરે જોયું પુરાતન જુય ૨૪૫
- ૬ ડરામખોર સાનન્ય ૨૪૬
- ૭ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી ડાહ્યાલાલ મા. કામદાર ૨૪૭
- ૮ રજવાડી દિવેનો પરાજય મયનભાઈ દેસાઈ ૨૪૨
- ૯ હાથકાની ગુજરાતી નવલ નિકે દેસાઈ ૨૪૫
- ૧૦ વિકટોરિયાનો ઘોડો બગવતુ બટ ૨૮૦
- ૧૧ અમે મરવા જીકયા ૨૮૫
- ૧૨ વિજ્ઞાનદર્શન બંસી ગાંધી ન્યુંલિલાલ દે આઝ. નરસિંહ મુ. માલ ૨૮૬
- ૧૩ ‘હવાપીને સંબોધન’ કપીલ કદર ૨૯૭
- ૧૪ આવકાર અનંતરાય મ. રાવલ ૩૦૬

આ અંકમાં આપવામાં આવેલી બંને શાંતી-દેની બંને તરફથી આપવા માટે ‘ભારતી’ના આવારી છીએ.

વાર્ષિક સવાજમ

દેશમાં રૂ. ૬-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૮-૦-૦

છૂટકે નકલ ૧૨ આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ચોમસાન બિલિંચ, બીરો મારે નવી હમયાન જાનીના નાકે, કાલબહેલી રસો, મુંબઈ ૨. ફરનાન્દીય પુલ નીચે : આપી માર્ચ : અમદાવાદ

આ દ્રેસર્સ
એટલે

- સભ્યતા
- સરળતા
- પ્રમાણિકતા

વસ્ત્રો કદના વસ્ત્રો વખતમાં યે-

ટ્રિટન

તે પાર કપડા
તમાની સેવામાં
દરદર દાગર છે

કટ • વટ • મિસાઈ • ફીટીંગ ખાતે મશહૂર

ટ્રિટન મેન્યુફેચર્સ હા મહુરા અને મુમઇ

અતેક ગેંગની એકજ તવા

વનધારા

દેલિરા, સંઘડણી શરદી, બદનનો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, આશ્મિત, મોખ, આજર્ણ
અપચો, ખાસી, શ્વાસ, દમ, દાત દાઢમા કળતર,
ચેટાં પેટુનો દુખાવો, અમુંગણ, ઝેરી કંબ,
મોઢાની દુર્ગંધી, હરેક અતના તાવ, ધા પડવો,
લોહી નીકળવું, તથા અનેક અતના દરંદોમાં તેમજ
રેલવે, સ્ટીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાલ્કા-
લિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ
કિંમત મોટી ખાટલી ડા ૧૫૫, વચલી ખાટલી
શ ૧૧ અને નાની ખાટલી શ ૧૫૫ દ ખ જુડ

દરેક ડોકાણે વેચાપ છે

૧૯૨૮૨ દ્રેસર્સ "વેનસ" નં ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડીયાદ

સ્પેશીલ કંચનલાસ વાડીલાલની કું.
મી-સેલ ફ્રીડ, મગનલાસ રેડ, મુંમઈ-વ.

KALPI INDUSTRIES, BOMBAY 2

KALPI INDUSTRIES BOMBAY 2

પરાંનિવાસી નાગરિકાનું

-- માનીતુ કુટવેર મયક --

- * મોહક મોજડીઓ
- * મુશ્કેલિત સેન્ડલો
- * સ્પ્રાઈલીરા ચંપકો
- * મોડર્ન જુકસ
- * લેટેન્સ શુક

માટે

ખાદીદયા પધારો

પારકર શુ કું.

દરજીવનલાસ એરેટ, વીન્સેન્ટ રોડ,

દાદર, ટ્રાંમ, દરગીસ

શિર્ષિ અને નવરચના સંમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારણ માસિક જુલાઈ : ૧૯૪૬

શિર્ષિ વર્ષ : ૧૬ મું : નવરચના વર્ષ : ૧૧ મું : અંક ૪ થો.

એ બન્ને તો બાદબાકી કરવા ના શેકાયા !

વીરા ! તેં તો રંગ લાખ્યો :

પ્રથમ વખત તેં સુક્તિનો સ્વાદ ચાખ્યો ;

‘બી ના ! બી ના ! પુકારી’

નિજ બંધુજનને લગ્ય પેગામ લાખ્યો.

‘તેં સાચું કંઈયે ના !’

કહી કહી અધીરો આપણે ફર મેલું ;

કે’ને પ્રત્યુત્તરે કે

‘અમલ ગળી પ્રભાઃ લૈશ હું સર્વ લેલું.’

લોકહૈયામાં પહેલેથી જ અવિધાર હતો

ત્રણ મહિનાની મુલાકાતને અંતે બ્રિટિશ મંત્રી-મિશન નામોશીનું પોટકું બાંધીને ઘેર સિધાવ્યું છે. હારોહાડ સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટિશર અને મજૂરપક્ષનો લેગલધારી બ્રિટિશર મૂળગત તો એક જ મગની બે દ્વાડ છે, સત્તા છાડવાની નૈયત એ કદાપિ સેવે નહિ અને કોટિલ્ય તો એવું સજ્જગત લક્ષણ છે, એવું માનનારા અનુભવીઓને આ મિશને સાચા કદાવ્યા છે. આ મિશને દિંદમાં હતું પણ નહોતો મૂક્યો ત્યારથી જ સાધારણ શૈરીનો દિન્દી-બલેલો કે અજબ્યુ-એક જ વાત ઉચ્ચારતો હતો કે એનો ઈતિહાસ કરવો નહિ. સહેજ વધારે સમજદાર પ્રજાજન વળી એમ કહેતો કે આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં અટવાવાને લીધે જ આ લોકો બહીં આપ્યા છે અને એ ગૂંચનો ત્યાં ઉકેલ થયે ઘુરત ઉલાળિયો કરી ચાલ્યા જવાના. ત્રીજા વર્ગની એવી માન્યતા હતી કે દિન્દી રાષ્ટ્રવાદના ધત્રધગાટની સાથે અજુધારી રીતે દિન્દી લશ્કરની દુનિયામાં-તરી, ખુરશી તેમજ હવાઈ એ ત્રણે ફાળ પાંખોમાં વિદોહની જે આત્ર કુંધવાઇ રહી છે તેને ઝોલવવાની અને એ દિવિધ ઉત્કાષાતને વેરણુ ઉરણુ કરી નાખવાની મુદત સિદ્ધાંતને ભોંંએ છે તેટલા મઠે આ મિશનને, પોતાની મેલી સમ્પત્તિ આડે દાંકવાના કુત્રપટ રૂપે મોકલાયુ છે. એમાંનું સર્વ સત્ય હો કે એકેએક વિધાન અસત્ય હો, તારતમ્ય એકજ હતું કે સમગ્રતાએ હિન્દના હૈયામાં અવિશ્વાસ હતો, ઉપરાંત બધ પશુ હતો.

જૂના ને નાણીતા તાટકના અકેડ

પછી મિશન પધાર્યું, જુદા જુદા પક્ષો સાથે, જુદી જુદી જમતો સાથે ને વ્યક્તિઓ સાથે મુલાકાતો, ઘાટાઘાટો ને ચર્ચાઓ. પાછળ દિવસ પછી દિવસ માળખા લાગ્યું. 'પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરીએ છીએ' એવું કહેવા લાગ્યું, અને ફરમા કેટલાક

સંભાવિતો એ ત્રિપુટિની નિષ્કપટ, નિર્મળ નેમ સવા, ત્યાગની જ હોવાના ટોલ ત્રાંસા પીટવા લાગ્યા, ત્યારે પણ અગાઉ કહી તેની તે જ પાપસાકા દેશનો સામાન્ય હુદોમાં ઘાટો રંગ પકડતી હતી, અને રાષ્ટ્ર-નેતાઓ ફસાઈ જશે એવી બીક પણ સેવાતી હતી.

મુલાકાતો, મંત્રણાઓ, પત્રવ્યવહારો, પત્રકારો સાથે વાર્તાવાપો, વગેરે બધાનું મુસપુસ મુસપુસ વાતાવરણ ઘાટાસ ને ઘેરાય પકડતું ગયું અને 'પરિસ્થિતિના અવલોકન' નામના પ્રથમક પછી બીજા ડેલા બીજા અકનો પરદો પણ પડ્યો, એ અંકનું નામ હતું 'એ મુખ્ય પક્ષો વચ્ચે સમતૂલી થવામાં નિષ્ફળતા' આ બેમાંથી એક અંક નવો નહોતો. મૂળ તાટક જ એટલી બધી વાર ભજવાઈ ગયેલું કે એવી એકેએક લોડી લોકોને કંદામ હતી. 'નવા સિનસિનેરી અને મુનંદા નવા એકંદરે' વાળી જાહેરાતથી પણ પ્રજા કે કાળની પરિચિત હતી. એટલે આ દરથી પંકારેલા સજ્જનો પર ઈતિહાસ રાખો, વિશ્વાસ રાખો' એવાં નેતા-વચ્ચોમાંથી નરી રમણ વગર જનતાને કશુ જ કાંપડતું નહોતું. બ્રિટિશ-પ્રતિનિધિઓનાં ભેળમાંથી હવે પછી કઈ નવી જાગ્રિ બહાર નીકળનાર છે તે પર જ પ્રજાની ટાપ હતી. 'વિશ્વાસ કરો તો નહિ !' 'ફરમામાં ફસારો નહિ !' 'લાંબા વગર ચિદન અલોચી નીકળનાર જ નથી !' એવા સાવધાની ભોલ પહોરે પહોરે સાચા અભ્યાસીઓને કંઈથી સંભળાયા જ કરતા હતા.

ન ઉતરાયા ફક્ત કેંગ્રેસના સુત્રધારો

તાટકનો જનનિકા-પટ ત્રીજુ વાર તા. ૨૬-૫-૪૬ ના રોજ બિપડો અને રંગમંચ પર મિશન-ત્રિપુટિએ પેશ કરેલી ચોજનાના દર્શન થયાં. ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રનીતિજ-નાના ઉસ્તાદ મનાયેલા પુરુષે અજુકજ્યા મુલકતાનમાં આવી જઈ આ ચોજનાનાં મુજુશાનની અવધિ કરી નાખી એવી આશ્ચર્ય પ્રસર્યું.

એમને પગલે ખીન્ન પણ ભગ્નભક્ષા વિચર્યા. 'આ તો આઝાદીના દરતાવેજ છે' એવો પડો વગડ્યો. પણ કોંગ્રેસની કારોબારી ઠાવકા કરેલા, જનાનાના ખાધેલા પુરોનો ખનેલી છે. એણે વિવેક ન ખેડ્યો. દરતાવેજને તળિયા લગી તપાસ્યો. પછી કહ્યું કે દાળમાં કંઈક કાળું છે. પાકીરંતાનનો અસકપતા તો જાહેર કરો છો પણ પ્રાંતોનાં પેટા-જૂથો દ્વારા પાછલે બાર-છેથી એ પકોતને પેસારતા લાગે છે! રાષ્ટ્રની એકતા સાચવનારી વરિષ્ઠ, કેન્દ્રીય યુનિયન સરકારનો રચાપના તો સ્વીકારો છો પણ એને દમ વગરનો, નાણાં વગરનો, સત્તાવંચિત સ્વરૂપે રચાણીને પ્રાંત-શાસનોનો સાંકળીને વિરૂદ્ધભક્ષિત બનાવવાનો પેરની રખાઈ છે. ઉપરાંત અમારા દેશનું બંધારણ ક્યાતારી, અમારા જ પ્રતિનિધિઓ વડે રચાનારી લોકમજામ બંધાજ, આસામના વિદેશી વિભંજનપ્રેમી અંગ્રેજ ધારાસભ્યોને પણ શું પેસારવા માગે છે! અને આ બંધારણ વિધાનના વચગાળા માટે જે મુખ્ય પક્ષોની મિશ્ર સરકાર રચવા માગે છે તેને પ્રમ્તને જવાબ દાર તેમજ કુલ સત્તાધારી જાહેર ન કરો તો તો નિરર્થક છે.

આ ક્ષણે દેખાડવામાં આગા તેના જ પ્રાચી-તરી મિશન-ત્રિપુટિ તરફથી મળ્યા, તેટલાથી જ આંખ તો આપણી બધી ગઈ. 'આઝાદીના દરતાવેજ' નામના એ મુંડાલા રેસમ, સરિખા જંતુની દેખુ બધી, દારો દેખાણી—ચિહ્ન થયું કે આ મુખ્યમ પ્રાણીનું નામ સાપ છે. જનાં એ સાપને પણ, બેઉ પક્ષે સદ્ગતિ ને સાચી દાનન દશે તો, આપણે વચ કરી કરડિયે પૂગ્યું એવી એક દિંમત હતી, ને રાષ્ટ્ર-વાદી પ્રજા બદ્ધમતી પ્રત્યે, સુરિષ્ઠો આદિ લઘુ-મતીઓ પર ચડી બેસવાના ધરાદાનો જે સંયમ પ્રવર્તે છે તે જોડે દરજ્જે પ્રામાણિક છે, તેટલે દરજ્જે તે સંયમને અંદર જઈ મિટાવી દેશું એવી મનોકામના સાથે આપણે એ ખામીમરી યોજનાને પણ સદાકાર આપવા તત્પર બેઠા.

મિશ્ર સરકારની મરકરીભરી યોજના

જૂનની લા. ૧૬ થી આવી ને ઊંચા અંકનો

પરદો ઊંપડ્યો, અને દેશનાપકો હેરત પામ્યા. વચ-ગાળાની મિશ્ર સરકારનો રચનાને મિશન ને વાર્ષિક-રોયે બહાર પાડી. 'મિશ્ર સરકાર' એવા હુંદર નામની એમાં ફૂર દેકડી હતી. પાંચ પ્રધાનો મુખિત્રમ લીગના, પાંચ કોંગ્રેસના, એક કોંગ્રેસી ફરિજન, એક શીખ, એક દેશી ખિરતી ને એક પારસી. સંખ્યા પ્રમાણનો બેદુદાઈ તો ભૂચો : દસે દસ કોડ મુરિસ-મોર્તુ કુલકષ્ટ પ્રતિનિધિત કરવાનો લીગનો જે ઢાંચો ચૂંટણીએ પોકળ પુરવાર કર્યો છે જેને ધડીમર માન્ય રાખીએ તો પણ ચોદમાંથી પાંચની પ્રધાન-સંખ્યા એને ભાગે શી રીતે વહેંચાય ? સંખ્યા પ્રમાણને સુદો ગોણ ગણીએ, આ વહેંચણીના પ્રમાણને કાઈ બાવી રચના પરને પૂર્વાધાર રૂપ નથી મળવાનું એવા મિશન-બોલ પર છતખાર મૂકીએ, તો પણ, કોંગ્રેસને દિરસે જતી બેકડામાં વણપૂછી મડખડ કરવામાં મિશનનો કાઈ 'શુભ નેયત' હતી ? મનસ્વી નામ ફેરફારો કર્યા તો ખરા, પણ એ 'સરિષ્ઠા'નો ત્યાંથી જ અંત નહોતો આવતો. કોંગ્રેસને કહી દેવામાં આવ્યું કે તમારા પોતાના ક્ષેત્રોમાં અંદર ખણ તમારાથી કે છ ગાંઠવાદી (મતલબ કે ગિનલીગી) સુરકોમને નહિ મૂકી શકાય—ના, જો. કાઠીર દુસેન જેવા શુદ્ધ રાક્ષસશાંસ્ત્રને પણ નહિ ! કારણ કે કારણ કે મી. ઝીગ્લા અને સુરકોમ લીગનો એ ધ્રુવો નથી !

શુભ આશયની આખરી સાળીતી

'શુભ આશય' ની સાળીતીઓની, તે પછી તો પરંપરા ચાલી પડી. મિ. ઝીગ્લાએ જોગાધરીઓ માગી, અને મિશનને તે તુરતાતુરત આપી પણ દીધી. (૧) મુખ્ય બે પક્ષોની સંમતિ સિવાય નિવેદનમાં ફેરફાર થશે નહિ. (૨) મુખ્ય બે પક્ષોની સંમતિ સિવાય ૧૪ની સંખ્યામાં ફેરફાર કરાશે નહિ. (૩) આમંત્રિત લઘુમતી પ્રતિનિધિઓ નિમંત્રણ નહિ સ્વીકારે તો ખાલી જમ્યા પુરવામાં બેઉ પક્ષ સાથે ચર્ચા કરવામાં આવશે. (૪) બેઉ પક્ષોની મુખ્ય સંમતિ સિવાય કોમી પ્રમાણ ચક્રર રહેશે. (૫) બે પક્ષોની બદ્ધમતીના જે સામે વિરોધ દેખ

એવા કોમી પ્રશ્નો નિર્ણય વચગાળાની સરકાર કરશે નહિ.

‘સત્તાત્વાગની શુભનિષ્ઠા’ને માટે જામમશહુર બનાવેલાઓએ આમ અનેકવિધ રીતે નિષ્ઠાની પ્રતીતિ કરાવી, અને કોંગ્રેસે લીગની બાંધી તરીકે રહેવાનું છે એવું સુણાવી દીધું. લઘુમતીઓને પણ લીમ-આધીન બનાવી દીધી. મિત્ર સરકાર એટલે કે સર્વ મુખ્ય પક્ષોના મુક્ત પ્રતિનિધિઓની બનેલો, એકરાજવાથી પ્રેરિત સરકાર, ‘લીમ-વર્ક’ કરી શકે તેવું એક લોહીકું જૂથ, બંધારણ વિધાયક શોકસલાની કાર્યવહીને અનેક મૂલ્યોભાંધી, વિકટ વાટ વચોળી, મતભેદ દર્શાવેલું નિગસન કરાવતી કચાવતી આઠાદીનું પૂર્ણ ચિત્ત આવેબધ રાક્ષિપ્રાન કરી શકે તેવી સરકાર, ભયાનક બુખમરા, મજૂરો કામગારોની ફુનિયાના પ્રચંડ બળ-બળાટો, લોકરની તંગદિશી, આંતરરાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશપાતે, ઈલાહિ એકસામદા ધસારો કરી રહેલા પ્રમુલ પ્રભોને સામનો કરી શકે તેવી સમર્થ સરકાર:- કુદર્માં વચગાળાની મિત્ર સરકાર એટલે તો આખી ઇમારતની કમાન-તે કમાનની અંદજ એક લક્ષ્યેલો માથો ભેળું ચલુતર પડી ગયે એવા પ્રકારની કમ-ભેરી રાખવાની આ મિશન-પેટીએ ‘સતિષ્ઠા’ના રોષ પીટનારાઓનો તો મિત્રજ આટો કરી નાખેલો.”

દોઝોરો સર્વની’ હાજ રાખી

પ્રાત તલાપડ ખડી હતી. કોંગ્રેસ શું કરશે ? કરશે છૂંટકો ગળા જશે ? નીચી મૂડીએ રવીકારી લેશે ? ‘કાઈપણ ભોગે શાંતિ અને સમાધાન’, ‘કાઈ પણ ભોગે લીગને રાજ રાખવાની જુની નીતિ’નું પુનરુચ્ચારણ કરશે ? અર ! તો તો રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોને કેવો કારમો દગો દીધો કહેવાશે ! લીખ, પારસી વગેરે લઘુમતીઓ પ્રત્યે કેવી દુરેશી આચરી કહેવાશે !

એ ‘અર’ ઉચ્ચારને લોકના ઢોક ધરથી કોમિસે આખરે લૂછી નાખ્યો છે એણે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોને સ્તા મેરવા નથી, લઘુમતીઓને વટાવી

નથી. વચગાળાની સરકારમાં ન જોવાનો નિર્ધાર એણે નીચેના શબ્દોમાં જાહેર કર્યો છે-

કામચલાઉ સરકારને સંપૂર્ણ આઠાદી તરફ ઠેરી જતી સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સરકાર તરીકે સત્તા તથા જવાબદારી હોતી જોઈએ અને કાયદામાં નહિ તો વાસ્તવમાં પણ તેણે સ્વતંત્ર સરકાર તરીકે કાર્ય કરવું જોઈએ, આવી સરકારના સભ્યો માત્ર પ્રમળજ જવાબદાર હોઈ શકે, કાઈપણ બાલ સત્તાને નહિ જ. કામચલાઉ કે બીજી સરકારની રચનામાં કોંગ્રેસીઓ કોંગ્રેસનું રાષ્ટ્રીયરવરૂપ કદીપણ ઊડી શકે નહિ કે કૃત્રિમ તથા અન્યાયી સમપ્રમાણ રવીકારી શકે નહિ અથવા તે એક કોમી જુથની ‘વંટી’ ને પણ સંમત થઈ શકે નહિ.

કરાવ પાછળની ઊંડી મનોવેદના

આ રાજો કરાવના છે. કરાવ તો બાપાસંઘનો અને લાજણી નિયંત્રણો નમૂનો છે. કરાવને ઉમ વાકયોથી ખરકો નથી. કરાવ પાછળનું કંઈ તો વાર્ધસરોપ પર રાષ્ટ્રપતિ આઠાદે લખેલા કાળખાં છે- ‘અમને ઉમેદ હતી કે એક કામચલાઉ રાષ્ટ્રીય સરકાર રચવામાં આવશે જે હકીકતમાં આ પ્રકારની સ્વાતંત્ર્યને અમલમાં લાગશે, તમારી કેટલીક મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ કરતાં તાત્કાલિક સ્વાતંત્ર્યને અમલમાં ચૂલતા ધારા વિધાયક ફેરફારો માટે અને દમાજ કરતા નથી. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યને કાયમી મૂલતી એવી સરકારની સ્વરૂપમાં અમે ચોક્કસ ફેરફારની આશા રાખીએ જ. આ રીતે કામચલાઉ સરકારને દરબને અને સત્તા અમલની બાબત છે. અમારી દૃષ્ટિએ વાર્ધસરોપની કોરોવારી કરતાં આ સરકાર જુદી જ બનવાર હતી. આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં દિંદની નવીજ દૃષ્ટિ, નવી કાયંપદતિ અને નવુંજ વલણ તે મર્દસ્ત કરવાર હતી. ૩૦મી જુનના તમારો પત્ર કામચલાઉ સરકારની સત્તા અને દરબન અંગે અમને કેટલીક બાહેધરી આપેલો હતો. મારા માનવા મુજબ આ પૂરતું સતીષકારક નહોતું. પરંતુ અમે એ મતના મિતતાબમાં વલજુની કદર કરી અને એ બાહેધરીઓનો સવીકાર કરવાનો તેમજ આ બાબત વધુ દમાજ નહિ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

મિત્રતાભર્યા વસંતુની આ કદર કરવામાં કોંગ્રેસ -કારોગારી જે ઝેરના ઘૂંટણ પી રહી હતી તેની, આપણને બદલ ઊમેશચોને ખજર નહોતી, શાંતિથી 'સ્વાતંત્ર્ય-પ્ર'નનો ઉકેલ લાવવા મથનારા આપણા લોકનાથકાએ સિદ્ધાંતની બાબતમાં બંધછેડ કરી નહોતી. કામચલાઉ પગલા તરીકે પણ લીજ-કોંગ્રેસ કે 'ફુંડુ' મુસ્લિમ વચ્ચેનું સરખું સંબંધપ્રમાણ સ્વીકાર્યું નહોતું. નાની લઘુમતીઓને પણ પ્રતિનિધિત્વ આપવા કામચલાઉ સરકાર પંદરની બનાવવાની ને બિનલીજી મુસ્લીમ માટે પણ અવિધિસર ચૂંટવો ક્યાં દનાં એવું રાષ્ટ્રપતિનો આ કામળ બેલી રહ્યો છે, તે પછી તો આ અવિધિસરની વાત-ચીનને ધોળા પી જવામાં આવી. 'અગાઉના કરાજ નિર્દેશ કે વાતચીત વગર સર નોંધીરવાન એન્જિની-અર વગેરેનાં નામો ફૂટી નીકળ્યાં 'ફરીથી અમારી યાદીમાં એક નામ બાકત રાખવામાં આવ્યું.' જે રાષ્ટ્રપતિ ખરું બોપાણું તો કોંગ્રેસની યાદીમાંથી મુસ્લીમના નામ-ચૂંટવને સંબંધે મિશન-વેવલ જે માલ આપ્યા તે વિરમમાં ખુદ્દું કરે છે.

અમને લાગ્યું કે અમારા ચિંતાના એક માણસનું નામ બદલવા સામે કેઈપણ વંધો લઈ શકાય નહિ એ જ્યારે તમારું ખ્યાન દોણું કે મુસ્લિમ લીજના પ્રતિનિધિઓમાં એવા એક માણસનું નામ છે કે જેણે સરદારમાં તાતેતરની ચૂંટણીઓમાં દાર ખાધી છે અને અમારા માનવા મુજબ રાજકિય કારણોસર જેમનું નામ મુકાયું છે, ત્યારે તમે મારા ઉપર નીચે મુજબ લખી જણાવ્યું. જેની રીતે મુસ્લિમ લીજના આવા મુકારા દું સ્વીકારી યકું નહિ તેવીજ રીતે મને લાય છે કે મુસ્લિમ લીજે રજૂ કરેલા નામો સામે તોણો લેવાનો કોંગ્રેસનો દક્ષ દું સિદ્ધારી ચકું નહિ. ધોરણ દર્શનાં કોણાવનું દોણું નેહજે." પરંતુ અમે ચૂંટના કરીએ તે પહેલાં ૧૯૨૨ માં જીતનો તમારો પત્ર મળ્યો જેથી અમને કારે આમણું થયું. ૧૯૨૩માં અખતારી દેવાયો ઉપરથી તમે આ પત્ર લખ્યો દેતા. તમે મને જણાવ્યું કે મંત્રી મિશન અને તમે વચગાળાની સરકારમાં કોંગ્રેસે ચૂંટના મુસ્લીમોને મનાવેલ કરવા દેવાર નથી.

જૂદા હવાસા આપનાર વેવલ

'પ્રમાણિક નિષ્ઠા' ના પૂનરીઓએ બીનરમ્માં કેવા રજો લખ્યા છે તેની સમજ માટે આ કંદરો ઉપકારક બની જશે. ચાલકોનો એક નમૂનો તો હલુ પણ બાકો છે, મિ. ઝીજીએ બાંતરો મારી કે મહત્વના કેમી મુદા અંગે વચગાળાની સરકાર પણ મુખ્ય પક્ષની બહુમતી વિરુદ્ધમાં હોય તો નિર્ણય લઈ શકે નહિ. વાર્ષિકરોયે મિ. ઝીજીને જવાબ વાલ્યો કે કોંગ્રેસના પ્રમુખનું આ બાબત ખ્યાન બેચું છે, ને કોંગ્રેસ આ અભિપ્રાયની કદર કરે છે. તેવી તેમણે સંમતિ આપી છે.' એ વિશે રાષ્ટ્રપતિ પત્રમાં જે કહે છે તેનો અર્થ એ છે કે મિશનને ને વાર્ષિકરોયે મિ. ઝીજીને આપેલો જવાબ નરદમ લુકાણું છે. આ તો યુનિયન સરકારની અંદર જે સિદ્ધાંતને કોંગ્રેસ તરફથી સમાધાન ખાતર સ્વીકૃત કરવામાં આવ્યો છે તેને અંકી, આ કામચલાઉ, બિનચૂંટી, તદ્દન લુગાજ ધોરણે રચાતી યાસન-યોજનામાં પણ સિદ્ધિથી પેસારી દેવામાં આવે છે! એ ન બની શકે. એ રીતનું ખ્યાન રાષ્ટ્રપતિએ આગલા પત્રમાં એમણું પણ હતું. છતાં રાષ્ટ્રપતિનો કેવો લુહો દવાસો અપાયો છે! રાષ્ટ્રપતિનો એ કામળ પાદા પાછળથી બેઈમાનોની કથા કથે છે. પણ એમાં એ દિલના દર્ પર અસાધારણ સંબંધ સચવાયો રી. વચગાળાની યોજનાનો આ અરવીકાર દેશરમ્માં રાદની દવા દેવાની રહેલ છે. પ્રાંત બપમુખ બની છે, કે કોંગ્રેસને લાયે તો પ્રમળા ઇજન પર ફરારો કરી નહિ પડે.

કોંગ્રેસના અસ્વીકારમાં અવરોધ નહોતો

એ કાલમાં વચગાળાની સરકાર રચનારા ધીજ કેઈપણ પણ કે પછો પ્રતે વિરોધ નથી, અવરોધ નથી, નિરાકાર નથી, અંતગમે પ્રજાની મિલ નથી-કોંગ્રેસને પાની મરોને પણ વચગાળાની સરકાર રચવાનો મિશનનો મક્કમ નિર્માર (જે દવે તો નિર્ભળપણે ગ્રાપીટ મારી રેલો છે) મળવા છતાં પણ કોંગ્રેસે જગા ચોને ખસી મારમ આપવા ઉપર્યંક થયું હતું નથી. એ તો ઉપકારની વચગાળાની સરકાર નરદમની નાજીર કરે છે.

લાંબા ગાળાની યોજનાના સાવચક્ષુ સ્વીકાર

મિશન-યોજનાના એ એક ભાગને વિશાંજિવિ દીધા પછી અંધારણુ વિધાયક લોકસભાવાળા વિભાગનો જે સ્વીકાર કર્યો છે. તેમાં પણ મત્તકાંટ નથી, પોતાના મૂળશ્રુત ધ્યેયની સ્પષ્ટતા સાથે પોતે આ વિભાગમાં જે નૃતિઓ નિહાળે છે. તેની ચેતવણી આપે છે. -

‘કોંગ્રેસનું એવું’ ધ્યેય છે કે આમજનતાની આર્થિક તેમજ સામાજિક રીતે પ્રગતિ થાય અને ગરીબી, પોપણની અભાવ, કુષ્કાળ અને જીવનની જરૂરિયાતોની તગીનો અંત આવે, તેમજ દેશના તમામ લોકોને તેમની શક્તિ મુજબ પ્રગતિ કરવાની સ્વતંત્રતા ને તક મળે. આ દરખાસ્તોમાં આ હેતુઓનો અભાવ છે, છતાં પણ દિંદી પ્રજાના શોતિકર્મો ઉકેલ મારે તેમજ દિંદ અને ઇન્ડેક વચ્ચેના કષ્ટકાનો અંત લાવવા માટે કંઈક માત્ર શોધી કાઢવાની ઇચ્છાને કારણે કોરોબારીએ એ દરખાસ્તોની ખરા દીક્ષથી સર્વોચ્ચ વિચારણા કરી હતી.

કોંગ્રેસ જે પ્રકારની આઝાદી ઇચ્છે છે તે સં-યુક્ત અને લોકસહી દિંદી સમવાયતંત્રની સ્થાપના છે. એ સમવાયતંત્રમાં એક મધ્યસ્થ સત્તા હશે કે જે વિશ્વનાં તમામ રાષ્ટ્રોમાં માનભયું સ્થાન મેળવશે અને ઉપરાંત તેમાં વધુમાં વધુ પ્રતિક સ્વચાલ્ય તથા તમામ સ્ત્રી-પુરુષોને સમાન અધિકારો પણ હશે. દરખાસ્તોમાં આવતી મધ્યસ્થ સત્તાની મર્યાદા તેમજ પ્રતિતાના જીવવાર નોકાણની પદ્ધતિથી સમગ્ર યોજના નબળી પડી અને સરહદપ્રાંત તથા આસામ જેવા અમુક પ્રાંતોને તેમજ ખાસ કરીને શીખો જેવી અમુક લઘુમતિઓને એ અનુભવી હતી. કશુંકાંઈને આ નાપસંદ પડ્યું તેમ છતાં કોરોબારીને લાગ્યું કે દરખાસ્તોને સમગ્ર રીતે વિચારતા તેમાં મધ્યસ્થ સત્તાને વિસ્તારવા તથા બળવાન બનાવવા માટે અને જીવવાર નોકાણની બાજતમા પોત પોતાની પસંદગી મુજબ વર્તવાના તથા ખીજ કોઈ રીતે જેમને યુક્તશાન થાય તેવી લઘુમતિઓને રક્ષણ આપવાના જ પ્રતિતા અધિકારની સંપૂર્ણ ખાંહેધરી આપવા માટે પૂરતો અવકાશ છે.

મિ. ઝીણાની કાર્યદક્ષતાનો લાભ મળત

કોંગ્રેસના આવા સૌમ્ય સુગંભીર કરાવમાં શક્તિ-પાલનનો સ્પષ્ટ કાલ હશે. એટલે દેશને એવી સમજાવવા દારણા હતી કે મંત્રી-મિશનનો ને વાઈસરોયનો અફર નિશ્ચય અમલમાં આવશે. મિ. ઝીણાના વડા પ્રધાનપદની રાહબરી હેઠળ પ્રધાનમંડળ રચાશે, રાષ્ટ્રને ઝીણાની અને લીગની-જટકે કોંગ્રેસનિન્દા સર્વ પક્ષોની જીલ્લે કાર્યદક્ષતાનો ને રાજનીતિગતનો સક્રિય લાભ સાંપડશે, અને કેવળ ગાંધી, દમદારી તથા અંગ્રી અવરોધના જોરે કોંગ્રેસના સંયોગપણના અધિકાર પ્રાપ્ત કરનારાઓ શાસનપૂરમાં જોતરાયા પછી કેટલી વીસે સેા થાય છે તેનો આસ્વાદ કરશે. ત્યાં તે મિ. ઝીણાની સુગંભીની મોટામાં મોટી હાંસી કરતું ‘વચગાળાની સરકાર હાલમાં તો નથી રચતી’ એવું નિવેદન ઝીણા સાહેબને એમને ઉતારે પહોંચાડીને મંત્રી-મિશન ત્રણ મહિનાથી અમલમાં કામ રહ્યું છે તેને હાથ ધરવા હશે’ અને ‘ત્રણ માસની કામગીરીનો ધરનો સરકાર તેમજ પાર્લામેન્ટને બચવાલ પેશ કરવા માટે, સૂચકર થાય છે.

ભરતીઉ ભળાવીને જાય છે

મિસ્તર ઝીણાના ગાલ પર પડેલા આ તમાચો જળબનાક છે, મંત્રી-મિશને રાતોરાત કરેલા આ નિર્ણયની પાછળ મિ. ઝીણા માને છે તેમ કાંઈક મિસ્તરી-રહસ્ય-ભેદ હોવો જ જોઈએ, અંતરરાષ્ટ્રીય દુનિયામાં કંઈક એવું જરૂર બની રહ્યું છે કે જેથી સિટિશ સરકાર વચગાળાની સરકાર-સ્થાપનામાં સારવાટ જોતી નથી. અગર તો મિ ઝીણાનું માંક ગમડે તેવી સિટનને શકા નથી; અગર બીજા સભ્યો નેજવનાઈ સંજોગમાં નથી, અગર તો સ્પષ્ટ મંત્રાસરૂ વિધાયક સભાની અનુકૂળ કામગીરી પર દિંદી પક્ષેને ચપ્રવી દેવાનું શક્ય બન્યું છે એટલે સત્તા સોંપણીનો સાચો પ્રશ્ન જેમાં સમાયો છે તેવી વચગાળાની યોજના, સિટન તે શું થેલું છે તે અમલમાં મૂકે ! એણે તો સરકારી અધિકારીઓની અવેજ સરકાર રચીને માય પોતાની પાસે રાખ્યો છે, ભરતીઉ દિંદે બળામું છે

(અનુસંધાન ૪૫૬ ૨૬૯ ઉપર)

કાળચક્ર

અવેરચંદ મેઘાણી

પ્રકરણ પહેલું
હિમાચીની ખાડી

સૂરજ આપચો હતો, છતાં એણે રાતના અધ-ધારની પાસે ધીમે નહોતો બગ્યો. છાતી પર ચડી બેઠેલ હરીફના દયાણુ નીચે પથ્થુ પછાડા મારતા છોકરાની માફક સૂરજ પથ્થુ ઉછા અજવાળા ફેંકી રહ્યો હતો.

વિમળા હજુ પાછી ફરી નહોતી. એ બપોર-વેળાની બદાર ગપ્પ હતી, સાથે ઉપરાણીનો ચોપડો હતો. અને એ ચોપડાના કરતાં મ વધુ દોમતી એવું જોખન એની સાથે હતું. પાછું ફેરાળો જેવું ગામ હતું. શેઉવા કણખીની વધુવારુઓએ કુદરતે બચેલા અને ભારતભર્યાં ઠપાડાં ચેપાડાંએ બાગી પડતાં રૂપના રેડા ધડા પાઈ પાઈને ફેરાળીના જુવાનોને ઉબેડી નાખ્યા હતા. ઘોણે દિવસે અતારની શીશીઓ કણખણીનાં શરીર પર ઇંટાતી હતી અને સીમસેડે તો થું પથ્થુ પાપરની નાળીઓને મોટે પથ્થુ રંગીલાઓ આડા ફરી ચેનચાળા કરતા. નાની ઉંમરના દીકરાઓને પરજીવનારા બેડુ પિતાઓ એનાં લમ પોતાને જ મોટે હાથેતા એવું હંમેશાં કહેવાતું, એની વચ્ચે વિમળા ઉપરાણી કરતા નીકળી હતી.

ચિંતા કરતી મા એણે બદાર નીકળી ચડતી નહોતી. કારણ કે પોતે ખૂણે પાળતી હતી. વિમળાના બાપાને યુવરી અથવા ચાર મંદિના ધવાદના ને એકજ ઓસરીએ કૂડુંબીઓનાં ચારેક પર હતી. વરણી વાળા પહેલાં રૂળાડે પથ્થુ વધાયા પ નહિ.

છેરે દિવસને રાત પૂછી સુધી ગળો ગઈ, ત્યારે ખાડી ખખડી. 'કાજુ !'

'એ તો હું પોલી'.

'એકજ ઓસરીએ આવેલા બીજા પરમાંથી બજારના બજારના એક પંચાવન વર્ષના આદમી કાઠા : 'આ તે દેખાણીનાં બેરડાં સમજવાં કે વાપરીવાડાં

સમજવો ! અઢાર વરસની છોકરી રાતે પાટકવા નીકળે છે ! હજુ તો બાપની ચેહ ટાડી પડી નહિ, ત્યાં તો બસ કાઈ દી 'સામઠ નેતા મળ્યાં મળે !' એ બોલનાર વિમળાના બાઈજી (બાપના મોટાભાઈ) હતા. બાઈજી બોલતા બોલતા ખાડીએ પહેાંચે તે પૂર્વે તો બાઈજીના એ બજાર પાડે બાલુએ પહોંચ્યા. એણે માર્યાં ખૂણે બેઠેલી વિમળાને જાને, અને ખાડી બદાર બેલી રહેલી વિમળાને ક્યેજે એકના પતિની ને બીજાના પિતાની ચિંતા બે જુદી જુદી જગ્યાએ મળે પાછી પ્રજ્વલી ગઈ.

'અટાણુમાં શીદ આવી બાપ ! હજુ નિરંતે રાકાડું હતું ને !' ખાડી બોલીને બાઈજીએ વિમળાને સહારી. ખાડી એ બંને ધરને એક જ હતી.

વિમળામાં એક અવયુજી હતો. તે અધારે પથ્થુ દેખાયો. એના મોં પર મલકાટ રમતો હતો. એ કૂટા એટલું જ બોલી : 'ધરમથી પડેને માંડ પેસા કાઢવા બાઈજી ! એની સાથે બટુ કાઢટ કરવી પડી.'

'સારું ! સારું ! તારા વિના એની ઉપરાણી ન જ પતત. અમને રાત્રાઓને તો ધરમથી રોનો કાઢી આવે !'

એ રાત્રોનો મહે મમ ન પડી રહે એવી પેલી તો વિમળા, જેનું દલામણું નામ 'પેલી' હતું તેમ છતાં પથ્થુ અજબ નહોતી. એણે જગ્યામાં કૂટા એટલેના પાલવ જ સંક્રાંશો, અને એ અંદર આતીને સીધીસર એણે ચાલી ગઈ ત્યારે એના સાંસાના સરજટ નીચે એક દાપમાં કાગળાંના ને સળગાટ રહ્યો તેને પથ્થુ બાઈજીના સંવા કાને પડી પાડ્યો. એ હતો મોએક રૂપિયાની નાની મોટી નોટા.

ખજામાં લખાઈને બેઠેલી માની સામે કિમળા બેલી રહી, પછી પેલી ગઈ, ચોપડો મા પડે મૂક્યો અને રૂપિયાની નોટા નીચે મૂકેને મા આજે ગળી દેખાવા સાચી. છતાં મા મૂકી જ રહી વિમ-

ળાને છેક અપોરથી લઈ સાંજ સુધીની પોતાની વિજય-વાર્તા બાને સંભળાવવાની હેતુથી હોઠ સુધી આવેલી હોંસ પાછી હોઠ અને હેંચા વચ્ચે જ આવળ કરતી રહી ગઈ. મૂંઝી બેઠેલી બન્ને મા-દીકરીને કાને હેમાણી-ખડકીના મોઢા આગળિયારા અને ધીંગી સાંકળ ખિચાવાને અવાજ પડ્યો. ખડકી વાસ-વાંમાં ભાઈજી કોઈ મોઢા સેન્ટ્રલ મીઝનનો રાત-બદોખરત કરનાર જેઠ-દરોગારું રમરમ કરાવતા હતા. સાંકળ આગળિયારા વાસીકરી જરાબર વચ્ચાં છે કે નહિ તે વિશે સાંકળ આગળિયારા ઉપર હાથ ફેરવી ખાતરી કરી પાછા ફરતા ભાઈજી લખસ ભરેલું શરીર ઝડ ઝડ ખળવાળતા પોતાની મૂળ વાતનો ત્રાગડો ફરી સાંધતા હતા.

‘હું શું મરી ગયો છું બાપ ! ટપોટપ ઉધરાણી પતાની દેતો’તો. આઠા ખાઈ ખાઈ નવા નકોર પમ-રખાં પથ્થુ ધસી નાખ્યાં. પથ્થુ માડુ’ કંઈક મેકાપલું દીડું હશે તે દીકરીને ઉધરાણીએ કાઢી. આજ જાળને મહેસુલી સાહેબ પાસે ઊભી રહી ઊંકરી. મેં જાણે છે ઊંકરીના મોઢામાં જીભ નથી. પથ્થુ આ બદાર વરસમાં નહિ બોલી હોય એટલા તપાકા ત્યાં કમેરીમાં ઊભી ઊભી પાંચસો પાદરના હાંમની સામે મારી આવી. મામના થાણદારને-ઈ નબેદમાં નબેદ અને નાગા માણસને-નાકક ત્યાં મોઢા અમલદારની આમળ વગોવીને ફરમન બનાવ્યો. મોઢો અમલદાર તમારી ઉધરાણી તાતી ધસીએ સુકાદના દુકમ હોડી ગયો એમાં નવાઈ શું ! ગામ આપું મેં આમાં કાળીઆં રાખીને ખીખીઆટા કરી રહ્યું છે બાપ ! બજાર નીકળેલું જાણ નથી. જે મળે એને હોઠે એ જ વાત : “અરે શેક ! હલ કરી તમારી થેલીએ તો ! વસુલાતી ને-કાળમીંઠ પાણીને આગાળી નાખશે. વડેલ બાધી-રતર કોઠાં કપડે એવી તો વચા તમારી થેલીનો ! થાણદારને તો ગામમાંની માનવી બનાવો દીધી તમારી થેલીએ.” કુટીઆરીનાં આવાં વણુંન હેમાણીના કુળની દીકરીનાં થાથ તેનો માથેથી મરમ શું કું નહોતો પામી શકતો ! હે...હે રજુલોડાણ !

એટલું બોલીને ભાઈજી આટલા પર બેઠા, ત્યારે એ સુપડીદીના ગાળામાં દીકરી વિમળા પોતાની

માતાનું મોં નીરખી રહી. અપોરવેળાનો જે હદિહાસ પોતે કહેવા ઉત્તરુક હતી તે તો ભાઈજીએ જ બાપી નાખ્યો હતો. મુએલા બાપની ખેડતોમાં શેકાઈ રહેલી ઉધરાણી એ એકમાત્ર આ મા-દીકરીનું જીવન-સાધન હતું. એની પતાવટ ભાઈજીને સોંપીને એક જ મદિ-નામાં માદીકરીએ ખિચાડીને દૂધ લગાવ્યા જેવે-અનુભવ કર્યો હતો. ભાઈજી સોના પચાસ પતારી, પચીસ પોતાના ગજવામાં ટપકાવી પચીસ જ પત્તા એવો દિસાજ પોતાના સળા નાના ભાઈની વિધવાને બજાવતા હતા. એ સ્થિતિને પાળી ગયા પછી જ માથે પુરીને હાથ ચોપડો પકડાવ્યો હતો. અને સાંજે જ્યારે ગામમાંથી એક બે જાણીએ આવીને જોવારીની કોરે બેસી, જોરામાં લપાયેલી વિધવા પાસે વધા-મણી ખાધી કે થેલીએ તો મહેસુલી સાહેબની પાસે આજે રંજ રાખી દીધી, તમારી ઉધરાણીનું તો મી પથ્થુ આખા ગામનું લોહી પીનાર થાણદારનો ઘોડો ફોડી નાખ્યો હતો, ત્યારે માતાને ઉંચે આટલાં વર્ષે બાવણનો પાનો અમલ જેવું થયું હતું; એને થોડે થોડે મારો તો પથ્થુ જે થેલી લૂલી ન હવાયે તેની થેલી અમલદારની સાથે બરબરી વચાએ આટલી બધી વાણી કાપી લાવી હશે તેનું વિધવાને ત્યારે વિરમ થયું હતું. પથ્થુ એ વિરમનો, માનનો, વહાલનો અડેલો પાનો અત્યારે ઊવરી ગયો. ભાઈજીએ સાંજે કહ્યું : હેમાણી-કળીઆતી પટારા જેવી કુળમરળ-માંથી આજે પહેલી જ વાર પરણાવવા જેવડી પુત્રીએ મોટી માલમતાનું ખાતર પમાયું હતું. વિધવાને વિજયી દીકરી દેખાતી મરી ગઈ, કોઈક એજવાળી દીકરી દેખાઈ. ચરજ આપશે કે તુરત ઠોડાઠા દેવાઈ જતી, વીસ વર્ષની અત્રદ પ્રખ્યાલિકાવાળા હેમાણી-ખડકી, કુટુંબના કોઈ મરદને માટે પથ્થુ રાતે ઉઘાડતી પડે એવા પ્રસંગ જુજાળા હતા. (કરણ કે રેગળીમાં જડની સાલમાં બદારવટિયા પડ્યા ત્યારે આ પર છુટાયું હતું.) એક મુવાન વયની અણપરણી ઊંકરીને માટે ઉઘાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

કળીને એક છેડે બાંધેલ બેંસના રજુકારથી મા-દીકરીના મોનમાં મીંકો ભગ પડ્યો. એ બન્ને જાણીએને બેંસ બોલાવતી હતી : અંટ ચાલો, મારાં આઉ ફટ છે અને મારી ખાડી ખૂપી છે.

એક તાંબડી માથે ને એક બીજી તાંબડી દીકરીએ લીધી, ટકે અધમણ દૂધ કરનાર બેસને દોવી એક જણ માટે અશક્ય હતું. મા-દીકરીએ સામસામાં બેસી બંને આંચળ દોયાં. ચાર શેડની મેઘદ્રષ્ટિ ચાલતી હતી. દોનારનાં મોં મૂંગાં હતાં, પણ મન બોલતાં હતાં. (બેસ વિમળાનાં સાસરાની બેઠ હતી. એ ડમરાળા વાળા આ વાત જાણુશે તો ? જોકે એમને જણાવી દેશે તો ?)

ત્રીજા માનવી-ભાઈજી-નો રુદો પણ એ જ રહ્યો કરી રહેલા હોય, તેમ તેમણે પધારીમાં બેઠે બેઠે પાછો ત્રાગસ, અપમાન હોતલા ધારીએ.—

‘મરનારો મૂર્ખો હતો ત્યારે જ આમ બને ના ! મેં એવું પચાસ વખત નાક કપોલ, કે ભાઈ! હવે આ ડમરાળાવાળાની મધલાળ છોડી દે, જમાઈ મદિદ રહેતો ત્યારે જ કહ્યું, તો કહે કે ભગવાન એને સાંભળે કરશે; જમાઈ સાંભળે યદિને કાઠીએના કછ-આમાં ચોરાઈ ગયો ત્યારે પણ મરનારને મેં ચેતવ્યો કે ભૂંડા ! હવે ડમરાળાને શેડ ખોલે દીકરીનો ચૂડો હેમખેમ નથી : તો પણ મરનારો વટ ન મેલે. એ ચે પલ્લું, પણ હવે શું બાકી રહ્યું છે ! ડમરાળામાં હવે કઈ સાચાથી થોડી રહી છે ! બાણી ઉટક-નોરી એડી ચાળીઆમાંથી લૂંટલૂંટને અરધું ‘હાલિયું’ રોજ લીડું ભરી લેતી એ દા’ડા શેડ-ધરમાંથી આપતી ગયા; રહી છે એક રવાબી વિવેકાનંદની ચોપડીયું. અને જમાઈ જઈ બેઠો સંગ્રાપુર. તથા વરસ યદિ મંચાં. નથી કોઈ ખરખખર, નથી રેડીએ બોલ્યો કોઈ દી’, કે સુમનચંદ્ર જીવતો છે કે મુએ. મારા છોકરા રોજ મુંઝઈમાં રેડીઆ ઉઘાડીને બેસે છે, બીજા કઈકના ખુશીખખર આવે છે, નથી એક એ એડીવાજેક્ષનો પત્તો. કેકે ભૂખે મરી ગયા, કેકેને વપાનવાજે પૂરા કયાં. મરનારને કદી કદીને કૂચ વળી ગયા, કે ભાઈ આપણાથી તો મોટા કેકે નટલી-મેતુએ પણ ખરમા, મજાયા ને અપાન રહી ગયેલા જમાઈએનાં નામનાં રતાનમુતક કરી નાખી દીકરીયું બીજે હઈ દીધી, તું એક જ શીદને સદાઈ પકડી બેઠો છે ! દીકરીને દીકરીમાં ચાંદીને ક્યાં સુધી રાખી મૂકીશ ? ને ને કયાંક કુડાજે પગ પડી ગયો—

ભાઈજીના મ્તલેક બોલને પકડતી બેઠેલી વિમળાનાં બે સામળ વચ્ચેથી, આ હેલા શખ્તો બોલતી વખતે, દોવાના દૂધની તાંબડી ગળડી, માંડમાંડ ઢળતી રહી ગઈ. એ ઊભી થઈ, પણ પોતે જ હમણાં પડી જશે એવાં એને તમ્મર આવ્યાં. મા દીકરી તાંજ-ડીએ લખને ધરમાં પાછાં પેડાં. ભાઈજીની વાણી મરગીનો પારો કમતી કરતી કરતી આગળ ચાલી—

‘આમ કરવામાં આપણને કોણ ખેટ નથી. કોણ એજ નથી. ન્યાતે છૂટી કરી દીધી છે; અને ડમરાળા વાળા પોતે જ સામેથી કહી મેલે’ છે, કે સુમનની આશા ઝોપી કહેવાય, તમેતારે તમારી તલ્લીન કરી લેજો, તે છતાં મરનારનું મન ન કબૂલ્યું. તો ખેર ! એ બાપડાનો હવે તો કાંઈ દોષ ન કહેવાય. હવે તો વહુ ! બાપુ ! તમારે ને મારે લાંબો વિચાર કરવાનો છે. નીકર આવતી કાલથી ગામમાં કે પર-ગામમાં હાલવું બોંભારે સમજાવે. આજ જે મોમે વટયો છે તેના ધમ્મમરા ગામોગામ બંધાણુ સમજ લેજો. વાઘદીપડે એકવાર કાચું લોહો ચાખે અને કુંવારી દીકરી આઝાદી ચાખે ઈ બેઈ સરખું.

‘આઝાદી’ શખ્તો આવા અર્થમાં પરિચય હમણાં હમણાં ભાઈજીને મુંઝઈમાંથી અને બાલુનાં મોટાં ગામોમાંથી દીક દીક યશે હતો. કુંજવાન ધરની નિશાળે લાજતી અગર તો સાંજે ફરવા નીકળતી, અથવા તો સજારરધસોમાં ઉઘારે માથે બેસતી પુત્રીએ વિશે કહેવાતું કે એ તો આઝાદ છે. બાપવા, આઝાદ.

‘હે...એ...એ કૃષ્ણવાસુદેવ !’ એટલા શખ્તોથી પોતાના પ્રવચનની સમાપ્તિ કરીને ‘ભાઈજી’ એ રાસીર પધારીમાં લંબાવ્યું, તે પછી મા દીકરીએ વાળુ કચું, દૂધ કટકું, દોણાં માંભ્યાં, દૂધ કાપું, જમાવ્યું, પધારીએ કરી, એટલા બેચેક દલાક સુધીમાં હરફ સરખેલ ન બોલવાની વિમળા વિશે કોઈને પળ ને કહેવામાં આવે કે હજુ તો બપોરે જ એ રામજી એક વડા અધિકારીની આગળ કા-કાટ કંઈ બોલી હતી, અને ગામના ચાણુદારનું પાણી માત્ર ઉનારી, નાખ્યું હતું. તો આંખગનારો આપણને કહેવારને જ ભાંજ પીધેલા માને. વિમળા

પોતે જ કદાચ એ વાત પર વિશ્વાસ ન મૂકે. માને પથારીમાં પાખા ફેરવતી, લોચતી ને ઘોડા ધાતી રહેવા દઈ વિમળાએ સાકસાને છેડે મોં પર એન્ની લીધો. ઘોડિયામાં હતી ત્યારથી એ જ એની ટેવ, કપકાને છેડે મોં પર એન્ની લે, પછી વહેલું પડે સવાર.

વિધવા પડે પછી જેઠની શિખામણીની ઘડી પછી પડી ઉમેજતી, સાચું છે, બરાબર છે, હવે જેઠાં ન રહેવાય, એવા ટપકા મનને મારતો રહી.

મકરણ બીજું

ગોપાળભાઈ ઉમરાળું

વિમળાના ભાઈએ કહેલી એક વાત ચપ્પેરાબંદ સાચી હતી. ઉમરાળા ગામના શેઠ-ધેરે, વાસણ ઉટક-નારી કામવાળી અછડાં કામકામથી જે થીજી ગયેલું થી ઉમેજતી તેનું રોજ રાતે અરધું હાલિયું બરાતું. થી ત્યાં રાતલીએ પર નહોતું ગોપાણ, ધીની તો વાટકીએ જ બાણે મુકાલી અને એનાં બટકાં અબોળી અબોળી જમાતું હતું. સીંગાપુર ચાલ્યો ગયેલ બાવીસ વર્ષનો યુવાન સુમનમંદ જ-એ. તે પૂર્વેની આ જાહેજલાલી એના પિતા દલબાઈને ઘેર જાતી પડી હતી. એ જમાવટ કરનાર હતા ગોપાળ શેઠ. ઉમરાળા નામનાં ગમિો તો એ એક જ પંથકમાં એ ત્રણ હતો, પણ આ ઉમરાળા ગોપાળ શેઠનું ઉમરાળા એ નામે ઓળખાતું. અદાવતીઆઓએ એક વાર એનું ઉમરાળું કે ગોપાળ શેઠ વાધરણોને ગુજરાતમાં લઈ જઈ જોવા વહેંચી કહી પરણવવાના ધંધા કરનાર રોળીના આશ્રય-હાતા હોઈને તાલેવાન બન્યા હતા. બીજી વાર એવો વાત વહેતી મુકામેલી કે એણે તો એની એક બાણે-જનાં દરદરગીના ઓળખીને સાહેબી જમાવી છે. સાચી વાત એ હતી કે ધરતી ધનધાન્યે દૂતી તેને હજી આલીશી પણ નથી વીતી. ઉમરાળાના ખેડૂત પોતાની તમામ નીપજનો જ જો ગોપાળ શેઠને જ વેચી દેતા; અને પાંચ શાહિ પર આવેલા પ્રતાપગદમાં એ બનાજ અને પાંચ શાહિ શેઠ મોટે નફા કરે છે તે જાણવા છતાં ખેડૂતોને બારેબાર શહેરમાં પહોંચી જઈયા લાવ રજવાની કશી પડી નહોતી. કાળી રાતે કામ પડ્યે

ખેડૂ-કળને જવાબ આપતી ગોપાળ શેઠની કાચળ, ચુનકુ બીઆરણ એક ગોપાળ શેઠ સાચવતા વીજ ટાણે વિશ્વાસપાત્ર સોનું રૂપું ગોપાળ ભાભાની પાસેથી જ ખેડૂતને મળી રહેતું. સધીએ પાસેથી ખેડૂતો ગોધલા લેતા તેના કપાલા પણ ગોપાળજા જ કળવતા, એટલે સધીએ આવીને કાઈ દેણદાર ખેડૂતને ઘેર એક કલાકને માટે પણ સાદિયાં ઘોડા બાંધ્યાને દાખલો બધાં નામોમાંથી ફક્ત એક ઉમરાળામાં જ શોધ્યો જડે તેમ નહોતો. માટેજ ગોપાળજાને ઘેર ધરતી દૂતી-પ્રાસવો મેલતી. ખેડૂતો ધરતીનાં વાજ રડાં હતાં, વાજરડાને ગોપાળજા પેટપૂર ધાવવા દેતા.

વર્ષને અંતે રાત્રીનું મહેસૂલ ભરવા ઉમરાળેથી ફરક ખાતેદારને પ્રતાપગદ ટાંપે જરૂં પડતું તે ગોપાળજાએ જ બંધ કરાવ્યું હતું. ગામ સમસ્તનો બસો ખાતેદારની મહેસૂલ વગેરે રાજલેણીની ટીપ લઈને અમલદાર સામેથી ઉમરાળે આવતો અને ગોપાળજા એકી રકમે એ આપું ગામ-મહેસૂલ ચૂકવી દઈ પ્રત્યેક ખેડૂતે ખાતે પોતાના દલાલા નાખી લેતા. 'એલા દાલ તને મામલતદાર સાહેબ, ટપેદાર સાહેબ, કલાણી કે લીંકણી સાહેબ બોલાવે છે,' એનું કાઈ ટપેપાના ચાણેથી ઉમરાળે આવી રાકતું નહિ. કારણ કે મિટાન જમવાની રસાભાવિક અમલદારી ઈન્જિ એ કાઈ પણ ટાણે ગોપાળજાને ઘેર બધારે આવે ત્યારે પૂછુંપૂછું સંવૃથ થતી; ધડે બાજરાનો પોંક, શેરડીના સાંકાના ભારા, તલ દાળીઆના લાકડાં હોડા માટેની ડેજવેલી તમાકુ, ઘોડાનાં છત મોટેનું ચામડું, બળતણ અને નીરજીનાં લશોટાં, શિવાણી માટલાનાં લગડાં, એવી એવી અમલદારો તરફની ઝીણી મોટી ઉપદ્રવકરક માણીએ ઉમરાળે આવી પહોંચે તે પૂર્વે જ વર્ષેવર્ષ ઉપલા ચાર-પાંચ અધિકારીઓને મોકલી દેનારા ગોપાળજાએ પોતાના પ્રત્યે આદરમાન ઉપરાંત એક પ્રકારની શેઠ પેદા કરી હતી.

શેઠ આ રીતે, કે રીધેરીધે વરતીના માણસ પાસે જે કાઈ અમલદારી માણસ જતો તો તેની જાણ થતાં જ ગોપાળજા એને ડેકોએ બોલાવતા ને મોટે કપડા આપતા કે 'કાં લા, બાંદી' તમને કાઈએ ના પાડી? અહીં પરણતો પરતાવ છે.'

પણ એ પરભુના પરતાપ સુધી પહોંચવા માટે અમલદારને ગોપાળભાની ડેહીએ આવવું પડતું, બહારની બેઠકમાં રોકાવું પડતું, ગોપાળભા પ્રભુપૂજાર્થમાં છે. એસો હમણાં આવશે. એવું સાંભળવું પડતું, ને છેવટે ગોપાળભા આવતા ત્યારે વસ્તીનાં લોક પાસેથી ઘોઘાવીને લઈ શકાય તેવી સ્ત્રીજ માટે ભાને વિનંતિ કરવી પડતી. ભા આવતા ત્યારે પણ કૃપા કરતા હોય. તેવા દેખાતા.

‘પરભુનો પ્રતાપ છે’ એજ બોલ ભા ગામમાં આવતા અભ્યાગતોને પણ કહીને દેતા, અમલદાર બેઠો હોય, એણે માગેલી સ્ત્રીજને માટે ‘હા, ભણે, પરભુનો પ્રતાપ છે.’ એવા બોલ કહેવો હોય, તેજ વખતે કાઈ સાધુ આવીને માગે તેને પણ ‘હા ભણે બાપુ, પરભુનો પરતાપ છે.’ એવું ભાનું વચન સંકેપાટ અમલદારના મનમાં વાસો કરીને સમજાવતું, કે આ તો હાતાર છે, વેઠદાર નથી.

ગોપાળભાના પુત્ર દલબાઈની (જૂન નામ દલીઠ અંદ) આ જાહેજલાલીની વેળામાં હજી ઊતરી જીવાની. લગ્ન કરીને એણે રંગીસો રાહ લીધો. ઊંચામાં ઊંચી લીલાગર દલબાઈ માટે પાતાળ ફાડીને પણ પ્રત્યેક ઉનાળામાં ડમરાળે આવતી, આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વેના ગામડામાં ખાસ મુંજઈથી મગાવાતી નીલગિરિની આ વગર ખીલે ધા ન કરનાર દલબાઈના છોકા બેઠો, કેરીની મોસમમાં રેલગાડીનાં વેજનમાં બહાર આવતા બચક કેરીઓ નહિ પણ કરડિયાળાં વડલ ને વડલ દલબાઈને ઓરડે આવી પડતા, અને રસની તાંસળીઓ સિવાય કદી કાઈ નાનું વાસણ ન પિરસાતું. અતરો લઇને અતરિયા પણ ડમરાળે ઊતરતા.

આ તેલ, અતર, આ કેરી, નીલગિરિની આ કે ચુનંદો લીલાગર, એ દરેક વસ્તુ છેલ્લામાં છેલ્લી કપ જાતની દલબાઈને ઘેર આવી છે તેની જાણ ગામમાં ચાર પાંચ જગ્યાને તો અચૂક રહેતી. ગાંધા લખમણ પરીને, કૃપા ગોવાળને, પદમણી કણબીને, દેતા ખાચર કાડીને અને પીરમાઈ સપાઈને, કારણ કે એ પાંચના વિના દલબાઈએ ઉપલો વસ્તુનો ઉપયોગ કદી કર્યો નહોતો. એકવાર દલબાઈનાં તાન જ

આજી વળી આવેલાં વધુએ દલબાઈની બેઠકમાંથી વરને ધરની અંદર બોલાવી ખાનગીમાં એમ સૂચના આપી કે ‘આજના પાંચ ખાણમાં તમારો કપ આ બેઠકને લેજો.’ એમ કહીને એણે ખુશમાં ભરેલા પાંચ કપમાંથી એક નિશાનીવાળો અતાવ્યો, પૂછ્યું ‘કેમ ?’ જવાબ મળ્યો કે નીલગિરિની આ કેટલે એક તમારે ખાણે ચાપ, તેટલી જ નીકળી છે. હજી પ્રતાપગઢથી નવું પાર્સલ આવ્યું નથી. ખીલને માટે જુદીની આ નાખવી પડી છે.

‘અને તમારો કપ ?’

‘આ રજો. જુદીની ચામાંથી.’

‘હીક, લાવોને એક તપેલી.’

તપેલી લઇને જ્યે જ કપ દલબાઈએ એમાં ફાલવ્યા, પછી એ મિશ્રચુના ફરીથી જ કપ ભર્યા, એક પત્તીને આપ્યો, ખાડીના પાંચ પોતે બેઠકે લેવાની ગયા.

પાંચ પંદર દિવસથી જ ઘરમાં આવનાર વહુને વરના બીજા એક સગપણની ખબર નહોતી, વાટીકું કરનારી મેઘવાળ (દરિજન) ડાહીને પત્ની સૂચનાઓ દેવામાં ‘ડોશી’ ‘ડોશી’ કરે છે, ‘ડોશી આ લે આ ખીચડી’ એમ કહી આગલી રાતનું વધું રાંધણું આપે છે, એ જાણી લીધા પછી દલબાઈ એક દિવસ ફળીમાં જઈ ઊઠ્યા અને રોજ સવારે આવતી દરિજન ડોશીને પોતે ડેહી બહાર જ ને સત્કાર-સન્દ કહેતા તે પત્ની સાંભળે તેમ કહ્યાં : ‘જે રાખીનારાયણ પાનીકાકી, કેમ છે હવે મારા કલા કાકાને ?’

‘જે સાખીનારાયણ ભાઈ ! ડોશીએ સાવરણો લીધે લઈ ઓટાણું કપાળ સુધી ઉતારી, પત્નીસ વર્ષના ગોપાળ-પુત્રની અદ્ય કરીને ટાંચું : ‘તને તો કાલા પાછી કંડે થઈ ગઈ છે, તમારી આપેની દવા તો રામજાણ રાખી હો આપા !’

હી પાનીકાકી, આ મારા કાકા સારૂ લેનાં જાણે, કહેતે કહેતે દલબાઈએ એ પાવરી કેરી ડોશીના બોળામાં ઊંચેથી ટપકાવી, અને પાછાં ધને ઓટ આવીને પાણીની જંટ સુધા લીધી.

દરિજનની આ છાંટ લેવી અને દાકા-બગી-
જનો સંપંદ ગાખવો, એ બંને વામાં ફક્ત એકલા
દલભાઈને માટે જ નહિ પણ આખા ગામને માટે
રચાણાવિક હતી.

નવા આવેલ વધુ ચતુર હતાં. સમજી ગયાં કે તે
દિવસની ચાવાળી થટના પછીનો બીબો પાકે પણ
વરે પોતાને માટે જ ગોઠવ્યો હતો.

દલભાઈની બેઠકોડના પાંચે ગોઠિયા કંઈ એની
હેડીના બુટાન નહેતા. આપા જેવો ખાચર પચાસને
કરે હતા અને પીરમામદ સપાઈ વનમાં પ્રવેશી
ચૂકેલ હતો. જેવો આપો પંદર સાલથી એકલરાખી
હતા, બાઈનું કંઈક રીપું હશે એટલે રખ દીધી હતી.
નાવારસ જેતાબાઈએ તમામ જમીન ગોપાળભાઈને
ધરે ગીરે મૂકી હતી અને એનો એકમાત્ર રસ દલ
બાઈની બેઠકમાં બેસીને જેવો આપા !' એવું શેક
પુનઃ સુખનું સુખેષન પામવામાં રહ્યો હતો. એના
શેટલા દીપી દેનારી અને એના પ્રેમવિહોળા સંસાર-
માં થોડો ઝાઝો શુંમારસ સોંમતારી બાવણુ મોતી
ના મરી ગયા પછી 'જેતામામા' દાયે જ બે શેટલા
દીપી લેતા, પણ માંદ પડતા ત્યારે દુઃસ્વિચાળા
પગથી માયા સુધી પાવળો એડીને ઘરમાં બૂખ્યા
તરસા પડ્યા રહેતા.

બાણું પિરસાવીને દલભાઈ પોતે મામાને ઘેર
ખરાવવા જતા ત્યારે ગોપાળભાઈએ એક વાર ટોર
કરેલી કે 'માણસ તો મચાણે દસ કુખ્યાં છે' પણ
બાને સામે ઉતર વાળવાની દીકરાની સાત વર્ષની
વયથી પહેલી રસમ પચીસની વયે કંઈ પલટી નહેતી.
તેમ બાની રસમ પણ જ્યારે હાથે જમણે વાત ચાલ
ત્યારે પણ એકજ વાર કહેવાની હતી. તે થ કદી
મેહામોદ તો નહિ જ.

જેતા મામા તો ઝાલા હતા. પણ મામાનો તાવ
ગાંડો હતો. તાવમાં બીબને બૂખ મરી જાય ત્યારે
મામાને બે ધડી બેઠકતી. દલભાઈ બાણું લાવીને જમાડે
ત્યારે મામા, ના પાડતો, ન માનતા પણ બાણું પા કલાક
મોડું પડે તો ગાળો સુધી પણ આગળ વધતા.

રડેલા પીરમામદનો છાકરો કપાતર હતો. છાક-
ગની વધુ સાસરે રહેતી નહોતી. 'હે સાથા બોલો

વિનાના !' એ આપના વારંવારના બોલ મહેમાને
ખરેખર બોલો વિનાના કરી ઘર છોડાવ્યું હતું. જ્યારે
જ્યારે બપોરે ચૂલો ફૂંકી ફૂંકી છેવટે 'હે સાથા !
તેરે પર તો મેં પેચાણ કરતા હું' એવા શબ્દ સાથે
ધૂધવતાં બાણું પર પાણીનું દીનનું કમળ રેડીને
પીરમામદ ઘરની એસડીમાં નીકળતો ત્યારે કેમ મળે-
બીબીએ મસાલેદાર રસોઇ 'મેરી સોગાન' હઈ હઈ
જમાવ્યા હોય એવા તેરથી એકકાર પર એકકાર
ખાતો; એ જ વખતે પાંડલા વાડામાંથી દલભાઈ
છાતુંમાનું બાણું લાવીને ઘરમાં ચૂકના, ને પીરમામદ
જ્યારે 'મે' બાણું, બાઈની સોગાન હમણું જ બાઈને
બેસે.' એવી રકમક કરતો ત્યારે દલભાઈ કહેતા કે
'ન ખાય તેને આવતા ભવની બીબીની સોગાન.'

'તો ફીક દલભાઈ! બાપડી, કોઈક મિયાંની
બાળકીનો આનતો ભવ શીદ બગાડશે ?' એમ કહી
પીરમામદ જમતો ને દલભાઈ પાડેલીઓ પીરમામદની
કેળવત લઈ ન જાય તેવી ચોટી રાખતા મેચના.

ગોપાળભાઈની કૃષિનિધાન કરકારમાં દલભાઈની
આવી માનવતા અળી, એટલે કમરાળા પગનો કાળ
જડમેસલાક બન્યો. એવી સાધથી, સત્તા અને દિલા-
વરીની પૂણું તપતી લેળાએ દલભાઈને ઘેર દીકરો
સુખન જન્મેલો. પણ સુખનને પાવણુ છોડાવવા સુધી-
ની જ વાટ નોતી હોય એમ ખરાબર દોઢ વર્ષે સુખ-
નની બા ન્યાંથી આવી હતી ત્યાં ભગવાનને ઘેર-
સિધાવી ગઈ. એના ખારમાને દિવસે સાંજ પડી ન
પડી ત્યાં તો મહાખારકંદાની નાળીએરીએ જાણે કે
કમરાળે ઝળો લંબાવીને વરસી પડી ! સગપણનાં
આટલાં આટલાં કહેણની સામે 'જોઈ છું, વિચારું છું'
એવો શબ્દ કાંદનાર દલભાઈ પર ગોપાળભાઈ રાતના
પીળા થયા. 'મોટો વિચારવાળો જોયો ન હોય તો!
આજ જોવી કાલ ન સમઘતો. કાલ આપણે જોડીને
ગોતવા નીકળવું છે એમના ?'

અંધવાંકિયું વીણું હદ ચઈ ગઈ. શીરો બીમાં
ચઈ રહ્યાં હતાં. પ્રતાપગઢ રચેજનની એક પણ દેન
ખાલી નહેતી આવતી. ખારખાર રૂપિયાની યોગદામી
કરીને કાસાર, કોલિલવાડ, કોલિલવાડના ચમરણથી
ભિતરતા હતા. કોઈ કોઈની પાસે તો કન્યાના ફોટોઆરો

પણ હતા. બેઈ બેઈને દલબાઈએ ડોકી ધુણાવી.
‘હા, હવે તો ઈંદોલકથી નાળિયેર આવવાની વાટ
બેઈ એ.’ ગોપાળભાઈએ એકલા બેઈએ દલબાઈની પીઠ
પાસેથી પસાર થતાં થતાં બરડાપર જાણે બરડી
ચોટી. દલબાઈ દેવામાં હત્યા.

પખવાડિયું ને મદિના થયો. દલબાઈ દાદ દેતો
નથી. કઈ અપ્સરાની તપાસમાં છે ? દેવતામામાને
અને પીરબાઈને બહારગામ ક્યાં ક્યાં મોકલી રહ્યો
છે ? કુટુંબમાં કેમ કાઈને પેટ દેતો નથી ? એના
બાઈઓ, બત્રીભ, બાબીઓ, બેનો, દીકરીઓ, આટલાં
કળશી માણસોથી ચોરી રાખી રહ્યો છે. એવી તે કઈ
ઈંદુરથી ઉતારવી છે ? બા તપતા હતા, પણ પોતાની
જે કંઈ આમન્યા પુત્રે જીવી કરી હતી તે જ આમ-
ન્યા અત્યારે પુત્રને કાટદિલ્લા જેવી બની ગઈ. બાપ
એ આમન્યાની કોંતને બેઠી ન શક્યો. ગોપાળભાને
દર હતો. નરી એકલી આમન્યા ઉપર તો એણે પોતે
જ પોતાના વ્યક્તિ પ્રભાવનું ચણતર ચણ્યું હતું.
એણું બોલણું, એણામાં એણું મળણું, મેળાપ આપતા
પહેલાં સામા માણસને ચોક્કસપહેરાથી આંછ નાખ્યો,
સામે સો બોલ વેરીનામે તે પછી પોતાનો એકાદ
બોલ મંત્રજાવી પોતાનાં સખ્દોની જિંદી કીમત
અંકાવી દેવી, સામે માણસ પગમાં અટવાય તેમ
રસતા વચ્ચે જોતો હોય તે છતાં કૃત્યું પણ નથી એવી
અદાથી એને લક્ષમાં લીધા વગર ચાલ્યા જવું, એ
બધી ગોપાળજાની શેદની ચાવીઓ હતી. કોઈ પણ
માણસે એનું વેણ વળોડે તો તેટલામાં જ આ પ્રતિ-
ભાનું મોત હતું. મોટી ખીક પુત્રનો આડો ચખ્દ
નીકળવાની હતી. એ નીકળે એટલે એલ અતમ થાય !

ખીજે મદિને દલબાઈ ડેહોમાંથી નીકળી એકલા
સામેની મામરસતા પરની અવાવરુ મેડી પર પપારી
લેવરાતી ગયા. તે ત્યાં પાછીનું એક નાનું ગટફકું
મુકાવ્યું, એક સાવરણી રાખી. એક ખાજા ખાંડીએ
લટકારી.

ભાઈે દારણ પુઝાવ્યું. કંઠેરાવ્યું કે ‘બાચુંવાળા
પરમાં સકાય જેનું સામે.’

મદિના પછી મદિના વીતરા સાચા તેમ તેમ
આદાર વિદાર અને લૂઠાંસલામાં, સર્વની કાંચળી કે

પખીનાં પીંછાં જીતરી પડે તેનો રવાબાવિરતાથી
દલબાનું રંગીલાપણું ટપકતું ગયું. લીલામર, ફેરી,
નીલગિરિની ચા, અને અતરનાં પૂમમાં, દલબાઈએ
ત્યાંમાં નહિ પણ એ બધાં જાણે પોતાની એજેજ
પોતાની સામ્યકતા પૂરી થયે સરીને ચાલ્યાં ગયાં.
જતાં જતાં એકેય સામ્યીએ તકરાર તરફડાટ ન કર્યો.

પણ એ તો બહારનાં સાધનો હતાં. દલબાઈનું
બીતર એવું જ રંગીલું રહ્યું. પાંચે મામ-રનેદીઓ
સાથેની એકેય ચાલુ હતી. દારણવિનોદ ચાલુ હતા. એ
પાંચેને ખવરાવતું પીવરાવતું ચાલુ હતું. એમાં સાતમે
આઓ હતો એક બાળક સુમન.

‘પોતાને બાવા બનવું છે તે છોકરાની ટાંઠાળ
કાકને ગળે પહેરાવવી છે એમ કે ?’

ફરી ન પરજુનારા દીકરાને બા મારવા માટે જ
ભાઈે આલું એક વાર કહ્યું. તે પછી સુમન, સુમનનું
ધોડિયું, સુમનનાં રમકડાં અને બાળાતિર્થ, આ
અલાયદી મેડી પર કમે કમે આવતાં ગયાં. વાંકે તો
એમાં સુમન પર જ એકાદી દેવાયો. ‘શું કુંડું ?
મારો બેધ મેલતો નથી. આવો દરામનો હોડો યઈ
જશે એવી અખર હોત તો સાચું ય ન જોત. આતો
ચોંટી પડ્યો ! મારા નિત્યનીમ રજગાઓ ! હું તો
પાછો આ ટેટામાં લપટાણો ! મારે તો દિમાલપનો
કડો કુધાણો.’

ભાઈે વિચાર્યું કે ‘આ દિસામે શું જોડું છે
મર રમાડતો. નીકર સાય ઉદેશે પાટશે મેસી બન.
માયું મુંઝાવીને નીકળી પડન તો હું ક્યાં આડા
આગળા દેવા પહોંચત ? બસેને ધૂવે ગુવાળા ! એતો
માયા માયાનું કામ કરશે.

ગોપાળજા આવી આશા બાંધવાને વખતે પોતે
પોતાનો જ દલિદાસ જુલો બેઠા નંદોલા. પોતે
રાંધ્યા ત્યારે વપ બજોસથી વધુ નંદોલું, પરજુવાની
ઉત્કટ ઈચ્છા હતી. પણ ત્યારે એને બે દબરની
કાપળી કાલચા વગર કાઈ કન્યા દેનાર નંદોલું, ત્યારે
બે દબર તો પાવલાં પજુ તે દિવસે પરમાં નંદોલાં.
વળી વાવરણે વેચતારી છપી ટોળીમાં બચાવેનો
નેરશર વંદેમ એના પર તેળાંક રહતો હતો. આને
તે દલમાં ન પરજો તે બે બૂની કશવચ આપના
જવનને જતારી નામે તેમ હતું. [ચ.૫]

સાજણ ગિયાં ને શેરીયું રહી ! અવસ્થા દે મેઘાણી

ટાંચણુ પોથીનાં વધ પાનાં : (હપ્તો ત્રીજો)

વિશ્વ-સાહિત્યમાં કેકાણે કેકાણે બે તરવોને સામ-સામે છેડેથી એમી લાવીને બેઠાં બેસારેલાં નેપાય છે : મરણ અને પરણ, લગ્નમંડપ અને મસાણ, કંકુ અને ભરમ. મારી ટાંચણુપોથીનાં નવાં પાનાંમાં પણ એવાં બે તરવોની બેઠી બની ગઇ છે, એક જ શાદીએ ને કલમે, એડી બેઠકે, (અનુમાન થાય છે કે ચાલતી દૂનમાં કોઈકે ભરવાડે કયેલાં) વૂટકે છૂટકે ને લોક-કવિતાના હુકમ ટપકાવ્યા છે, તેમાં પહેલું આ પદ છે—

કાયા બાંધી કટે લાકડે,
ફરતાં શ્રીફળ ચાર;
પંક પરમાણે પાભરી
ખોટપેને તાર. (૧)
નગરમાંથી નનામીયું નીકળીયું,
તે દી નેળ ફરકે ચાર.

મસાણે જેને મડાં લૂંટરી
વાશે વા ને બીકશે સેવીયું

નેકવે રાંમનો ક’
કાયા બાંધી કટે લાકડે
ફરતાં શ્રીફળ ચાર.

જેઠા ક’
એક દીના બનું એકલાં
કાં રે’વી મસાણે રાત,
ગોળા છૂટે ગેળના
(તે દી) ઘટકું પામે ધાત.

દાર્શનિક લોકકવિ આ જેઠા તો આ પાનાં પર આપણો બળ્યોતો સહચારો છે. લોકવાણીમાંથી છુવનરસ પીતો પ્રવાસી-માનવ ધીકે એ વિશ્વ-કર્તું પદ બીલી રમશાનનાં રમરણુ આપે છે, ‘વાશે વા ને બીકશે સેવીયું’ એમ યાદ કરાવી આપણા

પિંડની બની ગયેલી રાખને પવનમાં બીકતી બતાવી ઠીક વ્યંગ કરે છે, અને તે પછી વળતી પહે-એ પ્રવાસી ચૂક વિન્નેગણુની ત્રેમ-કવિતામાં લેટી પડે છે—

સાજણ સિવાડે ચણીશે
ફરતી મુકાવે મોર;
ઉરે ટંકાવ્યાં આભલાં,
દેડે લખાવ્યા ત્રીણા મોર.
દેડે લખાવેલ મોર તે ખરા
ઈ સાજણ છે પાકા તેલના ધરા
બોલે મીઠું ને કહે છે ગોર
સાજણ સિવાડે ચણીશે, ફરતી મુકાવે મોર.

— નવી જ ઉપમા મળી-સ્વજન એ તો ‘પાકા તેલના ધરા’—પાણીનો નહિ, પાકા તેલનો ભરપૂર ધૂનો !

સાજણાં ચાખ્યાં મોરીએ
ચકવાં બાંધ્યાં ચાર;
ખયમાં ધાસી બેસારો માપરે,
કોડે જમણો કંસાર.
કોડે જમણો કંસાર તે લગારક ચાખશે
પછે પીઠીઆળી વરખાળ ડાકમાં નાખશે

જોજળાં સાજણુને ન મારીએ
જેની કાયામાં હોય બોળા કાંટા;
સાજણુ દીએ પાડે હા
રાતના અવારે આંટા.

જેઠા ને ચૂક વિન્નેગણુ, બેઉ બાદ દેવાય છે. કવિ નહિ, કવિતા જ રહી જાય છે. લોકવાણીમાં શ્વાસ ધૂંટનાર એ સંગ્રામી મુસાફરનું મન જ આપણા વિચારો એકમાત્ર વિષય રહે છે. પ્રિયજન-સ્વજનનાં પર-છેતરનો ચિતાર અહાલોને એ વળતી જ શણે અંચળ સ્વજન-મનેથી ચેતી જવા કહે છે. ત્રેમમાં મળેલી

નિરાશા એ તો બારી સાર્વજનિક ભાવ લાગે છે !
કાણુ જાણે ક્યાંથી કાને પડેલાં, કંટાળી પેઢીએ રોગાત્તા
ને ખરી જતી જતાં આ ખંડિત પદોને એ ભરવાડે
પેકડી, કસેજ ને કંકે રમમાણુ રાખ્યાં હશે—

સમજી શીયું માગીયું
રદાના રામ રામ કરે.
પક્ષમાં બેળા પાછાં
ચડીને ધિયાં સવાર.

ચડીને ધિયાં સવાર તે બિનાં સસામું ધરે
સમજી શીયું માગીયું, રદાના રામ રામ કરે.

*

સમજી સાંકળું ચડાવીયું.
બોરડાં ક્યાં ખાલી;
પહોણમાંથી પ્રીતાણુ ગિયાં
દેડાઉત ગિયાં દાલી.

હેડીનાં—સરખી જોડીનાં સ્વજન, ધરને સાંકળ
ચડાવી પાડોશમાંથી આશ્વાં તો ગર્વા, છતાં એ ત્યારે
ખાણુમાં વસતાં હતાં તે કાગળું તેમણું સીંધું તો
નથી વીસરાયું—

સમજી ખાડી ને દી ખાંડણું
દલકે ઉપાડે દાય;
દમે આંગળીએ ચોગામ વળે
નવરો દીતોનાય.

નવરો દીતોનાય ને માદડાં ધાયાં,
માદૂ કમાણુને પાને પડ્યાં.

દેરક પ્રેમિકની એ જ માનના ! પોતે કુમાળુસ
એ સ્વજનને જે પડણી મળે ને કમાણુસ. બેગ,
એ આમાન કંઈ એણું નથી. આપણને એ છે
તે તો આ 'માદડાં' (માનથી) જેણે ઘાડ-પ્રયોગ.
પ્રેમની તિપ્પના તો આ છે કે—

સમજી જાંધે ને એ શેરીએ
વસમાં વણુવણું રિયાં,
રમણુ. તમે તે બી એમે ઘાણુ

કેક દી અણોલકા ભાંગ્ય;
મોઢે ચડી તમે કે' દી, માગેલ ને
એમે કે' દી' પાડેલ ના !

વિદાય લેનાં 'સમજી'ની સાથે આટલો ઝડપી
વાતોલાપ પળુ ધઈ જાય છે. પછી તો પ્રવાસી સાથી
સોન-હસામણુ, નાગમટેનાગવાલો, સોણી-વિજયુદ,
મેદ-ઉજળા વગેરેની કરુણાન્ત પ્રેમગાથાઓમાં બીનરી
પડી દુહા પર દુહા ફેલવે જાય છે. ખંડિત એને
તેમ છતાં મૂળ વિષયને વળગી રહેતી એ કવિના
સત્તાત્મક સ્વરૂપને પામી રહે છે—

સમજી ગિયાં ને શેરીયું રહી
ભડા લાગી બેધ;
ભડા લાગી બેધ તે ઝાસા ઝરે
ઝોતરની વાદળો સૂકાં સોવર બરે.
તૂટી પાગ તે તીર આં વહી,
સમજી ગિયાં ને શેરીયું રહી.

છવટે—

માયા રાખતે માનવી, દેરે રાખતે દેન;
બોલ્યાં આલ્યાં માફ કરતે, અવગણુ અમારા અલેક.

એમ કહીને પાછા વળ્યું જ રહ્યું ! પાળ પછી
પાછો નરને બરે નારીને બૂરવા વારો આવે છે.
આ અજણ્યતી વણુમાં—

સામજી પોડો સળુતારિયો,
શેરી કાઢ્યો ડેલા ખાંડ;
વળેતણી બોળા પામરે,
સમજી, પેરે રિયારો મળ.

પેરે રિયારો મળ તે આડું
એમે લખાસા જીવતી નાડું.

તે પેલાં રીતે અમને બરડીએ માર,
મળજી પોડો સળુતારિયો, શેરી કાઢ્યો ડેલા ખાંડ.

*

વાટ છે વ્યતી ને પગ નરો
સંધ્યા ખંડુ જાય,

કરને હૈય પંખડી !

મોટે મેળા થાય.

મોટે મેળા થાય તે ધડી દો ધડી
ખેલાડુ સાજજી બરી વઢાણે ચડી.

ગયાં સ્વગન, વઢાણે ચડી ગયાં, દેશાણે પાંખ
કરી નહિ, પછી તો રાત્રીએ-

સાજજી સ્વપને આવિયા

ઉરે બરાડી ખાધ,

બગીને નેઉં ત્યાં ભતાં રિયાં,

પલંગે પછાડું હાય.

પલંગે પછાડું હાય ને કોઈ ન બાળું
વાસાં સાજજી સાહુ ખોખલે આંધુ ઢાળું
આંધુ કામ તે અધવચ રિયાં
ભગીને નેઉં તો સાજજી ભતાં રિયા

વિગ્રહભંડી ભિમિ સર્વ સંપત્તિ સાચવતી સાચવતી જે
વધુ ને વધુ આંતરિક ઉત્કટતા ધારણ કરે છે -

સાજજી વેળાની હું વળી

આમ દીધા વન,

રાતે નાંવે નીંદરા

ને દોઝી ન બાવે સ્વપ્ન.

દોઝી ન બાવે અત તે અણેસાર,

નાખવાં ખાજી તે કાઠવાં કાગજ મોંસાર,

અખંધુંતી જોગખાજી ને મુંદરા મળી

સાજજી વેળાનીને હું તો વળી.

સાજજી વેળાની હું વળી

ઊભી વડવાની છાંય,

વડસો વરસે મોતીડે

કાગ કાગળા મોંસ.

કોળાંજો કાંઠીને કટકા મિથો

પ્રીતનો માર્યો સાજજી પડેલ મિથો.

જાગી ભોમ તો લાગે ગળી

સાજજી વેળાનીને હું દે વળી.

અરે સ્વગન ! રહી ભવને ! કહેરો તે બિગ્ગ
કરીશ :-

સાજજી રિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માથા
એરે માર્યે ઉતારા દેયે, કરીએ જતરીયુંના બંધા.

કરીએ જતરીયુંના બંધા ને તમને ચરિયે;
કલેગ મારો તો લે મુખ ઉપર ધરિયે.

નમ્યો છે દી ને ઢળી છે બંધા

સાજજી રિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માથા.

એરે માર્યે - ઉર પર, છાતી પર - ઉતારા દેયે;
પ્રભુપ - કવિતાની ઘણી જાંચી કલાએ પહેલી મ્હ
લોકકવિતા. ફરી પાછી એક ચોટદાર, અને લે!
સાહિત્ય સૌવાય અન્યન અસ્થાવિત એવી ઉપમ
મળે છે આ દેશગાંઠીના ભોત સાથી પાસેથી:

‘સાજજી ! તમારી શરીએ,
(અમે) બગીને ખાતર થયાં.’

બગીને - કોણેમ્હાં મળી જાતને તરમ ખાંચી
બની જવું, વાવેતરની બોંધમાં રસકણ પૂરનાર પદર
બની જવું, પારકા મુગલિને ખાતર સ્વપ્ન દુર્ગતિને
પામવું, એ દશા પ્રિયજનને કારણે પોતાની ફરી
નાખ્યા પછી વિનંદે પડતો ખતાખો રો.

લોકકવિતાનો ગંક પ્રતિનિધિ એ મારો સદાચર
પ્રથમ દેહની શબ્દમંડુકાનાં અને પછી ‘સાજજી’ -
ના રનેદમાં સાંપડેલો વિપુલતાનાં પોતામાં જોતવતી
વિદાય પર જોતરી પડ્યો દને -

કાના કેસા ને તોચના, કમમળે દાતે,
ઈને લાંબા લાજો, એક દેવન રતને.

કાગ દના કેદ, ખાદ્યાર્થને ખીન પિયા
દને બોંધ રેહ, દુનિયાને કંઈ દેખાઈયે.

જુવાની દની તે જની વડી, રેઈને નાજી દળી.

રાણે કે’ રું વાવરિયે ભપાં ભગાં પળી.

દેહને દળી પીસી નાખી. બારાં-કાવરાં પળાંખાં
આવી ગયાં. આ મોટે આમ ૧ જોતવતે દાંસારી નવ
દેહને આપે રો.-

જેખનિયા, તુંને જાળવું, ચાહું માનમ રાત
મતાં જાણું હોત તો, પછી ઉધાર કરત.

નાની એવી એ પંક્તિમાં પણ રૂંડે રૂંક મૂકી
આપું - 'ચાહું માનમ રાત' : વનવાસી સંસાર
ની માટીમાંથી આપોઆપ ઉડાવતી એ કંટપના
લોકસાહિત્યનો વિશિષ્ટ પ્રકાર બતાવે છે. પશુઓને
આખી રાત ચારનારાં માનવો જેખનને એમની
મારી રીતે પિછાને છે.

દાંતને પણ પડતા દેખીને લોકકવિ ઉપાસ'ભ
દે છે -

દાંતમ, દિન સંભાર, શી શી ચીજો ચખાડિયું,
લાંબ્યા નહિ લગાર ! હામ પહેલા હાલિયા !

પણ લોકકવિતા 'કરદેશન' તું-વિક્ષતાનું ચરણ
રચીકારતી નથી. સમાધાનરૂપિ એ એનું મોઢું લક્ષણ
છે. વિદાય લેતા દાંત સ્વાર્થીના એ ઉપાસ'ભનો દુરલ
જવાબ વાલે છે :-

અમને ન દેને દોષ, જાણું તે સા જાવળે,
રહ ન ધરજો રાધ, (અમારા) પેદાં પ્રતગ્યા પાળજે.

એવા વાર્ધક્યના વિચાર-પ્રગથિયેથી જ શું મારો
ભર (જરવાઝ) લાઇખ'ધ યાત્રારથાનોની યાદમાં
ઢોનરી પડ્યો હતો ! તુટક છુટક અને પરાપૂર્વના
સંજોધ વિનાનું એનું કાચ્ય-ગટન ઊંડાણે એના અંત-
સ્તવમાં શું કોઈ સંબંધતા અને સુમેળ ચલવતું હતું !
એણે ચિત્તનારના તીર્થસંલિલને સંજોધું :

મરથી કંડના પથરા, (તુંને) કેતા જાગ ચિયા !
માનવી દ્વતાંતે મરી ખૂટ્યાં, પથરા છતાં ધરિયા !
પથરા રિયા તે ખરાખરી,
ખરેશરની ખતર છે છોડાપુરી.

*

મરથી કંડને કાંકો, અમે પથરા સરગમેં પ્રાણ,
વાલી લાગે વનરા, લીલાં નાચરલેલ પાન;
લીલા નાચરલેલ પાન તે આભ્યાં તો ખૂટે,
જે જાળ ગળે મીંડતરાં મીંડાંનો અવતાર રહે.

*

ભારી દેશ' જીમાણુંદત્ત, ને પચડિયાનો પાર,
ચકાતો સાજણુ લપટ્યાં, તુટ્યો દેવાનો દાર.
હવે વીણુયાં મોલી ને પરાવનો હાર,
ભારી દેશ' જીમાણુંદત્ત, ને પચડિયાનો પાર.

*

ફરી ફરી પાછા તીર્થપથે પણ 'સગળ્યા' માં
રમરણે પાલી ખૂંદતાં પાછળ પડે છે ! ડાહ્યું જાણે
કેમ પણ પડાકની રચિતીની પછાડે નટીની યાદ
ગૂંચે છે -

માતાની શેત્રા સુકાણી, નિર્જળ નદી-નવાણુ,
આગેથી દેશ' નવ પડ્યું, કુંજડી ગઈ મેરાણુ
કુંજડી ગઈ મેરાણુ તે નિસાસો નાખી,
સુકાણું પાન ને વનરા થઈ ઝંખી.

અને પરાધી સમાર સુધીનો દેવગાડીનો આ
સંઘાય પેળા જંકડન દૂકું આવતાં, છત્રની
આખરી ગતિને યાદ કરાવતું એક જાળન ગાઈને
જુદો પડ્યો -

ચેતનદારા ચેલી લેને ભાઈ !

જાણું છે નિરવાણી,

જાણું છે નિરવાણી મર મારા !

જાણું છે નિરવાણી રે - ચેતનદારા

માટી ભેગી વારી માટી યાગે,

પાણી રે ભેગા પાણી;

કાળી કાળામાં કાંઈ જે ન જાણું ભાઈ !

રુ જાણી તું તો પ્રાણી રે - ચેતનદારા

રાગ મારો પરગ જાગે,

જાણે રૂપાણી રાણી;

ઉંડતું ઉંડાન જાણે

જાણા ને ધાળણી રે - ચેતનદારા

x x x

અવિચળ વાસ ચૂરને ચ-જે,

દાગી પોતાની જાણી;

ચૂર પ્રાણે માથ અમરગીઝ

જોન્યા અમર વાણી - ચેતનદારા

રમણાનની સેલી (રાખ)થી શરૂઆત કરીને સમાપ્તિ પણ 'બવડું' છે નિરવાણી' થકી જ કરી. વચ્ચે એણે સજ્જાનાં સૌંદર્ય, વરમાળ, માથાં, વિદાય, શરીરોના સુનકાર, ખાલી પડેલ ખોરાક, ચાલી નીકળેલ સ્વચ્છતાની વેધની ઊડતી ખેપટ, આડાં દેવાઈ ગયેલાં વન, સ્વનાલિંગન, બોળલે બોળલે આંસુમાં, પલંગે પછપ્રતા હાથ-એમ પ્રગાદ પ્રણયની આરંભી ગાઈ. પછી વધી જતા નેમનની વિદાય ગાઈ, અન્ય સંસારને પાછળ છોડી તીર્થસ્થાનાં આશુ ગાયાં, તે છેલ્લે નિર્વાણ ગાવું. એ ગાન એક ને અખડું છે. લોકવિતા સમુદયપરવર છે. સમગ્રતાએ જ એનું ગાયેલું ગ્રહણું નર્ત્ય એ. એના એકાદ કાર્મ પ્રદેશને છૂટે પાડીને સમૃદ્ધ-હવનનું તરવ રહસ્ય તોળાય નહિ.

આ પ્રવાસ ક્યાનો હતો? ક્યારનો હતો? આખજ આવતું એક પાવું પતો આપે છે. ૧૯૨૯ ની સાલ અને રૂઝબારીથી એપ્રિલના એ મહિના હતા વસવાટ હતો લાવનગરમાં. મુંબઈની તાનપ્રસારક મંડળીના આગ્રહે પખવાડિયે અઠકેક એવાં જ વ્યાખ્યાનોનું સ મળ્યું હતું. ૬૨ વ્યાખ્યાને લાવનગરથી મુંબઈ ગયો. એમાંના એક પ્રવાસેથી પાછા વળતાં આ સાથી ભેટી ગયો હતો. એ વ્યાખ્યાનમાલાનું દાંચલ માનસ-પટ પર રહ્યું છે કાવચછ જાડાગીર દોહમાં થોતા-સમૃદ્ધ ચિકાર રહેતો. પ્રમુખરયાને ભેટતા ૨૦૦ ડો. સર હવલુદ્ધ મોદી : પેલા રોમલ એસિમપ્ટિક સોસાઈટીના મારા વાચન-ખંડમાં લગ્નગીતો પર અંગ્રેજ નિયમ લાંચનારા ને જદા વિદ્વાન હતા તે જ એ ડો. મોદી.

એમની પાસે જાને મોકલનાર મુરબ્બાઈ કૃષ્ણ-લાલ ઝવેરી. મારી સૌ પહેલી નાનકડી કૃતિ 'કુર-બાનીની કથા'થી લઈ આજ ખૂંત નેમનો રસ કહી ન્યતરને પાગ્યો નથી એવા એ મુરબ્બાઈને મળ્યા ગયો હતો મુંબઈમાં કહે કે 'ઝવેરચંદ, ડો. સર હવલુદ્ધ મોદીનો આ કાગળ છે. એ લખે છે કે સુરતમાં મોટે દમખર્ચ ગયેલા ત્યાં ગુજરાતી ઓએનાં લગ્નગીતો સાંજળી આવેલ છે, ને એ વિશે વધુ

બાજુવા માગે છે. તું જ જઈને એમને બધું કરી આવ.' એમની ચિટ્ટી લખેને ગયો, એ પારસી મુકર્જાને મેં ગુજરાતી લગ્નગીતોના મારા સંગ્રહ 'ચૂંદડી'ની વાત કહી. પહેલો જ પ્રશ્ન એમણે આ પૂછ્યો : 'ચૂંદડી' શબ્દની મૂળ વ્યુત્પત્તિ શું છે? 'મારી પામે ઉત્તર નહોતો. કહે કે 'મુ માર્ટ નો પેટ.' (એ અર્થ-મેં સોળ વર્ષ પછી મેળવ્યો! પ્રશ્ન મન પર રહી ગયો હતો. ગયા ઈતિહાસ-સંમેલન વખતે શ્રી કેશ-વરામ શાસ્ત્રીએ પૂછ્યો. એ કહે કે ચંદ્ર પરથી ચૂંદડી, ચંદ્ર પરથી ચંદ્રકળા. - ચંદ્ર જેવી પુદાગી ભાત હોય છે ને, તે પરથી ચૂંદડી.)

પછી ડો. હવલુદ્ધએ, શ્રી ઝવેરીના બિંદા અભિપ્રાય પર આધાર રાખી મને કહ્યું : 'અમારી જૂની સંજ્ઞા, તાનપ્રસારક મંડળી છે. એનું જ વ્યાખ્યાનોનું' વાર્ષિક સત્ર હોય છે. દરેક વ્યાખ્યાન મટે જુદા જુદા વ્યાખ્યાતાને નોતરીએ છીએ. વ્યાખ્યાન દીક શ. પચીસની રકમ આપીએ છીએ, આંવાંની છયે જ વ્યાખ્યાન તું ન આપે ?'

આવા પ્રશ્ન વિદ્વાનની સમક્ષ ઊભાની અશ-ક્રિતનું જાન છતાં, વ્યાખ્યાનો કેમ અપાય તેની મમ ન હોવા છતાં, કામ કામને જ શીખવશે એવી જ આશાથી સ્વીકારી લીધેલી એ વ્યાખ્યાનચેણીમાં હું પાર જિત્યો. વિશેષ લાઠે આવે છે હેરલા વ્યાખ્યાનની સંખ્યા. રજુનિતરામ મુશ્કેલીમાં પહેલવહેલું સન્માન પામીને મુંબઈ હેરાલુ આપ્યું દેવા ગયો હતો. મોટે કડક હતા, કરમ હતા, સંદેશાઈથી પ્રસન્નતા પતાવતા નહિ. શિખાઈ માણસ મલકાઈ ઉલકાઈ બધ એવી રીતે વર્તતા નહિ. મારો ચંદ્રક લાખમાં લઈ, પંપાળી પંપાળી સર્વો થોતાસમુદને એ પતાવી મને કહ્યું : 'આ ચંદ્રકથી તારી જવાબદારી લઈ લઈ વધી વધી જાય છે. સરોવર કરતો જ રહેજો, મલકા જતા ના.'

સંકેતો ગુજરાતીઓની સાક્ષીએ સ્વીકારેલો એ ગુરુમંત્ર સનત કાનમાં ગુંજતો રહ્યો છે. થયાશકિત એનું પાલન કરે ગયો હું.

(માન)

જે અમે નજરે જોયું

પુરાતન કુચ

“પણ, આ બંગીઓએ હડતાળ પાડી છે તેનું કારણ શું છે?”

“એમને પગારનો વધારો નેહિએ છે.”

અમદાવાદની એક પોળમાં બે સ્વયંસેવકો હાથમાં લાંબુ ઝાડુ લઈને સફાઈ કરતા કરતા વાતો કરતા જાય છે. વાત આમળ આવે છે...

“બંગીનો પગાર કેટલો છે?”

“પુખ્તને માસિક રૂ. વીસ, સુની અઢાર.”

“ને મોંઘવારી?”

“રૂપિયા ચોવીસ.”

“એટલે કુલ કમાણી ચુમ્માલીસ એમ જ ને?”

“ના, તે ઉપરાંત મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી અનાજપરીક્ષીમાં રૂ. ચારતું વળતર અપાય છે. એટલે કુલ કમાણી રૂ. અઠાણીસ થાય. ને એક ઘરમાં સુી પુરૂષ બેથ નોકરી પર હોય એટલે ઘરની કમાણી રૂ. હક થાય.”

“તો હવે તેઓને શું વધુ જોઈએ છે?”

સફાઈ થતી જાય છે ને દેરીના ગોટલા તથા બીજા કચરાનો ઢગલો એકત્ર થાય છે. તેને હાકવવા ખીન્ન સ્વયંસેવકને હાક મારીને જોવાયે છે:

“અલો, આ દગમ્મી પોળને નાકે લઈ જાઓ.” તરત બે વિદ્યાર્થીઓ નાની ટેલજુગાડી લાવીને તેમાં પેલી દગલો ભરે છે ને પોળને નાકે જાય છે.

પેલા બે જાઈઓ પોળની બીજી તરફ ચેતાતે બાજે આવેલ કચરાવાળી જગ્યા વાળવાનું શરૂ કરે છે ને વાતો આવે છે:

“હા... તે સીવાય અમદાવાદ મ્યુની. બંગીઓને બીજી શી સગવડ આપે છે?”

“રહેવાને માટે રૂ. બેથી ત્રણના ભાડાથી ઓટરી બે કુલ ૪૦૦ છે. પહેરવાને માટે વર્ષે બે બેડી કપડાં, દહ્મ રંગ, અડવાઝિક રંગ, માંદગીની રંગ, કાચગી નોકર તરીકેના બધા હકો.” વાળનાં વાળતાં તેમણે ખીરસામાથી રૂમાલ કાઢીને કપાળ ઉપર ઘાંઝેલો પસીનો લૂછ્યો ને કહ્યું:

“તે ઉપરાંત સ્ટ્રીઓને પ્રસૂતીની અઠતે પગાર ચાલીસ દિવસની રજા મળે છે.”

“ત્યારે કુલ બંગી નોકરો કેટલા?”

“બે દગમર.”

“ઓહો...તેમાં હડતાળ ઉપર કેટલા ભીતરો છે?”

“લગભગ એક દગમર.”

“ને કામે કેટલા આવે છે?”

“લગભગ આઠસો.”

“ને બીજાઓ?”

“તેઓમાંથી કામમ વીસ ટકા તો ગેરદગમર જ રહેતા હોય છે...”

વાતમીત આવતી હતી ત્યાં તો પોળને નાકે મ્યુનીસીપાલીટીની કચરાની મોટર આવીને ઊભી. ઊકરાઓએ એકઠો કરેલો કચરો તેમાં સપાટાખંધ કાઢવવા માંડ્યો. “મેલો, ગધાતો કચરો ઉકાવવાનું કામ જરા આકડે ગણાય છે, તે છતાં જુવનો ઉત્સાહથી એ કામ પાર પાડે છે. મોટર બીપડે છે. ઉપર હડતાળો લઈને બેઠેલા જુવનો પોકારે છે: ‘મહાત્મા ગાંધીજી જય’ ‘સરદાર વડજીભાઈજી જય’ ‘મુંડીસાગ ઝીંદાબાદ.’ ને મોટર અદમ્ય ધર્ષ જાય છે...”

“તમે બંગીઓની સેરાનું કામ રજા વર્ષથી કરો છો, તો પણ આ હડતાળ કેમ પડી?”

એક મહેસાબામાંથી પસાર થનાં પરિચિત મિત્ર મળ્યા. તેમણે મને સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં મેં ને ને :

“તમે મારી સાથે ચાલો ને ફાઈનાં તમે જોઈ શકો છો કે આ દાતાળ કેવી રીતે પાડવામાં આવી છે.”

એ બાઈએ મારી સાથે આવવાની ઉત્સુકતા બતાવી એટલે અને બન્ને એક બંગીલતા તરફ ચાલ્યાં માંડ્યા.

“આ બંગીઓ ગરીબ છે ને તેથી તેમને પૈસા વધારી આપવો જરૂરી છે એમ તમે નથી માનતા?”

તેમણે ચાલતાં ચાલતાં ઓચિતો જ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો. મેં તેમને તરત સમજાવ્યું.

“જુઓ, ખરી વાત એમ છે કે બંગીઓને પૂરતો પૈસા મળે એની તરફેણમાં આપણે બધા જ છીએ, પરંતુ તેઓએ પગાર મેળવવાની જે રીત અપભ્રંશ કરી છે તે વાળખી ને આપી નથી. સમજુતીથી-લવાઈથી પને એવો તેમનો પ્રશ્ન હતો. છતાં તેમણે તો સીધી દાતાળ જ પાડી. આ રીતે કોઈ તેમનું ન સંજોગે. એ તો કેષીલી વાત છે.”

અમારી વાતો ચાલતી હતી ત્યારે અને માનમાં નાની બાળાઓ અને યુવતીઓને પોતાની પોળ સાફ કરતી જોઈ. અને ઘડિક એ સુકુમારવર્ણનું સફાઈ કામ જોવા લોકા રહ્યા.

બાળાઓ દાયમાં નાની સાવરણી લઈને આપણી તેમ ઘૂમી રહી હતી. મોટી બેનો કાઠુ લઈને કચો-વાળા રહી હતી. આખું દરમ જાણે બોલી રહેલું હતું : “જેમણે કદી પોતાના કચા પથ્થુ સફાઈનું કામ જતો નથી ક્યું” એ આજે મહોલો સાફ કરવા નીકળી પડ્યાં છે.”

અમે આ દરમ જોયું ને ખૂશ થયા. સાચી જોડે દૂર જ એક બંગી મહોલો હતો ત્યાં પહોંચ્યા.

કોઈક જવાન એકઠા થયેલા બંગીઓને બાપજી આપી રહ્યો હતો, બાપુએ જિજ્ઞાસુ રહીને એને અને સંભળવાનું મુનાસીબ થાડું. કારણ કે એ જવાન મુખ્ય તરફને રહેવાસી હતો. અમને તો જેનો ઓળખે? એનું જુરસાદાર બાપજી ચાલતું હતું :

“તમારા પેટને માટેની આ લાડ છે. એ યાદ રાખો. ને પેલા માંધીવાળા તમને કોઈ સમજાવવા

આવે તો તેમને એટલું સાફ સંભળાવી દો કે અમે અમારા પેટને વાસ્તે હડતાળ પાડી છે. ને અમારી માગણી મંજૂર ન થાય, અમારા સંપત્તિ રચુની. માન્ય ન કરે, ત્યાં સુધી અમે દરગીશ કામ પર નથી ચલવાના.”

બોલતા બોલતા જવાન પોતાના હાથની મુઠી દવામાં ઉગાળતો જાય છે. ને કપાળ પર મૂકી પડતાં વાળનાં મૂંઢકાને કોઈ અનૈતિક અદાથી હાથવડે બેસા ચડાવતો જાય છે. એ આગળ ચલાવે છે...

“અને યાદ રાખો. ને કોઈપણ આ મહોલોમાં માંધી કામ કરવા બહાર જવા પ્રવાસ કરે તો તેને સમજાવો, રોકો ને તેમ છતાં એ ન જ રોકાય તો તેને બળજબરીથી પકડી રાખો. છતાં માને કામ કરી આવે તો તેના પગ બંગી નાંખો, તેના કાઠુ રોપમાં તોડીને ફેંકી દો. પથ્થુ તેને કોઈની રીત કામ કરતો અટકાવો. બાઈઓ ! એક વાત યાદ રાખો કે આ આપણા પેટની લાડ છે. એમાં નોકરી થમાવવી પડે. તમે તેને માટે તૈયાર છો ?”

સભાજનોમાંથી અવાજ આવે છે :

“હા, સાહેબ.”

“તમારે જુને મરવાનો વખત પથ્થુ આવશે. એ માટે તમે તૈયાર છો ?”

“હા સાહેબ.”

ફરીથી મંમતિ પોકારાય છે ને વક્તા આગળ વધે છે. પોતાની પહેરણની બાંધે બેસી ચડાવીને બોલે છે :

“આપણા હક્કો મેળવવા માટે આપણે જેલમાં પથ્થુ જવું પડશે. તેને માટે તમે તૈયાર છો ?”

“હા, સાહેબ.” બંગી બાઈબેનો બધાં એકબીજાની સામે જોતાં જાય છે ને હા બોલે છે.

“કીક, ત્યારે જુઓ, આજે તમે બધા એક એક રૂપિયા દાતાળમાં બેસો. એટલે આપણી લડન સફળતાથી પાર પડશે.” એમ કહીને એ જવાન કેટલાક બંગી અગેવાનોને-દાદાઓને ધમકાવે કરે છે.

દાદાઓ સભામાં ફરી વળે છે. ને મળે તેટલાની

બેઠેલા ચારેક લાડીધારી પોલીસો નેઈને મિત્રે એ બાઈને સાગો સવાલ પૂછ્યો :

“તો શું પેલા પોલીસો તમને રક્ષણ નથી આપી શકતા ?”

“અરે સાહેબ, પોલીસો તો બેઠા બેઠા બેસા કરે છે. કોઈ તોફાનીને પકડતા નથી. અમે રીતસર કુશિયાદ નેઈધાવીએ તો વગી તેને પકડે, થયું એ-ચાર કલાકમાં એ તોફાનીને તેમની રાજીમનિ કોઈક બાબીન ધઈને છોડાવી લાવે છે. એ છટેલા તોફાનીને દારૂ પહેરાવીને સરઘરમાં ફેરવે છે, ને પોલીસ એમ આમારી દેકરી ઉઠાવે છે...”

બાઈ બોલી ગઈ ત્યાં બીજા બંગી લાઈએ મને પૂછ્યું :

“બાઈ, તમે શું સલાહ આપો છો ?”

“મારી સલાહ બીજી તો શું હોય ? તમને એટલું કહું છું કે તમને ધંધરે અક્ષય-શુદ્ધિ આપી છે તેના ઉપયોગ કરીને જે કરો તે વિચારીને કરજો. કોઈની પામેથી લીધેલી ઉછીની અક્ષય ઉપર કંઈ કામ ન કરશો. બસ બીજી તો શું કહું ?”

બંગી લાઈએનો બધાં એકબીજાની સામે જોઈ રહે છે. ને અમે ત્યાંથી પાછા ફરવાની તૈયારી કરી ગાનાં આગેડાએ નમસ્કાર કર્યા. તેમની સાથે વાગો-ગેલ કરીને અમે એ મહોતવાની બહાર નીકળ્યા.

ચોટીવારે સાન્નિધી સાથે ચાલ્યા પછી મિત્રે મને એકાએક પૂછ્યું :

“આ અચાનક લોકોને શી રીતે સમજાવી શકાય ? હકતાબ્જોને અંત કેવી રીતે આવે ?”

“પૂ. ગાંધીજીએ બતાવેલી અને સફાઈ કરીને બંગીએને લુદે લુદે ધંધે વળગાડીને તેમને જીવનમાં નવી જવાબદારીઓનું બાન કમવવાની રીત જ આમાં રાજમાર્ગ છે.” મેં કહ્યું.

અમે વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા જતા હતા ત્યારે કચરાની મોટરો બરી બરીને પસાર થઈ રહેલી હતા. ને ઉપર નવજવાનો બેઠેલા હતા. તેની સામે આગળી ચીંધીને મિત્રે કહ્યું :

“વાત તો એ જ સાચી છે, અમદાવાદ આજે નવો પ્રતિદાસ સહી રહેય છે. એ માર્ગ મઠણ કર્યા વગર આપણે મારે બીજાને કોઈ ઉપાય નથી રહ્યો.”

પેલા ખરતા તારબી જેમ-પણના શું વિષય પામે
તો પલ્લુ શું મારા જીવન—એ એક વાર તું એની
જેમ પ્રેમશી સંઘર્ષો ટીકી રાજે ।

—અપાની કવિતા

જેના હાથમાં સપડાઈ મને જેનું અંતર બેવા મળ્યું તે—

હરામખોર

[લેખક :- સોજન્ય]

હું ગામમાં આવ્યો ત્યારથી જ ગામ લોકોએ તો મને ચેતવી દીધો હતો કે, 'ને બે હાં માસ્તર ! આ નટવર સાથે ઝાઝી લાપ્પન છાપ્પન રાખશો નહિ. એ રહ્યો હરામખોર, કોઈક દાંડા તમને આંખો ચોળતા રાખીને રુચક થઈ જશે. એ નાગોડને શું ? એકવાર તો મામાને ઘેર જઈ આવ્યો છો તો યે છે જરથે લાજશરમ. એનાથી ચેતતા રહેલો. બીલું શું ? આ તમે લાલાભોળા માણસ દેખાઓ છો તો ચેતવી દેવા સારા.'

આ સીવાય પણ નટવર વિશે મેં ઘણું ઘણું સંબંધિયું હતું. કાઈ કહેતું એને ચોરી કરવાની આદત છે. કાઈ કહેતું એ ફેલખાજ છે. ગામના ધંધિયા તો એને દાંડુ કહેતા. આખા ગામમાં કાઈએ એના વિશે સારા મત આપ્યો નહિ. પાછી ખૂણી એ કે મારા વગર પૂછે ગામ લોકોએ નટવર વિશે આ બધી વાતો કરી દીધી. પણ મારે નટવરથી બંધવાનું શું હતું ? મારી પાસે એવી તે કઈ ધનદોસ્ત હતી કે મારે નટવરથી ચેતતા રહેતું પડે ? અને મારો સ્વભાવ પણ કંઈક વિચિત્ર છે. મને ન્યાં સુધી અમુક પ્રકારનો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી હું અમુક વ્યક્તિ વિશે કંઈપણ ખોટા મત બાધતો નથી. નટવર વિશેના પણ મારો અભિપ્રાય લુટો જ હતો. મને તો એનામાં ક્યાંય બદમાશી દેખાતી ન હતી. અને એનામાં હરામખોરી હોય તો યે મારે ક્યાં એની સાથે પારું પડ્યું હતું તે ચિંતા ! આ તો એ મારી સાથે બેઘડી બેસતો અને માજના ફરવા આવતો એટલું જ. વળી તે શુ કહે છે ! તે કાણ છે એ જે દું ક્યાં જાણું છું મારે એવા જાંડા પાછીમાં જીનરવાની જરૂર શું ?

ધૂન કહો, ઘેલછા કહો, ગાંડપણ કહો, અને તે કહો, મારામાં એવું કંઈક હતું. મને એવી લનલાળી હતી, કે ગામડામાં રીંતેને જે થાય તે સેવા કરતી અને જીવન ધન્ય કરતું. ગાંધીજીના ગામમાં વિદોના, મામોલોજ વિશેના લેખો વાંચી મને મનમાં એમ જ ફરી ગયું હતું કે આ દેશમાં જે કાઈ સાચું કામ કરવાનું હોય તો મામનગરતિનું કામ કરવાનું છે.

તેમાં સાતવાખ ગામમાં ન્યાં સુધી બીધે છે ત્યાં સુધી રવરાન્ય પળું દૂર છે, એટલે જેને સાચી મેવા કરવી છે તેણે ગામડે પહેલી જવાની જરૂર છે. આ ધૂનમાં દું શહેર છોડી ગામડામાં આવ્યો. શહેરમાં એમ તો હું સો સવાસોની નોકરી કરી સુખેથી આરામનું જીવન જીવી શકત. પમ એ બધું મારા સ્વભાવને પ્રતિકૂળ હતું. એટલે મેં ગામડામાં શિક્ષક તરીકેની નોકરી સ્વીકારી. પગાર તો આવીસ રૂપિયા જ મળતો હતો. પણ એનો મને રંજ ન હતો. બેસતું મારા મનમાં સતોષ હતો કે હું કંઈક મહત્ત્વનું, દેશસેવાનું કામ કરી રહ્યો છું.

દું પહેવરહેલો ગામમાં આવ્યો ત્યારે જીનરવાની કાઈ સગવડ તો ન હતી. એટલે દું મદદદેવના મંદિરમાં બેઠેલો. નિશાળ પણ એ મંદિરના એ કમાચમાં જ બેસતી. ત્યાં મને સૌથી પહેલો પરિચય નટવરનો થયો. એ મદદદેવના બાપાજી પાસે ચપખં પીતા આવતો હતો. પાછળથી માધૂમ પડ્યું કે નટવરની બીતાજ પામે એક જ હતી. ગાંધે પીલો, મપા મારવા અને ગામમાં અંટા મારવા એ એનું કામ. મને જોઇ તે મારી પામે આગ્યો.

'કમ કપાંથી આવવું !'

'શહેરમાંથી'

'અમરકા કે કંઈ !'

'દું ગામની યાગોનો માગતર છું.'

'હા, લોકો વાતો કરતા હતા અમર કે નવા માસ્તર આવવાના છે.' અને તે મને ખરી ખરીને બેવા લાગ્યો. અને મારો તાત્ર મેલે દોષ તેમ મારી આંખોનું પાછી પણ તેને બેઠું થીયું

‘ચાં પીશે ?’ મારી સામે જોઈ નટવરે કહ્યું.

‘ના, હું ચા નથી પીતો.’

‘પણ અત્યારે જૂથ્યા દરોડા જમવાની વ્યવસ્થા તો થઈ ચીંકે તેમ નથી, પણ થોડુંકે દૂધ છે. ઊભા રહો હું દૂધ લાવું.’ અને હું કંઈ પણ કહું તે પહેલાં તો નટવર બાવાંછ પાસે પહોંચી ગયો અને વાટકો ભરીને દૂધ લાગ્યો. એ પછી મારી અને તેની વચ્ચે ગામની અને નિશાળની થોડીક વાતો થઈ. પછી તો બન્નું એવું કે શાળા છૂટ્યા બાદ નટવર ગમે ત્યાંથી મારી પાસે આવે. થોડીવાર બેસે. જાતજાતની વાતો કરે. મારે કોઈક તો વાતો કરનાર જોઈ તો હતો તો આ શું ખોટાં હતો ! સાંજના એકલા એકલા ફરવા જવું એના કરતાં કોઈ સાથે હોય તો મઝા પડે. ગામમાં સૌ ખેતીના કામમાં પડેલાં પડેલાં હતા. એમને ફરવાની નવરાશ ક્યાંથી હોય ? એટલે નટવર રોજ મારી સાથે ફરવા આવતો. મને એની વાતો કરવાની છતાં ગમતી. તેની તમાકુ બધાકે જે હોય તે સ્પષ્ટ કહેવાની રીત પણ ગમતી. મામજીવન વિશે હું પણ અજાન હતો એટલે નટવર પાસેથી મને બધું જાણવાનું મળતું. એણે તો એના સ્વભાવ પ્રમાણે આમજીવી જ મને કહી દીધું હતું.

‘માસ્તર ! અહીં કોઈને સેવાની જે પડી નથી. તમે ગમે તેટલાં બાપજી કરો, મને તેટલું સમજવો, તેણે આ લોકો તો કરતા હશે તેમ કરે જરી. ગામમાં લોકોને તમે સાદા, ભોળા, બહા માની બેઠા છો એ જ તમારી જૂલ છે. અરે, આ લોકો જેવા હુઆ, હોશિયાર અને ગરબજી માણસો તો પીંજે કર્યાં જોવા નહિ મળે. આ લોકો તો વખત આવ્યે તમને જે વેચી ચલ્યા આવે તેમના છે.’

નટવર આવું કહેતો ત્યારે મને હસવું આવતું. ગામમાં ‘હેડ’ અપૂરું દર્શન ! કેવો પૂરવઠો ! કેવી અપૂરી સમજ ! હું એની સાથે ચર્ચા કરતો જ નહિ. મૂંઝે મેંજે સાંભળ્યા કરતો અને એમાં કેટલું સત્ય છે તેના નિર્ણય મારી મેળે કરી લેતો. નટવરની એ વાતો પ્રરથી એટલું તો હું બાણી યાચો કે તે ગામ-લોકોથી ખાસ થઈ ગયો હતો. એને જાણે ગામમાં કંઈ સાદું દેખાતું જ ન હોય એવી રીતે તે વાત

કરતો. મને તો એથી લાજ થતો. ગામમાંના બીજા પદના મત મને જાણવા મળતા. આ પ્રમાણે રોજ સાંજના ફરવા જવાને અમારો કાર્યક્રમ નિયત થઈ ગયો. નટવર સાથેનો વધતો જતો આ સંબંધ ગામના આગેવાનોને ગમતો ન હતો. ગામના મુખીએ પણ મને ટોકાર કરેલો.

‘માસ્તર ! એનો સંજ ક્યાંથી કરી ? એ તો ડાખીસ છે. એની સાથે ફરો. છા તે કોઈ દિવસે તમને જે ઊંડા ઊડશે.’

ગામમાં હું ફરવા નીકળતો ત્યારે નટવર વિશેની આ વાત અનેક વાર નીકળેલી, બધા એક જ પ્રકારની ચેતવણી આપના કે એનાથી દૂર રહેજો. આ બધા આમ શા માટે કહેતા હશે ? નટવરને હરમ-ખોર, ચોર કેમ ગણવા હશે ? મને તો એનામાં એવું કંઈ દેખાતું ન હતું. અને જો તે સાચે જ એવો હોય તો મારી તો ફરજ હતીકે એને વિશ્વાસમાં લઈ સુધારવો. સેવકનો ધર્મ જ એ છે કે ‘નાગા’ માણસને પોતાના રંગે રંગી ‘માણસ’ બનાવવો. એથી પણ નટવર સાથે હરવું ફરવું મને વધારે ગમતું. લોકો ટીકા કરતા તો હવે તો હું સેવકની આદ્યથી કહેતો જે ખરા.

‘તમે કહેો છો તે ખરું હોય તો તો મારે ખાસ તેની સાથે સંબંધ વધારવો જોઈએ તેને એવોને એવો રહેવા દેશ કે કંઈ સુધારવો ?’

‘એને તો તમે સુધારી રહ્યા. જેને લાજ થરમ નહિ તેને શું ?’ મોં ચઢાવી લોકો કહેતા.

પણ આથી તો નટવરના જીવનમાં મને વધુ રસ પડવા લાગ્યો. ગામકું સમજવું હોય તો આવી જ માણસોને તો ખાસ સમજવા જોઈએ. સેવકને એમાં યમાવવાનું પણ શું હોય છે ?

ખૂબી તો એ હતી કે ગામલોકો નટવરને ભાંડતા અને નટવર ગામના આગેવાનોને ભાંડતો. તે મને વારંવાર કહેતો.

‘તમારે ગામ સુધારવું હોય તો પહેલાં ગામના મુખી મનાદારને સુધારો. એ લોકો જ ગામને ફાલો આપે છે. ગામમાંની ગરીબોનું મૂળ જ એ છે.’

‘એ લોકોને આપણે કેમ હોય આપી શકીએ ?’

‘એ સોજો જ ગરીબોનું લોરી થૂસે છે માટે. એક

એ વરસ થવા દે. તમારી મેળે જ તમે કહેશો કે નટવર ખડું કહેતો હતો.'

નટવર કહેતો હતો તેમાં કેટલુંક તથ્ય હતું તેનો તો હું ઇન્કાર કરી શકતો ન હતો, પણ તે કહેતો હતો તેટલે અંશે આ લોકો જવાબદાર છે એવું માનતો ન હતો. નટવર શાથી આ લોકો વિશે આવા અભિપ્રાય બાંધી બેઠો હતો? એ લોકો નટવરને કેમ હરિભગ્વદ્ગીતા કહેતા હતા? આ પ્રશ્નોના જવાબ હું મારી મેળે શોધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. નટવરને સંધિ સીધું પૂછવું અને ગમવું ન હતું; પણ તેની વાતો પરથી હું હકીકત તારવી શક્યો હતો કે નટવર દુભાવેલો આત્મા હતો. તેને માથાપ ન હતું. તેને પરણ્યાવીને માથાપ દેવલોક થયાં હતાં, અને ક્રમનઃ સીમે તેની પત્ની પણ એક વર્ષ પછી પણ લપસી જતાં ફૂવામાં પડી ગયેલી અને બહાર કાઢે તે પહેલાં તો રામચરણ ચણેલી નટવરને માથાપ જતા બેટલું દુખ નહેતું થયું તેટલું તેની પત્ની જતાં થયું. વધુ જતાં તેને એમ જ થયું કે તેનું ધર ગયું. તેનું બધું ભાદ્યું જીવન ગયું. તેનો જીવનનો આશરો ગયો. ગસ. ત્યારથી નટવરનું દિલ ધરમાં નથી, કામમાં નથી, કસાવમાં નથી.

તેના બાપના વારસામાં મંગેડો તેની પાસે પાચ સાત વીધા જમીન છે. તેના કાકા ધારે તો બીજું બેટું કરાવી શકે તેમ છે. પણ નટવર કહે છે તેમ કાકાનો દાનત કાળો છે. નટવરને ખીતું બેટું પાપ નહિ તો તેમનાં છોકરાને નખખેદિયું મળે, એની પંદર વીધા જમીન પછી તેમના છોકરાની ચર્ચ જાપ. કાકાની આ કાળી દાનતની પ્રતીતિ નટવરને ચર્ચ ગઈ છે. એટલે તો કાકા ભગ્નોભ વચ્ચે હમેશાં તણખા બેસી જ રહે છે. એક તો કાકા વાત હલાવતા નથી. અને બૂસેબૂકે કોઈ પૂછતું આવે તો અધવચ્ચથી જ વાત કાપી નાખે છે. કાકીએ તો વાત પહેલી મૂકી છે કે નટવરની વડુ તો અવગતે ગઈ છે અને સુડેલ બની છે. રાતના ફૂવા પર આવીને રોજ બેસે છે અને દાંત કચકચાવે છે. એટલે હવે તો ક્યો અભાગિયો હોય તે નટવરને કન્યા આપે! સુડેલ! વળગે તો મોત લઈને જ જાય. એવી સુડેલના મોંમાં કાણ કન્યા ચૂકે? આ કારણથી નટવર રખડી

પડ્યો. જેમ જેમ વર્ષ જતાં ગયાં તેમ તેમ તેનો સ્વભાવ ઉઘ બનતો ગયો. તેને કોઈ વાત ગમતી નહિ. કોઈ માણસ ગમતું નહિ. બધા પ તેને વેરી દેખાતા. તે વાતવાતમાં ગરમ ચર્ચ જતો. નજીવી બાબતમાં મિત્રજ ગુમાવી બેસતો અને ઝગડા કરી ચૂકતો. સ્વભાવ પણ ચિડિયો બની ગયો હતો. એ કોરણે ગામ લોકો તેનાથી દૂર રહેતા. અને એ એમનાથી દૂર રહેતા. તેને તેની એકલતા ડારી ખાતી હતી. દુનિયામાં તે એટલો, અટુલો છે એ વસ્તુ તેના દિલમાં ચિરાગ પાતી હતી. કાકા જ તેનો દુરમન છે, દુનિયા આખી સ્વાર્થી છે. બધા જ મલક્યા છે. તેમને મારી જમીન પડાવી લેવી છે. મોર, ગામમાં મોર બેગા થયા છે. આખો દિવસ તેને આના જ વિચાર આવ્યા કરતા. કાકા જ મારી જિંદગી બગાડે છે. મારાં સગાં જ મને પાપમાલ કરવા બેઠાં છે. નટવરનો અંદરનો દુભાવેલો જીવ બગડ્યા કરતો. લગવાનું, કપડવાનું તે નિમિત્ત શોધવા લાગ્યો. અંદરથી તે એવો તો દુણ્ણઈ ગયો હતો કે ઉભરો કાઠયાની તક શોધતો હતો. અને એકવાર તેના કાકાની સાથેની સામાન્ય વાત વાતમાં તે ચણુલાણી ઊઠ્યો અને ગાળાગાળી પર આવી ગયો. તેમાંથી વાત વીધી. તેના કાકાએ પગમાંથી બેઠો કાઠી તેના લમણામાં લગાવી દીધો. નટવરનો કોથ સળગી ઊઠ્યો. તેના હાથમાં લાકડીનો કકરો ચાલી ગયો અને તેણે કાકાના માથામાં જ માર્યો. કાકા લોહીયુક્તા ચર્ચ, બેભાન બની નીચે પડ્યા, બકાસ, નટવરને મારે રહી સડી લોકોની સદાનુશ્રુતિ પણ ચાલી ગઈ. મુખીએ મારામારીનાં કાળજીમાં ક્યાં અને નટવરના કાકા પાસે કુરિયાદ કરાવી. ફાટી ગયો છે. દગયો પાડો વકરી ગયો છે. અરે આજે તેના કાકાને તો કાલ બીજાને, મારી જ નાખે ને! ગામમાં આ છેડેથી પેલા છેડા સુધી આ જ વાત થવા લાગી. ફેજાદાર આખા. નટવરને પકડી ગયા. કેસ આપ્યો અને તેને ત્રણ મહિનાની સજા મળી. જેમાંથી આવ્યા પછી તો જુદ નટવરે પણ ગેરાના નાગનું નાહી નાખ્યું હતું. હવે કાણ આવે? જેવની કાળી કીડો તેના કપાળ પર લાગી ગઈ. એથી તો તેનાથી ગામના બેગાં પણ બંદીનાં. તેની

પાછળ-મોટી મોટી વાતો કરનાર-તેની સામે હરે ઉચ્ચારી શકતો નહિ. કોઈ-નટવર સામે ઉતાવળા સાહે પશુ મોસતું નથી. અંદરથી બધા ગભરાતા પશુ પાછળથી બચાવતા : એને શું ? એ તો નાગોડ છે. કાવ્વમાં પથ્થર નાંખીએ તોયે ઊઠા જોડે. એના કરતાં આધા રહેવું સાટું ! નટવરથી ગામલોક દૂર રહેવા લાગ્યા અને નટવર ગામલોકથી દૂર રહેવા લાગ્યો. આખરે-તેણે મહાદેવના બાવાજીની સોખત સાધી બાવાજી પાસે બેસે. અત્યંત મલકતી વાતો કરે. ગોળે પીએ અને એમને એમ દિવસ આજા કરે. હવે મારી પાછળ જાય ખાનાર છે ! જિંદગીમાં શું લાગ્યા છીએ અને શું લઈ જવાના છીએ ! મજા કરી તે ખરી. આ તાંત પર તેના મનનું ગાણું ગવાયા માંડ્યું અને તે વાણિયાને ત્યાં જમીન લખાવી પૈસા ઉપાડ્યા લાગ્યો.

હવે તો ખાસ છે, પીએ છે અને દેખીતી રીતે મજા કરે છે. તેનું કોઈ નામ રેતું નથી એટલે તેનું નોર વધી ગયું છે. મુખી કોઈ ગરીબગરબાને તત્કાલ વતા હોય તો વચ્ચે પડે છે. વસવાયાંને કોઈ સતાવતું હોય તો તેના પક્ષ કરે છે. કોઈકવાર તો પારકા તકરાર મોતા પર ઝોટી લે છે. મુખીને તો સીધા કરવા છે. એ લોકોને ચૂસી તાગાધીમા કરે છે.

ખિચારો ગરીબ લોકોને સતાવે છે. નટવર મુખીને ચાનક દેખાડવાની તક શોધતો હતો. મુખી નટવરથી ગભરાતા હતા. એટલે તેને કંઈ કહી શકે તેમ ન હતા. એકવાર એક ગરીબ બેઠાને રહેણી વખતે મુખી અને તલાટી માથેન સામી ગાળો દેતા હતા. નટવરનો મિતળ જાયો. તેણે ચોરા વચ્ચે જ સંભળાવી રીધું.

‘એ મુખી, કપારની વારો ગાળો શનો હઈ રહ્યો છે ? ગરીબ લોકોને ગાળો દેવા તને મુખી બનાવ્યો છે ! કેમ તું જ ગામને રાજા છે કે શું ?’

‘વખતસર વેરા ભરી જાય તો કોણ નામ દે છે. અમારે તેની સાડુ કપાસુથી દિવસ ભરંગવા !’ મુખીને ખલે તકાડી મોઝ્યો.

‘વેરા ભરવાતું મોઝું માથે એટલે તમે એને ગાળો લો ખરા કે ? સરકારે તમને ગાળો દેવાને પટ્ટા લપ્પી આપી હશે ?’

‘એટલું બધું પેટમાં દુઃખે છે ત્યારે તું જ એના

વેરા ભરી દે ને !’ મુખીએ ઠેણા માર્યો પશુ નવંધ વચ્ચે નટવરે ત્યાંને ત્યાં રૂપિયા ગણી આપ્યા. પછી તેને કહી એ રૂપિયા પેલા પાસેથી માગ્યા પશુ નથી.

આ પછી તો તે ઉધાડે છોડે મરીમ લોકોનો પક્ષ-કાર બની ગયો. મુખીની ઘણી ચારીઓ તે બાણી ગયો અને પૈસા પડાવવાની તેમની યોગ્યતાઓ ઉધાડી પડી ગઈ. લોકો પે કંઈ હોય તો નટવરને જ આશ્રય કરવા લાગ્યા. આથી મુખી, મતાદાર અને આજે-વાનોને તો નટવર ખૂંચવા લાગ્યો. આ નખખોદિયો વસવાયાને કૂટવાડે છે. કોઈ વેટે પશુ આવતું નથી. ગામના દારકડા, વાધરી પશુ હવે તો સામે ભેવે છે. અરે, પેલા ટેડ પશુ આધા રહેળે એટલું પે કહેતા નથી. આખું ગામ બગાડી નાખ્યું. અંધારો પાડ્યો છે અંધારો. કુળ લજબંધું. પશુ અહીંથી ટળે તો પે સાડું... નટવર આવા ટીકાકારો વચ્ચે જાતી કાઢીને ફરતો અને તેનું મનમાન્યું કરતો. જેમ જેમ તે નિડર, બેપરવાહ બનતો ગયો તેમ તેમ ગામ તેનાથી જ ડરતા લાગ્યું. એવો ઉખડેલ, હરામખોર, નાગોડ નટવર ગામના ભદ્રોભોજા, સેવાભાવી માસ્તર સાચે હરેકરે તે ગામના આજેવાનોને કેમ ‘ગમે ?’ નટવરનો આ ઇતિહાસ જણવા પછી જ અને સમ-જન્યું કે લોહા શા માટે તેનાથી દૂર રહેવાનું કહે છે.

પશુ એ ‘કોઈનું ગણકાયું’ નહિ. એટલું જ નહિ પશુ નટવરમાં એ ‘વિશ્વાસ’, અતિ વિશ્વાસ મૂકવા માંડ્યો. મને તે સીધો, નિડર અને સાચાખોલો દેખાતો હતો. એટલું જ નહિ પશુ તે ગરીબોને બેસી દતો. મારી માફક સેવક હોવાનો ડોળ કર્યા વગર તે લોકોનું કામ કરી દેતો હતો. આવા માણસ-મારા કાષ્ટને પશુ વેગ આપે એ હેલુથી પશુ કું તેને મારા વિશ્વાસમાં લેતો જતો-હતો. થોડાક મહિનામાં તો અને એક જેના જ બની ગયા. પશુ એક એવો પ્રસંગ બની ગયો કે મને પ ચંડા પડી : નટવર સાચે જ હરામખોર છે. તે મને આપાદ રીતે બનાવી ગયો.

કું એક રાતના વાંચી કરીને ઘૂર્જી ગયો ત્યાં કાંઈએ સાંઝળ ખખડાવી. બારણું ઉઘાડીને નેડું તે નટવર. અત્યારે કાળા રાત્રે કેમ આખો હશે ? મારા મનમાં પ્રશ્ન ‘કયું’ તે પહેલાં જ તે બોલ્યો.

‘માસ્તર ! તમારું પામ કામ પાછું છે એટલે

તમારી પાસે આવ્યો છું. તમારા સોવણ 'બીચુ' કાઢી
એ કામ કરી શકે તેમ નથી'

'મારું કામ ? અત્યારે ...'

'હા... હા, આવોને અંદર.' મેં ખતી સળ-
ગાવી અને ખાટલામાં બેઠો. તેને ઉતાવળ હોય તેમ
તે-વાણી બોલ્યો. 'માસ્તર ! મને આવા કામમાં એક
તમારા પર વિશ્વાસ છે. અને હું તમને ખાતરી આપું
છું કે હું તમારો વિશ્વાસભંગ નહિ કરું. ગામ ગમે
તે કહે પણ તમે કાઢતી વાત માનશો નહિ. મારામાં
વિશ્વાસ રાખજો.' નટવર શું કહેવા માગે છે તે હું
સમજી શકતો ન હતો એથી તેની સામે જ બોલ
રહ્યો હતો.

'તમને તો મારામાં વિશ્વાસ છે ને ?'

'તે એવું છે શું ? તને કેટલી વાર કહ્યું કે
લોકો ગમે તે કહે પણ મને તારામાં વિશ્વાસ છે.
ખીનની સાથે તો ગમે તેમ પણ મારી સાથે તો હું
વિશ્વાસથી વર્તીશ એમ હું માનું છું.'

'તમારો મારામાં વિશ્વાસ છે માટે જ હું તમારી
પાસે આવ્યો છું. મને અત્યારે હાલ ને હાલ ત્રણસો
રૂપિયાની જરૂર છે.'

'ત્રણસોની ? ત્રણસો રૂપિયા ...'

'હા, મારે ત્રણસો રૂપિયા જોઈએ. તમને બે
સાંડામાં ખગત કરી દઈશ. હું તમારા વિશ્વાસે આવ્યો
છું, એટલો વિશ્વાસ ન હોત તો અત્યારે રાત્રે બારણ
મા ઉઘડાવત.'

હું શું બોલું ? મારી પાસે ત્રણસો રૂપિયા છે
એવું નટવરે કેમ બોલ્યું - હશે ? ચાલીસ રૂપિયાના
પગારદાર પાસે ત્રણસો રૂપિયા ક્યાંથી હોય ? પણ
મારી પાસે પૈસા હતા. નટવરને આપું ? ન આપું ?
શા માટે માગતો હશે ? એવું તે શું જરૂરી કામ પડ્યું
હશે ? અત્યારે રાત્રેરાત એ શું કરશે ? મને વિચારમાં
પડેલો-જોઈ પાછો બોલ્યો.

'માસ્તર ! વિચારમાં પડી ગયા ! તમને આખરે
મારામાં અનિશ્ચાસ આવ્યો ? મોસ્તર ! તમારી સાથે
તે રંગો રમવાનો હોય ! એટલું' યાદ રાખજો કે
નટવર કહી વિશ્વાસઘાત નથી કરતો-કંઈ નહિ, હું
એમ માનીશ કે હું જ બોલો હતો. મેં જ જુલ્મ કરીને
માની લીધું, કે તમને મારામાં વિશ્વાસ છે. કીક
ત્યારે ...'

નટવર બિભો થવા લાગ્યો. મને યશું નટવરને
કેમ પાછો કહ્યું ! આ માણસ મારો, ખીન કાઢતો
નહિ ને મારો વિશ્વાસભંગ કરે ખરો ? ના...
ના... નટવર ગમે તેવો હશે પણ મારી સાથે તો
સીધો છે. અરે હટ આવે તેવો છે, અને મેં એને
એ વખતે, કંઈપણ પૂછ્યાગાછ્યા વગર નટવરને
ત્રણસો રૂપિયાની નોટો આપી દીધી.

એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા તો ૫ નટવર
ટુપાયો નહિ. ક્યાં ગયો હશે ? એને પૂછ્યું પણ
નહિ કે હું રૂપિયાનું શું કરવા માગે છે ? ગામમાં તો
છે નહિ ? તેની શોધ ક્યા કરવી ? કંઈ રંગો ફટકા...
પહેલી જ વાર નટવર વિશે મનમાં આશંકા જન્મી.
મેં પૈસા આપવામાં ઉતાવળ કરી હોય એવું લાગ્યું.
ખીનું કંઈ નહિ તો એને પૂછવું જોઈતું હતું કે
તારે શા કામમાં પૈસા જોઈએ છે ? નટવરને મેં
વાતતાતમાં કહી દીધું કે મારી પાસે પૈસા છે.
જરૂર હોય તો જણાવજો. એ વસ્તુ યાદ આવી.
હવે મને જાન યશું કે એ કહેવામાં મેં જુલ્મ કરી
હતી. એ પૈસા તો મેં ખાસ જરૂરી, સંકટ સમયે,
માટેના કામમાં આવે તે માટે રાખી મૂક્યા હતા.
નટવર પણ કેવો હોશિયાર ! પૈસાની વાત મનમાં
રાખીને અડધી રાતે પૈસા કઢાવી ગયો.

ખીન યાજુ મનમાં એમ પણ યત્ન હતો કે 'ના
નટવર ક્યાં જાય નહિ. તેમાં મેં મારા પૈસા તો તે
ન પાસે. ફુનિયા ગમે તેમ કહે પણ એ હસમખોર
નથી. એની દાનત ખેડી નથી. આજે નહિ તો કાલે
તો જરૂર આવીને આપી જશે. મનમાં આવી ગઈ-
મથક આજ્યા જ કરતી હતી ત્રીજો દિવસ પણ પસાર
ઈઈ ગયો, હવે તો મારો જીવ પણ અધિરીઓ બનવા
લાગ્યો. કદાચ નટવર પાછો ફરે નહિ તો ! અગર
તો માંહેનામાં જહાર રહીને આવે ને કહે કે મેં
તો તમારા પૈસા લીધા જ નથી તો ! હું કેવી રીતે
સાબીત કરવાનો હતો. એની પાસે કંઈ લખાવ્યું પણ
નથી. એની સહી પણ લીધી નથી ? આ તો ભારી
જુલ્મ કરી....

મેં મહાદેવના બાવાજીને પૂછ્યું પણ તેમણે મેં
કહ્યું કે, 'કોઈર ગયા તો તે મેરેક માલુમ નહિ દે.'

ખીન્ન કોને પૂછવું ! એવી આતમી આપે તેવું માનમાં કાઢ ન હતું. બાવાજી સિવાય નટવરની દિલ્લ્યાવ બચ્ચુ કોઈ બાળવું ન હતું. નટવરનો પતો નથી. મારા તો રૂપિયા ગયા... હવે તે દમો રમી ગયો. મારી માંદગીની મૂડી કહો, બચત કહો, જે કહો તે બધું જ તે લઈ ગયો. હવે તેને ક્યાં શોધવો !

ચાર દિવસ અને પાંચ દિવસ થયા ત્યાં તો મારી ગભરામણ વધી પડી. નહીં નટવર બનાવી ગયો. લોકો ના... ના... પાડતા હતા તો યે મેં એની સાથે મિત્ર જેવો સંબંધ રાખ્યો. તેણે મારા જ ખર્ચ કાપી નાખ્યા. ખીન્ને કોઈ ન મળ્યો ને તેણે મારા પર જ આ તરફીન અજમાવી. વિશ્વાસની વાતો કરી પૈસા લઈ ગયો અને હવે મેં યે દેખાડતો નથી. હવે શું મરો ! જે વાં મયા તો યે ત્રણસો રૂપિયા ભંગા નહિ માય. નટવર... નટવર તને આ શું સૂઝવું ?

મારા હવે નિરાશ ન હતી હવે મેંવા નામે વિચાર આવતા ન હતા. રૂપિયામાં મન એવું તો આતમીત યઈ ગયું હતું કે નિશાળમાં એ એના એ વિચાર આવતા હતા. મનમાં એક જ દટમણ ચાલ્યા કરતી હતી. મારા રૂપિયા પાછા આવશે કે નહિ ? મનમાં ને મનમાં આગળોતો હતો. નટવર પર ચિડાતો હતો. મનમાં તેને માલો દેતો હતો, એવો તો મુશ-કેવા યઈ ગયો હતો કે મારો મિત્રજી મામ કમ-ભમાં ન હતો. છોકરાએને કદી આગળોતે ન અડ-ડનાર આ જીવે એક છોકરાને સોટી વડે માર્યો. ખીન્ન જે ચારને લપકડો લગાવી દીધી ગામમાંથી એક બાઈ એમના છોકરાની ગળ મળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે તોહાકાઈ કરી કાઢી મૂક્યા. પૈસા મારા પૈસા પાછા આવશે કે નહિ ?

એરની મા કાઠીમાં એસીને રડે તેના જેવી મારી દયા યઈ હતી મેં એની મૂર્ખાઈ કરી હતી કે કોઈને કંઈ કદી શકતો એ નહિ આખા ગામની નજર મેં નટવરનો સંબંધ બાંધ્યો હતો હવે વાત ક્યાં સુધી છૂપી રાખવી. આ જટનાંધી હું એવો તો તજ આવી ગયો હતો કે બીજાની આગળ વાત ક્યાં વચર રહી શકું તેમ ન હતો. હું ગયો છોડાવાલ શેક પાસે નટવર તેમને ત્યાંથી પૈસા લેતો હતો એટલે તેમની પાસેથી કંઈ બાતની મળશે એમ લાગતું હતું. શેકને

મેં વાત કરી એટલે તુરંત જ તે બોલી ઊઠ્યા 'ચરે... તમે ક્યાં એની ઝડપમાં બાળ એ મારી પાસે એ જ રાતે પૈસા લેવા આવ્યો પછુ એમ હું શાનો આપું ? આમવા પૈસા બાળમાં એનાં ખેતર ફલ થાય છે. હવે એની રહું' છે શું ? મેં ના પાડી એટલે એ પાસે આવ્યો.'

શેક ચરમામાંથી મારી સામે નીચે મો કરી દમગ બોઈ રવા.

'મારતર ! તમે એક બીજી ભૂત કરી' તે બોલ્યા. 'પૈસાનું કામ એવું છે કે કરી રાતે ન આપવા, હવે તમારા પૈસા ન આવે. ને નાહી મોખવાનું.....'

'હેં... પૈસા પાછા નહિ આવે ?'

'પોછા આવવા એ લઈ ગયો છે !' હસી બોલ્યા : 'પાછું તમે કંઈ લાખાવી પછુ લીધું' ચરે, એની સહી પછુ કરાવી નથી, હવે શા મટે આપે ? હું તો પૈસો પીરતો એનાં ખેતર પર એને મામના ઉતારને ખીજી કાપુ પૈસીએ આપે ? પૈસા આપ્યા તે મોટી ભૂલ કરી. એ તમારી ર ફરતો હતો ત્યાર વાતનું મને મનમાં યઈ હતું કે' વર જરૂર મારતરને શીશામાં ઉતારશે, અને જી તમને આનાદ બનાવી ગયેને ?'

ગેકના શબ્દો મને સાચા લાગતા હતા. નટ આપાકીયંધ મારી પાસેથી પૈસા કઢાવી ગયો. મારી નાત માટે પૈસોએ ન લાપડું. એ ત્રણ રૂપિયા તો ત્રણે મારી પાસે નથી એમ જ હું કહે હતો પછુ નટવરે એ કાળો રીતે કહાળ્યા. એ શં યાના નામનું નાહી નાખવું પડશે' શા પર મોક પાણી રેડતો હોય તેમ મેડ પાછા બોલ્યા :

'મારતર ! એ હવે પાછા ન આવે. આવશે બાર મહિને, પછુ હવે એ વાત સુધરે નહિ. ત કપડા પછુ ગપડા નહિ. લખા માજુસ, સહી વચર પૈસા અપાતા હશે ?'

'શેક ! મેં વિશ્વાસથી તેને પૈસા આપ્યા છે. મેં મારી તો વિશ્વાસખંડ નહિ કરે...'

'તમારો શું ? એના સમા આપનો વિશ્વાસવા કરે એમનીએ છે, અમે તો તમને એનકથા હત પછુ તમે માનો નહિ ત્યાં !'

પછી તો શેઠે શિખામણી અને નટવરનાં કાર-
સ્તાનથી અનેક વાતો કહી. મારું ચિત્ત વાતમા ન
હતું એટલે ધીમે રહી બેસો થઈ હું ચાલતો થયો,
શેઠ પહોંચ્યો ત્યાં સુધી કાનમાં એ જ શબ્દો સંભ-
ળાવા લાગ્યા. હવે એ પાછો ન આવે. એના નામનું
નાહી નાખો.

મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે આ વાત ગામમાં ફેલાય
ગઈ. સાંજના તો ગામના ટેટલાક માણસો મારી
પાસે આવ્યા.

‘અરે તમાગ જેવો બાલો માણસ ક્યાંથી અક-
દાઈ ગયો.’

‘અમે કહેતા હતા કે મારતર’ એનો સંભ ન
કર્યો, ચોર હોય તે સ્વભાવ પર ગયા વગર રહે
ખરે ?’

‘પૈસા કદાવવા જ એ મારતરની સાથે ફરતો
હતો, હુટ્ટ, હરામખોર ! બીજું કોઈ ન મળ્યું તે આ
બાલા આદમીના પૈસા લાપ્તને નાસી ગયો.’

લોકોની સહાનુભૂતિના આ શબ્દો પછુ મને
ગમતા ન હતા. આખો દિવસ એની એ વાત !
માથામાં હથોડા પડતા હતા ત્યાં આ લોકો વાતને
ઉમ બનાવતા હતા. મેં એ વાણિયાને ક્યાં વાત
કહી ? લોકો છવ આઈ જશે ટેટલાકે ચિડચા મા-
ણસો તો વળી પૂછતા: ‘મારતર ! તમારી પામે પૈસા
ક્યાંથી આવ્યા ? નટવરને કેવી રીતે ખચર પડી કે
તમારી પાસે પૈસા છે ? તમે શા માટે પૈસા પાસે
ગયા હતા...’આવા આવા પ્રશ્નો કહીને લોકો માણ
પકવી નાખતા હતા. નટવર...નટવર...તને આ શું
સમજું !

બીજા દિવસે સવારે સુખી મારી ઝોરડીએ
આવ્યા. તેમણે પછુ તેમની રીતે સહાનુભૂતિ દર્શાવી,
હું તો ચૂપચાપ સાંભળી જ રહી હતો, મારે બોલવા
જેવું થે શું હવું ? તેમના હાથની મોટી વડે જમીન
ખોતરતાં ખોતરતાં સુખી બોલ્યા:

‘હવે શેા વિચાર છે ?’

‘શાનો ?’

‘આનો જ તો. પૈસા મજે તેવો કંઈ રસ્તો
કરવો છે કે નહિ ?’

‘કરવો તો છે જ ને ! પછુ એનો પત્તો જ
નથી ત્યાં ?’

‘એ ક્યાં જવાનો છે ? સરકારના હાથ ધણા
લાંબા છે. તમે તમારે ફરિયાદ નોધાવો. પોલીસ તો
પાતાળમાથી થે પકડી પાડશે.’

‘ફરિયાદ !.....’

‘હા, હા, ફરિયાદ એમાં શું ? એ વગર તમારા
પૈસા આવી રહ્યા. એ નાસતો ફરશે અને તમે રોતા
રહેશો. એ તો હું કાગળિયાં કરી લઉં છું. તમે તમારે
બેઠા કરોને કે પૈસા તમારી પાસે આવે છે કે નહિ ?’

‘પછુ સુખી.....ફરિયાદ સીવાય બીજી કોઈ
રસ્તો નથી !’

‘બીજી તો શેા રસ્તો હોય ? તમારે પૈસા જતા
કરવા હોય તો પછી તમે બેઠો, ફરિયાદ સીવાય
બીજી એકે રસ્તો નથી.’

હું સાંભળી જ રહ્યો, મારે જ ફરિયાદ કરવી
પડશે ? હું ગામમાં સેવા કરવા આવ્યો અને હવે
ફરિયાદી બનવું પડશે ? નટવર પૈસા જ મોકલે આપે
તો કેવું સાડું ?

મને વિચારમાં પડેલો બોઈ સુખી બોલ્યા :

‘તમારે ફરિયાદ ન કરવી હોય તો તમારી મરજી,
આ તો તમે બહા માણસ છો તો બે ધકકા ખાત.
કીકે ત્યારે.....’

સુખી આંસુ ગયા અને મને વિચારમાં મૂકતા ગયા.
ફરિયાદ ! નટવર સામે ફરિયાદ મારે કરવાની !
તો બીજું ચાલે શું ! એણે જ એવું કહ્યું ને ! બીજે
દિવસે આખી જવાની વાત કરી પૈસા ઉપાડી ગયો.
મેં થે ન દેખાડ્યું. પછુ શું થાય ? ફરિયાદ...નથસે
ફરિયાદ કંઈ નાની રકમ છે તે જતી કડુ. પછી મારે
માદેસાજે શું ? બીજી રસ્તો નથી. સુખી કહે છે તે
ખડું કહે છે. ફરિયાદ સીવાય બીજી કોઈ ઉપાય નથી.

સુખી પામે ફરિયાદ નોધાવવા નીકળ્યો. જે કડુ
તે જલદી કરવું, એમાં વિલંબ ક્યોં શું ફાયદો.
સુખીના ઘર પાસે પહોંચ્યો અને મન ડગવા માડ્યું.
ફરિયાદ...ના...ના મારાથી એ ન થાય, અને હું
ત્યાંથી પાછો ફર્યો. સંધ્યા ગામ બહાર નીકળી ગયો.
મનને એમ મનાવ્યું કે હજુએ બે દિવસ રાહ બેઠો.
કદાચ નટવર પાછો આવીએ જાય. એ પૈસા
લઈ નાસી ન જાય. એની દાનત મોટી હતી એમ
કેમ કહેવાય ? અને મનને મનાવી બે દિવસ ચૂપ
રહેવું મુનામળ માન્ય.

પણ આ તો બેના નય દિવસ પસાર થઈ ગયા, નટવરનો તો પતો ચે નથી. કામળ પત્ર પણ નથી. ખાવાપી પર પણ કંઈ સંદેશો ચે નથી. દવે તો એ નહિ આવે. જરૂર એની, પેસા પર નવર બગડી, એ બદમાશી કરવા જ મારી સાથે ફરતો હતો. કમરે ! હરામખોર, મને બનાવી થયો. એવા કુખ માણસ માથે ફરિયાદ કરવી એ કંઈ જોડું નથી અને મુખીને મેં મારે નિર્ણય જાણ્યો. મુખી સાથે સવારે તાલુકાના ચાણામાં જવું એમ નક્કી કર્યું.”

મુખી સવારે મારે ઘેર આવ્યોને બિમાર રહ્યા. હું નાહી ધોઈને તૈયાર થયો. તાલુકાવાળું મામ ત્રણેક ગાઉ દૂર હતું. વાહનવહેવાર હતો નહિ એટલે ચાલીને જવાતું હતું. કંડા પહેરે અને ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં મુખીએ ગામની, નટવરની અને તેમની મોટાઈનો અનેક વાતો કરી. બલિષ્ઠમાં તેમને પ્રજ્ઞા સીંચાય કંઈ કામ ન કર્યું તેની એ ચીમકા આપી દીધી. વાતોમાં ને વાતોમાં અને રોશન પામે આવી પહોંચ્યા. રોશનથી ચાણા તરફ જવાનો બાથેતો રસ્તો હતો. મુખીને આ પીવાતું મન થયું તે રોશનની હોટલમાં બેઠા. ગાદી આવવાની તૈયારી હતી, ગાદી પર આવનારા હોટલમાં બેઠા હતા. મુખીને વટ તો બધે જ છે એ ખતાવ્યા મુખીએ હોટલવાળા સાથે છઠ્ઠાથી વાતો કરવા લાગ્યા મેં ના...ના...પાડી તો ચે મને દૂધને ઉકાળો પાયો અને ગીને ચાણાનો રસ્તો લઈએ આ મારી આવી હું અને મખી જાને જણા બિમા

‘માસ્તર ! તમને ચે મારામાં અવિધામ આવ્યો ! તમારી આટલીએ ધીરજ ન રહી ?’ હું શરમના બારંથી હિંમત જ નોંધે સકતો ન હતો. મુખી તરફ ફરી તેણે સંભળાવ્યું, ‘કેમ મુખી ! ફરિયાદ કરતું લઈ જવો છો ખરા ! નટવરને જેલમાં પુરાવો છે કેમ ? પણ જરા મોડા પડ્યા. દવે તો મારે જઈ કહાય...” અને બાકીનું તેણે આંખથી કઢી દીધું.

મુખી નટવરને નોંધે અંબવાયા હતા તે હરે આ સાંભળીને ઉરકેરાયા. ‘આલો માસ્તર, આ હુમખોરને હાથમેડી ન કરાવું તો હું મુખી નહિ છો એ બકતો, તમે તમારે મારી સાથે ચાલોને !’

મારી રિથંતિ વિચિત્ર બની ગઈ. હું નીકળ્યો હતો ફરિયાદ કરવા પણ નટવર તો સામે આવ્યો બેઠો હતો. તેણે ગજવામાંથી નેટો કાઢી મારાં હાથમાં મૂકી અને ચાળ્યા શાગે-હોય તેમ તેણે કહ્યું.

‘હોય માસ્તર ! હરે હાથ આવશે ને ? બના માણસ, વિસ્વાસ નહોતો પડ્યો તો પેસા થું કરવા આપ્યા, જાઓ હવે તમારે બધા જવું હોય ત્યાં !’ નટવરે ગામને રસ્તો પકડ્યો. હું મૂક બની થોડી વાર તેને જતો નોંધે રહ્યો અને પછી તેની પાછળ દોડ્યો. પાછળ મુખી ‘માસ્તર ! એ માસ્તર... !’ બોલો મારતા જ રહ્યા.

શરમ, લાચારીથી હું નટવર સાથે વાત પણ ન કરી સક્યો પણ તેણે જ ખુલાસો કરી દીધો.

શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી

[જી. એ. નાટકનાં સ્મરણ]

*

છાયાલાલ માનસિંહ કામદાર

*

હું ધણી અમૂલ્ય બાબતો માટે માગ સ્વર્ગસ્થ બધું જી. એ. વિદ્યારમણનો આભારી છું. શ્રી. શાસ્ત્રી સાથેની મૈત્રી તે વસ્તુ પૈકીની છે. શાસ્ત્રીજીએ જનદે-
રમાં અનેક વખત જાણવું છે તેમ અમારી મૈત્રી ધણીને અદેખાઈનું કારણ થઈ પડી છે. આ મૈત્રી અવિરતપણે છેલ્લી ઘડી સુધી ચાલુ રહી. મધ્યસદીના છેલ્લા દશકામાં અને હાલના સમય સુધી ટ્રિપ્લિકેનમાં એક જ ઘરમાં રહેતા હતા અને મને તેના ઉદાત્ત ગુણો, અંતરની ભવાઈ અને મહત્તા જોવાની તક મળી હતી. જાહેર પ્રવૃત્તિનાં- ધણીં ક્ષેત્રોમાં-મદ્રાસ મહાજન સભા, મદ્રાસ પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિ, હિંદી દક્ષિણ આફ્રીકાલીય, મદ્રાસ ટીચર્સ' ગીલ્ડ, મદ્રાસ યુનિવર્સિટીની સેનેટ તથા રાજસભામાં-મેં તેની સાથે કામ કર્યું છે. આ બધી સંસ્થાઓમાં તે તેની ધાર્મિક તથા ડોળ વિનાની રીતભાતથી જાણીતા થયા હતા. તે સંસ્થાઓની તેણે ઉપયોગી સેવા બાબતે હતી.

એ સમયમાં આ વસ્તુ સામાન્ય જાણની હતી કે રચાનિક તથા શાસ્ત્રી પારાસભાઓના ધણી સભ્યો તથા ધણી જાહેર કાર્યકર્તાઓ, પોતાનાં ભાષણો તૈયાર કરવામાં તથા કુદી કુદી કમિટીઓ સમક્ષ 'મેમોરન્ડા' રજૂ કરવા માટે મદદ માટે શાસ્ત્રીજી મારે જતા. મને એવો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ત્યારે હજાર્તા હસતાં મેં તેને કહ્યું કે, 'તમે એટલા બધા શાસ્ત્રીકમિશનો માટે 'મેમોરન્ડા' તૈયાર કરો છો કે જ્યારે તે કમિશન સમક્ષ તમારે પોતાને જીજ્ઞાસી આપવાને વખત આવશે ત્યારે તમારે કંઈ મૌલિક અથવા અતિ અગત્યનું કહેવાનું કશું રહેતે કે કેમ તેની મને શંકા છે.'

આ તો જાણીતી વાત છે કે જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૦૦માં મેં 'ઇન્ડિયન રિવ્યુ'ની સ્થાપના કરી ત્યારે સ્વ. શ્રી. કે. બી. રામનાથ આચર તથા શાસ્ત્રી મારા મુખ્ય મદદગાર હતા. શ્રી શાસ્ત્રીએ જે વર્ગ સુધી માસિક માટે અધ્યાગ્રમ કર્યો અને જે કે તેનો આપવાદિક સંબંધ બંધ પડ્યો છતાં માસિક

માટેનો તેના પ્રેમ કદી ઓછો થયો નહોતો. અચાર-
નંધાર હું ચાલુ વિષય માટે તેના કીમતી લેખો માટે આધાર રાખતો અને મારા વાંચકો તે લેખોની બાબતે જ કદર કર્યા વિના રહેતા. અરેબર, હજુ દમણમાં સુધી જ્યારે જ્યારે તેમની કલમથી વિશિષ્ટ દલીલની જરૂર પડતી ત્યારે હું તેની સેવાનો ઉપ-
યોગ કરતો. હજુ દમણમાં જ, તેના મૃત્યુ પહેલાં થોડા અઢવાડિયા ઉપર, 'મારા પર પ્રભાવ પાડનાર પુસ્તકો' પર તેના વાંચનાર્થિકાપને તેણે વિરુદ્ધ કરવાની તકલીફ લીધી હતી. 'ઇન્ડિયન રિવ્યુ'ના વાંચકો પર તે લેખે ગંભીર અસર કર્યાનું મને બહુવાનું મળ્યું છે.

શાસ્ત્રીજી આદર્શ શિક્ષક હતા. શિક્ષણમાં તે ખૂબ રસ લેતા હતા. પોતાના યુરોપલેજની માફક, પોતાના વિદ્યાર્થીના દિતમાં તે અંગત રસ ધરાવતા હતા. ટ્રિપ્લિકેન હિંદુ ડાઉન્ટફુલના હેડમાસ્ટર તરીકે તેણે એ સંસ્થાને નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું અને એક આદર્શ સંસ્થા તરીકે તે સંસ્થા પ્રસિદ્ધ થઈ. પારણા મુજબ, શાસ્ત્રીજીને શિક્ષકના ધંધાના મહત્ત્વ માટે ઊંચો ગત હતો અને તે પોતાના સાથીઓમાં તે ધંધા માટે પ્રેમ ઉપજાવવા પોતાનાથી જનતું કરતા હતા. શિક્ષકના પક્ષ માટે હેડમાસ્ટરની મદદના માટે તે હમેશા તૈયાર રહેતા અને ધણી પ્રસંગેએ તો ખૂબ હિંમત બતાવતા હતા. મને બરાબર યાદ છે કે એક પ્રસંગે તે પોતાની સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક કમિટીના નિર્ણય સાથે એકમત થઈ શક્યા નહિ અને તેને અંગે રાજીનામું આપી દીધું. જ્યારે મને રાજીનામીની ખબર પડી ત્યારે મેં તેને પ્રત્યક્ષ કે

‘ તમારા પર મોટા કુટુંબનો આધાર છે. તમે કઈ રીતે પૂરું કરશો ? ’ તેણે સીધા જવાબ વાળ્યો કે, ‘ હું વ્યવસ્થાપક કમિટીને સાબીત કરી આપી શકીશ કે હું ભૂખે મરવા માટે તો સક્ષિતમાન છું. ’ પોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદન માટે તેનામાં આવું બળ હતું. તેને માટે જોગ આપવાની તેની આપી તત્પરતા હતી.

શાળાના શિક્ષકના હક્ક માટે લડવામાં શાસ્ત્રીજી ખૂબ ચોક્કસ હતા. વર્ષો પહેલાં જ્યારે મદાસ સરકારે રાજકારણમાં ભાગ લેવા શિક્ષકો પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારે શાસ્ત્રીએ જાહેર વિરોધ ઉઠાવ્યો અને ખીખ પ્રભાવશાળી કેળવણીકારોની મદદથી તે હુકમ રદ કરાવવામાં તે સફળ થયા. અહીં મારે જણાવવું જોઈએ કે, તેના પોતાના સાધનો નહત્યા હતા અને તેને મોટા કુટુંબનું ચુગરાન કરવું પડતું અને પોતાની ટૂંકી આવકમાંથી પોતાના બાઈએ તથા ભત્રીજાઓને શિક્ષણ આપવું પડતું, છતાં કંઈ પણ ખાનાકાની વિના તે તે કરતા હતા. આ સંબંધમાં તે ખીખએને આદર્શ રૂપ હતા. ધણી ગરીબ નિવાસીઓ અને કોઈ કોઈ વખત મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા સાથીઓ તેની ઉદારતાના લાભ મેળવતા હતા. એક પ્રસંગે હિંદુ દાદરૂકૂલના હેઠ્ઠાસ્તર તરીકે પોતાના પગારની પૂરે પૂરી રકમ તેના પિતાને ન સોંપતા માટે તકરાર થઈ. જે દિવસે પગાર આવ્યો તે જ દિવસે મુશ્કેલીમાં આવી પડેલ એક સાથીએ શાસ્ત્રી પાસે મદદ માગી અને શાસ્ત્રીએ પોતાના પગારમાંથી થોડા પૈસા તેને આપ્યા. પિતાને ધરની વ્યવસ્થા સ્થાવરવાની હતી અને આવકખર્ચના પાસા સરખા કરવાના હતા. કુદરતી રીતે જ તે મુશ્કેલી થઈ ગયા અને મૃદકકેશ અટકાવવા માટે શાસ્ત્રીજીને પોતાની બધી જીવિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો.

‘ વસ્તુતઃ-સ્વાર્થ’ણ કરેલ જીવન માટેની શાસ્ત્રીજીની મનોવૃત્તિ વિવિધ રીતે પ્રદર્શિત થતી હતી.

હિંદુ સેવક સમાજમાં જોડાવાના તાત્કાલિક સન્નેએ શાસ્ત્રીજીએ પોતે એકથી વધારે વખત જણાવ્યા છે. ૧૯૦૧ની પાનખર ઝડપમાં, તે વર્ષની દિહી મદાસમાની બનારસની એકના પ્રમુખ મી. ગોખલેના

બાણે, કાપડીઓ તથા સંખ્યાબંધ કામગીરી તેને આપીને ગોખલેનું ટૂંકે જીવનરતાત તૈયાર કરવાની વિનંતી કરી. કામગીરી સાથે મેં તેને હિંદુ સેવક સમાજની જાહેરખબરની એક નકલ આપી. જાહેર જીવન તથા આત્મજોગના ગોખલેજીના ઉદાત્ત દાખલાની તથા નિ સ્વર્ણી કાર્યકરોના મંડળ તરીકે હિંદુ સેવક સમાજની જરૂરિયાતની તેના પર એટલી ઊંડી અસર થઈ કે તેણે સમાજના સભ્ય તરીકે પોતાને દાખલ કરવાની વિનંતિના ગોખલેજી પર સીધો પત્ર લખ્યો. આ બાબતની કોઈને ખબર નહોતી, પાછળથી જ્યારે તેણે મિત્રોની સલાહ લીધી ત્યારે રવ. મી. વી. કુચરુરામી આપરે તેને કહ્યું કે ‘ હું તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં મત આપીશ નહિ. આ બાબતને નિર્ણય તમારે જ કરવાનો છે. ’ મી. શાસ્ત્રી જે જોખમ ખેડી રહ્યા હતા અને તેની તેના બાપિ પર તથા કુટુંબ પર જે અસર થવાની હતી તે વિશે ચેતવણી આપનારાઓ પૈકી હું એક હતો તે હવે જાહેર રીતે કખૂલ કરવામાં મને વાંધો નથી. તેણે મને જે જવાબ આપ્યો તે હું કદિ ભૂલો શકીશ નહિ. તેણે કહ્યું, ‘ નાંદેસન, મારે ધૈર ખૂબ ચિંતા તથા મુશ્કેલી છે. મારી માન્યતા તથા પત્ની અને આ પગલું ન લેવા સતન સમજતી રહ્યા છે. મહેરબાની કરો, મારી ચિંતામાં ઉમેરો ન કરો. જે ધરાશાપ્તક આ પગલું લીધું છે કારણ કે મને સાદ પડ્યો છે. ’ હિંદુ દાદરૂકૂલના હેઠ્ઠાસ્તર તરીકેના તેના રાજીનામાના તથા હિંદુ સેવક સમાજમાં દાખલ થવાના જાહેરમાં ખબર પડ્યા ત્યારે જ્યારે બાહ્ય પ્રસંગ થઈ રહી કારણ કે તે સમયે આ કાર્ય થોગ્ય રીતે ત્યામનું કાર્ય ગણાતું હતું.

સમાજ માટે તેણે જે મદાન કાર્ય કર્યું તથા તે ગોખલેજીના થોગ્ય અનુગામી થી રીતે નીવડ્યા તે વિશે વર્ણન કરવું ગ્રાસ માટે બાગ્યે જ જરૂરી છે. છતાં સમાજના દરેક સભ્યે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તે કેવા દંઢ નિયમી હતા તે ખતાવવા હું એકાદ બે દાખલા આપવાની રત્ન લઉં છું. આ પ્રતિજ્ઞા અંગત પૈસા ન કમાવાની છે. શાસ્ત્રીજી પગારવળી કોઈ નિમણૂકનો સ્વીકાર કરતા નહિ, જ્યારે તે વખતના દિહી વજર મી. મોરેજીએ દિહી કાલેન્ડરીયામ રચાન રહી.

કરવાનો તેને આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેનો અસ્વીકાર કરવામાં શાસ્ત્રીજી દૃઢ નિશ્ચય હતા. તે જ કારણથી તે દક્ષિણ આફ્રિકાના એન્ટ-બનરલની જગ્યા પીકારવાની આનાકાતી કરતા હતા. વિશુદ્ધ જનસેવા રીતે તેનો સ્વીકાર કરવા માટે ગંધીજીને તેને ખૂબ પ્રમુખતા પડ્યા હતા. પોતાની તાત્કાલિક અંગત હિંદુસ્થાનો પૂરી પાડ્યા પછી વધતી રકમ શાસ્ત્રીજી આજને આપી દેતા હતા. આ જરૂરિયાતો, ખરેખર ખુદ નહોતી.

સમાજના નિયમ પ્રમાણે શાસ્ત્રીજીએ પોતાના પુત્રની કેળવણી માટે થયેલ ખર્ચની રકમ દર મહિને ઉપાડની નોંધતી હતી. આ સંબંધી શાસ્ત્રીજીએ કેઈ ઉપાડ નહોતો કર્યો તેના પર ગોખલેજીનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રીજીને પૂછતાં તેણે એમ કહ્યું જણાય છે કે, 'હું તેની ખીજ રીતે વ્યવસ્થા કરું છું કારણ કે હજી ઉગતી અવસ્થાની આ સંસ્થા પર મારા પુત્રની કેળવણીના ખર્ચનો બોનો નાખવો તે યોગ્ય નથી.' આમ કરવાથી ખીજ સંબંધો નાણુક પરિસ્થિતિમાં સુકાઈ જશે તેમ ગોખલેજીએ ચેતવણી આપી ત્યારે પશુ તકનો લાભ ન લેવામાં શાસ્ત્રીજી અડગ હતા.

સમાજનો ખીજો નિયમ એવો છે કે કોઈ પશુ સજ્જ પોતે અંગત કામ પશુ પ્રકારની કમાણી કરી શકે નહિ અને અધિકારી અગર જિનઅધિકારી દરજ્જામાં તે કઈ પશુ કમાય તો તે તે રકમ સમાજને આપવા બંધાયેલ છે. શાસ્ત્રીજી દિંદી સરકારની ઘણી કમિટીઓ, એકથી વધારે શાહી કમિશન તથા હિંદ ખંદાર ધણી પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય હોઈ તેને સારી જેની રકમ મળતી હતી. વધવાના બધા પૈસા સમાજને આપી દેવામાં તે ખૂબ ચોક્કસ હતા. મારા જેવા ખીજઓ, સમાજના એસોસિયેટ મેમ્બરો સંબંધે સમાજના વાર્ષિક રિપોર્ટો તથા બેલેટોનો અભ્યાસ કરવાની તક મળે છે તેઓ સારી રીતે બળે છે કે સમાજની આથ બાધી રહેશેથી જ પુરાઈ જતી હતી.

તેણે બે વખત 'કે. સી. એસ. આર્થ.'નો

ખિતાબ સ્વીકારવાની ના પાડી હતી તે જણાવવા માટે આ કહાય યોગ્ય પ્રસંગ છે. તેના ગુરુ ગોખલેજીની માફક તેણે સામાન્ય મનુષ્ય રહેવાનું પસંદ કર્યું.

નોકરોને બધીસેવા આપવામાં શાસ્ત્રીજી હમેશાં ઉદાર હતા. તેમની લાગણીઓ માટે તે ખૂબ ચોક્કસ રહેતા તેવા પ્રસંગો મને યાદ આવે છે. તે નોકરોને મોટા પગાર આપતા. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની સાથેના વ્યવહારમાં તે એટલા વિનયી હતા કે તેની સેવા જનવવામાં નોકરોને આનંદ આવતો.

શાસ્ત્રીજીને પોતાના સિદ્ધાંતોમાં શ્રદ્ધા હતી. મદાસ હિંદુ એસોસિએશનના ૨૯. મી. વી. કૃષ્ણ-રવસી આપર પ્રમુખ હતા અને હું મંત્રી હતો. તે સભાએ તેને હુલાવરયા પછી લગતી દિમાપત સખધી નિમંત્રણ લખવાનું કર્યું. તે વિષય પર શાસ્ત્રીજીનો નિમંત્રે તે વખતે એકે ગણાયો હતો અને સારડા કાયદા સમયે તેની ખૂબ માંગ હતી. શાસ્ત્રીજીએ પુરિતકા લખ્યા પછી તેનો અમલ કરવાની પોતાની ફરજ માની અને તેની પુત્રી ફિમિલીયું ગોખ ઉમરે જ સગણુ કર્યું તે તે સમયમાં ઊનું ૧૭ નહોતું. શાસ્ત્રીજી વિધવા પુત્રવંશના દિમાપતી હતા અને આવા એકથી વધારે પ્રસંગોએ તેણે દાનની આપી અને જોજનસમારંભમાં લાભ લીધો હતો. તેથી ઘેર ચોરી સુરક્ષે ઉપરિચિત થઈ હતી. પશુ આટલેથી વાત પૂરી થતી નહોતી. ૧૯૧૪માં ત્યારે મદાસ આગા અને તેના યજમાન થવાનું મને માન મળ્યું ત્યારે મારા આથર્ વચ્ચે તે મારે ઘેર એક દરિજન છેડારને લાવ્યા હતા. આથીજ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી તાબેતરમાં આવેલા હોવાથી તે સ્થળના દક્ષિણ હિંદના સામાજિક જીવનથી તે અદ્યત હતા. મારી માતાને સમજાવતા ઘણી જ સુરેકેલી પડી અને મેં તથા મારા લાઈએ દરિજન છેડારને મારા ઘરમાં રહેવા દીધે. ગાંધીજીને માના ખાલાના તોફાનની તરત અગર પડી ગઈ અને બીજે દિવસે તે શાસ્ત્રીજીને ઘેર ફિલ્ડિંગ જવાના હતા તે સુવાકાત રહ કરવાનું મને કર્યું. કારણ કે તેને લાગ્યું કે તેણે મારી માતાને ખૂબ દુઃખ દીધું હતું અને શાસ્ત્રીજીની માતાને તે દુઃખ ફરીથી આપવાનો તેનો વિચાર નહોતો. મેં

શાસ્ત્રીજીને આ વાત કરી. તેને જવાબ મોકલ્યો હતો. 'નરેસન, મારી માતા ડરતાં વધારે કંઈક તમારા માતા-ને સમજી ગયે તે મારી માતા સહેલાઈથી સમજી જશે. વળી મારે તમને કહેવું જોઈએ કે સમાજના સભ્યો તરીકે અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૈકી એક પ્રતિજ્ઞા એમ છે કે અને જાતિભેદમાં માની શું નહિ અને જાતિ અંગર ધર્મના બેઠની અવગણના કરીને અને દુરુદ્ધી બધા સાથે મોજબાજ લઈશું માટે નક્કી થયા મુજબ ગાંધીજી મારે ઘેર બને આવે. ગાંધીજી નક્કી કર્યા મુજબ તેમને ત્યાં ગયા.

શાસ્ત્રીજી ખૂબ હિંમતવાન હતા. એવી વાત કહેવાય છે-આ માટે ડૉ. પટ્ટાભિ રીતારસનેઆએ પોતાના પત્ર 'જન્મભૂમિ'માં નિર્દેશ કર્યો હતો કે વર્ષો પહેલાં ત્યારે તેઓ મહાસભાની બેઠકમાંથી પાછા આવતા હતા ત્યારે પૂનાના રેલવે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર, સંખ્યાગ્રંથ લોકો ગાદીની રાહ ભેઠીને, આડા થઈને પડ્યા હતા તો કેટલાક સામાન પર ચડતા હતા, જે ત્રણ સોજરો પ્લેટફોર્મ પર આગતેમ આંટા મારી રહ્યા હતા. એક હિંદી સામાનનો તકિયો કરીને ચડતા હતા તેને એક સોજરને લાત મારતાં શાસ્ત્રીજીએ બોલ્યો. શાસ્ત્રીજીના ચુસ્તનો પાર ન રહ્યો, તેણે એકદમ આગળ જમીને સોજરને કહ્યું 'નાલાયક, તે બિચારા હિંદોને લાત મારવાની તું હિંમત જ કેમ કરે ?' સોજર તો ડાહ્યા ગયો. તેના સાથીઓ તેને ત્યાંથી દૂર લઈ ગયા.

શાસ્ત્રીજીએ પોતાના સકળ જાહેરજીવન દરમિયાન ઉચ્ચ કક્ષાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી હતી. તેનાં ભાષણો હિંમતવાળાં તથા મુક્તિસર હતા, નોકર-રક્ષાદીના દોષો ધુણા પાડવામાં તે જરા પણ પાછું બાળીને જોતા નહિ, જો કે તે અનેક વખત 'શ્રવાણ' તરીકે જાણીતા હતા છતાં જ લોકો તેના અંગત પરિચયમાં આવ્યા હતા તેઓ જરા પણ વિરોધ સીવાય કહી શકે કે તે ખરેખર 'જહાલ' હતા. તેમનાં મહાન ભાષણો તથા વક્તવ્ય દરમિયાન તેઓ ચળ્લે તોળાતોળાને વાપરતા અને ખૂબ સાવચેતીથી મોહતા હતા. તેની ચીવટભરી સંભાળને અંગે તે કાંઈની

લાગણી દુભાવતા નહિ અને પોતે જ પણ લીધો હોય-તેને જરા પણ નુકસાન. થવા દેતા નહિ, તે દરેકમાં હિંમતવાન હતા પરંતુ બાબાના ઉપજોગમાં તે કદી-પણ ગાંધેજ રહેતાં નહિ.

ફરજના માર્ગમાંથી કંઈ પણ પ્રત્યાખન તેને ચ્યુત કરતું નહિ, અહીં આપવામાં આવતા બીજા દાખલાનો કું સાક્ષી છું. આ બનાવ લોડ જેમ્સ ફર્ડના શાસનકાળ દરમિયાન બન્યો હતો :

જર્વિયાવાલા બાગની કતલ તથા લરકરી કાપ-દાના અમરદની દરતાએ તે સમયમાં આપ્યા હશેને સળગાવી મૂક્યો હતો, અને તેથી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહા-સંગઠની અમૃતસરની બેઠકમાં લોડ જેમ્સ ફર્ડને પાછા બોલાવી લેવાનો કારણ બાબો હતો. અમૃતસર જતા રસ્તામાં, નજીકના રેલવે સ્ટેશને શાસ્ત્રીજીના કબામાં વાઈસરોયની ઠાઉન્સિલના એક સભ્ય દાખલ થયા. વાતચિત દરમિયાન તેણે શાસ્ત્રીજીને લોડ જેમ્સ ફર્ડ પર નિંદાનો કારણ લાવવા વિરુદ્ધ શાસ્ત્રીજીને પોતાનો અવાજ ઉઠાવવા પહેલાં ચૂંચનો અને પાછળથી આ-જીજી કરી, પરંતુ શાસ્ત્રીજીને એક જ જવાબ આપવાનો હતો, આ જવાબ 'ના' તો હતો, આ જાણીતી વાત છે કે આ 'ના' ને કારણે, ત્યારે વાઈસરોયની ધરોળારીમાં જગ્યા ખાલી પડી ત્યારે શાસ્ત્રીજીને પડતા ચૂકવામાં આવ્યા.

લંડનમાં મળેલી પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં શાસ્ત્રીજીએ દિંદને તેનું બહુ વળતરું બેણું-હોમરૂઝ, સંપૂર્ણ સંરેવાનિક દરજ્જાને અપાવવા માટે ખૂબ સખત ભાષણો કર્યાં. તેણે જુદા પડવાના હક્કની પણ દિમાલત કરી તે વાત સારી રીતે જાણીતી છે. હિંદુ વિરુદ્ધની મહાન લડતમાં શ્રી. ચર્ચીએ પોતાના પક્ષની સહાયોમાં, દિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની વિરુદ્ધમાં આને પણ એક કારણ તરીકે દર્શાવ્યું હતું.

સર સેમ્યુઅલ હોરને શાસ્ત્રીજીએ ખૂબ તકનીક આપી હતી. તેથી ત્યાર પછીની ગોળમેજી પરિષદમાં તેને બેતાવવાનો તેણે વિચાર સરખો ચે કર્યો નહિ. જાહેરમાં તો શાસ્ત્રીજીની તળિયત માટે લાગણીનું કારણ આપવામાં આવ્યું હતું પણ દરેક જગ્યાએ

હતું કે અગવડ પડતા માણસોને દૂર કરવાનો આ ચત્ર હતો. લગભગ તે જ સમયે તેને રાજસભાનું પ્રસ્તુતપદ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. તેનો અસંતોષ કરવામાં તેણે જરા પણ આનાકાની કરી નહિ.

ઉદ્ધા એ વર્ષથી શાસ્ત્રીજી પાકીરતનના પ્રશ્ન પર મુગ્ધ થયા હતા અને તે હિંદના મૂળભૂત ઐક્યને તોડી પાડવાના કોઈપણ ચત્રનો વિરુદ્ધ ધ્વજ લખતા તથા બોલતા હતા. મી. ઝીણાને શાત કરવાની શ્રી. રાજગોપાલાચારીની યોજના તેને પસંદ નહોતી અને તેણે આ વાત છુપાવી નહીં. રાજગોપાલાચારીની યોજનાને ગાંધીજીની મંમતિ પણ તેને ગમતી નહોતી, કોઈપણ રીતે દેશના બ્રાહ્મણોનો વિરુદ્ધમાં તેણે સામનો કર્યો. પણ શાસ્ત્રીજી સ્વભાવે સહિષ્ણુ હતા. અને જો કે તે આ બાબતમાં રાજગોપાલાચારીથી જુદો મત ધરાવતા હતા. છતાં તેણે પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો કે પ્રાંતના નેતા તરીકે તેને ફરીથી લાવવા જોઈએ. શાસ્ત્રીજીના મનમાં દેશ સંબંધી એટલા બધા વિચારો ધોળાતા હતા અને તેના બાવિ સંબંધી તે એટલી ચિંતા સેવતા હતા

કે જેમ કહી શકાય કે દિવસે તે હિંદના પ્રાંતનું તથા એક સંબંધી વિચારો કરતા હતા તથા રાત્રે તેનાં વિદ્યાભ્યાસ હતા.

તેના સાથેની મારી લાંબી અને અગત્ય મેત્રીને અંગે હું જોને તેની મહત્તા માનું છું તેવા પર મારે અંતમાં ભાર દેવો જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યની તેની બાબત તથા પોતાના નજીકનાં સગાંહાલાઓના વિશેષ તથા વિનતિઓ છતાં પોતાના સિદ્ધાંતો ક્યુન્યા ક્ષમ કરવાની તેની કમળ આ શાસ્ત્રીજીના જીવનની ખાસ વિશેષતાઓ હતી. ત્યારે લોકમત વિરુદ્ધ હોય અને અનિચ્છનીય અંદા પર મતાવૃત્તિઓ પહોંચી હોય તેવા પ્રસંગોએ પણ પોતાને જે વાત સાચી લાગે તેને બંધ કરવામાં શાસ્ત્રીજી કદી આનાકાની કરતા નહિ.

આપણા મહેર જીવનમાં આપણને શાસ્ત્રીજી જેવા સહૃદયી અને સરળ માણસો મોટી સંખ્યામાં મળતા નથી. જેમ દ્રવેશને મેકાલે સંબંધી હવું હતું તેમ તે પાછળ 'મહાન અને કીર્તિવંત નામ તથા જીવન' રમણ મુનિ નામ ઉત્તરે દરેક કાલ પોતાના વાલ્યો જેટલું સ્વચ્છ તથા પારદર્શક છે.

૫૬

કોઈ પણ કાર્યને ચાલીન રીતે ખાતર પાડવામાં જોઈતા પ્રવૃત્તિ પરિશ્રમ અને મહેનતની પાછળ છે અને ત્યાંની ભાવનાનું બીજું જોડું

—વિ. રા. આરેકર

રજવાડી હિંદનો પરાજય.

ખંડ ૩ નો (ચાલુ)
[મરાઠા રાજ્યમંડળ પર દસ્તા]

મગનભાઈ દેસાઈ

*

['ગિમિ'—નરસનાના એપ્રિલ અંકમાં શિંદે-જોસલેના પરાજયની વાતથી આ લેખમાળા અટકી હતી. આ બે મરાઠા સરદારોને પત્તીને વેલેસ્લી હોદ્દર નેડે લે છે. તે માટે તે પેશવાને પહેલો સાધે છે. પરંતુ તેમાં પૂરો ફાવતો નથી ને વચ્ચેથી તેને વિધાયત જવું પડે છે. એ પ્રકરણ હવે આગળ ચાલુ થાય છે.]

૫

નાદાનની દાસ્તી

“કેટલાક એવું માનનારા હશે કે, આપણે માટે સૌથી સારું એ કે મરાઠા રાજ્ય પડી લાગે, અને તેને બદલે નાના નાના અનેક રાજ્યો થાય, આ સોફિસ્ટિક સાથે હું સંમત નથી. આમ થાય તો આપણી સરદાર પર શાંતિ નહિ રહે અને યજુને તેનાથી દૂર નહિ રાખી શકીએ; એટલું જ નહિ પણ નિઝામની સત્તા સામે જે એકમાત્ર બળને લીધે સમતુલા જળવાઈ રહે છે તે પણ નબળું પડશે. એ વાત ખરી છે, આજે નિઝામનું બળ તુટી જાય છે; પરંતુ સમગ્ર માથાસાના હાથમાં આવે તો આપણા લાભ સામે એને તેજો બદાવવા પાડી શકે... (એટલે) આપણે બળની સમજણ એવી ગોઠવવી જોઈએ કે તે નિઝામના રાજ્યને હમેશ અંકુશમાં રાખે. આ દૃષ્ટિથી, મરાઠા રાજ્ય કોનિવોલીસ વખતના કુદ પૂર્વે, જેવું હતું તેવી દશામાં, અને તો, આપણે સાચવવું જોઈએ; અને તેથી આપણે તે ગળ્ય સદંતર નાશ પામે તે રીતિ તથા તે સામ્રાજ્યના બધા વટક સભ્યો એક મંડળ અને તે રીતિ, જેલે દાખવાને માટે એટલી જ કાળજી રાખવી જોઈએ.”

—આર્થર વેલેસ્લી

૧૯-૧૧-૧૭૯૯

(યોસન-ગેરેટ પા. ૨૧૪ ઉપરથી)

ગવર્નર-જનરલ વેલેસ્લીના સ્વભાવ જ એવો હતો કે તે કોઈને સ્વતંત્ર સાખી શકે નહિ. તેના આ સ્વભાવનું તેણે રાજ્યનું જ બનાવી દીધું હતું, જેનું નામ ‘સકાયકારી લશ્કર પદ્ધતિ’ છે, અને આ નીતિ હિંદીઓ માટે અપમાનકારક તથા હુમ-

લાબર હોવા છતાં, અત્યાર સુધી નહીં, પણ તેને મિગળ શું કામ ગ્રાસ્યો રહે !

પરંતુ, એને માટે નવો એને હોપ દેવા ન જોઈએ. મરાઠાઓ પણ એમાં દોષિત ગણાય, કેમ કે વેલેસ્લી આમ જણે ગયો તે મરાઠાઓની કૂટને આજારી હતું. તે વગર વેલેસ્લી કાંઈ ન કરી શકત, એમ સૌ કબૂલ કરે છે. હવે તેણે હોદ્દરને દબાવવાનું વિચાર્યું. (મિલ તેના ઇતિહાસમાં (પા. ૬૬૫) કહે છે કે, “ શિંદે અને વરાડના ભોંસલે જોડના કુટુંબનાં જોખમો અને જવાબદારીમાંથી અંગ્રેજોને છૂટા, એટલે તેઓએ જસવંતરાવ હોદ્દરની સત્તાને લખા મનો વિચાર કર્યો. ” એમ જુઓ કે, અત્યાર સુધી તેની જોડે અંગ્રેજોએ સાસસારી રાખી હતી, કેમ કે શિંદે સાથે પતવવાનું ઊંચું હતું, હવે તે પતી મૂકી એટલે નિઝામીની પડદો લઈ લેવામાં આવ્યો અને વેલેસ્લીએ તેની આગળ પોતાનું ખરું પોત પ્રકાશ્યું.

જસવંતરાવ સ્વજાને એકલવીર લાગે છે, ખીલ મરાઠા સરદારો તથા પેશવાએ તેની છત્તી કરી દર ન કરી, તેથી તે એવો આપોઆપ ધણો ને તેને એકલવીર બનવું પડ્યું. જો પેશવાઈ એ એને વખતસર માન્ય રાખી ધીરતરી ગાદી શિંદે પાસેથી છોડીને જસવંતરાવને સોંપી હોત, તો એ માણસ જુદો જોઈ જાય. પરંતુ આખર સધી એને હાથૂત જુદો જોઈ જાય. અને છેલ્લે જસવંતરાવ જેવો રાખવામાં આવ્યો. અને છેલ્લે જસવંતરાવ પોતે યદીને મરાઠાઓના એપ્રિલ સામનો અંગ્રેજો સામે ગોઠવવા ગયો, ત્યારે પણ શિંદે-પેશવા દ્વારા સ્થવા લાગ્યા. એ દ્વારા આર્થર વેલેસ્લીએ પોતાના દેશનો સ્વાર્થ વિચારીને સામે ઉઠાણીને તેમના જ ઉપર નાખ્યો, એ આપણે આગળ જોઈ ગયા.

ને જિંદે હાર્યો છતાં હોદ્દર પરનું એવું વેર

તો ન ગયું. બિલકુલ અંગ્રેજોને એને પશુ ખરાબ કરે તો સારું, એમ જાતે પડેલા ને તેની દાએ યજ્ઞતા શિદેને મનમાં યથું. બાહ્યરાવ પેશવા તો નાંદાન હતો જ. તે અંગ્રેજોને કહ્યાં જ કરતો હતો કે, ગમે તેમ કરીને હોલ્કરને હીક કરો !

વેરઝેરનો માર્થો શિદે હવે એટલે સુધી ગયો કે, બે મહિના પછી ૧૮૦૪ માં ધુરાનપુર સુકામે તેણે અંગ્રેજોને જોડે બીજી સંધિ કરી સહાયકારી લશ્કર રાખ્યું અને સામેથી અંગ્રેજોએ કહ્યું કે, તમારે હોલ્કરને હરાવવો જોઈએ.

વેલેસ્લી ધર પૂછતી આવેલી આવી સંધિની શુ કામ ના પાડે ? સહાયકારી લશ્કર આપવા પેટે નવો મુલક માગ્યા વગર તેણે એને કબૂલ રાખી. બાધો શિદે એવી આશા સેવતો આ કાંદામાં પડ્યો હતો કે, “ (આ તહ પ્રમાણે મળતી) અંગ્રેજોની મદદ લઈને મરાઠા રાજ્યમંડળમાં મારું પહેલાં હતું તેવું વર્જન પાણું મેળવીશ. ”

—સર દેસાઈ.

દેશી રાજસત્તાઓમાં આવા અંધા લોભી હોય ત્યાં પહેલેથી અંગ્રેજ હુતારા ન ફાવે તો પૈલી કહેવત જોડી ન પડે !

આ કાળના રાજકારણુ વિષે શ્રી. સરદેસાઈ પોતાના ઈતિહાસમાં એક શુભેચ્છા વ્યક્ત કરે છે કે,

“ અમૃતરાવ અને હોલ્કર જે પૂનામાં પેશવાની વ્યવસ્થા કરત, તો તેમને જ મદદ કરીને તેમની મારફત બાહ્યરાવને માટે ઠોઠાં ને ઠોઠાં સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા નક્કી કરવાનું અંગ્રેજોને માટે શક્ય હતું. એમ યાત તો યુદ્ધ ટળત અને મરાઠા રાજ્ય આટલું ઢસઢાઈ ન પડત. શિદે-ભોંસલેને પૂના આણી બધા મરાઠા સરદારોની એકતા અંગ્રેજોને કરાવી રાકત. આમ કરવાનું બાહ્યએ રાખી, યથું તે યથું એમ સમજી અંગ્રેજોને જે તટસ્થ રહેત, તો પશુ મરાઠા રાજ્યમંડળને પોતાનું ધર સુધારવાની મંધિ મળત. અમૃતરાવ અને જયસંતરાવ, જેઉ ઉત્સાહી તરફ

હતા, પૂર્વપરંપરા અનુસરી મરાઠા રાજ્ય ચલાવવાની જ તમન્ના બેઠીને હતી. એક રાજકાળમાં તો બીજો લશ્કરી બાબતમાં હોંશિયાર હતો, તે પડતીના કાળે આવી જોડી ચદચ્છાએ જામી હતી. ”

અને સામે પક્ષે અંગ્રેજોએ જેનો સાથ કર્યો તે બાહ્યરાવ કેવો હતો, એ આપણે આગળ જોયું. અંગ્રેજોને હિંદમાં જે કામ કરવું હતું તે માટે આવા નાદાનની દોરતી જ તેમને ફાવતી હતી ! અને હિંદના રાજકારણમાં તે વખતે વેલેસ્લીએ જે એક દંભ ચલાવેલો તે પશુ આ દોરતીથી ઉઘાડો પડે છે. આ દંભ સમજવા જેવો છે.

અધોધ્વા, કહ્યુંટક ઈંગ્લેન્ડ દેશી રાજ્યો મળવા માટે ગ. જ. વેલેસ્લીએ એક એવો વાદ રજૂ કરેલો કે, સુરાજ્યના હિતમાં તેમ કરવાની જરૂર છે. દેશી રાજ્યોના આંતરિક કામગીરીમાં, સર્વોપરી સત્તા તરીકે અંગ્રેજોને સામાન્યપણે, દબ્બલ નહિ કરે. પરંતુ જે તે ખરાબ આદતું હોય તો ઉપરી સમ્રાટ-સત્તાના હકથી અંગ્રેજ સરકાર તે વહીવટમાં પડી શકે, એવો ધારા આજે ચાલે છે. આ ધારાની શરૂઆત વેલેસ્લીના જમાનાથી શરૂ થયેલી છે. આપણે જોયું કે, વેલેસ્લીને હિંદમાં સલાહશીતિની ગરજ હતી. કેમ કે તે વગર અંગ્રેજ વેપાર ન બંધી શકે. આ યોગ્યતા વાત ઉપર એણે, પોતાના રાજ્યગણને જોરે અને દેશી રાજસત્તાઓના મંહિમાંહેના અધિકાર અને ફાટફૂટના પાયા ઉપર, એક મોટો સમ્રાટસત્તાવાદી સિદ્ધાંત ધકી કાઢ્યો, ને તેને સહાયકારી લશ્કરી પદ્ધતિની રાજનીતિનું રૂપ આપ્યું.

પરંતુ રીપુને પરાસ્ત કરવા વખતે તે આ ભૂલી ગયો. રીપુનું રાજ્ય કેવું સરસ ચાલતું હતું એના પુરાવા જાતે જોનારા અંગ્રેજોના આજે પશુ મળે છે.

અને એમ જ એણે મરાઠા રાજ્યો જોડેના અવહારમાં પશુ ક્યું. બાહ્યનીર અને સહાયથી પોતાનો સુરાજ્યવાદનો સિદ્ધાંત એણે ખિરસામાં મૂકી દીધો. બાહ્યરાવ કુશાળ હતો એ તેને ખબર હતી. અને સુરાજ્યની જ ચિંતામાં તે હોત તો તેણે, સર દેસાઈ ઉપર કહે છે તેમ, વર્તવું જોઈતું હતું. પરંતુ

એને તો અંગ્રેજ સત્તાને હિંદમાં સર્વોપરી કરવી હતી અને તેને સારા મરાઠાઓની કૂટનો લાભ લઈ, જે કોઈ તેમાંથી કુદાસનો હાથો બની શકે કે બનવા તૈયાર હોય તેને પકડી લઈ, પોતાનું દલકટ કામ કરવું હતું. તેથી જ તે બાહ્યરાવને વસાહતના સમયથી બગલમાં મારે છે અને આખા હિંદની પ્રજા ઉપર એક નાહકનું યુદ્ધ ચલાવે છે, જેને પરિણામિ પાછાથી ભારે અરાજકતાનો ગાળો પ્રાપ્તને માથે પડે છે. આ કામમાં બાહ્યરાવ વેલેસ્લીનો સાગરીત બને છે એ પણ, વેલેસ્લીને આ આક્ષેપમાંથી બચાવી ન શકે, કેમ કે તે બે ખરા સુરાત્મવાદી હોય તો તેણે તેને સાગરીત તરીકે લેવો જ નહોતો બેઠો. એ બે તે હોત તો, લોકના યુદ્ધની અને હિંદની સાંતિની દૃષ્ટિએ, “એક નાદિત તરીકે અંગ્રેજોનું મુખ્ય કર્તવ્ય પૂનામાં સૌ પક્ષોની એકવાક્યતા કરી મરાઠા રાજ્યને સંભાળવાનું હતું. તેને બદલે બે વેલેસ્લી-લાર્ડેસાએ બાહ્યરાવને વસાહતના ઝોરકામાં ઘાલી બધું એકાદિમાં કરવાનો જ પ્રયાન આરંભ્યો.” (સર-હેસાઈ ૩-૨૬૬)

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો આ સમયના મરાઠાઓને ગાળો દેવામાં કીક કીક થર બતાવે છે, એમ કહીને, થોરસન ગેરેટ કહે છે તે બેવા જેવું છે, આટલે વરસે અંગ્રેજોને આટલું કબ્જ કરે છે એ આરી વાત છે. તે બે ઇતિહાસકારો (પા. ૨૧૪) કહે છે—

“સામાન્ય અંગ્રેજ મહાન રોમન રાજચલ છે કે, તેને માટે બેદનીતિ ઉદ્ભવ છે. આપણે હિંદમાં આ સ્વ પ્રમાણે વર્ત્યા એ આલોપથી આજ આપણી લાગણી કુખ્યા છે. ૧૮મા સદીમાં રાજકારણી મુત્ત-દોના હેલ્ડનું એ સામાન્ય ધોરણ હતું, અને કોઈને એમાં કોઈ ખરાબ લાગતું નહિ....

x

x

“આ વખતના મરાઠાઓની કુદ્દતા પર ભાર સૂચીને ચૂરસો કાઢી, ઇતિહાસકારો આ વાતને નાહ-કની વધારે ચૂંચે છે. પ્રચલિત, સામાન્ય રીતે બદમા-શીમાં પણ કોણે પહેલ કરી ન કરી એનો કોઈક અંશ રહેલો હોય છે. અને આપણે બેનું કે, સામા-સાને આયકતા દેશી હકલરોમાંથી વધારે જૂના અને શાંને મદદ કરવાનું પસંદ કરવા માટે કંપનીને બદલે કે ખાસ આકર્ષણ કે પ્રેમ હતો. વેલેસ્લી સતત જે મરાઠાઓમાં દબાવ કરતો હતો તેમાં કંપનીએ દબે આમ જ કયું”, અને તેમાં અબલ્યપણું બહાનું પણ નહોતું.”

આમ, બહુ બેનું નાહાન બેડે આદરેલી દેસતી ને બાહ્યરાવ-પરસ્તીમાં અંગ્રેજો એક કણુ” આગળ વળ્યા, અને તે એ કે, તેમણે “હોલ્કર પર હલો કરવાનું કાયું”. આ લઘાઈ ને તેના અર્થને લઈને, વિશ્વાસપત્તી કંઈક આગળ કરતો હતો છતાં, વેલેસ્લી એ કામમાં ફરી પાછો, પણ એમાં સખત ફટકો ખાધો. વિલાયતના ઉપરીઓ તરફથી જ નહિ, હોલ્કરને હાથેથી પણ. ૧૮૦૫માં વેલેસ્લીના આધાર-રૂપ પીટ વડોપ્રધાન મંત્રી મોંદશીમાં પટકાયો, એટલે વેલેસ્લીનું અણુ વિશ્વાસપત્તી મંદ પાડ્યું; પરિણામે ડિરેક્ટરોને તરછોડી મનસ્વીપણે વર્તવાનું તેનું બંધ થયું. ડિરેક્ટરોએ તેને પાછો બોલાવવા કુખ કહ્યો, અને તેની જગ્યાએ ઘરડા લોર્ડ કોનવોલીસને પાછો હિંદમાં મ. જ. તરીકે મોકલ્યો. કંપનીને આ માણ-સમાં અદા હતી. પાંડો ખામોશી ગાખવાનો સમય આગ્યો હતો, એટલે તેને માટે ચોખ ગણાયેલા માણ-સને તેમણે હિંદ મોકલ્યો. આ ખામોશી ગાળાનું રાજકારણ સમજતા પહેલાં હોલ્કર વેલેસ્લીના યુદ્ધ વિશે ચોખું બેનું બેઠ્યું, તે દબે પડી.

દાયકાની ગુજરાતી નવલ.

નિરુ દેસાઈ

ગુજરાતી નવલકથા અવનતિના પંથે છે એમાં કાંઈ શંકા નથી. 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું ગદન જોડાણ કે 'ગુજરાતના નાથ'નો વેગ-એ બન્ને ગુમાતી બેઠેલ ગુજરાતની નવલકથા આને છીછરા પાણીમાં જળ-જખીયાં કરવામાં રાચે છે. ગુજરાતની સુરનામાં મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થયા છે. ગુજરાતની છાતી પર નવું રાષ્ટ્રીય સંઘાસો ખેંચાય છે. રાસ, પારડોલી, અમ-દાવાદ એની ગૌરવકથાઓ અતેક દિંદીઓના અંત-રમાં અંકિત થઈ છે. એના ઉલ્લેખપતિઓએ ગુજ-રાતને નવું કેવેવર, નવું રૂપ પ્રદાન કર્યું છે, છતાં ય આપણું સાહિત્ય-અને નવલકથા આ બધાંનું મૂર્ત-સ્વરૂપ બધાંએ દેશમાં રજૂ કરે છે-લુપ્ત પાંગળું રજૂ છે. નવલિકા અને કવિતાએ નવે પ્રચાર થોડે ધણે અંશે કરીએ છે. ગુજરાતના માનસનું આઉટરૂં દર્શન એમાં થાય છે. પણ નવલકથામાં આને ય શરદ્બાણું જ સામ્રાજ્ય છે. એ શરદ્બાણુ સાથે આવી બંગા-ળના સાહિત્યકાશિનો પ્રોટા પ્રવાહ સૌરી-દ્રમેહન પ્રભા-તકુમાર, નિરુપમાદેવી વગેરેનો પ્રવાહ પણ ચાલ્યો જ આવે છે. નવલકથા સોથી વિશેષ પ્રગટ થાય છે, છતાં સાહિત્યના આ અંગમાં સમૃદ્ધિ, સૌંદર્ય, સૌંદર્ય સુદહતા કેટલા પ્રમાણમાં? ઉત્તરા એક દાયકામાં ગુજ-રાતી સાહિત્યે કાંઈ શક્તિશાળી નવલકથાનાં દર્શન આપણા કુર્બાંએ હજી થયા નથી.

મુનશી, રમણલાલ હજી ય નવલકથાઓ લખે છે પણ એ આ દાયકાના નવલકથાકારો નથી. 'ધૂમકેતુ' એ 'રાજમુગટ' 'પૃથ્વીશ' આગલા જન્મનામાં લખ્યા પછી આ દાયકામાં નવલિકાને કેરાણે મૂકી નવલકથાએ વિશેષ અપવાવું છે એ વાત સાચી છતાં એમને પણ આ દાયકાના નવલકથાકાર કહે-વામાં અસિલસંગ જ થશે. 'અગ્નિતા' 'પરાજય' માં એમને જે માનસનું દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એ આગલા દાયકાનું છે. ગુજરાતના સમાજ-માનસના પસારતા પ્રવાહોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર-

નારને આ નવલકથાઓમાં ગચાયેલા પ્રત્યે લગભગ આગલા દાયકાના લાગશે.

૧૯૩૦-૩૨ના દાયકામાં આશા તો ઘણી પાંગરી હતી. રમણલાલ દેસાઈએ પ્રવેશ તો આ અગાઉ કર્યો હતો પણ 'દિવ્યચક્ર'ના આલેખાયેલા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની ભૂમિકાએ યુવક માનસ, પ્રજા હૃદય પર જરૂર અસર કરી. ગુજરાતની પ્રાચીન ઐતિહાસિક (!) અસ્મિતાનું પાત કરતી ગુજરાતની જનતાને વતનમાન જીવનમાં કાંઈક સજીવ તત્ત્વ લાગવા માંડ્યું. એ પુરતક વાંચતાં જ અંતર એક પ્રકારનો આનંદ અનુ-ભવી રહેતું-જાગે આપણું પોતાનું માનસ એમાં અસિમેત થતું હતું. લેખકે કુશળતાપૂર્વક આપણી પોતાની જ સંવેદનાઓ એની તીવ્રતાઓ, અને સંઘર્ષ સાથે આલેખી હતી મેઘાણીએ અષ્ટન સિકંદરેના એક પુરતક પરથી તૈયાર કરેલ 'સત્યની શોધમાં' દ્વારા એમની નવલકથાકારની શક્તિનો પરિચય આપ્યો. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' રેલવનાર આ શબ્દસંગી શબ્દો-ની રંગત દ્વારા અદ્ભુત સંવેદનાઓ જાગવાની શક્તિ ધરાવે છે અને એમની કલમમાંથી ગુજરાત-કાશિયાવામાં જીવન ટપકશે એવી આશા ભળી. 'સૌરાષ્ટ્ર તારાં વહેતાં પાણી'માં એમણે કાશિયાવાસના જીવનનું સમગ્ર દર્શન કરાવ્યું. આને ય મેઘાણીની નવલકથાઓમાં એ સર્વન ઉત્કૃષ્ટ ગણી શકશે. કદાચ ગુજરાતના આ દાયકાનાં રાષ્ટ્રના પ્રવાહને આલેખતા પ્રતિભાશાળી સર્જનોમાં ય એ રાચે રહેશે.

૧૯૩૩-૩૪ સંધીમાં તો નવલકથાકારો જાગના હતા-વાધતા હતા. જાણે નવલકથાનું સૂક્ષ્મ મુનશી પછી યુનું નહિ રહે એવી આશા પણ પડવા માંડી હતી. સોપાન, દર્શક, રામનાગપણ પાંડે, ગુણવંત-રાય આચાર્ય, પનાલાલ પટેલ, જેડાલાલ ત્રિવેદી, કુર્જેશ શુક્લ, ઇંદ્ર વસાવા, શ્રીકાંત દલાલ, રમણલાલ મોની વગેરે નવા નવા તારકોનો ઉદય સાહિત્યએને થતો હતો. 'સોપાન' 'પ્રાપચિત'માં દરિજનપ્રનને

૧૫ છે પીછ મળી પરતુના ગર્ભ મમમ્મની
શકિત જોઈ રહે છે નહિ તો એમને એટલું જ મન
નહિ થતું હો। છાન એમ દિવસ દ્યુધન પર
ગાપગી મારી જાયતી થેર જાઉં જીન લોકો જેમ
હુ ય રોજ નહિ તો કોઈક દિવસ ખતી સગાયે
ખહાર નીખ્યુ ખાર તહેવાર ખધુ જ સરખુઃ એમને
માટે એમનો મરજાર જ સસાર એમ્હુ જોજન
અને સનિસપન સસારનું વુખ વિરોરિયાનો
થોડો મરન પર જાના પડે તો ય થાકયો
'પપા ન કહે પોતે જ એકલી અગાળી છે જે
ખાના આકાશમાંથી કૂટાતા રજો સન્નેડે જોવાને
હવે રજાગીની પ્રતીક્ષા જોવાનો ટીપ્પુ જેમ
કોમી સડકને નીરખી લી છે અકાશમાં તો કેવ
મા ગગીન વદળો આવે છે ક જોડવા અધીર પખી
પાખ કેવ લી કેવ ક્ષિતિજ પાર હી જાય છે

અમરમાર્ત પવિત્રાએ પરામા પશુ વખીથી રોજ
દર આવેના પોતાના મમમ્મની સાથે જાનના જોડ
માં એક દરજ જોયુ એક મળાયે મોર મળા કરી
દેને રીઝવી રહી દત્તે પમના કેક દેતા એની
સોડમાં લપાતો દત્તો, તેમ તેમ હોની મમ્મની જની
દેન દર હવી જવી હતી પવિત્રાએ એ દરજ વિશર
નંખને અને જીવે જામે નીરખ્યુ એને નજ પડય રો
મોર શુ કરે છે પત્નીનું મન દમજુ મરવા પીઠા
પસારી કહેકાપૂર્વક નાયે છે દેન જાવ ખાય છે
પોતાના જીવનમાં પ્રેમની આ મદમરત મરતીનો
પરો અભ વ

દાઘકાની ગુજરાતી નવલ.

નિરૂ દેસાઈ

ગુજરાતી નવલકથા અવનતિતા પધે છે એમાં કંઈ શંકા નથી. 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું ગદન લોકાણુ કે 'ગુજરાતના નાથ'નો વેગ-એ બન્ને પ્રમાણી બેઠેલ ગુજરાતની નવલકથા આને છીછરા પાણીમાં છબ-છબીમાં કરવામાં રાચે છે. ગુજરાતની સરપમાં મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થયા છે. ગુજરાતની છાતી પર મધુ રાષ્ટ્રીય સંઘ્રામે બેસાયા છે. રાસ, પારડાલી, અમ-દાવાદ એની ગૌરવકથાઓ અનેક હિંદીઓના અંત-રમાં અંકિત થઈ છે. એના ઉલ્લેખપતિઓએ ગુજ-રાતને નવું ક્ષેત્ર, નવું રૂપ પ્રદાન કર્યું છે, છતાં ય આપણું સાહિત્ય-અને નવલકથા આ બધાનું ખૂન-રસ બધાએ દેશમાં રંગુ કરે છે-લુણું પાંગળું રહ્યું છે. નવલિકા અને કવિતાએ નવો પ્રચાર થોડે ધણે અંશે કીધેલા છે. ગુજરાતના માનસનું અંદરનું દર્શન એમાં થાય છે. પણ નવલકથામાં આજે ય શરદ્બાણું જ સામ્રાજ્ય છે. એ શરદ્બાણુ સાથે આવી બંગા-ળના સાહિત્યકારોનો જોડા પ્રવાહ સૌરીન્દ્રમોહન પ્રભા-તકુમાર, નિરુપમાદેવી વગેરેના પ્રવાહ પણ આવેલા જ આવે છે. નવલકથા સૌથી વિશેષ પ્રગટ થાય છે, છતાં સાહિત્યના આ અંગમાં સંપૂર્ણ, સૌંદર્ય, સૌંદર્ય સુદૃઢતા કેટલા પ્રમાણમાં? હેલલા એક દાયકામાં ગુજ-રાતી સાદિત્યે કોઈ શક્તિશાળી નવલકથાનાં દર્શન આપવા દુર્ભાગે હજી થયા નથી.

મુનશી, રમણલાલ હજી ય નવલકથાઓ લખે છે પણ એ આ દાયકાના નવલકથાકારો નથી. 'ધૂનકેતુ' એ 'રાજમુગટ' 'પુસ્તીશ' આગલા જમાનામાં લખ્યા પછી આ દાયકામાં નવલિકાને કારાણે મૂકી નવલકથાકારોએ વિશેષ ઝંપલાવ્યું છે એ વાત સાચી છતાં એમને પણ આ દાયકાના નવલકથાકાર કહે-વામાં ઔચિત્યમંત્ર જ થશે. 'અનિતા' 'પરાજય' માં એમને નો માનસનું દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એ આગલા દાયકાનું છે. ગુજરાતના રમાજ-માનસના પદ્ધતિના પ્રવાહનું સૂરખ અવગણન કર-

નારને આ નવલકથાઓમાં ચર્ચાયેલા પ્રશ્નો લગભગ આગલા દાયકાના હામશે.

૧૯૩૦-૩૨ના દાયકામાં આશા તો ઘણી પાંગરી હતી. રમણલાલ દેસાઈએ પ્રવેશ તો આ અગાઉ કર્યો હતો પણ 'દિશ્યગ્રસ્ત'ના આવેખાણેલા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની શુભિકાએ ધ્રુવક માનસ, પ્રભ હૃદય પર જરૂર અસર કરી. ગુજરાતની પ્રાચીન ઐતિહાસિક (!) અસ્મિતાનું પાન કરતી ગુજરાતની જનતાને વર્તમાન જીવનમાં કોઈક સજીવ તત્ત્વ લાગવા માંડ્યું. એ પુરતક વાંચતાં જ અંતર એક પ્રકારનો ગાનદ અનુ-ભવી રહેતું-અને આપણું પોતાનું માનસ એમાં અભિપ્રેત થતું હતું. લેખકે કુશળતાપૂર્વક આપણી પોતાની જ સંવેદનાઓ એની તીવ્રતાઓ, અને સંઘર્ષ સાથે આલેખી હતી મેધાણીએ અટન સિંકેદેરના એક પુરતક પછી તૈયાર કરેલ 'રાસની શોધમાં' દ્વારા એમની નવલકથાકારની શક્તિનો પરિચય આપેલ. 'શિશુપાત્રી રમધાર' રેલવનાર આ રાજસ્થાની શબ્દો-ની રંગત દ્વારા અદ્ભુત સંવેદનાઓ જીવવાની શક્તિ ધરાવે છે અને એમની કલમમાંથી ગુજરાત-કાકિયાવાડમાં જીવન ટપકશે એવી આશા જાગી. 'સેરક તારાં વહેતાં પાણીમાં' એમણે કાકિયાવાડના જીવનનું સમગ્ર દર્શન કરાવ્યું. આજે ય મેધાણીની નવલકથાઓમાં એ સર્તન ઉત્કૃષ્ટ ગળી શકાશે. કમલ ગુજરાતના આ દાયકાનાં રાષ્ટ્રના પ્રવાદને આપેલના પ્રતિકાશાળી સર્જનોમાં ય એ ઠેમ રહેશે.

૧૯૩૩-૩૪ સુધીમાં તો નવલકથાકારો બિચા હતા-નવધના દવા. જાણે નવલકથાનું સુકન મુનશી પછી ચતુર્ નરિ રહે એવી આશા પણ પડવા માંડી હતી. સોપાન, દર્શક, રામનાગણુ પાકે, ગુજરાત-ગય આચાર્ય, પનાલાલ પટેલ, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, દુર્ગેશ દુકલ, ઉદર વગવામાં, શ્રીમંત દલાલ, રમજવાલ મોલી વગેરે નવા નવા તારકોનો ઉદય સદિન્યેએ એ થતાં દેનો. 'ગોપાલ' 'પ્રાચિન'માં દરિદ્રાનમને

જુદી રીતે જોવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં 'મંગલ મૂર્તિ' અને 'જગત્તા રંગે'માં એમની વાર્તાકલ્પ-એમના લેખનમાં આ જ વિશેષતા છે. વધારે સમય અને સચોટ બની, એટલું જ નહિ છવનતા પ્રયોગો તપાસવાની, આલેખવાની એક સરળ હયાદી પણ એમને ફાવી ગઈ હતી. 'બંધન', અને મુક્તિ'માં શી દશકે નવીન, અવતન માનસનો ખ્યાલ આપ્યો. એમની શક્તિ, યાજ્ઞી, પ્રવાહી બધાએ વાર્તાપ્રવાહને વધારે રસાળ બનાવ્યો. 'બીખા ચોટા'માં શ્રી. રમણલાલ સોનીએ સરદારપ્રાચીન પ્રજા મુક્તિ સેનાને ગુજરાતીમાં અનુરૂપ બતાવી શકાય છે, એ પુરવાર કર્યું એટલું જ નહિ ગુજરાતી સમાજના તરછોડાયેલા અંગનું છવનદર્શન કરાવવામાં એ સફળ થયા. રામનારાયણ ના. પાઠકના 'પચાસ વર્ષ પછી' ની વેગવંત, એકધારી પ્રવાહી બાજમાં એના રખાણો, નમણું પાત્રાલેખન બૂઝી જવાય છે. 'આવતી કાલ'માં પાણું એ જ પુનરાવર્તન.

એટલે એમ ચતુ હવ' કે મુનશી બિનચારસદાર તો નહિ જ રહે. જીંડે જીંડે એવી આશા પણ પડતી હતી કે આ લેખકોમાંથી જ કોક ગોલા કે દારોવારકી કે છુગો બગરો અને ગુજરાતના અતરને વાગ્યા આપરો. આમાંથી જ કોક સ્લાઈન-એક કે સીલોન કે માદરો બગરો અને ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા કચળે અમર બનાવશે-અને આવી આશા કેમ ન પડે ? આવી કથા સર્જનવા માટે શક્તિનો આવશ્યક તો નહોતો જ. મેધાણીએ-આચાર્યે, પન્નાલાલ કે પ્ર-આ લેખકો-એ જ આવી આશા જન્માવી છે, એમનાં સર્જન દ્વારા-સમરાગણના લેખક 'ધારાસણ' ન આવી શકે ? 'દરિયાલાલ'ના લેખક ગુજરાતના કાઠાછવનનું રસમય રોમાંચક દર્શન કરાવી શકે ? 'મલેલા છવન'ના લેખક જે ગુજરાતના નીચવા વર્ગના મનોમચનો આલેખી શકે તો 'ગોદા' માટેકે છવનચિત્રો ન સર્જી શકે ? 'વિકાસ' અને 'પ્રજા' તથા પરિણામ'ના લેખક રસિકન બરાઈન ન બની શકે ? ગુજરાતના સમાજ છવનમાં અનેક પરિવર્તનો આ દાયકામાં આવ્યાં છે, પ્રેમ તથા લગ્નછવન, આર્થિક કલહ, માળાપ-સિદ્ધાંતની મતો સાથેના સંઘર્ષ-આ બધામાં દ્રષ્ટિકોણ બળવાયો

છે, મર્યાદા બદલાયાં છે. ગમે કે ન ગમે પણ આજનો ગુજરાતી જુવાન એને પેદા કરનારી ધરતી સાથે બધું જોઈ સંબંધ ધરાવે છે, છતાં આ ધરતી એના દિલમાં અવનવા, દુષ્ટ તોફાનો પાનું જગાને છે. એના મનો-વિશ્લેષણની કથા હજીય શ્રી. મુનિલાલ શાહ-એમના સંતોષ બીજા કાલે એનું સમભાવપૂર્વક આલેખન કરી શકે એમ નથી. -પાસેથી આપણે મેળવવાની મહે છે. ૧૯૩૯ સુધીમાં તો રવ. પ્ર. પણ 'દેશકીરી' મારફતે અવકાશ અને આશા વધતી ચાલી. પ્રયત્નવાર જ એક એવા લેખક મળ્યા હતા, જે સંપૂર્ણ પ્રાચીન જે ઊંડે તો ગુજરાતના અંતરને રજૂ કરી શકે એવી શક્તિ ધરાવતા હતા

છતાં ૧.....આ આદાને અંકુર આવ્યા. પુષ્પ ન પ્રગટ્યાં. આમાંના એકેય લેખકે વિકાસ ન કર્યો. આમાંના બધાખરા લેખકો આજે લાગે છે, પણ બધાખરા સર્જનની હાલત નિઃસાર છે-મોંઘિલાનો કે સર્જનશક્તિનો અભાવ નથી છતાં અધિક સરળ પ્રેરણા છોડી નવા ટેકરાઓ, નવી-ધરતી શોધવાની એમની વાર્તાસિરાતની ક્ષમિતોના ઉન્નર ભજર લાગે છે. એમને આ દોષ સાથે જ લક્ષણિક છે. 'વસ્તુ-ધરાનાં વડાકાં લખ્યાંને છુગોમાંથી જ પ્રેરણા શોધવી પડી. ધરના આગિયેથી એમને કાંઈ ન લાખ્યું 'પ્રજા' લખાઈને અતુભવ એમને ત્યાંના દિવસતોજોની કરૂણ કથાઓએ કરાવ્યો પણ 'લો'બડીની 'હિવરત' કર્યું સર્વેદન ન જગવી શકી. સાહિત્યના દરબારમાં આ લેખકોનું મૂલ્ય એમની સિદ્ધિઓ પરથી જ નહિ અંકાય પણ એમની શક્તિ અનુસાર એમણે સર્જન કેટલું કર્યું એ પર જ અંકાશે. આ તમામ લેખકોએ એક જ બીજા પ્રકારે પોતાની શક્તિ ખર્ચી તો કરાવે બદ છે. વધારે સારો સમય આવવાનો નથી કે પ્રયત્નિયું કોઈ ચિન્હ દેખાતું જ નથી, એવું નથી. શ્રો. જ્યત દલાલ કૃત 'ધીમ્મ અને વિલા' જે નવું એ જગર માંડ્યું છે. મનોવિશ્લેષણની દિશામાં. એમની વીરસીકી અસિનવ સજ્જાયોગો અને જીંડે મનોવિશ્લેષણ બાવિ વિશે આશા આપે છે. પણ ૧૯૩૯-૪૨ના સમયમાં તો એમ કહેવું જ પડે કે ગુજરાતી નવલકથાનો સાહિત્યપ્રકાર અણવિકસીત જ રહ્યો છે, એટલું જ

નહિ જે લખાય છે તે મોટે ભાગે છીછરું, અને ઊછીનું છે. નવા લેખકોમાં એકાદ બે સૌવાય કોઈની પાસે આની આશા રાખી શકાય એમ નથી. નવા લેખકોમાંથી મોટે ભાગે કવિતા કે નવલિકા તરફ વળે છે, પણ નવલકથા લખવા જેટલી ધીરજ પણ એ રાખી શકતો નથી. ખરાબ નવલકથા પણ લખતા નથી ! આજનો લેખક એ કવિ કે નવલકથાકારનો પર્યાય જ બની ગયો છે. એક નિરાશાવાદી ખ્યાલ એવો પણ બંધાતો જાય છે કે સાહિત્યના સ્વરૂપ તરીકે નવલકથા અનુપયોગી બનવા માંડી છે અને એનું સ્થાન સાહિત્યશરીરનાં ધાંધરાના પૂઠમાં જેવું જ રહેશે. કોઈ 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી નવલકથા લખતું નથી' એવી ટીકા દાયકા પહેલાં સંજળાતી હતી. આજે એમ કહેવાવા લાગ્યું છે કે કોઈ 'યુગ્મચાતી' નાથ' આંખી શકતું નથી.

એક રીતે નવલકથા એ સાહિત્યનો શીથી અલગ તન પ્રકાર છે. સૌ વર્ષ પહેલાં નવલકથા લખાતી જ નહિ. બધા જ દેશોના સાહિત્યનો ઇતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે. લેખકો કાળો લખે, નાટકો લખે, નિબંધો કે વિવેચનો કે દર્શનસાજના મંથે લખે; પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં નવલકથા ક્યાંય જણાતી નથી. સૌ વર્તમાન યુગની શોધ અગ્રણે જ ખાત્યવયમાં અવસાન પામશે એવી શંકા પડતી જાય છે; એને માટે થમ ઉઠાવવાની, કે આગળ વધારવાની જરૂર નથી એવું વલયુ આજે આ ધમાલના, ઝડપના યુગમાં બધાનું જાય છે. આજની નવલકથા ચિત્રાલય કે ઉપદેશલય કે કટાક્ષલય હતી. વચ્ચે જે ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો યુગ આવ્યો-આ નવલકથાએને દેટશે આજે ઐતિહાસિક કહેવી એ વાતને અત્યાર પડતી છોડી દઈએ-પણ એમાં ૫ ઉદેશ યુગગતની અસ્થિતા અનુભવ કરવાને જેટલે કે મિત્રો દ્વારા અમુક ઉપદેશ રજૂ કરવાને હતો. નવલકથાના વર્તમાન યુગ સુધીના ઇતિહાસને જો સીધી નજરે તપાસીશું તો આપણી બુદ્ધિમાં એ પડેદગી ઉઠીના લાગેલા છોડ જેવી રચી છે. 'અરુણવીર'થી માંડીને 'બિરુ મધી' આપણા મહાજનો દેવાની દાંત કરતી નવલકથાએત્યાં જગતિચંદ્રન મોટે ભાગે તો પંચિનન:

જ થયાં છે. એનો પ્રકાર અને એની વાત બહુધા બદલાનાં અગર એવી હાપવાળાં રતાં છે. માટે દેશની જ જુદિમાં પાંચરે એવી સરહદોનું નવલકથાએ આપણે ત્યાં વધારે પ્રિય થઈ પડી છે. પરદેશનું અનુકરણ સર્વથા ત્યાજ્ય ન હોઈ શકે, પણ આપણી બુદ્ધિમાં એ પાંચરે એવી રીતે એમાં ખાતર, પાણી સિંચવા નોંધે. ત્યાં સુધી આ વલયુ આપણા સાહિત્યકારો નહિ હોડે ત્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાનું રચન જલુ સંભવિત લાગતું નથી.

વિષયાત નવલકથાકાર દેશોએ નવલકથા માટે એક સીધી સાદી વાત કહી છે. પ્રત્યેક રમણ અણુ-શોષેતું એવું તત્ત્વ પડેતું જ છે. (There is an element of unexplored in every-thing) નવલકથાકારનું કામ આ નીનના શોધવાનું અને વ્યક્ત કરવાનું છે. એનો મોટામાં મોટો યુદ્ધો આ પુરોગામીઓનાં સરોધોનાં 'પુનરાવર્તન' કરવાનો છે, (આપણે ત્યાં 'ધૂમકેતુ' એ રીતે યુદ્ધીના ગિલાઆપુ બનવાનો જ પ્રયાસ કરે છે. શૈલી અને વસ્તુ બન્નેમાં. અને એમાં એ કેવા નિષ્ફળ નિવડ્યા છે તે નોંધે શક્યા છે.) પ્રત્યેક સાચા નવલકથાકારની આ અવિનાશી માન્યતા હોવી નોંધે- "તું સતત પ્રમતિ કરીશ." નવું જ્ઞાન કરનાં આડું છે એવું કહેવાનો આશય નથી. પણ જ્ઞાન કરતા નવું જિલ્લ વધારે હોયું' નોંધે. એક નવલકથાકારે સૌ માઈલના રિતનારવાનો પ્રદેશ શોધ્યો તો બીજા નવલકથાકારનું કામ આ પ્રદેશમાં જ ધુમ્મા કરવાનું નથી. પણ એક તણ જેટલે પગ નવા પ્રદેશ શોધવાનું છે. આમ થાય તો જ સાહિત્યની પરંપરા જગવાઈ રહે.

આ દલકાના આરંભમાં આ સત્યનું દર્શન થોડેપણે અમે નવલકથાકારોને થયું હતું અને નવા લેખકો નવા નવા પ્રદેશ પર વિજયવજ્ર ફરકાવવાની માયાદુદમાં પડ્યા હતા. શ્રી. મુનશીએ લખે યુગ-ચાતી ઐતિહાસિક નવલકથાએ લખી પણ શ્રી રમણલાલે માધ્યમિક શૈલે જ કવિત્વરૂપે રા. પ્ર. એ રાષ્ટ્રીય ઉપાનના પ્રસંગે પાંડવો દેવના દાર્દના વિદ્યાવેદો ઇતિહાસ આજેખવા પ્રવાસ કર્યો. પાંડવો મે આમકાનું અનુપચારિયું અનુભવેતું હવે લઈ જાવ

મહા આપી. જુદી જુદી દિશાઓ તરફ નીકળી દોડતી હતી. સફળતાને પાલિક, યાત્રી, દીર્ઘદૃષ્ટિના વિશેષે રેના હોયો લાગ્યો વળતા. એવાને નવાં કચારચરણો સંબોધવા માંડ્યા. એમના ઉકેલો કદાચ ન ગમે-પણ મિતાકાંકે અને વિચારપ્રેરક તરફ એમાં ધણું હતું. શ્રી. મેધાણીએ લાવતા, વેગ અને રાજની તાકાત દારા આપણે જીવનને મૂર્તિમંત કરવા માંડ્યું.

પણ આ પરંપરા સાથુ ન રહી. એકાદ-બે નવલકથા લખીને એ બધાની પ્રગતિ ધબી ગઈ. કારણ કે સમાજમાં આજના અનેકવિધ સંઘર્ષથી લેખક વિમુખ થયો ચાલ્યો. ઉપર ગજારેલા યજ્ઞ લેખકોએ ૧૯૨૦-૩૦ ના મોટે ભાગે તો ૧૯૩૦ ના રાષ્ટ્રીય આંદોલનના મહાનદમ્ભથી જળ પીધાં હતા. એમનાં સાહિત્યજીવનનો ઉગમ આ આંદોલનના બળે જ કર્યો હતો. પણ એ કાળે સમાન રસ આપ્યો. સમજાવ અને ઉદારતા આપ્યાં. લેખક જેમ જેમ આ સમાજસંઘર્ષથી દૂર દોડતા ગયો, એનું જીવન એણે જ નિર્મેશ વર્તુલમાં બંધિયાર થતું ગયું તેમ તેમ આ શણે વિશાવા લાગ્યા. લેખકની સર્જનશક્તિ પછી બંધિયાર થાય એમાં નવાઈ નથી. આખું સમાજજીવન આજે તો અસ્તબ્ધરત ખંડિત થવા માંડ્યું છે. આ અવ્યવસ્થા, અધઃધૃષ્ટિના બળે લેખક ભેતો હશે પણ એના સર્જન કે વિનાશન બળોમાં એનો કોયો દિરસો નથી. ૧૯૩૦ માં એ આનાથી અલિપ્ત નહોતો. આજે એ અલિપ્ત છે. આસાલરી નવપરણીત યુવતીને એકાએક વૈધવ્ય સાંપડ્યું. નવલકથાક્ષેત્રે તો આ તફાવત ૨૫૯ જણાય છે.

સમાજનાં દુઃખો પરત્વે, કે રાજકીય બનાવો પરત્વે લેખકોએ ઉપેક્ષા જ રાખવી એછાં, આનાં બળેથી અલિપ્ત રહી એક પ્રકારની અમાસકિત કેળવવી એછાં, એવા વિચાર હવે તો ઘણાં જોછા સ્વીકારતા હશે એમ હું માનું છું. આર્થિક પ્રસારે એવી સુચતા કરી છે કે સૌથી કુળદાયી અનુકરણ સીસોન, માર્સે વગેરે સમાજસંઘર્ષજનના અનુભવથી ઘુબે બનેલા નવલકથાકારોનું યત્ન એછાં. આ મતને એણે પોતે Darkness at noon એનું સૂર નવલ સરજી પુષ્ટિ પણ આપી છે. આ વિધાનનો

અર્થ એ નથી કે બધા જ લેખકોએ રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યમાં કે એવા આંદોલનમાં લાગ લેવો એછાં, અથવા તો એનાં દષ્ટિબિંદુએ ધૈર્યપણ સંકુચિત રચના ધારણ કરવું એછાં. આમ થાય તો સર્જનનો હેતુ જ માર્યો જાય. સર્જક એમ તો જુદો 'પ્રયત્નચારક' બની જાય.

વર્તમાન નવલકથાકારનો આ જ સૌથી ટુકડાં દાલતામાં છે. બધા ય કલાકારોમાં એ જ આજે આવી અંગત અલિપ્તતાના અનેક સ્વરૂપોને કારણે વેડે છે. જીવન, માનવોએનાં સંવેદનો ટેવો, વર્તન, આજા નિરાજા, કુટુંબના જ એનું પેલક, ધારક બળ છે. ચિત્રકાર કે સર્જીતકાર એકંદરમાં અવગ રહી સર્જન કરી શકે પરંતુ એ તેવા એકાંગી, એકાંત પ્રિય નવલકથાકાર સંકુચિત વાસ્તવવાદનો વિરોધી હોવા છતાં ય સાંપ્રત માનવશ્રમમાં જ પોતાનાં સ્થળ રોપવા પડ્યો. ટોર્સટોપ, માલ્કોમ, રીન્સ, ફ્રોઈડ, દાર્સ્ટોવસ્કી વગેરે જગતવિખ્યાત નવલકથાકારોને આમ જ કરવું પડ્યું છે. પ્રાકૃતિક આવી એકલતાને અજવતો કરી ભોલો તો એનાં દરેકમાં સર્જનમાંથી પ્રથમની શક્તિ આવી ગઈ.

વરણ : તો સાંપ્રત સંપર્ષમાં એનું કોઈ નથી જે નવલકથાકારના કાર્યક્ષેત્રની બહારનું હોય આપણાં કરતાં એકાંતી ધમાધવાળા પ્રસંગમાં ય ટોર્સટોપે જણી બજીને આપણા જેવા સમયના તૂટતાં જતો સંજોગો સાધત મૂલ્યો સાથે સરખામણી કરી જનતાને રસો સિધ્ધો છે. પરંતુ વર્તમાન સમાજના પ્રશ્નો સમાજજનું દિલ અદિત, જીવન યજ્ઞના વિશળ પ્રશ્નો સાથે અસરભરી પરિપાટી-આલેખવા માટે નાનું મન કે નાની કલમ નહિ ચાલી શકે. એ માટે તો વિશાળ વિધાન એછાં. અયોજનની પરિપાટી પણ નાની ન ચાંવે. આજે જે નવલકથાકાર નિબંધ નીવડેલાં હોય તો આમાં આ વાસી સમાજના પરિવર્તનનાં બળોના પ્રભાવથી એ દૂર રહી શકતો નથી. તો એને આલેખવા માટે જે મહાનતા-નિષ્ઠા એના અભાવ છે. આ કારણે નવલકથાનો રચનાવિષે, સદાજ વિગમ અટકી ગયો. અને નવલકથાનું પાન શરૂ થયું મારે મન આપણી અનતિનું આ એક ચોરડું કારણ છે.

આમ છતાં ય આંતરિક સાહિત્યિક નમજાઈએની જ

વિશેષ ચર્ચા કરવી નોઈએ. બાલ વાતાવરણ અને સન્નેગો નવલકથાકારના કાળ બદલાતા છે. પણ આંતરિક મૂલ્યો તો એ સમારી શકે છે. આજથી ૩૦-૩૫ વર્ષ પૂર્વે નવલકથાકારનાં દૃષ્ટિવિધાન કાર્ય અને શક્તિ મર્યાદિત હતાં. શ્રી. ગોવર્ધનરામ જેવાએ અમુક રૂઢિગત મર્યાદાઓનાં પલ્લુ સ્વીકાર કર્યો હતો, સમયના વહન સાથે વર્ણનનો યુગ આવ્યો. માનસ-સંવેદનના આલેખનને ગોણું સ્થાન આપી વાતોનો વેગ જ પ્રધાન ગણાવા લાગ્યો. શૈલી લગભગ એક-સરખી હતી. આમ છતાં નવલકથાનો વિષય-વિસ્તાર વધતો હતો. 'કરુણધેરાધી' માંડીને 'રામધિરાજ'માં નવલકથાનો પટ કેવો વિસ્તર્યો એ કહવું શુરહેસ નથી.

કલ્પનાત્મક ગદ્યના કોઈપણ પ્રકારને નવલકથા નામ આપી શકાય એમ આજે તો ગણાવા લાગ્યું છે. 'ઉપા' 'સિદ્ધ અને સખી' એને નવલકથાનું નામ ગણાવવા જ સાંપડ્યું છે. અને નવલકથાના નામે ગમે તેવા પ્રકારનું ધુણાત્મક વેવણું ગદ્ય કલાના આ મુંદર સ્વરૂપને કલ્પિત કરે એવું પણ બનવા લાગ્યું છે. 'વળામણી' 'સોઠ તારાં વહેતાં પાણી' 'ચૌકદેવી' આમ છતાંય ઉત્કૃષ્ટ સર્જનો છે એમાં શંકા નથી.

અન્ય કોઈપણ કલાસ્વરૂપ કરતાં નવલકથાનો વિશેષતઃ સર્જક માનવી સાથે જ છે. માનવીના અંતરનું, વિચારનું બ્યવહારનું એ કલામય, નિરૂપણ કરે છે. એક છેડે કવિતા છે તો બીજી છેડે માનસ-શાસ્ત્ર અને હવનચરિત્ર છે. સાચી રીતે તો બંધા જ સાહિત્યસ્વરૂપો એકબીજામાં અંતર્ગત છે. એને સાદાં શબ્દો કરી શકાતા નથી. પરંતુ કોઈપણ સ્વરૂપની પ્રથા બેતાં એણે ગમે તેવા ન્દાના પણ પોતાના જ માનેલા પ્રદેશમાં ફેરવું પ્રસૂત મેળવ્યું એ ઉપરથી જ એને મૂલવી શકાય. ને અંતરના વક્તાવ માટે બીજું કોઈ ઉપયોગી સાધન મળી નય તો એ સ્વરૂપ છોડવું વાજબી ગણાય. નવલકથાના સ્વરૂપે આ શરતો હજી પૂરેપૂરી પાળી નથી બતાવી. ઉદા-દરણુ લક્ષ્યે: મારા બે મિત્રો આવા બીજા જ એક મિત્રના હવનના પ્રસંગો ગણાવી નય છે. દકીકતો-માંય કેટલોક મનબેદ છે. દકીકતોના ચર્ચામાં, એના

રંગમાં અને રજૂઆતમાં બહુ ઓછું સામ્ય છે. આ આખીય મ દકીકત હું મારા નવલકથાકાર મિત્રને બજાવું છું. એના પ્રત્યાધાતો મારાથી સાવ ભિન્ન થતાના. દકીકત ગમેતેવી રંગભરોત કે સમૃદ્ધ હોય, પણ નવલકથાકાર જ એનો કલામય ઉપયોગ કરી શકે. 'નિગર અને અમિ' સત્પદ્ધતનાઓમાંથી આલેખાયેલી જ ક્યા, છતાં એના મુખ્ય પાત્ર જ એને આલેખી હોત તો આવી મુંદર કે કલામય રીતે રજૂ થઈ શકત ખરી? In everything there is an element of the unexplored.' એ વિધાન હમેશાં હૃદયપરે કોતરી રાખવા જેવું છે.

આ પરિસ્થિતિ જરા વિષમ અને મંડવે એવી છે. સાંપ્રત સમયે નવલકથાના વિકાસ માટે સરસ અણુ-મોલ આવસર આવ્યો છે. વાનાવરણમાં એટલા બધા બનાવો અને છે, બનતા નય છે, શુભરાતી સરત બધી જ દ્રષ્ટિએ ફેરવાતી નય છે-કે સૌથી સરસ સ્વરૂપને ને કોઈ પણ સાહિત્યલેખ મળતું હોય તો નવલકથાને જ છે: છતાં આપણા મોટા ભાગના નવ-લકથાકારો પોતાની પ્રતિભાથી ક્યાં તો નીચલી પદ્ધિએ જઈને બેસા છે અથવા તો એમનામાં પ્રત્યુ-ત્તર આપવા જેટલી શક્તિ યા તમન્ના નથી. પ્રતિ-ભાનો જ અસાવ છે એવું વિધાન કરવા હું તૈવાર નથી : ને જુમિ સમૃદ્ધ હોય તો પાક કેમ દલકો બિતરે છે એ જોવું નોઈએ.

અને એ કામ તો નવલકથાકારે જ કરવાનું છે એમાં મને શંકા નથી. દામક પછી ભાતનું અન્ને-પણ, પૃથકરણ એમણે કરવું નોઈએ. એ ભલે આજની બવારતિ પર લાગ કેન્દ્રીન કરે; પણ વિકા-સના સીમાસાધી એની દ્રષ્ટિ કેવી રીતે ફર ગખી શકશે? એ રાજ્યમાર્ગે છોડી પમકેડીઓ પાછળ ન પડે. આવી પમકેડીઓ આખરે તો નિષ્ફળ જ નય છે. 'બીડુ સાચી' આવી નિષ્ફળતાનું દ્રષ્ટાંત છે. બધી જ સરસ નવલકથાઓનો પાક છે. એની મુવિમતોના મુંદર આરસનમા આવી વિગતો સમાજ પૂરી પાડે જ છે. એ માટે દ્રષ્ટિ નવલકથાકારો નેકેગવશે તો આજની અવનિમિત્તો નવી કિન્નનિનો આરમ મશે.

જાય છે, ખીછા ધણી પરતુના અર્થ સમજવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે. નદિ તો એમને એટલું મન નહિ ચલુ હોય : લાવ એક દિવસ એમનું પર ગાપચો મારી બેઝદો ઘેર ગઈ. ખીત્ત લોકો જેમ હું ય રાજ નહિ તો કાઠક દિવસ પછી સંજાયે ખહાર નીકળું, પોર તહેવાર ખણે જ સરખું એમને માટે એમનો કારભાર જ સસાર. એકલું બોજન અને સનિશ્ચય સંસારનું સુખ. વિરોધિયાનો ઘોડો ગરબે ન પર છાસ પડે તો ય યાકચો. બાપચાં ન કહે. પોતે જ એકલો જમાગી છે જે સંખ્યાના આકાશમાંથી ફટકતા રંગો સળેડે જેવાને બંદોલે સ્વામીની પ્રતીક્ષામાં બેસીનો ટીપ્પુ જેમ લાંબી સપ્તને નીરખી રહી છે. આકાશમાં તો કેચા કેવા રંગીન વાદળો આવે છે ? બોડા અધીર પંખી પોખ ફલાયી કેવાં ક્ષિતિજ પાર ઉડી જાય છે ? પોતે જ માત્ર પીંજરેય છે.

પવિત્રાનો છવ આજ તો ઉપર ધઈ રહ્યો હતો, એને કચારનું મન ધઈ રહ્યું હતું કે પતિદેવ આજે અકસ્માત વહેવા અર્થે ટપકા પડે તો પોતાને સુંદર કિંમતી સાગી અને તે જ રંદનું બ્લાઉઝ પહેરી લાંકેમટક કરવા જવાની ફરી મજા પડે ! તે ટૂંક ઉચ્ચાચી અકષમ—ગરી પણ જેની હજી કદી ઉકડી નથી તેમાંથી કઈ સાડી પસંદ કરો તેની બાંજગમાં પડી.

‘સાંજનો દરિયાકિનારો, તે પરથી જાણ ઈમારતો, રંગીન વાદળ, પંખીઓનું ઉડપન અને તેથી વ વિશેષ, માનવપંખીઓનાં શરીરમનના ફરકાટ—એ ખણે જવારની પરખી મુંઝવ આવી ત્યારથી હાથે જ ભેવા પામી છું. અને વરસામાં વસે માણે એકાદો સિનેમા પણ તે બરાબર નહિ. ઘર બહાર પણ બે જાય વાર. તે ય કાંઈને ત્યાં જઈ બારાઈ પડવાનો વખત આવેરો. માટે નસીને ધરડકોનું છવન આ પર પજુ કેડું સાંકડું ! જરા છું બાંજળ. તે ય ખુદનું નહિ નસીતમાં કાળી કીચલ. બૂમ આજ સોને જરા સો ખંડે. નજાની ચારી ને યાળી લખ કાવેલી, લીએગિયો મુલ્લીવતો કંઈકો લીમ્બો જેમ ધરમા કરવાયું.’

અકસ્માત પાંચાંએ પરામાં પણ વસીથી રહે જ આવેલા પોતાના મંજીતની સામે ભાતની બેઠકમાં એક દરમિયાન, એક કળાયેલ મોર રંગી દેવને રીંગી રહ્યો હતો. પગનાં ફેલા રેતાં એની સોડમાં લપાટો હતો, તેમ તેમ ઉઘાડી માનુનો બની તેમ ફર દડી જતી હતી. પવિત્રાએ એ દેવ રિયર નયને અને લીએ જાસે નીરખ્યું, એને પ્રકા પડાયો : ‘મોર છું ડર છે ! પત્નીનું મન દરજી કરવા પીછા પસારી લહેકાપૂર્વક નાચે છે. દેવ હાથ આવે છે. પોતાના છવનમાં પ્રેમની આ મદમરત મરતીએ કેવો અભાવ !’

છવનને છવી નાખવા ખાતર આદવાને જાસે પોતાના સદગ સ્વાથે ખાતર આદવા જતાં. પવિત્રાને તે સુખ જૂનમકાકીનો પેડે ડાવવા હાથનું. પવિત્રાના ઉમંગોનું આથી આંધળું ધઈ રહ્યું હતું. એને અરમાતેનું મૃત્યુ ધઈ રહ્યું હતું. આની કદલી વ સાંજ-સંખ્યા વિશેષ પ્રતીક્ષામાં ‘મુળમાં પછી કવે તેનામાં પહેલા જેવા ઉમંગ રહ્યો ન હતો. એ આજણુ છુગાઈ જવા બેઠી હતી. તેથી વાણી પૂરવારી તે મમતિ મને અને ખાસી ચરેલા હાથે આંખે પડી ત્યારે કવો ખાંધી ધઈ એનું એને હાથ ન રહ્યું. જ્યારે એને ઘસઘસાટ હાથ આવી હતી, જ્યારે જગનને પારણ ચરવા બેડું હતું, ત્યારે ‘તેનું’ બારણું નેરથી ખખડ્યું.

‘એતો... એ !’

‘પેરા ભિરા !’ વેરો, ધઈ કપવાયો ભિરાદર રાજ લીમમાં ખલેલ કરેતો, તેને કંટાળામર્મી, અપનન ભેનરણી જ આવી ફટકી.

‘એ તો કું છું. જાણ, પીરે રહીતે.’

‘હા જોયું હો’ નમતીપૂર્વક જાન જોખમાં વિરમખમાં પરિજમતાં જટ બારણું ખુદનું ધઈ મળ્યું.

પ્રખાસર આખા દિનસરની અવધામનું અને વાતના અધાત પરિશ્રમથી મીમગાયેલા ગરેરે, ચારેલા પગને ને નિરતેજ દેહે હાથમાં સાકરગની થેલી અને ફાટજીનો બે સોરી લઈ પ્રવેરેલો. અશિનમના પવિત્રા

પ્રભાકરનો ઉતારેલો ફાટે પીટી પર ટીઆનો દેતા બેલો,

‘આટલું ગદાવૈતકું કરી તમારી કાયા કેમ ટકાવી ગપશે ? શરીરના ધસારાનો કદી ખ્યાલ કરે છે ?’

‘આટલું વૈતકું ન કરું તો આપણી આમદાનીતું શું ? નિશાળના પગાર પર એટલે યુગ્મરે થાય ? જગતમાં ચાલેલી ધોડાડમાં ચોતાની ત દુરસ્તી, આકાંક્ષા અને અપોતને ભોગે પણ શિક્ષકે પાછળ ન જ રહેવું ભેદએ, ગોડી’ વળી તેણે આગળ કથાવ્યું

‘સાઠ રૂપૈડીમાંથી તો રૂ. ૨૨ લાગા પેટે જાય. નળ લાઈવનું બીન અવધ પાસ ખરચ, બસડામ, ખિરસા ખરચ, વળી જુદું કપડાલતા અને બીજા જરૂરિયાતના ખરચખુટખુર્તા તો વાત કરતો જ નથી.’

‘જ મહિનાથી તેથી જ મે એક કબજાનો કકડો પણ નોંધેો નથી’

‘અને મે ક્યો સુટ સીવડાવ્યો તે મને કહી દેખાઈ છે ? આ પહેરેલ કપડે આનર વધશે કે ?’

‘મને શું સંભળાવે છે ? બાર કલાકની મન-શરીરની મજૂરીની કમાઈ નેતા પગાર પર કીવેલ થયું’

‘ખરેખર આજનો શિક્ષક હીનશક્તિ જીવન જીવી રહેલ છે એના શિક્ષણથી એ લાવિષ્યની પ્રાપ્તિને ઉન્નત નહિ બનાવી શકે ગતિહીન સરકૃતિ, કમ ભેગે, લાચારી આપશે વારસામાં’

‘પણ તમને એમ જીવનું સદી ગયું છે આ ધંધા સીવાય તમને બીજું પ્રયોજન કે બીજું સાધક કંતા ક્યા દેખાય છે ?’

‘અનેક ફાસલામણી ચીજોથી વિવશ ન થવું એ અનેકવાર તને સમજાવતા છતા તારો અસતોષ વાં જમી છે, ખેર, મને કહીને જૂન લાગી છે હું તો એજીજીતા છું.’

મમીના લગાવેલ સનેકારમાં તોફાનનો રવ બગી ઉઠે એમ પવિત્રાએ જમતી રા પીની નીરવતાનો ભગ કરતા વાસણોના હમર્મથી યાજ્ઞ એવી કાઢી ચો-ચપ પીરસી નાખ્યું પછી કોઈ દિવસ નહિ અને આજે સા ઉમઝથી પૂછવા લાગી.

‘આ રવિવારે સિનેમા નેવા જઈશું ના ? કહે છે કે દિવસ બહુ સરસ છે’

‘રવિવારે ?’

‘હા, કેમ વિચારમાં પડી ગયા ? આજે પણ તમારે એમ મહેલુ છે, ‘તમારા દેશી સિનેમા મને જમતા નથી તેમાં ન મળે મહત્ત્વ, ન હોય સાચો આનંદ વાદિયાત કલાકારીગીરી મન ક્યાથી આકર્ષી શકે ?’

‘હા એ પણ એક કારણ છે, પરંતુ એમ છે વચ્ચમાં એક દહાડો પડ્યો છે છાકરો સિનેમા નેવા આજે ગયેલો એથી આ રવિવારે એ ખાડો પૂરી આવે.’

‘દુશ્મનવાળાઓને તમે જ ખેરી રવ પાડો છો.’

‘પણ કોઈ બીજા દિવસે જઈશું’

‘ફરસદનો દિવસ તમને હોય છે ક્યારે ? ભગવાને તમારે માટે ત્રીશ દિવસ અને બાર માસ બધા સરખા ધડપા મારે સિનેમા નેવાનું મન પથુ ન કરવાનું ?’

‘હું તો જરા જરા શી વાતમાં ફડી જાય છે કામ કરું તો ય આફત ન કરું તો ય આફત’

‘કામ કરવાને ઝાણે રોક્યા, માન મારી ચિતા ન કરતો’

પવિત્રાની આખમાં ઝગઝગિયાં આવી ગયાં રૂઢાલવા સ્વરે ગળામાં આસુની ખુગખરીવાળા અવાજ સાથે આગળ ચલાવ્યું

‘રાતે થોડું તમેવામાં ઘોડો છૂટે તેમ થોડું આવે છે, સુરજ ભગર્તા પહેલા ગાડીએ ખેડાતા માફક કામે નેતરમાં જાય છે હું તમારી ચિતામાં રોકાઈ રહી છું તમને તેની ક્યા કાંઈ પડી છે ?’

આ વાતથી ખિન્ન થતાં પ્રજાકર બોલ્યો,

‘તું એમ કેમ નથી માનતી પવિત્રા, કે કામ-ચાકી
લોચ ચક્ર જમ્મએ ત્યાં સુધીનું કામ એ જ ખરેખર
આનંદ છે, તેમાં નિર્દોષ સ્વચ્છ લસે લેવો. વિચારું
હું કે વળા એક ખીલું ત્યુરાન લઈ લઉં, પરંતુ
તારી આ નારાજ એમ નહિ મનાવે’

હાથ ધોઈ યાળી ખસેડી પ્રજાકર બોલ્યો, એક-
વાડ ચોકડીમાં રાખી, અખોટ ઝટપટ દઈ પવિત્રા
સાંભળતા બદલેલાં કપડાં ચ યોગલયામાં સમગ્ર બદલવા
લાગી. માથાના વાળ કંસણી વડે ઠીક કર્યા. હરેક
પગે પત્તિ સમક્ષ સોહામણી ને તાળ દેખાવાને રૂપ
કાઢવાને પ્રયત્ન હશે ?

પણ જેની તે સુવાના ખંડમાં ગઈ ત્યારે તેણે
પ્રજાકરને ખાટ પર સોડ તાણી મસમસાદ બિંધતો
જોયો. પવિત્રાની બેઠ બેઠી ગઈ હતી. પત્તિના સાન્નિ-
ધ્યમાં કઈ કોડ લાવી પત્તિને બેઠ બાંધે કે તે
પોતાના પત્તિને ફરિયાદ લાવી દરિયાએ નેહી રહી.
ખીચેલા નાજુક બદનમાં ગરમી અને અંતરનો ઉકળાટ
અનુભવી રહી એને એક લીખકું આવતું અટકી
ગયું.

એણે સુતેલા પ્રજાકરના મુખ પરની ધડુતા દર્શક
મચીએ ખેંચાતી જોઇ. એનું મુખ સુકાઈ જતું ન
હોય એમ વારંવાર યુક ગળતા આરક શો દેડિયો
જાંઘોનીએ યતો દેખાયો, જાણે આંધળિયુ કરી તે
બેઠી વાટે ચાલી રહ્યા ન હોય—ન લુએ મોટર ટ્રામ
કે વાહન વ્યવહાર. એના અંગે બેઠમાં લાકી રળા
હતા એ પ્રતીતિ આપવા બસ હતી રાત દિવસ ગાથતા
ફેરોરાચાલી જથ્થાબંધ જતા આવતા માલકો વચ્ચેથી
કે માણસોનાં નાનાં મોટાં જૂથ, વસ્તીને ઘેરબદલ,
વાહનોનો ખખડાટ એ વચ્ચેથી બ્બી બ્બી માર્ગ
કરતાં કંઈ એના મનમાં પર જથ્થાનું ન હોય એમ
તે સમજી જાતો હતો. આ બધું તે મજાકાતની લાગ-
ણીએ નીરંબી રહી. પ્રથમ અરપટ લપરી પછી
એકિન્દા ખિખિયાતાના અવાજ સાથે તે એકો
જાણી બેઠો તે ખંડની જાતીના અમજાટ પ્રજાકરમાં
પવિત્રાના આકર્ષક દેહને વિચોડ્યો.

‘હવે સુતે જા. બધા બાર વામવાં આવ્યાં છે
કોઈ કરતાં કોઈ અત્યારે જાગે છે !’

પવિત્રાનાં મરતકની કેપાઓમાં દિનભરનો ઉઠાસ
એકલવાણો અને કંટાળા ભર્યો ચાક રેનારો કામકામ
ગતના દશ અગિયારથી સવારના છ સાડા છ સુધીનો
પતિદેવનો માત્ર નિર્ણય સમાગમ, વર્તમાન ભવિષ્યનું
આનું અધારું તથા આશા રહિત દિવસ ઉભરાઈ
આવ્યાં.

પવિત્રાએ જ્યારે માન્યું નહિ ત્યારે પ્રજાકરે અને
બેઠી દોવો છુટાવી દીધો. બહાર આસમાનમાં કાળાં
વાદળોનો મટા ધવાઈ હતી. ધીરે ધીરે ૫૫૫ વાઈ
રહી હતો. વાતાવરણમાં ઉન્માદ હતો છતાં પ્રજાકર
અસૌક વાંદિકાની રીતો સમાજી પવિત્રાના કરમણના
મોટાની ઉદારીનના અધારાખંડમાં વિરહારિત નેત્રે
જોઈ રહ્યો. હૃદયમાં ત્યારે તેને એક આલિંગન કે
મુજબની રતિભાર ઉત્તેજના ન હતાં તેના પરીવર્તિત
છવનમાં ક્યાં એવા બિન્ન દિવસો આવે છે કે પત્તિને
તેનો અનુભવ કદાચ રસિકાને રસ પોણે દારિયા-
તોડ, મગજભરી પછી તેનું શરીરમન યાક મગે છે,
વિશ્રામ ક્ષિત છે, ત્યાં છવનસાધીની સાથે ન્યાયિથી
નિઘલ ધડીએ વીતાકાની લોચ. પરંતુ એ સ્વંયંદાન
રમાં રસ નથી. ઉત્તાહડીન ઉમંગ દુદિનના છે,
રિમતનું યેનું ન નહિ

એ વિરુદ્ધ વોળળીમાં મગજની ક્ષિત પ્રગળ
હોય છે, એના સદમ દુકાતી ગાનથી પવિત્રા સગી
તથા રિયર મગજભાવેમાં અંચલ તોડ પ્રેક્ષક કરે
તેમ રતિ માટે ઉન્માદ વિનાના પ્રજાકરની સોડમાં
એકી ગઈ. પરંતુ પ્રજાકર સારિય જનવાને જાણે
વાતોના કુકાગ જાણે પોડી જ વારમાં પડું બદલી
નરકોગ બોધારવા લાગ્યો. ત્યારે ગાનખંજ પવિત્રાએ
એના પડખા નીચે દયાયોગ પોતાનો દમ ખેંચી
કાઢ્યો. છતાં ય તે જાગ્યો નહિ એટલે પવિત્રા પ્રજા-
કરની પડને પડે મસી આડી પડી. અને અંધનો
રાત્રોના આમથી છતના છૂટા છવાયા તારાઓ મજુબ
કોડી મેગે બેગે આમી મોંઘી લોડી.

તે શું રોટી માખણ ને મુરખ્યા માટે ?

‘હિંદી સાગર-સેનાના સૈનિક’ એ નામની વહેતા પાણી પ્રકાશનમાળાની આગમી ત્રીજી પુસ્તિકામાંથી આ લખાણ આવી આવ્યું છે.

હિંદી નૌકાદળમાં અથવા ફેશ્ચુઆરીમાં થયેલા, બળવાના કારણોની તપાસ કરવા માટે સરકારે નીમેલી એક સમિતિ સમક્ષ એ નૌકાદળના એક નાવિકે અને એક અધ્યક્ષે કરેલા આ નિવેદનો છે.

દિલ્લી, મુંબઈ અને કરાચીમાં મળીને લગભગ દોઢ મહિના મુધી આ તપાસ-સમિતિની કાર્ય-વાહી ચાલેલી તે દરમિયાન બસેલેએક સાક્ષીએએ એમની સમક્ષ જુજાની આપેલી, રાજ્યશાળની એ સર્જન કાર્યવહી ઉપરાત આ પુસ્તિકામાં હિંદી નૌકાદળની સ્થાપના અને વિકાસ અંગે માહિતી, ફેશ્ચુઆરીના બળવાની હકીકતો અને તેનું નજરે લેયેલું બચાવ અને અનેક તસ્વીરો છે.

ઉદ્યાણની આટકાયતી—છાવણીમાંથી આવેલા શ્રી અહમ્મદ બ્રોહીએ પોતાની જુજાનીમાં જે કહ્યું તેથી અદાલતના ખંડમાં સનસનાટી વ્યાપી મર્ઘ :

‘સારો ખોરાક કે વધુ પચાર મેળવવા માટે અમે હડતાલ નહોતી પાડી. અમે “રોટી, માખણ અને મુરખ્યા”નાં સૂત્રો નહોતાં પોકાર્યાં, પણ “જય હિંદ”, “કવીટ ફ્રેન્ડીઆ” અને “શાહી-વાદ” હો અરબાદ”ના નાદ ‘ગજબ્યા’ હતા. દેશ ઉપર હુકાળો ભય ઝંખૂમતો હોય ત્યારે ખોરાક માટે હડતાલ કેમ પાડી શકાય ?.....અમને રસિયત સાહિત્ય વાંચતુ કેમ ગમે છે ? હિંદમાં સામ્યવાદ પૂરપાટ વેગે કેમ પ્રસરી રહ્યો છે ? એ વાતોનો તમે કદી વિચાર કર્યો છે ખરા ? મોસ્કોના સામ્યવાદીઓ સાથે અમારે કોઈ મહોળખત નથી પણ અમે જાણીએ. છીએ કે નાઝી હક્કૂમતની બીજી આજ્ઞાતિ જેવી આ સરકારના એ ધોર કુશ્મતો છે. અમારી તેમ, અમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા અને અમારી ભાવિ નીતિ બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે બળવો કરવાની છે. અમારી હડતાલનો એ જ મુખ્ય મુદ્દો છે. સરકાર સાથેના કોઈ પણ બળવાને અમે રોકી આપણું દાખલો કે અધસરેનો વાંકે શીદ કાઢો છો ? માત્ર ખોરાકને ખાતર હજારો નાવિકો પોતાનું લોહી વહાવવા તૈયાર ન થઈ જાય ! હડ-

તાલનાં કારણો જુદા જ હતાં. એક કારણ એ હતું કે નાવિકો બ્રિટિશ શાહીવાદના કટ્ટર વિરોધીઓ થઈ ગયા છે. એટલે કોઈ પણ શાહીવાદ-વિરોધીને નાવિકો પોતાનો દોસ્ત સમજે છે.’

હડતાલ માટેના કારણોમાં સાક્ષીએ નીચેનાને મુખ્ય ગણાવ્યાં : આઝાદ ફોજના મુકદ્દમાઓ, કલકત્તાના બેળાખારો, નાવિકો પ્રત્યેનું પ્રમત્ન બેદરકારી બર્ધુ વધણ, અંગ્રેજો પ્રત્યેનો નાવિકોનો તિરસ્કાર, સંન્ય વિખેરણીની શોજનાઓ પ્રત્યેનો એમનો અસતોષ, ઈન્ડોનેશિયાનો બનાવો, હિંદી અને શાહી વિમાનીદળોમાંની હડતાલો, સામ્યવાદી સાહિત્ય, કમાન્ડર ક્રિજે દોલેથી ગાળો અને ‘તલ્લવાર’ મથક-માંની દીબી શિસ્ત.

‘૧૯૪૫માં બરમા મોરચા પરની હીવચાલ દરમિયાન હિંદી નૌકાદળના કેટલાક નાવિકોએ રંગૂનને કિનારે પગ મૂક્યો. ત્યાંના હિંદીઓએ આઝાદ હિંદ ફોજના ચરતીર કૃત્યોની અમને વાત કી અને એને લગતું સાહિત્ય અમને આપ્યું, ફરી સિંચાપુરમાં પણ નેતાજીની વાતો અમે સાંભળી, એમની છબીઓ અમને મળી, લખાણો મળ્યાં અને આઝાદ ફોજનાં અગ્રણીઓની રેકર્ડો પણ અમે સાંભળી. એનાથી અમારા દિલમાં નવી પ્રેરણા ફૂટી. તે પછી ૧૯૪૫-

નાં રિસ્ખરમાં અમે મુંઝઈ પાછા ફર્યા. તે પછી આઝાદ ફોજના મુકદ્દમાઓ આવ્યા. કેપ્ટન રશીદને સમજાઈ તેથી અમને આઘાત લાગ્યો. હરમિયાન આઝાદ ફોજ માટે ફાજાઓ ઉધરાવા માંડ્યા. ચરિ તરફ આઝાદ ફોજનાં યુગ્મગાન ગવાતાં હતાં. અમને આઝાદ ફોજની ઈર્ષ્યા આવી. એમને ઘરથી રાજીને પૂજવામાં આવતા હતા. પણ અમારું શું ? અમારી પ્રશંસા કેમ કોઈ નહોતું કરતું ? અમે શું દેશબક્તો નહોતા ? ના, અમને તો લોકો, અશ્રેણીના કાંધિયા ગણતા હતા. અમારે માટે એમના દિલમાં એકલો તિરસ્કાર હતો. અમારા પેટને ખાતર અમે નોકા-દળમાં ભેગાં હતા. પણ લેભોના વલજુથી અમને શરમ આવી. અમે શું કરવા માગતા હતા તે અમારે પ્રત્નને દેખાડી આપતું હતું એટલે અમે કદમ ઉઠાવ્યું તે ઉપરાંત; અશ્રેણી માટેનાં ઊંડા ચિંતકાર નાનિકાના દિલમાં પ્રસરી ગયા હતા. એ-અંગે વિશેષ કહેવાની મારે જરૂર નથી કારણ કે, તે પછીના બનાવોએ બતાવી આપ્યું છે કે એ ચિંતકાર કેટલો વ્યાપક હતો.....

‘સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે બહારની કોઈ સંસ્થાએ અમને હડતાલ ઉપર જવાની શીખવણી કરેલી. પણ એ ખોટું છે. શરૂઆતમાં તો અમારી હડતાલ ખિચકુલ ઇજ્જત વગરની હતી. અશ્રેણીની ગેરહકૂમતની સામેના વિરોધનું એ માત્ર એક પ્રતીક હતી. પણ સરકારે હલકાં અને અયોગ્ય પગલા લીધાં અને અમને હથિયાર ઉઘાવવાની ફરજ પાડી. એમણે અમારા ભાઈ એને કેદ કર્યા, એમને મળતા ખોરાક પાણી પણ બંધ કર્યા, એટલે પછી નાનિકા માટે હથિયાર ઉઘાવવા સિવાય બીજા કોઈ માર્ગ રહ્યો નહિ. એમા વળી એડમિરલ ઝાંઝૂએ નૌકાદળનો નાશ કરવાની ધમકી આપી. એથી તો નાનિકા વધુ મહકમ બન્યા.

‘રાષ્ટ્રીય આગેવાનોના સજગતાં હાથણેએ અમારા દિલને તૈયાર ન કર્યા હોત તો આપણે આકર્ષક પગલું અંગે ન લેતું હોત. તે ઉપરાંત હાઈનાં મથાળાઓમાં પણ અર્જનાઓ થતી હતી, અમને પ્રેત્સાહન ખૂબ મળ્યું હતું. નાનિકાએ હથિયાર ઉઘાળ્યા

‘તેની બંધી સુધી રાષ્ટ્રીય નેતાઓ રાતાચોગ લાખેણે કયે’ જતા હતા, પણ અમે ત્યારે સમય જ હથિયાર ઉઘાળ્યાં ત્યારે—ત્યારે શું થયું ? ત્યારે પછી નેતાઓ અદિસાની વાતો કરવા માંડ્યા. અમને તો દાવવાની અને મારવાની તાલીમ મળેલી હતી. ચરખાની વાત અમે કઈ રીતે સમજી શકીએ ? કોંગ્રેસના આગેવાનો પાસે અમે કેટકેટલી વાર મળેલાં ! રાજીરજ પોતાની ફરિયાદો લઈને નાનિકા નેતાઓ પાસે જતા. પણ નેતાઓ તો મુંઝા જ રહ્યા. પોતાનું મોઢું એ ઉઘાડતા તો એ અદિસાનો મંત્ર ઉચ્ચારવા પૂરતું જ, પણ એનો અમલ તો અમારાથી થાય તેમ નહોતો. અમને દોરવા માટે કોઈ જવાબદાર નેતા આગળ આવ્યા નહિ. એ તો ચૂંટણીઓમાં અને પ્રધાન-ત્રિપુટીને આ-વશરવામાં મરાણ્ય હતા.....

‘એવટ હું મારા સાથી નાનિકાને બે શબ્દ કહેવા માગું છું. કેટલાક મિત્રો અહીં જ વાન બોલી ગયા છે તેનાથી મને તો બહુ ઘુણા ઊપજે છે. સરકારની તોફારી એ કોઈ યુવાનની સેજ નથી. એટલે નાની નાની ફરિયાદો રજૂ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. ઉપરાંત સુખ દુઃખમાં આપણી પડેએ ઊભા રહેનારા દિલો અફસોનો વાક આપણે રાહને કાઢતાં ભેઠએ’ ઊલટાને, આ બધી અશોભિતા મૂળ સમાન સિદ્ધિ અફસોનો જ દોષ આપણે કાઢતાં ભેઠએ.....

‘ભરિખમાં મારું શું થશે તેની મને પરવા નથી—ચાહે તો હું જીવું કે ચાહે તો મારી છાતીમાં ગોળીઓ વાગે. પણ મારા આટલા બધા સાથીઓને કતલ કરી નાખવામાં આવ્યા છે તે મારાથી કદી નહિ વીસરી શકાય.’

(મુંઝઈ એ ૧૪ : મંગળવાર)

‘નૌકાદળના બગવા પછી કેદ પકડવામાં આવેલા એક માત્ર અફસર લેફ્ટેનન્ટ સોહાનીએ પોતાની જુના-તીમાં જળાનું કે—

‘ખોરાક, યુસાફરી અને પગાર અંગેની ફરિ

વાદો એટલી બધી વાર અહીં ઉચ્ચારવામાં આવી છે કે આટલા મોટા બળત્રાનાં એ જ મુખ્ય કારણો હોય એવી માન્યતા બંધાઈ રહી છે. પણ શારીરિક સગવડોને લગતી એવી બાબતો દરતાં ધણી મહત્વનાં કારણો ઊઠાણમાં પડેલાં છે. બળવો તો નાવિકાના આત્માએ પુકારેલો હતો. અમરી નિરાશાની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર હતી કે તમને એની કલ્પના પણ લાગે જ આવી શકે. અગ્રેજોને હાથે નાવિકા અને અફસરોને જો અપમાનો સહેવાં પડતાં હતાં તે એટલાં બધાં અસહ્ય હતાં કે બળવા સૌનાય થીજે કોઈ રસ્તો રહ્યો નહોતો.....

૧૮૪૪ની અધવચમાં હિંદી સરકારે એક કુકમ કાઢ્યો હતો કે હિંદી નૌકાદળના અફસરોને લેફ્ટેનન્ટમાંથી લેફ્ટ કમાન્ડર અને કમાન્ડર સુધીની બનતીઓ આપવી; એમાં એક હિંદીની સાથે દસ અગ્રેજોને બદલી મળતી. એમાંના કેટલાકને તો અફસરપદ મળે નાશાયક કાર્યાની નૌકાદળમાંથી છૂટા કરવામાં આવેલા હતા. આ એગેની અમારી ફરિયાદોને નિકાસ ન થયો. એકેએક અફસરને એવું બાન હતું 'પણ એ અગે કોઈથી કુંઈ યઈ શકે તેમ નહોતું', તેથી મુખ્યદમ ધારાસભા દ્વારા અમે હિંદી સરકારને આજ કહેલી. અમારી ધારાસભા પાસે અમારી ફરિયાદો આ રીતે લઈ જવી એ બિલકુલ બધારણ્યપૂર્વકનો અને કાયદેસરનો રસ્તો છે. પણ એ અનાય ધારાસભામાં કોઈ કરવાની શક્તિ નથી એ અમને પાછળથી સમજાયું.....

લશ્કરમાં ભરતી કરતી વખતે અમને કાયમી હોદ્દાઓની લાલચો અપાયેલી અને નૌકાદળના હિંદી કરણની યુવાબી તરનીશ અમારી સમક્ષ દેરવામાં આવેલી. એ રીતે અમારા કાયમી ધંધા અને અમાર્ગ બાહ્યતર મુકાબીને અમને આ ફરેમાં લક્ષ્યાવવામાં આવેલા, અને હવે લડાઈ પૂરી યઈ ગઈ એટલે અમને કહેવામાં આવે છે કે અમારામાં પૂરતી લાયકાત નથી તેથી શાહી નૌકાદળમાંથી ૩૦૦ અફસરોની હિંદી નૌકાદળમાં ભરતી કરવાની છે. હિંદી અફસરો પાસેથી સત્તાધિકારીઓ કોઈ જતની લાયકાતની અપેક્ષા રાખે એ જ હું તો સમજી શકતો નથી.

લડાઈને મેરઝે પોતાની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ જવા માટે કોઈ હિંદી અફસરને આજ દિન સુધી સજા થઈ નથી. પણ લેફ્ટેનન્ટ બોગ્રેવેલ અને લેફ્ટેનન્ટ નામના બે સિટિશ અફસરો એમને સોંપાયેલી મોકિયાતી કામગીરી પડતી પૂછીને એમના કાબૂ હેઠળનાં જહાજોને છોડીને મુંબઈમાં એમની 'દિલ્લ' દોરો 'ને મળવા આવેલા તેથી એમને ત્રણ-ત્રણ વર્ષની સખત સજા થયેલી એ અમને બરાબર યાદ છે. સરકારી નાણાંના વહીવટમાં હિંદીઓ સદાય પ્રામાણિક રહ્યા છે. લડાઈની શરૂઆતથી ઘુમાળ સુધીમાં એવા નાણાંના ગેરવહીવટ માટે બે જ હિંદીઓ ઉપર લશ્કરી અદાલતમાં કામ ચાલેલું છે. પણ એવા સિટિશ અફસરોની સંખ્યા ધણી મોટી છે. હજી તો દમણી જ 'અકબર' નૌકા-મથકના નાવિકાની બેકના રૂ. ૨૦૦૦ નો હિસાબ ન આપી શકવા બદલ એક સિટિશ અફસરને સજા થઈ હતી.....

જપાન સામેની લડાઈ પૂરી થઈ કે તરત જ કાયમ બળવો ફાટી નીકળ્યો હોત, અને બળવાનું કેન્દ્રયાન મુંબઈના 'તલવાર' ને બદલે કોકોનાડાનું 'જહાંગીર' જહાજ હોત. એ જહાજના અફસરો માટેના ખંડમાં દાખલ થતા જ ત્યાંના રેડીઓ ઉપર વાગતું હિંદુસ્તાની સંગીત બધું કરવાની સિટિશ અફસરોને આદત હતી. હિંદી અફસરો ત્યાં બેઠો હોય અને એ સંગીત સાંભળતા હોય છતાં પણ સિટિશ અફસરોએ એ રીતે વર્તવાનું બહુ વખત સુધી થયું રાખ્યું. એક દિવસ, અમુક સિટિશ અફસરોની શીખવણીથી એક સિટિશ અફસર એ ખંડમાં આંગ્રેજો અને એતાથી બચાવ-દરજ્જના અને કેટલાક હિંદી અફસરો ત્યાં બેઠા રેડીઓ ઉપર હિંદુસ્તાની સંગીત સાંભળતા હતા તે છતાં રેડીઓ બંધ કરી લીધો. અમે એમને એતવણી આપી કે, રેડીઓ જમ હતો તેમ રહેવા દેને નહિતર તોફાન થશે. એટલે પેલો અફસર કહે કે, "તમારાથી યાય તે કરી લેજો, તમારું એ 'બડો' બોલ હો મારે અહીં' ન જ બોલો એ." જહાજના કમાન્ડર એકિસર કમાન્ડર

લશ્કરમાં ભરતી કરતી વખતે અમને કાયમી હોદ્દાઓની લાલચો અપાયેલી અને નૌકાદળના હિંદી કરણની યુવાબી તરનીશ અમારી સમક્ષ દેરવામાં આવેલી. એ રીતે અમારા કાયમી ધંધા અને અમાર્ગ બાહ્યતર મુકાબીને અમને આ ફરેમાં લક્ષ્યાવવામાં આવેલા, અને હવે લડાઈ પૂરી યઈ ગઈ એટલે અમને કહેવામાં આવે છે કે અમારામાં પૂરતી લાયકાત નથી તેથી શાહી નૌકાદળમાંથી ૩૦૦ અફસરોની હિંદી નૌકાદળમાં ભરતી કરવાની છે. હિંદી અફસરો પાસેથી સત્તાધિકારીઓ કોઈ જતની લાયકાતની અપેક્ષા રાખે એ જ હું તો સમજી શકતો નથી.

દેવરસનને આ બાળવની તબીબ કરવામાં આવી અને પરિણામે પોતાના ગેરવર્તન માટે પેના પ્રિટિય અફસરો પાસે માફી મંગાવ્યા હતા. આ રીતે જાહેરમાં માફી મંગાવવાનું જે કલંક એમને ચોરસું તે છેલ્લું નાખવા માટે એમણે એમ નક્કી કર્યું કે, હું જ આ વાતને આગેવાન હતા તેથી તે ગતે ખૂબ દારૂ લીધેલો, એના નશામાં મને ગાથા ઉપર ફટકાર્યો અને પછી કોઠાનાણની ખાડીમાં મને ફાંસી દેવો. એ વખતે મારા મિત્ર એક પ્રિટિય અફસરે આવીને અમને એમના ઈરાદાઓની જાણ કરી અને ચેતવ્યા. આ સાંભળી વિરોધરૂપે પ્રિટિય અફસરો સાથેના તમામ સંપર્કોનો ખદિખાર કરવાનું દિલ્હી અફસરોએ નક્કી કર્યું. દિલ્હી અફસરોની એક સભામાં સર્વાનુમતે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે જે મને ખાડીમાં ફેંકી દેવામાં આવે તો તરત જ તમામ પ્રિટિય અફસરોને પણ ખાડીમાં ફાંસી દઈને દિલ્હી અફસરોએ તેનું ચેર વાળવું..... તથા—આર દિવસ પછી મેં કેન્ડીનમાં બેઠેલા ફટલાક નાવિકોને આ પીતા પીતા વાતો કરતા સાંભળ્યા હતા કે, પ્રિટિય અફસરોએ સોજાની સાહેબનો વાળ પણ વોઝ કર્યો હોત તો, યુવાના કસમ, ‘જહાંગીર’ જહાજ પરના એકેએક મોરના બહનમાં અમે છરી હુલાવી લીધા હોત.

‘આવા કારણોને લીધે દિલ્હી અફસરોએ બળવાને કાબૂમાં રાખવા ખાસ કર્મ પ્રયત્નો કર્યા નહોતા ઉપરાંત દરેક દિલ્હી અફસર સાથા દિલથી માનતા હતા કે નાવિકોએ હતાવ પાડી છે તે વાજબી છે,

એમ ન હોત તો એ હાથ જોડીને ઊભા ઊભા તમામને બેસા ન કરત.

‘આઝાદ ફોજ જેમ આ બળવાના પરિણામરૂપ ન હોતી તેમ બળવો પણ આઝાદ ફોજને પરિણામે નહોતો થયો. અંગ્રેજોની શાહીવાદી નીતિ અને તેને કારણે પેદા થયેલાં દુઃખો અને અપમાનોના અંત લાવવાની તમન્ના દિલ્હીએના દિવસો જાણી તેને પરિણામે આ બળવો થયેલો.....

‘અત્યારે હું’ કેદમાં પડેલો છું. મારી સામે બાગ આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે. બધા તો મને શક નથી પણ એમની એક બળવો અટકાવવાનો પ્રયાસ ન કરવા મોટેના છે અને બીજે બળવાખોર બાપણે કરીને બીજાઓને બળવામાં જોડાવા ઉત્તેજવા માટેના છે..... ‘હુમતા’ મથકના નાવિકો સાથે હું મુંબઈ રહેરમાં ગયેલો ખરો પણ તે તો આગ અને લૂંટના બનાવો બનતા અટકાવવા માટે. મારા કમાન્ડિંગ અફસરની રજા લેવા જેટલો સમય તે વખતે રહ્યો ન હોતો. મેં બળવામાં બાગ લીધો નથી. મારા નાવિકોને દિસાને મારેલો ચડી જતા રાકવા માટે જ હું એમની સાથે ગયેલો. દિલ્હી માર્ગે કોઈ ધર્મ રાકે તેમ ન હોતું એ અમે તજ્યુતા હતા. અમે એ જાણુતા હતા કે સામા પહે મણી મોટી તાકાત હતી એટલે શરાતનને બદલે શાણુઓના રાક અમે પસંદ કરેલો. પ્રજા નાવિકોને સંયમમાં રાખવાના બદલામાં મને જેલમાં સાડાંત્રણ મહિનાથી કેદમાં રાખવામાં આવેલો છે.’

[મુંબઈ: મેરજ: શુભવાર]

વિજ્ઞાન દર્શન

પાલુડીન : નૂતન મેલેરિયાનિવારક ઔષધ

મેલેરિયા—નિવારક ઔષધો તરીકે આજ સુખ્યત્વે ત્રણ ઔષધો વપરાય છે—(૧) ક્વીનીન, (૨) ક્લાઝમોક્વીન, જે પામાક્વીન નામે પણ ઓળખાય છે અને (૩) એટેક્ષીન, જેનું બીજું નામ મેપાક્વીન છે, અને અમેરિકામાં ક્વીનાકીન કહેવાય છે. મેલેરિયાનાં જંતુઓ, સરીસૃપ મચ્છરના ડંખ દ્વારા દાખલ થાય છે ત્યારે તે નાના તણખલા જેવા હોય છે અને તે સ્પોરોઝોઈટ (sporozoite) કહેવાય છે. આ સ્થિતિમાં જો તેમનો નાશ કરવામાં આવે તો, મેલેરિયા વધતો અટકાવી શકાય. સ્પોરોઝોઈટ સરીસૃપમાં દાખલ થયા પછી તેમનું ૧૦-૧૫ દિવસમાં પરિવર્તન થાય છે, તે રક્ત કણોમાં પ્રવેશે છે અને ગોળ આકારનાં અને છે. આ અર્ધ-વિકસિત જંતુઓ જે રીતે પોતાની વૃદ્ધિ કરે છે, એક તો-શીઝોગોની (Schizogony) દ્વારા તેમાંથી ઝીણા ઝીણા ગોળ જંતુઓ પેદાં થાય છે; બીજી રીતે તેમાંથી ગામીટોસાઈટ (gametocyte) પેદા થાય છે.

મેલેરિયા જંતુઓના આ વિકાસક્રમ દરમિયાન તેમના જુદા જુદા રૂપો પર ઉપલા ત્રણ ઔષધોની જુદી જુદી અસર થાય છે. ક્વીનીન શીઝોગોની અવસ્થામાં મેલેરિયાનાં જંતુઓ પર અસર કરે છે. પણ ગામીટોસાઈટ પર તેની ખાસ અસર નથી.

૧૯૧૪-૧૯૧૮ના મહાયુદ્ધ દરમિયાન ક્વીનીન, જે સીન્કોના ઝાડની છાલમાંથી મેળવવામાં આવે છે, તેના કસ્ટાં વધારે અસરકારક અને સસ્તા કાચા રસાયણોમાંથી રાસાયણિક ક્રિયાથી-મોટા જથ્થામાં બનાવી શકાય એવા ઔષધોની શોધ માટે જર્મની અને બીજા દેશોમાં બહોળા પાયા પર મંત્રોધન શરૂ થયું. જર્મનીમાં ખાસ કરીને રસાયણશાસ્ત્રમાં

શ્રી. બર્સી ગાંધી બી. એસસી.
પ્રોફે. જયતિલાલ કે. ઓએચ,
एम. एससी.

ડૉ. નરસિંહ સુ શાહ.

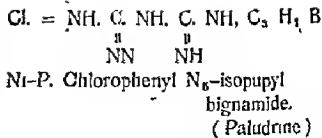
एम. एससी. पीएच. डी.

લગભગ ૧૨૦૦ રસાયણોની મેલેરિયાનિવારક શક્તિ તપાસવામાં આવી હતી અને સને ૧૯૩૨માં ક્લાઝ-મોક્વીનની શોધ થઈ. ૧૯૩૩માં તે જ પ્રયોગશાળામાં એટેક્ષીનની શોધ થઈ. ક્લાઝમોક્વીન ગામીટોસાઈટનો નાશ કરે છે. આ કાર્ય ક્વીનીન કરી શકતું નથી તેથી ક્વીનીન અને ક્લાઝમોક્વીન બન્ને સાથે ધણી-વાર વાપરવામાં આવે છે. એટેક્ષીન ગામીટોસાઈટ પર અસર કરી શકતું નથી પણ શીઝોગોની અવસ્થામાં જંતુઓ પર સારી અસર કરે છે અને ક્વીનીન જેટલું જ અસરકારક છે. એટેક્ષીન અને ક્લાઝમોક્વીન અયોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાથી ઝેરી અસર પેદા કરે છે, એટલે દાંતરની કેપ્સ્યુલ નીચે અને સલાહ મુજબ લેવાની જરૂર છે.

ક્વીનીન, ક્લાઝમોક્વીન અને એટેક્ષીન એ ત્રણે મેલેરિયાનિવારક ઔષધો મોટા પાયા પર વપરાય છે પણ તે આદર્શ ઔષધો તો નથી જ. આદર્શ ઔષધ તો તેને ઘણી શકાય કે જે સ્પોરોઝોઈટ પર અસર કરે અને ઊગતા જંતુઓનો તેમનાં કારમા જીવનચક્રનાં મૂળમાં નાશ કરે. આવા આદર્શ ઔષધની શોધ માટે દેશપરદેશનાં રસાયણિકો સતત કાર્ય કરી રહ્યા હતા. વિશ્વયુદ્ધમાં જવા બોલાયેલા ક્વીનીનની ખોટ પૂરવા માટે મિનગોનોએ મેલેરિયા-નિરોધક આદર્શ ઔષધ મેળવવા માટેના પ્રયોગો વધારે જલદ બનાવ્યા અને તે કાર્યમાં શ્વિટ્ઝરની ફ્રીમરીયલ કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ નામની વિખ્યાત કંપનીને ફેલ મળી છે એવા સમાચાર મળે છે. પાલુડીન નામના નવા ઔષધની શોધ કે કંપનીના રસાયણિકોએ કરી છે અને મેલેરિયાના દર્દીઓ પર તેના અખતરાઓએ પ્રોત્સાહક પરિણામો આપ્યા છે. ક્લાઝમોક્વીન અને એટેક્ષીન એ ક્વીનોઈન નામના પદાર્થોમાંથી ઉદ્ભૂત પદાર્થો છે. આ બે મૂળસૂત્ર પદાર્થોમાંથી બીજા અનેક ઉદ્ભૂત પદાર્થો બનાવી તેમની મેલેરિયાનિવારક શક્તિ

તપાસવામાં આવી હતી પણ સફળતા મળી ન હતી. આખરે ક્વોનોલીન અને એડોફીન એ મૂળભૂત પદાર્થો ઊંડી હઈ અન્ય રાગોમાં ઉપયોગી થઈ પડેલા ઔષધોના મૂળભૂત પીરીમીડીન અને ગોનીડીન જેવા પદાર્થો હઈ તેમાંથી નવા રસાયણો બનાવી તેમને તપાસવામાં આવ્યા અને ગોનીડીન એ મૂળભૂત પદાર્થમાંથી બનેલો એક પદાર્થ તે પાલુડીન મેલેરિયાના દર્દીઓ પર અત્યાર સુધી ચઢેલા અખતરાઓ પરથી જણાય છે કે આ પદાર્થ સ્પોરોઝોઈટનો નાશ કરી શકે છે અને તેથી તે એક આદર્શ મેલેરિયાનિવારક ઔષધ તરીકે વધારી શકાશે પાલુડીન સહેલાઈથી મોટા પાયા પર બનાવી શકાશે. ક્વોલીન, પ્લાઝોમોક્વીન અને એટ્મો ની માથે પાલુડીન શરીર પર ઝેરી (TOXIC) અસર કરતું નથી તેમ જ આ ત્રણે ઔષધો કરતા તે વધારે અસરકારક છે, એટલું જ નહિ, તેની માત્રા પણ આ ત્રણે ઔષધો કરતાં ઓછી છે. ક્વોલીન વગેરે મેલેરિયાનિવેધક ઔષધોની રાગનો ઉચ્ચો અટકાવવાની શક્તિ મર્યાદિત છે; પાલુડીન રાગનો ઉચ્ચો કેટલે અંશે અટકારી શકશે તે હજી નક્કી થયું નથી, પણ reticulo-endothelial તંત્રોમાં ઉછરતા સ્પોરોઝોઈટનો તે નાશ કરી શકે છે એટલે રાગનો ઉચ્ચો અટકાવવામાં પણ તે ખૂબ અસરકારક નીવડશે એવી આશા છે.

એન્ટેપીઆ અને બીજા દેશોમાં પાલુડીનની અસરકારકતા નક્કી કરવા માટે મોટા પાયા પર અખતરા ચાલી રહ્યા છે. મેલેરિયાનિવેધક એ દિલ્લે એક મહાન અને વિકટ પ્રક્રિયા છે, એટલે મેલેરિયાનિવેધક ઔષધો પર સંશોધન પરત્વે હિંદી પેટાનિગ્રાએ ઉચ્ચ અંશોએ નોંધે છે એટલું જ નહિ પણ તે કાર્યમાં અમરૂદી ભાગ ભજવેલો નોંધે. આ દિશામાં અમરૂદી વનસ્પતિઓનું સંશોધન વજીરોગેશના શ્રેય તરીકે પ્રખ્યાત છે. આયુર્વેદ અને અન્ય પદ્ધતિઓમાં વપરાતા ઔષધો યથા વિશેષ સંશોધન માગે છે. રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીના કાર્યમાં કેપ્ટ એક ભયંકર દેશના નિવારણ અર્થે શોધાયેલ ઔષધ લવિષ્યની પ્રેરણાએ એક રસાધી વારસાનો અંશ છે. (ડૉ. સુરેશ એમ શેઠા)

(૧) પાલુડીન હજી સામાન્ય જનતાને મળતું નથી : માત્ર લશ્કરી ઉપયોગ માટે બનાવાયેલ છે.

[૨] સાયન્ડીશીક અને ઈન્ડસ્ટ્રીયલ સંશોધન સમિતિની બેઠકમાં બહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે હિંદમાં એટ્મોફોન બનાવવા માટે સરકાર જરૂરી રસાયનો આપાત કરવાની છૂટ આપશે, અને એટ્મોફોન બનાવવાના ઉદ્યોગને સગવડો આપશે, સંશોધન સમિતિએ એ પરત્વે જરૂરી, સંશોધનના કાર્યક્રમ પણ હાથ પર પડે છે. એટ્મોફોનની બનાવટ માટે રસ લેતી હિંદી વેપારી પેટીઓ, કુસ અને ટ્રેસીંગસ ઈન્ડસ્ટ્રી, સખાવતના ડીરેક્ટર-જનરલને જરૂરી સગવડો માટે અરજ કરે. ન મુ. શક)

કોમાઈટ : કોમીયમનું ખનીજ

કોમીયમના ખનીજને કોમાઈટ, કોમ એર, કોમ આઈર્ન એર એવા અનેકવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે કોમીયમ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. કોમ એટલે રંગ આ ઉપરથી કોમાઈટના સંસ્કૃત પદ્યો વર્ણીત, વર્ણક અપ્રસ, અધોવરક, વર્ણોરમ યોજવાના અંગ છે, અને કોમીયમ ધાતુનો સંસ્કૃત પદ્યો વર્ણીત રાખવામાં આવ્યો છે.

કોમાઈટમાંથી વાકેવેલીન નામના રસાયણિક ૧૭૯૭ માં કોમીયમ ધાતુ છટી પાડી હતી પ્રાચીન હિંદમાં આ ખનીજ ઓળખવામાં આવ્યું હોય કે ઉપયોગમાં લેવાતું હોય એ સંભવિત નથી.

આધુનિક ઉદ્યોગોમાં આ ખનીજ જુદા જુદા અનેક ઉપયોગમાં આવે છે; સુદના વખતમાં આ ખનીજ ખાસ મહત્વનું મળ્યા છે. આખી દુનિયામાં

બે દેશો-રશિયા અને હિન્દુસ્તાનમાંથી આ ખનીજ મોટા પ્રમાણમાં નીકળે છે. કોમ, ન કટાય એવી ગળવેલ, પૂંખ ગરમીની પણ અસર ન થાય એવી ચીનો, અનેક ઉપયોગી રસાયનિક પદાર્થો, રંગ, ચામડું કેળવવા માટે ઉપયોગી પદાર્થો-ઈત્યાદિની ખનાવટમાં કોમાઈટના મોટા ભાગ વપરાય છે.

કોમાઈટમાં ૫૦-૫૨ ટકા કોમીયમ ઓક્સાઈડ હોય છે. કાળાશુરા રંગમી માંડીને તદ્દન કાળા ગદ્દા રૂપે કોમાઈટ જડી આવે છે. કોમાઈટને ઓળખવાની સહેલી રીત એ છે કે તેને બોરેક્સ (ટાંકણપાર) સાથે મેળવીને જુગીયા વડે બધું ઓગળી જાય ત્યાં સુધી ગરમ કરવાથી રંગીન-આછો લીસો, કે ઘેસો લીલો મથકો પેદા થાય છે. સોડા સાથે ઓગાળવાથી પીગો મથકો થાય છે. કોમાઈટ પર તેજબની અસર મતી નથી : પેટેશીયમ કે સોડિયમ બાયસલ્ફેટ સાથે ઓગાળવાથી તેનું વિઘટન થઈ શકે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં કોમાઈટ નીચેના પ્રદેશોમાંથી મળી આવે છે : (૧) બહુચિસ્તાન, (૨) માઈસોર, (૩) બિહાર અને ઓરિસા, (૪) મુંબઈ પ્રદેશમાં રત્નાગિરિ અને (૫) મદ્રાસ પ્રદેશમાં સાલેમ પ્રાંતમાંથી. આ ઉપરાંત સરહદ-પ્રતિ, કાશ્મીર વગેરે ખીન્ન પ્રદેશોમાંથી પણ મળી આવે છે. પણ તે કંઈ મહત્વના નથી.

બહુચિસ્તાનમાંથી મળી આવતા કોમાઈટ ખનીજ ઊંચી જાતના છે. ત્યાં ૧૯૦૩માં કોમાઈટ કાઢવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ૨૦૪ ટનની પેદાશ થઈ હતી, અને ૧૯૩૭માં આ પેદાશ ૨૭૨૦૯ ટન સુધી પહોંચી હતી. બહુચિસ્તાનમાં કોમાઈટ બે રથળે ખાનોગ્રાઇ અને હિંદુખાન નજીક આવેલ છે. આ ઉપરાંત સાન્ડેમાન કિલ્લા નજીક અઝ્ઝર ટાંચી અને ગદાઈ જેલ કંઠાઈ નજીક સરગારા આગળ એમ બે રથળે પણ કોમાઈટ મળી આવે છે પણ આ કોમાઈટ હલકી જાતનું છે.

માઈસોરમાં શિમેગા, કકુર અને ચિત્તલકુર્જ ઇસ્લામોમાં કોમાઈટ મળી આવે છે; તેનું કદ મહત્ત્વ

નાનું છે; ત્રીજા દાંણા જેવડું હોય છે, એટલે આ ખનીજ આશિષે દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી નથી. પણ માઈસોર અને હસન જિલ્લાઓમાં કેટલાક વિસ્તારોમાંથી કોમાઈટના થર મળી આવે છે. ૧૯૦૭માં કોમાઈટ કાઢવાનું કામ માઈસોરમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. હસન જિલ્લામાં કોમાઈટ કાઢવાનું કામ ૧૯૧૬થી સારી રીતે ચાલે છે. માઈસોરના કોમાઈટ ખરદેશ ખાતે વડાવવામાં આવતા. આ ખનીજ ઊંચી જાતના હોવાથી તેની માગણી સારી રહેતી.

હલકી જાતના ખનીજને સુધારી તેમાં કોમીયમ ઓક્સાઈડનું પ્રમાણ વધારવા માટે માઈસોર કોમાઈટ લિમીટેડ કામ કરે છે. આથી કોમાઈટમાં ઓક્સાઈડનું પ્રમાણ ૫૦ ટકા ઉપરાંત થઈ જાય છે.

બિહારના સીંગબૂમ જિલ્લામાં કોમાઈટ સૌપ્રથમ જડ્યા હતા. આ પ્રદેશના ત્રણ વિભાગોમાંથી આ ખનીજ નીકળે છે, જેમાં રોડેચિયુંગ ધુરુના વિભાગમાંથી નીકળતા ખનીજ ઊંચી જાતના છે. ઓરિસામાં સરાકિલા રાજ્યમાંથી પણ કોમાઈટ નીકળે છે. ઉપરાંત ભાગલપુર જિલ્લામાં, રાંચી જિલ્લામાંથી પણ કોમાઈટ નીકળે છે.

મુંબઈના રત્નાગિરિ જિલ્લામાંથી અને સાવંતવાડી રાજ્યમાં કોમાઈટના ખનીજ છે. એમ ૧૯૧૦માં માલુમ પડ્યું હતું. આ ખનીજમાં કોમીયમ ઓક્સાઈડનું પ્રમાણ ૪૦ ટકાથી વધારે નથી.

મદ્રાસ પ્રદેશમાં સાલેમ જિલ્લામાંથી, બેચ્ચાડા પાસેથી અને ત્રિચીનેપોલી નજીકના પ્રદેશમાંથી કોમાઈટ મળી આવે છે. સરહદના પ્રતિ, આંદામાન ટાપુ અને બરમામાંથી પણ કોમાઈટ નીકળે છે એવા ઉલ્લેખવાળા અહેવાલ પ્રગટ થયા છે પણ મોટા માત્રાપર કોઈપણ જગ્યાએ ખનીજ કાઢવાનું કામ ચાલતું નથી.

હિંદુ આ કાચું ધન પરદેશ ખાતે અત્યાર સુધી ચડ્યું. આ ખનીજને ઉપયોગમાં લઈ શકે એવા ઉલોગો આપણા દેશમાં નહોતા. પરંતુ વિશ્વયુદ્ધની અસરને લીધે મુંબઈ, કાનપુર, માઈસોરમાં ગ્રાફોમેટ

બનાવવાના કારખાના શરૂ થયા છે. આ ઉપરાંત કોમ્પાઈટ ગત્તવેલની બનાવટમાં પણ વપરાય છે. તાતાના જમશેદપુરના લોડું બનાવવાના કારખાનામાં એકહજાર ટન કોમ્પાઈટ આ કામમાં વપરાય છે. કોમ્પાઈટમાંથી ઉપયોગી પદાર્થો બનાવવાના બીજાં ઘણાં ક્ષેત્રો છે : એટલે આપણા દેશમાં આ ઉદ્યોગને ખીલીવવાનો ઘણો અવકાશ છે.

*

પોરબંદરી પત્થર

આપણા દેશમાં મકાનોમા બાંધકામ માટે જરૂરી વસ્તુઓની આટલી વિપુલતા છતાં તેમને માટે એછતી વસ્તુઓ પરદેશથી મંગાવાય છે એ નાહું અહું આશ્ચર્ય નથી.

દેશની કેટલીક સુપ્રસિદ્ધ ઇમારતોનાં બાંધકામમાં વપરાયેલ યીને આપણા દેશની પેદાશ છે એ નીચેના ઉદાહરણો જતાવી આપે છે; મહાન મેળાવ સત્રાટ અકબરે બાંધેલ ફતેહપુર-સીક્રીમાં બાનહેરનો ઘાલ પત્થર વપરાયો છે. સુપ્રસિદ્ધ આમાનો તાજમહાલ મકરાણાના સફેદ આરસનો બાંધવામાં આવ્યો છે. તેમાં જોસવમીરના ખીળા આરસ, સાંતરના રંગેરંગી અકિક્રીયા પત્થર, વિધ્યાવળતા કાળા આરસ, મોર-યુધી રંગના જ્યપુરી પત્થર, ગ્વાલિયરની ખાણોના લાલ આરસ ઇત્યાદી પણ વપરાયા છે. દક્ષિણ દિલ્-માંથી કેટલીય જાતના સુંદર પથરી નીકળે છે અને તેનો ઉપયોગ બાંધકામમાં થાય છે. ચેન્નઈમાંથી નીકળતી એક જાત એટલી સુંદર છે કે તેની નિકાસ પરદેશ ખાતે થાય છે.

આપણે ત્યાં નજીકમાં કાંચા, પોરબંદરમાંથી નીકળતો પત્થર બાંધકામમાં વપરાય છે. પોરબંદરી પત્થર લગભગ આખા રાજ્યમાંથી મળી શકે છે. હાલના બેઠા પહાડમાં આદિવાસી ખાતે તેની ખાણો છે. માણસોના માથાં સુધી આ ખાણોનો વિસ્તાર આવેલો છે. તેમાંથી નીકળેલો પત્થર મુંગસ, કચંચી, કલંકના અને મદ્રાસ જેવા નજીકના તેમ જ દૂરના દિલ્હી, કોચી, બેંગલોર નગરોમાં વપરાયો છે. પોરબંદરી

પત્થર રંગેન, કાકાંબો અને કેક આકારના પથરાત ભય છે. પોરબંદર ગત્તવમાં તે આ પત્થરનું જ દરેક નાનું મોટું મહાન નગર પડે છે. સો એક વર્ષથી પોરબંદરી ખાણોમાંથી આ પત્થર કાઢવામાં આવે છે. છતાં ખૂટી પડે એવું એક ચિહ્ન હજી દેખાતું નથી.

પોરબંદરી પત્થરનો ચૂનો બને છે. તેની સાથે નોર્થલી માટીનું પ્રમાણસર મિશ્રણ કરીને તેને પથરી સીમેન્ટ બનાવી શકાય છે. ઉપરાંત કાચ, સાબુ, સીસીકટના ઉદ્યોગોમાં તેનો રાસાયણિક પદ્ધતિએ ઉપયોગ થઈ શકે છે. પોરબંદરી પત્થરની સપાટને વહેરીને તેમાંથી જોડાંએ તેવાં માપનાં ચોસલાં, લાદી કે કક્કા કરી શકાય છે. પોરબંદરી પત્થર એકદમ પોચો છે; તેને લાકડાની માફક કરવત વડે વહેરી શકાય છે, આ તેની વિશેષતા છે. કાંચકામાંથી નીકળતો પત્થર આથી ઊંચા પ્રકારનો છે. તે ખૂબ કઠણ છે અને પાયાની મજબૂતાઈ માટે બાંધકામમાં વપરાય છે. પોરબંદરી પત્થર ધડેલા સહેલો છે અને તેમાં સહેલાઈથી કાતરકામ થઈ શકે છે, આ પત્થર મેસાડવામાં ખૂબ ચૂનો વાપરેલો પડતો નથી. પોરબંદરી પત્થર ધીમે ધીમે ખવાઈ ભય છે, તેના પર વાતાવરણની અસર થાય છે.

પોરબંદરી પત્થરનો ઉપયોગ અને યુગો આપણે જોઈ ગયા. ફરે પ્રજા ઉદ્ભવે છે કે આ પત્થર જન્યો કરી રીને ? જૂરતરીય ઇતિહાસનો અભ્યાસ અચરે છે કે જૈતાયુગમાં અત્યારે ત્યાંથી પોરબંદરી પત્થર નીકળે છે ત્યાં છીંડરો દરિયા હતો. તે પુરાઈ ગયો. તેમાં રહેલા દરિયાઈ પ્રાણીઓ દબાઈ ગયા, અને રેતીના પત્થર સાથે તેમના અવશેષો મળી ગયા. તેમાંથી આ પોરબંદરી પત્થરના પડો પેદા થયા. એટલે પોરબંદરી પત્થર આધુનિક દરિયાઈ અવશેષો છે. પોરબંદરી પત્થર મોસીઓ લાઈટ (maiolite) કહેવાય છે. કાંચાવાડના આધુનિક જૂરતરીય ઇતિહાસ પરથી જાણાય છે કે જૂરતરીય જમાનામાં કેટલોક જગ્યાઓએ જમીન ઉપસી આવેલી દરે આનો પુગવો એ છે કે દરિયાઈ મપાટીથી ૧૬૭૬ ફુટ જેવે ઓટીવાની ટેકરીના મથાલે પોરબંદરી પત્થર જેવા અવશેષો મળી આવ્યો. પણ ત્યાં સગળ તેની

રચતી માલૂમ પડતી નથી. પૌરબંદર પાને એ જમાનામાં નાની ખાડી હતી. આ ખાડી સળંગ પુરાવાથી એક સરખા પડની રચના થઈ હતી; અને એટલે એક જ રચણેથી આ પત્થર સળંગ નીકળે છે, પૌરબંદરી પથરના જેવી રચના યુગરાત-કાર્ડિયાવાક માં અન્યત્ર માલૂમ પડે છે પણ તે છૂટીછવાઈ છે.

*

સીલીકોન - રસાયણ

રસાયણશાસ્ત્રમાં આજ સુધી કાલસાના તત્ત્વ કાર્બનનું મહત્ત્વ અનેક છે. કાર્બન આયુઓની સંયોજનશક્તિ અદ્ભુત છે. એટલે તેના અસંખ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. બાકીના જાણીતા નેતું તત્ત્વોનાં બધાં મળીને જાણીતા પદાર્થો કરતાં પણ કાર્બનના પદાર્થોની સંખ્યા વધી પડે; એટલે જ કાર્બન રસાયન, રસાયનશાસ્ત્રની એક મહત્તાપૂર્ણ સ્વતંત્ર શાખા થઈ પડ્યું છે. આ શાખા કાર્બન રસાયન-organic chemistry તરીકે મહદંશે છે. પૂર્વે, પ્રાચીન અને વનસ્પતિજન્ય બધા પદાર્થો કોષ્ટકબદ્ધ શક્તિ દ્વારા જ પેદા થઈ શકે એવી માન્યતા હતી. મહાન ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક લેવોઈયીયરે ૧૭૮૯ ખતાવે આપ્યું કે આ બધા પદાર્થોમાં વિશિષ્ટ તત્ત્વ કાર્બન છે. ત્યારથી ખનિજ-inorganic અને organic-કાર્બનિક રસાયણોનો ભેદ નીકળી ગયો. આજે સગવડની ખાતર એ વિભાગ ભ્રૂદા રાખવામાં આવે છે; બાકી જે ગ્રંથભૂત સિદ્ધાંતો ખનિજ પદાર્થોને લાગુ પડે છે તે જ કાર્બનિક પદાર્થોને લાગુ પડે છે. તત્ત્વોના પરાવર્તન કોષ્ટક (Periodic Table) માં કાર્બન વર્ગમાં બીજી નંબર સીલીકોનનો છે. સીલીકોન તત્ત્વ છે અને તેનો ઓક્સાઈડ તે રેતી. સીલીકોન કાચ ઓક્સાઈડ રેતી, ચક્રમંદ, માર્બલ ક્ષત્યાદિ સ્વરૂપે કુદરતમાં મળી આવે છે.

અમુક અંશે કાર્બન વર્ગનાં તત્ત્વોના ચુરે સીલીકોનમાં આવવાનાં. એક કાર્બન પત્થરમાં બીજાં અનેક સંયોજન્ય અને અનેક જાતનાં પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય, તેવી રીતે સીલીકોન-પત્થરમાં પણ એકજાત

સાથે જોડાવાથી નવા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય. આવા પદાર્થો અસ્થાથી છે અને તેમની બનાવટ ગૂંચવણી-લાળી છે. પરંતુ અમેરિકામાં હમણાં આવા પદાર્થોની બનાવટ સુગમ થઈ શકી છે અને પરિણામે સીલીકોન-રસાયણ, કાર્બન-રસાયણ જેટલું જ મહત્ત્વનું બનતું જશે એમ લાગે છે. વીજળીની મોટરને વીજરણું (insulating) વારનીશ લગાડવાથી તેની આવરદા બમણી થાય છે. આનું વારનીશ રેતીમાંથી બનાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત તેમાંથી પ્લાસ્ટીક, ઝાંટણાં, તેલ, વગેરે બનાવવામાં આવ્યાં છે. આ પદાર્થોની ખૂબી એ છે કે તે ઊંચું ઉષ્મામાન સહી શકે છે. તેજા અને વીજળીની અસર તેમના પર થતી નથી. સીલીકોનના પદાર્થોમાંથી ઉંઝણાં (lubricants) પણ બનાવવામાં આવ્યા છે. ખૂબ ગરમી થઈ જાયને લીધે પેદા થાય એવા સંયોજનો સામાન્ય ઉંઝણાં નકામા નીવડે છે. પણ આ સીલીકોનની ઉંઝણાં ત્યાં પણ કારગત નીવડ્યા છે.

તેમાંથી બનાવવામાં આવતાં રાળા પદાર્થો (resines) ને વીજરણાં વાપરીને વીજળાંમોટરનું કદ નાતું કરી શકારી, છતાં તેની શક્તિમાં ફેર નહીં પડે. તેમાંથી રંગર પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. અને ગરમીને કારણે જ્યાં કુદરતી રંગર કામમાં ન આવી શકે ત્યાં આ રંગરને ઉપયોગ કરી શકારી એમ માલૂમ પડ્યું છે. પણ તેની તાપમાનની શક્તિ ઓછી હોવાને કારણે તેના દાયર બનાવી નથી શકાતા.

આ બધા સીલીકોનવાળા પદાર્થો સામાન્યતઃ સીલીકોન (silicone) તરીકે ઓળખાય છે. સીલીકોનની બનાવટ મઠે જોડતો સુખ્ય કાગો માત્ર રેતી, કોક્સો, તેલ અને મીઠાનું પાણી છે. આ ઉપરાંત ખાસ વ્યવસ્થી વસ્તુ મેન્એસિયમ થાતું છે. કોક્સો, તેલ અને ક્લોરીનના સંયોજનથી મનાવેલ ક્લોરોઈડ સાથે સીલીકોન ક્લોરોઈડનું સંયોજન મેન્એસિયમની દાગડીમાં કરવામાં આવે છે. ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થને પાણી વડે પ્રક્રિયા કરવાથી મીનોકોન પેદા થાય છે. તેમાંથી ઉપના ઉપયોગી પદાર્થો બનાવાય છે.

યાદ આવે છે કે "અન્ય પ્રકારે આ સાધુ" નમે "એમાં 'અન્ય પ્રકારે' એટલે સ્વીકૃતભોજના એક ભજન તરીકે એમ કહેવાનો 'કાન્ત'ના આશય છે. 'કલાપી' સ્વીકૃતભોજના સાચા સમજનાર હતા એવું 'કાન્ત' ને ખાતરીપૂર્વક સમજીએ ત્યારે એ રીતે પણ એમને નમન કરવાનું એમને લાગીમ લાગ્યું, એવો અર્થ એ લીટીનો સમજાવવામાં આવ્યો હતો. એ ક્યાં વાંચેલું તે અત્યારે યાદ નથી, પણ ફરી એ લેખ, કે ભાષણ હાથમાં આવશે ત્યારે આપને જણાવીશ.

અને સૌથી વધારે સત્તજ બતાઢી તો 'કાન્ત'ની પોતાની છે, આપ 'કલાપી'ની કવિતાને ફક્ત ઇન્દ્રિયા દર્શકી ભરેલી માનતા હો તો એ તો જેવી આપની દૃષ્ટિ અને શક્તિ. પણ 'કાન્ત' પોતે એમ -હેના માનતા, અને 'કાન્ત'ની કવિતાની કદર કરવાની સકિત મારે તો આપને સંકા હરી નહિ. ૧૯૩૦ માં 'કલાપી જન્મન્તિ' પ્રસંગે 'કાન્તે' ને લેખ-અથવા લાઘવ્ય લખેલ, એનો આખરી ભાગ નીચે મોક્ષ ધં.

ગૃહસ્થો ! આ ભવ્ય ગૃહસ્થો સાંભળનાં આપને લાગશે કે "કલાપીને સંબોધન" માં એના નીચે રહેલા બાધુએ કરી અતિશયોક્તિ કરી નથી "

ભાવનગર

'કાન્ત'

તા-૩-૩-'૦૩

"અતિશયોક્તિ કરેલી નથી" એ કદાચ આપ નહિ સ્વીકારે, પણ આ સંબોધન 'કલાપી'ને છે એમ 'કાન્ત' પોતે મહેરમાં કહે છે ત્યારે એમની 'સ્વ' પ્રિયતા અને પ્રામાણિકતાની ખાતર સ્વીકારશો એટલો આચા તો રાખી શકાય.

'કાન્ત' "એકને સંબોધેલું કાવ્ય બીજાને સંબોધવામાં કેમ પ્રયોજે ?" એ પ્રશ્ન આપ ઉઠાવે છે અને એના ખુલાસામાં પ્રો. કાકારને ઉદ્દેશીને લખેલું 'કાવ્ય-અથવા તેની એમના પોતાના હાથની નકલ-૨૧. કચ્છાશંકર મારતણી કૃષ્ણભાઈ આપને મળી આવ્યાનું જણાવે છે, અને 'સખે' અને 'સખી' સંબંધે તફાવત બતાવે છે. આમાંથી એટલું જ અર્થ મળે છે કે પ્રો. કાકારને મારે એમ

બંધારણ-સભા પણ રાજધાનીની જ છે.

એ બરતીઆ-સોંપણીથી બંધારણ વિધાયક સભાના કામમાં પણ હિંદુ સરે સરે એ તેમ નથી એ ક્ષિત્ત સમજે છે. હોને બાપડા છબાએડીમાં પોકાઈ રહેતા! બહેને ડિગ્રીંગ સોસાયટી ચલાવતો! આપસમાં ઝઘડી લાંગી તોડીને ઘેર બેસી નવ્ય તો-પણ ઠીક છે, ને બંધારણ ધડીને તૈયાર કરે તો પણ ખીક શી છે? આમ બેવડે દોરે કરીને મંત્રી-મિશન નમ છે. નામોશી લેવામાં એને કંઈ નહું નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય દુનિયામાં એને બદનામી આપે તેવો શાકુદ્રસભજન ક્યો રહ્યો છે કે જેની ખીક લાગે? સત્તાધાગની સાફ, શુદ્ધ, સાચી નિષ્ઠા, લખને આવેલાઓને મહાત્માજી વિદાય દેવા જવાના હતા એનો આ ઇતિહાસની બડી રમૂજ સમાપ્તિ છે.

*

હડતાળોનો વડાળો

દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવતા સમાચાર દેખાડે છે કે કામદારોમાં અસતોષ અને અસાધિત વધતાં નમ છે, વર્ગોથી ને પરિસ્થિતિ પોતે મૂઝે મોટે સહેતા આવ્યો છે તેની પ્રત્યેની નકરત આપણા કાપડાશીમાં પ્રગટતી નાંધ અને પોતાના અધિકારી આપ્ત કરવાનો સળંગગાઠ એના સંકોડાયેલાં અંગોમાં નમ એ સેા કોઈ ને માટે બારે હપ્તની જાણત છે. પણ, ગ્રાહ્યની ઉમ્મર વધે છે અને એનામાં પરિપક્વતા આવતી નમ છે તેમ તેમ પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રવર્તી રહેલ અનેક રોગિયલ તત્ત્વો આપણે ત્યાં પણ ન પેસતાં નમ તે અંગે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. એવું એક રોગિયલ તત્ત્વ છે હાધાદારી રાજકીય આગેવાનો અને હાધાદારી મજૂર (કે હિસાન) કાપડકરો. સાયબૂદનાં, નીતિ-અનીતિનાં, હિતાહિતાનાં કે ન્યાય-અન્યાયનાં કોઈ પણ બંધનોથી પોતાની જાતને મોકળા રાખીને સમાજમાં નિર્જવપણે મદાલતા આ જાતુઓ આપણા આયોદ્યા બગાડી મારે તે પૂર્વે જ ચેતી જવાની જરૂર છે. દુર્ભાગ્યે-કે સદ્ભાગ્યે-આવા રોગિયલ તત્ત્વો તરીકે જેમને ઝાળખાવી રાકય તેવા કોઈને કોઈ ગુદરથો આપણા ઐતોગિક મધકોશમાંનાં બચાવોમાં નજરે ચડે છે. એટલે એમને માટે વધુ

ઝાળખાણની જરૂર નથી. પણ એમનું કાપડ મુખ્યત્વે કરીને સકારણ-અકારણ હડતાળો પાડવાનું, મજૂર-માલિકને સદાય અગડતા રાખવાનું, એકને ગુડાગીરી અને બીજાને છળકપટ શીખવવાનું, દેશ-કાળની સારી-માડી પરિસ્થિતિઓને ગેરલાભ લેવાનું અને ચેનકેન પ્રકારણ મજૂરો ઉપર પોતાનો કાળુ ટોકા બેસાડવાનું હોય છે. મજૂરોને નામે એ મોટી મોટી મામણીઓ કરે છે, એમને નામે હડતાલની હમડીઓ આપે છે, એમને નામે માલિકો સાથે છાના-અછાના સોદા કરે છે અને કેટલીક વાર તો મજૂરોને જ નામે મજૂરોની ગરદન ઉપર છૂરી ફેરવે છે.

ધૂતારી નેતાગીરી

મજૂરો બાજુમજુ અને દરેક વાતનો પોતાની મેળે વિચાર કરતાં થાય તે એને રુચતું નથી. એ તો માગે છે કે ત્રણસોને ચોસઠ દિવસ સુધી બડે મજૂરો કુઝા મેડે, ગંદકીમાં રહે, મહિંગીમાં સડે, દારૂ પીએ, જુગાર રમે, દેવું કરે, બ્યાજખાઉ શાકુદરો-પડાણીની ધાકથી મૂંઝતા રહે, પોતાના કામમાં અનિયમિત કે ગેરરકાર ચર્ધને પગાર કપાવે, કડી ડાપુ ય ન વાંચે, પોતાનાં બાળકોને નિશાળમાં મોકલવાને બદલે ગરદના પાણીમાં રમવા દે . . . પણ ત્રણસોને પાંચઠમે દિવસે ને પોતે કોઈ કારણસર એમને નામે હડતાલનો સાદ કરે તો એ સદુએ બોકાડના રાજાની માફક એની પાછળ પાછળ જતું નેહ્યે. હડતાલના માટે પાડવાની છે તે કોઈએ ખેલવાનું નથી. હડતાલનાં દિવસો દર્શિવાન પોતાની રાજ માટે અન્ય કોઈ પ્રગંધ મળે છે કે નહિ તે સવાલ કરવાનો નથી. પોતે હડતાલનો હુકમ આપ્યા છતાં કામ ઉપર જનારાઓને હમડીઓ આપવાની છે, ગણો દેવાની છે અને ચારખાના પચ છે.

મજૂરો આંખ ઉઘાડીને જોશે તો પોતાની નરચેના અસા આદર્શોએ એને રપટપટ દેખારી. વર્ગોથી મજૂરોની સેવા કરનારા મંદોશી આસ બાજુમે પોતાનો નિરાળો ચોક્કા જમાવના હોય છે. પોતાનું અસ્તિત્વ વાંચી દરાવવા માટે એ મજૂરોની બીજ કોઈ સેવા નથી કરતા—સિવાય કે પોતે જેના દરીફ બન્યા છે તે જૂના મજૂર-કાપડકરો માલિકો પાસે ને

માગણીઓ રહુ કરે તેનાથી સવાઈ-દોઢી માગણીઓ રહી કરવાનો અફર સિદ્ધાંત એ પાળે છે. દલીલ કરવા બેસીએ તો મજૂરોવતી થતી એકેએક માંગણીને વાળખી કરાવી શકાય. માલિક પાસે ચાર મોટરો હોય તેમાંથી એ પોતાને માટે માગનારા મજૂરોએ પણ ગેરવાળખી માગણી કરી છે એવું કાંઈથી નહિ કહી શકાય. અને છતાં ચાળખી મૂકીવાદી સમાજ-રચનાની મર્યાદાઓ આપણે સ્વીકારતા હોઈએ છીએ. આવી માગણી કરવાની બેદરદારી ગમે તેવા આકરા મજૂર-કાર્યકરો પણ દાખવતા નથી, તેનું કારણ એ છે કે, માલિકની ચાર મોટરમાંથી એ માગવાની—અને માગ્યા પછી મેળવવાની—શક્તિ જે દિવસે મજૂરોમાં આવી હશે તે દિવસે માલિક જેવી કાંઈ વ્યક્તિ જ નહિ રહી હોય. ત્યારે તો સમાજવાદી તંત્ર આવી ગયું હશે. તમામ મોટા ઉલોગો ઉપર જનતાની—મજૂરો અને કિસાનોની—સરકારનો કાબૂ હશે. ત્યારે મોટર કાંઈની પાસે નહિ હોય અથવા તો મધ્યાખ્યાસ મજૂરો પાસે મોટરો હશે. હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર થાય કે તરત જ એ જાતની સમાજ-રચના ઊભી કરવાની આપણને તક મળવાની છે.

આપણે લેલાશુઓથી ચેતવે

પણ એ દિવસ આવે ત્યાં સુધી મજૂરો ગદિસ નથી રહેવાનું. લેલાશુ આગેવાનોના હાથમાં એમની લગભગ સોપાને એમણે આપેા મીઠી કેવાની નથી. આજે એ મોટી મોટી કંડારો મારીને મજૂર-સમૂહો વચ્ચે ધૂમતા હશે પણ કાલે આપણે ટાણે એ શોખ્યા નહિ જડે. આવા આગેવાનોનું મુખ્ય ભેર તો એ હોય છે કે પરદેશી શાસકો કે જુલમમારોની માફક એમને એક સપાટે દટાવી શકતા નથી. જે દેશમાં વધુ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય જળવાયું હોય છે ત્યાં કામ કરવાનું એમને વધુ હાથે છે. સ્વાતંત્ર્યને નામે એ પોતાનું કામ કરે જાય છે અને સ્વતંત્ર દેશની સરકાર પોતાની મર્યાદાઓ લેવા સિવાય એમને કાંઈ કરી શકતી નથી. એમના હાંસલામાંથી તો મજૂરોએ પોતે પ્રયત્નો કરીને જ છુટવાનું હોય છે.

આવા આગેવાનોના દોષો દોરવાઈને અમદાવાદના લાગીઓએ જે હડતાલ પાડી તે અમદાવાદ સંદેર

માટે એક આશીર્વાદ સમાન બની ગઈ છે. મુંબઈ નગરીમાં પોણું લાળાને પેસી ગયેલા આંગ્રેકરવાદી હડતાલિયાઓ અમદાવાદનું પાણી માપવા જતાં સાથે છઠ્ઠુંદર ગળ્યા જેવી રિયલિમાં આવી પડ્યા છે. અમદાવાદના હરિજનોના એક વર્ગે એમને બતાવી દીધું છે કે એને નીરક્ષરનાં પારખાં પૂરાં આવડે છે અને અમદાવાદના શહેરીઓએ એમને કહી દીધું છે કે જનોના ખીખ એક વર્ગને બસે એ પોતાની કપટયાજમાં મોદ પમાડી શક્યા હોય પણ અમદાવાદને એ કાઠમધમકીથી નમાવી નહિ શકે. તાનસા તળાવના પાણીમાં અને સાબરમતીના નીરમાં કેટલો તણવત છે તેનું જ્ઞાન અમદાવાદે આંગ્રેકરવાદીઓને બધી રીતે કરાવ્યું છે. પરદેશી સત્તાનતની ટેન્કા-ખંડોથી ન દખાનાર અમદાવાદે આવા રાજદારી અને સામાજિક બંધેક મેળવ્યાને પરિણિત કરીને પોતાનું ખમીર શોભાવ્યું છે. એ અમદાવાદ જ લાગીઓને સાચો ભેર નીવડશે, નહિ કે મજૂરોની લાગણીઓને રમાડી રહેલા 'નેતાઓ.'

વેગ છે અમદાવાદ

પણ આ લાગી-હડતાલનો એથીય વિશેષ મોટો આશીર્વાદ તો ખીખે છે.

અમદાવાદમાં મિત્ર-હડતાલ પડી હોત, આંતરિક વિરોધોની હડતાલ પડી હોત કે શિક્ષકોની હડત્ર પડી હોત અને એનાં કારણો પોતાને ગેરવાળખજીતાર્તા એ હડતાલને વસ થવાને બદલે અમદાવાદનાં યુવક-યુવતીઓએ મિલેની શાળા સંચારી હો બસ-બગીચાંર ચાલુ રાખ્યા હોત કે હાલે વિદ્યાર્થીઓને લાગુતર રજાનું અટકાવવા માટે શિક્ષક શિક્ષિકાને પાઠ મળ્યો હોત તો એમાં એનું ખમ તો દેખાત જ. પણ એનામાં જે ક્રાંતિકારી માન રહેલું છે તેને તો લાગી-હડતાલ સિવાય બીજે કંઈ પ્રકારમાં આવવાનો મોઢો ન મળત. અમદાવાદ જુવાન કોલેજ છાત્રીને મિલમાં જાય, બસ ગયાવે શિક્ષકપદ કરે તેમાં કાંતિ નથી. કાંતિ તો એ હાથ ઝાકુ લઈને લાગી અને તેમાં રહેલી છે. એ મૂળે અને સુષ્ટ કાંતિ છે કારણ કે એ આંતરિક ક્રાંતિ છે

૧૯૪૬ ના જુનના બીજા અઠવાલિયા પૂર્વે દેશન

સવજીવિ જીવન સામે કોઈએ બાંધી કામને જીવન-
નિર્વાહના એક સાધન તરીકે મૂક્યું હોત તો એ
વાત માત્રથી એ સુગારી બીજો હોત, ૩૫-૪૦
રૂપિયામાં એ ક્યાંક ગુમારતો બનત, ક્યાંક શિક્ષક
બનત, અરે બસતો કન્ડક્ટર સુધી બનવા તૈયાર થાત
પણ ૫૦-૬૦ રૂપિયાનો પગારદાર બાંધી બનવાતું
એ હરગીઝ ન કબૂલ કરત. એના મગજમાં એક
દીવાલ હતી. દીવાલની આ બાજુમાં કામ બધાં એ
કરી શકે. પણ દીવાલની પેલી બાજુમાં કામ તો બાંધી
એક માત્ર બાંધી જ કરી શકે. એ દીવાલ આજે તુટી
પડી છે. આપણાં આંજણાંના કચરો વાળવો, એ
કચરાની ગાડીઓ ભરી ભરીને શહેર બહાર ટલવી
આવવી, આપણાં સંકાસનું મેલું ઉપાડવું, મેલાની
ગાડીઓ હોલેચવી, મેલાનું કામ કર્યા છતાં જલે પૂરતા
ચોક્કા રહેવું-એમાં કોઈ નાનક નથી, કોઈ શરમ
નથી, કોઈ માનહાનિ નથી એવો પદાર્થ પાક અત્યંત
બલ એને આપ્યો છે. 'બાંધીકામ' એ માત્ર બાંધી
નામની કોઈ કામનું કામ નથી પણ જાતમહેનત કરીને
જીવવા માગનારા કોઈ પણ કામના માણસથી એ
ચર્ચ શકે છે એ જ્ઞાન એને સદૃશ રીતે જ મળી ગયું
છે. જેમ સુધારી કામ કોઈનો ઈન્કાર નથી, લુહારી
કામ, કઢીઆકામ કે દરજીકામ જેમ કોઈનો
ઈન્કાર નથી તેમ બાંધીકામ પણ કોઈનો સુવાંચ
ઈન્કાર નથી એ અમદાવાદે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

સાચું અસ્પૃશ્યતા નિવારણ

આ છે સાચું અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દેસના
હત્તરેક સવજીવિ જીવનના હરિજન-કન્યાઓને પરણી
લાવ્યા હોત કે પોણાએ રાષ્ટ્રીય પત્ની દરમિયાન કુટી
બધ સવજીવિ-હરિજન સમુદાયોને માપ્યાં હોત તો
પણ જે ન બની શક્યું હોત તે આ હડતાલ દર-
મિયાન થયેલા કાર્યથી બની શક્યું છે; બાંધીઓને
અપનાવવાની અનેક તરકીબો બને સચવાય, પણ બાંધી
નામની એક નિરાળા કામ છે અને અમુક કામ તો
માત્ર એ કામ જ કરી શકે એવી માન્યતા, એનો
રૂઢિ-ગુલામી ન્યાં સુધી જીવતી હોય ત્યાં સુધી એ
નિષ્કળ જરો આજે એ ગુલામીના બંધન સવજીવિ
યુવકોએ ફાંપી દીધાં છે. સાચો સાતજ તો અમલ-

વાદીઓએ આ માયો છે. બાંધી આયોગકરવાદીઓ
તો બિચારા શિખાળીઓ 'કહેવાય. એમની સામેની
જીત એ કોઈ વિજય ન કહેવાય.

હાંથી પરિસ્થિતિમાં જે બની શક્યું છે તેને
હવે આપણે કાયમી બનાવી દેવું જોઈએ, જેથી બીજાઓ
એનો દાખરો લઈ શકે. અસ્પૃશ્યતા એ જૂતકાળનો
એક જોતારો અન્યાય હતો તે મટીને આજે એક
ઈન્કાર સમાન બની ગઈ છે. ગામેગામના બાંધીઓ
એમ માનતા થયા છે કે બાંધીકામ તો એમને માટે
સુવાંચ અને નિરાળા રખાયેલો એક વ્યવસાય છે.
બીજી કોઈ કામનો માણસ આવોને એ કામ કરે તો
એમને એમના અધિકાર ઉપરની અસલ તથા લાગે
છે, પણ બાંધી-કુટુંબમાં જન્મેલો માણસ મજૂરીનો,
કારકુનીનો કે માસતરગીરીનો ધંધો કરી શકે છે અને
મદાસ જેવા પ્રાંતની ધારાસભાના પ્રમુખને માનનીય
દરજે પહોંચી શકે છે તેમ કેાઇ પણ મજૂર, કારકુન,
માસતર કે ધારાસભાનો પ્રમુખ આવીને બાંધીકામ
એક ધંધો તરીકે સ્વીકારવા માગે તો એને કોઈ પણ
જાતનો બાધ ન હોવો જોઈએ. આમુક જ કામનાં
માણસોના હાથમાં આપણા ગામ-શહેરોના જીવનની
આવો મહત્વની કામગીરીનો ઈન્કાર રહે તે તો એક
મોટું જોખમ છે, સમાજના સ્વાસ્થ્ય ઉપર લટકતી
તલવાર છે.

તાલીમ આપો

કુનિયાના બધા દેશોમાં બાંધીકામ તો કરવું જ
પડતું હશે, પણ એક દિંદુરતાન સિવાય ક્યાંય બાંધી
નામની કામ હોય એવું જાણ્યું નથી. આપણા દેશમાં
પણ હવે એવું ચર્ચ જવું જોઈએ. શાંટી કમાવાના
અનેક ઉલાળેમાં બાંધીકામનો ઉમેરો થવો જોઈએ.
એ ધંધો માનભર્યો બને, એમાં કામ કરનારાઓને
ઓળખાં એાઈ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે, એમની તકુ-
રતીને જરૂર ન પડે, પોતાના કામ માટે જરૂર
સાધનો એને મળી રહે, તેમજ વૈજ્ઞાનિક અને ધાર્મિક
ગોષ્ઠીની મદદથી એવું કાર્ય આસાન બને તે માટે
પ્રયત્નો થવા જોઈએ. સારા રંજારા, સારા વજુકર,
સારા દરજી ને સારા મેત્રી, સારા સ્વચ્છ અને મારા
લુહારી બનવા માટે તાલીમ આપતી યાગ્યાઓ-

સંરચાઓ સમ્રાટે છે તેમ ભંગીકામમાં પણ પાવરધા બનવા માટે રીતસરની તાલીમ આપવી જોઈએ. સાથે સાથે અમદાવાદના જુવાનોએ જે કરી બતાવ્યું છે તેની હકીકત અને તરવીરો આપતી હજારો પુસ્તિકાઓ ગામડે-ગામડે વહેંચાવી જોઈએ જેથી લોકોને ખબર પડે કે અમદાવાદમાં ભંગીકામ એ હલકું કામ નથી પણ રોટી રળવાનો સૌ કાઈને માટે ખુલ્લો માનભર્યો રસ્તો છે.

*

સાંપ્રદાયિકતાના લેદ દાળો

પોતે સીધેલા મારડે આગળ વધીને હવે સવજીયુવાનોએ અન્ય કામકામ કર્યોના બેદલાવને પણ દૂર કરવાનો રહે છે. એ બેદલાવ આપણામાં જોડા ગયેલો છે. આવતી કાલના નાગરિકોમાં પણ એનાં બીજા રોપાર્શ રહ્યાં છે. દાખલો અમદાવાદનો જ સમ્રાટ,

અમદાવાદમાં કોઈ સાવજનિક બોર્ડિંગ કે છાત્રાલયમાં રહીને અભ્યાસ કરવા માગતા હાઈસ્કૂલના એક વિદ્યાર્થીએ એવી કોઈ બિન સાંપ્રદાયિક સંરચાના નામ અંગે અમદાવાદના રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી મંડળને પુછાવ્યું કરાવ્યું. કાગળનો નવાળા આલેખ કે અમદાવાદમાં કોઈ બિનકામી બોર્ડિંગ કે છાત્રાલય છે જ નહિ. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીએ માટે તો એક યા બીજા કામની બોર્ડિંગમાં રહીને ભણત્રા સિવાય બીજો આરો, નથી. આવી પરિસ્થિતિ એકલા અમદાવાદમાં જ નહિ પણ મુખ્ય વગેરે બીજાં મોટાં નાનાં શહેરોમાં પણ પ્રવર્તી રહી છે. આજે વીસમી સદીના પાંચમા દાયકામાં પણ આપણા સમાજમાં ઉચ્ચ-સતે ગિરાજનારા, સુશિક્ષિત અને રાષ્ટ્રવાદી જણતા શ્રીમતો કોમી સંરચાઓ માટે દાન કરી રહ્યા છે, નવી નવી સાંપ્રદાયિક સંરચાઓ હજીયે ખુલ્લી જાય છે અને સુરત, રાષ્ટ્રવાદીઓને હાથે તેનાં સંચાલન પણ ચઢી રહ્યાં છે. કેળવણી જેવી પુનિત શ્રમિમાં આ વિષનાં બીજા રોપાયે જાય છે. એનાં ફળ નવી પેઢીને આખવાં પડશે. આપણા કિરોરના કુમળાં માનસ ઉપર એક ભયંકર છાંં પડી રહી છે કે અમુક છાત્રાલયમાં રહેવાની સગવડ તેને મળી છે તે

પોતે અમુક કામ કે સંપ્રદાયનો છે તેને કારણે અને અમુક બોર્ડિંગમાં તેને જગ્યા નથી મળતી કારણ કે તે અમુક સંપ્રદાયના માખાપને ઘેર જન્મ લેવા જરૂરો લાગ્યેલાં નહોતો. એવા વાતાવરણમાં જે બાળકો જીછે તે પ્રખત વધના નાગરિકો થયે એમને એકાએક કહેવામાં આવે કે તમામ કામના બેદલાવ બૂલિને પોતાની ભતને એમણે દિંદોડી તરીકે જોશખાવી જોઈએ ત્યારે એના માનસ ધડતર સાથે આ નવી દૃષ્ટિને મેળ કઈ રીતે ખાય ?

નવી દૃષ્ટિએ વિચારો

બેદલાવની આવી બાવનાઓ પોપવા ઉપરાંત આવી સંરચાઓ આપણા વિદ્યાર્થીઓને જુદાં બોલતાં, કપટ કરતાં અને પોતાની ભતને વિના થકે છેતરતાં શીખવે છે. આવાં કોમી છાત્રાલયોમાં દાખલ થતા માટે વિદ્યાર્થી પોતે પોતાની સાચી કામ છુપાવતો થાય છે, પોતે અમુક કામનો જ છે તેવું સાબિત કરવા માટે એ અને એના વાલીઓ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનાં મોટાં પ્રમણપત્રો રજૂ કરે છે અને, કટલાક કિસ્સાઓમાં બન્યું છે તેમ, આવા છાત્રાલયોમાં જગ્યા મેળવવાની લાલચે પોતાનાં મનાવડી માતાપિતા ગભાં કરવાની હાં સુધી પણ એ જાય છે. જ્યાં આવા દેકે સાંપ્રદાયિક છાત્રાલયમાં અમુક વસ્તુ ખાવા ન ખાવાના, મંદિર-મસ્જીદમાં જવાના, ટીલાં-ટપકાં કરવાના, શુદ્ધિત ધાર્મિક શિક્ષણ લેવાના, એ અર્થદીન શિક્ષણ પોતે બરેબર મેળવ્યું છે તેની સાબિતિ રૂપે તેની પરીક્ષાઓ દેવાના, પ્રત્યાદિ હાથ-રપદ ગણાય તેવા નિયમો પળાવતા હોય છે. કોઈ નાદાન પછાં ન માને કે આ નિયમો વિદ્યાર્થીઓને ગમતાં હોય છે અથવા તો આ નિયમોનું કંઠવા મને પણ પાલન કરવાથી ભવિષ્યના નાગરિક તરીકેની એમની ચોગરતામાં વધારો થવાનો છે. ખૂબી તો એ છે કે આવા નિયમો તદ્દન અર્થદીન છે તે આવાં છાત્રાલયોના ગૃહપતિઓ, સંચાલકો અને ટ્રસ્ટીઓ સહી જણતા અને સમજતા હોય છે. છતાં પણ દાતાઓની લાગણીને પાળવાના સદુ એને નીચી ચૂંદીએ ચલાવી લે છે. સમજુ વિદ્યાર્થીઓને તો આવા નિયમોની ચૂંપાઈ અત્યંત ખૂબતી હોય છે

છતાં એમના યુદ્ધસંજોગને કારણે એ પાળોને એ પોતાનો તેજોવધ મૂંઝે મોંઝે થતા દે છે. પણ ખાજીના વિદ્યાર્થીઓનો મોટો સમૂહ છૂપી રીતે એનો ભંગ કરવાનું શીખી લઇને પોતાની મનોવેદના ઉપર પડેલી પાડી દેતા હોય છે. આ રીતે, ફરીવાર, એ પડેલી બોલતાં, ચોરીઓ કરતાં અને પોતાના યુરને છેતરતાં શીખે છે.

વિદ્યાર્થી મંડળો તો આજે ગામેગામ ફૂટી નીકળ્યાં છે. એમનું કાર્પવર્ગ લ શું હડતાયો પડાવવા અને રાત્રીકીય આલેખાનોનાં લાપલો ગોડાવવા પુરુષ મર્યાદિત છે ? વિદ્યાર્થી જનતાને આ કોમી લાવનામાં ઉછરતાં અટકાવવાનો કોઈ ઈલાજ એ કેમ નથી લેતા ? કોઈ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી મંડળે એનો નિયમ કેમ નથી કર્યો કે એના સભ્ય યતાર (અથવા તો એના હોદ્દા ધરાવનાર) એક પણ વિદ્યાર્થીથી કોઈપણ સાંપ્રદાયિક હાત્તાધારમાં રહી શકાયે નહિ અને કોઈ એક કોમના વિદ્યાર્થીઓને આપતી શિષ્ય વૃત્તિઓ, ભોન કે યોજાવ રસુઓની મદદ એનાથી લઈ શકાયે નહિ ? સાંપ્રદાયિક ધોરણે મળતી મદદ અને સગવડોનો લાભ લઈ રહેલા વિદ્યાર્થીઓ એ સ્વીકારવાની ના પાડી હથેલીકોમી દાનવીરોને શરમીંદા કેમ નથી બનાવી દેતા ? વિદ્યાર્થી મંડળોની ફરજ છે કે આવાં હાત્તાધારો વિરુદ્ધ લોકમત, કેળવણી નેષ્ટિઓ, સાવજનિક સંસ્થાઓને જ મદદ કરવાનું એમણે હાતાઓનાં દિલ પર હાવવું નેષ્ટિએ પણ તેથીય પ્રથમ તો એકી સાંપ્રદાયિક મદદ સ્વીકારવામાં આજના જુવાનને જે લાંછન લાગે છે તેનો ખ્યાલ એમણે પુર પોતાના વિદ્યાર્થી જગતમાં જ પોષવો નેષ્ટિએ, એવી મદદ સામે સૂચ અને નફરત કેળવવી નેષ્ટિએ.

સમાજવાદી ધોરણે આ પ્રાંતની આગાહીનું ધરતર કરવા માગતી આપણી પ્રગતીય સરકારે પણ આ પ્રશ્ન નવી દૃષ્ટિએ વિચારવો રહે છે.

રાષ્ટ્રીયકરણ હાં ન કરો ?

ઉલોગોનું અને બેંગાનું આપણે રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાના છીએ, જમીનદારોની જમીને લઈને આપણે કિસાદોને સંરક્ષે બાંધે વહેંચી દેવાના છીએ કારણ

કે આપણે માનીએ છીએ કે રાષ્ટ્રમાં જે કોઈ સંપત્તિ છે, તેની ઉપર પ્રજા સમસ્તનો અધિકાર છે. એક દરિજાનો સિવમ અદારે વરણુ માટે આજે પુરવાં છે. એવાં મંદિરોનાં દાર આપણા કાયદાને જોડે દરિજાનો માટે પણ ઉપાડવાની આપણે ફરજ પાડવાના છીએ. તો પછી આ સરસ્વતી મંદિરો અને હાત્તાધારોનાં પ્રત્યેકનાં દાર તો કોઈ એક સિવાયની બધી કોરો માટે બંધ પડ્યાં છે, એમને ઉપાડવાની જરૂરિયાત પડેકો છે. અને દેશનાં કારખાનાં ઉપર આખી જનતાનો અધિકાર હોય તો દેશની નિરાશો ઉપર તો એનાથી પણ પહેલો એ અધિકાર લાગુ પડાવવો નેષ્ટિએ, આ ભૂમિમાં જે ખાણો છે, તેમાંથી મૂલ્યવાન ધાતુઓ કાઢીને તેનો લાભ થીમતોનો એક ટોળકી હોય તે આપણને માન્ય નથી તેથી આપણે ખાણોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાના છીએ, તો પછી વિદ્યાની ખાણો કોઈ એક કોમ કે સંપ્રદાયના લાભ માટે આસે તે આપણને કેમ ફો ? દેશની તમામ નિરાશો અને દેશનાં તમામ હાત્તાધારોનું પહેલી તકે રાષ્ટ્રીયકરણ થવું નેષ્ટિએ, દેશમાં ફરજિયાત પ્રાયમિક કેળવણીનો કાયદો લગુ તો લાગુ નથી પડે. ત્યાંજ દળદો વિદ્યાર્થીઓ લગુવાની સગવડો વિના રજાનાં દેખાય છે, એ સગવડો તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર વિના કોઈથી પૂરી નથી પડવાની તેથી એ પૂરી ન પડાય ત્યાં સુધી અમુક ખાજોડો તો રજા જવું જ પડે. પણ રજાનારા અમુક અમુક કોમના નથી તેથી રજાની રજા છે એવું અપમાન એમના કપાળમાં ન ચોડાવું નેષ્ટિએ. એ તો રજા ઉપર ઝામ જરાજર છે. દેશનાં હાત્તાધારો અને નિરાશો માત્ર સાવજનિક ધોરણે જ ચાલી શકે એ જનતા કાયદો પડવાનું કામ પ્રગતીય સરકાર માટે મુરોવ ન હોવું નેષ્ટિએ. આપણા જનતાનાં બીજાં મનુ રોજોમાં કોમવાદ પ્રચરેલો છે. એક કેળવણીનું ક્ષેત્ર એનાથી મુક્ત બને તો કોઈ વધો નહિ આવે.

આલ્પર્ષોની પરપરા

સરકારી કોલેજોમાં મુસ્લિમ અને પંડિત કોમના વિદ્યાર્થીઓને રાખવા કર્તા પછી જે જગ્યા વધે તેમાં જ સવર્ણ દિક્ષાઓ અને પારસી, ક્રિસ્તી મિશ્નરો

પાછળની અદારે વાર્તાઓ વાંચી જનારને પ્રતીત થયા વિના નહિ રહે કે એ બધી મુદિત ઘર્ષ પ્રધાકારે ગુજરાત સમક્ષ રજૂ થવાને હકદાર હતી. એક લેખિકાએનું એ સર્જન છે એટલા માટે નહિ-
નું કે ગુજરાતી વાર્તાલેખિકામાં એઓની સંખ્યા નહિ જેવી છે એ જોતાં એમાં એકનો ગણનાપાત્ર ઉમેરો કરનાર ઉમળકાભર્યા આચાર્યનાં અધિકારી હો છે જ- પણ એ પોતાના નવતરુએ જ ખાન ખેંચે એવી છે એ કારણે.

લેખિકાના વાર્તાસર્જનનો આ પ્રથમ ફાલ છે. એને જાહેરમાં પ્રગટ કરતાં પહેલાં વાર્તાલેખનની કેટલી પ્રારંભિક ક્ષમ્યકક્ષરત એમણે કરી છે તેની ખબર નથી. પણ શક્તિ હોય તો માણસના પહેલા પ્રયાસમાં જ એ શોધાગ્રાંથ પ્રમાણમાં કોઈને કોઈ રીતે યમકયા વિના રહે નહિ, અને આ લેખિકાએ વાર્તાલેખનની કળા અને શક્તિની સારી એવી છત ખતાવી છે તેમજ આ જ ધોરણે પ્રગટ કરતાં રહે તો વધુ સિદ્ધિની આશા ઊભી કરી છે એક પ્રમાણ- પત્ર વિનાસકાંડ આપી શકાય તેમ છે. આરંભના લેખનમાં મનમતા લેખિકાના આકર્ષણ અને વાચન- સેવનને લીધે તેની શૈલીનું અનુકરણ ભરપેચભરપે થઈ જવું સ્વાભાવિક છે. આ લેખિકાની 'ઉમા' અને 'અનુસિંધલ એફિસર' એ વાર્તાઓ તેમજ 'કાકળુ ડોસી' અને 'કૂટપાદની કથા' એ વાર્તાઓના અનંત તેમના પર ધૂમધેતુની છાયા કે અસર હોવાનું રપટ ખતાવે છે. એમ છતાં લેખિકાનું સ્વત્વ પણ એ જ અને ખીલ વાર્તાઓમાં સાધેસાધે ઝળક્યા વિના રહેતું નથી.

આ સાબીત કરતું અથડું નથી. બધી વાર્તાઓના ઉપાદાંતુઓ, એની પ્રસંગબીજવટ લુઓ, એના અનંત જુઓ, એની સમય ક્યનશીલી લુઓ અને જાણીશો કે વાર્તાનું કલાવિધાન લેખિકાને સારા પ્રમાણમાં હરતસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એમનું બાષાપ્રચુલ્લ પણ મોંઘવાત છે. એમની સર્જકતાને કૃતાર કરવામાં એનો મણો દિરસો છે. 'જૂખની જૂતાવળ'ની ચિત્ર-

શૈલીની લખાવટ, 'કાકળુ ડોસી'નાં ગ્રામવાનાવચ્ચ, લોકમાનસ અને લોકશોભાની રજુઆત, 'અનંતરો સાદ'માંનાં મુકત ઉદ્ધાસ અને ગિરના નેમ અને હેરપથના પૂરના અને પ્રકૃતિના પૃ. ૧૩૨ પર જે તેવાં કાવ્યમય ચિત્ર, સ્વપ્ન અને કલ્પનાની સાદમાં વિદરતા કુમર અને ઉમાના સંવાદ, અને 'સેવાની સમર્યા'ની ઉદ્ધિન નાચિકાની શોકાદ' દક્ષિત-આ સો તેની શાક્ષી પૂરશે. એમની બાષામાં સરળતા છે એ એક પ્રકારનું સીધાપણું છે. અર્થજવા મથતું નિર્ગંધ વાણીયાપત્ર તેમાં નથી, છતાં ભાવ અને પ્રકં- અને એ લગભગ બધે વખતે અતુરુપ હોય છે. એમની વાર્તાઓનું વસ્તુસંવિધાન પણ સંકુષ્ઠ નહિ પણ હેતુ સાધે એટલું જ, સાદું ને સીધું હોય છે. કહેવાનું કહી નાખવા તરફ જ જાણે લક્ષ હોય છે. એમ છતાં ધારી અસર કરે તેમજ લેખિકાના ચિત્તે વાર્તાના આધાનની ને તેના સર્જનની પથે અતુરુ- વેલું સવેદન વાંચનારમાં જગાડે પણ એમની વાર્તાઓ સમર્થ બની છે.

પણ વાર્તાનું બાહ્ય કલાવિધાન અને બાષાપરમેશ કાળ એકલા બસ નથી. ઉદાહરણે દાખલામાં ગુજરાતી વાર્તાએ સાધેલા વિકાસને લીધે વાર્તાના બાહ્ય રચ- રૂપપર ચિખાઉ વાર્તાલેખિકા ય ઠીક કાળ દેખાતા થયા છે, કાળસૂત્રે સોનેટના બાહ્ય આકારને સતોષતી પૂરવી અને અન્ય છંદોમાં લખાતી અનેક ધ્રુવદા દલિઓની કાવ્યરચના કાવ્યના બાહ્ય પર ઠીક કાળ દેખાડે છે તેમ. લખનારની પ્રતિભાનું ખડું માપ તો મંદીની સામગ્રી પરથી, તેમાં રજૂ થતા જીવનદર્શન અને કરેલી જીવનસમીક્ષા પરથી જ કદાચ. લેખિકાની વાર્તાઓની અંતરંગ સામગ્રી આપણને નિરાશ નહિ પણ રાહ કરે છે.

• "સાચા દેશની દલી સીમયા ખાખરના કોક પર કેસુદા નેહને આજને ય પોતાને આજણે કેસુદા વાવવાનું મન થયુ હોય તેમ કેસરી રંગ આજમાં દેખી જોતો ત્યાં જોડી પાખળી છાત્રીઓ પોતાની જોડણીઓ મેમાં ઝળેળી હતી" [પૃ. ૧૩૨]

એમાંનું સ્થળ, પાત્ર અને વાર્તાવિષય પરિસ્થિતિઓનું રંગિયામાંનું વૈવિધ્ય જુઓ. પ્રાચીન હાથે મેલી મુરુપા નગરીની લેખિકા વાત કરે છે એ જ રજળતાથી 'વેલ્લાને કિનારે' ને 'સંજવત્ની' જેવી તાર્ત્ત્વિજોને પરમુલકની ધરતીમાં વાવી વિશ્વયુક્તનું ને હૃદયવશીની ધરિપતાલનું ચિત્ર એ ખડું કરે છે. ત્રીજે ગામનું ને ગિરના નેસનું વાતાવરણ જે સજ્જતાથી આલેખે છે એ જ સજ્જતાથી શહેરના કૂટાણ, મ્યુનિસિપાલિટીની ઓફિસ અને શેડિયાના નકાલખને વાર્તાઓની ભોંય એ બનાવે છે. એની પ્રાસંગિકતા રાજકુમાર ને દારી, પરદેશી સૈનિકા ને સો, પત્રકાર, શિક્ષક, કવિ, લશ્કરી અધિકાર, મ્યુનિસિપલ ઓફિસર, કૂટાણના સનાર શ્રમજીવીઓ, લાવાળા, ધરતોકર, બાળકો ને કિશોરો, વિધવાઓ, જાગૈયેલી ને સેવાભાવી સંસ્કારી યુવતીઓ-એમ પદા ધરનાં માનવીઓ નગર પડે છે. સામાજિક ને સંસ્કારિક દૃષ્ટિએ વિવિધ દેશનાં એવાં પાત્રોને વેષવિધ હેતુસર એવાં જનજાતનાં રિપતિસંભેદોએ મૂક્યાં છે કે પ્રસંગો ને વિષયોનું પશુ એવું જ વૈવિધ્ય લેખિકાએ સર ક્યું ગણ્યુ. રેક વાર્તા પોતાનું નોખાપણ બતાવતી આવે છે.

આ વૈવિધ્ય કૃત્રિમ કે કરામતી કે વૈવિધ્યને ખાતર વૈવિધ્ય દેખાડવાના સ્થળ મોહનું પરિણામ નથી, પણ લેખિકાની સર્જકતા, સંવેદનશીલતા, અને જીવન-નિરીક્ષણનું ફળ છે. જીવનમાં એમરે પડેલી અપૂર્વ ઘટનાઓ સામાજી જોવા ને પકડવા માટે એમને આંખ છે એનો એ પુરાવો છે.

પણ વાર્તાઓ સામગ્રી જીવનમાંથી ઉપાડતાં આવડે બસ બધી ચડું. વાર્તાકારમાં સંવેદનશીલ હૃદય પણ જોઈએ. એ વિના એની વાર્તાઓ વાંચકોને હૃદયને સ્પર્શવાની નહિ. એની સંવેદનશીલતા બાળપણે લેખિકામાં સાગ્ર પ્રગળ્યામાં છે. એમની કટલી બધી વાર્તાઓ આપણા અંતરને દલાવી કરણ સંવેદનને લીસેડો પોતાની પાછળ મૂકતી જાય છે! લેખિકા તેમ અણુ માનવીઓના પ્રદારને એવડો તાર ખમતી દંકુ ડોહીતી ખતના જેવી બેકાર રુદન-ગીસ, દેવાનાં અભીષી ધાપલ સીનિકના જીવનમાં રસ

છાંટી તેની જિજ્ઞાસા જગાડી સાદવની ધરીએ ચાલી જતી નસ વાસાકિના છંદાતા દેવાને નિઃશ્વાસ ને અશ્વાસ્ય ફૂસકું, અને ત્રીસ ત્રીસ વરસથી જાત ને સ્વાર્થ બૂલી જે ધરની નિષ્કાથી તોકરી ખમતી ત્યાંથી ટોલે જાકરો મળતાં આઘાત અનુભવતા નયુરામના હૃદયની મૂંગી વેદના સહૃદય વાંચકના હૃદયને કરણ રસને દેવો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે! વેદન-શીલ દેવાની મૂડી વિના માનવીના જીવનનું આણું કારણ આમ નિષ્પી શકાય નહિ. શું કામ કે શું વાર્તા, શું નાટક કે શું નવલકથા, જે રસાનુભવ કરાવી શકે તે ઉત્તમ સર્જન. એવો અનુભવ કરાવી શકે તે ઉત્તમ સર્જન. એવો અનુભવ આ સંપ્રદાનો કેટલોક વાર્તાઓ કરાવી શકે છે તે તેમાં ઉતરેલા લેખિકાના સંવેદનને લીધે.

દંકુડોથી, વાસાકિ ને નયુરામ ઉપરાંત તો ઉમા, લામુ, અનુલ, મોલી, મ્યુનિસિપલ ઓફિસર, ઉવા, રેખા જેવાં બીજાં ધણાં માનવીઓના 'વિવિધ ચહેરાઓ સામે લેખિકાએ પોતાનો કેમરો શોડ્યો છે, અને સંપ્રદાની મોટા ભાગની વાર્તાઓ કરજ્યાં છે, તેમાંથી લેખિકાના સંવેદનને તથા માનવતાના તેના દર્શનને ખ્યાલ મળી રહે છે.

સુખદરજન, કદપના, વાવના કે જમના નાશનું, લગ્નજીવનમાં સુખશાતાને શોળી નાખતું દાંપત્યને લગ્નનું ને એવા બીજા ધણા પ્રકારનું કારણ નિષ્પવાનું લેખિકાને વધુ રુચ્યું છે. જીવનપર સ્થાન ઓછાથી પાતા શોક, દુઃખ ને કારણને વાર્તાવિષય બનાવી લેખિકાએ પુસ્તકના 'તેજાલા' એ નામના કિતીકા અંતે જેમ સાધું જનારો છે, તેમ પ્રથમથીને પણ સાધું જનારવા લક્ષ રાખ્યું છે તે જીવનના મજલ અંશોનું ય વાર્તાઓમાં નિષ્પણ કરીને. 'મૃત્યુ અને મિલન'માં બાળકના મૃત્યુ જેવા શોક-ધેરા જનારથી વિપ્રત્તમાં અંતરવાળા દંપતી પુનઃ નજીક આવ્યાં એ એ કરણ ધરના માથે જ નોડા-

+ જુઓ 'ઉમા', 'વાસાકિ ને નયુરામ', અને 'સંજવત્ની'.

x જુઓ 'મૃત્યુ અને મિલન', 'એકપાવ', 'નેવની સમરપા'.

બાળકનો ખિંલ ખિલાટ

બાળકોના સ્વચ્છતાનિવારણ અને
બાળકના બાંધાના વિકસરૂપ

પાર્વતીન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આવશ્યક રાખો

સોલ એન્ડ

બી. એ. એન્ડ પ્રધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા.

અભ્યાસન

અન્યાયિ દાંત અસવના, પેટનું દુલ્લું,
વાવડી, ખાસી, ચરદી, લીલાં આઝા,
ઉદમી, હજીનર દાંડ્યુ વિ. માટે
ઉત્તમ ટોનીક. બધે વેચાય છે....

આટલીની કી. રૂ. ૧-૪-૦

આટલીની કી રૂ. ૨-૦-૦
હરખલ હીલીંગ કંપની
સુઅર્જ-૭.

લીલું એટલું ખાલી તેલ નહીં સમજતા

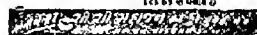
મરી પડતા કાજ આકરો
બાજાપણ ન મુલાકાત મરો

ગાંધી
ગ્રામી તેલ

સીએ કુણે તેલ ચિલ્લો
મટે મરી વીંડ સજન છે.
ફિંજાણી વાટકે વરો
દુધન વળે છે
રૂ. ૬૬ ની બોટ છે

હરસની દવા પીલીકોન

ફેફડો ફાન
મે-યુફેક્ટરોગ
કરાચી
દરેક રુબાની
૧ કિમલ
રૂ. ૨-૮-૦

પીલીકોન ચાલુ જમાનામાં હરસને જલદી
મટાકવાની અકસરીર દવા છે. પીલીકોન વાપરનારને
ઓપરેશનની કે હીજેકશનની જરૂર રહેતી નથી. આ
મલમ લગાડવાથી તમને ગમે તેવું દર્દ થયું હશે તો
પણ થોડીજ સેકન્ડમાં તે હળવું થશે. મીનીટ અને
કલાકનો સંવાલજ નથી. દરેક ઉકારે વેચાય છે.

PILICON PILE OINTMENT
GIVES IMMEDIATE RELIEF

